

શ્રી ત્રિષદ્ધિ શલાકા પુરુષ ચરિત્ર

અરિહંત પ્રકાશન

અરિહંત પ્રકાશન

અમદાવાદ

શ્રી
ત્રિષષ્ટિ શલાકા પુરુષ ચરિત્ર.

પર્વ ૭-૮-૯ મું

શ્રી આદીશ્વરજી અને ભરતચક્રીનું ચરિત્ર

તથા

શ્રી અજિતનાથજી અને સગરચક્રીનું ચરિત્ર.

કલિકાલસર્વજ્ઞ

આ. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યવિરચિત

સંસ્કૃત પદ્યાત્મકનું

ગુજરાતી ભાષાંતર.

પ્રકાશક

શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારક સભા (ભાવનગર)ના સૌજન્યથી

અરિહંત પ્રકાશન

અમદાવાદ

નવી આવૃત્તિ

સંવત ૨૦૪૧

ચૈત્ર સુદી-૧૫

કિંમત-રૂ. ૨૦૦=૦૦ (સેટના)

પ્રકાશક :

અરિહંત પ્રકાશન ડા. જી. જૈન ચાલી, ખમાસા ગ્રેટ સામે, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

મુખ્ય વિક્રેતા :

સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર

હાથીખાના, રતનપોળ,

અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

ફોન નં. ૩૩૬૬૨૬

શ્રી પાર્થક પ્રકાશન

નીશાપોળ, ઝવેરીવાડ, રીલીફરોડ,

અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

અન્ય પ્રાપ્તિસ્થાન

જૈન પ્રકાશન મંદિર

દોશીવાડાની પોળ,

અમદાવાદ-૧

મેઘરાજ જૈન પુસ્તક ભંડાર

ગાડીજીની ચાલ, પાયધુની

મુ'બદ-૨

સોમચંદ ડી. શાહ

જીવન નિવાસ સામે,

પાલીતાણા

સેવંતીલાલ વી. જૈન

૨૦, મહાજનગલી,

ઝવેરી બજાર

મુ'બદ-૨

શ્રી પાર્થનાથ જૈન પુસ્તક ભંડાર,

કુવારા સામે, તળેટી રોડ

પાલીતાણા

સ્વર્ગસ્તસ્ય ગૃહાંગણં સદ્ગચરી સામ્રાજ્યલક્ષ્મીઃ શુભા ।

સૌભાગ્યાદિગુણાવલિર્વિલસતિ સ્વૈરં વપુર્વેશ્મનિ ॥

સંસારઃ સુતરઃ શિવં કરતલક્રોડે લુપ્ત્યંજસા ।

યઃ શ્રદ્ધાભરભાજનં જિમપતેઃ પૂજાં વિધત્તે જનઃ ॥ ૧ ॥

શ્રી ત્રિપટિ શલાકા પુરુષ ચરિત્રના દશ પર્વમાં સમાવેલા ચરિત્રોનું ચંત્ર.

પર્વ.	તીર્થંકર	ચક્રવર્તી.	વાસુદેવ	અળદેવ	પ્રતિવાસુદેવ	કુલ ચરિત્રો
૧ છં.	૧	૧	૦	૦	૦	૨
૨ છં.	૧	૧	૦	૦	૦	૨
૩ છં.	૮	૦	૦	૦	૦	૮
૪ છં.	૫	૨	૫	૫	૫	૨૨
૫ મું.	૧	૧	૦	૦	૦	૨
૬ છં.	૪	૪	૨	૨	૨	૧૪
૭ મું.	૧	૨	૧	૧	૧	૬
૮ મું.	૧	૦	૧	૧	૧	૪
૯ મું.	૧	૧	૦	૦	૦	૨
૧૦ મું.	૧	૦	૦	૦	૦	૧
—	—	—	—	—	—	—
	૨૪	૧૨	૯	૯	૯	૬૩

મુદ્રક- પી. જી. શાહ

ડીલક્ષ પ્રિન્ટર્સ, લીલાંટા રોડ, નગરશેઠના વડે

અમદાવાદ-૧

નવી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

પ્રત્યેક ધર્મ-સંસ્કૃતિને તેનો આગવો ઇતિહાસ હોય છે, એ ઇતિહાસને ઘડનારા ધીર-વીર-ગંભીર અને શાન્ત-ઉદાત્ત મહાપુરુષો હોય છે અને એ ઇતિહાસપુરુષોના જીવનને જીવંત રીતે વર્ણવનારા ગ્રંથો પણ હોય છે. આ ત્રણ તરવો એ ઠોઠાં પણ સંસ્કૃતિનાં પ્રાણ છે; આમાંનાં એકાદ તરવની પણ ન્યૂનતા એ સંસ્કૃતિને ઊગતી જ મુરઝાવી દેવા કે આગળ વિકસતી અટકાવવા માટે ખૂબ જ ખતરનારી રહે.

આજે તો આપણે ત્યાં, પશ્ચિમથી આયાત થયેલી અને વિજ્ઞાનના નામે/ઝોઠાં હેઠળ ફૂલેલીફાલેલી એક ફેશન લગભગ સાર્વાત્રિક ધોરણે પ્રવર્તે છે કે ધાર્મિક ગ્રંથોમાં લખાયેલી વાતો એ એક જાતનાં 'મિથ' (Myths) એટલે કે કલ્પિત રૂપકો જ છે અને જનસાધારણની આસ્થાના આરાધ્ય દેવ અનેલા મહાપુરુષો પણ ઠોઠાં સમર્થ કવિની માનસિક કલ્પનાસૃષ્ટિની જ નીપજ છે; અને વસ્તુતઃ તેવા ઠોઠાં મહાપુરુષો થયા જ છે - એમ માનવું તે અનૈતિહાસિક અને અતિશયોક્તિભર્યું છે. પૌરાણિક ધર્મગ્રંથોમાં જે પાત્રો, તેમના જીવનમાં અનેલી ઘટનાઓ વગેરે વાંચવા કે સાંભળવા મળે છે તેમાં ઐતિહાસિક તથ્ય નગણ્ય છે, કલ્પનાસૃષ્ટિ વધુ.

‘જે નરી આંખે દેખાય તેનો જ સ્વીકાર કરવો’- એવા ચાર્વાકના સામાન્ય સિદ્ધાંતના અનુકરણ-રૂપ આ બધી આધુનિક ફેશન છે, એમ આના જવાબમાં કહી શકાય. વિજ્ઞાનના યુગ તરીકે ઓળખાતા આ કાળના, પોતાની જાતને વિજ્ઞાનપરસ્ત/વૈજ્ઞાનિક ગણાવતા માનવને અને તેના આધુનિક વિજ્ઞાનને, આજે, વધુમાં વધુ સફળતા ક્યાંય મળી હોય તો તે એ ક્ષેત્રોમાં : ૧. માનવજાતના કલ્યાણના નામે, પ્રચલન રીતે, તેણે માનવજાતના નિકંદનની તમામ શક્યતાઓ સર્જી લીધી છે; અને ૨. સંસ્કૃતિપરસ્ત માનવીના મનમાં ઝાંડા મૂળ નાખીને પડેલી તેની ધાર્મિક અને સાંસ્કારિક આસ્થાઓને અને તે આસ્થાની પરિણતિસમાન મુશ્કેલી તથા પવિત્રતાને તેણે લગભગ હચમચાવી-હલબલાવી મૂકી છે. જે આસ્થા ભારતીય માનવત્વ અને સંસ્કૃતિત્વ જીવનબળ હતું, તેને જ જાણે કે લૂણું લાગી ગયો છે ! એ સિવાય આપણી આર્યાવર્તની સંસ્કારિતાના નવ નિધિ જેવા ગ્રંથોને અને એમાંના ઇતિહાસને ‘મિથ’ કહેવાની હિંમત કેમ ચાલે ?

આ પરિબળોનો પ્રતિકાર અને પ્રતિવાદ કરવાનો-પૂરેપૂરી તાકાતથી એ પરિબળો સામે ઝૂમવાનો અવસર હવે આવી લાગ્યો છે. આ પ્રતિકાર કરવાનું સામર્થ્ય મેળવવાનો એકમાત્ર અને પ્રબળ શક્તિ-શાળી સ્ત્રોત છે આસ્થા. જે આપણામાં દૃઢ આસ્થા હોય, તો આપણી બુદ્ધિ-પ્રખર બુદ્ધિ-મન-નયનને અગોચર એવા દેશાતીત અને કાલાતીત પદાર્થો, પાત્રો અને પ્રસંગોની પણ યથાર્થતાને પ્રીતિયા વિના રહે નહિ. આપણને આપણા પ્રાચીન મહાપુરુષો અને તેમના જીવનની વિવિધ ઘટનાઓના અસ્તિત્વ વિશે, અંશે કે સર્વાંશે, શંકા નાખ્યા કરે છે; તેમાં વિશ્વાસ નથી જામતો, તેનું કારણ આપણામાં રહેલી આસ્થાની કચાશ છે, અને આસ્થા કાચી પડવાનું કારણ આપણા ચિત્તમાં ઘર કરી ગયેલો દ્વેશ-સમજણ કે વિવેક વિહોણો, નાદાન બુદ્ધિવાદ છે. બુદ્ધિવાદે આપણને ઠેવું-કેટલું તુકસાન કર્યું છે તે સમજવા માટે અહીં આપણે ગુજરાતી ભાષાના સમર્થ કવિ (અને ઊંચા ગણના ભક્ત-સાધક) શ્રી મકરંદ દવેનું એક પ્રાસંગિક અવતરણ જોઈએ:

‘એક બાબુએ ભાગવતની કથામાં રમખાણ રહેતા હજારો ભાવિકો છે તો બીજી બાબુ આને સમયનો દુરુપયોગ ગણનારો બુદ્ધિવાદી વર્ગ પણ છે. તેમને માટે ભાગવત એ માત્ર ‘મિથ’ છે;

દેવદેવતા, ઋષિમુનિ અને રાજા-મહારાજાઓના નામે ઉપજીતી કાઢેલી દંતકથાઓનો એ શંકુમેળો છે. જે વસ્તુ સામાન્ય સમજમાં ન આવે તેને હજારો સમજી માણસો ઠેવી રીતે સાંભળી રહેતા હોય છે એ જ તેમને સમજાવતું નથી હોતું. 'મિથ'ને, પુરાણકથાને તેઓ માત્ર શાબ્દિક અર્થમાં જ લેતા હોય છે અથવા તો રૂપક ગણી કાઢતા હોય છે. પણ દંતકથાએ રજૂ કરવામાં આવતી આ કથાવસ્તુ ચેતનાના અમુક સ્તરે નક્કર હકીકત હોય છે, એ ખાખત એ ભૂમિકાઓના અનુભવ વિના ગણી શકાતી નથી."

(“ભાગવતી સાધના” પ.૨)—મકરંદ દવે

જેઓ સૂત્ર અને મર્મજ છે, તેઓ ઉપર્યુક્ત અવતરણમાં થયેલી ટકોરનો મર્મ પામી શકશે, અને બુદ્ધિવાદે ઠેટલું નુકસાન કર્યું છે ને કર્યું જાય છે તે પણ સમજી શકશે.

બુદ્ધિવાદ અને બુદ્ધિનિષ્ઠા એ બંને અભાયદાં તરફ છે, એ હવે આપણે સવેળા સમજી લેવું ઘટે. બુદ્ધિવાદમાં તર્કજડતા અને તેથી પેદા થયેલી આસ્થાહીનતાનું પ્રમાણ વિશેષ હોય છે અને તેથી જ ત્યાં વૈજ્ઞાનિકતાનો છેદ ઝીડી જતો હોય છે. એથી જસદું, બુદ્ધિનિષ્ઠાનો આસ્થા અને વૈજ્ઞાનિકતા સાથે વધુમાં વધુ નિકટનો નાતો છે. બુદ્ધિવાદ અસારમાં સાર જેવાની ઠોશીશ કરશે અને સારનો સમૂળો ત્યાગ કરવા પ્રેરશે. જ્યારે બુદ્ધિનિષ્ઠા એ અસારની અસારતા તરફ ધ્યાન દોરશે, એને ત્યજતાં શીખવશે, અને સાર પ્રતિ આસ્થા/આશા જન્માવી એનો આદર કરવા પ્રેરશે, અને આવજ છે સાચી વૈજ્ઞાનિકતાની બુનિયાદ. બુદ્ધિનિષ્ઠા અને આસ્થાનો સહયોગ જીવનમાં સહજભાવે વૈજ્ઞાનિકતા પ્રગટાવે છે અને ટકાવે પણ છે.

આ બુદ્ધિનિષ્ઠા, આ આસ્થા અને આ વૈજ્ઞાનિકતા આપણામાં જન્મે અને વિકસે અને સ્થિર થાય, અને તર્કજડ બુદ્ધિવાદ આપણામાંથી નાશશેષ બને - એ માટેનું શ્રેષ્ઠતમ સાધન છે : સદ્વાચન. જે સાહિત્ય માત્ર મનોરંજન ખાતર કે બૌદ્ધિક કસરતને ખાતર નથી નિર્માયું; પણ જેના સર્જન પાછળ, પ્રત્યુપકારની લેશ પણ અપેક્ષા વિનાની લોકકલ્યાણની જ માત્ર ગણતરી છે; લોકજીવન ઉદાત્ત સંસ્કારો અને નૈતિકતા તથા ધાર્મિકતાના નિર્ભેજ ઓપ થઈ સુવાસિત અને દીપ્તિમાન બને એ જ જે સર્જનનો એકમાત્ર આશય છે, તેવું કોષ્ઠપણ સાહિત્ય વાંચવું તે છે સદ્વાચન.

પ્રસ્તુત ‘ત્રિપૃષ્ઠિશલાકાપુરુષચરિત્ર’ તે આવું જ સત્સાહિત્ય છે. ‘કલિકાલસર્વજ્ઞ’ બિરદ ધરાવતા અને ગૂર્જરી ગિરાની આદ્ય ગંગોત્રી સમા જૈનાચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે પોતાની નિર્ગ્યંજ લોકહિતની વૃત્તિનો આવિષ્કાર આ ગ્રંથનિર્માણરૂપે કર્યો છે, એમ કહી શકાય.

‘ત્રિપૃષ્ઠિશલાકાપુરુષચરિત્ર’ એટલે જૈન ધર્મસંસ્કૃતિનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ. જૈન ધર્મનો પરંપરાને સ્વીકાર્ય ૬૩ ઇતિહાસપુરુષોનાં સમગ્ર જીવનનું અધિકૃત વર્ણન આ ગ્રંથમાં શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે કર્યું છે. Mythology ના સંશોધકો આ ગ્રંથને પુરાણ-ગ્રંથ તરીકે ઓળખાવે છે, અને એમાં વર્ણવાયેલા મોટા ભાગનાં જીવનચરિત્રોને તથા તે ચરિત્રોના નાયકોને કાલ્પનિક માને છે; ઐતિહાસિક હોવાનું નથી સ્વીકારતા. ચાર્વાક દર્શનનો તર્કજડ બુદ્ધિવાદ એમને આવું માનવા પ્રેરતો હોય એવું બને. પણ બુદ્ધિનિષ્ઠાના ઓપે ઓપતી આસ્થા જેને મળી છે તેવી દૃષ્ટિ તો, આ સમગ્ર ચરિત્રકથાઓ અને તેના નાયકોની જીવંતતાને અને અસ્તિતાને કશાય આયાસ કે કષ્ટ વિના, સહજપણે જ, પોતાની સામે નિહાળી શકે છે-અનુભવી શકે છે-માણી શકે છે. પારદર્શી કાચ જેવી આ નરવી દૃષ્ટિ, દેશકાળની અપેક્ષાએ લાખો-કરોડો-અબજો વર્ષો પૂર્વે થયેલા મહાનુભાવોને અને ઘટી ગયેલી ઘટનાઓને પણ, દેશકાળનાં એ પડખોને, પેલી નિર્ભજ આસ્થાની સહાયથી, ભેદી શકે છે, અને એ મહાનુભાવોને તથા એ ઘટનાઓને, પોતાની ચેતનાના ઠેાં અણદીક સ્તરે સાક્ષાત્ અનુભવી લે છે, અને આ અનુભૂતિ તે

જ, આજના કાળે, આ ગ્રંથ તથા તેના પ્રણેતા દ્વારા થતો આપણા પરનો પહેલો તેમ જ અન્તે ઉપકાર; અને માટે જ આ ગ્રંથનું વાંચન તે સદ્વાંચન.

‘શલાકાપુરુષ’ ૬૩ હોય છે. જૈન સિદ્ધાંત અનુસાર, એક કાળચક્રના બે વિભાગ હોય છે, અને તે પૈકી પ્રત્યેક વિભાગમાંના કાળખંડમાં આ ૬૩ શલાકાપુરુષો થતાં હોય છે.

‘શલાકાપુરુષ’ એટલે ઉત્તમપુરુષો (‘ચતુષ્પન્નમહાપુરિસચરિય’) અથવા ‘શલાકા’ એટલે સમ્યક્ત્વ. જે પુણ્યાત્માઓ નિયમા સમ્યક્ત્વરૂપી શલાકા ધરાવે છે તેમને ‘શલાકાપુરુષ’ કહેવામાં આવે છે. (કહાવલી). શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે જ પોતાના અભિધાનચિન્તામણિ-શબ્દકોશમાં આપેલી વ્યાખ્યા પ્રમાણે ટૂંકમાં કહી શકાય કે પુરુષોમાં-સૃષ્ટિમાં પેદા થતાં-થયેલાં ને થનાર પુરુષોમાં - જે સર્વશ્રેષ્ઠ હોય-થાય -ગણાય, તે કહેવાય ‘શલાકાપુરુષ’.

આવા ૬૩ શલાકાપુરુષો આ કાળખંડમાં પણ થયા છે, અને તેમનું સાંગોપાંગ ચરિત્રવર્ણન શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય મહારાજે સંસ્કૃત પદ્યકાવ્યરૂપે ૩૬૦૦૦ શ્લોકોમાં વિસ્તાર્યું છે. એ પુણ્યપુરુષના આ વિશાળકાય ગ્રંથનો અક્ષરશઃ અને વર્ણી લોકલોચ્ય અનુવાદ પ્રસ્તુત પુસ્તકો(૪) દ્વારા જનતા સમક્ષ રજૂ થાય છે. ભૂતકાળમાં અનેકવાર આ ગ્રંથ છપાયો હોવા છતાં, વધુ એકવાર તે છાપવાનો થાય છે, તે પરથી આ ગ્રંથની સ્પૃહણીયતા અને લોકપ્રીયતાનો સહેજે જ ખ્યાલ મળે છે લોકોની સદ્વાંચનની આ ભૂખને સંતોષવાનો પ્રયત્ન કરવા બદલ આ ગ્રંથના પ્રકાશક ધન્યવાદાર્હ છે.

શ્રી વિજયનેમિસૂરિસ્થાનશાળા
પાંજરાપોળ
અમદાવાદ-૧.

—શીલચંદ્રવિજય
૨૨-૧-૮૫
મહાશુદિ ૧

પ્રકાશકીય નિવેદન

ઘણા સમયથી કોઈ મોટા જૈન ગ્રંથનું પ્રકાશન કરવાની અમારી ઇચ્છા હતી. સાથે સાથે એવી ભાવના પણ હતી કે તે ગુજરાતી ભાષામાં હોય તો વાચક વર્ગ તેનો વધુ લાભ લઈ શકે.

કલિકાલ સર્વજ્ઞ આ. હેમચંદ્રાચાર્ય વિરચિત ત્રિશષ્ટી શલાકા પુરૂષ ચરિત્ર. ની ગુજરાતી આવૃત્તિ, ઘણા સમયથી અપ્રાપ્ય હતી. અને તેની માંગ પણ નિરંતર રહ્યા કરતી હતી. તેથી છેવટે તેનું પુનઃમુદ્રણ કરવાનું અમોએ વિચાર્યું. અને તેના મૂળ પ્રકાશક જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા-ભાવનગર પાસેથી તે અંગે અનુમતી માંગી. સભાના ટ્રસ્ટી ગણે-પ્રસ્તુત ગ્રંથ છાપવા માટે સહયોગ રજા આપી. તે માટે અમો તેઓશ્રીના આભારી છીએ.

ગ્રંથની શરૂઆતમાં તેની આગળની આવૃત્તિની વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના આપી છે. તે ઉપરથી તેની ઉપયોગિતા સમજાશે.

દસ પર્વમાં વહેંચાયેલો આ ગ્રંથ ચાર ખંડમાં પ્રકાશિત કર્યો છે. તેથી તે વાંચવામાં સરળ રહે.

અમારો આ પ્રયાસ જૈન સમાજને ઉપયોગી નિવડશે. તો અમારું સાહસ સાર્થક થયેલું માણીશું.

ટૂંકી પ્રસ્તાવના લખી આપીને પૂજ્ય મુનિરાજશ્રી. શિલચંદ્ર-વિજયજી મ. સાહેબે અમને ઉપકૃત કર્યો છે.

પુસ્તક બજારમાં જલ્દી મૂકી શકાય તે હેતુથી છાપવામાં શક્ય એટલી ઉતાવળ કરી છે. તેથી કોઈક મુદ્રણ દોષ રહી જવાની સંભાવના છે. તો તે ક્ષમ્ય ગણવા વિનંતી.

પુસ્તકનું ઝડપથી અને શુદ્ધ મુદ્રણ કરી આપવા બદલ. ડીલક્ષ પ્રિન્ટર્સ ના માલિક શ્રીમતિ. પી. જે. શાહના અમો આભારી છીએ.

જૈન સમાજને આ ગ્રંથ વધુ-ને વધુ ઉપયોગી થાય તેવી અભ્યર્થના સાથે.

સંવત ૨૦૪૧

પ્રકાશક

ચૈત્ર સુદ-૧૫

પ્રસ્તાવના

(નોંધ : અગાઉ આ ગ્રંથ શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારક સભા-ભાવનગર તરફથી તૈયાર થઈ છપાયો હતો. તે સભાએ તે વખતે આ ગ્રંથની પ્રસ્તાવનારૂપે જે લખેલું, તેમાંથી સાર ભાગ અહીં ઉદ્ધૃત કર્યો છે:—)

જૈન પુસ્તકોમાં જે જ્ઞાનનો ભંડાર સમાયેલો છે તેના ચાર વિભાગો કરવામાં આવ્યા છે. દ્રવ્યાનુયોગ, કથાનુયોગ, ગણિતાનુયોગ અને ચરણકરણાનુયોગ દ્રવ્યાનુયોગમાં દ્વિર્લોસાંકી એટલે વસ્તુસ્વરૂપનું જ્ઞાન આવી જાય છે. જીવ સંબંધી વિચાર, પરદ્રવ્ય સંબંધી વિચાર, કર્મ સંબંધી વિચાર અને દુઃકમાં કહીએ તો સર્વ વસ્તુઓની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, નાશ વિગેરેનો તાત્ત્વિક બોધ-એનો આ વર્ગમાં સમાવેશ થાય છે. આ અનુયોગ બહુ કઠીન છે અને તેને સરલ કરવાના ઉપાયો આચાર્યોએ યોજ્યા છે. આ અનુયોગમાં અતીંદ્રિય વિષયોનો સમાવેશ થઈ જાય છે, અને તેથી તેનું સ્વસ્થ સમજવામાં મુશ્કેલી પડે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. ત્યારપછી કથાનુયોગ આવે છે. આ જ્ઞાનનિધિમાં મહાત્મા પુરુષોનાં જીવનચરિત્રો અને તે દ્વારા ઉપદેશ-પ્રસાદી ચખાડવામાં આવે છે. ત્રીજા અનુયોગમાં ગણિતનો વિષય આવે છે. તેમાં ગણતરીનો વિષય એટલે ક્ષેત્રનું પ્રમાણ, જ્યોતિષચક્રનું વર્ણન ઇત્યાદિ અનેક હકીકતો આવે છે તેમજ આઠ પ્રકારના ગણિતનો પણ તેમાં સમાવેશ કરેલો છે. ચોથા અનુયોગમાં ચરણસીતરી અને કરણસીતરીનું વર્ણન અને તત્સંબંધી વિધિ વગેરે ખતાવેલ છે. આ ચાર અનુયોગ પર સૂત્રો અને અનેક ગ્રંથો લખાયા છે તેમાંથી ઘણાનો નાશ થયો છે, છતાં પણ હજુ ઘણા જૈન ગ્રંથો વિદ્યમાન છે અને તે સર્વમાં એક અથવા તેથી વધારે અનુયોગ પર વિવેચન કરવામાં આવેલું હોય છે.

અમે અત્રે પ્રયાસ કરી જે ભાષાંતર બહાર પાડ્યું છે તે ગ્રંથ ચરિતાનુયોગનો છે. ચરિતાનુયોગથી લાભ એ છે કે—તે સાધારણ વ્યક્તિ અને વિદ્વાન સર્વને એકસરખો લાભ કરી શકે છે. સર્વ મનુષ્યોનું છુદ્ધિબળ સરખું કામ કરી શકતું નથી. અને ખાસ કરીને દ્રવ્યાનુયોગ જેવા ગહન વિષયમાં તો તદ્દન સામાન્ય છુદ્ધિ બહુ ઓછું કામ કરી શકે છે. અવલોકન કરનારાઓને જણાયું હશે કે જ્યારે ધાર્મિક જિંડા સવાલો પર વ્યાખ્યાનો ચાલે છે ત્યારે કેટલાક જગાસાં ખાય છે, પણ કથાના વિષય પર સર્વને એક સરખો આનંદ આવે છે; એટલું જ નહિ પણ તે જ કથા ઘણા રસથી યાદ રાખી સાંજના ઘરનાં માણસોને, પાડોશીને અથવા દેવમંદિરમાં બીજાઓને સંભળાવવામાં આવે છે અને તેના સાંભળનારાઓ આનંદ પામે છે. દીર્ઘ અવલોકન કરનારા શાસ્ત્રકારો મનુષ્યસ્વભાવની આ કૂચી પામી ગયા અને તેનો લાભ લેવાનો પૂરતો વિચાર કર્યો. તેઓને લોકો ઉપર ઉપકાર કરવાની એકાંત છુદ્ધિ હતી અને તે ઉત્તમ હેતુથી દોરવાઈને તેઓએ કથાની સાથે ધર્મનાં મુખ્ય ફરમાનો, વર્તનના જિંદા નિયમો અને જીવનના જિંદા ઉદ્દેશો જોડી દીધા. આ તો સ્પષ્ટ વાત છે કે—એક મનુષ્યને એમ કહેવામાં આવે કે ‘પ્રમાણિકપણે જીવન ગાળવામાં બહુ લાભ છે’ તેના કરતાં પ્રમાણિકપણે જીવન ગાળનાર અમુક વ્યક્તિને અમુક વધારે લાભ થયો છે, એમ ખતાવી આપવામાં આવે તો તે તેના પર વધારે અસર કરે છે. આ નિયમને અનુસરીને જ ઉત્તમ પુરુષોની કથાઓ રચવામાં આવી છે. જ્યારે લોકોમાં દ્રવ્યાનુયોગનો વિષય વંચાતો ઓછો થતો ગયો, લોકો જ્યારે આ અગત્યના વિષયના અભ્યાસમાં ઓછા થવા લાગ્યા ત્યારે આચાર્યોએ બનેલા ખતાવોની ઉપયોગી કથાઓ સાથે ધાર્મિક વિષયો જોડી દીધા, અને સંસ્કૃત ગદ્ય તથા પદ્યમાં કથાઓરૂપે બોધદાયક વૃત્તાંતો મૂકી દીધાં. છેવટે પ્રાકૃતમાં પણ કથાઓ રચી, અને આખરે અભ્યાસ બહુ મંદ સ્થિતિ પર આવી ગયો ત્યારે રાસ વિગેરે પણ પ્રાકૃત અને ગુજરાતીમાં રચવામાં આવ્યા. આ કથાનુયોગથી અનેક જીવો પર ઉપકાર થયો અને થાય છે. એકન તરવજ્ઞાનના અભ્યાસને Drylight કહે છે અને તેના તરફ લોકોનું ધ્યાન ઓછું ખેંચાય એ તદ્દન ખનવાજોગ છે, પણ કલ્પનાશક્તિ સામાન્ય વ્યક્તિઓમાં વધારે બળવાન હોય છે અને કથાનુયોગમાં કલ્પનાશક્તિનો બહુ ઉપયોગ કરવો પડે છે; તેથી તે સામાન્ય વર્ગને બહુ આનંદ આપે છે. આટલા ઉપરથી જણાયું હશે

કે કથાનુયોગ સામાન્ય બુદ્ધિના માણસો પર બહુ લાભ કરે છે. બુદ્ધિબળનો વૈભવ ધારણ કરનારને પણ તે બહુ અસર કરે છે; કારણ કે થાકેલા મગજને તેથી વિશ્રાંતિ અને ટેકો મળે છે. આવી રીતે કથાનુયોગથી સર્વને એકસરખો લાભ મળે છે, તેથી તેનું ઉપયોગીપણું જૈનગ્રંથકારો સારી રીતે અસલથી જ સ્વીકારતા આવ્યા છે.

હેમચંદ્રાચાર્ય એક મહાન આચાર્ય થઈ ગયા છે. તેઓએ કુમારપાળ રાજાને બોધ આપી, જૈનધર્મી બનાવી, આખા દેશમાં જૈનધર્મનો વિજયવાવટો ફરકાવ્યો છે અને તેઓનો ઉપકાર એટલો બધો છે કે અત્યારે કોઈ પણ જૈન તેઓનું નામ બહુ મગજપીથી લેશે. આ મહાન આચાર્યને કુમારપાળ ભૂષાળે વિનંતિ કરી તે પરથી આ ગ્રંથ દશ પર્વ (વિભાગ)માં લખાયો. એમ જણાય છે. આ સંબંધમાં તેઓ પોતે જ દશમા પર્વની પ્રશસ્તિમાં લખે છે કે—“એદો, દશાર્ણ, માલવ, મહારાષ્ટ્ર, સિંધુ અને ખીજા દુર્ગમ દેશોને પોતાના ભુજવીર્યની શક્તિથી હરિની જેમ છતનાર, પરમાર્હત્, વિનયવાન અને ચૌલુક્યના કુળમાં થયેલા કુમારપાળ રાજાએ એક વખતે તે (હેમચંદ્ર) સૂરિને નમોને કહ્યું કે—‘સ્વામિન્! નિષ્કારણ ઉપકાર કરવાની બુદ્ધિવાળા આપનો આજ્ઞાથી નરકગતિના આયુષ્ય નાંનિમિત્તકારણ મુગયા, ઘત, મદિરા વિગેરે દુર્ગુણોનો મારી પૃથ્વીમાંથી મેં નિષેધ કર્યો છે તથા પુત્રરહિત મૃત્યુ પામેલાનું ધન લેવું’ પણ મેં છોડી દીધું છે અને બધી પૃથ્વી અહાંતના ચૈત્યોપડે સુશોભિત કરી દીધી છે તો હવે હું સાંપ્રતકાળમાં સંપ્રતિરાજા જેવો થયો છું. અગાઉ મારા પૂર્વજ સિદ્ધરાજની ભક્તિયુક્ત યાચનાથી વૃત્તિયુક્ત સાંગ વ્યાકરણ (સિદ્ધહૈમવ્યાકરણ) આપે રચેલું છે, મારે માટે નિર્ભજ યોગશાસ્ત્ર રચેલું છે અને લોકોને માટે દ્વયાશ્રયકાવ્ય, છંદાનુશાસન, કાવ્યાનુશાસન અને નામસંગ્રહ (અભિધાન-ચિંતામણિ વિગેરે કેપ) પ્રમુખ ખીજા શાસ્ત્રો પણ રચેલા છે. હે સ્વામિન્! તમે સ્વયમેવ લોકો પર ઉપકાર કરવા માટે સજ્જ થયા છો, તથાપિ મારી પ્રાર્થના છે કે—મારા જેવા મનુષ્યોને પ્રતિબોધ થવા માટે ત્રેસક શલાકા પુરુષોનાં ચરિત્ર પ્રકાશ કરો.’ કુમારપાળ રાજાના આવા આગ્રહથી શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે ધર્મોપદેશ જેવું એક પ્રધાનકૃત્ય છે એવું આ ત્રિષષ્ટિ શલાકા પુરુષ ચરિત્ર વાણીના વિસ્તારમાં સ્થાપિત કર્યું. આવી રીતે કુમારપાળના આગ્રહથી લખાયેલો આ ગ્રંથ અત્યુત્તમ હોય તેમાં કોઈ પણ નવાઈ નથી. કલિકાળસર્વાંશનું બિરુદ ધારણ કરનાર મહાત્માનો લેખ અને કુમારપાળ જેવા પરમાર્હત્ રાજાના આગ્રહથી અને તેને બોધ થવાના ઉદ્દેશથી લખાયેલો ગ્રંથ કાવ્યમત્કૃતિનો અને કથાવિષયનો નમૂનો અને એમાં કોઈ પણ આશ્ચર્ય જેવું નથી.

આ ગ્રંથની ખૂબીઓ તરફ ધ્યાન આપીએ તો તેમાં હેમચંદ્રાચાર્યની બુદ્ધિની વિશાળતા, વિસ્તૃત સ્મરણશક્તિ અને પ્રશંસનીય પૃથક્કરણ શક્તિ એ ખાસ ધ્યાન ખેંચનારા થઈ પડે છે. હેમચંદ્રાચાર્ય પોતે વ્યાકરણ, કેપ, કાવ્ય અને અલંકારના કર્તા હોવાથી તેઓમાં શબ્દદોષ આવે કે તાણીતોડીને આશય લાવવાનો અફલિત પ્રયાસ કરવો પડે એવું તો સંભવિત જ નથી. આ ગ્રંથમાં એટલા બધાં ચરિત્રોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે કે વાંચનાર વિચારમાં પડી જાય છે. સ્થાનોનાં વર્ણનો અને લશ્કરની વ્યૂહરચના તથા સેનાના પ્રવાસનું વર્ણન અદ્ભૂત આપેલું છે. પ્રભુના કલ્યાણકોના મહોત્સવો, ચક્રોનો દિગ્વિજય અને દેવકૃત સમવરસણની રચનાનું ચિત્તાકર્ષક વર્ણન વાંચતાં તે સમય, તે સ્થાનો, તે ચિત્ર હ્રદય પર ખડું થાય છે અને જરા પણ લાગણીવાળો મનુષ્ય આપણા લોકો ચોથા આરાનું સુખ કહે છે તેનો ક્ષણભર અનુભવ કરે છે. અત્ર તેનું વિશેષ વિવેચન ન કરતાં વાંચનારની કલ્પનાશક્તિ પર છોડો બીજી રીતે વિચારોએ તો દરેક પ્રભુની ઇન્દ્રે કરેલી સ્તુતિ અને દરેક પ્રભુની દેશના પર ખાસ ધ્યાન ખેંચાય છે. આ ગ્રંથના મૂળ દશ વિભાગ કરેલા છે અને તેને પર્વ એવો સંજ્ઞા આપેલો છે. તે દશ પર્વોમાં સૂરિએ એવી ખૂબી કરી દીધી છે કે તેથી સર્વ સિદ્ધાંતનું રહસ્ય સમજાઈ જાય. જુદા જુદા પ્રભુની દેશનામાં નયોનું સ્વરૂપ, ક્ષેત્રસમાસ, જીવવિચાર, કર્મસ્વરૂપ, આત્માનું અસ્તિત્વ, ખાર ભાવના, સંસાર પર વૈરાગ્ય, જીવનની અસ્થિરતા અને ટૂંકામાં બોધ તેમજ જ્ઞાનના સર્વ વિષયો એવી સરળતાથી અને ચિત્તાકર્ષક ભાષામાં સમાવ્યા છે કે કથાનુયોગનો જિજ્ઞાસુ લાભ આપવા સાથે બહુ ભારે બોધ આપી વાંચનારને પોતાની ફરજ તરફ જાગૃત કરી દાઢા છે. આ પ્રસંગે એટલું લખવું વાસ્તવિક છે કે

કથાનુયોગના ચિત્રકાર તરીકે હેમચંદ્રાચાર્ય પૂરેપૂરા ફતેહમંદ ઉતર્યા છે, અને તેઓનું ચિત્ર તદ્દન દોષ-રહિત હોઈ વાંચનાર અને સાંભળનારને આનંદ સાથે ભોધ આપે છે.

કવિ તરીકે તેઓની ફતેહ પાશ્વિમાત્ય વિદ્વાનો પણ સ્વીકારી ચૂક્યા છે અને પરિશિષ્ટ પર્વની પ્રસ્તાવનામાં પ્રો. જેકોબી કવિ તરીકે તેમને ઉત્તમ સ્થાન આપે છે. તે પ્રોફેસર તેમને માટે લખે છે કે— “શબ્દાનુશાસન જેવા મહાવ્યાકરણના રચનાર, અભિધાનચિંતામણિ જેવા કોષના રચનાર અને હંદાનુ-શાસન જેવા પિંગળના રચનાર તથા કાવ્યાનુશાસન જેવા કાવ્યો પર ગ્રંથો રચનારની વિદ્વતા કોઈ પણ પ્રકારની ભૂલો દૂર કરવાને માટે પૂરતી હતી, છેવટે તે લખે છે કે—Still he has done his work cleverly and he has succeeded in producing a narrative which the reader will paruse with as much pleasure and interest as many works of greater pretension. (આટલું છતાં હેમચંદ્રાચાર્યે આ ગ્રંથ અતિ નિપુણતાથી રચેલો છે અને પોતાની કથા વાંચકવર્ગ સમક્ષ મૂકવામાં તેઓ એટલા બધા ફતેહમંદ થયા છે કે આથી વધારે સારા ગ્રંથો હોવાનો સંભવ ન રાખતાં અપૂર્વ પુસ્તકોની જેટલા જ આનંદ અને હેંશથી વાંચનાર આ ગ્રંથ વાંચશે.)”

અમે કેટલીક તપાસ કર્યા પછી એવા નિર્ણય પર આવ્યા છીએ કે આ ગ્રંથ સંવત ૧૨૨૦ માં લખાયો છે. એ સંબંધી યોગ્ય પુરાવા અને દલીલો શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના ચરિત્રમાં વિસ્તારથી આપવામાં આવી છે. રાજ્યવહીવટની દરેક બાબત પર ધ્યાન રાખનાર, રાજ્યસભામાં દરરોજ જનાર અને સતત ગ્રંથ રચવાના અભ્યાસી એવા અસાધારણ બુદ્ધિમળવાળા કલિકાળમાં સર્વજનુલ્લેખ થયેલા આ સૂરિએ રાજસભામાંથી ઉપાશ્રયે આવતાં જ હાથમાં કલમ લઈ જે અનુપમ ગ્રંથો બનાવ્યા છે તે ખરેખર જૈન કોમનો મોટો વારસો છે અને તે વારસો જાળવી રાખવા માટે જૈન કોમે તત્પર તેમજ મગરબ થવું જોઈએ.

આ પ્રમાણે દશે પર્વની ઉપયોગિતા અને ગ્રંથકર્તાની ‘બૂખીતુ’ જરા જરા ચિત્ર આપી હવે આ ગ્રંથના દશ પર્વોમાં ત્રેસઠ મહાપુરુષોનાં ચરિત્રો કેવી રીતે સમાવ્યાં છે તે બતાવવાની આવશ્યકતા છે.

- ૧ પહેલા પર્વમાં શ્રી આદીશ્વર પ્રભુ અને ભરતચક્રી મળી બે મહાપુરુષોનાં ચરિત્રો છે.
- ૨ બીજા પર્વમાં શ્રી અજિતનાથજી તથા સગરચક્રી મળી બે મહાપુરુષોનાં ચરિત્રો છે.
- ૩ ત્રીજા પર્વમાં શ્રી સંભવનાથજીથી શીતળનાથજી પર્યંત આઠ તીર્થંકરોનાં ચરિત્રો છે.
- ૪ ચોથા પર્વમાં શ્રી શ્રેયાંસનાથજીથી ધર્મનાથજી સુધી પાંચ તીર્થંકરોનાં અને પાંચ પાંચ વાસુદેવ, બળદેવ અને પ્રતિવાસુદેવનાં તથા મઘવા ને સનતકુમાર એ બે ચક્રીનાં મળી ૨૨ મહાપુરુષોનાં ચરિત્રો છે.
- ૫ પાંચમા પર્વમાં શ્રી શાંતિનાથજી જ ચરિત્ર છે, પણ તેઓ એક ભવમાં તીર્થંકર ને ચક્રી એમ બે પદવીવાળા થયેલા હોવાથી બે ચરિત્ર ગણેલાં છે.
- ૬ છઠા પર્વમાં શ્રી કુંથુનાથજીથી મુનિસુવતસ્વામી પર્યંત ચાર તીર્થંકરોનાં, ચાર ચક્રીનાં અને બે-બે વાસુદેવ, બળદેવ અને પ્રતિવાસુદેવનાં મળી કુલ ૧૪ મહાપુરુષોનાં ચરિત્રો છે. તેમાં પણ ચાર ચક્રીમાં બે તો કુંથુનાથજી તથા અરનાથજી જ તે ભવમાં ચક્રી પણ થયેલા હોવાથી તેમને ગણેલા છે.
- ૭ સાતમા પર્વમાં શ્રી નેમિનાથજી, દશમા તથા અગિયારમા ચક્રી અને આઠમા બળદેવ, વાસુદેવ અને પ્રતિવાસુદેવ-રામ, લક્ષ્મણ તથા રાવણનાં ચરિત્ર મળી ૬ મહાપુરુષોનાં ચરિત્રો છે. આ પર્વનો મોટો ભાગ રામચંદ્રાદિનાં ચરિત્રમાં રોકાયેલો હોવાથી તે જૈન રામાયણ તરીકે ઓળખાય છે.
- ૮ આઠમા પર્વમાં શ્રી નેમિનાથજી તથા નવમા વાસુદેવ, બળદેવ ને પ્રતિવાસુદેવ-કૃષ્ણ, બળભદ્ર તથા જરાસંધના મળી ૪ મહાપુરુષોનાં ચરિત્રો છે. પાંડવો નેમિનાથજીના સમકાલીન હોવાથી તેમનાં ચરિત્રોનો સમાવેશ પણ આ પર્વમાં કરેલો છે.
- ૯ નવમા પર્વમાં શ્રીપાર્શ્વનાથજી તથા અહમ્મત નામના બારમા ચક્રીના મળી બે મહાપુરુષોનાં ચરિત્રો છે.

૧૦ દશમા પર્વમાં શ્રી મહાવીરસ્વામી ભગવંતનું ચરિત્ર જ છે, પણ પ્રસંગોપાત શ્રેણિક, અભય-કુમારાદિક અનેક મહાપુરુષોનાં ઘણાં વિસ્તારવાળા ચરિત્રો તેમાં આપેલાં છે. આ પર્વ બધા પર્વો કરતાં મોટું છે અને શ્રી વીરભગવંતનું ચરિત્ર આટલા વિસ્તારથી ખીન્ન કોઈ અંથમાં ઉપલબ્ધ નથી.

આ પ્રમાણે દશ પર્વમાં મળી ૬૩ શત્રુકાંડ પુરુષોનાં ચરિત્રોનો સમાવેશ કરવામાં આવેલો છે. તેનું યત્ર પણ આ પ્રસ્તાવનાની પ્રારંભમાં આપેલું છે.

આ ત્રેસઠ મહાપુરુષો 'શત્રુકાંડ પુરુષ' એટલા માટે કહેવાય છે કે તેમના મોક્ષગમનનો ચોક્કસ નિર્ણય થયેલો છે. ચોવીશ તીર્થ કરે તો તદ્ભવમોક્ષગામી હોય છે, ચક્રવર્તીમાં જે તે ભવમાં ચરિત્ર ગ્રહણ કરે છે તે સ્વર્ગે અથવા મોક્ષે જાય છે અને જે સંસારમાં જ રહે છે તે નરકે જાય છે. આ ચોવીશીમાં થયેલા ૧૨ ચક્રીમાંથી સુભૂમ ને બ્રહ્મદત્ત જે ચક્રી મહાપાપારંભ કરી નરકે ગયેલા છે, પણ તે આગામી ભવે અવશ્ય મોક્ષે જનારા છે. વાસુદેવ ને પ્રતિવાસુદેવ તો તે ભવમાં નરકે જ જાય છે, કારણ કે તે સંસારમાં બહુ ખૂંચેલા હોય છે ને સંસાર ત્યજી શકતા નથી; પણ આગામી ભવે તેઓ જરૂર મોક્ષે જનારાં છે. નવ બળદેવ ઉત્તમ જીવો હોવાથી વાસુદેવતા કાળ કરી ગયા પછી છ માસે રમેહબંધન તૂટવાથી ચારિત્ર ગ્રહણ કરે છે અને સ્વર્ગે અથવા મોક્ષે જાય છે. સ્વર્ગે જનારા બળદેવો આગામી ભવે મોક્ષે જાય છે.

શ્રી કાળસિત્તરી પ્રકરણમાં ૧૧ ૩૬ તથા ૯ નારદનો પણ સમાવેશ કરી ૮૩ની સંખ્યા કરેલી છે. દરેક ચોવીશીમાં ૧૧ ૩૬ થાય છે. આ ચોવીશીમાં ૧૧ માં ૩૬ સત્યકી શ્રી મહાવીરસ્વામીના સમયમાં થયેલા છે, જે 'શિવ'ના નામથી પ્રખ્યાતિ પામેલા છે અને દરેક વાસુદેવના સમયમાં એકેક નારદ થતા હોવાથી ૯ નારદ થાય છે.

આ અંથમાં બતાવેલા ૬૩ શત્રુકાંડપુરુષોમાં જીવ ૫૯ અને સ્વરૂપ ૬૦ છે; એટલે કે શ્રી શાંતિનાથજી, કુંથુનાથજી તથા અરનાથજી તે જ ભવમાં ચક્રવર્તી પણ થયેલા હોવાથી તે ત્રણ બાદ કરતાં ૬૦ સ્વરૂપ (શરીર) થાય છે અને શ્રી મહાવીરસ્વામીનો જીવ જ પહેલા વાસુદેવ ત્રિપૃષ્ઠ તરીકે થયેલ હોવાથી કુલ ચાર બાદ કરતાં ૫૯ જીવ થાય છે.

જીવો અનાદિ કાળથી ભવભ્રમણ કરતાં હોવાથી તેના ભવ તો અનંતા થાય છે; પરંતુ જ્યારે તે સમકિત પામે છે ત્યારપછીના ભવ ગણતરીમાં ગણાય છે. વધારેમાં વધારે અર્ધા પુદ્ગળપરાવર્તનની અંદર તો સમકિત પામ્યા પછી મોક્ષે જાય જ છે. તીર્થ કરના જીવો સમકિત પામ્યા પછી તેટલું ભવભ્રમણ કરતા નથી. એક મહાવીરસ્વામીનો જીવ કોડકોડ સાગરોપમ ઉપરાંત સમકિત પામ્યા પછી સંસારમાં રહ્યો છે, ખીન્ન તીર્થ કરના જીવો તો બહુ થોડા કાળમાં થોડા ભવમાં સમકિત પામ્યા પછી મોક્ષે ગયા છે. આ ચરિત્રઅંથમાં દરેક પ્રભુ સમકિત પામ્યા તે ભવથી પ્રારંભીને તેમનાં ચરિત્ર વર્ણવેલાં છે જેમકે શ્રી ઋષભદેવ પ્રભુ તેરમા ભવે ધનસાર્થવાહના ભવમાં સમકિત પામ્યા ત્યારથી તેમનું ચરિત્ર વર્ણવેલ છે.

દરેક તીર્થ કરનામકર્મ ત્રીજા ભવે જ બાંધે છે (નિકાચીત કરે છે) અને તે વીશ સ્થાનક પૈકી એક અથવા વધારે યાવત વીશ સ્થાનકોના આરાધનથી બંધાય છે. એ વીશ સ્થાનકોનું વર્ણન પહેલા સર્ગમાં છેવટના ભાગમાં આપેલું છે.

આ અંથ મહાકાવ્ય હોવાથી તેમાં મહાકાવ્યના લક્ષણ પ્રમાણે દરેક બાબત સમાવેલી છે. જીએ ઋતુનું વર્ણન, નાયક નાયિકાના રૂપ વિગેરેનું વર્ણન, દેશ નગરાદિનું વર્ણન, યુદ્ધનું વર્ણન વિગેરે દરેક પર્વમાં પૃથક્ પૃથક્ પ્રસંગે સમાવેલ છે. આ અંથના સબંધમાં જેટલું લખીએ તેટલું થોડું છે, કારણ કે કતિપુરુષ મહાવિદ્વાન અને દરેક વિષયમાં પરિપૂર્ણ તેમજ વ્યાકરણાદિના આદ્યકર્તા જેવા હોવાથી આ અંથમાં કોઈ વાત બાકી રાખેલી નથી. આ આખા અંથમાંથી પ્રભુની સ્તુતિઓ અને પ્રભુએ આપેલી દેશનાઓનો જૂદો સંગ્રહ કરવામાં આવે તો તેની અંદર જિનપ્રવચનની સર્વ બાબતો સમાર્પિત થાય તેમ છે

પર્વ સાતમાની

પ્રસ્તાવના

આ ત્રિપિટિ શલાકા પુરુષ ચત્રિ નામના કળિકાળસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના કરેલા અત્યુત્તમ ગ્રંથનો પરિચય અમને બહુ વર્ષથી થયેલો છે. આ ગ્રંથ જોતાંજ તે ઘણો વિસ્તૃત છતાં આખા ગ્રંથનું ભાષાંતર કરી જૈન બંધુઓને તેમાં ભરેલા અપૂર્વ રહસ્યોનો લાભ આપવાની ઇચ્છા અમારા હૃદયમાં ઉદ્ભવી હતી. તે ઇચ્છાને મક્કાન ઉપકારી **મુનિરાજશ્રી વૃદ્ધિચંદ્ર મહારાજ** તરફથી અનુમોદન મળતાં છૂટક અંકોમાં પ્રસિદ્ધ કરવાની શરૂઆત કરી હતી, પરંતુ પાછળથી તે પ્રમાણેના અંકો વ્યવસ્થિત રહેવાનો અને તેનું આખું પુસ્તક બાંધવાનો અસંભવ જણાવાથી અમે જ તેને બુક તરીકે બહાર પાડવાનું મુકરર કર્યું હતું. એ પ્રયત્ન પૂર્ણ થયો, આખો ગ્રંથ-દશે પર્વ બુદ્ધ બુદ્ધ ૭ ભાગમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ચુક્યા, આ આવૃત્તિમાં અગાઉની આવૃત્તિ કરતાં ખાસ એ ફેરફાર કરવામાં આવ્યા છે. એક દરેક પૃષ્ઠને મથાળે તે પૃષ્ઠમાં શો અધિકાર મુખ્ય છે તે લખવામાં આવ્યું છે અને બોજું પ્રસ્તાવના વિસ્તારથી લખવા ઉપરાંત દરેક પર્વની વિષયાનુક્રમણિકા એટલા બધા વિસ્તારથી આપવામાં આવી છે કે જે વાંચતાં આખા પર્વનું રહસ્ય સમજાઈ જાય છે તેમજ તે સાદાંત વાંચવાની ઉત્કંઠા વૃદ્ધિ પામે છે.

બીજાં પર્વો કરતાં આ સાતમા પર્વમાં હકીકત એટલી બધી છે અને બુદ્ધ બુદ્ધ એટલાં બધાં મહા પુરુષોનાં ચરિત્રો સમાવેલાં છે કે એમાં વર્ણનાદિ બહુ વિશેષ તેમજ વિસ્તારવાળાં નહીં છતાં એની વિષયાનુક્રમણિકા બીજા પર્વો કરતાં બહુ મોટી થઈ પડી છે. આ ગ્રંથ જૈન રામાયણ તરીકે જો કે બહુ વર્ષોથી જૈનવર્ગમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલો છે, પરંતુ આ આવૃત્તિ વાંચકવર્ગનું ખાસ આકર્ષણ કરે તેવી બનાવવામાં આવી છે, તે રિષે જૈન બંધુઓ આ બુકનું અવગાહન કરશે ત્યારે સ્વતઃ માહુમ પડે તેમ હોવાથી અત્રે લખવાની અપેક્ષા જણાતી નથી.

આ પર્વમાં ૧૩ સર્ગો છે. તેમાંના પ્રથમના દશ સર્ગમાં જૈન રામાયણ સમાવેલું છે. એમાં મુખ્યત્વે આઠમા વાસુદેવ, બળદેવ ને પ્રતિવાસુદેવનું ચરિત્ર છે. તે ત્રણ પુરુષોમાં રામચંદ્રની વિશેષ ખ્યાતિ હોવાથી જૈન રામાયણ અથવા રામચરિત્ર તરીકે પ્રખ્યાતિ પામેલું છે. અન્ય મતમાં પણ રામાયણ નામનો પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ બુદ્ધ બુદ્ધ પંડિતોએ કરેલો છે. તે સર્વમાં મુખ્ય નાયક રામચંદ્રજી છે, પરંતુ તેના લેખમાં અતિ-શયોકિત, પરસ્પર વિરોધ તથા નાયકનો સદોષ ચિતાર-વિગેરે દોષો રહેલા છે, તે આની અંદર અલગ પળ દેખવામાં આવશે નહીં.

અમારી સલાહના પ્રયત્ન અગાઉ પ્રથમ સંવત ૧૯૨૮માં તથા ત્યાર પછી ૧૯૩૧માં જૈન રામાયણ (૧૦ સર્ગ) જેટલોજ ભાગ ભાષાંતર તરીકે બહાર પડેલો છે; પરંતુ તેની ભાષા પિંડરે રિવાજીમાંની શુદ્ધ અને સંસ્કારિત ભાષાના વાંચનારાઓને પસંદ પડે તેવું નથી. એ જૈન રામાયણના અલગ રાક્ષસ વંશની મૂળ ઉત્પત્તિ તરીકે શ્રી અજિતનાથજીના સમયમાં થયેલા અસંખ્ય જાતોના પ્રાણીઓના અજિતનાથ પ્રભુના સમવસરણમાં જ હીમ નામના રાક્ષસ નિકામના હોવાની સાબતો વિદીધર્મ પોતાના પૂર્વજવના પુત્રપણના સ્નેહથી રાક્ષસદ્રીપનું, લંકા નગરનું તથા પાતાળ લંકાનું રાજ્ય આપણ અને પોતાનો નવરતનો હાર તથા રાક્ષસો વિદ્યા આપીને કોઈક કોઈક જાતોના પ્રાણીઓના અંતરમાં તે હકીકત લેવામાં આવી નથી, કારણ કે તે હકીકત આ પુસ્તકમાં અનુસરવામાં આવી ગયેલી છે.

હા કિર્કીજી મિત્રાજીની મદદિહ કોણસ-જીવક 'હાકાફ

આ પર્વના પ્રારંભમાં અજિતનાથ પ્રભુના વખતમાં થયેલી રાક્ષસ વંશની સ્થાપનાનું અને તેના મૂળ પુરુષ તરીકે ઘનવાહનનું નામ માત્ર સૂચવીને પછી અગ્યારમા શ્રેયાંસ પ્રભુના તીર્થમાં રાક્ષસ વંશમાં થયેલા કીર્તિધવળ રાજની હકીકત આપવામાં આવી છે. એ કીર્તિધવળ રાજના વખતમાં વાનર દ્વીપમાં શ્રીકંઠ રાજ્યે કિષ્કિંધાનગરીમાં નિવાસ કર્યો ત્યારથી વાનરવંશની ઉત્પત્તિ થઈ છે અને ત્યારથી ઘણા કાળ પર્યંત રાક્ષસવંશ અને વાનરવંશ વચ્ચે પરસ્પર પ્રીતિભાવ ચાલ્યો આવ્યો છે. તેમાં પણ કોઈક રાક્ષસવંશના રાજ્યકર્તાઓએ વાનરવંશના રાજ્યકર્તા ઉપર હાથ રાખેલા દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

કીર્તિધવળ ને શ્રીકંઠનું ચરિત્ર કહ્યા બાદ એ હકીકતને મુનિસુવ્રતસ્વામીના તીર્થ ઉપર લઈ જવામાં આવેલ છે. તે પ્રભુના તીર્થમાં રાક્ષસવંશમાં તડિતકેશ અને વાનરવંશમાં ઘનોદધિ રાજ થયેલ છે. ત્યાર પછીની હકીકત અવિચ્છિન્ન લખાયેલી છે. ત્યાર પછી રાક્ષસદ્રીપતું અને વાનરદ્રીપતું રાજ્ય એ વખત રાક્ષસો તથા વાનરોના હાથમાંથી જાય છે, તે પાછું રાવણનો જન્મ થયા બાદ તે પોતાને સ્વાધીન કરે છે. વાનરવંશમાં વાલી નામે બહુ પરાક્રમી વિદ્યાધર રાજ થાય છે તે રાવણને પણ પરાસ્ત કરે છે, પરંતુ તરતજ તેને વૈરાગ્ય થવાથી તે દીક્ષા લે છે અને તેના બાઈ સુગ્રીવ રાજ્ય પર આવે છે.

આ ચરિત્રમાં બીજાં તો ઘણા મહાપુરુષોનાં ચરિત્રો છે, પરંતુ પવનંજય, અંજનાસુદરી અને હનુમાનનું તો ખાસ ચરિત્ર આપવામાં આવેલું છે. ત્રીજા સર્ગમાં આવેલા એ ચરિત્ર ઉપરથી ઘણા સાર પ્રહણ કરવા યોગ્ય છે, તેમજ પાંચમા ને છઠ્ઠા સર્ગમાં આવેલી રામચંદ્રના વનવાસની હકીકત પણ અપૂર્વ શિક્ષણ આપે છે.

રામચંદ્રની ઉત્પત્તિ કોઈ વાનરવંશમાં થયેલી નથી. વાનરદ્રીપના નિવાસી હોવાથી જ વાનર તરીકે ઓળખાતા સુગ્રીવાદિ અનેક વિદ્યાધરો તેના ભક્તિવાન થયેલા હોવાથી તેના લક્ષકમાં બહોળો ભાગ તેના છે. બાકી રામલક્ષ્મણનો જન્મ તો ઋષભ પ્રભુના સ્થાપેલા ઈક્ષ્વાકુ વંશમાં થયેલો છે. એ વંશના પણ કેટલાક રાજાઓનાં ચરિત્રો ચોથા સર્ગમાં આવેલાં છે તે લક્ષ્યપૂર્વક વાંચવા લાયક છે.

આ પર્વની અંદર તેર સર્ગોમાં શી શો હકીકત સમાવેલી છે તે વિષયાનુક્રમણિકામાં તો બતાવવામાં આવેલ છે; છતાં તે સર્ગવાર ટુકામાં અહીં જણાવવામાં આવે છે, જેથી તેના પર વિશેષ પ્રકાશ પડવા સંભવ છે.

સર્ગ પહેલામાં—રાક્ષસવંશ ને વાનરવંશની ઉત્પત્તિથી માંડીને રાવણ અને તેના બંધુઓના જન્મ-પર્યંતની હકીકત છે.

સર્ગ બીજામાં—રાવણે સાથેલી વિદ્યાની હકીકતથી માંડીને તેણે કરેલા દિગ્વિજયની હકીકત છે. તેની અંદર વાલી વિદ્યાધરના પરાક્રમની તથા નારદે કહેલી યજ્ઞદિક્ષની ઉત્પત્તિની હકીકત ખાસ વાંચવા લાયક છે. સત્ય ધર્મથી ચુકેલ વસુરાજનું ચરિત્ર એમાં સમાવેલું છે.

સર્ગ ત્રીજામાં—પવનંજય, અંજનાસુદરી સતી અને ચરમશરીરી હનુમાનનું ચરિત્ર છે. તેમાં સતીપણની ખરી કસોટી કેમ નીકળે છે તે યથાર્થિત બતાવી આપ્યું છે.

સર્ગ ચોથામાં—ઈક્ષ્વાકુ વંશમાંથી શરુ થયેલા સૂર્યવંશના કેટલાક રાજાઓનાં ચરિત્રો, રામલક્ષ્મણ-દિનો જન્મ, સીતાનું પાણિગ્રહણ, કશ્યપરાજને ચારિત્ર લેવાની ઇચ્છા, કેકેયીની ભરતને રાજ્ય આપવાની માગણી અને રામચંદ્રનો લક્ષ્મણ તથા સીતાસહિત સ્વેચ્છાએ પિતાનું વિદન દૂર કરવા વનવાસ-ઈત્યાદિનું વર્ણન છે.

સર્ગ પાંચમામાં—રામચંદ્રના વનવાસની ઘણી હકીકત છે. પ્રાંતે દંડકારણ્યમાં આગમન, ત્યાં શંબૂકનો લક્ષ્મણના હાથથી અન્નભજતાં વધ, તે નિમિત્તે ચુદ્ધ, રામચંદ્રનું સિંહનાદથી હેતરાવું અને રાવણે કરેલું સીતાનું હરણ-ઈત્યાદિ હકીકત વિસ્તારથી વર્ણવેલી છે.

સર્ગ છઠ્ઠામાં—રામચંદ્રનું પાતાળલંકામાં આવવું, સુગ્રીવદિ ઉપર કરેલ ઉપકાર, સીતાની શોધનો પ્રયત્ન, તેનો મળેલો પત્નો, હનુમાનને લંકામાં મોકલવો અને તેનું સીતાની ખબર લઈ પાછું આવવું—પ્રત્યાદિ હકીકત છે.

સર્ગ સાતમાં—રામચંદ્રનું લંકા તરફ પ્રયાણ, વિભીષણનું રામના પક્ષમાં આવવું, રાવણ સાથે યુદ્ધ, લક્ષ્મણને વાગેલી અમોઘવિજ્યા શક્તિ, વિશલ્યાના આવવાથી તેનું નિવારણ, રાવણે સાધેલી બહુરૂપી વિદ્યા અને છેવટે લક્ષ્મણના હાથથી રાવણનું મરણ—પ્રત્યાદિ હકીકત છે, જેમાં મોટો ભાગ યુદ્ધના વર્ણનનો છે.

સર્ગ આઠમાં—વિભીષણને લંકાનું રાજ્ય આપી રામચંદ્રાદિનું અયોધ્યા આવવું, માતાઓ વિગેરેને મળવું, લક્ષ્મણને રાજ્યાભિષેક, આઠમા વાસુદેવ બળદેવ તરીકે પ્રસિદ્ધિ, શત્રુદ્ધનને મથુરાનું રાજ્ય, સીતાનો અપવાદ અને તેને અરણ્યમાં તજી દીધા પર્યંતની હકીકત છે.

સર્ગ નવમાં—સીતાને થયેલા એ પુત્ર, તેનું રામલક્ષ્મણ સાથે યુદ્ધ, સીતાએ કરેલ અગ્નિપ્રવેશરૂપ દિવ્ય અને તેણે લીધેલી દીક્ષાનું વર્ણન છે.

સર્ગ દશમાં—બધાઓનો પૂર્વભવ, હનુમાનાદિએ લીધેલી દીક્ષા, લક્ષ્મણનું મરણ, રામચંદ્રની મોહ-ચેષ્ટા, રામચંદ્રે લીધેલી દીક્ષા, સીતેંદ્રે કરેલ અનુકૂળ ઉપસર્ગ, રાવણ લક્ષ્મણની લાવી હકીકત અને રામચંદ્રના નિર્વાણ પર્યંતની સર્વ ખીના સમાવેલી છે.

આ સર્ગમાં તમામ પુરુષોનાં ચરિત્રોનો ઉપસંહાર કરેલો છે, અને જૈન રામાયણની અહીં સમાપ્તિ થાય છે.

અગ્યારમા સર્ગમાં—શ્રી નમિનાથ પ્રભુનું ચરિત્ર છે. તેમાં જન્મ તથા કેવળજ્ઞાનોત્પત્તિ સમયે ધ્વજ કરેલી પ્રભુની સ્તુતિ તથા ભગવંતે આપેલી દેશના ખાસ વાંચવા લાયક છે. એ દેશનામાં શ્રાવકે દિવસે અને રાત્રે શું કરવું તેનું વર્ણન છે.

બારમા સર્ગમાં—હરિષેણ નામના દશમા ચક્રીનું ચરિત્ર છે.

તેરમા સર્ગમાં—જય નામના અગ્યારમા ચક્રીનું ચરિત્ર છે. આ જાને ચક્રીના ચરિત્રો સંક્ષેપે આપેલાં હોવાથી તેમાં વિશેષ બળવા લાયક નવીન હકીકત નથી.

આ પ્રમાણે આ પર્વ સમાપ્ત થાય છે. તેમાં રામચંદ્ર, લક્ષ્મણ, ભરત, શત્રુદ્ધન, સીતા, રાવણ, વિભીષણ, કુંભકર્ણ, ઈંદ્રજીત, સુગ્રીવ ને હનુમાન એ મુખ્ય પાત્રો છે. તેમનાં ચરિત્રો ઉપરાંત રાક્ષસવંશના, વાનરવંશના અને સૂર્યવંશના અનેક રાજાઓનાં ચરિત્રો છે. તદુપરાંત વાલી, પવનંજય, અંજનાસુંદરી, કેકેયી, સુકોશલ મુનિ, ભામંડળ, સાહસગતિ, શર્પણખા, જટાયુ પક્ષી, રકંઠક મુનિના પાંચરો શિષ્યો, સહસ્રાંશુ, ઈંદ્ર, સહસ્રાર, મધુ, નારદ, પર્વત, વસુરાજ, મંદોદરી, અનરણ્ય, જનક, દશરથ, સિંહોદર, વજ્રકર્ણ, વિશદયા, લવણાંકુશ, કૃતાંતવદન વિગેરે અનેક સ્ત્રી-પુરુષોનાં ચરિત્રો ખાસ આકર્ષક છે, અને તેમાંથી ખાસ પૃથક્ પૃથક્ શિક્ષાઓ ગ્રહણ કરવા લાયક છે. તે દરેકનું અહીં વર્ણન કરવા કરતાં તેના ઈચ્છકો તે તે પુરુષોનાં ચરિત્ર વાંચીનેજ તેમાંથી યોગ્ય શિક્ષા ગ્રહણ કરશે એમ વિચારવું વિશેષ યોગ્ય છે.

આ પર્વમાં સ્થાને સ્થાને અનેક જીવોના પૂર્વભવનું કથન છે, તે જૈનમતનું સાતિશય જ્ઞાનીપણ ખતાવી આપે છે, તેમજ અનેક પ્રસંગોમાં કહેવતની જેવાં સિદ્ધવચનો મૂકેલાં છે તે અમે બહુકે ટાંકપમાં અથવા અવતરણ ચિહ્નો વચ્ચે મૂકેલાં છે; જેને અંગ્રેજીમાં કોટેશન કહે છે, તે ખાસ હૃદયમાં ઠાવતી રાખવા લાયક છે.

આ પર્વમાં એક તીર્થંકર, બે ચક્રવર્તી અને વાસુદેવ, બળદેવ તથા પ્રતિવાસુદેવની ત્રિપુટી મળી ૭ શલાકા પુરુષોનાં ચરિત્રો સમાવેલાં છે. આની અગાઉ બહાર પાડેલાં ૩-૪-૫-૬ એ ચાર પર્વના ભેગા ભાગમાં ૪૬ શલાકા પુરુષોનાં ચરિત્રો આપેલાં છે, છતાં બૃહથી ૪૫ની સંખ્યા ટાઇટલ ઉપર લખાયેલી છે. તેમાં ત્રીજથી નવમા સુધી સાંત ચક્રીનાં ચરિત્રો આપેલાં છે; છતાં બૃહથી ત્રીજથી આઠમા સુધી ૭ ચક્રીનાં ચરિત્રો આપેલાં છે એમ લખાયેલું છે. તે સુધારી લેવા વિનંતિ છે.

આની પછીના આઠમા, નવમા તથા દશમા પર્વની પ્રથમાવૃત્તિની નકલો ઘણી સીલકે હોવાથી હાલમાં તેની બીજી આવૃત્તિ કરવામાં આવનાર નથી. જેથી તે ત્રણે પર્વની વિષયાનુક્રમણિકાનું તથા છેલ્લા (દશમા) પર્વમાં આપવા ધારેલા શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના ચરિત્રનું કામ બાકીમાં રાખવું પડ્યું છે તે પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયે પૂર્ણ કરવામાં આવશે. હાલ તો દશમા પર્વ પછી તેની ચૂળિકા તરીકે તેજ મહાપુરુષે રચેલા પરિશિષ્ટ પર્વનું ભાષાંતર પ્રગટ કરવા વિચાર છે તે અમલમાં મૂકવામાં આવશે. તેની અંદર રૂં ભાગમાં તો શ્રી જંબૂસ્વામીનું સવિસ્તૃત ચરિત્ર છે, અને ત્યાર પછી બીજા મહાન પૂર્વાચાર્યોનાં ચરિત્રો છે.

આ ભાષાંતર વાંચનાર જૈનબધુઓ સાઘંત વાંચીને તેમાંથી અમૂલ્ય સાર ગ્રહણ કરશે જેથી અમારો પ્રયાસ ફળીભૂત થશે; એટલું ધૃત્વથી અમારી કલમ અટકાવીએ છીએ. પરંતુ અમારી ધૃત્વજાને ફળવતી કરો. તથાસ્તુ.

શ્રી ત્રિષષ્ટિ શલાકા પુરુષ ચરિત્ર.

પર્વ ૭ મું.

વિષયાનુક્રમશ્લોકા.

પહેલાસર્ગમાં—(રાવણ જન્મદિ) અગ્નિતનાથજીના તીર્થમાં રાક્ષસવંશની ઉત્પત્તિ થયા પછી ઓયાંસ પ્રભુના તીર્થમાં કીર્તિધવળ રાક્ષસપતિનું થયું—તેનો અતીંદ્ર વિદ્યાધરની પુત્રી અને શ્રીકંઠની બહેન સાથે વિવાહ—તેથી પુષ્પોત્તર રાજાને થયેલ ખેદ—અતીંદ્રના પુત્ર શ્રીકંઠે કરેલું પુષ્પોત્તર રાજાની પુત્રી પદ્માનું અપહરણ—તેનું કીર્તિધવળને શરણે આવવું—પદ્માએ પોતાની ઇચ્છા જણાવવાથી પુષ્પોત્તરે શ્રીકંઠ સાથે તેનું કરાવેલું પાણિગ્રહણ—કીર્તિધવળના આગ્રહથી શ્રીકંઠે વાનરદ્વીપ ઉપર રહેવાનો કરેલો સ્વીકાર—તે દ્વીપ ઉપર કિષ્કિંધા નગરીમાં કરાવેલો તેની રાજ્યસ્થાપના—તે દ્વીપ ઉપર પુષ્કળ વાનરો હોવાથી રાજાએ કરાવેલી અમારી ઘોષણા—તેથી વાનરોનો થયેલો સત્કાર—તે દ્વીપનિવાસોની વાનર તરીકે થયેલી પ્રસિદ્ધિ—શ્રીકંઠને વિમાનની સખલનાથી થયેલ વૈરાગ્ય—ચારિત્ર ગ્રહણ અને મોક્ષગમન.

અનુક્રમે મુનિસુવ્રતપ્રભુના તીર્થમાં વાનરદ્વીપમાં શ્રીકંઠના વંશમાં થયેલ ઘનોદ્દિષરાગ્ન—અને રાક્ષસદ્વીપમાં થયેલ તડિત્કેશરાગ્ન—બંનેનો પરસ્પર સ્નેહ—તડિત્કેશનું વાનરદ્વીપે આગમન—એક વાનરે કરેલા તેની સ્ત્રીના પરાલવધી તડિત્કેશે કરેલો તેને પ્રહાર—તેને મુનિએ આપેલ નવકાર—વાનરનું અગ્નિધ્રુમારમાં દેવ થવું—તડિત્કેશના સુભટોએ કરેલા વાનરોને ઉપદ્રવથી તે દેવનું આગમન—તડિત્કેશે કરેલું પૂર્ણદિવડે સાંત્વન—બંનેનું મુનિ પાસે જવું—તડિત્કેશે કરેલો પરસ્પર વૈરહેતું સંબંધી પૃચ્છા—મુનિએ કહેલ પૂર્વભવ-લંકાપતિ તડિત્કેશને થયેલ વૈરાગ્ય—તેનું મોક્ષગમન—લંકામાં સુકેશ રાક્ષસનું અને કિષ્કિંધામાં કિષ્કિંધિનું રાજા થવું.

વૈતાલક ઉપર રથનુપુરમાં અશનિવેગ રાજા—તેને બે પુત્ર—વિજયસિંહ ને વિદ્યુદ્રેગ—આદિત્યપુરના રાજાની પુત્રી શ્રીમાળાએ સ્વયંવર—શ્રીમાળાએ કરેલું કિષ્કિંધિના કંઠમાં વરમાળારોપણ—તેથી વિજયસિંહને ઉત્પન્ન થયેલો દ્વેષ—તેના અને કિષ્કિંધિના વચ્ચે થયેલું યુદ્ધ—કિષ્કિંધિના અનુજ અંધકે વિજયસિંહનું કરેલું પ્રાણહરણ—કિષ્કિંધિનું શ્રીમાળાને પરણી કિષ્કિંધાએ આગમન—અશનિવેગનું ત્યાં યુદ્ધ કરવા આવવું—ત્યાં થયેલું યુદ્ધ—અશનિવેગે કરેલો અંધકનો વધ—સુકેશ ને કિષ્કિંધિએ કરેલું પરિવાર સહિત પલાયન—તે બંનેનું પાતાળ લંકામાં જઈ ને રહેવું—અશનિવેગે લંકાના રાજ્યપર નિર્ઘાત વિદ્યાધરનું કરેલ સ્થાપન—પોતાના પુત્ર સહસ્રારને રાજ્ય આપી અશનિવેગે લીધેલી દીક્ષા—

પાતાળ લંકામાં સુકેશને થયેલા ત્રણ પુત્ર—માળો, સુમાળી ને માલ્યવાન—કિષ્કિંધિને થયેલ બે પુત્ર—આદિત્યરાગ્ન ને ઋક્ષરાગ્ન—કિષ્કિંધિનું મધુપર્વતે ગમન—ત્યાં અનુકૂળ જણાવાથી તેણે વસાવેલ નગરી—તેનો ત્યાં નિવાસ—સુકેશના પુત્રોએ લંકામાં જઈ નિર્ઘાતનો કરેલ નિગ્રહ—માળોનું રાજ્યાધિષ્ઠિ થવું—કિષ્કિંધિમાં આદિત્યરાગ્નને રાજ્યે સ્થાપવો—

વૈતાલક ઉપર સહસ્રાર રાજાને થયેલો ઈંદ્ર નામે પરાક્રમી પુત્ર—તેને રાજ્યે સ્થાપી સહસ્રારે કરેલું ધર્મપરાયણપણું—ઈંદ્રરાજાએ કરેલું ઈંદ્રની ગંગા લોકપાળ વિગેરેનું સ્થાપન—માળી રાક્ષસને તેની થયેલી ઈર્ષ્યા—તેણે ઈંદ્ર સાથે યુદ્ધ કરવા કરેલું પ્રયાણ—થયેલ અપશુકન—સુમાળીએ કરેલું નિવારણ—તેનું ન માનતાં આગ્રહપૂર્વક વૈતાલકપર થયેલું માળીનું આગમન—ઈંદ્ર અને માળીનું પરસ્પર યુદ્ધ—માળી રાક્ષસનો થયેલ દેહાંત—રાક્ષસ ને વાનર સૈન્યનું ભાગવું—સુમાળીના રક્ષણ નીચે ફરીથી પાતાળ લંકામાં આવવું—ઈંદ્રે લંકાના રાજ્યપર વૈશ્રમજીને બેસાડવું.

પાતાળજાકામાં સુમાળીને થયેલ રત્નશ્રવા નામે પુત્ર-તેનું વિદ્યા સાધવા જતું-ત્યાં એક વિદ્યાધર પુત્રીનું આવવું-તેણે કહેલી પોતાની હકીકત-તે કૈંસી વિદ્યાધરીનું રત્નશ્રવાએ કરેલું પ્રાણિગ્રહણ-કૈંસીને આવેલ સ્વપ્ન-તેને રહેલ ગર્ભ-તેના પ્રભાવથી તેની સ્થિતિ-પુત્રપ્રસવ-જન્મતાંજ તેણે ઉપાડેલ નવ-માણિક્યનો દિવ્ય હાર-તેના કંઠારોપણથી તેમાં પડેલાં તેના મુખનાં પ્રતિબિંબ-કૈંસીએ કહેતો હારનો પ્રભાવ-રત્નશ્રવાએ કરેલું દશમુખ નામસ્થાપન-પૂર્વે કહેત્ર મુનિવચનથી એ પુત્ર અર્ધચક્રી થશે એવી ખાત્રી-ત્યાર પછી કૈંસીને થયેલ એ પુત્ર (કુંભકણ) ને વિલીપણુ) અને એક પુત્રી (સૂર્પણખા)-

(પૃ. ૧ થો ૭)

સર્ગ બીજામાં (રાવણ દિગ્વિજય)-દશમુખે વૈશ્રવણના વિમાનનું દેખવું-તેનો ઋદ્ધિ જોઈ તેણે કરેલી પૃથ્ઠા-તેની માતાએ કહેલી તે સંખ ધી હકીકત-માતાનાં તીવ્ર વચનોથી લંકાનું રાજ્ય ગ્રહણ કરવાની થયેલી તીવ્ર ઇચ્છા-વિલીપણને દશમુખનાં વચનો-વિદ્યા સાધવા માટે જવાનાં થયેલો નિશ્ચય-તેઓનું ભીમાદણ્યમાં જવું અને વિદ્યા સાધવા એસવું-અનાદ્રત દેવે કરેલાં અતુકૂળ પ્રતિકૂળ ઉપસર્ગ-રાવણનું નિશ્ચય રહેવું-તેને થયેલી ૧૦૦૦ વિદ્યાની સિદ્ધિ-રાવણે સાધેલું ચંદ્રહાસ ખડ્ગ-રાવણનું મંદોદરી સાથે પાણિગ્રહણ-રાવણનું ક્રોડ કરવા જવું-ત્યાં જ હનર ખેયરકન્યાઓ સાથે ગાંધર્વવિવાહે પરણવું-તેના પિતાઓને વશ કરવા-કુંભકણ ને વિલીપણનો વિવાહ-રાવણને થયેલ એ પુત્ર (ઇંદ્રજીત ને મેઘવાહન)-જાકામાં જઈને વૈશ્રવણને કરેલો ઉપદ્રવ-તેની સાથે યુદ્ધ-વૈશ્રવણનું પરાસ્ત થવું-તેણે કરેલા સદ્વિચાર અને લીધેલી દીક્ષા-રાવણે લંકાનગરો ને પુષ્પક વિમાનનું ગ્રહણ કરવું-રાવણનું સંમેતગિરિ યાત્રાર્થે ગમન-ભુવનાલંકાર હસ્તિની પ્રાપ્તિ-રાવણની સભામાં પવનવેગ વિદ્યાધરનું આવવું-તેણે કહેલી સૂર્યરજ્જ અને ઋક્ષરજ્જની હકીકત-પમરાજના કાશગ્રહરૂપ નરકાવાસમાં તેને કરાતો પોશ-રાવણનું કિષ્કિંધા જવું-કૃત્રિમ નરકાવાસનું તેણે કરેલું સ્ફોટન-પમરાજ સાથે યુદ્ધ-તેનું હારોને ઈંદ્ર પાસે નાસી જવું-ઈંદ્ર પાસે તેણે કરેલો પોકાર-ઈંદ્રે આપેલું બોજું-રાજ્ય-આદિત્યરજ્જને અને ઋક્ષરજ્જને તેના રાજ્યે સ્થાપીને રાવણનું પાછું આવવું-આદિત્યરજ્જને થયેલો વાલો નામે પરાક્રમો પુત્ર-સુગ્રીવ નામે બીજો પુત્ર-ઋક્ષરજ્જને થયેલા નલ ને નીલ નામે એ પુત્ર-આદિત્યરજ્જનું મોક્ષગમન-વાલોનું રાજ્ય-ખરવિદ્યાધરે કરેલું સૂર્પણખાનું હરણ-પાતાળજાકામાંથી આદિત્યરજ્જના પુત્ર ચંદ્રોદરને કાઢો મુકીને તેનું ત્યાં રહેવું-રાવણને થયેલ ગુસ્સો મંદોદરીએ કરેલ નિવારણ-ખર સાથે સૂર્પણખાનો વિવાહ-પાતાળજાકામાંથી કાઢો મુકેલા ચંદ્રોદરને થયેલ વિરાધ નામે પુત્ર-વાલોના પરાક્રમની રાવણે સાંભળેલી વાત-તેણે વાલો પાસે મોકલેલ દૂત-દૂતનું કથન અને વાલોનો ઉત્તર-દૂતનું રાવણ પાસે પાછું આવવું-દૂતનાં વચનથી રાવણને ચડેલ ક્રોધ-તેનું યુદ્ધ કરવા માટે કિષ્કિંધા ગમન-વાલોનું સામે નીકળવું-લશ્કરનું યુદ્ધ અટકાવી વાલો ને રાવણનું થયેલ દ્રંદ્ર યુદ્ધ-રાવણનો નિરાશા-ચંદ્રહાસ ખડ્ગનું આકર્ષણ-તે ખડ્ગ સહિત રાવણને ઉપાડે વાલોએ કરેલ પરાજય-વાલોએ લીધેલ દીક્ષા-તેનું અષ્ટાપદ ગમન-સુગ્રીવનું રાજ્યપર સ્થાપન-રાવણનું લંકાએ પાછું આવવું-રાવણનું રતનાવળીને પરણવા માટે આકાશમાર્ગે ગમન-તેના વિમાનને થયેલો સ્ખન્નતા-નીચે વાલો મુનિને જોતાં રાવણને થયેલ ક્રોધ-તેનું ઉપદ્રવ કરવા માટે અષ્ટાપદ નીચે પેસવું-વાલો મુનિએ બતાવેલો શક્તિ-રાવણને કરવું પડેલ રૂદન-તે દિવસથી તેનું રાવણ નામ પાડવું-વાલો મુનિ પ્રત્યે રાવણે કરેલી ક્ષમાપના-તેનું અષ્ટાપદ પરના ચૈત્યમાં આવવું-રાવણે કરેલાં પરમાત્માનો અપૂર્વ ભક્તિ-તેણે વગાડેલી વીણા-ધરણેંદ્રનું તે જોઈને પ્રસન્ન થવું-ધરણેંદ્રે આપેલો અમોઘવિજયા શક્તિ અને રૂપવિકાસિષ્ટી વિદ્યા-રતનાવજોને પરણીને રાવણનું લંકાએ આવવું-વાલોમુનિને થયેલ કેવળજ્ઞાન ને પરમપદની પ્રાપ્તિ-જ્વલનશિખા વિદ્યાધરની તારા નામે પુત્રી-તેનો સુગ્રીવ સાથે થયેલ વિવાહ-તેથી સાહસગતિને થયેલ ખેદ-તેણે સાધવા માડેલી વિદ્યા-સુગ્રીવ અને તારાથી થયેલા અંગદ ને જયાનંદ નામે પુત્ર.

રાવણનું દિગ્વિજય માટે નીકળવું-રેવાનદીના તટપર પડાવ કરવો-રાવણનું જિનપૂજ માટે નદી કિનારે એસવું-તેવામાં રેવામાં ચડેલું પૂર-તેથી અર્કિત પૂજનનું ઘોષાર્થ જવું-રાવણને ચડેલ ક્રોધ-તેણે પાણીપૂરના

કારણની કરેલ પૃચ્છા-એક વિદ્યાધરે પ્રગટ કરેલ કારણ-તેમાં કરેલું માહિષ્મતીના સહસ્રાંશુ રાજની જળકીડાનું વર્ણન-સહસ્રાંશુને બાંધી લાવવાની રાવણે કરેલી આજ્ઞા-રાવણના સુભટોનું હારીને પાછું આવવું-રાવણનું સ્વયંગમન-તેણે સહસ્રાંશુને બાંધી લેવો-રાવણની સલામાં શતમાહુ મુનિનું આવવું-તેણે પાડેલી સહસ્રાંશુની પોતાના પુત્ર તરીકેની ઓળખાણ-રાવણે સહસ્રાંશુને છોડી દઈને કહેલાં સુવચનો-સહસ્રાંશુએ પિતા પાસે લીધેલ ચારિત્ર-તેણે અયોધ્યાપતિ અનરુપયરાજને સંકેત પ્રમાણે આપેલા ખંખર-અનરુપયરાજએ દશરથને રાજ્યે સ્થાપન કરીને લીધેલી દીક્ષા-રાવણનું માહિષ્મતીથી અન્યત્ર ગમન -

નારદનું રાવણ પાસે આવવું-તેણે કરેલી મહત્તરાજના યજ્ઞ સંબંધી હકીકત-રાવણનું નારદ સાથે ત્યાં જવું-રાવણની આજ્ઞાથી મહત્ત રાજ્યે યજ્ઞક્રિયાનું છોડી દેવું-યજ્ઞપ્રવૃત્તિ સંબંધી રાવણે નારદને કરેલી પૃચ્છા-નારદે યજ્ઞોત્પત્તિની કહેલી હકીકત-તેમાં 'વસુરાજનું', પર્વતનું ને પોતાનું કહેલું પૂર્વચરિત્ર-ગુરુએ કરેલી ત્રણેની પરીક્ષા-વસુનું રાજ્ય થવું-તેની સત્યવાદીપણાની ખ્યાતિ-નારદને પર્વત સાથે પડેલો અજ્ઞ શબ્દના અર્થ સંબંધી વાંધો-મનએ કરેલી પ્રતિજ્ઞા-પર્વતની માતાએ વસુરાજને કરેલી અસત્ય બોલવાની પ્રેરણા-નારદ અને પર્વતનું રાજસલામાં આવવું-વસુરાજએ આપેલી અસત્યસાક્ષી-તેનું થયેલ મરણ અને નરકગમન- પર્વતનું નાસો જવું-મહાકાળ અસુરે કરેલું તેનું ગ્રહણ-રાવણે પૂછેલી મહાકાળની ઉત્પત્તિ-નારદે તેના પૂર્વભવનું કરેલ વર્ણન-'સગર રાજને મધુપિંગતી સુલસાને વરવાની સ્પર્ધા-મધુપિંગતું નિરાશ થવું-તેણે કરેલ બાળતપ-તેનું મહાકાળ અસુર થવું-સગરના વિનાશ માટે તેણે પર્વતનું કરેલ ગ્રહણ-તેના દ્વારા કુધર્મનો કરેલો પ્રસાર-યજ્ઞાદિકની કરાવેલી શરૂઆત-નારદની પ્રેરણાથી દીવાકર વિદ્યાધરે કરેલું પશુહરણ-મહાકાળે યુક્તિથી તેને નિરાશ કરવો-સગર અને સુલસાને યજ્ઞમાં હોમાવી મહાકાળે માનેલી કૃતાર્થતા'-આ પ્રમાણે થયેલી યજ્ઞપ્રવૃત્તિની વાત કહીને તેને અટકાવવા નારદે રાવણની કરેલી પ્રાર્થના-નારદનું અન્યત્ર ગમન-મહત્તરાજ્યે નારદ સંબંધી કરેલ પ્રશ્ન-રાવણે કહેલી તેની ઉત્પત્તિ-રાવણનું મથુરા નગરીએ આવવું-ત્યાંના રાજહરિવાહનનું સામે આવવું-હરિવાહનના પુત્ર મધુ પાસે ત્રિશળ શસ્ત્ર જોઈ રાવણે તેની પ્રાપ્તિ સંબંધી કરેલ પ્રશ્ન-હરિવાહને કહેલ તેની હકીકત-તેમાં 'સુમિત્ર અને પ્રભવ નામે બે મિત્રનો સંબંધ-સુમિત્ર રાજપુત્રે વનમાળાનું કરેલ પાણિગ્રહણ-પ્રભવ મિત્રને માટે પોતાની જા વનમાળાને તેની પાસે મોકલવી-પ્રભવને થયેલ પશ્ચાત્તાપ-સુમિત્રનું દેવભવ કરીને મધુકુમાર થવું અને પ્રભવનું ભવ ભમીને ચમરેંદ્ર થવું-પૂર્વભવની પ્રીતિથી તેણે આપેલું ત્રિશળ-તેની શક્તિ-રાવણનું મેર પર્વત પર જવું-કુંભકર્ણ વિગેરેનું નળકુખરનું દુર્લભપુર લેવો આવવું-અગ્નિમય કિલો જોઈ તેનું નિરાશ થવું-રાવણનું ત્યાં આવવું-નળકુખરની સ્ત્રી ઉપરંભાએ મોકલેલ દૂતી-તેણે કહેલો ઉપરંભાનો રાવણ પર અતુરાગ-તેણે પોતાના સ્વીકારને અંગે બધું કબજે કરાવી દેવાની આજ્ઞા આપવી-વિભીષણે પાડેલી હા-રાવણને કપકો-ઉપરંભાનું રાવણ પાસે આવવું-તેણે આપેલી વિદ્યાથી દુર્બલ કિલોને સંહરી લેવો-નળકુખરનું પકડાવું-રાવણને સુદર્શન ચક્રની પ્રાપ્તિ-નળકુખરને તેના નગર સાથે ઉપરંભા પાછી સોંપવી-રાવણનાં પરસ્ત્રીયાગ સંબંધી દૃઢ વચનો.

રાવણનું રથપુર તરફ પ્રયાણ-તે વાત સાંભળી સહસ્રાર રાજ્યે ઇંદ્રરાજને સમજાવવું-તેનું ન માનવું-રાવણે મોકલેલો દૂત-ઇંદ્રનો અસિમાનવાળો ઉત્તર-રાવણ અને ઇંદ્રને પરસ્પર યુદ્ધ-ઇંદ્રને પ્રકડીને બાંધી લઈ લંકા લઈ આવવો-તેનું કારાગ્રહમાં હેમન-સહસ્રાર રાજનું લંકા આવવું-તેની રાવણ પ્રત્યે પ્રાર્થના-રાવણે અમુક શરતે આપેલો ઇંદ્રને છુટકારો-ઇંદ્રનું ઉદાસીન વૃત્તિએ રથપુર આવવું-જ્ઞાની મુનિનું આગમન-ઇંદ્રે પૂછેલો પૂર્વભવ-રાવણથી થયેલ પરાભવનું મુનિએ બતાવેલ કારણ-પૂર્વભવમાં કરેલ મુનિતિરસ્કારનું ફળ-ઇંદ્રને થયેલ વૈરાગ્ય-પુત્રને રાજ્ય આપીને તેણે કરેલ ચારિત્રગ્રહણ-પરમપદની પ્રાપ્તિ.

રાવણનું સ્વર્ણતુલ ગિરિપર ઢેવળી મુનિને વંદન નિમિત્તે ગમન-રાવણે પૂછેલું પોતાના મરણનું કારણ-મુનિએ બતાવેલ પરસ્ત્રીયથી મૃત્યુ-રાવણે પરસ્ત્રીના સંબંધમાં કરેલી દૃઢ પ્રતિજ્ઞા-તેનું લંકાએ આવવું.

સર્ગ ત્રીજામાં—(હનુમાન જન્માદિ ચરિત્ર)—વૈતાલચગિરિપર આદિત્યપુરમાં પ્રહ્લાદ રાજાને પવનંજય નામે પુત્ર-મહેદ્રપુરમાં મહેદ્ર રાજાને અંજનાસુંદરી નામે પુત્રી-વિદ્યુતપ્રલ ને પવનંજય એ બેમાં પવનંજયને પુત્રી આપવાનો થયેલો નિર્ણય-નંદીશ્વર ત્રીપે જતાં મહેદ્રરાજા મળવાથી પ્રહ્લાદ રાજાએ કરેલી પવનંજય માટે અંજનાસુંદરીની માગણી-મહેદ્રરાજાએ કરેલ સ્વીકાર-માનસરોવર ઉપર ત્રીજે દિવસે વિવાહ કરવાનો કરેલો નિર્ણય-અંજનેતુ પરિવાર સાથે ત્યાં આવવું-પવનંજયને અંજના-સુંદરી બેવાની થયેલી તીવ્ર ઈચ્છા-પ્રહસિત મિત્ર સાથે રાત્રીએ તેના આવાસમાં ગુપ્તપણે જવું-અંજનાસુંદરીની દાસીઓની વાતચિત્થી પવનંજયને અંજના પર થયેલ કોપ-પ્રહસિતે કરેલું નિવારણ-વિવાહ કરવાની પવનંજયની અનિચ્છા-પ્રહસિતનું સમજાવવું-ઉદ્વિગ્ન ચિત્રો થયેલો વિવાહ-પ્રહ્લાદ રાજાનું અંજનાસુંદરીને લઈને આદિત્યપુર આવવું-રહેવા આપેલો મોટો પ્રાસાદ-પવનંજયે કરેલ તદ્દન ત્યાગ-અંજનાસુંદરીને થયેલ અત્યંત ખેદ-ઘણા કાળનું અતિક્રમણ-પ્રહ્લાદ રાજા પાસે રાવણના દાનુ આવવું-તેણે કહેલી વચ્ચેના પરાક્રમનો હકીકત-રાવણે પોતાનો મદદ માટે કરેલું આમંત્રણ-પ્રહ્લાદનું ત્યાં જવા તૈયાર થવું-પવનંજયે કરેલું નિવારણ-પોતાને જવાને માટે માગેલી આજ્ઞા-પવનંજયનું પ્રથમ-અંજનાસુંદરીની પ્રાર્થના-પવનંજયે કરેલી અવગણના-મિત્ર સહિત માનસરોવરપર નિવાસ-ત્યાં જોયેલું ચક્રવાકીનું વિરહજન્ય દુઃખ-તેથી થયેલો પવનંજયને પશ્ચાત્તાપ-અંજનાસુંદરીના દુઃખનો હૃદયમાં વસેલો ચિનાર-પ્રહસિત પાસે પ્રગટ કરેલ વિચાર-તેણે આપેલી યોગ્ય સલાહ-અંજનેતુ અંજના-સુંદરીના મહેલે આવવું-પ્રથમ પ્રહસિતનો પ્રવેશ-અંજનાસુંદરીએ પરપુરુષ તરીકે બતાવેલો અનાદર-પ્રહસિતે આપેલ તેના પતિ આવવાનો વધામણી-અંજનાસુંદરીને સમજાવેલ હાસ્ય-પવનંજયે પ્રગટ થઈને બતાવેલ તેની સત્યતા-અંજનેતા પરસ્પર ઉદ્વિગ્ન-પવનંજયે આનંદમાં વ્યતીત કરેલ રાત્રી-પ્રભાતે પવનંજયે જરાનો બનાવેલ વિચાર-અંજનાસુંદરીને નિશાની તરીકે આપેલી પોતાનો નામાંકિત મુદ્રિકા-પવનંજયનું રાવણને મળવું અને રાવણ સાથે વચ્ચેને જીતવા જવું.

અંજનાસુંદરીને રહેલ ગર્ભ-તેનાં ચિન્હો-કેતુમતી સાસુએ કરેલ તિરસ્કાર-અંજનાસુંદરીએ બતાવેલ મુદ્રિકાનો નિશાનો-કેતુમતીએ પ્રત્યેક ધારોને કરેલા અમાન્યતા-તેને પિયરમાં મોકલવાનો કરેલ નિર્ણય-સેવકોનું મહેદ્રપુર સમીપે મૂકી આવવું-ત્રણમાં નિર્ગમિત રાત્રિ-પ્રભાતે પિતાને મકાને જવું-વસંત-નિવ્રજા દાસીએ કરેલ વાત-પિતાએ ઘરમાં ન રાખનાં કાઠી મુકવાની કરેલી આજ્ઞા-અંજનાનું દાસી સાથે નગર બહાર નીકળવું-દુઃખનો અનુભવ કરનાં એક અટીમમાં આવવું-અંજનાનો વિદાય-એક ગુફામાં ચારણ્યમણનો સમાગમ-વસંતનિવ્રજાએ પૂછેલ અંજનાના દુઃખ વિગેરે સંબંધી પ્રશ્ન-મુનિએ કહેલ તેનો પૂર્વભવ-તેમાં ગર્ભપણે આવેલ ઉત્તમ જીવનું કહેવું પૂર્વ જ્ઞાત-અંજનાએ પૂર્વજન્મમાં કરેલા જિનમિત્તનો આશાતના-તેનું પ્રાપ્ત થયેલ અતિ કટુકર્મ-સુખપ્રાપ્તિની આપેલી દૃઢ આજ્ઞા-અંજનાને થયેલ ધર્મપ્રાપ્તિ-મુનિનું આકાશગમન-ગુફામાં આવેલ સિંહ-અંજનાને ઉપજેલ ભય-ગુફાના અધિપતિદેવે કરેલ નિવારણ-પુત્રનો પ્રસવ-અંજનાને થયેલ સ્થિતિ સંબંધી ખેદ-પ્રતિસૂચક વિદ્યાધરનું ત્યાં આવવું-વસંતનિવ્રજાએ કહેલ અંજનાનું જ્ઞાત-પ્રતિસૂચક બતાવેલ પોતાનો અંજનાના મામા તરીકેનો સંબંધ-પ્રતિસૂચકે કરેલ અંજનાનું સાતવન-કોઈ દૈવજને પૂછેલ અંજનાના પુત્રના જન્મસમય સંબંધી પ્રશ્ન-દેવે બતાવેલી પ્રહ્લાદિકનો ઉત્તમતા-પ્રતિસૂચકે તેમને લઈને કરેલું પોતાના નગર તરફ ગમન-માર્ગમાં વિમાનની લુધરીઓ લેવા પુત્રનું ઉછળી પડવું-તેને અક્ષતાંગે પાછો લાવી અંજનાને સોંપવો-હનુપુર આવવું-હનુમાન નામ સ્થાપન.

વચ્ચેને જીતી, રાવણને રાજ કરી પવનંજયનું પોતાના નગરે આવવું-માતાપિતાને મળી અંજનાને મહેલે જવું-ત્યાં તેને ન દેખવાથી પવનંજયને થયેલ અપાર ખેદ-પાછળની સાંભળેલી હકીકત-તેનું અંજનાને શોધના નીકળવું-મહેદ્રપુરથી પશુ મળેલી ખેદકારક હકીકત-અંજનાનો પત્તો ન મળવાથી તેણે મિત્ર સાથે પિતાને કહેવડાવેલ સંદેશો-પ્રહ્લાદ રાજાનું પુત્રની શોધ માટે નીકળવું-ભુતવનમાં મેળાપ-પવનં-

જ્યે અગ્નિપ્રવેશની કરેલી તૈયારી-તેનાં વચને-પ્રહલાદે અગ્નિમાં પડતાં કરેલું રોકાણ-પ્રહલાદ રાજ્યે શોધ માટે મોકલેલા વિદ્યાધરાનું હતુપુર આવવું-ત્યાં મળેલો અન્નનાનો પતો-તેઓએ કરેલી પવનજ્યને થયેલ ખેદાદિકની હકીકત-અન્નનાને થયેલ અતિશય ચિંતા-પુત્ર સહિત તેને લઈને પ્રતિસૂચનું પવનજ્યની શોધમાં નીકળવું-તેમનું પણ ભુતવનમાં આવવું-પરસ્પર થયેલો સર્વનો મેળાપ-સર્વને થયેલ હર્ષ-સર્વનું હતુપુર આવવું-પવનજ્યનું ત્યાં રહેવું-હનુમાને મેળવેલી પ્રવીણતા-તેને પ્રાપ્ત થયેલી યૌવનાવસ્થા.

રાવણે ફરીને વશુને જીતવા જવું-ફતદ્વારા રાજ્યોને તેડાવવા-પવનજ્યે જવાની કરેલી તૈયારી-હનુમાને કરેલ નિવારણ-હનુમાનનું રાવણ પાસે જવું-વશુ સાથેના યુદ્ધમાં હનુમાને ખતાવેલ પરાક્રમ-રાવણનો જય-હનુમાને કરેલું અનેક સ્ત્રીઓનું પાણિગ્રહણ-તેનું હતુપુર આવવું. (પૃ. ૩૪ થી ૪૬)

ચોથા સર્ગમાં-(રામ લક્ષ્મણ જન્માદિ)-મિથિલાનગરીમાં હરિવંશમાં જનક રાજ-તે સમયે અયોધ્યામાં દશરથ રાજ-તેનો પૂર્વવંશ-ઈકવાકુ વંશાતર્ગત સૂર્યવંશમાં મુનિસુવતસ્વામીના તીર્થમાં થયેલ વિજય નામે રાજ-તેને બે પુત્ર-તેમાંથી વજ્રમાહુએ કરેલું મનોરમાનું પાણિગ્રહણ-પરણીને આવતાં માર્ગમાં મુનિનો સમાગમ-તેના સાળા ઉદયસુંદરે કરેલું ઉપહાસ-વજ્રમાહુને થયેલ સત્ય વૈરાગ્ય-તેણે લીધેલી દીક્ષા-મનોરમા અને ઉદયસુંદરાદિએ પણ લીધેલી દીક્ષા-વિજયરાજના બીજા પુત્ર પુરંદરનું ગાદી ઉપર આવવું-તેનો પુત્ર કાર્તિકધર-કાર્તિકધરનો સુક્રેશળ-સુક્રેશળને આશ્વાસવામાં રાજ્યે સ્થાપી કાર્તિકધરે લીધેલી દીક્ષા-કાર્તિકધર મુનિનું અયોધ્યા આગમન-તેને સુક્રેશળની માતાએ કરેલ ઉપદ્રવ-સુક્રેશળને પડેલી ખબર-તેણે લીધેલી દીક્ષા-તેની માતાનું વાઘણ થવું-પિતાપુત્રનો મુનિ તરીકે સાથે વિહાર-વાઘણનું સામે આવવું-તેણે કરેલું સુક્રેશળનું ભક્ષણ-તેનું અને કાર્તિકધરનું મોક્ષાગમન-સુક્રેશળની સગલાં સ્ત્રીને થયેલ હિરણ્યગર્ભ નામે પુત્ર-તેનો પુત્ર નલુપ-નલુપ રાજને સિંહિકા રાણી ઉપર પડેલ શંકા-દાહજ્વરના નિવારણથી તેણે કરેલું શંકાનું નિવારણ-નલુપને સોદાસ નામે પુત્ર-તેને પડેલો નરમાંસ ભક્ષણની કુટેવ-તેથી રાજ્યભ્રષ્ટ થવું-તેના પુત્ર સિહરથનું રાજ્યે સ્થાપન-ત્યાર પછી ઘણા રાજ્યો થયા પછી થયેલ અનરણ્ય નામે રાજ-તેને અનંતરથ અને દશરથ નામે બે પુત્ર-અનરણ્ય રાજ્યે સહસ્રાંશુ રાજ સાથેના સંકેતાનુસાર લીધેલી મોટા પુત્ર સહિત દીક્ષા-દશરથનું રાજ્યે આવવું-તેણે કરેલું અપરાજિતા (કૌશલ્યા), સુમિત્રા તથા સુપ્રભા સાથે પાણિગ્રહણ.

રાવણે નિમિત્તિયાને કરેલ પ્રશ્ન-તેણે જનકપુત્રીના નિમિત્તે દશરથ રાજના ભાવી (યનારા)પુત્રથી ખતાવેલ તેનું મરણ-નિમિત્તિયા ૧૧ વચનને નિષ્ફળ કરવા માટે બંનેના બીજરૂપ જનક ને દશરથનો વિનાશ કરવાની વિભીષણે કરેલી પ્રતિજ્ઞા-નારદદ્વારા તે વાતની જનક તથા દશરથને પડેલી ખબર-તે બંનેનું રાજ્ય તજીને પરદેશ પ્રયાણ-બંનેની લેખ્યમય મૂર્તિનું સ્થાપન-વિભીષણનું અયોધ્યા આવવું-તેણે કરેલો મૂર્તિરૂપ દશરથનો વિનાશ-જનકની ઉપેક્ષા કરીને તેનું લંકાએ પાછા જવું-ઉત્તરાપથમાં દશરથ રાજ્યે કરેલું કૈકેયીનું પાણિગ્રહણ-તે પ્રસંગે થયેલું અન્ય રાજ્યો સાથે યુદ્ધ-તેમાં કૈકેયીએ ખતાવેલું પરાક્રમ-દશરથ રાજ્યે આપેલું વરદાન-દશરથ ને જનક બંનેનું સ્વદેશાગમન-દશરથ રાજનો મગધપતિને જીતીને રાજગૃહમાં નિવાસ-અંતઃપુરને ત્યાં તેડાવી લેવું-અપરાજિતાએ દીઠેલા ચાર સ્વપ્ન-ખળદેવ થનારા જીવનું તેની કુક્ષિમાં ઉત્પન્ન થવું-તેનો જન્મ-રાજ્યે કરેલ મહોત્સવ-રામ નામ સ્થાપન-સુમિત્રાએ દીઠેલા સાત સ્વપ્ન-વસુદેવના જીવનું તેના ઉદરમાં ઉપજવું-પુત્રજન્મ-લક્ષ્મણ નામ સ્થાપન-બંનેનો પરસ્પર અત્યંત સ્નેહ-તેમનું પરાક્રમીપણ-દશરથને થયેલી નિર્મલતાથી તેનું અયોધ્યામાં પાછું આવવું-કૈકેયીને થયેલ ભરત નામે પુત્ર-સુપ્રમાને થયેલ શત્રુધન નામે પુત્ર.

સીતાને ભામંડળના પૂર્વ ભવનું વૃતાંત-એ બંનેના જીવનું જનક રાજની રાણી વિદેહના ઉદરમાં યુગલપણે ઉપજવું-બંનેનો જન્મ-ભામંડળના જીવના પૂર્વ ભવના વૈરી દેવે કરેલું તેનું જન્મતાં જ હરણ-

તેનું વૈતાલ્ય ઉપર રથપુરના ઉદાનમાં મૂકી દેવું—ચંદ્રગતિ વિદ્યાધરની પડેલ તેના પર દષ્ટિ—તેણે કરેલું અહણ—તેનું પુષ્પવતી રાણીને સોંપવું—ચંદ્રગતિએ કરેલો પુત્રજન્મનો ઉત્સવ—**લામ'ડળ** નામ સ્થાપન—પુત્રહરણથી જનક તથા વિદેહાને થયેલ શોક—પુત્રની શોધ ન મળવી—પુત્રીનું **સીતા** નામ સ્થાપન—જનક રાજાને રથેજી રાજાઓએ કરેલ ઉપદ્રવ—તેનું દશરથ પાસે દૂતપ્રેષણ—દૂતે કહેલી હકીકત—દશરથે તેની મદદ માટે જવાની કરેલી તૈયારી—રામે કરેલો અટકાવ—રામનું જનક રાજાની સહાય માટે જવું—તેણે કરેલો રથેજીનો પરાજય—જનકે સીતાનું રામ પ્રત્યે કરેલું વાગ્દાન—નારદનું સીતાના આવાસમાં આગમન—સીતાને લાગેલ લય—નારદનું થયેલ અપમાન—તેણે સીતાનું રૂપ સ્ત્રીને લામ'ડળને બતાવવું—**લામ'ડળ**નો થયેલ સીતા ઉપર અત્યંત રાગ—તે વાતની તેના પિતા ચંદ્રગતિને પડેલી ખબર—તેણે જનક રાજાને વિદ્યાધરારા પોતાની પાસે તેડાવેલો—તેની પાસે સીતાની કરેલી માગણી—જનકે વાગ્દાન કર્યા સંબંધી આપેલો ઉત્તર—ચંદ્રગતિએ જનકને આપેલ એ દેવાધિક્ષિત ધનુષ્ય—તે ચઢાવે તેને સીતા પરણાવવાની કરાવેલી પ્રતિજ્ઞા—જનકનું મિથિલા પાછું આવવું—વિદેહાને કરેલી વાત—તેને થયેલ ખેદ—જનકે કરેલ નિવારણ—સીતાના સ્વધર્મની તૈયારી—અનેક રાજાઓનું આવવું—રામે ચઢાવેલ વળાવત્ ધનુષ્ય—સીતાએ પહેરાવેલ વરમાળા—લક્ષ્મણે ચઢાવેલ અર્ણવાવત્ ધનુષ્ય—વિદ્યાધરોએ તેને આપેલ ૧૮ કન્યા—**લામ'ડળ**નું વિલંબા થઈને પાછા જવું—જનકે કરેલ દશરથ રાજાને આમંત્રણ—તેનું મિથિલા આવવું—રામ ને સીતાનો મોટી ધામધૂમ સાથે વિવાહ—દશરથનું પુત્ર ને પુત્રવધૂઓ સહિત અયોધ્યા આવવું—દશરથે કરેલો સ્નાત્ર મહોત્સવ—રાણીએ માટે સ્નાત્રજળ મોકલવું—કૌશલ્યાને સ્નાત્રજળ મળતાં થયેલ વિલંબ—તેને થયેલ ખેદ—દશરથ રાજાનું તેની પાસે આવવું—તેણે પૂછેલું ખેદનું કારણ—સ્નાત્રજળ લઈને જઈ કંચુકીનું આવવું—તેની જુદાવસ્થા જોઈને રાજાને થયેલ વૈરાગ્ય—સત્યભૂતિ મુનિનું પધારવું—દશરથ રાજાનું સપરિવાર વાંદવા જવું—ચંદ્રગતિનું લામ'ડળ સહિત આકાશમાર્ગે ત્યાં આવવું—મુનિએ આપેલી દેશના—તેમાં પ્રસંગોપાત કહેલો સીતા ને લામ'ડળાદિનો પૂર્વભવ—લામ'ડળને થયેલું જાતિસ્મરણ—તેણે કરેલો સીતા તથા રામને નમસ્કાર—જનક તથા વિદેહાને ત્યાં તેડાવવું—પરસ્પર મેળાપ—પુત્રવિયોગ સંબંધી દુઃખને નાશ—ચંદ્રગતિએ લામ'ડળને રાજ્ય આપીને લીધેલી દીક્ષા—લામ'ડળનું પોતાને નગર ગમત—દશરથ રાજાએ પૂછેલો પોતાનો પૂર્વભવ—મુનિએ પૂર્વભવ કહેતાં તેમાં બતાવેલો પોતાનો તેની સાથેનો સંબંધ—દશરથ રાજાને થયેલા આરિત્ર્યહણના પરિણામ—તેનું રજા લેવા માટે ઘેર આવવું.

રાણીએ વિગેરે પરિવારને ઓકત કરીને દશરથ રાજાએ માંગેલી રજા—ભરતે સાથે દીક્ષા લેવાનો જણાવેલો વિચાર—કૈકેયીએ પતિપુત્રનો સાથેજ વિરહ થવાનું જાણી માંગેલું વરદાન—તેમાં ભરતને રાજ્ય આપવાની કરેલી માગણી—દશરથે રામચંદ્રને બેલાવીને કહેલી હકીકત—રામચંદ્રે બતાવેલી પ્રસન્નતા—ભરતે જણાવેલો અનિચ્છા—રામચંદ્રે તેને સમજાવવો—ભરતે આપેલો યોગ્ય ઉત્તર—રામે વનવાસ જવાની બતાવેલી ઈચ્છા—દશરથ રાજાની આજ્ઞા માગી રામનું માતા પાસે આજ્ઞા લેવા જવું—તેને થયેલો ખેદ—રામે સુકિતપૂર્વક સમજાવવું—ગીજ માતાએને નમીને રામનું નીકળવું—સીતાએ કૌશલ્યા પાસે રામ સાથે જવાની માંગેલી આજ્ઞા—સીતાનું રામની પાછળ નીકળવું—લક્ષ્મણને પડેલા ખર્ચ—તેને થયેલ ગુસ્સો—તેનું મનમાંજ સમજી જવું—માતા પિતાની આજ્ઞા મેળવીને તેનું પણ રામની પાછળ નીકળવું—દશરથ રાજાનું પરિવાર સહિત પાછળ જવું—રામે આગ્રહપૂર્વક પાછા વાળવા—ત્રણે જણનું આગળ પ્રયાણ—ભરતે રાજ્ય ન સ્વીકારવાથી મંત્રીઓનું રામને પાછા લેવા આવવું—રામે આગ્રહપૂર્વક પાછા વાળવા—મંત્રીઓએ બધી હકીકતનું કહેવું—તોપણ ભરતે કરેલો રાજ્યનો અસ્વીકાર—ભરતનું રામને પાછા વાળવા નીકળવું—સાથે કૈકેયીનું પણ જવું—છ દિવસે રામ પાસે પહોંચવું—ભરત ને કૈકેયીએ કરેલો રામ પ્રત્યે અત્યંત આગ્રહ—રામચંદ્રે સુકિતપૂર્વક સમજાવવાને ત્યાંજ કરેલો ભરતને રાજ્યાભિષેક—ભરતનું અયોધ્યા પાછા જવું—દશરથ રાજાએ લીધેલી દીક્ષા—ભરતનું ઉદાસીન વૃત્તિએ રાજ્યમાં રહેવું—રામ, લક્ષ્મણ ને સીતાનું આગળ પ્રયાણ—ચિત્રકૂટ પર્વતને ઉદ્દગવીને અવતિ દેશમાં પ્રવેશ.

સર્ગ પાંચમામાં—અર્વાતિ દેશના તે પ્રદેશને ઉજ્જયંતિ દેખીને રામે પૂછેલી હકીકત—એક પુરુષે કહેલ તેનું કારણ—તેમાં સિંહોદર રાજા ને વજ્રકર્ણ વચ્ચે થયેલ વિરોધ—વજ્રકર્ણે ન નમવાનું કારણ—સિંહોદરે તેની નગરી તરફ કરેલ પ્રયાણ—વજ્રકર્ણે પોતાની નગરીમાં ભરાઈ રહેવું—સિંહોદરના ભયથી તે પ્રદેશનું ઉજ્જયંતિ થવું—કહેનાર પુરુષને પ્રસન્ન કરી રામનું દશાંગપુર આવવું—વજ્રકર્ણે કરેલો તેમનો સત્કાર—રામની આરાધી લક્ષ્મણનું સિંહોદર પાસે જવું—લક્ષ્મણે કરેલું યુદ્ધ—સિંહોદરને ખાંધી લઈને રામ પાસે લાવવો—રામે કરાવેલી સિંહોદર ને વજ્રકર્ણ વચ્ચે સલાહ—તેઓએ લક્ષ્મણને આપેલી કન્યાઓ—લક્ષ્મણે હાલ ત્યાંજ રહેવા દેવાનું કહેવું—આગળ પ્રયાણ સીતા માટે પાણી લેવા લક્ષ્મણનું જવું—કુબેરપુરના રાજા સાથે મેળાપ—તેણે રામ સીતાને ત્યાં તેડી જવા—કુબેરપુરના રાજાનું સ્ત્રીના વેશે એકાંતે રામચંદ્રને મળવું રામચંદ્રે પુરુષવેશે રહેવાનું પૂછેલું કારણ—કલ્યાણમાળાએ કહેલો પોતાના પૂર્વ જ્ઞાતાં—પોતાના પિતાવા સિમ્હિભિલ્યને મ્લેચ્છ પાસેથી છોડાવવાની કરેલો પ્રાર્થના—રામે કરેલો સ્વીકાર—નર્મદા ઉતરીને રામે કરેલો વિધ્યાટવીમાં પ્રવેશ—મ્લેચ્છ રાજાએ સીતાને પકડી લેવા સૈનિકોને કરેલો હુકમ—લક્ષ્મણના માત્ર સિંહનાદથી ભય પામીને મ્લેચ્છ રાજાનું રામ પાસે આવવું—તેણે કહેલું પોતાનું પૂર્વ જ્ઞાતાં—તે કાક પદ્મીપતિ પાસેથી વાલિભિલ્ય રાજાને છોડાવવો—તેને કુબેરપુર મોકલવો—રામચંદ્રનું આગળ પ્રયાણ—તાપી ઉતરીને અરણ્ય ગ્રામે આવવું—અગ્નિહોત્રી કપિલ આશ્રયને ઘેર પાણી પીવા જવું—કપિલની સ્ત્રી સુશર્માએ કરેલ સત્કાર—કપિલે કરેલું અપમાન—ત્યાંથી આગળ ચાલતાં વર્ષાઋતુનું ખેસવું—એક અરણ્યમાં પ્રવેશ—વડવૃક્ષ નીચે ચાતુર્માસ રહેવાનો કરેલો વિચાર—તે વડવૃક્ષના અધિષ્ઠાત્રિક યક્ષનું પોતાના સ્વામી ગોકર્ણ યક્ષ પાસે ગમન—તેણે કહેલી હકીકત—ગોકર્ણ યક્ષે રામભદ્રાદિને ઓળખીને ત્યાં વિકુવેલી મોટી રામપુરી નામે નગરી—ગોકર્ણે કરેલી રામ પ્રત્યે પ્રાર્થના—રામચંદ્રનું ત્યાં ચાતુર્માસ રહેવું—કપિલ આશ્રયનું તે તરફ આવવું—નવીન નગરી જોઈને તેણે પૂછેલો હકીકત—તેનો નગરીમાં પ્રવેશ—મુનિસમાગમથી તેણે અંગીકાર કરેલું શ્રાવકપણું—ઘેર જઈને સુશર્માને કહેલ હકીકત—તેનું પણ શ્રાવિકા થવું—મનેનું દ્રવ્યાર્થે રામપુરીમાં આવવું—લક્ષ્મણને દેખતાં કપિલને ઉપજેલ ભય—રામે ભય નિવારી દ્રવ્ય આપવાવડે ઉપજાવેલી સંતુષ્ટતા—કપિલે લીધેલી દીક્ષા—વર્ષાઋતુ ઉતરતાં રામચંદ્રે પ્રયાણનો કરેલો વિચાર—યક્ષે આજીવણાદિવડે કરેલો વિશેષ સત્કાર—રામચંદ્રનું પ્રયાણ—યક્ષે કરેલું નગરીનું વિસર્જન.

રામાદિકતું વિજયપુરના ઉદ્યાનમાં આવવું—ત્યાંના રાજાની પુત્રી વનમાળાનું ગળે ફાંસો ખાવા ત્યાંજ આવવું—તેણે પ્રગટ કરેલ કારણ—લક્ષ્મણે કરેલ નિવારણ—વનમાળાનું રામચંદ્ર પાસે આવવું—લક્ષ્મણે કહેલી તેની હકીકત—વનમાળાની તેના પિતાએ કરેલી શોધ—અનુક્રમે મહીધર રાજાનું ત્યાં આવવું—લક્ષ્મણને જોતાંજ પડેલી ઓળખાણ—આગ્રહપૂર્વક રામચંદ્રાદિને નગરમાં લઈ જવા—મહીધર રાજા પાસે નંદાવર્તપુરમાં અતિવીર્ય રાજાનો આવેલો દૂત—તેણે ભરતને જીતવા માટે મહીધર રાજાની માગેલી સહાય—મહીધર રાજાને રોકાને રામચંદ્રનું સૈન્ય સાથે ત્યાં જવું—ક્ષેત્રાધિષ્ઠિત દેવે કરેલું આખા સૈન્યનું સ્ત્રીપણું અતિવીર્યને તે જોઈને ચડેલો કોપ—લક્ષ્મણે અતિવીર્યને ખાંધી લેવો—સીતાએ છોડાવવો—ભરતની સેવા કરવાની કરાવેલી કબૂલાત—ક્ષેત્રદેવે હરો લીધેલું સ્ત્રીપણું—અતિવીર્યને પડેલી ઓળખાણ, તેણે કરેલી ભક્તિ—માનભંગથી અતિવીર્યને થયેલ વૈરાગ્ય—તેણે લીધેલી દીક્ષા—અતિવીર્યના પુત્ર વિજયરથનું ભરત પાસે જવું—અતિવીર્ય મુનિનું ત્યાં આવવું—મરતે તેમને ખમાવવું—રામાદિકતું નંદાવર્તપુરથી વિજયપુર પાછા આવવું—રામચંદ્રે મહીધર રાજાની માગેલી રજા—વનમાળાનો પરણીને સાથે જવા લક્ષ્મણ પ્રત્યે આગ્રહ—લક્ષ્મણે સાથે ન લેવાનું ગતાવેગ કારણ—તેને વિદ્યાસ આપના લક્ષ્મણે સ્ત્રીધેત્રા રાત્રિભોજનના પાપ સંતોષો શપથ—રામચંદ્રાદિકતું આગળ પ્રયાણ.

તેમનું ક્ષેમાંજળી નગરીના ઉદ્યાનમાં આવવું—લક્ષ્મણે સાંભળેલી ઉદ્ઘોષણા—તેમનું રાજસભામાં જવું—તેણે ઝીલેલા પાંચ પ્રકાર—જિતપદ્મા રાજપુત્રીએ કરેલું વરમાળાનું આરોપણ—રાજાએ કરેલી રામ-

ચંદ્રાદિની ભક્તિ-ત્યાગી આગળ પ્રયાણ-વંશશૈલ પાસેના વંશસ્થળ નગરમાં આવવું-ત્યાંના લોકોને ભય-ભીત બોધને પૂછેલું કારણ-રામચંદ્રાદિનું પર્વતપર ચઢવું-ત્યાં બે મુનિઓની પાસે તેમણે કરેલું ગીત ગાન ને નૃત્ય-અનળપ્રભદેવે મુનિને કરવા માંડેલ ઉપસર્ગ-રામ લક્ષ્મણનું તેના નિવારણ માટે ઉદ્યત થવું-દેવનું નાસી જવું-મુનિને થયેલ કેવળગાન-દેવોએ કરેલો તેનો મહિમા-રામચંદ્રે પૂછેલ ઉપસર્ગનું કારણ-કુળભૂષણ મુનિએ કહેલો પોતાનો વૃત્તાંત, દેશભૂષણ મુનિનો તથા ઉપસર્ગ કરનાર દેવનો પૂર્વભવ-પ્રાતે કહેલ ગરૂડપતિ મહાલોચન દેવની હડાકન-તે દેવે બતાવેલી રામચંદ્રાદિ પર પ્રસન્નતા-વંશસ્થળના રામનું ત્યાં આવવું-ને પર્વતની રામગિરિ તરફે પ્રસિદ્ધિ-રામચંદ્રનું આગળ પ્રયાણ-દંડકારણ્યમાં પ્રવેશ-સીતાએ આપેલ સુખાત્મદાન-આકાશમાંથી થયેલ દેવકૃત સુગંધી જળ વિગેરેની વૃષ્ટિ-એક ગંધ નામના રોગી પક્ષીનું તેથી નિરોગી થવું-તેને થયેલ જાતિસ્મરણજ્ઞાન-જટાયુ નામ સ્થાપન-રામચંદ્ર મુનિને પૂછેલ તે ગીધ પક્ષી સંબંધી પૂર્વવૃત્તાંત-મુનિએ કહેલ દંડક રાજની, સ્કંદક મુનિની, પાંચમે મુનિને પીલનાર પાલકની તથા દંડક દેશના નાશનો હડાકન-દંડક દેશ મંચીને દંડકારણ્ય થવું-દંડક રાજનું ગીધ પક્ષી થવું-જટાયુ પક્ષીએ કરેલ શ્રાવકપણનો અગીકાર-રામચંદ્રે તેને સ્વધર્મીપણે સાથે રાખવો-દેવદત્ત રથમાં બેસી કોણનિમિત્ત કરવું-જટાયુનું સાથે રહેવું.

પાતાળજંકામાં ખર અને ચંદ્રણખાને થયેલ શંખૂક અને સુદ નામે બે પુત્ર-શંખૂકનું સૂર્યહાસ ખડ્ગ સાધવા દંડકારણ્યમાં આવવું-બાર વર્ષ ને સાત દિવસ ઉધે મસ્તકે રહીને કરવા માંડેલી સાધના-બાર વર્ષ ને ચાર દિવસે ખડ્ગનું પ્રગટ થવું -રામ લક્ષ્મણનું તે તરફ નીકળવું-જંકમણે લીધેલ ખડ્ગ-તેણે કરેલ ખડ્ગનો ઉપયોગ-તેથી શંખૂકના મસ્તકનું કપાર્થ જવું-લક્ષ્મણને થયેલ ખેડ-તેણે રામચંદ્રને ખડ્ગ બતાવવું રામચંદ્રે કરેલ બુઝાસો-ચંદ્રણખાનું પૂજનસામગ્રી સાથે ત્યાં આવવું-તેણે દીડેલો પુત્રનો વિનાશ-તેથી થયેલ દિલગીરી-પદપંકિત અનુસાર રામ લક્ષ્મણ પાસે આવવું-તેમને જોતાં ચંદ્રણખાને થયેલ કામોત્પત્તિ-તેણે કરેલો પ્રાર્થના-પત્નિએ આપેલી વિરાગ-તેથી તેનું વિશેષ કે.પાંચમાન થવું-પાતાળજંકામાં જઈ ખર વિદ્યાધરને કહેલો પુત્રવધનો હડાકન-તેનું યુદ્ધ માટે દંડકારણ્યમાં લશ્કર સહિત આવવું-રામ સાથે સિંહતાડનો સંકેત કરીને લક્ષ્મણનું યુદ્ધ કરવા જવું-યુદ્ધશુદ્ધિ દેખાતે પશ્ચાદ્ધિ કરવા માટે ચંદ્રણખાનું રાવણ પાસે જવું - તેણે કહેલો રામજંકમણે પોતાના પુત્રને મરણ પમાડ્યાની તથા સીતાના અદ્ભુત સ્વરૂપની હકાકત-રાવણનું પુષ્પક વિમાનમાં બેસી તત્કાળ ત્યાં આવવું.-રામ પાસેથી સીતાનું હરણ કરવામાં ઉપજેલી નિરાશા - અવલોકનો વિદ્યાનું સ્મરણ - તેણે બતાવેલ ઉપાય-તે દેવીએ કરેલો લક્ષ્મણ બેવો સિંહનાદ-સીતાના આગ્રહથી રામચંદ્રનું લક્ષ્મણ પાસે જવું-રાવણે સીતાને એકલા બોધને કરેલું હરણ-તેના વિલાપથી જટાયુ પક્ષીનું ત્યાં આવવું-રાવણે કરેલ તેનો પશ્ચાદ્ધિ-વિમાનમાં બેસાડીને લંકા તરફ લઈ જતાં સીતાનું રદન-તે સાંભળી રત્નજટી બેચરનું રાવણ તરફ દોડવું-રાવણે તેની વિદ્યાઓ હરી લેવી-રાવણનાં સીતા પ્રત્યે અનુનયવાળાં વચનો-સીતાએ કરેલો તિરસ્કાર-લંકાના દેવરામયુ ઉગ્રાનાં સીતાને મૂતી રાવણનું સ્વસ્થાને આવવું. (પૃ. ૬૮ થી ૮૬)

સર્ગ છઠ્ઠામાં - રામચંદ્રનું લક્ષ્મણ પાસે આવવું-લક્ષ્મણે પૂછેલ કારણ-રામે કહેલ સિંહનાદ શ્રવણ-લક્ષ્મણે રામને તરત પાછા મે કતવા-રામચંદ્રનું પાછા આવનાં સીતાને નહીં દેખવું-તેમને થયેલી સીતાના હરણની કથના-જટાયુની અંતારવચ્ચે-રામે આપેલ નવકાર-તેનું મહેદ્દ કથમાં દેવ થવું-લક્ષ્મણે કરેલ ત્રિશિરાનો વચ-વિશવ વિદ્યાધરનું ત્યાં આવવું-તેણે કહેલી પોતાની હુક હકાકત-લક્ષ્મણે બતાવેલ પરાક્રમ-ખર ને દૂપણ પત્નિનો વિનાશ-લક્ષ્મણનું વિરાગને લઈને રામ પાસે આવવું-તેણે સાંભળેલાં રામચંદ્રનાં વચનો-લક્ષ્મણે આપેલ આશ્વાસન-વિરાધે સીતાની શોધમાં વિદ્યાધરને મોકલવા-તેમનું પાછા આવવું-વિરાધે પાતાળજંકામાં આવવાનો કરેલો આગ્રહ-રામ લક્ષ્મણનું તેની સાથે ત્યાં આવવું-ચંદ્રણખાના

પુત્ર સુંદ સાથે થયેલ યુદ્ધ-સુંદનું લંકામાં નાશી જવું-વિરાધને પાતાળલંકાના રાજ્યે સ્થાપન કરી રામ લક્ષ્મણનું ત્યાં રહેવું.

સાહસગતિ વિદ્યાધરે સાધેલી પ્રતારણી વિદ્યા-તેનું કિષ્કિંધાપુરીએ આવવું-સુગ્રીવ ઉદ્યાનમાં જતાં સુગ્રીવના રૂપે તેણે કરેલો રાજમહેલમાં પ્રવેશ-સત્ય સુગ્રીવનું આવવું-દ્વારપાળે કરેલી અટકાયત-વાલીપુત્રે જર સુગ્રીવને અંતઃપુરમાં જતાં શોકવો-મંત્રે સુગ્રીવો વચ્ચે થયેલ યુદ્ધ-પરસ્પર જીતી ન શકાયું-સત્ય સુગ્રીવે હનુમાનને મદદ માટે તેડાવેલો-હનુમાનને જાંતેના બેદનું ન સમજવું-સુગ્રીવને થયેલી નિરાશા-તેણે કરેલા વિચાર-રામ લક્ષ્મણને શરણે જવાનો કરેલો નિર્ણય-તેણે મોકલેલ દૂતનું વિરાધ પાસે આવવું-તેનું થયેલ સંમતપણું-સુગ્રીવનું ત્યાં આવવું-વિરાધે કરાવેલો રામ લક્ષ્મણ સાથે મેળાપ-રામચંદ્ર પ્રત્યે તેણે કરેલી પ્રાર્થના-તેણે કરેલો સ્વીકાર-સુગ્રીવની સાથે રામચંદ્રજીનું કિષ્કિંધા આવવું-રામચંદ્રના ધનુષ્યના ટંકારથી સાહસગતિની વિદ્યાનું નાસો જવું-સાહસગતિનું પરલોકગમન-સુગ્રીવનું કિષ્કિંધામાં જવું-રામ-ચંદ્રનું ઉદ્યાનમાંજ રહેવું.

લંકામાં ખરદૂષણના મરણથી થયેલો શોક-રાવણે ચંદ્રણુખાને આપેલી આશા-રાવણનું કામાગ્નિથી સંતપ્તપણું-મંદોદરીનું તેના આગ્રહથી સીતા પાસે સમજાવવા આવવું-સીતાએ કહેલાં કર્કશ વચનો-રાવણનું ત્યાં આવવું-સીતાએ તેને આપેલો કર્કશ ઉત્તર-રાવણે સીતાને કરેલ ઉપસર્ગો-સીતાનું સ્થિર રહેવું-વિભીષણને પડેલાં બધો ખચ-તેનું સીતા પાસે આવવું-સીતાએ કહેલી બધો હકીકત-વિભીષણનું રાવણ પાસે આવવું-તેણે કહેલાં હિતવચનો-રાવણે ન માનવું-રાવણનું સીતા પાસે આવવું-સીતાને લઈને પુષ્પક વિમાનમાં ફેરવવી-પોતાની ઋદ્ધિ બતાવવી-સીતાએ ધારણ કરેલ મૌન-વિભીષણે મંત્રીઓને બોલાવવા-તેની સાથે કરેલ વિચાર.

સીતાના વિરહથી રામચંદ્રની દુઃખાવસ્થા-લક્ષ્મણનું આશ્વાસન-લક્ષ્મણે સુગ્રીવને કરેલી સીતાશોધની તીવ્ર પ્રેરણા-તેણે શોધ માટે મોકલેલા વિદ્યાધરો-લામડાંજ ને વિરાધનું રામ પાસે આવવું-સુગ્રીવનું જાતે શોધવા નીકળવું-તેને મળેલો રતનજટી વિદ્યાધર-તેણે આપેલા સીતાના સમાચાર-રામચંદ્ર સુગ્રીવાદિને પૂછેલ લંકાની હકીકત-તેઓએ બતાવેલી રાવણને જીતવાની નિરાશા-રામ લક્ષ્મણે બતાવેલ જુસ્સો-જાંબવાન વિદ્યાધરે કોટીશિલા ઉપાડવાથી ખાત્રી થવાની કહેલી હકીકત-લક્ષ્મણે કોટીશિલા ઉપાડવી-સર્જને થયેલી ખાત્રી-બધાનું કિષ્કિંધા આવવું-રાવણ પાસે દૂત મોકલવાનો થયેલ નિર્ણય-તેવો શક્તિ-બાળા હનુમાનને સુગ્રીવે યાદ કરેલો-હનુમાનનું ત્યાં આવવું-સુગ્રીવે પાડેલી ઓળખાણ-હનુમાને પ્રકાશેલ પરાક્રમ-રામચંદ્રે માત્ર સીતાને સંદેશો પહોંચાડવા માટે તેને મોકલેલો-હનુમાનનું લંકા તરફ પ્રયાણ-માર્ગમાં પોતાના માતામહ મહેંદ્રરાજ સાથે કરેલ યુદ્ધ-મહેંદ્રનું હારી જવું-હનુમાને તેમને રામચંદ્ર પાસે જવા કહેવું-હનુમાનનું આગળ ચાલવું-માર્ગમાં ત્રણ કન્યાઓને ઉપસર્ગ થતો દેખી હનુમાને કરેલું તેનું નિવારણ-કન્યાઓએ કહેલી પોતાની હકીકત-હનુમાને આપેલા તેમને રામચંદ્રના સમાચાર-કન્યાઓને લઈને તેમના પિતાનું રામચંદ્ર પાસે જવું-હનુમાનનું લંકા પહોંચવું-હનુમાને કરેલો શાળિકાવિદ્યા, વજ્રમુખ રાક્ષસ તથા લંકાસુંદરીનો પરાજય-લંકાસુંદરીનું હનુમાન સાથે પરણવું-રાત્રિનું વર્ણન-તે રાત્રી હનુમાનનું લંકાસુંદરી સાથે રહેવું-પ્રભાતનું વર્ણન-હનુમાનનું વિભીષણ પાસે આવવું-તેમનો પરસ્પર વાર્તા-લાપ-હનુમાનનું સીતા પાસે ઉદ્યાનમાં આવવું-સીતાની સ્થિતિ-હનુમાને ઉપરથી નાખેલી રામની નામાંકિત મુદ્રિકા-તે જોતાં સીતાને થયેલ હર્ષ-તે જોઈને ત્રિજટા રાક્ષસે રાવણને કરેલી વાત-તેણે મંદોદરીને મોકલવી-મંદોદરીનાં સીતા પ્રત્યેનાં નમ્ર વચનો-સીતાએ કરેલી તેની નિર્ભરસીના-મંદોદરીનું પાછા જવું-હનુમાનનું પ્રગટ થવું-તેણે કહેલો રામચંદ્રનો સંદેશો ને હકીકત-સીતાએ એંધાણી તરીકે યુગમણિ આપી સત્વર જતા રહેવાની આપેલી સલાહ-હનુમાને પરાક્રમ બતાવવાનો જણાવેલો વિચાર-હનુમાનનું દેવરમણ ઉદ્યાનને મદદ કરવું-રાક્ષસોનું દોડી આવવું-રાવણ પાસે ગયેલી ફરીયાદ-તેણે અક્ષકુમારને મોકલેલો-

અક્ષકુમારનું હનુમાનને હાથે મરણ-ઈદ્રજિતનું આવવું-તેની સાથેના યુદ્ધમાં હનુમાનનું નાગપાશે બંધાવું-તેને રાવણની સભામાં લઈ જવો-રાવણનાં મદભરેલાં વચનો-હનુમાનનો ઉત્તર-રાવણને ઉપજેલ ક્રોધ-હનુમાનનું નાગપાશને તોડી રાવણના મુગટને ચૂર્ણ કરી ચાલી નીકળવું-રામચંદ્ર પાસે આવવું-તેણે કહેલી તમામ હકીકત-તેથી રામચંદ્રને થયેલ નિવૃત્તિ-લંકા તરફ જવાનો નિર્ણય. (પૃ. ૮૭ થી ૧૦૩)

સર્ગ સાતમામાં-રામચંદ્રનું અનેક વિદ્યાધરો સંહિત લંકા તરફ આકાશમાર્ગે પ્રયાણ-માર્ગમાં વેલંધરપુરના સમુદ્ર ને સેતુરાજનને, સુવેલગિરિના સુવેલ રાજનને, હંસદ્વીપના હંસરાજનને જીતવા-લંકા નજીક હંસદ્વીપમાં રહેવું-લંકામાં પડેલી ખખર-યુદ્ધની તૈયારી-રાવણે વગડાવેલાં રણવાજિંત્રો-વિભીષણનું રાવણ પાસે આવવું-તેણે આપેલો હિતશિક્ષા-તેનો ઈદ્રજિતે આપેલો કડંડ ઉત્તર-વિભીષણે તેના પ્રત્યુત્તરમાં કહેલાં સંપત્ત વચનો-તેથી રાવણે ખૂબ ખેચીને વિભીષણને મારવા દોડવું-વિભીષણનું સામે થવું કુંભકર્ણદિકે કરેલું નિવારણ-રાવણે કરેલો વિભીષણનો તિરસ્કાર-વિભીષણનું રામ પાસે આવવા નીકળવું-તેની સાથે આવેલું ત્રીશ અક્ષૌહિણી સૈન્ય-પ્રથમ માણસ મોકલીને રામચંદ્રને આપેલાં ખખર-રામચંદ્રે સુગ્રીવાદિ સાથે કરેલો વિચાર-વિભીષણનું રામચંદ્ર પાસે આવવું-તેનાં વચનો-રામચંદ્રે લંકાનું રાજ્ય તેને આપવાની કરેલી પ્રતિજ્ઞા.

હંસદ્વીપથી લંકા તરફ પ્રયાણ-ત્રીશ યોજન પૃથ્વીમાં રામચંદ્રે કરેલો પડાવ-રાવણનું અસંખ્યા અક્ષૌહિણી સેના સાથે યુદ્ધ કરવા નીકળવું-યુદ્ધની શરૂઆત-નળા ને નીલ વાનરે પ્રહરત રાક્ષસનો કરેલો દેહાંત-રાક્ષસવીરોએ વાનરવીરોનો કરેલો વિનાશ-ખીએ દિવસ-હનુમાન ને વાલી રાક્ષસનું યુદ્ધ-ખીએ અનેક રાક્ષસોનો તેણે કરેલો પરાજય ને વિનાશ-કુંભકર્ણનું યુદ્ધભૂમિમાં આવવું-કુંભકર્ણ ને સુગ્રીવનું યુદ્ધ-સુગ્રીવે નાખેલ વિદ્યુત અસ્ત્ર-તેથી કુંભકર્ણનું મૂર્ચ્છિત થવું-ઈદ્રજિતનું યુદ્ધ-ક્ષેત્રમાં આવવું-તેની સાથે સુગ્રીવ અને મેઘવાહન સાથે ભામંડળનું યુદ્ધ-સુગ્રીવ ને ભામંડળનું નાગપાશથી બંધાઈ જવું-કુંભકર્ણે સાવધ થઈને હનુમાનપર કરેલો ગદાનો પ્રહાર-હનુમાનનું મૂર્ચ્છિત થવું-તેને ઉપાડીને કુંભકર્ણનું પાછા વળવું-વિભીષણે તે ત્રણેને પાછા લાવવાનો યત્નાવેલો વિચાર-અંગદનું કુંભકર્ણને પાછા વાળવું-તેની ગફલતથી હનુમાનનું છૂટી જવું-ઈદ્રજિત ને મેઘવાહન પાછળ વિભીષણનું યુદ્ધ કરવા જવું-સુગ્રીવ તથા ભામંડળને નાગપાશથી બંધાયેલા મૂકી દઈ તેમનું જતાં રહેવું-મહાલોચન દેવનું પ્રગટ થવું-રામલક્ષ્મણને તેણે આપેલ શસ્ત્રાસ્ત્રો, રથ તથા વિદ્યા-લક્ષ્મણના ગરૂડ વાહનને જોતાં સુગ્રીવ ને ભામંડળના નાગપાશનું તૂટી જવું-સૌને થયેલો આનંદ-ત્રીએ દિવસ-રાવણનું રણભૂમિમાં આવવું-તેની સામે વિભીષણે જવું-પરસ્પર વાર્તાલાપ-વિભીષણે આપેલી શિખામણ-રાવણે કરેલો તેનો અનાદર-પરસ્પર યુદ્ધની શરૂઆત-રામલક્ષ્મણદિનું કુંભકર્ણ તથા ઈદ્રજિતાદિ સાથે યુદ્ધ-કુંભકર્ણ, ઈદ્રજિત ને મેઘવાહનાદિનું નાગપાશથી બંધાઈ જવું-તેને રામની જાવણીમાં લઈ જવા-તેથી રાવણને ચડેલ ક્રોધ-રાવણે વિભીષણ ઉપર ફેંકેલ ભયંકર ત્રિશળ-લક્ષ્મણે કરેલો તેનો અહરજ વિનાશ-રાવણે હાથમાં લીધેલી અમોઘવિજયા શક્તિ-રામના વચનથી લક્ષ્મણનું વિભીષણની આગળ થવું-રાવણે લક્ષ્મણ ઉપર શક્તિ નાખવી-તેના પ્રહારથી લક્ષ્મણને પ્રાપ્ત થયેલો મૂર્છા-રામચંદ્રનું રાવણ સાથે યુદ્ધ કરવા આવવું-રાવણનું ચાલ્યા જવું-લક્ષ્મણની મૂર્છાથી રામના સૈન્યમાં થયેલ હાહાકાર-સૂર્યનું અસ્ત પામવું-રામચંદ્રનું મૂર્ચ્છિત થવું-સાવધ થતાં તેનો વિલાપ-સુગ્રીવ વજ્રેએ સમજાવવું-રાત્રિ વીત્યા અગાઉ લક્ષ્મણની મૂર્છા દૂર કરવાની યત્નાવેલી જરૂરિયાત-સાત કિલા કરીને વચ્ચે લક્ષ્મણને રાખવા-સીતાને પડેલી તે હકીકતની ખખર-તેને થયેલ અત્યંત શોક-તેનો વિલાપ-એક વિદ્યાધરીએ વિદ્યાબળથી ભાવી શુભ હકીકત કહીને કરેલું તેનું નિવારણ-રાવણને થતો હર્ષ ને શોક.

રામના સૈન્યમાં એક વિદ્યાધરનું ભામંડળ પાસે આવવું-તેને રામ પાસે લઈ જવો-તેણે કહેલી પોતાને થયેલા શક્તિપ્રહારના નિવારણની હકીકત-તેનાં વિશ્વધાના સ્નાનજળની યત્નાવેલી મહત્વતા-વિશ-

ત્યાનું સ્નાનજળ લાવવાનો થયેલો નિર્ણય-ભામંડળાદિકનું તે કાર્ય માટે ભરત પાસે આવવું-ભરતનું તેની સાથે જવું-તેણે દ્રોણમેઘ રાજ્ય પાસે કરેલી લક્ષમણ માટે વિશલ્યાનો માગણી-તેણે એક હજાર કન્ઝા સાથે વિશલ્યાનું કરેલ વાગ્દાન-તેને લઈને ભામંડળાદિકનું રામચંદ્ર પાસે આવવું-વિશલ્યાના કરસ્પર્શથી લક્ષમણના દેહમાંથી શક્તિનું નીકળી જવું-તેણે કહેલી પોતાની હકીકત-લક્ષમણનું સાવધ થવું-આખા રૌન્યમાં થયેલો હર્ષ-વિશલ્યા સાથે લક્ષમણનો તેજ રાત્રીએ વિવાહોત્સવ.

રાવણે સાંભળેલા લક્ષમણ સાવધ થવાના ખબર-તેણે મંત્રીઓ સાથે કરેલો વિચાર-મંત્રીઓની સલાહ રાવણને ન રચવી-રાવણે રામ પાસે મોકલેલો દૂત-તેનો સાથે રામલક્ષમણની વાતચિત-તેને ગળે પકડીને વાનરોએ કાઢી મૂકવો-દૂતે રાવણને કહેલી બધી હકીકત-મંત્રીઓએ ફરોને રાવણને આપેલી યોગ્ય સલાહ-રાવણને તે પણ ન રચવી-અહરૂપા વિદ્યા સાધવાનો રાવણે કરેલો વિચાર-શાંતિનાથના મૈત્ર્યમાં વિદ્યા સાધવા જવું-તેણે કરેલી શાંતિનાથની સ્તુતિ-અહરૂપાવિદ્યા સાધવા ખેતવું-લંકામાં આઠ દિવસનો ફરવેલો અમારીપડહ-રાવણને યજ્ઞાવવા અંગદાદિનું ત્યાં આવવું-તેણે કરેલ ઉપસર્ગ-રાવણનું સ્થિર રહેવું-વિદ્યાનું સિદ્ધ થવું-રાવણને વધેલું અભિમાન-તેનું સીતા પાસે આવવું-રાવણે 'જળાત્કાર કરીશ' એમ કહેવું-સીતાએ કરેલી સાગારો અનશનની પ્રતિજ્ઞા-રાવણને આવેલ સવળો વિચાર-અભિમાને કરેલું તેનું રોકાણ-પ્રાતઃકાળે અપશુકન થયા છતાં રાવણનું યુદ્ધ માટે નીકળવું.

યુદ્ધ સંબંધી ચોથો દિવસ-પરસ્પર મહાન યુદ્ધ-લક્ષમણનું બળ જોઈ રાવણને પડેલો પોતાના જયમાં શંકા-તેણે કરેલું અહરૂપાવિદ્યાનું સ્મરણ-તેથી થયેલાં રાવણનાં ઘણાં રૂપો-લક્ષમણને એકરૂપે પણ તેને ઝાણુતા પ્રહારોવડે અકળાવો દેવો-રાવણે સંભારેલું ચક્ર-લક્ષમણપર ચક્રનું મૂકવું-તેનું લક્ષમણ પાસેજ રહેવું-રાવણને થયેલી મુનિના વચનનો ખાતરી-વિભીષણે પ્રાંતે પણ આપેલી શિખામણ-રાવણનો મૃત્યુસૂચક ગર્વ-લક્ષમણે ચક્રવડે કરેલો રાવણનો વિનાશ-તેનું ચોથો નરકમાં ઉત્પન્ન થવું-લક્ષમણનો થયેલો જય-તેના રૌન્યમાં ઉપજેલો હર્ષ. (પૃ. ૧૦૪ થી ૧૧૮)

સર્ગ આઠમાં-રાક્ષસ રૌન્યને વિભીષણે આપેલ આશ્વાસન-વિભીષણને થયેલ ખંધુના મરણનો શોક-રામલક્ષમણે આપેલ ધીરજ-કુંભકર્ણાદિને છોડી દેવા-રાવણને કરેલો અગ્નિસંસ્કાર ને જળાંજલિ-કુંભકર્ણાદિકને તેનું રાજ્ય કરવા રામચંદ્રે કહેલું-કુંભકર્ણાદિએ જતાવેલ દીક્ષાપ્રહણનો વિચાર-કેવળતાની મુનિનો સમાગમ-રામલક્ષમણ ને કુંભકર્ણાદિનું તેમની પાસે જવું-ઇદ્રજિત ને મેઘવાહન પૂછેલા પોતાના પૂર્વભવ-મુનિએ કહેલું તેમના પૂર્વભવનું વૃતાંત-ઈદ્રજિત, મેઘવાહન, કુંભકર્ણ અને મંદોદરીએ લીધેલી દીક્ષા-રામચંદ્રાદિનો લંકામાં પ્રવેશ-દેવરમણ ઉદ્યાનમાં જવું-ત્યાં સીતાને દેખવાથી થયેલ આનંદ-લક્ષમણાદિકે સીતાને કરેલ નમસ્કાર-સીતાએ આપેલ આશિષ-સીતાને લઈને રામચંદ્રનું રાવણના મહેલમાં આવવું-ત્યાં કરેલી શાંતિનાથજી પરમાત્માની પૂજા-વિભીષણના આગ્રહથી સૌનું તેને ઘેર જવું-તેણે કરેલો સત્કાર-રામે કરેલો લંકાના રાજ્ય ઉપર વિભીષણનો અભિષેક-પૂર્વે વનવાસમાં કબુલ કરેલો કન્યાઓનું ત્યાં આવવું-રામલક્ષમણે કરેલ પાણિગ્રહણ-રામલક્ષમણાદિકનું ૭ વર્ષ લંકામાં રહેવું-ઇદ્રજિત, મેઘવાહન ને કુંભકર્ણનું મોક્ષગમન.

અયોધ્યામાં રામલક્ષમણની માતાઓને થતો પુત્રવિયોગજન્ય શોક-નારદનું ત્યાં આવવું-કૌશલ્યાદિએ કહેલ શોકનું કારણ-નારદે ખબર લાવવાનો આપેલી કબુલાત-તેનું રામચંદ્ર પાસે આવવું-નારદના કથનથી રામલક્ષમણને માતા પાસે જવાની થયેલી ઉત્સુકતા-તેમણે વિભીષણ પાસે માગેલી રજા-વિભીષણે અયોધ્યાને શણગારવી-નારદે માતાઓને આપેલ ખબર-રામલક્ષમણનું માતા પાસે જવા લંકાથી નીકળવું-ભરત અને શત્રુઘ્નનું સામે આવવું-પરસ્પર મેળાપ-અયોધ્યામાં પ્રવેશ-માતાઓ પાસે જઈ પગે લાગવું-તેમને થયેલ હર્ષ-અયોધ્યામાં ઉત્સવ.

ભરતે દીક્ષા લેવા માટે રામચંદ્રની માગેલી આજ્ઞા-રામે આપેલી ઉત્તર-સીતા વિશ્વદયાદિ સાથે ભરતનું જળગ્રીહ કરવા જવું-ભુવનાલંકાર હાથોનું મદોન્મત્ત થઈ છૂટી જવું-ભરતને જોઈ તેનું નિર્મલ થવું-દેશભૂષણ કુળભૂષણ મુનિનું આગમન-રામચંદ્રદિનું વાંઘવા જવું-ભુવનાલંકાર હાથોનું ભરતને જોઈ નિર્મલ થવાનું પૂછેલું કારણ-મુનિએ કહેલો ભરત ને ભુવનાલંકારનો પૂર્વભવ-તે સાંભળી ભરતને થયેલ વિશેષ વૈરાગ્ય-તેણે લીધેલી એક હબ્બર રાખ્યો તથા કૈકયી માતા સાથે દીક્ષા-તે સર્વેનું મોક્ષગમન-ભુવનાલંકાર હાથોનું અનશન કરી બ્રહ્મદેવલોકમાં દેવ થવું.

સર્વ રાખ્યોએ મળી લક્ષ્મણને કરેલ રાજ્યાભિષેક-આઠમા વાસુદેવ તથા બળદેવપણે પ્રસિદ્ધિ-રાજ્યની પ્રતિપાલના-રામે વહેચી આપેલાં રાજ્ય-શત્રુદ્વને પૂજતાં તેણે મથુરાની કરેલી માગણી-તેનો બહુ આગ્રહ હોવાથી રામે ત્યાં જવાની આપેલી રજ-સાથે આપેલ સહાયક શસ્ત્રાસ્ત્રો-શત્રુદ્વનું મથુરા પાસે આવવું-મધુ નગર બહાર છે ને ત્રિશક્ત શસ્ત્રાગારમાં છે એવા ખબર મેળવી શત્રુદ્વને કરેલો મથુરામાં પ્રવેશ-મધુને નગરમાં આવતાં રોકતો-મધુના પુત્રનું મૃત્યુ-મધુ સાથે શત્રુદ્વનું સુદ્ધ-ત્રિશૂળની ગેરહાજરીથી મધુનો થયેલો પરાજય-તેને થયેલ સદિયાર-તેનું ભાવચારિત્રપણે મૃત્યુ-ત્રીમ દેવલોકમાં ઉપજવું-ત્રિશૂળનું ચમરેદ્ર પાસે જવું-પોતાના મિત્ર મધુનું મરણ જાણી ચમરેદ્રનું કોપાયમાન થવું-તેણે મથુરા આવી અનેક પ્રકારના વ્યાધિઓ ફેલાવવા-કુળદેવતાઓએ શત્રુદ્વને આપેલા તે સમાચાર-શત્રુદ્વનું રામલક્ષ્મણ પાસે આવવું-દેશભૂષણ કુળભૂષણ મુનિનું ત્યાં પધારવું-રામચંદ્રે શત્રુદ્વને મથુરાપર પ્રીતિ થવાનું પૂછેલું કારણ-મુનિએ કહેલ શત્રુદ્વ તથા કૃતાંતવદન સેનાપતિનો પૂર્વભવ-અભિધવંત સાત મુનિઓનું મથુરા પાસે યુદ્ધમાં રહેવાથી ચમરેદ્રે વિદુર્વેક વ્યાધિઓનું દૂર થવું-સપ્તર્ષિના ગમનાગમનની હકીકત-સપ્તર્ષિના પ્રભાવે પોતાનો દેશ નિરોગી થવાના ખબર જાણી શત્રુદ્વનું મથુરા આવવું-સપ્તર્ષિને રહેવા માટે કરેલો આગ્રહ-તેમણે કહેલો મુનિનો આચાર-વ્યાધિના કાયમના નિવારણ માટે બતાવેલો ઉપાય-શત્રુદ્વને તે પ્રમાણે પ્રતિગૃહે સ્થાપેલા જિનર્ષિઓ-સપ્તર્ષિની પ્રતિમાની સ્થાપના.

રામલક્ષ્મણનું નારદની પ્રેરણાથી વૈતાલ્યની દક્ષિણ શ્રેણિપર આવવું-ત્યાં ઓદામા ને મનોભારનું કરેલું પાણિગ્રહણ-દક્ષિણશ્રેણિને છતી લેવી.

લક્ષ્મણને ૧૬૦૦૦ રાણોઓ-આઠ પટ્ટરાણી-અઠીસો પુત્ર-આઠ મુખ્ય પુત્રો-રામચંદ્રને ચાર રાણી-સીતાને આવેલ સ્વપ્ન - એ ઉત્તમ જીવેનું તેના ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થવું-શોકધોને થયેલી તેની ઈર્ષ્યા-તેણે ફેલાવેલો પ્રપંચજાળ-નગરમાં સીતાના અપવાદનો દાસોઓદ્વારા કરેલો પ્રચાર-સીતાનું રામચંદ્ર સાથે ઉદ્યાનમાં ક્રીડા કરવા જવું-સીતાનું ફરકેલું દક્ષિણ નેત્ર - તેથી ઉપજેલ ચિંતા ને ખેદ-રામચંદ્રે કરેલ નિવારણ ને બતાવેલ ઉપાય-સીતાનો જિનપૂજ ને મુનિદાનમાં વિશેષ પ્રવૃત્તિ

રાજપુરુષોએ રામચંદ્રને સીતાના અપવાદની કહેલી હકીકત-રામચંદ્રનું એકલું શહેરમાં ફરવા નીકળવું-તેણે પશુ સાંભળેલ સ્થાને સ્થાને સીતાનો અપવાદ-રામે સીતાનો ત્યાગ કરવાનો બતાવેલો વિચાર-લક્ષ્મણે આપેલ યોગ્ય જવાબ-રામે કરેલી તેની ઉપેક્ષા-કૃતાંતવદન સેનાપતિને સીતાને વનમાં તજી આવવાની કરેલી આજ્ઞા-લક્ષ્મણને થયેલ શોક-કૃતાંતવદનનું સીતાને લઈને અરણ્યમાં જવું-તેણે દુઃખિત હૃદયે કહેલી હકીકત-સીતાને થયેલ પારાવાર ખેદ-તેનું મૂર્ચ્છિત થઈને સાવધ થવું-તેણે રામચંદ્ર પ્રત્યે કહેલરાવેલ સંદેશો-કૃતાંતવદનનું સીતાને તજીને પાછા ફરવું. (પૃ. ૧૧૯ થી ૧૩૨)

સર્ગ નવમામાં-સીતાનું વનમાં આગળ ચાલવું-ત્યાં વજ્રજંઘ રાખનું આવવું-સીતાને લાગેલો ભય-વજ્રજંઘના મંત્રીએ સીતાને કહેલો હકીકત-સીતાએ કહેલું પોતાનું વૃતાંત-વજ્રજંઘ રાખએ બહેન તરીકે પોતાને આવવા કરેલો આગ્રહ-સીતાએ કરેલ સ્વીકાર-તેનું પુંડરીકપુર જવું.

કૃતાંતવદનનું રામ પાસે આવવું-સીતાનો સંદેશો કહેલો-તે સાંભળી રામચંદ્રને થયેલ પારાવાર પથાનાંચ-લક્ષ્મણના વચનથી સીતાને શોધવા રામચંદ્રનું અરણ્યમાં આવવું-સીતાનો પત્નો ન લાગવાથી ખેદ-અયોધ્યા પાછા આવવું.

સીતાને થયેલ એ પુત્રનો પ્રસવ-તેના અનંગલવણુ ને મદનાંકુશ નામસ્થાપન-તેમની વયવૃદ્ધિ-સિદ્ધાર્થ નામના સિદ્ધપુત્રનું ત્યાં આવવું-સીતાએ આગ્રહપૂર્વક પુત્રને અધ્યયન કરાવવા માટે તેને રોકવા -તેનું રહેવું-લવણાંકુશે કરેલું સર્વ કળાઓનું અધ્યયન-યૌવનવયની પ્રાપ્તિ-લવણુ સાથે વજ્ર જંઘ રાગની પુત્રીનો વિવાહ-અંકુશ માટે પૃથુરાગની પુત્રીની કરેલો માગણી-તેણે અપ્રગટ વંશવાળા કહોને કરેલ અસ્વીકાર-વજ્ર જે કરેલી તેનાપર ચઢાઈ-પાછળથી પુત્રને મદદ માટે બોલાવવા-સાથે લવણાંકુશનું પણુ જવું-લવણાંકુશે ખતાવેલ પરાક્રમ-પૃથુરાગને કરેલી કન્યા આપવાની કબુલાત-નારદનું ત્યાં આવવું-વજ્ર જે પૃથુરાગને જણાવવા પૂછેલો લવણાંકુશની વંશોત્પત્તિ-નારદે કહેલું તેમના વંશા-દિનું વૃત્તાંત-લવણાંકુશે રામલક્ષ્મણ પાસે જવાની ખતાવેલી ઇચ્છા-અંકુશે કરેલું પૃથુરાગની પુત્રીનું પાણિગ્રહણ-ત્યાંથી પુંડરીકપુર આવવા નીકળવું -માર્ગે ઘણા રાગઓને જીતીને સાથે લેવા-પુંડરીકપુર આવવું-સીતાએ આપેલી આશિષ-લવણાંકુશે અયોધ્યા તરફ જવાનો ખતાવેલો આગ્રહ-સીતાએ કહેલો રામલક્ષ્મણના પરાક્રમની હકીકત-લવણાંકુશનું મોટા સૌન્ય સાથે અયોધ્યા તરફ પ્રયાણુ-અયોધ્યા નજીક આવતાં રામલક્ષ્મણને પડેલી ખચર-તેમનું યુદ્ધ કરવા નીકળવું.

ભામંડળનું સીતાના ત્યાગની ખચર સાંભળી સીતા પાસે આવવું-સીતાએ કહેલી હકીકત-ભામંડળનું સીતાને લઈને લવણાંકુશની જાવણીમાં આવવું-ભામંડળની સીતાએ પાડેલી ઓળખાણુ-ભામંડળે યુદ્ધ કરવાની કહેલી ના-ભાણેજોનો ઉત્તર-યુદ્ધની શરૂઆત-ભામંડળને દેખીને સુગ્રીવે કરેલો પૃચ્છા-તેણે કહેલી હકીકત-સુગ્રીવાદિનું સીતા પાસે આવવું-લવણાંકુશે રામચંદ્રના સૌન્યમાં પાડેલું ભંગાણુ રામલક્ષ્મણનું યુદ્ધ કરવા આગળ આવવું-તેની સામે લવણાંકુશનું યવું-ચારેનું પરરપર યુદ્ધ-લવણાંકુશના પરાક્રમથી રામલક્ષ્મણનું કાયર થઈ જવું-અંકુશના બળથી લક્ષ્મણને મૂર્છા-વિરાધે રથ પાછો વાળવો-લક્ષ્મણે સાવધ થતાં આપેલ ઠપકો-તેનું રણક્ષેત્રમાં આવવું,-લક્ષ્મણે મૂકેલ ચક્ર-તેનું પાછું ફરવું-પોતાના વાસુદેવ બળદેવપણા માટે પડેલી શંકા-થયેલો ખેદ-સિદ્ધાર્થ ને નારદનું ત્યાં આવવું-તેણે કહેલી હકીકત -રામ-લક્ષ્મણનું પુત્રને મળવા ચાલવું-લવણાંકુશનું સામે આવી પગમાં પડવું-પરરપર થયેલ હર્ષોત્કર્ષ -સીતાનું પુંડરીકપુર પાછા જવું-રામલક્ષ્મણે લવણાંકુશ સહિત અયોધ્યામાં કરેલો પ્રવેશ.

લક્ષ્મણ સુગ્રીવાદિએ સીતાને તેડી લાવવાની રામ પાસે કરેલો માગણી-રામચંદ્રે ખતાવેલો વિચાર-સુગ્રીવનું સીતાને તેડવા પુંડરીકપુર જવું-તેની સાથે ઉત્તર પ્રત્યુત્તર-સીતાનું અયોધ્યા આવવું-લક્ષ્મણે અયોધ્યામાં પ્રવેશ કરવા કરેલો પ્રાર્થના-સીતાનો ઉત્તર-રામચંદ્ર દિવ્ય કરવાનું કહેલું-સીતાએ કરેલ સ્વીકાર-લોકોએ સીતાના સતીત્વની ખાત્રીનો કરેલો પોકાર-રામચંદ્રે તેને અનગણીને અગ્નિપ્રવેશ સખંધી દિવ્ય કરવા કહેલું-તેને માટે કરેલી તૈયારી.

અયોધ્યાની બહાર જયભૂષણ મુનિને થયેલ કેવળજ્ઞાન-ઈદ્રાદિકનું તેનો મહિમા કરવા આવવું-દેવતાઓએ ઇંદ્રને આપેલી સીતાના દિવ્ય સંખંધી ખચર-ઈંદ્રે હરિભગમેષીને મોકલવો-દિવ્ય કરવા માટે કાષ્ઠવડે પૂરેલા ખાડામાં અગ્નિ પ્રજ્વલિત કરવો સીતાએ કરેલો-ઝંપાપાત-અગ્નિનું તત્કાળ છુટાઈ જવું-જળની વૃદ્ધિ-સીતાએ કરેલ નિવારણુ-સીતાનું જળ ઉપર એક સિંહાસને બેસવું-લવણાંકુશનું તેનીપાસે જવું-લક્ષ્મણાદિકે સીતાને કરેલ નમસ્કાર-રામચંદ્ર અયોધ્યામાં પોતાની સાથે આવવા કહેલું-સીતાએ જણાવેલ દીક્ષા ગ્રહણ કરવાનો વિચાર-તેણે કરેલું કેથનું ક્ષુચન-રામચંદ્રને આવેલી મૂર્છા-સીતાએ જયભૂષણ કેવળી પાસે જઈને લીધેલી દીક્ષા. (પૃ. ૧૩૩ થી ૧૪૨)

દશમા સર્ગમાં-રામને વળેલી મૂર્છા-થયેલો ખેદ-લક્ષ્મણ સહિત સર્વનું જયભૂષણ કેવળી પાસે જવું-રામે પોતાના બળ્યાલવ્યત્વ માટે પૂછેલ પ્રશ્ન-કેવળીએ કહેલું ચરમ શરીરપણું-વિભીષણે પૂછેલ પોતાના તથા બીજાઓના રામચંદ્ર સાથેના સંઘ બાબત પ્રશ્ન-મુનિએ કહેલ રામચંદ્ર, સુગ્રીવ, રાવણ,

વિભીષણ, લક્ષ્મણ, સીતા, વિશલ્યા, ભામંડળ, લવણાંકુશ અને સિદ્ધાર્થ વિગેરેના પૂર્વજવનું વૃતાંત-તે સાંભળીને ઘણા લોકોને થયેલ સંવેગ-કૃતાંતવદને લીધેલી દીક્ષા-રામલક્ષ્મણનું સીતા સાંધી પાસે આવવું-રામે કરેલી વંદના-તેમનું અયોધ્યામાં પાછા આવવું-કૃતાંતવદનનું પાંચમાં દેવલોકમાં દેવ થવું-સીતાનું ત્યારમા દેવલોકના ઈંદ્ર થવું.

કાંચનપુરમાં બે રાજપુત્રીના સ્વયંવરમાં રામ લક્ષ્મણનું પુત્રો સહિત જવું-તે કન્યાઓનું લવણાંકુશને વરવું-તેથી લક્ષ્મણના પુત્રોને થયેલ ઈર્ષ્યા-તે સંબંધી લવણાંકુશે ગતાવેલા ઉત્તમ વિચાર-તે સાંભળી લક્ષ્મણના પુત્રોને થયેલ ખેદ અને વૈરાગ્ય-તેમણે લીધેલ ચારિત્ર-લવણાંકુશનું અયોધ્યા આવવું-ભામંડળના શુભ વિચાર-તેજ વખતે વિજયીનું પડવું-ભામંડળનું મૃત્યુ પામીને દેવકુરમાં યુગલિક થવું.

હનુમાનને સૂર્યાસ્ત જોઈને થયેલ વૈરાગ્ય-તેણે લીધેલી દીક્ષા-તેનું મોક્ષગમન-રામચંદ્રને તે વાતની ખબર પડતાં તેણે કરેલા મોહજન્ય વિચાર-સુધર્મા ઈંદ્રે પોતાની સભામાં રામચંદ્રને માટે ગતાવેલું લક્ષ્મણ-પરના રનેહનું દહાવરણ-એ દેવોનું તેના રનેહની પરીક્ષા માટે આવવું-તેમણે લક્ષ્મણને ગતાવેલ રામના મૃત્યુથી શોક કરવું અંતઃપુર-તે સાંભળતાંજ લક્ષ્મણનું થયેલું મરણ-દેવતાઓને થયેલ ખેદ-તેમનું દેવ-લોકમાં પાછા જવું-લક્ષ્મણના મૃત્યુથી અંતઃપુરમાં પ્રવર્તેલ શોક-રામચંદ્રનું ત્યાં આવવું-લવણાંકુશને તે જોઈને થયેલ વૈરાગ્ય-તેમણે માગેલી દીક્ષા લેવાની આજ્ઞા-તેમણે લીધેલું ચારિત્ર અને મોક્ષગમન.

ભાઈના મરણથી અને પુત્રના વિયોગથી રામચંદ્રને આવેલી મૂર્છા-તેને વિકાપ-વિભીષણાદિ સમજાવવું-રામે લક્ષ્મણનું મરણ નહીં માનતાં કરવા માંડેલી મોહચેષ્ટા-રામના ઉન્નતપણાના ખબર સાંભળી ઈંદ્રજિત ને સુદના પુત્રોનું અયોધ્યાપર ચડી આવવું-આસનકંપથી જટાયુ દેવનું ત્યાં આવવું-રામના પક્ષમાં હજુ દેવો છે એમ જાણી આવેલ રાક્ષસોએ નાસી જઈ લક્ષ્મણથી દીક્ષા લેવી-જટાયુ દેવે રામને સમજાવવા કરેલો પ્રયત્ન-રામનું ન માનવું-કૃતાંત દેવનું આવવું-તેણે પણ કરેલો પ્રયત્ન-બહુ પ્રયત્નોથી રામને લક્ષ્મણના મરણની થયેલી ખાત્રી-તેણે કરેલું લક્ષ્મણનું મૃતકાર્ય-જટાયુને કૃતાંતદેવનું પોતાને જોળખાવીને સ્વર્ગે પાછા જવું.

રામચંદ્રે દીક્ષા લેવાના વિચારથી શત્રુઘ્ને રાજ્ય લેવા કહેવું-તેણે પણ સાથેજ દીક્ષા લેવાના જણાવેલો વિચાર-લવણના પુત્ર અનંગદેવને રાજ્ય આપી રામનું દીક્ષા લેવા નીકળવું-શત્રુઘ્ન, સુગ્રીવ, વિભીષણ, વિરાધ વિગેરે ૧૬૦૦૦ રાજાઓ સાથે રામે લીધેલી દીક્ષા-રામચંદ્રમુનિએ આઠ વર્ષ પર્વત કરેલી તીવ્ર તપસ્યા-તેમણે અંગીકાર કરેલું એકલવિહારીપણું-રામને પ્રાપ્ત થયેલ લોકવૃદ્ધિજ્ઞાન-લક્ષ્મણને નરકમાં દેખાવો-તે સંબંધી રામચંદ્રે કરેલા વિચાર-પારણા નિમિત્તે એક નગરમાં પ્રવેશ-તેમના રૂપથી નગરમાં ઘર્ષ રહેલો હોલ-ફરીથી નગરમાં ન જવાની કરેલી પ્રતિજ્ઞા-અરણ્યમાં પ્રતિમાધર ઘર્ષને રહેવું-પ્રતિનંદી રાજનું તે ઉદ્ધાનમાં આવવું-રામચંદ્રની દેશનાથી શ્રાવક થવું-રામચંદ્રે કરેલ અનેક પ્રકારના તપ ને અભિપ્રહો-તેમનું ઠોટીશિલાપર આવવું-ત્યાં કાઠિસગ્રધ્યાને રહેવું-ક્ષપક્રમેણિએ ચઢતાં ધ્યાનાંતર અવસ્થાને પામવું-સીતેંદ્રનું ત્યાં આવવું-તેણે કરેલ અનુકૂળ ઉપસર્ગ-રામચંદ્રે ધ્યાનમાં અચળ રહેતાં મેળવેલું કેવળજ્ઞાન-અચ્યુતેંદ્રાદિએ કરેલો કેવળજ્ઞાનનો મહિમા-દેશનાને અંતે સીતેંદ્રે પૂછેલી રાવણ ને લક્ષ્મણની ગતિ-રામભદ્ર કેવળીએ કહેલા તેના આગામી ભવ-તેમાં "હાલ તેનું ચોથી નરકમાં હોવાપણું"-ત્યાંથી અવી નરભવમાં આવી દેવભવને આંતરે કંટલાક મનુષ્યના ભવ કરશે-સીતેંદ્ર અવીને ચક્રવર્તી થશે ત્યારે તે બે તેના પુત્ર થશે-અનુક્રમે રાવણનો જીવ તીર્થંકર થશે ત્યારે સીતાનો જીવ તેનો ગણધર થશે-લક્ષ્મણનો જીવ ચક્રવર્તી ઈર્ષ તીર્થંકર થશે અને ત્રણે મોક્ષપદને પામશે." છત્યાદિ હકીકતનું કહેવું.

સીતેંદ્રનું ચોથી નરકમાં આવવું-ત્યાં લક્ષ્મણ, શંબૂક તથા રાવણને પરસ્પર યુદ્ધ કરતાં જોઈ પરમાધામીએ ઉપજાવેલી અસહ્ય પીડાઓ-સીતેંદ્રે પરમાધામીઓને આપેલ કંપકો-શંબૂક તથા રાવણને

આપેલ શિખામણ-લક્ષમણ તથા રાવણને કહેલી આગામી ભવ સંબંધી હકીકત-તેમને થયેલી અપૂર્વ શાંતિ-નરકનાં દુઃખમાંથી છુટવાની તેમણે ખતાવેલી ઇચ્છા-સીતે દે ત્યાંથી લઈ જવા માટે ત્રણેને ઉપાડવા-તેમનું પારાની જેમ વેરાઈ જવું-ખીજવાર ઉપાડવા-ખીજવાર પણ તેમ થવું-તેઓએ જણાવેલી વિશેષ પીઠા-સીતે દ્રવું ત્યાંથી નીકળી રામભદ્ર કેવળીને નમી નંદીશ્વરદ્વીપે જવું-વળતાં દેવકુરક્ષેત્રમાં ભામડળના જીવ યુગલિકને જોઈ પ્રતિબોધ પમાડી પોતાનું સ્વર્ગે જવું-રામર્ષિનું પંદર હજાર વર્ષનું આયુ પૂર્ણ કરીને મોક્ષગમન. (પૃ. ૧૪૩ થી ૧૫૩)

—: રામાયણ સમાપ્ત :—

અગિયારમા સર્ગમાં-શ્રી નમિનાથજી ચરિત્ર-તેમનો પૂર્વભવ-કૌશાંબી નગરીમાં સિદ્ધાર્થી નામે રાજા-દીક્ષા લઈ તીર્થંકરનામ ઉપાર્જન કરી અપરાજિત વિમાનમાં ઉપજવું.

મિથિલાનગરીમાં વિજય રાજા ને વપ્રાદેવી રાણી-તેના ગર્ભમાં સિદ્ધાર્થી રાજાના જીવનું ચોથા અનુત્તર વિમાનમાંથી ચ્યવીને ઉપજવું-તેમણે દીઠેલાં ચૌદ સ્વપ્ન-પ્રભુનો જન્મ-દેવકૃત જન્મોત્સવ-છંદ્રે કરેલી સ્તુતિ-માતા પાસે મૂકવા-પિજ્યરાજાએ કરેલો જન્મોત્સવ-નમિનાથ નામ સ્થાપન-પાણિચહણ-રાજ્યસ્થાપન-સુપ્રભ પુત્રને રાજ્ય આપી લીધેલી દીક્ષા-દત્તરાજાને ઘેર પ્રથમ પારણ-કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ-સમવસરણની રચના-છંદ્રાદિકનું આવવું-છંદ્રે કરેલી સ્તુતિ-પ્રભુએ આપેલી દેશના-તેમાં આવકની અહોરાત્રિની ચર્ચાનું વર્ણન-કુલ વિગેરે સત્તર ગણધરોની સ્થાપના-ભુકુટી નામે યક્ષ ને ગાંધારી નામે યક્ષણી-પ્રભુનો પરિવાર-પ્રાંતે સમેતશિખર પધારવું-પ્રભુનું નિર્વાણ-આયુષ્યની પૂર્તિ-મુનિસુવ્રત ને નમિનાથજીના નિર્વાણનું અંતર-દેવકૃત નિર્વાણમહોત્સવ. (પૃ. ૧૫૪ થી ૧૫૮)

બારમા સર્ગમાં-હરિષેણ ચક્રીનું ચરિત્ર-તેનો પૂર્વભવ-અનંતનાથજીના તીર્થમાં નરાભિરામ રાજાનું દીક્ષા લઈ ત્રીજા દેવલોકમાં મહર્દિક દેવ થવું.

કાંપિલ્યપુરમાં મહાહરિ રાજાની મહિષી નામે પદ્મરાણીના ઉદરમાં નરાભિરામ રાજાના જીવનું ઉપજવું-તેણે દીઠેલાં ચૌદ સ્વપ્ન-તેનો જન્મ-હરિષેણ નામ સ્થાપન-યુવરાજપદે સ્થાપન-પ્રગટ થયેલ ચક્રરતન-ત્યાર પછી મળેલાં ખીજાં તેર રતનો-દિગ્વિજય કરવા નીકળવું-છ ખંડ સાધીને કાંપિલ્યપુરમાં પાછા આવવું-ચક્રવર્તીપણાનો અભિષેક-પ્રાંતે લીધેલી દીક્ષા-દશહજાર વર્ષનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરી કેવળજ્ઞાન મેળવીને મોક્ષે જવું. (પૃ. ૧૫૯ થી ૧૬૦)

તેરમા સર્ગમાં-જય ચક્રવર્તીનું ચરિત્ર-તેનો પૂર્વભવ-વસુધર રાજાનું દીક્ષા લઈ સાતમા દેવલોકમાં દેવ થવું-ત્યાંથી ચ્યવી રાજગૃહી નગરીમાં વિજય રાજાની વપ્રા રાણીની કુક્ષિમાં ઉપજવું-તેણે દીઠેલાં ચૌદ સ્વપ્ન-પુત્રપ્રસવ-જયકુમાર નામ સ્થાપન-ચક્રરતનની નિષ્પત્તિ-ખીજાં તેર રતનોનું આવી મળવું-દિગ્વિજય કરવા નીકળવું-ષટ્ખંડની સાધના-પાછું રાજગૃહીનગરીમાં આવવું-ચક્રવર્તીપણાનો અભિષેક-પ્રાંતે લીધેલી દીક્ષા-ત્રણ હજાર વર્ષનું આયુ પૂર્ણ કરી કેવળજ્ઞાન પામી મોક્ષે જવું. (પૃ. ૧૬૧ થી ૧૬૨)

સાતમું પર્વ સંપૂર્ણ.

શ્રી ત્રિપદિ શલાકા પુરુષ ચરિત્ર.

પર્વ ૮-૯ની પ્રસ્તાવના.

આ ચરિત્ર મૂળ સંસ્કૃત પદ્યાત્મક શ્રીમાન હેમચંદ્રસૂરિ કળિકાળસર્વજનું બનાવેલું છે. તેના દશ વિભાગ પર્વની સંજ્ઞાએ ઠરેલા છે. તે પૈકી આ છુકની અંદર ૮મો ને ૯મો બે વિભાગ સમાવેલા છે. આઠમા પર્વના પ્રમાણમાં નવમું પર્વ નાનું છે. આઠમા પર્વના ૧૨ સર્ગ પાડેલા છે. નવમા પર્વના ચાર સર્ગ છે.

આઠમા પર્વની અંદર મુખ્યત્વે ૨૨ મા તીર્થંકર શ્રી નેમિનાથનું અને ૯મા વાસુદેવ, બળદેવ અને પ્રતિવાસુદેવ-કૃષ્ણ, બળભદ્ર અને જરાસંધનું, એમ ૪ શલાકા પુરૂષનાં ચરિત્રો છે. પ્રથમના સાત પર્વોમાં એકંદર ૨૧ તીર્થંકરો, ૧૧ ચક્રવર્તીઓ અને આઠ વાસુદેવાદિ ત્રીપુટીના ૨૪-કુલ ૫૬ શલાકા પુરૂષોનાં ચરિત્રો આવેલાં છે. આઠમા પર્વમાં તેની કુલ સંખ્યા ૬૦ની થાય છે. પર્વ ૯મામાં એક તીર્થંકર અને એક ચક્રવર્તી-બે શલાકા પુરૂષનાં ચરિત્ર છે, અને દશમા પર્વમાં ચરમ તીર્થંકર શ્રી મહાવીર સ્વામીનું એકજ ચરિત્ર છે. આ પ્રમાણે ત્રેસઠ શલાકા પુરૂષોનાં ચરિત્રોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

આઠમા પર્વની અંદર ૪ શલાકા પુરૂષ ઉપરાંત વસુદેવનું ચરિત્ર ઘણું વિસ્તારથી આપેલું છે. વસુદેવે પૂર્વ ભવે સ્ત્રીવલ્લભ થવાનું નીલાણું કરેલું હોવાથી તેને જ્ઞેનાર દરેક સ્ત્રી તેના ઉપર મોહ પામી જતી હતી. તેથી ચક્રવર્તી કરતાં પણ તેને વધારે સ્ત્રીઓ ચર્ષ હતી, તેમણે પાશ્વિગ્રહણ કરેલી ૭૨,૦૦૦ સ્ત્રીઓ પૈકી ૩૬,૦૦૦ સ્ત્રીઓ તો સિદ્ધાચળ ઉપર સિદ્ધિપદને પામેલી છે. તેમનું સુવિસ્તૃત ચરિત્ર વસુદેવ હિંદી નામના પ્રથમાનુયોગ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલા ગ્રંથમાં છે. તે ગ્રંથના ત્રણ ખંડો પૈકી બે ખંડ ઉપલબ્ધ થાય છે. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે આની અંદર દાખલ કરેલ ચરિત્ર તેમાંથી જ ઉદ્ધરેલ જણાય છે. આ છુકમાં ૪૪ ૨૭થી ૧૧૦ સુધી તો ખાસ તેમનું ચરિત્ર છે. તેની અંદર નળદવ-દંતી (હમચંતી)ના ચરિત્રનો પણ પૃષ્ઠ ૬૭થી ૧૦૭ સુધીમાં સમાવેશ છે. નળને દવદંતી મૃત્યુ પામીને સૌધર્મેન્દ્રના લોકપાળ કુખેર ને તેની દેવાંગના થયેલ હતા. તે પૈકી દેવાંગનાનું આધુન્ય આણું હોવાથી તે ત્યાંથી અવીને રાજપુત્રો કનકવતી થયેલી છે. તેના સ્વયંવરમાં વસુદેવનું અનાપાસે આવવું થાય છે અને કુખેર પણ પૂર્વ ભવના સ્નેહથી ત્યાં આવે છે. વસુદેવ દક્ષિણયતાને લીધે કુખેરનું દ્વૈતપણું કરવા કનકવતી પાસે જાય છે, પરંતુ કનકવતી વસુદેવને જ પરણે છે. આ હકીકત ખાસ ધ્યાન દઈને વાંચવા લાયક છે.

આ પર્વમાં પાંચ પાંડવોનું ચરિત્ર પણ સમાવેલું છે; પરંતુ તે બહુ સંક્ષેપમાં આપેલું છે, વનવાસની અને છેલ્લા વર્ષના અસાતવાસની હકીકત ઘીલકુલ આપેલી નથી અને પાંડવ કૌરવના મહાભારત યુદ્ધનો સમાવેશ પણ કૃષ્ણ જરાસંધના યુદ્ધની અંદર કરવામાં આવ્યો છે. દ્રૌપદીના હરણ વિગેરેની કેટલીક હકીકત વિસ્તારે આપી છે, પરંતુ તેમનું વિસ્તૃત ચરિત્ર જાણવા-વાંચવાની ઇચ્છાવાળાને તૃપ્તિ થાય તેટલી હકીકત આ પર્વમાં આપેલી નથી.

વસુદેવ અને પાંડવો ઉપરાંત સાંખ પ્રદ્યુમનનું ચરિત્ર પણ સારું આપેલું છે. તે ચરિત્ર ખાસ વાંચવા લાયક છે; કારણ કે તેની અંદર કેટલોક ચમત્કાર છે. તે સિવાય ગજસુકુમાળ, ઢંઢણકુમાર, દેવકીના ૭ પુત્ર, સાગરચંદ્ર અને રાજમતી તથા રહનેમિનાં ચરિત્રો સમાવેલાં છે.

નવમા પર્વના ચાર સર્ગો પૈકી પ્રથમ સર્ગમાં બ્રહ્મદત્ત નામના ખારમા ચક્રીનું સુવિસ્તૃત ચરિત્ર છે, અને બાકીના ત્રણ સર્ગમાં શ્રી પાર્શ્વનાથ પરમાત્માનું ચરિત્ર છે. દરેક સર્ગમાં મુખ્ય શું શું હકીકતો સમાવેલી છે તે ટુંકામાં આ નીચે જણાવેલ છે. બાકી વિશેષ અનુક્રમણિકા જાણવાની અપેક્ષાવાળા માટે વિષયાનુક્રમણિકા એટલા વિસ્તારથી લખવામાં આવી છે કે તે વાંચનારને બંને પર્વની અંદર સમાવેલી હકીકતનું સ્મરણ થઈ જાય તેમ છે. નવમા પર્વના ચોથા સર્ગમાં બંધુદત્તનું ચરિત્ર ખાસ વાંચવા લાયક છે.

આઠમા ને નવમા પર્વના મળીને ૧૬ સર્ગમાં મુખ્ય હકીકત નીચે પ્રમાણે છે.

પ્રથમ સર્ગમાં-નેમિનાથજીના પૂર્વભવોનું વર્ણન છે.

સર્ગ ૨-૩-૪માં-વસુદેવનું ચરિત્ર છે.

સર્ગ પાંચમામાં-વાસુદેવ, બળદેવ ને અરિષ્ટનેમિનો જન્મ અને કૃષ્ણે કરેલ કંસના વધ પર્યંતની હકીકત તથા નવી દારકા વસાવવા સુધીની હકીકત છે.

સર્ગ છઠ્ઠામાં-કૃષ્ણને થયેલ આઠ પટ્ટરાણીઓ, પ્રહુન્નનો જન્મ અને તેણે બતાવેલા ચમત્કારો તથા પાંડવોના જન્મથી માંડીને વનવાસ સુધીની હકીકત સમાવેલી છે.

સર્ગ સાતમામાં-સાંચ પ્રહુન્નનું ચમત્કારી ચરિત્ર, કૃષ્ણ ને જરાસંઘનું યુદ્ધ, તેની અંતર્ગત કૌરવ પાંડવોનું યુદ્ધ; કૌરવોનો વિનાશ અને છેવટ જરાસંઘના મૃત્યુ સુધીની હકીકત સમાવેલી છે.

સર્ગ આઠમામાં-નવમા વાસુદેવ બળદેવ તરીકે કૃષ્ણ ને બળભદ્રનું પ્રકટ થવું, તેમનું ત્રણ ખંડમાં સામ્રાજ્ય, પાંડવોને હસ્તિનાપુરનું સભ્ય, નેમિનાથને વિવાહ માટે આગ્રહ, સાગરચંદ્ર ને કમળામેળાનો તથા અનિરુદ્ધ ને ઉષાનો વિવાહ વિગેરે હકીકતો સમાવેલી છે.

સર્ગ નવમામાં-નેમિનાથને વિનાહ મનાવવાથી રાજમતીના ઘર સુધી આવતાં પશુઓના પોકારથી પાછા વળી વાર્ષિક દાન દર્ષ તેમણે લીધેલ ચારિત્ર, કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ, પ્રભુની દેશના, રાજમતીએ લીધેલ દીક્ષા અને ગણધર તથા ચતુર્વિધ સંઘની પ્રભુએ કરેલ સ્થાપના એટલો અધિકાર સમાવ્યો છે.

સર્ગ દશમામાં-દ્રૌપદીનું હરણ ને પ્રત્યાહરણ, દેવકીજીના ૭ પુત્રનું-ગજસુકુમારનું અને ઢંઢણ કુમારનું ચરિત્ર, કૃષ્ણે કરેલ મુનિવંદન, તેથી તેને થયેલ લાભ, તેની ગતિ ને સ્થિતિ અને રાજમતી તથા રથનેમિનો પ્રસંગ વિગેરે હકીકતો સમાવી છે.

સર્ગ અગ્યારમામાં-દારકાના દાહનું ને યાદવોના નાશનું સવિસ્તર વૃત્તાંત, અને પ્રાંતે કૃષ્ણનું થયેલ મૃત્યુ-ત્યાં સુધીની હકીકત સમાવી છે.

સર્ગ બારમામાં-બળભદ્રે લીધેલી દીક્ષા, બળભદ્ર, યુગ ને રથકારની એક સરખી ગતિ, કૃષ્ણના આગ્રહથી બળભદ્રે પ્રવર્તાવેલ મિથ્યાત્વ, પાંડવોનું ચારિત્ર ગ્રહણ, નેમિનાથનું નિર્વાણ અને પાંડવોનું નિર્વાણ-એટલો સમાવેશ કરવા સાથે આઠમું પર્વ સંપાત્ત કરવામાં આવ્યું છે.

નવમા પર્વના પહેલા સર્ગમાં-બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તીનું ચરિત્ર છે. તેમાં તેનો પૂર્વ ભવ, ચિત્ર ને સંશ્રુતમુનિનું વૃત્તાંત, બ્રહ્મદત્તની માતા સુલનીનો દુરાચાર, બ્રહ્મદત્તનું પૃથ્વી પર્યટન, ચક્રીપણાની પ્રાપ્તિ, ચિત્રમુનિના જીવે બ્રહ્મદત્તને આપેલ બોધ, તેની નિષ્ફળતા, એક બ્રાહ્મણે લીધેલ વૈર, બ્રહ્મદત્તનું અંધ થવું, તેના અધ્યવસાયનો કૂરતા અને મૃત્યુ પામીને સાતમી નરકે જવું એટલી હકીકત સમાવી છે.

બીજા સર્ગમાં-શ્રી પાર્શ્વનાથનું ચરિત્ર શરૂ કરી તેમના પૂર્વ ભવોનું વર્ણન આપેલું છે. તેમાં દરેક ભવમાં પાર્શ્વનાથના જીવને એક પક્ષના વૈરથી પણ કેવા કેવા ઉપસર્ગો સહન કરવા પડ્યા છે તે વિચારવા ને ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે.

ત્રીજા સર્ગમાં-પાર્શ્વનાથનો જન્મ, પ્રભાવતીના પિતાને સહાય કરવા જવું, પ્રભાવતીનું પાણિગ્રહણ, કમઠ તાપસનો મેળાપ, પ્રભુએ લીધેલ ચારિત્ર, મેઘમાળીએ કરેલ ઉપસર્ગ, ભગવંતને થયેલ કેવળજ્ઞાન, તેમની દેશના અને ગણધરાદિની સ્થાપના એટલી હકીકત સમાવી છે.

ચોથા સર્ગમાં—પ્રભુનો વિહાર, સાગરકત્તણું દૂંક વૃત્તાંત, બ'ધુદત્તણું વિસ્તૃત વૃત્તાંત, ભગવંતનો પરિવાર અને ભગવંતણું નિર્વાણ એટલી હકીકત સમાવેલી છે અને નવમું પર્વ સમાપ્ત કરવામાં આવ્યું છે.

ઉપર પ્રમાણે આ ૮મા ને ૯મા પર્વની અંદર અનેક મહાપુરુષોના ચરિત્રોનો સંગ્રહ કરેલો છે. તેને મનનપૂર્વક વાંચનાર અનેક પ્રકારના લાભ મેળવી શકે તેમ છે. પ્રારંભમાં પ્રસ્તાવનાની અંદર બહુ વિસ્તાર કરીને કથારસિક વાંચનારાઓને રોકી રાખવા તે યોગ્ય લાગણું નથી, તેથી આ પ્રસ્તાવના દૂંકમાં જ સમાપ્ત કરવામાં આવે છે. પ્રથમા પર્વોનો બીજી આવૃત્તિ છપાવતાં તેની અંદર જેટલા વિસ્તારથી વિષયાતુકમણ્ડિકા આપેલી છે તેટલાજ વિસ્તારથી આ ત્રીજી આવૃત્તિની અંદર પણ આપવામાં આવી છે. તે વાંચવાથી આ બંને પર્વોનો અંદર આવેલું તમામ રહસ્ય સમજી શકાય તેમ છે, તેથી તે વાંચવાની ભલામણ કરીને વિરમવામાં આવે છે.

શ્રી ત્રિષષ્ટિ શલાકા પુરુષ ચરિત્ર

પર્વ ૮ મું

વિષયાનુક્રમણિકા

પ્રથમ સર્ગ— (અરિષ્ટનેમિના પૂર્વ ભવનું વર્ણન) જંબૂદ્વીપના ભરતક્ષેત્રમાં અચળપુર નગર, વિક્રમધન રાજા, ધારિણી રાણી—તેને આવેલ સ્વપ્ન-સ્વપ્નનું દ્રશ્ય-પુત્ર જન્મ, ધનકુમાર નામ સ્થાપન—કુસુમપુરમાં સિંહરાજા, વિમળા રાણી, તેને ધનવતી નામે પુત્રી—અનેતી યૌવનાવસ્થા—ધનકુમારનું ચિત્ર ધનવતીની નજરે પડવું—તેનો તેનાપર થયેલ અનુરાગ—રાજપુત્રીનું પિતા પાસે આવવું—રાજાને થયેલો તેના વર સંબંધો ચિંતા—વિક્રમધન રાજા પાસે મોકલેલ દૂતનું પ્રત્યાગમન—તેણે કરેલું ધનકુમારના રૂપનું વર્ણન—રાજાએ તે દૂતનેજ વિવાહ નક્કી કરવા માટે જવાનો કરેલો હુકમ—નાની બહેન ચંપકવતીથી ધનવતીને એ વાતની પડેલી ખબર—સખીદ્વારા દૂતને બોલાવીને ધનકુમાર ઉપર લાખી આપેલ પત્ર—દૂતનું અચળપુર આવવું—વિવાહનો થયેલો નિર્ણય—ધનકુમારે આપેલો પ્રતિપત્ર—દૂતે હાર સહિત પત્ર ધનવતીને આપવો—તેના સમજવામાં આવેલ આશય—મંત્રી સાથે ધનવતીને અચળપુર મોકલવી—તેનું ધનકુમાર સાથે થયેલ પાણિગ્રહણ—ધનકુમારનું ઉદ્ધાનમાં જવું—ત્યાં વસુધર મુનિના થયેલ દર્શન—અધા કુટુંબનું ત્યાં આવવું—મુનિએ દેશનાંતે ધનકુમારના આગામી ભવોનું કહેલું વૃત્તાંત—અન્યદા ધનકુમારને મુનિચંદ્ર મુનિનો થયેલો મેળાપ—તેમની દેશનાથી ધનકુમાર ને ધનવતીને પ્રાપ્ત થયેલ સમક્ષિત—તેમણે અંગીકાર કરેલ ગૃહીધર્મ—ધનકુમારને મળેલ રાજ્ય—વસુધર મુનિનું પુનરાગમન—તેમની પાસે ધનકુમાર ને ધનવતીએ લીધેલ દીક્ષા—સૌધર્મ દેવલોકે બંનેનું દેવ થવું.

ત્રીજા ભવમાં ભરતક્ષેત્રના વૈતાદ્ય પર્વત ઉપર સૂર્યોજ નગરમાં સૂર નામે રાજા, વિદ્યુન્મતિ રાણી, તેની કુક્ષિમાં ધનકુમારના જન્મનું પુત્રપણે ઉપજવું—જન્મ થતાં ચિત્રગતી નામ સ્થાપન—તેજ વૈતાદ્યની દક્ષિણ ગોણીમાં શિવમંદિર નગર, અનંગસિંહ રાજા, રાશિપ્રભા રાણી—તેની પુત્રીપણે ધનવતીના જન્મનું ઉપજવું—જન્મ થતાં રતનવતી નામ સ્થાપન—તેના પિતાએ નિમિત્તિયાને કરેલ પુત્રીના વરસંબંધો પ્રશ્ન—તેણે આપેલ ઉત્તર—ભરતક્ષેત્રના ચક્રપુરમાં સુગ્રીવ નામે રાજા તેનો યયસ્વતી રાણીને સુમિત્ર નામે પુત્ર અને બીજા ભદ્રા રાણીને પદ્મ નામે પુત્ર—સુમિત્રનું શ્રેષ્ઠ ને પદ્મનું કનિકાચરણી થવું—ભદ્રાએ સુમિત્રને આપેલું ઝેર—તે હકીકત પ્રકટ થવાથી ભદ્રાનું નાસી જવું—સુમિત્રને ઝેરની થયેલો તીવ્ર અસર—અકસ્માત ચિત્રગતિનું તે તરફ આવી ચડવું—તેણે ઉતારેલું ઝેર—સુમિત્રે માનેલો આભાર—પરસ્પર થયેલી મૈત્રી—ચિત્રગતિને સુમિત્રે રોકવા—ત્યાં થયેલું સુપ્રસા કેવલીનું આગમન—ચિત્રગતિનું તેમને વાંદવા જવું—તેમની પાસે ગ્રહણ કરેલ ગૃહીધર્મ—સુમિત્રના પિતાએ ભદ્રાનું પૂછેલું વૃત્તાંત—કેવળીએ કહેલું તેના પાપનું પરિણામ—સુગ્રીવ રાજાએ લીધેલ દીક્ષા—સુમિત્રની પરણાવેલી બહેનનું રતનવતીના ભાઈ કમળે હરણ કરવું—ચિત્રગતિને પડેલી ખબર—તેની શોધમાં નીકળવું—કમળનું ઉન્મૂલન કરવું—તેના પિતાનું યુદ્ધ કરવા આવવું—તેના હાથમાંથી ચિત્રગતિએ ખરડાવું ચૂંટાવી લેવું—સુમિત્રની બહેન સ્વસ્થાને પહોંચાડી દેવી—સુમિત્રે લીધેલી દીક્ષા—તેણે મેળવેલ નવ પૂર્વનું જ્ઞાન—તેનો વિહાર—ઝોરમાન ભાઈ પદ્મનું અકસ્માત મળવું—તેને ઉપજેલ ક્રોધ—તેણે મારેલ આણ—મુનિએ કરેલ અનશન—અલ્પ દેવલોકમાં ઉપજવું—પદ્મને

થયેલ સર્પદંશ-મરીને સાતમી નરકે જવું-ચિત્રગતિનું સિદ્ધાંતનના દર્શન માટે જવું-રત્નવતીના દર્શન માટે જવું-રત્નવતીના પિતાનું પુત્રી સહિત ત્યાં આવવું-સુમિત્ર દેવનું ત્યાં આવવું-તેણે કરેલી ચિત્રગતિપર પુષ્પદ્રુષ્ટિ-પોતાની પાડેલી ઝોળખાણ-અનંગસિંહે રત્નવતીના થનારા પતિ તરીકે ચિત્રગતિને ઝોળખવો-રત્નવતીનું તેની સાથે થયેલ પાણિગ્રહણ-ચિત્રગતિનું રાજ્ય પર સ્થાપન-તેને વૈરાગ્ય ઉપજવાનું મળેલું કારણ-દમધરસૂરિ પાસે રત્નવતી સહિત તેણે લીધેલી દીક્ષા-અનશન કરીને બંનેનું માહેન્દ્ર દેવલોકમાં દેવપણે ઉપજવું.

પાંચમા ભવમાં પૂર્વ વિદેહમાં પદ્મ વિગ્રહ, સિંહપુર નગર, હરિણદી રાજા, તેની પ્રિયદર્શના રાણીની કુક્ષિમાં ચિત્રગતિના જીવનું દેવપણાથી સ્થળીને પુત્રપણે ઉપજવું-જન્મ થતાં અપરાજિત નામ સ્થાપન-મંત્રીપુત્ર વિમળભોધ સાથે મૈત્રી-તેનું અશ્વે કરેલું હરણ-એક ચોર આશ્રયે આવવાથી તેનું કરેલું રક્ષણ-કાશગપતિની પુત્રી સાથે પાણિગ્રહણ-રત્નમાળા વિદ્યાધરપુત્રીનું કરેલું રક્ષણ-તેની સાથે પાણિગ્રહણ-તેને ધરો લાવનાર વિદ્યાધર પાસેથી મળેલી અમૂલ્ય વસ્તુઓ-એ મિત્રોનું છુટા પડી જવું-પાછા એકઠા મળવું-એ વિદ્યાધરો સાથે પાણિગ્રહણ-મણિમૂલિકાવડે સુપ્રસન્ન રાજાને સન્ન કરવા-તેની પુત્રી સાથે પાણિગ્રહણ-કેવળી મુનિના દર્શન-તેમણે કહેલી આગામી ભવની બીના-જનનાંદ નગરનાં જિતશત્રુ રાજાની ધારિણી રાણીની કુક્ષિથી રત્નવતીના જીવનું પુત્રીપણે ઉપજવું-પ્રીતિમતી નામ સ્થાપન-તેનો કરેલો સ્વયંવર-અપરાજિત કુમારનું મિત્રસહિત આવી ચડવું-અન્ય રાજાઓને જીતી તેની સાથે કરેલ પાણિગ્રહણ-ત્યાં પિતાના દૂતનો મેળાપ-પિતા પાસે આવવા નોકળવું-પુત્રપિતાનો મેળાપ-પિતાએ તેને રાજ્ય આપીને લીધેલી દીક્ષા-કુમારનું ઉદ્ધાનમાં જવું-ત્યાં અનંગદેવ નામે સાર્થવાહપુત્રને આનંદ કરતાં દેખવું-મોળે દિવસે તેનું થયેલું અકસ્માત મરણ-કુમારને થયેલ વૈરાગ્ય-કેવળી મુનિનું પધારવું-તેમની પાસે પ્રીતિમતી રાણી તથા વિમળભોધ મંત્રી સહિત તેણે લીધેલી દીક્ષા-ચારિત્ર પાળીને ૧૧મા આરણ્ય દેવલોકમાં સૌનું ઉપજવું-ધનકુમારના ભવથી ત્રણે મનુષ્યભવમાં એ કનિષ્ઠ બંધુઓ હતા તેમનું પણ ત્યાંજ ઉપજવું.

સાતમા ભવમાં જંબૂદ્વીપના ભરતક્ષેત્રમાં હસ્તિનાપુર નગર, શ્રીધેણુ રાજા, શ્રોમતી રાણી-અપરાજિતના જીવનું તેની કુક્ષિમાં ઉપજવું-જન્મ થતાં શંખકુમાર નામ સ્થાપન-વિમળભોધના જીવનું મંત્રીપુત્ર મતિપ્રભ નામે થવું-બંનેની મૈત્રી-સમરકેતુ પક્ષિપતિને શંખકુમારે જીતવો-શંખકુમારને જ ધમ્મજીતી યશોમતિ કન્યાની ધાવમાતા સાથે મેળાપ-યશોમતીને હરી જનાર વિદ્યાધરને જીતવો-તેની સાથે વૈનાદ્યમન-સિદ્ધાંતનના દર્શન-યશોમતીના પિતાને ત્યાં જવું-ત્યાં યશોમતી વિચેરે ક-ચાઓ સાથે પાણિગ્રહણ-ત્યાંથી હસ્તિનાપુર આવવું-શંખકુમારને રાજ્ય આપી તેના પિતાએ લીધેલી દીક્ષા-તેમનું પુનઃ ત્યાં પધારવું-તેમને પૂજારાથી યશોમતી તે પૂર્વભવેના સંબંધવાળી સ્ત્રી છે એમ ઝોળખવું-પૂર્વના એ અનુજમવું અહીં પણ અનુજમવું થવું-તે એ અને મંત્રીપુત્ર મતિપ્રભ જશરે શંખકુમાર નેમિનાથ તીર્થંકર થશે ત્યારે તેમના ગણુધર થશે અને યશોમતી તે રાજમતા થશે એમ શ્રીધેણુ રાજર્ષિનું કહેવું-શંખકુમારને થયેલ વૈરાગ્ય-યશોમતી, મંત્રીપુત્ર ને એ કનિષ્ઠ બંધુ સહિત તેણે લીધેલ ચારિત્ર-તેણે કરેલું વીથ સ્થાનકનું આરાધન-તીર્થંકર નામકર્મનો કરેલ નીકાચીન બંધ-અનશન કરીને અપરાજિત નામના અનુત્તર વિમાનમાં સૌનું ઉપજવું. (૫૦૬. ૧૬૩ થી ૧૮૫)

બીજો સર્ગ-વસુદેવ ચરિત્ર-ભરતક્ષેત્રમાં શૌર્યપુર (સોરીપુર)માં અંધકવૃણિ રાજાને થયેલ સમુદ્રવિજ્યાદિ દશ પુત્રો (દશ દશાહો) અને કુંતી ને મારી નામે એ પુત્રીઓ-મથુરામાં રહેનારા નાના ભાઈ મોઘવૃણિને થયેલ ઉગ્રસેન નામે પુત્ર-કુંતીને પાંડુરાજા સાથે પરણાવવી-સુપ્રતિષ્ઠ નામે શાની મુનિનું પધારવું-તેણે કહેલ વસુદેવ નામના દશપા દશાહનો પૂર્વભવ (નંદિધેણુના ભવનું વૃતાંત)-અંધકવૃણિ

રાજ્યે લીધેલ દીક્ષા-સમુદ્રવિજયને રાજ્યપ્રાપ્તિ-ભોજનશિષ્યુએ પણ લીધેલ દીક્ષા-ઉગ્રસેનને મથુરાના રાજ્યની પ્રાપ્તિ-ઉગ્રસેનને માસોપવાસો તાપસનો થયેલ મેળાપ-તેણે કરેલ પારણા માટે આમ ત્રણ-પારણા વખતે ભૂલી જવું-તાપસે કરેલ ખીજું માસખમણ-ફરી પારણા માટે નિમંત્રણ-તે વખતે પણ ભૂલી જવું-તાપસને ત્રીજું માસખમણ-તે વખતે પણ પારણા માટે નિમંત્રણ-તે વખતે પણ ભૂલી જવું-તાપસને થયેલ ક્રોધ-તેણે ઉગ્રસેનનો વધ કરનાર થવાનું કરેલું નિયાણું-મગ્ધ પામીને ઉગ્રસેનની રાણી શારિણીની કુક્ષિમાં ઉપજવું-તેને થયેલ પતિનું માંસ ખાવાનો દોહડ-મંત્રોએ યુક્તિથી દોહડ પૂરવો-પુત્રનો જન્મ-કાંસાની પેડીમાં મૂકીને યમુનામાં વડન કરાવવું-શૌર્યપુરમાં પેડીનું નીકળવું-સુભદ્ર વણીકે ઘરે લઈ જઈને ખોદવું-તેનાંથી થયેલ પુત્રપ્રાપ્તિ-કંસ નામ સ્થાપન-તેનું બાલ્યાવસ્થાનું તોફાન-વસુદેવકુમારને સેવક તરીકે સોંપવો-ત્યાં કરેલ કળાચક્રણ-વસુદેવ સાથે થયેલો તેની મિત્રાઈ.

શુક્રિમતી નગરીથી રાજગૃહે જહ્નુદય રાજ્યને જરાસંધ નામે પુત્ર-તેનું પ્રતિવાસુદેવપણે પ્રકટ થવું-તેણે સિંહરથ રાજ્યને પકડી લાવવાની સમુદ્રવિજયને કરેલી દૂતદ્વારા આજ્ઞા-તેને જીતવા માટે કંસ સહિત વસુદેવ પાસે જવું-સિંહરથને પકડીને સમુદ્રવિજય પાસે લાવવો-કાષ્ઠકૃષી નિમિત્તિયાએ કહેલ નિમિત્ત-જરાસંધની પુત્રી જીવણા અને કુળેના ક્ષા કરનારી થશે એવું કથન-સિંહરથને જીતવાના બદલામાં મળનારી તે જીવણા કંસને અપાવવાનો થયેલો નિર્ણય-કંસને પૂર્વ સ્થિતિનું તેના જન્મ સાથે પેડીમાં મૂકેલી પત્રિકાથી જાણવું-સમુદ્રવિજયનું કંસ સહિત સિંહરથ રાજ્યને લઈને જરાસંધ પાસે જવું-ત્યાં વર્ણવેલ કંસનું પરાક્રમ-જરાસંધે તેની સાથે કરાવેલ જીવણાનું પાણિપદણ-કંસે કરેલો મથુરાની માગણી-જરાસંધે આપેલ હુકમ-ઉગ્રસેનને પાંજરામાં પૂરો કંસે લીધેલ મથુરાનું રાજ્ય-તેની માતાએ બહુ કથા છતાં વિચારનું ન ફેરવવું-તે જોઈ તેના ભાઈ અનિમુકતે લીધેલો દીક્ષા-સમુદ્રવિજયનું જરાસંધ પાસેથી શૌર્યપુર આવવું-પારણાકે વસુદેવના સંપર્ધમાં કરેલો ફરિયાદ-સમુદ્રવિજયે વસુદેવને મહેલમાં જ રહેવા માટે આપેલી શીખામણ-કુળના કાસીથી તે ભેડે ફૂટી જવો-વસુદેવને તેથી થયેલ ખેડ-તેનું વેષ ફેરવાને પ્રચલનપણે નીકળી જવું-જતાં જતાં દરવાજે એક થય આગીને લખી ગયેલ લેખ-તે વાંચવાથી સમુદ્રવિજયાદિને થયેલ ખેડ-તેમણે કરેલી વસુદેવની ઉત્તરક્રિયા-વસુદેવનો પ્રવાસ-અનેક સ્ત્રીઓનું પાણિ-ગ્રહણ. (પૃષ્ઠ ૧૮૬ થી ૨૧૦)

ત્રીજો સર્ગ--(વસુદેવનો પ્રવાસ ચાલુ) પેઢાલપુર નગરમાં હરિશ્ચન્દ્ર રાજ્ય, લક્ષ્મીવતી રાણી, તેને થયેલ કનકવતી નામે અદ્ભૂત રૂપવાન પુત્રી-તે સ્વયંવર સમયે ઈંદિના લોકપાળ કુબેરનું આવવું-વસુદેવનું પણ ત્યાં આવવું-તે બંનેનો મેળાપ-વસુદેવે તેના આગમન કારણની કરેલી પૂછા-તેણે કનકવતી સાથેના પોતાના પૂર્વભવેના સંબંધનું કહેલું સ્મરણ વર્ણન-તેમાં છેલ્લા ભવે કુબેર ને કનકવતીના જીવનું નગ દરવાજી થવું-આ પ્રસંગે નળદવદંતીનું સવિસ્તર ચરિત્ર-નળરાજ્યનું કુબેર થવું અને દવદંતીનું તેની દેશંગી થઈ રાસાને કનકવતી થવું-કનકવતીનું સ્વયંવરમાં વસુદેવને વરવું-તેની સાથે પાણિગ્રહણ. (પૃષ્ઠ ૨૧૧ થી ૨૫૩)

ચોથો સર્ગ--(વસુદેવ ચરિત્ર ચાલુ) વસુદેવનું અરિષ્ટપુરમાં રોહિણીના સ્વયંવરમાં આવવું-રોહિણીનું વસુદેવને વરવું-ત્યાં થયેલો સમુદ્રવિજયાદિનો મેળાપ-વસુદેવનું ગગનવલ્લભપુરે જઈને શૌર્યપુર આવવું-સૌને મળવું. (પૃષ્ઠ ૨૫૪ થી ૨૫૬)

પાંચમો સર્ગ--નળરામ ને કૃષ્ણનો પૂર્વભવ-રોહિણીના ઉદરમાં ચાર સ્વપ્ને સૂચિત ઉપજવું-તેનો જન્મ-રામનામ સ્થાપન-અગ્રાદ્ર નામનો પ્રસિદ્ધિ-તારકનું જ્ઞાતા-વસુદેવનું કંસના આગ્રહથી મથુરા આવવું-ત્યાંથી કંસના કાકા દેવકીની પુત્રી દેવકીને પરણવા મૃતિકાવતીએ જવું-ત્યાં દેવકી સાથે પાણિગ્રહણ-તેના

લગ્નમહેત્સવમાં મદિરાપાનથી ઉન્મત્ત થયેલી જીવયશા-તેનું અતિમુક્ત મુનિ પ્રત્યે અધરીત વચન-મુનિએ કહેલું દેવકીના સાતમા ગર્ભથી કંસનું ભાવી મૃત્યુ-તેના નિવારણ માટે કંસે વસુદેવ પાસે કરેલી દેવકીના સાત ગર્ભની માગણી-વસુદેવે કરેલો સ્વીકાર-પાછળી તેના દુર્નિયારની પહેલી ખબર-તેથી થયેલ વસુદેવ દેવકીને પશ્ચાત્તાપ-મદિરાપુરમાં તામ સાર્થવાહને સુગ્રસા નામે મહાસતી સ્ત્રી-તેના મૃનગર્ભને સ્થાને દેવકીના ગર્ભનું દેવે મૂક્યું-છ મૃનગર્ભનો કંસે કરેલો વિનાશ-સુગ્રસાના પુત્ર તરીકે છ પુત્રનું વૃદ્ધિ પામવું-સાત સ્તંભે સૂચિત દેવકીને રહેલ ગર્ભ-તેનો જન્મ-નંદના ગોકુળમાં તેને મૂકી આવવું-ગતાં ઉગ્રસેનને કરાવેલ તેનું દર્શન-નંદની તરતની જન્મેલી પુત્રી લાવીને દેવકી પાસે મૂકવી-કંસના સેવકનું તેને કંસ પાસે લઈ જવું-તેણે કરેલ તેની નાસિકાને છેદ-કૃષ્ણનું નંદને ત્યાં વૃદ્ધિ પામવું-તેનું પરાક્રમ-તેના રક્ષણને માટે બળરામને ત્યાં રાખવા-બળરામ પાસે કૃષ્ણે કરેલ કળાચકલ-ગોપીઓનો તેનાપર અવિચિત્ત-ન પ્રેમ.

સૂર્યપુરમાં સમુદ્રવિજય રાજની રાણી શિવદેવીના ઉદરમાં ચૌદ સ્વપ્નવડે સૂચિત શંખકુમારના જન્મનું અપરાજિત વિમાનથી ચ્યવીને ઉપજવું-આવણ શુકલ પચમીએ થયેલ જન્મ-દિશાકુમારીઓ તથા ઈદ્રાદિકાએ કરેલ જન્મોત્સવ-અરિષ્ટનેભિ નામ સ્થાપન.

કંસે નિમિત્તિયાને કરેલ પૃચ્છા-નિમિત્તિયાએ કહેલી તેના મૃત્યુની નિશાનીઓ-અધી નિશાનીઓનું ક મળવું-કંસે આદરેલો તેની બહેન સત્યભામાનો સ્વયંવર-તે પ્રસંગે કરાવેલું મહાસુદ-કૃષ્ણનું બળરામ સાથે ત્યાં આવવું-મહોત્તે મારીને પરિણામે કૃષ્ણે કરેલો કંસનો વધ-ઉગ્રસેનનું છુટા થવું-સત્યભામા સાથે કૃષ્ણનો વિવાહ-જીવયશાનું તેના પિતા જરાસંધ પાસે આદ્યા જવું-તેણે ત્યાં જઈને કરેલ અત્યંત કલ્પાંત-જરાસંધે પૂછેલ તેનું કાણુ-તેણે સમુદ્રવિજય પાસે દૂત મોકલવો-દૂતે કરેલી કૃષ્ણની માગણી-તેનો જવાબ વિપરીત મળવાથી દૂતનું પાછા જવું-સમુદ્રવિજયે કોટુકી નિમિત્તિયાની પૂછેલી સલાહ-તેના કહેવાથી સર્વે યાદવોનું પશ્ચિમ સમુદ્ર તરફ પ્રયાણ-વિધ્યાચળનું અતિક્રમણ-જરાસંધના પુત્ર કાળનું પાછળ ત્યાં સુધી આવવું-યાદવોની કુળદેવીએ કરેલ તેનો જાળ-તેનું અગ્નિમાં બળી મરવું-જરાસંધને તેની ખબર પડવાથી થયેલ પારાવાર ખેદ-સમુદ્રવિજયાદિનો સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રવેશ-ગિરનાર નજીક આવવું-કૃષ્ણે કરેલ સુસ્થિત દેવનું આરાધન-તેના પ્રકટ થવાથી દ્વારકા વસાવવાની કરેલી માગણી-ઈદ્રની આત્મીયા કુમેરે વસાવેલી નવી દ્વારકા-તેનું વર્ણન. (પૃષ્ઠ ૨૫૭ થી ૨૭૪)

છકો સર્ગ-કૃષ્ણના રક્ષિણી સાથેના વિવાહનું વિસ્તૃત વર્ણન-ત્યારપછી જાંબવતી, લક્ષ્મણા, સુસીમા, ગૌરી, પદ્માવતી અને માંધારી સાથે વિવાહ-સત્યભામા સહિત કૃષ્ણે સ્થાપેલ આઠ પટ્ટરાણીઓ-રક્ષિણીને થયેલ પુત્રજન્મ-પ્રહુમ્ન નામ સ્થાપન-સત્યભામાને ભાનુક નામે પુત્ર-રક્ષિણીને થયેલ પુત્રનો વિરહ-પ્રહુમ્નનો તે રક્ષિણીનો પૂર્વભવ-

પાંડવોના ચરિત્રનો પ્રારંભ-પાંચે પાંડવોનો જન્મ-દ્રૌપદીનો સ્વયંવર-ત્યાં પાંડવોનું-જવું દ્રૌપદીએ પાંડવેલી વરમાળા-દ્રૌપદીના પૂર્વભવનું વર્ણન-યુધિષ્ઠિરને રાજ્યપ્રાપ્તિ-દ્યુતમાં રાજ્યનું હારી જવું-પાંડવોએ વનવાસમાં નીકળતાં પ્રથમ દ્વારકા જવું-ત્યાં પાંચે પાંડવોનો વિવાહ-પ્રહુમ્ન પર તેની પાળક માતાનો અનુરાગ-પ્રહુમ્નનું દ્વારકા આવવું-તેણે બતાવેલા ચમત્કારો. (પૃષ્ઠ ૨૭૫ થી ૨૮૫)

સાતમો સર્ગ-જાંબવતીને થયેલ શાંખ નામે પુત્ર-સત્યભામાને થયેલ ભીર નામે પુત્ર-શાંખ પ્રહુમ્નના ચમત્કારો ને તેમના વિવાહ-સ્તંકબળના વેપારીઓનું રાજગૃહી જવું. તેનાથી દ્વારકા ને યાદવો સંખ્યાથી પહેલી જીવયશાદ્વારા જરાસંધને ખબર-જરાસંધનું યુદ્ધ માટે દ્વારકા તરફ પ્રયાણ-દ્વારકામાં પહેલી ખબર-યુદ્ધની તૈયારી ને સામું પ્રયાણ-અંતે રૌન્યનું મળવું-વસુદેવને વિદ્યાધરા સાથે યુદ્ધ કરવા મોકલવા-

જરાસંધે રચેલો ચક્રવ્યૂહ-કૃષ્ણે રચેલો ગરુડવ્યૂહ-યુદ્ધની શરૂઆત-તે મહા યુદ્ધના મધ્યમાં પાંડવોનું કૌરવો સાથે યુદ્ધ-કૌરવોનો વિનાશ-અરિષ્ટનેમિ માટે ઇંદ્રે મોકલેલ સ્થાદિ સામગ્રી-અરિષ્ટનેમિએ બતાવેલું અહિંસક પરાક્રમ-કૃષ્ણ જરાસંધનું યુદ્ધ-જરાસંધે ચક્રનું મૂકવું-તેનું કૃષ્ણ પાસે જ રહેવું-તે ચક્રવંડે જરાસંધનું મૃત્યુ. (પૃષ્ઠ ૨૯૬ થી ૩૧૩)

આઠમો સર્ગ—કેટલાએક રાજ્યોએ પોતપોતાના રાજ્યો પાછા સ્થાપવા-વસુદેવનું વિદ્યાધરો સહિત જીત મેળવીને આવવું-જીવયશાએ કરેલ દેહત્યાગ-કૃષ્ણે ભરતાર્ધ સાધીને કૌટીશિક્ષાનું ઉપાડવું-ત્યાંથી દ્વારકા આવવું-કૃષ્ણનો ૧૬૦૦૦ રાજ્યોએ કરેલો રાજ્યાભિષેક-આઠમા વાસુદેવ બળદેવ તરીકે તેમનું ને બળરામનું નિર્મિત થવું-પાંડવાદિકનું પોતપોતાના રાજ્યમાં જવું-યાદવોને અસ્ખલિત આનંદ-નેમિનાથને વિવાહ માટે કરવામાં આવેલ આગ્રહ-તેમણે કરેલ નિવારણ-સાગરચંદ્ર ને કમળામેળાનો વિવાહ-અનિરૂદ્ધ ને ઉપાનો વિવાહ. (પૃષ્ઠ ૩૧૪ થી ૩૧૭)

નવમો સર્ગ—નેમિનાથનું કૃષ્ણની આયુધશાળામાં આવવું-તેમણે વગાડેલ શંખ-કૃષ્ણનું ત્યાં આવવું-પરસ્પર બળ પરીક્ષા-કૃષ્ણને ઉત્પન્ન થયેલ ચિંતા-નેમિનાથને વિવાહ મનાવવાનો પ્રયત્ન-નેમિનાથે કરેલો સ્ત્રીકાર-રાજમતી સાથે થયેલ વિવાહનો નિર્ણય-વિવાહની તૈયારી-વિવાહ માટે પ્રયાણ-રાજમતીનું જોરા નીકળવું-નેમિનાથે સાંભળેલો પશુઓનો પોકાર-તેને છોડાવીને પ્રભુનું પાછા વળવું-કુટુંબનો આગ્રહ-તેને સમજાવી સંવત્સરી દાન આપવું-રાજમતીને થયેલ ખેદ-પ્રભુનું દીક્ષા માટે પ્રયાણ-સહસ્રાબ્ર વનમાં પધારવું-પ્રભુએ લીધેલી દીક્ષા-પહેલું પારણ-રથનેમી ને રાજમતીનો પ્રસંગ-નેમિનાથને કેવળજ્ઞાનની નિષ્પત્તિ-કૃષ્ણાદિનું વાંદવા નીકળવું-ઇન્દ્રે કરેલ જિનેન્દ્રસ્તુતિ-પ્રભુએ આપેલી દેશના-બાવીશ અભદ્રધનું વર્ણન-વરદત રાજ્યે લીધેલી દીક્ષા-રાજમતીએ લીધેલ ચારિત્ર-પૂર્વભવોવાળા એ કનિષ્ઠયંત્રુના અને વિમળભોધના જીવોનું સમવસરણમાં આવવું-તેમને થયેલ જાતિસ્મરણ જ્ઞાન-તેમણે લીધેલ દીક્ષા-ગણધરોની સ્થાપના-ચક્ષ ને યક્ષિણીની સ્થાપના. (પૃષ્ઠ ૩૧૮ થી ૩૩૩)

દશમો સર્ગ—દ્રૌપદીનું પદ્મોત્તર રાજ્યે કરેલું હરણ-ત્યાંથી કૃષ્ણની સહાય વડે પાછી લઈ આવવી-કપિલ વાસુદેવ સાથે શંખ શબ્દથી મુલાકાત-પદ્મોત્તરને કપિલ વાસુદેવે કરેલ રાજબ્રહ્મ-પાંડવોને કૃષ્ણ સાથે થયેલ કલેશ-પાંડવોનું સમુદ્ર તટે નવી નગરી વસાવોને રહેવું-હસ્તિનાપુરના રાજ્યપર પરાક્ષિતને બેસાડવો-સુલસાને ત્યાં ઉછરેલા દેવકીજીના જ પુત્રોએ લીધેલ ચારિત્ર-તેનું નેમિનાથ પ્રભુ સાથે દ્વારકા આવવું-ત્રણ સંઘાટકે ગોચરો નીકળવું અને ત્રણે સંઘાટકનું દેવકીને ત્યાં આવવું-દેવકીએ પ્રભુ પાસે આવીને કરેલી પૂજા-પ્રભુએ કહેલ તેનો પૂર્વભવ વિગેરે-દેવકીએ કૃષ્ણને બતાવેલી પુત્રપાલનેશ્વર-કૃષ્ણે આરાધેલ નૈગમેષો દેવ-દેવકીને થયેલ આઠમો પુત્ર-ગજસુકુમાળ નામ સ્થાપન-તેણે કરેલ વિવાહ-પ્રભુનું ત્યાં પધારવું-ગજસુકુમાળે લીધેલ ચારિત્ર-તેજ દિવસે સ્મશાનમાં જઈને કાયોત્સર્ગે રહેવું-તેના સસરાએ કરેલ પ્રાણાંત ઉપસર્ગ-મુનિનું મોક્ષગમન-કૃષ્ણનું પ્રભુ પાસે આવવું-તેને પડેલી બધી ખબર-તેના બચ્ચી સોમશર્માનું થયેલ અકાળ મૃત્યુ-પ્રભુ પાસે અનેક યાદવ સ્ત્રીઓએ લીધેલ ચારિત્ર-કૃષ્ણે કન્યાવિવાહનો કરેલ ત્યાગ-વસુદેવની સ્ત્રી કનકવતીએ પણ લીધેલ ચારિત્ર-તેને કેવળજ્ઞાનની નિષ્પત્તિ ને મોક્ષગમન-સાગરચંદ્રને પ્રતિમા વહનમાં નભસેને કરેલ પ્રાણાંત ઉપસર્ગ-તેનું સ્વર્ગગમન-કૃષ્ણના ગુણગ્રાહીપણાની ઇંદ્રે કરેલી પ્રશંસા-દેવે કરેલી પરીક્ષા-પરીક્ષામાં પાર ઉતરવું-દેવે પ્રસન્ન થઈને આપેલી વ્યાધિનિવારક ભેરી-ભેરીપાળકે કરેલ દ્વેષ-તેનું પ્રાણાંત થવું-કૃષ્ણે મેળવેલી બીજી ભેરી-ધનવંતરી ને વૈતરણી વૈદ્ય-તે બંને વૈદ્યની ગતિ વિગેરે-નેમિનાથનું દ્વારકા પધારવું-બોમાસામાં વિકાર ન કરવાનું કૃષ્ણે પૂરેલ કારણ-કૃષ્ણે પણ ચાર માસ મહેલમાં જ રહેવાનો કરેલ નિર્ણય-વીરા સાળવીની કૃષ્ણ પ્રત્યે અપૂર્વભક્તિ-કૃષ્ણે દીક્ષામહોત્સવ કરવાની કરેલી પ્રતિજ્ઞા-પુત્રીઓને દીક્ષા અપાવવી-કેતુમંજરોએ કૃષ્ણની પૂજામાં

દાસી થવાનું કહેવું—તેને વીરા સાલવી સાથે પરણાવવી—પરિણામ તેણે લીધેલી દીક્ષા—કૃષ્ણ કરેલું ૧૮૦૦૦ મુનિને દ્વાદશાવર્તવંદન—તેનું પ્રભુએ કહેલ કૃત્ય—દ્રવ્યવંદનના ફળની વિવિક્તતા—કૃષ્ણને ઠંઠણકુમાર નામે પુત્ર—તેણે લીધેલ દીક્ષા—લાભાંતરાયના ઉદ્યયથી તેને બીક્ષાનું ન મળવું—તેના પૂર્વજવની કથા—પર લખિયથી મળેલો આહાર પરકવતાં તેમને થયેલ કેવળજ્ઞાન—પ્રભુનું ગિરનારપર પધારવું—રાજમતીનું વાંદવા જવું—એક શુદ્ધિમાં અકસ્માત—તેનો ને રથનેમોનો મેળાપ—રાજમતીએ રથનેમોને આપેલ ઉપદેશ—રથનેમોનું વિશુદ્ધ થવું—તેને થયેલ કેવળજ્ઞાન—કૃષ્ણના શાંત ને પાલક નામે પુત્ર—દ્રવ્યવંદના ને ભાવવંદનાનું સ્પષ્ટીકરણ.

(૫૪૭ ૩૩૪ થી ૩૪૬)

અગિયારમા સર્ગ—કૃષ્ણને મિનાથ પ્રભુને દ્વારકા ને યાદવોના અંત સંબંધી કરેલ પ્રશ્ન—પ્રભુએ આપેલ ઉત્તર—જરાકુમાર ને દ્વૈપાયનનું વનવાસી થવું—દ્વારકામાં કૃષ્ણે કરેલ મદ્યપાનનો નિષેધ—સિદ્ધાર્થ સારથીએ લીધેલ ચારિત્ર—તેનું રત્નગંગમન—પાદર કુપારોએ કરેલ મદ્યપાન—દ્વૈપાયનને ઉપરોક્ત કોપ—તેણે કરેલ નિયાજી—કૃષ્ણનું શાંત કરવા જવું—તેનું શાંત ન થવું—દ્વારકામાં ધર્મકાર્યમાં પ્રવર્તવાની કારાવેલી કૃષ્ણે ઉદ્વેષોષણ—નેમિનાથનું રૈવતાચળપર સમવસરવું—યાદવોનું વાંદવા જવું—શાંત પ્રવૃત્તિનાદિ કુમારોએ તથા રફમિણી વગેરે સ્ત્રીઓએ લીધેલી દીક્ષા—બાર વર્ષ પ્રભુએ કહેલ દ્વારકાનો દાહ—કૃષ્ણ બળભદ્રના ભાવી ભવોનું કથન—દ્વૈપાયનનું અગ્નિ કુમારમાં દેવ થવું—તેણે દ્વારકામાં દીકેલી ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ—૧૨ વર્ષ પૂર્ણ થતાં લોકોનું ધાર્મિક પ્રવૃત્તિમાં શિથિલ થવું—દ્વારકામાં થવા માંડેલા ઉન્નત—રામકૃષ્ણના આયુધ રત્નોનું લોપ થવું—દ્વૈપાયને સળગાવેલો અગ્નિ—તેનું ચોમેર પ્રસરી જવું—માતાપિતાને તેનાંથી કાઢવાનો કૃષ્ણ બળરામનો પ્રયત્ન—પરિણામે તેમાં નિરાશ થવું—તેમણે કરેલું અણસણ—તેમનું સ્વર્ગગમન—કૃષ્ણ બળરામનું નગર બહાર નીકળવું—દ્વારકાને બળતી જોઈને તેમને થતો ખેદ—ત્યાંથી કથાં જવું તેનો થઈ પડેલો વિચાર—પાંડવો પાસે જવાનો કરેલો નિર્ણય—તે તરફ પ્રયાણ—દ્વારકાનું છ માસ પર્યંત બળવું—કૃષ્ણ બળરામને માર્ગમાં થયેલ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રથી ઉપદવ—તેનું નિવારણ—ત્યાંથી કાશાંભીના વનમાં આવવું—કૃષ્ણને લાગેલ તૃષ્ણ—બળરામનું પાણી લેવા જવું—જરાકુમારના બાણથી કૃષ્ણના પાદનું વિંધાવું—જરાકુમારનું પાસે આવવું—તેને પાંડવો પાસે બધી હકીકત કહીને મોકલવો—કૃષ્ણને ઉત્પન્ન થયેલ સદ્ભાવ—પ્રાંતે થયેલ ક્રૂરભાવ—મૃત્યુ પામીને ત્રીજી નરકે જવું.

(૫. ૩૪૭ થી ૩૫૪)

બારમા સર્ગમાં—બળરામનું પાણી લઈને આવવું—કૃષ્ણને મૃત્યુ પામેલા જોયા છતાં તેમને થયેલ વ્યામોહ—છ માસ પર્યંત તે દેહને દેરવવો—સિદ્ધાર્થ દેવનું તેને પ્રતિભોધવા આવવું—તેના પ્રયત્નથી પ્રતિભોધ થતાં કૃષ્ણને કરેલ અગ્નિસંસ્કાર—બળરામે લીધેલ ચારિત્ર—બળરામે વનમાં જ રહેવાનો કરેલ નિશ્ચય—કેટલાક રાજાઓએ કરેલ ઉપદવ—સિદ્ધાર્થ દેવે કરેલું તેનું નિવારણ—એક મૃગનું તેમના ભક્ત થવું—રથકારોનું કાળ માટે વનમાં આવવું—તેમની પાસે મૃગે ભિક્ષા માટે બળરામ મુનિને લઈ જવા—બળરામ, મૃગને રથકારની શુભ ભાવના—ત્રણેનું સમકાળે મૃત્યુ—ત્રણેનું અહ્મ દેવલોકમાં દેવ થવું—બળરામદેવનું નરકભૂમિમાં કૃષ્ણ પાસે આવવું—કૃષ્ણે બતાવેલ પોતાના ખેડતું કારણ—બળરામનું મનુષ્યલોકમાં આવવું—તેમણે પ્રવર્તવેલ મિથ્યાત્વ—જરાકુમારનું પાંડવો પાસે આવવું—તેની હકીકત સાંભળતાં પાંડવોને થયેલ વૈરાગ્ય—જરાકુમારને રાજન આપીને દ્રૌપદી સહિત તેમણે લીધેલી દીક્ષા—નેમિનાથને વંદના કરવા માટે પ્રયાણ—નેમિનાથનો પરિવાર—તેમનું રૈવતાચળ પધારવું—પ્રભુએ કરેલ અનશન ને નિર્વાણ—ઈદ્રાદિકે કરેલો નિર્વાણ મહોત્સવ—પાંડવોને પ્રભુના નિર્વાણની માર્ગમાં પડેલી અપર—તેમણે સિદ્ધાચળપર જઈને કરેલ અનશન—તેમનું મોક્ષ ગમન—દ્રૌપદીનું અહ્મ દેવલોકે જવું.

(૫૬ ૩૫૫ થી ૩૬૦.)

આઠમું પર્વ સમાપ્ત

પ્રથમ સર્ગમાં—(અહમદરા ચક્રી ચરિત્ર)—અહમદત્તાના પૂર્વ ભવોનું વર્ણન—એક ભવમાં ચિત્ર ને સંભૂત નામના ચંડાળપુત્ર થવું—તે ભવમાં નમુચિમંત્રી સાથેનો સંબંધ—ચિત્ર સંભૂતે લીધેલ ચારિત્ર—નમુચિએ

કરેલ ઉદ્દેશ-સંજ્ઞાત મુનિને થયેલ ઝોપ-ચિત્ર મુનિએ કરેલ શાન્તવન-સનતકુમાર ચક્રીએ કરેલ ભક્તિ--નમુચિને કરેલ ઉપદેશ--તેની વ્યર્થતા--અનશન કરીને બંનેનું સૌધર્મ દેવલોકમાં દેવ થવું--ચિત્રના જીવનું પુરિમતાલમાં વણિકપુત્ર થવું--સંજ્ઞાતના જીવનું કાંપિલ્યપુરમાં અભરાજ ને ચુલની રાણીથી રાજપુત્ર થવું--અભદત્ત નામ સ્થાપન--અભરાજના ચાર રાજા મિત્રો--તેમને પુત્રને સોંપીને અભરાજનું પરલોક પ્રયાણ--દીર્ઘરાજનું રાજ્ય સંભાળવા રહેવું--તેનો ચુલની સાથે વ્યભિચાર--ધન મંત્રીને પડેલી ખખર--તેણે પોતાના પુત્ર વરધનને જણાવવું--તે દ્વારા અભદત્તને પડેલી ખખર--તેણે દૃષ્ટાંતોવડે બંનેને ચેતાવવા--દીર્ઘરાજએ અભદત્તને મારી નાંખવાનો કરેલ ચુલની પ્રત્યે આગ્રહ--ચુલનીએ કરેલ સ્વીકાર--અભદત્તના વિવાહની કરેલી તૈયારી--લાક્ષાગૃહ બનાવી તેમાં બાળી મૂકવાનો કરેલ ચુલનીએ નિર્ણય--તે વાતની ધનુમંત્રીને પડેલો ખખર--તેણે કરેલ ગંગાકાંઠે નિવાસ--ત્યાંથી લાક્ષાગૃહ સુધી કરેલ સુરંગ--અભદત્તનો વિવાહ--લાક્ષાગૃહમાં રાચન--વરધનનું સાથે રહેવું--રાત્રીએ ચુલનીએ લાક્ષાગૃહને સળગાવવે--અભદત્ત ને વરધનનું સુરંગદ્વારા નીકળી જવું--સુરંગદ્વારથી અશ્વાશ્વ ધર્મ દૂર નીકળવું--બંનેએ કરેલ વેશનું પરાવર્તન--બંધુમતી નામની આલિણપુત્રી સાથે પ્રથમ વિવાહ--દીર્ઘરાજએ બંનેને પકડવા મોકલેલા સ્વારો--વરધનનું પકડાઈ જવું--અભદત્તનું ભાગી જવું--તેનું તાપસના આશ્રમમાં રહેવું--ત્યાં તેણે કરેલ કળાગ્રહણ--વનમાં એક હાથીની પાછળ તેને પકડવા નીકળવું--હાથીનું ભાગી જવું--અભદત્તને પ્રાપ્ત થયેલ સૂર્યદાસ ખડ્ગ--તેનાવડે નાટ્યોન્મત્તનો કરેલ વધ-પુષ્પવતી સાથે ગાંધર્વવિવાહ--ખંડા વિશાખાનું ત્યાં આવવું--અભદત્તનું ત્યાંથી ઘોળી ધ્વજ જોઈને ચાલી નીકળવું--શ્રીકાંતા સાથે વિવાહ--વરધન સાથે મેળાપ--પરસ્પર થયેલ વાર્તાલાપ--દીર્ઘ--રાજના ભયથી ત્યાંથી ચાલ્યા જવું--ઠોશાંબીમાં તેના ભયથી સંતાવું--રત્નવતી સહિત રથમાં બેસીને નીકળવું--ચોરો સાથે થયેલ યુદ્ધ--રથના અગ્રભાગથી વરધનનું યુગ્મ થવું--ખંડા વિશાખાનો મેળાપ--તેણે કહેલ સર્વ વૃત્તાંત--ઘોળી ધ્વજ બતાવવામાં પુષ્પવતીની થયેલ ભૂલ--ખંડા વિશાખા સાથે ગાંધર્વવિવાહથી પરણવું--રત્નવતીનું પાણિગ્રહણ--વરધન સાથે મેળાપ--વારાણસીના કટકરાજની પુત્રી કટકવતી સાથે પાણિગ્રહણ--ત્યાં બંધા રાજાઓનું એકઠા મળવું--દીર્ઘરાજ પાસે મોકલેલ દૂત--કાંપિલ્યપુર પાસે સેના સહિત આવવું--દીર્ઘરાજનું યુદ્ધ કરવા નીકળવું--ચુલનીએ લીધેલ દીક્ષા ને મોક્ષગમન--દીર્ઘરાજનું અભદત્તના ચક્રી થયેલ મૃત્યુ--અભદત્તનો કાંપિલ્યપુરમાં પ્રવેશ--સર્વ સ્ત્રીઓને તેડાવી લેવી--કુશ્મતીને સ્ત્રીરત્ન ઠરાવવું--અભદત્તનું છ ખંડ સાધવા નીકળવું--છ ખંડ સાધીને કાંપિલ્યપુર આવવું--ચક્રીપણનો અભિષેક--અભદત્તે એક આલિણને આપેલ વચન--તેનું મુશ્કેલાંએ અભદત્તને મળવું--તેણે કરેલ માગણી--અભદત્તે કરેલ તેનો સ્વીકાર--ચક્રીના ઘરે ભોજનની ફરીને અપ્રાપ્તિ--ભક્તનું મરણ--અભદત્તને પુષ્પનો દડો જોઈને થયેલ જાતિસ્મરણ--તેણે દીઠેલો પૂર્વભવ--પૂર્વભવના મંથુને શોધી કાઢવા કહેલ અર્ધ શ્લોક--અર્ધ શ્લોક પૂરનારને આપવાનું ઠરાયેલ અર્ધ રાજ્ય--ચિત્રના જીવે વણિકપુત્ર ધર્મને લીધેલ દીક્ષા--તેનું કાંપિલ્યપુર તરફ આગમન--તેણે સાંભળેલ અર્ધ શ્લોક--ગાકીનો અર્ધ શ્લોક મુનિએ પૂરવો--ચક્રીને પડેલી તેની ખખર--ચક્રીનું મુનિ પાસે આવવું--ચિત્રમુનિએ આપેલ દેશના--ચક્રી ઉપર તેની નહોં થયેલી અસર--મુનિનું વિહાર કરી જવું--તેમનું મોક્ષગમન--ચક્રીનું વક્ર ગતિવાળા અશ્વપર બેસવું--તેનાથી એ કલા અરણ્યમાં આવી ચડવું--ત્યાં એક નાગના-ગણીનો જોયેલો દુરાચાર--તેને શિક્ષા કરવી--નાગકન્યાએ કરેલી પોતાના સ્વામી પાસે ખોટી ફરિયાદ--નાગદેવનું ચક્રી પાસે આવવું--ત્યાં અભદત્તે પોતાની પટ્ટરાણીને કહેલી હકીકત--નાગદેવે તે વાત સાંભળવી--તેની ચક્રીપર થયેલી પ્રસન્નતા--ચક્રીને તેણે વર માગવા કહેવું--સર્વ પ્રાણીઓની ભાષા જાણવાનું તેણે આપેલું વરદાન--ગરોળીની વાત સાંભળતાં ચક્રીનું હસવું--તેનું કારણ જાણવા રાણીનો આગ્રહ--તે જણાવવાથી થનારું અપમૃત્યુ--તેમ કહેવા છતાં પણ રાણીએ પકડી રાખેલ આગ્રહ--ચક્રીની કુળદેવીએ મેઘ-મેઢીના દૃષ્ટાંતવડે ચક્રીને સમજાવવું--ચક્રીનું પાછા વળવું--એક આલિણની ચક્રીના ભોજનની માગણી--

તેના આગ્રહથી તે ભોજન આપવું-તેને થયેલ ઉન્માદ-તેણે કરેલ અપકૃત્ય-પશ્ચાત્તાપને પરિણામે ચક્રીપર થયેલ દ્રવ્ય-એક સિલ્લને શોધી કાઢવો-તેની પાસે ફોડાવેલા ચક્રીના બે નેત્ર-ભીસ ને બાહ્ય બંનેનું પકડાવું-ચક્રીને બાહ્યચુલ્લનિપર થયેલ દ્રવ્ય-ચક્રીના અધ્યવસાયની ફરતા-ચક્રીનું મૃત્યુ-સાતમો નરકે નારકો થવું. (પૃષ્ઠ ૩૬૧ થી ૩૮૫)

બીજા સર્ગમાં-(શ્રી પાર્શ્વનાથ ચરિત્રની શરૂઆત) પાર્શ્વનાથનો પૂર્વભવ-પોતાનપુરમાં અરવિંદ રાજને વિશ્વભૂતિ નામે પુરોહિત-તેને કમઠ ને મરૂભૂતિ નામે બે પુત્રો-વિશ્વભૂતિનું સ્વર્ગગમન-મરૂભૂતિની વૈરાગ્ય દશા-તેનો સ્ત્રી વસુધરાની સાથે કમઠનો દુરાચાર-તે વાતની કમઠની સ્ત્રી વરૂણાને પડેલી ખબર-તેણે મરૂભૂતિને કહેલાં તે હકોક્ત-મરૂભૂતિનું નજરોનજર જોવું-તેણે રાજને કહેલી તે બીના-તેણે કમઠની કરેલી અત્યંત અપભ્રાજના-કમઠનું તાપસ થવું-મેરૂભૂતિનું હાથી થવું-કમઠનો સ્ત્રી વરૂણાનું મૃત્યુ પામીને હાથણી થવું-જનેનો સમાગમ-અરવિંદ રાજને થયેલ અવધિગાન-તેણે લીધેલી દીક્ષા-તેમનું અષ્ટાપદ તરફ ગમન-માર્ગે મળેલ સાગરદત્ત સાર્થવાહ-હાથીવાળી અટવીમાં સાર્થનું આવવું-હાથીએ કરેલ ઉપદ્રવ-અરવિંદ મુનિએ આપેલ હાથીને ઉપદેશ-હાથીને થયેલ જાતિસ્મરણ જ્ઞાન-હાથણીને પણ જાતિસ્મરણ-હાથીએ અહણ કરેલ શ્રાવકપણું-મુનિનું અષ્ટાપદ જવું-હાથીના શુભ ભાવ-કમઠ તાપસનું દુષ્કર્તિ મરણ પામી કુર્કટ સર્પ થવું-તેણે કરેલ હાથીના મરતકપર દંશ-હાથીનું શુભ ભાવે મૃત્યુ-આઠમા સ્વર્ગમાં તેનું દેવ થવું-વરૂણાનું બીજા દેવલોકમાં તે દેવ યોગ્ય દેવી થવું-તે બંનેનો સંયોગ-કુર્કટસર્પનું પાંચમી નરકમાં નારકો થવું.

મહાવિદેહ ક્ષેત્રની સુકચ વિજયમાં તિલકા નગરી, નિદુદ્ગતિ રાજ્ય, કનકતિલકા રાણી, તેના ઉદરમાં આઠમા દેવલોકથી ચ્યવીને પુત્રપણે ઉપજવું-(ચોથો ભવ)-કિરણુવેગ નામ સ્થાપન-તેને રાજ્ય આપી તેના પિતાએ લીધેલ ચારિત્ર-કિરણુવેગે પણ પુત્રને રાજ્ય આપીને લીધેલી દીક્ષા-તેમનું હેમગિરીની ગુફામાં રહેવું-કુર્કટ સર્પના જીવનું પાંચમી નરકમાંથી નીકળીને ત્યાં જ સર્પ થવું-તેણે મુનિને કરેલ મહાન્ ઉપસર્ગ-મુનિનું શુભ ધ્યાને મરણ-બારમા દેવલોકમાં દેવ થવું-સર્પનું દાવાનળમાં દગ્ધ થવું અને છઠી નરકમાં નારકીપણે ઉપજવું.

મહાવિદેહક્ષેત્રની સુગંધ વિજયમાં શુભંકરા નગરી, વજ્રવીર્ય રાજ્ય, લક્ષ્મીવતી રાણી, તેના ઉદરમાં બારમા દેવલોકથી ચ્યવી પુત્રપણે ઉપજવું-(છઠો ભવ)-જન્મ થતાં વજ્રનાભ નામ સ્થાપન-તેને રાજ્ય આપી માતાપિતાએ લીધેલ ચારિત્ર-વજ્રનાભને ચક્રાધુષ નામે પુત્ર-ક્ષેમંકર જિનનું ત્યાં સમવસરવું-વજ્રનાભે તેમની પાસે લીધેલ ચારિત્ર-આકાશમાર્ગે સુકચ વિજયમાં આવવું-સર્પના જીવનું નરકથી નીકળી તે વિજયમાં સિદ્ધ થવું-મુનિનું તેની નજરે પડવું-તેણે મારેલ બાણ-મુનિનું શુભ ધ્યાને કાગ કરી મધ્યમ ગ્રૈવેયકમાં દેવ થવું-સિદ્ધનું સાતમી નરકે નારકો થવું.

મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં પુરાણપુર નગરમાં કુલિશયાહુ રાજ્ય, સુદર્શના રાણી, તેના ઉદરમાં ચક્રીના જન્મ-સૂચક ૧૪ સ્વપ્ન સૂચિત ઉપજવું-(આઠમો ભવ)-જન્મ થતાં સુવર્ણ બાહુ નામ સ્થાપન-તેને રાજ્ય આપી પિતાએ લીધેલ દીક્ષા-સુવર્ણબાહુનું વક્ત્રાશ્વવડે અટવીમાં આવી ચડવું-તાપસના આશ્રમમાં પદ્માવતી નામની રાજપુત્રી સાથે મેળાપ-તેની સખીએ કહેલો પદ્માવતીનો વૃતાંત-ગાલવમુનિ નામના તાપસના આગ્રહથી પદ્માવતી સાથે સુવર્ણબાહુએ કરેલ ગાંધર્વવિવાહ-પશ્ચોત્તર વિદ્યાધરનું વૈતાદ્યપર લઈ જવા આવવું-પદ્માવતીએ માતા પાસે માંગેલી પતિ સાથે જવાની આજ્ઞા-માતાએ આપેલી શીખામણ-સુવર્ણબાહુનું વૈતાદ્ય જવું-ત્યાં વિદ્યાધરના સ્વામીપણે અભિષેક-ત્યાંથી પોતાના નગરે આવવું-ચૌદ રત્નોની પ્રાપ્તિ છ ખંડ સામીને ચક્રવર્તીપણે પ્રસિદ્ધ થવું-જગન્નાથ તીર્થંકરનું ત્યાં પધારવું-ચક્રીએ તેમની પાસે લીધેલ ચારિત્ર-તેમનું ક્ષીરવણા અટવીમાં આવવું-સિદ્ધના જીવનું નરકમાંથી નીકળીને તે અટવીમાં સિદ્ધ થવું-

તેણે મુનિને કરેલો પ્રાણાંત ઉપસર્ગ—મુનિનું શુભ ભાવે મરણ—દશમા દેવલોકમાં દેવપણે ઉપજવું—સિંહનું મૃત્યુ પામીને ચોથા નરકમાં નારકી થવું. (પૃષ્ઠ ૩૮૬ થી ૩૯૮)

ત્રીજા સર્ગમાં—સિંહના જીવનું નરકથી નીકળી અનેક ભવભ્રમણ કરી એક દરિદ્રી બ્રાહ્મણના પુત્ર થવું—કમઠ નામ સ્થાપન—તેને થયેલ દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્ય—તેણે લીધેલી તાપસી દીક્ષા—તેણે કરવા માંડેલું પંચાગ્નિ સાધનરૂપ અજ્ઞાન કષ્ટ.

જન્મરૂપના ભરતક્ષેત્રમાં વારાણસી નગરી, અશ્વસેન રાજા, વામાદેવી રાણી, તેમની કુક્ષિમાં દશમાદેવલોકથી વ્યવીને પુત્રપણે ઉપજવું— માતાએ દીઠેલ ચૌદ સ્વપન—પૌષ દશમીએ થયેલ જન્મ—દિદ્રુકુમારીઓએ કરેલ પ્રસૂતિકર્મ—ઈંદ્રે કરેલ જન્મેત્સવ—ઈંદ્રે કરેલી સ્તુતિ—પિતાએ કરેલ જન્મેત્સવ—પાર્શ્વકુમાર નામ સ્થાપન—તેમનું વૃદ્ધિ પામવું—અશ્વસેન રાજાની સભામાં પ્રસેનજિત રાજાનો આવેલ માણસ—તેણે કહેલી સર્વ હકીકત—તેમાં પ્રસેનજિત રાજાની પ્રભાવતી નામની પુત્રીનો પ્રાર્થકુમાર ઉપર થયેલ અનુરાગ—તેને સ્વયંવરા તરીકે વારાણસી મોકલવાનો કરેલો નિશ્ચય—પવન રાજાએ તે વાતની પડેલી ખબર—તેણે કુશસ્થળને ઘેરો ઘાલવો—પ્રસેનજિત રાજાએ મિત્ર પુરુષોત્તમને અશ્વસેન રાજા પાસે મોકલવો અશ્વસેન રાજાએ પ્રસેનજિતને સહાય કરવા માટે નીકળવાનો કરેલો નિશ્ચય—પાર્શ્વકુમારે જવા માટે કરેલી પિતાની પ્રાર્થના—રાજાએ કરેલો સ્વીકાર—પાર્શ્વકુમારે કરેલું પુરુષોત્તમ નામના માણસની સાથે સૌન્યસહિત પ્રયાણ—ઈંદ્રે મોકલેલા સારથિનું સ્થ સાથે આવવું—તેણે કરેલી પ્રભુને વિરૂપિતિ—પ્રભુએ કરેલો તેનો સ્વીકાર—અનુક્રમે કુશસ્થળપુરે પહોંચવું—પવનરાજ પાસે મોકલેલ દૂત—તેણે કરેલો દૂતનો તિરસ્કાર—તેના વૃદ્ધ મંત્રીએ સમજાવવું—પવનરાજનું કાંધે કુહાડો લઈને પાર્શ્વકુમાર પાસે આવવું—પાર્શ્વકુમારે આપેલ નિર્ભય વચન—તેનું સ્વસ્થાને જવું—પુરુષોત્તમે પ્રસેનજિત રાજાને આપેલી ખબર—તેનું પ્રભાવતી સહિત પાર્શ્વકુમાર પાસે આવવું—પ્રભાવતીના પાણિગ્રહણ માટે તેણે કરેલી પ્રાર્થના—પ્રભુએ આપેલો ઉત્તર—પ્રસેનજિત રાજાએ પાર્શ્વકુમાર સાથે પ્રભાવતીને લઈને વારાણસી આવવું—અશ્વસેન રાજાએ કરેલી કુશળ પૃચ્છા—પ્રસેનજિત રાજાએ કરેલી પ્રાર્થના—પાર્શ્વકુમારને આગ્રહ કરીને અશ્વસેન રાજાએ કરાવેલો પ્રભાવતીનો સ્વીકાર—પાણિ-ગ્રહણ મહોત્સવ—અન્યદા નગરલોકને પૂજાસામગ્રીસહિત નગર બહાર જતા દેખવા—પ્રભુએ કરેલ કારણની પૃચ્છા—લોકોએ કમઠ તાપસ આપ્યાના કહેલા સમાચાર—પ્રભુએ જ્ઞાનવડે જાણેલું તેનું અજ્ઞાનકષ્ટ—પ્રભુનું તેની પાસે આવવું—અગ્નિમાંથી સર્પને કઢાવવો—સર્પનું મરણ પામીને ધરણેન્દ્ર થવું—કમઠનું મરણ પામીને મેઘમાળી દેવ થવું—પ્રભુએ આપેલ વાર્ષિક દાન—દીક્ષા માટે આશ્રમપદ ઉદ્યાનમાં આગમન—પ્રભુએ લીધેલ ચારિત્ર—ઉત્પન્ન થયેલ ચતુર્થ જ્ઞાન—પ્રથમ પારણું—પ્રભુનો વિહાર—મેઘમાળીનું આવવું—તેણે કરેલા અનેક ઉપસર્ગો—છેવટે કરેલી અત્યંત જળવૃષ્ટિ—ધરણેન્દ્રનું ઉપસર્ગ નિવારવા આવવું—ઉપસર્ગનું નિવારણ—પ્રભુની યને ઉપર સમદષ્ટિ—ધરણેન્દ્રે મેઘમાળીનો કરેલો તિરસ્કાર—તેને આવેલી સદ્બુદ્ધિ—તેણે માગેલી ક્ષમા—સમકિતની પ્રાપ્તિ—મેઘમાળી ને ધરણેન્દ્રનું સ્વસ્થાને જવું—ભગવંતને થયેલ કેવળજ્ઞાન—સમવસરણની રચના—વનપાળકે આપેલી અશ્વસેન રાજાને વધામણી—તેનું સકડકડું પ વાંદવા આવવું—શકેન્દ્રે ને તેણે કરેલી પ્રભુની સ્તુતિ—પ્રભુએ આપેલી દેશના—તેમાં કહેલું આવકના બાર વ્રતોનું સ્વરૂપ—બાર વ્રતના અતિચાર—પ્રભુના કુટુંબે લીધેલી દીક્ષા—ગણધર તથા ચતુર્વિધ સંઘની સ્થાપના—પ્રભુના યક્ષયક્ષણી (પૃષ્ઠ ૩૯૯ થી ૪૧૩)

ચોથા સર્ગમાં—પ્રભુનો વિહાર—સાગરદત્તનું વ્રતાંત—તેનું પ્રભુ પાસે આવવું—પાર્શ્વપ્રભુ પાસે તેણે લીધેલી દીક્ષા—અંધુદત્તનું વ્રતાંત—તેનું પરદેશમાં વ્યાપારાર્થે નીકળવું—ત્રિત્રાંગદ વિદ્યાધર સાથે થયેલ મેળાપ—ત્રિયદર્શના સાથે અંધુદત્તનો વિવાહ—અંધુદત્તનું પોતાના નગર તરફ પ્રયાણ—માર્ગમાં ચંડસેન પદ્મીપતિએ પાડેલી ધાડ—અંધુદત્તનું ભાગી જવું—ત્રિયદર્શનાનું ચંડસેનના હાથમાં પકડાવું—ચંડસેનનો તેના પિતા

સાથે પૂર્વ સંબંધ-તેણે પ્રિયદર્શનાને બહેન તરીકે રાખવી-અંધુદત્તની શોધમાં ચંડસેનનું નીકળવું-અંધુ-
દત્તનો તેના મામા સાથે મેળાપ-ધનદત્ત ને તેના મામાનું રાજપુરોધી પકડાવું-અંનેનું ક્રેદખાને પડવું-પ્રિય-
દર્શનાને પુત્ર પ્રસવ-અંધુદત્ત ને તેના મામાનો કારાગૃહમાંથી છુટકારો-તે અંનેનું ચંડસેનના માણસોને હાથે
પકડાવું-તેને દેવી પાસે ગદ્ગદાત માટે રજુ કરવા-પારવાની તૈયારી-પ્રિયદર્શનાનું પુત્ર સાથે ત્યાં
આવવું-અંધુદત્તે બેલેલા નરકાર મત્રથી ઓળખાણ પડવો-પ્રિયદર્શનાનો ને તેનો મેળાપ-
ચંડસેનનું પ્રતિબોધ પામવું-પુત્રનું આંધવાનંદ નામ સ્થાપન-અંધુદત્તનું પોતાની નગરીએ આવવું-પાશ્વ
પ્રભુનું ત્યાં સમવસરવું-અંધુદત્તે કરેલી પૂર્વભવની પૃથ્ઠા-પ્રભુએ કહેલ તેનો પૂર્વભવ તેણે પ્રિયદર્શના
સહિત પ્રભુ પાસે લીધેલી દીક્ષા-નવનિધિના સ્વામીને નગરે પ્રભુનું સમવસરવું-તેણે પૂછેલો પૂર્વભવ-
સાંભળી તેણે લીધેલી દીક્ષા-પ્રભુનો પરિવાર-સમેતગિરિએ પ્રભુનું પધારવું-પ્રભુનું નિર્વાણ-પૂર્વભવ
આયુષ્યની સંકળતા-ચરિત્રની સમાપ્ત.

(પૃ. ૪૧૪ થી ૪૨૭)

નવમું પર્વ સમાપ્ત

શ્રી ત્રિષ્ટિશલાકાપુરુષ ચરિત્ર.

પર્વ સાતમું.

સર્ગ ૧ લા.

શ્રી રામચંદ્ર, લક્ષ્મણ તથા રાવણ ચરિત્ર.

અંગન જેવી કાંતિવાળા અને હરિવંશમાં ચંદ્ર સમાન એવા શ્રી મુનિસુન્દર સ્વામી અહંતા તીર્થમાં ઉત્પન્ન થયેલા પદ્મ (રામ) નામે બલદેવ, નારાયણ (લક્ષ્મણ) નામે વાસુદેવ અને રાવણ નામના પ્રતિવાસુદેવનું ચરિત્ર કહેવામાં આવશે. જ્યારે શ્રી અન્જિતનાથ પ્રભુ વિચરતા હતા, તે સમયે આ ભરતક્ષેત્રમાં રાક્ષસદ્વીપને વિષે લંકાનગરીમાં રાક્ષસ વંશના અંકુરભૂત ઘનવાહન નામે રાજા થયો હતો. એ સદ્ગુણિવાળો રાજા પોતાના પુત્ર મહારાક્ષસને રાજ્ય આપી અન્જિતસ્વામીની પાસે દીક્ષા લઈ મોકલે ગયો. મહારાક્ષસ પણ પોતાના દેવરાક્ષસ નામના પુત્રને રાજ્ય સોંપી વ્રત લઈને મોકલે ગયો. એવી રીતે રાક્ષસ-દ્વીપના અસંખ્ય અધિપતિઓ થઈ ગયા પછી શ્રેયાંસ પ્રભુના તીર્થમાં કીર્તિધ્વજ નામે રાક્ષસપતિ થયો.

તે અરસામાં વૈતાલક ગિરિ ઉપર મેઘપુર નામે નગરમાં અતીંદ્ર નામે વિદ્યાધરાનો પ્રખ્યાત રાજા થયો. તેને શ્રીમતી નામની કાંતાથી શ્રીકંઠ નામે એક પુત્ર અને દેવીના જેવી સ્વરૂપવાનું દેવી નામે એક દુહિતા થઈ. રતનપુરના રાજા પુષ્પોત્તર નામના વિદ્યાધરે પોતાના પુત્ર પદ્મોત્તરને માટે તે આરુલોચનાની માગણી કરી, પણ અતીંદ્રે તે ગુણવાનું અને શ્રીમાનું પદ્મોત્તરને એ કન્યા ન આપતાં દૈવયોગથી કીર્તિધ્વજને આપી.

તેને કીર્તિધ્વજ પરણી ગયો એવી ખબર સાંભળી પુષ્પોત્તર રાજા અતીંદ્ર સાથે તેમજ તેના પુત્ર શ્રીકંઠની સાથે વૈર રાખવા લાગ્યો. એક વખતે શ્રીકંઠ મેરૂપર્વત ઉપરથી પાછો આવતો હતો, તેવામાં રૂપમાં પદ્મા (લક્ષ્મી) જેવી પુષ્પોત્તર રાજાની પદ્મા નામની દુહિતા તેના જોવામાં આવી. તત્કાળ તે શ્રીકંઠ અને પદ્માને કામદેવના વિકારસાગરને ઉલ્લાસ કરવામાં દુર્દિન સમાન પરસ્પર અનુરાગ થયો; પદ્માકુમારી સ્નિગ્ધ દષ્ટિથી જાણે સ્વયંવરની માળાને નાખતી હોય તેમ શ્રીકંઠ તરફ પોતાનું મુખકમળ રાખીને જીભી રહી. તેણીનો અનુકૂળ અભિપ્રાય જાણી કામાતુર શ્રીકંઠ તેને ઉપાડી લઈને તત્કાળ આકાશમાર્ગે જવા પ્રવર્ત્યો. તે વખતે તેની દાસીઓએ 'કોઈ પદ્માને હરી જાય છે' એવો પોકાર કરવા માંડ્યો. તે સાંભળી બળવાન પુષ્પોત્તર રાજા રોન્ય સાથે તૈયાર થઈ શ્રીકંઠની પછવાડે દોડ્યો. શ્રીકંઠ નાસીને કીર્તિધ્વજને શરણે આવ્યો; અને પદ્માના હરણની બધી વાર્તા તેને

જણાવી. પ્રલયકાળે જળવડે સાગરની જેમ સૈન્યવડે દિશાઓને આચ્છાદન કરતો પુષ્પોત્તર રાજા તરત ત્યાં આવ્યો. કીર્તિધવળે હૂત મોકલી પુષ્પોત્તરને કહેવરાવ્યું કે ‘વિચાર ક્યાં વગર માત્ર કાંધવડે કરવા ધારેલો આ તમારો યુદ્ધનો પ્રયાસ બ્યથા છે; કેમ કે કન્યા કોઈને અવશ્ય આપવાનીજ છે, ત્યારે તે કન્યા શ્રીકંઠને સ્વેચ્છાએ વરી છે તેમાં કાંઈ શ્રીકંઠનો અપરાધ નથી, માટે તમારે યુદ્ધ કરવું ઉચિત નથી, તમારી હુહિતાનું મન જાણી હવે તો તે વધૂવરના વિવાહનું કૃત્ય કરવું યોગ્ય છે.’ પદ્માએ પણ એક દૂતીદ્વારા જણાવ્યું કે-‘હે પિતા ! શ્રીકંઠે માફ કરવું કર્યું નથી, પણ હું સ્વેચ્છાએ શ્રીકંઠને વરી છું.’ દૂતી પાસેથી આવા ખબર સાંભળી ક્ષણવારમાં પુષ્પોત્તરનો કોપ શાંત થયો. પ્રાયઃ વિચારવાનું પુરૂષોનો કોપ સહેલાઈથી રામે છે.

પછી પુષ્પોત્તર શ્રીકંઠ અને પદ્માનો ત્યાં મોટા ઉત્સવથી વિવાહ કરીને પોતાને નગરે પાછો ફર્યો. કીર્તિધવળે શ્રીકંઠને કહ્યું કે-“હે મિત્ર ! તમે અહીંજ રહો, કારણ કે વૈતાલચગિરિ ઉપર તમારા ઘણા શત્રુઓ છે. આ રાક્ષસદ્રીપની નજીકમાંજ વાયવ્ય દિશાએ ત્રણસો યોજન પ્રમાણુ વાનરદ્રીપ છે, તે સિવાય બીજા પણ બર્બરકુલ અને સિંહલ વિગેરે મારા દ્રીપો છે કે જે બ્રહ્મ થઈને નીચે આવેલા સ્વર્ગના ખંડ જેવા છે. તેમાંથી એક દ્રીપમાં રાજધાની કરી મારાથી નજીક અવિયુક્ત થઈને તમે સુખે રહો. જો કે તમારે શત્રુઓથી જરા પણ ભય નથી; તથાપિ મારા વિયોગના ભયથી ત્યાં જવાને તમે યોગ્ય નથી.” આ પ્રમાણે કીર્તિધવળે સ્નેહ સહિત કહેવાથી તેના વિયોગથી કાયર થયેલા શ્રીકંઠે વાનરદ્રીપમાં નિવાસ કરવાને કબુલ કર્યું. પછી કીર્તિધવળે વાનરદ્રીપમાં કિષ્કિંધાગિરિ ઉપર આવેલી કિષ્કિંધા નામની નગરીના રાજ્ય ઉપર શ્રીકંઠને બેસાડ્યા. ત્યાં આસપાસ ફરતા મોટા દેહવાળા અને ફળ ખાનારા ઘણા રમ્ય વાનરાઓ શ્રીકંઠ રાજના જોવામાં આવ્યા. તેઓને માટે અમારીબોણા કરાવી શ્રીકંઠે અન્નપાનાદિ અપાવવા માંડ્યું, એટલે બીજાઓ પણ વાનરોનો સત્કાર કરવા લાગ્યા. કેમ કે “યથા રાજા તથા પ્રજા” એવી કહેવત છે. ત્યારથી વિદ્યાધરો કૌતુકને લીધે ચિત્રમાં, લેખ્યમાં અને ધ્વજછત્રાદિ ચિન્હોમાં વાનરોનાં ચિત્રોજ કરવા લાગ્યા. વાનરદ્રીપના રાજ્યથી અને સર્વત્ર વાનરોનાં ચિન્હોથી ત્યાં રહેલા વિદ્યાધરો વાનર નામથી પ્રસિદ્ધ થયા.

શ્રીકંઠને વજ્રકંઠ નામે એક પુત્ર થયો, જે યુદ્ધલીલામાં ઉત્કંઠાવાળો અને સર્વ ઠેકાણે અકુંઠ પરાક્રમી હતો. એકદા શ્રીકંઠ પોતાના સભાસ્થાનમાં બેઠો હતો, તેવામાં નંદીશ્વર દ્રીપે શાશ્વત અર્ધંતની યાત્રાને માટે જતા દેવતાઓ તેના જોવામાં આવ્યા. તત્કાળ ગ્રામની બહાર આવી માર્ગે ચાલતાં અનેક વાહનોમાં બેઠેલા દેવતાઓની પછવાડે તે પણ ભક્તિ-વશ થઈને ચાલવા લાગ્યો. વિમાનમાં બેસીને ચાલતાં માર્ગમાં આવેલા ગિરિથી નદીનો વેગ અટકી પડે તેમ માનુષોત્તર ગિરિને ઉલ્લંઘતાં તેનું વિમાન સ્ખલિત થઈ થયું. ‘પૂર્વ જન્મમાં મેં અદ્ય તપ કરેલું’, તેથી મારો નંદીશ્વર દ્રીપે રહેલા અર્ધંતની યાત્રાનો મનો-રથ પૂર્ણ થયો નહીં.’ એવા વિચારથી નિર્વેદ પામી શ્રીકંઠે તત્કાળ દીક્ષા ગ્રહણ કરી, અને તીવ્ર તપસ્યા કરીને તે સિદ્ધક્ષેત્રમાં ગયા.

શ્રીકંઠની પછી વજ્રકંઠ વિગેરે અનેક રાજાઓ થઈ ગયા, પછી મુનિસુવ્રત પ્રભુના તીર્થમાં જનોદધિ નામે રાજ થયો. તે સમયે લંકાપુરીમાં તડિતકેશ નામે રાક્ષસપતિ હતો. તેઓ ખંને વચ્ચે પણ ઘાડો સ્નેહ થયો. એક વખતે રાક્ષસપતિ તડિતકેશ અંતઃપુર સાથે નંદન નામના શ્રેષ્ઠ ઉદ્યાનમાં કીડા કરવા ગયો. તડિતકેશે કીડા કરવામાં આસક્ત થતાં કોઈ વાનરે

વૃક્ષ ઉપરથી ઉતરી શ્રીચંદ્રા નામની તેની મુખ્ય રાણીના સ્તન ઉપર નખના ક્ષતો કર્યા. તે બેઈ રોષથી કેશને જાંચા કરતા તડિતકેશે એક બાણવડે તે વાનરને પ્રહાર કર્યો; કારણ કે સ્ત્રીના પરાભવ પ્રાણીને અસહ્ય છે. બાણના પ્રહારથી વિધુર થયેલા તે વાનર ત્યાંથી જરા જરા ઉછળીને નજીકમાં કેઈ કાયોત્સર્ગે રહેલા મુનિ હતા તેમની આગળ જઈને પડ્યા. મુનિએ પરલોકના માર્ગમાં પાથેય^૧ સમાન નવકારમંત્ર તેને સાંભળાવ્યો. તેના પ્રભાવથી મૃત્યુ પામીને તે વાનર અખિધકુમાર^૨ નિકાયમાં દેવતા થયો અવધિજ્ઞાનથી પોતાનો પૂર્વ ભવ જાણી તેણે તરતજ ત્યાં આવી મુનિને વંદના કરી. સાધુ મુનિરાજ સજ્જનોને વંદનીય છે, તેમાં પણ ઉપકારી તો વિશેષ વંદનીય છે. અહીં તડિતકેશના મુલટોએ બીજા વાનરોને પણ મારવા માંડ્યા, તે બેઈને એ દેવતા કોપથી પ્રજ્વલિત થયો. તત્કાળ મોટા વાનરોનાં અનેક રૂપો વિકુર્વી^૩ વૃક્ષ અને શિલાઓના સમૂહની વૃદ્ધિ કરતો તે રાક્ષસોને ઉપદ્રવ કરવા લાગ્યો. તે સર્વ દિવ્ય પ્રયોગ જાણી તડિતકેશે ત્યાં આવી તેની પૂજા કરીને પૂછ્યું કે ‘તમે કોણ છો ? અને શા માટે ઉપદ્રવ કરો છો ?’ પૂજાવડે શાંત થયેલા અખિધકુમારે પોતાનો વધ અને નમસ્કારમંત્રના પ્રભાવની વાર્તા કહી બતાવી. પછી લંકાપતિએ તે દેવની સાથે મુનિની પાસે આવીને પૂછ્યું કે ‘હિ પ્રભુ ! આ કપિની સાથે મારે વૈર થવાનું શું કારણ છે ?’ મુનિ બોલ્યા—“શ્રાવસ્તી નગરીમાં દત્ત નામે તું મંત્રી-પુત્ર હતો અને આ અખિધકુમાર કાશી નગરમાં લુપ્થક (પારથી) હતો. એક વખતે તું દીક્ષા લઈને કાશીમાં આવતો હતો, તેવામાં તે લુપ્થકે તને સામે આવતો બેયો; તેથી અપશુકન થયા જાણી તને પ્રહાર કરીને તેણે પૃથ્વીપર પાડી નાખ્યો. ત્યાં મરણ પામીને તું મહેન્દ્રકલ્પમાં^૪ દેવતા થયો, અને ત્યાંથી રચવીને અહીં લંકામાં રાક્ષસપતિ થયો છે. એ લુપ્થક નરકમાં જઈ આવીને અહીં વાનર થયો હતો. આ પ્રમાણે તારે વૈર થવાનું કારણ છે.” પછી અસાધારણ ઉપકારી એવા તે મુનિને વંદના કરી લંકાપતિની આજ્ઞા લઈને તે દેવ અંતર્ધાન થઈ ગયો. મુનિએ કહેલા પોતાના પૂર્વ ભવને સાંભળીને તડિતકેશ પોતાના સુકેશ નામના પુત્રને રાજ્ય પર બેસાડી દીક્ષા લઈ પરમપદને પામ્યા. રાજ ધનો-દધિ પણ કિષ્કિંધિ નામના પોતાના પુત્રને કિષ્કિંધા નગરીનું રાજ્ય આપી દીક્ષા લઈ મોક્ષને પ્રાપ્ત થયા.

એ સમયે વૈતાલ્ય ગિરિ ઉપર રથનુપુર નામના નગરમાં અશનિવેગ નામે વિદ્યાધરોનો રાજા હતો. તેને જાણે તેના બીજા બે ભ્રાતૃકંડ હોય તેવા વિજયસિંહ અને વિદ્યુદ્વેગ નામે મહા જયવંત પુત્રો હતા. તેજ ગિરિ ઉપર આદિત્યપુરમાં મંદિરમાળી નામે વિદ્યાધરોનો રાજા હતો, તેને શ્રીમાળા નામે એક કન્યા હતી. તેના સ્વયંવરમાં મંદિરમાળીએ વિદ્યાધરોના રાજાઓને બોલાવ્યા. વિમાનમાં જ્યેષ્ઠ દેવની જેમ તેઓ માંચા ઉપર આવીને બેઠા. પ્રતિહારીએ કહેલા વિદ્યાધરના રાજાઓને રાજકુમારી શ્રીમાળા નીક જેમ જલથી વૃક્ષોને સ્પર્શ કરે તેમ દષ્ટિથી સ્પર્શ કરવા લાગી. અનુક્રમે બીજા સર્વ વિદ્યાધરોનું ઉલ્લંઘન કરી ગંગા નદી જેમ સમુદ્ર પાસે જાય તેમ શ્રીમાળા કિષ્કિંધિકુમારની પાસે જઈ બેસી રહી. લવિષ્યકાળમાં ભુજલતાના આલિંગનની નિર્દોષ જામીન હોય તેવી વર-માળા તેના કંઠમાં આરાપણ કરી. તે સમયે સિંહની જેમ સાહસને પ્રિય માનતો વિજય-સિંહ બ્રહ્મટીથી મુખને લચકર કરી રોષ લાવી આ પ્રમાણે બોલ્યો—“સદા અન્યાયના કર-

^૧ લાતુ^૧ ^૨ ભુવનપતિના દશ ભેદ નિકાયસંગ્રહમાં છે, તેમાં અખિધકુમાર અથવા ઉદધિકુમાર નામે એક નિકાય છે. ^૩ મોથું^૩ દેવલોક.

નારા આ વિદ્યાધરોને મારા રાજ્યમાંથી ચોરને કાઢી મૂકે તેમ પૂર્વે વતાઢચ ગિરિની રાજ-
ધાનીમાંથી કાઢી મૂક્યા છે. તે આ દુર્વિનીત અને કુલાધમને અહીં પાછા કેણે બોલા-
વ્યા છે? પણ ફીકર નહીં, હવે ફરીવાર ન આવે તેટલા માટે હું તેમને પશુઓની જેમ
મારી નાખું છું.” આ પ્રમાણે કહી મહા વીર્યવાન અને યમરાજ જેવો તે વિજયસિંહ
આયુષ્યને ઉછાળતો કિષ્કિંધિ રાજાની પાસે તેનો વધ કરવાને આવ્યો એટલે સુકેશ વિગેરે
કિષ્કિંધિ તરફથી અને બીજા કેટલાક વિજયસિંહ તરફથી દુર્ધર પરાક્રમી વિદ્યાધરો સામ-
સામે યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થઈ ગયા. દંતાદતિ યુદ્ધ કરવાને પ્રવર્તેલા હાથીઓથી આકા-
શમાં તણખાઓ ઝરવા લાગ્યા, ભાલાભાલી યુદ્ધમાં સ્વારેસ્વાર અથડાવા લાગ્યા, અને
બાણબાણી યુદ્ધમાં મહારથીઓ મરવા લાગ્યા અને ખડ્ગાખડ્ગી યુદ્ધમાં પેદળો પડવા
લાગ્યા. થોડીવારમાં બધી ભૂમિ પંકિલ થઈ ગઈ. આ પ્રમાણે કદમાંત કાળની જેમ
દારણ યુદ્ધ પ્રવર્ત્યું. ચિરકાળ યુદ્ધ કરી કિષ્કિંધિના અનુજ બંધુ અંધકે વૃક્ષપરથી ફળને
પાડે તેમ વિજયસિંહના મસ્તકને બાણથી પાડી નાખ્યું. તે વખતે વિજયસિંહના પક્ષના
વિદ્યાધરો ત્રાસ પામી ગયા; કેમકે ઘણી વિના શૌર્યતા ક્યાંથી રહે? નાયક વગરનું
સૈન્ય હુણાયેલું જ છે. પછી શરીરધારી જયલક્ષ્મી હોય તેવી શ્રીમાળાને લઈ જય મેળ-
વીને કિષ્કિંધિ રાજા પરિવાર સહિત કિષ્કિંધા નગરીએ આવ્યો. અકસ્માત્ વજ્રપાતની જેમ
પુત્રના વધનો વૃત્તાંત સાંભળી અશનિવેગ વેગથી કિષ્કિંધિ ઉપર ચડી આવ્યો. જળવડે મોટા
દ્વીપની ભૂમિને નહીનું પૂર વીંટી લે તેમ તેણે પુષ્કળ સૈન્યથી કિષ્કિંધિ નગરીને વીંટી લીધી.
યુદ્ધમાંથી બે સિંહોની જેમ સુકેશ અને કિષ્કિંધિ અંધક સહિત યુદ્ધ કરવાની ઈચ્છાથી
નગરીની બહાર નીકળ્યા. અતિ ક્રોધ પામેલો વીર અશનિવેગ શત્રુઓને તૃણની જેમ ગણતો
સર્વ પ્રકારે યુદ્ધ કરવાને પ્રવર્ત્યો. કાઢાંધ થયેલા અશનિવેગે રણભૂમિમાં સિંહ જેવા અને
વિજયસિંહને હણનારા અંધકના મસ્તકને છેદી નાંખ્યું. પછી પવને આસ્ફાલિત કરેલા
વાદળાની જેમ વાનરો અને રાક્ષસોનું સૈન્ય દશે દિશાઓમાં નાસી ગયું, અને લંકા
તથા કિષ્કિંધાના પતિ પોતાપોતાનું અંતઃપુર અને પરિવાર લઈ પાતાળલંકામાં નાસી
ગયા. ‘એવે પ્રસંગે કોઈ ઠેકાણે પલાયન કરવું, તે પણ એક ઉપાય છે.’ આરાધર (મહાવત)
ને મારીને હાથી શાંત થાય તેમ પોતાના પુત્રના હણનારને મારીને રથનુપુરનો રાજા અશ-
નિવેગ શાંત કેપવાળો થયો. શત્રુઓના નિર્ધાતથી હર્ષ પામેલા અને નવું રાજ્ય સ્થાપન
કરવામાં આચાર્ય જેવા તેણે લંકાના રાજ્ય ઉપર નિર્ધાત નામના ખેચરને બેસાડ્યા.
પછી અશનિવેગ ત્યાંથી પાછો ફરી અમરાવતીમાં ઈંદ્ર આવે તેમ વૈતાઢચગિરિ પર રહેલા
પોતાના રથનુપુર નગરમાં આવ્યો. અન્યદા વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થવાથી તેણે પોતાના પુત્ર
સહસ્રારને રાજ્ય સોંપીને દીક્ષા ગ્રહણ કરી.

પાતાળલંકામાં રહેલા સુકેશને ઈંદ્રાણી નામની સ્ત્રીથી માળી, સુમાળી અને માલ્યવાન
નામે ત્રણ પુત્રો થયા; અને કિષ્કિંધિને શ્રીમાળાથી આદિત્યરજા અને ઋક્ષરજા નામે બે
પરાક્રમી પુત્ર થયા. એક વખતે કિષ્કિંધિ મેરૂપર્વત પર શાશ્વત અહિંતની આત્રા કરીને પાછો
ફર્યો, ત્યાં માર્ગમાં મધુ નામનો પર્વત તેના જોવામાં આવ્યો. બીજો મેરૂ હોય તેવા તે
પર્વતની ઉપર મનોરમ ઉદ્યાનમાં કાઢા કરવાથી કિષ્કિંધિનું મન અધિક વિશ્રાંતિ પામ્યું.
તેથી તે પરાક્રમી કિષ્કિંધિએ કૈલાસ ઉપર કુબેરની જેમ તે પર્વતની ઉપર નગર વસાવીને
પોતાના પરિવાર સાથે ત્યાં નિવાસ કર્યો. સુકેશના વીર્યવંત ત્રણ પુત્રા પોતાના રાજ્યને શત્રુઓ

હરણ કરેલું જાણી અગ્નિની જેમ ક્રોધથી પ્રજ્વલિત થઈ ગયા. તેઓએ લાંકામાં આવી યુદ્ધ કરીને નિર્ધાત ખેચરનો નિગ્રહ કર્યો. ચિરકાળનું વૈર મૃત્યુને માટે થઈ પડે છે. પછી લાંકાપુરીમાં માળી રાજ થયો અને કિષ્કિંધિના કહેવાથી કિષ્કિંધા નગરીમાં આદિત્ય-રજા રાજ થયો.

અહીં વૈતાઢ્યગિરિ પર આવેલા રથનૂપુર નગરમાં અશનિવેગ રાજના પુત્ર સહસ્રાર રાજની ચિત્તસુંદરી નામે ભાર્યાને મંગળકારી શુભ સ્વપ્નનું દર્શન થતાં કોઈ ઉત્તમ દેવ ચ્યવીને તેના ગર્ભમાં અવતર્યો. સમય આવતાં ચિત્તસુંદરીને ઇંદ્રની સાથે સંલોગ કરવાનો દોહડ થયો. તે દુર્વચ્ચ અને દુઃપૂર હોવાથી તેના દેહની દુર્બળતાનું કારણ થઈ પડ્યો. સહસ્રાર રાજાએ જ્યારે ઘણા આગ્રહથી પૂછ્યું, ત્યારે તેણીએ લજ્જાથી નમ્ર મુખ કરીને તે દોહડની વાત્તા પતિને જણાવી. પછી સહસ્રારે વિદ્યાથી ઇંદ્રનું રૂપ લઈ તેણીને ઇંદ્ર-પણું સમજાવી તેના દોહડ પૂર્ણ કર્યો. સમય આવતાં પૂર્ણ પરાક્રમી પુત્રનો જન્મ થયો. ઇંદ્રના સંલોગનો દોહડ થયેલ હોવાથી તે પુત્રનું નામ ઇંદ્ર પાડ્યું. યૌવન વય પ્રાપ્ત થતાં એ વિદ્યાના અને ભૂજના પરાક્રમી પુત્રને રાજ્ય સોંપી સહસ્રાર રાજા ધર્મપરાયણ થયો. ઇંદ્રે સર્વ વિદ્યાધરના રાજાઓને સાધી લીધા; અને ઇંદ્રના દોહડવડે જન્મવાથી તે પોતાને ઇંદ્ર માનવા લાગ્યો. તેણે ચાર દિગ્ગપાળો, સાત સેના તથા સેનાપતિઓ, ત્રણ પ્રકારની પર્ષદા, વજ્ર આયુધ, ઐરાવણ હાથી, રંભાદિક વારાંગના, બ્રહ્મરૂપિ નામે મંત્રી અને નૈગમેષી નામે પત્તિસૈન્યનો નાયક એ પ્રમાણે સર્વ સ્થાપિત કર્યું. એવી રીતે ઇંદ્રના પરિવારના નામને ધરનારા વિદ્યાધરોથી ‘હું ઇંદ્રછું’ એવી બુદ્ધિવડે તેણે અખંડ રાજ્ય કરવા માંડ્યું. જ્યોતિઃપુરના રાજા મયૂરધ્વજની આદિત્યકીર્તિ નામની સ્ત્રીના ઉદરથી ઉત્પન્ન થયેલા સોમ નામના વિદ્યાધરને પૂર્વ દિશાનો દિગ્ગપાળ કર્યો, કિષ્કિંધાપુરીના રાજા કાલાગ્નિની સ્ત્રી શ્રીપ્રભાના પુત્ર યમ નામે રાજાને દક્ષિણ દિશાનો દિગ્ગપાળ કર્યો, મેઘપુરના રાજા મેઘરથની સ્ત્રી વરૂણના ઉદરથી જન્મેલા વરૂણ નામે વિદ્યાધરને પશ્ચિમ દિશાનો દિગ્ગપાળ કર્યો અને કાંચનપુરના રાજા સુરની સ્ત્રી કનકાવતીના ઉદરથી જન્મેલા કુબેર નામે વિદ્યાધરને ઉત્તમ દિશાનો દિગ્ગપાળ કર્યો. ઇત્યાદિક સર્વ સંપત્તિસહિત ઇંદ્ર રાજા રાજ્ય કરવા લાગ્યો. ‘હું ઇંદ્ર છું’ એમ માનતા તે ઇંદ્ર વિદ્યાધરને બીજા હસ્તીને મદગંધી હાથી સહન કરી ન શકે, તેમ માળી રાજા સહન કરી શક્યો નહિ; તેથી અતુલ પરાક્રમી ભાઈઓ, મંત્રીઓ અને મિત્રો સહિત માળી રાજા તેની સાથે યુદ્ધ કરવા આવ્યો. “પરાક્રમી પુરૂષોને બીજો વિચાર હોતો નથી.” બીજા પણ રાક્ષસવીરો વાનરવીરોને લઈને સિંહ, હાથી, અશ્વ, મહિષ, વરાહ અને વૃષભાદિક વાહનો પર બેસી આકાશમાર્ગે આવવા લાગ્યા. તે સમયે ગધેડા, શિયાળીઆ અને સારસ વિગેરે તેમની દક્ષિણમાં રહ્યા છતાં ફળમાં વામપણાને ધારણ કરતાં તેઓને રિષ્ટરૂપ થયાં. બીજાં પણ અપશુકનો અને દુર્નિમિત્તો થયાં એટલે સુબુદ્ધિમાન સુમાળીએ યુદ્ધ કરવા જતાં વાર્યો: પણ ભુજબળથી ગર્વ પામેલો માળી તેનું વચન નહિ માની વૈતાઢ્યગિરિ પર આવ્યો અને તેણે યુદ્ધને માટે ઇંદ્ર વિદ્યાધરને બોલાવ્યો. ઇંદ્ર ઐરાવતપર બેસી હાથમાં વજ્રને ઉછાળતો નૈગમેષી પ્રમુખ સેનાપતિઓથી અને સોમાદિક ચાર લોકપાળોથી પરવર્યો સતો વિવિધ આયુધને ધારણ કરનારા અનેક સુભટોની સાથે રણક્ષેત્રમાં આવ્યો. આકાશમાં વિદ્યુત્ અશ્વથી ભયંકર મેઘની જેમ ઇંદ્ર અને રાક્ષસનાં સૈનિકોનો પરસ્પર સંઘટ્ટ થયો. કોઈ ઠેકાણે પર્વતોના શિખરોની જેમ રથો પડવા લાગ્યા. પવને ઉડાડેલા વાદળોની જેમ કોઈ

ઠેકાણે હાથીઓ નાસવા લાગ્યા, કોઈ ઠેકાણે રાહુની શંકા કરાવતા સુભટોના મસ્તકો પડવા લાગ્યાં, એક પગ કપાવાથી બાણે બાંધી લીધા હોય તેમ કેટલાક અશ્વો ચાલવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે ઇંદ્રની સેનાએ કાઘથી માળી રાજની સેનામાં ભંગ પાડ્યો. “કેશરીના પંખમાં આવેલો હસ્તી બળવાન હોય તો પણ શું કરી શકે ?”

પછી સુમાળી પ્રમુખ વીરોધી વીંટાયેલો રાક્ષસપતિ માળી યુથ સહિત વનહસ્તીની જેમ મોટા સંરંભથી ચડી આવ્યો. એ પરાક્રમી વીરે કરાવડે મેઘની જેમ ગદા મુદ્ગર અને બાણોથી ઇંદ્રની સેનાને તત્કાળ ઉપદ્રવિત કરી દીધી; એકલે તત્કાળ લોકપાળ અને સેનાપતિઓ સહિત ઇંદ્ર ઐરાવતપર આરૂઢ થઈ યુદ્ધ કરવાને નજીક આવ્યો. ઇંદ્ર માળી સાથે અને લોકપાળ વિગેરે સુભટો સુમાળી પ્રમુખની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. તેમની વચ્ચે પ્રાણનો સંશય થાય તેવું યુદ્ધ ચિરકાળ પ્રવર્ત્યું. પ્રાયઃ જ્યાંભિલાષીઓને પ્રાણ તુણ સમાન હોય છે. દંભ રહિત યુદ્ધ કરતાં ઇન્દ્રે મેઘ જેમ વિદ્યુત્વડે ઘોને મારે તેમ વીર્યવાન માળીને વજ્રવડે મારી નાંખ્યો. જ્યારે માળી હણાયો ત્યારે રાક્ષસો અને વાનરો ત્રાસ પામી ગયા. પછી સુમાળીનો આશ્રય લઈ તેઓ પાતાળલંકામાં જતા રહ્યા. ઇન્દ્રે કૌશિકાની કુક્ષિથી ઉત્પન્ન થયેલા વિશ્રવાના પુત્ર વૈશ્રમણ્યને લંકાનું રાજ્ય આપ્યું અને પોતે પોતાના પુરમાં પ્રવેશ કર્યો.

પાતાળલંકામાં રહેતા સુમાળીને પ્રીતિમતી નામથી સ્ત્રીથી રતનશ્રવા નામે એક પુત્ર થયો. ચૌવનવય પ્રાપ્ત થતાં એકદા તે વિદ્યા સાધવાને માટે કુસુમોદ્યાનમાં આવ્યો. ત્યાં એકાંતમાં અક્ષમાળા ધારણ કરીને જપ કરતો અને નાસિકાના અગ્ર ભાગમાં દષ્ટિ રાખતો તે ચિત્રમાં આલેખેલો હોય તેમ સ્થિર થયો. રતનશ્રવા આ પ્રમાણે રહ્યો હતો, તેવામાં કોઈ નિર્દોષ અંગવાળી વિદ્યાધરની કુમારી પિતાની આજ્ઞાથી તેને સમીપે આવી અને બોલી કે ‘માનવસુન્દરી નામે મહા વિદ્યા હું તને સિદ્ધ થઈ છું.’ આ પ્રમાણે સાંભળી વિદ્યા સિદ્ધ થયેલી બાણી રતનશ્રવાએ જપમાળા છોડી દીધી. એટલે પોતાની આગળ પેલી વિદ્યાધરકુમારી બેવામાં આવી. રતનશ્રવાએ પૂછ્યું કે ‘તું કોણ છે ? કોની પુત્રી છે અને શા માટે અહિં આવી છે ?’ તે બોલી-“અનેક કૌતુકનાં ગ્રહરૂપ કૌતુકમંગળ નામના નગરમાં વ્યોમબિંદુ નામે એક વિદ્યાધરોના રાજ છે. તેની કૌશિકા નામે એક મોટી પુત્રી છે, જે મારી ખેન થાય છે. તેની સાથે ચક્ષુપુરનો રાજ વિશ્રવા પરણ્યો છે. તેને વૈશ્રમણ્ય નામે એક નીતિમાન પુત્ર છે, જે હાલ ઇંદ્રના શાસનથી લંકાનગરીમાં રાજ્ય કરે છે. હું કૌશિકાની નાની બેન કેકસી નામે છું. મને કોઈ નિમિત્તિયાના કહેવાથી મારા પિતાએ તમને આપી છે. તેથી હું અહીં આવી છું.” પછી સુમાળીપુત્ર રતનશ્રવા બંધુઓને બોલાવીને ત્યાંજ તેની સાથે પરણ્યો, અને પુષ્પક નામના વિમાનમાં બેસીને તેની સાથે ક્રીડા કરવા લાગ્યો.

એક વખતે કેકસીએ રાત્રિમાં સ્વપ્નને વિષે હાથીના કુંભસ્થળને લેકવામાં આસક્ત એવો કેશરીસિંહ મુખમાં પ્રવેશ કરતો જોયો. તેણીએ પ્રાતઃકાળે તે સ્વપ્નની વાર્તા પોતાના સ્વામીને કહી, એટલે રતનશ્રવાએ કહ્યું કે, “આ સ્વપ્નથી તારે વિશ્વમાં અદ્વિતીય પરાક્રમી પુત્ર થશે.” સ્વપ્ન પ્રાપ્ત થયા પછી તેણે ચૈત્યપૂજા કરી, અને તે રતનશ્રવાની પ્રિયાએ મહા-સારભૂત ગર્ભને ધારણ કર્યો. તે ગર્ભના સદ્ભાવથી કેકસીની વાણી અત્યંત કૂર થઈ અને સર્વ અંગ શ્રમને જીતે તેવું દૃઢ થયું. દર્પણ વિદ્યમાન છતાં તેણી પોતાનું મુખ ખડ્ગમાં બેઠા લાગી. ઇંદ્રને પણ શંકા રહિતપણે આજ્ઞા કરવાને ઈચ્છવા લાગી. હેતુ વિના પણ

તેનું મુખ હુંકાર શબ્દ કરવા લાગ્યું. ગુરૂજનને પણ તેણે પોતાનું મસ્તક નમાવવું બંધ કર્યું. શત્રુઓના મસ્તક ઉપર ચિરકાળ ચરણ મૂકવાને ઈચ્છવા લાગી. આ પ્રમાણે ગર્ભના પ્રભાવથી તેણે દારણુ ભાવ ધારણ કરવા માંડ્યાં. સમય આવતાં શત્રુઓના આસનને ક'પાવનારા અને ચૌદ હજાર વર્ષના આયુષ્યને ધારણ કરનારા પુત્રને તેણે જન્મ આપ્યો. સુતિકાની શય્યામાં ઉછળતો અને અતિ પરાક્રમવાળો તે પુત્ર ચરણક્રમણને પછાડતો ઊભો થયો; અને પડખે રહેલા કરંડીઆમાંથી પૂર્વે ભીમેન્દ્રે લાવેલો નવ માણિક્યમય હાર પોતાના હાથે બહાર કાઢ્યો. પછી પોતાની સહજ ચપળતાથી તે બાળકે તે હાર પોતાનાં કંઠમાં નાંખ્યો. તે જોઈ કૈકસી પારવાર સહિત ઘણો વિસ્મય પામી. તેણે રત્નશ્રવાને કહ્યું—“હે નાથ ! પૂર્વે રાક્ષસેન્દ્રે તમારા પૂર્વજ મેઘવાહન રાજાને જે હાર આપ્યો હતો, તમારા પૂર્વજોએ આજ સુધી દેવતાની જેમ જેની પૂજા કરી હતી, નવ માણિક્યથી રચેલો જે હાર કોઈથી પણ ધારણ કરી શકાતો ન હતો અને નિધાનની જેમ એક હજાર નાગકુમારો જેની રક્ષા કરતા હતા, તે હાર તમારા શિશુએ ખેંચી કાઢીને પોતાના કંઠમાં આરોપણ કર્યો છે.” તે બાળકનું મુખ તે હારના નવ માણિક્યમાં પ્રતિબિંબરૂપે સંક્રાંત થયું, તે જોઈને તેજ વળતે રત્નશ્રવાએ તેનું દશમુખ એવું નામ પાડ્યું, અને કહ્યું કે મેરૂગિરિ ઉપર ચૈત્યવંદન કરવાને ગયેલા સુમાળીપિતાએ કોઈ મુનિને પૂછ્યું હતું, ત્યારે ચારાણ-ધારી મુનિએ કહ્યું હતું કે ‘તમારા પૂર્વજનો નવ માણિક્યનો હાર જે વહન કરશે તે અર્ધચક્રી [પ્રતિવાસુદેવ] થશે.’

ત્યાર પછી કૈકસીએ ભાતું (સૂર્ય)ના સ્વપ્નથી સૂચિત ભાતુકર્ણ નામના એવા બીજા પુત્રને જન્મ આપ્યો, જેનું બીજું નામ કુંભકર્ણ પણ થયું. પછી ચંદ્રના જેવા નળ હોવાથી ચંદ્રનખા અને લોકમાં વિખ્યાત સૂર્યણખા નામે એક પુત્રીને કૈકસીએ જન્મ આપ્યો. કેટલોક કાળ ગયા પછી ચંદ્રના સ્વપ્નથી સૂચિત વિલીપણ નામના એક ઉત્તમ પુત્રને જન્મ આપ્યો. કાંઈક અધિક સોળ ઘનુષ્ય ઉંચી કાચાવાળા તે ત્રણે સહોદર ભાઈઓ દિવસે દિવસે પ્રથમ વચને યોગ્ય એવી કીડાવડે નિર્ભયપણે સુખે રમવા લાગ્યા.

इत्याचार्यश्रीहेमचंद्रविरचिते त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरिते
महाकाव्ये सप्तमे पर्वणि राक्षसवंशवानरवंशोत्पत्तिरावणजन्मवर्णनो
नाम प्रथमः सर्गः

સર્ગ ૨ જો.

રાવણ દિગ્વિજય.

એક વખતે દશમુખે પોતાના અનુજ બંધુ સાથે આકાશમાં જોયું, તો વિમાનમાં બેસીને આવતા સમૃદ્ધિવાન ગૌશ્રવણ રાજાને દીઠો; એટલે ‘આ કોણ છે?’ એમ તેણે તેની માતાને પૂછ્યું. કૈકસી બોલી-“મારી મોટી બેન કૌશિકાનો એ પુત્ર છે, વિશ્રવા નામે વિદ્યાધરના રાજાનો તે કુમાર છે અને સર્વ વિદ્યાધરોના સ્વામી ઇંદ્ર રાજાનો એ મુખ્ય સુભટ છે. ઇંદ્રે તારા પિતામહના જ્યેષ્ઠ બંધુ માળીને મારીને રાક્ષસદ્રીપ સહિત આપણી લંકાનગરી આ ગૌશ્રવણને આપી છે. હે વત્સ! ત્યારથી લંકાપુરી મેળવવાનો મનોરથ મનમાં રાખીને તારા પિતા અધાપિ અહીં રહેલા છે. ‘સમર્થ શત્રુમાં એમ કરવું જ યુક્ત છે.’ રાક્ષસપતિ ભીમેંદ્રે શત્રુઓના પ્રતીકારને માટે રાક્ષસવંશના અંકુરરૂપ આપણા પૂર્વજના પુત્ર મેઘવાહન રાજાને રાક્ષસદ્રીપ, પાતાળલંકા અને રાક્ષસીવિદ્યા સહિત લંકાનગરી આપેલી હતી. એ ઘણા કાળથી ચાલી આવતી આપણા વંશની રાજધાની શત્રુઓએ હરી લેતાં તારા પિતામહ અને તારા પિતા પ્રાણુરહિતની જેમ અહીં રહેલા છે, અને રક્ષક વગરના ક્ષેત્રમાં સાંઠડાની જેમ તે લંકામાં આપણા શત્રુઓ સ્વેચ્છાએ વિચરે છે, તે તારા પિતાને જીવતાં શલ્ય જેવું છે. હે વત્સ! તે તારા પિતામહના આસન ઉપર અનુજબંધુ સાથે બેઠેલા તને આ મંદલાગ્યા ક્યારે જશે? અને તારા કારાગ્રહમાં કબજે કરેલા એ લંકાના લુટારાને જોઈને હું પુત્રવતીઓમાં શિરોમણિ ક્યારે થઈશ? હે વત્સ! આકાશ-પુખ્તની જેવા આવા વ્યર્થ મનોરથ કરતો હું મરદેશમાં હંસલીની જેમ પ્રતિદિન ક્ષીણ થતી જાઉં છું.”

માતાનાં આવાં વચન સાંભળી ક્રોધથી ભીષણ મુખ કરતા વિભીષણે કહ્યું-“માતા! ખેદ કરો નહિ, તમે તમારા પુત્રોત્તું પરાક્રમ બતાવતા નથી. હે દેવી! આ બલવાન આર્ય દશમુખની આગળ ઇંદ્ર, વશ્રવણ અને બીજા વિદ્યાધરો કોણ માત્ર છે! સુતેલો સિંહ જેમ ગજેંદ્રની ગર્જનાને સહન કરે, તેમ આજ સુધી અબળણ્યા એવા મારા ભાઈ દશમુખે શત્રુઓના હાથમાં રહેલું લંકાનું રાજ્ય સહન કરેલું છે. આર્ય દશમુખની વાત તો મૂકી દો, પણ આ આર્ય કુંભકર્ણુ પણ બીજા સુભટોને નિઃશેષ કરવાને સમર્થ છે. વળી હે માતા! તે કુંભકર્ણુની વાત પણ કોરે મૂકો, હું પણ તેની આજ્ઞાથી વળના પાતની જેમ અકસ્માત શત્રુઓનો સંહાર કરવાને સમર્થ છું.” આ પ્રમાણે સાંભળીને દાંતવડે અધરને ડસતો રાવણ બોલ્યો-“હે માતા! તું વળના જેવી કઠિન જણાય છે કે આવું શલ્ય ચિરકાળ થયાં ધારણ કરે છે. એ ઇંદ્રાદિક વિદ્યાધરોને તો હું એક બાહુના બળથીજ હણી નાંખુ, તો પછી શસ્ત્રાશસ્ત્રિની વાર્તા તો એક તરફજ રહે. વસ્તુતાએ તે સઘળાઓ મારે મન તૃણ સમાન છે. જો કે લુબ્ધના પરાક્રમથી તે શત્રુઓને જીતવાને હું સમર્થ છું, તથાપિ કુળકં માગતે આવેલી વિદ્યાશક્તિ મારે સાધવી જોઈએ, માટે હે માતા! હું મારા અનુજ બંધુઓની સાથે તે નિર્દોષ વિદ્યાને સાધીશ, તેથી આજ્ઞા આપો એટલે હું તેની સિદ્ધિને માટે જાઉં.” આ પ્રમાણે કહી માતાપિતાને નમસ્કાર કરી, તેમણે મસ્તકપર ચુંબન કરેલો

રાવણ અનુજ બંધુઓની સાથે ભીમ નામના અરણ્યમાં ગયો. જ્યાં સુતેલા સિંહોના નિશ્વાસથી આસપાસનાં વૃક્ષો કંપતાં હતાં, ગર્વિષ્ઠ કેશરીઓનાં પુંછડાંના પછાડાથી ભૂમિ-તળ કુટી જતું હતું, ઘણાં ઘુવડ પક્ષીઓના ધુત્કારથી વૃક્ષો અને ગુહાઓ અતિ ભયંકર લાગતી હતી, અને નાચતા ભૂતોના ચરણાઘાતથી ગિરિના શિખર પરથી પાષાણો પડતા હતા. દેવતાઓને પણ ભયંકર અને આપત્તિના એક સ્થાનરૂપ એ અરણ્યમાં રાવણે અનુજ બંધુઓની સાથે પ્રવેશ કર્યો. તપસ્વીની જેમ મસ્તક પર જટામુગટને ધારણ કરી, અક્ષ-સૂત્ર માળા હાથમાં રાખી, નાસિકાના અગ્ર ભાગ ઉપર દષ્ટિ કરી, અને પ્રવેત વસ્ત્ર પહેરી તે ત્રણે બંધુઓએ જ પહોરમાં સર્વ વાંચિતને આપનારી અષ્ટાક્ષરી વિદ્યાને સાધી લીધી. પછી જેનો દશહજાર કોટી જાપ કરવાથી ફલપ્રાપ્તિ થાય છે એવો પોડશાક્ષર મંત્ર જપવાનો તેઓએ આરંભ કર્યો.

એ સમયે જંબૂદ્વીપનો પતિ અનાદત નામે દેવતા અંતઃપુર સહિત ત્યાં ક્રીડા કરવા આવ્યો. તેણે એ ત્રણે જણને મંત્ર સાધતા જોયા. તે ચક્ષુપતિએ તેમને વિદ્યા સાધવામાં વિઘ્ન કરવા સારૂ અતુલ્લ ઉપસર્ગ કરવાને માટે પોતાની સ્ત્રીઓને તેની પાસે મોકલી. તે સ્ત્રીઓ તેમને ક્ષોભ કરવાને આવી; પણ તેઓના અતિ સુંદર રૂપથી પોતાના સ્વામીનું શાસન ભૂલી જઈ પોતે જ ક્ષોભ પામી ગઈ. તેઓને નિર્વિકારી, સ્થિર આકૃતિવાળા અને મૌન રહેલા જોઈ ખરા કામદેવના આવેશથી પરવશ થઈ ને તેઓ કહેવા લાગી-“ અરે ! ધ્યાનમાં જડ થઈ ગયેલા વીરો ! ચતનપૂર્વક અમારી સામે તો જુઓ ! આ દેવીઓ પણ તમને વશ થઈ ગઈ છે, તો એથી બીજી કઈ સિદ્ધિ તમારે જોઈએ છીએ ? હવે વિદ્યા-સિદ્ધિને માટે કેમ ચતન કરો છો ? આવો કલેશ કરવાની હવે જરૂર નથી, તમે વિદ્યાથી શું કરવાના છો ? અમે દેવીઓજ તમને સિદ્ધ થઈ ચુકી છીએ. માટે ત્રણ જગતના રમ-ણીય રમણીય પ્રદેશોમાં જઈ દેવ સમાન એવા તમે સ્વેચ્છાએ અમારી સાથે યથાર્થ ક્રીડા કરો.” આવી રીતે તેઓએ કામનાથી કહ્યું; પરંતુ ઘણા ધૈર્યવાન હોવાથી તેઓ ડગ્યા નહિ, એટલે તે ચક્ષિણીઓ વિલખી થઈ ગઈ. કેમકે ‘એક હાથે તાળી પડતી નથી,’ તે સમયે જંબૂદ્વીપપતિ ચક્ષુ પોતે ત્યાં આવીને કહ્યું-“ અરે મુગ્ધ પુરૂષો ! તમે આવું કાષ્ટ-એષ્ટિ કેમ આરંભ્યું છે ? હું ધારૂં છું કે કોઈ દુરાત્મા અનાપ્ત પાંખડીએ અકાળ મૃત્યુને માટે તમને આ પાખંડ શિક્ષા આપી લાગે માટે હવે આવો ધ્યાનનો દુરાચલ છોડીને ચાલ્યા જાઓ; અથવા માગો, હું પણ કૃપાળુ થઈને તમને વાંચિત આપીશ.” આ પ્રમાણે કહ્યા છતાં પણ જ્યારે તેઓ મૌન રહ્યાં, ત્યારે તે ચક્ષુ ક્રોધ કરીને બોલ્યો-“ અરે મૂઢો ! મારા જેવા પ્રત્યક્ષ દેવને છોડી તમે બીજાનું ધ્યાન કેમ કરો છો ? ” આવી રીતે ક્રૂર વાણી બોલતા ચક્ષુ તેમને ક્ષોભ કરવાને માટે પોતાના વાનમંતર સેવકોને બ્રહ્મટીની સંજ્ઞાથી આજ્ઞા કરી. તત્કાલ કિલકિલ શબ્દ કરતા અને બહુ રૂપને ધારણ કરતા તે સેવકો પર્વતોનાં શિખરો ઉપાડી ઉપાડીને તેમની આગળ નાંખવા લાગ્યા; કોઈ સર્પ થઈ ચંદનનાં વૃક્ષની જેમ તેમની ફરતા વીંટાવા લાગ્યા, કોઈ સિંહ થઈ તેમની આગળ દારૂણ શબ્દ કરવા લાગ્યા, અને કોઈ રીંછ, ભલ્લ, નંદાર, વ્યાઘ્ર અને બિડાળ વિગેરેનાં રૂપ લઈ તેમને ખીંચરાવવા લાગ્યા; તથાપિ તેઓ જરાપણ ક્ષોભ પામ્યા નહિ. પછી તેઓએ કૈકસી, રતનશ્રવા અને સૂર્યજ્વળાનાં રૂપ વિકૃતી તેમને આંધી તેઓની આગળ નાંખ્યા. તે માયામય રતનશ્રવા વિગેરે નેત્રમાં અશ્રુ લાવી કંઈ સ્વરે આ

૧. જેનું વચન પ્રમાણ ન થાય તેવા અપ્રમાણિક. ૨. વ્યંતર જાતિના દેવો.

પ્રમાણે આકંઠ કરવા લાગ્યા—“ હે વત્સો ! તીર્થગોને જેમ લુપ્થક હણે તેમ આ નિર્દય પુરૂષો તમારા જોતાં અમોને મારે છે, માટે હે વત્સ દશમુખ ! તું જિભો થા, તારા જેવો એકાંતભક્ત પુત્ર અમારી ઉપેક્ષા કેમ કરે છે ? હે પુત્ર ! તું બાલક હતો ત્યારે તેં પોતાની મેળે કંઠમાં મહાન હાર પહોંચી હતો, તે તારું બાહુબળ અને અહંકાર અત્યારે ક્યાં ગયાં ? રે કુંભકર્ણ ! તું પણ અમારાં વચનોને કેમ સાંભળતો નથી ? અને ઉદાસીનની જેમ અમારી દીન થઇ ગયેલાની આવી ઉપેક્ષા કેમ કરે છે ? રે પુત્ર વિભીષણ ! એક ક્ષણવાર પણ તું ભક્તિવિમુખ થતો નહોતો, પણ અત્યારે દુષ્ટ દેવે તને ફેરવી નાંખ્યો હોય તેમ કેમ જણાય છે ?” આવી રીતે તેમણે વિલાપ કર્યો, તથાપિ તેઓ જ્યારે જરા પણ સમાધિથી ચલિત થયા નહિ, ત્યારે પછી ચક્ષુકેંદ્રોએ તેમનાં મસ્તકો તેમની આગળ છેદી નાંખ્યાં. આવું તેમની આગળ થતું દારૂણ કર્મ પણ જાણે જોતાંજ ન હોય તેમ ધ્યાનને આધીન ચિત્ત કરીને રહેલા તેઓ જરાપણ ક્ષોભ પામ્યા નહિ. પછી તેમણે માયા રચીને કુંભકર્ણ અને વિભીષણનાં મસ્તક રાવણની આગળ પાડ્યાં અને રાવણનું મસ્તક તે બંનેની આગળ પાડ્યું. તે જોઈને ક્રોધ ઉત્પન્ન થવાથી કુંભકર્ણ અને વિભીષણ જરા ક્ષોભ પામી ગયા; પરંતુ તેનું કારણ માત્ર ગુરુભક્તિ હતી, કાંઈ તેમનું અલ્પ સત્ત્વ નહોતું. પરમાર્થને જાણનારો રાવણ તો તે અનર્થને માટે કાંઈ પણ ચિંતવન નહિ કરતો વિશેષ ધ્યાનનિષ્ઠ થઈ પર્વતની જેમ નિશ્ચળ રહ્યો. તે સમયે આકાશમાં ‘સાધુ, સાધુ’ એવી દેવતાઓની વાણી થઈ. તેથી ચક્તિ થઈને ચક્ષુસેવકો તત્કાળ ત્યાંથી નાસી ગયા; અને તેજ વખતે ‘અમે સર્વ તમારે વશ છીએ’ એમ જાંચે સ્વરે બોલતી એક હજાર વિદ્યાઓ આકાશને પ્રકાશિત કરતી રાવણની પાસે આવીને ઊભી રહી.

પ્રજ્ઞપિત, રોહિણી, ગૌરી, ગાંધારી, નલઃસંચારિણી, કામદાચિની, કામગામિની, અણિમા, લલિમા, અક્ષોભ્યા, મનઃસ્તંભનકારિણી, સુવિધાના, તપોરૂપા, દહની, વિપુલોદરી, શુભપ્રદા, રજોરૂપા, દિનરાત્રિવિધાચિની, વજ્રોદરી, સમાકૃષ્ટિ, અદર્શની, અજરામરા, અનલસ્તંભની, તોયસ્તંભની, ગિરિદારણી, અવલોકિની, વહ્નિ, ઘોરા, વીરા, ભુજંગિની, વારિણી, ભુવના, અવધ્યા, દારૂણી, મહનાશની, ભાસ્કરી, રૂપસંપન્ના, રોશની, વિજયા, જયા, વર્દની, મોચની, વારાહી, કુટિલાકૃતિ, ચિત્તોદ્ધલવકરી, શાંતિ, કૌભેરી, વશકારિણી, યોગેશ્વરી, બલોત્સાહી, ચંડા, ભીતિ, પ્રધર્ષિણી, દુર્નિવારા, જગત્કંપકારિણી અને ભાતુમાલિની, ઇત્યાદિક મહાવિદ્યાઓ પૂર્વે કરેલાં સુકૃતવડે મહાત્મા રાવણને થોડા દિવસમાં સિદ્ધ થઈ. સંવૃદ્ધિ, જૃંભણી, સર્વાહારિણી, વ્યોમગામિની અને ઇંદ્રાણી-એ પાંચ વિદ્યાઓ કુંભકર્ણને સાધ્ય થઈ. સિદ્ધાર્થા, શત્રુદમની, નિવ્યોઘાતા અને આકાશગામિની-એ ચાર વિદ્યાઓ વિભીષણને સાધ્ય થઈ. જંબૂદ્વીપના પતિ અનાદતદેવે આવી રાવણને અમાવ્યો. “મોટા પુરૂષોના અપરાધમાં તેમને પ્રણિપાત કરવો, તેજ તેનો મુખ્ય ઉપાય છે.” પ્રથમ કરેલાં વિદ્યોના પ્રાથશ્ચિત કરવાને ઇચ્છતો હોય તેમ તે બુદ્ધિવાન ચક્ષુ રાવણને માટે સ્વયંપ્રભ નામે નગર ત્યાં રચાવ્યું. તેઓને થયેલી વિદ્યાસિદ્ધિના બળે સાંભળી તેમનાં માતૃપિતા, બેન અને બંધુવર્ગ ત્યાં આવ્યો. તેઓએ તેમનો સત્કાર કર્યો. માતૃપિતાની દૃષ્ટિમાં અમૃતવૃષ્ટિ અને બંધુવર્ગમાં ઉત્સવ ઉત્પન્ન કરતા તે ત્રણે ભાઈઓ ત્યાં સુએ રહેવા લાગ્યા. પછી રાવણે છ ઉપવાસ કરીને દિશાઓને સાધવામાં ઉપયોગી ચંદ્રહાસ નામનું શ્રેષ્ઠ ખર્જ સાધ્યું.

તે સમયમાં ગૈતાદ્યગિરિ ઉપર દક્ષિણ શ્રેણીના આબૂષણભૂત સુરસંગીત નામના નગરમાં મય નામે વિદ્યાધરનો રાજ હતો. તેને હેમવતી નામે ગુણીના ધામરૂપ એક સ્ત્રી હતી.

તેની કુક્ષિથી મંદોદરી નામે એક દુહિતા થઈ હતી. તે યૌવનવતી થતાં તેનો પિતા મય વિદ્યાધર તેનાં વરને માટે વિદ્યાધરકુમારોના ગુણાગુણનો વિચાર કરવા લાગ્યો. જ્યારે તેમાં કોઈ યોગ્ય વર તેના જોવામાં આવ્યો નહિ, ત્યારે તે તેની ચિંતામાં મગ્ન થઈ ગયો. તેવામાં તેના મંત્રીએ કહ્યું—‘સ્વામી ! જેદ કરો નહિ, બલવાન અને રૂપવાન એવો રતન શ્રવાનો પુત્ર દશાનન તેને યોગ્ય વર છે. પર્વતોમાં મેરૂની જેમ સહસ્ર વિદ્યાને સિદ્ધ કરનાર અને દેવતાઓથી પણ અકંપિત એ રાવણની સદૃશ વિદ્યાધરોમાં કોઈપણ રાજકુમાર નથી.’ તે સાંભળી ‘તારી વાત બરાબર છે’ એવું કહી હર્ષિત થઈને બાંધવ, સૈન્ય અને અંતઃપુરના પરિવાર સાથે મંદોદરીને પણ લઈ, પ્રથમથી પોતાના આવવાના બખર આપીને પોતાની પુત્રી રાવણને આપવા માટે મય વિદ્યાધર સ્વયં પ્રભ નગરે આવ્યો. ત્યાં સુમાળી વગેરે જે ગોત્રવૃદ્ધ મહાશયો હતા તેઓ રાવણ ને મંદોદરીનો સંબંધ કરવાને કબુલ થયા. પછી શુભ દિવસે સુમાળી અને મય વિગેરેએ તેમનો વિવાહ કરાવ્યો. વિવાહોત્સવ કરીને મય વિગેરે સર્વ પોતાને નગરે ગયા. રાવણ એ સુંદર રમણીની સાથે ચિરકાળ ક્રીડા કરવા લાગ્યો.

એક વખતે રાવણ પડખે લટકતા મેઘમંડલથી જાણે પાંખોવાળો હોય તેવા મેઘરવ નામના પર્વત ઉપર ક્રીડા કરવાને ગયો. ત્યાં ક્ષીરસાગરમાં અપ્સરાની જેમ એક સરોવરમાં સ્નાન કરતી છ હજાર જેયરકન્યાઓ તેના જોવામાં આવી. તે વખતે પશ્ચિમીઓ જેમ સૂર્યને જુએ તેમ નેત્રકમળને પ્રકુલિલ કરતી તેઓ પોતાનો સ્વામી કરવાની ઇચ્છાએ રાવણને અનુરાગથી જોવા લાગી. સ્વદેપ સમયમાં કામથી અતિ પીડિત થતાં તેઓ લલ્લભ છાડી ‘તમે અમારા પતિ થાઓ’ એમ સ્વતઃ રાવણને પ્રાર્થના કરવા લાગી. તેઓમાં સર્વશ્રી અને સુરસુંદરની પુત્રી પદ્માવતી, મનોવેગા અને બુધની દુહિતા અશોકલતા તથા કનક અને સંધ્યાની પુત્રી વિદ્યુતપ્રભા મુખ્ય હતી. તેમને તથા તે સિવાય બીજી પણ જગતપ્રખ્યાત વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલી તે સર્વ સરાળી કન્યાઓને રાગી રાવણ તેજ વખત બાંધવો વિધિથી પરણ્યો. તે કન્યાઓના રક્ષકપુરૂષોએ જઈને તેમના પિતાઓને જણાવ્યું કે ‘તમારી કન્યાઓને પરણી લઈને કોઈક આલ્યો જાય છે.’ તે સાંભળી અમરસુંદર નામે વિદ્યાધરનો ઇંદ્ર તે કન્યાઓના પિતાઓની સાથે ક્રોધ પામીને રાવણને મારવાની ઇચ્છાથી તેની પછવાડે દોડ્યો. તેને આવતો જોઈ તે સર્વ નવોઢા કન્યાઓએ રાવણને કહ્યું કે—‘સ્વામી ! વિમાનને ત્વરાથી ચલાવો, વિલંબ કરો નહીં; કેમકે આ અમરસુંદર વિદ્યાધરનો ઇંદ્ર એકલો પણ અજય્ય છે, તો કનક અને બુધ વિગેરેના પરિવારથી પરવર્યો સતો આવે છે ત્યારે તો શી વાત કરવી !’ તેમની આવી વાણી સાંભળી રાવણ હસીને બોલ્યો—‘અરે સુંદરીઓ ! સર્પોની સાથે ગરૂડની જેમ તેઓની સાથે માફં યુદ્ધ જુઓ.’ આ પ્રમાણે રાવણ કહેતો હતો, તેટલામાં તો મહાગિરિપર મેઘની જેમ તે વિદ્યાધરો શસ્ત્રથી દુર્દીન કરતા તેની પાસે આવી પહોંચ્યા. વીર્યથી દારૂણ એવા રાવણે અત્રોવડે અત્રોને ખડિત કરી તેમને નહીં મારવાની ઇચ્છાથી પ્રસ્થાપન નામના અસ્ત્રવડે મોહિત કરી દીધા, અને નાગપાશવડે તેમને પશુની જેમ બાંધી લીધા. પછી જ્યારે સર્વ ત્રિયાઓએ પિતૃભિક્ષા માગી, ત્યારે રાવણે તેમને છોડી મૂક્યા; એટલે તેઓ પોતપોતાના નગરમાં આલ્યા ગયા, અને હર્ષ પામેલા લોકો જેને અર્ધ આપતા હતા એવો રાવણ તે બાળાઓની સાથે સ્વયં પ્રભ નગરમાં આવ્યો.

કુંભપુરના રાજા મહોદરની સુરૂપનયના પત્નીના ઉદરથી ઉત્પન્ન થયેલી વિદ્યુતની માળા જેવી કાંતિવાળી અને પૂર્ણકુંભના જેવા સ્તનવાળી તડિનમાળા નામે એક યૌવનવતી પુત્રીને

કુલકર્ણુ પરણ્યો, અને વૈતાલચગિરિની દક્ષિણ શ્રેણીમાં જ્યોતિષપુરના રાજા વાંરની નંદવતી રાણીના ઉદરથી ઉત્પન્ન થયેલી પંકજની શોભાને ચારનાર દષ્ટિવાળી અને દેવાંગના જેવી પંકજશ્રી નામની કન્યા સાથે વિલીપણ પરણ્યો. રાવણની સ્ત્રી મંદોદરીએ ચંદ્રના જેવા તેજસ્વી અને અદ્ભુત પરાક્રમી ઈંદ્રજીત નામના એક પુત્રને જન્મ આપ્યો. કેટલોક કાળ ગયા પછી મેઘની જેમ નેત્રને આનંદ આપનાર મેઘવાહન નામના એક બીજા પુત્રને જન્મ આપ્યો.

કુલકર્ણુ અને વિલીપણ પિતાતું ગૈર યાદ કરી વૈશ્રવણે આશ્રિત કરેલી લંકાને સદા ઉપદ્રવ કરવા લાગ્યા; તેથી એક વખતે વૈશ્રવણે હૃત મોકલી સુમાળીને કહેવરાવ્યું કે—“રાવણના અનુજ બંધુ અને તમારા લઘુ પુત્ર કુલકર્ણુ અને વિલીપણને શિખામણ દઈને વારો. એ બંને વીરમાની અને દુર્મદ બાળકો પાતાળલંકામાં રહેવાથી કુવાના દેડકાની જેમ પોતાની અને બીજાની શક્તિને બાણતા નથી. તેઓ મત્ત થઈ વિજય મેળવવાની ઈચ્છાએ છળ કરી મારી નગરીને ઉપદ્રવ કર્યા કરે છે, પણ ચિરકાળ મેં તેમની ઉપેક્ષા કરી છે. હે હુદ્ર ! જો તું તેમને સમજાવીશ નહીં તો તારી સાથે તેમને માળીને માર્ગે મોકલી દઈશ, તું તો અમારું બળ બાણે છે.” આવાં હૃતનાં વચન સાંભળી મહામનસ્વી રાવણ કાંધથી બોલ્યો—“અરે ! એ વૈશ્રવણ કેણુ છે ? જે બીજાને કર આપનારો છે અને બીજાના શાસનથી જે લંકાપર શાસન ચલાવે છે, તે છતાં આવું પોતે બોલતાં કેમ લજવાતો નથી ? અહા ! કેવી મોટી ધીંઠતા ! તું હૃત છે માટે તને મારતા નથી, તેથી તું અહીંથી ચાલ્યો જા.” આ પ્રમાણે રાવણના કહેવાથી તે હૃતે તત્કાળ વૈશ્રવણ પાસે જઈને તે બધું વૃત્તાંત કહ્યું. હૃતના ગયા પછી તેની પાછળ તરતજ રાવણ પોતાના સહોદરોને અને સૈન્યને લઈ મોટા ક્રોધથી લંકા સમીપે આવ્યો. આગળ મોકલેલા હૃતે તેને બખર આપ્યા, એટલે વૈશ્રવણ ચુદ્ધ કરવાને માટે મોટી સેના લઈને લંકાપુરીની બહાર નીકળ્યો. થોડા વખતમાં અનિવારિત પ્રસરતો પવન જેમ વનજામિનો લંગ કરે તેમ રાવણે તેની સેનાનો લંગ કરી નાંખ્યો. જ્યારે રાવણે તેની સેનાનો લંગ કર્યો ત્યારે પોતાનો લંગ થયેલો માનનારા વૈશ્રવણનો કાંધાગ્નિ બુઝાઈ ગયો; અને તે વિચાર કરવા લાગ્યો કે—“કમળો છેલ્લાં સરોવરની જેમ, હંતલંગ થતાં હંતીનો જેમ, શાખાચ્છેદ થતાં વૃક્ષની જેમ, મણિરહિત અલંકારની જેમ, જ્યોત્સ્નારહિત ચંદ્રની જેમ અને નિર્જળ થયેલા મેઘની જેમ શત્રુઓએ માનલંગ કરેલા માની પુરૂષની સ્થિતિને ધિક્કાર છે ! પરંતુ તે પુરૂષ જો મુક્તિને માટે યત્ન કરે તો જરૂર વાસ્તવ સ્થાનને પામે છે. ‘થોડું છોડી દઈ તેના બહલામાં બહુની ઈચ્છા કરનાર પુરૂષ લક્ષ્મણ’ સ્થાન થનો નથી.’ માટે અનેક અનર્થને આપનારા આ રાજ્યની મારે જરૂર નથી, હવે હું તો મોક્ષમંદિરના દ્વારરૂપ દીક્ષા ગ્રહણ કરીશ. આ કુલકર્ણુ અને વિલીપણ જો કે મારા અપકારી થયેલા હતા, પણ તે કારણે આવા માર્ગનું દર્શન થવાથી તેઓ મારા ઉપકારી થયા છે. આગળ પણ મારી માસીનો પુત્ર હોવાથી રાવણ મારો બંધુ છે અને અત્યારે કમંથી પણ બંધુ છે; કારણ કે તેના તરફથી આવો ઉપક્રમ થયા વગર મારી આવી બુદ્ધિ થાત નહિ.” આવો વિચાર કરી વૈશ્રવણે શસ્ત્રાદિક છોડી, તત્વનિષ્ઠ થઈ પોતાની મેળે દીક્ષા ગ્રહણ કરી. એ બખર બાણી રાવણે તેમની પાસે આવી નમસ્કાર કરી અંજલિ જોડીને કહ્યું કે ‘તમે મારા જ્યેષ્ઠ બંધુ છો, માટે આ અનુજના અપરાધને ક્ષમા કરો. હે બાંધવો ! તમે નિઃશંક થઈ આ લંકામાં રાજ્ય કરો. અમે અહીંથી બીજે જઈશું’. કારણ કે પૃથ્વી ઘણી વિશાળ છે.’ આ પ્રમાણે રાવણે કહ્યું, તથાપિ તેજ ભવમાં મોક્ષે જનાર તે મહાત્મા વૈશ્રવણ પ્રતિમા ધરી રહ્યા હતા તેથી કાંઈ પણ બોલ્યા નહિ. વૈશ્રવણને નિઃસ્પૃહ બાણી

રાવણે તેમને ખમાવી પ્રણામ કરીને લંકાપુરી અને પુષ્પક વિમાન ચઢણ કર્યું. પછી વિજયલક્ષ્મીરૂપ લતામાં પુષ્પ જેવા તે પુષ્પક વિમાનમાં બેસી રાવણ અહિં ત પ્રતિમાને વાંદવા માટે સમેતગિરિ પર ગયો. ત્યાં પ્રતિમાને વંદના કરીને નીચે ઉતરતાં રાવણે સેનાના કલકલ શબ્દની સાથે એક વનના હાથીની ગર્જના સાંભળી. તે સમયે પ્રહસ્ત નામના એક પ્રતિહારે આવી રાવણને કહ્યું કે—‘દેવ ! આ હસ્તિરત્ન આપનું વાહન થવાને યોગ્ય છે. પછી જેના હાંત પહોળા અને ઊંચા છે, નેત્ર મધુ પિંગલ વર્ણનાં છે, કુંભસ્થળ શિખર જેવું ઉન્નત છે, મદને ઝરનારી નદીનો જે ગિરિ છે અને જે સાત હાથ ઊંચો ને નવ હાથ લાંબા છે એવા તે વનગજેંદ્રને કીડામાત્રમાં વશ કરી રાવણ તેની ઉપર આરૂઢ થયો. તેના ઉપર બેસવાથી ઐરાવત ઉપર બેઠેલા ઇંદ્રના જેવી શોભાને અનુસરતા રાવણે તે હસ્તીનું ભુવનાલંકાર એવું નામ પાડ્યું, અને તેને ગજશ્રેણિમાં બાંધી રાવણે તે રાત્રિ ત્યાંજ નિર્ગમન કરી.

પ્રાતઃકાળે પરિવાર સાથે રાવણ સભામાં આવીને બેઠો, તેવામાં ધા વાગવાથી જજ્જર થઈ ગયેલો પવનવેગ નામે વિદ્યાધર પ્રતિહારની પાસે આજ્ઞા મંગાવી સભામાં આવી પ્રણામ કરીને બોલ્યો—‘હો દેવ ! કિષ્કિંધરાજાના પુત્ર સૂર્યરજા અને રૂક્ષરજા પાતાળલંકામાંથી કિષ્કિંધા નગરીએ ગયા હતા. ત્યાં ચમની જેવા લયંકર અને પ્રાણનો સંશય કરે તેવા ચમરાજની સાથે તેમને મોટું યુદ્ધ થયું. ચિરકાળ યુદ્ધ કરી છેવટે ચમરાજએ તે બંનેને ચોરની જેમ બાંધી લઈને પોતાના કારાગ્રહમાં નાંખ્યા છે, ત્યાં ચમરાજ વૈતરણી સહિત નરકાવાસ બનાવી તે બંનેને પરિવાર સાથે છેદનભેદન વિગેરેનાં દુઃખ આપે છે. હો અલંબનીય આજ્ઞાવાળા દશમુખ ! તેઓ તમારા ક્રમે આવેલા સેવકો છે માટે તેમને છોડાવો, કેમકે તેમનો પરાલવ તે તમારો પરાલવજ છે.’ તે સાંભળી રાવણ બોલ્યો—‘તમે કહો છો તે નિઃશંક એમજ છે. ‘આશ્રયના દુર્બળપણાથીજ આશ્રિતનો પરાલવ થાય છે.’ તે દુર્બલિએ પરોક્ષ રીતે મારા સેવકોને બાંધ્યા છે અને કારાગ્રહમાં નાંખ્યા છે, તેનું કૃણ હું તેને સત્વર આપીશ.’ આ પ્રમાણે કહી અનેક પ્રકારની ઇચ્છાવાળો અને ઉચ્ચ ભુજવીર્યને ધારણ કરનારો રાવણ સૈન્ય સહિત ચમ દિક્પાલે પાળેલી કિષ્કિંધાપુરીએ આવ્યો. ત્યાં ત્રપુપાન, શિલાસ્ફાલન અને પશુછેદ વિગેરે મહા દુઃખોવાળાં સાત દારૂણ નરકો રાવણના જોવામાં આવ્યાં. તેમાં પોતાના સેવકોને કલેશ પામતા બેઈ સંપોને ગરૂડ ત્રાસ પમાડે તેમ રાવણે રોપ કરી તેના રક્ષક તરીકે રહેલા પરમાધાર્મિકોને ત્રાસ પમાડ્યો. પછી તે કલ્પિત નરકોમાં રહેલા પોતાના સેવકોને અને બીજાઓને પણ સર્વને તેમાંથી છોડાવ્યા. મોટા પુરૂષોનું આગમન કોના કલેશનો છેદ નથી કરતું ? પછી ક્ષણમાં તે નરકના રક્ષકો કુંકાડા મારતા અને ઊંચા હાથ કરતા ચમરાજ પાસે ગયા અને સર્વ સમાચાર તેને કહ્યા. તે સાંભળી યુદ્ધરૂપ નાટકનો સૂત્રધાર ચમરાજ બીજો ચમ હોય તેમ ક્રોધથી રક્ત નેત્ર કરતો યુદ્ધ કરવાને નગરીથી બહાર નીકળ્યો. સૈનિકો સૈનિકોની સાથે, સેનાપતિઓ સેનાપતિઓની સાથે અને કાંધી ચમરાજ કાંધી રાવણની સાથે એમ પરસ્પર યુદ્ધ ચાલ્યું. ઘણીવાર સુધી બાણબાણી યુદ્ધ કર્યા પછી ઉન્મત્ત હસ્તી શુંડાદંડને ઊંચો કરીને જેમ દોડે, તેમ ચમરાજ દારૂણ દંડ લઈને વેગથી રાવણ ઉપર દોડ્યો. શત્રુઓને

૧ નરકોની કલ્પના કરીને ગુન્હેગારોને તપાવેલું સીસું પાવું, પથ્થરની ચિલા સાથે પગડવા, ફરશીવડે છેદન કરવા વિગેરે દુઃખો. ૨ નરકમાં પરમાધાર્મી દુઃખ આપે છે તેમ અહીં પણ તે નામ આપેલું.

નયુંસકની જેવા ગણનારા રાવણે કુરૂપ્ર બાણવડે કમળની જેમ તે ઢંડના ચુરેચુરા કરી નાંખ્યા. ફરીવાર ચમરાજે રાવણને બાણોથી ઢાંકી દીધો, એટલે રાવણે સર્વ ગુણોને જેમ લોભ નિવારે તેમ તે સર્વ બાણોને નિવારણ કરી નાંખ્યાં. પછી એક સાથે ઘણાં બાણોને વર્ષાવતા રાવણે બળનો નાશ કરનાર જરાની જેમ ચમરાજને જર્જર કરી દીધો; એટલે ચમરાજ સંઆમમાંથી નાસીને વેગવડે રથનુપુરના રાજા ઇંદ્ર વિદ્યાધરને શરણે ગયો. ઇંદ્ર-રાજાને નમી અંજલિ બેડીને તે બોલ્યો કે-“હિ પ્રભુ! મારા ચમપણને હવે હું જળાંજલિ આપું છું. હે નાથ! રાવણી કે તોષથી હવે હું ચમપણું કરીશ નહિ, કારણ કે અત્યારે ચમના ચમ જેવો રાવણ ઉઠેલો છે. તેણે નરકના રક્ષકોને નસાડી સર્વ નારકોને છોડાવી દીધા છે; અને તેની પાસે ક્ષાત્રવતરૂપ ધન છે, તેથીજ તેણે મને રણમાંથી જીવતો મૂક્યો છે, તેણે વૈશ્રવણને જીતીને લંકાનું રાજ્ય અને તેનું પુષ્પક વિમાન કબજે કર્યું છે, અને સુરસુંદર જેવા વીર વિદ્યાધરને પણ જીતી લીધો છે.” ચમરાજનાં આવાં વચન સાંભળી ઇંદ્ર વિદ્યાધર કાંધ પામ્યો અને યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયો; પણ બલવાનની સાથે યુદ્ધ કરવામાં ભીડ એવા કુલમંત્રીઓએ અનેક ઉપાયોથી સમજાવીને તેને અટકાવ્યો. પછી તેણે ચમરાજને સુરસંગીત નામનું નગર આપ્યું અને પોતે રથનુપુર નગરમાં રહીને પૂર્વવત્ વિદાસ કરવા લાગ્યો.

અહીં પૂર્ણપરાક્રમી રાવણ આદિત્યરજને કિષ્કિંધાપુરી અને ઋક્ષરજને ઋક્ષપુર આપી દેવતાઓની જેમ બાંધવો અને નગરજનોથી રતવાતો લંકા નગરીમાં ગયો. અમરાવતીમાં ઇંદ્રની જેમ લંકામાં રહીને રાવણ પોતાના પિતામહનું રાજ્ય ચલાવવા માંડ્યું.

વાનરોના રાજા આદિત્યરજને ઇંદુમાલિની નામની રાણીથી વાળી નામે એક મહા બલવાન પુત્ર થયો. બાહુબલમાં ઉગ્ર એવો વાળી નિત્ય સમુદ્રાંત જંબૂદ્વીપની પ્રદક્ષિણા કરીને સર્વ રૈત્યોની વંદના કરતો હતો. આદિત્યરજને સુગ્રીવ નામે બીજો પુત્ર થયો અને શ્રીપ્રભા નામે તેનાથી નાની પુત્રી થઈ. ઋક્ષરજને હરિકાંતા નામની સ્ત્રીથી નલ અને નીલ નામના બે જગત્પ્રખ્યાત પુત્રો થયા. રાજા આદિત્યરજ પોતાના મહા બલવાન પુત્ર વાળીને રાજ્ય આપી પોતે દીક્ષા લઈ તપ કરીને મોક્ષે ગયા. વાળીએ સમ્યગ્દષ્ટિ, ન્યાયી, દયાળુ અને મહાપરાક્રમી એવા પોતાની જેવા પોતાના લઘુ બંધુ સુગ્રીવને ચૌવરાજ્યપદે સ્થાપન કર્યો. એક વખતે રાવણ અંતાપુર સહિત હાથી ઉપર બેસીને રૈત્યવંદન કરવા માટે મેઝગિરિ ઉપર ગયો હતો; તેવે વખતે મેઘપ્રભના પુત્ર ખર નામના એક ખેચરે લંકામાં સૂર્યણુખાને જોઈ. જોતાંજ પોતે અનુરાગી થઈ એ સાનુરાગી કન્યાનું હરણ કર્યું; અને ત્યાંથી પાતાળલંકામાં ગયો. ત્યાં રહેલા આદિત્યરજના પુત્ર ચંદ્રોદરને કાઠી મૂકીને પોતે તે નગરી કબજે કરી લીધી. ક્ષણવાર પછી મેઝ ઉપરથી રાવણ લંકામાં આવ્યો ત્યાં તેણે ચંદ્રનખા (સૂર્યણુખા)ના હરણના ખબર સાંભળ્યા, તેથી તત્કાળ ગુસ્સે થયો અને હાથીના શિકાર ઉપર કેસરીસિંહ દોડે તેમ તે ખર વિદ્યાધરને ઘાત કરવાને આદ્યો. તે વખતે મંદોદરીએ ત્યાં આવી રાવણને કહ્યું-“હે માનદ! આવો અનુચિત સમારંભ કેમ કરો છો? જરા વિચાર કરો. કેમકે કન્યા તો અવશ્ય કોઈને આપવીજ પડત, તો તે કન્યાજ કદી સ્વેચ્છાએ કોઈ તેના મનગમતા કુલીન વરને વરે તો તેમાં બોટું શું છે? તે તો જીલડું સાડું ગણાય. એ દ્રુપણનો પુત્ર ખરવિદ્યાધર સૂર્યણુખાને યોગ્ય વર છે, અને તે તમારો એક નિદોષ અને પરાક્રમી સુભટ થઈ પડે તેવો છે; માટે પ્રધાનપુરૂષોને મોકલી તેની સાથે તેનો વિવાહ કરો અને તેને પાતાળલંકાનું રાજ્ય સોંપી તેના ઉપર પ્રસન્ન થાઓ.” આ પ્રમાણે

બંને અનુજ બંધુઓએ પણ રાવણને કહ્યું. એટલે મય અને મારીચ નામના બે રાક્ષસ અનુચરોને મોકલી સૂર્યભાને ખર સાથે પરણાવી દીધી. પછી ખરવિદ્યાધર પાતાળ-લંકામાં રહી રાવણની આજ્ઞા પાળતો સતો અંદ્રણખાની સાથે નિર્વિધને ભોગ ભોગવવા લાગ્યો. તેણે અંદ્રાદરને કાઢી મૂક્યો હતો તે કાળયોએ મૃત્યુ પામ્યો; તે વખતે તેની અનુરાધા નામે પત્ની ગર્ભિણી હતી તે નાસીને વનમાં જતી રહી. તેણે વનમાં સિંહણ જેમ સિંહને જન્મ આપે તેમ નીતિ પ્રમુખ ગુણોના પાત્ર વિરાધ નામના પુત્રને જન્મ આપ્યો. યૌવનવય પ્રાપ્ત થતાં તે વિરાધ સર્વ કળાસાગરના પારને પામી ગયો, પછી એ મહાભુજ અસ્ખલિત વેગે પૃથ્વીપર વિહાર કરવા લાગ્યો.

એ અરસામાં રાવણે પોતાની રાજસલામાં કથાપ્રસંગે ‘વાનરેશ્વર વાળી ઘણો પ્રૌઢ પ્રતાપી અને બળવાન છે.’ એવું સાંભળ્યું. તેથી તરતજ સૂર્યની જેમ બીજાના પ્રતાપને નહિ સહન કરનારા રાવણે એક દૂતને શિક્ષા આપી વાળીની પાસે મોકલ્યો. તેણે આવી વાળીને નમસ્કાર કરી ધીર વચ્ચને કહ્યું—“હું રાવણનો દૂત છું, તેથી તેનો કહેવરાવેલો એક સંદેશો સાંભળો—તમારા પૂર્વજ શ્રીકંઠ શત્રુઓથી પરાભવ પામી અમારા શરણ્ય એવા પૂર્વજ કીર્તિધવળને શરણે આવ્યા હતા. પોતાના શ્વસુરપક્ષના બાણી તેમનું શત્રુઓથી રક્ષણ કરી તેમના વિયોગથી કાયર થઈ આ વાનરદ્વીપમાંજ તેમને રાખ્યા હતા. ત્યારથી આપણે પરસ્પર સ્વામીસેવકનો સંબંધ થયેલો છે, અને એ પ્રમાણે આપણા બંને પક્ષમાં ઘણા રાજાઓ થઈ ગયા છે. એજ અનુક્રમે સત્તરમા તમારા પિતામહ કિષ્કિંધિ રાજા થયા. તે વખતે સુકેશ નામે મારા પ્રપિતામહ થયા હતા. તેઓની વચ્ચે પણ તેવી રીતનોજ સંબંધ ચાલ્યો હતો. તે પછી અઢારમા સૂર્યરજા નામે તમારા પિતા થયા; જેઓ ચમરાજને ત્યાં બંદીખાને પડ્યા હતા તેમાંથી મેં જ છોડાવેલા છે તે સર્વ જન બાણે છે, અને પાછા તેમને મેં કિષ્કિંધા નગરીના રાજ્ય ઉપર બેસાડ્યા તે પણ પ્રખ્યાત છે. અધુના તેમના વાળી નામે તમે પુત્ર થયા છો તો આપણા પૂર્વથી ચાલ્યા આવતા સ્વામીસેવકના સંબંધવત્ તમે અમારી સેવા કરો.” દૂતનાં આવાં વચન સાંભળી ગર્વરૂપ અગ્નિના શમી વૃક્ષ જેવા મહા મનસ્વી વાળીએ અવિકારી આકૃતિ રાખી ગંભીર વાણીએ કહ્યું—“રાક્ષસો અને વાનરોના રાજાઓને એટલે કે તમારા અને મારા બંને કુળને આજ દિન સુધી પરસ્પર અખંડિત સ્નેહસંબંધ છે, તે હું બાણું છું. આપણા પૂર્વજોએ સંપત્તિ અને વિપત્તિમાં પરસ્પર સહાય આપેલી છે, તેનું કારણ માત્ર સ્નેહ છે. કાંઈ સ્વામી સેવકપણું નથી. હે દૂત ! સર્વજ્ઞ અર્હંતદેવ અને સાધુશુર વિના કોઈ બીજો સેવવા યોગ્ય સ્વામી હું બાણુંતોજ નથી, તો તારા સ્વામીને આવો મનોરથ કેમ થયો છે ? પોતાને સ્વામી અને અમોને સેવક માનનારા તારા રાજાએ કુળક્રમથી આવેલો સ્નેહસંબંધ આજે ખડિત કર્યો છે; પરંતુ મિત્રકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા અને પોતાની શક્તિ નહિ બાણનારા તે રાવણની ઉપર હું કાંઈપણ વિપ્રિય કરીશ નહિ; કારણ કે હું લોકાપવાદથી બીહું છું. જો કદિ તે કાંઈ વિપ્રિય કરશે તો હું તેનો પ્રતિકાર કરીશ, પણ પૂર્વના સ્નેહરૂપી વૃક્ષને છેદવામાં અગ્રેસર નહીં થાઉં. હે દૂત ! તારા સ્વામી તેની શક્તિ પ્રમાણે જે કરવું હોય તે ભલે કરે, તું અહીંથી ચાલ્યો જા.” આ પ્રમાણે કહી વાળીએ વિદાય કરેલા દૂતે રાવણની પાસે આવી તે સર્વ વૃત્તાંત જણાવ્યો.

દૂતનો વાણી સાંભળી જેનો ક્રોધાગ્નિ પ્રજ્વલિત થયેલો છે એવો રાવણ મોટું સૈન્ય લઈ તત્કાળ કિષ્કિંધાપુરી સમીપે આવ્યો. ભુજવીર્યથી શોભતો વાળી રાજા પણ તૈયાર થઈને

તેની સામે આવ્યો. પરાક્રમી વીરોને યુદ્ધના અતિથિ પ્રિય હોય છે. પછી બંને સૈન્યમાં પાપાણુપાપાણી વૃક્ષાવૃક્ષી અને ગદાગદી યુદ્ધ આલ્યું. તેમાં રથો પડતા પાપડ જેમ ચુરાવા લાગ્યા, હાથીઓ મૃત્તિકાના પિંડની જેમ ભંગાવા લાગ્યા. ઘોડાઓ કોળાની જેમ સ્થાને સ્થાને ખંડિત થવા લાગ્યા અને પેદલો ચંચા (ચાડીઆ) ની જેમ ભૂમિપર પડવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે પ્રાણીઓનો સંહાર થતો જોઈ કપીશ્વર વાળીને દયા આવી, તેથી તે વીરે સત્વર રાવણ પાસે આવીને કહ્યું કે—“વિવેકી પુરૂષોને એક સામાન્ય પ્રાણીનો પણ વધ કરવો યોગ્ય નથી તો હસ્તી વિગેરે પંચેન્દ્રિય જીવના વધની તો વાતજ શી કરવી! જો કે પરાક્રમી પુરૂષોને શત્રુઓનો વિજય કરવો યોગ્ય છે, પરંતુ પરાક્રમી પુરૂષો પોતાની ભુજાઓથીજ વિજય ઇચ્છે છે. હે રાવણ! તું પરાક્રમી છે અને વળી શ્રાવક છે, માટે સૈન્યને યુદ્ધ કરાવવું છોડી દે; કારણ કે અનેક પ્રાણીઓનો સંહાર થવાથી તે યુદ્ધ ચિરકાળ નરકની પ્રાપ્તિને માટે થાય છે.” આ પ્રમાણે જ્યારે વાળીએ રાવણને સમજાવ્યો, ત્યારે ધર્મને જાણનાર અને સર્વ પ્રકારનાં યુદ્ધમાં ચતુર એવા રાવણે પોતાની બંતે યુદ્ધ કરવાનો આરંભ કર્યો; પણ રાવણે જે જે અસ્ત્રો મૂક્યાં તે તે કપીશ્વર વાળીએ અગ્નિના તેજને સૂર્યની જેમ પોતાના અસ્ત્રથી પરાસ્ત કરી નાંખ્યાં. પછી રાવણે સર્પાસ્ત્ર અને વરૂણાસ્ત્ર પ્રમુખ મંત્રાસ્ત્રો મૂક્યાં તેને પણ ગરૂડાસ્ત્ર વિગેરે અસ્ત્રાથી વાળીએ છેદી નાંખ્યાં. જ્યારે સર્વ શસ્ત્રો ને મંત્રાસ્ત્રો નિષ્ફળ થયાં, ત્યારે દશમુખે મોટા સર્પની જેવું ભયંકર ચંદ્રહાસ નામનું ખડ્ગ ખેંચ્યું. જાણે એક શિખરવાળો ગિરિ હોય અથવા એક દાંતવાળો હાથી હોય તેમ રાવણ તે ખડ્ગ ઊંચું કરીને વાળીને મારવા દોડ્યા. તત્કાળ વાળીએ શાખા સહિત વૃક્ષની જેમ રાવણને ચંદ્રહાસ ખડ્ગ સહિત ડાબે હાથે એક લીલામાત્રમાં ઉપાડી લીધો, અને એક દડાની માફક તેને કાખમાં રાખી કપીશ્વર વાળી અવ્યયપણે ક્ષણ-વારમાં ચારસમુદ્ર સહિત પૃથ્વી ફરતો ફરી આવ્યો; અને પછી પાછો ત્યાં આવી લક્ષ્મણથી જેની ગ્રીવા નમેલી છે એવા રાવણને છોડી દઈ આ પ્રમાણે કહ્યું—“હે રાવણ! વીતરાગ, સર્વજ્ઞ, આપ્ત અને ત્રેલોક્યપૂજિત એવા અરિહંત દેવ સિવાય બીજા કોઈપણ મારે નમસ્કાર કરવા યોગ્ય નથી. અંગમાંથીજ ઊઠેલા માનરૂપી શત્રુને ધિક્કાર છે કે જેનાથી મોહ પામીને મને નમાવવાનું કૌતુક ધરવાથી તું આવી અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયો છે; પણ પૂર્વના ઉપકારોનું સ્મરણ કરીને મેં તને છોડી મૂક્યો છે અને આ પૃથ્વીનું રાજ્ય આપ્યું છે, માટે તું અખંડ આત્માએ તેનું પાલન કર. જો હું વિજયની ઇચ્છા કરું તો તારે આ પૃથ્વી ક્યાંથી હોય? કેમકે સિંહોએ સેવેલા વનમાં હસ્તીઓનું સ્થાન હોયજ નહિ; પણ હું તો હવે મોક્ષસાધનાનના કારણભૂત દીક્ષાનેજ ગ્રહણ કરીશ અને આ સુગ્રીવ તારી આજ્ઞા ધારણ કરતો સતો કિષ્કિંધા નગરીનો રાજા થશે.”

આ પ્રમાણે કહી તત્કાળ વાળીએ પોતાના રાજ્ય ઉપર સુગ્રીવને ખેંસાયો, અને પોતે ગંગાનંદ મુનિની પાસે જઈ વ્રત ગ્રહણ કર્યું. વિવિધ પ્રકારના અભિગ્રહ ધરી તપને આચરતા અને મુનિની પડિમાને વહેતા વાળી મુનિ ધ્યાનવાન અને મમતારહિત થઈ પૃથ્વીપર વિહાર કરવા લાગ્યા. જેમ વૃક્ષને પુષ્પ, પત્ર અને ફળાદિ સંપત્તિઓ પ્રાપ્ત થાય તેમ વાળી ભટ્ટારકને અનુક્રમે અનેક લખિધઓ ઉત્પન્ન થઈ. અન્યદા અષ્ટાપદ ગિરિપર જઈ ભુજાને લાંબી કરીને તે કાયોત્સર્ગ રહ્યા કે જેથી તે ખાંધેલા હિંચકાવાળા વૃક્ષની જેવા દેખાવા લાગ્યા. એક માસે કાયોત્સર્ગ પાળીને તેમણે પારણું કર્યું; એવી રીતે વાર-વાર મહિના સુધી કાયોત્સર્ગ અને પારણું કરવા લાગ્યા.

અહીં સુગ્રીવે રાવણને પોતાની બહેન શ્રીપ્રભા પરણાવી, કે જે સુકાર્થ ગયેલા પૂર્વ સ્નેહરૂપી વૃક્ષમાં સારણી જેવી થઈ. ચંદ્ર જેવી ઉજ્જવળ કીર્તિવાળા સુગ્રીવે વાળીના ચંદ્રરશ્મિ નામના પરાક્રમી પુત્રને યુવરાજપદે સ્થાપન કર્યો. સુગ્રીવે જેની આજ્ઞા માન્ય કરી છે એવો રાવણ તેની બહેન શ્રીપ્રભાને પરણી સાથે લઈને લંકામાં ગયો. બીજી પણ કેટલીક વિદ્યાધરોની રૂપવતી કન્યાઓને રાવણ બલાત્કારે પરણ્યો.

એક દિવસે રાવણ નિત્યાલોક નામના નગરમાં નિત્યાલોક નામના રાજની રત્નાવળી નામની કન્યાને પરણવા આવ્યો. માર્ગમાં અષ્ટાપદ ગિરિની ઉપર આવતાં તેનું પુષ્પક વિમાન કિડલા પાસે શત્રુઓનું લશ્કર સ્ખલિત થાય તેમ સ્ખલિત થયું. સાગરમાં નાંગર નાંખવાથી અટકેલા વહાણની જેમ અને ખાંધી લીધેલા હસ્તીની જેમ પોતાના વિમાનને અટકેલું જોઈ રાવણને ઘણું કોપ ચડ્યો. ‘આ મારા વિમાનને સ્ખલિત કરનાર કયો પુરૂષ ચમરાજના મુખમાં પેસવાને ઇચ્છે છે ?’ આ પ્રમાણે કહેતા રાવણે નીચે ઉતરી પર્વતના મસ્તકપર જોયું, તો ત્યાં જાણે પર્વતમાંથી નવીન શિખર થયું હોય તેવા કાયોત્સર્ગે રહેલા વાળીમુનિને પોતાના વિમાનની નીચે જોયા, એટલે રાવણે તેમને કહ્યું-‘અરે વાળી-મુનિ ! શું તું અઘાપિ મારી ઉપર કાંધ રાખે છે ? અને શું આ જગતને છેતરવા માટે હંલ કરીને વ્રત લઈ બેઠો છે ? અગાઉ પણ કોઈ પ્રકારની માયાવડે મને ઉપાડીને ફરવ્યો હતો, પછી ‘આ મારા કરેલાનો બદલો વાળશે’ એવી શંકાથી તે તત્કાળ દીક્ષા લીધી હતી; પણ અઘાપિ હું રાવણ તેનો તે છું, અને મારી ભુજાઓ પણ તેની તે જ છે. હવે મારો વખત આવ્યો છે તો જોઈ લે, હું તારા કરેલાનો બદલો વાળું છું; જેમ ચંદ્રહાસ ખડ્ગ સહિત મને ઉપાડીને તું ચારે સમુદ્ર ફર્યો હતો, તેમ હવે અત્યારે તને આ પર્વત સહિત ઉપાડીને લવણસમુદ્રમાં નાંખી દઉં છું.’ આ પ્રમાણે કહી જેમ સ્વર્ગમાંથી પડેલું વજ્ર પૃથ્વીને ફાડી નાંખે તેમ રાવણ પૃથ્વીને ફાડી અષ્ટાપદ ગિરિની નીચે પેઠો. પછી ભુજા-બળથી મહોદ્રત એવા રાવણે એક સાથે સહસ્ર વિદ્યાનું સ્મરણ કરી તે દુર્ધર પર્વતને ઉપાડ્યો. તે સમયે તેના તડતડાટ શબ્દોથી વ્યંતરો ત્રાસ પામવા લાગ્યા, ઝલઝલ શબ્દવડે ચપલ સમુદ્રથી રસાતળ પૂરાવા લાગ્યું, ખડખડ થઈને પડતા પાષાણોથી વનના હસ્તીઓ ફોલ પામવા લાગ્યા અને કડકડાટ શબ્દ કરતા ગિરિનિર્વાળના ઉપવન માંહેનાં વૃક્ષો ભાંગી પડવા લાગ્યાં. આવી રીતે રાવણે પર્વત ઉપાડ્યો, તે અવધિજ્ઞાનથી જાણી અનેક લબ્ધિરૂપ નદીઓના સાગર અને શુદ્ધ બુદ્ધિવાળા મહામુનિ વાળી આ પ્રમાણે વિચારવા લાગ્યા- ‘અરે ! આ દુર્મતિ રાવણ અઘાપિ મારી ઇર્ષ્યાથી અનેક પ્રાણીઓનો સંહારે અકાળે કરવા તૈયાર થયો છે, અને ભરતેશ્વરે કરાવેલા આ ચૈત્યનો નાશ કરીને ભરતક્ષેત્રના આભૂષણરૂપ આ તીથ નો ઉત્તેજ કરવાનો ચત્ત કરે છે. જો કે હું અત્યારે નિઃસંગ, પોતાના શરીરમાં પણ નિઃસ્પૃહ, રાગદ્વેષ રહિત અને સમતાજનમાં નિમગ્ન છું, તથાપિ આ ચૈત્યના અને પ્રાણીઓના રક્ષણને માટે રાગદ્વેષ ધારણ કર્યા વગર આ રાવણને જરા શિક્ષા આપું.’ આવો વિચાર કરી ભગવાન વાળીએ પગના અંગુઠાવડે અષ્ટાપદ ગિરિના મસ્તકને જરા દબાવ્યું. તત્કાળ મધ્યાનહ વખતે દેહની છાયાની પેઠે અને જળની બહાર રહેલા કૂર્મની પેઠે રાવણનાં ગાત્ર સંકોચ પામી ગયાં, તેના ભુજાંડ ભાંગી ગયાં અને મુખથી રૂધિર વમન કરતો તેમજ પૃથ્વીને રાવરાવતો રાવણ જીંચે સ્વરે રોવા લાગ્યો. તે દિવસથી તે ‘રાવણ’ કહેવાયો. તેનું દીન રૂદન સાંભળી દયાળુ મુનિએ તેને છોડી મૂક્યો.

કેમકે ‘આ કાર્ય માત્ર શિક્ષાને માટેજ હતું, કૌંઘથી હતું’ નહિ.’ પછી ગિરિના તળમાંથી નીકળીને પ્રતાપ સહિત થયેલો રાવણ પશ્ચાત્તાપ કરતો વાળી મુનિ પાસે આવ્યો, અને નમસ્કાર કરી અંબલિ બેડીને આ પ્રમાણે બોલ્યો—“જે પોતાની શક્તિને જાણતા નથી, જે અન્યાયના કરનારા છે અને જે લોભથી છુતાયેલા છે તે સર્વમાં હું ધુરંધર છું. હે મહાત્મા ! હું નિર્લજ્જ થઈને વારંવાર તમારે અપરાધ કરું છું, અને તમે શક્તિવાન છતાં કૃપાળુ થઈને તે સહન કરો છો; હે પ્રભુ ! હવે હું માતું છું કે તમે પૂર્વે મારી ઉપર કૃપા કરીને જ પૃથ્વીને છોડી દીધી છે, કાંઈ અસમર્થપણે છોડી દીધી નથી, તથાપિ તે વખતે મારા જાણવામાં એમ આવ્યું નહિ. હે નાથ ! જેમ હસ્તીને શિશુ પર્વતને ફેરવવા માટે પ્રયત્ન કરે તેમ મેં અજ્ઞાનથી મારી શક્તિને તોળવા માંડી હતી. આજે મારા જાણવામાં આવ્યું કે પર્વત અને રાફડામાં તથા ગરૂડ અને ચાસ પક્ષીમાં જેટલો તફાવત છે તેટલો તફાવત તમારા અને મારા વચ્ચે છે. હે સ્વામી ! મૃત્યુની અણી ઉપર રહેલા એવા મને તમે પ્રાણ આપ્યા છે, મારા જેવા અપકારી ઉપર પણ તમારી આવી ઉપકારબુદ્ધિ છે, માટે તમને નમસ્કાર છે.” આ પ્રમાણે દૃઢ ભક્તિએ વાળીમુનિને કહી, ખમાવી અને ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરીને રાવણે તેમને નમસ્કાર કર્યો. આવા તે મુનિના મહાત્મ્યથી હર્ષ પામેલા દેવતાઓએ ‘સાધુ સાધુ’ એવા શબ્દો કહીને વાળીમુનિની ઉપર આકાશમાંથી પુષ્પવૃષ્ટિ કરી. પછી ફરીવાર વાળીમુનિને પ્રણામ કરી તે પર્વતના મુગટ જેવા ભરતરાજના કરાવેલા ચૈત્યની બહાર ચંદ્રહાસ ખર્ગ વિજેરે શસ્ત્રો મૂકી પોતે અંતઃપુર સહિત અંદર જઈ ઋષભાદિક અર્હંતની અષ્ટપ્રકારી પૂજા કરી. પછી એ મહાસાહસિક રાવણે ભક્તિથી પોતાની નસોને ખેંચી તેની તંત્રી કરીને ભુજ-વીણા વગાડવા માંડી. દશાનન ગ્રામ રાગથી રમ્ય એવી વીણા વગાડતો હતો અને તેના અંતઃપુરની સ્ત્રીઓ સપ્ત સ્વરથી મનોહર ગીત ગાતી હતી, તેવામાં પન્નગપતિ ધરણેન્દ્ર તે ચૈત્યની ચાત્રા માટે ત્યાં આવ્યા. તેણે પૂજા કરીને પ્રભુને વંદના કરી. તે વખતે અર્હંતના ગુણમય એવા કરણ અને ધ્રુવક વિજેરે ગીતોતું વીણાવડે ગાયન કરતા રાવણને જોઈ ધરણેન્દ્રે કહ્યું—“હે રાવણ ! અર્હંતના ગુણોની સ્તુતિમય આ ગાયન બહુજ સુંદર છે, તે પણ તારા ભાવ સહિત હોવાથી તારી ઉપર હું સંતુષ્ટ થયો છું. અર્હંતના ગુણોની સ્તુતિનું મુખ્ય ફળ તો મોક્ષ છે, તથાપિ તારી સંસારવાસના હજુ છૂલું થઈ નથી તેથી તને હું શું આપું ? તે માગી લે.” રાવણ બોલ્યો—“હે નાગેન્દ્ર ! દેવના પણ દેવ, અર્હંત પ્રભુના ગુણસ્તવનથી તમે તુષ્ટ થયા, તે તમને ઉચિત છે; કારણ કે તે તમારા હૃદયમાં રહેલી સ્વામીભક્તિનું ચિન્હ છે. પરંતુ જેમ વરદાન આપવાથી તમારી સ્વામિભક્તિનો ઉત્કર્ષ થાય છે, તેમ વરદાન લેવાથી મારી સ્વામિભક્તિ હીન થાય છે.” નાગેન્દ્રે ફરીવાર કહ્યું—“હે માનદ રાવણ ! તને શાખાશ છે ! તારી આવી નિઃસ્પૃહતાથી હું વિશેષ સંતુષ્ટ થયો છું.” આ પ્રમાણે કહી ધરણેન્દ્ર અમોઘવિન્યાસ શાક્તિ અને રૂપવિકારિણી વિદ્યા રાવણને આપી પોતાને સ્થાને ગયા. પછી રાવણ ત્યાં રહેલા સર્વ તીર્થંકરોને વાંદી નિત્યાલોક નગરે ગયા. ત્યાં રત્નાવળીને પરણીને પાછો લોકમાં આવ્યો. તે સમયે વાળીમુનિને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. સુરઅસુરોએ આવીને કેવળજ્ઞાનનો મહોત્સવ કર્યો. અનુક્રમે ભવોપગ્રાહી કર્મોનો^૧ ક્ષય કરીને અનંતચતુષ્ઠયર જેનાં સિદ્ધ થયા છે એવા વાળી મુનિ પરમપદને પ્રાપ્ત થયા.

૧ નામ, જોત્ર, વેદની અને આયુ એ ચાર અઘાતિ કર્મ સંસારનો અંત થતાં સુધી રહે છે, તેથી તે ભવોપગ્રાહી કહેવાય છે. ૨ અનંતજ્ઞાન, અનંતદર્શન, અનંતવીર્ય અને અનંત સુખ.

વૈતાલ્યગિરિ ઉપર જ્યોતિઃપુર નગરમાં જવલનશિખા નામે એક વિદ્યાધરનો રાજા હતો. તેને શ્રીમતી નામે રાણી હતી, જે રૂપસંપત્તિથી લક્ષ્મી જેવી હતી. તે રાણીને વિશાળ લોચનવાળી તારા નામે પુત્રી હતી. એક વખતે તે કન્યા ચક્રાંક નામના વિદ્યાધર રાજાના પુત્ર સાહસગતિના જોવામાં આવી, એટલે તત્કાળ તે કામપીડિત થયો. તેથી સાહસગતિએ માણસ મોકલી જવલનશિખા પાસે તેની માગણી કરી. તે પ્રમાણે વાનરપતિ સુગ્રીવે પણ માગણી કરી. કેમકે ‘રત્નના અર્થી ઘણા હોય છે.’ સાહસગતિ ને સુગ્રીવ અને જાતિવાન, રૂપવાન અને પરાક્રમી હતા, તેથી ‘આ કન્યા કેને આપવી ?’ તેવું તેના પિતાએ કોઈ નિમિત્તશાનીને પૂછ્યું. નિમિત્તીઆએ કહ્યું કે સાહસગતિ અદ્વૈતાધ્યક્ષ છે અને સુગ્રીવ દીર્ઘાયુષ્ય છે. તેથી જવલનશિખે તે કન્યા સુગ્રીવને આપી. તે ખરેખર જાણી અભિલાષા અને વિયોગને લીધે સાહસગતિ દિવસે દિવસે અંગારાથી દાઢેલા હોય તેમ કેઈ ઠેકાણે પણ નિવૃત્તિ પામ્યો નહિ. તારાની સાથે ક્રીડા કરતાં સુગ્રીવને અંગદ અને જયાનંદ નામે બે દિગ્ગજ જેવા પરાક્રમી પુત્રો થયા. તારાનો અનુરાગી સાહસગતિ મનમેથે મંથન કરેલા આત્માવાળો થયો સતો કામવિકારની તીવ્રતાને સૂચવનારા અનેક પ્રકારના વિચારો કરવા લાગ્યો. છેવટે “જળથી કે છળથી હું તેનું જરૂર હરણ કરીશ.” આ પ્રમાણે ચિંતવીને રૂપનું પરાવર્તન કરે તેવી શેષુષી નામની વિદ્યાનું તેણે સ્મરણ કર્યું, અને પછી તે ચક્રાંક રાજાના પુત્રે ક્ષુદ્રહિમાચલની ગુફામાં રહી તે વિદ્યા સાધવાનો આરંભ કર્યો.

અહીં સૂર્ય જેમ પૂર્વગિરિના તટમાંથી નીકળે તેમ રાવણ દિગ્વિજય કરવાને માટે લંકાપુરીથી બહાર નીકળ્યો. બીજા દ્વીપોમાં રહેનારા વિદ્યાધરો અને રાજાઓને વશ કરીને તે પાતાળલંકામાં આવ્યો. ત્યાં રહેલા સૂર્યજાના પતિ ખરવિદ્યાધરે મૃદુ ભાષણપૂર્વક ભેટો આપીને સેવકની જેમ રાવણની સવિશેષ પૂજા કરી. પછી ઇંદ્રરાજાને જીતવાની ઇચ્છાએ ચાલતા રાવણની સાથે તે ખરવિદ્યાધર ઔદકબર વિદ્યાધરોથી પરવર્યો સતો આવ્યો. તે વખતે સુગ્રીવ પણ પોતાની સેના લઈને વાયુ પછવાડે અગ્નિની જેમ બળવાન રાક્ષસપતિ રાવણની પછવાડે આવ્યો. અસંખ્ય સેનાથી ભૂમિ અને અંતરીક્ષના મધ્ય ભાગને રૂંધી દેતો રાવણ સમુદ્રની પેઠે ઉદ્ભ્રાંત થઈ અસ્ખલિતપણે ચાલવા લાગ્યો. આગળ ચાલતાં વિંધ્યગિરિ ઉપરથી ઉતરતી ચતુર કામિનીની જેવી રેવા નદી તેના જોવામાં આવી. તે શબ્દ કરતી હંસરેણીથી જાણે કટિમેખલા બાંધી હોય તેવી દેખાતી હતી. વિશાળ તટભૂમિવડે તે નિતંબથી શોભિત હોય તેવી જણાતી હતી, અતિ બંશુર તરંગોથી કેશને ધારણ કરનારી હોય તેવી દ્રશ્યમાન થતી હતી અને વારંવાર ઉછળતાં માછલાંઓના સ્ફુરણથી જાણે કટાક્ષ મૂકતી હોય તેવી લાગતી હતી. આવી રેવાનદીના તીર ઉપર યુથથી વિંટાયેલા હસ્તિપતિની જેમ રાવણે સૈન્ય સહિત પડાવ કર્યો. ત્યાં રાવણ રેવા નદીમાં સ્નાન કરી, બે ઉજ્જવળ વસ્ત્ર પહેરી અને સમાધિવડે દંઢ આસન કરીને બેઠો, અને મણિમય પદ્મ ઉપર રત્નમય અર્ધંતબિંબનું સ્થાપન કરી, રેવાના જળથી તેમને સ્નાન કરાવી તેનાં વિકાસી કમળોવડે પૂજન કરવાનો આરંભ કર્યો. એ પ્રમાણે તે પૂજનમાં વ્યગ્ર થઈ રહ્યા હતા, તેવામાં સમુદ્રની વેલની જેમ અકસ્માત્ રેવાનદીમાં મોટું પૂર આવ્યું. ગુલ્મની જેમ વૃક્ષોને મૂળમાંથી ઉખેડતું તે જળ નદીના ઉંચા કિનારાની ઉપર પણ પ્રસરવા લાગ્યું. જાણે શક્તિપુટ હોય તેમ આકાશ સુધી ઉછળતી તરંગોની પંક્તિઓ કાંકાને પાડીને તટ ઉપર બાંધેલાં વડાણોને પરસ્પર અથડાવવા લાગી. પાતાળની ગુફા હોય તેવી મોટી કાંકાની ખીણોને ઉઠરંભરિના ઉઠરને જેમ લક્ષ્ય પૂરે તેમ જળના પૂરે પૂરી દીધી. પૂર્ણિમાની ચંદ્ર-

જ્યોત્સ્ના જેમ સર્વ જ્યોતિશ્ચક્રના વિમાનોને આરંભ કરે તેમ તે રેવાનદીએ તેની અંદર રહેલા ખેટોને ચારે તરફથી આરંભ કરી દીધા. જેમ મહાવાયુ વેગના આવર્તથી વૃક્ષોના પદ્મોને ઉછાળે તેમ તે જળપૂરે ઉછળતા મોટા ઉર્મિઓથી મત્સ્યોને ઉછાળવા માંડ્યા. તે શીશુવાળા અને કચરાવાળા જળપૂરે વેગથી આવીને રાવણની કરેલી અર્ધંતપૂજાને ઘોઈ નાંખી. તે પૂજાનો ભંગ રાવણને મસ્તકના છેદથી પણ અધિક લાગ્યો. તટાળ કાપ કરીને આક્ષેપપૂર્વક તે બોલી ઉઠ્યો—“અરે ! આ દુર્વાર જળસમૂહ અતિ વેગથી અર્ધંતની પૂજામાં અંતરાય કરવાને માટે કારણ વગર વૈરી થયેલા એવા કોણે છાડ્યો ? શું તે જળ છાડનાર કોઈ મિથ્યાદષ્ટિ અધમ નર છે ? વા કોઈ વિદ્યાધર છે ? કે સુર અસુર છે ?” આ સમયે કોઈ એક વિદ્યાધરે આવી રાવણને કહ્યું—“હે દેવ ! અહીંથી આગળ જતાં એક માહિષ્મતી નામે નગરી છે. તેમાં બીજો સૂર્ય હોય તેવો અને સહસ્ર રાજાઓથી સેવાતો સહસ્રાંશુ નામે એક મહાભુજ રાજા છે. તેણે જળકીડાના ઉત્સવને માટે આ રેવાનદી ઉપર સેતુબંધ કરીને તેના જળને શેકી લીધું હતું. મોટા પરાક્રમી વીરોને શું અસાધ્ય છે ? તે સહસ્રાંશુ રાજા હાથીણીઓની સાથે હાથીની જેમ પોતાની સહસ્ર રાણીઓની સાથે સુખે કરીને જળ કીડા કરે છે. અને તે વખતે ઈંદ્રની જેમ તેની ફરતા લાખો રક્ષકો કવચ પહેરી ઊંચા હથિયાર કરીને રેવાનદીના બંને તીર ઉપર ઉભા રહે છે. અપરિમિત પરાક્રમવાળા એ રાજાનો એવો અપૂર્વ અને અદ્ભુતપૂર્વ સ્વાભ છે કે તેના સૈનિકો દ્રક્ષા શોભા માટે કે કર્મના સાક્ષી રૂપેજ રહે છે. જ્યારે એ પરાક્રમી વીરે જળકીડામાં ઉચ્ચ કરાઘાત કરવા માંડ્યા, ત્યારે જળદેવી ક્ષોભ પામી ગઈ અને જળજંતુઓ પલાયન કરી ગયા. હજારો સ્ત્રીઓ સાથે રહેલા તે રાજાએ આ રેવાનદીનું જળ પ્રથમ અત્યંત રૂંધીને પછી સ્વેચ્છાએ છોડી મૂકેલું છે. જેથી ભૂમિ અને આકાશને પ્લાવિત કરતા તે જળપૂરે ઉદ્ભવપણે વેગથી આવીને આ તમારી દેવપૂજાને પણ પ્લાવિત કરી નાખી છે. જુઓ ! આ તે રાજાની સ્ત્રીઓના નિર્માલ્ય રેવાનદીના જળ ઉપર તરે છે, તે તેની નિશાની છે.” આવી તેની વાણી સાંભળીને આહુતિવડે અગ્નિની જેમ રાવણ અધિક ઉદ્દીપ્ત થયો અને બોલ્યો—“અરે મરવાને ઇચ્છનારા તે રાજાએ કાજળથી દેવદૂધ વસ્રની જેમ પોતાના અંગથી દુષિત એવા જળવડે આ મારી દેવપૂજાને દુષિત કરી છે. માટે હે રાક્ષસસુભટો ! મત્સ્યને જેમ માછીમાર બાંધી લાવે તેમ એ પાપી અને વીરમાની રાજાને બાંધીને તટાળ અહીં લઈ આવો.” રાવણની આવી શીઘ્ર આજ્ઞા થતાંજ રેવાનદીના ઉદ્ભવ તરંગોની જેમ લાખો રાક્ષસવીરો રેવાનદીના કિનારાને અનુસરીને દોડવા લાગ્યા. અને બીજા વનના ગજેંદ્રોની સાથે જેમ ગજેંદ્રો યુદ્ધ કરે તેમ તીર ઉપર રહેલા સહસ્રાંશુ રાજાના સૈનિકોની સાથે તે નિશાચરો યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. મેઘ જેમ કરાઓથી અષ્ટાપદને^૧ ઉપદ્રવ કરે તેમ આકાશમાં રહીને વિદ્યાવડે તેમને મોહિત કરી તેઓ ઉપદ્રવ કરવા લાગ્યા. પોતાના સૈનિકોને ઉપદ્રવ પામેલા બેઈ ક્રોધથી અધરને કંપાવતા સહસ્રાંશુએ હાથીની સંજ્ઞાથી પોતાની ગ્રિયાઓને આશ્વાસન આપ્યું. અને પોતે ગંગામાંથી ઐરાવત હસ્તી બહાર નીકળે તેમ રેવાનદીમાંથી બહાર નીકળ્યો. તરતજ તેણે ધનુષ્ય ઉપર પલ્લુ યડાવી, અને રૂના સમૂહને પવન ઉડાડી મૂકે તેમ તે મહાબાહુ સહસ્રાંશુએ બાણોથી આકાશમાં રહેલા રાક્ષસવીરોને વિદ્રાવિત કરી નાંખ્યા. પોતાના સૈનિકોને રણમાંથી પાછા વળતાં બેઈ રાવણ ક્રોધાચમાન થયો અને સહસ્રાંશુની ઉપર બાણોને વર્ષાવતો સામે આવ્યો. બંને વીર ક્રોધી, ઉચ્ચ અને સ્થિર થઈ ચિરકાળ વિવિધ પ્રકારનાં આયુ-

ધોથી યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. છેવટે ભુજના વીર્યથી અજેય એવા માહિષ્મતીના રાજ સહસ્રાંશુને જાણીને રાવણે હસ્તીની જેમ તેને વિદ્યાથી મોહિત કરીને પકડી લીધો. પોતાને છતેલો માનતો રાવણ તે મહાવીર્યને છતીને પણ તેની પ્રશંસા કરતો સતો અનુસેકપણે તેને પોતાની છાવણીમાં લાવ્યો.

જેવામાં રાવણ હર્ષ પામતો આવીને સભામાં બેઠો, તેવામાં શતપ્તાહુ નામે એક આરણ્યમુનિ આકાશમાંથી ઉતરીને સભામાં આવ્યા. મેઘની સાથે મયૂરની જેવો રાવણ તત્કાળ સિંહાસન ઉપરથી ઉભો થઈ મણિમય પાદુકાને છોડી દઈને તેમની સામે આવ્યો. તેમને અર્હંતપ્રભુના ગણધર જેવા માનતો રાવણ પાંચ અંગથી ભૂમિનો સ્પર્શ કરતો તેમના ચરણમાં પડ્યો. પછી પોતે અર્પણ કરેલા આસન ઉપર તે મુનિને બેસાડ્યો, અને પોતે પ્રણામ કરીને તેમની સામે પૃથ્વી ઉપર બેઠો. મૂર્તિમાન વિશ્વાસ હોય તેવા વિશ્વને આશ્વાસન આપવામાં બાંધવરૂપ તે મુનિએ તેને કલ્યાણની માતા જેવી ધર્મલાભરૂપ આશીષ આપી. પછી રાવણે અંજલિ બોડીને એ શ્રેષ્ઠ મુનિને આવવાનું ઠારણ પૂછ્યું, એટલે તે મુનિ નિર્દોષ વાણીએ બોલ્યા--“હું શતપ્તાહુ નામે માહિષ્મતી નગરીનો રાજ હતો. અન્યદા અગ્નિથી સિંહની જેમ હું સંસારવાસથી લય પામી ગયો; તેથી સહસ્રાંશુ નામના મારા પુત્રને રાજ્ય સોંપી મોક્ષમાર્ગમાં રથ જેવું આ વ્રત મેં ચલાવું કરેલું છે.” આટલું અર્ધ બોલતાં રાવણ ગ્રીવા નમાવીને બોલી ઉઠ્યો--“શું આ મહાભુજ આપ પૂજ્યપાદના પુત્ર છે !” મુનિએ હા કહી, એટલે રાવણ બોલ્યો--“હું દિગ્વિજય માટે ફરતાં આ રેવાનદીને કાંઠે આવ્યો, અને અહીં પડાવ કરી વિકસિત કમલોથી પ્રભુની પૂજા કરી તન્મય થઈ એકાગ્ર મને ધ્યાન કરવા લાગ્યો, તેવામાં આ તમારા પુત્રે પોતાના સ્નાનથી મલીન એવા જળને છોડી મારી પૂજામાં ભંગ કર્યો, તેથી ક્રોધ લાવીને મેં આ કરેલું છે; પરંતુ હું માનું છું કે એ મહાત્માએ આ કાર્ય અજ્ઞાનથી કરેલું હશે; કારણ કે તમારો પુત્ર કદી પણ આવી અર્હંતની આશાતના કરે નહિ !” આ પ્રમાણે કહી રાવણ સહસ્રાંશુને ત્યાં લાવ્યો. લજ્જાથી નમ્ર મુખ કરી તેણે મુનિરૂપ પિતાને પ્રણામ કર્યો. રાવણે તેને કહ્યું કે--“હે સહસ્રાંશુ ! આજથી તમે મારા બ્રાતા છો અને તમારી જેમ આ મુનિ મારા પણ પિતા છે; માટે જાઓ, તમારા રાજ્ય ઉપર અધિકાર ચલાવો અને બીજા પણ પૃથ્વી ચલાવું કરો. અમે ત્રણ ભાઈઓ છીએ તેમ રાજલક્ષ્મીના અંશને ભજનારા આજથી તમે અમારા ચોથા ભાઈ છો.” આ પ્રમાણે કહી સહસ્રાંશુને છોડી દીધો; એટલે તેણે કહ્યું કે--“મારે અત્યાર પછી આ રાજ્યનું કે શરીરનું પણ કાંઈ કામ નથી. હું તો પિતાએ આશ્રય કરેલા અને સંસારનો નાશ કરનારા વ્રતનોજ આશ્રય કરીશ. એ સાધુઓનો માર્ગ પ્રાપ્તિ નિર્વાણને આપે છે.” આ પ્રમાણે કહી પોતાનો પુત્ર રાવણને સોંપી એ ચરમદેહી સહસ્રાંશુએ પિતાની પાસે વ્રત ચલાવું કર્યું. મિત્રતાને લીધે પોતે દીક્ષા ચલાવું કર્યોના ખબર અયોધ્યાના પતિ અનરુદ્ધ રાજાને કહેવડાવ્યા. તે ખબર સાંભળી અયોધ્યાના પતિએ વિચાર્યું કે મારા મિત્ર મિત્ર સહસ્રાંશુની સાથે મારે એવો સંકેત હતો કે ‘આપણે સાથે વ્રત ચલાવું કરવું.’ આવી પોતાની પ્રતિજ્ઞા સંભારીને સત્યધનવાળા તેણે પોતાના પુત્ર દશરથ રાજાને રાજ્ય સોંપીને વ્રત ચલાવું કર્યું. પછી રાવણ શતપ્તાહુ અને સહસ્રાંશુ મુનિને વંદના કરી સહસ્રાંશુના પુત્રને રાજ્ય ઉપર બેસાડીને આકાશમાંગે આવ્યો; તેવામાં યદિઓના ઘાતથી જર્જર થઈ ગયેલ નારદ મુનિ ‘અન્યાય, અન્યાય’

એવો પોકાર કરતા ત્યાં આવ્યા. તેણે રાવણને કહ્યું—“હે રાજા ! આ રાજપુર નગરમાં મરૂત નામે રાજા છે, તે દુબ્ધ પ્રાણીના સહવાસથી મિથ્યાદષ્ટિ થઈને યજ્ઞ કરે છે. તે યજ્ઞમાં હોમ કરવા માટે કસાઈઓની જેમ પ્રાણીઓએ પાશમાં બાંધીને આણેલા નિરપરાધી પશુઓ પોકાર કરતા મારા જેવામાં આવ્યા. તેથી આકાશમાંથી નીચે ઉતરી પ્રાણીઓથી વીંટાએલા તે મરૂતરાજાને મેં દયા લાવીને પૂછ્યું કે ‘આ શું આરંભ્યું છે ?’ મરૂતે કહ્યું—‘આ પ્રાણીઓએ કહેલો યજ્ઞ થાય છે, અહીં અંતર્વેદીમાં દેવની તૃપ્તિને માટે પશુઓને હોમવાનાં છે. આ મહા ધર્મ છે અને તે સ્વર્ગનો હેતુ કહેલો છે, માટે આ પશુઓથી આજે હું યજ્ઞ કરીશ.’ પછી મેં તેને કહ્યું—‘આ શરીર વેદી છે, આત્મા યજ્ઞમાન છે, તપ અગ્નિ છે, જ્ઞાન વ્રત છે, સમિધ કર્મ છે, કૌધાદિક પશુઓ છે, સત્ય યજ્ઞસ્તંભ છે, સર્વ પ્રાણીઓની રક્ષા તે દક્ષિણ છે અને જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર—એ ત્રણ રત્નો તે ત્રણ દેવ (બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ્વર) છે. આ વેદોદિત યજ્ઞ બે યોગવિશેષથી કયો હોય તો તે મુક્તિનું સાધન થાય છે. રાક્ષસની જેવા જે લોકો છાગ (મેંઢા) વિગેરે પ્રાણીઓના વધવડે યજ્ઞ કરે છે તે મૃત્યુ પામીને ઘેર નરકમાં જાય છે અને ત્યાં ચિરકાળ દુઃખ ભોગવે છે. માટે હે રાજા ! તમે ઉત્તમ વંશમાં ઉત્પન્ન થયા છો, બુદ્ધિમાન અને સમૃદ્ધિમાન છો, તેથી શિકારીઓને કરવા યોગ્ય એવા આ પાપમાંથી નિવૃત્ત થાઓ. બે પ્રાણીઓના વધથી સ્વર્ગ મળતું હોય તો પછી આ બધો જીવલોક થોડા દિવસોમાં શૂન્ય (ખાલી) થઈ જાય.’ આવાં મારાં વચન સાંભળી યજ્ઞના અગ્નિ જેવા સર્વ પ્રાણીઓ કાંધથી પ્રજ્વલિત થઈ હાથમાં ઢંડ અને પટ્ટક વિગેરે લઈ ઊભા થયા, અને તેઓએ મને મારવા માંડ્યો. ત્યાંથી નાસીને નદીના પૂરથી પરાલવ પામેલો માણસ જેમ બેટને પામે તેમ હું તમને પ્રાપ્ત થયો છું, અર્થાત્ તમે મને મળ્યા છો. તમારા અવલોકનથી મારી તો રક્ષા થઈ, પણ જે નિરપરાધી પશુઓને હણવા માટે તે નરપશુઓ તૈયાર થયા છે તેઓની ત્યાં જઈને રક્ષા કરો.’ આવાં તેનાં વચન સાંભળી તે સઘળું જેવાની ઇચ્છાએ રાવણ વિમાનમાંથી ઉતરીને યજ્ઞમાં ઉપમાં આવ્યો. મરૂત રાજાએ પાદ તથા સિંહાસન વિગેરે આપીને તેની પૂજા કરી. પછી રાવણે કોધાયમાન થઈને મરૂત રાજાને કહ્યું કે—‘અરે ! નરકની અભિમુખ થઈને તમે આવો યજ્ઞ કેમ કરો છો ? ત્રણ જગતના હિતકારી એવા સર્વ જીવોએ અહિંસાવડે ધર્મ કહેલો છે, તો આ પશુહિંસાત્મક યજ્ઞથી તે ધર્મ શી રીતે થાય ? તેથી બે લોકને નાશ કરનાર આ યજ્ઞ કરશો નહિ, બે કરશો તો આ લોકમાં મારા કારાગૃહમાં નિવાસ થશે અને પરલોકે નરકમાં વાસ થશે.’ તે સાંભળી મરૂત રાજાએ તત્કાળ યજ્ઞ કરવો છોડી દીધો. કેમકે બધા વિશ્વને ભયંકર એવી રાવણની આજ્ઞા અલંબનીય હતી.

પછી રાવણે નારદને પૂછ્યું કે ‘આવા પશુવધાત્મક યજ્ઞો કયારથી પ્રવર્ત્યા હશે ?’ નારદ બોલ્યા—‘વેદી દેશમાં શુકિતમતી નામે એક વિખ્યાત નગરી છે; જેની આસપાસ નર્મ સખી હોય તેવી શુકિતમતી નામની નદી વીંટાએલી છે. તે નગરીમાં સારા આચરણવાળા અનેક રાજાઓ થઈ ગયા પછી મુનિસુવ્રત સ્વામીના તીર્થમાં અભિચંદ્ર નામે સર્વ રાજ્ય-કર્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ રાજા થયો હતો. તેનો પુત્ર વસુ નામે થયો, જે મહાબુદ્ધિમાન અને સત્યવચનીપણામાં વિખ્યાત થયો. ક્ષીરકંઠ નામના એક ગુરૂની પાસે તે ગુરૂનો પુત્ર પર્વત, રાજપુત્ર વસુ અને હું એમ ત્રણે જણ ભણતા હતા. એક વખતે રાત્રિએ અભ્યાસના શ્રમથી થાકી જઈને અમે ઘરની ઉપર અગાશીમાં સુતા હતા, તેવામાં કોઈ બે ચારણશ્રમણમુનિ આકાશમાર્ગે જતાં માંહોમાંહી આ પ્રમાણે બોલ્યા—‘આ ત્રણ વિદ્યાર્થીઓમાં એક સ્વર્ગે

જશે અને બે નરકે જશે.’ આ વાર્તાલાપ ક્ષીરકદંબ ગુરૂના સાંભળવામાં આવ્યો. તેથી તેઓ ખેદ પામીને ચિંતવવા લાગ્યા કે, ‘અહો ! મારા જેવો ગુરૂ અધ્યાપક છતાં આમાંથી બે શિષ્યો નરકમાં જશે !’ પછી અમારામાંથી કોણુ સ્વર્ગે જશે અને કોણુ નરકે જશે તેનો નિર્ણય કરવાની જિજ્ઞાસાથી ગુરૂએ અમો ત્રણેને એક સાથે બોલાવ્યા, અને અમો ત્રણેને એક એક પિષ્ટનો કુકડો આપીને કહ્યું કે—‘જ્યાં કોઈ ન ગુએ તેવે ઠેકાણે જઈને આ કુકડાને તમારે મારી નાંખવો.’ પછી વસુ અને પર્વતે તો કોઈક શૂન્ય પ્રદેશમાં જઈ પોતાની આત્મહિત ગતિની માફક તે પિષ્ટના કુકડાને મારી નાંખ્યો. હું એકલો નગરની બહાર દૂર દેશે જઈ એકાંતમાં રહીને દિશાઓને જોતો વિચાર કરવા લાગ્યો કે “ગુરૂએ આ બાબતમાં પ્રથમ અમને આજ્ઞા આપી છે કે જ્યાં કોઈ ગુએ નહિ તેવે સ્થાને આ કુકડાને મારવો; પણ અહીં તો કુકડો પોતે ગુએ છે, હું જોઉં છું, આ ખેચરો ગુએ છે, લોકપાલો ગુએ છે અને જ્ઞાનીઓ પણ ગુએ છે, એવું કોઈ સ્થાન નથી કે જ્યાં કોઈ પણ ગુએ નહિ, તેથી ગુરૂની વાણીનું તાત્પર્ય એવું જણાય છે કે ‘આ કુકડાને મારવો નહિ.’ એ પૂજ્યગુરૂ સદા ક્યાણુ અને હિંસાથી વિમુખ છે. તેથી તેમણે અમારી બુદ્ધિની પરીક્ષા કરવાને માટે જ જરૂર આવી આજ્ઞા આપી હશે.” આવો વિચાર કરી એ કુકડાને હણ્યા વગર હું પાછો આવ્યો અને કુકડાને નહિ હણવાનો હેતુ ગુરૂને જણાવ્યો. ગુરૂએ ‘જરૂર આ શિષ્ય સ્વર્ગે જશે’ એવો નિશ્ચય કરી ગૌરવવડે મને શાબાશ, શાબાશ, એમ કહી આલિંગન કર્યું. પછી થોડીવારે વસુ અને પર્વત આવ્યા. તેમણે કહ્યું કે—‘જ્યાં કોઈ ન ગુએ તેવે ઠેકાણે કુકડાને અમોએ મારી નાંખ્યો.’ ગુરૂએ ધિક્કારપૂર્વક કહ્યું કે—‘રે પાપીઓ ! તમે પોતે જોતા હતા અને ઉપર ખેચર વિગેરે જોતા હતા, છતાં તમે તે કુકડાને કેમ મારી નાંખ્યો ?’ પછી ખેદથી તેમને નવો અભ્યાસ કરાવવાનો વિચાર બંધ કરી ઉપાધ્યાયે ચિંતવ્યું કે “આ વસુ અને પર્વતને અધ્યયન કરાવવાનો મારો પ્રયાસ વ્યર્થ થયો. જેમ જાનતું પડતું સ્થાનના ભેદથી મોતીપણે પણ થાય છે અને લવણપણે પણ થાય છે, તેમ ગુરૂનો ઉપદેશ પાત્ર પ્રમાણે જ પરિણમે છે. પર્વત મારો પ્રિય પુત્ર છે અને વસુ પુત્રથી પણ અધિક છે; તેઓ જ્યારે નરકમાં જવાના છે તો પછી મારે ગૃહવાસમાં રહેવાનું શું પ્રયોજન છે ?” આવો નિર્વેદ (વેરાગ્ય) પામી ઉપાધ્યાયે તરતજ દીક્ષા લીધી, અને વ્યાખ્યાન (પાઠન) કરાવવામાં નિપુણ એવા પર્વતે પોતાના પિતાનું ગુરૂપદ લીધું. ગુરૂના પ્રસાદથી સર્વ શાસ્ત્રમાં ચતુર થઈ હું ત્યાંથી પોતાને સ્થાનકે ચાલ્યો ગયો, અને રાજાઓમાં ચંદ્ર સમાન અભિચંદ્ર રાજાએ સમય આવતાં મત અહણ કર્યું, એટલે લક્ષ્મીવડે વાસુદેવ જેવો વસુ રાજા થયો. તે પૃથ્વીમાં સત્યવાદી તરીકે પ્રખ્યાત થયો. તેથી તે પ્રખ્યાતિ પાગવાને માટે તે સત્યજ બોલતો હતો. એક વખતે વિંધ્યગિરિના નિતંબમાં કોઈ શિકારી મૃગચા રમવા આવ્યો; તેણે એક બાણુ નાંખતાં તે વચમાં સ્ખલિત થઈ ગયું. બાણુનો સ્ખલન થવાનો હેતુ જાણવાને તે ત્યાં ગયો, તો તેને આકાશ જેવી નિર્મળ સ્ફટિકની શિલાનો સ્પર્શ થયો, તેથી તેણે વિચાર કર્યો કે ‘ચંદ્રમાં ભૂમિની જાયાની જેમ કોઈ બીજે સ્થાને ચરતો મૃગ આ શિલામાં પ્રતિબિંબિત થયેલો મારા જેવામાં આવ્યો હશે. કારણ કે આ શિલા હાથના સ્પર્શ વિના કોઈ જણાય તેવી નથી, માટે એ વસુરાજને યોગ્ય છે.’ આમ વિચારી તે શીકારીએ એકાંતમાં જઈને વસુરાજને તેની જાણ કરી તેથી રાજાએ હર્ષથી તે શિલા અહણ કરી અને તેને ઘણું ધન આપ્યું. પછી વસુરાજાએ ગુપ્ત રીતે તે શિલાની એક આસનવેદી^૧ કરાવી અને તે વાત

ગુપ્ત રાજવાને માટે તેના કારીગરોને મરાવી નાંખ્યા. કારણકે રાજાઓ કોઈના મિત્ર હોતા નથી. પછી તે શિલાની વેદી ઉપર ચેદી દેશના રાજા વસુએ પોતાનું સિંહાસન રાખ્યું. તેથી વસુરાજના સત્યના પ્રભાવથી આ સિંહાસન જમીનથી અધર આકાશમાં રહ્યું છે એમ અબુધ લોકો જાણવા લાગ્યા, અને ‘સત્યથી સંતુષ્ટ થયેલા દેવતાઓ વસુરાજની સાંનિધ્ય કરે છે’ આવી તેની ઉચ્ચ પ્રસિદ્ધિ સર્વ દિશાઓમાં ફેલાણી. તે પ્રસિદ્ધિથી લય પામીને અનેક રાજાઓ તેને વશ થઈ ગયા. કારણકે સાચી કે ખોટી-ગમે તેવી પણ પ્રસિદ્ધિ માણસોને જય આપે છે.

એક વખતે ફરતો ફરતો હું ત્યાં ગયો. તે વખતે બુદ્ધિમાન શિષ્યોને ઋગ્વેદની વ્યાખ્યા આપતો પર્વત મારા જોવામાં આવ્યો. તેમાં અર્જુનચરિત્ર એ શબ્દનો ‘મેંઢાથી થત કરવો’ એવો અર્થ તે શીખવતો હતો. તે સાંભળી મેં તેને કહ્યું-“અરે ભાઈ! જ્ઞાતિથી તું આવું કેમ બોલે છે? આપણા ગુરુએ તો અજ્ઞ પદનો અર્થ એવો બતાવ્યો છે કે ત્રણ વર્ષનું જુનું ધાન્ય કે જે ફરીવાર ઉગતું નથી તે અજ કહેવાય છે. કારણ કે તેની વ્યુત્પત્તિ એવી છે કે “ન જાયતે ઇતિ અજાઃ” જે ન ઉત્પન્ન થાય (ઉગે નહીં) તે અજ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે આપણા ગુરુએ બતાવેલી વ્યાખ્યા તું શા હેતુથી ભૂલી ગયો?” પર્વત બોલ્યો કે-“મારા પિતા (ગુરુ)એ એવું કહ્યું જ નથી, તેમણે તો અજ નો અર્થ ‘મેષ’ (મેંઢા) જ કહેલ છે, અને નિઘંટુ (કોષ)માં પણ તેમજ છે.” મેં કહ્યું કે ‘શબ્દોના અર્થોની કલ્પના મુખ્ય અને ગૌણ એમ બે પ્રકારની હોય છે, તેમાં ગુરુએ અહીં ગૌણ અર્થ કહેલો છે. વળી ગુરુ ધર્મનોજ ઉપદેશ કરનાર હોય છે, અને ધર્માત્મક વચન તે જ વેદ કહેવાય છે; માટે હે મિત્ર! તે બંનેને અન્યથા કરીને તું પાપ ઉપાર્જન કર નહિ.’ પર્વત આક્ષેપથી બોલ્યો-‘અરે! ગુરુએ તો અજ શબ્દનો અર્થ મેંઢાજ કહેલો છે, તે છતાં ગુરુનો ઉપદેશ અને શબ્દનો અર્થ ઉલ્લંઘીને તું અધર્મ ઉપાર્જન કરે છે? લોકો મિથ્યાભિમાનવાળી વાણી ફંડના લયથી બોલતા નથી, માટે આપણા વચ્ચે પોતપોતાના પક્ષનું સ્થાપન કરવામાં જે ખોટો ઠરે તેની જિહ્વા છેદવાનું પણ થાય; અને આપણ બંનેની વચ્ચે આપણા સહાધ્યાયી અને સત્યવાદી વસુરાજને પ્રમાણિક ઠરાવો.’ તે સાંભળી મેં તે પ્રમાણે કબુલ રાખ્યું. કારણ કે સત્યવાદીઓને ક્ષોભ હોતો નથી.

આ પ્રતિજ્ઞાની ખબર થતાં પર્વતને તેની માતાએ એકાંતમાં કહ્યું-“હે પુત્ર! ‘અજ એટલે ત્રણ વર્ષનું ધાન્ય’ એવું મેં પણ તારા પિતા પાસેથી ધરતું કામકાજ કરતાં સાંભળ્યું હતું; તેથી તે ગર્વથી જે આ જિહ્વા છેદવાનું પણ કર્યું તે સાડું કર્યું નથી. કારણ કે અવિચારિત કાર્યના કરનારા વિપત્તિનું સ્થાન થઈ પડે છે.” પર્વત બોલ્યો-“હે માતા! હું તો એ પ્રતિજ્ઞા કરી ચુક્યા છું, તેથી હવે જે થયું તે થયું, બીજું થવાનું નથી.” પછી પોતાના પુત્ર પર્વતને પ્રાપ્ત થવાનાં કષ્ટની પીડાથી હૃદયમાં આકુળવ્યાકુળ થતી તેની માતા વસુરાજની પાસે આવી કારણ કે પુત્રને માટે પ્રાણી શું ન કરે?

પર્વતની માતાને જોઈ વસુરાજ બોલ્યો-“હે અંબા! આજે તમારા દર્શનથી મારે ક્ષીરકંઠ ગુરુના દર્શન થયાં છે. કહો, તમારું શું કામ કરે? અથવા તમને શું આવું?” તે બોલી-“હે રાજા! મને પુત્રરૂપ સિક્ષા આપો. હે વત્સ! પુત્ર વિના મારે બીજાં ધનધાન્ય શા કામનાં છે!” વસુ બોલ્યો-“માતા! તમારો પુત્ર પર્વત મારે પાળવા યોગ્ય છે અને પૂજવા યોગ્ય છે. કારણકે ‘ગુરુની જેમ ગુરુના પુત્રની સાથે પણ વર્તવું જાઈએ’ એમ વેદ કહે છે. હે માતા! આજે અકાળે રોષ ધરનારા કાળે કોનું પાનું ઉખેળ્યું છે? મારા ભાઈ

પર્વતને કોણ મારવા ઇચ્છે છે ? કહો, તમે કેમ આતુર થઈ ગયાં છો ?” આ પ્રમાણે પૂછવાથી તેણે અજ શબ્દની વ્યાખ્યાનું વૃત્તાંત, પુત્રનું પણ અને તેમાં તમારું પ્રમાણિકપણું—એ સર્વ વાતો જણાવી પછી પ્રાર્થના કરી કે “હે વત્સ ! તારા ભાઈ પર્વતની રક્ષા કરવાને માટે તું ‘અજ’ શબ્દનો અર્થ ‘મેંદો’ એવો કર; કારણ કે મોટા પુરૂષો પ્રાણથી પણ બીજાને ઉપકાર કરે છે, તો વચનથી કેમ ન કરે ?” તે સાંભળી વસુરાજ બોલ્યો—“માતા ! હું મિથ્યા વચન શા માટે બોલું ? કારણ કે સત્યવાદી પુરૂષો પ્રાણનો નાશ થાય તો પણ અસત્ય બોલતા નથી. પાપથી ભય પામનારા પુરૂષો બીજું પણ અસત્ય બોલવું નહિ, તો આ ગુરૂની વાણીને અન્યથા કરવાવાળી કૂટ સાક્ષી આપવી. તેની તો શી વાત કરવી !” માતાએ કહ્યું—“કાં તો ગુરૂના પુત્રનું માન રાખી તેને બચાવ અથવા સત્યવ્રતનો આગ્રહ રાખી ગમે તે કર.” આવાં તેનાં સરોપ વચન સાંભળીને વસુએ ગુરૂપુત્રનું માન રાખવાનું કબુલ કર્યું, એટલે ક્ષીરકદંબ ગુરૂની પત્ની હર્ષ પામીને પોતાને ઘેર આવી પછી હું અને પર્વત વસુરાજની પર્ષદામાં ગયા.

વસુરાજની સભામાં મધ્યસ્થ ગુણવડે શોભનારા સભ્યજનો અને સત્ અસત્ વાદરૂપ ક્ષીર અને નીરનો લેહ કરવામાં હંસ જેવા વાદીઓ એકઠા મળેલા હતા. વસુ રાજ ગગનમાં ચંદ્રની જેમ પેદી આકાશ જેવી રેફ્રેક્ટિવ શિલાની વેદીપર રહેલા સિંહાસનપર સભાપતિ થઈને બેઠો હતો. તેમને મેં અને પર્વતે અજ શબ્દની વ્યાખ્યાનો જે પોતપોતાનો પક્ષ હતો તે કહી સંભળાવ્યો, અને કહ્યું કે—“હે સત્યવાદી ! આમાં જે સત્ય હોય તે કહો.” તે વખતે બીજા વૃદ્ધ વિષ્ણુએ રાજાને કહ્યું કે—“હે રાજા ! આ વિવાદ તો તમારી ઉપર જ છે. ભૂમિ અને આકાશમાં સૂર્યનો જેમ આ બંને વચ્ચે તમે પ્રમાણિક સાક્ષી છો. ઘટ વિગેરે જે દશ દિવ્ય^૧ છે તે સત્યથી રહેલા છે, સત્યથી મેઘ વર્ષે છે અને સત્યથી દેવતા સિદ્ધ થાય છે. હે રાજા ! તમારાથી જ આ સર્વ લોક સત્યમાં રહેલો છે, તેથી આ વિષે તમને શું કહીએ ? જે તમારા સત્ય વ્રતને યોગ્ય હોય તે કહો.” આવાં વચન સાંભળ્યાં છતાં પણ પોતાની સત્યપણાની પ્રસિદ્ધિને છોડી દઈને વસુરાજએ કહ્યું—“ગુરુએ અજ શબ્દનો અર્થ ‘મેંદો’ કહ્યો છે.” આવાં વસુરાજનાં અસત્ય વચનથી ક્રોધ પામીને ત્યાં રહેલા દેવતાઓએ આકાશ જેવા રેફ્રેક્ટિવ આસનવેદિકા ચૂર્ણ કરી નાંખી. તત્કાળ વસુરાજ બાણે નરકપાતનું પ્રસ્થાન કરતો હોય તેમ પૃથ્વીપર પડી ગયો. અસત્ય વચન બોલવાથી કોપ પામેલા દેવતાઓએ પાડીને મારી નાંખેલો વસુરાજ મરણ પામીને ઘેર નરકમાં ગયો. વસુનો પુત્ર પૃથુવસુ, ચિત્રવસુ, વાસવ, શુક, વિભાવસુ, વિદ્યાવસુ, સૂર અને મહાસુર—તે આઠે અનુક્રમે પિતાની રાજગાદી ઉપર બેઠા; પણ દેવતાઓએ કોપથી તત્કાળ તેઓને પણ મારી નાંખ્યા. તેથી નવમે સુવસુ નામે પુત્ર ત્યાંથી નાસીને નાગપુર ગયો, અને દશમે વૃહદ્વજ નામનો પુત્ર મથુરાપુરીએ ગયો. પછી પુરજનોએ હાસ્ય કરી પર્વતને નગરીની બહાર કાઢી મૂક્યો, તેને મહાકાળ નામના અસુરે ઘડણ કર્યો.

સવણે પૂછ્યું—“એ મહાકાળ અસુર કોણ હતો ?” એટલે નારદ તેની કથા કહેવા લાગ્યા—અહીં ચારણ્યુગલ નામે એક નગર છે. ત્યાં અયોધન નામે એક રાજા થયો, તેને દિતિ નામે પ્રિયા હતી. તેને સુલસા નામે એક રૂપવતી દુહિતા થઈ હતી. અયોધન રાજાએ

૧. જળ, અગ્નિ, ઘડો, કોશ, વિષ, માયા, યોગ્યા, ફળ, ધર્મ અને પુત્રને સ્પર્શ કરવો, આ દશ દિવ્ય કહેવાય છે.

તેના સ્વયંવરમાં બોલાવવાથી સર્વ રાજાઓ ત્યાં આવ્યા, તેઓમાં સગર નામે રાજા સર્વથી અધિક હતો. તે સગરની આજ્ઞાથી મંદોદરી નામની એક પ્રતિહારી અયોધન રાજાના આવાસમાં વારંવાર જતી હતી. એક વખતે દિતિ રાણી સુલસાકુમારીની સાથે ગૃહોદ્યાનના કદલીગૃહમાં બેઠી હતી, તેવામાં મંદોદરી પણ ત્યાં આવી ચડી. તે બંનેનાં વચનો સાંભળવાની ઈચ્છાથી મંદોદરી જતાઓમાં સંતાઈ રહી. તે વખતે દિતિએ સુલસાને કહ્યું-વત્સે ! તારા આ સ્વયંવરમાં મારા મનમાં એક શંક્ય છે, અને તેનો ઉદ્ધાર કરવો તારે આધીન છે; માટે તું સારી રીતે મૂળથી તે વાત સાંભળ-શ્રી ઋષભસ્વામીને ભરત અને બાહુબલી નામે મુખ્ય બે વંશધર પુત્રો હતા, જેઓના પુત્ર સૂર્ય અને સોમ થયા હતા. તેમાં સોમના વંશમાં તૃણભિંદુ નામે મારો ભાઈ થયેલો છે અને તારા પિતા અયોધન રાજા સૂર્યના વંશમાં થયેલા છે. અયોધન રાજાની બેન સત્યયશા તૃણભિંદુ રાજાની સ્ત્રી થયેલ છે, અને તેને મધુપિંગ નામે એક પુત્ર થયેલો છે હે સુદરી ! તને એ મધુપિંગને આપવાની મારી ઈચ્છા છે, અને તારા પિતા તને સ્વયંવરમાં આવેલા રાજાઓમાંથી કોઈ પણ વરને આપવાને ઈચ્છે છે. હવે સ્વયંવરમાં તું કોને વરીશ તે હું જાણી શકતી નથી. તેથી એક મોટું શબ્દ મારા હૃદયમાં સાલે છે; માટે સર્વ રાજાઓની વચમાં તારે મારા બ્રાતૃજ (ભત્રીજા) મધુપિંગને વરવો એમ કબુલ કર.” આવી પોતાની માતાની શિક્ષા સુલસાએ સ્વીકારી. આ સર્વ વાત શુભ રીતે સાંભળીને મંદોદરીએ સગરરાજા પાસે નિવેદન કરી.

સગરરાજાએ પોતાના પુરોહિત વિશ્વભૂતિને આજ્ઞા કરી, એટલે તત્કાળ તે શીઘ્રકવિએ એક રાજલક્ષણસંહિતા રચી કાઢી. તેમાં તેણે એવું લખ્યું કે જેથી સગર રાજા સર્વ રાજલક્ષણોથી યુક્ત ગણાય અને મધુપિંગ રાજલક્ષણરહિત ઠરે. તે પુસ્તક તેણે પુરાણની જેમ પેઠીમાં મૂક્યું. પછી એક વખતે રાજાની આજ્ઞાથી તે પુરોહિતે રાજસભામાં તે પ્રગટ કર્યું. તે વખતે પ્રથમ સગરરાજાએ કહ્યું કે-“આ પુસ્તક વંચાતાં તેમાં બતાવેલા રાજલક્ષણોથી જે રહિત જણાય તે સર્વને વધ કરવા યોગ્ય અને ત્યાજ્ય છે.” પછી જેમ જેમ પુરોહિતે તે પુસ્તક વાંચવા માંડ્યું તેમ તેમ તેમાં બતાવેલાં લક્ષણ પોતાનામાં નહિ હોવાથી મધુપિંગ લજ્જા પામવા લાગ્યો. છેવટે મધુપિંગ ત્યાંથી ઉઠી ગયો અને સુલસા સગરરાજાને વરી. તત્કાળ તેમનો વિવાહ થયો, અને પછી સર્વ પોતપોતાને સ્થાનકે ગયા.

મધુપિંગ અપમાન થવાથી બાળતપ કરીને મૃત્યુ પામ્યો, અને સાઠ હજાર અસુરોનો સ્વામી મહાકાળ નામે અસુર થયો. તેણે અવધિજ્ઞાનવડે સુલસાના સ્વયંવરમાં પોતાનું અપમાન થવાના કારણભૂત સગરરાજાએ કૃત્રિમ બનાવેલું સર્વ ચરિત્ર જાણ્યું; તેથી તેણે વિચાર કર્યો કે ‘સગરરાજાને અને બીજા રાજાઓને મારી નાંખું.’ પછી તે અસુર તેમનું છિદ્ર જોતો ફરવા લાગ્યો. એકવાર તેણે શુક્તિમતી નગરી પાસે શુક્તિમતી નદીમાં પર્વતને જોયો એટલે બ્રાહ્મણનો વેશ લઈને તે પર્વતની પાસે આવ્યો અને કહ્યું કે-“હે મહામતિ ! હું શાંડિલ્ય નામે તારા પિતાનો મિત્ર છું. પૂર્વે હું અને તારો પિતા ક્ષીરકદંબ બંને ગૌતમ નામના બુદ્ધિમાન ઉપાધ્યાયની પાસે સાથે ભણ્યા હતા. હમણા નારદે અને બીજા લોકોએ તારું અપમાન કર્યું, તે વાત સાંભળીને હું અહીં આવ્યો છું. હું મંત્રોથી વિશ્વને મોહિત કરીને તારા પક્ષની પૂર્તિ કર્યા કરીશ.” આ પ્રમાણે કહી તે અસુરે પર્વતની સાથે રહી દુર્ગતિમાં પાડવાને માટે ઘણા લોકોને કુધર્મમાં મોહિત કરી દીધા. લોકોમાં સર્વ કેષાણે વ્યાધિ અને ભૂતવિગેરેના દોષો ઉત્પન્ન કરી પર્વતના મતને નિર્દોષ ઠરાવવા માંડ્યા. શાંડિલ્યની આજ્ઞાથી પર્વતે રોગની શાંતિ કરવા માંડી, અને લોકોને ઉપકારી કરી કરીને પોતાના મતમાં સ્થાપન

કરવા માંડ્યા. સગરરાજના નગરમાં, અંતઃપુરમાં અને પરિવારમાં પણ તે અસુરે અત્યંત દ્વંદ્વેષ રોગો વિકુળ્યા. સગરરાજ પણ લોકોની પ્રતીતિથી પર્વતને ભજવા લાગ્યો, એટલે તેણે શાંડિલ્યની સાથે રહીને સર્વ ઠેકાણે રોગની શાંતિ કરી.

પછી શાંડિલ્યના કહેવા પ્રમાણે પર્વતે લોકોને ઉપદેશ આપવા માંડ્યો કે “સૌનામણિ યજ્ઞમાં વિધિવડે સુરાપાન કરવાથી દોષ લાગતો નથી માટે તેમાં સુરાપાન કરવું; ગોસવ નામના યજ્ઞમાં અગ્નિ સ્ત્રીની સાથે ગમન કરવું; માતૃમેઘ યજ્ઞમાં માતાનો વધ અને પિતૃમેઘ યજ્ઞમાં પિતાનો વધ અંતર્વેદિમાં કરવો, તેથી દોષ લાગતો નથી. કાચખાના પૃષ્ઠ ઉપર અગ્નિ મૂકી ‘જુજ્વકારવ્યાય સ્વાહા’ એમ બોલી પ્રયત્નથી હુતદ્રવ્યવડે તેમાં હોમ કરવો, જે કાચખો ન મળે તો માથે તાળવાળા, પીળા વર્ણના કિચારહિત અને કુસ્થાનમાં અવતરેલા એવા કોઈ શુદ્ધ દ્વિબતી (બ્રાહ્મણહિ) ના, જળવડે પવિત્ર કરેલા કૂર્માકાર^૧ મસ્તક ઉપર અગ્નિને પ્રદિપ્ત કરીને તેમાં આહુતિ નાખવી, જે થઈ ગયેલું છે અને જે થવાનું છે તે સર્વ પુરૂષ (ધર્મ) જ છે, જે અમૃતના સ્વામી થયેલા છે (મોક્ષે ગયેલા છે) અને જે અન્નથી નિર્વાહ કરે છે તે સર્વ ઈશ્વર રૂપ જ છે. એવી રીતે સર્વ એક પુરૂષ (ધર્મ) રૂપ જ છે, તેથી કોણ કોને મારે છે? માટે યજ્ઞમાં ઈચ્છા પ્રમાણે પ્રાણીઓની હિંસા કરવી અને યજ્ઞમાં યજ્ઞમાને માંસનું ભક્ષણ કરવું; કારણ કે તે દેવતાના ઉપદેશથી કરેલું છે, અને મંત્રાદિવડે પવિત્રિત છે.” આ પ્રમાણે ઉપદેશ આપી સગરરાજને પોતાના મતમાં લેજવી તેણે કુરૂક્ષેત્ર વિગેરેમાં ઘણા યજ્ઞો કરાવ્યા. થોડે થોડે તેનો મત પ્રસરતાં તેણે રાજસુયાદિક^૨ યજ્ઞો પણ કરાવ્યા, અને તે અસુરે યજ્ઞના કરનારાઓને, યજ્ઞમાં હોમેલા પ્રાણી કે રાજ વિગેરેને વિમાનપર રહેલા બતાવ્યા; તેથી પ્રતીતિ આવતાં પર્વતના મતમાં રહીને લોકો પ્રાણી-હિંસાત્મક યજ્ઞો નિઃશંકપણે કરવા લાગ્યા.

આ બધું જોઈને મેં દીવાકર નામના એક વિદ્યાધરને કહ્યું કે ‘આ યજ્ઞોમાંથી બધા પશુઓને તારે હરી લેવા.’ એટલે મારે વચન માનીને તે યજ્ઞમાંથી પશુઓનું હરણ કરવા લાગ્યો. તે પેલા પરમાધાર્મિક અસુરના જાણવામાં આવ્યું, જેથી તેની વિદ્યાનો ઘાત કરવાને તે મહાકાળે યજ્ઞમાં ઋષભદેવની પ્રતિમા સ્થાપિત કરવા માંડી, એટલે તે દિવાકર એચર વિરામ પામી ગયો. પછી હું ઉપાચક્ષીણ થવાથી શાંત થઈને બીજે ચાલ્યો ગયો. પછી તે અસુરે માથાથી યજ્ઞમાં સગરરાજની ભાવના કરી, અને તત્કાળ સુલસા સહિત સગરરાજને યજ્ઞના અગ્નિમાં હોમી દીધો. પછી તે મહાકાળ અસુર કૃતાર્થ થઈને પોતાને સ્થાનકે ગયો.

આ પ્રમાણે પાપના પર્વતરૂપ તે પર્વત થકી યાજ્ઞિક બ્રાહ્મણોએ હિંસાત્મક યજ્ઞો પ્રવર્ત્યા છે, તે તમારે અટકાવવા યોગ્ય છે.” આવાં નારદનાં વચન અંગીકાર કરી સત્કાર-પૂર્વક તેને વિદાય કરીને રાવણે મરૂતરાજને ક્ષમા આપી. મરૂત રાવણને નમીને બોલ્યો— ‘હે સ્વામી! આ કૃપાને લાંડાર કોણ પુરુષ હતો કે જેણે આ પાપમાંથી અમને તમારી પાસે નિવૃત્ત કરાવ્યા?’ આવા તેના પ્રશ્નથી રાવણ નારદની ઉત્પત્તિ કહેવા લાગ્યા;—

“બ્રહ્મરૂચિ નામે એક બ્રાહ્મણ હતો. તે તાપસ થયો હતો, છતાં તેની કુમી નામે સ્ત્રી સગર્ભા થઈ. એક વખતે તેને ઘેર સાધુઓ આવ્યા. તેમાંથી એક સાધુ બોલ્યા કે ‘તમોએ સંસારના ભયથી શુદ્ધવાસનો ત્યાગ કર્યો તે તો બહુ સાફ કર્યું’, પણ ફરીવાર સ્ત્રીનો સંગ

૧ કાચખાની જેવા આકારવાળા. ૨ જેમાં રાજનો હોમ કરવો તે રાજસુય યજ્ઞ.

રાખીને વિષયમાં ચિત્તને લુપ્ત કરે છે, ત્યારે ગૃહવાસથી આ વનવાસ શી રીતે સારો કહેવાય ?' તે સાંભળી બ્રહ્મરૂચિએ જિનશાસનનો સ્વીકાર કરીને દીક્ષા લીધી, અને તે કૂમીં પરમ શ્રાવિકા થઈ. મિથ્યાત્વને છોડી ત્યાં જ રહીને તેણે એક પુત્રને જન્મ આપ્યો. તે પુત્રે જન્મસમયે રૂદન કર્યું નહોતું તેથી તેનું નામ નારદ પાડ્યું. એકદા તે કૂમીં બીજે ગઈ હતી તેવે સમયે જાંભક દેવતાએ તેના પુત્રને હરી લીધો. એટલે પુત્રશોકથી તેણે ઇંદુમાળા નામની આર્યા પાસે જઈને દીક્ષા લીધી. જાંભક દેવતાઓએ તે પુત્રને ઉછેર્યો અને શાસ્ત્ર ભણાવ્યાં. પછી અનુક્રમે તેને આકાશગામિની વિદ્યા આપી. શ્રાવકનાં અણુવત ધરતો એ પુત્ર ધૌવન વચને પ્રાપ્ત થયો. મસ્તક પર શિળા રાખવાથી એ યતિ કે ગૃહસ્થ ગણાતો નથી. તે નારદ કલહ જોવાનો આકાંક્ષી છે, ગીત અને નૃત્યનો શોખીન છે, અને હમેશાં કામદેવની ચેષ્ઠાથી રહિત છતાં અતિ વાચાલ અને અતિ વત્સલ છે, વીર અને કામુક પુરુષોની વચ્ચે તે સંધિ ને વિગ્રહ કરાવે છે, હાથમાં છત્રી, અક્ષમાળા અને કમંડલુ રાખે છે અને પગમાં પાદુકા પહેરે છે, દેવતાઓએ તેને ઉછેર્યો છે તેથી તે પૃથ્વીમાં દેવર્ષિના નામથી પ્રખ્યાત છે, અને પ્રાયઃ બ્રહ્મચારી અને સ્વેચ્છાચારી છે." આ પ્રમાણે નારદની વાતો સાંભળીને મરૂત રાજાએ પોતે અજ્ઞાનથી કરેલા યજ્ઞના અપરાધને ખમાવ્યો. પછી મરૂત રાજાએ કનકપ્રભા નામની પોતાની કન્યા રાવણને આપી અને રાવણ તેની સાથે પરણ્યો.

પવનની જેવો બળવાન અને મોટા પરાક્રમવાળો રાવણ મરૂત રાજાના યજ્ઞનો ભંગ કરીને ત્યાંથી મથુરા નગરીએ આવ્યો. મથુરાનો રાજા હરિવાહન શિવની જેમ ત્રિશૂલધારી મધુ નામના પુત્રની સાથે રાવણની સામે આવ્યો. ભક્તિથી આવેલા હરિવાહનની સાથે કેટલીક વાતો કર્યા પછી રાવણે પૂછ્યું કે 'આ તમારા પુત્રને ત્રિશૂલનું આયુધ ક્યાંથી ?' પિતાએ બ્રહ્મુટીની સંજ્ઞાથી આજ્ઞા આપી, એટલે મધુ મધુરતાથી બોલ્યો—“આ ત્રિશૂલનું આયુધ મારા પૂર્વ જન્મના મિત્ર ચમરેંદ્રે આપેલું છે. એ આપતી વખતે ચમરેંદ્રે કહ્યું હતું કે—ઘાતકીખંડ દ્વીપના ઐરાવત ક્ષેત્રમાં શતદ્વાર નગરને વિષે સુમિત્ર નામે એક રાજપુત્ર અને પ્રભવ નામે એક કુલપુત્ર હતા. આ બંને વચ્ચે અને મદનની જેમ મિત્ર હતા. તેઓ બાલ્યવયમાં એક ગુફાની પાસે કળાલ્યાસ કરતા હતા, અને અત્રિવનીકુમારની જેમ અવિયુક્તપણે સાથે રહીને કોડ કરતા હતા. જ્યારે સુમિત્રકુમાર યુવાન થઈને તે નગરમાં રાજ થયો, ત્યારે તેણે પોતાના મિત્ર પ્રભવને પોતાની જેવો સરખો સમૃદ્ધિવાળો કર્યો. એક વખતે સુમિત્ર રાજા અન્ધથી હરાઈ કોઈ મહા અરણ્યમાં ગયો. ત્યાં એક પલ્લીપતિની વનમાળા નામની પુત્રીને પરણ્યો. તેને લઈ રાજા પોતાના નગરમાં આવ્યો એટલે ઉત્કટ રૂપ ધૌવનવાળી તે વનમાળા પ્રભવના જોવામાં આવી. તેનું દર્શન થયું ત્યારથી કામચીડિત થતો પ્રભવ કૃષ્ણપક્ષના ચંદ્રની જેમ દિવસે દિવસે કૃશ થવા લાગ્યો. તેને મંત્રતંત્રથી અસાધ્ય રીતે અતિ કૃશ થતો જાણી રાજા સુમિત્રે કહ્યું—‘હે બાંધવ ! તારા દિલમાં જે ચિંતા કે દુઃખ હોય તે ખુલ્લી રીતે કહી આપ.’ પ્રભવે કહ્યું—‘હે વિભુ ! તે કહી શકાય તેમ નથી; કારણ કે તે મનમાં રહ્યું છે તો પણ કુળને કલંકિત કરે છે.’ જ્યારે રાજાએ અતિ આગ્રહથી પૂછ્યું, ત્યારે તે બોલ્યો—‘તમારી રાણી વનમાળા ઉપરનો અનુરાગ તેજ મારા દેહની દુર્બળતાનું કારણ છે’ રાજાએ કહ્યું—‘તારે માટે આ રાજ્યનો પણ ત્યાગ કરું, તો આ સ્ત્રી કોણ માત્ર છે ! આજે જ એ સ્ત્રી ગ્રહણ કર.’ આ પ્રમાણે કહી, તેને વિદાય કરીને તેની પછવાડેજ રાત્રિના પ્રારંભમાં સ્વયંદ્રતીની જેમ વનમાળાને તેને ઘેર મોકલી. તેણે આવીને પ્રભવને કહ્યું—‘તમને દુઃખી જોઈને રાજાએ મને તમને સોંપી દીધી છે. માટે હવે

મારા જીવન થઈને મને આજ્ઞા આપો, મારે પતિની આજ્ઞા બળવાન છે. મારા સ્વામી તમારે માટે પ્રાણને પણ છોડી દેવા તૈયાર છે, તો મારા જેવી દાસી કોણ માત્ર છે ? તો હવે તમે ઉદાસ થઈને કેમ જીવો છો ?' પ્રભવ બોલ્યો—'અરે મને નિર્દોષને શિક્ષાર છે ! તે સુમિત્ર મહાસત્વવાન છે કે જેનું મારા ઉપર આવું સોદુહ છે. બીજાને પ્રાણ અપાય છે પણ ત્રિયા અપાતી નથી, કેમકે તે મહાદુષ્કર છે, તે છતાં એ મિત્રે અત્યારે મારે માટે તેમ પણ કર્યું. પિશુનની જેમ મારી જેવાને કાંઈ નહિ કહેવા યોગ્ય કે નહિ માગવા યોગ્ય નથી, અને કલ્પવૃક્ષની જેમ તે સુમિત્રના જેવા પુરૂષોને કાંઈ પણ નહિ આપવા યોગ્ય નથી; માટે હે વનમાળા ! તમે મારી માતા તુલ્ય છો તેથી અહીંથી ચાલ્યા જાઓ; અને હવે પતિની આજ્ઞા છતાં પણ આ પાપરાશિ મનુષ્યની સામું જોશો નહિ અને તેને બોલાવશો પણ નહિ.' આ બધાં વચનો ત્યાં ગુપ્ત રીતે આવીને રાજ સાંભળતો હતો; તેથી તે પોતાના મિત્રનું આવું સત્વ જોઈને અત્યંત હર્ષ પામ્યો. પછી પ્રભવે વનમાળાને નમસ્કારપૂર્વક વિદાય કરી ને એક દારૂળ ખડ્ગ ખેંચી પોતાના મસ્તકને છેદવા માંડ્યું. તે વખતે રાજ સુમિત્રે પ્રગટ થઈ 'હે મિત્ર ! સાહસ કર નહિ.' એમ કહી તેના હાથમાંથી ખડ્ગ ખેંચી લીધું. તે વખતે જાણે પૃથ્વીમાં પેસવાને ઈચ્છતો હોય તેમ પ્રભવ લજ્જાથી નીચું મુખ કરીને ઊભો રહ્યો. સુમિત્રે ઘણી મહેનતે તેને સ્વસ્થ કર્યો. પછી બંને મિત્રો પૂર્વની જેમ મૈત્રી રાખીને પાછા રાજ્ય કરવા લાગ્યા. કેટલેક કાળે સુમિત્ર દીક્ષા લઈ મૃત્યુ પામીને ઇશાન દેવલોકમાં દેવ થયો. ત્યાંથી ચ્યવીને આ મથુરાના રાજ હરિવાહનની માંધવી નામની સ્ત્રીના ઉદરથી તું મધુ નામે પરાક્રમી પુત્ર થયો છે. પેલો પ્રભવ ચિરકાળ ભવમાં ભ્રમણ કરી વિશ્વાવસુની જ્યોતિર્મતી નામે સ્ત્રીથી શ્રીકુમાર નામે પુત્ર થયો હતો; અને તે ભવમાં નિયાણા સહિત તપ કરી કાળયોગે મૃત્યુ પામીને આ હું ચમરેન્દ્ર થયો છું. એ પ્રમાણે તારા પૂર્વભવનો હું મિત્ર છું. આ પ્રમાણે બધું વૃત્તાંત કહી તેણે મને આ ત્રિશૂલ આપેલું છે. આ ત્રિશૂલ બે હજાર યોજન સુધી જઈ કાર્ય કરીને પાછું આવે છે.'

આ પ્રમાણે તેનું વૃત્તાંત સાંભળીને રાવણે ભક્તિ અને શક્તિથી વિરાગિત એવા તે મધુકુમારને પોતાની મનેરમાં નામે કન્યા આપી. પછી લંકાના પ્રયાણદિસથી અઢાર વર્ષ ગયાં ત્યારે રાવણ સુવર્ણગિરિ પર રહેલા પાંડુક વનમાં દૈત્યોની પૂજા કરવાને માટે ગયો; ત્યાં મોટી ધામધુમ સાથે સંગીતયુક્ત પૂજના મહોત્સવપૂર્વક રાવણે ઉત્કંઠાથી સર્વ દૈત્યોને વંદના કરી. તે વખતે દુર્લભ્યપુરમાં રહેલા ઇન્દ્ર રાજના પૂર્વદિક્ષપાલ નલકુબરને પકડવા માટે કુંભકર્ણુ વિગેરે રાવણની આજ્ઞાથી ગયા. ત્યાં તે નલકુબરે આજ્ઞાથી વિદ્યાવડે પોતાના નગરની આસપાસ સો યોજન પર્યંત અશ્વિમય કિલ્લો કરેલો હતો, અને તેમાં એવા અગ્નિમય ચત્રો ગોઠવ્યાં હતાં કે જેમાંથી નીકળતા કણીઆ જાણે આકાશમાં અસિ ઉત્પન્ન કરતા હોય તેવા દેખાતા હતા. તેવા કિલ્લાનો અવન્ટલ લઈને, કોપથી પ્રજ્વલિત અગ્નિકુમારની જેમ એ નલકુબર સુભટોથી વિંટાઇને રહ્યો હતો. સૂર્યને ઉઠેલા પુરૂષો જેમ ગ્રીષ્મ ઋતુના મધ્યાન્હ કાળના સૂર્યને જોઈ શકે નહીં, તેમ કુંભકર્ણુ વિગેરે પણ ત્યાં આવી તે કિલ્લાની સામું જોઈ શક્યા નહીં. 'આ દુર્લભ્યપુર ખરેખર દુર્લભ્ય છે, એવું ધારી તેઓ ઉત્સાહ-લંગ થઈને પાછા આવ્યા. અને કોઈક પ્રકારે તેમણે તે ખખર રાવણને પહોંચાડ્યા. તે સાંભળી રાવણ પોતે ત્યાં આવ્યો અને તેવો કિલ્લો જોઈ, તેને લેવાના ઉપાયને માટે ચિરકાળ બંધુની સાથે વિચાર કરવા લાગ્યો. તે સમયે રાવણની ઉપર અનુરાગી થયેલી નલ-

કુબરની પત્ની ઉપરંભાએ એક ફતીને મોકલી, તેણે આવીને રાવણને કહ્યું-“મૂર્તિમતી જય-લક્ષ્મી હોય તેવી ઉપરંભા તમારી સાથે કીડા કરવાને ઇચ્છે છે, તમારા ગુણોથી તેનું મન તો હરાઈ ગયેલું છે, માત્ર શરીરજ ત્યાં રહેલું છે. હે માનદાં આ કિલ્લાને રક્ષણ કરનારી આશાળી નામની વિદ્યા છે તે ઉપરંભા પોતાના શરીરની જેમ તમારે આધીન કરી દેશે; તેથી તમે આ નગરને નલકુબર સહિત તાબે કરશો. વગી હે દેવ! અહીં સુદર્શન નામે એક ચક્ર તમે સાધ્ય કરશો” રાવણે હાસ્ય સાથે વિભીષણ સામું જોયું એટલે ‘જવમસ્તુ’ એમ કહીને તેણે તે ફતિકાને વિદાય કરી. પછી રાવણે ક્રાધ લાવીને વિભીષણને કહ્યું-“અરે! આવું કુળવિરુદ્ધ કાર્ય તે કેમ સ્વીકાર્યું? રે મૂઠ! આપણા કુળમાં કોઈ પુરુષોએ રણભૂમિમાં શત્રુઓને પૃથ્થ અને પરસ્ત્રીને હૃદય કદિ પણ આપ્યું નથી. અરે વિભીષણ! આવાં વચનથી પણ તેં આપણા કુળમાં નવીન કલંક લગાડ્યું છે! તારી આવી મતિ કેમ થઈ કે જેથી તું એવું બોલ્યો?” વિભીષણે કહ્યું-“હે આર્ય મહાબળ! પ્રસન્ન થાઓ, શુદ્ધ હૃદયવાળા પુરુષોને વાણીમાત્રથી કલંક લાગતું નથી. તે ઉપરંભા ભલે આવે ને તમને વિદ્યા પણ આપે. શત્રુ તમારે વશ થાય, એટલે પછી તમે તેને અંગીકાર કરશો નહીં. વાણીની યુક્તિથી તેને છોડી દેજો.” વિભીષણનાં આવાં વચન રાવણે સ્વીકાર્યાં, તેવામાં તેને આલિંગન કરવામાં લપટ એવી ઉપરંભા ત્યાં આવી પહોંચી. પોતાના પતિએ નગરને કિલ્લા રૂપ કરેલી આશાળી વિદ્યા તેણે રાવણને આપી; અને તે સિવાય બીજાં વ્યંતરરક્ષિત અમોઘ શસ્ત્રો પણ આપ્યાં. પછી રાવણે તે વિદ્યાથી તે અગ્નિના પ્રાકાર (કિલ્લો) સંહરી લીધો, અને લશ્કર તથા વાહન સહિત દુર્લભપુરમાં પ્રવેશ કર્યો. તત્કાળ નલકુબર તૈયાર થઈ શુદ્ધ કક્ષવાને આવ્યો; પરંતુ હાથી જેમ આમડાની ધમણને પકડી લે તેમ વિભીષણે તેને સહજમાં પકડી લીધો. સુર અને અસુરોથી અજેય એવું ઈંદ્ર સંબંધી મહા દુર્ધર સુદર્શન ચક્ર રાવણને ત્યાંથી પ્રાપ્ત થયું. પછી નલકુબર નમી પડ્યો, એટલે રાવણે તેને તેનું નગર પાછું સોંપી દીધું. કારણ કે પરાક્રમી પુરુષો જેવા વિજયના અર્થી હોય છે તેવા દ્રવ્યના અર્થી હોતા નથી. પછી રાવણે ઉપરંભાને કહ્યું-“હે ભદ્રે! મારી સાથે વિનયથી વર્તનાર અને તારા કુળને યોગ્ય એવા તારા પતિનેજ તું અંગીકાર કર; કારણ કે તેં મને વિદ્યાદાન કર્યું, તેથી તું તો મારે ગુરુસ્થાને છે, તેમજ પરસ્ત્રીએને હું માતા અને બેનને કેકાણેજ બેઠું છું. તું કાસધ્વજની પુત્રી છે, અને સુંદરીના ઉદરથી ઉત્પન્ન થયેલી છે, તો બન્ને કુળમાં શુદ્ધ એવી તને કલંક ન લાગે.” આ પ્રમાણે કહી તેને નલકુબર રાજાને સોંપી જાણે રીસાઈને પિતાને ઘરે ગયેલી સ્ત્રી નિર્દોષપણે પાછી આવે તેમ તે આવી. રાજા નલકુબરે રાવણનો મોટો સત્કાર કર્યો.

પછી ત્યાંથી રાવણની સેનાની સાથે તે રથનૂપુર નગરે આવ્યો. રાવણને આવેલા સાંભળીને મહા બુદ્ધિમાન સહસ્રાર રાજાએ પોતાના પુત્ર ઈંદ્ર પ્રત્યે સ્નેહપૂર્વક કહ્યું-“હે વત્સ! તારા જેવા મોટા પરાક્રમી પુત્રે જન્મ લઈને બીજા વંશની ઉન્નતિ ન્યૂન કરી આપણા વંશને પરમ ઉન્નતિને પમાડ્યો છે. આ બધી બાબત તેં એકલા પરાક્રમથી જ કરેલી છે; પરંતુ હવે નીતિને પણ અવકાશ આપવો જોઈએ. કોઈવાર એકાંત પરાક્રમ વિપત્તિને પણ આપે છે. અષ્ટાપદ વિગેરે બલિષ્ઠ પ્રાણીઓ એકાંત પરાક્રમથી વિનાશ પામે છે. આ પૃથ્વી હંમેશાં બલવાનથી પણ અતિ બલવાન વીરોને ઉત્પન્ન કરે છે; માટે ‘હું’

૧. પૂર્વે સહસ્રાર રાજાએ દીક્ષા લીધાનો અધિકાર આવી ગયો છે, પણ તે આ શુદ્ધ યથા પછીની હકીકત સમજવી.

સર્વથી વિશેષ પરાક્રમી છું” એવો અહંકાર કોઈ એ કરવો નહીં. હાલમાં સુકેશ રાક્ષસના કુળમાં સૂર્ય સમાન લંકાપતિ રાવણ નામે એક વીર ઉત્પન્ન થયેલો છે; જે સર્વના વીરત્વને હરનારો છે, પ્રતાપમાં સૂર્ય જેવો છે, અને સહસ્રાંશુ જેવા વીરને કબજે કરનારો છે. વળી તેણે લીલામાત્રમાં કૈલાસ પર્વતને ઉપાડ્યા હતા, મરુતરાજના યજ્ઞનો ભંગ કર્યો હતો; અને જંબૂદ્વીપના પતિ ચક્ષરાજથી પણ તેનું મન ક્ષોભ પામ્યું નહોતું. અહંત પ્રભુની પાસે પોતાની ભુજવીણાવડે ગાયન કરતો બેઠેને સંતુષ્ટ થયેલા ધરણેન્દ્રે તેને અભોધ શક્તિ આપી છે; અને પ્રભુ, મંત્ર તથા ઉત્સાહ એ ત્રણે શક્તિઓ તે ઉર્જિત છે. વળી જાણે તેની બે ભુજ હોય તેવા તેની સરખા બે ભાઈઓ (કુંભકર્ણ અને વિભીષણ) થી તે ઉત્કટ છે. એ રાવણે તારા સેવક વંશ્રવણને તથા ચમને હેલામાત્રમાં ભગ્ન કરી દીધા છે, વાળીના ભાઈ વાનરપતિ સુગ્રીવને પોતાનો પત્તિ કર્યો છે; અને જેની આસપાસ અગ્નિનો દુર્લંઘ્ય ફિલ્લો હતો એવા દુર્લંઘ્યપુરમાં પણ પ્રવેશ કરીને તેના અનુજ ભાઈ એ નલકુબરને કબજે કર્યો છે. એવો તે વીર રાવણ અત્યારે તારી સામે આવ્યો છે; તો પ્રલયકાળના અગ્નિ જેવો એ ઉદ્ધત રાવણ પ્રણિપાતરૂપ અમૃતવૃષ્ટિથી શમી જશે, તે સિવાય શાંત થશે નહિ. તારી રૂપવતી નામે સ્વરૂપવતી પુત્રીને રાવણ વેરે આપ, કે જેથી એવો સંબંધ બંધાવાને લીધે તારે તેની સાથે ઉત્તમ સંધિ થશે.” પિતાનાં આવાં વચન સાંભળી ઇંદ્ર કોપ કરી બોલ્યા—

“હા પિતા ! આ વધ કરવા લાયક રાવણને હું મારી કન્યા કેમ કરીને આપું ? કારણ કે તેની સાથે આધુનિક વૈર નથી પણ વંશપરંપરાનું વૈર છે. પિતા વિજયસિંહને તેના પક્ષના રાજાએ મારી નાંખ્યા હતા તે સંભારો. તેના પિતામહ માળીને માથે જે મેં કર્યું હતું તે આને માથે પણ કરીશ. એ ભલે આવે, તે કોણ માત્ર છે ! તમે સ્નેહને લીધે ભીરૂ થાઓ નહિ, સ્વાભાવિક વૈરને ધારણ કરો. તમે તમારા પુત્રનું પરાક્રમ ઘણીવાર જોયેલું છે, શું તમે મારા પરાક્રમને જાણતા નથી ?”

આ પ્રમાણે ઇંદ્ર કહેતો હતો, તેવામાં દુર્ધર રાવણે રથનૂપુર નગરે આવીને પોતાની સેનાવડે તે નગરને ઘેરી લીધું. મહાપરાક્રમી રાવણે પ્રથમ દૂત મોકલ્યો. તે દૂતે મિષ્ટ વચનોવડે ઇંદ્રને કહ્યું—“જે રાજાઓ વિદ્યા અને ભુજબલથી ગર્વિષ્ટ હતા તે સર્વેએ આવીને ભેટ ધરી રાવણની પૂજા કરેલી છે. રાવણની વિસ્મૃતિથી અને તમારી સરલતાથી આટલો કાળ આલ્યો ગયો. પરંતુ હવે ભક્તિ બતાવવાનો તમારો સમય છે, તેથી તેના પ્રત્યે ભક્તિ બતાવો અથવા શક્તિ બતાવો; જે ભક્તિ અને શક્તિ બંનેથી રહિત થશો તો એમના એમ વિનાશ પામી જશો.” ઇંદ્ર બોલ્યો—“હોન રાજાઓએ તેને પૂજ્યો તેથી તે રાવણ મત્ત થઈ ગયો છે, તેટલા માટે તે મારી પાસેથી પણ પૂજાની વાંચછા કરે છે; પરંતુ આટલો કાળ તો રાવણના જેમ તેમ સુખને માટે ગયો, પણ હવે તેનો આ કાળરૂપ કાળ આવેલો છે. માટે તું જઈને તારા સ્વામીને કહે કે તે ભક્તિ અથવા શક્તિ બતાવે; જે શક્તિ અને ભક્તિએ રહિત થશે તો તે સત્વર વિનાશ પામી જશે.” દૂતે આવીને રાવણને તે પ્રમાણે કહ્યું, એટલે રાવણ કોપથી ભયંકર થઈ મોટા ઉત્સાહથી સર્વ સૈન્યની સાથે તૈયાર થઈ ગયો. ઇંદ્ર પણ તૈયાર થઈને ઉતાવળે રથનૂપુર નગરમાંથી બહાર નીકળ્યો. કેમકે વીર લોકો બીજા વીરના અહંકારને કે આડંબરને સહન કરી શકતા નથી.

પછી સામંતોની સાથે સામંતો, સૈનિકોની સાથે સૈનિકો અને સેનાપતિઓની સાથે સેનાપતિઓ—એમ બંને સૈન્યનું પરસ્પર યુદ્ધ શરૂ થયું. શસ્ત્રોને વર્ષાવતા બંને સૈન્ય વચ્ચે

સંવત્ અને પુષ્કરાવત્ મેઘની જેમ મોટો સંદૃષ્ટ થઈ પડ્યો. પછી ‘ આ બિચારા મસાલાના જેવા સૈનિકોને મારીને શું કરવું ? ’ એમ કહેતો રાવણ ભુવનાલંકાર નામના ગજેન્દ્ર ઉપર ચડી અને પશુછ ઉપર ધનુષ ચડાવી ઐરાવણ હસ્તી ઉપર રહેલા ઇંદ્રની સામે આવ્યો. રાવણ અને ઇંદ્રના હાથીઓ પરસ્પર મુખમાં સૂંઢ વીંટાળીને જાણે નાગ-પાશ રચતા હોય તેમ સામસામા મળ્યા. બંને મહા બલવાન ગજેન્દ્રો દાંતે દાંતે પરસ્પરને પ્રહાર કરી અરણિ કાપના મથનની જેમ તેમાંથી અગ્નિના તણખા ઉડાડવા લાગ્યા. માંહોમાંહે દાંતના આઘાતથી, વિરહિણી સ્ત્રીના હાથમાંથી નીકળી પડે તેમ સુવર્ણવલયની શ્રેણી તેમાંથી નીકળીને પૃથ્વી પર પડવા લાગી. પરસ્પર દાંતના ઘાતથી છેદાઈ ગયેલા શરીરમાંથી, ગંડસ્થળમાંથી મદધારાની જેમ રૂધિરની ધારા ઝરવા લાગી. તે અવસરે રાવણ અને ઇંદ્ર પણ ક્ષણવાર શલ્યોથી, ક્ષણવાર ખાણોથી અને ક્ષણવાર મુદ્ગરોથી બીજા બે હાથી હોય તેમ સામસામા પ્રહાર કરવા લાગ્યા. એ બંને મહાબલવાન હતા, તેથી તેઓ એક બીજાનાં અસ્ત્રોને અસ્ત્રોવડે ચૂર્ણ કરતા હતા. એમ પૂર્વ અને પશ્ચિમ સાગરની જેમ તેઓમાંથી એક પણ હીન થયો નહીં. ને રણરૂપ યજ્ઞમાં દીક્ષીત થયેલા તે બંને બાધ્ય અને બાધકતાને કરનારા ઉત્સર્ગ તથા અપવાદ માર્ગની જેમ મંત્રાસ્ત્રોથી એકબીજાનાં અસ્ત્રને તત્કાળ બાધ કરતા સત્તા યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. જ્યારે ઐરાવણ અને ભુવનાલંકાર-એ બંને હાથી એક ડીંટમાં રહેલાં બે ફળની જેમ ગાઢપણે મળી ગયા, ત્યારે છળને જાણનાર રાવણ પોતાના હાથી ઉપરથી ઉછળીને ઐરાવણ ઉપર કુદી પડ્યો. અને તેના મહાવતને મારી નાંખીને મોટા હાથીની જેમ ઇન્દ્રને બાંધી લીધો. પછી મધપૂડાને લમરીઓની જેમ રાક્ષસવીરોએ હર્ષથી ઉચ્ચ કોલાહલ કરીને ચારે તરફથી તે હાથીને ઘેરી લીધો, અર્થાત્ તેની ફરતા ફરી વળ્યા જ્યારે રાવણે ઇંદ્રને પકડી લીધો, ત્યારે તેનું સર્વ સૈન્ય ઉપદ્રવિત થઈ ગયું. કારણ કે “ સ્વામી જીતાતાં સૈન્ય પણ જીતાય છે.” પછી રાવણ ઐરાવણહસ્તી સહિત ઇંદ્રને પોતાની છાવણીમાં લઈ ગયો અને પોતે વૈતાલચની બંને શ્રેણીઓનો નાયક થયો. ત્યાંથી પાછો ફરીને રાવણ તત્કાળ લંકામાં ગયો અને કાષ્ઠના પાંજરામાં પોપટને નાખે તેમ ઇંદ્રને કારાગૃહમાં નાંખ્યો.

આ ખચર પડતાં ઇંદ્રનો પિતા સહસ્ત્રાર દિક્પાલો સહિત લંકામાં આવ્યો, અને રાવણને નમસ્કાર કરી એક પાળાની જેમ અંજલિ જોડીને બોલ્યો—“ જેણે એક પાપાણના બંડની જેમ કૈલાસ પર્વતને ધારણ કર્યો હતો એવા તમારી જેવા પરાક્રમી વીરથી જીતાતાં અમને જરા પણ લજ્જા આવતી નથી; તેમજ તમારી જેવા વીરની પાસે ચાચના કરવાથી પણ અમને બીલકુલ લજ્જા પડે તેમ નથી; માટે હું ચાચના કડું છું કે ઇંદ્રને છોડી દો અને મને પુત્રલિક્ષા આપો ” રાવણ બોલ્યો—“ જો એ ઇંદ્ર તેના દિક્પાલ અને પરિવાર સહિત નિરંતર આ પ્રમાણેનું કામ કરવું કબુલ કરે તો હું તેને છોડું. સાંભળો—

મારી આ લંકાપુરીને ક્ષણે ક્ષણે વાસગૃહની ભૂમિની જેમ તૃણ કાષ્ટ વિગેરે કચરાથી રહિત કરે, નિત્ય પ્રાતઃકાળે મેઘની જેમ આ નગરીમાં દિવ્ય સુગંધી જળવડે સિંચન કરે, અને સર્વ દેવાલયોમાં માળીની જેમ પુષ્પોને ચુંટી અને ગુંથીને તેની માળાઓ પૂરી પાડે. આ પ્રમાણે નિત્યકાર્ય કરતો સતો આ તમારો પુત્ર ફરીથી રાજ્યનું ચક્રણ કરે અને મારા પ્રાસાદથી આનંદ પામે.” પછી ‘ તે પ્રમાણે મારો પુત્ર કરશે ’ એવું જ્યારે સહસ્ત્રારે કબુલ કર્યું ત્યારે રાવણે પોતાના બંધુની જેમ સત્કાર કરી ઇંદ્રને છોડી મૂક્યો. પછી ઇંદ્ર રથનું પુરમાં આવીને મોટા ઉદ્વેગથી રહેવા લાગ્યો. કેમકે તેજસ્વી પુરૂષોને નિસ્તેજ થવું તે મૃત્યુથી પણ દુઃસહ છે.

એવામાં નિર્વાણસંગમ નામે એક જ્ઞાની મુનિ ત્યાં સમોસચી. તે સાંભળી ઇંદ્ર તેમને વાંદવા આવ્યો. ઇંદ્રે પૂછ્યું—“ ભગવન્ ! કયા કર્મથી આ રાવણના તિરસ્કારને હું પ્રાપ્ત થયો તે કહેા.” મુનિ બોલ્યા—“ અરિંજય નામના નગરમાં પૂર્વ જવલનસિંહ નામે એક વિદ્યાધરોનો રાજા હતો. તેને વેગવતી નામે પ્રિયા હતી તેઓને એક અહિલ્યા નામે રૂપવતી દુહિતા થઈ. તેના સ્વયંવરમાં વિદ્યાધરોના સર્વ રાજાઓ એકઠા થયા. તેમાં ચંદ્રાવર્ત નગરનો રાજા આનંદમાળી અને સૂર્યાવર્ત નગરનો સ્વામી તટિત્રલ પણ આવ્યા હતા. તે તટિત્રલ તું પોતેજ હતો. તમે બન્ને સાથે આવ્યા હતા, તે છતાં તારે ત્યાગ કરીને અહિલ્યા સ્વેચ્છાએ આનંદમાળીને વરી, તેથી તારે પરાભવ થયો. ત્યારથી ‘હું’ છતાં અહિલ્યા તેને કેમ વરે ?” એવી આનંદમાળીની ઉપર ઇર્ષ્યા થઈ.

એકદા આ સંસારપર વૈરાગ્ય થવાથી આનંદમાળીએ દીક્ષા લીધી અને તીવ્ર તપસ્યા કરતો સતો તે મહર્ષિઓની સાથે વિહાર કરવા લાગ્યો. એક વખતે વિહાર કરતો કરતો તે સ્થાવર્ત નામના ગિરિ ઉપર આવ્યો અને ધ્યાનમાં સ્થિત થયો. ત્યાં તે તારા જોવામાં આવ્યો, એટલે તને અહિલ્યાના સ્વયંવરનું સ્મરણ થયું; તેથી તે તત્કાળ તેને બાંધી લીધો અને અનેક પ્રકારના પ્રહાર કર્યા, તથાપિ તે પર્વતની જેમ જરા પણ ધ્યાનથી ચલિત થયો નહિ. તે વખતે કલ્યાણ ગણધર નામે તેના ભાઈ જે સાધુઓમાં અગ્રણી હતા અને જે તેની સાથે જ હતા તેણે તને તેમ કરતો જોઈને વૃક્ષપર વિદ્યુતની જેમ તારી ઉપર તેજોલેશ્યા મૂકી. તે સમયે તારી પત્ની સત્યશ્રીએ ભક્તિવચનથી તે મુનિને શાંત કર્યા, તેથી તેમણે તેજોલેશ્યા પાછી સંહરી લીધી; જેથી તું દગ્ધ થયો નહિ; પણ મુનિતિરસ્કારના પાપથી કેટલાએક ભવમાં પરિભ્રમણ કરી, કેાઈક ભવમાં શુભકર્મ ઉપાર્જન કરી તું આ સહસ્રારનો પુત્ર ઇંદ્ર થયેલો છે. આ રાવણથી તારો જે પરાભવ થયો તે મહામુનિને તિરસ્કાર અને પ્રહાર કરવાના કર્મનું ફળ તને પ્રાપ્ત થયેલું છે. ઇંદ્રથી માંડીને એક ક્રીડા સુધી સર્વને લાંબે કાળે પણ તેનાં કરેલાં કર્મ અવશ્ય ફળ આપે છે, એવી સંસારની સ્થિતિ છે. આ પ્રમાણે પોતાનો પૂર્વ વૃત્તાંત સાંભળી ઇંદ્રે પોતાના પુત્ર દત્તવીર્યને રાજ્ય આપીને દીક્ષા લીધી અને ઉગ્ર તપ કરીને મોક્ષે ગયા.

અન્યદા રાવણ સ્વર્ણતુંગ ગિરિ ઉપર જેને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે એવા અનંત-વીર્ય નામના મુનિને વંદના કરવા ગયો. વંદના કરીને રાવણ યોગ્ય સ્થાને બેઠો અને કર્ણને અમૃતની નીક જેવી તેમની ધર્મદેશના સાંભળી. દેશનાને અંતે રાવણે પૂછ્યું—“મારું મરણ શા કારણથી અને કોનાથી થશે ?” ભગવાન્ મહર્ષિ બોલ્યા—“હિ રાવણ ! ભવિષ્યમાં થનારા વાસુદેવને હાથે પરસ્ત્રીના દોષથી પ્રતિવાસુદેવ એવા તારું મૃત્યુ થશે” તે સાંભળી રાવણે તત્કાળ તે જ મુનિની પાસે એવો અભિગ્રહ લીધો કે “મને નહિ ઇચ્છતી પરસ્ત્રીની સાથે હું કદિ પણ રમીશ નહિ.” પછી જ્ઞાનરત્નના સાગર એવા તે મુનિને વંદના કરીને રાવણ પુષ્પક વિમાનમાં બેસી પોતાની નગરીમાં આવ્યો, અને પોતાના નગરની સ્ત્રીઓના નેત્રરૂપ નીલકુમ્હને ઉર્ધ્વલેખ આપવામાં ચંદ્ર સમાન થયો.

इत्याचार्यश्रीहेमचंद्रविरचिते त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरिते
महाकाव्ये सप्तमे पर्वणि रावणदिग्विजयो
नाम द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

સર્ગ ૩ જો.

હનુમાનની ઉત્પત્તિ અને વરૂણનું સાધન

વૈતાલચગિરિ ઉપર આવેલા આદિત્યપુર નામના નગરમાં પ્રહ્લાદ નામે એક રાજા હતો. તેને કેતુમતી નામે પ્રિયા હતી. તેમને પવનંજય નામે એક પુત્ર થયો, જે બળથી અને આકાશગમનથી પવનના જેવો વિજયી હતો. તે સમયમાં ભરતક્ષેત્રને વિષે સમુદ્રને કિનારે આવેલા દંતી પર્વતની ઉપર મહેન્દ્રપુર નગરમાં મહેન્દ્ર નામે એક વિદ્યાધરોના રાજા હતો. તેને હૃદયસુંદરી નામે પત્ની હતી. તેમને અરિન્દમ વિગેરે સો પુત્રોની ઉપર અંજનાસુંદરી નામે એક પુત્રી થઈ હતી. જ્યારે તે બાળા ઉત્કટ ચૌવનને પ્રાપ્ત થઈ, ત્યારે તેના પિતાને વરની ચિંતા થતાં મંત્રીઓ તેને લાયક એવા હજારો યુવાન વિદ્યાધરોના નામ આપવા લાગ્યા. પછી મહેન્દ્રની આજ્ઞાથી તે મંત્રીઓએ અનેક વિદ્યાધરોનાં કુમારોના યથાવસ્થિત સ્વરૂપ પટ ઉપર જુદા જુદા આલેખી મંગાવીને બતાવવા માંડ્યા.

એક વખતે કોઈ મંત્રીએ વિદ્યાધરપતિ હિરણ્યાલ અને તેની પત્ની સુમનાના ઉદરથી ઉત્પન્ન થયેલા વિદ્યુત્પ્રભ નામના વિદ્યાધરનું અને પ્રહ્લાદ રાજાના પુત્ર પવનંજયનું મનોહર સ્વરૂપ ચિત્રમાં આલેખીને મહેન્દ્ર રાજાને બતાવ્યું. તે બંને રૂપ જોઈ મહેન્દ્રે મંત્રીને પૂછ્યું કે—‘આ બંને સરખા રૂપવાન અને કુલીન છે, તેથી તે બંનેમાંથી કુમારી અંજનાસુંદરી માટે કયો વર પસંદ કરવો?’ મંત્રી બોલ્યો—‘હે સ્વામી! આ વિદ્યુત્ જેવી પ્રભાવાળો વિદ્યુત્પ્રભ અઢાર વર્ષનું આયુષ્ય પૂરું કરી મોક્ષે જવાનો છે, એવું નિમિત્તિઆઓએ મને પ્રથમ સ્પષ્ટ કહેલું છે, અને આ પ્રહ્લાદનો પુત્ર પવનંજય દીર્ઘ આયુષ્યવાળો છે, તેથી પવનંજય યોગ્ય વર છે; માટે અંજનાસુંદરી તેને આપો.’

એ સમયમાં સર્વ વિદ્યાધરે દ્રોષોત્પાતોના પરિવાર લઈ મોટી સમૃદ્ધિ સાથે નંદીશ્વરદ્વીપે યાત્રાને માટે જતા હતા; તેમાં મહેન્દ્ર રાજાને આવેલા જોઈ પ્રહ્લાદે કહ્યું કે—‘તમારી પુત્રી અંજનાસુંદરી મારા પુત્ર પવનંજયને આપો.’ મહેન્દ્રે તે વાત સ્વીકારી. કારણ કે પ્રથમથીજ એ વિચાર તેના હૃદયમાં હતો; પ્રહ્લાદની પ્રાર્થના તો નિમિત્ત માત્રજ હતી. પછી ‘આજથી ત્રીજે દિવસે માનસ સરોવરની ઉપર વિવાહ કરવો’ એમ ઠરાવી તે બંને પોતપોતાને સ્થાનકે ગયા.

પછી મહેન્દ્ર અને પ્રહ્લાદે આહ્લાદ સહિત સર્વ સ્વજનોને લઈને માનસ સરોવરને કિનારે જઈ નિવાસ કર્યો. તે પ્રસંગે પવનંજયે પ્રહસિત નામના પોતાના મિત્રને પૂછ્યું કે—‘અંજનાસુંદરી કેવી છે? તે તમે જોઈ છે?’ પ્રહસિત હસીને બોલ્યો ‘મેં તેને જોઈ છે. અંજનાસુંદરી રંભાદિક અપ્સરાઓ કરતાં પણ અધિક સૌંદર્યવાન છે, તેનું નિરૂપમ રૂપ જેવું દૃષ્ટિથી જોવાય તેવું વાચાળ માણસથી પણ વચનવડે કહી શકાય તેમ નથી.’ પવનંજય બોલ્યો—‘મિત્ર! હજી વિવાહનો દિવસ દૂર છે અને મારે આજેજ તે સુંદરીને દૃષ્ટિગોચર કરવાની ઇચ્છા છે, તો તે કાર્ય શી રીતે કરવું? વહાલી સ્ત્રીમાં ઉત્કંઠિત થયેલા પુરૂષોને એક ઘડી દિવસ જેવી અને એક દિવસ માસ જેવો થઈ પડે છે, તો મારા આ

ત્રણ દિવસ શી રીતે જશે ?' પ્રહસિત બોલ્યો—'મિત્ર ! સ્થિર થા, રાત્રિએ આપણે અનુપ-
લક્ષિત^૧ થઈને ત્યાં જઈશું અને તે કાંતાને બેઠીશું.' પછી તે રાત્રે પવનંજય પ્રહસિતને
સાથે લઈ ત્યાંથી ઉઠીને અંજનાસુંદરી તેના મહેલને સાતમે માળે રહેલી હતી ત્યાં આવ્યો.
રાજસ્પર્શિની જેમ ગુપ્ત રહીને પવનંજય મિત્રની સાથે તે અંજનાસુંદરીને સારી રીતે
નિરખવા લાગ્યો. તે વખતે વસંતતિલકા નામની તેની સખી અંજનાસુંદરીને કહેતી હતી
કે 'સખી ! તને ધન્ય છે કે પવનંજય જેવો પતિ પામી.' તે સાંભળીને મિશ્રકા નામે
બીજી સખી બોલી ઉઠી—'અરે સખી ! વિદ્યુત્પ્રભ જેવા ઉત્તમ વરને મૂકી બીજા વરના શા
વખાણ કરે છે !' વસંતતિલકાએ કહ્યું—'અરે સુગંધા ! તું કાંઈ પણ જાણતી નથી. વિદ્યુત્પ્રભ
અદ્ય આયુષ્યવાળો છે, તેથી તે આપણી સ્વામિનીને કેમ યોગ્ય થાય ?' મિશ્રકા બોલી—
'સખી ! તું મંદબુદ્ધિવાળી લાગે છે, અમૃત થોડું હોય તોપણ તે શ્રેષ્ઠ છે અને વિષ ઘણું
હોય તોપણ તે કશા કામનું નથી.'

આ પ્રમાણે તે બંને સખીઓનો પરસ્પર આલાપ સાંભળી પવનંજય વિચારવા લાગ્યો
કે 'તે વિદ્યુત્પ્રભ અંજનાસુંદરીને પ્રિય જણાય છે, તેથી તે આ બીજીને બોલતાં અટકાવતી
નથી.' આ પ્રમાણે ચિંતવી અંધકારમાં જેમ અકસ્માત નિશાચર પ્રગટ થાય તેમ પવનંજય
કાંધથી ખડગ ખેંચીને પ્રગટ થયો અને બોલ્યો કે—'એ વિદ્યુત્પ્રભને વરવાનું અને તેની
સાથે વરાવવાનું જેને ઠીક લાગ્યું છે તે બંનેનું મસ્તક છેદી નાંખું.' એમ બોલતો પવન-
જય રોષથી તે તરફ ચાલ્યો. એટલે તેના બાહુદંડને પકડી રાખી પ્રહસિત બોલ્યો—'અરે
મિત્ર ! શું તું નથી જાણતો કે સ્ત્રી અપરાધી હોય તોપણ ગાયની જેમ વધ કરવાને લાયક
નથી ? તેમાં પણ આ અંજનાસુંદરી તો નિરપરાધી છે. તે માત્ર લજ્જાને લીધે તેની
સખીને બોલતાં અટકાવતી નથી, તે ઉપરથી તે કાંઈ અપવાદવાળી ઠરતી નથી.' આ પ્રમાણે
કહી પ્રહસિતે અત્યાચ્છૂર્ણક તેને અટકાવ્યો, એટલે પવનંજય ત્યાંથી ઉઠી પોતાના આવા-
સમાં આવ્યો, અને ત્યાં આખી રાત દુઃખિતહૃદયે જગૃતપણે જ વ્યતીત કરી. પ્રાતઃકાળે
તેણે પોતાના મિત્ર પ્રહસિતને કહ્યું કે—'મિત્ર ! આ સ્ત્રી પરણવી કશા કામની નથી; કારણ
કે એક સેવક પણ જો વિરક્ત હોય તો તે આપત્તિને માટે થાય છે, તો સ્ત્રીની શી વાત
કરવી ! માટે ચાલો, આપણે આ કન્યાને તણ દઈને અહીંથી આપણી નગરીએ જઈએ.
કેમકે જે પોતાના આત્માને રૂચે નહિ તે સ્વાદિષ્ટ ભોજન હોય તોપણ શા કામનું !'
આ પ્રમાણે કહીને પવનંજય ચાલવા લાગ્યો, એટલે પ્રહસિત તેને પકડી રાખીને સામ
વચ્ચે સમજાવવા લાગ્યો કે—'પોતે કળુલ કરેલા કાર્યનું પણ ઉલ્લંઘન કરવું તે મહાન્
પુરૂષોને ઘટિત નથી, તો જે કાર્ય અનુલ્લંઘ્ય એવા ગુરૂજનોએ કળુલ કરેલું હોય તેનું
ઉલ્લંઘન કરવાની તો વાતજ કેમ થાય ! ગુરૂજન મૂલ્યથી વેચી દેવા પ્રાસાદથી આપી દે,
તોપણ તે સત્પુરૂષોને પ્રમાણ છે; તેને માટે બીજી ગતિ જ નથી. વળી આ અંજનાસુંદ-
રીમાં તો એક લેશમાત્ર દોષ નથી. વળી સહુદૃજનનું હૃદય તેવા દોષના આરોપથી દૂષિત
થાય તેમ છે, તેમજ તારા અને તેના માતાપિતા મહાત્મા તરીકે પ્રખ્યાત છે; તે છતાં હે
બ્રાતા ! તું સ્વચ્છંદ્યુત્તિએ અહીંથી ચાલ્યા જવાના વિચાર કરતાં કેમ લજ્જા પામતો
નથી ? તારે શું તેઓને લજ્જિત કરવા છે ?' આ પ્રમાણે પ્રહસિતના કહેવાથી પવન-
જય જરા વિચાર કરીને હૃદયમાં શંક્ય છતાં પણ ત્યાં રહ્યા. પછી નિર્ણય કરેલે દિવસે
પવનંજય અને અંજનાસુંદરીનો પાણિગ્રહણના મહોત્સવ થયો. તે તેઓના માતાપિતાના
નેતૃત્વ કુસુદને ચંદ્ર જેવો આહ્વાદકારી લાગ્યો.

પછી મહેન્દ્રે સ્નેહથી પૂજેલો પ્રહ્લાદ સર્વ સ્વજનની સાથે તે વધૂવરને લઈને હર્ષથી પોતાની નગરીએ આવ્યો. ત્યાં પ્રહ્લાદે અંજનાસુંદરીને પૃથ્વી પર રહેલા વિમાનની જેવો એક સાત માળનો સુંદર મહેલ રહેવાને આપ્યો; પરંતુ પવનજયે તો વાણીથી પણ અંજનાસુંદરીની સંભાળ લીધી નહિ. કારણ કે માની પુરૂષ પોતાના અપમાનને જેમ તેમ ભુલી જતા નથી, અંજનાકુમારી ચંદ્ર વિતાની રાત્રિની જેમ પવનજય વિના નેત્રાશ્રુવડે અંધકારવાળું મુખ કરી અસ્વસ્થતાના પાત્રભૂત થઈને રહેવા લાગી. વારંવાર પલંગપર બંને પડખાને પછાડતી એ બાળાની રાત્રિઓ વર્ષના જેવી લાંબી થઈ પડી. અનન્ય મનવાળી અંજનાસુંદરી એ જાતું વચ્ચે મુખકમળ રાખીને પતિનું જ આલેખન કરતી દિવસોને નિર્જામન કરવા લાગી. સખીઓ તેને વારંવાર મીઠે વચને બોલાવતી, તથાપિ હેમંતઋતુમાં કોચલની જેમ તે પોતાનું મૌનપણું છોડતી નહોતી.

એવી રીતે કેટલોક કાળ વ્યતીત થતાં એક વખતે રાક્ષસપતિ રાવણના દૂતે આવી પ્રહ્લાદ રાજાને કહ્યું—“દુર્મતિ વરૂણ રાવણની સાથે નિરંતર વૈર ધરાવ્યા કરે છે અને પ્રણિપાતને સ્વીકારતો નથી. જ્યારે તેની પાસે નમસ્કાર કરવાની યાચના કરી, ત્યારે અહંકારનો મોટો ગિરિ અને અનિષ્ટ વચના બોલનાર એ વરૂણ નેત્રથી પોતાના ભુજદંડને જોતો આ પ્રમાણે બોલ્યો—અરે, એ રાવણ કોણ છે? અને તેનાથી શું થવાનું છે? હું ઇંદ્ર, વૈશ્રવણ, નલકુબર, સહસ્રાંશુ, મરૂત, ચમરાજ કે કૈલાસગિરિ નથી; હું તો વરૂણ છું. કદી દેવતા-ધિષ્ઠિત રત્નોથી એ દુર્મતિ રાવણ ગર્વિષ્ઠ થયો હોય તો તે ભલે અહીં આવે; તેના ચિરકાળથી એકલા થયેલા ગર્વને હું ક્ષણવારમાં હરી લઈશ.” આવાં તેનાં વચન સાંભળી રાવણે કાધ પામી તેના ઉપર ઘડાઈ કરી; અને સમુદ્રની વેળા કાંઠાના ગિરિને જેમ રૂંધે તેમ તેના નગરને લશ્કરવડે રૂંધી દીધું; એટલે વરૂણ યુદ્ધ કરવા માટે રાતાં નેત્રવાળો થઈ રાજ્ય અને પુંડરીક વિગેરે પુત્રોથી પરવર્યો સતો નગરની બહાર નીકળ્યો અને યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. તે મોટા સંગ્રામમાં વરૂણના વીરપુત્રો મહા યુદ્ધ કરી ખરદ્ધણને બાંધીને તેના નગરમાં લઈ ગયા. પછી રાક્ષસોના સૈન્યમાં લંગાણ પડ્યું, એટલે વરૂણ પણ પોતાના આત્માને કૃતાર્થ માનતો પોતાની નગરીમાં પેઠો. પછી રાવણે વિદ્યાધરોના પ્રત્યેક રાજાને બોલાવવાને દૂતો મોકલ્યા; જેઓમાં મને તમારે માટે મોકલેલો છે.”

આ પ્રમાણે દૂતનાં વચન સાંભળી પ્રહ્લાદ રાજા રાવણને સહાય કરવા માટે ત્યાં જવા તૈયાર થવા લાગ્યો. એટલે પવનજયે આવીને કહ્યું કે “હો તાત ! તમે અહીંજ રહો, હું જઈને ને રાવણના મનોરથને પૂર્ણ કરીશ, હું તમારો પુત્ર છું.” આ પ્રમાણે કહી આગ્રહથી પિતાની સંમતિ લઈ અને બધા લોકોને બોલાવી પવનજય ત્યાં જવા આદ્યો. પતિની આ યાત્રાના બખર લોકોના મુખથી સાંભળીને સતી અંજનાસુંદરી ઉત્કંઠિત થઈ આકાશના શિખરથી દેવી ઉતરી આવે તેમ પ્રાસાદ ઉપરથી નીચે ઉતરી. પોતાના પતિને જોવાને માટે પુતળીની જેમ સ્તંભને ટેકો દઈ અનિમેષ નેત્રે અને અસ્વાસ્થ્યથી પીડિતહૃદયે બેસી રહી. દ્વારના સ્તંભને આધારે જેનું શરીર રહેકું હતું, બીજના ચંદ્ર જેવી જે કૃશ લાગતી હતી, શિથિલ કેશવડે જેનું લલાટ ઢંકાયેલું હતું, નિતંબમાગ ઉપર જેની શિથિલ થયેલી ભુજલતા લટકતી હતી. જેના અધરપદ્મવ તાંબુલના રંગ વગરના ધૂસરા લાગતા હતા, અશ્રુજળથી જેનું મુખ ધોવાતું હતું અને જેનાં નેત્રમાંથી અંજન આદ્યું ગયું હતું એવી અંજનાને પોતાની સન્મુખ બેસેલી પવનજયે ચાલતી વખતે જોઈ. તેને જોતાંજ તેણે વિચાર્યું કે—“અહો ! આ દુષ્ટ બુદ્ધિશાળી સ્ત્રીનું નિર્લજ્જપણું અને નિર્લંચપણું કેવું છે. ! અથવા

તેનું દુર્મનપણું પહેલાંથીજ મારા જાણવામાં આવ્યું છે, પણ માત્ર માતાપિતાની આજ્ઞાના ઉલ્લંઘનના ભયથી જ મારે તેને પરણવી પડી છે.’ તે વખતે અંજના તેના ચરણમાં પડી અંજલિ બેડીને બોલી કે-“હે સ્વામી ! તમે બધાની સંભાળ લીધી, બધાની સાથે હળ્યા મળ્યા અને મારી જરા પણ સંભાળ લીધી નથી; તથાપિ હું વિજ્ઞપ્તિ કરું છું કે તમે મને ભૂલી જશો નહિ પુનઃ વહેલા પધારજો અને તમારો માર્ગ સુખાકારી થજો.” આ પ્રમાણે બોલતી ફીન થઈ ગયેલી શુદ્ધ ચરિત્રવાળી સતીની પણ અવગણના કરીને પવનંજય વિજયને માટે ચાલ્યો ગયો. પતિએ કરેલી અવજ્ઞાથી વિયોગપીડિત એ બાળા અંતઃગૃહમાં જઈને જલદી લેદાયેલા નદીના તટની જેમ પૃથ્વીતળ ઉપર પડી. પવનંજય ત્યાંથી ઉડીને માનસરોવરે ગયો, અને ત્યાં પ્રદોષકાલે નિવાસ કર્યો. ત્યાં એક પ્રાસાદ વિકુવીને તે તેમાં રહ્યા. કારણ કે “વિદ્યાધરેની વિદ્યા સર્વ મનોરથને સિદ્ધ કરે છે” તે મહેલમાં પવનંજય પલંગપર બેઠો હતો, તેવામાં નજીક આવેલા માનસ સરોવરના કિનારા ઉપર પ્રિયવિયોગથી પીડિત એક ચક્રવાકી તેના જોવામાં આવી. તે પક્ષિણી પ્રથમ ઘડણ કરેલી મૃણાળલતાને પણ ખાતી ન હતી, શીતળ છતાં જાણે ઉકળેલું હોય તેવા જગથી પરિતાપ પામતી હતી. અગ્નિજ્વાળાની જેમ અંદ્રિકાથી પણ તે દુભાતી હતી, અને કર્ણભરેલે આકંઠ કરતી હતી. એવી તે બાળાને જોઈ પવનંજય વિચારવા લાગ્યો કે-“આ ચક્રવાકીઓ આખો દિવસ પોતપોતાના પતિની સાથે ક્રીડા કરે છે, તે છતાં માત્ર રાત્રિએ તેમનો વિરહ તે સહન કરી શકતી નથી; તો વિવાહ પછી તરતજ જેનો મેં ત્યાગ કર્યો છે, અને પરસ્ત્રીની જેમ મેં જેને કદાપિ બોલાવી પણ નથી, તેમજ અહીં આવતી વખતે પણ મેં જેની સંભાળ લીધી નથી; અરે ! જે પર્વત જેવા દુઃખના ભારવડે મૂળથીજ દબાયેલી છે અને જેણે મારા સમાગમનું કિંચિત્ પણ સુખ જોયું નથી તે અંજનાનું શું થયું હશે ? અરે ! મારા એવા અવિવેકને ધિક્કાર છે ! તે બિચારી મારાથી અપમાનિત થયેલી જરૂર મરી જશે. તેની હત્યાના પાપથી દુર્મુખ થયેલો હું પછી કયાં જઈશ ?” આ પ્રમાણે ચિંતવી તેણે તે સર્વ પોતાના પ્રિયમિત્ર પ્રહસિતને જણાવ્યું. કારણ કે મિત્ર વિના પોતાના દુઃખને જણાવવાનું બીજું કોઈ પાત્ર નથી. પ્રહસિતે કહ્યું-“લાંબે કાળે પણ તે તારા જાણવામાં આવ્યું તે સાઈ થયું; પણ તે બાળા વિયોગી સારસ પક્ષિણીની જેમ અત્યારે જીવતી હશે કે નહિ, હે મિત્ર ! કદી તે જીવતી હોય તો અદ્યાપિ તેનું આશ્વાસન કરવું તારે યુક્ત છે; તેથી તેની પાસે જઈ પ્રિયવચને તેની આજ્ઞા મેળવીને સ્વાર્થને માટે તારે પાછું અહીં આવવું.” આ પ્રમાણે હૃદયની જેમ ભાવી સંભાવના કરનાર તે મિત્રની પ્રેરણાથી પવનંજય તેને સાથે લઈ ત્યાંથી ઉડીને અંજનાસુંદરીના મંદિરમાં આવ્યો અને ગુપ્તપણે દ્વાર ઉપર ઉભો રહ્યો. પ્રથમ પ્રહસિત આગળ થઈને તેના ઘરમાં પેઠો. તે વખતે અંજનાસુંદરી અલ્પ જાગમાં રહેલી માછલી જેમ પલંગ ઉપર તરફડતી હતી, હિમવડે કમલિની પીડાય તેમ અંદ્રની જ્યોત્સ્નાથી તે પીડાતી હતી, હૃદયના અંતરતાપથી તેના હારનાં મોતી કુટી જતાં હતાં, લાંબા નિઃશ્વાસથી તેના કેશની શ્રેણી ચપળ થતી હતી, અસહ્ય પીડાવડે પછડાતી ભુજઓથી મણિનાં કંકણો ભાંગી જતાં હતાં. વસંતતિલકા સખી તેને વારંવાર ધીરજ આપતી હતી, અને જાણે કાળમય હોય તેમ તેની દૃષ્ટિ અને ચિત્ત શૂન્ય થઈ ગયાં હતાં. આવી સ્થિતિમાં રહેલી અંજનાસુંદરી પ્રહસિતના જોવામાં આવી. પ્રહસિતને વ્યંતરની જેમ અકસ્માત્ પોતાના મહેલમાં આવેલો જોઈ ‘આહ’ કોણ આવ્યું ?’ તેમ ભય પામતી તે બાળા ધીરજ લાવીને બોલી- “અરે ! તમે કોણ છો ? અને પરપુરૂષ છતાં અહીં કેમ આવ્યા છો ? અથવા મારે તે જાણવાની જરૂર નથી; તમે આ પરસ્ત્રીના ઘરમાંથી જતા રહો. હે વસંતતિલકા ! આ પુરૂષને

ભુજાથી પકડીને બહાર કાઢ. હું ચંદ્રના જેવી નિર્મળ છું તેથી તેને જોવાને પણ યોગ્ય નથી. મારા પતિ પવનંજય સિવાય આ મારા સ્થાનમાં કોઈ બીજાને પ્રવેશ કરવાનો અધિકાર નથી. તું શું જોઈ રહી છે?” તે સાંભળી પ્રહસિત નમસ્કાર કરીને બોલ્યો-“સ્વામિની ! ચિરકાળે ઉત્કંઠિત થઈને આવેલા પવનંજયના સમાગમની તમને વધામણી છે. કામદેવના મિત્ર વસંતની જેમ હું તેનો પ્રહસિત નામનો મિત્ર તમારી આગળ આવ્યો છું, મારી પછવાડે તમારા પતિ આવેલા જ છે એમ જાણી લેજો.” અંજના બોલી-“અરે પ્રહસિત ! વિધિએજ માફ હાથ કરેલું છે, તો તમે મને શા માટે હસો છો ? આ મશ્કરીનો સમય નથી, અથવા એમાં તમારો દોષ નથી. મારા પૂર્વકર્મનોજ દોષ છે; નહિં તો તેવો કુળવાન પતિ મારો શા માટે ત્યાગ કરે ? પાણિપ્રહણથી માંડીને પતિએ ત્યાગ કરેલી એવી મને આજે બાવીશ વર્ષ વીતી ગયાં છે, તથાપિ હું પાપિણી અઘાપિ જીવું છું.” આ પ્રમાણેનાં તેનાં વચનો સાંભળી તેના દુઃખનો ભાર જેની ઉપર આવેલો છે એવો પવનંજય અંદર પ્રવેશ કરીને અશ્રુથી ગૂંચાઈ વાળીએ આ પ્રમાણે બોલ્યો-“હે પ્રિયા ! મૂર્ખ છતાં પોતાને ડાહ્યો માનનારા એવા મેં વિવાહથી માંડીને તારા જેવી નિર્દોષ સ્ત્રીને દોષિત ગણી ત્યાગ કરેલી છે. મારા દોષથી તું આવી દુઃસહ દુર્દશાને પ્રાપ્ત થઈ છે અને થોડા વખતમાં મૃત્યુ પણ પામી જાત. પણ મારા લાગ્યયોગે તું જીવતી રહી છે.” આ પ્રમાણે બોલતા પોતાના પતિને ઓળખીને લજ્જાવતી બાળા પલંગની ઇસનો ટેકો લઈ મુખ નીચું રાખીને બેસી થઈ. પછી હસ્તી જેમ લતાને પકડે તેમ વલયાકાર ભુજાએ તેને પકડી લઈને પવનંજય પલંગ ઉપર બેઠો. પવનંજયે ફરીથી કહ્યું-“હે પ્રિયા ! હ્રુદ્ર બુદ્ધિવાળા મેં તારા જેવી નિરપરાધી સ્ત્રીને દુઃખી કરી છે તે ક્ષમા કરજો.” પતિનાં આવાં વચન સાંભળી અંજના બોલી-“નાથ ! એવું બોલો નહિ; હું તમારી સદાની દાસી છું, તેથી મારી ક્ષમા માગવી તે અનુચિત છે.” પછી પ્રહસિત અને વસંતતિલકા બહાર આવ્યાં. કારણ કે જ્યારે દંપતિ એકાંતમાં મળે ત્યારે ચતુર પાસવાનો^૧ ત્યાં રહેતા નથી.” પછી અંજના અને પવનંજય સ્વેચ્છાએ રમવા લાગ્યા, અને રસના આવેશમાં આખી રાત્રી એક પહોરની જેમ વીતી ગઈ. રાત્રી વીતીને પ્રભાત થયેલ જોઈ પવનંજયે કહ્યું કે-“હે કાંતા ! હું વિજય કરવા માટે જઈશ, નહિ તો ગુરૂજનને ખબર પડશે. હે સુંદરી ! હવે પછી એક કરશે નહિ, અને હું રાવણનું કાર્ય કરીને આવું ત્યાં સુધી સખીઓની સાથે સુખે કાળ નિર્ગમન કરજો.” અંજના બોલી-“તમારા જેવા બળવાન વીરને તે કાર્ય તો સિદ્ધ થયેલું છે; પરંતુ જો મને જીવતી જોવા ઇચ્છતા હો તો અર્થ સાધીને સત્વર પાછા પધારજો. વળી હું આજે ઋતુસ્નાતા હતી; તેથી કદિ જો મને ગર્ભ રહેશે તો દુર્જન લોકો તમારી ગેરહાજરીમાં મારી નિંદા કરશે.” પવનંજયે કહ્યું-“હે માનિની ! હું સત્વર પાછો આવીશ. મારા આવવાથી નીચ લોકોને તારા અપવાદ બોલવાનો અવકાશજ મળશે નહિ, અથવા મારા સમાગમને સૂચવનારી આ મારા નામથી અંકિત મુદ્રિકા લે, તેવો સમય આવે તો તે પ્રકાશિત કરજો.” એવી રીતે કહી મુદ્રિકા આપીને પવનંજય ત્યાંથી ઉડી માનસ સરોવરના તટ ઉપર રહેલી પોતાની છાવણીમાં આવ્યો. પછી દેવતાની જેમ સૈન્યની સાથે આકાશમાર્ગે ચાલી તે લંકાપુરીમાં આવ્યો, અને રાવણને પ્રણામ કર્યા. ત્યારપછી કાંતિવડે તરૂણ સૂર્યની જેમ પ્રકાશતો રાવણ પણ સેનાની સાથે પાતાળમાં વરૂણની સામે હુદ્દ કરવા ગયો.

અહીં તે દિવસથી અંજનાસુંદરીએ ગર્ભ ધારણ કર્યો; તેથી તેનાં સર્વ અવયવો વિશેષ સૌંદર્યથી શોભવા લાગ્યાં. મુખપર ગાલની શોભા પાંડુવર્ણી થઈ, સ્તનનાં મુખ શ્યામ

થયાં, ગતિ અત્યંત મંદ થઈ, અને નેત્ર વિશાળ ને ઉજ્જવળ થયાં. તે સિવાય બીજાં પણ ગર્ભનાં લક્ષણો તેના શરીર ઉપર સ્પષ્ટ જણાવા લાગ્યાં. તે જોઈને કેતુમતી નામે તેની સાસુ તિરસ્કારથી બોલી—“અરે પાપિણી ! ખન્ને કુળને કલંક આપનાર આ કાર્ય તેં શું કર્યું ? પતિ દેશાંતર છતાં તું ગર્ભિણી કેમ થઈ ? મારે પુત્ર તારી અવજા કરતો, ત્યારે હું જાણતી કે તે અજ્ઞાનથી તને દૂષિત ગણે છે, પણ તું વ્યભિચારિણી છે તે આજ સુધી મારા જાણવામાં નહોતું.” આવી રીતે જ્યારે સાસુએ તેનો તિરસ્કાર કર્યો, ત્યારે અંજના-સુંદરીએ નેત્રમાં અશ્રુ લાવીને પતિસમાગમના ચિન્હરૂપ મુદ્રિકા તેને બતાવી. તે છતાં પણ લજ્જાથી નમ્ર મુખ કરી રહેલી અંજનાને તેની સાસુએ ફરીવાર તિરસ્કારથી કહ્યું કે—“અરે દુષ્ટા ! જે તારો પતિ તારું નામ લેતો નહિ તેની સાથે તારો સંગમ શી રીતે થાય ? માટે માત્ર મુદ્રિકા બતાવી અમને શા માટે છેતરે છે ? વ્યભિચારિણી સ્ત્રીઓ એવા છેતરવાના પ્રકારો ઘણા જાણે છે. હે સ્વચ્છંદચારિણી ! તું આજેજ મારા ઘરમાંથી નીકળીને તારા પિતાને ઘેર જ, અહીં બેસી રહે નહિ. મારું સ્થાન તારા જેવીને રહેવા યોગ્ય નથી.” આ પ્રમાણે અંજનાનો તિરસ્કાર કરી રાક્ષસીની જેવી નિર્દય કેતુમતીએ તેને તેના પિતાને ઘેર મૂકી આવવા માટે સેવકપુરૂષોને આજ્ઞા કરી. તેઓ અંજનાને વસંતતિલકા સહિત વાહનમાં બેસારી માઉંદ્ર નગરની સમીપે લઈ ગયા, અને ત્યાં નેત્રમાં અશ્રુ લાવી તેને વાહનમાંથી ઉતારી, પછી માતાની જેમ નમસ્કાર કરી અને તેને ખમાવીને તેઓ પાછા ગયા. ઉત્તમ સેવકો સ્વામીના પરિવાર ઉપર પણ સ્વામીની સમાન વૃત્તિવાળા હોય છે.

તે સમયે જાણે તેના દુઃખથી દુઃખી થયો હોય તેમ સૂર્ય અસ્ત પામી ગયો. કારણ કે સત્પુરૂષો સજ્જનની વિપત્તિ જોઈ શકતા નથી. ઘણી ત્યાં અંજનાએ ધ્રુવડ પક્ષીના ઘોર ઘુત્કારથી, ફાઉડીઓના ફેલ્કારથી, નાહારોના આકંઠથી, શીકારી પ્રાણીઓના વિવિધ શબ્દોથી અને રાક્ષસોના સંગીતની જેવા પિંગળાના કોલાહલથી જાણે પોતાના કાન કુટી ગયા હોય તેમ આખી રાત્રિ જાગ્રતપણેજ નિર્જામન કરી. પ્રાતઃકાળે તે દીન બાળા લજ્જાથી સંકોચ પામતી સતી ભિક્ષુકીની જેમ પરિવારહિત, પિતાના ગૃહદ્વાર પાસે હળવે હળવે આવી. તેને અચાનક આવેલી જોઈ પ્રતિહારી સંભ્રમ પામી ગયો. પછી વસંતતિલકાના કહેવાથી તેની તેવી અવસ્થા તેણે રાજની પાસે નિવેદન કરી. તે જાણી રાજતું મુખ નમ્ર અને શ્યામ થઈ ગયું. તે વિચારમાં પડ્યો કે ‘અહા ! વિધિના વિપાકની પેઠે સ્ત્રીઓનું ચરિત્ર પણ અચિંત્ય છે. આ કુલટા અંજના મારા કુળને કલંકિત કરવાને માટે મારે ઘેર આવી છે; પરંતુ અંજનનો લેશ પણ ઉજ્જવળ વસ્ત્રને દૂષિત કરે છે.’ આ પ્રમાણે રાજ ચિંતવતો હતો, તેવામાં તેનો પ્રસન્નકીર્તિ નામે નીતિમાન પુત્ર અપ્રસન્નમુખે કહેવા લાગ્યો—“આ દુષ્ટાને સત્વર અહીંથી કાઢી મૂકો, તેણે આપણા કુળને દૂષિત કર્યું છે; સર્પે ડંસેલી આંગળીને બુદ્ધિમાન પુરૂષ શું નથી છેદી નાંખતો ?’ તે વખતે મહોત્સાહ નામનો એક મંત્રી બોલ્યો—‘દુહિતાઓને સાસુ તરફથી દુઃખ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે પિતાના ઘરનું જ શરણ હોય છે. હે પ્રભુ ! કદી તેની સાસુ કેતુમતીએ કૂર થઈને આ નિર્દોષ બાળા ઉપર કોઈ ખોટો દોષ ઉત્પન્ન કરીને કાઢી મૂકી હશે તો શી ખબર ? માટે જ્યાં સુધી આ સદોષ છે કે નિર્દોષ છે એવી સ્પષ્ટતા ન થાય ત્યાં સુધી તેનું શુભ રીતે પાલન કરો. એને પોતાની પુત્રી જાણીને એના ઉપર એટલી કૃપા કરો.’ રાજાએ કહ્યું—“સર્વ ઠેકાણે સાસુ તો એવી હોય છે, પણ વધુઓનું આવું ચરિત્ર કોઈ ઠેકાણે હોય નહિ.

આપણે પ્રથમથી સાંભળ્યું છે કે આ અંજના પવનંજયને દ્વેષ્ય હતી, અર્થાત્ પવનંજયને તેની સાથે પ્રીતિભાવ નહોતો, તો પવનંજય થકી તેને ગર્ભ શી રીતે સંભવે ? માટે આ સર્વથા દોષવતી છે. તેની સાસુએ તેને કાઢી મૂકી તે સારું જ કયું છે; માટે અહીંથી પણ કાઢી મૂકો, તેનું મુખ આપણે જોશું નહિ.” આવી રાજાની આજ્ઞા થતાંજ દીનમુખે આકંઠ કરતા લોકોએ કદથી જોયેલી તે અંજનાને દારપાળે કાઢી મૂકી. કુધા અને તૃષાથી પીડિત, શ્રાંત થયેલી, નિઃશ્વાસ નાંખતી, અશ્રુ વર્ષાવતી, દર્ભથી વિઘાયેલા પગમાંથી નીકળેલા રૂધિરવડે ભૂમિતળને રંગતી, પગલે પગલે સ્ખલિત થતી અને વૃક્ષે વૃક્ષે વિશ્રામ લેતી અંજના દિશાએને પણ રોવરાવતી સખીની સાથે ત્યાંથી ચાલી નીકળી. જે જે નગરમાં કે ગામમાં તે જતી ત્યાં પ્રથમથી આવેલા રાજપુરુષો તેને રહેવા દેતા નહીં; તેથી તે કોઈ પણ જગ્યાએ સ્થિતિ કરી શકી નહિ. ચારે તરફ ભટકતી તે બાળા અનુક્રમે એક મહાઅટવીમાં આવી પહોંચી. ત્યાં પર્વતના કુંજમાં એક વૃક્ષની નીચે બેસીને તે વિલાપ કરવા લાગી—“ અહા ! હું મંદ ભાગ્યવાળીને ગુરૂજનોથી પણ અપરાધનું વિવેચન થયા સિવાય પ્રથમથીજ દંડ થયો. હે કેતુમતી સાસુ ! તમે કુળને કલંક લાગવા ન દીધું તે સારું કયું. હે પિતા ! તમે પણ સંબંધીના ભયથી સારું વિચાર્યું. દુઃખિત નારીઓને આશ્વાસનનું કારણ માતા છે. હે માતા ! તમે પણ પતિના છંદને અનુસરીને મારી ઉપેક્ષા કરી. હે ભાઈ ! પિતા જીવતાં તારો કોઈ દોષ નથી. હે નાથ ! એક તમે દૂર રહેતાં મારે સર્વે જનો શત્રુ થયા. હે પ્રિય ! સર્વથા પતિ વિનાની સ્ત્રી એક દિવસ પણ જીવશો નહિ, કે જેવી રીતે મંદભાગ્યમાં શિરોમણિ એવી હું હજી જીવું છું ! ”

આ પ્રમાણે વિલાપ કરતી અંજનાને તેની સખીએ સમજાવીને આગળ ચલાવી; ત્યાં એક ગુફાની અંદર ધ્યાન કરતા અમિતગતિ નામના એક મુનિ તેમના જોવામાં આવ્યા. તે આરણ્યશ્રમણ મુનિને નમસ્કાર કરીને તે જાને સ્ત્રીઓ વિનયપૂર્વક તેમની પાસે બેઠી, એટલે મુનિએ પણ ધ્યાન સમાપ્ત કર્યું; અને પોતાનો દક્ષિણ કર ઉંચો કરીને મનોરથ અને કલ્યાણરૂપ મોટા આરામમાં નીક જેવી ધર્મલાભરૂપ આશિષ આપી. પછી વસંતસેનાએ ભક્તિથી નમસ્કાર કરીને અંજનાનું બધું દુઃખ મૂળથી મુનિને કહી બતાવ્યું, અને આ અંજનાના ગર્ભમાં કોણ છે ? અને કયા કર્મથી અંજનાને આવી દશા પ્રાપ્ત થઈ છે ? આ પ્રમાણે પૂછ્યું, એટલે મુનિ જોલ્યા—“ આ જંબૂદ્વીપના ભરતક્ષેત્રને વિષે મંદર નામના નગરમાં પ્રિયનંદી નામે એક વણિક રહેતો હતો. તેને જયા નામની સ્ત્રીથી ચંદ્રની જેમ કળાનો નિધિ અને જેને દમ (ઇન્દ્રિયદમન) પ્રિય છે એવો દમયંત નામે એક પુત્ર થયો. એક વખતે તે ઉદ્યાનમાં કીડા કરવા ગયો, ત્યાં સ્વાધ્યાય ધ્યાનમાં તત્પર એવા એક મુનિરાજતા તેને દર્શન થયાં. તેણે તેમની પાસેથી શુદ્ધ બુદ્ધિએ ધર્મ સાંભળ્યો, અને પ્રતિ-જ્ઞાપ પામીને સમકિત તથા બીજા વિવિધ નિયમો ગ્રહણ કર્યા. ત્યારથી તેણે મુનિઓને યોગ્ય અને અનિહિત દાન આપવા માંડ્યું. તપ અને સંયમમાંજ એક નિષ્ઠા રાખતો તે કાળક્રમે મૃત્યુ પામી બીજા દેવલોકમાં પરમર્થિક દેવતા થયો. ત્યાંથી ચ્યવીને આ જંબૂદ્વીપમાં મુર્ગાકપુરના રાજા વીરચંદ્રની પ્રિયંગુલક્ષ્મી નામની રાણીથી પુત્રપણે અવતર્યો. તે સિંહચંદ્ર એવા નામથી વિખ્યાત થઈ જૈનધર્મને સ્વીકારી કર્મયોગે મૃત્યુ પામીને દેવપણાને પ્રાપ્ત થયો. ત્યાંથી ચ્યવીને આ વૈતાલ્ય ગિરિપર આવેલા વારૂણ નામના નગરમાં મુકંઠ રાજા અને કનકોદરી રાણીનો સિંહવાહન નામે પુત્ર થયો. ચિરકાળ રાજ્ય ભોગવી શ્રી વિમલપ્રભુના તીર્થમાં લક્ષ્મીધર મુનિની પાસે તેણે વ્રત ગ્રહણ કર્યું. હસ્તપ તપસ્યા કરી

મૃત્યુ પામીને તે લાંતક દેવલોકમાં દેવતા થયો. ત્યાંથી ચ્યવીને આ તારી સખી અંજ-
નાના ઉદરમાં આવ્યો છે. એ પુત્ર ગુણોનું સ્થાન, મહાપરાક્રમી, વિદ્યાધરોનો રાજા, ચર-
મહેલી? અને પાપરહિત મનવાળો થશે, હવે તારી સખીનો પૂર્વ ભવ સાંભળ. કનકપુર નગ-
રમાં કનકરથ નામે એક મહારથીઓમાં શિશોમણિ રાજા હતો. તેને કનકોદરી અને
લક્ષ્મીવતી નામે બે પત્નીઓ હતી; તેમાં લક્ષ્મીવતી અત્યંત શ્રદ્ધાળુ શ્રાવિકા હતી. તે
પોતાના ગૃહથૈત્યમાં રતનમય જિનજિંબને સ્થાપિત કરીને બંને કાળ તેની પૂજા અને વંદના
કરતી હતી. કનકોદરીને તે વિષે ઈર્ષ્યા થવાથી તે દુષ્ટ હૃદયની સ્ત્રીએ એક વખતે તે જિન-
જિંબ હરી લઈ અપવિત્ર ઉકરડામાં સંતાડી દીધું. તે વખતે જયશ્રી નામે એક સાધ્વી
વિહાર કરતાં કરતાં ત્યાં આવ્યાં. તે તેને પ્રતિમા સંતાડતી દેખીને બોલ્યાં- ‘અરે લલી
સ્ત્રી ! આ તેં શું કર્યું ? આ ભગવંતની પ્રતિમાને અહીં નાખવાથી તેં તારા આત્માને
સંસારનાં અનેક દુઃખનો પાત્ર કર્યો.’ જયશ્રી સાધ્વીના આ પ્રમાણે કહેવાથી કનકોદરીને
પશ્ચાત્તાપ થયો. તેથી તત્કાળ તે પ્રતિમા ત્યાંથી લઈ શુદ્ધ કરી ખમાવીને જે સ્થાને હતી
ત્યાં મૂકી દીધી. ત્યારથી તે સમક્રિતધારી થઈને જનધર્મને પાળવા લાગી. અનુક્રમે આયુ-
ષ્ય પૂર્ણ થતાં મૃત્યુ પામીને સૌધર્મ કલ્પમાં દેવી થઈ. ત્યાંથી ચ્યવીને આ તારી સખી
મહેન્દ્ર રાજાની પુત્રી થઈ. તેણે અર્હતની પ્રતિમા દુઃસ્થાને નાંખી હતી તેનું આ ફળ તેને
પ્રાપ્ત થયેલું છે. તું તે ભવમાં તે કર્મ કરવામાં તેને અનુમોદન કરનાર અને મદદગાર
હતી, તેથી તું પણ તેની સાથે તેનું ફળ ભોગવે છે. પણ તે દુષ્ટ કર્મનું ફળ પ્રાપ્ત
ભોગવી લીધું છે, માટે હવે ભવે ભવે શુભ ફળને આપનાર જિનધર્મને ચંદણ કરો. અ-
હીંથી આ સ્ત્રીનો મામો અકસ્માત્ આવીને તેને પોતાને ઘેર લઈ જશે, અને થોડા સમ-
યમાં તેને તેના પતિની સાથે પણ મેલાપ થશે.”

આ પ્રમાણે કહી તે બંને સ્ત્રીઓને આર્હત ધર્મમાં સ્થાપિત કરીને તે મુનિ ગરૂડની
જેમ આકાશમાં ઉડી ગયા. તેવામાં ત્યાં આવતો એક યુવાન સિંહ તેમના જોવામાં
આવ્યો. પોતાના પુરુષના પછાડવાથી બાણે પૃથ્વીને ફાડતો હોય તેવો તે દેખાતો હતો.
મોટા બુત્કાર ધ્વનિથી દિશાઓના કુંજને પુરી દેતો, હાથીઓના રૂધિરથી વિકરાળ હતો,
નેત્રો દીપક જેવાં ચક્રચકિત હતાં, દાદો વજ્રના કંદ જેવી હતી, દાંત કરવતના જેવા કૂંર
હતા, કેશવાળ અગ્નિની જ્વાળા જેવી હતી, નખ લોહના અંકુશ જેવા હતા અને તેનું ઉર-
સ્થળ શિલા જેવું હતું. આવા સિંહને જોતાંજ તે બંને સ્ત્રીઓ બાણે ભૂતળમાં પેસવાને
ઇચ્છતી હોય તેમ જમીન તરફ જોતી સતી કંપવા લાગી, અને ભય પામેલી હરિણીની
જેમ હવે ક્યાં જવું ? એવા ભયથી સ્થિર થઈ ગઈ; તેવામાં તે શુદાના અધિપતિ મણિ-
ચૂળ નામના ગંધર્વે અષ્ટાપદ પ્રાણીનું રૂપ લઈ તે સિંહને મારી નાખ્યો. પછી અષ્ટાપદનું
રૂપ સંહરી લઈ પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ ધારણ કરી તેણે એ બંને સ્ત્રીઓના હૃદયને માટે
પોતાની પ્રિયા સહિત અર્હત ગુણની સ્તુતિ કરવા માંડી. પછી તે સ્ત્રીઓએ તેનું સાનિધ્ય
છોડ્યું નહિ. બંને જણી તે ગુફામાંજ રહી, અને ત્યાં મુનિસુવ્રત પ્રભુની પ્રતિમાનું સ્થા-
પન કરીને નિરંતર તેનું પૂજન કરવા લાગી.

એક દિવસે સિંહણ જેમ સિંહને જન્મ આપે, તેમ અંજનાએ ચરણમાં વજ્ર અંકુશ
અને ચક્રના ચિન્હવાળા એક પરાક્રમી પુત્રને જન્મ આપ્યો. વસંતતિલકાએ હર્ષિત થઈ

૧ છેલ્લું જેનું શરીર છે એવો અર્થાત તેજ ભવમાં મોક્ષે જનારો.

અમ્મ જળ વિગેરે લાવીને તેનું પ્રસ્તુતિકર્મ કર્યું. તે વખતે પુત્રને ઉત્સંગમાં લઈ દુઃખી અંજના મુખપર અશ્રુ લાવીને તે શુહાને રૂદ્ધ કરાવતી સતી વિલાપ કરવા લાગી—“ હે મહાત્મા પુત્ર ! આવા ઘોર વનમાં તારો જન્મ થવાથી પુણ્ય વગરની હું રાંક સી તારો જન્મોત્સવ શી રીતે કરું ? ” આ પ્રમાણે રૂદ્ધ કરતી અંજનાને બેઈ પ્રતિસૂચી નામના એક ખેચરે તેની પાસે આવી મધુર વાણીએ તેને દુઃખનું કારણ પૂછ્યું; એટલે તેની સખીએ આંખમાં આંસુ લાવીને વિવાહથી માંડીને પુત્રના જન્મ સુધીનું અંજનાના દુઃખનું સર્વ વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યું. તે સંભળી તેની આંખમાં પણ આંસુ આવ્યાં. પછી તે બોલ્યો—“ હે બાળા ! હું હનુપુરનો રાજા છું. પિતા ચિત્રભાતું અને માતા સુંદરીમાળાનો હું પુત્ર છું. માનસવેગા નામની તારી માતાનો હું ભાઈ થાઉં છું. સારા ભાગ્યે તને જીવતી બેઈને હું ખુશી થયો છું; તો હવે તું આશ્વાસિત થા. ” તે પોતાનો માતુલ (મામા) છે, એવું જાણી અંજના અધિક અધિક રૂદ્ધ કરવા લાગી. “ ઇષ્ટજનના અવલોકન સમયે પ્રાયઃ ફરીને દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. ” તેને રૂદ્ધ કરતી નિવારીને પ્રતિસૂચી પોતાની સાથે આવેલા કેઈ દૈવજ્ઞ (બેઈ) ને તે પુત્રના જન્મ વિષે પૂછ્યું. દૈવજ્ઞે કહ્યું—“ આ કુમાર શુભ ગ્રહના બળવાળા લગ્નમાં જન્મેલો છે, તેથી પુણ્યવાન છે, તે અવશ્ય મોટો રાજા થશે, અને આ ભવમાંજ સિદ્ધિને પામશે. આજે રૌત્રમાસના કૃષ્ણ પક્ષની અષ્ટમી તિથિ છે, શ્રવણ નક્ષત્ર છે અને રવિવાર છે. સૂર્ય ઉંચનો થઈ મેષ રાશિમાં આવ્યો છે, ચંદ્ર મકરનો થઈ મધ્ય ભવનમાં રહેલો છે, મંગલ મધ્યમ થઈ વૃષભ રાશિમાં છે, બુધ મધ્યપણે મીનરાશિમાં આવ્યો છે, ગુરુ ઉંચનો થઈ કર્કરાશિમાં રહ્યો છે, શુક્ર ઉંચનો થઈ મીન રાશિમાં છે, શનિ પણ મીન રાશિમાં છે, મીનલગ્નનો ઉદય છે અને બ્રહ્મ યોગ છે, તેથી સર્વ રીતે શુભ છે. ”

પછી પ્રતિસૂચી પુત્ર અને સખી સહિત પોતાની ભાણેજને ઉત્તમ વિમાનમાં બેસાડીને પોતાના નગર તરફ લઈ ચાલ્યો. માર્ગે જતાં વિમાન ઉપર લટકતા ઉંચા રત્નમય ખુમખાની ઘુઘરીઓને લેવાની ઇચ્છાથી તે બાળક માતાના ઉત્સંગમાંથી ઉછળ્યો. તેથી આકાશમાંથી વજ્રની જેમ તે નીચેના પર્વત ઉપર પડ્યો. તેના પડવાના આઘાતથી તે ગિરિના ચૂરચૂરા થઈ ગયા. પુત્રના પડી જવાથી તટકાળ અંજના પોતાના હાથથી હૃદયને કુટવા લાગી. પ્રતિસૂચી તરતજ બાળકની પછવાડે જઈ તેને અક્ષત અંગે ઉપાડી લીધો. અને નાશ પામેલા નિધાનની જેમ પાછો લાવીને અંજનાને સોંપ્યો. પછી મનની જેવા વેગવાળા વિમાન વડે પ્રતિસૂચી, જેમાં મહોત્સવ થઈ રહ્યો છે એવા હનુપુર નગરમાં શીઘ્ર આવી પહોંચ્યો. ત્યાં અંજનાને તેણે હર્ષથી પોતાના ઘરમાં ઉતારી. જાણે કુળદેવી આવી હોય તેમ માનીને તેના સર્વ અંતઃપુરે તેની પૂજા કરી. જન્મતાંજ હનુપુર નગરમાં પ્રથમ આવ્યો, તેથી માતુલ પ્રતિસૂચી અંજનાના પુત્રનું હનુ-માન એવું નામ પાડ્યું. તેના વિમાનમાંથી પડવા વડે પર્વત ચૂર્ણ થઈ ગયો, તેથી તેણે તેનું શ્રીશૈલ એવું બીજું પણ નામ પાડ્યું. માનસ સરોવરના કમલવનમાં રાજહંસના શિશુની જેમ હનુમાનકુમાર ચથાસુખે ક્રીડા કરતો ત્યાં મોટો થવા લાગ્યો. અને ‘ જે દોષ કેતુમતી સાસુએ પોતાની ઉપર આરોપણ કરેલો છે તે હવે કેવી રીતે ઉતરશે ? ’ તેની નિરંતર ચિંતા કરતી અંજના શલ્ય સહિત હોય તેમ રહેવા લાગી.

અહીં રાવણની મદદે ગયેલા પવનજયે સંધિ કરીને ખર હાથેને વરૂણ પાસેથી છોડાવ્યા અને રાવણને સંતોષ પમાડ્યો. પછી રાવણ પરિવાર સાથે લંકામાં ગયો, અને

પવનંજય તેની રજા લઈ પોતાના નગરમાં આવ્યો. માતાપિતાને પ્રણામ કરી તે અંજનાના વાસગૃહમાં આવ્યો. ત્યાં અંજનારહિત તે વાસગૃહ જ્યોત્સ્નારહિત અંદ્રના જેવું નિસ્તેજ જોવામાં આવ્યું. ત્યાં રહેલી કોઈ એક સ્ત્રીને તેણે પૂછ્યું કે ‘નેત્રને અમૃતાંજન જેવી મારી પ્રિયા અંજના ક્યાં છે?’ તેણે કહ્યું કે “તમે રણચાત્રામાં ગયા પછી કેટલેક દિવસે ગર્ભ-સંભવના દોષથી તમારી માતા કેતુમતીએ તેને કાઢી મૂકી છે, અને પાપી સેવકપુરૂષો તમારી માતાના હુકમથી મહેંદ્ર નગરની નજીકના અરણ્યમાં હરિણીની જેમ લયાકુલ એવી તે બાળાને મૂકી આવ્યા છે.” તે સાંભળતાંજ પવનંજય પવનવેગે પારેવાની જેમ પ્રિયાને મળવાને ઉત્સુક થઈ પોતાના સાસરાના નગરમાં આવ્યો. ત્યાં પણ પ્રિયાને જોઈ નહીં, ત્યારે તેણે કોઈ સ્ત્રીને પૂછ્યું કે ‘અહીં મારી પ્રિયા અંજના આવી હતી કે નહિ?’ તે સ્ત્રીએ કહ્યું “હા! તે વસંતતિલકા સાથે અહીં આવી હતી, પણ તેની ઉપર આવેલા વ્યભિચારના દોષથી તેના પિતાએ તેને કાઢી મૂકેલી છે.” તે વચનથી જાણે વજ્રથી હણાયો હોય તેવો થઈ પવનંજય પ્રિયાને શોધવા માટે પર્વત અને વન વિગેરેમાં લંભવા લાગ્યો. કોઈ ઠેકાણે જ્યારે તેને પોતાની પ્રિયાના ખબર મળ્યા નહિ, ત્યારે શાપથી બ્રહ્મ થયેલા દેવની જેમ ખેદ પામી તેણે પોતાના પ્રહસિત નામના મિત્રને કહ્યું, “હે મિત્ર! તું જઈને મારાં માતાપિતાને કહે કે બધી પૃથ્વીમાં ભટકતાં હજુ સુધી મેં કોઈ ઠેકાણે અંજનાસુંદરીને જોઈ નહીં, હજુ ફરીવાર અરણ્યમાં જઈ તે બિચારીનો શોધ કરીશ. જો મળશે તો સાડું, નહિ તો છેવટ હું અગ્નિમાં પ્રવેશ કરીશ.” પવનંજયના કહેવાથી પ્રહસિતે તત્કાળ આદિત્યપુરમાં આવી પ્રહ્લાદ અને કેતુમતીને તે સંદેશો કહ્યો. તે સાંભળીને કેતુમતી જાણે હૃદયમાં પાષાણથી હણાઈ હોય તેમ મૂર્છિત થઈને પૃથ્વીપર પડી. થોડીવારે સંજ્ઞા મેળવીને તે બોલી કે— “કઠિન હૃદયવાળા પ્રહસિત! મરવાનો નિશ્ચય કરનારા તારા તે પ્રિયમિત્રને વનમાં એકલો મૂકીને તું અહીં કેમ આવ્યો? અથવા મેં પાપિણીએ વિચાર્યા વગર અંજના જેવી ખરેખર નિર્દોષ સ્ત્રીને કાઢી મૂકી તે કેવું ખરાબ કાર્ય છે? એ સાધ્વી ઉપર દોષ આરોપણ કરવાનું મને અહીં જ પૂર્ણ ફળ મળ્યું છે. અતિ ઉચ પાપ અને પુણ્યનું ફળ અહીં જ મળે છે.”

આ પ્રમાણે રૂઢન કરતી કેતુમતીને નિવારીને અંજનાને શોધવા નીકળેલા પવનંજયની જેમ પ્રહ્લાદ રાજા પવનંજયને શોધવા ચાલ્યા. અંજના અને પવનંજયની શોધને માટે પ્રહ્લાદે પોતાના મિત્ર એવા સર્વ વિદ્યાધર રાજાઓની પાસે અનેક દૂતોને મોકલ્યા. અને પોતે અનેક વિદ્યાધરોની સાથે પુત્ર અને પુત્રવધૂને શોધતો શોધતો ત્વરાથી ભુતવન નામના વનમાં આવ્યો. ત્યાં એક ચિતા રચીને તેમાં અગ્નિ પ્રજ્વલિત કરતો પવનંજય તેમના જોવામાં આવ્યો. પછી ચિતાની પાસે ઊભો રહી પવનંજય બોલ્યો કે ‘હે વનદેવતાઓ! વિદ્યાધરોના રાજા પ્રહ્લાદ અને કેતુમતીનો હું પુત્ર છું. અંજના નામે એક મહાસતી મારી પત્ની હતી, તેની સાથે વિવાહ કર્યો ત્યારથી મેં દુષ્ટબુદ્ધિએ એ નિર્દોષ સ્ત્રીને દુઃખી કરી છે. તેનો ત્યાગ કરીને સ્વામીના કાર્યને માટે હું રણચાત્રાએ જતો હતો, તેવામાં દૈવયોગે તેને નિર્દોષ જાણીને પાછો તેની પાસે આવ્યો, અને તેની સાથે સ્વેચ્છાએ કીડા કરી મારા આવ્યાની નિશાની આપી, હું માતાપિતાથી અજ્ઞાત રહી પાછો મારા કંટકમાં આવ્યો. તે જ દિવસે તે કાંતાને ગર્ભ રહ્યો. મારા દોષને દૂલિયે તેની પર દોષની શંકા રાખતા વડિલોએ તેને કાઢી મૂકી; તે અત્યારે ક્યાં હશે તે કાંઈ જણાતું નથી. તે આગળ અને હમણાં નિર્દોષ જ છે તે છતાં મારા અજ્ઞાનદોષથી દારૂણ દશાને પ્રાપ્ત થઈ છે. અરે! મારા જેવા અપાંડિત (મૂર્ખ) પતિને ધિક્કાર છે! મેં બધી પૃથ્વીમાં ભટકીને તેનો શોધ કર્યો, તથાપિ રત્નાકરમાં

રતનની જેમ મને મંદલાગ્યને તે પ્રાપ્ત થઈ નથી; માટે આજે હું મારા શરીરને અગ્નિમાં હોમું છું. કેમકે જો જીવતો રહું તો ચાવજીવિત આ વિરહાનળ હું સહન કરી શકું તેમ નથી. માટે હે દેવતાઓ ! જો તમે મારી કાંતાને મુઓ તો તેને આ ખબર આપજો કે તારા પતિએ તારા વિયોગથી અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો છે.’ આ પ્રમાણે કહીને જેમાં અગ્નિ પ્રજ્વલિત થયો છે એવી તે ચિતામાં ઝંપાપાત કરવાને પવનજયે ઉછાળો માર્યો, તે વખતે તેના સર્વવચનો જણે સાંભળ્યાં છે એવા પ્રહ્લાદે અતિ સંજ્ઞમથી ઉતાવળે તેની પાસે આવી તેને એ હાથ વડે પકડીને છાતી સાથે દબાવ્યો. ‘પ્રિયાના વિયોગની પીડાના ઉપાયરૂપ મૃત્યુમાં મને આ શું વિઘ્ન થયું?’ એમ પવનજયે ઉંચે સ્વરે કહ્યું, એટલે પ્રહ્લાદ અશ્રુ લાવીને બોલ્યા—નિર્દોષ પુત્રવધૂને કાઢી મૂકવામાં ઉપેક્ષા રાખનાર આ તારો પાપી પિતા પ્રહ્લાદ છે. વત્સ ! તારી માતાએ પ્રથમ એક અવિચારી કામ કર્યું છે, હવે તું તેવું બીજું કામ કર નહિ. સ્થિર થા, તું ખુદિમાન છે. હે વત્સ ! તારી વધૂની શોધ કરવાને મેં હજારો વિદ્યાધરોને આજ્ઞા કરી છે; માટે તેના આગમનની રાહ જો.’

હવે વિદ્યાધરોને શોધને માટે મોકલ્યા હતા, તેઓમાંથી કેટલાક પવનજય અને અંજનાનો શોધ કરતાં કરતાં હનુપુરમાં આવ્યા. તેઓએ ત્યાં પ્રતિસૂર્ય અને અંજનાને ખબર આપ્યા કે ‘અંજનાના વિરહદુઃખથી પવનજયે અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરેલી છે.’ તેમના પાસેથી તેવું દુઃશ્રવ વચન સાંભળી જણે વિષપાન કર્યું હોય તેમ અંજના ‘અરે હું મરી ગઈ’ એમ બોલતી મૂછો ખાઈને પૃથ્વી પર પડી. ચંદનજળથી સિંચન કરતા અને પંખાથી પવન વીંઝતાં એ બાળા સંજ્ઞા પામી. તે બીડીને દીનવચને રૂદન કરવા અને બોલવા લાગી કે—‘પતિવ્રતા સ્ત્રીઓ પતિના શોકથી અગ્નિમાં પ્રવેશ કરે છે. કારણકે પતિ વિના તેઓનું જીવિત માત્ર દુઃખને માટે જ થાય છે, પણ જે શ્રીમંત પતિઓ હજારો સ્ત્રીઓના ભોગવનારા છે તેઓને તો પ્રિયાનો શોક ક્ષણિક હોવો જોઈએ; તે છતાં તેમને અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવાનું શું કારણ ? હે નાથ ! મારે વિરહે તમે અગ્નિમાં પ્રવેશ કરો અને તમારો વિરહ છતાં હું ચિરકાળ જીવતી રહું, તે કેટલું બધું વિપરીત કહેવાય ? અથવા મહાસત્વવાળા તે અને અલ્પ સત્વવાળી હું, તેઓની વચ્ચે નીલમણિ અને કાચની જેટલા અંતરની અત્યારે ખબર પડી. આ બાબતમાં મારાં સાસુસસરાનો કે મારાં માતા-પિતાનો કાંઈ દોષ નથી; માત્ર હું મંદલાગ્યવાળીના કર્મનોજ દોષ છે.’ આ પ્રમાણે રૂદન કરતી અંજનાને સમજાવી પુત્ર સહિત તેને સાથે લઈ પ્રતિસૂર્ય એક ઉત્તમ વિમાનમાં બેસી પવનજયને શોધવા આવ્યો. તે ફરતો ફરતો ભૂતવનમાં આવ્યો. દૂરથી પ્રહસિતે અશ્રુવાળા નેત્રે તેને જોયો; એટલે અંજના સહિત આવતા પ્રતિસૂર્યની ખબર તેણે તત્કાળ પ્રહ્લાદ અને પવનજયને વિનયપૂર્વક કહી પ્રતિસૂર્ય અને અંજનાએ વિમાનમાંથી ઉતરી ભક્તિથી પૃથ્વી પર મસ્તક નમાવી દૂરથીજ પ્રહ્લાદને નમસ્કાર કર્યો. પછી પ્રતિસૂર્યને આલિંગન કરી પોતાના પૌત્ર હનુમાનને ઉત્સંગ પર બેસારી પ્રહ્લાદે આહ્લાદ પામીને સંજ્ઞમથી કહ્યું—‘હે ભદ્ર ! આ દુઃખસમુદ્રમાં કુટુંબ સહિત ડુબી જતાં એવા મારો ઉદ્ધાર કરનારા તમે છો, તેથી મારા સર્વ સંબંધીઓમાં તમે અગ્રેસર બંધુ છો. મારા વંશની પૂર્વભૂત શાળા અને સંતતિના કારણભૂત આ મારી પુત્રવધૂને મેં દોષ વિના ત્યજી દીધી હતી તેની તમે રક્ષા કરી, તે ઘણું સારું કર્યું છે.’

પોતાની પ્રિયાને જોઈ તત્કાલ પવનજય સમુદ્રની જેમ દુઃખની ભરતીથી નિવૃત્ત થયો; અને શોકાગ્નિ શાંત થવાથી તે અત્યંત ખુશી થયો. સર્વ વિદ્યાધરોએ વિદ્યાના સામર્થ્યથી

ત્યાં આનંદસાગરમાં ચંદ્રરૂપ મોટો ઉત્સવ કર્યો. પછી તેઓ પોતાના વિમાનોથી આકાશને તારાવાળું કરતાં હર્ષથી હનુપુરમાં ગયા. મહેન્દ્ર રાજ પણ માનસવેગા સહિત ત્યાં આવ્યો, અને કેતુમતી દેવી તથા બીજા સર્વ સંબંધીઓ પણ ત્યાં આવી મળ્યા. એક બીજાના સંબંધી અને બંધુરૂપ ત્યાં મળેલા વિદ્યાધરોના રાજાઓએ પરસ્પર મળીને પૂર્વના ઉત્સવથી પણ અધિક ઉત્સવ કર્યો. પછી પરસ્પરની રજા લઈ સર્વે પોતપોતાના સ્થાને ગયા, અને પવનંજય પોતાની પ્રિયા અંજના અને કુમાર હનુમાનની સાથે ત્યાં રહ્યો.

કુમાર હનુમાન પિતાના મનોરથો સાથે મોટો થયો અને તેણે સર્વકળા અને વિદ્યા સાધી લીધી. શેષનાગની જેવી લાંબી ભુજવાળો, અસ્ત્રશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ અને કાંતિવડે સૂર્ય જેવો હનુમાન અનુક્રમે યૌવનવયને પ્રાપ્ત થયો.

આ સમયમાં કોપીઓમાં ઐઞ અને બળના પર્વત જેવો રાવણ સંધીમાં કાંઈ દૂષણ ઉત્પન્ન કરીને વરૂણને જીતવા આવ્યો. દ્વિતો મોકલીને તેડાવેલા વિદ્યાધરો ગૈતાદ્યગિરિના કટક જેવું કટક તૈયાર કરીને ત્યાં જવા આવ્યા. પવનંજય અને પ્રતિસૂર્ય પણ ત્યાં જવાને તૈયાર થયા. તે વખતે અવન્ટલ આપવામાં ગિરિ જેવો હનુમાન આ પ્રમાણે બોલ્યો - 'હે પિતાઓ ! તમે બંને અહીં જ રહો, હું એટલો જ શત્રુઓને જીતી લઈશ. તીક્ષ્ણ હથિયાર પાસે છતાં બાહુથી કોણ યુદ્ધ કરે ? હું બાળક છું એવું ધારી મારી ઉપર અનુકંપા લાવશો નહિ; કારણ કે આપણા કુળમાં જન્મેલા પુરૂષોને પરાક્રમનો અવસર આવે ત્યારે વચનું પ્રમાણ રહેતું નથી.' એવી રીતે કરી અતિ આગ્રહથી તેમને રોકી, પોતાને જવા માટે તેમની રજા મેળવી. તેઓએ જેના મસ્તકપર ચુંબન કરેલું છે એવા હનુમાને પ્રસ્થાન-મંગળ કયું. એ દુર્વાર પરાક્રમી હનુમાન મોટા સામંતો, સેનાપતિઓ અને સેંકડો સેનાથી પરવર્યો સતો રાવણની છાવણીમાં આવ્યો. જાણે મૂર્તિમાન વિજય હોય તેવા હનુમાનને આવતો અને પ્રણામ કરતો જોઈ રાવણે હર્ષથી તેને પોતાના ઉત્સંગમાં બેસાડ્યો. પછી રાવણ વરૂણની નગરી પાસે જઈ યુદ્ધ કરવા બિભો રહ્યો, એટલે વરૂણ અને તેના પરાક્રમી સો પુત્રો યુદ્ધ કરવા માટે નીકળ્યા. વરૂણના પુત્રો રાવણની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા અને વરૂણ, સુગ્રીવ વિગેરે વીરોની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. મોટા પરાક્રમી અને રાતા નેત્રવાળા વરૂણના પુત્રોએ ડુછરને જાતિવંત શ્વાન બેઠ પમાડે તેમ રાવણને યુદ્ધમાં મુંઝવી દીધો. તે સમયે ગજેન્દ્રોની સામે કેસરીકિશોરની જેમ ક્રોધથી દુર્ધર એવા દારૂણ હનુમાને પશુઓની જેમ પોતાની વિદ્યાના સામર્થ્યથી વરૂણના પુત્રોને બાંધી લીધા. તે જોઈ માર્ગમાં વૃક્ષોને હાથી ધ્રુજાવે તેમ સુગ્રીવ વિગેરેને કંપાવતો વરૂણ કાંધથી હનુમાન ઉપર દોડી આવ્યો. બાણોની શ્રેણીને વર્ષાવતા રાવણે નદીના વેગને પર્વત રોકે તેમ વરૂણને વચમાં જ સ્ખલિત કર્યો; તેથી જેમ વૃષભ સાથે વૃષભ અને હાથી સાથે હાથી લડે, તેમ કાંધાંધ વરૂણની સાથે રાવણે ઘણીવાર યુદ્ધ ચલાવ્યું. છેવટે છળને જાણનારા રાવણે સર્વ બળથી વરૂણને આકુળ આકુળ કરી ઉછળીને ઇંદ્રને બાંધી લીધો હતો તેમ તેને બાંધી લીધો. "સર્વ ઠેકાણે છળ બલવાન છે." પછી જય જય નાદથી દિશાઓના મુખને શબ્દાયમાન કરતો વિશાળ સ્કંધવાળો રાવણ પોતાની છાવણીમાં આવ્યો, અને પુત્ર સાહિત વશ થઈને રહેવા કબુલ થયેલા વરૂણને રાવણે છોડી મૂક્યો. મહાત્માઓનો કોપ પ્રણિપાત સુધી જ હોય છે.

વરૂણે સત્યવતી નામની પોતાની પુત્રી હનુમાનને આપી. કેમકે "પોતાની જાતે જેનું બળ જોયેલું છે એવો જામાતા મળવો દુર્લભ છે."

રાવણ ત્યાંથી લંકામાં આવ્યો અને ચંદ્રણા(સૂર્યનખા) ની અનંગકુસુમા નામની પુત્રી તેણે હર્ષથી હનુમાનને આપી. સુગ્રીવે પદ્મરાગા, નલે હરિમાલિની અને બીજાઓએ પણ પોતાની હજારો દુહિતા હનુમાનને આપી. રાવણે હર્ષથી દૃઢ આલિંગન કરી વિદાય કરેલો પરાક્રમી હનુમાન હનુપુર ગયો, અને બીજા પણ બે વાનરપતિ (સુગ્રીવ) વિગેરે વિદ્યાધરો હતા તે પણ હર્ષસહિત પોતપોતાનાં નગરે ગયા.

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचिते त्रिशष्टिशलाकापुस्तकचरिते
महाकाव्ये सप्तमे पर्वणि हनुमदुत्पत्तिवर्णनसाधनो
नाम तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

સર્ગ ૪ થો.

રામ લક્ષ્મણની ઉત્પત્તિ, વિવાહ અને વનવાસ

મિથિલા નગરીમાં હરિવંશને વિષે વાસવકેતુ નામે એક રાજા હતો, તેને વિપુલા નામે સ્ત્રી હતી. તેઓને પૂર્ણ લક્ષ્મીવાળો અને પ્રજાઓને જનક સમાન જનક નામે એક પુત્ર થયો. અનુક્રમે તે રાજા થયો. એ સમયમાં અયોધ્યા નગરીમાં શ્રી ઋષભ લગવાનના રાજ્ય ઈક્ષ્વાકુવંશની અંતર્ગત રહેલા સૂર્યવંશમાં અનેક રાજાઓ થયા; જેઓમાંથી કેટલાક મોક્ષે ગયા અને કેટલાક સ્વર્ગે ગયા. તે વંશમાં વીશમા અર્ધાંતનું તીર્થ પ્રવર્તતાં એક વિજય નામે રાજા થયો. તેને હિમચૂલા નામે પ્રિયા હતી. તેઓને વજ્રબાહુ અને પુરંદર નામે બે પુત્રા થયા. તે સમયમાં નાગપુરમાં ઈલિવાહન રાજાને તેની ચૂડામણિ નામની રાણીથી મનોરમા નામે એક પુત્રી થઈ હતી. જ્યારે તે યૌવનવતી થઈ ત્યારે રોહિણીને ચંદ્રની જેમ વજ્રબાહુ તેને મોટા ઉત્સવથી પરણ્યો. ઉદયસુંદર નામનો તેનો સાળો ભક્તિથી જેની પછવાડે આવેલ છે એવો વજ્રબાહુ મનોરમાને લઈને પોતાના નગર તરફ ચાલ્યો. આગળ ચાલતાં માર્ગમાં એક ગુણસાગર નામના મુનિ તેમના જોવામાં આવ્યા. તે ઉદયાચલ ઉપર રહેલા સૂર્યની જેમ વસંતગિરિપર તપતેજથી પ્રકાશિત થઈ રહેલા હતા. તે મુનિ આતાપના કરતાં જિંચું જોઈ રહેલા હતા, તેથી જાણે મોક્ષમાર્ગને જોતા હોય તેમ દેખાતા હતા. મેઘને જોતાં મયૂરની જેમ તેને જોતાં જ વજ્રબાહુને હર્ષ ઉત્પન્ન થયો. તેથી તત્કાળ પોતાના વાહનને ઊભું રાખીને તે બોલ્યો-‘અહા ! કોઈ આ મહાત્મા મુનિ વંદન કરવા યોગ્ય છે. તે ચિંતામણિ રત્નની જેમ ઘણા પુણ્યથી જોવામાં આવ્યા છે.’ તે સાંભળી તેના સાળા ઉદયસુંદરે ઉપહાસમાં કહ્યું કે ‘કુમાર ! કેમ દીક્ષા લેવાની ઈચ્છા છે ?’ વજ્રબાહુ બોલ્યો-‘હા, તેમ કરવાને મારું મન છે.’ ઉદયસુંદરે ફરીવાર મશ્કરીમાં કહ્યું-‘હા રાજા ! જો તમારું મન હોય તો વિલંબ કરો નહિ, હું તમને સહાય આપીશ.’ વજ્રબાહુએ કહ્યું-‘મર્યાદાને સમુદ્ર ન તજે તેમ તમે તમારી પ્રતિજ્ઞાનો ત્યાગ કરશો નહિ.’ તેણે ‘બહુ સારું’ એમ કહ્યું. તત્કાળ વજ્રબાહુ જેમ મોહ ઉપરથી ઉતરે તેમ વાહન ઉપરથી ઉતરી પડ્યો, અને ઉદયસુંદર વિગેરેથી પરવર્યો સતો વસંતશેલ ઉપર ચડ્યો. તેનો દૃઢ વિચાર જાણી ઉદયસુંદર બોલ્યો-‘સ્વામી ! તમે દીક્ષા લેશો નહિ. મારા આ ઉપહાસ વચનને ધિક્કાર છે ! આપણા બંનેની વચ્ચે દીક્ષા વિષે ફક્ત મશ્કરીનાં જ વચનો હતાં, તો તે વચનને ઉલ્લંઘન કરવામાં કાંઈ દોષ નથી. પ્રાયઃ વિવાહનાં ગીતની જેમ ઉપાહસનાં વચનો સત્ય હોતાં નથી. તમે અમને સર્વ પ્રકારની આપત્તિઓમાં સહાયકારી થશો, એવા અમારા કુળના મનોરથને દીક્ષા લઈને અકસ્માત્ તમે ભાંગશો નહિ. હવે આ તમારે હાથે વિવાહની નિશાનીરૂપ માંગલિક કંકણ છે, તો સહસા તે વિવાહથી પ્રાપ્ત થનારા ભોગને કેમ છોડી દો છો ? હા સ્વામી ! તેમ કરવાથી મારી જેન મનોરમા સાંસારિક સુખના સ્વાદથી ડગાઈ જશે, અને તમે જ્યારે તૃણની જેમ તેનો ત્યાગ કરી દેશો ત્યારે પછી તે કેવી રીતે જીવી શકશે ?’ વજ્રબાહુ કુમાર બોલ્યો-‘હા ઉદયસુંદર ! માનવ-જન્મરૂપી વૃક્ષનું સુંદર ફળ ચારિત્ર જ છે. વળી સ્વાતી નક્ષત્રના મેઘનું જળ જેમ છીપમાં મોતીરૂપ થાય છે તેમ તમારાં મશ્કરીનાં વચન પણ મને પરમાર્થરૂપ થયાં છે. તમારી જેન મનોરમા કુળવાન હશે તો તે મારી સાથે દીક્ષા ગ્રહણ કરશે, નહિ તો તેનો માર્ગ કલ્યાણકારી

થાઓ; પણ મારે તો હવે ભોગથી સર્ચું. હવે તું મને વ્રત લેવાની આજ્ઞા આપ, અને મારી પછવાડે તું પણ વ્રત ગ્રહણ કર; કેમકે પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળવી તે જ ક્ષત્રિઓનો કુળધર્મ છે.”

આ પ્રમાણે ઉદયસુંદરને પ્રતિબોધ આપીને વજ્રબાહુ ગુણરૂપ રત્નોના સાગર ગુણસાગર નામના મુનિની પાસે આવ્યા, તરત જ વજ્રબાહુએ તેમની પાસે દીક્ષા લીધી, એટલે તેની પછવાડે ઉદયસુંદર, મનોરમા અને બીજા પચીસ રાજકુમારોએ દીક્ષા લીધી. વજ્રબાહુએ દીક્ષા લીધી એવા ખબર સાંભળી ‘એ બાળક છતાં ઉત્તમ છે, અને હું વૃદ્ધ છતાં ઉત્તમ નથી.’ એમ વિચારતાં વિજયરાજને ગૈરજ્ય ઉત્પન્ન થયો; તેથી તેણે પુરંદર નામના લઘુ પુત્રને રાજ્ય ઉપર બેસારીને નિર્વાણમોહ નામના મુનિની પાસે દીક્ષા લીધી. અનુક્રમે પુરંદરે પણ પોતાની પૃથ્વી નામની રાણીની કુક્ષીથી ઉત્પન્ન થયેલા કીર્તિધર નામના પુત્રને રાજ્ય સોંપીને ક્ષેમકર નામના મુનિ પાસે દીક્ષા લીધી. કીર્તિધર રાજા ઇંદ્રાણી સાથે ઇન્દ્રની જેમ સહદેવી નામની પત્નીની સાથે વિષયસુખ ભોગવવા લાગ્યો. એકદા તેને દીક્ષા લેવાની ઈચ્છા થઈ, એટલે મંત્રીઓએ તેને કહ્યું કે—“જ્યાં સુધી પુત્ર ઉત્પન્ન થયો નથી ત્યાં સુધી તમારે વ્રત લેવું યોગ્ય નથી. જો તમે અપુત્રપણામાં વ્રત લેશો તો આ પૃથ્વી અનાથ થઈ જશે; માટે હે સ્વામી ! પુત્ર ઉત્પન્ન થાય ત્યાં સુધી રાહ જુઓ.” મંત્રીઓએ આ પ્રમાણે કહેવાથી કીર્તિધર રાજા દીક્ષા ન લેતાં ગૃહવાસમાં રહ્યો. કેટલોક કાળ ગયા પછી તેને સહદેવી રાણીથી સુકોશલ નામે પુત્ર થયો. તેનો જન્મ થતાં જ ‘આ બાલપુત્ર જન્મેલો બાણી મારા પતિ દીક્ષા લેશે’ એવું ધારી સહદેવીએ તેને ગોપવી દીધો. તે બાલક ગુપ્ત છતાં રાજાના બાણવામાં આવી ગયો. કેમકે ‘ઉદય પામેલા સૂર્યને ગોપવવાને કોણ સમર્થ છે ?’ પછી સ્વાર્થકુશળ એવા કીર્તિધર રાજાએ સુકોશલ કુમારને રાજ્ય ઉપર બેસારીને વિજયસેન મુનિની પાસે દીક્ષા લીધી. તીવ્ર તપસ્યા કરતા અને અનેક પરોષણોને સહન કરતા તે રાજર્ષિ ગુરૂની આજ્ઞા પામીને એકાકી વિહાર કરવા લાગ્યા. એક વખતે કીર્તિધર મુનિ માસોપવાસી હોવાથી પારણ્યાની ઈચ્છાએ સાકેત નગરમાં આવ્યા. ત્યાં મધ્યાહ્ન વખતે ભિક્ષાને માટે તે ભમવા લાગ્યા. રાજમહેલ ઉપર રહેલી સહદેવીએ તેમને જોયા, એટલે તેણે વિચાર્યું કે—“પૂર્વે આ પતિ દીક્ષિત થયા તેથી હું પતિરહિત તો થઈ છું, હવે મારો પુત્ર સુકોશલ જો એમને જોઈને દીક્ષા લેશે તો હું પુત્ર વગરની થઈશ, અને આ પૃથ્વી ધણી વગરની થઈ જશે; માટે આ રાજ્યની કુશળતા રહેવા સાટે આ મુનિ મારા પતિ છે, વ્રતધારી છે અને નિરપરાધી છે, તે છતાં પણ તેને નગરમાંથી કાઢી મૂકાવવા જોઈએ.” આવો વિચાર કરીને સહદેવીએ બીજા વેશધારીઓની પાસે તેને નગરની બહાર કાઢી મૂકાવ્યા. જેમનું મન લોભથી પરાભવ પામ્યું હોય છે તેને ચિરકાળ વિવેક રહેતો જ નથી. તે વ્રતધારી સ્વામીને નગરની બહાર કાઢી મૂકેલા બાણી સુકોશલની ધાત્રીમાતા છુટે મુખે રોવા લાગી. રાજા સુકોશલે તેને પૂછ્યું કે ‘તું કેમ રૂએ છે ! ત્યારે તેણે શોકચુકત ગદ્ગદ અક્ષરે કહ્યું—“હે વત્સ ! જ્યારે તમે બાળક હતા ત્યારે તમારા પિતાએ તમને રાજ્ય ઉપર બેસારીને દીક્ષા લીધી હતી. તેઓ હમણા ભિક્ષાને માટે આપણા નગરમાં આવ્યા હતા. તેમનું દર્શન થતાં જ તમે વ્રત ગ્રહણ કરશો એવી શંકાથી તમારી માતાએ તમને નગર બહાર કાઢી મૂકાવ્યા છે. એ દુઃખથી હું રૂદન કરું છું.” તે સાંભળતાં જ સુકોશલ વિરક્ત થઈ પિતાની પાસે આવ્યો અને અજલિ જોડી વ્રતની યાચના કરી તે વખતે તેની પત્ની ચિત્રમાળા ગર્ભિણી હતી, તે મંત્રીઓની સાથે આવીને કહેવા લાગી—“હે સ્વામી ! આ અનાથ રાજ્યનો ત્યાગ કરવાને તમે યોગ્ય નથી.”

રાજા સુકોશલે કહ્યું કે ‘તારા ગર્ભમાં જે પુત્ર છે તેનો મેં રાજ્ય ઉપર અભિષેક કરેલો છે. કેમ કે ભવિષ્ય કાળમાં પણ ભૂતકાળને ઉપચાર થાય છે.’ એ પ્રમાણે કહી સર્વ લોકોની સંભાવના કરી સુકોશલે પિતાની પાસે દીક્ષા ચડણ કરી અને મહા આકરી તપસ્યા કરવા લાગ્યા, મમતારહિત અને કષાયવર્જિત એ પિતાપુત્ર મહામુનિ થઈ પૃથ્વીતળને પવિત્ર કરતાં સાથેજ વિહાર કરવા લાગ્યા. પુત્રના વિદ્યાગથી સહદેવીને ઘણો ખેદ થયો; તેથી આર્તધ્યાનપરાયણપણે મૃત્યુ પામીને તે કોઈ ગિરિની ગુફામાં વાઘણ થઈ.

કીર્તિધર અને સુકોશલ મુનિ કે જે મનને દમન કરનારા, પોતાના શરીરમાં પણ નિઃસ્પૃહ અને સ્વાધ્યાય ધ્યાનમાં તત્પર હતા તેઓ ચાતુર્માસ નિર્ગમન કરવાને માટે એક પર્વતની ગુફામાં સ્થિર આકૃતિ કરીને રહ્યા. જ્યારે કાર્ત્તિક માસ આવ્યો, ત્યારે તે જાને મુનિ પારણાને માટે આવ્યા; ત્યાં માર્ગમાં ચમદૂતી જેવી પેલી ઢુબ વ્યાઘ્રીએ તેઓને દીઠા. તત્કાળ તે વ્યાઘ્રી મુખ ફાડીને સામી દોડી આવી. “હુદ્દ અને સુદ્દ જનોનું દ્વરથી આગમન સરખુંજ હોય છે.” વ્યાઘ્રી નજીક આવીને ઉપર પડવા તૈયાર થઈ, એટલે તે મુનિઓ ધર્મધ્યાનમાં તત્પર થઈને ત્યાંજ કાયોત્સર્ગે રહ્યા. તે વ્યાઘ્રી પ્રથમ વિદ્યુત્તની પેઠે સુકોશલ મુનિ ઉપર પડી અને દ્વરથી દોડીને પ્રહાર કરવા વડે તેમને પૃથ્વીપર પાડી નાંખ્યા. પછી નખરૂપ અંકુશથી તેના ચર્મને ચટચટ શબ્દ કરતું ફાડી નાંખ્યું, અને મરૂદેશની વડેમાર્ગે સ્ત્રી જેમ અતિ તૃષાર્તપણે પાણી પીએ તેમ તે રૂઢિપાન કરવા લાગી. રાંક સ્ત્રી જેમ વાહુક ખાય તેમ દાંતથી તડતડ તોડીને માંસ ખાવા લાગી; અને ઇશ્વરંડ (શેરડી)ને જેમ હાથિણી પીઢી નાંખે તેમ તે કટકટ કરતી કઠોર અસ્થિઓને દાંતરૂપ ચત્રના અતિથિ કરવા લાગી. પરંતુ ‘આ વાઘણ મને કર્મક્ષયમાં સહાયકારી છે’ એમ માની મુનિ જરા પણ ગ્લાનિ પામ્યા નહીં, પરંતુ ઉલટા રોમાંચકચુકને ધરવા લાગ્યા. વ્યાઘ્રીએ આ પ્રમાણે ભક્ષણ કરાતા સુકોશલ મુનિ શુકલધ્યાન વડે તત્કાળ કેવળજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરીને મોક્ષે ગયા, તેવીજ રીતે કીર્તિધર મુનિ પણ કેવલજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી અનુક્રમે અદ્વૈત મુખના સ્થાનરૂપ પરમપદને પ્રાપ્ત થયા.

અહીં સુકોશલ રાજાની સ્ત્રી ચિત્રમાલાએ એક કુલનંદન પુત્રને જન્મ આપ્યો. તેનું હિરણ્યગર્ભ નામ પાડ્યું; કારણ કે તે ગર્ભમાંથીજ રાજા થયો હતો. જ્યારે તે યૌવનવયને પ્રાપ્ત થયો, ત્યારે મૃગાવતી નામે એક મૃગાક્ષી સ્ત્રીને પરણ્યો. તે મૃગાવતી રાણીથી હિરણ્યગર્ભ રાજાને બાળે બીજો હિરણ્યગર્ભ હોય તેવો નદુષ નામે પુત્ર થયો. એક વખતે હિરણ્યગર્ભને પોતાના મસ્તકપર ત્રીજીવચાનું બાળે જામીત હોય તેવું એક પળી જેવામાં આવ્યું; તેથી તત્કાળ ગૈરાજ્ય ઉત્પન્ન થતાં નદુષને પોતાના રાજ્ય ઉપર બેસારી તેમણે વિમલ મુનિની પાસે દીક્ષા ચડણ કરી. નરોમાં સિંહ જેવા નદુષને સિંહિકા નામે એક પત્ની હતી, તેની સાથે કીડા કરતો નદુષરાજા પિતાનું રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો. એક વખતે નદુષ રાજા પોતાની પત્ની સિંહિકાને રાજ્યમાં મૂકીને ઉત્તરાપથના રાજાઓને જીતવા ગયો. તે વખતે દક્ષિણપથના રાજાઓએ બાણ્યું કે ‘અત્યારે નદુષ રાજ્યમાં નથી, માટે આપણે ચાલો તેનું રાજ્ય લઈ લઈએ.’ આમ વિચારી તેઓએ અયોધ્યા પાસે આવીને ઘેરો નાંખ્યો. “શત્રુઓ છળનિષ્ઠજ હોય છે.” તે વખતે સિંહિકા રાણીએ પુરૂષની જેમ તેઓની સામે થઈ તેઓને જીતીને નસાડી મૂક્યા. “શું સિંહણ હાથીને મારતી નથી ?” નદુષ રાજા ઉત્તરાપથના રાજાઓને જીતીને અયોધ્યામાં આવતાં તેણે પોતાની પત્નીએ

કરેલા દક્ષિણપથના રાજાઓના વિજયનું વૃત્તાંત સાંભળ્યું. તત્કાળ તે વિચારવા લાગ્યો કે— “અહા ! મારા જેવા પરાક્રમીને પણ આ કામ કરવું હુકર છે, તો આ સ્ત્રીએ તે કામ શી રીતે કર્યું ? માટે જરૂર તેમાં તેની સ્પષ્ટ ધૃષ્ટતા જણાય છે. મહાકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલી સ્ત્રીઓને તેવું કામ કરવું ઉચિત નથી; માટે જરૂર આ સ્ત્રી અસતી હોવી જોઈએ. સતી સ્ત્રીઓને તો પતિજ દેવ હોય છે; તેથી તેઓ પતિસેવા વિના બીજું કંઈ જાણતીજ નથી, તો આવું કામ તો કેમજ કરે ?” આ પ્રમાણે ચિત્તમાં નિશ્ચય કરીને તેણે ખંડિત પ્રતિમાની જેમ એ અતિ ખારી સિંહિકાને તણ દીધી.

એકદા નદુષ રાજાને દાહજવર ઉત્પન્ન થયો. દુષ્ટ શત્રુની જેમ સેંકડો ઉપચારોથી પણ શાંત થયો નહિ. તે સમયે સિંહિકા પોતાનું સતીપણું જણાવવાને અને પતિની દાહજવરની પીડા-શમાવવાને જળ લઈને તેની સમીપ આવી. પછી તે સતીપણુને જણાવતી સતી બોલી કે—“હે નાથ ! તમારા વિના બીજા કોઈ પુરૂષને મેં ક્યારે પણ જો ઈચ્છ્યો ન હોય તો આ જળસિંચનથી તમારો જવર અત્યારેજ ચાલ્યો જશે.” આ પ્રમાણે કહીને તેણે સાથે લાવેલા જળથી પોતાના પતિ ઉપર અભિષેક કર્યો, તેથી તત્કાળ જાણે અમૃતથી સિંચાયો હોય તેમ તે રાજા જવરમુક્ત થઈ ગયો. દેવતાઓએ સિંહિકા ઉપર પુષ્પવૃષ્ટિ કરી, અને ત્યારથી રાજાએ પણ તેના પૂર્વવત્ માનપૂર્વક સ્વીકાર કર્યો. કેટલોક કાળ ગયા પછી નદુષ રાજાને સિંહિકાદેવીથી સોદાસ નામે પુત્ર થયો. તે યોગ્ય વયનો થતાં તેને રાજ્યપર બેસારીને નદુષ રાજાએ સિદ્ધિ (મોક્ષ)ના ઉત્તમ ઉપાયરૂપ દીક્ષા ગ્રહણ કરી. સોદાસ રાજાના રાજ્યમાં અર્ધ-તોના અઠ્ઠાઈ ઉત્સવમાં મંત્રીઓએ પૂર્વ રાજ્યની જેમ અમારી ઘોષાણા કરાવી, અને તેઓએ સોદાસને પણ કહ્યું કે—“હે રાજા ! તમારા પૂર્વજે અર્ધ-તના અઠ્ઠાઈ ઉત્સવમાં માંસ ખાતા નહિ, માટે તમે પણ આશો નહિ.” સોદાસે તે વાત સ્વીકારી, પણ તેને સદા માંસ-ભોજન ગ્રિય હતું, તેથી તેણે રસોઈઆને આજ્ઞા કરી કે ‘તારે ગુપ્ત રીતે અવશ્ય માંસ લાવવું.’ તે સમયે મંત્રીઓએ અમારી ઘોષણા ચલાવેલી હતી, તેથી રસોઈઆને કોઈ ઠેકાણેથી માંસ મળ્યું નહિ. ‘કોઈ પણ માણસ આકાશપુષ્પની જેમ અસત વસ્તુને મેળવી શકતો જ નથી.’ ‘આમ તેમ ફરતાં કોઈ સ્થાનકેથી પણ મને માંસ મળતું નથી અને રાજાની આજ્ઞા છે, તો હવે મારે શું કરવું ?’ એમ વિચારતાં રસોઈઆએ એક મરેલુ બાળક જોયું. રસોઈઆએ તે મૃત બાળકનું માંસ લઈ તેને સુધારી સોદાસને આપ્યું. તે માંસને ખાતો ખાતો સોદાસ તેનું વર્ણન કરવા લાગ્યો કે ‘અહો ! આ માંસનો રસ અતિ તૃપ્તિ કરે તેવો છે.’ તેણે રસોઈઆને પૂછ્યું ‘આ માંસ મને અપૂર્વ લાગે છે, માટે આ કયા જીવનું માંસ છે તે કહે.’ તેણે કહ્યું—‘આ નરમાંસ છે.’ રાજા બોલ્યો— ‘હવેથી પ્રતિદિન આવું નરમાંસજ સુધારીને મને ખાવા આપજો.’ પછી રસોઈઆએ રાજાને માટે પ્રતિદિન નગરનાં બાલકોનું હરણ કરવા માંડ્યું. “અન્યાયનું કારણ હોય તો પણ રાજાની આજ્ઞા હોય તો ભય લાગતો નથી.” આવી રીતે રાજાને દારૂ કર્મ કરનારો જાણીને ગૃહમાં ઉત્પન્ન થયેલા સર્પની જેમ મંત્રીઓએ તેને પદબ્રષ્ટ કરી અરણ્યમાં કાઢી મૂક્યો, અને તેના પુત્ર સિંહરથને રાજ્ય ઉપર બેસાર્યો. સોદાસ નરમાંસને ખાતો પૃથ્વીમાં ઉચ્છૃંબલપણે ભટકવા લાગ્યો.

એક વખતે સોદાસે દક્ષિણપથમાં ભમતાં ભમતાં એક મહર્ષિને દીક્ષા, એટલે તેમને ધર્મ પૂછ્યો. તેને બોધને યોગ્ય જાણી તે મહા મુનિએ મધમાંસનો પરિહાર જેમાં પ્રધાન-પણે રહેલો છે એવો અર્ધ-ત ધર્મ કહ્યો. તે ધર્મ સાંભળી સોદાસ ચક્રિત થઈ ગયો, અને પ્રસન્ન હૃદયવાળો થઈ તરતજ પરમ શ્રાવક થયો. તે અરસામાં મહાપુર નગરનો રાજા

અપુત્ર મૃત્યુ પામ્યો, ત્યાં મંત્રીઓએ કરેલા પાંચ દિવ્યવડે સોદાસને અભિષેક થતાં તે ત્યાંનો રાજા થયો. સોદાસે પોતાના પુત્ર સિંહરથ પાસે એક દૂત મોકલીને કહેવરાવ્યું કે 'તું સોદાસની આજ્ઞા માન્ય કર.' દૂતે જઈ તે પ્રમાણે કહ્યું, એટલે સિંહરથે તે દૂતનો તિરસ્કાર કરીને કાઢી મૂક્યો. તેણે આવીને સોદાસને જે બન્યું હતું તે અર્થ કહી આપ્યું. પછી સિંહરથ ઉપર સોદાસ અને સોદાસ ઉપર સિંહરથ એમ બન્નેએ યુદ્ધ કરવા માટે ચડાઈ કરી. માર્ગમાં બન્નેના સૈન્ય એકઠાં થયાં એટલે યુદ્ધ શરૂ થયું. છેવટે સોદાસે સિંહરથને જીતી લઈ હાથે પકડી તેને બન્ને રાજ્ય આપીને પોતે દીક્ષા લીધી.

સિંહરથનો પુત્ર પ્રહારથ થયો. તે પછી અનુક્રમે ચતુર્મુખ, હેમરથ, શતરથ, ઉદયપૃથુ, વારિરથ, ઇન્દુરથ, આદિત્યરથ, માંધાતા, વીરસેન, પ્રતિમન્યુ, પદ્મબંધુ, રવિમન્યુ, વસંત-તિલક, કુંભેરદત્ત, કુંથુ, શરભ, દ્વિરદ, સિંહદશન, હિરણ્યકશિપુ, પુંજસ્થળ, કાકુસ્થળ અને રઘુ વિગેરે અનેક રાજાઓ થયા. તેઓમાં કેટલાક મોક્ષે ગયા અને કેટલાક સ્વર્ગે ગયા. પછી શરણાથીને શરણ કરવા યોગ્ય અને સ્નેહીઓના ઋણમાંથી મુક્ત રહેનાર અનરણ્ય નામે રાજા સાકેતનગર (અયોધ્યા) માં થયો. તેને પૃથ્વીદેવીના ઉદયથી અનંતરથ અને દશરથ નામે બે પુત્રો થયા. તે અનરણ્ય રાજાને સહસ્રકિરણ નામે એક મિત્ર હતા, તેણે રાવણ સાથે યુદ્ધમાં વંરાગ્ય ઉત્પન્ન થવાથી દીક્ષા લીધી. તેની સાથેની દઢ મિત્રતાથી અનરણ્ય રાજાએ માત્ર એક માસના થયેલા નાના પુત્ર દશરથને રાજ્યલક્ષ્મી સોંપીને અનંતરથ પુત્ર સહિત દીક્ષા લીધી. અનુક્રમે અનરણ્ય રાજર્ષિ મોક્ષે ગયા, અને અનંતરથ મુનિ ત્રિવ્રતપર્યા કરતા સતા પૃથ્વીપર વિહાર કરવા લાગ્યા.

દશરથ ક્ષીરકંઠ બાદ્યાવસ્થામાં રાજા થયો, પરંતુ વયે અને પરાક્રમે સાથેજ વૃદ્ધિ પામ્યો. તેથી નક્ષત્રમાં ચંદ્ર, ગ્રહોમાં સૂર્ય અને પર્વતોમાં મેરૂની જેમ અનેક રાજાઓની મધ્યમાં શોભવા લાગ્યો. જ્યારે દશરથ રાજા રાજ્યના સ્વામી થયા, ત્યારે લોકોને પરચક વિગેરેથી થતા ઉપદ્રવો આકાશપુષ્પની જેમ અદૃષ્ટપૂર્વ થઈ ગયા. ચાચકોને ઇચ્છા પ્રમાણે દ્રવ્ય અને આભૂષણો વિગેરેનું અનર્ગલ દાન દેવાથી તે રાજા મદ્યાંગ વિગેરે દશ પ્રકારનાં કલ્પવૃક્ષો ઉપરાંત અગ્યારમું કલ્પવૃક્ષ ગણાવા લાગ્યો. પોતાના વંશના કંમથી આવેલા સામ્રાજ્યની જેમ આર્હત ધર્મને પણ તે સર્વદા અપ્રમત્તપણે ધારણ કરવા લાગ્યો.

દશરથ રાજા યુદ્ધમાં જયશ્રીની જેમ દર્ભસ્થળ (કુશસ્થળ) નગરના રાજા મુકોશલની અમૃતપ્રભા નામની રાણીના ઉદરથી ઉત્પન્ન થયેલી અપરાજિતા^૧ નામની એક રૂપલાવણ્ય-વતી પવિત્ર કન્યા પરણ્યા. ત્યારપછી રોહિણીને ચંદ્ર પરણે તેમ કંમલસંકુલ નગરના રાજા સુખંધુતિલકની મિત્રાદેવી રાણીના ઉદરથી ઉત્પન્ન થયેલી કુકેયી^૨ નામની કન્યાને પરણ્યા. તે કુકેયીના મિત્રાભુ, સુશીલા અને સુમિત્રા એવાં બીજાં નામ પણ હતાં. ત્યાર પછી પુણ્ય, લાવણ્ય અને સૌંદર્યથી જેતું ઉત્તમ અંગ છે એવી સુપ્રભા નામની અનિર્દિત રાજપુત્રીને પણ પરણ્યા. વિવેકી જનમાં શિરોમણિરૂપ દશરથ રાજા ધર્મ અર્થને બાધા કર્યા વગર તે ત્રણે રાજકન્યાઓની સાથે વિષયસુખ ભોગવવા લાગ્યા.

એ સમયમાં અર્ધ ભરતક્ષેત્રના રાજ્યને ભોગવનારા રાવણે સભામાં બેઠે સતે કોઈ ઉત્તમ નૈમિત્તિકને પૂછ્યું કે—'હો નિમિત્તજ્ઞ ! દેવતા અમર કહેવાય છે, પણ તેઓ નામનાજ

૧ એનું બીજું નામ કૌશલ્યા હતું.

૨ આનું પ્રસિદ્ધ નામ સુમિત્રા હતું, કે જે લક્ષ્મણનો માતા થયેલી છે.

અમર છે; પરમાર્થે અમર નથી; જે કોઈ સંસારવર્તી પ્રાણી છે તેઓનું મૃત્યુ અવશ્ય થવાનું હોય છે, તો મારું મૃત્યુ સ્વપરિણામથી છે કે બીજાથી છે તે નિઃશંકપણે કહો; કેમકે આપ પુરૂષો સ્કુટલાપીજ હોય છે.’ નિમિત્તિઆએ કહ્યું-‘હવે પછી થનારી જાનકી (જનકરાજાની પુત્રી)ના કારણને લીધે દશરથ રાજાના હવે પછી થનારા પુત્રથી તમારું મૃત્યુ થશે.’ આ પ્રમાણેનાં તેનાં વચન સાંભળીને વિભીષણ બેઠ્યો કે-“આ નિમિત્તિઆનું વચન જો કે નિરંતર સત્યજ હોય છે પણ આ વખત તા હું તેને સત્વર અસત્ય કરી દર્શા; કારણ કે તે કન્યાના અને વરના પિતા થનારા જનક તથા દશરથ કે જે બન્ને આ અનર્થના બીજરૂપ છે તેમનેજ હું હણી નાંખીશ, એટલે આપણું કલ્યાણ થશે. જ્યારે તેઓને મારી નાંખવાથી તેમની પુત્રપુત્રીની ઉત્પત્તિજ બંધ થઈ જશે, ત્યારે પછી આ નિમિત્તિઆનું વચન મિથ્યા થશે, એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી.” આ પ્રમાણે વિભીષણનાં હિંમતનાં વચન સાંભળી ‘બહુ સારું’ એમ રાવણે કહ્યું, એટલે વિભીષણ પોતાને ઘેર આવ્યો.

આ સર્વ વૃત્તાંત ત્યાં સલામાં બેઠેલા નારદે સાંભળ્યું, તેથી તરતજ તે દશરથ રાજાની પાસે આવ્યા. રાજા દશરથ તે દેવર્ષિને આવતાં જોઈ દ્રશ્યીજ બિંબો થયો, અને નમસ્કાર કરી તેમને ગૃહ સમાન ગૌરવતાથી બેસાડ્યા. પછી દશરથે પૂછ્યું કે, ‘તમે કયાંથી આવો છો ?’ નારદે કહ્યું કે-“શ્રી સીમંધર પ્રભુનો સુર અસુરોએ કરેલા નિષ્ક્રમણાત્સવ^૩ જોવા હું પૂર્વવિદેહક્ષેત્રમાં પુરૂરીકિણી નગરીને વિષે ગયો હતો, અને તે મહોત્સવ જોઈને મેં ઉપર ગયો હતો. ત્યાં અનેક તીર્થ કરોને વાંદીને પછી લંકાનગરીમાં ગયો. ત્યાં શાંતિશૃદ્ધમાં રહેલા શાંતિનાથને નમીને રાવણની રાજસલામાં ગયો. ત્યાં કોઈ નિમિત્તિઆએ રાવણને વધ જાનકીને નિમિત્રો તમારા પુત્રથી કહ્યો તે મારા સાંભળવામાં આવ્યો, અને તે સાંભળીને વિભીષણે તમને અને રાજા જનકને મારી નાંખવાની પ્રતિજ્ઞા કરી, તે પણ મેં સાંભળી. હવે તે મહાભુજ અદ્ય સમયમાં જ અહીં આવી પુગશે. આ સર્વ વૃત્તાંત જાણી તમારી સાથેની સાધર્મિકપણાની પ્રીતિને લીધે લંકાપુરીથી હું સંજ્ઞમ સહિત ઉતાવળો અહીં તમને તે વાત કહેવાને આવ્યો છું. તે સાંભળી દશરથે નારદને પૂછ કરીને વિદાય કર્યા. ત્યાંથી જનક રાજા પાસે જઈને નારદે તેમને પણ એ વૃત્તાંત જણાવ્યો. રાજા દશરથે મંત્રીઓને બોલાવી આ વૃત્તાંત કહી તેમને રાજ્ય સોંપીને યોગીની જેમ કાળવંચના કરવાને માટે ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા. મંત્રીઓએ શત્રુને મોહ ઉપજાવવા માટે દશરથ રાજાની એક લેખ્યમય મૂર્તિ કરાવીને રાજ્યચ્છેદની અંદર અંધારામાં સ્થાપિત કરી. જનક રાજાએ પણ દશરથની જેમ કયું, અને તેના મંત્રીઓએ પણ દશરથના મંત્રીઓની જેમજ કયું. પછી દશરથ અને જનક રાજા અલક્ષ્યપણે પૃથ્વીમાં ફરવા લાગ્યા.

વિભીષણ કોપથી અયોધ્યામાં આવ્યો અને ત્યાં અંધકારમાં રહેલી દશરથની લેખ્યમય મૂર્તિના મસ્તકને તેણે ખડગથી છેદી નાંખ્યું. તે વખતે બધા નગરમાં કોલાહલ થઈ રહ્યો, અંતઃપુરમાં મોટો આક્રંદધ્વનિ થયો, સામંત રાજાઓ અંગરક્ષક સહિત તૈયાર થઈને ત્યાં દોડી આવ્યા, અને ગૂઠ મંત્રવાણા મંત્રીઓએ રાજાની સર્વ પ્રકારની ઉત્તરક્રિયા કરી. દશરથ રાજાને મૃત્યુ પામેલા જાણી વિભીષણ લંકા તરફ આવ્યો. એકલા જનક રાજાથી કાંઈ થઈ શકે તેમ નથી એવું ધારી તેણે જનકને માર્યા નહિ.

૩ દીક્ષા લેવા માટે નીકળતાં થતો ઉત્સવ [સીમંધર પ્રભુએ સુનિસુવત અને નમિતાથના અંતરમાં લીધો છે તે આ સમય સમજવો].

મિથિલા અને ઇક્વાકુ વંશના રાજા જનક અને દશરથ પરસ્પર સાથે રહી, એક અવસ્થાના મિત્ર થઈ પૃથ્વીપર ફરવા લાગ્યા. તેઓ ફરતાં ફરતાં ઉત્તરાપથમાં આવ્યા. ત્યાં કૌતુકમંગળ નગરના રાજા શુભમતિની પૃથ્વીશ્રી રાણીના ઉદરથી જન્મેલી, દ્રોણમેઘની બેન કૈકેયી નામની કન્યાના સ્વયંવરની વાર્તા સાંભળીને તે બંને તે સ્વયંવરમંડપમાં ગયા. ત્યાં હરિવાહન વિગેરે રાજાઓ આવ્યા હતા, તેઓની વચમાં કમલ ઉપર બે હંસ બેસે તેમ તેઓ જાયે આસને બેઠા. રત્નાલંકારથી વિભૂષિત થઈને કન્યારત્ન કૈકેયી બાણે સાક્ષાત્ લક્ષ્મી હોય તેમ તે સ્વયંવરમંડપમાં આવી પ્રતિહારીના હાથનો ટેકો લઈ હરેક રાજાને બેતી બેતી તે, નક્ષત્રોને ચંદ્રલેખા ઉલ્લંઘન કરે તેમ ઘણા રાજાઓનું ઉલ્લંઘન કરી ગઈ. અનુક્રમે તે સમુદ્ર પાસે ગંગાની જેમ દશરથ રાજાની પાસે આવી. ત્યાં બેસાડને ઉતારીને નાવિકા જેમ જલમાં ઊભી રહે તેમ તે ઊભી રહી. પછી તત્કાળ શેમાંચિત દેહવાળી કૈકેયીએ મોટા હર્ષથી પોતાની ભુજલતાની જેમ દશરથના કંઠમાં વરમાળા આરોપણ કરી. તે બેઠને હરિવાહન વિગેરે માની રાજાઓ પોતાનો તિરસ્કાર થયેલો માની પ્રબલિત અગ્નિની જેમ કોપથી પ્રબલિત થઈ ગયા. ‘આ વરાક અને કાપડી જેવા એકાકી રાજાને આ કૈકેયી વરી છે; પણ આપણે તેને ખુંચાવી લઈશું તો તે પાછી શી રીતે પડાવી શકશે?’ આ પ્રમાણે ઘણા આડંબરથી બોલતા તે સર્વ રાજાઓ પોતપોતાની છાવણીમાં જઈને સર્વ પ્રકારે તૈયાર થયા. માત્ર શુભમતિ રાજા દશરથના પક્ષમાં હતો, તે ચતુરંગ સેના લઈ મોટા ઉત્સાહથી યુદ્ધ કરવાને સજ્જ થયો. એ સમયે એકાકી દશરથે કૈકેયીને કહ્યું—“પ્રિયા ! બે તું સારથી થા તો હું આ શત્રુઓને મારી નાંખું.” તે સાંભળી કૈકેયી ઘોડાની રાશ લઈને એક મોટા રથ ઉપર આરૂઢ થઈ; કારણ કે તે બુદ્ધિમતી રમણી બેંતેર કળાઓમાં પ્રવીણ હતી. પછી રાજા દશરથ ધનુષ્ય, ભાથા અને કવચને ધારણ કરીને રથ ઉપર ચડ્યા. બે કે તે એકાકી હતા, પણ શત્રુઓને તૃણની જેમ ગણવા લાગ્યા. ચતુર કૈકેયીએ હરિવાહન પ્રમુખ સર્વ રાજાઓના રથોની સાથે સમકાળે પ્રત્યેકની સન્મુખ પોતાનો રથ વેગથી યોજી દેવા માંડ્યો; એટલે બીજા ઇંદ્ર હોય તેવા અગંડ પરાક્રમવાળા શીઘ્રવેધી દશરથે શત્રુઓના એકએક રથને ખડિત કરી નાંખ્યા. એ પ્રમાણે દશરથ રાજા સર્વ ભૂપતિઓને પરાજિત કરીને પછી જંગમ પૃથ્વી જેવી કૈકેયીને પરણ્યા. પછી રથી દશરથે તે નવોઢા રમણીને કહ્યું—“હે દેવી ! હું તારા સારથીપણાથી પ્રસન્ન થયો છું, માટે વરદાન માગ.” કૈકેયી બોલી—“સ્વામી ! જ્યારે સમય આવશે ત્યારે હું વરદાન માગીશ, ત્યાં સુધી એ વરદાન તમારી પાસે મારી થાપણરૂપે રહે.” રાજાએ તેમ કરવાને કબુલ કર્યું. પછી હઠથી હરી લીધેલા શત્રુઓના બેસુમાર સૈન્ય સાથે, લક્ષ્મીની જેમ કૈકેયીને લઈને અસંખ્ય પરિવારવાળો દશરથરાજા રાજગૃહ નગરે ગયો, અને જનક રાજા પોતાની મિથિલા નગરીમાં ગયો. સમયને બાણનારા બુદ્ધિમાન પુરૂષો યોગ્ય રીતેજ રહે છે, જેમ તેમ રહેતા નથી. રાજા દશરથ મગધપતિને જીતી લઈને રાજગૃહ નગરેજ રહ્યા, રાવણની શંકાથી અયોધ્યામાં ગયોજ નહિ. પછી અપરાજિતા વિગેરે પોતાના અંતઃપુરને ત્યાં બોલાવ્યું. પરાક્રમી વીરોને સર્વ ઠેકાણે રાજ્ય છે. પોતાની ચારે રાણીઓની સાથે કીડા કરતો રાજા દશરથ રાજગૃહ નગરીમાં ચિરકાળ રહ્યા. રાજાઓને સ્વોપાર્જિત ભૂમિ વિશેષ પ્રીતિ આપે છે.

અન્યદા અપરાજિતા પટ્ટરાણીએ રાત્રિના શેષ ભાગે બલભદ્રના જન્મને સૂચવનારાં હાથી, સિંહ, ચંદ્ર અને સૂર્ય એ ચાર સ્વપ્ન બેયાં. તે વળતે કોઈ મહર્ષિ કહેવ બ્રહ્મદેવલોકમાંથી ચયવીને સરસીમાં હંસની જેમ તે અપરાજિતાના ઉદરમાં અવતર્યો. અનુક્રમે

વર્ણથી પુંડરીક કમળને અનુસરતા અને મનુષ્યોમાં પુંડરીક જેવા સંપૂર્ણ લક્ષણવાળા એક પુત્રને અપરાજિતાએ જન્મ આપ્યો. પૂર્ણચંદ્રના દર્શનથી સમુદ્રની જેમ તે પ્રથમ અપત્યરત્નના મુખકમળના દર્શનથી રાજા અત્યંત હર્ષ પામ્યો. રાજાએ તે વખતે ચિંતા-મણી રત્નની જેમ યાચકોને વાંચિછત દાન આપવા માંડ્યું. “પુત્ર ઉત્પન્ન થતાં આપેલું દાન અક્ષય થાય છે” એવી લોકકિત છે. તે સમયે લોકોએ એવો મહોત્સવ કર્યો કે જેથી રાજા દશરથ કરતાં પણ તેમનો અતિ હર્ષ જણાઈ આવ્યો. નગરજનો રાજાના દરબારમાં દૂર્વા, પુષ્પ અને ફળાદિથી યુક્ત મંગળમય પૂર્ણ પાત્રા લાવવા લાગ્યા, નગરમાં સર્વ ઠેકાણે મધુર ગીત ગવાવા લાગ્યાં; કેસરના છંટકાવ થવા લાગ્યા, અને તોરણોની શ્રેણીઓ બંધાવા લાગી. તે પ્રભાવિક પુત્રના પ્રભાવથી રાજા દશરથને અનેક રાજાઓની તરફથી પણ અણુધાર્યાં ભેટણાં આવવા લાગ્યાં. રાજા દશરથે પક્ષા-લક્ષ્મીને નિવાસ કરવાના પક્ષ (કમળ) રૂપ તે પુત્રનું પક્ષ એવું નામ પાડ્યું, અને લોકમાં તે રામ એવા નામથી પ્રખ્યાત થયો.

ત્યાર પછી અન્યદા રાણી સુમિત્રાએ રાત્રિના શેષ ભાગે વાસુદેવના જન્મને સૂચવનારાં હાથી, સિંહ, સૂર્ય, ચંદ્ર, અગ્નિ, લક્ષ્મી અને સમુદ્ર એ સાત સ્વપ્ન જોયાં. તે સમયે એક પરમર્થિક દેવ દેવલોકમાંથી વ્યવીને સુમિત્રા દેવીના ઉદરમાં અવતર્યો. સમય થતાં વર્ષાઋતુના મેઘની જેવા વર્ણવાળા અને સંપૂર્ણ લક્ષણને ધરનારા એક જગન્નિમિત્ર પુત્રરત્નને તેણે જન્મ આપ્યો. તે સમયે દશરથ રાજાએ શ્રીમત્ અહંતાના સર્વ નગરરૈત્યોમાં સ્નાત્રપૂર્વક અષ્ટ-પ્રકારી પૂજા રચાવી. હર્ષ પામેલા રાજાએ કારાગૃહમાં પૂરેલા શત્રુઓને પણ છોડી મૂક્યા. ઉત્તમ પુરૂષનો જન્મ થતાં કોણ સુખે ન જીવે ? તે વખતે માત્ર પ્રજા સહિત દશરથ રાજાજ એકલા ઉચ્છવાસ પામ્યા હતા, એટલું જ નહિ પણ દેવી પૃથ્વી પણ તત્કાળ ઉચ્છવાસને પામી હતી. જેવી રીતે રામના જન્મ વખતે રાજાએ ઉત્સવ કર્યો હતો, તેથી પણ અધિક ઉત્સવ આ વખતે કર્યો. કારણ કે “હર્ષમાં કોણ તૃપ્તિ પામે ?” દશરથ રાજાએ તે પુત્રનું નારાયણ એવું નામ પાડ્યું, પણ લોકોમાં તે લક્ષ્મણ એવા બીજા નામથી પ્રખ્યાત થયો.

પદ્મપાન કરનારા તે બંને કુમારો અનુક્રમે પિતાની દાઢીમૂછના કેશને આકર્ષણ કરવાની શિક્ષાને આપનારા બાલ્યવયને પ્રાપ્ત થયા. ધાત્રીમાતાઓએ લાલિત કરેલા તે બંને કુમારોને રાજા દશરથ પોતાના બીજા બે ભુજ્ઞંડ હોય તેમ વારંવાર એવા લાગ્યા. સ્પર્શથી જાણે અંગમાં અમૃતને વર્ષાવતા હોય તેમ તેઓ સભામાં એક ઉત્સંગમાંથી બીજા ઉત્સંગમાં એમ વારંવાર સંચરવા લાગ્યા. અનુક્રમે મોટા થતાં તે બંને પુત્રો નીલાંબર અને પીતાંબર ધારણ કરીને ચરણતાપથી પૃથ્વીતળને કંપાવતા ચાલવા લાગ્યા. જાણે મૂર્તિમાન બે પુણ્ય-રાશિ હોય તેમ તેઓએ માત્ર કળાચાર્યને સાક્ષી રાખીનેજ સર્વ કળાઓ સંપાદન કરી. લીલા માત્રમાં મુદ્રિના પ્રહારથી બરફની જેમ તે મહા પરાક્રમી વીરો મોટા પર્વતોને પણ ચૂર્ણ કરી નાંખતા હતા. જ્યારે તેઓ કસરતશાળામાં રહ્યા સતા ધનુષ્યને પણ ચ ઉપર ચડાવતા, ત્યારે સૂર્ય પણ પોતાનો વધ થશે એવી શંકાથી કંપાયમાન થતો હતો. તેઓ પોતાના માત્ર ભુજબળથી પણ શત્રુઓના બળને તૂણ સમાન ગણતા હતા. રાજા દશરથ તે બંનેની શસ્ત્ર અને અસ્ત્રોમાં સંપૂર્ણ કુશળતાથી તથા અપાર ભુજના બળથી પોતાને દેવાસુરોથી પણ અજગ્ય માનવા લાગ્યો.

અન્યદા તે કુમારોના પરાક્રમથી ધીરજનું અવલંબન કરીને રાજા દશરથ ઈક્ષ્વાકુ રાજાઓની રાજધાની અયોધ્યા નગરીમાં આવ્યો. ત્યાં દુર્દશામાંથી મુક્ત થયેલો તે, વાદળામાંથી

નીકળેલા સૂર્યના જેવા પ્રતાપથી પ્રકાશતો સતો રાજ્ય કરવા લાગ્યો. અન્યદા કૈકેયી રાણીએ શુભ સ્વપ્નથી સૂચિત અને ભરતક્ષેત્રના આભૂષણરૂપ ભરત નામના પુત્રને જન્મ આપ્યો. સુપ્રભાએ પણ જેની ભુજાનું પરાક્રમ શત્રુદ્ધન છે એવા શત્રુદ્ધન નામના કુળનંદન પુત્રને જન્મ આપ્યો. સ્નેહથી રાતદિવસ અવિયુક્ત રહેતા ભરત અને શત્રુદ્ધન પણ જાણે ખીંત બળદેવ અને વામુદેવ હોય તેમ શોભતા હતા. રાજ દશરથ ચાર ગજદંતાકૃતિ પર્વતોથી જેમ મેરુગિરિ શોભે છે તેમ ચાર પુત્રોથી શોભવા લાગ્યા.

આ જંબૂદ્વીપના ભરતક્ષેત્રને વિષે દારૂ નામના ગ્રામમાં વસુભૂતિ નામે એક બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તેને અનુકોશા નામની સ્ત્રીથી અતિભૂતિ નામે એક પુત્ર થયો. અતિભૂતિને સરસા નામે પત્ની થઈ. એક વખતે કથાન નામના એક બ્રાહ્મણે તેના ઉપર રાગ થવાથી છળવડે તેનું હરણ કર્યું. કામાતુર મનુષ્ય શું ન કરે ? અતિભૂત તેને શોધવાને ભૂતની જેમ પૃથ્વીપર ભ્રમવા લાગ્યો, અને તે પુત્ર અને પુત્રવધૂને માટે તેમની પછવાડે અનુકોશા અને વસુભૂતિ પણ ફરવા લાગ્યા. બંને અટન કરતાં પણ તેઓને પુત્ર અને પુત્રવધૂનો પત્તો લાગ્યો નહિ. આગળ ચાલતાં એક મુનિ તેમના જોવામાં આવ્યા, એટલે તેમણે ભક્તિથી વંદના કરી. તેમની પાસેથી ધર્મ સાંભળીને બંને જાણ્યા પ્રત્યક્ષ કર્યું. ગુરૂની આજ્ઞાથી અનુકોશા કમલશ્રી નામની એક આર્યા પાસે રહી. કાળયોગે મૃત્યુ પામીને તેઓ સૌધર્મ દેવલોકમાં દેવતા થયા. એક દિવસ પણ વ્રત આરાધ્યું હોય તો સ્વર્ગ સિવાય બીજી ગતિ થતી નથી. વસુભૂતિ ત્યાંથી ચ્યવીને વૈતાલચ પર્વત ઉપર સ્થનૂપુર નગરને અંદ્રગતિ નામે રાજ થયો. અનુકોશા પણ ત્યાંથી ચ્યવીને વિદ્યાધરપતિ અંદ્રગતિની પુષ્પવતી નામે પવિત્ર અસ્ત્રિવાળી સતી સ્ત્રી થઈ. પેલો સરસા કોઈ સાધવીને જોઈ, દીક્ષા લઈ મૃત્યુ પામીને ઈશાન દેવલોકમાં દેવીપણે ઉત્પન્ન થઈ. સરસાના વિરહથી પીડિત એવો અતિભૂતિ મૃત્યુ પામી સંસારમાં ચિરકાળ ભ્રમી અન્યદા એક હંસનો શિશુ થયો. એક વખતે બાજ પક્ષીએ તેને લક્ષણ કરવા માટે ઉપાડ્યા. તેમાંથી સ્ખલના પામતાં તે કોઈ મુનિની પાસે પડ્યો. કંઠે શ્વાસ આવેલ હોવાથી મુનિએ તેને નમસ્કારમંત્ર આપ્યો. તે મંત્રના મહા પ્રભાવથી મૃત્યુ પામીને તે કિન્નરજાતિના વ્યંતરમાં દશ હજાર વર્ષના આયુષ્યવાળો દેવતા થયો. ત્યાંથી ચ્યવીને વિદગ્ધ નામના નગરમાં પ્રકાશસિંહ રાજાની પ્રવરાવળી રાણીથી કુંડલમંડિત નામનો પુત્ર થયો. પેલો કથાન ભોગાસક્તપણે મરણ પામી ચિરકાળ ભવાટવીમાં ભમી ચક્રપુર નગરના રાજા ચક્રવર્જના પુરોહિત ધૂમ્રકેશની સ્વાહા નામની સ્ત્રીના ઉદરથી પિંગલ નામનો પુત્ર થયો. તે પિંગલ ચક્રવર્જ રાજાની અતિસુંદરી નામની પુત્રીની સાથે એક ગુરૂની પાસે ભણતો હતો. કેટલોક કાળ જતાં તે બંનેની વચ્ચે પરસ્પર અનુરાગ થયો. તેથી એક વખતે પિંગલ છાંયથી અતિસુંદરીનું હરણ કરીને વિદગ્ધ નગરે ચાલ્યો ગયો. કળાવિજ્ઞાન વિનાનો પિંગલ તૃણકાષ્ઠાદિ વેચીને પોતાની આજીવિકા ચલાવવા લાગ્યો. “નિર્ણુણીને તે જ યોગ્ય છે.” ત્યાં રહેલી અતિસુંદરી રાજપુત્ર કુંડલમંડિતના જોવામાં આવી, એટલે તત્કાળ તેમને પરસ્પર અનુરાગ ઉત્પન્ન થયો. રાજપુત્ર કુંડલમંડિતે તેનું હરણ કર્યું; પરંતુ પિતાના ભયથી તે કોઈ દુર્ગદેશમાં એક પડલી (નેહડો) કરીને તેની સાથે રહ્યા.

અતિસુંદરીના વિરહથી પિંગલ ઉન્મત્ત થઈને પૃથ્વીપર ભ્રમવા લાગ્યો. એક વખતે ભ્રમતાં ભ્રમતાં આર્યાગૃહ નામના આર્યા તેના જોવામાં આવ્યા. તેમની પાસેથી ધર્મ સાંભળીને તેણે દીક્ષા લીધી, પણ તેણે અતિસુંદરીનો પ્રેમ જરા પણ છોડ્યો નહિ. પેલો કુંડલમંડિત પડલીમાં રહ્યો સતો શ્વાનની જેમ છગ કરીને દશરથ રાજાની ભૂમિને દ્વંડવા લાગ્યો.

બાલચંદ્ર નામનો એક સામંત દશરથ રાજાની આજ્ઞાથી તેને ભૂલાવો ખવરાવી, પકડી બાંધીને તેમની પાસે લઈ આવ્યો. કેટલેક કાળે દશરથ રાજાએ કુંડલમંડિતને પાછો છોડી મૂક્યો. “જ્યારે શત્રુ દીન અને ક્ષીણ થઈ જાય ત્યારે મોટા પુરુષોનો કોપ શમી જાય છે.” પછી કુંડલમંડિત પિતાના રાજ્યને માટે પૃથ્વીપર ભ્રમવા લાગ્યો. અન્યદા મુનિચંદ્ર નામના કોઈ મુનિ પાસેથી ધર્મ સાંભળીને તે શ્રાવક થયો. રાજ્યની ઈચ્છાએ મૃત્યુ પામીને તે મિથિલા નગરીમાં જનક રાજાની સ્ત્રી વિદેહાના ગર્ભમાં પુત્રપણે ઉત્પન્ન થયો. પેલી સરસા જે ઇશાન દેવલોકમાં દેવી થઈ હતી તે એક પુરોહિતની વેગવતી નામે પુત્રી થઈ; તે તે ભવમાં દીક્ષા લઈ મૃત્યુ પામીને પ્રહ્લદેવલોકમાં ગઈ. ત્યાંથી ચ્યવીને વિદેહા રાણીના ઉદરમાં કુંડલમંડિતના જીવની સાથેજ પુત્રીપણે ઉત્પન્ન થઈ. સમય આવતાં વિદેહાએ પુત્ર અને કન્યાના યુગલને જન્મ આપ્યો. તે જ સમયે પેલા પિંગલ મુનિ મૃત્યુ પામીને સૌધર્મ કલ્પમાં દેવતા થયા; તેણે અવધિજ્ઞાનથી પોતાના પૂર્વભવ જોયો. એટલે પોતાના પૂર્વભવના વૈરી કુંડમંડિતને જનક રાજાના પુત્રરૂપે જન્મતો દીઠો. પૂર્વ જન્મના વૈરથી કોપ કરીને તેને જન્મતાંજ હરી લીધો. પછી તેણે વિચાર્યું કે ‘આને શિક્ષાતળ ઉપર અફળાવી હણી નાંખું ? પણ ના, મેં પૂર્વભવે દુષ્ટ કર્મ કરેલું, તેનું ફળ મેં અનેક ભવોમાં ચિરકાળ અનુભવેલું છે; દૈવ્યોએ મુનિપણું પ્રાપ્ત કરી હું આટલી ભૂમિકા સુધી આવ્યો છું; તો આ બાળકની હત્યા કરીને પાછો અનંતભવ પરિભ્રમણ કરનારો શા માટે થાઉં ?’ આ પ્રમાણે વિચારી તે દેવે કુંડલાદિક આભૂષણોવડે તે બાળકને શણગારી, પડતા નક્ષત્રની કાંતિના ભ્રમને આપતા તે બાળકને ઉપાડીને વૈતાલચગિરિની દક્ષિણ શ્રેણીમાં રથનૂપુર નગરના નંદનોદ્યાનમાં શય્યા પર મૂકે તેમ હળવેથી મૂક્યો. આકાશમાંથી પડતી તે બાળકની કાંતિને જોઈને આ શું થયું ? એમ સંભ્રમ પામેલો ચંદ્રગતિ રાજા તેના પડવાને અનુસારે નંદન વનમાં ગયો. ત્યાં દિવ્ય અલંકારે ભૂષિત તે બાળકને તેણે દીઠો. તરતજ તે અપુત્ર વિદ્યાધરપતિ ચંદ્રગતિએ તેને પુત્રપણે માનીને ગ્રહણ કર્યો, અને રાજમહેલમાં આવીને પોતાની પ્રિયા પુષ્પવતીને અર્પણ કર્યો. પછી નગરમાં આવી આઘોષણ કરાવી કે “આજે ગુઢગર્ભા દેવી પુષ્પવતીએ એક પુત્રને જન્મ આપ્યો છે.” રાજાએ અને નગરજનોએ તેનો જન્મોત્સવ કર્યો. પ્રથમના ભામંડલના* સંબંધથી તેનું નામ ભામંડલ પાડ્યું. પુષ્પવતી અને ચંદ્રગતિના નેત્રરૂપ કુમુદમાં ચંદ્ર જેવો તે બાળક ખેચરીઓના હાથે લાલિત થતો વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો.

અહીં જ્યારે પુત્રનું હરણ થયું ત્યારે રાણી વિદેહાએ કંટણ સ્વરે રૂદન કરી પોતાના કુટુંબીને શોકસાગરમાં મગ્ન કરી દીધા. રાજા જનકે તેની શોધ કરવા માટે પ્રત્યેક દિશામાં દૂતો મોકલ્યા; પરંતુ લાંબે કાળે પણ તેના બબર કોઈ ઠેકાણેથી મળ્યા નહિ. જનક રાજાએ ‘આ પુત્રીમાં અનેક ગુણરૂપ ધાન્યના અંકુરો છે’ એવું ધારી તે યુગલીકપણે જન્મેલી પુત્રીનું સીતા એવું નામ પાડ્યું. કેટલેક કાળે તેમનો શોક મંદ પડી ગયો. કારણ કે આ સંસારમાં માણસ ઉપર શોક અને હર્ષ આવે છે અને જાય છે. સીતા કુમારી રૂપલાવણ્યની સંપત્તિ સાથે વૃદ્ધિ પામવા લાગી. હળવે હળવે તે ચંદ્રલેખાની જેમ કળાપૂર્ણ થઈ ગઈ, અનુક્રમે એ કમગાફી બાળા ચૌત્રવચને પ્રાપ્ત થતાં ઉત્તમ લાવણ્યમય લહરીઓની સરિતા થઈ સતો લક્ષ્મીની જેવી દેખાવા લાગી. તેને જોઈને ‘આને યોગ્ય વર કોણ થશે ?’ એમ જનક રાજા રાતદિવસ ચિંતા કરવા લાગ્યા. તેણે પોતાના મંત્રીઓની સાથે વિચાર કરીને પોતાના ચક્ષુએ અનેક રાજાઓના કુમારોને જોયા, પણ તેમાંથી કોઈ તેને રૂચિકર ઘયો નહિ.

તે સમયે અર્ધબર્ષર દેશના આતરંગતમ વિગેરે દૈત્ય જેવા ઘણા રલેચ્છ રાજાઓ

આવીને જનકની ભૂમિ ઉપર ઉપદ્રવ કરવા લાગ્યા. કદ્દપાંત કાળના સમુદ્રજળની જેમ તેમનો નિરોધ કરવાને અસમર્થ એવા જનકે દશરથ રાજાને બોલાવવા માટે એક દૂત મોકલ્યો. મોટા મનવાળા દશરથે તે આવેલા દૂતને સસંજ્ઞમથી બોલાવી પોતાની પાસે બેસારીને જે કાર્ય માટે આવ્યો હોય તે કહેવા કહ્યું. દૂત બોલ્યો- “હે મહાભુજ ! મારા સ્વામીને અનેક આપ્ત પુરૂષો છે, પણ આત્માની જેમ તેઓના હૃદયમિત્ર તો એક તમે જ છો, રાજા જનકને સુખદુઃખમાં ગ્રહણ કરવા યોગ્ય તમે જ છો. અધુના તેઓ વિદ્યુર છે તેથી તેઓએ કુળદેવતાની જેમ તમારું સ્મરણ કર્યું છે. વૈતાલચગિરિની દક્ષિણમાં અને કૈલાસ પર્વતની ઉત્તરમાં ભયંકર પ્રજાવાળા ઘણા અનાર્થ જનપદો છે. તેઓમાં ખર્ખરકુળના જેવો અર્ધ-ખર્ખર નામે દેશ છે. તે દારૂણ આચારવાળા પુરૂષોથી અત્યંત દારૂણ છે. તે દેશના આબૂષણરૂપ મયૂરસાલ નામે નગર છે. તેમાં આતરંગતમ નામે અતિદારૂણ રોગ રાજ છે. તેના હબરો પુત્રો રાજા થઈને શુક, મંકન અને કાંબોજ વિગેરે દેશોને ભોગવે છે. હમણાં તે આતરંગતમ રાજાએ અક્ષય અક્ષોહિણી (સેના)વાળા તે સર્વ રાજાઓ સહિત આવીને જનક રાજાની ભૂમિને ભાંગી નાંખી છે. તે દુરાશયોએ પ્રત્યેક સ્થાને ચૌત્રોનો નાશ કર્યો છે. તેઓને જન્મ પર્વત પહોંચે તેટલી સંપત્તિ મેળવવા કરતાં પણ ધર્મમાં વિદન કરવું વિશેષ ઇષ્ટ છે; માટે અત્યંત ઇષ્ટ એવા ધર્મનું અને જનક રાજાનું તમે રક્ષણ કરો. તે બંનેના તમે પ્રાણરૂપ છો.” આ પ્રમાણેનાં દૂતનાં વચન સાંભળીને તત્કાળ દશરથ રાજાએ ચાત્રાલેરી વગડાવી. સત્પુરૂષો સત્પુરૂષોની રક્ષા કરવામાં કદી વિલંબ કરતા નથી. તે વખતે રામે આવીને પિતા પ્રત્યે કહ્યું કે- “હે પિતા ! રોગોનો ઉચ્છેદ કરવાને માટે તમે જાતે જશો, ત્યારે અનુજળધુ સહિત આ રામ અહીં શું કરશે ? પુત્રના સ્નેહને લીધે તમે અમને અસમર્થ ગણો છો, પણ ઇક્ષ્વાકુવંશના પુરૂષોમાં જન્મથી જ પરાક્રમ સિદ્ધ છે; માટે હે પિતા ! તમે પ્રસન્ન થઈને વિરામ પામો, અને રોગોનો ઉચ્છેદ કરવાની મને આજ્ઞા આપો. થોડા કાળમાં તમે આપના પુત્રની જયવાતા સાંભળશો.” આ પ્રમાણે કહી મહા પ્રયત્ને રાજાની આજ્ઞા મેળવી રામ પોતાના અનુજળધુઓ સહિત મોટી સેના લઈને મિથિલા-પુરીએ ગયા. જેમ મોટા વનમાં ચમરૂ, હાથી, શાર્દૂલ અને સિંહો દેખાય તેમ તેણે નગરીના પરિસર ભાગમાં રોગો સુભટોને દીઠા. જેમની ભુજાઓમાં રણ કરવાની કંડુ (ખરજ) આવે છે અને જેઓ પોતાને વિજયી માને છે એવા તે રોગો તત્કાળ તે મહાપરાક્રમી રામને ઉપદ્રવ કરવા લાગ્યા. રજને ઉડાડનારો મહાવાયુ જેમ જગતને અંધ કરે, તેમ તેઓએ ક્ષણવારમાં રામના સૈન્યને અસ્થા વડે આંધળું કરી દીધું. તે વખતે શત્રુઓ અને તેમનું સૈન્ય પોતાની જીત માનવા લાગ્યું, જનકરાજ પોતાનું મરણ માનવા લાગ્યો અને લોકો પોતાનો સંહાર ધારવા લાગ્યા; એટલામાં તો હર્ષ માનતા રામે ધનુષને પણ્છ ઉપર ચડાવ્યું, અને રણનાટકના વાળંગરૂપ તેનો ટંકાર શબ્દ કર્યો. પછી પૃથ્વીપર રહેલા દેવની જેમ જગદીના ભાંગને પણ નહિ કરતા રામે મૃગોને શિકારીની જેમ તે ધનુષ્યવડે કોટી રોગોને વીંધી નાંખ્યા. ‘આ જનક રાજા રાંક છે, તેનું સૈન્ય એક સસલા જેવું છે, અને તેની સહાય કરવાને આવેલું સૈન્ય તો પ્રથમથી જ દીનતાને પામી ગયું છે; પણ અરે ! આ બાણો આકાશને આચ્છાદન કરતાં ગરૂડની જેમ અહીં આવે છે તે કોનાં હશે ?’ તેમ પરસ્પર બોલતા આતરંગાદિક રોગો રાજાઓ કોપ અને વિસ્મય પામી નજીક આવીને રામની ઉપર એક સાથે અસ્ત્રવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. દુરાપતિ, દંડધાતિ અને શીઘ્રવેધી

રાઘવે (રામે) હાથીઓને અઢાપદની જેમ તે મ્લેચ્છોને હેલામાત્રમાં ભગ્ન કરી દીધા. ક્ષણવારમાં તે મ્લેચ્છો કાકપક્ષીની જેમ દશે દિશામાં નાસી ગયા, એટલે જનકરાજ અને જનપદના લોકો સર્વ સ્વસ્થ થયા. રામનું પરાક્રમ જોઈને હર્ષ પામેલા જનકરાજએ પોતાની પુત્રી સીતા રામને આપી. રામના આવવાથી જનકને પુત્રી માટે યોગ્ય વરની પ્રાપ્તિ અને મ્લેચ્છોનો વિજય એ બે કામ સિદ્ધ થઈ ગયાં.

એ સમયમાં લોકો પાસેથી જનકીના રૂપનું વિશેષ વર્ણન સાંભળી તેને જોવા માટે નારદ ત્યાં આવ્યા, અને તેણે કન્યાગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો. પીળાં નેત્રવાળા, પીળા કેશને ધરનારા, મોટા ઉદરવાળા, હાથમાં છત્રી અને દંડને રાખનારા, કોપીન^૧ માત્રને પહેરાનારા, કૃશ શરીરવાળા અને જેના માથાપર વાળ જોડી રહ્યા છે એવા ભયંકર નારદને જોઈ સીતા ભય પામી ગઈ. તેથી કંપતી કંપતી 'હે મા !' એમ બોલતી ગર્ભાગારમાં^૨ પેસી ગઈ. તે સાંભળીને તત્કાળ દોડી આવેલ દાસીઓએ અને દ્વારપાળોએ કેલાહલ કરીને કંઠ, શિખા અને બાહુવડે નારદને પકડી લીધા. તેમના કલકલ શબ્દથી ચમકતી જેવા શસ્ત્રધારી રાજપુરૂષો 'એને મારો, મારો' એમ બોલતાં દોડી આવ્યા. નારદ તે સર્વથી ક્ષોભ પામી તેમની પાસેથી માંડમાંડ છુટી, જોડીને વૈતાલ્યગિરિપર આવ્યા. પછી તેમણે વિચાર્યું કે 'વ્યાધીઓ પાસેથી ગાયની જેમ હું તે દાસીઓ પાસેથી માંડમાંડ જીવતો છુટીને ભાગ્ય-બળથી જ્યાં ઘણા વિદ્યાધરોના રાજાઓ રહે છે એવા વૈતાલ્યગિરિ ઉપર આવી પહોંચ્યો છું. આ ગિરિની દક્ષિણ ઁણીમાં ઇંદ્રના જેવો પરાક્રમી ભામંડલ નામે અંદ્રગતિનો સુવાન પુત્ર છે; તો એક પટ ઉપર સીતાને આલેખી તેને બતાવું, જેથી તે બલાત્કારે તેનું હરણ કરશે; એટલે તેણે મારી ઉપર બે કર્યું તેનો બદલો મળશે.' આવો વિચાર કરીને નારદે ત્રણ જગતમાં નહિ જોવામાં આવેલું એવું સીતાનું સ્વરૂપ પટ ઉપર આલેખીને ભામંડલને બતાવ્યું. તે જોતાંજ ભૂતની જેમ કામદેવે ભામંડલના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો. તેથી વિધ્વા-ચલમાંથી જેંચી લાવેલા હાથીની જેમ તેને નિદ્રા પણ આવી નહીં. તેણે મધુર ભોજન ખાવું બંધ કર્યું, પીવા યોગ્ય પીવું બંધ કર્યું, અને ધ્યાનસ્થ યોગીની જેમ મૌન ધરીને રહેવા લાગ્યો. ભામંડલને આવો વિધુર જોઈ રાજ અંદ્રગતિએ પૂછ્યું કે- 'હે વત્સ ! તને શું માનસિક પીડા પીડે છે કે શરીરમાં કોઈ વ્યાધિ થયો છે ? અથવા શું કોઈએ તારી આજ્ઞાનો ભંગ કર્યો છે ? અથવા બીજું કાંઈ તારા દુઃખનું કારણ છે ? જે હોય તે કહે.' પિતાનો આવો પ્રશ્ન સાંભળી ભામંડલ કુમાર લજ્જાથી બન્ને પ્રકારે^૩ નમ્ર મુખ ધરી રહ્યો. કેમકે 'કુલીન પુત્રો ગુરૂજનને તેવું કહવાને કેમ સમર્થ થાય ?' પછી ભામંડલના મિત્રોએ 'નારદે આણેલી ચિત્રલિખિત સ્ત્રીની કામના (ઈચ્છા) ભામંડલના દુઃખનું કારણ છે' એમ કહ્યું. એટલે રાજાએ નારદને રાજગૃહમાં એકાંતે બોલાવીને પૂછ્યું કે- 'તમે જે ચિત્રલિખિત સ્ત્રી બતાવી તે કોણ છે ? અને કોની પુત્રી છે ?' નારદે કહ્યું કે- 'જે મેં ચિત્રમાં આલેખીને બતાવી છે તે કન્યા જનક રાજની પુત્રી છે અને તેનું નામ સીતા છે. જેવી તે રૂપમાં છે, તેવી ચિત્રમાં આલેખવાને હું કે બીજો કોઈ પણ મનુષ્ય સમર્થ નથી, કેમ કે મૂર્તિવડે તે લોકોત્તર સ્ત્રી છે. તે સીતાનું જેવું રૂપ છે તેવું રૂપ દેવીઓમાં, નાગકુમારીઓમાં કે ગંધર્વોની સ્ત્રીઓમાં પણ નથી, તો માનવીસ્ત્રીઓની તો વાત જ શી કરવી ! તેના રૂપની જેવા અર્થાર્થ રૂપને વિકુર્વવાને દેવતાઓ, અનુસરવાને દેવનદો અને રચવાને પ્રજાપતિ પણ સમર્થ નથી. તેની આકૃતિમાં તથા વચનમાં જે માધુર્ય છે અને તેના કંઠમાં અને હાથ-

પગમાં જે રક્તતા છે તે અનિર્વચનીય જ છે. જેવી રીતે તેના ચથાર્થે રૂપને આલેખવાને હું સમર્થ નથી, તેવી રીતે તેના રૂપનું વર્ણન કરવાને પણ હું સમર્થ નથી; તથાપિ હું તમને પરમાર્થપણે કહું છું કે ‘એ સ્ત્રી ભામ’ડલને યોગ્ય છે’ એવું મનમાં વિચારીને ચથા-બુદ્ધિ તેને પદમાં આલેખીને મેં તેમને બતાવેલ છે.”

આ પ્રમાણેની તેની હકીકત સાંભળીને રાજા ચંદ્રગતિએ ‘વત્સ ! એ તારી પત્ની થશે’ એમ ભામ’ડલને આશ્વાસન આપી નારદને વિદાય કર્યા. પછી રાજાએ ચપલગતિ નામના એક વિદ્યાધરને આજ્ઞા કરી કે ‘જનકરાજાનું અપહરણ કરીને સત્વર અહીં લઈ આવ.’ તત્કાળ તેણે રાત્રિએ ત્યાં જઈ જનકરાજાને ગુપ્ત રીતે હરી લાવીને ચંદ્રગતિને અર્પણ કર્યો. રથનુપુરના રાજા ચંદ્રગતિએ બંધુની જેમ જનક રાજાને આલિંગન કરી પાસે બેસારીને સ્નેહથી આ પ્રમાણે પૂછ્યું કે ‘લોકોત્તર ગુણવાળી સીતા નામે તમારી પુત્રી છે અને રૂપ-સંપત્તિથી પરિપૂર્ણ ભામ’ડલ નામે મારો પુત્ર છે, તે બન્નેનો વધૂવરપણે ઉચિત સંયોગ થાઓ, અને આપણ બંનેને તે સંબંધવડે સૌહૃદ થાઓ.’ તેની આવી માગણી સાંભળીને જનક-રાજા બોલ્યો કે- ‘એ પુત્રી મેં દશરથના પુત્ર રામને આપી દીધેલી છે, તેથી હવે બીજાને શી રીતે આપાય ? કેમ કે કન્યા એકજવાર અપાય છે.’ ચંદ્રગતિ બોલ્યો ‘હિ જનક ! જો કે હું તે સીતાને હરવાને સમર્થ છું પણ સ્નેહવૃદ્ધિ કરવાને માટે જ તમને અહીં બોલાવીને મેં તમારી પાસે તેની ચાચના કરી છે. જો કે તમે તમારી પુત્રી રામને માટે કદાપી છે, તથાપિ તે રામ જો અમારો પરાજય કરશે તો તેને પરણી શકશે. માટે દુઃસહ તેજવાળા વજ્રાવર્ત અને અર્જુનાવર્ત નામે બે ધનુષ્ય જે કે સહસ્ર યક્ષાથી અધિષ્ઠિત છે અને દેવતાની આજ્ઞાથી ગોત્રદેવતાની જેમ સદા અમારા ઘરમાં પૂજાય છે તે ભાવી એવા બળદેવ અને વાસુદેવને ઉપયોગી થવાનાં છે તે તમે લઈ જાઓ. જો તે બે ધનુષ્યમાંથી એકને પણ તે રામ ચઢાવશે તો તેનાથી અમે પરાજિત થઈ ગયા એમ સમજવું. પછી તે તમારી પુત્રી સીતાને સુખે પરણે” આવી પ્રતિજ્ઞા બળાત્કારે જનકરાજા પાસે કબુલ કરવી તેણે જનકને મિથિલામાં પહોંચાડ્યો, અને પોતે પણ પુત્રપરિવાર સહિત ત્યાં જઈ, બંને ધનુષ્ય જનકના દરબારમાં મૂકી નગરીની બહાર ઉતર્યો. જનકે રાત્રિમાં બનેલું આ બધું વૃત્તાંત પોતાની મહારાણી વિદેહાને કહ્યું, જે તત્કાળ તેના હૃદયમાં શલ્યરૂપ થઈ ગયું. વિદેહા રૂદન કરીને બોલવા લાગી કે-“હિ દૈવ ! તું અત્યંત નિર્દય છે. તેં મારા એક પુત્રને હરી લીધો છે, તેથી પણ તૃપ્ત ન થતાં આ એક પુત્રીને પણ હરી લેવા ધારે છે ! આ લોકમાં પુત્રીને માટે સ્વેચ્છાથી વર ગ્રહણ કરાય છે, બીજાની ઇચ્છા પ્રમાણે ગ્રહણ કરાતો નથી; પણ મારે તો દૈવયોગે બીજાની ઇચ્છા પ્રમાણે વર ગ્રહણ કરવાનો વખત આવ્યો છે. બીજાની ઇચ્છાથી પ્રતિજ્ઞા કરેલ આ ધનુષ્યનું આરોપણ જો રામ કરી શકે નહિ અને કોઈ બીજો કરે તો જરૂર મારી પુત્રીને અનિષ્ટ વરની પ્રાપ્તિ થાય; માટે હવે શું કરવું ?” વિદેહાનો આવો વિલાપ સાંભળી જનકરાજા બોલ્યો-‘હિ દેવી ! તમે ભય પામો નહિ, મેં એ રામનું બળ જોયેલું છે. આ ધનુષ્ય તેને એક લતા જેવું છે.’

વિદેહાને એવી રીતે સમજાવી જનકે બીજે દિવસે પ્રભાતમાં માંચાઓથી મંડિત એવા મંડપમાં તે બંને ધનુષ્યરત્નને પૂજા કરીને સ્થાપન કર્યાં. સીતાના સ્વયંવરને માટે જનક રાજાએ બોલાવેલા વિદ્યાધરોના અને મનુષ્યોના રાજાઓ આવી આવીને મંચ ઉપર બેઠા; પછી જાનકી દિવ્ય અલંકારોને ધારણ કરીને સખીઓથી પરવરો સતી જાણે ભૂમિપર ચાલતી દેવી હોય તેમ તે મંડપમાં આવી. લોકોનાં નેત્રને અમૃતની સરિતા જેવી તે જાનકી રામને

મનમાં ધારી ધનુષ્યની પૂજા કરીને ત્યાં જિભી રહી. નારદના કહેવા પ્રમાણેજ તે સીતાના રૂપને જોઈને કુમાર ભામંડલને કામદેવ પ્રહાર કરવા લાગ્યો. તે વખતે જનકના એક દ્વારપાલે જાંચા હાથ કરીને કહ્યું કે-‘હિ સર્વ ખેચરો અને પૃથ્વીચારી રાજાઓ ! તમોને જનક રાજા કહે છે કે જે આ બે ધનુષ્યમાંથી એક ધનુષ્યને ચઢાવે તે મારી પુત્રીને પરણે.’ આ પ્રમાણે સાંભળી પરાક્રમી ખેચરો અને ભૂચર રાજાઓ ધનુષ્ય ચઢાવવા માટે ધનુષ્યની પાસે એક પછી એક આવવા લાગ્યા; પરંતુ ભયંકર સર્પોથી વીંટાએલા અને તીવ્ર તેજવાળા તે ખંને ધનુષ્યનો સ્પર્શ કરવાને પણ કોઈ સમર્થ થયું નહિ, તો ચઢાવવાની તો વાતજ શી કરવી ! ધનુષ્યમાંથી નીકળતા તણખાની અનેક જવાલાઓથી દગ્ધ થયેલા તેઓ લજ્જાથી અધોમુખ થઈને પાછા નિવૃત્ત થતા હતા. પછી જેના કાંચનમય કુંડલ ચલાચમાન થઈ રહ્યા છે એવા દશરથકુમાર રામ ગળેંદ્રની લીલાએ ગમન કરતાં તે ધનુષ્યની પાસે આવ્યા. તે સમયે ચંદ્રગતિ વિગેરે રાજાઓએ ઉપહાસ્યથી અને જનકે શંકાથી જોયેલા લક્ષ્મણના બ્યેટ ખંધુ રામે નિઃશંકપણે વજ્રને ઇંદ્ર સ્પર્શ કરે તેમ જેની ઉપરથી સર્પ અને અગ્નિજવાળા શાંત થઈ ગયેલ છે એવા વજ્રાવર્ત ધનુષ્યનો કરવડે સ્પર્શ કર્યો. પછી ધનુષ્યધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા રામે લોહાની પીઠ ઉપર રાખી બેઠીને જેમ નમાવીને તે ધનુષ્યને પણછ ઉપર ચઢાવ્યું, અને તેને કાન સુધી ખેંચીને એવું આસ્થાલન કયું કે જેથી પોતાની કીર્તિના પટલ જેવું તે ધનુષ્ય શબ્દથી ભૂમિ અને અંતરીક્ષના ઉદરને પૂર્ણ કરતું ગાજી ઉઠ્યું. તત્કાલ સીતાએ સ્વયમેવ રામના કંઠમાં સ્વયંવરમાળા નાંખી અને રામે ધનુષ્ય ઉપરથી પણછને ઉતારી નાંખી. પછી લક્ષ્મણે પણ રામની આજ્ઞાથી તત્કાલ અર્જુવાવર્ત ધનુષ્ય ચઢાવ્યું; તેને લોકો વિસ્મયથી જોઈ રહ્યા. તેનું આસ્થાલન કરતાં તેણે નાદથી દિશાઓના મુખને બધિર કરી નાંખ્યાં. પછી પણછને ઉતારીને તેને પાછું તેના સ્થાન ઉપર મૂકી દીધું. તે વખતે અકિત અને વિસ્મિત થયેલા વિદ્યાધરોએ દેવકન્યા જેવી અદ્ભુત પોતાની અદાર કન્યાઓ લક્ષ્મણને આપી, ચંદ્રગતિ વિગેરે વિદ્યાધરોના રાજાઓ વિલખા થઈને તપી ગયેલા ભામંડલ સહિત પોતપોતાને સ્થાનકે ગયા.

જનક રાજાએ મોકલેલા સંદેશથી તત્કાળ દશરથ રાજા ત્યાં આવ્યા, અને રામ અને સીતાનો મોટા ઉત્સવથી વિવાહ કર્યો. જનકના ભાઈ કનકે સુપ્રભા રાણીના ઉદરથી ઉત્પન્ન થયેલી ભદ્રા નામની પુત્રી ભરતને આપી. પછી દશરથ પુત્રો અને વધૂઓની સાથે નગરજના જેમાં ઉત્સવ કરી રહ્યા છે એવી અયોધ્યા નગરીમાં આવ્યા.

એકલા દશરથ રાજાએ મોટી સમૃદ્ધિથી ચૈત્યમહોત્સવ અને શાંતિસ્નાત્ર કરાવ્યાં. પછી રાજાએ સ્નાત્રજળ અંતઃપુરના અધિકારી વૃદ્ધ પુરૂષની સાથે પ્રથમ પોતાની પટ્ટરાણીને મોકલ્યું અને પછી દાસીઓદ્વારા બીજી રાણીઓને સ્નાત્રજળ મોકલાવ્યું. ચૈવનવચને લીધે શીઘ્ર ચાલનારી દાસીઓએ ઉતાવળે આવીને બીજી રાણીઓને સ્નાત્રજળ પહોંચાડ્યું એટલે તેમણે તત્કાળ તેનું વંદન કર્યું. પેલો અંતઃપુરનો અધિકારી વૃદ્ધપણને લીધે શનિની જેમ મંદ-મંદ ચાલતો હતો તેથી પટ્ટરાણીને સ્નાત્રજળ તરત મળ્યું નહીં; એટલે તે વિચારવા લાગી કે ‘રાજાએ બધી રાણીઓની ઉપર જિનેંદ્રનું સ્નાત્રજળ મોકલીને પ્રસાદ કર્યો, અને હું પટ્ટરાણી છતાં મને મોકલાવ્યું નહિ; માટે મારા જેવી મંદલાગ્યાને જીવીને શું કરવું છે ? માનનો ધ્વંસ થયા છતાં જીવવું તે મરણથી પણ વિશેષ દુઃખરૂપ છે.’ આ પ્રમાણે વિચારી મરવાનો નિશ્ચય કરીને એ મનસ્વિનીએ અંદરના ખંડમાં જઈ વસ્યવડે ફાંસો ખાવાનો આરંભ કર્યો, તેટલામાં રાજા દશરથ ત્યાં આવી ચડ્યા. તેને તેવી સ્થિતિમાં જોઈ, તેના

મરણોન્મુખપણાથી લય પામી રાજાએ તેને પોતાના ઉત્સર્ગમાં બેસારીને પૂછ્યું કે-‘પ્રિયા ! શું અપમાન થવાથી તે આવું દુઃસાહસ આરંભ્યું છે ? દેવયોગે મારાથી તો કાંઈ તારું અપમાન નથી થયું ?’ તે ગદગદ સ્વરે બોલી-‘ તમે બધી રાણીઓને જિનસ્તાત્રતું જળ મોકલાવ્યું અને મારે માટે મોકલાવ્યું નહીં. આ પ્રમાણે જેવી તે કહેતી હતી, તેવામાં પેલો વૃદ્ધ કંચુકી ‘ આ સ્નાત્રજળ રાજાએ મોકલાવ્યું છે’ એમ બોલતો ત્યાં આવ્યો. રાજાએ તે પવિત્ર જળથી તરતજ પટ્ટરાણીના મસ્તકપર અભિશિષ્યન કર્યું. પછી તે કંચુકીને રાજાએ પૂછ્યું કે-‘ તું આટલો મોડો કેમ આવ્યો ? ’ કંચુકી બોલ્યો-‘ સ્વામી ! સર્વ કાર્યમાં અસમર્થ એવી મારી વૃદ્ધાવસ્થાનોજ આમા અપરાધ છે, આપ સ્વયમેવ મારી સામું જુઓ.’ રાજાએ તેની સામે જોયું તો તે મરવાને ઇચ્છતો હોય તેમ પગલે પગલે સ્ખલિત થતો હતો, મુખમાંથી લાળ પડતી હતી, દાંત પડી ગયા હતા, મુખ ઉપર વળીઆ પડ્યા હતા, સર્વ અંગમાં ઋવેત રોમ થઈ ગયા હતા, બ્રહ્મીના વાળથી નેત્ર ઢંકાઈ ગયાં હતાં, માંસ અને ફિર સુકાઈ ગયાં હતાં અને સર્વ અંગ ઘુઝતાં હતાં. આવા તે કંચુકીને જોઈને રાજાને વિચાર થયો કે ‘ જ્યાં સુધી મારી એવી સ્થિતિ થઈ નથી ત્યાં સુધીમાં મારે મોક્ષને માટે પ્રયત્ન કરી લેવો જોઈએ ’ આવા મનોરથથી રાજા વિષયોથી પરાઈમુખ થઈ ગયો, અને એ પ્રમાણે સસાર પર ગૈરાગ્યવાળા ચિત્તથી તેણે કેટલોક કાળ નિર્ગમન કર્યો.

એકદા સત્યભૂતિ નામે ચતુર્જ્ઞાની મહામુનિ સંઘની સાથે તે નગરીએ સમોસર્યો. તેના ખખર સાંભળી રાજા દશરથ પુત્રાદિક પરિવાર સાથે ત્યાં જઈ તેમને વંદના કરીને દેશના સાંભળવાની ઇચ્છાએ તેમની સમીપે બેઠા. તે સમયે ગૈતાદ્યગિરિથી વિદ્યાધરોના અનેક રાજાઓ સાંહત રાજા ચંદ્રગતિ સીતાની અભિલાષાથી તમ એવા લામંડલને સાથે લઈ સ્થાવર્ત ગિરિપરના અહીંતોને વંદના કરીને પાછા ફરતાં આકાશમાર્ગે ત્યાં આવી ચડ્યો. સત્યભૂતિ મુનિને ત્યાં સમવસરેલા જોઈ તે આકાશમાંથી નીચે ઉતર્યો, અને તેમને વંદના કરીને તે પણ દેશના સાંભળવા બેઠો. લામંડલને સીતાના અભિલાષનો સંતાપ છે તે જાણી લઈ સત્યવાદી સત્યભૂતિ સૂરિએ સમયને યોગ્ય દેશના આપી, તેમાં પ્રસંગોપાત તેમને પાપમાંથી નિવૃત્તિ થવાને માટે ચંદ્રગતિ અને પુષ્પવતીના તથા લામંડલ અને સીતાના પૂર્વ ભવો કહી સંભળાવ્યા. તેમાં સીતા અને લામંડલનું જુગલઆપણે ઉત્પન્ન થવું અને લામંડલનું જન્મતાંજ અપહરણ થવું ઇત્યાદિ વૃત્તાંત અર્થાપણે જણાવ્યો. તે સાંભળતાંજ લામંડલને જાતિસ્મરણ થયું, એટલે તત્કાળ મૂર્છિત થઈ ને તે પૃથ્વીપર પડી ગયો. થોડી વારે સંજ્ઞા મેળવીને લામંડલે પોતાના પૂર્વ ભવનું વૃત્તાંત સત્યભૂતિ મુનિએ જે પ્રમાણે કહ્યું તે પ્રમાણે બધું પોતાની મેળે કહી આપ્યું. તત્કાળ ચંદ્રગતિ વગેરે પરમ સંવેગને પ્રાપ્ત થયા, અને સહજુદિવાળા લામંડલે સીતાને બહેન જાણીને નમસ્કાર કર્યો. ‘ જન્મતાંજ જેનું હરણ થયું હતું તેજ આ મારો સહોદર ભાઈ છે.’ એમ જાણીને હર્ષ પામતી મહાસતી સીતાએ તેને આશીષ આપી. પછી તત્કાળ જેને સૌહૃદપણું ઉત્પન્ન થયું છે એવા વિનીય લામંડલે લલાટવડે પૃથ્વીનો સ્પર્શ કરીને રામને પણ નમસ્કાર કર્યો. પછી ચંદ્રગતિએ ઉત્તમ વિદ્યાધરોને મોકલીને વિદેહા અને જનકરાજને ત્યાં તેડાવ્યા અને ‘ જન્મતાંજ જેનું હરણ થયું હતું તે આ લામંડલ તમારો પુત્ર છે.’ ઇત્યાદિ સર્વ વૃત્તાંત જણાવ્યું. તે વચન સાંભળીને મેઘગર્જનાથી મયૂરની જેમ જનક અને વિદેહા હર્ષ પામ્યાં, અને વિદેહાના સ્તનમાંથી દુધ ઝરવા લાગ્યું. પોતાના ખરા માતાપિતાને જોળખીને

લામ'ડલે નમસ્કાર કર્યો, એટલે તેઓએ તેને મસ્તકમાં ચુંબન કરી હર્ષાશ્રુના જળથી નહવરાવ્યો.

તે વખતે રાજા ચંદ્રગતિએ સંસારથી ઉદ્દેગ પામી લામ'ડલને રાજ્યપર સ્થાપીને સત્યભૂતિ મુનિની પાસે દીક્ષા લીધી. પછી લામ'ડલ સત્યભૂતિ અને ચંદ્રગતિ મુનિ, જનક અને વિદેહા (માતાપિતા), દશરથરાજા, સીતા અને રામને નમીને પોતાના નગરમાં ગયો. રાજા દશરથે સત્યભૂતિ મહર્ષિને પોતાના પૂર્વ ભવો પૂછ્યા, એટલે મુનિ કહેવા લાગ્યા કે—“ સેનાપુરમાં ભાવન નામના કોઈ મહાત્મા વણિકને દિપિકા નામની પત્નીથી થયેલી ઉપાસિત નામે એક કન્યા હતી, તે ભવમાં સાધુઓના સાથે પ્રત્યનીકપણે વર્તવાથી તેણે તિર્થંચ વિગેરે મહા કષ્ટકારી યોનિઓમાં ચિરકાળ પરિભ્રમણ કર્યું. અનુક્રમે વંગપુરમાં ધન્ય નામના વણિકની સુંદરી નામની પત્નીથી વરુણ નામે પુત્ર થયો. તે ભવમાં પ્રકૃતિ-થીજ ઉદાર એવો તું નિરંતર સાધુઓને શ્રદ્ધાપૂર્વક અધિક દાન આપતો હતો. ત્યાંથી કાળધર્મ પામીને તું ધાતકીખંડ દ્વીપમાં ઉત્તરકુરુક્ષેત્રને વિષે ભુગાલીઆપણે ઉત્પન્ન થયો; ત્યાંથી દેવપણાને પ્રાપ્ત થયો. ત્યાંથી રવ્યવીને પુષ્કલાવતી વિજયમાં પુષ્કલા નગરીના રાજા નંદિવોષ અને પૃથ્વી દેવીનો તું નંદિવર્દન નામે પુત્ર થયો. નંદિવોષ રાજા તને— નંદિવર્દનને રાજ્ય ઉપર બેસારી યશોધર મુનિની પાસે દીક્ષા લઈ કાળધર્મ પામીને ઐવે-ચકમાં દેવપણે ઉત્પન્ન થયા. તું નંદિવર્દન શ્રાવકપણું પાળી મૃત્યુ પામીને બ્રહ્મ દેવલોકમાં દેવતા થયો. ત્યાંથી રવ્યવીને પ્રત્યગ વિદેહમાં ગૈતાઢ્ય ગિરિની ઉત્તર શ્રેણીના આભૂષણરૂપ શિશિપુર નામના નગરમાં ખેચરપતિ રતનમાળીની વિદ્યુલ્લતા નામની સ્ત્રીથી સૂર્યજય નામે તું મહાપરાક્રમી પુત્ર થયો. એક વખતે રતનમાળી ગર્વ પામેલા વિદ્યાધરપતિ વજ્રનયનને છત-વાને માટે સિંહપુર ગયો. ત્યાં તેણે બાલ, વૃદ્ધ, સ્ત્રી, પશુ અને ઉપવન સહિત બધા સિંહપુરને દહન કરવા માંડ્યું. તે વખતે ઉપમન્યુ નામના તેના પૂર્વ જન્મના પુરોહિતનો જીવ જે સહસ્રાર દેવલોકમાં દેવ થયો હતો તેણે આવીને કહ્યું—“ હે મહાનુભાવ ! આપું ઉગ્ર પાપ કર નહિ, તું પૂર્વ જન્મમાં ભૂરિનંદન નામે રાજા હતો. તે વખતે તે વિવેકથી માંસલોજન ન કરવું એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી, પછી ઉપમન્યુ નામના પુરોહિતના કહે-વાથી તે તે પ્રતિજ્ઞા ભાંગી હતી. એક વખતે ઉપમન્યુ પુરોહિતને સ્કંદ નામના એક પુરુષે મારી નાંખ્યો ત્યાંથી તે હાથી થયો. તે હાથીને ભૂરિનંદન રાજાએ પકડી લીધો. એકદા યુદ્ધમાં તે હાથી મૃત્યુ પામ્યો, અને ભૂરિનંદન રાજાની ગાંધારી નામની પત્નીના ઉદરથી અરિસૂદન નામે પુત્રપણે ઉત્પન્ન થયો. ત્યાં જાંતસ્મરણશાને ઉત્પન્ન થતાં તેણે દીક્ષા લીધી. ત્યાંથી મૃત્યુ પામીને આ હું સહસ્રાર દેવલોકમાં દેવતા થયેલો છું. રાજા ભૂરિનંદન મૃત્યુ પામીને એક વનમાં અજગર થયો. ત્યાં દાવાનળથી દગ્ધ થઈને બીજી નરકભૂમિમાં ગયો. પૂર્વના રનેહને લીધે મેં નરકમાં જઈને તેને પ્રતિજ્ઞાધ આપ્યો. ત્યાંથી નીકળીને તું રતનમાળી રાજા થયો છે. જેમ પૂર્વભવે માંસના પરચખાણુનો ભંગ કર્યો હતો, તેમ અનંત દુઃખદાયક પરિણામવાળો આ નગરદાહ તું કર નહિ.” આ પ્રમાણે પોતાનો પૂર્વભવ સાંભળી રતન-માળી યુદ્ધમાંથી નિવૃત્ત થયો; અને તારા (સૂર્યજયના) સૂર્યનંદન નામના પુત્રને રાજ્ય ઉપર બેસારીને તત્કાળ સૂર્યજય પુત્ર સહિત તિલકેસુંદર નામના આચાર્યની પાસે દીક્ષા લીધી અને જણ મુનિપણામાં મૃત્યુ પામી મહાશુક્ર દેવલોકમાં દેવતા થયા. ત્યાંથી રવ્ય-વીને સૂર્યજય તે તું દશરથ થયો, અને રતનમાળી રવ્યવીને આ જનકરાજા થયો. પુરોહિત

ઉપમન્યુ સહસ્રાર દેવલોકથી ચ્યવીને આ જનકનો અનુજ્ઞ બંધુ કેનકે થયો, અને નંદિવ-
ર્દનના ભવમાં તારો પિતા નંદિવોષ હતો તે ઐવેચકમાંથી ચ્યવીને આ હું સત્યભૂતિ
થયો છું.”

આ પ્રમાણે પોતાનો પૂર્વ ભવ સાંભળીને દશરથ રાજાને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો; તેથી
તત્કાળ તેમને વાંદી દીક્ષા લેવાની ઇચ્છાએ રાજ્યભાર રામને માથે મૂકવા માટે રાજમહે-
લમાં આવ્યો. દીક્ષા લેવામાં ઉત્સુક એવા તેણે રાણીઓ, પુત્રો અને મંત્રીઓને બોલાવી
યથાર્થોગ્ય રીતે સૌની સાથે સુધારસ સમાન આલાપ કરીને રજા માંગી. તે વખતે ભરતે
નમસ્કાર કરીને કહ્યું કે—“ હે પ્રભુ ! તમારી સાથે હું પણ સર્વવિરતિ ગ્રહણ કરીશ; તમારા
વિના હું ઘરમાં રહીશ નહિ. હે સ્વામી ! અન્યથા મને અત્યંત દુઃખદાયક બે કષ્ટ થશે.
એક તમારો વિરહ અને બીજો આ સંસારનો તાપ.” ભરતનાં આવાં વચન સાંભળીને ‘જો
આ પ્રમાણે નિશ્ચય થશે તો પછી મારે પતિ કે પુત્ર કાંઈ પણ રહેશે નહિ’ એવા વિચારથી
ભય પામીને કૈકેયી બોલી—“ હે સ્વામી ! તમને યાદ છે ? મારા સ્વંયવરના ઉત્સવમાં
મેં તમારું સારથીપણું કયું હતું, ત્યારે તમે મને એક વરદાન માગવાને કહ્યું હતું. હે
નાથ ! તે વરદાન અત્યારે આપો કેમકે તમે સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા છો; અને મહાત્માઓની
પ્રતિજ્ઞા પાષાણમાં કોતરેલી રેખા જેવી હોય છે.” દશરથરાજા બોલ્યા કે—“ મેં જે વચન
આપ્યું છે તે મને યાદ છે, માટે એક વ્રત લેવાના નિષેધ સિવાય જે મારે આધીન હોય
તે તું માંગી લે.” તે વખતે કૈકેયીએ યાચના કરી કે—“ હે સ્વામી ! જો તમે પોતે દીક્ષા
લેતા હો તો આ બધી પૃથ્વી મારા પુત્ર ભરતને આપો.” તરતજ દશરથ રાજા બોલ્યા કે
‘આ પૃથ્વી હમણાંજ લઈ લે.’ એમ કહી લક્ષ્મણ સહિત રામને બોલાવીને તેમણે રામ
પ્રત્યે આ પ્રમાણે કહ્યું—“ હે વત્સ ! પૂર્વે મારું સારથીપણું કરવાથી પ્રસન્ન થઈને મેં
કૈકેયીને એક વરદાન આપેલું હતું, તે વરદાન અત્યારે ભરતને રાજ્ય આપવાને માટે તે
મારી પાસે માગી લે છે.” રામ હર્ષ પામીને બોલ્યા—“ મારી માતાએ મહા પરાક્રમી મારા
ભાઈ ભરતને રાજ્ય મળવાનું વરદાન માગ્યું તે બહુ સારું કયું. હે પિતા ! મારી ઉપર
પ્રસાદ કરીને તમે આ વિષે મને પૂછો છો, તથાપિ લોકોમાં તે અવિનયની સૂચનાનું કારણ
થાય તેથી મને દુઃખ કરે છે. જો તાત સંતુષ્ટ થયા હો તો આ રાજ્ય ગમે તેને આપો
તેમાં હું કે જે એક તમારા પાળા જેવો છું તેને નિષેધ કરવામાં કે સંમતિ આપવામાં
કાંઈપણ સત્તા નથી. ભરત છે તે હુંજ છું, અમે બંને તમારે સરખા છીએ, માટે મોટા
હર્ષથી ભરતને રાજ્ય ઉપર અભિષેક કરો.”

આવાં રામનાં વચન સાંભળી દશરથ રાજા પ્રીતિ અને વિસ્મય પામી ગયા. પછી તે
પ્રમાણે કરવા મંત્રીઓને આજ્ઞા આપવા લાગ્યા. તેવામાં ભરત બોલ્યો—“ હે સ્વામી !
તમારી સાથે વ્રત લેવાને માટે મેં પ્રથમજ પ્રાર્થના કરેલી છે, તેથી તે કોઈના વચનથી
અન્યથા કરવાને તમે યોગ્ય નથી.” દશરથે કહ્યું—“ હે વત્સ ! મારી પ્રતિજ્ઞા વ્યર્થ કર
નહિ; તારી માતાને મેં પૂર્વે વરદાન આપ્યું હતું અને તેણે તે ચિરકાળ થાપણ કરીને રાખ્યું
હતું, તે આજે તને રાજ્યદાન આપવાને માટે તેણે માગી લીધું છે; માટે હે પુત્ર ! મારી
અને તારી માતાની આજ્ઞાને અન્યથા કરવાને તું યોગ્ય નથી.” પછી રામે ભરતને કહ્યું—
‘હે ભ્રાતા ! જો કે તમારા હૃદયમાં રાજ્યપ્રાપ્તિનો કિંચિત્ પણ ગર્વ નથી, તથાપિ પિ-
તાનાં વચનને સત્ય કરવાને માટે તમે રાજ્ય ગ્રહણ કરો.’ રામનાં આવાં વચન સાંભળી
ભરતે અશ્રુભરિત નેત્રે રામના ચરણમાં પડી અંજલિ જોડીને ગદ્ગદ સ્વરે કહ્યું—“ પૂજ્ય

અંધુ ! પિતાશ્રીને અને તમારા જેવા મહાત્માઓને મને રાજ્ય આપવું તે યોગ્ય છે, પણ મારા જેવાએ તે ગ્રહણ કરવું યોગ્ય નથી. શું હું રાજા દશરથનો પુત્ર નથી ? કે શું હું તમારા જેવા આર્યનો અનુજ અંધુ નથી ? કે જેથી હું ગર્વ કરું અને ખરેખરો માતૃ-મુખો ગણાઉં.’

તે સાંભળી રામે દશરથ રાજાને કહ્યું-‘ હું અહીં છતાં ભરત રાજ્ય ગ્રહણ કરશે નહિ, માટે હું વનવાસ કરવાને જાઉં છું.’ આ પ્રમાણે પિતાની આજ્ઞા લઈ ભક્તિથી નમીને, રામ હાથમાં ધનુષ્ય અને ભાથાં લઈને ચાલી નીકળ્યા, અને ભરત જિંચે સ્વરે રૂઢન કરતા રહ્યા. વનવાસને માટે જતા રામને જોઈ અત્યંત સ્નેહકાંતર એવા દશરથ રાજા વારંવાર મૂછાં પામવા લાગ્યા.

રામે ત્યાંથી નીકળી પોતાની માતા અપરાજિતાની પાસે આવીને કહ્યું-“ હે માતા ! જેવો હું તમારો પુત્ર છું તેવોજ તમારે ભરત છે. પોતાની પ્રતિજ્ઞા સત્ય કરવાને માટે મારા પિતાએ તેને રાજ્ય આપ્યું, પણ હું અહીં છતાં તે રાજ્ય લેતો નથી, તેથી મારે વનમાં જવું યોગ્ય છે. મારી ગેરહાજરીમાં તમે વિશેષ પ્રસાદવાળી દૃષ્ટિથી ભરતને જોજો, અને કદિ પણ મારા વિયોગથી કાતર થશો નહિ.” રામની આવી વાણી સાંભળી દેવી મૂછાં પામી પૃથ્વીપર પડી ગયાં; એટલે દાસીઓએ ચંદનના જળનું સિંચન કર્યું, તેથી સ્વસ્થ થઈને બોલ્યાં-“ અરે ! મને સ્વસ્થ કરીને કેણે જીવાડી ? મને મૂછાંજ સુખમૃત્યુને માટે છે; કેમકે હું જીવતી રહી સતી રામનો વિરહ કેમ સહન કરીશ ? અરે ! કૌશલ્યા ! તારો પુત્ર વનમાં જશે અને પતિ દીક્ષા લેશે, તેવું સાંભળ્યા છતાં તું ફાટી પડતી નથી, તેથી ખરેખર તું વજ્રમય છે.” રામે ફરીથી કહ્યું-“ હે માતા ! તમે મારા પિતાના પત્ની થઈને પામર સ્ત્રીઓને યોગ્ય એવું આ શું કરો છો ? સિંહણનો પુત્ર વનમાં અટન કરવાને એકલો જાય છે, તથાપિ સિંહણ સ્વસ્થ થઈને રહે છે, જરા પણ ગભરાતી નથી. હે માતા ! જે પ્રતિજ્ઞા કરેલું વરદાન છે તે મૂરા પિતાને માથે ઋણ છે. જો હું અહીં રહું અને ભરત રાજ્ય ન લે તો પછી પિતાનું અનૃણ્ય (ઋણરહીતપણું) શી રીતે થાય ?”

આ પ્રમાણે યુક્તિવાળાં વચનોવડે કૌશલ્યાને સમજાવીને અને બીજા માતાઓને નમસ્કાર કરીને રામ બહાર નીકળ્યા. પછી સીતાએ દ્વરથી દશરથ રાજાને નમી અપરાજિતા દેવીની પાસે આવી રામની સાથે જવાની આજ્ઞા માગી. એટલે જનકીને ઉત્સાહમાં બેસારીને નેત્રના ઉણ્ણ અશ્રુજલવડે બાળાની જેમ ન્હવરાવતી અપરાજિતા બોલી-“ વત્સે ! વિનીત રામચંદ્ર પિતાની આજ્ઞાથી વનમાં જાય છે, તો તે નરસિંહ પુરૂષને દુષ્કર નથી; પણ તું તો જન્મથીજ ઉત્તમ વાહનોમાં લાલિત થયેલી છો, તેથી પગે ચાલવાની વ્યથાને કેમ સહન કરી શકીશ ? સુકુમારપણાથી કમલના ઉદર જેવું તારું અંગ છે, તે જ્યારે તાપ વિગેરેથી કલેશ પામશે ત્યારે રામને પણ કલેશ થઈ પડશે; માટે પતિની સાથે અનુગમન કરવામાં તેમજ અનિષ્ટ કષ્ટ સહેવામાં હું નિષેધ કે આજ્ઞા કાંઈ પણ કરવાને ઉત્સાહ ધરતી નથી.” તે સાંભળી શોકરહિત સીતા પ્રાતઃકાળના કમળની જેવું પ્રકુલિત મુખ કરી અપરાજિતાને નમીને બોલી-‘ હે દેવી ! તમારા ઉપરની મારી ભક્તિ મને માર્ગમાં કુશલકારી થશે, માટે મેઘની પાછળ વિદ્યુતની જેમ હું રામની પાછળ જાઉં છું.’ આ પ્રમાણે કહી કૌશલ્યાને ફરીથી નમીને પોતાના આત્મામાં આત્મારામની જેમ રામનું જ ધ્યાન કરતી સીતા બહાર નીકળી, તે વખતે “ અહો ! આવી અત્યંત પતિભક્તિથી જનકી પતિને દેવ

તુલ્ય માનનારી સ્ત્રીઓમાં આજે દૃષ્ટાંતરૂપ થઈ પડી છે. એ ઉત્તમ સતી કૃષ્ણી કિંચિત્ પણ ભય પામતી નથી. અહા ! તે આવા અત્યુત્તમ શીલથી પોતાના બંને કુળને પવિત્ર કરે છે.” આ પ્રમાણે શોકથી ગદ્ગદ વાણીવડે વર્ણન કરતી નગરસ્ત્રીઓ વનમાં જતી સીતાને મહા કળે જોઈ શકી.

‘રામ વનવાસ કરવાને નીકળ્યા’ એવા ખબર સાંભળી લક્ષ્મણનો ક્રોધાગ્નિ પ્રજ્વલિત થયો, તે હૃદયમાં આ પ્રમાણે વિચારવા લાગ્યો કે-“મારા પિતા દશરથ પ્રકૃતિથીજ સરલ છે અને સ્ત્રીઓ સ્વભાવિક રીતે સરલ હોતી જ નથી; નહિ તો કેંકેથી ચિરકાળ પર્યંત વરદાન રાખી મૂકીને આ વખતે કેમ માગી લે ! પિતા દશરથે ભરતને રાજ્ય આપ્યું, અને પોતાની ઉપરથી ઋણ ઉતારી પિતૃઓનો ઋણનો ભય દૂર કર્યો. હવે હું નિર્ભય થઈ મારા કાંધને વિરામ પમાડવા માટે એ કુળાધમ ભરત પાસેથી રાજ્ય હરી લઈને પાછું તે રામને સોંપી દઉં ? પરંતુ એ રામ મહા સત્યવાન છે, તેથી તૃણવત્ ત્યજ દીધેલા રાજ્યને તે પાછું લેશે નહિ, અને તેમ કરવાથી પિતાને પણ દુઃખ થશે, માટે પિતાને તો દુઃખ ન થવું જોઈએ; તેથી ભરત ભલે રાજ થાય, હું એક પાળાની જેમ રામની પછવાડે વનમાં જઈશ.” આ પ્રમાણે વિચારી સૌમિત્રી પિતાની રજા લઈને પોતાની માતા સુમિત્રાને પૂછવા ગયો. ત્યાં જઈ તેને પ્રણામ કરીને બોલ્યો-“હે માતા ! રામ વનમાં જાય છે, તેથી તેમની પછવાડે હું પણ જઈશ; કેમકે સમુદ્ર વિના મર્ચાદાની જેમ રામ વિના લક્ષ્મણ રહેવાને સમર્થ નથી.” આવાં પુત્રનાં વચન સાંભળી માંડમાંડ ધીરજ રાખીને સુમિત્રા બોલી-‘વત્સ ! તને સાબાશ છે, મારો પુત્ર હોય તે જ્યેષ્ઠ બંધુનેજ અનુસરે. પણ હે વત્સ ! રામચંદ્ર મને નમસ્કાર કરીને ક્યારના ગયા છે, તેથી તારે છેતું પડી જશે. માટે હવે તું વિલંબ કર નહિ.’ આવાં માતાનાં વચન સાંભળી ‘માતા ! તમને ધન્ય છે, તમે જ ખરેખરાં મારાં માતા છો.’ એમ કહી તેમને પ્રણામ કરીને લક્ષ્મણ અપરાજિતા (કૌશલ્યા) ને પ્રણામ કરવા ગયો. તેમને પ્રણામ કરીને લક્ષ્મણ બોલ્યો-‘માતા ! મારા આર્થબંધુ એકાકી વનમાં ગયા છે, તેથી તેમની પછવાડે જવાને હું ઉત્સુક છું, માટે તમારી રજા લેવા આવ્યો છું.’ કૌશલ્યા નેત્રમાં અશ્રુ લાવીને બોલ્યાં-‘વત્સ ! હું મંદભાગ્યા મારી ગઈ છું, કારણ કે તું પણ મને છોડીને વનમાં જાય છે. હે લક્ષ્મણ ! રામના વિરહથી પીડિત એવી મને આશ્વાસન આપવાને તું એક તો અહીં જ રહે, પ્રયાણ કર નહિ.’ લક્ષ્મણે કહ્યું-‘હે માતા ! તમે રામની માતા છો. અર્થેય રાખો નહિ. મારા બંધુ દૂર આવ્યા જાય છે, માટે હું સત્વર તેમની પછવાડે જઈશ તેથી હે દેવી ! મને વિદ્ન કરો નહિ. હું સદા રામને આધીન છું.’ આ પ્રમાણે કહી પ્રણામ કરીને લક્ષ્મણ ધનુષ્યલાથા લઈ સત્વર રામ-સીતાની પછવાડે દોડી પુગ્યા. પછી જેમનાં મુળકમળ પ્રકુલ્લિત છે એવાં એ ત્રણે વિલાસ માટે ઉપવનમાં જાય તેમ વનવાસને માટે ઉદ્યમી થઈ નગરીમાંથી બહાર નીકળ્યાં. જ્યારે પ્રાણુની જેમ રામ, લક્ષ્મણ અને સીતા નગરની બહાર નીકળ્યાં, ત્યારે નગરીનાં નર તથા નારીઓ મહાકળ્પકારી દશાને પામી ગયાં. નગરજનો મોટા રાગથી તેઓની પછવાડે વેગવડે દોડવા લાગ્યા, અને કૂર કેંકેયીના અત્યંત અપવાદ બોલવા લાગ્યા. રાજ દશરથ પણ અંતઃપુરના પરિવાર સહિત સ્નેહરૂપ દોરીથી ખેંચાઈને રૂદન કરતા સતા તલ્કાળ રામની પછવાડે આવ્યા. જ્યારે રાજ અને સર્વ પ્રજાજન રામની પછવાડે બહાર નીકળ્યા ત્યારે બધી અયોધ્યાપુરી જાણે ઉજ્જડ હોય તેવી દેખાવા લાગી. રામે પિતા અને માતાઓને વિનય

ભરેલી વાણીવડે સમજાવીને માંડમાંડ પાછા વાળ્યા, અને ઘટિત વચનાથી પુરજનોને પણ વિસર્જન કરીમે સીતા લક્ષ્મણ સહિત ત્વરાથી આગળ ચાલ્યા. માર્ગમાં ગામે ગામે અને શહેરે શહેરે આમના વૃદ્ધ પુરૂષો તેમને રહેવાની પ્રાર્થના કરતા હતા, પણ રામ કોઈકેકાણે રોકાતા નહોતા.

અહીં ભરતે રાજ્ય અંગીકાર કર્યું નહિ, પણ જિલ્લા બંધુના વિરહને સહન કરવામાં અસમર્થ એવા તેણે પોતાની માતા કૈકેયીની ઉપર કેટલાક આકોશ કર્યા. તેથી રાજા દશરથે દીક્ષા લેવાને ઉત્સુક થઈ રાજ્ય લેવાને માટે લક્ષ્મણ સહિત રામને પાછા લાવવા માટે સામંતો અને મંત્રીઓને મોકલ્યા. રામ પશ્ચિમ દિશામાં જતા હતા, તેમની પછવાડે તેઓ ત્વરાથી ચાલ્યા, અને તેમની ભેળા થઈને રાજાની આજ્ઞાપૂર્વક તેમને પાછા આવવાની વિશ્વપ્રતિ કરી. તે દીન થઈ ગએલા મંત્રીઓએ અને સામંતોએ ઘણી પ્રાર્થના કરી; પરંતુ રામ પાછા વળ્યા નહિ. કેમકે મહાન્ પુરૂષોની પ્રતિજ્ઞા પર્વતની જેમ ચલાયમાન થતી નથી. રામે તેમને વારંવાર પાછા વાળવા માંડ્યાં, પણ રામની પાછા વળવાની આશાએ તેઓ સાથે સાથેજ ચાલ્યા.

અનુક્રમે રામ, લક્ષ્મણ અને જનકી આગળ ચાલતાં શિકારી પ્રાણીઓના સ્થાન રૂપ એક નિર્માનુષ્ય અને ઘાટા વૃક્ષોવાળી પારિયાત્રા^૧ અટવીમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં માર્ગમાં ગંભીર આવર્તવડે લય કર અને વિશાળ પ્રવાહવાળી ગંભીરા નામે એક નદી આવી. તેને કાંઠે જિલા રહીને રામે સામંતોને કહ્યું કે-‘તમે આ ઠેકાણેથી નિવૃત્ત થાઓ, કારણકે હવે અહીંથી આગળ ઘણો કષ્ટકારી માર્ગ આવશે. અમારા કુશળ સમાચાર પિતાને કહેજો, અને હવેથી ભરતને મારી જેમ અથવા પિતાની જેમ ગણીને તેની સેવા કરજો.’ ‘રામના ચરણને અયોગ્ય એવા અમોને ચિકકાર છે !’ એમ કહીને ઘણું રૂદ્ધન કરતા અને અશ્રુથી વસૂને ભીંજવતા તે સામંતો માંડ માંડ પાછા વળ્યા. પછી તટ ઉપર રહેલા સામંતોએ સાશુદ્વિષ્ટિએ જોયેલા રામ, સીતા લક્ષ્મણ સાથે તે દુસ્તર સરિતાને ઉતરી ગયા. રામ ન્યારે દ્વિષ્ટમાર્ગને ઉલ્લંઘન કરી ગયા ત્યારે સામંતાદિક સર્વે હૃદયમાં મહા કષ્ટ પામતાં પાછા વળીને અયોધ્યામાં આવ્યા અને સર્વ વૃત્તાંત તેમણે દશરથ રાજાને જણાવ્યું. તે સાંભળીને રાજાએ ભરતને કહ્યું-‘હે વત્સ ! રામ લક્ષ્મણ તો પાછા આવ્યા નહિ, માટે હવે તું રાજ્ય ગ્રહણ કર, મારી દીક્ષામાં વિઘ્નરૂપ થા નહીં.’ ભરતે કહ્યું-‘હે તાત ! હું કદીપણ રાજ્ય ગ્રહણ કરીશ નહિ, હું જાતે જઈને મારા અગ્ર બંધુને પ્રસન્ન કરી પાછા તેડી લાવીશ.’ તે સમયે કૈકેયી પણ ત્યાં આવી દશરથ રાજાને કહેવા લાગી કે-‘હે સ્વામી ! તમે તો તમારી સત્ય પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે ભરતને રાજ્ય આપ્યું, પણ એ તમારો વિનયી પુત્ર રાજ્યને ગ્રહણ કરતો નથી અને તેની બીજા માતાઓને તેમજ મને પણ મહત્ દુઃખ પ્રાપ્ત થયું છે. આ બધું વગરવિચાર્યું કરનારી અને પાપીણી એવી મેં જ કર્યું છે. અરે ! તમે સપુત્ર છતાં આ રાજ્ય અત્યારે રાજા વગરનું થઈ ગયું છે. વળી કૌશલ્યા, સુમિત્રા અને સુપ્રભાતું દુઃશ્રવ રૂદ્ધન સાંભળતાં મારું હૃદય પણ ફાટી જાય છે. હે નાથ ! હું ભરતની સાથે જઈ વત્સ રામ અને લક્ષ્મણને પાછા લઈ આવીશ, તેથી મને ત્યાં જવાની આજ્ઞા આપો.’

રાજા દશરથે હર્ષથી આજ્ઞા આપી, એટલે કૈકેયી ભરત અને મંત્રીઓની સાથે ત્વરાથી રામની પછવાડે ચાલી. કૈકેયી અને ભરત છ દિવસે જ્યાં રામ વિગેરે હતા ત્યાં પહોંચ્યા. ત્યાં એક વૃક્ષ તળે જનકી, રામ અને લક્ષ્મણને જોડેલા જોયા. તેમને જોતાંજ કૈકેયી રથમાંથી

ઉતરી; અને 'હે વત્સ ! હે વત્સ !' એમ બોલતી પ્રણામ કરતા એવા રામના મસ્તક પર ચુંબન કરવા લાગી. સીતા અને લક્ષ્મણ પણ તેના ચરણકમળમાં નમ્યા. તેમને બાહુથી ઢબાવી તે તાર-સ્વરે રૂદન કરવા લાગી. ભરતે નેત્રમાં અશ્રુ લાવીને રામના ચરણમાં પ્રણામ કર્યો, અને તત્કાળ મૂર્છિત થઈ ગયો. કેમકે સ્નેહ છે તે મહા વિષ તુલ્ય છે. પછી જ્યારે રામચંદ્રે તેને સારી રીતે સમજાવ્યો, ત્યારે ભરત વિનયપૂર્વક બોલ્યો કે—“હે આર્યબંધુ ! અલક્ષ્મી જેમ મારો ત્યાગ કરીને તમે અહીં કેમ આવ્યા ? ભરત રાજ્યના અર્થી છે’ એવો માતાના દોષથી મને જે અપવાદ લાગ્યો છે તે તમે વનમાં મને સાથે લઈ જઈને ટાળી નાખો; અથવા તો હે બ્રાતા ! અહીંથી પાછા વળી અયોધ્યામાં આવો અને રાજ્યલક્ષ્મી ગ્રહણ કરો. તેમ કરવાથી મારું કૌલીનશલ્ય^૧ દૂર થઈ જશે. આપ રાજ થશો એટલે આ જગન્મિત્ર સૌમિત્રી (લક્ષ્મણ) તમારા મંત્રી થશે, આ માણસ (હું ભરત) તમારો પ્રતિહાર થઈને રહેશે અને શત્રુદ્ધ છત્ર ધરનાર થશે.” ભરતે આમ કહ્યા પછી કૈકેયી બોલી—“હે વત્સ ! આ બ્રાતાનું વચન માન્ય કરો, કેમકે તમે સદા બ્રાતૃવત્સલ છો. આ વિષયમાં તમારા પિતાનો દોષ નથી અને ભરતનો પણ દોષ નથી, માત્ર સ્ત્રીવલાવને લીધે સુલભ એવો આ કૈકેયીનોજ દોષ છે. સ્ત્રીઓમાં કુટિલતા વિગેરે જે જે ગુદા ગુદા દોષો હોય છે તે સર્વે દોષોની બાણ-રૂપ મારામાં રહેલા છે. પતિને, પુત્રોને અને તેમની માતાઓને અત્યંત દુઃખ ઉત્પન્ન કરનાર જે કર્મ મેં કર્યું છે તેને માટે મને ક્ષમા કરો; કારણકે તમે પણ મારા પુત્ર છો.” આ પ્રમાણે આંખમાં અશ્રુ લાવીને કૈકેયીએ કહ્યું, એટલે રામ બોલ્યા—“હે માતા ! હું દશરથ જેવા પિતાનો પુત્ર થઈ પ્રતિજ્ઞાનો કેમ ત્યાગ કરું ? પિતાએ ભરતને રાજ્ય આપ્યું અને તેમાં હું સંમત થયો, તો અમે બંને જીવતાં એ વાણી અન્યથા કેમ થાય ? માટે અમારા બંનેના આદેશથી ભરત રાજ થાઓ. પિતાની જેમ મારી આજ્ઞા પણ ભરતને ઉલ્લંઘન કરવા યોગ્ય નથી.” આ પ્રમાણે કહી રામે સીતાના લાવેલા જળવડે સર્વ સામંતોની સાક્ષીએ ત્યાં જ ભરતને રાજ્યાભિષેક કર્યો. પછી કૈકેયીને પ્રણામ કરી, ભરતને બોલાવી, તેઓને અયોધ્યા તરફ વિદાય કરીને રામચંદ્ર દક્ષિણ દિશામાં ચાલ્યા.

ભરત અયોધ્યામાં આવ્યા, અને પિતા તથા વડીલ બ્રાતાની આજ્ઞાથી તેમણે અખંડ શાસનવાળા રાજ્યનો ભાર અંગીકાર કર્યો. પછી રાજ દશરથે મહામુનિ સત્યભૂતિની પાસે મોટા પરિવાર સહિત દીક્ષા લીધી. પિતાના પૂજ્ય બંધુના વનવાસથી હૃદયમાં દુઃખ પામતા સદ્બુદ્ધિવાળા ભરત અરિહંતની પૂજામાં ઉદ્યમી થઈને એક પહેરેગીરની જેમ રાજ્ય-રક્ષા કરવા લાગ્યા.

સીતા અને લક્ષ્મણ સાથે ગમન કરતા પૃથ્વીના દેવ સમાન રામચંદ્ર માર્ગમાં આવેલા ચિત્રકૂટ પર્વતને ઉલ્લંઘન કરી કેટલેક દિવસે અવંતિ દેશના એક ભાગમાં આવી પહોંચ્યા.

इत्याचार्यश्रीहेमचंद्रविरचिते त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरिते
महाकाव्ये सप्तमे पर्वणि रामलक्ष्मणोत्पत्तिपरिणय
वनगमनो नाम चतुर्थः सर्गः ॥४॥

સર્ગ પ મો.

સીતાહરણ

માર્ગમાં શ્રાંત થયેલા જનકીને વિશ્રામ આપવાને માટે ચક્ષુપતિ કુબેરની જેમ રામચંદ્ર એક વડની નીચે બેઠા. તે પ્રદેશને સર્વ તરફ ભેળને રામે લક્ષ્મણને કહ્યું—‘આ પ્રદેશ કોઈના ભયથી હમણાં જ ઉજ્જડ થઈ ગયેલો લાગે છે. બુઝો, હજુ જેઓની નીકો સુકાઈ ગઈ નથી એવા આ ઉદ્યાનો, ઇક્ષુદંડ સહિત આ ઇક્ષુના વાઢો અને અન્નથી ભરપૂર ખળાઓ આ દેશ તરતમાં જ ઉજ્જડ થયાનું કહી આપે છે.’ તે સમયે કોઈ પુરૂષ ત્યાં થઈને જતો હતો તેને રામે પૂછ્યું—‘હિ ભદ્ર! આ દેશ શા કારણથી ઉજ્જડ થયો છે? અને તું કઈ તરફ જાય છે?’ તે બોલ્યો—‘આ અવંતિ દેશ છે, તેમાં અવંતિ નામે નગરીમાં શત્રુઓને સિંહની જેવો દુઃસહ સિંહોદર નામે રાજા છે. તે રાજાના તાબાના આ દેશમાં દશાંગપુર નગરમાં તે નગરનો નાયક વજ્રકર્ણ નામે એક બુદ્ધિમાન સિંહોદર રાજાનો સામંત રાજા રાજ્ય કરે છે. એક વખતે તે વજ્રકર્ણ વનમાં મૃગયા રમવાને ગયો. ત્યાં પ્રીતિ વધારનારા પ્રીતિવર્ધન નામના એક મહામુનિને કાચેત્સર્ગે રહેલા તેણે જોયા; એટલે તેણે પૂછ્યું—‘આવા ઘોર અરણ્યમાં વૃક્ષની જેમ તમે કેમ રહેલા છો?’ મુનિએ કહ્યું—‘આત્મહિતને માટે.’ વજ્રકર્ણ ફરીથી પૂછ્યું કે—‘ખાનપાનવર્જિત એવા આ અરણ્યમાં તમારું આત્મહિત શું થાય છે?’ આવા તેના પ્રશ્નથી તેને યોગ્ય જાણી મુનિએ આત્મહિતકારક ધર્મ કહ્યો, તેથી તત્કાળ તે બુદ્ધિમાન વજ્રકર્ણ શ્રાવકપણું સ્વીકાર્યું, અને એવો દૈવ અભિગ્રહ લીધો કે ‘અહીં તદેવ અને જૈન મુનિ વિના બીજા કોઈને હું નમીશ નહિ.’ પછી મુનિને વદના કરીને વજ્રકર્ણ દશાંગપુરમાં ગયો. શ્રાવકપણું પાલતા સત્તા એકઠા તેણે વિચાર કર્યો કે ‘દેવ ગુરૂ વિના બીજા કોઈને નમસ્કાર કરવો નહિ એવો મારે અભિગ્રહ છે, તેથી જો હું સિંહોદર રાજાને નમીશ નહિ તો તે મારો વૈરી થશે.’ આવો વિચાર કરી એ બુદ્ધિમાન સામંતે પોતાની મુદ્રિકામાં મુનિ-સુવ્રતસ્વામીની મણિમય પ્રતિમા સ્થાપન કરી. પછી પોતાની અંગુલીમાં રહેલા પ્રભુના ખિંબને નમન કરીને તે સિંહોદર રાજાને છેતરવા લાગ્યો. ‘અતિ ખલવાન પુરૂષની આગલ માયાનો ઉપાય જ ચાલે છે.’ વજ્રકર્ણના આવા કપટનું વૃત્તાંત કોઈ ખળ પુરૂષે સિંહોદર રાજાને કહી દીધું. કેમ કે ખળ પુરૂષો સર્વને હાનિ કરનારા હોય છે. વજ્રકર્ણના કપટવૃત્તાંતને જાણીને મોટા સર્પની જેમ નિઃશ્વાસ નાખતો સિંહોદર તત્કાળ વજ્રકર્ણની ઉપર ગુસ્સે થયો. તે ખબર કોઈ પુરૂષે આવીને વજ્રકર્ણને જણાવી. વજ્રકર્ણે તે પુરૂષને પૂછ્યું કે—‘મારી ઉપર તેનો કોપ થયો છે એવું તે શી રીતે જાણ્યું?’ એટલે તે પુરૂષે કહ્યું—‘કુંદનપુર નગરમાં સમુદ્રસંગમ નામે એક શ્રાવક વણિક રહે છે. તેને યમુના નામે પત્ની છે, તેમના વિદ્યુદંગ નામે હું પુત્ર છું. હું અનુક્રમે ચૌવનવયને પ્રાપ્ત થયો એટલે કેટલાક કરીયાણું લઈ ક્યવિક્ય કરવાને માટે ઉજ્જયિની નગરીએ ગયો. ત્યાં કામલતા નામની એક મૃગલોચના વેશ્યા મારા જોવામાં આવી, તેને જોતાં જ હું કામદેવના બાણનું સ્થાન ધર્ષ પડ્યો. તેની સાથે હું એક રાત્રિજ રહીશ’ એવા વિચારથી મેં તેનો સમાગમ કર્યો; પરંતુ પાસથી મૃગલાની જેમ હું તેના રાગથી દૈવ બંધાઈ ગયો. તેથી જન્મથી કષ્ટ ભોગવી ભોગવીને

મારા પિતાએ જે ધન ઉપાર્જન કરેલું હતું તે મેં તે વેશ્યાવશ થઈને છ માસમાં ઉડાવી દીધું. એક વખતે કામલતા વેશ્યાએ મને કહ્યું કે—‘સિંહોદર રાજાની પટ્ટરાણી શ્રીધરાને જેવા કુંડળ છે તેવા કુંડળ મને લાવી આપ.’ આ વખતે મેં વિચાર કર્યો કે—‘મારી પાસે દ્રવ્ય નથી, તો તેવાં કુંડળ ક્યાંથી કરાવું? માટે હું તેના જ કુંડળ ચોરી લાવું.’ એવો વિચાર કરીને હું રાત્રે સાહસિક થઈ ખાતર પાડીને રાજાના મહેલમાં પેઠો. તે વખતે રાણી શ્રીધરા રાજાને પૂછતી હતી તે મારા સાંભળવામાં આવ્યું કે—‘હે નાથ! આજે ઉદ્દેગીની જેમ તમને નિદ્રા કેમ આવતી નથી?’ સિંહોદર બોલ્યો—‘દેવી! જ્યાં સુધી મને પ્રણામ નહિ કરનાર વજ્રકર્ણને માફ નહિ, ત્યાં સુધી મને નિદ્રા ક્યાંથી આવે? હે પ્રિયા! પ્રાતઃકાળે મિત્ર, પુત્ર અને બાંધવો સહિત એ વજ્રકર્ણને હું મારીશ, ત્યાં સુધી આ રાત્રિ મારે જાગ્રતપણે જ નિર્ગમન થાઓ.’ આવાં તેનાં વચનો સાંભળી તમારી ઉપર સાધર્મીપણાની પ્રીતિને લીધે કુંડળની ચોરી છોડી દઈને તરત જ ત્યાંથી નીકળી અહીં તમને કહેવાને માટે ત્વરાથી આવ્યો છું.”

આ બખર સાંભળી વજ્રકર્ણે તરત જ પોતાની નગરી તૂણ અને અન્નથી અધિક પૂણું કરી દીધી. તેવામાં તો થોડી વારે આકાશમાં પરચકથી ઉડતી રજ તેના જેવામાં આવી, ક્ષણવારમાં તો અંદનનાં વૃક્ષોને સપોં વેરી લે તેમ સિંહોદરે પુષ્કળ સૈન્યથી દશાંગપુરને વેરી લીધું. પછી એક હ્રત મોકલી વજ્રકર્ણને કહેવરાવ્યું કે ‘હ કપટી! તે પ્રણામ કરવામાં માયા રચીને મને ચીરકાળ છેતર્યો છે, માટે હવે અંગુલીમાં તે મુદ્રિકા પહેર્યા વગર આવીને મને પ્રણામ કર, નહિ તો કુટુંબ સહિત તને યમસદનમાં પહોંચાડીશ.’ વજ્રકર્ણે ઉત્તર કહેવરાવ્યો કે—‘મારે અહંત અને સાધુ વિના બીજા કોઈને પ્રણામ કરવો નહિ એવો અભિગ્રહ છે, તેથી હું એમ કરું છું. મને કાંઈ પરાક્રમનું અભિમાન નથી પણ ધર્મનું અભિમાન છે; માટે એક નમસ્કાર સિવાય માફ જે કાંઈ છે તે સર્વ યથાર્થિ આપ ગ્રહણ કરો અને મને એક ધર્મદાર આપો, જેથી હું ધર્મને માટે અહીંથી બીજે આવ્યો જાઉં. ધર્મ જ માફ ધન થાઓ.”

વજ્રકર્ણે આ પ્રમાણે કહેવરાવ્યું, તથાપિ સિંહોદરે તે માન્યું નહિ, કેમકે માની પુરૂષો ધર્મ અને અધર્મને ગણતા નથી. ત્યારથી સિંહોદર વજ્રકર્ણ સહિત તે નગરને રૂંધીને બહાર રહ્યો છે, અને તેના લયથી સર્વ પ્રદેશ ઉજ્જડ થઈ ગયો છે. એ રાજવિગ્રહ જોઈને હું પણ કુટુંબ સહિત અહીં નાસી આવ્યો હતો. અહીં આજે કેટલાંક ઘરો બળી ગયાં. તે સાથે મારી જીર્ણ ઝુપડી બળી ગઈ. તેથી મારી કુર સ્ત્રીએ આ ધનાઢ્યોનાં શૂન્ય-ગૃહમાંથી ઘરની સામગ્રી ચોરી લાવવાને માટે મને મોકલ્યો છે. દેવયોગે તેનાં દુર્વચનનું પણ મને શુભ ફળ મળ્યું, કે જેથી તમારી જેવા દેવ સમાન પુરૂષના મને દર્શન થયાં.”

આ પ્રમાણે એ દરિદ્રી પુરૂષે રામને સર્વ વૃત્તાંત કહી બતાવ્યું, તેથી કર્ણાનિધિ રઘુવંશી રામે તેને એક રત્ન સુવર્ણમય સૂત્ર આપ્યું. પછી તેને વિદાય કરીને રામ દશાંગપુર પાસે આવ્યા, અને નગર બહારના ચૈત્યમાં ચંદ્રપ્રભ પ્રભુને નમસ્કાર કરીને ત્યાં રહ્યા.

પછી રામની આજ્ઞાથી લક્ષ્મણ દશાંગપુરમાં પ્રવેશ કરીને વજ્રકર્ણની પાસે ગયા. ‘અલક્ષ્ય પુરૂષોની સ્થિતિ એવીજ હોય છે.’ આકૃતિ ઉપરથી તેમને ઉત્તમ પુરૂષ જાણીને વજ્રકર્ણે કહ્યું—‘મહાભાગ! મારા ભોજન અતિથ્યને ગ્રહણ કરો.’ લક્ષ્મણે કહ્યું—‘મારા પ્રભુ રામ પોતાની સ્ત્રી સાથે બહારના ઉદ્યાનમાં રહેલા છે, તેથી પ્રથમ તેમને ભોજન કરાવીને

પછી હું જમીશ.' વજ્રકર્ણે તરતજ લક્ષ્મણની સાથે ઘણા શાક વિગેરેવાળું ભોજન રામને માટે ઉદ્યાનમાં મોકલાવ્યું. ભોજન કર્યા પછી રામે શીક્ષા આપીને મોકલેલો લક્ષ્મણ અવતિપતિ સિંહોદરની પાસે આવ્યો. ત્યાં આવીને મિષ્ટ વચને કહ્યું કે 'સર્વ રાજાઓને દાસ જેવા કરનાર, દશરથ રાજાના પુત્ર ભરત રાજા તમને વજ્રકર્ણની સાથે વિરોધ કરવાનો નિષેધ કરે છે' તે સાંભળી સિંહોદર બોલ્યો-‘ભરત રાજા જે પોતાના ભક્તિમાન સેવક હોય તેમની ઉપર પ્રસાદ કરે છે, બીજાની ઉપર કરતા નથી; તેવી રીતે આ મારો દુષ્ટ સામંત વજ્રકર્ણ મને નમતો નથી; તો કહો હું તેની ઉપર શી રીતે પ્રસાદ કરું?’ લક્ષ્મણે ફરીથી કહ્યું-‘એ વજ્રકર્ણ તમારે વિષે અવિનયો નથી, પણ ધર્મના અનુરોધથી, તેણે બીજાને પ્રણામ ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે, માટે તમે વજ્રકર્ણ ઉપર કોપ કરો નહિ. રાજા ભરતનું શાસન તમારે માન્ય કરવા યોગ્ય છે, કારણ કે એ ભરત રાજા સમુદ્રાંત પૃથ્વી ઉપર શાસન કરનાર છે.’ આવાં લક્ષ્મણનાં વચન સાંભળી સિંહોદર કાંઈથી બોલ્યો-‘એ ભરત રાજા કોણ છે? કે જે વજ્રકર્ણના પક્ષમાં રહી વાતુલ થઈને મને આ પ્રમાણે કહેવરાવે છે.’ તે સાંભળતાં જ લક્ષ્મણનાં નેત્ર કોપથી લાલ થઈ ગયાં. અને હોઠ ફરકવા લાગ્યા. તે બોલ્યા-‘મૂઠ! તું ભરત રાજાને જાણતો નથી? લે, હવે તને તે સત્વર ઓળખાવું. જીઠ, યુદ્ધ કરવાને સર્વ રીતે તૈયાર થા. ચંદનઘોની જેમ તું હજુ મારી ભુજરૂપ વજ્રથી તાડિત થયો નથી.’ તે સાંભળતાં જ ભસ્મથી ઢંકાયેલા અગ્નિનો સ્પર્શ કરવાને બાળક તૈયાર થાય તેમ સિંહોદર રાજા રૌન્ય સહિત લક્ષ્મણને હજીવાને તૈયાર થયો. લક્ષ્મણ પોતાની ભુજથી કમળના નાળવાની જેમ હાથીનું બંધસ્થાન (ખીલો) ઉઘેડીને ઢંડ ઉંચો કરી રહેલા ચમરા-જની જેમ તે આલાનસ્થાનવડે શત્રુઓને મારવા લાગ્યા. પછી એ મહાભુજે ઉછાળો મારીને હાથી ઉપર બેઠેલા સિંહોદરને પશુની જેમ તેના જ વસ્ત્રવડે કંઠમાંથી બાંધી લીધો. દશાંગ-પુરના લોકો આશ્ચર્યથી જોઈ રહ્યા, અને લક્ષ્મણ સિંહોદરને ગાયની જેમ ખેંચીને રામની પાસે લઈ ગયા. રામને જોઈ સિંહોદરે નમસ્કાર કરીને કહ્યું-‘હે રઘુકુળનાયક! તમે અહીં આવ્યા છો, તે મારા જાણવામાં આવ્યું નહતું. અથવા હે દેવ! મારી પરીક્ષાને માટે તમે આ કયું હશે, પણ જો તમે બળ બતાવવા તત્પર થાઓ તો પછી અમારે જીવવાથી સર્થ, અર્થાત્ અમે જીવી શકીએજ નહીં. હે નાથ! મારા આ અજ્ઞાત દોષને ક્ષમા કરો, અને જે કર્ત્તવ્ય હોય તે બતાવો. કેમકે શિષ્ય ઉપર ગુરૂની જેમ સેવક ઉપર સ્વામીનો કોપ માત્ર શિક્ષાને માટેજ હોય છે.’ રામે કહ્યું-‘વજ્રકર્ણની સાથે સંધિ કરો.’ તે વાણીને સિંહોદરે તથેતિ (તેમજ) કહીને સ્વીકારી લીધી.

પછી રામચંદ્રની આજ્ઞાથી વજ્રકર્ણ ત્યાં આવ્યો, અને વિનયથી રામની આગળ જીલો રહી અંજલિ બેઠીને બોલ્યો-‘સ્વામી શ્રી ઋષભદેવના વંશમાં તમે બલભદ્ર અને વાસુદેવ ઉત્પન્ન થયા છો, એમ અમે સાંભળ્યું હતું. આજે સારા ભાગ્યે તમારા બન્નેના અમને દર્શન થયા છે. ચિરકાળે તમે ઓળખવામાં આવ્યા છો. તમે બંને મહાભુજ સર્વ ભરતા-દર્જના નાથ છો. હું અને બીજા રાજાઓ તમારાજ ક્રિંકરો છીએ. હે નાથ! આ મારા પ્રભુ સિંહોદરને છોડી મૂકો, અને હવેથી તેને એવી શિક્ષા આપો કે જેથી તે બીજાને નહિ પ્રણામ કરવાના મારા દૃઢ અભિપ્રાયને સદા સહન કરે. ‘અર્હત દેવ અને સાધુ ગુરૂ વિના બીજાને નમસ્કાર કરવો નહીં’ એવો દૃઢ અભિપ્રાય પ્રીતિવર્દન નામના મુનિ પાસે મેં અહણ કરેલો છે.” બ્રહ્મીની સંજ્ઞાથી સિંહોદરે રામની તે વાત સ્વીકારી, એટલે સૌમિત્રિએ-લક્ષ્મણે મુક્ત કરેલો સિંહોદર રાજા વજ્રકર્ણને આલિંગન દર્શન મળ્યો. પછી તેણે રામની સાક્ષીએ પરમ પ્રીતિથી પોતાનું અર્ધ રાજ્ય સિંહોદર બંધુની જેમ વજ્રકર્ણને

આખું. દશાંગપુરના રાજા વજ્રકર્ણે ઉજ્જવિનીના રાજા સિંહોદર પાસેથી શ્રીધરાનાં કુંડળો માગી લઈને વિષ્ણુદાસને આપ્યાં. વજ્રકર્ણે પોતાની આડ કન્યાઓ અને સામંતો સહિત સિંહોદર ત્રણસો કન્યાઓ લક્ષમણને આપી. તે વખતે લક્ષમણે તેમને કહ્યું કે ‘હમણાં આ કન્યાઓને તમારી પાસે રાખો, કારણ કે હમણાં રાજ્ય ઉપર પિતાએ ભરતને બેસાડ્યો છે, તેથી જે સમયે હું રાજ્યને ચંદણ કરીશ, ત્યારે તમારી કન્યાઓનું પાણિચંદણ કરીશ. હમણાં તો અમારે મલયાચલ ઉપર જઈને રહેવું છે.’ ખડુ સાડે, એમ કહી વજ્રકર્ણ અને સિંહોદરે તેમ કરવા કબુલ કર્યું. પછી રામે વિદાય કરેલા તેઓ પોતપોતાને નગરે ગયા.

રામ ત્યાં રાત્રિવાસો રહીને સવારે સીતા અને લક્ષમણ સહિત ત્યાંથી ચાલતાં કોઈ નિર્જળ પ્રદેશમાં આવી ચડ્યા. ત્યાં સીતા તૃષાતુર થવાથી તેમને કોઈ વૃક્ષની નીચે વિશ્રાંતિ લેવા બેસારીને રામની આજ્ઞાથી લક્ષમણ જળ લેવા ચાલ્યા. આગળ ચાલતાં અનેક કમળોથી મંડિત અને પ્રિયમિત્રની જેવું વડ્ડલ તેમજ આનંદજનક એક સરોવર તેમના જોવામાં આવ્યું. ત્યાં કુબેરપુરનો કલ્યાણમાળા નામે રાજા કીડા કરવા આવ્યો હતો, તેણે લક્ષમણને દીડા. તત્કાળ અતિ દુરાત્મા કામદેવના બાણોથી તે લેદાઈ ગયો. તેણે લક્ષમણને નમસ્કાર કરીને કહ્યું કે ‘તમે મારે ઘરે ભોજનને માટે અતિથિ થાઓ.’ તેના શરીરમાં કામવિકારનાં ચિન્હો અને સ્ત્રીનાં લક્ષણો જોઈ લક્ષમણ વિચાર કરવા લાગ્યા કે ‘આ જાતે સ્ત્રી છે, પણ કોઈ કારણને લઈને તેણે પુરૂષનો વેષ ધારણ કર્યો જણાય છે.’ આવો વિચાર કરી લક્ષમણ બોલ્યા- ‘અહીંથી નજીકમાં મારા પ્રભુ સ્ત્રી સાથે છે, તેથી તેમના વિના ભોજન કરીશ નહિ.’ પછી તે કલ્યાણમાળાએ પોતાના ભદ્રિક આકૃતિવાળા અને પ્રિય બોલનારા પ્રધાનપુરૂષોને મોકલી પ્રાર્થના કરાવીને સીતા સહિત રામને પોતાને ત્યાં બોલાવ્યા. ભદ્ર બુદ્ધિવાળા તેમણે રામભદ્રને અને સીતાને નમસ્કાર કર્યો, અને તત્કાળ તેમને માટે એક પટકુટી^૧ બેસાડી. રામે તેમાં રહીને સ્નાનભોજન કર્યું. પછી બીજા પરિવારને છોડી કલ્યાણમાળા સ્ત્રીનો સ્પષ્ટ વેષ લઈ એક મંત્રીની સાથે ત્યાં આવી. લગ્નથી નમ્ર મુખવાળી તે સ્ત્રીને રામે કહ્યું- ‘હે ભદ્રે ! પુરૂષનો વેષ લઈને તું તારા સ્ત્રીભાવને કેમ જોખવે છે ?’ કુબેરપતિએ કહ્યું- ‘આ કુબેરપુરમાં વાલિખિલ્ય નામે રાજા હતો, તેને પૃથ્વી નામે પ્રિયા હતી. એક વખતે રાણી ગર્ભિણી થઈ, તેવામાં સ્ત્રેચ્છ લોકોએ લડાઈ કરી અને વાલિખિલ્ય રાજાને બાંધીને લઈ ગયા. ત્યારપછી પૃથ્વીદેવીને પુત્રીનો પ્રસવ થયો. પણ બુદ્ધિશાળી મુષ્ટિ નામના મંત્રીએ નગરમાં ‘રાણીને પુત્રનો પ્રસવ થયો છે, એવી આશ્વસના કરાવી. પુત્રજન્મના ખબર જાણી અહીંના મુખ્ય રાજા સિંહોદરે કહેવરાવ્યું કે ‘જ્યાં સુધી વાલિખિલ્ય રાજા આવે ત્યાં સુધી એ બાળક જ રાજા થાઓ.’ અનુક્રમે હું પુરૂષનો વેષ ધારણ કરતી મોટી થઈ છું. અદ્યપિ માતા અને મંત્રીજન વિના મને કોઈએ સ્વીકૃતિ જાણી નથી. કલ્યાણમાળાનાં નામથી પ્રખ્યાત થઈને હું રાજ્ય કરું છું. “મંત્રીઓના મંત્ર (વિચાર) સામંત્યથી ખોટામાં પણ સત્યતા પ્રવર્તે છે.” મારા પિતાને છોડાવવા માટે હું સ્ત્રેચ્છોને ઘણું ધન આપું છું, તેઓ દ્રવ્ય લઈ જાય છે પણ મારા પિતાને છોડતા નથી. માટે હે કૃપાળુ ! તમે પ્રસન્ન થાઓ, અને પૂર્વે જેમ સિંહોદર રાજા પાસેથી વજ્રકર્ણને છોડાવ્યો, તેમ મારા પિતાને પણ છોડાવો.” રામે કહ્યું- ‘અમે તારા પિતાને સ્ત્રેચ્છ લોકો પાસેથી છોડાવીને લાવીએ, ત્યાં સુધી તું પુરૂષવેષ ધારણ કરીને કાયમ પ્રમાણે રાજ્ય ચલાવજે.’ કલ્યા-

ભુમાળાએ કહ્યું કે “ મોટી મહેરબાની ” પછી તેણે પાછો પુરૂષવેવ ધારણ કર્યો. પછી સુ-
ખુદ્ધિ મંત્રી બોલ્યો— ‘ આ કલ્યાણમાળાના પતિ લક્ષ્મણ થાઓ. ’ રામે કહ્યું— ‘ અત્યારે
પિતાના આદેશથી અમે દેશાંતરમાં જઈએ છીએ; તેથી જ્યારે પાછા આવશું ત્યારે લક્ષ્મણ
તેને પરણશે. ’

આ પ્રમાણે કબુલ કરી રામ ત્રણ દિવસ ત્યાં રહ્યા; પછી પાછલી રાત્રિએ જ્યારે સર્વે
જનો નિદ્રામાં હતા, ત્યારે સીતા અને લક્ષ્મણ સહિત રામચંદ્ર ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા.
પ્રાતઃકાળે રામ, સીતા અને લક્ષ્મણને જોયા નહીં, એટલે કલ્યાણમાળા કચવાતે મને પો-
તાના નગરમાં ગઈ, અને પ્રથમની જેમ રાજ્ય કરવા લાગી. અનુક્રમે રામ નર્મદા નદી
પાસે આવ્યા, અને તે ઉતરીને વટેમાર્ગીઓએ વાર્યા તોપણ વિંધ્યાટવીમાં પેઠા. ત્યાં
દક્ષિણ દિશામાં એક કંટકીના વૃક્ષ ઉપર રહેલા પક્ષીએ વિરસ શબ્દ કર્યા અને ક્ષીરના
વૃક્ષ ઉપર રહેલા એક બીજા પક્ષીએ મધુર શબ્દ કર્યા; પરંતુ તે સાંભળીને રામને હર્ષ કે
શોક કંઈ થયો નહિ. કારણકે શકુન કે અપશકુનને દુર્ભાગ લોકોજ ગણે છે. આગળ
આલતાં જિંચા હથીચારવાળું, અસંખ્ય હાથી, રથ અને અસ્વોથી ભરપૂર રથેચ્છ લોકોનું
સૈન્ય દેશનો ઘાત કરવાને માટે નીકળેલું તેમના જોવામાં આવ્યું. તે સૈન્યમાં રહેલો એક
યુવાન સેનાપતિ સીતાને જોઈને કામાતુર થઈ ગયો; તેથી એ સ્વચ્છંદ્યારીએ તત્કાળ
પોતાના તાબાના રથેચ્છોને જિંચે સ્વરે આજ્ઞા કરી કે— ‘ અરે ! આ બંને પથિકને હાંકી
કાઢીને અથવા મારી નાંખીને આ સુંદર સ્ત્રીને લઈ આવો. ’ આજ્ઞા થતાંજ તેઓ સેનાપતિ
સહિત બાણ અને પ્રાસ વિગેરે તીક્ષ્ણ આયુધોથી પ્રહાર કરતાં રામ ઉપર દોડી આવ્યા. તે
વખતે લક્ષ્મણે રામચંદ્રને કહ્યું— ‘ આર્ય ! જ્યાં સુધી જ્ઞાનની જેમ આ રથેચ્છોને હું હાંકી
ઠાકું ત્યાં સુધી તમે સીતા સાથે અહીંજ રહો. ’ આ પ્રમાણે કહી લક્ષ્મણે ધનુષ્ય ચડાવીને તેનો
નાદ કર્યો. તે નાદમાત્રથીજ સિંહનાદથી હસ્તીઓની જેમ રથેચ્છો ત્રાસ પામી ગયા. જેના
ધનુષ્યનો નાદ આવો અસહ્ય છે તેના બાણને સહન કરવાની તો વાત જ શી કરવી ?
એમ વિચારતો રથેચ્છરાજ તત્કાળ રામની પાસે આવ્યો, શસ્ત્રો છોડી દઈ રથમાંથી ઊતરીને
તેણે દીનમુખે રામભદ્રને નમસ્કાર કર્યો. તે વખતે લક્ષ્મણે ક્રોધથી તેની સામું જોયું.
રથેચ્છપતિ બોલ્યો— ‘ હે દેવ ! કૌશાંબીપુરીમાં વૈશ્વાનર નામે એક બ્રાહ્મણ રહે છે. તેને
સાવિત્રી નામે પત્ની છે. તેમનો રૂદ્રદેવ નામે હું પુત્ર છું. હું જન્મથીજ કૂર કર્મ કરનારો,
ચોર અને પરસ્ત્રીલંપટ થયો છું. કોઈ એવું કુકર્મ નથી કે જે મેં પાપીએ નહિ કર્યું
હોય ! એક વખતે ખાત્ર પાડતાં ખાત્રમુખેજ રાજપુરોએ મને પકડ્યો, અને રાજાની
આજ્ઞાથી મને શૂલીપર ચડાવવા લઈ આવ્યા. કસાઈના ઘરમાં રહેલા ઘેટાંની જેમ શૂલીની
પાસે દીન થઈને ઊસા રહેલા મને એક શ્રાવક વણિકે દીધો, તેથી તેણે હંડ આપીને મને
છોડાવ્યો. ‘ હવે ફરીવાર ચોરી કરીશ નહીં ’ એમ કહી એ મહારમા વણિકે મને વિદાય
કર્યો. અને ત્યારથી મેં તે દેશનો ત્યાગ કર્યો. અનુક્રમે ભમતો ભમતો હું આ પલ્લીમાં
આવી ચડ્યો, અને કાક એવા નામથી વિખ્યાત થઈ પલ્લીપતિના પદને પામ્યો. અહીં
રહીને હુંટારાઓની મદદથી હું મોટા શહેર વિગેરેને લૂંટું છું, અને સ્વયમેવ જઈ રાજ-
ઓને પણ પકડી લાવું છું. હું સ્વામી ! આજે વ્યંતરની જેમ હું તમારે વશ થયો છું;
માટે મને આજ્ઞા આપો કે તમારો કિંકર હું તમારું શું કામ કરું ? મારા અવિનયને
ક્ષમા કરો. ’ રામે તે કિરાતપતિને કહ્યું કે ‘ વાલિખિલ્ય રાજાને છોડી દે. ’ તત્કાળ તેણે
વાલિખિલ્યને છોડી દીધો, એટલે તેણે આવીને રામને પ્રણામ કર્યો. રામની આજ્ઞાથી તે

કાકે વાલિખિલ્ય રાજને તેના કૂબર નગરમાં પહોંચાડ્યા. ત્યાં તેણે પોતાની પુત્રી કલ્યાણુ-માળાને પુરૂષના વેષે જોઈ. પછી કલ્યાણુમાળાએ અને વાલિખિલ્યે પરસ્પર રામલક્ષ્મણના બધો વૃત્તાંત એક બીજાને કહ્યા.

કાક પોતાની પદ્મીમાં પાછો આવ્યો, અને રામ ત્યાંથી આગળ ચાલ્યા. અનુક્રમે વિધ્યાટવીનું અતિક્રમણ કરીને તાપી નદી પાસે આવ્યા. પછી તાપીને ઉતરી આગળ ચાલતાં તે દેશના પ્રાંત ભાગ ઉપર આવેલા અરણ્ય નામના એક ગ્રામમાં આવ્યાં. ત્યાં સીતા તરસ્યા થયાં એટલે રામ લક્ષ્મણને સાથે લઈને એક કપિલ નામના કાઠી અગ્નિ-હોત્રી બ્રાહ્મણને ઘેર ગયા. તેની સુશર્મા નામની સ્ત્રીએ તેમને જુદા જુદા આસનો આપ્યાં અને શીતળ તેમ જ સ્વાદિષ્ટ જળનું પાન કરાવ્યું. તે સમયે પિશાચના જેવો દારૂણ કપિલ બહારથી ઘરે આવ્યો; એટલે તેમને બેઠલાં જોઈ રોષ કરીને પોતાની સ્ત્રીને કહેવા લાગ્યો - ‘રે પાપિણી ! તે’ આ મલીન લોકોને મારા ઘરમાં પ્રવેશ કરવા કેમ દીધો ? તે’ મારો અગ્નિહોત્ર અપવિત્ર કયો.’ આ પ્રમાણે કહીને આક્રોશ કરતા એ કૂર વિપ્રને ક્રોધવડે હાથીની જેમ પકડીને લક્ષ્મણ આકાશમાં ભમાડવા લાગ્યા. રામે કહ્યું- ‘હે માનદ ! એક કીડા જેવા અને રાડો પાડતા આ અધમ બ્રાહ્મણ ઉપર કોપ શો કરવો ? માટે તેને છોડી દે; આવી આશા થતાં જ લક્ષ્મણે તે બ્રાહ્મણને ધીમે રહીને છોડી દીધો. પછી સીતા અને લક્ષ્મણ સહિત રામ તેના ઘરમાંથી નીકળીને આગળ ચાલ્યા.

અનુક્રમે તેઓ એક બીજા મોટા અરણ્યમાં આવ્યા, ત્યાં કાજળના જેવા રચામ મેઘનો સમય (વર્ષાઋતુ) આવ્યો. વરસાદ વર્ષવાથી રામ એક વડના વૃક્ષ નીચે રહ્યા અને બોલ્યા કે ‘આ વડની નીચેજ આપણે વર્ષાકાળ નિર્ગમન કરશું.’ તે વચન સાંભળી તે વડ ઉપર રહેનારો તે વડનો અધિષ્ઠાયક ઇલકર્ણુ નામે યક્ષ ભય પામી ગયો, એટલે તે પોતાના પ્રભુ ગોકર્ણુ યક્ષની પાસે ગયો. તેણે પ્રણામ કરીને ગોકર્ણુને કહ્યું- ‘હે સ્વામી ! કોઈ દુઃસહ તેજવાળા પુરૂષોએ આવીને મને મારા નિવાસરૂપ વડના વૃક્ષમાંથી કાઢી મૂક્યો છે. માટે હે પ્રભુ ! શરણુરહિત એવા મારું રક્ષણ કરા; કેમકે તેઓ મારા નિવાસવાળા વડ વૃક્ષની નીચે આખી વર્ષાઋતુ સુધી રહેવાના છે.’ વિચક્ષણુ ગોકર્ણુ અવધિજ્ઞાનથી જાણીને કહ્યું કે- ‘જે પુરૂષો તારે ઘેર આવેલા છે તે આઠમા બળભદ્ર અને વાસુદેવ છે, માટે તેઓ તો પૂજવાને યોગ્ય છે.’ આ પ્રમાણે કહીને તે ગોકર્ણુ યક્ષ રાત્રિએ તેની સાથે ત્યાં ગયો અને રાત્રિમાંજ નવ યોજન વિસ્તારવાળી, બાર યોજન લાંબી, ધનધાન્યથી પૂરિત, જેનો કિલ્લો અને અંદરના પ્રાસાદો ઊંચા છે અને જેની બજારો વિવિધ વસ્તુઓથી પૂર્ણ છે એવી રામપુરી નામે એક નગરી ત્યાં બનાવી. પ્રાતઃકાળે મંગળશબ્દોથી બોધ પામેલા રામે તે વીણાધારી યક્ષને અને મોટી ઋદ્ધિવાળી નગરીને જોઈ. અકસ્માત્ બની ગયેલી નગરીને જોઈને વિસ્મય પામેલા રામચંદ્રને યક્ષે કહ્યું- ‘હે સ્વામી ! તમે મારા અતિથિ છો, હું ગોકર્ણુ નામે યક્ષ છું; અને આ નગરી મેં તમારા માટે રચેલી છે. તમે જ્યાં સુધી અહીં રહેશો ત્યાં સુધી રાતદિવસ પરિવાર સહિત હું તમારી સેવા કરીશ, માટે તમે અહીં રૂચિ પ્રમાણે સુખેથી રહો.’ એવી રીતની તેની પ્રાર્થનાથી અનેક યક્ષોથી સેવાતા રામ અને લક્ષ્મણ ત્યાં સુખેથી રહ્યા.

એક વખતે પેલો કપિલ બ્રાહ્મણ સમિધ વિગેરે લેવાને માટે હાથમાં કુહાડો લઈને ભમતો ભમતો તે મોટા અરણ્યમાં આવ્યો. ત્યાં તે નવીન નગરી જોઈને વિસ્મયથી

વિચાર કરવા લાગ્યો કે-‘આ તે માયા હશે ? ઇંદ્રજીત હશે ? કે ગંધર્વપુર હશે ?’ એવો વિચાર કરે છે તેવામાં ત્યાં સુંદર વેષ ધારણ કરીને માનુષી રૂપે ઊભી રહેલી એક યક્ષિણી તેના જોવામાં આવી. તેને જોઈ કપિલે પૂછ્યું કે-‘આ નવીન નગરી કોની છે ?’ તે બોલી-‘ગોકર્ણુ નામના યક્ષે રામ, લક્ષ્મણ અને સીતાને માટે આ રામપુરી નામે નવીન નગરી વસાવી છે. અહીં દયાનિધિ રામ દીનજનોને દાન આપે છે, અને જે જે દુઃખી અહીં આવે છે તે સર્વે કૃતાર્થ થઈને જાય છે.’ આ પ્રમાણેની હકીકત સાંભળી કપિલ સમિધનો ભારે ભૂમિપર નાંખી તેના ચરણક્રમણમાં પડીને બોલ્યો-‘હે ભદ્રે ! મને કહો, તે રામના મારે શી રીતે દર્શન થાય ?’ યક્ષિણી બોલી-‘આ નગરીને ચાર દ્વાર છે, અને દરેક દ્વાર ઉપર યક્ષો નિત્ય રક્ષા કરવા ઊભા રહે છે, તેથી અંદર પ્રવેશ કરવો દુર્લભ છે; પરંતુ તેના પૂર્વદ્વાર પાસે એક જિનચૈત્ય છે, તેમાં પ્રવેશ કરી શ્રાવક થઈ યથાવિધિ વંદના કરી જો નગરી તરફ જઈશ તો તારો પ્રવેશ થઈ શકશે.’ તેની વાણીથી દ્રવ્યનો અર્થી કપિલ જૈન સાધુઓની પાસે ગયા અને તેમને વંદના કરીને તેમની પાસેથી જૈનધર્મ સાંભળ્યો. તે લઘુકર્મી હોવાથી તત્કાળ પ્રતિજ્ઞા ધામીને શુદ્ધ શ્રાવક થઈ ગયો, અને પોતાને ઘેર આવી પોતાની પત્નીને ધર્મ સાંભળાવીને તેને શ્રાવિકા કરી. પછી જન્મના હરિદ્રથી દગ્ધ થયેલાં તે દંપતી રામની પાસેથી ધન મેળવવાની ઈચ્છાએ રામપુરી આવ્યાં. ત્યાં પ્રથમ પૂર્વદ્વાર પાસે રહેલા ચૈત્યમાં દેવવંદન કરીને તેમણે રામપુરીમાં પ્રવેશ કર્યો. અનુક્રમે રાજગૃહમાં પ્રવેશ કરતાં જ રામ, સીતા અને લક્ષ્મણને કપિલે ઓળખ્યા, એટલે પોતે તેમની ઉપર જે આકાશ કરેલા તેનું તેને સ્મરણ થઈ આવ્યું. તેથી તે ભય ધામીને નાસી જવાનો વિચાર કરવા લાગ્યો. તેને ભયભ્રાંત થયેલ જોઈને લક્ષ્મણ દયા લાવીને બોલ્યા-‘હે દ્વિજ ! તું ભય ધામીશ નહિ. તું જે યાચક થઈને આવ્યો હોય તો અહીં આવ અને જે જોઈએ તે માગી લે.’ તે સાંભળી કપિલ નિઃશંક થઈને રામની પાસે આવ્યો, અને આશીષ આપીને યક્ષોએ આપેલા આસન ઉપર બેઠો. પછી ‘તું કયાંથી આવે છે ?’ એમ રામે પૂછ્યું એટલે તે બોલ્યો-‘હું અરણ્ય ગામનો નિવાસી બ્રાહ્મણ છું; શું તમે મને નથી ઓળખાતા ? જ્યારે તમે મારા અતિથિ થયા હતા, ત્યારે મેં તમને દુર્વચનો કહીને તમારી ઉપર આક્રોશ કર્યો હતો, તથાપિ તમે દયાળુ થઈને મને આ આર્ય પુરુષથી છેડાવ્યો હતો.’

પેલી સુશર્મા બ્રાહ્મણી પૂર્વતું વૃત્તાંત જણાવી સીતાની પાસે આવી દીન વચ્ચે આશીષ આપીને બેઠી. પછી તે બ્રાહ્મણને રામે ઘણું ધન આપી કૃતાર્થ કરીને વિદાય કર્યો, એટલે તે પોતાના ગામમાં ગયો. ત્યાં તે કપિલ બ્રાહ્મણે યથાર્થ દાન આપી નંદાવતંસ નામના સૂરિની પાસે દીક્ષા લીધી.

જ્યારે વર્ષાઋતુ વીતી ગઈ ત્યારે રામને ત્યાંથી જવાની ઈચ્છા થઈ, એટલે ગોકર્ણુ યક્ષે વિનયથી અંજલિ બેઠીને કહ્યું-‘હે સ્વામી ! તમે અહીંથી જવાને ઈચ્છો છો, તો તમારી ભક્તિ કરતાં મારો કાંઈ પણ અપરાધ થયો હોય તો क्षમા કરજો, અને મારી ઉપર પ્રસન્ન થજો. હે મહાભુજ ! તમારી યોગ્યતા પ્રમાણે પૂજા કરવાને કોઈ પણ સમર્થ નથી.’ એમ કહી તેણે સ્વયંપ્રભ નામનો એક હાર રામને અર્પણ કર્યો; લક્ષ્મણને દિવ્ય રત્નમય બે કુંડળો આપ્યાં, અને સીતાને ચુડામણિ તથા ઈચ્છા પ્રમાણે વાગતી એક વીણા આપી. પછી રામ તે યક્ષનું સન્માન કરી ત્યાંથી સ્વેચ્છાએ ચાલ્યા, એટલે યક્ષે પોતે રચેલી તે નગરી સંહરી લીધી.

રામ, લક્ષ્મણ અને બાનકી પ્રતિદિન ચાલતાં, કેટલાંક અરણ્યોત્તર ઉલ્લંઘન કરીને એકદા સંધ્યાવખતે વિજયપુરની પાસે આવ્યાં, અને તે નગરીની બહારના ઉદ્યાનમાં દક્ષિણ

દિશાએ એક ગૃહ જેવા મોટા વડના વૃક્ષની નીચે તેઓએ નિવાસ કર્યો. તે નગરનો મહીધર નામે રાજા હતો, ઈંદ્રાણી નામે તેને પત્ની હતી, અને તેનાથી વનમાળા નામે એક પુત્રી થઈ હતી. તે વનમાળાએ બાલ્યવયમાંથી જ લક્ષ્મણની ગુણસંપત્તિ અને રૂપસંપત્તિ સાંભળી હતી; તેથી તેના સિવાય બીજા કોઈ વરને ઇચ્છતી નહોતી. જ્યારે રાજા દશરથે દીક્ષા લીધી અને રામ લક્ષ્મણ વનમાં નીકળ્યા ત્યારે એ બંને સાંભળીને મહીધર રાજા બહુ ખેદ પામ્યો. પછી ચંદ્રનગરના રાજા વૃષભના પુત્ર સૂરેન્દ્રપની સાથે તેણે વનમાળાનો સંબંધ કર્યો. તે બંને સાંભળી વનમાળા મરવાનો નિશ્ચય કરી જે રાત્રિએ રામ લક્ષ્મણ ત્યાં આવ્યા તેજ રાત્રિએ એકલી નગર બહાર નીકળી, અને દૈવયોગે તેજ ઉદ્યાનમાં આવી ચડી. પ્રથમ તે ઉદ્યાનમાં રહેલા ચક્ષાયતનમાં પ્રવેશ કરીને તેણે વનદેવતાની પૂજા કરી અને કહ્યું કે-‘જન્માંતરમાં પણ લક્ષ્મણ મારા પતિ થાઓ.’ ત્યાર પછી ત્યાંથી નીકળીને પેલા વડની પાસે આવી. તેને સૂઈ ગયેલાં રામ અને સીતાના પહેરેગીર તરીકે જાગતા લક્ષ્મણે દીઠી. તેને જોઈને લક્ષ્મણ વિચારવા લાગ્યા કે-‘શું આ વનદેવી હશે?’ વા આ વડ વૃક્ષની અધિષ્ઠાત્રી હશે કે કોઈ બીજી ચક્ષિણી હશે?’ તેવામાં તે બોલી કે-‘આ ભવમાં લક્ષ્મણ મારા પતિ થયા નહિ, તો જો મારી તેમના પર બરી ભક્તિ હોય તો ભવાંતરમાં પણ તેજ મારા પતિ થાશે.’ આ પ્રમાણે કહી ઉત્તરીય વસ્ત્રવડે કંઠપાશ રચી વડની શાખા સાથે બાંધીને તે પોતાના શરીરને લટકાવવા લાગી; તે વખતે ‘હે ભદ્રે! તું સાહસ કરીશ નહીં, હું પોતેજ લક્ષ્મણ છું.’ એમ બોલતા લક્ષ્મણે ત્યાં જઈ પાશ દૂર કરીને તેને નીચે ઉતારી. રાત્રિના શેષ ભાગે જ્યારે રામ સીતા જાગ્રત થયાં ત્યારે લક્ષ્મણે તે વનમાળાનો સર્વ વૃત્તાંત તેમને જણાવ્યો. તત્કાળ વનમાળાએ લજ્જાથી મુખ ઢાંકી સીતા અને રામના ચરણકમળમાં નમસ્કાર કર્યો.

અહીં મહીધર રાજાની ઓ ઈંદ્રાણીએ રાજમહેલમાં જ્યારે વનમાળાને જોઈ નહિ ત્યારે કર્ણે સ્વરે પોકાર કર્યો; તેથી મહીધર રાજા વનમાળાને શોધવા માટે નીકળ્યો. આમ તેમ ભટકતાં તેણે તે વનમાં વનમાળાને બેઠેલી જોઈ એટલે ‘આ રાજપુત્રીના ચોરને મારો’ એમ બોલતા સૈનિકો શસ્ત્રો ઊંચા કરીને દોડ્યા. તેને આવતાં જોઈ લક્ષ્મણ ક્રોધથી ઊભા થયા, અને લલાટ પર બ્રહ્મકુંડળીની જેમ તેણે પણ પણછને ધનુષ્ય ઉપર ચડાવી. પછી શત્રુઓના અહંકારને હરી લે તેવો ટંકાર શબ્દ કર્યો. ટંકારના નાદથીજ કેટલાક સુભટો ક્ષોભ પામી ગયા, કેટલાક ત્રાસ પામ્યા અને કેટલાક પડી ગયા. માત્ર મહીધર રાજા એકલો આગળ ઊભો રહ્યો, તેણે લક્ષ્મણને જોયા; એટલે તેમને ઓળખીને તે બોલ્યો કે-‘હે સૌમિત્રિ! ધનુષ્ય ઉપરથી પણ છ ઉતારી લો, મારી પુત્રીના પુણ્યથીજ તમે અહીં પ્રાપ્ત થયા છો.’ તત્કાળ લક્ષ્મણે ધનુષ્ય ઉપરથી પણ છ ઉતારી નાંખી, એટલે મહીધર રાજા સ્વસ્થ થયો. પછી ત્યાં રામને જોઈ રથમાંથી ઉતરીને તેણે પ્રણામ કર્યા અને કહ્યું કે-‘તમારા ભાઈ લક્ષ્મણને માટે પ્રથમથીજ તેના પર અનુરાગવાળી આ મારી પુત્રીને મેં પૂર્વે કલ્પેલી હતી. મારા ભાગ્યયોગે તેમને હમણા સમાગમ થયો છે. લક્ષ્મણ જેવા જાતમાતા અને તમારા જેવા સંબંધી મળવા બહુ દુર્લભ છે.’ આ પ્રમાણે કહી મોટા સન્માનપૂર્વક મહીધર રાજા જાનકી, રામ અને લક્ષ્મણને પોતાને ઘેર લઈ ગયો.

રામ વિગેરે ત્યાં રહેલા હતા તેવામાં એક દિવસ સલામાં બેઠેલા મહીધર રાજા પાસે અતિવીર્ય રાજાનો દૂત આવીને કહેવા લાગ્યો કે-‘નંદાવતપુરનો રાજા અતિવીર્ય જે વીર્યનો સાગર છે તેમણે ભરતરાજાની સાથે વિગ્રહ થવાથી તમને પોતાની સહાય કરવા બોલાવેલા છે. દશરથના પુત્ર ભરતરાજાના સૈન્યમાં ઘણા રાજાઓ આવેલા છે, તેથી મહાબળવાન

અતિવીર્ય રાજાએ તમને તેડાવ્યા છે.’ તે સમયે લક્ષ્મણે પૂછ્યું કે-‘નંદાવર્તપુરના રાજા અતિવીર્યને ભરત રાજા સાથે વિરોધ થવાનું કારણ શું છે ?’ હૃત બોલ્યો કે-‘મારા સ્વામી અતિવીર્ય ભરતરાજા પાસેથી ભક્તિને ઈચ્છે છે, ભરત તેમની ભક્તિ કરતા નથી એ વિરોધનું કારણ છે.’ તે સાંભળીને રામે હૃતને પૂછ્યું-‘હે હૃત ! અતિવીર્ય રાજાની સાથે યુદ્ધ કરવાને શું ભરત રાજા સમર્થ છે કે જેથી તે તેની સેવા કરવાને કબુલ કરતો નથી ?’ હૃતે કહ્યું-‘અતિવીર્ય ઘણા બળવાન છે અને ભરતરાજા પણ સામાન્ય નથી, તેથી તે બન્નેમાંથી કોનો વિજય થશે તે સંશય છે.’ આ પ્રમાણે કહેતા હૃતને ‘હું સત્વર આવું છું’ એમ કહીને મહીધર રાજાએ તેને વિદાય કયો. પછી તેણે રામચંદ્રને કહ્યું-‘અહો ! અદ્વૈતપુત્રિવાળા તે અતિવીર્યની કેવી અજ્ઞાનતા છે કે જે મને ભરતની સાથે યુદ્ધ કરવાને બોલાવે છે, માટે હવે ભરત સાથેનું સૌહાર્દપણું અને તેની સાથેનું દુશ્મનપણું જણાવ્યા વગર મોટી સેના સાથે ત્યાં જઈ ભરતના શાસનની જેમ હું તેને હણી નાંખીશ.’ રામ બોલ્યા ‘રાજન્ ! તમે અહીંજ રહો. તમારા સૈન્ય અને પુત્રો સહિત હું ત્યાં જઈશ અને યથાયોગ્ય કરીશ.’ મહીધરે તેમ કરવાને કબુલ કર્યું, એટલે તેના પુત્રને અને સૈન્યને સાથે લઈને રામચંદ્ર, લક્ષ્મણ તથા સીતા સહિત નંદાવર્તપુર સમીપે ગયા, રામે તે નગરના ઉદ્યાનમાં સૈન્યને પડાવ નાંખ્યો. તે વખતે ક્ષેત્રના અધિષ્ઠાયક દેવતાએ આવી રામભદ્રને કહ્યું કે-‘હે મહાભાગ ! તમારી શી ઇચ્છા છે ? જે હોય તે કહો. હું તે કરવાને તૈયાર છું.’ રામે કહ્યું-‘શું કરવાનું છે ?’ ત્યારે દેવતા બોલ્યો- ‘જે કે ખીજું બધું યોગ્ય છે, તથાપિ એક ઉપકાર હું કરું છું, તે એ કે ‘રાજા અતિવીર્ય સ્ત્રીઓથી જીતાયો’ એવી તેની અપકીર્તિ ફેલાવવાને માટે હું સૈન્ય સહિત તમારું કામિક સ્ત્રીનું રૂપ કરી દઉં છું,’ આ પ્રમાણે કહીને તેણે તત્કાળ બધું સૈન્ય સ્ત્રીરાજ્ય હોય તેમ સ્ત્રીરૂપે કરી નાંખ્યું. રામ અને લક્ષ્મણ પણ સુંદર સ્ત્રી થઈ ગયા.

પછી રામ સ્વયં સહિત રાજમંદિર પાસે આવ્યા, અને ‘મહીધર રાજાએ તેમને સહાય કરવાને આ સૈન્ય મોકલ્યું છે’ એમ દ્વારાપાળદ્વારા અતિવીર્ય રાજાને જણાવ્યું. અતિવીર્ય બોલ્યો કે-‘મહીધર રાજા પોતે આવ્યો નહીં, તો બહુમાની અને ભરવાને ઈચ્છતા એવા તે રાજાના સૈન્યથી પણ સર્થ’, હું એકલો ભરતને જીતી લઈશ. મારે સહાયની શી જરૂર છે ? માટે એ અપકીર્તિ કરનારા તેના સૈન્યને સત્વર પાછું કાઢી મૂકો.’ તે વખતે કોઈ માણસ બોલ્યો-‘દેવ ! મહીધર રાજા કેવળ પોતે આવ્યો નથી એટલું જ નહીં પણ તેણે તમારું હાથ્ય કરવાને સૈન્ય પણ સ્ત્રીઓનું મોકલ્યું છે.’ તે સાંભળીને નંદાવર્તપુરના રાજા અતિવીર્યને ઘણો ક્રોધ ચડ્યો, તેથી રામ વિગેરે સર્વ સ્ત્રીરૂપે રાજદ્વાર પાસે આવોને ઊભા રહ્યા હતા તેને માટે પોતાના સેવકોને તેણે આજ્ઞા કરી કે ‘આ સ્ત્રીઓને દાસીઓની જેમ ગ્રીવાએ પકડી પકડીને આપણા નગરની બહાર કાઢી મૂકો.’ તત્કાળ તેના મહાપરાક્રમી સામંતો સેવકો સહિત ઉઠી તે સ્ત્રીસૈન્યને ઉપદ્રવ કરવા પ્રવર્ત્યા. એટલે લક્ષ્મણે એક હાથવડે હાથીને બાંધવાનો આલાનસ્તંભ ઉખેડી તેનેજ આયુધ કરી તેનાવડે સર્વને ભૂમિ પર પાડી દીધા. સામંતોના ભંગથી અતિવીર્યને ઘણો ક્રોધ ચડ્યો, તેથી એક ભયંકર ખડ્ગ ખેંચીને તે પોતે યુદ્ધ કરવા સામે ઊઠ્યો. તરતજ લક્ષ્મણે તેનું ખડ્ગ ખેંચી લઈને તેને કેશ પકડીને ખેંચ્યો અને તેનાજ વસ્ત્રોથી તેને બાંધી દીધો. પછી મૃગને વાઘ પકડે તેમ પકડીને તેને નરવ્યાધ લક્ષ્મણ, ત્રાસ પામવાથી ચપલ લોચનવાળા નગરજનોએ જોવાતા સતા લઈ આવ્યા. તે વખતે દયાળુ સીતાએ તેને છોડાવ્યો, અને લક્ષ્મણે તેની પાસે ભરતની સેવા કરવાનું કબુલ કરાવ્યું. પછી ક્ષેત્રદેવતાએ સર્વનું સ્ત્રીરૂપ સંહરી લીધું; એટલે અતિવીર્ય રામ લક્ષ્મણને ઓળખ્યા, તેથી તેમની અનેક પ્રકારે સેવાભક્તિ કરી. પછી એ માની રાજાને પોતાના

માનને માટે વિચાર આવ્યો અને પોતાનું માન ધ્વંસ પામેલ જાણવાથી વેરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો; એટલે ‘હું’ શું બીજા કોઈની સેવા કરું?’ એમ હૃદયમાં અહંકાર ધરતો તે દીક્ષા લેવાનો અર્થી બન્યો. તત્કાળ તેણે પોતાના પુત્ર વિજયરથને રાજ્યપર બેસાડ્યો. તે વખતે ‘તમે મારે બીજા ભરત જેવા છો, માટે ખુશીથી પૃથ્વીપર રાજ્ય કરો, દીક્ષા લ્યો નહિ.’ એમ રામે કહ્યું, તોપણ એ મહા માનવાળા અતિવીર્ય તત્કાળ દીક્ષા લીધી. તેના પુત્ર વિજયરથે રતિમાળા નામની પોતાની બેન લક્ષ્મણને આપી, લક્ષ્મણે તેને ગ્રહણ કરી. ત્યાંથી રામ સૈન્ય સહિત વિજયપુર ગયા અને વિજયરથ ભરતની સેવા કરવાને અયો-ધ્યાએ ગયો. ગૌરવતાના ગિરિરૂપ ભરતે તે વૃત્તાંત જાણી, આવેલા વિજયરથનો સત્કાર કર્યો. સત્પુરૂષો ભક્તવત્સલ હોય છે. પછી વિજયે રતિમાળાથી નાની વિજયમુંદરી નામની એક પોતાની સારભૂત બેન હતી તે ભરતને આપી. તે સમયે અતિવીર્ય મુનિ વિહાર કરતા કરતા ત્યાં પધાર્યા. ભરતરાજાએ અનેક રાજાઓ સાથે સામા જઈ વંદના કરીને ખમાવ્યા. પછી ભરતે પ્રસન્ન થઈને વિદાય કરેલો વિજયરથ આનંદથી નંદાવર્ત-પુરે ગયો.

અહીં રામચંદ્ર મહાધર રાજાની આજ્ઞા લઈને જવાને તૈયાર થયા, તે વખતે જવાની ઇચ્છાવાળા લક્ષ્મણે પણ વનમાળાની રજા માગી. વનમાળા અશ્રુપૂર્ણ નયન કરીને બોલી- “પ્રાણેશ ! તે વખતે મારા પ્રાણુની રક્ષા શા માટે કરી ? જો હું તે વખતે મૃત્યુ પામી હોત તો મારું સુખમૃત્યુ થાત; કેમકે તમારા વિરહનું આ અસહ્ય દુઃખ મારે સહન કરવું પડત નહિ. હે નાથ ! હમણાં જ મને પરણીને તમે મને સાથે લ્યો, નહિ તો તમારા વિયોગનું છળ પામીને ચમરાજ મને લઈ જશે.” લક્ષ્મણ બોલ્યા- “હે મનસ્વિની ! હમણાં હું મારા વડીલ બંધુ રામની સેવા કરવામાં તત્પર છું, તમે સાથે આવીને મારી બ્રાત્રીસેવામાં વિઘ્નકારી થાઓ નહિ. હે વરવર્ણિની ! મારા જ્યેષ્ઠ બંધુને ઇચ્છિત સ્થાને પહોંચાડીને તરત જ તારી પાસે આવી તને લઈ જઈશ; કેમકે તારો નિવાસ મારા હૃદયમાં છે. હે માનિની ! ફરીવાર અહીં આવવાની પ્રતીતિને માટે તારે જો ઘોર શપથ આપવા હોય તો તેવા શપથ લેવાને હું તૈયાર છું.” પછી વનમાળાની ઇચ્છાથી લક્ષ્મણે ‘જો હું ફરીવાર અહીં ન આવું તો મને રાત્રિભોજનનું પાપ લાગે’ એવા શપથ (સોગન) લીધા.

પછી રાત્રીના શેષ ભાગે રામ, સીતા અને લક્ષ્મણ સહિત ત્યાંથી આગળ આલ્યા. અનુક્રમે કેટલાંક વનો ઉલ્લંઘન કરીને દ્વેષાંજળિ નામે નગરીની પાસે આવ્યા. બહારના ઉદ્યાનમાં લક્ષ્મણે આણેલાં અને સીતાએ સુધારેલાં વનફળ વિગેરેનો રામે આહાર કર્યો. પછી રામની આજ્ઞા લઈને લક્ષ્મણે તે નગરીમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યાં જોયે સ્વરે થતી એકઉદ્ઘોષણ તેના સાંભળવામાં આવી કે ‘જે પુરૂષ આ નગરીના રાજાની શક્તિનો પ્રકાર સહન કરશે તેને રાજા પોતાની કન્યા પરણાવશે.’ તે સાંભળી લક્ષ્મણે આવી ઉદ્ઘોષણ કરાવવાના હેતુ વિષે એક પુરૂષને પૂછ્યું, એટલે તેણે કહ્યું- ‘અહીં શત્રુદમન નામે એક પરાક્રમી રાજા છે. તેને કન્યાકાદેવી નામે રાણીની કુક્ષીથી ઉત્પન્ન થયેલી જિતપદ્મા નામે એક કન્યા છે. તે કમળલોચના બાળા લક્ષ્મીનું સ્થાન છે. તેના વરના બળની પરીક્ષા કરવા માટે રાજાએ આવો આરંભ કરેલો છે; પરંતુ તેવો વર મળતો નથી, તેથી દરરોજ ઉદ્ઘોષણ થયા કરે છે.’ આ પ્રમાણે તે પુરૂષ પાસેથી હકીકત સાંભળીને લક્ષ્મણ તે રાજાની સભામાં ગયા. રાજાએ પૂછ્યું- ‘તમે કયાં રહો છો ? અને કયાંથી આવો છો ?’ લક્ષ્મણ બોલ્યા- ‘હું ભરતરાજાનો દૂત છું, કોઈ કાર્યને અર્થે અહીંથી જતો હતો, તમારી કન્યાના ખખર સાંભળી તેને પરણવાને માટે હું આવ્યો છું.’

રાજાએ પૂછ્યું કે-‘તમે મારી શક્તિનો પ્રહાર સહન કરશો?’ લક્ષ્મણ બોલ્યા-‘એક પ્રહાર તો શું પણ પાંચ પ્રહાર સહન કરીશ.’ તે સમયે જિતપદ્મા રાજકન્યા ત્યાં આવી, તે લક્ષ્મણને બેતાંવેતજ કામાતુર થઈ ગઈ; તેથી તેના પર અનુરાગી થઈને રાજાને વારવા લાગી, તથાપી રાજાએ પાંચ દુઃસહ શક્તિઓના પ્રહાર લક્ષ્મણની ઉપર કર્યા. લક્ષ્મણે બે પ્રહાર હાથ ઉપર, બે કાખમાં અને એક દાંત ઉપર-એમ પાંચ શક્તિપ્રહાર જિતપદ્માના મનની સાથે અહણ કર્યા, એટલે જિતપદ્માએ તરતજ લક્ષ્મણના કંઠમાં સ્વયંવરમાળા નાંખી. રાજાએ પણ કહ્યું કે-‘આ કન્યાને અહણ કરો.’ લક્ષ્મણ બોલ્યા-‘મારા મોટા ભાઈ રામચંદ્ર બહાર ઉદ્યાનમાં છે, તેથી હું સર્વદા પરત્ર છું.’ રાજા શત્રુદમને એઓ બન્ને રામ લક્ષ્મણ છે એમ બાણી રામની પાસે જઈને તેમને નમસ્કાર કર્યા અને પોતાને ઘેર તેડી લાવ્યા. પછી ત્યાં તેમની મોટી ધામધૂમથી પૂજા કરી. “એક સામાન્ય અતિથિ પણ પૂજવા યોગ્ય છે, તો પછી ઉત્તમ પુરૂષની તો વાત જ શી કરવી.” તેમનો સત્કાર અહણ કરી રામ ત્યાંથી ચાલ્યા, તે વખતે સૌમિત્રિએ (લક્ષ્મણે) કહ્યું-“જ્યારે હું પાછો વળીશ ત્યારે તમારી પુત્રીની સાથે પરણીશ.”

ત્યાંથી રાત્રિના પ્રાંત ભાગે નીકળેલા રામ સાચકાળે વંશશૈલ્ય નામના ગિરિના તટ ઉપર રહેલા વંશસ્થળ નામના નગર પાસે આવી પહોંચ્યા. ત્યાં રાજાને અને સર્વ લોકોને તેમણે ભયભીત સ્થિતિમાં જોયા, તેથી રામે એક પુરૂષને તેમના ભયનું કારણ પૂછ્યું. તે પુરૂષે કહ્યું- ‘અહીં આ ત્રણ દિવસથી રાત્રે આ પર્વત ઉપર ભયંકર ધ્વનિ થાય છે, તે ભયથી સર્વ જન બીજે સ્થળે જઈને રાત્રિ નિર્ગમન કરે છે અને પ્રાતઃકાળે પાછા અહીં આવે છે. એવી રીતે નિત્ય લોકોની મહા કળ્તકારી સ્થિતિ વર્તે છે.’ તે સાંભળી લક્ષ્મણની પ્રેરણાથી અને કૌતુકથી રામ તે ગિરિ ઉપર ચડ્યા. ત્યાં બે મુનિ કાયોત્સર્ગે રહેલા તેમના જોવામાં આવ્યા. રામ, લક્ષ્મણ અને સીતાએ તેમને ભક્તિથી વંદના કરી. પછી તેમના આગળ રામે ગોકર્ણ યક્ષે આપેલી વીણા વગાડવા માંડી; લક્ષ્મણે ગ્રામ અને રાગથી મનોહર એવું ગાયન કર્યું અને સીતાદેવીએ અંગહારથી વિચિત્ર નૃત્ય કર્યું. તે સમયે સૂર્ય અસ્ત પાર્યો અને રાત્રિ વૃદ્ધિ પામી; તેવામાં અનેક વેતાળોને વિકુર્વીને અનલપ્રભ નામે એક દેવ ત્યાં આવ્યો, અને પોતે પણ વેતાળનું રૂપ લઈ અદૃહાસ્થ કરતો અને આકાશને ફાડી નાંખે તેવા શબ્દ કરતો તે દુરાશય તે બંને મહર્ષિઓને ઉપદ્રવ કરવા લાગ્યો. તત્કાળ રામલક્ષ્મણ બંને સીતાને મુનિ પાસે મૂકીને કાળરૂપ થઈ તે વેતાળને મારવાને ઉદ્યત થયા. તે જ વખતે તેમના તેજના પ્રસારને સહન કરવાને અસમર્થ થઈ તે દેવ ત્યાંથી પોતાને સ્થાનકે ચાલ્યો ગયો, અને બન્ને મુનિને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. તરત જ દેવતાઓએ આવી તેમના કેવળજ્ઞાનનો મહોત્સવ કર્યો. પછી રામે બંને મુનિને વંદના કરીને ઉપસર્ગ થવાનું કારણ પૂછ્યું, એટલે કુળભૂવણ નામના મુનિ બોલ્યા-“પશ્ચિમી નામની નગરીમાં વિજયપર્વત રાજા હતો. તેને અમૃતસ્વર નામે એક દૂત હતો, તેને ઉપયોગના નામની પત્નીથી ઉદિત અને મુદિત નામે બે પુત્રો થયા હતા. અમૃતસ્વર દૂતને વસુભૂતિ નામે એક બ્રાહ્મણ મિત્ર હતો. તેની ઉપર ઉપયોગના આસક્ત થવાથી તે પોતાના પતિ અમૃતસ્વરને મારી નાંખવાને ઇચ્છતી હતી. એક વખતે રાજાની આજ્ઞાથી અમૃતસ્વરને વિદેશ જવું પડ્યું; તેની સાથે વસુભૂતિ પણ ગયો અને માર્ગમાં કોઈ છળ કરીને તેણે અમૃતસ્વરને મારી નાંખ્યો. વસુભૂતિ પાછો નગરીમાં આવી લોકોને કહેવા લાગ્યો કે ‘અમૃતસ્વરે કોઈ કાર્યને માટે મને પાછો વાળ્યો છે.’ પછી તેણે ઉપયોગનાને કહ્યું કે ‘આપણા સંભોગમાં વિષન કરનાર અમૃતસ્વરને મેં માર્ગમાં

છળથી મારી નાંખ્યો છે.' ઉપયોગા બોલી-'એ કામ તમે સારું કર્યું', હવે આ પુત્રોને પણ મારી નાંખો. પછી આપણે નિર્મક્ષિકપણું^૧ થશે. વસુભૂતિએ તેમ કરવું કબુલ કર્યું'. દૈવ-યોગે તેમનો આ વિચાર વસુભૂતિની સ્ત્રીએ સાંભળ્યો; તેથી ઈર્ષ્યાને લીધે તેણે એ વૃત્તાંત અમૃતસ્વરના પુત્ર મુદિત અને ઉદિતને જાણાવ્યો. તત્કાળ ઉદિતે ક્રોધથી વસુભૂતિને મારી નાંખ્યો. ત્યાંથી મૃત્યુ પામી વસુભૂતિ નલપદ્મીમાં સ્લેષ્છપણે ઉત્પન્ન થયો.

એક વખતે મતિવર્દન નામના મુનિની પાસેથી ધર્મ સાંભળીને રાજાએ દીક્ષા લીધી, તે સાથે મુદિત અને ઉદિતે પણ દીક્ષા લીધી. અન્યદા ઉદિત અને મુદિત મુનિ સમેતશિખર ઉપરનાં ચૈત્યોને વંદના કરવાને માટે ચાલતાં માર્ગમાં ભૂલા પડવાથી પેલી નલપદ્મીમાં આવી ચડ્યા. ત્યાં વસુભૂતિનો જીવ જે સ્લેષ્છ થયો હતો તેણે તે બંને મુનિઓને જોયા; તેથી તત્કાળ પૂર્વભવના વૈરને લીધે તે તેમને મારવાને દોડ્યો, તેને સ્લેષ્છ રાજાએ અટકાવ્યો. કારણ કે તે સ્લેષ્છ પતિ પૂર્વભવમાં પક્ષી હતો, અને આ ઉદિત અને મુદિત બંને ખેડુત હતા. તે વખતે તેમણે તે પક્ષીને કોઈ શિકારી પાસેથી છોડાવ્યો હતો, તેથી તે સ્લેષ્છપતિએ અહીં તેમની રક્ષા કરી. પછી તે મુનિઓએ સંમેતગિરિ જઈને ત્યાંનાં ચૈત્યોને વંદના કરી અને ચિરકાળ પૃથ્વીપર વિહાર કર્યો. પ્રાંતે અનશન કરી મૃત્યુ પામીને તે બંને મુનિ મહા-શુક દેવલોકમાં સુદર અને સુકેશ નામે મહર્દ્રિક દેવતા થયા. વસુભૂતિનો જીવ જે સ્લેષ્છ હતો તે અનેક ભવજ્ઞમણ કરી કોઈક પુણ્યયોગે મનુષ્યભવ પામ્યો. તે ભવમાં તે તાપસ થયો. ત્યાંથી મૃત્યુ પામીને તે જ્યોતિષક દેવતામાં ધૂમકેતુ નામે મિથ્યાદષ્ટી દુષ્ટ દેવ થયો. ઉદિત અને મુદિતના જીવ મહાશુક દેવલોકમાંથી ચ્યવી આ ભરતક્ષેત્રમાં રિષ્ટપુર નામના મોટા નગરમાં પ્રિયવદ નામના રાજાની પદ્માવતી સ્ત્રીના ઉદરથી રત્નરથ અને ચિત્રરથ નામના બે વિજયાત પુત્રો થયા, ધૂમકેતુ પણ જ્યોતિષીમાંથી ચ્યવી તે જ રાજાની કનકાલા નામની દેવીના ઉદરથી અનુદ્ધર નામે પુત્ર થયો. તે પોતાના સાપત્ન^૨ બંધુ રત્નરથ અને ચિત્રરથની ઉપર મત્સર રાખવા લાગ્યો, પણ તેઓ તેની પર મત્સર રાખતા નહિ. રત્નરથને રાજ્યપદ અને ચિત્રરથને તથા અનુદ્ધરને યુવરાજપદ આપી પ્રિયવદ રાજાએ દીક્ષા લીધી, અને માત્ર છ દિવસ વ્રત પાળી મૃત્યુ પામીને તે દેવતા થયો. રાજ્યતું પાલન કરતા રત્નરથને એક રાજાએ શ્રીપ્રભા નામની પોતાની કન્યા આપી. તે કન્યાને માટે પ્રથમ અનુદ્ધરે માગણી કરી હતી, તેથી તેને ક્રોધ ચડ્યો, એટલે યુવરાજપણું છોડી દઈને તે રત્નરથની ભૂમિને છુટવા લાગ્યો. રત્નરથે તેને રણભૂમિમાં પાડી દઈને પકડી લીધા. પછી ઘણી હિરનગતિ પમાડીને છેવટે તેને છોડી મૂક્યો, એટલે તે તાપસ થયો. તાપસપણામાં સ્ત્રીનાં સંગથી પોતાના કરેલા તપને તેણે નિષ્ફળ કરી દીધું. ત્યાંથી મૃત્યુ પામી ઘણું ભવજ્ઞમણ કરી ચિર-કાળે પાછો તે મનુષ્ય થયો. ફરીવાર તે ભવમાં પણ તાપસ થઈને તેણે અજ્ઞાન તપ કર્યું. તે ભવમાં મૃત્યુ પામીને તે અમને ઉપસર્ગ કરનાર આ અનલપ્રભ નામે જ્યોતિષી દેવતા થયો છે. પેલા ચિત્રરથે અને રત્નરથે અનુક્રમે દીક્ષા લીધી; અને કાળ કરીને અચ્યુત કલ્પમાં અતિથ્વલ અને મહાથ્વલ નામે બે મહર્દ્રિક દેવતા થયા. ત્યાંથી ચ્યવીને તેઓ સિદ્ધાર્થપુરના ક્ષેમંકર રાજાની રાણી વિમલાદેવીની કુક્ષિમાં અવતર્યા. અનુક્રમે તે વિમલાદેવીથી હું કુલભૂષણ અને આ દેશભૂષણ નામે બે પુત્ર થયા. રાજાએ ઘોષ નામના ઉપાધ્યાયને અભ્યાસ માટે અમોને અર્પણ કર્યો. અમે બાર વર્ષ સુધી ત્યાં રહીને સર્વ કળાનો અભ્યાસ કર્યો. તેરમે વર્ષે ઘોષ ઉપાધ્યાયની સાથે અમે રાજાની પાસે આવ્યા. માર્ગમાં રાજમંદિરના ગોખમાં

ઝેડેલી એક કન્યા અમારા જોવામાં આવી. તેને જોઈને તત્કાળ અમે તેની ઉપર અનુરાગી થયા; તેથી મનમાં તેના વિષેજ ચિંતા થવા લાગી. પછી અમે રાજાની પાસે આવીને બધી કળા બતાવી. રાજાએ ઉપાધ્યાયને પૂજા કરીને વિદાય કર્યા. અમે રાજાની આજ્ઞાથી અમારી માતાની પાસે આવ્યા. ત્યાં તેની પાસે પેલી કન્યા પાછી અમારા જોવામાં આવી. માતાએ કહ્યું કે—‘હે વત્સો ! આ કનકપ્રભા નામે તમારી બેન છે. તમે ઘોષ ઉપાધ્યાયને ઘેર રહેતા હતા તે અરણ્યામાં આ કન્યા જન્મી છે, તેથી તમે તેને ઓળખી શકતા નથી.’ તે સાંભળી અમે લજ્જા પામી ગયા, અને અજ્ઞાતપણાથી જે તેની ઇચ્છા કરેલી તેથી ક્ષણવારમાં વૈરાગ્ય પામીને અમે ગુરૂની પાસે જઈ દીક્ષા લઈ લીધી. ત્રીસ તપસ્યા કરતા અમે આ મહાગિરિ ઉપર આવ્યા, અને અહીં શરીરમાં પણ નિઃસ્પૃહ થઈને કાયોત્સર્ગે રહ્યા. અમારા પિતા અમારા વિચોગથી અનશ્વ લઈ મૃત્યુ પામીને મહાલોચન નામે ગરૂડપતિ દેવતા થયેલ છે. આસનકંપથી અમને થતા ઉપસર્ગને જાણીને પૂર્વ જન્મના સ્નેહથી પીડિત થઈ તે હાલ અહીં આવેલ છે.”

અન્યદા પૂર્વોક્ત અનલપ્રભ દેવ કૌતુકથી કેટલાક દેવતાઓની સાથે કેવલજ્ઞાની અનંતવીર્ય મહામુનિ પાસે ગયો. દેશના પૂર્ણ થયા પછી કોઈ શિષ્યે અનંતવીર્ય મુનિને પૂછ્યું કે—‘હે સ્વામી ! મુનિસુમત પ્રભુના તીર્થમાં તમારી પછવાડે કેવલજ્ઞાની કોણ થશે ?’ કેવળી જોલ્યા—‘મારા નિર્વાણ પછી કુલભૂષણ અને દેશભૂષણ નામના બે ભાઈઓ કેવલજ્ઞાની થશે.’ તે સાંભળી અનલપ્રભ દેવ પોતાને સ્થાનકે ગયો. અન્યદા તેણે વિભંગ જ્ઞાનવડે અમને અહીં કાયોત્સર્ગે રહેલા જાણ્યા; તેથી મિથ્યાત્વપણાને લીધે અનંતવીર્ય મુનિનું વચન અન્યથા કરવાને અને અમારી સાથેનું પૂર્વ જન્મનું વૈર વાળવાને તે અહીં આવીને અમને દારૂ ઉપદ્રવ કરવા લાગ્યો. તેને ઉપદ્રવ કરતાં ચાર દિવસ થયા. આજે તમે અહીં આવ્યા, એટલે તમારા ભયથી તે નારી ગયો છે; અને કર્મના ક્ષયથી અમને કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે. એ દેવ ઉપસર્ગમાં તત્પર છતાં પણ અમને તો કર્મક્ષયમાં સહાયકારી થયો છે. તે વખતે ત્યાં ઝેડેલી ગરૂડપતિ મહાલોચન દેવ જોલ્યો—‘હે રામ ! તમે અહીં આવ્યા તે બહુ સારું કર્યું; હવે તમારા ઉપકારનો બદલો હું કેવી રીતે વાળું ?’ રામે કહ્યું—‘અમારે કોઈ પણ કાર્ય નથી.’ એટલે ‘હું’ કોઈ રીતે તમારી ઉપર ઉપકાર કરીશ’ એમ કહીને મહાલોચન દેવ અંતર્ધાન થઈ ગયો.

આ બખર સાંભળીને વંશસ્થલનો સુરપ્રભ નામે રાજા પણ ત્યાં આવ્યો, અને તેણે રામને નમસ્કાર કરીને તેમની ઊંચે પ્રકારે પૂજા કરી. રામની આજ્ઞાથી તે પર્વત ઉપર તેણે અર્ધતપ્રભુનાં ચૈત્યો કરાવ્યાં; અને ત્યારથી એ પર્વત રામના નામથી રામગિરિ એવે નામે પ્રસિદ્ધ થયો, પછી રામચંદ્ર સુરપ્રભ રાજાની આજ્ઞા લઈને ત્યાંથી ચાલ્યા. આગળ ચાલતાં રામે નિર્ભય થઈને મહાપ્રચંડ એવા દંડકારણ્યમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં એક મોટા પર્વતના ગુહાગૃહમાં નિવાસ કરીને તે પોતાના ઘરની જેમ સ્વસ્થપણે રહ્યા. એક દિવસ ભોજનસમયે ત્રિગુપ્ત અને સુગુપ્ત નામે બે ચારણમુનિ આકાશમાર્ગે ત્યાં આવ્યા. તેઓ બે માસના ઉપવાસી હતા અને પારણાને માટે આવ્યા હતા. તેમને રામ, સીતા અને લક્ષ્મણે ભક્તિપૂર્વક વંદના કરી. પછી સીતાએ પ્રાસુક અન્નપાનથી તે મુનિઓને પ્રતિલાભ્યા. તે વખતે દેવતાઓએ ત્યાં રત્નની તથા સુગંધી જળની વૃષ્ટિ કરી. તે સમયે કંબુદ્રીપના વિદ્યાધરોનો રાજા રત્નજીદી અને બે દેવતાઓ ત્યાં આવ્યા. તેમણે પ્રસન્ન થઈને રામને અન્ન સંહિત રથ

આવ્યો. મુગંધી જળની વૃષ્ટિના ગંધથી ગંધ નામનો કોઈ રોગી પક્ષી જે ત્યાં રહેતો હતો તે વૃક્ષ ઉપરથી ઉતરીને નીચે આવ્યો. મુનિનું દર્શન થતાં જ તેને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન થયું; તેથી મૂછાં પામીને તે પૃથ્વી ઉપર પડી ગયો. સીતાએ તેની પર જળસિંચન કર્યું; એટલે થોડીવારે સંતા મેળવીને તે મુનિઓના ચરણમાં પડ્યો; એટલે તે મુનિને પ્રાપ્ત થયેલી સ્પર્શોપધી લગ્નિધના પ્રભાવથી મુનિચરણના સ્પર્શવડે તે તત્કાળ નિરોગી થઈ ગયો. તેની પાંખ સોના જેવી થઈ ગઈ, ચાંચ પરવાળાનો જામ કરાવવા લાગી, ચરણ પદ્મરાગ મણિ જેવા થયા અને આખું શરીર અનેક પ્રકારના રત્નની પ્રભાવાળું થયું. તેના મસ્તક ઉપર રત્નાંકુરની શ્રેણી સમાન જટા દેખાવા લાગી, તેથી તે પક્ષીનું જટાયુ એવું નામ ત્યારથી પ્રસિદ્ધ થયું.

તે વખતે રામે તે મુનિને પૂછ્યું કે-‘ગીધ પક્ષી માંસ ભક્ષણ કરનાર અને માઠી બુદ્ધિવાળા હોય છે, છતાં આ ગીધ પક્ષી તમારા ચરણમાં આવીને શાંત કેમ થઈ ગયો? વળી હે ભદ્રં! આ પક્ષી પ્રથમ અત્યંત વિરૂપ હતો, તે ક્ષણવારમાં આવો સુવર્ણરત્નની કાંતિવાળો કેમ થઈ ગયો?’ સુશ્રુત મુનિ બોલ્યા-અહીં પૂર્વે કુંભકારકટ નામે એક નગર હતું, ત્યાં દંડક નામે આ પક્ષી રાજ હતો. તે સમયમાં શ્રાવસ્તી નગરીમાં જિતશત્રુ નામે રાજ હતો. તેને ધારણી નામે પત્ની, સ્કંદક નામે પુત્ર અને પુરંદરચંદ્ર નામે એક પુત્રી હતી. તે પુત્રીને કુંભકારકટ નગરનો પતિ દંડક રાજ પરણ્યો હતો. એક વખતે દંડક રાજાએ કોઈ કાર્યને માટે જિતશત્રુ રાજાની પાસે પાલક નામના એક બ્રાહ્મણ જાતિના દૂતને મોકલ્યો. પાલક ત્યાં આવ્યો. તે વખતે જિતશત્રુ રાજા જૈનધર્મની ગોળીમાં તત્પર હતો; તેથી તે દુષ્ટબુદ્ધિવાળો પાલક જૈનધર્મને દૂષિત કરવા લાગ્યો. તે સમયે એ દુરાશય અને મિથ્યાદષ્ટી પાલકને સ્કંદકકુમારે સભ્યસંવાદપૂર્વક યુક્તિવડે નિરૂત્તર કરી દીધો; એટલે સભ્ય જનોએ તેનું બહુ ઉપહાસ્ય કર્યું; તેથી પાલકને સ્કંદક ઉપર અત્યંત ક્રોધ ચડ્યો. અન્યદા રાજાએ વિદાય કરવાથી તે કુંભકારકટ નગરે ગયો.

અનુક્રમે સ્કંદકે વિરક્ત થઈ પાંચસો રાજપુત્રોની સાથે મુનિસુવ્રત પ્રભુની પાસે દીક્ષા લીધી. એકદા તેમણે પુરંદરચંદ્રને તથા તેના પરિવારને બોધ આપવાને માટે કુંભકારકટ નગરે જવા સારૂ પ્રભુની આજ્ઞા માગી. પ્રભુ બોલ્યા-‘ત્યાં જવાથી પરિવાર સહિત તમને મરણાંત ઉપસર્ગ થશે.’ સ્કંદક મુનિએ ફરીવાર મુનિસુવ્રત સ્વામીને પૂછ્યું-‘હિં ભગવન! અમે તેમાં આરાધક થઈશું કે નહીં?’ પ્રભુ બોલ્યા-‘તમારા વિના સર્વે આરાધક થશે.’ સ્કંદકે કહ્યું કે-‘તો મારે બધું પૂર્ણ થયું એમ હું માનીશ.’ આ પ્રમાણે કહી સ્કંદક મુનિએ પરિવાર સાથે ત્યાંથી વિહાર કર્યો. પાંચસો મુનિઓની સાથે વિહાર કરતાં કરતાં સ્કંદકાચાર્ય અનુક્રમે કુંભકારકટ પુર સમીપે આવ્યા. તેને દ્રશ્ય જોતાં જ દૂર પાલકે પોતાના પૂર્વ પરાભવનું સ્મરણ કરીને તત્કાળ સાધુને ઉપયોગી એવાં ઉદ્યાનોમાં જઈને પૃથ્વીમાં શસ્ત્રા દાટ્યાં. તેમાંના એક ઉદ્યાનમાં સ્કંદકાચાર્ય સમોસર્યા. દંડક રાજા પરિવાર સહિત તમને વાંદવાને આવ્યો. સ્કંદકાચાર્યે દેશના આપી. તે સાંભળી ઘણા હોકો હર્ષ પામ્યા. દેશનાને અતે હર્ષિત થયેલો દંડક રાજા ઘેર આવ્યો.

તે અવસરે પેલા દુષ્ટ પાલકે એકાંતમાં લઈ જઈને રાજાને કહ્યું કે ‘આ સ્કંદક મુનિ બગલકત છે, તેમજ પાળાંડી છે, એ મહાશય મુનિ હજાર હજાર યોદ્ધાઓની સાથે યુદ્ધ કરી શકે તેવાં સહસ્રયોધી મુનિવેષધારી પુરૂષોને સાથે લઈ તેના વડે તમને મારીને તમારું રાજ્ય લેવા માટે અહીં આવેલા છે. આ ઉદ્યાનમાં એ મુનિવેષધારી સુભટોએ પોતપોતાના સ્થાનમાં

ગુપ્ત રીતે શસ્ત્રો દાટેલાં છે, આપ જાતે જોઈને ખાત્રી કરો.’ રાજાએ પાલકના કહેવા ઉપરથી મુનિઓના સ્થાન નીચે જોડાવ્યું, એટલે ત્યાં વિચિત્ર જાતિનાં શસ્ત્રોને દાટેલાં જોયાં, તેથી તે ઘણો ખેદ પામ્યો. પછી દંડકે વિચાર કર્યા વગર પાલકને આજ્ઞા કરી કે—“હિ મંત્રી ! તમે આ બહુ સારું જાણી લીધું; કેમકે હું તો તમારાથી જ નેત્રવાળો છું. હવે આ દુર્મતિ સ્કંદકને જે યોગ્ય શિક્ષા હોય તે તમે કરો; કારણ કે તમે તે જાણો છો. હે મહામતિ ! હવે ફરીવાર મને તે વિષે પૂછવું નહિ.” આ પ્રમાણે આજ્ઞા મળતાં જ પાલકે શીઘ્ર જઈને મનુષ્યને પીલવાનું એક ચંત્ર કરાવ્યું અને તે ઉદાનમાં લાવીને તેમાં સ્કંદકની આગળ એક એક સાધુને પીલવા માંડ્યા. દરેક મુનિને પીલાતી વખતે સ્કંદકાચાર્યે દેશના પૂર્વક સમ્યક્ પ્રકારે આરાધના કરાવી. જ્યારે સર્વ પરિવારમાં છેલ્લા રહેલા એક બાળમુનિને ચંત્રની પાસે લાવવામાં આવ્યા, ત્યારે સ્કંદકાચાર્યે બહુ કડ્ડણ આવવાથી પાલકને કહ્યું કે—“પ્રથમ મને પીલ. આ મારું વચન માન્ય કર, કે જેથી એ બાળમુનિને પીલતાં હું ન જોઉં.” તે બાળમુનિને પીડા કરવાથી સ્કંદક વધારે પીડાશે એમ જાણી પાલકે તેમને પીડા કરવાને માટે જ તેમનું વચન ન માનતાં પ્રથમ તેમની નજરે તે બાળમુનિને પીલી નાખ્યા. સર્વ મુનિઓ કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને અવ્યયપદને પામ્યા. સ્કંદક મુનિએ અંતિમ પચ્ચખખાણુ લઈ એવું નિચાણું કર્યું કે ‘જો આ તપસ્થાનું ફળ હોય તો હું આ દંડક તથા પાલક તેમજ તેના કુળ અને દેશનો નાશ કરનારો થાઉં.’ આવું નિચાણું ખાંધતા એ સ્કંદકાચાર્યને પાલકે પીલી નાખ્યા. ત્યાંથી કાળ કરીને તેમનો ક્ષય કરવાને માટે તે કાલાગ્નિની જેમ વહ્નિકુમાર નિકાયમાં દેવતા થયા.

પુરંદરચંદ્રશાએ આપેલું રત્નકંબલના તાંતુથી બનાવેલું સ્કંદકાચાર્યનું રજોહરણ કે જે રૂઢિચરથી વ્યાપ્ત થયેલું હતું તેને એક પક્ષિણી હરી ગઈ, તેને જીવદંડધારીને ચત્રથી ગ્રહણ કર્યું હતું, પરંતુ દૈવયોગે તે છટકી જવાથી દેવી પુરંદરચંદ્રશાની આગળ જ પડ્યું. તે જોઈને તેની તપાસ કરતાં પોતાના મહર્ષિભાઈનું ચંત્રમાં પીલાવાથી થયેલું મરણ તેના જાણવામાં આવ્યું. તેથી ‘અરે પાપી ! તો આ શું પાપ કર્યું ?’ એમ તે પોતાના પતિ દંડકરાજની ઉપર આક્રોશ કરવા લાગી; તે જ વખતે તે શોકમગ્ન પુરંદરચંદ્રશાને ઉપાડીને શાસનદેવીએ મુનિસુવત પ્રભુની પાસે મૂકી. ત્યાં તેણે તરત જ તેમની પાસે દીક્ષા લીધી. અશ્વિકુમાર થયેલા સ્કંદકના જીવે અવધિજ્ઞાનથી પોતાના પૂર્વજન્મનો વૃત્તાંત જાણી પાલક અને નગરજન સહિત દંડકરાજને ભરમ કરી દીધો. ત્યારથી આ દારૂણ અને ઉજ્જડ એવું દંડકારણ્ય થયેલું છે, અને તે દંડકના નામથી જ પૃથ્વીમાં પ્રખ્યાત છે.

દંડકરાજ સંસારના કારણરૂપ અનેક યોનિઓમાં પરિભ્રમણ કરી પોતાના પાપ કર્મથી આ ગંધ નામનો મહારોગી પક્ષી થયો છે. અમારા દર્શનથી તેને જાતિસ્મરણચ્છેદન થયું, અને અમને પ્રાપ્ત થયેલી સ્પર્શૌષધિ લખ્વિના પ્રભાવથી તેના બધા રોગો ક્ષય પામી ગયા. આ પ્રમાણેનું પોતાના પૂર્વભવનું વૃત્તાંત સાંભળીને પક્ષી ફરીવાર પણ ઘણા ખુશી થઈને મુનિના ચરણમાં પડ્યો, અને ધર્મ સાંભળીને તેણે શ્રાવકપણું સ્વીકાર્યું. મહામુનિએ તેની ઇચ્છા જાણીને તેને જીવઘાત, માંસાહાર અને રાત્રિભોજનનાં પચ્ચખખાણુ કરાવ્યાં. પછી

મુનિએ રામચંદ્રને કહ્યું કે—‘આ પક્ષી તમારો સહધર્મી છે, અને સાધર્મી બંધુઓ ઉપર વાત્સલ્ય કરવું તે કલ્યાણકારી છે, એમ જિનેશ્વર ભગવંતે કહેલું છે.’ આવાં મુનિવચન સાંભળીને ‘હા, એ મારો પરમબંધુ છે’ એમ કહી રામે મુનિને વંદના કરી, એટલે તે બંને મુનિ આકાશમાર્ગે ઊડીને બીજે ઠેકાણે ગયા. રામ, લક્ષ્મણ અને જાનકી તે જટાયુ પક્ષીને સાથે રાખી દિવ્ય રથમાં બેસીને કીડા માટે અન્ય સ્થાનકે વિચરવા લાગ્યા.

એ અરસામાં પાતાળલંકામાં ખર અને ચંદ્રણખાના શંખૂક અને સુંદ નામે બે પુત્રો યૌવનવયને પ્રાપ્ત થયા. એક વખતે માતાપિતાએ વાર્યા છતાં પણ શંખૂક સૂર્યહાસ ખડ્ગને સાધવા માટે દંડકારણ્યમાં આવ્યો. ત્યાં કૌચરવા નહીને તીરે એક વંશગહ્વરમાં તે રહ્યા. તે વખતે તે બોલ્યો કે—‘અહીં રહેતાં જે મને વારશે તેને હું મારી નાંખીશ.’ પછી એક-વાર એકાંતે જમનાર, વિશુદ્ધાત્મા, બ્રહ્મચારી અને જીતેન્દ્રિય એવો તે એક વડની શાખા સાથે પોતાના બન્ને પગ બાંધી અધોમુખી થઈને સૂર્યહાસ ખડ્ગને સાધનારી વિધાનો ભાષ કરવા લાગ્યો. એ વિધા બાર વર્ષ અને સાત દિવસ સાધવાથી સિદ્ધ થાય છે. એવી રીતે વાગોળની જેમ ઉંઘે મસ્તક રહેતાં તેને બાર વર્ષને ચાર દિવસ વીતી ગયાં; એટલે તેને સાધ્ય થવાની ઈચ્છાએ મ્યાનમાં રહેલું સૂર્યહાસ ખડ્ગ આકાશમાં તેજ અને સુગંધ ફેલાવતું સતું તે વંશગહ્વરની પાસે આવ્યું. તે સમયે કીડાથી આમ તેમ ફરતાં લક્ષ્મણ ત્યાં આવી ચડ્યા, એટલે સૂર્યનાં કિરણોના સમૂહ જેવું સૂર્યહાસ ખડ્ગ તેમના જોવામાં આવ્યું. લક્ષ્મણે તે ખડ્ગ હાથમાં લીધું અને તરત જ તેને મ્યાનમાંથી બહાર એચ્યું. કારણ કે “અપૂર્વ શસ્ત્ર જોવાથી ક્ષત્રિયોને કુતૂહલ થાય છે.” પછી ‘તે કેવું તીક્ષ્ણ છે’ એવી પરીક્ષા કરવાને માટે લક્ષ્મણે તેના વડે સમીપ રહેલા વંશજળને કમળના નાલવાની જેમ છેદી નાંખ્યું. તેથી વંશજળમાં રહેલા શંખૂકનું મસ્તકકમલ કપાઈ ગયું અને તે લક્ષ્મણની આગળ આવીને પડ્યું. પછી લક્ષ્મણે તે વંશજળમાં પ્રવેશ કરીને બેસ્યું, એટલે વડની શાખા સાથે લટકતું ધડ, પણ તેના જોવામાં આવ્યું. તે વખતે ‘અરે ! આ કોઈ યુદ્ધ નહિ કરનારા અને શસ્ત્ર વિનાના નિરપરાધી પુરૂષને મેં મારી નાંખ્યો. આવા કૃત્યથી મને ધિક્કાર છે !’ આ પ્રમાણે લક્ષ્મણ પોતાની નિંદા કરવા લાગ્યા. પછી એ સર્વ વૃત્તાંત તેણે રામ પાસે આવીને કહ્યા, અને તે ખડ્ગ બતાવ્યું. રામ ખડ્ગ જોઈને બોલ્યા કે—‘હે વીર ! આ સૂર્યહાસ ખડ્ગ છે અને આના સાધનારને જ તમે મારી નાંખ્યો છે. એનો કોઈ ઉત્તરસાધક પણ આટલામાંજ હોવાનો સંભવ છે.’

એ સમયે પાતાળલંકામાં રાવણની બેન ચંદ્રણખાને વિચાર થયો કે ‘આજે અવધિ પૂરી થઈ છે, તેથી મારા પુત્રને સૂર્યહાસ ખડ્ગ આજે જરૂર સિદ્ધ થશે. માટે ઉતાવળથી તેને માટે પૂજાની સ.મગ્રી અને અન્નપાત લઈને હું ત્યાં જાઉં.’ એમ વિચારીને સત્વર હર્ષથી તે વંશગહ્વર પાસે આવી. ત્યાં પોતાના પુત્રનું છુટા કેશવાળું અને કુંડળો જેમાં લટકી રહેલાં છે એવું મસ્તક જોવામાં આવ્યું, એટલે ‘હા વત્સ શંખૂક ! હા વત્સ શંખૂક ! તું ક્યાં ગયો ?’ એમ પોકાર કરી કરીને તે રોવા લાગી, એટલામાં જમીન પર પડેલી લક્ષ્મણના મનોહર પગલાંની પંક્તિ તેના જોવામાં આવી; તેથી જેણે મારા પુત્રને મારી નાંખ્યો છે તેના પગલાંની આ પંક્તિ છે એવો નિશ્ચય કરીને ચંદ્રણખા તે પગલે પગલે વેગથી ચાલી. થોડે દૂર ચાલતાં એક વૃક્ષની નીચે સીતા લક્ષ્મણ સાથે બેઠેલા નેત્રાભિરામ એવા રામચંદ્રને તેણે દીઠા. સુંદર રામને જોઈને ચંદ્રણખા તત્કાળ રતિવશ થઈ ગઈ અહો ! મહા શોકમાં પણ કામિનીઓને કેવો કામનો આવેશ થાય છે ! પછી નાગકન્યા જેવું સુંદર

કન્યાનું રૂપ વિકુવીં એ કામખીડત અંદરુખા ધ્રુજતી ધ્રુજતી રામની પાસે આવી. તેને જોઈને રામભદ્ર બોલ્યા—‘ભદ્રે ! ચમરાજના સ્થાન જેવા આ દારૂણ દંડકારણ્યમાં તું એકાકી ક્યાંથી આવી ચડી?’ તે બોલી—‘હું’ અવંતિના રાજાની કન્યા છું. રાત્રે મહેલ ઉપર સૂતી હતી, ત્યાંથી રાત્રિમાં કોઈ ખેચરે માડું હરણુ કર્યું’, અને આ અરણ્યમાં લઈ આવ્યો; તેવામાં કોઈ બીજા વિદ્યાધરકુમારે તેને અહીં દીકો, એટલે હાથમાં ખડ્ગ લઈને તે બોલ્યો કે— ‘અરે પાપી ! હારલતાને ચિદલ પક્ષી લઈ જાય તેમ આ સ્ત્રીરત્નને હરીને તું ક્યાં જઈશ ? હું તારો કાળ થઈને અહીં આવ્યો છું.’ આવાં તેનાં વચન સાંભળીને મને હરી લાવનાર ખેચરે મને અહીં પડી મૂકી. અને તે બંનેએ ચિરકાળ ખડ્ગા-ખડ્ગી યુદ્ધ કર્યું. પ્રાંતે ઉન્મત્ત હાથીઓની જેમ તે બંને મૃત્યુ પામી ગયા. પછી ‘હવે મારે ક્યાં જવું’ એમ વિચારતી હું અહીં તહીં ભ્રમ્યા કરું છું. તેવામાં જંગલમાં છાયાદાર વૃક્ષ મળી જાય તેમ તમે મને પુણ્યયોગે પ્રાપ્ત થયા છો. હે સ્વામી ! હું એક કુલીન કુમારિકા છું, માટે તમે મારી સાથે વિવાહ કરો. મહાપુરુષોની પાસે કરેલી યાચકોની પ્રાર્થના વૃથા થતી નથી.’ તેને જોતાં જ મહા બુદ્ધિમાન રામલક્ષ્મણ પરસ્પર પ્રકુલ્લ નેત્રે વિચારવા લાગ્યા કે—‘આ કોઈ માયાવી સ્ત્રી છે, અને નટની જેમ વેષ ધારણ કરી આ બધું કૂટનાટક બતાવીને આપણને છેતરવા આવી છે.’ પછી હાસ્ય જ્યોત્સનાના પૂરથી હોડને વિકસિત કરતા રામ બોલ્યા કે—‘હું’ તો સ્ત્રી સંહિત છું, માટે સ્ત્રી સંહિત એવા લક્ષ્મણને તું ભજ.’ રામનાં આવાં વચનોથી અંદરુખાએ લક્ષ્મણ પાસે જઈને તેની પ્રાર્થના કરી. એટલે તે બોલ્યા કે ‘તું’ પ્રથમ મારા પૂજ્ય બંધુ પાસે ગઈ, એટલે તું પણ મારે પૂજ્ય થઈ, તેથી હવે તે વિષે મારી પાસે વાર્તા પણ કરવી નહિ.’

આ પ્રમાણે પોતાની યાચનાના ખંડનથી અને પુત્રના વધથી તેને અત્યંત ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો. તેથી તત્કાળ પાતાળલંકામાં જઈને પુત્રના ક્ષય વિષેનો બધો વૃત્તાંત પોતાના સ્વામી ખર વિદ્યાધર વિગેરેને કહ્યો; એટલે તત્કાળ પર્વતને ઉપદ્રવ કરવા હસ્ટીઓ જાય તેમ રામને ઉપદ્રવ કરવાને માટે ચૌદ હજાર વિદ્યાધરોનાં લશ્કરને લઈને તેઓ ત્યાં આવ્યા. ‘હું’ છતાં શું પૂજ્ય રામચંદ્ર પોતે યુદ્ધ કરે ?’ એવા વિચારથી લક્ષ્મણે તેઓની સાથે યુદ્ધ કરવાને માટે રામચંદ્ર પાસે માગણી કરી. રામે કહ્યું—‘હે વત્સ ! ભલે વિજય મેળવવાને માટે તું જા; પરંતુ જો તને સંકટ પડે તો મને બોલાવવાને માટે સિંહનાદ કરજે.’ લક્ષ્મણે તે વાત કબુલ કરી; અને તત્કાળ તેમની આજ્ઞા મેળવી ધનુષ્યમાત્ર લઈને ગયા; પછી સર્પોને ગરડની જેમ તેઓને મારવાને પ્રવર્ત્યા. જ્યારે તેમનું યુદ્ધ વધવા માંડ્યું, ત્યારે પોતાના સ્વામીનો પક્ષ વધારવાને માટે અંદરુખા પોતાના ભાઈ રાવણની પાસે ત્વરાથી આવી. તેણે આવીને રાવણને કહ્યું કે—‘હે ભાઈ ! કોઈ રામલક્ષ્મણ નામે જે અબળણ્યા મનુષ્ય દંડકારણ્યમાં આવેલા છે, તેઓએ તારા ભાણેજને ચમદારમાં પહોંચાડ્યા છે. એ ખખર સાંભળીને તારો બનેલી ખર વિદ્યાધર પોતાના અનુજબંધુ અને સૈન્યને લઈ ત્યાં ગયેલો છે, અને હાલ તે લક્ષ્મણની સાથે યુદ્ધ કરે છે. પોતાના અને અનુજબંધુના બળથી ગર્વ પામેલો રામ સીતાની સાથે વિલાસ કરતો અલગજ બેસી રહેલો છે, અને સીતા રૂપલાવણ્યની શોભાથી સ્ત્રીઓની સીમારૂપ છે, તેના જેવી કોઈ દેવી, નાગકન્યા કે માનુષી સ્ત્રી નથી; તે કોઈ ગુહીજ છે. સર્વ સુરાસુરની સ્ત્રીઓને દાસી કરે તેવું તેનું રૂપ તથા લોકમાં અનુપમ અને વાણીથી ન કહી શકાય તેવું છે. હે બંધુ ! આ સમુદ્રથી માંડીને બીજા સમુદ્ર પર્વત પૃથ્વી ઉપર જે જે રત્નો છે તે સર્વ રત્નો તારે માટેજ યોગ્ય છે. માટે રૂપસંપત્તિવડે દષ્ટિએને અનિમેષ થવાના કારણરૂપ એ સ્ત્રીરત્નને તું અહણુ કર; તેમ છતાં જો તું

તેને મેળવીશ નહીં તો તું રાવણ જ નથી.” આવાં તેનાં વચનો સાંભળીને રાવણ તત્કાળ પુષ્પક વિમાનમાં બેઠો, અને તેને આજ્ઞા કરી કે ‘હિં વિમાનરાજ ! જ્યાં જાનકી છે ત્યાં તું ત્વરાથી જા.’ તત્કાળ જાણે ત્યાં જવા ઇચ્છતા રાવણના મનની સ્પર્ધા કરતું હોય તેમ તે વિમાન અતિ વેગથી જાનકી પાસે આવ્યું. ત્યાં ઉઘ્ર તેજવાળા રામને જોતાંજ અગ્નિથી વાઘની જેમ રાવણ ભય પામીને તેનાથી દૂર જઈને ઉભો રહ્યો. તરતજ તે વિચારમાં પડ્યો કે ‘આહીં આવા અતિ ઉઘ્ર રામ અને તેની પાસેથી સીતાનું હરણુ તે એક તરફ વાઘ અને એક તરફ નદીના જેવું મહાકષ્ટકારી છે.’ આવો વિચાર કરીને તત્કાળ તેણે અવલોકનની વિદ્યાનું સ્મરણ કર્યું, એટલે તરતજ તે વિદ્યા દાસીની જેમ અંજલિ બેઠી તેની પાસે આવીને બેસી રહી. રાવણે તેને જણાવ્યું કે—‘સીતાહરણના કાર્યમાં તું મને સહાય કર.’ વિદ્યાદેવી બોલી—‘વાસુકિ નાગના મસ્તક ઉપરથી રત્ન લેવું તે સહેલું છે, પણ રામની સમીપેથી સીતાને લેવાનું દેવતાઓને પણ સહેલું નથી; પણ તેનો એક ઉપાય છે, તે એ કે જ્યારે લક્ષ્મણ યુદ્ધ કરવા ગયા ત્યારે રામે પોતાને બોલાવવા માટે સિંહનાદ કરવાનો સંકેત કરેલો છે; માટે જો તે ઉપાય કરીએ ને રામચંદ્ર ત્યાં જાય તો સીતાનું હરણુ થઈ શકે.’ રાવણે તેમ કરવાની આજ્ઞા કરી, એટલે તે દેવીએ ત્યાંથી દૂર જઈને સાક્ષાત્ લક્ષ્મણના જેવો સિંહનાદ કર્યો. તે સિંહનાદ સાંભળી રામ સંભ્રમથી વિચારમાં પડ્યા કે ‘હસ્તિમદ્ભની જેવા મારા અનુજબંધુ લક્ષ્મણના જેવો જગતમાં કોઈ પ્રતિમદ્ભ નથી. લક્ષ્મણને સંકટમાં પાડે તેવા પુરૂષને હું જોતો નથી; તે છતાં આ સિંહનાદ પ્રથમ કરેલા સંકેત પ્રમાણે બરાબર સાંભળવામાં આવે છે.’ આ પ્રમાણેના તર્કવિતર્કમાં મહા મનવાળા રામ વ્યથ થઈ ગયા. તે વખતે સીતા લક્ષ્મણ પરના વાત્સલ્યભાવથી આ પ્રમાણે બોલ્યા— ‘હિં આર્યપુત્ર ! વત્સ લક્ષ્મણ સંકટમાં પડ્યા છતાં તમે ત્યાં જવામાં કેમ વિલંબ કરો છો ? સત્વર જઈને વત્સ લક્ષ્મણની સહાય કરો.’ આવાં સીતાનાં વચનથી અને સિંહનાદથી પ્રેરાયેલા રામ અપશુકનને પણ નહિ ગણતાં ત્વરાથી ત્યાં ગયા.

પછી લાગ આવેલો જોઈ રાવણ નીચે ઉતરીને રૂદ્ધ કરતા જાનકીને પુષ્પક વિમાનમાં બેસાડવા લાગ્યો. જાનકીને રોતાં સાંભળીને ‘હિં સ્વામિની ! ભય રાખશો નહિ, હું આવી પુજ્યો છું.’ ‘અરે નિશાચર ! બેસો રહે’ એમ શોષથી બોલતો જટાયુ પક્ષી દ્વંસ્થી રાવણ ઉપર દોડ્યો; અને પોતાના તીક્ષ્ણ નખોની અણીઓથી હળવડે ભૂમિની જેમ તે મોટા પક્ષીએ રાવણના ઉરસ્થલને ઉઝરડી નાંખ્યું. તેથી રાવણે ક્રોધ કરી દારૂણ ખડ્ગ ખેંચી તેના વડે તેની પાંખો છેદી નાંખીને તેને પૃથ્વીપર પાડી નાંખ્યો. પછી રાવણ નિઃશંક થઈ સીતાને પુષ્પક વિમાનમાં બેસાડી, પોતાના મનોરથ પૂર્ણ કરી ઉતાવળે આકાશમાર્ગે ચાલ્યો. તે વખતે “શત્રુઓને મથન કરનારા હિં નાથ રામભદ્ર ! હિં વત્સ લક્ષ્મણ ! હિં પૂજ્ય પિતા ! હિં મહાવીર બંધુ ભામંડલ ! બલિને કાગડો ઉપાડી જાય તેમ આ રાવણ છળથી તમારી સીતાને હરી જાય છે.” આ પ્રમાણે રૂદ્ધ કરતી સીતા ભૂમિ અને આકાશને શેવરાવવા લાગી.

માર્ગમાં અર્કજટીના પુત્ર રત્નજટીના ખેચરે આ રૂદ્ધ સાંભળી વિચાર કર્યો કે ‘જરૂર આ રામની પત્ની સીતાનું રૂદ્ધ જણાય છે અને શબ્દ સમુદ્રપર સંભળાય છે; તેથી જરૂર રાવણે રામલક્ષ્મણને છેતરીને એ સીતાનું હરણુ કર્યું હશે એમ લાગે છે, તો આ વખતે મારા સ્વામી ભામંડલની ઉપર હું ઉપકાર કરૂં.’ એવું વિચારીને તે રત્નજટી ખેચર ખડ્ગ ખેંચી રાવણને આક્ષેપ કરતો તેના પર દોડ્યા. યુદ્ધને માટે બોલાવતા એ રત્નજ-

ટીનું કાંઈક હાસ્ય કરી રાવણે પોતાની વિદ્યાના સામર્થ્યથી તેની બધી વિદ્યાઓ હરી લીધી; તેથી તત્કાળ જેની પાંખો છેદી નાંખી હોય તેવા પક્ષીની જેમ રતનઝટી વિદ્યા હરણ થતાં કંબુદ્વીપમાં પડ્યો, અને ત્યાં આવેલા કંબુઝિરિપર રહેવા લાગ્યો.

અહીં રાવણે વિમાનમાં બેસીને આકાશમાર્ગે સમુદ્ર ઉપર ચાલતાં કામાતુરપણે ઘણા અનુનયથી સીતાને આ પ્રમાણે કહ્યું—“હે જનકી ! સર્વ ખેચર અને ભૂચર લોકોનો હું સ્વામી છું, તેની પદ્મરાણીના પદને તમે પ્રાપ્ત થયાં છો, તે છતાં કેમ રૂઓ છો ? હર્ષને સ્થાને તમે શોક શા માટે કરો છો ? પૂર્વે મંદ ભાગ્યવાળા રામની સાથે તમને ભેડી લીધા, એ વિધિએ યોગ્ય કયું નહોતું; તેથી મેં હવે યોગ્ય કયું છે. હે દેવી ! સેવામાં દાસ જેવા મને તમે પતિ તરીકે માનો. હું જ્યારે તમારો દાસ થઈશ ત્યારે સર્વ ખેચર અને ખેચરીઓ પણ તમારાં દાસદાસી થઈને રહેશે.” આ પ્રમાણે રાવણ કહેતો હતો, તે વખતે ભક્તિથી મંત્રની જેમ ‘રામ’ એ બે અક્ષરનો જાપ કરતાં સીતા નીચું જોઈનેજ બેસી રહ્યાં, એટલે તે કામાતુર રાવણે જાનકીના ચરણમાં પોતાનું મસ્તક મૂક્યું અને પગે લાગ્યો. તે વખતે પરપુરૂષના સ્પર્શથી કાયર એવાં સીતાએ પોતાના ચરણ તેનાથી દૂર લઈ લીધા. પછી સીતાએ આકોશથી તેને કહ્યું કે—“અરે નિર્દય અને નિર્લજ્જ ! થોડા સમયમાં પરત્વીની કામનાના ફળરૂપ મૃત્યુ તને પ્રાપ્ત થશે.” તે સમયે સારણુ વિગેરે મંત્રીઓ અને બીજા રાક્ષસસામંતો રાવણની સન્મુખ આવ્યા. પછી મોટા ઉત્સાહવાળો અને મહા સાહસ કામ કરનારો પરાક્રમી રાવણ મોટા ઉત્સવવાળી લંકાપુરીમાં આવ્યો. તે સમયે સીતાએ એવો અભિગ્રહ લીધો કે ‘જ્યાં સુધી રામ અને લક્ષ્મણના કુશળ સમાચાર આવશે નહિ ત્યાં સુધી હું ભોજન કરીશ નહિ.’ પછી લંકાનગરીની પૂર્વ દિશામાં રહેલા દેવતાને કીડા કરવાના નંદનવન જેવા અને ખેચરોની સ્ત્રીઓને વિદ્યાસના ધામરૂપ-દેવરમણુ નામના ઉદ્યાનમાં રક્ત અશોકવૃક્ષની નીચે ત્રિજટા અને બીજા રક્ષકોથી વીંટાએલા જાનકીને મૂકીને તેજના નિધિ રાવણ હર્ષ પામતો પોતાના ધામમાં ગયો.

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचिते त्रिशष्टिशलाकापुस्तकचरिते
महाकाव्ये सप्तमे पर्वणि सीताहरणो
नाम पंचमसर्गः ॥ ५ ॥

સર્ગ ૬ ઠો.

હનુમાને કરેલી સીતાની શોધ

રામ લક્ષ્મણના જેવો સિંહનાદ સાંભળીને જ્યાં લક્ષ્મણ શત્રુઓની સાથે રણકીડા કરતા હતા ત્યાં ધનુષ્ય લઈને ત્વરાથી આવ્યા. રામને આવેલા જોઈ લક્ષ્મણે કહ્યું કે-“હે આર્ય! સીતાને એકલા મૂકીને તમે અહીં કેમ આવ્યા?” રામ બોલ્યા-“હે લક્ષ્મણ! તમે મને કષ્ટસૂચક સિંહનાદથી બોલાવ્યો, તેથી હું આવ્યો છું.” લક્ષ્મણે કહ્યું-“મેં સિંહનાદ કર્યો નથી અને આપના સાંભળવામાં આવ્યો, તેથી જરૂર કોઈએ આપણને છેતર્યા છે. આર્ય સીતાનું હરણ કરવાને માટે આવો ઉપાય કરી તમને ત્યાંથી ખસેડવા હોય એમ ખરેખર જણાય છે. આ સિંહનાદ કરવામાં બીજું જરા પણ કારણ હોય તેમ હું ધારતો નથી; માટે હે આર્ય! સત્વર સીતાના રક્ષણને માટે તમે જાઓ, હું પણ શત્રુઓને મારીને તમારી પછવાડે આવું છું.” લક્ષ્મણે આમ કહેવાથી રામચંદ્ર સત્વર પોતાને સ્થાનકે આવ્યા, ત્યાં જાનકી જોવામાં આવ્યાં નહીં; તેથી તત્કાળ મૂર્છા ખાઈને તે પૃથ્વી પર પડી ગયા. થોડીવારે સંજ્ઞા આવવાથી બેઠા થઈને જોયું તો ત્યાં મરણોન્મુખ થયેલા જટાયુ પક્ષીને તેમણે દીઠો. તેને જોઈને તીક્ષ્ણ બુદ્ધિએ રામચંદ્રે વિચાર્યું કે ‘કોઈ માયાવીએ છળ કરીને મારી પ્રિયાનું હરણ કર્યું’. તેના હરણથી ક્રોધ પામીને તેની સામે થયેલા આ મહાત્મા પક્ષીને તેણેજ હણેલો લાગે છે.’ પછી રામે તેનો મત્સ્યપકાર કરવાને તે શ્રાવક જટાયુને અંતસમયે પરલોકના માર્ગમાં ભાતારૂપ નવકાર મંત્ર સંભળાવ્યો. તત્કાળ મૃત્યુ પામીને તે પક્ષિરાજ માહેન્દ્રકલ્પમાં દેવતા થયો, અને રામચંદ્ર સીતાની શોધ માટે અટવીમાં આમ તેમ ભ્રમવા લાગ્યા.

અહીં લક્ષ્મણ ઘણી સેનાવાળા ખરની સાથે એકલા યુદ્ધ કરતા હતા. કેમકે “યુદ્ધમાં સિંહને સહાયકારી સખા હોતોજ નથી.” તે સમયે ખરના અનુજ્ઞા લાઈ ત્રિશિરાએ આગળ આવીને ‘આવાની સાથે તમારે શું યુદ્ધ કરવું?’ એમ કહી પોતાના જ્યેષ્ઠ બંધુ ખરનું નિવારણ કર્યું, અને પોતે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. રામના અનુજ્ઞા બંધુ લક્ષ્મણે રથમાં બેસીને યુદ્ધ કરવાને ઉદ્યત થયેલા ત્રિશિરાને પતંગની જેવો ગણીને મારી નાંખ્યો. તે વખતે પાતાળલોકના પતિ ચંદ્રોદર રાજાનો પુત્ર વિરાધ સન્નદબદ્ધ થયેલા પોતાના સર્વ સૈન્યને લઈને ત્યાં આવ્યો. શત્રુઓનો વિનાશ કરવા અને તેમની આરાધના કરવાની ઇચ્છાથી તેણે રામના સહોદર લક્ષ્મણને નમસ્કાર કરીને કહ્યું કે-“આ તમારા શત્રુઓ ઉપર દ્વેષ કરનાર અને તેમનો શત્રુ હું તમારો સેવક છું. આ રાવણના સેવકોએ મારા પરાક્રમી પિતા ચંદ્રોદરને કાઠી મૂકીને પાતાળલોકને કબજે કરી છે. હે પ્રભુ! અંધકારનો નાશ કરવામાં સૂર્યને સહાયકારી કોણ થઈ શકે છે? તથાપિ આ તમારા શત્રુઓનો નાશ કરવામાં કિચિત્ માત્ર આ સેવક તૈયાર છે; માટે તેને યુદ્ધ કરવાની આજ્ઞા આપો. લક્ષ્મણે હસતાં હસતાં કહ્યું કે-“હું હમણાજ આ શત્રુઓને મારી નાંખીશ, તે તું જોઈ લેજે. યુદ્ધમાં બીજાઓની સહાય લેવી તે પરાક્રમી વીરોને લજ્જાકારી છે. આજથી મારા મોટા ભાઈ રામચંદ્ર તારા સ્વામી છે, અને અત્યારેજ હું તેને પાતાળલોકના રાજ્ય ઉપર બેસાડું છું.”

પોતાના વિરાધી વિરાધને લક્ષ્મણની પાસે આવેલો જોઈ ખર અતિ ક્રોધ પામ્યો; તેથી તે ધનુષ્યને પશુ છ ચડાવીને બોલ્યો—“અરે વિશ્વાસીનો ઘાત કરનાર ! મારો પુત્ર શંબૂક ક્યાં છે તે બતાવ. એવો અપરાધ કરીને આ રાંક વિરાધની સહાયથી શું તું રક્ષિત થવા માગે છે ?” લક્ષ્મણે હસીને કહ્યું કે—“તારો અનુજ ખંધુ ત્રિશિરા પોતાના બ્રાતૃજ શંબૂકને જોવા ઉત્કંઠિત હતો, તેથી મેં તેને તેની પછવાડે મોકલ્યો છે. હવે પુત્ર અને ભાઈ પાસે જવાની જો તારી બળવાન ઉત્કંઠા હોય તો તને પણ ત્યાં મોકલવાને હું ધનુષ્ય સાથે સમજ છું. રે મૂઠ ! ચરણવડે એક કુંથવાની જેમ પ્રમાદથી થયેલા પ્રહારથી મેં તારા પુત્રને હણ્યો છે, પણ તેમાં કાંઈ માફ પરાક્રમ નથી; પરંતુ પોતાના આત્માને સુભટ માનતો તું જો મારા રણકૌતુકને પૂર્ણ કરીશ તો વનવાસમાં પણ દાન આપનારો હું ચમરાજને પ્રસન્ન કરીશ.” આવાં લક્ષ્મણનાં વચન સાંભળતાં જ અરણ્ય ગિરિશિખરપર હાથીની જેમ લક્ષ્મણપર તીક્ષ્ણ પ્રહાર કરવા લાગ્યો. કિરણોથી સૂર્યની જેમ લક્ષ્મણે પણ હજારો કંકપત્રોથી આકાશને ઢાંકી દીધું. એ પ્રમાણે લક્ષ્મણ તથા ખરની વચ્ચે ખેંચરોને ભયંકર અને ચમરાજને મહોત્સવરૂપ મોટું યુદ્ધ ચાલ્યું. તે વખતે આકાશમાં એવી વાણી થઈ કે—“વાસુદેવની સામે પણ રણમાં જેની આવી શક્તિ છે તે ખર રાક્ષસ પ્રતિવાસુદેવથી પણ અધિક છે.” તે વાણી સાંભળતાં જ ‘આનો વધ કરવામાં કાળજેપ શું કરવો ?’ એવું લક્ષ્મણની વિચારી ક્રોધ કરીને લક્ષ્મણે હુરપ્ર અસ્ત્રથી તત્કાળ ખરના મસ્તકને છેદી નાંખ્યું. પછી ખરનો ભાઈ દ્રુપણ રાક્ષસ સેના સહિત લક્ષ્મણ સાથે યુદ્ધ કરવાને ઉદ્વિગ્ધ થયો; પરંતુ દાવાનળ જેમ યૂથ સહિત હસ્તીનો સંહાર કરે તેમ લક્ષ્મણે ક્ષણવારમાં સૈન્ય સહિત તેનો સંહાર કરી નાંખ્યો.

પછી વિરાધને સાથે લઈને લક્ષ્મણ પાછા વળ્યા. તે વખતે તેમનું વામ નેત્ર ફરક્યું, તેથી તેને આર્ચ સીતા અને રામ વિષે અત્યંત અશુભની શંકા થવા લાગી. પછી હર આવીને જોતાં એક વૃક્ષની પાસે રામને સીતારહિત એકલા દેખીને લક્ષ્મણ પરમ ખેદને પામ્યા. લક્ષ્મણ તેમની આગળ જઈને બોલ્યા; તે છતાં તેમને જોયા વગર રામ વિરહશબ્દથી પીડિત થઈ આકાશ તરફ જોઈને બોલ્યા—“હે વનદેવતા ! હું આખા વનમાં ભ્રમ્યો પણ જાનકી કોઈ ઠેકાણે મારા જોવામાં આવ્યાં નહિ. તેથી જો તમે જોયા હોય તો કહો. ભૂત અને શિકારી પ્રાણીઓથી વ્યાપ્ત એવા આ અરણ્યમાં સીતાને એકલા મૂકીને હું લક્ષ્મણની પાસે ગયો, અને હજારો રાક્ષસસુભટોની વચમાં લક્ષ્મણને એકલા મૂકીને પાછો હું આવી આવ્યો. અહા ! હું દુર્બુદ્ધિની એ કેવી બુદ્ધિ ! હે પ્રિય સીતા ! આ નિર્જન અરણ્યમાં મેં તને એકલી કેમ છોડી દીધી ? હે વત્સ લક્ષ્મણ ! તેવા રણના સંકટમાં તને એકલો મૂકીને હું પાછો કેમ આવ્યો ?” આ પ્રમાણે બોલતાં બોલતાં રામભદ્ર મૂર્છાથી પૃથ્વીપર પડી ગયા. તે વખતે પક્ષીઓ પણ આકંઠ કરીને એ મહાવીરને જોવા લાગ્યા. પછી લક્ષ્મણ બોલ્યા—“હે આર્ચ ! આ શું કરે છે ? આ તમારો ભાઈ લક્ષ્મણ સર્વ શત્રુઓ પર વિજય મેળવીને આવેલો છે.” તે વાણી સાંભળતાં જ રામચંદ્ર જાણે અમૃતથી સિંચિત થયા હોય તેમ સંજ્ઞાને પામ્યા, અને લક્ષ્મણને આગળ જોઈને તત્કાળ પોતાના અનુજ ખંધુને આલિંગન કર્યું. લક્ષ્મણે નેત્રમાં અશ્રુ લાવીને કહ્યું કે—“આર્ચ ! જરૂર કોઈ માયાવીએ જાનકીના હરણને માટે જ સિંહનાદ કરેલો, પણ હું તે દુષ્ટના પ્રાણની સાથે જાનકીને પાછી લાવીશ. માટે હમણાં ચાલો, આપણે તેની શોધ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરીએ. પ્રથમ આ વિરાધને તેના પિતાના પાતાળલંકાના રાજ્યપર બેસારો. ખર રાક્ષસની સાથે યુદ્ધ કરતાં મેં તેને વચન આપેલું છે.” તે વખતે તેમની આરાધના કરવાને ઈચ્છતા વિરાધે ત્યાંથી જ

સીતાની શોધ લાવવાને માટે વિદ્યાધરસુભટોને મોકલ્યા. તેઓના આવતાં સુધી રામ અને લક્ષ્મણ શોકાગ્રિથી વિકરાળ થઈ વારંવાર નિઃશ્વાસ લેતા અને કોથથી હોડને ડસતા ત્યાં વનમાંજ રહ્યા. વિરાધે મોકલેલા વિદ્યાધરે ઘણે દૂર સુધી જઈ આવ્યા તો પણ સીતાના ખબર મેળવી શક્યા નહિ. તેથી પાછા આવીને તેઓ નીચે મુખે ઊભા રહ્યા. તેઓને અધોમુખ રહેલા જાણી રામે કહ્યું—‘હે સુભટો ! તમે સ્વામીના કાર્યમાં યથાશક્તિ સારો ઉદ્યોગ કર્યો, તે છતાં સીતાની શોધ મળી નહિ, તેમાં તમારો શો દોષ છે ? જ્યારે દૈવ વિપરીત થાય ત્યારે તમે કે બીજા કોઈ શું કરી શકે ?’ તે વખતે વિરાધ બોલ્યો—‘હે પ્રભુ ! તમે ખેદ કરો નહિ, ખેદ ન કરવો તેજ લક્ષ્મીનું મૂળ છે, અને આ હું તમારો સેવક તૈયાર છું; માટે આજે મારી સાથે પાતાળલંકામાં મને પ્રવેશ કરાવવા માટે ચાલો. ત્યાં રહેવાથી આપને સીતાની શોધ મેળવવી ઘણી સુલભ થશે.’ પછી રામ સેના સહિત વિરાધની સાથે લક્ષ્મણ સહિત પાતાળલંકાની પરિસર ભૂમિ પાસે આવ્યા. ત્યાં શત્રુઓને મારનાર સુંદ નામે જર રાક્ષસનો પુત્ર મોટું સૈન્ય લઈને યુદ્ધ કરવા માટે સામે આવ્યો. પિતાના વધના કાઠથી તે સુંદે આગળ ચાલનારા પોતાના પૂર્વવિરોધી વિરાધની સાથે ઘોર યુદ્ધ કરવા માંડ્યું. પછી લક્ષ્મણ રણમાં આવ્યા એટલે ચંદ્રણુબાના કહેવાથી સુંદ ત્યાંથી નાસીને લંકામાં રાવણને શરણે ગયો. પછી રામ અને લક્ષ્મણે પાતાળલંકામાં પ્રવેશ કર્યો, અને તેઓએ વિરાધને તેના પિતાના રાજ્યપર બેસાડ્યો. ત્યાં ખરના મહેલમાં રામ અને લક્ષ્મણ રહ્યા, અને વિરાધ યુવરાજની જેમ સુંદના ઘરમાં રહ્યો.

અહીં સાહસગતિ વિદ્યાધર કે જે લાંબા વખતથી સુગ્રીવની સ્ત્રી તારાનો અભિલાષ ધરીને હિમાચલની ગુફામાં રહી વિદ્યા સાધતા હતા તેને ત્યાં પ્રતારણી વિદ્યા સિદ્ધ થઈ. તે વિદ્યાવડે તે કામરૂપી (ઇચ્છિત રૂપ કરનાર) દેવની જેમ સુગ્રીવનું રૂપ લઈ આકાશમાં બીજા સૂર્યની જેમ કિષ્કિંધાપુરી પાસે આવ્યો. જે વખત સુગ્રીવ ક્રીડા કરવાને માટે બહાર ઉઘાનમાં ગયો હતો, તે વખતે તારા દેવીથી સુશોભિત એવા અંતઃપુરમાં તેણે પ્રવેશ કર્યો. થોડીવાર ન થઈ તેવામાં સાચો સુગ્રીવ આવ્યો, એટલે ‘રાજ સુગ્રીવ તો અંદર ગયા છે’ એમ બોલતા દ્વારાપાળેએ તેને અટકાવ્યો. એકસરખા બે સુગ્રીવને બેઈ વાલીના પુત્રના મનમાં સંદેહ ઉત્પન્ન થયો; તેથી અંતઃપુરમાં કોઈ પ્રકારની વિપ્લવ (હાનિ) ન થવા દેવાને માટે તે સત્વર ત્યાં ગયો, અને માર્ગમાં આવતા પર્વતની નદીનું પૂર અટકે તેમ વાલીકુમારે અંતઃપુરમાં પેસતાંજ જર સુગ્રીવને અટકાવ્યો; પછી જાણે જગતના સારરૂપ સર્વસ્વ એકઠું કર્યું હોય તેમ ચૌદ અક્ષૌહિણી સેના ત્યાં એકઠી મળી. જ્યારે સેનાઓએ તે બંનેનો ભેદ જાણ્યો નહિ, ત્યારે સાચા સુગ્રીવ અને જર સુગ્રીવની તરફ તે બે ભાગે વહેંચાઈ ગઈ. પછી બંને સૈન્યમાં ભાલાઓના પડવાથી આકાશને ઉલ્કાપાતમય કરતું મોટું યુદ્ધ ચાલ્યું. સ્વારની સાથે સ્વાર, મહાવતની સાથે મહાવત, પેદલની સાથે પેદલ અને રથીની સાથે રથી એમ યુદ્ધ થવા લાગ્યું. પ્રૌઢપતિના સમાગમથી મુગ્ધા સ્ત્રીની જેમ ચતુરંગ સેનાના વિમર્દથી પૃથ્વી કંપવા લાગી. ‘અરે પરશુદમાં પ્રવેશ કરનારા ચોર ! તું સામે આવ’ એમ બોલતા સાચા સુગ્રીવે જાંચી ઝીવા કરીને જર સુગ્રીવને યુદ્ધ કરવા બોલાવ્યો, એટલે તિરસ્કાર કરેલા ઉન્મત્ત હાથીની જેમ તે જર સુગ્રીવ ઉગ્ર ગંજાના કરતો તેના સન્મુખ યુદ્ધ કરવા આવ્યો. કોથથી રાતાં નેત્ર કરતાં બંને વીરો ચમરાજના સડોદર હોય તેમ જગતને ત્રાસ પમાડતા સતા

યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. બંને વીર રણમાં ચતુર હોવાથી એક બીજાનાં તીક્ષ્ણ શસ્ત્રોને પોતપોતાનાં તીક્ષ્ણ શસ્ત્રોથી તુણી જેમ છેદવા લાગ્યા. તે વખતે બે મહિષના યુદ્ધમાં વૃક્ષના ખંડની જેમ તેઓના યુદ્ધમાં શસ્ત્રોના ખંડ એવા ઉછળવા લાગ્યા કે જેથી આકાશમાં રહેલો ખેચરીઓનો સમૂહ ભય પામવા લાગ્યો. કોઈ જનમાં શિરોમણિ તે બન્નેનાં જ્યારે સર્વ અસ્ત્રો છેદાઈ ગયાં ત્યારે બંને જંગમ પર્વતો હોય તેમ તેઓએ મદલયુદ્ધ કરવા માંડ્યું. ક્ષણવારમાં આકાશમાં ઉછળતા અને ક્ષણવારમાં ધૃત્વીપર પડતા તે બન્ને વીરચૂડામણિ કુકડાની જેમ જણાવા લાગ્યા. પ્રાંતે બંને સરખા બળવાન હોવાથી એક બીજાને જીતવાને અસમર્થ થતાં તેઓ બે વૃષભની જેમ દૂર ખસીને ઊભા રહ્યા.

પછી સાચા સુગ્રીવે પોતાની સહાયને માટે હનુમાનને બોલાવ્યા, અને બીર સુગ્રીવની સાથે ફરીવાર ઉગ્ર યુદ્ધ કરવા માંડ્યું. હનુમાન બન્નેનો લેદ ન બાણવાથી બેઈજ રહ્યો; તેથી બીર સુગ્રીવે ઉગ્રપણે સાચા સુગ્રીવને કુટી નાંખ્યો. બીજાવાર યુદ્ધ કરવાથી સુગ્રીવ મનથી અને શરીરથી ખિન્ન થઈ ગયો; તેથી કિષ્કિંધાપુરીમાંથી બહાર નીકળીને કોઈ આવાસમાં જઈને રહ્યો. બીર સુગ્રીવ સ્વસ્થ મનથી રાજમહેલમાં જ રહ્યો, પણ વાલીકુમારના અટકાવવાથી અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરી શક્યો નહિ. સાચો સુગ્રીવ ગ્રીવા નમાવીને ચિંતવવા લાગ્યો કે—“અહા ! આ મારો સ્ત્રીલંપટ શત્રુ કુડકપટમાં ચતુર જણાય છે. તેણે માયાથી વશ કરેલા મારા પોતાના માણસો પણ તેના થઈ ગયા છે. અહા ! આ તો પોતાના ઘોડાથી જ પોતાનો પરાભવ થયો છે. હવે માયાના પરાક્રમથી ઉત્કુબ્ધ એવા આ શત્રુને મારે કેવી રીતે મારવો? અરે ! પરાક્રમ વિનાના અને વાલીના નામને લબ્ધવનાર એવા મને ધિક્કાર છે ! એ મહાબળવાન વાલીને ધન્ય છે કે જે આખંડ પુરુષવ્રત રાખી રાજને તુણી જેમ છોડી દઈ પરમપદને પામી ગયા. મારો પુત્ર અંદ્રશિખ સર્વજગતમાં બળવાન છે પણ તે શું કરી શકે! કારણ કે બન્નેના લેદને નહિ બાણવાથી તે કોની સહાય કરે અને કોને મારે? પણ એ અંદ્રશિખકુમારે એક કામ બહુ સારું કર્યું છે કે તે પાપીને અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરવા દીધો નથી. હવે એ બલિષ્ઠ શત્રુનો વધ કરવાને માટે અતિ બળવાન એવા કયા વીરનો હું આશ્રય કરું? કારણ કે શત્રુ પોતાથી કે બીજાથી પણ હુણવા યોગ્ય જ છે. આ શત્રુનો ઘાત કરવાને ત્રણ લોકમાં વીર અને મરૂતના યજ્ઞનો ભાગ કરનાર રાવણને જઈને ભરું? પણ તે રાવણ પ્રકૃતિથી જ સ્ત્રી લંપટ અને ત્રણ લોકમાં કંટકરૂપ છે; તેથી તે તો તેને અને મને બન્નેને મારીને પોતે જ તારાને ગ્રહણ કરે. આવી આપત્તિમાં સહાય કરવાને સમર્થ તો અતિ ઉગ્ર એવો એક બીર રાક્ષસ હતો, પણ તેને તો લક્ષ્મણે મારી નાંખ્યો છે; માટે આ વખતે તો ત્યાં જઈ એ રામલક્ષ્મણને જ મિત્ર કરું કારણ કે શરણે આવેલા વિરાધને તેઓએ તત્કાળ પાતાળલંકાનું રાજ્ય આપ્યું છે, અને હાલ પૂર્ણ પરાક્રમવાળા તેઓ વિરાધના આગ્રહથી પાતાળલંકામાં રહેલા છે” આવો વિચાર કરી સુગ્રીવે એક પોતાના વિશ્વાસપાત્ર હૃતને એકાંતમાં સમજાવીને વિરાધની પાસે મોકલ્યો. હૃતે પાતાળલંકામાં જઈ વિરાધને પ્રણામ કરીને પોતાના સ્વામીને પ્રાપ્ત થયેલા કબ્જોનો બધો વૃત્તાંત જણાવ્યો અને કહ્યું કે—“મારા સ્વામી સુગ્રીવ અત્યારે મોટી આપત્તિમાં આવી પડ્યા છે, તેથી તમારી મારફત રામલક્ષ્મણનું શરણ કરવા ઇચ્છું છે.” તે સાંભળી વિરાધે હૃતને કહ્યું કે ‘તું જઈને કહે કે સુગ્રીવ સત્વર અહીં આવે, કેમકે સપુરુષોનો સંગ પુણ્યથી જ પ્રાપ્ત થાય છે.’ આ પ્રમાણે કહેવાથી હૃત તરત જ ત્યાંથી સુગ્રીવની પાસે આવ્યો અને તે સંદેશો નવેદન કર્યો.

પછી સુગ્રીવ અશ્વોના ગ્રીવાલરણના શબ્દોથી સર્વ દિશાઓને ગળવતો અને વેગથી દુરને અદ્ધર કરતો ચાલી નીકળ્યો અને ક્ષણવારમાં જેમ ઉપગૃહ (પાસેના ઘર) માં આવે તેમ તે પાતાળલોકમાં આવી પહોંચ્યો. વિરાધની પાસે આવતાં વિરાધ હર્ષથી સામે ઉભો થયો; પછી વિરાધે તેને સાથે લઈ જઈને દયાળુ રામભદ્રને નમસ્કાર કરાવ્યો, અને તેનું બધું દુઃખ નિવેદન કર્યું. સુગ્રીવ બોલ્યો—“હે પ્રભુ! આ મારા દુઃખમાં તમે જ મારી ગતિ છો. જ્યારે છિંક તદ્દન બંધ થઈ જાય છે ત્યારે સૂર્યનું જ શરણ થાય છે; એટલે તેની સામું જોવાથી જ પાછી પ્રાપ્ત થાય છે.” પોતે સ્ત્રીવિયોગથી દુઃખી હતા છતાં તેના દુઃખનો ઉચ્છેદ કરવાનું રામે કબુલ કર્યું. મહાન પુરૂષો પોતાના કાર્ય કરતાં બીજાના કાર્યમાં અધિક યતન કરે છે. પછી વિરાધે સીતાના હરણનું બધું વૃત્તાંત સુગ્રીવને જણાવ્યું, એટલે સુગ્રીવે અંજલિ જોડી રામભદ્રને કહ્યું કે—“હે દેવ! વિધની રક્ષા કરવાને સમર્થ એવા તમારે અને વિધને પ્રકાશ આપનાર સૂર્યને કાંઈ કારણની અપેક્ષા નથી; તથાપિ હું કહું છું કે તમારા પ્રસાદથી મારા શત્રુનો નાશ થશે એટલે સૈન્ય સાહત હું તમારો અનુચર, થઈ ને રહીશ અને અદ્વય સમયમાં સીતાની શોધ લાવીશ.” પછી રામ સુગ્રીવની સાથે કિષ્કિંધા-નગરીએ આવ્યા. વિરાધ સાથે આવતો હતો તેને સમજાવીને પાછો વાળ્યો.

રામચંદ્ર કિષ્કિંધાપુરના દ્વાર પાસે આવીને સ્થિત થયા; એટલે સાચા સુગ્રીવે જાન સુગ્રીવને સુદ્ધ કરવા બોલાવ્યો. બોલાવતાં જ જાન સુગ્રીવ ગર્જના કરતો નગરની બહાર આવ્યો. “ભોજનને માટે બ્રાહ્મણોની જેમ રણને માટે શૂરવીરો આગસુ હોતા નથી.” પછી દુધર ચરણના ન્યાસથી પૃથ્વીને કંપાવતા તે બન્ને વીરો વનના ઉન્મત્ત હાથીની જેમ સુદ્ધ કરવા લાગ્યા. રામ તેઓને સમાન રૂપવાળા જોઈને પોતાનો સુગ્રીવ કયો અને બીજો સુગ્રીવ કયો? એમ સંશય પામી ક્ષણવાર તટસ્થપણે ઉભા રહ્યા. પછી પ્રથમ તો ‘આ પ્રમાણે કરવું’ એવો વિચાર કરીને રામે વળવર્ત્ત ધનુષ્યનો ટંકાર કર્યો. તે ધનુષ્યના ટંકારમાત્રથી જ સાહસગતિ વિદ્યાધરની રૂપાંતર કરનારી વિદ્યા ક્ષણવારમાં હરિણીની જેમ પલાયન કરી ગઈ; એટલે તેને ઓળખીને રામે કહ્યું—‘રે પાપી! માયાથી સર્વને મોહિત કરીને તું પરસ્ત્રી સાથે રમવાને ઈચ્છે છે, પણ હવે ધનુષ્ય ચડાવ. આ પ્રમાણે રામે તેનો તિરસ્કાર કર્યો. પછી એક જ બાણથી રામે તેના પ્રાણ હરો લીધા. “સિંહને હરિણને મારવામાં બીજા અપાટાની જરૂર હોતીજ નથી.” પછી વિરાધની જેમ સુગ્રીવને કિષ્કિંધાપુરીના રાજ્ય ઉપર બેસાડ્યો, અને તેના પુરજનો તથા સેવકો પૂર્વની જેમ એ સાચા સુગ્રીવને નમવા લાગ્યા. પછી વાનરપતિ સુગ્રીવે અંજલિ જોડીને પોતાની અતિ સુંદર તેર કન્યાઓ આપવા માટે રામને પ્રાર્થના કરી. રામે કહ્યું—‘હે સુગ્રીવ! સીતાની શોધને માટે પ્રયત્ન કરો, આ કન્યાઓની કે બીજી કોઈ વસ્તુની મારે જરૂર નથી.’ આ પ્રમાણે કહીને રામ નગરની બહાર ઉદ્યાનમાં રહ્યા, અને તેમની આજ્ઞાથી સુગ્રીવે નગરીમાં પ્રવેશ કર્યો.

આ તરફ લંકાપુરીમાં મંદોદરી વિગેરે રાવણના અંતઃપુરની સ્ત્રીઓ ખર, દ્વષણ વિગેરેના વધનો વૃત્તાંત સાંભળીને રૂદ્ધ કરવા લાગી. રાવણની બેન ચંદ્રણા પણ સુંદની સાથે રૂદ્ધ કરતી અને બે હાથે છાતી કુટતી રાવણના ઘરમાં આવી. રાવણને જોઈ તેને કંઈ વળગી પડીને તે બે સ્વરે-રોપી બોલી કે— “અરે! દૈવે મને મારી નાંખી. મારો પુત્ર; મારો પતિ, મારા બે દિયર અને ચૌદહજાર કુલપતિઓ માર્યા ગયા. હે બંધુ! તું જીવતાં છતાં અભિમાની શત્રુઓએ તારી આપેલી પાતાળલોકાની રાજધાની પણ અમારી પાસેથી આંચકી લીધી! તેથી આ સુંદ પુત્રની સાથે હું જીવ લઈ નાસીને તારે શરણે

આવી છું, માટે કહે હવે ક્યાં જઈને રહું ?” આ પ્રમાણે રૂઢન કરતી પોતાની બેનને રાવણે સમજાવીને કહ્યું કે-“ તારા પતિપુત્રને હજીનારને હું થોડા કાળમાં મારી નાંખીશ.”

એક વખતે રાવણ આ શોકથી અને સીતાના વિરહની પીડાથી ક્ષણ ચુકેલા વ્યાધની જેમ નિરાશ થઈને પોતાની શય્યા ઉપર આલોટતો હતો, તે સમયે મંદોદરીએ આવીને કહ્યું કે-“ હે સ્વામી ! પ્રાકૃત (સાધારણ) મનુષ્યની જેમ આમ નિશ્ચેષ્ટ થઈ ને કેમ રહ્યા છો ?” રાવણે કહ્યું કે-“સીતાના વિરહતાપથી હું કાંઈપણ ચેષ્ટા કરવાને કહેવાને, કે બેવાને સમર્થ નથી; તેથી હે માનિની ! તારે જો મને જીવતો રાખવો હોય તો તું માન છોડી સીતાની પાસે જા, અને તેને વિનયથી સમજાવ કે જેથી તે મારી સાથે કીડા કરવાની ઇચ્છા કરે. મેં ગુરૂની સાક્ષીએ એવો નિયમ લીધો છે કે ‘ નહિ ઇચ્છતી એવી પરસ્ત્રીને હું કદિ પણ ભોગવીશ નહિ. ’ આ નિયમ અત્યારે મારે અર્ગલારૂપ થઈ પડ્યો છે.” આવા રાવણનાં વચન સાંભળી પતિની પીડાથી પીડિત થયેલી કુલીન મંદોદરી તત્કાળ દેવ-મરણ ઉદ્યાનમાં આવી, અને તેણે સીતાને કહ્યું કે-“ હું મંદોદરી નામે રાવણની પટ્ટરાણી છું, પરંતુ હું તમારી દાસી થઈને રહીશ, માટે તમે રાવણને ભજો. હે સીતા ! તમને ધન્ય છે કે જેના ચરણક્રમણ હમેશાં સેવવાને સર્વ વિશ્વને સેવા યોગ્ય ચરણક્રમણવાળા મારા બળવાન પતિ પણ ઈચ્છે છે; જો રાવણ જેવો પતિ મળે તો પછી તેની પાસે એક રાંક માત્ર અને પેદલ જેવા તેમ જ ભૂચર અને તપસ્વી રામભદ્ર પતિ કેણુ માત્ર છે ?” આવાં મંદોદરીનાં વચન સાંભળીને સીતા ક્રોધથી બોલ્યા કે-“સિંહ ક્યાં અને શિયાળ ક્યાં! ગરૂડ ક્યાં અને કાક પક્ષી ક્યાં ! તેમ જ તારો પતિ રાવણ ક્યાં અને મારા પતિ રામ ક્યાં ! અહો ! તારી અને તે પાપી રાવણની વચ્ચે ઠંપતીપણું ઘટતું જ થયું જણાય છે; કેમકે તે પુરૂષ (રાવણ) બીજી સ્ત્રીની સાથે રમવા ઈચ્છે છે અને તું તેની સ્ત્રી તેની કુટુંબી (ફતી) થાય છે. અરે પાપી સ્ત્રી ! તું મુખ બેવાને પણ યોગ્ય નથી, તો ભાષણ કરવાને યોગ્ય શી રીતે હોય ? માટે શીઘ્ર આ સ્થાનમાંથી ચાલી જા, મારો દષ્ટિમાર્ગ છોડી દે.” એ સમયે રાવણ પણ ત્યાં આવ્યો અને બોલ્યો કે-“ હે સીતા ! તું એના ઉપર શા માટે કોપ કરે છે ? આ મંદોદરી તો તારી દાસી છે અને હે દેવી ! હું પોતે તારો દાસ છું; માટે મારી પર પ્રસન્ન થા. હે બાનકી ! તું આ માણસને (રાવણને) દષ્ટિથી પણ કેમ પ્રસન્ન કરતી નથી ?” મહાસતી સીતાએ વિમુખ થઈને કહ્યું કે-“ અરે દુષ્ટ ! મને રામની સ્ત્રીને હરણ કરવાથી તારી ઉપર યમરાજે દષ્ટિ કરી છે. હે હતાશ અને અપ્રાર્થિત વસ્તુની પ્રાર્થના કરનાર ! તારી આશાને ધિક્કાર છે ! શત્રુઓના કાળરૂપ અનુજબંધુ સાહત રામ આગળ તું કેટલું જીવવાનો છે ?” આવી રીતે સીતાએ તેના ઉપર આકાશ ક્યાં છતાં પણ રાવણ વારંવાર તેને પૂર્વવત કહેવા લાગ્યો. અહા ! બલવતી કામાવસ્થાને ધિક્કાર છે ! એ સમયે બાણે વિપત્તિમાં મગ્ન થયેલ સીતાને બેઈ શક્યા ન હોય તેમ સૂર્ય પશ્ચિમસમુદ્રમાં મગ્ન થતો (અસ્ત-પામ્યો), અને ઘોર રાત્રિ પ્રવર્તી, એટલે તે વખતે ઘોર બુદ્ધિવાળો રાવણ ક્રોધથી અને કામથી અધ બનીને સીતાને ઉપસર્ગ કરવા લાગ્યો.

ધ્રુવડ પક્ષીઓ ધ્રુતકાર કરવા લાગ્યા, ફેરૂઓ કુંફાડા મારવા લાગ્યા, નહાર વિચિત્ર રીતે બોલવા લાગ્યા, બીલાડાઓ પરસ્પર વઢવા લાગ્યા, વ્યાધ પુંછડા પછાડવા લાગ્યા, સર્પો કુંફાડા મારવા લાગ્યા, પિશાચ, પ્રેત, વેતાળ અને ભૂત ઉઘાડી કાતી લઈને ફરવા લાગ્યા, બાણે યમરાજના સલાસદ હોય તેવા રાવણે વિકુર્વેલા તે સર્વ ભયંકર પ્રાણીઓ ઉછળતાં અને માઠી ચેષ્ટા કરતાં સીતાની પાસે આવ્યાં. મનમાં પંચપરમેષ્ઠી નમસ્કારનું

ધ્યાન કરતી સીતા સ્થિર બેસી રહી, પણ ભયથી ડરીને રાવણને ભળ્યો નહિ. આ રાત્રિનું સર્વ વૃત્તાંત પ્રાતઃકાળે વિલીષણના જાણવામાં આવ્યું, એટલે તેણે રાવણ પાસે આવતાં પ્રથમ સીતાની પાસે આવીને તેને પૂછ્યું કે-‘હે ભદ્રે ! તમે કોણ છો ? કોની સ્ત્રી છો ? ક્યાંથી આવ્યાં છો ? અને અહીં તમને કોણ લાવ્યું છે ? તે સર્વ ભય પામ્યા વિના જેમ હોય તેમ જણાવો; હું પરસ્ત્રીનો સહાદર છું.’ તેને મધ્યસ્થ જાણી સીતા નીચું મુખ રાખીને બોલ્યાં-“હું જનક રાજાની પુત્રી અને ભામંડલ વિદ્યાધરની બેન છું, તેમજ રામભંદ્રની પત્ની અને રાજા દશરથની પુત્રવધૂ છું. મારું નામ સીતા છે. અનુજાનું સહિત પતિની સાથે હું દંડકારણ્યમાં આવી હતી. ત્યાં મારા દિયર લક્ષ્મણ કીડા કરવાને માટે આમતેમ કરતા હતા; તેવામાં આકાશમાં અધર રહેલું એક મહા શ્વેદ ખડ્ગ તેમના જોવામાં આવ્યું, એટલે કૌતુકથી તેમણે હાથમાં લીધું પછી નજીકમાં વંશજાળ હતી તે તેણે તેના વતી છેદી નાંખી, જેથી તેની અંદર રહેલા તે ખડ્ગના સાધકનું મસ્તક અજાણતાં કપાઈ ગયું. ‘આ કોઈ મારી સામે યુદ્ધ નહિ કરનારા નિરપરાધી પુરૂષને મેં મારી નાંખ્યો, તે ઘણું ખોટું કયું’ એવો પશ્ચાત્તાપ કરતા મારા દિયર તેમના મોટા ભાઈ પાસે આવ્યા. થોડી વારમાં મારા દિયરને પગલે તે ખડ્ગસાધકની ઉત્તરસાધિકા કોઈ સ્ત્રી કોપયુક્ત ચિત્તે અમારી પાસે આવી. અદ્ભુત રૂપવડે ઈંદ્ર જેવા મારા પતિને જોઈને એ કામપીડિત સ્ત્રીએ કીડા કરવાને માગણી કરી, પણ મારા પતિએ તેને જાણી લઈને તેની માગણીને અસ્વીકાર કર્યો; એટલે તે ત્યાંથી ચાલી ગઈ અને મોટું રાક્ષસોનું ઉગ્ર સૈન્ય લઈને પાછી આવી. પછી ‘જે સંકટ પડે તો સિંહનાદ કરવો એવો સંકેત કરીને લક્ષ્મણ તેની સાથે યુદ્ધ કરવા ગયા. પછી માયાવડે ખોટો સિંહનાદ કરી, મારા પતિને મારાથી દૂર કરીને, માઠી વાંચ્છાવડે આ રાક્ષસ (રાવણ) પોતાના વધ માટે જ મને અહીં લઈ આવ્યો છે.” આ પ્રમાણે તેનું સર્વ વૃત્તાંત સાંભળીને વિલીષણે રાવણ પાસે જઈ નમસ્કાર પૂર્વક કહ્યું-‘હે સ્વામી ! તમે આ કામ આપણા કુળને દૂષણ લાગે તેવું કયું છે; પણ હવે જ્યાં સુધી રામલક્ષ્મણ આપણને મારવા માટે અહીં નથી આવ્યા, ત્યાં સુધીમાં આ સીતાને સત્વર તેમની પાસે મૂકી આવો.’ વિલીષણનાં આવાં વચન સાંભળી રાવણ કોપથી રાતાં નેત્ર કરીને બોલ્યો કે-‘અરે ભીર ! તું આવું શું બોલે છે ? શું તું મારા પરાક્રમને ભૂલી ગયો ? આ સીતા અનુત્તર કરવાથી અવશ્ય મારી સ્ત્રી થશે; અને પછી જો એ ખિચારા રામલક્ષ્મણ અહીં આવશે તો હું તેમને મારી નાંખીશ. વિલાષણે કહ્યું-‘હે જાતા ! જ્ઞાનીનું વચન સત્ય થવાનું જણાય છે કે રામની પત્ની સીતાને માટે આપણા કુળનો ક્ષય થવાનો છે, નહિ તો આ ભક્ત બંધુનું વચન તું શા માટે ન માને અને મેં માર્યા છતાં દશરથ રાજા કેમ જીવે ? હે મહાજન ! જે ભાવી વસ્તુ છે તે અન્યથા થવાની નથી, તથાપિ હું તને પ્રાર્થું છું કે આપણા કુળનો ઘાત કરનારી સીતાને છોડી દે.” જાણે વિલીષણની વાણી સાંભળીજ ન હોય તેમ કરી સીતા પાસે જઈ તત્કાળ સીતાને પુષ્પક વિમાનમાં બેસારીને રાવણ દરવા લાગ્યો અને પોતાની સમૃદ્ધિ બતાવવા લાગ્યો કે-‘હે હંસગામિની ! આ રત્નમય શિખરવાળા અને સ્વાદિષ્ટ જળના નિઝરણાવાળા મારા કીડા-પર્વતો છે, નંદનવનની જેવાં આ ઉદ્યાનો છે, આ ઈચ્છા પ્રમાણે ભોગવવા યોગ્ય ધારાગૃહો છે, આ હંસ સહિત કીડાનદીઓ છે. હે સુદર બ્રહ્મદીવાળી સ્ત્રી ! સ્વર્ગના ખંડ જેવાં આ રતિગૃહો છે, આમાં જ્યાં તારી પ્રીતિ હોય ત્યાં તું મારી સાથે કીડા કર.’ હંસની જેમ રામના ચરણકમળનું ધ્યાન કરતી સીતા રાવણની આવી વાણી સાંભળીને પૃથ્વીની જેમ ધીરજ ધરીને કિંચિત્ પણ ક્ષોભ પામી નહિ. રાવણે સર્વ રમણીય સ્થાનોમાં ભરી ભરીને છેવટે સીતાને પાછી અશોકવનમાં મૂકી.

જ્યારે રાવણને ઉન્મત્ત થઈ ગયેલ જોયો અને પોતાનાં વચનની યુક્તિમાં આવે તેમ ન લાગ્યું ત્યારે વિભીષણે તે વિષે વિચાર કરવાને માટે કુળપ્રધાનોને બોલાવ્યા. પછી વિભીષણ બોલ્યો કે—“હે કુળમંત્રીઓ ! કામાદિક અંતરશત્રુઓ ભૂતની પેઠે વિષમ છે, તેઓમાંથી એક પણ પ્રમાદી જનને હેરાન કરે છે. આપણો સ્વામી રાવણ અત્યંત કામાતુર થયો છે. એકલો કામદેવજ ઘણો દુર્જય છે, તો પછી જો પરસ્પરીની ઇચ્છાથી તેને સહાય મળે તો પછી તેની વાતજ શી કરવી? તે કામના પ્રસંગથી લંકાપુરીનો સ્વામી અતિ બળવાન છતાં પણ તે અત્યંત દુઃખસાગરમાં જલદી આવી પડશે.” મંત્રીઓ બોલ્યા—“અમે તો નામનાજ મંત્રીઓ છીએ, ખરેખરા મંત્રી તો તમેજ છો, કે જેની આવી દૂરદર્શી દષ્ટિ છે. જ્યારે સ્વામી કેવળ કામને વશ થયા છે, ત્યારે મિથ્યાદષ્ટિ પુરૂષને જૈનધર્મના ઉપદેશની જેમ તેને આપણો મંત્ર (વિચાર) શું અંસર કરી શકશે? સુગ્રીવ અને હનુમાન જેવા પુરૂષો પણ તે સમને મળી ગયા છે; પરંતુ ‘ન્યાયી મહાત્માના પક્ષને કોણ ચડણ ન કરે?’ સીતાનાં નિમિત્તે રામભદ્રને હાથે આપણા કુળનો ક્ષય જ્ઞાનીએ કહેલો છે, તથાપિ પુરૂષને આધીન હોય તે સમયને યોગ્ય કર્તવ્ય કરવું ઘટિત છે.”

આ પ્રમાણેનાં મંત્રીઓનાં વચન સાંભળીને વિભીષણે લંકાના કિલ્લા ઉપર ચંત્રવિજેરે ગોઠવી દીધાં. કેમકે ‘મંત્રીઓ મંત્રરૂપ નેત્રથી અનાગત વસ્તુને પણ જુએ છે.’

અહીં સીતાના વિરહથી પીડિત રામ, લક્ષ્મણે આપેલા આશ્વાસનથી માંડમાંડ કાળ નિર્ગમન કરતા હતા. એક વખતે રામે લક્ષ્મણને શિક્ષા આપીને સુગ્રીવની પાસે મોકલ્યા. લક્ષ્મણ ભાથાં, ધનુષ્ય અને ખડ્ગ લઈને સુગ્રીવની પાસે આવ્યા. ચરણન્યાસથી પૃથ્વીને ચૂર્ણ કરતા, પર્વતને કંપાવતા અને વેગના ઝપાટાથી લટકતી ભુજવડે માર્ગનાં વૃક્ષોને પાડી નાંખતા તે કિષ્કિંધામાં આવ્યા. ઉત્કટ બ્રહ્મીથી ભયંકર લલાટવાળા અને રાતાં લોચનવાળા લક્ષ્મણને જોઈને ભય પામેલા દ્વારપાળોએ તત્કાળ માર્ગ આપ્યો, એટલે તે સુગ્રીવના મંદિરમાં આવ્યા. લક્ષ્મણને આપેલા સાંભળી કપિરાજ સુગ્રીવ અંતઃપુરમાંથી તત્કાળ બહાર નીકળ્યો અને ભયથી કંપતો કંપતો તેમની પાસે ઊભો રહ્યો. લક્ષ્મણે કાંધથી કહ્યું—“અરે વાનર ! હવે તું કૃતાર્થ થઈ ગયો ! કામ સરી રહ્યા પછી અંતઃપુરથી પરિવૃત્ત થઈ નિઃશંકપણે સુખમાં નિમગ્ન થઈ રહ્યો છે. સ્વામી રામભદ્ર વૃક્ષ તળે બેસી વર્ષ જેવા દિવસો નિર્ગમન કરે છે, તે તું બાણુતો નથી? સ્વીકારેલી વાત પણ ભૂલી ગયો જણાય છે. હવે સીતાની શોધ લેવાને ઊભો થા. સાહસગતિને માર્ગે જ નહિ, તે માર્ગે હજુ સંકોચ પામી ગયો નથી.” લક્ષ્મણનાં આવાં વચન સાંભળી સુગ્રીવ તેમના ચરણમાં પડીને બોલ્યો—“હે સ્વામી ! પ્રસન્ન થાઓ, મારા પ્રમાદને સહન કરો, કેમકે તમે મારા પ્રભુ છો.” આવી રીતે લક્ષ્મણને આરાધી તેમને આગળ કરીને સુગ્રીવ રામભદ્રની પાસે આવ્યો, અને ભક્તિથી તેમને પ્રણામ કર્યા પછી સુગ્રીવે પોતાના સૈનિકોને આજ્ઞા કરી કે ‘હે સૈનિકો ! તમે સર્વ પરાક્રમી છો, અને સર્વત્ર અરબલિત ગતિવાળા છો, માટે સર્વ ઠેકાણે ફરીને સીતાની શોધ કરો.’ આ પ્રમાણે આજ્ઞા થતાં સર્વ સૈનિકો સર્વ બેઠોમાં, પર્વતોમાં, સમુદ્રમાં અને ગુફાઓમાં ત્વરાથી ફરવા લાગ્યા.

સીતાનું હરણ થયાના બેઘર સાંભળી ભામંડલ રામચંદ્રની પાસે આવ્યો અને અત્યંત દુઃખી થઈને ત્યાંજ રહ્યો. પોતાના સ્વામીના દુઃખથી પીડિત થયેલો વિરાધ મોટું સૈન્ય લઈને ત્યાં આવ્યો, અને ચિરકાળના પેદલની જેમ તે પણ રામની સેવા કરતો સતો ત્યાં જ રહ્યો. સુગ્રીવ પોતે શોધ કરવા નીકળ્યો. તે અનુક્રમે કંબુદ્વીપમાં આવ્યો, એટલે તેને

દૂરથી જોઈને રત્નજટી વિચારવા લાગ્યો કે, ‘શું’ રાવણે મારા અપરાધને સંભારી મારો વધ કરવા માટે આ મહાબાહુ વાનરપતિ સુગ્રીવને મોકલ્યો હશે ? એ પરાક્રમી રાવણે પૂર્વે મારી સર્વ વિદ્યા હરી લીધી છે, અને હવે આ વાનરપતિ મારા પ્રાણને હરી લેશે.’ આ પ્રમાણેના વિચારમાં પડેલા રત્નજટીની પાસે સુગ્રીવ ત્વરાથી આવ્યો અને બોલ્યો કે- ‘હે રત્નજટી ! મને જોઈને તું ઊભો પણ કેમ થયો નહિ ? શું’ તું આકાશગમન કરવામાં આગસુ થઈ ગયો છે ?’ રત્નજટી બોલ્યો- ‘જનકીનું હરણ કરતાં રાવણની સાથે હું યુદ્ધ કરવા ગયો, ત્યાં તેણે મારી સર્વ વિદ્યા હરી લીધી છે.’ પછી સુગ્રીવ તેને ઉપાડીને તત્કાળ રામના ચરણ પાસે લાવ્યો. રામે તેને સર્વ વાત પૂછી, એટલે તે સીતાને વૃત્તાંત કહેવા લાગ્યો- ‘હે દેવ ! કૂર અને દુરાત્મા એવા રાવણે સીતાને હરી લીધી છે, અને કોપ કરીને મારી વિદ્યાઓ પણ હરી છે. ‘હે રામ ! હા વત્સ લક્ષ્મણ ! હા બ્રાત ભામંડલ ! એમ પોકાર કરીને રૂદ્ધ કરતા સીતાને સાંભળીને મને રાવણ ઉપર કોપ ચડ્યા હતો.’ આ પ્રમાણે સીતાનું વૃત્તાંત સાંભળીને રામ ખુશી થયા, અને તેમણે સુરસંગીતપુરના પતિ રત્નજટીને આલિંગન આપ્યું. પછી રામ વારંવાર સીતાના વૃત્તાંત વિષે તેને પૂછતા હતા અને તેમના મનની પ્રીતિને માટે તે વારંવાર કહેતો હતો. પછી રામે સુગ્રીવ વિગેરે મહાસુભટોને પૂછ્યું કે ‘અહીંથી તે રાક્ષસની લંકાપુરી કેટલી દૂર છે ? તેઓ બોલ્યા કે- ‘તે પુરી દૂર હોય કે નજીક હોય તેથી શું’ વળ્યું ? કેમકે જગતનો વિજય કરનાર તે રાવણની આગળ અમે સર્વે તુલ્ય સમાન છીએ.’ રામ બોલ્યા- ‘તે જતાશે કે નહિ જતાય એ ચિંતા તમારે કરવી નહિ, માત્ર દર્શનના જામીનની પેઠે અમને તે ખતાવો. પછી લક્ષ્મણે છોડેલાં બાણો જેના ગળાના રૂધિરનું પાન કરશે તેવા તે રાવણને જોવાથી તમે તેનું સામર્થ્ય થોડા સમયમાં જાણી લેશો.’ લક્ષ્મણ બોલ્યા- ‘તે રાવણ કોણ માત્ર છે કે જેણે શ્વાનની જેમ અસાર છળ કરીને આવું કામ કર્યું ! સંશ્રામરૂપ નાટકમાં સભ્ય થઈ રહેલા એવા તમે જોતાં એ છળી રાવણનું શિર હું ક્ષત્રિય આચારથી છેદી નાંખીશ.’ તે સમયે જાંખવાને કહ્યું કે- ‘તમારામાં તે સર્વ વાત ઘટે છે; પણ જે કેટિશિલાને ઉપાડશે તે રાવણને મારશે, એવું અનલવીર્ય નામના જ્ઞાની સાધુએ કહેલું છે, તો અમારી પ્રતીતિને માટે તમે તે શિલા ઉપાડો.’ લક્ષ્મણે કહ્યું ‘બહુ સારું.’ એટલે તેઓ તત્કાળ જ્યાં કેટિશિલા હતી ત્યાં લક્ષ્મણને આકાશમાર્ગે લઈ ગયા. લક્ષ્મણે લતાની જેમ તે શિલાને ભુજથી ઉપાડી. તત્કાળ દેવતાઓએ ‘સાધુ, સાધુ’ શબ્દ બોલીને આકાશમાંથી પુષ્પવૃષ્ટિ કરી. તે જોઈને સર્વને પૂર્ણ પ્રતીતિ આવી. પછી તેઓ પૂર્વની જેમ લક્ષ્મણને આકાશમાર્ગે કિષ્કિંધામાં રામની પાસે લાવ્યા. ત્યાં વૃદ્ધ કપિઓ બોલ્યા કે- ‘જરૂર તમારાથી રાવણનો ક્ષય થશે; પણ નીતિવાન પુરૂષોની એવી રીતિ છે કે પ્રથમ હૃત મોકલવો જોઈએ. જો સંદેશો લઈ જનાર હૃતથી પ્રયોજન સિદ્ધ થાય તો પછી રાજાઓને પોતાને ઉલ્લેખ કરવાની કાંઈ જરૂર નથી; પરંતુ કોઈ પરાક્રમી અને સમર્થ હૃતને ત્યાં મોકલવો, કારણ કે લંકાપુરીમાં પ્રવેશ કરવો અને નીકળવું તે પણ ઘણું મુશ્કેલ છે, એમ સંભળાય છે. તે હૃત લંકામાં જઈ સીતાને પાછી અર્પણ કરવા માટે વિભીષણને કહેવું; કારણ કે રાક્ષસકુળમાં તે ઘણો નીતિમાન પુરૂષ છે. વિભીષણ સીતાને છોડી દેવા રાવણને કહેશે, અને રાવણ જો તેની અવજા કરશે તો તે તત્કાળ તમારી પાસે આવશે.’ આવી વૃદ્ધ કપિઓની સલાહને રામ સંમત થયા, એટલે સુગ્રીવે શ્રીભુતિની સાસુ જોઈને હનુમાનને બોલાવ્યા. તેજથી સૂર્ય જેવા હનુમાને તત્કાળ ત્યાં આવી સુગ્રીવ વિગેરેથી વીંટાઈ સભામાં બેઠેલા રામને પ્રણામ કર્યા. સુગ્રીવે રામને કહ્યું કે- ‘આ પવનંજયના વિનયી પુત્ર હનુમાન વિપત્તિને વખતે અમારા બંધુ છે. સર્વ વિદ્યા-

ધરેમાં તેના જેવો બીજો કોઈ નથી. તેથી હે સ્વામી ! સીતાની શોધને માટે તેનેજ આજ્ઞા આપો.' તે વખતે હનુમાન બોલ્યા કે—“મારા જેવા અનેક કપિઓ છે, પણ આ સુગ્રીવ રાજા મારી પર સ્નેહને લીધે આમ કહે છે. ગવ, ગવાક્ષ, ગવચ, શરભ, ગંધમાદન નીલ, દ્વિવિદ, મૈંદ, જાંબવાન, અંગદ, નલ અને બીજા ઘણા પરાક્રમી કપિઓ અહીં હાજર છે, તે સઘળામાં હું પણ તમારું કાર્ય સાધવાને માટે તેઓની સંખ્યાને પૂરતારો છું, કહો તો રાક્ષસદ્વીપ સહિત લંકાને ઉપાડીને અહીં લાવું અને કહો તો બાંધવ સહિત રાવણને બાંધીને અહીં લઈ આવું ?” રામ બોલ્યા—“વીર હનુમાન ! તારામાં એ સર્વ સંભવે છે; પરંતુ હમણું તો લંકાપુરીએ જ અને ત્યાં સીતાની શોધ કર. આ મારી મુદ્રિકા એંધાણીને માટે લઈ જા, તે સીતાને આપજે, અને તેના ચૂડામણિ એંધાણીને માટે અહીં લાવજે. તેને મારો સંદેશો આ પ્રમાણે કહેજે કે—હે દેવી ! રામભદ્ર તમારા વિયોગથી અત્યંત પીડિત થઈ તમારું જ ધ્યાન કરે છે. હે જીવિતેશ્વરી ! મારા વિયોગથી જીવિતનો ત્યાગ કરશો નહિ; કેમકે થોડા સમયમાં તમે રાવણને લક્ષ્મણથી હણાએલો જોશો.” હનુમાને કહ્યું—“હે પ્રભુ ! જ્યાં સુધી તમારી આજ્ઞા પ્રમાણે કરીને હું લંકામાંથી પાછો આવું ત્યાં સુધી તમે અહીં જ રહેશો.”

આ પ્રમાણે કહી પરિવાર સહિત રામને તમીને હનુમાન એક વેગવાળા વિમાનમાં ખેસી લંકા તરફ ચાલ્યો. આકાશમાર્ગે ચાલતાં હનુમાન મહેંદ્રગિરિના શિખર ઉપર આવ્યા. ત્યાં પોતાના માતામહ મહેંદ્ર રાજાનું મહેંદ્રપુર પતન તેના જોવામાં આવ્યું. હનુમાને વિચાર્યું કે ‘આ મારા માતામહનું નગર છે કે જેણે મારી નિરપરાધી માતાને કાઢી મૂકી હતી.’ આ પ્રમાણે પૂર્વવાર્તા સંભારી કાંધાયમાન થઈને તત્કાળ હનુમાને રણવાઘ વગાડ્યાં; જેથી બ્રહ્માંડને ફેાડી નાંખે તેવો પ્રતિધ્વનિ દિશાઓમાં વ્યાપી ગયો. શત્રુનું આવું બળ જોઈને ઈંદ્રના જેવા પરાક્રમવાળો મહેંદ્ર રાજા પણ રૌન્ય સહિત યુદ્ધ કરવા માટે પોતાના નગરની બહાર નીકળ્યો. મહેંદ્ર અને હનુમાનની વચ્ચે રૂધિરની વૃષ્ટિથી ભયંકર ઉત્પાત સમયનો મેઘ હોય તેવું આકાશમાં ઘોર યુદ્ધ પ્રવર્ત્યું. રણમૂંઝિમાં વેગથી ફરતા એવા હનુમાને વૃક્ષોને પવન ભાંગી નાંખે તેમ શત્રુના રૌન્યને ભાંગી નાખ્યું. મહેંદ્રનો પુત્ર પ્રસન્નકીર્તિ પોતાના ભાણેજનો સંબંધ જાણ્યા વગર નિઃશંકપણે શસ્ત્રપ્રહાર કરતો હનુમાનની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. બંને સરખા બળવાન અને બંને સરખા અમર્ષવાળા હોવાથી તેઓ દૃઢ યુદ્ધથી પરસ્પરને શ્રમ ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે યુદ્ધ કરતાં હનુમાનને વિચાર થયો કે ‘મને ધિક્કાર છે કે મેં સ્વામીના કાર્યમાં વિલંબ કરનારું આ યુદ્ધ આરંભ્યું છે ! જે ક્ષણવારમાં જીતી શકાય તે બીજા, પણ આ મારું મોસાળ છે; તથાપિ જેનો આરંભ કર્યો તેનો નિર્વાહ કરવાને માટે હવે તો અવશ્ય જીતવું જ જોઈએ.’ આવો વિચાર કરીને હનુમાને કાંધથી શસ્ત્રપ્રહાર વડે પ્રસન્નકીર્તિને મુંઝાવી દીધો અને તેનાં અસ્ત્ર, રથ તથા સારથિને ભગ્ન કરી દહને તેને પકડી લીધો. છેવટે અત્યંત યુદ્ધ કરીને મહેંદ્ર રાજાને પણ પકડી લીધો. પછી હનુમાને મહેંદ્ર રાજાને તમીને કહ્યું—“હું અંજનાનો પુત્ર અને તમારો ભાણેજ છું. રામની આજ્ઞાથી સીતાની શોધ કરવા માટે લંકા તરફ જતાં માર્ગમાં અહીં આવતાં મારી માતાને તમે કાઢી મૂકેલ તે મને સાંભરી આવ્યું; તેથી ક્રોધ ઉત્પન્ન થવાને લીધે મેં તમારી સાથે યુદ્ધ કર્યું છે, તે ક્ષમા કરશો. હવે હું સ્વામીના કાર્યને માટે જાઉં છું, તમે મારા સ્વામી રામની પાસે જાઓ.” મહેંદ્રે પોતાના વીરશ્રેષ્ઠ ભાણેજને આલિંગન કરીને કહ્યું કે—“પ્રથમ લોકોના મુખથી તારા પરાક્રમની વાતો સાંભળી હતી,

આજે ભાગ્યથોગે તું પરાક્રમી ભાણેજ અમારા જોવામાં આવ્યો છે. હવે તું શીઘ્ર સ્વામીના કાર્યને માટે જ, તારૂં માર્ગમાં કુશળ થાઓ.' આ પ્રમાણે કહી મહેંદ્ર રાજ પોતાનું સૈન્ય લઈને રામની પાસે આવ્યા.

ત્યાંથી હનુમાન આકાશમાર્ગે આવતાં દ્વિમુખ નામના દ્વીપમાં આવ્યો. ત્યાં જ મહામુનિને કાઉસગધ્યાને રહેલા તેણે જોયા. તેમની નજીકમાંજ નિર્દોષ અંગવાળી અને વિદ્યાસાધનમાં તત્પર એવી ત્રણ કુમારીકાઓ ધ્યાન કરતી તેના જોવામાં આવી. તે સમયે અકસ્માત્ તે બધા દ્વીપમાં દાવાનળ પ્રગટ થયો; જેથી જો મુનિઓ અને ત્રણ કુમારિકાઓ અચાનક દાવાનળના સંકટમાં આવી પડ્યાં; તેઓની ઉપરના વાત્સલ્યભાવથી હનુમાને વિદ્યાવડે સાજરમાંથી જળ લઈને મેઘની જેમ તે દાવાનળને શમાવી દીધો. તત્કાળ વિદ્યા સિદ્ધ થવાથી ધ્યાનમાં રહેલા બન્ને મુનિને પ્રદક્ષિણા દઈને તે ત્રણ કન્યાઓ હનુમાન પ્રત્યે કહેવા લાગી-‘હે પરમાર્હત ! તમે ઉપસર્ગથી અમને બચાવ્યા તે સારૂં કર્યું; તમારી સહાયથી સમય વિના પણ અમારી વિદ્યા સિદ્ધ થઈ છે.’ હનુમાને કહ્યું-‘તમે કોણ છો ?’ કન્યાઓ બોલી-‘આ દ્વિમુખ દ્વીપમાં દ્વિમુખ નગરને વિષે ગંધર્વરાજ નામે રાજા છે. તેની કુસુમભાળા નામની રાણીના ઉદરથી અમે ત્રણ કન્યાઓ જન્મ પામેલી છીએ. અમારે માટે ઘણા જેચરપતિઓ અમારા પિતા પાસે માગણી કરતા હતા, તેમાં એક અંગારક નામે ઉન્મત્ત જેચર પણ અમારી માગણી કરતો હતા; પણ અમારા સ્વતંત્રવિચારી પિતાએ તેને કે કોઈ બીજાને અમોને આપી નહીં. એક વખત અમારા પિતાએ કોઈ મુનિને પૂછ્યું કે-‘આ મારી પુત્રીઓનો પતિ કોણ થશે ?’ ત્યારે તેમણે કહ્યું કે ‘જે સાહસગતિ વિદ્યાધરનો મારનાર થશે તે તારી પુત્રીઓનો પતિ થશે.’ પછી મુનિનાં તેવાં વચનથી અમારા પિતા તેને શોધવા લાગ્યા, તથાપિ કોઈ ઠેકાણે તેનો પત્તો મળ્યો નહીં; તેથી તેને જાણવાને માટે આ વિદ્યાસાધનનો આરંભ કર્યો હતો. પેલા અંગારકે અમારી વિદ્યાનો બ્રંશ કરવા માટે આ દાવાનળ પ્રગટ કર્યો હતો, તેને નિષ્કારણ બંધુ એવા તમે સારી રીતે શમાવી દીધો; અને જે મનોગામિની વિદ્યા છ માસે સધાય છે તે વિદ્યા તમારી સહાયથી અમને ક્ષણવારમાં સિદ્ધ થઈ ગઈ છે.’ પછી હનુમાને સાહસગતિનો વધ રામે કર્યો છે, અને તેમના કાર્યને માટેજ પોતે લંકામાં જાય છે, એ બધી કથા મૂળથી માંડીને કહી બતાવી. તે સાંભળી ત્રણ કુમારીકાઓએ હર્ષ પામી પિતાની પાસે જઈને એ સર્વ વૃત્તાંત નિવેદન કર્યો. રાજા ગંધર્વરાજ તે ત્રણ કન્યાઓ અને મોટું સૈન્ય લઈને રામની પાસે આવ્યો.

ત્યાંથી વીર હનુમાન ઉડીને લંકાની પાસે આવ્યો. ત્યાં કાળરાત્રિ જેવી ભયંકર શાલિકા નામે વિદ્યા તેના જોવામાં આવી. તે વખતે ‘અરે વાનર ! તું ક્યાં જાય છે ? અનાચાસે તું મારૂં ભોજન થઈ પડ્યો છે.’ એમ આક્ષેપથી કહેતી તે વિદ્યાએ પોતાનું મુખ ફાડ્યું. હનુમાને હાથમાં ગદા લઈને તત્કાળ તેના મુખમાં પ્રવેશ કર્યો, અને પછી વાદળાના મધ્યમાંથી સૂર્ય નીકળે તેમ તેના ઉદરને ફાડીને બહાર નીકળ્યો. તેણે લંકાની આસપાસ કિલ્લો કર્યો હતો. તેને હનુમાને વિદ્યાના સામર્થ્યથી એક માટીના પાત્રને લાંગી નાંખે તેમ ક્ષણવારમાં લાંગી નાંખ્યો. તે કિલ્લાનો વજ્રમુખ નામે એક રક્ષક હતો, તે ધુરંધર કાષ્ઠથી યુદ્ધ કરવા માટે આવ્યો, તેને હનુમાને યુદ્ધમાં મારી નાંખ્યો. વજ્રમુખ હણાયો, એટલે લંકાસુદરી નામે તેની એક વિદ્યાના બળવાળી કન્યા હતી. તેણે કોપથી હનુમાનને પોતાની

સાથે યુદ્ધ કરવા બોલાવ્યો. પર્વત ઉપર વીજળીની જેમ હનુમાન ઉપર વારંવાર પ્રહાર કરતી તે રણભૂમિમાં ચતુરાઇથી ચાલી આવી. હનુમાન પોતાનાં અસ્રોને છેદવા લાગ્યો. છેવટે તરતની ઊગેલી લતા જેવી તેને અસ્તરહિત કરી દીધી. પછી 'આ વીર કોણ છે ?' એમ તે આશ્ચર્યથી હનુમાનને બોલે તેને પ્રવર્તી, એટલે તેના ઉપર ક્રમદેવે પોતાના બાણથી તાડન કર્યું (અર્થાત્ તે કામપીડિત થઈ ગઈ). તેણે હનુમાનને કહ્યું કે—“હે વીર ! પિતાના વધથી કાંઈ પામીને મેં તમારી સાથે વિચાર્યો વગર વ્યર્થ યુદ્ધ કરેલું છે. મને એક સાધુએ પૂર્વે કહેલું હતું કે ‘જે તારા પિતાને મારશે તે તારો સ્વામી થશે.’ માટે હે નાથ ! આ વશ થયેલી કન્યાનું તમે પાણિગ્રહણ કરો. આ સર્વ જગતમાં તમારા જેવો બીજો કોઈ સુભટ નથી, તેથી તમારા જેવા પતિવટે હું સર્વ સ્ત્રીઓમાં ગર્વ ધરીને રહીશ.” આ પ્રમાણે કહેતી તે વિનયવાળી કન્યાને હનુમાન હર્ષયુક્ત ચિત્તે ગાંધર્વવિધિથી અનુરાગ સહિત પરણ્યો. તે સમયે આકાશમાર્ગમાં ફરવાના શ્રમથી જાણે સ્નાન કરવાને ઇચ્છતો હોય તેમ સૂર્ય પશ્ચિમ-સમુદ્રમાં મગ્ન થઈ ગયો. પશ્ચિમ દિશાને ઉદેશીને જતા એવા સૂર્યે સંધ્યાકાળના વાદળોના મિષથી તેનાં વસ્ત્ર ખસેડયાં હોય તેમ જણાવા લાગ્યું. પશ્ચિમ દિશાની ઉપર અરુણ વાદળોની પરંપરા, જાણે અસ્તકાળે સૂર્યને છોડીને તેજ ગુહું રહ્યું હોય તેવી દેખાવા લાગી. ‘મારો ત્યાગ કરીને આ નવીન રાગવાળો સૂર્ય હવે નવીન રાગવાળો પશ્ચિમ દિશાને ભેગે છે’ એવા અપમાનથી પ્રાચી દિશા ગ્લાનિ પામી ગઈ હોય તેમ દેખાવા લાગી. કીડાસ્થાનોની પૃથ્વીનો ત્યાગ કરવાની પીડાને લીધે કોલાહલના મિષથી પક્ષીઓ આક્રંદ કરવા લાગ્યા. રજસ્વલા થયેલી લલના પોતાના ખ્યારા પતિથી દૂર થવાને લીધે જેમ ગ્લાનિ પામે તેમ રાંક ચક્રવાકી પતિના વિયોગથી ગ્લાનિ પામવા લાગી. પતિના જવાથી પતિવ્રતા સ્ત્રીની જેમ સૂર્યે રૂપ પતિ અસ્ત થતાં પક્ષિનીએ પોતાના મુખનો સંકેત કર્યો. વાચવ્ય સ્નાનની પ્રાપ્તિથી હર્ષ પામતા બ્રાહ્મણોએ વંદના કરેલી ગાયો પોતાના વાછરડાને મળવાને ઉત્કંઠિત થઈ સત્વર વનમાંથી પાછી વળી. જેમ રાજા યુવરાજને રાજ્યસંપત્તિ આપે તેમ સૂર્યે અસ્તસમયે પોતાનું તેજ અગ્નિને આપ્યું. આકાશમાંથી ઊતરતા નક્ષત્રોની શ્રેણીની શોભાને ચોરી લેતા અર્થાત્ નક્ષત્રશ્રેણી જેવા જણાતા દીવાઓ નગરસ્ત્રીઓએ પ્રત્યેક સ્થાને સળગાવવા માંડ્યા. સૂર્ય અસ્ત થયા છતાં હજી ચંદ્રનો ઉદય થયેલો ન હોવાથી લાગ જોઈને અંધકારે પ્રસરવા માંડ્યું. કેમકે ‘બળ પુરૂષો છળમાં ચતુર હોય છે.’ અંજનગિરિના ચૂર્ણથી અથવા અંજનથી પૂર્ણ હોય તેવું ભૂમિ અને આકાશરૂપ પાત્ર અંધકારથી પૂર્ણ દેખાવા લાગ્યું. તે સમયે સ્થળ, જળ, દિશા, આકાશ કે ભૂમિ કાંઈ દેખાતાં નહિ, વધારે શું કહેવું ! પોતાનો હાથ પણ જોવામાં આવતો નહિ. અંધકારથી વ્યાપ્ત અને ખડ્ગના જેવા શ્યામ આકાશમાં તારાઓ જાણે વિશ્વપુરૂષના કટિભાગમાં જડેલી કોડીઓ હોય તેવા દેખાવા લાગ્યા. કન્નજલના જેવું શ્યામ અને સ્પષ્ટ નક્ષત્રવાળું આકાશ પુંડરીક કમળવાળા ચમુના નદીના શ્યામ જળવાળા દ્રહ જેવું જણાવા લાગ્યું. જ્યારે એકાકાર કરતો અંધકાર ચોતરફ ફરી વળ્યો ત્યારે પ્રકાશ વગરનું બધું વિશ્વ પાતાળ જેવું દેખાવા લાગ્યું. અંધકાર વૃદ્ધિ પામતાં કામીજનને મેળવવામાં ઉત્સુક હતીઓ દ્રહમાં માછલીઓની જેમ નિઃશંક થઈને સ્વેચ્છાએ વિહાર કરવા લાગી. જનુપર્યંત પગમાં આભૂષણ પહેરી, તમાલ વૃક્ષ જેવા શ્યામ વસ્ત્ર ધરી અને અંગે કસ્તુરીના લેપ કરી અભિસારિકાઓ ફરવા લાગી; એવામાં ઉદયગિરિરૂપ પ્રસાદની ઉપર સુવર્ણકલશની જેવા કિરણોરૂપ અકુશનાં મહાકંઠભૂત ચંદ્ર ઉદય પામ્યો. તે વખતે સ્વાભાવિક વૈરને લીધે કલંકના મિષે જાણે ચંદ્ર સાથે બાહુયુદ્ધ કરતું હોય તેમ અંધકાર જોવામાં આવ્યું. વિશાળ ગોકુળમાં ગાયોની સાથે વૃષભની જેમ વિશાળ ગગનમાં તારાઓની સાથે ચંદ્ર સ્વેચ્છાએ

કીડા કરવા લાગ્યો. તે વખતે કસ્તુરીના રસે ભરેલું રૂપાનું પાત્ર હોય તેવો અંદર રહેલા કલંક-વાળો ચંદ્ર દેખાવા લાગ્યો. આડા હાથ ધરીને વિરહીજને સ્ખલિત કરેલા કામદેવનાં આણે હોય તેમ ચંદ્રકિરણો પ્રસરવા લાગ્યાં. લાંબા વખતથી ભોગવેલી પશુ અત્યારે સૂર્યાસ્તથી હર્દશાવાળી થયેલી પદ્મિનીને છોડી દઈને ભમરાઓ પોચણીને ભજવા લાગ્યા. “અહો ! નીચની મૈત્રીને ધિક્કાર છે !” પોતાના પ્રિયમિત્ર કામદેવને આણુ તૈયાર કરી દેતો હોય તેમ ચંદ્ર, કિરણોના પાતથી શકાલી લતાનાં પુષ્પોને પાડવા લાગ્યો. ચંદ્રકાંત મણિઓમાંથી રસ વર્ષાવીને નવીન સરોવરને કરતો ચંદ્ર બાણે નવાં નવાં નવાણો કરવા વડે પોતાની કીર્તિ જમાવતો હોય તેમ દેખાવા લાગ્યો, અને દિશાઓના મુખને નિર્મળ કરતી ચાંદની પદ્મિનીની જેમ આમતેમ ભટકતી કુલટાઓના મુખને ગ્લાનિ કરવા લાગી.

એ સમયે લંકાસુંદરીની સાથે કીડા કરતા હનુમાને નિઃશંકપણે તે રાત્રિ નિર્ગમન કરી. પ્રાતઃકાળે ઈંદ્રની પ્રિયદિશા (પૂર્વ દિશા) ને મંડન કરતો સૂર્ય સુવર્ણસૂત્ર જેવાં કિરણો વડે ઉદય પામ્યો. સૂર્યનાં કિરણોએ અન્યાહત રીતે પડીને વિકસિત પોચણીને સ્વપ્નવાળી કરી દીધી. જાગૃત થયેલી રમણીઓએ છોડી દીધેલા મુગટનાં પુષ્પો કેશપાશના વિયોગને લીધે ભ્રમરના નાદના મિષથી રૂદન કરવા લાગ્યા. રાત્રિજગરણના પ્રયાસથી રાતાં નેત્રવાળી ગણિકાઓ કામીજનના સ્થાનમાંથી નીકળવા લાગી. ભમરાઓની પક્તિઓ ખંડિતા સ્ત્રીના મુખકમળમાંથી નિશ્વાસની શ્રેણી નીકળે તેમ વિકસિત થયેલાં કમળનાં કેશમાંથી નીકળવા લાગી. ઉદય પામેલા સૂર્યના તેજે જેના કાંતિવૈભવને લુંટી લીધો છે એવો ચંદ્ર લતાતંતુના વસ્ત્ર જેવો દેખાવા લાગ્યો. જે અંધકાર આખા પ્રદ્યાંડમાં પશુ સમાતો નહોતો તેને મેઘને પ્રચંડ પવન ઉડાડી દે તેમ સૂર્યે કોઈપણ સ્થાને ઉડાડી દીધો. રાત્રિની જેમ પ્રતિબંધ કરનાર નિદ્રાનું અપસરણ થતાં નગરજનો પોતપોતાનું કામ કરવાને પ્રવર્તવા લાગ્યા.

એ સમયે પરાક્રમી હનુમાન લંકાસુંદરીની સુંદર વચનોથી રજા લઈ લંકા નગરમાં પેહો. પ્રથમ બળના ધામરૂપ હનુમાને શત્રુઓના સુભટોને ભયંકર એવા વિલીપણુના ધરમાં પ્રવેશ કર્યો. વિલીપણે સત્કાર કરીને હનુમાનને આવવાનું કારણ પૂછ્યું, એટલે હનુમાને આ પ્રમાણે સારરૂપ ગંભીર વચન કહ્યાં— “તમે સવણના બંધુ છો, તેથી શુભ પરિણામનો વિચાર કરીને તેણે હરણ કરેલી રામની પત્ની સીતાને તેની પાસેથી છોડાવો. તમારા ભાઈ જો કે બળવાન છે, તોપણ તેમણે કરેલું રામની પત્નીનું હરણ માત્ર પરલોકમાં જ નહિ પરંતુ આ લોકમાં પણ દુઃખદાયક છે” વિલીપણુ બોલ્યા— “હો હનુમાન ! તમે બરાબર કહો છો, પ્રથમથી જ સીતાને છોડી દેવા માટે મેં મારા જ્યેષ્ઠ બંધુને કહ્યું હતું, અને ફરીવાર પણ હું આગ્રહથી મારા બાંધવને પ્રાર્થના કરીશ, કે જેથી કરી તે ફરીને કહેલાં મારાં વચનથી પણ સીતાને છોડી દે.” આ પ્રમાણે વિલીપણે કહ્યું, એટલે હનુમાને ત્યાંથી આકાશમાર્ગે ઉત્પત્તિને જ્યાં સીતાને રાખેલાં હતાં તે દેવરમણ ઉદ્યાનમાં ગયો. ત્યાં અશોક (આસોપાલવ) વૃક્ષની નીચે બેઠેલાં સીતાજીને હનુમાને જોયાં. તેના કપોલભાગ ઉપર કેશ ઉડી રહ્યા હતા. સતત પડતી અશ્રુજળની ધારાથી તેમણે ભૂમિતળને આદ્ર કયું હતું, હિમપીડિત કમલિનીની જેમ તેમનું મુખકમળ ગ્લાનિ પામેલું હતું. બીજના ચંદ્રની કળાની જેમ તેમનું શરીર અતિ કૃશ થઈ ગયું હતું, ઉજ્જુ નિશ્વાસના સંતાપથી તેના અધરપલ્લવ વિધુર થયેલા હતા, સ્થિર યોગિનીની જેમ તે રામનું જ ધ્યાન કરતા હતા, વસ્ત્ર મલીન થઈ ગયાં હતાં, અને પોતાના શરીરમાં પણ નિઃસ્પૃહ જણાતા હતા. તેમને જોતાં જ હનુમાને વિચાર્યું કે— “અહો ! આ સીતા મહા સતી છે, તેમના દર્શનમાત્રથી જ લોકો પવિત્ર થઈ જાય તેમ છે. આ મહાસતીનો વિરહ

રામને પીડા આપે છે તે ઘટેજ છે. કેમકે આવી રૂપવાન, સુશીલ અને પવિત્ર પત્ની કોઈક પુરુષનેજ પ્રાપ્ત થાય છે. આ રાંક રાવણુ રામના પ્રતાપથી અને પોતાનાં ઘણાં પાપથી-એ બંને કારણોથી જરૂર પતિત થશે.” પછી હનુમાને વિદ્યાથી અદશ્ય થઈ સાથે લાવેલી રામચંદ્રની મુદ્રિકા સીતાના ઉત્સંગમાં નાંખી. તે જોઈ સીતા હર્ષ પામ્યાં. તેમને હર્ષિત થયેલાં જોઈ તત્કાળ ત્રિજટાએ રાવણુ પાસે જઈને કહ્યું કે-‘સીતા આટલો વખત ખેદ પામેલાં રહેતાં હતાં, પરંતુ આજે આનંદમાં આવેલાં છે.’ રાવણુ મંદોદરીને કહ્યું કે-‘હું માનું છું કે હવે સીતા રામને ભૂલી ગઈ છે અને જરૂર મારી સાથે ક્રીડા કરવાને ઇચ્છે છે, માટે તું જઈને તેને સમજાવ.’ પતિનાં આવાં વચનથી મંદોદરી પતિનું હૃત્પલ્લુ કરવાને માટે પાછી સીતાને લોભાવવા સારૂ ત્યાં ગઈ; અને અતિ વિનીત થઈને સીતાને કહ્યું કે-‘રાવણુ અદ્વૈત ઐશ્વર્ય અને સૌંદર્યથી ઉત્તમ છે અને રૂપ તથા લાવણ્યની સંપત્તિથી તમે પણ તેને યોગ્ય જ છો. જો કે મૂર્ખ હૈવે તમારો યોગ્ય સંયોગ કર્યો નહિ, પણ હવે તો યોગ પ્રાપ્ત થાઓ. હે જનકી ! પાસે જઈને ભજવા યોગ્ય રાવણુ ઉલટા તમને ભજવા તત્પર છે માટે તમે તેને ભજો; અને હે સુખ ! હું અને તેની બીજી પત્નીઓ તમારી આજ્ઞાને ધારણુ કરો.’ સીતા બોલ્યાં-‘રે પતિના હૃત્પલ્લુને કરનારી પાપિણી ! રે દુર્મુખી ! તારા પતિની જેમ તારૂં મુખ પણ કોણ જુએ ! રે દુષ્ટે ! ખાંધવ સહિત તારા પતિને ખરપ્રમુખ રાક્ષસોની જેમ મારવા માટે લક્ષ્મણને અહીં આવેલાજ બાણજે, અને મને રામની પાસે રહેલીજ બાણજે; રે પાપિણી ! અહીંથી ભઠી જા, ભઠી જા, હવે હું તારી સાથે બોલવા ઇચ્છતી નથી.’ આવી રીતે સીતાએ જ્યારે તિરસ્કાર કર્યો, ત્યારે મંદોદરી કોપ કરીને ત્યાંથી ચાલી નીકળી.

એના ગયા પછી તરતજ હનુમાન પ્રગટ થયો અને સીતાને નમસ્કાર કરી અંજલિ બેઠીને તેણે કહ્યું કે-‘હે દેવી ! સારે ભાગ્યે રામ લક્ષ્મણ સહિત જય પામે છે. તમારી શોધ લેવાને માટે રામની આજ્ઞાથી હું અહીં આવેલો છું. મારા ત્યાં ગયા પછી રામ શત્રુઓને મારવાને માટે અહીં આવશે.’ સીતા નેત્રમાં અશ્રુ લાવીને બોલ્યાં-‘હે વીર ! તમે કોણ છો ? આ દુર્લભ સમુદ્રને શી રીતે ઓળંગીને અહીં આવ્યા ? મારા પ્રાણનાથ લક્ષ્મણની સાથે ખુશીમાં છે ? તેને તમે ક્યાં બોલા હતા અને તે ત્યાં રહીને કેવી રીતે કાળ નિર્ગમન કરે છે ?’ હનુમાન બોલ્યો-‘પવનજય અને અંજનાનો હનુમાન નામે હું પુત્ર છું, આકાશગામિની વિદ્યાથી મેં સમુદ્રનું ઉલ્લંઘન કર્યું છે. તેના શત્રુનો નાશ કરી આપવા વડે સર્વ વાનરોના અધિપતિ સુગ્રીવને પોતાના પાળા તુલ્ય કરી રામ લક્ષ્મણ સાથે કિષ્કિંધાપુરીમાં રહેલા છે. દાવાનળવડે ગિરિની જેમ બીજાઓને તપાવતા રામ તમારા વિયોગથી રાતદિવસ પરિતાપ પામ્યા કરે છે. હે સ્વામિની ! ગાયના વિરહથી વત્સ (વાછડા)ની જેમ તમારા વિરહથી પીડિત એવા લક્ષ્મણ નિરંતર દિશાઓને શૂન્ય બોતા સતા ક્યારે પણ સુખ પામતા નથી. ક્ષણવાર શોકમાં અને ક્ષણવાર ક્રોધમાં રહેતા તમારા પતિ અને દિયર જો કે સુગ્રીવ તેમને વારંવાર આશ્વાસન આપે છે તથાપિ કિંચિત્ પણ સુખ પામતા નથી. ભામંડલ, વિરાધ અને મહેંદ્ર વિગેરે ખેચરો, દેવતાઓ જેમ શકેંદ્ર અને ઇશાનેંદ્રની સેવા કરે તેમ તેના પેદલ થઈને તેઓની સેવા કરે છે. હે દેવી ! તમારી શોધ મેળવવા માટે સુગ્રિવે મને બતાવ્યો; એટલે રામભદ્રે પોતાની વીંટી તમને અભિજ્ઞાન તરીકે આપવા માટે આપીને મને અહીં મોકલ્યો છે, અને તમારી પાસેથી ચૂડામણિનું અભિજ્ઞાન લાવવાને મને કહેલું છે, તે બોવાથી રામભદ્રને મારી અહીં આવવાની પ્રતીતિ આવશે.”

આ પ્રમાણે રામનો વૃત્તાંત સાંભળવાના હર્ષથી અને હનુમાનના આગ્રહથી એકવીશ અહોરાત્રિને અંતે તે દિવસે સીતાએ ભોજન કર્યું. પછી સીતા બોલ્યાં-‘હે વત્સ ! આ

મારો ચૂડામણિ એંધાણી તરીકે લઈને તું હવે સત્વર અહીંથી ચાલ્યો જા, અહીં વધારે વખત રહેવાથી તને ઉપદ્રવ થશે. તને અહીં આવેલો જાણશે તો તે કૂર રાક્ષસ યમરાજની જેમ જરૂર તને મારી નાંખવાને માટે આવશે.' સીતાનાં આવાં વચન સાંભળી હનુમાન કિંચિત્ હસી અંજલિ જોડીને વિનયથી બોલ્યો—'હે માતા ! તમે મારી ઉપરના વાત્સલ્યભાવથી ભય પામીને આમ બોલો છો, પરંતુ ત્રણ જગતને જીતનાર રામ લક્ષ્મણનો હું દૂત છું. મારી આગળ સૈન્ય સહિત એ બિચારો રાવણ કોણ માત્ર છે ? હે સ્વામિની ! કહો તો સૈન્ય સહિત રાવણનો પરાભવ કરી તમને મારા સ્કંધ ઉપર બેસારીને હું મારા સ્વામી રામની પાસે લઈ જાઉં.' સીતા હસીને બોલ્યાં—'હે ભદ્ર ! તમે પોતાના સ્વામી રામભદ્રને લગવશો નહિ, એવો મને આ તમારાં વચનથી નિશ્ચય થાય છે. રામ અને વાસુદેવ (લક્ષ્મણ)ના દૂત એવા તમારામાં તે સર્વ બાબત સંભવે છે; પરંતુ મારે જરા પણ પરપુરુષનો પરિચય યોગ્ય નથી માટે તમે હવે સત્વર ત્યાં જાઓ, તમે અહીં સર્વ કાર્ય કાર્યું છે, એને તમારા જવા પછીજ આર્યપુત્ર રામ જે ઉદ્યોગ કરવા યોગ્ય હશે તે કરવા માંડશે.' હનુમાન બોલ્યા—'દેવી ! હવે હું ત્યાં જ જાઉં છું', પણ રાક્ષસોને જરા માફ પરાક્રમ બતાવતો જઈશ. આ રાવણ પોતાના આત્માને સર્વત્ર વિજયવંતજ માને છે, તે બીજાના પરાક્રમને માનતો નથી, તેથી તે રામના દૂતના પરાક્રમને ભલે જાણી લે.' આવાં તેનાં પરાક્રમનાં વચન સાંભળી 'બહુ સાફ' એમ કહી સીતાએ તેને પોતાનો ચૂડામણિ આપ્યો; એટલે તે લઈને હનુમાન ચરણન્યાસથી પૃથ્વીને ધ્રુજવતો ત્યાંથી ચાલ્યો.

પછી વનના હાથીની જેમ કરના પરાક્રમને પ્રસારતા હનુમાને દેવરમણ ઉદ્યાનને ભાંગવાને આરંભ કર્યો. રાતાં અશોક વૃક્ષોમાં શૂગરહિત, બોરસલીનાં વૃક્ષોમાં અનાકુલ, આમ્ર વૃક્ષોમાં કરૂણારહિત, ચંપક વૃક્ષોમાં નિષ્કંપ, મંદાર વૃક્ષોમાં અતિરોષી, કદલી વૃક્ષોમાં નિર્દય અને બીજાં રમણીય વૃક્ષોમાં પણ કૂર થઈને હનુમાને તેના લગની લીલા કરવા માંડી. તે જોતાંજ તે ઉદ્યાનના ચાર દારના દારપાળ થઈને રહેલા રાક્ષસો હાથમાં મુદ્ગર લઈને તેને મારવા માટે દોડી આવ્યા. તીરના ગિરિ ઉપર મોટા સાગરના કલ્લોલ નિષ્કળ થાય તેમ તેમનાં હથિયારો હનુમાનની ઉપર સ્ખલિત થઈ ગયાં. હનુમાને કોપ કરીને તેજ ઉદ્યાનનાં વૃક્ષોથી તેમની ઉપર પ્રહાર કરવા માંડ્યો. કેમકે "બળવાનને સર્વ અસ્ત્ર છે." પવનની જેમ અસ્ખલિત એવા હનુમાને વૃક્ષોની જેમ તે ઉદ્યાનના રક્ષક હુદ્ર રાક્ષસોને પણ તત્કાળ ભાંગી નાંખ્યા. તે જોઈને કેટલાક રાક્ષસોએ આવી હનુમાને કરેલા ઉદ્યાનરક્ષકોના ક્ષયનો સર્વ વૃત્તાંત રાક્ષસપતિ રાવણની પાસે કહ્યો. તે સાંભળી રાવણે હનુમાનને મારવા માટે સૈન્ય સહિત ત્યાં જવાની શત્રુનો ઘાત કરનાર અક્ષકુમારને આજ્ઞા કરી. રણને માટે ઉત્કંઠિત એવો અક્ષકુમાર ત્યાં આવીને આક્ષેપ કરવા લાગ્યો; એટલે તેને હનુમાને કહ્યું કે—'ભોજનની પહેલાં ફળની જેમ તું રણની પહેલાંજ મને પ્રાપ્ત થયો છે.' આવાં હનુમાનનાં વચન સાંભળી 'અરે કપિ ! તું વૃથા ગર્જના શામાટે કરે છે ?' એમ તિરસ્કાર કરતા રાવણના પુત્ર અક્ષકુમારે નેત્રના પ્રસરને રોધ કરનારાં તીક્ષ્ણ બાણોની વૃષ્ટિ કરી. ઉદ્દેલ સમુદ્ર જેમ પાણીથી ક્રીપને ઢાંકી દે તેમ શ્રીશૈલે (હનુમાને) પણ બાણોના ઉત્કર્ષ વર્ષાદથી રાવણ પુત્રને ઢાંકી દીધો. પછી માત્ર કૌતુકવડે ચિરદાળ શસ્ત્રાશસ્ત્રી યુદ્ધ કરીને રણનો પાર પામવાને ઇચ્છતા અંજનાપુત્રે પશુની જેમ અક્ષકુમારને મારી નાંખ્યો. પોતાના ભાઈના વધના કાઠથી—'અરે માર્તિ ! જોલો રહે, જોલો રહે' એમ બોલતો ઇન્દ્રજિત તત્કાળ રણમાં આવ્યો. તે બંને મહાબાહુ વીરોનો કલ્પાંત કાળની જેવો દારૂણ અને વિધ્ને વિશ્લેષ કરનારો મોટો સંગ્રામ ઘણીવાર સુધી પ્રવર્ત્યો. જળધારાની જેમ ગાઢ શસ્ત્રોણીને વર્ષાવતા તે બંને

આકાશમાં રહેલા પુષ્કરાવર્ત મેઘની જેવા જણાવા લાગ્યા. અવિચ્છિન્ન અથડાતાં તેમનાં અસ્રોથી ક્ષણવારમાં બધું આકાશ જળજંતુઓથી સમુદ્રની જેમ દુઃપ્રેક્ષ્ય થઈ પડ્યું. રાવણના દુર્વાર કુમારે જેટલાં અસ્રો મૂક્યાં, તેટલાં બધાં માતૃતિએ તેના કરતાં અનેકગુણાં અસ્રોવડે છેદી નાંખ્યાં. હનુમાનનાં અસ્રોથી ઘાયલ થયેલા ઇંદ્રજિતના સર્વ સુભટો બાણે રક્તદ્રવિત જંગમ પર્વતો હોય તેવા દેખાવા લાગ્યા. છેવટે પોતાનું સર્વ સૈન્ય નાશ પામેલું જોઈને અને પોતાનાં સર્વ આયુધોની નિષ્ફળતા જોઈને ઇંદ્રજિતે હનુમાનની ઉપર નાગપાશાસ્ત્ર છોડ્યું. દૃઢ નાગપાશથી ચંદનના વૃક્ષની જેમ હનુમાન પગથી તે મસ્તક સુધી બંધાઈ ગયો. જો કે નાગપાશને તોડીને શત્રુઓને જીતવાને તે સમર્થ હતો, તથાપિ નાગપાશના બંધન સહિત હનુમાન કૌતુક જોવાને માટે બંધાઈ રહ્યો, એટલે ઇંદ્રજિત હર્ષ પાત્રીને તેને રાવણની પાસે લઈ ગયો. વિજયને ઇચ્છનારા રાક્ષસો પ્રકુંઠનેત્રે તેને જોવા લાગ્યા.

રાવણે હનુમાનને કહ્યું—“હે દુર્મતિ! આ તે શું કયું? તે રામલક્ષ્મણ જન્મથી મારા આશ્રિત અને રાંક છે. વનમાં રહેનારા, ફલાહાર કરનારા, મલીન શરીરવાળા અને મલીન વસ્ત્રના પહેરનારા કિરાતની જેવા તેઓ તારાપર તુટમાન થશે તોપણ તને શી લક્ષ્મી આપી શકશે? હે મંદબુદ્ધિ! તે રામલક્ષ્મણના કહેવાથી તું શું જોઈને અહીં આવ્યો કે જેથી અહીં આવતાંજ તું ગ્રાણ્યસંશયમાં આવી પડ્યો? તે ભૂચારી રામલક્ષ્મણ ઘણા અતુર જણાય છે કે જેઓએ તારી પાસે આવું કામ કરાવ્યું; પણ ધૃતારાઓ પરહસ્તથીજ અંગારાને કઢાવે છે. અરે! તું પ્રથમ મારો સેવક હતો અને આજે બીબ્બનો દૂત થઈ આવ્યો છે, તેથી અવધ્ય છે. પરંતુ માત્ર શિક્ષાને માટેજ તારી આટલી વિટંબના કરવામાં આવી છે.” હનુમાન બોલ્યો—“અરે રાવણ! હું તારો સેવક ક્યારે હતો, અને તું મારો સ્વામી ક્યારે હતો? આવું બોલતાં તું કેમ લજ્જા પામતો નથી? પૂર્વે એક વખત તારો સામંત ખર પોતાને ઘણા બળવાળો માનતો હતો, તેને તેના શત્રુ વરૂણના બંદીગૃહમાંથી મારા પિતાએ છોડાવ્યો હતો. ત્યારપછી બીજીવાર તે સહાય કરવાને માટે મને બોલાવ્યો હતો એટલે હું આવ્યો હતો, અને વરૂણના પુત્રોના સંકટમાંથી મેં તારી રક્ષા કરી હતી; પરંતુ હમણાં તો તું પાપમાં તત્પર થયેલ હોવાથી સહાય કરવાને યોગ્ય નથી, એટલુંજ નહીં પણ પરસ્ત્રીનું હરણ કરનાર એવા તારી સાથે લાવણ કરવાથી પાપ લાગે તેમ છે. વળી હે રાવણ! એકલા લક્ષ્મણથી પણ તારી રક્ષા કરે તેવો કોઈ પુરૂષ તારા પરિવારમાં મારા જોવામાં આવતો નથી, તો તેના અથ બંધુ રામની આગળ તો કોણજ રક્ષા કરશે?” આવાં તેનાં વચન સાંભળી લલાટપર ચડાવેલી બ્રહ્મટીથી ભયંકર એવો રાવણ હોઠને ડસતો ડસતો આ પ્રમાણે બોલ્યો—“અરે કપિ! તે મારા શત્રુના પક્ષનો આશ્રય કયો છે, અને આવાં વચનોથી મને પણ તે તારો શત્રુ કયો છે, તેથી જરૂર તને મરવાનીજ ઇચ્છા થઈ લાગે છે; પણ તને તેવો વૈરાગ્ય જીવિત ઉપર કેમ થયો છે? રે વાનર! જેનું અંગ કષ્ટ રોગથી વિશીર્ણ થયું હોય તેવો માણસ મરવાને ઇચ્છે, તોપણ હત્યાના ભયથી કોઈ તેને મારતું નથી, તો તને દૂતને કોણ મારશે? પણ અરે અધમ! તને ગધેડા ઉપર ચડાવી પંચશિખા કરીને લંકાના પ્રત્યેક માર્ગે લોકોના સમૂહ સાથે ફેરવવામાં આવશે.” રાવણનાં આવાં વચનોથી હનુમાને ક્રોધથી નાગપાશ તોડી નાંખ્યો. કેમકે ‘કમળનાળથી બંધાએલો હાથી કેટલી વાર રહે?’ પછી તત્કાળ વિદ્યુત્કંડની જેમ ઉછળી તેણે રાવણના મુગટને પગની પાટથી કણશઃચૂર્ણ કરી નાંખ્યો; એટલે ‘આ નીચને મારો અને પકડો’ એમ રાવણે

પોકાર કર્યો; પરંતુ તેણે તો અનાથ હોય તેમ બધી નગરીને ચરણુધાતથી ભાંગી નાંખી' અને એ પ્રમાણે કીડા કરીને ગરડની જેમ ઉડી શીઘ્રપણે રામની પાસે આવ્યો. રામભદ્રને નમીને સીતાનો ચૂડામણિ તેણે આગળ ધર્યો; તેથી સાક્ષાત્ સીતા આવ્યાં હોય તેમ તે ચૂડામણિને લઈને રામે વારંવાર સ્પર્શ કરીને પોતાના હૃદયમાં ધારણ કર્યો. પછી રામે પુત્રની જેવા પ્રસાદથી હનુમાનને આલિંગન દઈને ત્યાંનું વૃત્તાંત પૂછ્યું; એટલે જેની ભુજાના પરાક્રમની હકીકત સાંભળવાને બીજાઓ તત્પર થઈ રહેલા હતા એવા હનુમાને રાવણનું પોતે કરેલું અપમાન અને સીતાની બધી પ્રવૃત્તિ ચથાર્થ રીતે કહી સંભળાવી.

इत्याचार्यश्रीहेमचंद्रविरचिते त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरिते
महाकाव्ये सप्तमे पर्वणि सीताप्रवृत्त्यानयनोनाम
षष्ठसर्गः ॥ ६ ॥

સર્ગ ૭ મો.

રાવણ વધ.

સીતાના ચોક્કસ સમાચાર આવી જવાથી સુગ્રીવ વિગેરે સુભટોથી વીંટાએલા રામ લક્ષ્મણ સહિત લોકાનો વિજય કરવા માટે આકાશમાર્ગે ચાલ્યા. સામંડલ, નલ, નીલ, મહેંદ્ર, હનુમાન, વિરાધ, સુષેણ, જાંબવાન, અંગદ અને બીજા કોટીગમે વિદ્યાધરના રાજાઓ પોતાના રૌન્યથી દિશાઓના મુખને આચ્છાદન કરતા સતા રામની સાથે ચાલ્યા. વિદ્યાધરો લડાઈનાં અનેક વાજિંત્રો વગાડવા લાગ્યા. તેના અત્યંત ગંભીર નાદથી આકાશ બધું પૂર્ણ થઈ ગયું. પોતાના સ્વામીના કાર્યની સિદ્ધિમાં અહંકાર ધરતા ખેચરો વિમાન, રથ, અશ્વ, હાથી અને બીજાં વાહનોપર બેસીને આકાશમાં ચાલ્યા. રૌન્ય સહિત સમુદ્ર ઉપર ચાલતાં ક્ષણ-વારમાં સર્વે વેલંધર પર્વતપર રહેલા વેલંધરપુર પાસે આવ્યા. તે નગરમાં સમુદ્ર અને સેતુ નામે સમુદ્રની જેવા દુર્ધર બે રાજાઓ હતા, તેઓ ઉદ્ધત થઈને રામના અગ્ર રૌન્યની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. સ્વામીના કાર્યમાં ચતુર એવા પરાક્રમી નલે સમુદ્ર રાજાને અને નીલે સેતુ રાજાને બાંધી લીધા, અને તેઓને રામની પાસે લાવીને રજુ કર્યા કૃપાળુ રામે તેમને પાછા તેના રાજ્ય ઉપર બેસાડ્યા. મહાન પુરૂષો પરાભવ પામેલા શત્રુ ઉપર પણ કૃપાળુ હોય છે. સમુદ્રે રૂપથી સુંદર અને સ્ત્રીઓમાં રત્નરૂપ પોતાની ત્રણ કન્યાઓ લક્ષ્મણને આપી. રાત્રિ ત્યાંજ નિર્ગમન કરીને પ્રાતઃકાળે રામ સેતુ અને સમુદ્ર રાજાને સાથે લઈ ત્યાંથી ચાલ્યા. ક્ષણવારમાં સુવેલગિરિ પાસે આવી પહોંચ્યા. ત્યાંના સુવેલ નામના દુર્જય રાજાને જીતીને રામ એક રાત્રિ ત્યાં રહ્યા; પ્રાતઃકાળે પાછા ત્યાંથી ચાલ્યા. ત્રીજે દિવસે લોકાની પાસે આવેલા હંસદ્વીપના રાજા હંસરથને જીતીને રામભદ્રે ત્યાંજ નિવાસ કર્યો. મીન રાશિમાં રહેલા શનિની જેમ રામ નજીક આવવાથી બધી લોકાપુરી ક્ષોભ પામી અને તેને ચારે તરફથી પ્રલયકાળની શંકા થવા લાગી.

રામભદ્ર નજીક આવ્યાના બળર પડતાંજ હસ્ત, પ્રહસ્ત, મારીચ અને સારણ વિગેરે રાવણના હજારો સામંતો યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થયા. શત્રુઓને તાડન કરવામાં પડિત એવા રાવણે કોટોગમે સેવકોની પાસે રણ સંબંધી મહાદ્વારણ વાજિંત્રો વગાડાવ્યાં. તે સમયે વિલીષણે રાવણની પાસે આવીને કહ્યું કે, “બંધુ! ક્ષણવાર પ્રસન્ન થા, અને શુભ પરિણામ-વાળાં મારાં વચનોનો વિચાર કર. પૂર્વે બે લોકના ઘાત કરનાર પરસ્પરહરણનું કામ તે વિચાર્યા વગર કરેલું છે, અને તેથી તારૂં કુળ લબ્ધ પામેલું છે. હવે આ રામભદ્ર પોતાની સ્ત્રીને લેવા માટે આવેલા છે, તો તેની સ્ત્રી અર્પણ કરવા રૂપ તેનું આતિથ્ય કર, નહિ તો એ રામ બીજી રીતે લેશે, અને તમારી સાથે તમારા બધા કુળને પણ પંકડી લેશે. સાહસગતિ વિદ્યાધરના અને ખર રાક્ષસના અંતકરૂપ એ રામલક્ષ્મણની વાર્તા તો એક તરફ રહી, પણ હૃત થઈને આવેલા હનુમાનને પણ તમે શું નથી કીટો ? આ ઇંદ્રથી પણ અધિક એવી તમારી સંપત્તિ એક સીતાના કારણથી છોડી દો નહિ, કેમકે એમ કરવાથી તમારે ઉભયબ્રહ્મ થવું પડશે.” વિલીષણનાં આવાં વચન સાંભળી ઇંદ્રજિત બોલ્યો—“અરે વિલીષણ કાકા ! તમે જનમથીજ ભીરૂ છો, તમે આપણા બધા કુળને હ્વિત કરેલું છે,

તમે મારા પિતાના સહોદર જ નથી ! રે મૂર્ખ ! ઇંદ્રને પણ જીતનાર અને સર્વ સંપત્તિના નાયક એવા મારા પિતાને માટે આવી સંભાવના કરો છો, તેથી તમે ખરેખર મરવાને જ ઈચ્છો છો. પૂર્વે પણ અનુત ભાષણ કરી તમે મારા પિતાને ઠગ્યા હતા; કારણ કે દશરથ રાજાના વધની પ્રતિજ્ઞા લઈને તમે તે પ્રમાણે કયું નહિ. હવે જ્યારે રામ અહીં આવેલ છે ત્યારે મૂચર મનુષ્યથી નિર્લજ્જપણે ભય બતાવીને તમે મારા પિતાથી એ રામની રક્ષા કરાવવાને ઈચ્છો છો; તેથી હું એમ માનું છું કે તમે રામનાજ પક્ષના છો, તેણે તમને પોતાને વશ કર્યા છે, તેથી તમે હવે વિચાર કરવામાં પણ લગવાના અધિકારી નથી; કેમકે રાજા-ઓનો આપ્ત મંત્રીની સાથેનો વિચાર જ શુભ પરિણામ લાવે છે.” વિભીષણ બોલ્યો—“હું શત્રુપક્ષનો નથી, પણ તું પુત્રરૂપે કુળનો નાશ કરનાર શત્રુ અવતર્યો છે એમ જણાય છે. આ તારો પિતા જન્માંધ હોય તેમ ઐશ્વર્યથી અને કામથી અંધ થયેલો છે. અરે મુઘ ! ક્ષીરકંઠ બાળક ! તું શું સમજે ? હે રાવણ ! આ ઇંદ્રજિત પુત્રથી અને તારા આવા આચરણથી તું થોડા સમયમાં પતિત થઈશ એમ નક્કી સમજજે. હવે તારે માટે હું વ્યર્થ પરિતાપ કરીશ નહિ.”

વિભીષણનાં આવાં વચન સાંભળીને દૈવદ્રષિત એવા રાવણને અધિક ક્રોધ ચડ્યો; તેથી તત્કાળ ભયંકર ખડ્ગ જેથીને વિભીષણનો વધ કરવા બિલો થયો. બ્રહ્મીવડે ભયંકર એવો વિભીષણ પણ હાથીની જેમ મોટો સ્તંભ ઉપાડી રાવણની સામે યુદ્ધ કરવા બિલો થયો; એટલે કુંભકર્ણ અને ઇંદ્રજિતે બંનેએ વચમાં પડી તેઓને યુદ્ધ કરતાં અટકાવી બે હાથીને જેમ પોતપોતાની શાળામાં લઈ જાય તેમ તેમના પોતપોતાના સ્થાનમાં લઈ ગયા. તે વખતે રાવણે કહ્યું કે—“અરે વિભીષણ ! તું મારી નગરીમાંથી ચાલ્યો જ; કેમકે અગ્નિની જેમ તું આશ્રયને ભક્ષણ કરનારો છે.” આવાં રાવણનાં વચનથી તત્કાળ વિભીષણ લંકામાંથી નીકળીને રામની પાસે જવા ચાલ્યો. તેની પછવાડે રાક્ષસોની અને વિદ્યાધરોની મળીને મહાઉત્કટ એવી ત્રીશ અક્ષૌહિણી સેના રાવણને છોડીને તેની સાથે ચાલી નીકળી. વિભીષણને આવતો જોઈ સુગ્રીવ વિગેરે સર્વે જ્ઞાત પામવા લાગ્યા. કારણકે “ડાકણની જેમ શત્રુઓપર તરત જેમતેમ વિશ્વાસ આવતો નથી.” પ્રથમ તેણે માણસ મોકલીને રામજન્મને પોતાના આવવાના ખબર કહેવરાવ્યા, એટલે રામે પોતાના વિશ્વાસપાત્ર સુગ્રીવના મુખની સામું બેસ્યું. સુગ્રીવ બોલ્યો—“હે દેવ ! જો કે સર્વ રાક્ષસો જન્મથીજ માયાવી અને પ્રકૃતિથીજ ક્ષુદ્ર હોય છે, તથાપિ આ વિભીષણ અહીં આવે છે તો ભલે આવે. અમે તેનો ગુપ્ત રીતે શુભાશુભ ભાવ જાણી લઈશું” અને પછી તેના ભાવ પ્રમાણે યોગ્ય ગોઠવણ કરીશું.” એ વખતે વિભીષણને પૂર્ણ રીતે જાણનાર વિશાળ નામનો એક ખેચર બોલી ઉઠ્યો—“હે પ્રભુ ! રાક્ષસોમાં આ વિભીષણ એક જ મહાત્મા અને ધાર્મિક છે. સીતાને છોડી દેવા વિષે રાવણને કહેતાં અતિ ક્રોધી એવા એના બંધુ રાવણે એને કાઠી મૂક્યો છે, તેથી તે તમારે શરણે આવેલ છે. એમાં જરા પણ ફેરફાર નથી.” તે સાંભળી રામે દ્વારપાળ દ્વારા વિભીષણને અંદર પ્રવેશ કરાવ્યો. રામના ચરણમાં મસ્તક મૂકતાં તેને રામ સંબ્રમથી ભેટી પડ્યા. પછી વિભીષણ બોલ્યો—“હે પ્રભુ ! મારા અન્યાયી અગ્રબંધુને છોડીને હું તમારી પાસે આવ્યો છું; માટે મને પણ સુગ્રીવની જેવો જ ભક્ત ગણીને આશા આપો.” તે સમયે રામે તેને લંકાનું રાજ્ય આપવાનું કબુલ કર્યું. મહાત્માઓને કરેલો પ્રણિપાત ક્યારે પણ વ્યર્થ થતો નથી.

હંસક્રીપમાં આઠ દિવસ રહીને પછી રામચંદ્ર સર્વ સેના સહિત કલ્યાંત કાળની

જેમ લાંકા તરફ ચાલ્યા. લાંકાની બહાર મેદાનમાં વિશાળ સેનાવડે વીશ યોજન ભૂમિને ફેંધીને બળના પર્વતરૂપ રામ રણુને માટે સજ્જ થઈ રહ્યા. જાણે અઘાંડના સ્ફોટથી ઉત્પન્ન થયો હોય તેવો રામની સેનાનો કોલાહલ સમુદ્રના ધ્વનિની જેમ બધી લાંકાપુરીને બધિર કરવા લાગ્યો. જેમનું અનન્ય સાધારણ બળ છે એવા પ્રહસ્ત વિગેરે રાવણના સેનાપતિઓ તત્કાળ ઊંચા હથિયાર કરી અખતર પહેરીને તૈયાર થઈ ગયા. કોઈ હાથી પર બેસીને, કોઈ અશ્વપર બેસીને, કોઈ સિંહપર બેસીને, કોઈ ખરપર બેસીને, કોઈ રથમાં બેસીને, કોઈ કુબેરની જેમ મનુષ્યપર ચડીને, કોઈ અગ્નિની જેમ મેષપર સ્વારી કરીને, કોઈ ચમરાજની જેમ મહિષને વાહન કરીને, કોઈ રેવંતકુમારની જેમ અશ્વપર સ્વાર થઈને અને કોઈ દેવની જેમ વિમાનમાં બેસીને રણકર્મમાં ચતુર એવા અસંખ્ય વીરો એકસાથે એકઠા થઈ ને રાવણની ચારે તરફ ફરી વળ્યા. પછી રત્નશ્રવાનો જયેષ્ઠ પુત્ર રાવણ રોષથી રાતાં નેત્ર કરી તૈયાર થઈ વિવિધ આયુધોથી પૂર્ણ એવા રથમાં બેઠો. જાણે બીજો ચમ હોય તેવો વીર ભાતુકર્ણ હાથમાં ત્રિશૂળ લઈ રાવણની પાસે આવીને પાર્શ્વરક્ષક થઈ બિભો રહ્યા. ઇંદ્રજિત અને મેઘવાહન કુમાર જાણે રાવણના બીજા બે ભુજ હોય તમ રાવણની પાસે આવીને બંને બાજુએ બિભો રહ્યા. બીજા પણ મહાપરાક્રમી પુત્રો, કૌટીલ્યે સામનો અને શુક, સારણુ, મારીચ, મથ અને સુદં વિગેરે પણ ત્યાં આવીને હાજર થયા. એ પ્રમાણે રણકર્મમાં કુશળ એવી અસંખ્ય સહસ્ર અક્ષૌહિણી સેનાઓથી દિશાઓને આચ્છાદન કરતો સતો રાવણ લાંકાનગરીની બહાર નીકળ્યો.

રાવણના સૈન્યમાં કોઈ સિંહની ધ્વજવાળા,^૧ કોઈ અષ્ટાપદની ધ્વજવાળા, કોઈ ચમૂર મૃગની ધ્વજવાળા, કોઈ હાથીની ધ્વજવાળા, કોઈ મયૂરની ધ્વજવાળા, કોઈ સર્પની ધ્વજવાળા, કોઈ માર્જારની ધ્વજવાળા અને કોઈ શ્વાનની ધ્વજવાળા હતા, તેમજ કોઈના હાથમાં ધનુષ્ય, કોઈના હાથમાં ખડ્ગ, કોઈના હાથમાં પંડી, કોઈના હાથમાં મુદ્ગર, કોઈના હાથમાં ત્રિશૂળ, કોઈના હાથમાં પરિધ, કોઈના હાથમાં કુહાર અને કોઈના હાથમાં પાશ હતાં. તેઓ વારંવાર નામ લઈ લઈ ને શત્રુઓને જણાવતા સત્તા રણકર્મમાં મોટી ચતુરાઈથી વિચરવા લાગ્યા. ગૈતાઢ્ય ગિરિની જેમ પોતાની સેનાની વિશાલતાથી પચાસ યોજન પૃથ્વીમાં રાવણે રણકાર્યને માટે પડાવ નાંખ્યો. પોતપોતાના નાયકોની પ્રશંસા કરતા, પરસ્પર આક્ષેપ કરતા, માંહો-માંહે કથા કહેતા અને કરાન્દ્રક્રોધપૂર્વક અસ્ત્રો વગાડતા, રામ રાવણના સૈનિકો કાંસીતાળ બેતાળની જેમ એકઠા મળ્યા. ‘જાજા, બિભો રહે, બિભો રહે, ભય પામ નહિ, આયુધ છોડી દે, આયુધ ગ્રહણ કર’ આ પ્રમાણે યુદ્ધમાં સુભટોના મુખમાંથી વાણી નીકળવા લાગી. બંને સેનામાં શલ્યો, શંકુઓ, બાણો, ચક્રો, પરિધો અને ગદાઓ જંગલમાં પક્ષીઓની જેમ આવી આવીને પડવા લાગ્યાં. પરસ્પર ઘાતથી ભગ્ન થયેલા, ખડ્ગથી અને વેગથી છેદાએલા ઉછળતા મસ્તકથી બધું આકાશ જાણે વિવિધ કેતુ અને અને વિવિધ રાહુવાળું હોય તેવું દેખાવા લાગ્યું. મુદ્ગરોના આઘાતથી હાથીઓને પાડી દેતા સુભટો જાણે ગેડીદડાની કીડા કરતાં હોય તેમ શોભવા લાગ્યા. બીજા સુભટોએ કુહારના ઘાતથી છેદેલા પંચશાખાઓ (બે હાથ, બે પગ અને મસ્તક) વૃક્ષોની શાખાની જેમ પડવા લાગ્યા. વીર સુભટો શત્રુઓનાં મસ્તકોને છેદીને જાણે ક્ષુધાતુર ચમરાજના ચથાચોગ્ય ગ્રાસ હોય તેમ પૃથ્વીપર ફેંકવા લાગ્યા. મહા પરાક્રમી રાક્ષસો અને વાનરોની વચ્ચેના તે યુદ્ધમાં ભાગીદાર પિત્રાઈઓને ધનની જેમ વિજય સાધ્ય થવામાં ઘણો વિલંબ થયો.

૧ આવા ચિન્હો છે જેમાં એવી તેમના રથ ઉપર વળ સમજવી.

જ્યારે ચિરકાળ યુદ્ધ ચાલ્યું, ત્યારે મહાબળવાન વાનરોએ વનની જેમ રાક્ષસોનું સૈન્ય ભાંગી નાંખ્યું, રાક્ષસાનું સૈન્ય ભગ્ન થતાં રાવણના જયના જામીનરૂપ હસ્ત અને પ્રહસ્ત બંને યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થયા. તે બંનેની સાથે યુદ્ધ કરવા માટે નલ અને નીલ નામના બે મોટા કપિઓ તેની સન્મુખ આવીને ઊભા રહ્યા. પ્રથમ નલ અને હસ્ત વડે અવક ગ્રહની જેમ એક બીજાની સન્મુખ રથમાં આરૂઢ થઈને મળ્યા. તેમણે ધનુષ્યને પણ્છ પર ચડાવી તેનું એવું આસ્ફાલન કર્યું કે જેથી તેઓ બંણે પરસ્પર યુદ્ધ કરવાનું આમંત્રણ કરતા હોય તેમ દેખાવા લાગ્યા. પછી તે બંને પરસ્પર એવાં બાણોને વર્ષાવવા લાગ્યા કે જેથી તેઓના રથ બાણના શૂલથી ભરપૂર જણાવા લાગ્યા. ક્ષણવારમાં નલનો અને ક્ષણવારમાં હસ્તનો જય પરાજય થવાથી નિપુણ પુરૂષો પણ તેમના બળનું અંતર બાણી શક્યા નહીં. છેવટે બળવાન નલે સભ્ય થઈને જોનારા વીરોની આગળ લજ્જા પામીને અવ્યાકુળપણે ક્ષુરપ્ર બાણથી ક્રોધવડે હસ્તનું મસ્તક છેદી નાંખ્યું. હસ્તને જેમ નલે માર્યો તેમ તેજ વખતે નીલે પ્રહસ્તને મારી નાંખ્યો; એટલે તત્કાળ નલ અને નીલની ઉપર આકાશમાંથી પુષ્પની વૃષ્ટિ થઈ. હસ્ત અને પ્રહસ્તના મરણથી રાવણના સૈન્યમાંથી મારીચ, સિંહજઘન, સ્વયંભૂ, સારણ, શુક, ચંદ્ર, અર્ક, ઉદામ, બીભત્સ, કામાક્ષ, મકર, જવર, ગભાર, સિંહરથ અને અશ્વરથ વિગેરે રાક્ષસસુભટો ક્રોધથી સામા આવ્યા. તેમની સાથે મંદનાકુર, સંતાપ, પ્રથિત, આકાશ, નંદન, દુરિત, અનઘ, પુષ્પાસ્ત્ર, વિઘ્ન તથા પ્રીતિકર વિગેરે વાનરો પૃથક્ પૃથક્ યુદ્ધ કરવા લાગ્યા, અને કુર્કુટની સાથે કુર્કુટના યુદ્ધની જેમ બંન્ધા ઉછળવા અને પડવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે યુદ્ધ ચાલતાં મારીચ રાક્ષસે સંતાપ વાનરને, નંદન વાનરે જવર રાક્ષસને, ઉદામ રાક્ષસે વિઘ્ન વાનરને, દુરિત વાનરે શુક રાક્ષસને અને સિંહજઘન રાક્ષસે પ્રથિત વાનરને યુદ્ધ કરીને સખત પ્રહારો કર્યા. તે સમયે સૂર્ય અસ્ત પામી ગયો; એટલે રામનું અને રાવણનું સૈન્ય યુદ્ધથી પાછું નિવર્ત્યું અને રૈનિકો પોતપોતાના મરણ પામેલા તેમજ ઘાયલ થયેલા સુભટોને શોધવા લાગ્યા.

રાત્રિ વીતીને જ્યારે પ્રભાતકાળ થયો ત્યારે દેવ પ્રત્યે દાનવોની જેમ રાક્ષસયોદ્ધાઓ રામના સૈન્ય સાથે યુદ્ધ કરવા માટે નજીક આવ્યા. રાક્ષસસૈન્યની મધ્યમાં મેરૂગિરિની જેમ હાથીના રથમાં આરૂઢ થયેલો રાવણ યુદ્ધ કરવાને ચાલ્યો. વિવિધ અશ્વો ધારણ કરતા અને તત્કાળ રક્ત દ્વિષ્ટી બંણે દિશાઓને પણ બાળતો હોય તેવો રાવણ ચમરાજથી પણ ભયંકર દેખાવા લાગ્યો. ઇંદ્રની જેમ પોતાના પ્રત્યેક સેનાપતિને જોતો અને શત્રુઓને તૃણ સમાન ગણતો રાવણ રણભૂમિમાં આવ્યો. તેને જોતાંજ આકાશમાંથી દેવતાઓએ જોયેલા રામના પરાક્રમી સેનાપતિઓ સૈન્ય સહિત યુદ્ધ કરવાને માટે રણભૂમિમાં આવ્યા. ક્ષણવારમાં કોઈ ઠેકાણે ઉછળતા રૂધિરજળથી બંણે નદીવાળું હોય, કોઈ ઠેકાણે પડેલા હાથીઓથી બંણે પર્વતવાળું હોય, કોઈ ઠેકાણે રથમાંથી ખરી પડેલી મકરમુખ ધ્વજઓથી બંણે મગરવાળું હોય, અર્ધમગ્ન થયેલા મહા રથોથી બંણે દાંતાળું હોય અને કોઈ ઠેકાણે નાચતા કબંધા (ધડ) થી બંણે નૃત્યસ્થાન હોય તેવું રણભૂમિનું આંગણું દેખાવા લાગ્યું.

પછી રાવણના હુકારથી પ્રેરાયેલા સર્વ રાક્ષસોએ સર્વ બળથી વાનરોના સૈન્યને હઠાવી દીધું. પોતાના સૈન્યના ભંગથી ક્રોધ પામીને સુગ્રીવે પોતાનું ધનુષ્ય ચડાવ્યું અને પ્રબળ સેનાથી પૃથ્વીને કંપાવતો તે સામો ચાલ્યો. તે વખતે રાજનું! તમે અહીંજ ઊભા રહો, અને મારું પરાક્રમ જુઓ' એમ કહી સુગ્રીવને અટકાવીને હનુમાન યુદ્ધ કરવા ચાલ્યો. અગણિત સેનાનીથી દુર્મદ એવા રાક્ષસોના દુઃખે પ્રવેશ થઈ શકે એવા સૈન્યમાં સમુદ્રમાં

મંદરગિરિની જેમ હનુમાને પ્રવેશ કર્યો. તે સમયે ધનુષ્ય અને ભાથાને ધારણ કરતો મહા હુર્જ્ય માલી નામનો રાક્ષસ મેઘની જેમ ઉઘ્ર ગર્જના કરતો હનુમાનની ઉપર ચડી આવ્યો. હનુમાન અને માલી એ બન્ને વીર ધનુષ્યના ટંકાર કરતા સતા પુચ્છને પછાડતા સિંહની જેવા શોભતા હતા અને તેઓ પરસ્પર અસોથી પ્રહાર કરતા પરસ્પરનાં અસોને છેદી નાંખતા હતા અને પરસ્પર ગર્જના કરતા હતા. અનુક્રમે ઔષ્મ ઋતુનો સૂર્ય નાના સરખા સરોવરને જળરહિત કરી નાંખે તેમ હનુમાને ચિરકાળ યુદ્ધ કરીને વીર્યવાન માલીને અસ્થરહિત કરી દીધો. પછી ‘અરે વૃદ્ધ રાક્ષસ ! અહીંથી ચાલ્યો જા, તને મારવાથી શું વળવાનું છે ?’ આ પ્રમાણે બોલતા હનુમાનની સામે આવીને વજ્રોદર રાક્ષસ બોલ્યો-‘અરે પાપી કદાહી * ! આવું બોલતાં મરી જઈશ ! અહીં આવ, મારી સાથે યુદ્ધ કર, હમણા હતો નહતો થઈ જઈશ.’ આવાં વજ્રાદરનાં વચન સાંભળી કેસરીસિંહ જેમ હુંકાર કરે તેમ હનુમાને મોટા અહંકારથી ગર્જના કરી તેને બાણથી ઢાંકી દીધો. વજ્રોદરે તે બાણવૃષ્ટિને દૂર કરી વર્ષાઋતુ જેમ વાદળાથી સૂર્યને ઢાંકે તેમ હનુમાનને ઢાંકી દીધો. ‘અહો ! વજ્રોદર વીર હનુમાનને માટે સમર્થ છે, અને વીર માત્રિ વજ્રોદરને માટે પણ સમર્થ છે.’ આવી રણક્રીડા બેનારા સભ્ય એવા દેવતાઓની વાણી થવા લાગી, તેને માનતા પર્વતરૂપ હનુમાન સહન કરી શક્યો નહીં; તેથી એકસાથે ઉત્પાત મેઘની જેમ વિચિત્ર અસો વર્ષાવીને તેણે સર્વ રાક્ષસોના દેખતાં વજ્રોદરને મારી નાંખ્યો.

વજ્રોદરના વધથી કાંધ પામીને રાવણનો પુત્ર જંબૂમાલી સામે આવ્યો, અને હાથીને મહાવતની જેમ માત્રિને તિરસ્કારથી બોલાવ્યો. પરસ્પર વધ કરવાને ઇચ્છતા તે બન્ને મહામદ્દા સર્પવડે વાદીની જેમ બાણવડે ચિરકાળ યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. એક બીજાનાં બાણોથી બમણાં બમણાં બાણોને સામા નાંખીને યુદ્ધ કરતા તે વીરો લેણદાર અને દેણદારની જેવી સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયા. પછી હનુમાને ક્રોધ કરીને જંબૂમાલીને રથ, ઘોડા અને સારથિ વિનાનો કરી મોટા મુદ્ગરવડે તે શત્રુ ઉપર પુષ્કળ તાડન કયું; જેથી જંબૂમાલી મૂર્છિત થઈ પૃથ્વી ઉપર પડી ગયો. તે જોઈ મહોદર નામે રાક્ષસ ક્રોધથી બાણો વર્ષાવતો હનુમાનની સામે રણમાં આવ્યો. બીજા પણ રાક્ષસો, જાતિવાન ધ્યાન જેમ ડુકરને વીંટી લે તેમ હનુમાનને મારવાની ઇચ્છાથી તેની ફરતા ફરી વળ્યા. હનુમાને તીક્ષ્ણ બાણોથી કોઈને ભુજમાં, કોઈને મુખમાં, કોઈને ચરણમાં, કોઈને હૃદયમાં અને કોઈને કુક્ષિમાં પ્રહારો કર્યો. તે વખતે વનમાં દાવાનળની જેમ અને સમુદ્રમાં વડવાનળની જેમ રાક્ષસોના રૈન્યમાં મહાવીર માત્રિ પ્રકાશવા લાગ્યો; અને દ્વણવારમાં પરાક્રમીઓમાં ચૂડામણિ સમાન પવન-કુમારે અંધકારને સૂર્ય નસાડે તેમ રાક્ષસોને નષ્ટ કરી દીધો.

રાક્ષસોના ભંગથી કાંધ પામેલો કુંભકર્ણ જાણે ભૂમિપર આવેલ ઇશાનેંદ્ર હોય તેમ સ્વયમેવ યુદ્ધ કરવાને હોડ્યો. કોઈને ચરણના પ્રહારથી, કોઈને મુષ્ટિના ઘાતથી, કોઈને કોણીના પ્રહારથી, કોઈને લપડાકથી, કોઈને મુદ્ગરના ઘાતથી, કોઈને ત્રિશૂલથી અને કોઈને પરસ્પર અક્ષાવવાથી-એમ અનેક રીતે તેણે કપિઓનો વધ કરવા માંડ્યો. કલ્પાંત કાળના સમુદ્ર જેવા રાવણના તપસ્વી બંધુ કુંભકર્ણને રણમાં આવેલો જોઈ સુગ્રીવ તેની સામે હોડ્યો; તેમજ લામંડલ, દ્વિમુખ, મહેંદ્ર, કુમુદ, અંગદ અને બીજા પણ કપિવીરો અગ્નિની જેમ પ્રજ્વલિત થઈને રણભૂમિમાં દોડી આવ્યા. વિચિત્ર અસોને એકીસાથે વર્ષાવતા શ્રેષ્ઠ વાનરોએ આવીને શીકારીઓ જેમ સિંહને રૂંધે તેમ કુંભકર્ણને રૂંધી દીધો. તત્કાળ કુંભકર્ણે જાણે

* કુત્સિત વચનો બોલનાર,

ખીજી કાળરાત્રિ હોય તેવું અને મુનિના વાક્યની જેવું અમોઘ પ્રસ્વાપન નામે અસ્ત્ર તેઓની ઉપર મૂકયું; તેથી દિવસે પોયણના ખંડની જેમ પોતાના સૈન્યને નિદ્રા પામેલું જોઈ સુગ્રીવે પ્રભોધિની નામે મહા વિદ્યાનું સ્મરણ કર્યું; એટલે તેના પ્રભાવથી ‘અરે કુંભકર્ણ’ કયાં છે? એમ ઓલતા અને કોલાહલ કરતા વાનરસુલટો પ્રાતઃકાળે પક્ષીઓની જેમ નિદ્રામાંથી જાગી ઉઠ્યા. પછી સારી રીતે યુદ્ધ કરનારા સુગ્રીવાધિષ્ઠિત કપિકુંજરો કાન સુધી ધનુષ્યો ખેંચીને કુંભકર્ણને ઉપદ્રવ કરવા લાગ્યા, અને રોગોને જેમ વૈદ્ય હણે તેમ સુગ્રીવે કુંભકર્ણના સારથિ, રથ અને અધોને ગદ્દાથી હણી નાંખ્યા; તેથી ભૂમિપર રહેલો કુંભકર્ણ હાથમાં મુદ્ગર લઈને જાણે એક શિખરવાળો ગિરિ હોય તેમ દેખાતો સતો સુગ્રીવની ઉપર દોડ્યો. યુદ્ધ કરવાને માટે દોડીને આવતા એવા તે કુંભકર્ણના અંગના મોટા પવનથી હાથીના સ્પર્શથી વૃક્ષની જેમ ઘણા કપિઓ પડી ગયા. સ્થળમાં નદીના વેગની જેમ કપિઓથી રખલના પાચ્યા સિવાય દોડતા એવા તેણે મુદ્ગરવડે સુગ્રીવના રથને ચૂર્ણ કરી નાંખ્યો. પછી ઈંદ્ર જેમ પર્વત ઉપર વજ્ર નાંખે તેમ સુગ્રીવે આકાશમાં ઊડીને કુંભકર્ણની ઉપર એક મોટી શિલા નાંખી. કુંભકર્ણે મુદ્ગરથી તે શિલાને કણેકણ ચૂર્ણ કરી નાખી. તેથી જાણે કપિઓને ઉત્પાતકારી રજોવૃષ્ટિ ખતાવતો હોય તેમ તે દેખાવા લાગ્યો. પછી વાલીના અનુજ્ઞ બંધુ સુગ્રીવે તડ તડ શબ્દ કરતું મહાઉચ્ચ વિદ્યુત્ અસ્ત્ર કુંભકર્ણની ઉપર મૂકયું. તે મહા પ્રચંડ વિદ્યુદંડ અસ્ત્ર ઉપર કુંભકર્ણે અનેક અસ્ત્રા નાંખ્યાં, પણ તે સર્વે નિષ્ફળ થયાં, અને જગતને ભયંકર કલ્પાંતકાળે પર્વતની જેમ કુંભકર્ણ વિદ્યુત્ દંડાસ્ત્રના પાતથી પૃથ્વી પર પડી ગયો.

પોતાનો ભાઈ કુંભકર્ણ મૂર્છિત થતાં બ્રહ્મીથી ભયંકર મુખવાળો રાવણ જાણે પ્રત્યક્ષ યમરાજ હોય તેમ કાંધથી રણભૂમિ તરફ ચાલ્યો. તે સમયે ઈંદ્રજિતે આવી નમન કરીને કહ્યું કે—‘હે સ્વામી! તમે રણભૂમિમાં આવતાં તમારી સામે યમ, વરૂણ, કુબેર કે ઈંદ્ર પણ ઊભા રહી ન શકે તો પછી આ વાનર તો શી રીતેજ ઊભા રહે? માટે હે દેવ! હમણા તમે રહેવા દ્યો, હું પોતેજ જઈને મસલાને મુદ્ધિવડે હણે તેમ હણી નાંખીશ.’ આવી રીતે કહી રાવણને નિષેધીને મહામાની ઈંદ્રજિત મોટું પરાક્રમ ખતાવતો કપિસૈન્યમાં પેઠો. તે પરાક્રમી વીર આવતાં જેમ દેડકાઓ સર્પનો પ્રવેશ થતાં સરોવરને છોડી દે તેમ કપિઓએ રણભૂમિને છોડી દીધી. વાનરોને ત્રાસ પામતા જોઈને ઈંદ્રજિત બોલ્યો—‘અરે વાનરો ઊભા રહો, ઊભા રહો, હું યુદ્ધ નહિ કરનારને હણનારો નથી. હું રાવણનો પુત્ર છું, માફતી અને સુગ્રીવ કયાં છે? અથવા તેમનાથી સર્થું, પણ પેલા શત્રુભાવ ધરાવનાર રામ અને લક્ષ્મણ કયાં છે?’ આ પ્રમાણે ગર્વથી ઓલતા અને રોષથી રાતાં નેત્રવાળા ઈંદ્રજિતને સુગ્રીવે યુદ્ધ કરવા માટે ઓલાવ્યો, અને અષ્ટાપદ સાથે અષ્ટાપદની જેમ ભામંડલે ઈંદ્રજિતના નાના ભાઈ મેઘવાહનની સાથે યુદ્ધ કરવાનો આરંભ કર્યો. ત્રણ લોકને ભયંકર એવા તેઓ જાણે ચાર દિગ્ગજોંદ્ર કે ચાર સાગર હોય તેમ પરસ્પર અક્ષણાતા સતો શોભવા લાગ્યા. તેમના રથોના ગમનાગમનથી પૃથ્વી કંપાયમાન થઈ, પર્વતો ડોલી ગયા અને મહાસાગર પણ ક્ષોભ પામી ગયો. અતિ હસ્તલાઘવતાવાળા અને અનાકુલપણે યુદ્ધ કરનારા તેઓના ધનુષ્યનું આકર્ષણ અને બાણનો મોક્ષ તેના મધ્યમાં વખતનું કાંઈ પણ અંતર જાણવામાં આવતું નહોતું. તેઓએ લોહમય શસ્ત્રોથી અને દેવતાધિષ્ઠિત અસ્ત્રોથી ચિરકાળ યુદ્ધ કર્યું; પણ તેઓમાં કોઈએ કોઈનો વિજ્ય કર્યો નહિ. પછી ઈંદ્રજિત અને મેઘવાહને કાંધવડે ભામંડલ અને સુગ્રીવની ઉપર અતિ ઉચ્ચ નાગપાશાસ્ત્ર નાંખ્યાં. તેનાવડે તેઓ એવા બંધાઈ ગયા કે જેથી શ્વાસ લેવાને પણ સમર્થ રહ્યા નહિ. એ સમયે કુંભકર્ણને પણ

સંજ્ઞા આવી, એટલે તેણે તત્કાળ કાંધથી હનુમાનની ઉપર ગદાનેા પ્રહાર કર્યો કે જેથી હનુમાન મૂંઝાઈ જાયને પૃથ્વીપર પડી ગયો. પછી સુંદરવડે હાથીની જેમ તેણે તક્ષક નાગ જેવી ભુજવડે તેને પકડીને કાખમાં ઉપાડ્યો અને પાછો વાળ્યો. તે વખતે વિલીપણે રામચંદ્રને કહ્યું--“હે સ્વામી ! આ બન્ને વીર તમારી સેનામાં અતિ બલવાન અને વદનમાં નેત્રની જેમ સારરૂપ છે. તેઓને રાવણના પુત્ર ઇન્દ્રજિતે અને મેઘવાહને નાગપાશથી બાંધી લીધા છે; પરંતુ જ્યાંસુધીમાં તેઓ તેમને લંકામાં ન લઈ જાય ત્યાંસુધીમાં હું જઈને તેમને છોડાવી લાવું. વળી હે રઘુપતિ ! કુંભકર્ણે હનુમાનને પોતાની મોટી ભુજમાં બાંધી લીધેલો છે, તેથી તેને પણ લંકાપુરીમાં લઈ ગયા અગાઉ છોડાવી લાવવાની જરૂર છે. હે પ્રભુ ! સુગ્રીવ, લામંડલ અને હનુમાન વિના આપણું બધું રૌન્ય વીર વગરનું જ છે; માટે મને આશા આપો, જેથી હું તેમને લઈ આવું.” આ પ્રમાણે વિલીપણ કહેતા હતા, તેવામાં રણચતુર એવો અંગદ વીર વેગથી દોડી કુંભકર્ણની સાથે આક્ષેપથી યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. ક્રોધાંધપણથી કુંભકર્ણે પોતાનો હાથ ઉઠાવ્યો, એટલે માર્તિ વીર પાંજરામાંથી પક્ષીની જેમ તેના ભુજપાશમાંથી ઊડીને નીકળી ગયો. પછી લામંડલ અને સુગ્રીવને છોડાવવાને માટે વિલીપણ રથમાં બેસીને રાવણના બન્ને કુમારોની સાથે યુદ્ધ કરવા ચાલ્યો. તે સમયે ઇન્દ્રજિત અને મેઘવાહન ચિંતાવવા લાગ્યા કે ‘આ વિલીપણ આપણા પિતાનો અનુજબ થઈ આપણી સાથે યુદ્ધ કરવાને આવે છે. આ કાકા આપણે પિતા સમાન છે, તેથી તેમની સાથે આપણે શી રીતે યુદ્ધ કરવું ? માટે અહીંથી ખસી જવું તેજ ઘટિત છે. પૂજ્ય વંડિ-લની પાસેથી ખસી જવામાં કાંઈ લજ્જા નથી. આ પાશમાં બંધાએલા શત્રુ જરૂર મરણ પામશે; માટે તેમને અહીં પડ્યા મૂકીને આપણે ચાલ્યા જઈએ, જેથી કાકા આપણી પાસે આવેજ નહીં.’ આ પ્રમાણે વિચારીને તે બુદ્ધિમાન ઇન્દ્રજિત અને મેઘવાહન રણભૂમિમાંથી ખસી ગયા, એટલે વિલીપણ લામંડલ અને સુગ્રીવને બોલે સતો ત્યાંજ ઊભો રહ્યો. રામલક્ષ્મણ પણ હિમથી આચ્છાદિત શરીરવાળા સૂર્યચંદ્રની જેમ ચિંતાવડે મ્હાન મુખવાળા થઈને ત્યાંજ ઊભા રહ્યા. તે સમયે રામભદ્રે પૂર્વે જેણે પોતાને વરદાન આપ્યું હતું તેવા મહાલોચન નામના સુવર્ણકુમારનિકાચના દેવનું સ્મરણ કર્યું. તે દેવતાએ અવધિજ્ઞાનવડે તે વૃત્તાંત બાણી ત્યાં આવીને પદ્મ (રામચંદ્ર) ને સિંહાનિનાદા નામની વિદ્યા, મુશલ, રથ અને હજી આખ્યાં,* અને લક્ષ્મણને ગાર્ડી વિદ્યા, રથ અને રણમાં શત્રુઓનો નાશ કરનારી વિદ્યુદ્ધના નામની ગદા આપી. તે ઉપરાંત બન્ને વીરોને વારૂણ, આગ્નેય અને વાયવ્ય પ્રમુખ બીજાં દિવ્ય અસ્ત્રો અને બે છત્રો આપ્યાં. પછી લક્ષ્મણ સુગ્રીવ અને લામંડલની પાસે ગયા. તેમના આવતાંજ તેમના વાહનરૂપ ગરૂડને બેઠું સુગ્રીવ અને લામંડલના નાગપાશના સર્પો તત્કાળ નાસી ગયા. તે વખતે રામના રૌન્યમાં ચારે તરફ જ્યજ્ય શબ્દનો ધ્વનિ થયો, અને રાક્ષસોના રૌન્યની જેમ સૂર્ય અસ્ત પામી ગયો.

ત્રીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે રામ અને રાવણનાં રૌન્ય શરીરો સર્વ બળથી રણભૂમિના આંગણમાં આવ્યાં; એટલે ચમરાજના દાંતાની જેમ સ્કુરાચમાન અસ્ત્રોથી મહા ભયંકર અને અકાળે પ્રલયકાળનાં સંવર્ત મેઘની જેવો મોટો સંગ્રામ પ્રવર્ત્યો. મધ્યાન્હકાળના તાપથી તપેલા વરાહોવડે તલાવડીની જેમ ક્રોધ પામેલા રાક્ષસોએ વાનરોની સેનાને ક્ષોભ પમાડ્યો. પોતાની બધી સેના ભગ્નપ્રાચ થયેલી બેઠીને બીજાં શરીરોમાં યોગીઓ પ્રવેશ કરે તેમ સુગ્રીવ વિગેરે પરાક્રમી વીરોએ રાક્ષસોની સેનામાં પ્રવેશ કર્યો; એટલે ગરૂડોથી

સર્પોની જેમ અને જળથી કાચા ઘડાની જેમ કપીશ્વરોથી આક્રાંત થયેલા સર્વ રાક્ષસો પરાભવ પામી ગયા. રાક્ષસોને ભંગ થતો જોઈને રાવણ પોતેજ ક્રોધ કરીને પોતાના મોટા રથના પ્રચારથી જાણે પૃથ્વીને ફાડી નાંખતો હોય તેમ ચાલ્યો. દાવાનળની જેમ વેગથી પ્રસરતા તે રાવણની આગળ કપિવીરોમાંથી કોઈ એક ક્ષણવાર પણ ટકી શક્યો નહીં; તેથી તેની સામે યુદ્ધ કરવાને ચાલેલા રામને વિનયથી નિષેધીને વિભીષણે આવી રાવણને રૂંધ્યો. તેને જોઈને રાવણ બોલ્યો—“અરે વિભીષણ! તું કેને આશ્રયે ગયો છે કે જેણે આ રણ વિષે કોઈ પામેલા મારા મુખમાં પ્રથમ આસની પેઠે તને નાંખી દીધો? શિકારી જેમ ડુકકર ઉપર શ્વાનને મોકલે તેમ તને મારી ઉપર મોકલતાં તે આત્મરક્ષા કરનાર રામે ઘણો સારો વિચાર કયો લાગે છે! હે વત્સ! અદ્યાપિ તારી ઉપર મારું વાત્સલ્ય છે, માટે તું સત્વર ચાલ્યો જા. આજે હું એ રામલક્ષ્મણને સૈન્ય સહિત મારી નાંખીશ, તેથી તે મરનારાઓની અંદર તું સંજ્યા પૂરનાર થા નહિ. તું ખુશીથી સ્વસ્થાને ચાલ્યો જા. હજુ તારા પૃષ્ઠ ઉપર મારો હાથ છે.” રાવણનાં આવાં વચન સાંભળીને વિભીષણ બોલ્યો—“અરે અરુ! રામ ચમરાજની ક્રોધ કરીને તારી ઉપર આવતા હતા, પણ મેંજ તેમને મિથ કરીને અટકાવ્યા છે, અને યુદ્ધને મિથે તને બોધ કરવાને માટે હું અહીં આવ્યો છું, માટે હજુ પણ તું સીતાને છોડી દે, પ્રસન્ન થઈને મારું વચન માન. અરે દશાનન! હું મૃત્યુના ભયથી કે રાજ્યના લોભથી રામની પાસે આવ્યો નથી, પણ માત્ર અપવાદના ભયથીજ આવ્યો છું; તેથી જો તું સીતાને પાછી અર્પણ કરી તે અપવાદ ટાળી નાંખે તો હું રામને છોડીને તરતજ તારો આશ્રય કરું.” તેનાં આવાં વચન સાંભળીને રાવણ ક્રોધથી બોલ્યો—“અરે દુર્બુદ્ધિ અને કાતર વિભીષણ! શું તું અદ્યાપિ મને બીવરાવે છે? મેં તો માત્ર બ્રાતૃહત્યાના ભયથીજ તને આ પ્રમાણે કહ્યું હતું, બીજો કાંઈ હેતુ નહોતો. આવી રીતે કહીને રાવણે તરતજ ધનુષ્યનું આસ્ફાલન કર્યું. વિભીષણ બોલ્યો—“મેં પણ બ્રાતૃહત્યાના ભયથીજ આ પ્રમાણે કહેલું છે; મારો પણ બીજો કાંઈ હેતુ નથી. એમ કહી વિભીષણે પણ ધનુષ્યનું આસ્ફાલન કર્યું. પછી વિચિત્ર પ્રકારનાં અસ્ત્રોને ખેંચતા અને નિરંતર વર્ષાવતા તે બંને ભાઈઓ ઉદ્ધતપણે યુદ્ધ કરવાને પ્રવર્ત્યા.

તે વખતે ઇંદ્રજિત, કુંભકર્ણ અને બીજા રાક્ષસો પણ જાણે ચમરાજના કિંકર હોય તેમ સ્વામીભક્તિથી ત્યાં દોડી આવ્યા. કુંભકર્ણ સામે રામ, ઇન્દ્રજિત સામે લક્ષ્મણ, સિંહજઘનની સામે નીલ, ઘટોદર સામે દુર્મર્ષ, દુર્મતિની સામે સ્વયંભૂ, શંભુની સામે નીલ, મય રાક્ષસની સામે અંગદ, અંદ્રનખની સામે સ્કંદ, વિદ્યનની સામે ચંદ્રોદરનો પુત્ર, કેતુની સામે ભામંડલ, જંબૂમાલીની સામે શ્રીદત્ત, કુંભકર્ણના પુત્ર કુંભની સામે હનુમાન, સુમાલીની સામે સુગ્રીવ, ધૂમ્રાક્ષની સામે કુંદ અને સારણ રાક્ષસની સામે વાળીનો પુત્ર ચંદ્રશંખ—એવી રીતે બીજા રાક્ષસોની સામે બીજા કપિઓ સમુદ્રમાં મગર સાથે મગરની જેમ જોડે પ્રકારે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે ભયંકરથી પણ ભયંકર એવું યુદ્ધ ચાલતાં ઇંદ્રજિતે ક્રોધ કરીને લક્ષ્મણની ઉપર તામસ અસ્ત્ર મૂક્યું. શત્રુને તાપ કરનારા લક્ષ્મણે અગ્નિ જેમ મીણના પિંડને ગાળી નાંખે તેમ પવનાસ્ત્રવડે તે અસ્ત્રને ગાળી નાંખ્યું. પછી ક્રોધથી ઇંદ્રજિત ઉપર લક્ષ્મણે નાગપાશાસ્ત્ર મૂક્યું; જેથી જલમાં હસ્તી જેમ તંતુથી બંધાય તેમ તેનાથી ઇંદ્રજિત બંધાય ગયો. નાગાસ્ત્રથી જેનાં સર્વ અંગ રૂંધાયેલાં છે એવો ઇંદ્રજિત વજ્રની જેમ પૃથ્વીને ફાડી નાંખતો નીચે પડ્યો; એટલે લક્ષ્મણની આજ્ઞાથી વિરાધે તેને ઉપાડીને પોતાના રથમાં નાંખ્યો અને કારાગ્રહના રક્ષકની જેમ સત્વર

પોતાની છાવણીમાં લઈ ગયો. રામે પણ નાગપાશથી કુંભકર્ણને બાંધી દીધો, અને રામની આજ્ઞાથી ભામંડલ તેને છાવણીમાં લઈ ગયો. બીજા પણ મેઘવાહન વિગેરે ચોદાઓને રામના સુભટો બાંધી બાંધીને પોતાની છાવણીમાં લઈ ગયા.

આ બનાવ જોઈ રાવણે ક્રોધ અને શોકથી આકુલ થઈ વિભીષણની ઉપર જયલક્ષ્મીના મૂળ જેવું ત્રિશૂળ નાંખ્યું. તેને લક્ષ્મણે પોતાના તીક્ષ્ણ બાણોથી કદલી ખંડની જેમ અંતરાગમાંથીજ કણેકણે વિશીર્ણ કરી નાંખ્યું. પછી વિજયાથી એવા રાવણે ધરણેદ્રે આપેલી અમેઘવિજયા નામની શક્તિને હાથમાં લીધી, અને ધગ ધગ શબ્દે પ્રજ્વલિત થતી તેમજ તડ તડ શબ્દ કરતી શક્તિને પ્રલય કાળના મેઘની વિદ્યુત્તેજાની જેમ તેણે આકાશમાં ભમાડવા માંડી. તેને જોઈને દેવતાઓ આકાશમાંથી ખસી ગયા, રૌનિકોએ નેત્ર મીચી દીધાં અને કોઈ પણ સ્વસ્થ થઈને ઊભા રહી શક્યા નહિ. તે સમયે રામે લક્ષ્મણને કહ્યું કે ‘આપણો આગંતુક એવો વિભીષણ જો આ શક્તિવડે માર્યો જશે તો આ આશ્રિતનો ઘાત કરનાર આપણને ધિક્કાર છે!’ આવાં રામનાં વચન સાંભળીને મિત્રવત્સલ સૌમિત્રિ વિભીષણની આગળ જઈ રાવણનો આક્ષેપ કરીને ઊભા રહ્યા. ગરૂડપર બેઠેલા લક્ષ્મણને આગળ આવેલા જોઈ રાવણે કહ્યું કે—‘અરે લક્ષ્મણ! આ શક્તિ મેં તને મારવા માટે તૈયાર કરી નથી, તેથી તું બીજાના મૃત્યુમાં આડો મર નહિ; અથવા તું પણ મરી જા, કારણ કે તું પણ મારે મારવા યોગ્ય છે, અને તારે આશ્રયે આવેલો આ વિભીષણ રાંક થઈને મારી આગળ ઊભો રહેલો છે.’ આ પ્રમાણે કહીને રાવણે ઉત્પાતવજ્જના જેવી તે શક્તિ હાથમાં ભમાડીને લક્ષ્મણની ઉપર નાંખી. લક્ષ્મણની ઉપર આવતી તે શક્તિની ઉપર સુગ્રીવ, હનુમાન, નલ, ભામંડલ, વિરાધ અને બીજા વીરોએ પોતપોતાનાં અનેક પ્રકારનાં અસ્ત્રોથી તાડન કર્યું; પરંતુ ઉન્મત્ત હાથી જેમ અંકુશની અવજ્ઞા કરે તેમ સર્વ અસ્ત્રોના સમૂહની અવજ્ઞા કરીને તે શક્તિ સમુદ્રમાં વડવાનળની જેમ લક્ષ્મણના ઉરસ્થળ ઉપર પડી. તેનાથી ભેદાઈને લક્ષ્મણ પૃથ્વીપર પડી ગયા, અને તેમના રૌન્યમાં ચારે તરફ મોટો હાહાકાર થઈ રહ્યો. તત્કાળ રામને અત્યંત ક્રોધ થઈ આવ્યો, તેથી પંચાનન રથમાં બેસીને મારવાની ઈચ્છાએ રાવણની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. ક્ષણવારમાં રાવણને રથ વગરનો કરી દીધો, એટલે રાવણ વેગથી બીજા રથ ઉપર બેઠો. જગતમાં અદ્વૈત પરાક્રમવાળા રામે એ પ્રમાણે પાંચ વાર તેનો રથ ભાંગી નાંખીને રાવણને વિરથ કર્યો. એ સમયે રાવણે વિચાર્યું કે ‘આ રામ પોતાના બંધુ લક્ષ્મણના રનેહથી સ્વયમેવ મરી જશે, તો મારે હમણા વ્યર્થ શા માટે તેની સાથે યુદ્ધ કરવું?’ આવો વિચાર કરીને રાવણ પાછો વળી લંકામાં આવ્યો; અને રામના શોકથી આતુર થયો હોય તેમ સૂર્ય અસ્ત પામી ગયો.

રાવણ નાસી ગયો એટલે રામ પાછા ફરીને લક્ષ્મણની પાસે આવ્યા. ત્યાં તે લક્ષ્મણને મૂર્છિત જોઈને પૃથ્વી ઉપર પડી ગયા. સુગ્રીવ વિગેરેએ આવીને રામની ઉપર ચંદનજળથી સિંચન કર્યું, એટલે તેમને સંજ્ઞા આવી. પછી રામ લક્ષ્મણની પાસે બેસી રૂદ્ધન કરતા સતા આ પ્રમાણે બોલવા લાગ્યા—‘હે વત્સ! તને શી પીડા થાય છે? કહે, તે મૌન કેમ ધર્યું છે? સંજ્ઞાથી પણ જણાવ, અને તારા અગ્ર બંધુને ખુશી કર. હે પ્રિયદર્શન વીર! આ સુગ્રીવ વિગેરે તારા અનુચરો તારા મુખ સામું જોઈ રહ્યા છે, તેમને વાણીથી કે દૃષ્ટિથી કેમ અનુચ્છિત કરતો નથી?’ રાવણ રણમાંથી જીવતો ગયો એવી લજ્જાથી જો તું ન બોલતો હોય તો બોલ, હું તારો મનોરથ પૂર્ણ કરીશ. અરે દુષ્ટ રાવણ! જોલો રહે, તું કયાં જાય છે? તને થોડા વખતમાં જ હું મહાભાર્ગે મોકલાવી દઉં.’ આ

પ્રમાણે કહીને જેવા રામ ધનુષનું આસ્થાલન કરીને ઉભા થયા કે તરતજ સુગ્રીવે આવીને વિનયપૂર્વક કહ્યું—“સ્વામી ! આ રાત્રિ છે, નિશાચર રાવણ લંકામાં આલ્યો ગયો છે, અને અમારા સ્વામી આ લક્ષ્મણ શક્તિના પ્રહારથી વિધુર થયેલા છે; માટે ધીરજ રાખો, હવે રાવણને હણાયેલો જ જાણી લ્યો; પરંતુ હમણાં તો લક્ષ્મણને જાગ્રત કરવાના ઉપાય ચિંતવો.” ફરી પાછા રામ બોલ્યા—“અરે ! સ્ત્રીનું હરણ થયું અને અનુજ બંધુ લક્ષ્મણ મરાયો, તથાપિ આ રામ હજુ સુધી જીવતો રહેલો છે, તે કેમ સેંકડો પ્રકારે વિદારણ થતો નથી ? હે મિત્ર સુગ્રીવ ! હે હનુમાન ! હે ભામંડલ ! હે નલ ! હે અંગદ ! અને હે વિરાધ વિગેરે સર્વ બીરો ! તમે હવે યોતપોતાના સ્થાનકે આલ્યા જાઓ. હે મિત્ર વિભીષણ ! તમને મેં જે કૃતાર્થ કર્યા નથી તે મારે સીતાના હરણથી અને લક્ષ્મણના વધથી પણ અધિક શોકને માટે છે; તેથી હે બંધુ ! કાલે પ્રાતઃકાળે તમારા બંધુરૂપ ગૈરી એવા રાવણને મારા બાંધવ લક્ષ્મણને માર્ગે જતો તમે જોશો. પછી તમને કૃતાર્થ કરીને હું પણ મારા અનુજ બંધુ લક્ષ્મણની પછવાડે જઈશ, કારણ કે લક્ષ્મણ વિના મારે સીતા અને જીવિત શાં કામનાં છે ?” વિભીષણે કહ્યું—“હે પ્રભુ ! આવું અર્થ કેમ રાખો છો ? આ શક્તિથી હણાયેલો પુરૂષ એક રાત્રિ સુધી જીવે છે; માટે જ્યાં સુધી આ રાત્રિ નિર્જામન થાય નહિ ત્યાં સુધીમાં મંત્ર તંત્ર વિગેરેથી લક્ષ્મણના ઘાતનો પ્રતિકાર કરવાનો પ્રયત્ન કરો.” રામે તેમ કરવાને કબુલ કર્યું, એટલે સુગ્રીવ વિગેરે કપિઓએ વિદ્યાના બળે રામલક્ષ્મણની આસપાસ ચાર ચાર દ્વારવાળા સાત કિલ્લા કરી દીધા. પછી પૂર્વ દિશાના દ્વાર ઉપર અનુક્રમે સુગ્રીવ, હનુમાન, તાર, કુંદ, દધિમુખ, ગવાક્ષ અને ગવચ રહ્યા. ઉત્તર દિશાના દ્વાર ઉપર અંગદ, કૂર્મ, અંગ, મહેંદ્ર, વિહંગમ, સુષેણ અને ચંદ્રરશ્મિ અનુક્રમે રહ્યા. પશ્ચિમ દિશાના દ્વાર ઉપર નિલ, સમરશીલ, દુર્ધર, મન્મથ, જય, વિજય અને સંભવ રહ્યા, અને દક્ષિણ દિશાના દ્વાર ઉપર ભામંડલ, વિરાધ, ગજ, ભુવનજિત નળ, મૈંદ અને વિભીષણ રહ્યા. રામ અને લક્ષ્મણને વચમાં રાખી સુગ્રીવ વિગેરે રાજાઓ આત્મારામ હોય તેમ ઉદ્યમીપણે જાગ્રત થઈને રહેવા લાગ્યા.

એ અવસરે કોઈએ જઈને સીતાને કહ્યું કે—‘રાવણની શક્તિથી લક્ષ્મણ મરાયા છે અને ભાઈના સ્નેહને લીધે રામભદ્ર પણ પ્રાતઃકાળે મરણ પામશે.’ વજ્રના નિર્દોષ જેવા તે ભયંકર ખબર સાંભળી પવનથી હણાએડી લતાની જેમ સીતા મૂર્છા પામીને પૃથ્વી ઉપર પડી ગયાં. વિદ્યાધરીઓએ જળથી સિંચન કર્યું એટલે સીતા સજેતન થયાં; પછી બેઠા થઈને કર્ણ સ્વરે વિલાપ કરવા લાગ્યાં કે—“હા વત્સ લક્ષ્મણ ! તમારા અગ્ર બંધુને એકલા મૂકીને તમે ક્યાં આલ્યા ગયા ? તમારા વિના એક મુહૂર્ત પણ રહેવાને તે સમર્થ નથી. હું મંદલાગિણીને ધિક્કાર છે કે જેને માટે મારા દેવ જેવા સ્વામી અને દિયરને આવું કષ્ટ પ્રાપ્ત થયું ! હે પૃથ્વી ! મારા પર પ્રસન્ન થા અને મારા પ્રવેશને માટે તું બે લાગે થઈને મને માર્ગ આપ, અથવા હે હૃદય ! પ્રાણને નીકળવાને માટે તું બે લાગે થઈ જા.” આ પ્રમાણે કર્ણ સ્વરે વિલાપ કરતાં સીતાને જોઈને એક કૃપાળુ વિદ્યાધરી અવલોકિની વિલાપડે જોઈને બોલી—‘હે દેવી ! તમારા દિયર લક્ષ્મણ પ્રાતઃકાળે અક્ષતાંગ થશે અને રામભદ્ર સહિત અહીં આવીને આનંદ પમાડશે.’ તેની આવી વાણી સાંભળીને સીતા સ્વસ્થ થયાં અને ચક્રવાકીની જેમ સૂર્યોદયની રાહ જોતા સતાં જાગ્રત રહ્યાં.

‘આજે લક્ષ્મણને માર્યા છે’ એમ જાણીને રાવણ ક્ષણવાર હર્ષ પામ્યો. ક્ષણવારે પાછો પોતાના ભાઈ, પુત્રો, મિત્રો અને બંધુઓને સંભારીને રૂદ્ધ કરવા લાગ્યો - “હા વત્સ કુલકર્ણ! તું મારો ખીજો આત્મા જ હતો, હા પુત્ર ઈંદ્રજિત અને મેઘવાહન! તમે મારા ખીજા છે બાહુ જ હતા, હા વત્સ જંબુમાલી વિગેરે વીરો! તમે મારા રૂપાંતર જેવા હતા, અરે! તમે ગજેન્દ્રોની જેમ પૂર્વે અપ્રાપ્ત એવા બંધનને કેમ પ્રાપ્ત થયા?” એવી રીતે પોતાના બંધુઓનાં નવીન નવીન સ્નેહના કારણોનું વારંવાર સ્મરણ કરીને રાવણ વારંવાર મૂર્છા પામવા લાગ્યો અને રૂદ્ધ કરવા લાગ્યો.

તે સમયે રામના રૌન્યમાં પહેલા કોટના દક્ષિણદ્વારના રક્ષક ભામંડલની પાસે આવીને કોઈ વિદ્યાધર કહેવા લાગ્યો-‘જો તમે રામના પૂરા હિતકારી હો તો મને રામના દર્શન કરાવો, હું લક્ષ્મણના જીવવાનો ઉપાય કહીશ; કેમકે હું તમારો હિતકારી છું.’ તે સાંભળી તત્કાલ ભામંડલ તેને ભુજાએ પકડી રામની પાસે લઈ ગયો, એટલે તેણે પ્રણામ કરી વિરજિત કરી - “હૈ સ્વામી! સંગીતપુરના રાજા શશિમંડલનો પ્રતિચંદ્ર નામે હું પુત્ર છું. મારો જન્મ સુપ્રભા રાણીની કુસિંધી થયેલો છે. એક વખતે હું સ્ત્રી સહિત ક્રીડા કરવાને માટે આકાશમાર્ગે જતો હતો, તેવામાં સહસ્રવિજય નામના વિદ્યાધરે મને જોયો. તેણે મૈથુન સંબંધી વૈરથી મારી સાથે ચિરકાળ લુદ્ધ કર્યું. પ્રાંતે ચંડરવા શક્તિ મારીને મને તેણે પૃથ્વીપર પાડી નાંખ્યો. તે વખતે અયોધ્યાપુરીના માહેન્દ્રોદય નામના ઉદ્યાનમાં મને પૃથ્વીપર આલોટતો તમારા કૃપાળુ બંધુ ભરતે જોયો; એટલે તત્કાળ તેમણે કોઈક સુગંધી જળથી મને સિંચન કર્યું, તેથી પરગૃહમાંથી ચોર નીકળે તેમ મારા શરીરમાંથી તે શક્તિ બહાર નીકળી ગઈ અને સઘ મારો ઘા પણ રૂઝાઈ ગયો. મેં આશ્ચર્ય પામીને એ સુગંધી જળનું માહાત્મ્ય તમારા અનુજ બંધુને પૂછ્યું, એટલે તે બોલ્યા- “એક વખતે વિંધ્ય નામનો સાર્થવાહ ગજપુરથી અહીં આવ્યો, તેની સાથે એક પાડો હતો, તે અતિભારથી માર્ગમાં તુટી પડ્યો. નગરના લોકો તેના મસ્તકપર પગ મૂકીને ચાલવા લાગ્યા. ઉપદ્રવથી પીડાતો તે પાડો મૃત્યુ પામ્યો, અને અકામ નિર્જરાના યોગથી પ્રવેતંકર^૧ નગરનો રાજા પવનપુત્રક નામે વાયુકુમાર દેવ થયો. અવધિજ્ઞાનથી પૂર્વે થયેલું પોતાનું કષ્ટકારી મૃત્યુ જાણી તેને કોપ ચડ્યો; તેથી તેણે મારા નગરમાં અને દેશમાં વિવિધ જાતના વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન કર્યા; પરંતુ એક દ્રાણમેઘ નામનો રાજા મારો મામો હતો તે મારી ભૂમિમાં રહેતો હતો, છતાં તેના દેશમાં કે ગૃહમાં વ્યાધિ ઉત્પન્ન થયો નહિ; તેથી મેં વ્યાધિ નહિ થવાનું તેમને કારણ પૂછ્યું, એટલે દ્રોણમેઘે કહ્યું કે-‘મારી પ્રિયંકરા નામે રાણી પૂર્વે રોગથી અત્યંત પીડાતી હતી, અન્યદા તેને ગર્ભ રહ્યા. તેના પ્રભાવથી તે વ્યાધિમુક્ત થઈ ગઈ. અનુક્રમે વિશલ્યા નામે એક પુત્રીને તેણે જન્મ આપ્યો. અન્યદા તમારા દેશની જેમ મારા દેશમાં પણ વ્યાધિનો ઉપદ્રવ ઉત્પન્ન થતાં તે વિશલ્યાના સ્નાનજળથી સિંચન કરતાં લોકો નીરોગી થઈ ગયા. એકદા સંત્યભૂતિ નામે આરણ્યમુનિને મેં તેનું કારણ પૂછ્યું, એટલે તેમણે વિશલ્યાના પૂર્વ જન્મના તપનું એ કથા છે એમ કહ્યું. વળી વિશેષમાં કહ્યું કે-‘આ વિશલ્યાના સ્નાનજળથી પ્રાણનું સંરોહણ, શલ્યનો અપહાર અને વ્યાધિનો ક્ષય થશે તેમજ રામના અનુજ બંધુ લક્ષ્મણ તેના પતિ થશે.’ તે મુનિની વાણીથી, સમ્યક્જ્ઞાનથી અને અનુભવથી પણ તે વિશલ્યાના સ્નાનજળના પ્રભાવ વિશે મને નિશ્ચય થયેલો છે.’ આ પ્રમાણે કહીને મારા મામા દ્રોણમેઘે મને વિશલ્યાના

સ્નાનનું જલ અર્પણ કર્યું; જેના સિંચનથી મારી ભૂમિ પણ નીરોગી થઈ ગઈ. તેજ સ્નાન-જલથી મેં તમને સિંચન કર્યો, જેથી તમે શક્તિશલ્યરહિત થઈ ગયા, તેમજ ક્ષણવારમાં તમારા વળ પળ રૂઝાઈ ગયા.” આ પ્રમાણે મને અને ભરતને તેની ખાત્રી થયેલી છે, માટે પ્રાતઃકાળ થયા અગાઉ તે વિશલ્યાનું સ્નાનજળ લાવે. હવે સત્વર ઉતાવળ કરો. પ્રાતઃકાળ થઈ જશે તો પછી શું કરી શકશો? શકટ વીંખાઈ ગયા પછી ગણેશ શું કરી શકશે?”

તે સાંભળી રામે વિશલ્યાનું સ્નાનજળ લાવવાને માટે ભામંડલ, હનુમાન અને અંગદને સત્વર ભરતની પાસે જવા આજ્ઞા કરી. તેઓ પવનની જેવા વેગથી વિમાનમાં બેસીને અયોધ્યામાં આવી પહોંચ્યા. રાજમહેલની ઉપર ભરતને સુતેલા જોયા. ભરતને જગાડવા માટે તેઓએ આકાશમાં રહી ગાયન કરવા માંડ્યું. “રાજકાર્ય માટે કોઈ પણ ઉપાયથી રાજાએ ઉઠાડવા જોઈએ.” ગાયનના સ્વરથી ભરત જાગી ગયા, એટલે પોતાની પાસે નમસ્કાર કરતા ભામંડલ વિગેરેને ઠીઠા. અકસ્માત્ રાત્રિએ આવવાનું કારણ પૂછવાથી તેમણે પોતાનું કાર્ય જણાવ્યું. “આપ્ત જનની આગળ આપ્ત જનને કાંઈ છૂપું રાખવાનું હોતું નથી.” પછી ‘મારા ત્યાં જવાથીજ તે કાર્ય સિદ્ધ થશે’ એવું ધારીને ભરત તેમના વિમાનમાં બેસી કૌતુકમંગલ નગરે આવ્યા. ત્યાં ભરતે દ્રાણમેધની પાસે વિશલ્યાની માગણી કરી, એટલે તેણે એક હજાર કન્યાઓ સહિત લક્ષમણ સાથે વિવાહ કરીને વિશલ્યાને આપી. પછી ભામંડલ વિગેરે ઘણા ઉતાવળા થઈ ભરતને અયોધ્યામાં મૂકીને પરિવાર સહિત વિશલ્યાને સાથે લઈ રામ પાસે પહોંચ્યા. પ્રજ્વલિત દીપકવાળા વિમાનમાં બેસીને આવતા ભામંડલને જોઈને સર્વ ક્ષણવાર તો સૂર્યોદયના ભ્રમથી ભય પામી ગયા; એવામાં તો ભામંડલે આવીને વિશલ્યાને લક્ષમણની પાસે મૂકી. તેણે લક્ષમણને કરસ્પર્શ કર્યો એટલે તત્કાળ યષ્ટિમાંથી સર્પિણી છટકીને નીકળે તેમ લક્ષમણના શરીરમાંથી મહાશક્તિ બહાર નીકળી. તે વખતે બાજ પક્ષી જેમ ચકલીને પકડે તેમ આકાશમાં ઉછળતી એ શક્તિને હનુમાને છલંગ મારીને પકડી લીધી. શક્તિ બોલી—“હું દેવતારૂપી છું; મારો આમાં કાંઈ પણ દોષ નથી, હું પ્રશંસિત વિદ્યાની બેન છું, અને ધરણેદ્રે મને રાવણને આપેલી છે. વિશલ્યાના પૂર્વ લવના તપતેજને સહન કરવાને હું અસમર્થ છું તેથી હું ચાલી જાઉં છું, સેવકની જેમ હું નિરપરાધી છું; માટે મને છોડી મૂકો.” આ પ્રમાણે શક્તિના કહેવાથી વીર હનુમાને તેને છોડી મૂકી. છોડતાં માત્રમાંજ તે શક્તિ જાણે લજ્જા પામી હોય તેમ અંતર્ધાન થઈ ગઈ. વિશલ્યાએ ફરીવાર લક્ષમણને કરસ્પર્શ કર્યો અને હળવે હળવે ગોશીર્ષચંદનનું વિલેપન કર્યું; તત્કાળ વળ રૂઝાઈ જવાથી લક્ષમણ નિદ્રામાંથી ઊઠ્યા હોય તેમ બેઠા થયા. રામભદ્રે હર્ષાશ્રુ હર્ષાવતાં પોતાના અનુજબંધુને આલિંગન કર્યું. પછી રામે વિશલ્યાનો સર્વ વૃત્તાંત લક્ષમણને જણાવ્યો, અને તેના સ્નાન-જળનું પોતાના અને પારકા-સર્વે ઘસાયેલા સૈનિકોની ઉપર અભિષેચન કર્યું. પછી રામની આજ્ઞાથી તેજ વખતે એક હજાર કન્યા સહિત વિશલ્યાને લક્ષમણ વિધિપૂર્વક પરણ્યા. વિદ્યાધરોએ લક્ષમણના નવીન જીવનનો અને વિવાહનો ઉત્સાહપૂર્વક જગતને આશ્ચર્યકારી ઉત્સવ કર્યો.

‘લક્ષમણ સજીવન થયા’ એવા ખબર ખાતમીદારો પાસેથી સાંભળીને રાવણ પોતાના ઉત્તમ મંત્રીઓની સાથે વિચાર કરવા લાગ્યો. રાવણ બોલ્યો—“મારો એવો ભાવ હતો કે મારી શક્તિથી ઘાયલ થયેલો લક્ષમણ પ્રાતઃકાળે મરણ પામશે. તેની પછવાડે તેના સ્નેહથી પીડિત રામ પણ મરી જશે; પછી કપિઓ સર્વે નાસીને ચાલ્યા જશે, અને કુંભકર્ણ,

ઇદ્રજિત વિગેરે મારા બંધુ અને પુત્રો સ્વયમેવ મારી પાસે આવશે; પણ અત્યારે હૈવની વિચિત્રતાથી લક્ષમણ તો સજીવન થયો; માટે હવે કુંભકર્ણુ વિગેરેને મારે શી રીતે છોડાવવા ?” મંત્રીઓ બોલ્યા—“સીતાને છોડ્યા વગર કુંભકર્ણુ વિગેરે વીરોનો છુટકારો થશે નહિ, પણ ઉલટું અશિવ થશે. હે સ્વામી ! આટલા વીરો તો ચાલ્યા ગયા તે ગયા, પણ હવે તો આપણા કુળની રક્ષા કરો, તેમાં રામના અનુનય કર્યા સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય નથી.” આવાં મંત્રીઓનાં વચન રાવણને રૂચ્યાં નહિ, તેથી તેમની અવજા કરીને સામંત નામના હૂતને આજ્ઞા કરી કે ‘રામની પાસે જઈ સામ, દામ અને દંડપૂર્વક તેને સમજાવી આવ.’ હૂત રામની છાવણીમાં આવ્યો, અને દ્વારપાળને વિરૂપિત કરવા વડે અંદર પ્રવેશ કરીને સુગ્રી-વાદિકથી વીંટાએલા રામને નમસ્કાર કરી ધીર વાણીથી આ પ્રમાણે બોલ્યો—“મહારાજ રાવણે કહેવરાવ્યું છે કે મારા બંધુવર્ગને છોડી મૂકો, સીતા મને આપવાને સંમત થાઓ અને મારું અર્ધ રાજ્ય ગ્રહણ કરો, હું તમને ત્રણ હજાર કન્યા આપીશ; એટલાથી સંતોષ માનો, નહિ તો પછી તમારું આ સર્વ સૈન્ય અને જીવિત કાંઈ પણ રહેવાનું નથી.” પદ્મનાભ (રામ) બોલ્યા—“મારે રાજ્યસંપત્તિનું પ્રયોજન નથી તેમજ બીજી સ્ત્રીઓનું કે મોટા ભોગનું પણ પ્રયોજન નથી, માત્ર જો રાવણ સીતાને પૂજન કરીને અહીં મોકલશે, તો હું તેના બંધુ અને પુત્રોને છોડી મૂકીશ, અન્યથા છોડીશ નહિ.” સામંત બોલ્યો—“હે રામભદ્ર ! તમને આ પ્રમાણે કરવું યુક્ત નથી, માત્ર એક સ્ત્રીને માટે પ્રાણ-સંશયમાં શા સારું પડે છે ? રાવણે હજુલ લક્ષમણ એકવાર સજીવન થયા, પણ હવે ફરીવાર તે લક્ષમણ, તમે અને આ વાનરો શી રીતે જીવી શકશો ? એકલો રાવણ આ બધા વિચ્છેદ હણવાને સમર્થ છે, માટે તેનું વચન સર્વથા માન્ય કરવું જોઈએ. ન માનો તો તેનું પરિણામ વિચારો !” સામંતનાં આવાં વચન સાંભળી લક્ષમણ ક્રોધથી બોલી બોલ્યા—“અરે અધમ હૂત ! હજુ સુધી રાવણ પોતાની અને બીજાની શક્તિને જાણતો નથી. તેનો સર્વ પરિવાર હણાયો અને બંધાઓ, માત્ર તેની સ્ત્રીઓજ અશેષ રહી, તથાપિ તે હજુ સુધી સ્વમુખે પોતાનું પરાક્રમ બતાવ્યા કરે છે, તે તેની કેવી ધીંલતા ! એક મૂળ-રૂપ મુશલ અવશેષ રહેલું હોય, અને અશેષ જટા (શાળા) છેદાયેલી હોય તેવા વડવૃક્ષની જેમ તે રાવણ હવે એક અંગે રહેલો છે, તો તે હવે કેટલીવાર રહી શકશે ? માટે હવે તું સત્વર જા, અને રાવણને યુદ્ધ કરવા માટે મોકલ, તેને મારવાને મારો જીજ્ઞાસુ તૈયાર થઈ રહેલો છે.” આ પ્રમાણે લક્ષમણે આક્ષેપ કર્યો એટલે તેના ઉત્તરમાં સામંત બોલવા જતો હતો, તેવામાં તો વાનરોએ બહી ગળે પકડીને તેને કાઢી મૂક્યા. સામંતે રામ અને લક્ષમણનાં બધાં વચનાં રાવણને કહ્યાં. પછી રાવણે મંત્રીઓને પૂછ્યું કે—‘કહો, હવે શું કરવું ?’ મંત્રીઓ બોલ્યા—“સીતાને અર્પણ કરવાં તેજ ઉચિત છે. તમે વ્યતિરેક ? કળ તો જોઈ લીધું. હવે અન્વય ? કળ જુઓ. અન્વય અને વ્યતિરેકથી સર્વ કાર્યની પરીક્ષા થાય છે; માટે હે રાજા ! તમે એકલા વ્યતિરેકમાંજ કેમ લાગ્યા રહો છો ? અઘાપિ તમારા ઘણા બંધુઓ અને પુત્રો અક્ષત છે, તો સીતાને અર્પણ કરીને તેમની સાથે આ રાજ્ય-સંપત્તિવડે વૃદ્ધિ પામો.” મંત્રીઓના મુખથી આ પ્રમાણેની સીતાના અર્પણની વાણી સાંભળીને જાણે મર્મમાં હણાયો હોય તેમ રાવણ અંતરમાં બહુજ દુભાયો અને ચિરકાળ સુધી સ્વય-મેવ ચિંતન કરવા લાગ્યો. પછી બહુરૂપા વિદ્યાને સાધવાનો હૃદયમાં નિશ્ચય કરી શાંતીનાથના ચૈત્યમાં ગયો. ભક્તિથી જેનું મુખ વિકાસ પામ્યું છે એવા રાવણે ઇદ્રની જેમ જળકળ-

શાઓથી શ્રી શાંતિનાથને સ્નાત્ર કર્યું, અને ગોશીર્ષચંદનથી વિલેપન કરીને દિવ્ય પુષ્પોવડે પૂજા કરી. પછી શ્રી શાંતિનાથની આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરવા માંડી-

“દેવાધિદેવ, જગતના ત્રાતા અને પરમાત્મા રૂપ સોજમા તીર્થ” કર શ્રી શાંતિનાથ પ્રભુને મારા નમસ્કાર હો. આ સંસારસમુદ્રથી તારનાર એવા હે શાંતિનાથ ભગવાન ! સર્વોર્થ સિદ્ધિના મંત્રરૂપ તમારા નામને પણ વારંવાર નમસ્કાર છે. હે પ્રભુ ! જે તમારી અષ્ટપ્રકારી પૂજા કરે છે તેઓના હાથમાં અણિમા વિગેરે આઠે સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. તે નેત્રોને ધન્ય છે કે જે પ્રતિદિન તમારું દર્શન કરે છે, તેનાથી પણ તે હૃદયને ધન્ય છે કે જે નેત્રના જોયેલા તમને ધારણ કરી રાખે છે. હે દેવ ! તમારા ચરણસ્પર્શથી પણ પ્રાણી નિર્મળ થાય છે. શું સ્પર્શવેધી રસથી લોહું પણ સુવર્ણ નથી થતું ? હે પ્રભુ ! તમારા ચરણ-કમળમાં પ્રણામથી અને તમારી સામે નિત્ય ભૂમિપર આલોટવાથી મારા લલાટ ઉપર તમારાં કિરણની પંક્તિ ચંગારતિલકરૂપ થાઓ. હે પ્રભુ ! તમને ઉપહાર કરેલાં પુષ્પગંધાદિ પદાર્થો વડે સદા મારી રાજ્યસંપત્તિરૂપ વેલીતું રૂપ મને પ્રાપ્ત થએ. હે જગતપતિ ! તમને વારંવાર એજ પ્રાર્થના કરું છું કે મને ભવે ભવમાં તમારી અત્યંત લક્ષિત પ્રાપ્ત થએ.

આ પ્રમાણે શ્રી શાંતિનાથની સ્તુતિ કરીને અક્ષમાળાને ધારણ કરનારા રાવણે પ્રભુની સામે રત્નશિલા પર બેસીને તે વિદ્યા સાધવાનો આરંભ કર્યો. મંદોદરીએ ચમદંડ નામના દ્વારપાળને કહ્યું કે ‘સર્વ પુરીજન આઠ દિવસ સુધી જૈનધર્મમાં તત્પર રહે એમ કહે અને જે એવું નહિ કરે તેનો વધ કરવામાં આવશે. આ પ્રમાણે લંકાપુરીમાં પડહ વગડાવ.’ મંદોદરીના આદેશથી દ્વારપાળે તે પ્રમાણે આખી લંકાનગરીમાં પડહ વગડાવી આદોષણ કરાવી. આ ખખર ખાતમીદારોએ આવીને સુગ્રીવને કહી. સુગ્રીવે રામભદ્રને કહ્યું કે-હે પ્રભુ ! જ્યાંસુધી રાવણ બહુરૂપા વિદ્યા સાધે નહિ ત્યાં સુધીમાં તેને સાધ્ય કરી લેવો સારો છે; કેમકે ત્યાં સુધીજ તે સાધ્ય છે.’ રામે હસીને કહ્યું કે-‘ધ્યાનપરાયણ અને શાંત રાવણને હું શી રીતે ગ્રહણ કરું ? હું તેના જેવો છળી નથી.’ રામનાં આવાં વચન સાંભળી તેનાથી છાના અંગદ વિગેરે કપિવીરો શાંતિનાથના ચૈત્યમાં રહેલા લંકાપતિને વિદ્યાથી બ્રૂટ કરવાને માટે ત્યાં ગયા. તેઓએ ઉચ્છ્રંબલપણે તેને વિવિધ પ્રકારના ઉપસર્ગો કર્યા, તથાપિ રાવણ જરા પણ ધ્યાનથી ચક્ષિત થયો નહિ. અંગદે કહ્યું-‘અરે રાવણ ! તે શરણરહિત થઈ રામથી ભય પામીને આ શું પાખંડ આરંભ્યું છે ? તે અમારા સ્વામીની પરોક્ષમાં મહા સતી સીતાતું હરણ કર્યું છે, અને અમે તો આ તારી પત્ની મંદોદરીતું તારી નજરે જ હરણ કરીએ છીએ.’ આ પ્રમાણે કહીને ઘણા રોષવાળા તેણે અનાથ ટીટોડીની જેમ કર્ણસ્વરે રૂદન કરતી મંદોદરીને કેશવડે ખેંચી, તથાપિ ધ્યાનમાં લીન થયેલા રાવણે તેની સામું પણ જોયું નહિ. તે સમયે આકાશને પ્રકાશિત કરતી બહુરૂપા વિદ્યા પ્રગટ થઈ. વિદ્યા બોલી-‘અરે રાવણ ! હું તને સિદ્ધ થઈ છું, કહે હવે શું કાર્ય કરું ? હું બધું વિશ્વ પણ તારે વશ કરી આખી શકું તો પછી આ રામભદ્ર અને લક્ષ્મણ તો કેાણ માત્ર છે ?’ રાવણે કહ્યું-‘હે વિદ્યા ! તારાથી સર્વ વાત સિદ્ધ થાય તેમ છે, પણ જે કાળે હું સ્મરણ કરું તે વખતે તું આવજે, હાલ તો સ્વસ્થાને જા.’ પછી તેનું કહેલું લક્ષમાં લઈને વિદ્યા અંતર્ધાન થઈ ગઈ, અને સર્વ વાનરો પવનની જેમ ઉડીને પોતાની છાવણીમાં આવ્યા.

રાવણે મંદોદરી અને અંગદનો સર્વ વૃત્તાંત સાંભળ્યો; એટલે તત્કાળ તેણે અહંકાર-ગર્ભિત હુંકાર શબ્દ કર્યો. પછી સ્નાનભોજન કરીને તે દેવરમણ ઉદ્યાનમાં ગયો અને સીતાને કહ્યું-‘અરે સુંદરી ! મેં લાંબો વખત તારો અનુનય કર્યો. હવે નિયમભંગની બીક

છોડી દઈ, તારા પતિ અને દિયરને મારીને હું તારી સાથે બલાત્કારે કીડા કરીશ.' આવી રાવણની વિષમય વાણી સાંભળીને રાવણની આશાની જેમ જનકી મૂઝાઈ ખાઈ ભૂમિપર પડ્યાં. ઘોડીવારે કિંચિત્ સંજ્ઞા મેળવીને સીતાએ અભિગ્રહ લીધો કે 'જો રામલક્ષ્મણનું મરણ થાય તો ત્યારથી મારે અનશન વ્રત હો.' આવો સીતાનો અભિગ્રહ સાંભળી રાવણને વિચાર થયો કે 'આ સ્ત્રીનો રામની સાથે સ્વાભાવિક સ્નેહ છે, તો આની સાથે મારે રાગ કરવો તે સ્થળમાં કમળ રોપવા જેવું છે. મેં વિલીપણની અવજ્ઞા કરી તે સારું કયું નથી. વળી મેં મંત્રીઓનું અપમાન કયું છે અને મારા કુળને પણ કલંકિત કયું છે; પરંતુ જો હવે અત્યારે હું આ સીતાને છોડી દઉં તો તે વિવેક ગણાશે નહિ. પણ ઉલટું 'રામથી દળાઈને સીતાને આપી દીધી' એવો અપયશ પ્રાપ્ત થશે; માટે રામલક્ષ્મણને ખાંધીને અહીં લઈ આવું, અને પછી તેમને આ સીતા અર્પણ કરું તો તે કાર્ય ધર્મ અને યશ વધારનારું થશે.' આવો નિશ્ચય કરીને હર્મદ રાવણ તે રાત્રિ નિર્ગમન કરી પ્રાતઃકાળે અપયશક્રુનોએ વાચા છતાં પણ યુદ્ધ કરવાને આહ્વાયો.

રામ અને રાવણના રૌન્યમાં ઉગ્ર સુસટોની ભુજના આસ્ફોટથી દિગ્ગજને ત્રાસ પમાડતું મોટું યુદ્ધ ફરીવાર પ્રવર્ત્યું. રામ પવનની જેમ સર્વ રાક્ષસોને માર્ગમાંથી દૂર કરીને લક્ષ્મણ રાવણની ઉપરજ બાણ નાંખવા લાગ્યા. લક્ષ્મણનું પરાક્રમજોઈ રાવણને પોતાના જયમાં આશંકા થઈ; તેથી તત્કાળ વિશ્વને ભયંકર એવી બહુરૂપા વિદ્યાનું તેણે સ્મરણ કર્યું. સ્મરણ કરતાંજ તે વિદ્યા આવીને જીભી રહી, એટલે તેનાવડે રાવણે તરતજ મહા ભયંકર અનેક રૂપો વિકુર્વ્યાં. ભૂમિ ઉપર, આકાશમાં, પૃથ્વ ભાગે, અગ્ર ભાગે અને બન્ને પડખે-વિવિધ પ્રકારનાં આયુધોને વર્ષાવતા અનેક રાવણો લક્ષ્મણના જોવામાં આવ્યા. લક્ષ્મણ એકલા છતાં જાણે તેટલારૂપે થયા હોય તેમ ગરૂડપર બેસીને ઈચ્છા પ્રમાણે પ્રાપ્ત થતાં બાણોથી અનેક રાવણોને મારવા લાગ્યા. વાસુદેવ લક્ષ્મણના બાણોથી રાવણ ચક્રગાઈ ગયો, એટલે તેણે અર્ધચક્રીના ચિન્હરૂપ બળવત્વમાન ચક્રનું સ્મરણ કર્યું. ચક્ર પ્રગટ થતાં જ રોષથી રાતાં નેત્ર કરીને તે છેલ્લા ચક્રરૂપ શસ્ત્રને આકાશમાં ભમાડીને તેણે લક્ષ્મણ ઉપર છોડ્યું. તે ચક્ર લક્ષ્મણને પ્રદક્ષિણા કરીને ઉદયગિરિના શિખર ઉપર સૂચ્ય આવે તેમ લક્ષ્મણના જમણા હાથમાં આવીને રહ્યું. એ પ્રમાણે જોઈને રાવણ ખેદ પામી ચિંતામાં પડ્યો કે- 'મુનિનું વચન સત્ય થયું, તેમજ વિલીપણ વિગેરેના વિચારનો નિર્ણય પણ સત્ય થયો !' રાવણને ખેદયુક્ત જોઈ વિલીપણે કહ્યું- 'હે જ્ઞાતા ! જો જીવવાની ઈચ્છા હોય તો હજુ પણ સીતાને મૂકી દે.' રાવણે કાંધથી કહ્યું- 'મારે તે ચક્રની શી જરૂર છે ? હું એક મુષ્ટિમાત્રથી આ શત્રુને અને ચક્રને તત્કાળ હણી નાંખીશ.' આવાં ગર્વયુક્ત વચનો બોલનારા રાવણની છાતીને લક્ષ્મણે તત્કાળ તે ચક્રથીજ કોળાના ફલથી જેમ ફાંડી નાંખી. તેજ વખતે જ્યેષ્ઠ માસની કૃષ્ણ એકાદશીએ દિવસના પાછલા પહોરે રાવણ મૃત્યુ પામીને ચોથા નરકમાં ગયો. તે સમયે આકાશમાં જયજય શબ્દ કરતા દેવતાઓએ લક્ષ્મણની ઉપર પુષ્પની વૃષ્ટિ કરી, અને જેમાં માતા હર્ષથી ઉઠેલા કિલકિલ નાદવડે ભૂમિ અને અંતરીક્ષ પૂર્ણ થયેલું છે એવું કપિઓનું તાંડવ નૃત્ય થવા લાગ્યું.

इत्याचार्यश्रीहेमचंद्रविरचिते त्रिशष्टिशलाकापुरुषचरिते

महाकाव्ये सप्तमे पर्वणि रावणवधो नाम सप्तम

सर्गः समाप्तः ॥ ७ ॥

સર્ગ ૮ મો

રામે કરેલો સીતાનો પરિયાગ.

રાવણ મૃત્યુ પામ્યા પછી જ્ઞાતિના સ્નેહને વશ થયેલા વિભીષણે ‘હવે ક્યાં નાસી જવું?’ એવો ભયભ્રાંત થઈને વિચાર કરતા રાક્ષસોને આ પ્રમાણે આશ્વાસન આપ્યું કે-
“હે રાક્ષસવીરો ! આ રામ અને લક્ષ્મણ (પદ્મ અને નારાયણ) આઠમા બલદેવ અને વાસુદેવ છે. તેઓ શરણ કરવાને યોગ્ય છે, માટે નિઃશંક થઈને તેમને શરણે જાઓ.” વિભીષણનાં આવાં વચનથી તેઓ રામ લક્ષ્મણને શરણે આવ્યા, એટલે પદ્મ અને નારાયણ તેમના ઉપર પ્રસાદ કર્યો. વીર પુરૂષો પ્રજા ઉપર સમદષ્ટિવાળા જ હોય છે.

હવે વિભીષણે મરણ પામેલા પોતાના બંધુ રાવણને જોઈ શોકના આવેશવડે મરવાની ઇચ્છાથી પોતાની છરી ખેંચી; તે છરીવતી પોતાના ઉદરમાં ઘા કરત, પરંતુ ‘હા જાત ! હા જાત !’ એમ ઊંચા કરૂણ સ્વરે રૂદન કરતા વિભીષણને રામે એકદમ પકડી લીધા. પછી મંદોદરી વિગેરેની સાથે રાવણની સમીપે રૂદન કરતા વિભીષણને રામ લક્ષ્મણ સમજાવવા લાગ્યા કે-“હે વિભીષણ ! તમારા આવા પરાક્રમી બંધુ રાવણને માટે કાંઈ પણ શોક કરવો યોગ્ય નથી, કે જેની સાથે સંગ્રામ કરવામાં દેવતાઓ પણ હારથીજ શંકા પામતા હતા. આવી વીરવૃત્તિથી મૃત્યુ પામેલો તમારો બંધુ ખરેખર કીર્તિનું પાત્ર થયો છે; માટે હવે તો તેનું ઉત્તરકાર્ય સારી રીતે કરો, રૂદન કરવાથી સચું.” આ પ્રમાણે કહીને મહાત્મા પદ્મનાભે (રામે) બંધન પામેલા કુંભકર્ણુ, ઇન્દ્રજિત અને મેઘવાહન વિગેરેને છોડી દીધા. પછી વિભીષણ, કુંભકર્ણુ, ઇન્દ્રજિત, મેઘવાહન અને મંદોદરીએ તેમજ બીજા સંબંધીઓએ એકઠા મળી અશ્રુપાત કરતાં કરતાં ગોશીર્ષચંદનના કાષ્ઠની ચિતા રચીને કપૂર તથા અગરમિશ્ર પ્રજ્વલિત અગ્નિથી રાવણના અંગને અગ્નિસંસ્કાર કર્યો. રામે પદ્મ-સરોવરે આવી સ્નાન કરીને જરા ઉણુ એવા અશ્રુજળથી રાવણને જલાંજલિ આપી. પછી મધુર વાણીથી જાણે અમૃત રસ વર્ષતા હોય તેમ રામ અને લક્ષ્મણે કુંભકર્ણુ વિગેરેને આ પ્રમાણે કહ્યું કે-“હે વીરો ! પૂર્વની જેમ તમે તમારું રાજ્ય કરો, તમારી લક્ષ્મી અમારે જોઈતી નથી, તમારું કુશળ થાઓ.” આ પ્રમાણે રામના કહેવાથી એક સાથે શોક અને વિરમયને ધારણ કરતા કુંભકર્ણુદિક ગદ્-ગદ્ સ્વરે બોલ્યા-“હે મહાભુજ ! અમારે ઘણા મૃટા એવા પણ આ રાજ્યની કાંઈ જરૂર નથી, અમે તો મોક્ષસામ્રાજ્યને સાધનારી દીક્ષા લઈશું.”

એવા સમયમાં કુસુમાયુધ ઉદ્યાનમાં અપ્રમેયબલ નામે એક ચતુર્સીની મુનિ આવ્યા. તેમને તે ઠેકાણે તેમને તેજ રાત્રિએ ઉજ્જવળ કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. દેવતાઓએ આવી તેમના કેવળજ્ઞાનનો મહિમા કર્યો. પ્રાતઃકાળે રામ, લક્ષ્મણ અને કુંભકર્ણુ વિગેરેએ આવી તેમને વંદના કરીને ધર્મ સાંભળ્યો. દેશનાને અતે ઇન્દ્રજિત અને મેઘવાહને પરમ વૈરાગ્ય પામીને પોતાના પૂર્વ ભવ પૂછ્યા.

મુનિ બોલ્યા—“આ ભરતક્ષેત્રને વિષે કૌશાંબી નગરીમાં તમે પ્રથમ અને પશ્ચિમ નામે બે નિર્ધન બંધુ હતા. એક વખતે ભવદત્ત નામના મુનિ પાસેથી ધર્મ સાંભળીને તમે વ્રત ગ્રહણ કર્યું અને કથાય શાંત કરીને વિહાર કરવા લાગ્યા. એક સમયે તે બંને મુનિ ફરતાં ફરતાં પાછા કૌશાંબીમાં આવ્યા. ત્યાં વસંતોત્સવમાં ઇન્દુમુખી રાણીની સાથે કીડા કરતો ત્યાંનો રાજા નંદિષોષ તેમના બેવામાં આવ્યો. તેને બેઠ પશ્ચિમ મુનિએ એવું નિયાણું બાંધ્યું કે ‘આ તપસ્યા કરવાથી આવી કીડા કરનાર આ રાજા અને રાણીનો જ હું પુત્ર થાઉં.’ બીજા સાધુઓએ ઘણા વાર્યો તો પણ તે આવા નિયાણાથી નિવૃત્ત થયા નહિ; તેથી મરણ પામીને તે પશ્ચિમ મુનિ રતિવર્દન નામે તેમના પુત્ર થયા. અનુક્રમે યૌવનવયને પ્રાપ્ત થયેલો અને રાજા થયેલો રતિવર્દન પિતાની જેમ રમણીઓથી વીંટાઈને વિવિધ પ્રકારની કીડા કરવા લાગ્યો. પ્રથમ નામના મુનિ મૃત્યુ પામીને નિયાણારહિત તપના થોડે પાંચમા કદ્યમાં પરમર્દિક દેવ થયા. અવધિજ્ઞાનથી પોતાના ભાઈ પશ્ચિમને કૌશાંબી નગરીમાં રાજાપણે ઉત્પન્ન થયેલો બાણી તેને બોધ કરવા માટે તે દેવ મુનિરૂપે ત્યાં આવ્યા. રતિવર્દન રાજાએ તેને આસન આપ્યું, એટલે તેની ઉપર બેસીને બ્રાતૃસૌહૃદને લીધે તેણે તેનો અને પોતાનો પૂર્વ ભવ કહી સંભળાવ્યો. તે સાંભળી જાતિસ્મરણ ઉત્પન્ન થતાં રતિવર્દને સંસારથી વિરક્ત થઈ તત્કાળ દીક્ષા લીધી, અને ત્યાંથી મૃત્યુ પામીને તે પણ બ્રહ્મલોકમાં દેવતા થયો. ત્યાંથી ચવીને તમે બંને ભાઈ મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં વિબુદ્ર નગરને વિષે રાજારૂપે ભાઈ થયા, અને દીક્ષા લઈ મૃત્યુ પામીને અચ્યુત દેવલોકમાં ગયા. ત્યાંથી ચવીને આ પ્રતિવાસુદેવ રાવણના ઈંદ્રજિત અને મેઘવાહન નામે તમે બે પુત્ર થયા છો. રતિવર્દનની માતા જે ઇન્દુમુખી હતી તે ભવજમણ કરીને તમારા બંનેની માતા આ મંદોદરી થયેલી છે.”

આ પ્રમાણે પૂર્વ ભવનો વૃત્તાંત સાંભળીને કુંભકર્ણ, ઈંદ્રજિત, મેઘવાહન અને મંદોદરી વિગેરેએ તત્કાળ વ્રત ગ્રહણ કર્યું. પછી રામે મુનિને નમસ્કાર કરી લક્ષ્મણ તથા સુગ્રીવની સાથે ઈંદ્રની જેમ મોટી સમૃદ્ધિથી લોકમાં પ્રવેશ કર્યો. તે વખતે વિભીષણ છડીદારની જેમ નમ્ર થઈ આગળ ચાલી રામને માર્ગ બતાવતો હતો, અને વિદ્યાધરોની સ્ત્રીઓ રામને મંગળ કરતી હતી. અનુક્રમે પુષ્પગિરિના મસ્તક ઉપર આવેલા ઉદ્યાનમાં જતાં જેવા હનુમાને કહ્યા હતા તેવાજ સીતા રામના બેવામાં આવ્યાં. પોતાના આત્માને તે વખતે જ જીવતો માનનારા રામે બાણે બીજું જીવિત હોય તેમ તે સીતાને લઈને પોતાના ઉત્સંગમાં ધારણ કર્યાં. તે વખતે હર્ષ પામેલા સિદ્ધ અને ગંધર્વોએ ‘આ મહાસતી સીતા જય પામે’ એવો આકાશમાં હર્ષનાદ કર્યો. ઘાટા હર્ષના અશ્રુજળથી બાણે તેમના ચરણને ઘોતા હોય તેમ સીતા-દેવીને લક્ષ્મણે હર્ષથી નમસ્કાર કર્યો. “મારી આશિષથી ચિરકાળ જીવો, ચિરકાળ આનંદ પામે અને ચિરકાળ વિજય મેળવો.” એમ બોલતા સીતાએ લક્ષ્મણના મસ્તકનું આધ્રાણ કર્યું. પછી ભામંડલે સીતાને નમસ્કાર કર્યો, એટલે સીતાએ હર્ષથી મુનિવાક્યના જેવી (સફળ) આશીષ આપીને તેને આનંદ પમાડ્યો. પછી સુગ્રીવ, વિભીષણ, હનુમાન, અંગદ અને બીજાઓએ આવી આવીને પોતપોતાનું નામ કહેવા સાથે સીતાને પ્રણામ કર્યા. સમવડે વિકાસ પામેલાં સીતા ઘણે કાળે પૂર્ણચંદ્રવડે વિકાસ પામેલી પોચણીની જેવા શોભવા લાગ્યાં. પછી સુગ્રીવ વિગેરેથી પરવરેલા રામ સીતાની સાથે ભુવનાલંકાર નામના હાથી ઉપર બેસીને રાવણના મંદિરમાં આવ્યા. ત્યાં હજારો મણિસ્તંભથી યુક્ત એવા શ્રી શાંતિનાથ પ્રભુના ચૈત્યમાં વંદના કરવાની ઈચ્છાએ તેમણે પ્રવેશ કર્યો, અને રામે લક્ષ્મણ અને સીતા સાથે

વિભીષણે આપેલા પુષ્પાદિક ઉપસ્કરથી શ્રી શાંતિનાથની પૂજા કરી. પછી વિભીષણની પ્રાર્થનાથી સીતા, લક્ષ્મણ અને સુગ્રીવાદિક પરિવારને લઈને રામ વિભીષણને ઘેર ગયા, ત્યાં વિભીષણને માન આપતા સતા રામે બધા પરિવાર સાથે દેવાર્ચન, સ્નાન અને ભોજનાદિ કર્યું. પછી રામને સિંહાસનપર બેસારી વિભીષણે બે વસ્ત્ર ધારણ કરી અંજલિ જોડીને કહ્યું—“ હે સ્વામી ! આ રત્ન સુવર્ણાદિકના ભંડાર, આ હાથી ઘોડા વિગેરે રૌન્ય અને આ રાક્ષસદ્રીપ તમે ગ્રહણ કરો, હું તમારો એક પાળો છું. તમારી આજ્ઞા મેળવીને અમે તમને રાજ્યાભિષેક કરવા ઇચ્છીએ છીએ; માટે આ લંકાપુરીને પવિત્ર કરો અને પ્રસન્ન થઈને મારા ઉપર પણ અનુગ્રહ કરો.” રામ બોલ્યા—“હે મહાત્મા ! પૂર્વે આ લંકાનું રાજ્ય મેં તમને જ આપેલું છે, તે હમણાં ભક્તિથી મોહ પામીને કેમ ભૂલી ગયા ?” આવી રીતે કહી, તેની માગણીનો નિષેધ કરી, પોતાની પ્રતિજ્ઞાને પાળનાર રામે પ્રસન્ન થઈને તેજ વખતે લંકાના રાજ્ય ઉપર વિભીષણનો અભિષેક કર્યો. પછી ઈંદ્ર જેમ સુધર્મા સભામાં આવે તેમ રામ, સીતા, લક્ષ્મણ અને સુગ્રીવાદિકથી પરવર્ચા સતા રાવણને ઘેર આવ્યા.

પછી પૂર્વે પરણવાને કબુલ કરેલી સિંહોદર વિગેરે રાજની કન્યાઓને રામની આજ્ઞાથી વિદ્યાધરે ત્યાં લાવ્યા, અને પોતપોતાની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે રામલક્ષ્મણ તે કુમારીઓને ખેચરની સ્ત્રીઓથી ગીતમંગલ ગવાતે વિધિપૂર્વક પરણ્યા. સુગ્રીવાદિકથી સેવાતા રામલક્ષ્મણે નિર્વિધને ભોજ ભોગવતાં લંકાનગરીમાં છ વર્ષ નિર્ગમન કર્યાં. તે સમયમાં વિંધ્યસ્થલી ઉપર ઈંદ્રજિત અને મેઘવાહન સિદ્ધિપદને પામ્યા; તેથી ત્યાં મેઘસ્થ નામે તીર્થ થયું, અને નર્મદા નદીમાં કુંભકર્ણુ સિદ્ધિ પામ્યા તેથી તે પૃથ્વરક્ષિત નામે તીર્થ થયું.

અહીં અયોધ્યામાં રામલક્ષ્મણની માતાઓ પોતાના પુત્રોની વાર્તા પણ નહીં જાણવાથી ઘણી દુઃખી થઈ સતી રહેલી હતી, તેવામાં ધાતકીજંડમાંથી નારદ ત્યાં આવી ચડ્યા, તેણે ભક્તિથી નમ્ર એવી તે માતાઓને પૂછ્યું કે ‘તમે ચિંતાતુર કેમ છો ?’ અપરાજિતા બોલ્યા—“મારા પુત્ર રામ અને લક્ષ્મણ પિતાની આજ્ઞાથી મારી સ્તુષા સીતાને સાથે લઈને વનમાં ગયા છે, ત્યાં સીતાનું હરણ થવાથી એ મહાભુજ પુત્રો લંકામાં ગયા, ત્યાં યુદ્ધમાં રાવણે શક્તિથી લક્ષ્મણને પ્રહાર કર્યો. તે શક્તિનું શલ્ય હર કરવા વિશલ્યાને ત્યાં લઈ ગયા. ત્યાર પછી વત્સ લક્ષ્મણ જીવ્યા કે શું થયું ? તે અમે જાણતા નથી.” આ પ્રમાણે કહીને હા વત્સ ! એમ કહેણુ સ્વરે કહેતી અને સુમિત્રાને રાવરાવતી અપરાજિતા અત્યંત રૂદન કરવા લાગી. નારદ બોલ્યા—‘તમે સ્વસ્થ થાઓ. તમારા પુત્રની પાસે હું જઈશ અને તેઓને અહીં લઈ આવીશ.’ તેમની પાસે એવી પ્રતિજ્ઞા લઈને નારદ લોકો પાસેથી ખબર મેળવી આકાશમાર્ગે ચાલતાં લંકામાં રામની પાસે આવ્યા. રામે સત્કાર કરીને નારદને પૂછ્યું કે ‘તમે કેમ પધાર્યા છો ?’ એટલે તેમની માતાઓના દુઃખનું સર્વ વૃત્તાંત નારદે તેઓને કહી સંભળાવ્યું. તેથી દુઃખ પામેલા રામે વિભીષણને કહ્યું કે—‘તમારી ભક્તિથી માતાઓના દુઃખને પણ ભૂલી જઈને અમે અહીં ઘણો કાળ રહ્યા; પણ હવે હે મહાશય ! જ્યાં સુધી અમાર વિયોગદુઃખથી અમારી માતાઓ મૃત્યુ પામે નહિ ત્યાં સુધીમાં અમે સત્વર ત્યાં જઈશું, માટે અમને અનુમતિ આપો.’ વિભીષણ નમસ્કાર કરીને બોલ્યા—“હે સ્વામી ! હવે માત્ર સોળ દિવસ અહીં રહો, ત્યાં સુધીમાં હું મારા કારીગરોથી અયોધ્યાપુરીને રમણીય બનાવી આપું.” રામે ‘તથાસ્તુ’ એમ કહ્યું, એટલે વિભીષણે પોતાના વિદ્યાધર કારીગરોને

મોકલીને અયોધ્યાપુરીને સોળ દિવસમાં સ્વર્ગપુરી જેવી બનાવી દીધી. રામે સત્કાર કરીને વિદાય કરેલા નારદ અયોધ્યામાં આવ્યા, અને તેમની માતાઓને પુત્રના આગમોત્સવના ખબર આપ્યા. પછી સોળમે દિવસે જાણે શકેન્દ્ર ને ઇશાનેન્દ્ર એકત્ર થયા હોય તેમ રામ અને લક્ષ્મણ સર્વ અંતઃપુર સહિત પુષ્પક વિમાનમાં બેસીને અયોધ્યા તરફ ચાલ્યા.

વિભીષણ, સુગ્રીવ અને ભામંડલ પ્રમુખ રાજાઓથી અનુસરાએલા રામ લક્ષણવારમાં અયોધ્યાપુરી પાસે આવ્યા. પુષ્પક વિમાનમાં બેસીને આવતા બંને બંધુને હરથી બેઠને ભરત શત્રુઘ્નની સાથે ગજેન્દ્રપર બેસી સામા આવ્યા. ભરત નજીક આવ્યા, એટલે ઇન્દ્રની આજ્ઞાથી પાલક વિમાનની જેમ રામની આજ્ઞાથી પુષ્પક વિમાન પૃથ્વીપર આવ્યું. પ્રથમ ભરત હરથીજ અનુજ બંધુ સાથે ગજેન્દ્ર ઉપરથી ઉતરી, એટલે ઉત્કંઠિત એવા રામલક્ષ્મણ પણ પુષ્પક વિમાનમાંથી ઉતરી પડ્યા. પછી પગમાં પડેલા અને અશ્વ સહિત લોચનવાળા ભરતને ઊભા કરી રામ તેમના મસ્તકપર વારંવાર ચુંબન કરતા સતા તેને આલિંગન દઈને મળ્યા, અને ચરણમાં આલોટતા શત્રુઘ્નને પણ ઉઠાડી પોતાના વસ્ત્રથી તેના શરીરને ઢાંછી આલિંગન કર્યું. ભરત ને શત્રુઘ્ન લક્ષ્મણને નમ્યા, એટલે લક્ષ્મણે ભુજ પ્રસારીને સંબ્રમથી ગાઠ આલિંગન કર્યું. પછી રામ ત્રણ અનુજ બંધુઓની સાથે પુષ્પક વિમાનમાં આરૂઢ થયા, અને પુષ્પક વિમાનને ત્વરાથી અયોધ્યામાં પ્રવેશ કરવાની આજ્ઞા આપી. આકાશમાં અને ભૂમિમાં વાજિત્રો વાગતે સતે રામ અને લક્ષ્મણે હર્ષસહિત પોતાની અયોધ્યાપુરીમાં પ્રવેશ કર્યો. તે સમયે મેઘને મયૂર જુએ તેમ ઉત્કંઠિત અને ઉન્મુખ થયેલા પુરજનો અનિમિષ નેત્રે રામલક્ષ્મણને જોવા લાગ્યા અને નિર્ભર સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. સ્થાને સ્થાને પુરીજનો સૂર્યની જેમ જેમને અર્ધ્ય આપતા હતા એવા અને પ્રસન્ન મુખવાળા રામલક્ષ્મણ અનુક્રમે પોતાના મહેલ પાસે આવ્યા. સુહૃદ જનના હૃદયને આનંદ આપનારા રામ લક્ષ્મણ સીતાની સાથે પુષ્પક વિમાનમાંથી ઉતરી માતૃગૃહમાં ગયા. બંને ભાઈઓએ દેવી અપરાજિતાને અને બીજા માતાઓને નમસ્કાર કર્યા. માતાઓએ આશીષ આપી. પછી સીતા, વિશલ્યા વિગેરેએ અપરાજિતાને અને બીજા સાસુઓને તેમના ચરણકમળમાં લલાટ મૂકી પ્રણામ કર્યા. એટલે ‘તમે પણ અમારી આશીષથી અમારી માફક વીરપુત્રાને જન્મ આપનારી થાઓ’ એવી તેમણે વહુઓને આશીષ આપી. અપરાજિતા દેવી વારંવાર હાથવડે લક્ષ્મણને સ્પર્શ કરતાં અને મસ્તકમાં ચુંબન કરતાં બોલ્યા—“હે વત્સ ! સારે ભાગ્યે મને તમારા દર્શન થયાં છે, હું તો તમને હમણાંજ ફરીવાર જન્મ્યા છો એમ માનું છું. કારણ કે તમે વિદેશગમન કરી વિજય મેળવીને આવ્યા છો. આ રામે અને સીતાએ તમારી સેવાથીજ વનવાસના તે તે પ્રકારનાં કષ્ટો ઉલ્લંઘન કર્યાં છે.” લક્ષ્મણ બોલ્યા—“હે માતા ! વનવાસમાં પિતાની જેમ આર્થ બંધુ રામે અને તમારી જેમ સીતાએ મારું લાલન કરેલું છે તેથી હું તો વનમાં પણ સુખમાંજ રહેલો હતો. મારા સ્વેચ્છાચારી દુર્લલિતથીજ આર્થબંધુ રામને દુશ્મનોની સાથે વૈર થયું, અને તેથીજ સીતાનું હરણ થયું. હે દેવી ! તે વિષે વધારે શું કહેવું ? પરંતુ હે માતા ! તમારી આશીષથીજ શત્રુરૂપ સાગરનું ઉલ્લંઘન કરીને પરિવાર સહિત રામભદ્ર કુશળતાએ અહીં આવેલા છે.” આ પ્રમાણે વાર્તાલાપ થયા પછી રામની આગળ એક પેદલરૂપે રહેવા ઇચ્છતા ભરતે હર્ષથી અયોધ્યા નગરીમાં મોટો ઉત્સવ કરાવ્યો.

અન્યદા ભરતે રામભદ્રને પ્રણામ કરીને કહ્યું કે “હે આર્થ ! તમારી આજ્ઞાથી આટલો કાળ મેં રાજ્ય ધારણ કર્યું, આ રાજ્યને પાળવામાં તમારી આજ્ઞાથી અર્ગલા જો આડી

આવી ન હોત તો હું પિતાની સાથે તે વખતેજ દીક્ષા ગ્રહણ કરત; માટે હવે મને વ્રત લેવાની આજ્ઞા આપો અને આ રાજ્ય તમે ગ્રહણ કરો. સંસારથી ઉદ્ધેગ પામેલો હું હવે તમારા આજ્ઞા પછી આ રાજ્યમાં રહેવાને ઉત્સાહી નથી.” રામ અશ્રુચુક્રત નેત્રે બોલ્યા— ‘હે વત્સ ! આપું શું બોલો છો ? જેમ કરતા હતા તેમ રાજ્ય કરો, અમે તો તમારા તેડાવવાથીજ આજ્ઞા છીએ, માટે રાજ્ય સહિત અમારો ત્યાગ કરીને અમને વિરહવ્યથા શા માટે આપો છો ? તમે રાજ્યમાં રહો અને પૂર્વની જેમ મારી આજ્ઞા માનો.’ આ પ્રમાણે આગ્રહ કરતા રામને જાણી ભરત પ્રણામ કરીને ત્યાંથી ચાલ્યા જવા લાગ્યા, એટલે લક્ષ્મણે ઊઠી હાથવડે પકડી રાખ્યા. તેવી રીતે વ્રત લેવાનો નિશ્ચય કરીને આવેલા ભરતને જાણીને સીતા અને વિશલ્યા વિગેરે સસંજ્ઞમ થઈને ત્યાં આજ્ઞા, અને ભરતનો વ્રત લેવાનો આગ્રહ બહાવવા માટે તેમણે જળકીડાનો વિનોદ કરવાને ભરતને પ્રાર્થના કરી. તેમના અતિ આગ્રહથી ભરત અંતઃપુર સહિત કીડા કરવા ગયા; અને પોતે વિરકત છતાં કીડાસરોવરમાં મુહૂર્તપર્યંત તેમની સાથે કીડા કરી. પછી જળમાંથી નીકળીને ભરત રાજકુંસની જેમ સરોવરના તીર ઉપર આજ્ઞા, તેવામાં ભુવનાલંકાર નામનો હાથી સ્તંભતુ ઊન્મૂલન કરીને ત્યાં આજ્ઞા. મહાંધ છતાં પણ તે ગજેન્દ્ર ભરતના દર્શનથી સદ્ય મહરહિત થઈ ગયો, અને તેને જોઈને ભરત પણ હર્ષ પામ્યા. ઉપદ્રવકારક તે હાથીને છુટી ગયેલો સાંભળી રામલક્ષ્મણ સામંતો સહિત તેને બાંધવાને માટે સંજ્ઞમથી તેની પછવાડે આજ્ઞા. રામની આજ્ઞાથી મહાવતો તે હાથીને ખીલે બાંધવા લઈ ગયા; એવામાં દેશભૂષણ અને કુલભૂષણ નામના બે મુનિ ત્યાં આજ્ઞા. તેઓના ઉદ્યાનમાં સમોસર્યાના ખખર સાંભળી તે મહામુનિઓને વાંદવા પદ્મ, લક્ષ્મણ અને ભરત પરિવાર સહિત ત્યાં ગયા. તેમને વંદના કરીને રામે પૂછ્યું—‘હે મહાત્મા ! મારો ભુવનાલંકાર હાથી ભરતને જોવાથી મહરહિત કેમ થઈ ગયો ?’

દેશભૂષણ કેવળી બોલ્યા—‘પૂર્વે શ્રીઋષભદેવ ભગવંતની સાથે ચાર હજાર રાજાઓએ દીક્ષા લીધી હતી. પછી જ્યારે પ્રભુ નિરાહારપણે મૌન રહીને વિહાર કરવા લાગ્યા, ચારે તે સર્વે ખેદ પામીને વનવાસી તાપસો થયા હતા. તેમાં પ્રહ્લાદન અને સુપ્રભ રાજાના અંદ્રોદય અને સુરોદય નામે બે પુત્રો હતા. તેઓએ ત્યાર પછી ચિરકાળ ભવજ્ઞમણુ કર્યું. અનુક્રમે અંદ્રોદય ગજપુરમાં હરિમતી રાજાની અંદ્રલેખા રાણીની કુક્ષીથી કુલંકર નામે પુત્ર થયો, અને સુરોદય પણ તેજ નગરમાં વિચ્છેત્રી પ્રાહ્લણની અગ્નિકુંડા સ્ત્રીથી શ્રુતિરતિ નામે પુત્ર થયો. અનુક્રમે કુલંકર રાજા થયો, અન્યદા તે તાપસના આશ્રમમાં જતો હતો, ત્યાં અવધિજ્ઞાની અભિનંદન નામના સાધુએ તેને આ પ્રમાણે કહ્યું—‘હે રાજા ! તું જેની પાસે જાય છે તે તાપસ પંચાગ્રિ તપ કરે છે, ત્યાં દહન કરવાને માટે લાવેલા કાષ્ઠમાં એક સર્પ રહેલો છે; તે સર્પ પૂર્વ ભવે ક્ષેમકર નામે તમારો પિતામહ હતો, માટે તે કાષ્ઠ ફડાવી ચતનથી તેને બહાર કઢાવીને તેની રક્ષા કર.’ તે વચન સાંભળી રાજા આકુળવ્યાકુળ થઈ ગયો અને તત્કાળ ત્યાં જઈ તે કાષ્ઠને ફડાવ્યું, તેની અંદર મુનિના કહેવા પ્રમાણે સર્પને રહેલો જોઈને તે અત્યંત વિરમય પામ્યો. તેજ વખતે કુલંકર રાજાને દીક્ષા લેવાની ઈચ્છા થઈ. તેવામાં પેલો શ્રુતિરતિ પ્રાહ્લણ ત્યાં આવીને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો—‘આ તમારો ધર્મ કાંઈ આગ્નાચરહિત નથી; તથાપિ જો તમારે દીક્ષા લેવાનો આગ્રહ હોય તો છેવટની વયમાં દીક્ષા લેજો, અત્યારે શામાટે ખેદ પામે છો ?’ આ શ્રુતિરતિ પ્રાહ્લણની વાણી સાંભળીને રાજાનો દીક્ષા લેવાનો ઉત્સાહ જરા ભગ્ન થઈ ગયો.

એટલે ‘હવે મારે શું કરવું?’ એમ તે વિચાર કરવા લાગ્યો અને સંસારમાં સ્થિત થયો. તેને શ્રીદામા નામે એક રાણી હતી તે શ્રુતિરતિ પુરોહિતની સાથે સદા આસક્ત હતી. એક વખતે એ દુર્ભતિ રાણીને એવી શંકા થઈ કે ‘જરૂર અમારો સંબંધ રાજાએ જાણ્યો છે; માટે તે અમને મારે નહિ ત્યાં સુધીમાં હું તેને મારી નાંખું.’ એમ ધારી પુરોહિતની સંમતિથી તે શ્રીદામાએ વિષ આપીને પોતાના પતિ કુલંકર રાજાને મારી નાંખ્યો. અનુક્રમે તે શ્રુતિરતિ પણ મૃત્યુ પામ્યો, અને તે બંને ચિરકાળ ભવજ્ઞમણ કરી નાના પ્રકારની યોનિમાં પતિત થયા.

કેટલેક કાળે રાજગૃહ નગરમાં કપિલ નામના બ્રાહ્મણની સાવિત્રી નામની સ્ત્રીથી વિનોદ અને રમણ નામે બે જોડલે પુત્ર થયા. રમણ વેદ ભણવાને માટે દેશાંતર ગયો. કેટલેક કાળે વેદ ભણીને રાજગૃહ નગરમાં રાત્રે આવ્યો. ‘આ અકાળે આવ્યો છે’ એવું ધારી દરવાને તેને નગરમાં પેસવા દીધો નહિ; એટલે સર્વને સાધારણ એવા એક ચક્ષુમંદિરમાં તે રાત્રિવાસો રહ્યો. તે સમયે વિનોદની શાખા નામની સ્ત્રી દત્ત નામના એક બ્રાહ્મણની સાથે સંકેત કરીને ત્યાં આવી, તેની પછવાડે વિનોદ પણ આવ્યો. તેણે દત્ત છે એમ જાણીને રમણને ઉઠાડ્યો અને તેની સાથે રતિકીડા કરી. તે જોઈ વિનોદે નિઃશંકપણે ખડ્ગથી રમણને મારી નાંખ્યો; એટલે શાખાએ રમણની છરી વડે વિનોદને પણ મારી નાંખ્યો. તે બંને પાછા ચિરકાળ ભવજ્ઞમણ કરીને વિનોદ ધન નામે એક ધનાઢ્ય શ્રેષ્ઠીનો પુત્ર થયો. રમણ પણ ભવજ્ઞમણ કરીને તે ધનની લક્ષ્મી નામની સ્ત્રીની કુક્ષિથી ભૂષણ નામે પુત્ર થયો. ધનના કહેવાથી તે બત્રીસ શ્રેષ્ઠીકન્યાઓની સાથે પરણ્યો. તેઓની સાથે ક્રીડા કરતો ભૂષણ એક વખતે રાત્રે પોતાના ઘરની અગાશીમાં બેઠો હતો, તેવામાં રાત્રિના ચોથા પહેારે શ્રીધર નામના મુનિને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થતાં દેવતાઓએ આરંભેલો મહોત્સવ તેના જોવામાં આવ્યો. તે જોઈ ભૂષણને ધર્મનાં પરિણામ થયાં; તેથી તત્કાળ અગાશીમાંથી નીચે ઊતરીને તે મુનિને વાંદવા આપ્યો. માર્ગમાં તેને સર્પે ડચ્ચો, એટલે શુભ પરિણામથી મૃત્યુ પામીને તે ચિરકાળ શુભ ગતિઓમાં જન્મણ કરી જંબૂદ્વીપના અપર-વિદેહ ક્ષેત્રમાં રત્નપુર નગરને વિષે અચલ નામના ચક્રવર્તીની હરિણી નામની સ્ત્રીથી પ્રિયદર્શન નામે ધર્મતત્પર પુત્ર થયો. તે બાલ્યાવસ્થાથીજ દીક્ષા લેવાની ઈચ્છાવાળો હતો, છતાં પિતાના આગ્રહથી તે ત્રણ હજાર કન્યાઓને પરણ્યો, તથાપિ તે સંવેગમાં લીન રહ્યા. ગૃહવાસમાં પણ ચોસઠ હજાર વર્ષ પર્યંત ઉત્કૃષ્ટ તપ કરી મૃત્યુ પામીને તે બ્રહ્મદેવલોકમાં દેવતા થયો. પેલો ધન સંસારમાં ભમી પોતાનપુરમાં અગ્નિમુખ બ્રાહ્મણની શકુના નામની સ્ત્રીથી મૃદુમતિ નામે પુત્ર થયો. અવિનીત થવાથી પિતાએ તેને ઘરનો બહાર કાઢી મૂક્યો. તે ભમતો ભમતો સર્વ કળાઓમાં ચતુર એવો ધૂર્ત બન્યો, અને ફરીવાર ઘેર આવ્યો. દેવધૂત રમવામાં તે કોઈનાથી જીતાતો નહિ, તેથી દિવસે દિવસે એ દેવસમાન મૃદુમતિએ ઘણું ધન ઉપાર્જન કર્યું. વસંતસેના નામની વેશ્યાની સાથે લોગ લોગવી છેવટે દીક્ષા લઈ તે પણ બ્રહ્મ દેવલોકમાં દેવતા થયો. ત્યાંથી ચવી પૂર્વ ભવના કપટદોષથી તે વૈતાલચગિરિ ઉપર ભુવનાલંકાર નામે આ હાથી થયો છે, અને પ્રિયદર્શનનો જીવ બ્રહ્મદેવલોકમાંથી ચવીને આ તમારા મહાભુજ ભરત થયેલ છે. ભરતના દર્શનથી તેને જાતિસ્મરણ ઉત્પન્ન થતાં તે ગજેન્દ્ર સઘ મદરહિત થઈ ગયો. કેમકે વિવેક ઉત્પન્ન થયા પછી રીંદપણું રહેતું નથી.

આ પ્રમાણે પોતાના પૂર્વ ભવ સાંભળી ભરતે અધિક વિરક્ત થઈ એક હજાર રાજાઓની સાથે દીક્ષા લીધી. અને અનુક્રમે મોક્ષે ગયા, હજાર રાજાઓ પણ ચિરકાળ મત

પાળી, વિવિધ પ્રકારની લલ્લિઓ મેળવીને તેના સદશ પદ (મોક્ષ) ને પ્રાપ્ત થયા. ભુવનાલંકાર હાથી વૈરાગ્યથી વિવિધ પ્રકારનાં તપ કરી પ્રાંતે અનશન અંગીકાર કરી મૃત્યુ પામીને બ્રહ્મદેવલોકમાં દેવતા થયો. ભરતની માતા કંકેથી પણ વ્રત લઈ નિષ્કલંકપણે પાળીને અવ્યયપદને પામી.

ભરતે જ્યારે દીક્ષા લીધી, ત્યારે અનેક રાજાઓએ, પ્રજાએ, ખેતરોએ ભક્તિથી રાજ્યાભિષેકને વાસ્તે રામની પ્રાર્થના કરી. રામે તેમને આજ્ઞા કરી કે ‘આ લક્ષ્મણ વાસુદેવ છે, માટે તેને રાજ્યાભિષેક કરો.’ તેઓએ તત્કાળ તેમ કયું, અને રામને પણ બલદેવપણાનો અભિષેક કર્યો. પછી તે આઠમા બલદેવ અને વાસુદેવ ત્રણ ખંડ ભરતના રાજ્યનું પાલન કરવા લાગ્યા.

રામે વિલીપણને ક્રમાગત રાક્ષસદ્વીપ, સુગ્રીવને કપિદ્વીપ, હનુમાનને શ્રીપુર, વિરાધને પાતાળલંકા, નીલને ઋક્ષપુર, પ્રતિસૂર્યને હનુપુર, રતનગ્રીને દેવોપગીત નગર અને ભામંડલને વૈતાલધગિરિ ઉપરનું રથનૂપુર નગર આપ્યું, બીજાઓને પણ જુદા જુદા દેશ આપીને રામે શત્રુઘ્નને કહ્યું કે ‘હે વત્સ ! જે દેશ તને રહે તે સ્વીકાર.’ શત્રુઘ્ને માંગણી કરી કે ‘આર્ય ! મને મથુરાનગરી આપો.’ રામ બોલ્યા—‘વત્સ ! તે મથુરાપુરી દુઃસાધ્ય છે. કારણ કે ત્યાં મધુ નામે રાજા રાજ્ય કરે છે, તેને પૂર્વે ચમરેંદ્રે એક ત્રિશૂળ આપ્યું છે; તે દ્વરથીજ શત્રુઓના સર્વ સૈન્યને હણીને પાછું તેના હાથમાં આવે છે.’ શત્રુઘ્ન બોલ્યા—‘હે દેવ ! તમે રાક્ષસકુળનો નાશ કરનારા છો અને હું તમારો ભાઈ છું, તો મારી સાથે યુદ્ધ કરતા તે મધુનું રક્ષણ કરનાર કોણ છે ? માટે મને મથુરા આપો, હું મારી જાતે ઉત્તમ વૈદ જેમ વ્યાધિનો ઉપાય કરે તેમ તે મધુરાજનો ઉપાય કરીશ.’ શત્રુઘ્નનો આવો અતિ આગ્રહ જાણી રામે કહ્યું—‘ભાઈ ! જ્યારે તે ત્રિશૂળરહિત હોઈ પ્રમાદમાં પડ્યો હોય ત્યારે તેની સાથે તારે યુદ્ધ કરવું.’ આવી સૂચના કરીને રામે તેને અક્ષય બાણવાળાં બે ભાથાં આપ્યાં, અને કૃતાંતવદન નામના સેનાપતિને સાથે જવાની આજ્ઞા કરી. પરમવિજયની આશા રાખનારા લક્ષ્મણે અગ્નિમુખ બાણો અને પોતાનું અણુવાવર્ત ધનુષ્ય આપ્યું. પછી શત્રુઘ્ન નિરંતર પ્રયાણ કરતાં મથુરા તરફ આલ્યા. કેટલેક દિવસે મથુરાનગરી પાસે આવીને નદીને કાંઠે અવસાન કર્યો. ત્યાં રહીને પ્રથમ ગુપ્તપણે ચાર ગુપ્તચરો* મોકલ્યા. તેઓએ પાછા આવી શત્રુઘ્નને કહ્યું કે ‘મથુરાની પૂર્વ દિશામાં એક કુખેરોદાન છે, ત્યાં અત્યારે મધુરાજ ગયેલ છે, અત્યારે ત્યાં પોતાની જયંતી રાણીની સાથે કીડા કરે છે, તેનું ત્રિશૂળ હાલ શસ્ત્રાગારમાં છે; તેથી આ સમય યુદ્ધ કરવાનો છે.’ પછી છળ જાણનાર શત્રુઘ્ને રાત્રે મથુરામાં પ્રવેશ કર્યો, અને ઉદાનમાંથી પાછા વળીને નગરમાં પ્રવેશ કરવા આવતા મધુરાજને પોતાના લશ્કર વડે માર્ગમાં રૂંધ્યો. પછી રામાયણના રણના આરંભમાં જેમ ખરને લક્ષ્મણે માર્યો હતો તેમ શત્રુઘ્ને મધુના લવણ નામના પુત્રને રણના આરંભમાંજ મારી નાંખ્યો. મહારથીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવો મધુ, પુત્રના વધથી ક્રોધ પામીને ધનુષ્યનું આસ્ફાલન કરતો શત્રુઘ્નની સાથે યુદ્ધ કરવા દોડ્યો. પરસ્પરનાં અસ્ત્રોને અસ્ત્રોથી છેદતા તે ખંનેએ દેવ અને દૈત્યની જેમ ઘણીવાર સુધી શસ્ત્ર-શસ્ત્રી યુદ્ધ કર્યું. પછી દશરથના ચોથા પુત્ર શત્રુઘ્નને લક્ષ્મણે આપેલા સતુદ્રાવર્ત ધનુષ્યનું અને અગ્નિમુખ બાણોનું સ્મરણ કર્યું, સ્મરણમાત્રથીજ તે ધનુષ્ય અને બાણ પ્રાપ્ત થયાં,

એટલે તે ધનુષ્ય ચઢાવીને અગ્નિમુખ બાણવડે શિકારી જેમ સિંહને મારે તેમ વીર શત્રુદ્ધને મધુને પ્રહાર કરવા માંડ્યો; તે બાણના ઘાતથી વિધુર થયેલો મધુ ચિંતવવા લાગ્યો કે-“આ વખતે ત્રિશૂલ મારા હાથમાં આવ્યું નહિ અને મેં શત્રુદ્ધને માર્યો નહિ; વળી મારો આ જન્મ પણ નિષ્ફળ ચાલ્યો ગયો. કેમકે મેં શ્રી જિનેન્દ્રની પૂજા કરી નહિ, ચૈત્યો કરાવ્યાં નહિ, અને દાન પણ આપ્યું નહિ,” આવું ચિંતવન કરતો મધુ ભાવચારિત્ર અંગીકાર કરી, નનસ્કાર મંત્રના સ્મરણમાં તત્પર થઈ મૃત્યુ પામીને સનત્કુમાર દેવલોકમાં મહર્ષિક દેવતા થયો. તે સમયે મધુના શરીર ઉપર તેના વિમાનવાસી દેવોએ પુષ્પવૃષ્ટિ કરી અને ‘મધુદેવ જય પામો’ એવી આદોષણ કરી.

પેલું દેવતારૂપ ત્રિશૂલ ચમરેન્દ્રની પાસે ગયું, અને શત્રુદ્ધને છળથી મધુને માર્યો તે વાર્તા કહી. પોતાના મિત્રના વધથી ક્રોધ પામેલ ચમરેન્દ્ર પોતે શત્રુદ્ધને મારવા માટે ચાલ્યા એટલે વેલુદારી નામના ગરૂડપતિ ઈન્દ્રે પૂછ્યું કે-‘તમે ક્યાં જાઓ છો?’ ચમરેન્દ્રે કહ્યું કે-‘મારા મિત્રને હણનાર શત્રુદ્ધ મથુરામાં રહેલ છે તેને મારવા માટે જાઉં છું.’ એટલે વેલુદારી ઈન્દ્રે બોલ્યા-‘રાવણે ધરણેન્દ્ર પાસેથી અમોઘવિજયા શક્તિ મેળવી હતી, તે શક્તિને પણ ઉત્કૃષ્ટ પુણ્યવાળાં લક્ષ્મણ વાસુદેવે જીતી લીધી છે અને તેણે રાવણને પણ મારી નાંખ્યો છે, તો તેની આગળ તેના સેવક મધુ તે કોણ માત્ર છે? તે લક્ષ્મણની આજ્ઞાથી શત્રુદ્ધને રણમાં મધુને મારી નાંખ્યો છે.’ ચમરેન્દ્રે બોલ્યા-‘તે શક્તિને જે લક્ષ્મણે જીતી તે વિશલ્યા કન્યાના પ્રભાવથી જીતેલી છે અને હવે તો તે વિશલ્યા પરણેલી છે, તેથી તેનો પ્રભાવ ચાલ્યો ગયો છે, માટે તેનાથી શું થવાનું છે? તેથી હું અવશ્ય એ મિત્રઘાતકને મારવા જઈશ.’ આ પ્રમાણે કહીને ચમરેન્દ્ર રોષથી શત્રુદ્ધના દેશમાં ગયા. ત્યાં તેના શુભ રાજ્યમાં તેણે સર્વલોકોને સ્વસ્થ બોધ્યા; એટલે ચમરેન્દ્રે વિચાર કર્યો કે ‘પ્રથમ પ્રજામાં ઉપદ્રવ કરીને આ મધુના રિપુને અકળાવી દઉં’ એવી બુદ્ધિથી તેણે શત્રુદ્ધની પ્રજામાં વિવિધ પ્રકારનાં વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન કર્યા. કુળદેવતાએ આવીને શત્રુદ્ધને આ વ્યાધિઓ થવાનું કારણ જણાવ્યું, એટલે તે અયોધ્યામાં રામ લક્ષ્મણની પાસે ગયો.

એવા સમયમાં દેશભૂષણ અને કુલભૂષણ મુનિ વિહાર કરતાં કરતાં ત્યાં આવ્યા. રામ, લક્ષ્મણ અને શત્રુદ્ધને તેમની સમીપે જઈને વંદના કરી. પછી રામે પૂછ્યું-“આ શત્રુદ્ધને મથુરા લેવાનો આગ્રહ કેમ થયો?” દેશભૂષણ મુનિ બોલ્યા-“શત્રુદ્ધનો જીવ મથુરામાં અનેકવાર ઉત્પન્ન થયેલો છે. એક વખતે તે શ્રીધર નામે બ્રાહ્મણ થયો હતો. તે રૂપવાન અને સાધુઓનો સેવક હતો. અન્યદા તે માર્ગે ચાલ્યો જતો હતો, તેવામાં રાજાની મુખ્ય રાણી લલિતાએ તેને દીઠો, એટલે તેની ઉપર રાગ ઉત્પન્ન થતાં તેણે તેને કામકીડાની ઇચ્છાથી પોતાની પાસે બોલાવ્યો. તે સમયે અકસ્માત્ રાજા આવી ચડ્યા. તેને જોઈ લલિતા ફોલ પામી, એટલે તત્કાળ તેણે ‘આ ચોર’ એવો પોકાર કર્યો. રાજાએ તેને પકડી લીધો. રાજાના આદેશથી તેને રાજસેવકો વધસ્થાને લઈ ગયા. તે વખતે તેણે વ્રત લેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી, એટલે કલ્યાણ નામના મુનિએ તેને છોડાવ્યો. મુક્ત થયા પછી તરત જ તેણે દીક્ષા લીધી, અને તપસ્યા કરીને દેવલોકમાં ગયો. ત્યાંથી ચયવીને મથુરાપુરીમાં ચંદ્રપ્રભ રાજાની રાણી કાંચનપ્રભાની કુક્ષીથી તે અચલ નામે પુત્ર થયો. તે ચંદ્રપ્રભ રાજાને ઘણો પ્રિય થયો. તેને ભાતુપ્રભ વિગેરે બીજા આઠ અગ્રજ સપ્તન બંધુઓ*

* ચોરમાન માતાથી થયેલા મોટા ભાઈઓ.

હતા. તેઓએ જાણ્યું કે આ રાજાને પ્રિય છે માટે એ જ રાજા થશે, તેથી તેમ ન થવા દેવા માટે તેને મારવાનો તેઓએ આરંભ કર્યો. તે વિચાર મંત્રીના જાણવામાં આવતાં તેણે અચલને ખબર આપ્યા, એટલે અચલ ત્યાંથી નાસી ગયો. વનમાં ભ્રમતાં તેને એક મોટો કાંટો વાગ્યો. તેની પીડાથી તે આકંઠ કરવા લાગ્યો. હવે શ્રાવસ્તી નગરીનો રહેનારો અને પિતાના કાઠી મૂકવાથી વનમાં આવેલો અંક નામે કોઈ પુરૂષ માથે ઇંધણનો ભારો લઈને જતો હતો તેણે તે અચલને દીઠો, એટલે કાષ્ઠનો ભારો નાથે મૂકી તેણે તેના પગમાંથી કાંટો કાઢ્યો. અચલ હર્ષ પામી તેના હાથમાં કાંટો આપી બોલ્યો-‘હે ભદ્ર ! તમે બહુ સારું કર્યું’. હવે જ્યારે તમે સાંભળો કે મથુરાપુરીમાં અચલ રાજ થયેલ છે, ત્યારે તમે ત્યાં આવજો; તમે મારા પરમ ઉપકારી છો.’ પછી અચલ ત્યાંથી કૌશાંબી નગરીએ ગયો. ત્યાં ઇંદ્રદત્ત રાજાને સિંહચુરની પાસે ધનુષ્યનો અભ્યાસ કરતા તેણે દીઠો. પછી તેણે સિંહાચાર્ય અને ઇંદ્રદત્તને પોતાનું ધનુષ્યચાતુર્ય બતાવ્યું; તેથી હર્ષ પામેલા ઇંદ્રદત્તે તેને કેટલીક પૃથ્વી સાથે પોતાની દત્તા નામની પુત્રી અર્પણ કરી પછી સૈન્યનું બળ પ્રાપ્ત થતાં તે અચલે અંગ વિગેરે કેટલાક દેશો સાધી લીધા.

એક વખતે તે સૈન્ય લઈને મથુરાપુરી આવ્યો. ત્યાં પોતાના સપત્ન બંધુઓની સાથે તેણે યુદ્ધ કર્યું, અને છેવટે ભાનુપ્રભ વિગેરે આઠે બંધુઓને પકડીને બાંધી લીધા. તેમને છોડાવવાને માટે ચંદ્રપ્રભ રાજાએ મંત્રીઓને મોકલ્યા; એટલે અચલે મંત્રીઓની આગળ પોતાનો બધો વૃત્તાંત કહ્યો. મંત્રીઓએ સત્વર જઈને તે ચંદ્રપ્રભ રાજાને કહ્યો. તે સાંભળી હર્ષ પામેલા ચંદ્રપ્રભે મહોત્સવપૂર્વક અચલને નગરીમાં પ્રવેશ કરાવ્યો. અનુક્રમે તે સૌથી નાનો છતાં રાજાએ તેને રાજ્ય ઉપર બેસાડ્યો, અને ભાનુપ્રભ વિગેરેને કાઠી મૂકવા માંડ્યા, ત્યારે અચલે તેમને માંડમાંડ રખાવ્યા અને પોતાના અદ્યક્ષ સેવકો કર્યા. એક વખતે નાટ્યશાળામાં રહેલા અંકને પ્રતિહારોથી ધક્કા ખાતો દીઠો, એટલે અચલે પોતાની પાસે બોલાવી મંગાવ્યો, અને તેની જન્મભૂમિ શ્રાવસ્તી નગરી તેને આપી. અદ્યક્ષ મૈત્રીવાળા તે બંને સાથે રહીને રાજ્ય કરવા લાગ્યા. છેવટે તેમણે સમુદ્રાચાર્યની પાસે દીક્ષા લીધી, અને કાળયોગે મૃત્યુ પામીને બંને બ્રહ્મદેવલોકમાં દેવતા થયા. ત્યાંથી રચવીને હે રામ ! અચલનો જીવ આ તમારો અનુજબંધુ શત્રુઘ્ન થયેલો છે. પૂર્વ જન્મના મોહથી તેને મથુરા ઉપર આગ્રહ રહેલો છે; અને અંકનો જીવ ત્યાંથી રચવીને કૃતાંતવદન નામે આ તમારો સેનાપતિ થયો છે.” આ પ્રમાણે કહીને મુનિએ ત્યાંથી વિહાર કર્યો અને રામચંદ્ર વિગેરે અયોધ્યામાં આવ્યા.

પ્રભાપુરના રાજા શ્રીનંદનની ધારણી નામની સ્ત્રીને અનુક્રમે સાત પુત્રો થયા. તેમના સુરનંદ, શ્રીનંદ, શ્રીતિલક, સર્વસુંદર, જયંત, ચામર અને જયમિત્ર એવા નામ પાડ્યાં. ત્યારપછી આઠમો પુત્ર એક માસનો થયો, એટલે તેને રાજ્યપર બેસારીને શ્રીનંદને પોતાના સાતે પુત્રો સહિત પ્રીતિકર ચુરની પાસે દીક્ષા લીધી. શ્રીનંદન મત પાળીને મોક્ષે ગયા અને સુરનંદાદિક સાતે પુત્રો તપની શક્તિથી જંઘાચારણુ લખિધવાળા થયા. તે મહર્ષિઓ એક વખતે વિહાર કરતાં કરતાં મથુરાપુરીમાં આવ્યા. તે વખતે વર્ષાઋતુ આવવાથી તેઓ એક પર્વત ઉપરના ગુહાગૃહમાં ચાતુર્માસ રહ્યા. ત્યાં તે મુનિઓ છૂક, ઋકમ વિગેરે અનેક પ્રકારની તપસ્યા કરવા લાગ્યા; ત્યાંથી ઉડી દૂર દેશમાં જઈને પારણું કરવા લાગ્યા, અને પાછા મથુરા પાસેની ગિરિની ગુહામાં આવીને રહેવા લાગ્યા. તેઓના પ્રભાવથી ચમરેંદ્રે ઉત્પન્ન કરેલો બધો વ્યાધિ સર્વ ભૂમિમાંથી નાશ પામી ગયો.

એક વખતે તે મુનિઓ પારણું કરવાને અયોધ્યાપુરીમાં ગયા. અર્હટ્ટ શેઠને ઘેર લિક્ષા અર્થે આવ્યા. શેઠ તેમને અવજ્ઞાપૂર્વક વંદના કરીને વિચાર કરવા લાગ્યા કે ‘આવા સાધુઓ કોણ હશે કે જેઓ વર્ષાઋતુમાં પણ વિહાર કરે છે? હું તેમને પૂછું; અથવા પાખંડીની સાથે ભાષણ કરવું યોગ્ય નથી.’ શેઠ આવો વિચાર કરતા હતા, તેવામાં તેની સ્ત્રીએ આવીને તેમને વહોરાવ્યું. પછી તેઓ દ્યુતિ નામના આચાર્યના ઉપાશ્રયમાં ગયા. આચાર્યે ગૌરવતાથી તેમને વંદના કરી, પરંતુ તેમના સાધુઓએ ‘આ અકાળવિહારી છે’ એવું ધારી વંદના કરી નહિ. દ્યુતિ આચાર્યે આસન આપ્યાં, તે પર બેસીને તેઓએ ત્યાંજ પારણું કર્યું. પછી ‘અમે મથુરાપુરીથી આવ્યા છીએ અને પાછા ત્યાંજ જઈશું.’ એમ કહી તેઓ ત્યાંથી ઉડીને પોતાને સ્થાનકે ગયા. તેઓના ગયા પછી દ્યુતિ આચાર્યે એ જઘાચારણ મુનિઓની ગુણસ્તુતિ કરી, એટલે તેમના સાધુઓએ અવજ્ઞા કરી હતી તેથી તેમને પશ્ચાત્તાપ થયો. આ વૃત્તાંત સાંભળી અર્હટ્ટ શ્રાવકને પણ પશ્ચાત્તાપ થયો. પછી તે શેઠ કાર્તિક માસની શુકલ સપ્તમીએ મથુરાપુરી ગયો. ત્યાં ઐત્યપૂજા કરી સપ્તર્ષિને વંદના કરીને પોતે કરેલો અવજ્ઞાદોષ તેમની આગળ પ્રગટ કરીને ખમાવ્યો.

સપ્તર્ષિઓના પ્રભાવથી પોતાનો દેશ નિરોગી થયો છે, એવા ખબર સાંભળી શત્રુઘ્ન પણ કાર્તિકી પૂર્ણિમાએ મથુરામાં આવ્યો. શત્રુઘ્ને તેમની પાસે આવી વંદના કરીને કહ્યું કે-‘હે મહાત્મા! તમે મારે ઘરેથી લિક્ષા ગ્રહણ કરો.’ મુનિ બોલ્યા-‘સાધુઓને રાજપિંડ કલ્પતો નથી.’ શત્રુઘ્ને ફરીથી કહ્યું-‘હે સ્વામી! તમે મારા અત્યંત ઉપકારી છો. તમારા પ્રભાવથી મારા દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલો દૈવિક રોગ શાંત થયો છે, હવે લોકોના અનુગ્રહને માટે હજુ અહીં થોડો વખત રહો. કેમકે આપની બધી પ્રવૃત્તિ પરોપકારને માટેજ છે.’ મુનિઓ બોલ્યા-‘વર્ષાકાળ નિર્ગમન થયો છે, માટે હવે તો અમે તીર્થયાત્રા નિમિત્તે વિહાર કરીશું. મુનિઓ એક ઠેકાણે સ્થિર રહેતાજ નથી. તમે આ નગરીમાં ઘરે ઘરે આર્હટ્તર્ષિજ કરાવો એટલે પછી કદિ પણ કોઇને વ્યાધિ થશે નહિ.’ આ પ્રમાણે કહી સપ્તર્ષિઓ ત્યાંથી ઉડી અન્યત્ર ગયા. શત્રુઘ્ને પ્રતિજ્ઞા જિનર્ષિઓ કરાવ્યાં, જેથી સર્વ લોકો નિરોગી થયા. વગી મથુરાપુરીની ચારે દિશાઓમાં તેણે તે સપ્તર્ષિઓની રત્નમય પ્રતિમાઓ કરાવીને સ્થાપન કરી.

એ સમયમાં વૈતાલચગિરિની દક્ષિણ શ્રેણિના આભૂષણરૂપ રત્નપુર નામના નગરમાં રત્નરથ નામે રાજા હતો. તેને અંદ્રમુખી નામે રાણી હતી. તેની કુલિથી મનોરમા નામે એક પુત્રી થઈ. રૂપથી પણ મનોરમા એવી તે કન્યા અનુક્રમે ચૌવનવતી થઈ. એટલે ‘આ કન્યા કોને આપવી’ એવો રાજા વિચાર કરતા હતા, તેવામાં અકસ્માત્ નારદ ત્યાં આવી ચડ્યા. તેમણે કહ્યું-‘આ કન્યા લક્ષમણને યોગ્ય છે.’ તે સાંભળી ગોત્રવૈરતા કારણથી રત્નરથના પુત્રોને કોપ ચડ્યો; એટલે તેમણે જાગૃતીની સંજ્ઞાથી સેવકોને આજ્ઞા કરી કે-‘આ વિટ પુરૂષને મારો.’ મારવાની ઈચ્છાએ ઉઠતા સેવકોને જાણીને ખુદ્દિમાન નારદ પક્ષીની જેમ ત્યાંથી ઉડીને લક્ષમણની પાસે આવ્યા, અને તે કન્યાને પટમાં આલેખી લક્ષમણને ખતાવી. પછી પોતાનો સર્વ વૃત્તાંત વિશેષ રીતે તેમણે લક્ષમણને જણાવ્યો. કન્યાનું રૂપ જોઈ લક્ષમણને અનુરાગ થયો, એટલે ક્ષણવારમાં રાક્ષસો અને વિદ્યાધરાથી પરવરેલા લક્ષમણ રામને લઈને ત્યાં આવ્યા. લક્ષમણે ક્ષણવારમાં રત્નરથને જીતી લીધો; એટલે તેણે રામને શ્રીદામા અને લક્ષમણને મનોરમા કન્યા આપી. પછી રામલક્ષમણ વૈતાલચગિરિની આખી દક્ષિણ શ્રેણિને જીતી લઈને અયોધ્યામાં આવ્યા અને સુગ્રેથી રાજ્ય પાળવા લાગ્યા.

લક્ષ્મણને સોળહજાર સ્ત્રીઓ થઈ; તેમાં વિશંલ્યા, રૂપવતી, વનમાળા, કલ્યાણમાળા, રત્નમાળા, જિતપદ્મા, અભયવતી અને મનોરમા એ આઠ પટ્ટરાણીઓ થઈ. તેને અઢીસો પુત્રો થયા. તેમાં આઠ પટ્ટરાણીના આઠ પુત્રો મુખ્ય હતા. તે આ પ્રમાણે—વિશંલ્યાનો પુત્ર શ્રીધર, રૂપવતીનો પુત્ર પૃથિવીતિલક, વનમાળાનો પુત્ર અર્જુન, જિતપદ્માનો પુત્ર શ્રીકેશી, કલ્યાણમાળાનો પુત્ર મંગળ. મનોરમાનો પુત્ર સુપાર્શ્વકીર્તિ, રતિમાળાનો પુત્ર વિમળ અને અભયવતીનો પુત્ર સત્યકાર્તિક નામે હતો. રામને ચાર રાણીઓ હતી. તેમનાં સીતા, પ્રભાવતી, રતિનિલા અને શ્રીદામા એવાં નામ હતાં.

એક વખતે સીતા ઋતુસ્નાન કરીને સૂતાં હતાં, એ સમયે રાત્રિને અંતે સ્વપ્નમાં એ અષ્ટાપદ પ્રાણીને વિમાનમાંથી ચ્યવીને પોતાના મુખમાં પ્રવેશ કરતાં તેણે જોયાં. તેણે તે સ્વપ્ન રામને કહ્યું, એટલે રામ બોલ્યા—‘દેવી ! તમારે બે વીર પુત્ર થશે, પણ વિમાનમાંથી બે અષ્ટાપદ પ્રાણી ચંપ્યા એવું બે તમે દીકું, તેથી મને હર્ષ થતો નથી.’ જનકી બોલ્યાં—‘હે પ્રભુ ! ધર્મના અને તમારા માહાત્મ્યથી બધું શુભજ થશે.’ તે દિવસથી સીતાએ ગર્ભ ધારણ કર્યો. સીતા પ્રથમ પણ રામને અતિ પ્રિય હતાં, તે ગર્ભધારણ કર્યા પછી વિશેષ પ્રિય થયાં અને રામના નેત્રને આનંદકારક ચંદ્રિકા તુલ્ય જણાવા લાગ્યાં.

સીતાને સગલાં જાણી તેની સપત્નીઓને ઈર્ષ્યા ઉત્પન્ન થઈ; તેથી તે કપટી સ્ત્રીઓએ સીતાને કહ્યું કે ‘રાવણનું રૂપ કેવું હતું તે આલેખીને બતાવો.’ સીતા બોલ્યાં, ‘મેં રાવણનાં સર્વ અંગ જોયાં નથી, માત્ર તેના ચરણ જોયેલા છે, તેથી હું તેને શી રીતે આલેખી બતાવું !’ સપત્નીઓ બોલી—‘તેના ચરણ પણ આલેખી બતાવો, અમને તે જોવાનું ઘણું કૌતુક છે.’ સપત્નીઓના આગ્રહથી પ્રકૃતિએ સરલ એવાં સીતાએ રાવણના ચરણ આલેખ્યાં. તે સમયે અકસ્માત્ રામ ત્યાં આવી ચડ્યા, એટલે તત્કાળ તેઓ બોલી બેઠી—‘સ્વામી ! જુઓ, તમારી પ્રિયા સીતા અદ્યપિ રાવણને સંભારે છે. હે નાથ ! જુઓ આ સીતાએ પોતે રાવણના બે ચરણ આલેખ્યા છે. હજુ સીતા તેનીજ ઇચ્છા કરે છે તે આપ ધ્યાનમાં રાખજો.’ તે જોઈ રામે ગંભીરપણાથી મેઠું મન રાખ્યું, અને સીતા દેવીથી ન જણાય તેમ ત્યાંથી તત્કાળ પાછા વળી ગયા. સીતાના દોષને સપત્નીઓએ પોતાની દાસીઓ દ્વારા લોકોમાં પ્રકાશ કર્યો, તેથી લોકો પણ પ્રાચે તેનો અપવાદ બોલવા લાગ્યાં.

અન્યદા વસંતઋતુ આવી, એટલે રામે સીતા પાસે આવીને કહ્યું કે—‘હે ભદ્રે ! તમે ગર્ભથી બેદિત છો, તેથી તમને વિનોદ કરાવવાને ઇચ્છતી હોય તેમ આ વસંતલક્ષ્મી આવેલી છે. બકુલ વિગેરે વૃક્ષો સ્ત્રીઓના દોહદથીજ વિકાસ પામે છે, માટે ચાલો આપણે મહેન્દ્રોદય ઉદ્યાનમાં કીડા કરવા જઈએ.’ સીતા બોલ્યાં—‘સ્વામી ! મને દેવાર્ચન કરવાનો દોહદ થયો છે, તે ઉદ્યાનના વિવિધ પ્રકારના સુગંધી પુષ્પોથી પૂર્ણ કરો.’ રામે તત્કાળ અતિ શ્રેષ્ઠ પ્રકારે દેવાર્ચન કરાવ્યું. પછી પરિવાર સહિત સીતાને લઈને મહેન્દ્રોદય ઉદ્યાનમાં ગયા. ત્યાં રામે સુખે બેસીને જેમાં અનેક નગરજનો વિચિત્ર કીડા કરે છે અને જે અર્ધ-તની પૂજથી વ્યામ છે એવા વસંતોત્સવને જોયો; એ સમયે સીતાનું જમણું નેત્ર ફરક્યું, એટલે સીતાએ શંકાથી તે રામને જણાવ્યું. ‘આ ચિન્હ સારું નથી’ એવું રામે કહ્યું, તેથી સીતા બોલ્યાં—‘શું મારા રાક્ષસદ્રીપના નિવાસથી હજુ દૈવને સંતોષ થયો નથી ? શું હજુ નિર્દય દૈવ મને તમારા વિયોગના દુઃખથી પણ અધિક દુઃખ આપશે ? અન્યથા આવું માહું નિમિત્ત શા માટે થાય ?’ રામ બોલ્યા—‘હે દેવી ! બેદ ન પામો, કર્મને આધીન

એવાં સુખ ને દુઃખ સર્વ પ્રાણીને અવશ્ય ભોગવવાંજ પડે છે; માટે તમે આપણા મંદિરમાં ચાલો. દેવતાનું અર્ચન કરો અને સત્પાત્રને દાન આપો. કેમકે આપણાં એક ધર્મનું જ શરણુ છે.” પછી સીતા ઘરે જઈને મોટા સંચયપૂર્વક અહીં તની પૂજા કરવા લાગ્યાં અને સત્પાત્રમાં ઉજ્જવળ દાન આપવા લાગ્યાં.

એ સમયે નગરીના યથાર્થ વૃત્તાંત જાણીને કહેવા માટે ખાસ નીમેલા રાજધાનીના મોટા અધિકારીઓ રામની પાસે આવ્યા. વિજય, સૂરદેવ, મધુમાન, પિંગલ, શૂલધર, કાશ્યપ, કાળ અને ક્ષેમ એવા તેઓનાં નામ હતાં. તેઓ રામની આગળ આવી વૃક્ષનાં પત્રની જેમ કંપવા લાગ્યા. તેઓ રામને કાંઈ પણ જણાવી શક્યા નહિ; કેમકે રાજતેજ મહા દુઃસહ છે. તેઓને રામે કહ્યું—“હિ નગરીના મહાન અધિકારીઓ ! તમારે જે કહેવાનું હોય તે કહો. એકાંત હિતવાદી એવા તમને અભય છે.” રામનાં અભય વચનથી જરા અવદલ પામીને વિજય નામનો અધિકારી જે તેઓમાં મુખ્ય હતો તે સર્વ પ્રકારની સાવધાનીથી આ પ્રમાણે બોલ્યો—“હે સ્વામિન ! તમને એક વાત અવશ્ય જણાવવાની છે, જે હું ન જણાવું તો મેં સ્વામીને કહ્યા કહેવાય; પણ જે જણાવવાનું છે તે ઘણું દુઃશ્રવ છે. હે દેવ ! દેવી સીતા ઉપર એક અપવાદ આવ્યો છે. તે દુર્ઘટ છતાં લોકો ઘટાવે છે, અને જે યુક્તિથી ઘટનું હોય તે દુર્ઘટ છતાં વિદ્વાને તેની પર શ્રદ્ધા કરવી એવું નીતિનું વચન છે, લોકો કહે છે કે ‘રતિકીડા કરવાની ઈચ્છાવાળા રાવણે સીતાનું હરણ કરીને તેને પોતાના ઘરમાં એકલા રાખ્યાં, સીતા તેના ઘરમાં લાંબો કાળ સુધી રહ્યાં, સીતા રક્ત હોય કે વિરક્ત હોય, પણ સ્ત્રીમાં લોહુપ એવો રાવણ તેને સમજાવીને કે બળાત્કારે ભોગથી દૂષિત કર્યા વગર રહે નહિ.’ આ પ્રમાણે લોકો અપવાદ બોલે છે, તે પ્રમાણે અમે આપને કહીએ છીએ; માટે હે રામ ! તેવો યુક્તિવાળો અપવાદ તમે સહન કરશો નહિ. હે દેવ ! તમે જન્મથીજ પોતાના કુળના જેવી નિર્મળ કીર્તિ મેળવી છે, તો આવા અપવાદને સહન કરવાવડે તમારા ચશને મલીન કરશો નહિ.” ‘સીતા કલંકના અતિથિ થયા’ એવો નિશ્ચય કરીને રામ દુઃખથી મૌન ધરી રહ્યા. પ્રાયઃ પ્રેમ-છાડવો તે ઘણો અશકય છે. પછી રામે ધૈર્ય પકડીને તેમને કહ્યું—“હે મહા પુરુષો ! તમે મને ઠીક જણાવ્યું. રાજભક્ત પુરુષો કોઈ બાબતમાં ઉપેક્ષા કરતાજ નથી. હું માત્ર સ્ત્રીને માટે આવો અપચસ સહન કરી શકીશ નહિ.” આવી પ્રતિજ્ઞા કરીને રામે તે અધિકારીઓને વિદાય કર્યા. તે રાત્રે રામ છાની રીતે ઘરની બહાર નીકળ્યા. તે વખતે સ્થાને સ્થાને આ પ્રમાણે લોકોના મુખથી તે અપવાદ સાંભળવા લાગ્યા કે—“રાવણ સીતાને લઈ ગયો, સીતા ચિરકાળ તેના ઘરમાં રહ્યા, તથાપિ રામ તેને પાછી લાવ્યા અને હજુ તેને સતી માને છે. એ રાગી રાવણ તેને લઈ ગયો હતો, છતાં તેણે તેનો ઉપભોગ કર્યો ન હોય એ કેમ બને ? રામે એટલું પણ વિચાર્યું નહિ; પણ રાગી માણસ દોષને જોતાજ નથી.” આ પ્રમાણે સીતાનો અપવાદ સાંભળીને રામ ઘેર ગયા. ફરીને પાછી તે સંબંધી વાત સાંભળી લાવવા બાતમીદારોને આજ્ઞા કરી.

રામ વિચારવા લાગ્યા કે—‘જેને માટે મેં રાક્ષસકુળનો ભયંકર રીતે નાશ કર્યો તે સીતાને માથે આ કેવું કલંક આવ્યું ? હું જાણું છું કે સીતા મહાસતી છે. રાવણ સ્ત્રીલોહુપ છે, અને માફ કુળ નિષ્કલંક છે. હવે મારે શું કરવું ? પેલા બાતમીદારો સીતાનો અપવાદ સાંભળી આવીને લક્ષમણ, સુગ્રીવ અને વિલીપણ સહિત બેઠેલા રામની પાસે સ્ફુટ રીતે કહેવા લાગ્યા. તે સાંભળી લક્ષમણે કાધથી કહ્યું કે—‘જેઓ ખોટાં કારણોથી દોષને કદવીને સતી સીતાની નિંદા કરે છે તેમનો હું કાળરૂપ છું.’ રામ બોલ્યા—‘ભાઈ ! પ્રથમ આપણે

નીમેલા ગામના મહત્તર પુરૂષોએ આવીને આ અપવાદ મને કહ્યો હતો, મારી જાતે પણ મેં સાંભળ્યો છે અને હમણાં આ ખાતમીદારો પણ કહે છે. આ લોકો મારા કહેવાથી પ્રત્યક્ષ સાંભળીને આવ્યા છે. લોકો સીતાના સ્વીકારની જેમ જ જે તેનો ત્યાગ કરશું તો પછી આપણો અપવાદ બોલશે નહિ.’ લક્ષ્મણ બોલ્યા—‘આર્થ ! લોકોના કહેવા ઉપરથી સીતાનો ત્યાગ કરશો નહિ; કેમકે લોકો તો જેમ તેમ બોલે, કાંઈ તેમનાં મુખ બધાતાં નથી, લોકો સારા રાજ્યથી સ્વસ્થ હોય તો પણ રાજના દોષ કહ્યા કરે છે, તેથી રાજ્યે તેમને શિક્ષા કરવી, નહિ તો ઉપેક્ષા કરવી.’ રામ બોલ્યા—‘લોકો એવા હોય એ વાત ખરી છે. પણ જે વાત સર્વ લોકને વિરૂદ્ધ લાગે તેનો યશસ્વી પુરૂષે સદા ત્યાગ કરવો.’ આ પ્રમાણે કહી રામે કૃતાંતવદન નામના સેનાપતિને આજ્ઞા કરી કે, ‘સીતા ગર્ભવતી છે તે છતાં તેને અરણ્યમાં મૂકી આવો.’ તે સાંભળી લક્ષ્મણે રૂદન કરતા સતા રામના અરણ્યમાં પડીને કહ્યું—‘હે આર્થ ! આ મહાસતી સીતાનો ત્યાગ કરવો યોગ્ય નથી.’ રામે કહ્યું કે—‘હવે તે વિષે તમારે મને કાંઈ પણ કહેવું નહિ.’ તે સાંભળી વસ્ત્રવડે મુખને ઢાંકી રૂદન કરતા લક્ષ્મણ ઘરમાં ગયા. પછી રામે કૃતાંતવદનને કહ્યું કે—‘સમેતશિખરની યાત્રાના મિષથી સીતાને વનમાં લઈ જા, કારણકે તેનો એવો દોહદ (મનોરથ) પણ છે.’ પછી સેનાપતિએ આવીને સમેતશિખરની યાત્રા સંજાંધી રામની આજ્ઞા સીતાને જણાવી, અને તેને રથમાં બેસારીને ચાલ્યો.

સીતા રથમાં બેસીને ચાલ્યાં તે વખતે ઘણાં અપશુકનો થવા લાગ્યાં. તથાપિ સરસતાને લીધે તે શંકા રહિત બેસી રહ્યાં. અનુક્રમે ઘણે દૂર નીકળી ગયા પછી ગંગાસાગર ઉતરી સિંહુનિનાદક નામના અરણ્યમાં પહોંચ્યા, એટલે કૃતાંતવદન કાંઈક વિચાર કરતો બોલો રહ્યો. તેનાં નેત્રમાંથી અશ્રુ પડવા લાગ્યાં અને તેનું મુખ ગ્દાનિ પામી ગયું; તે બેઈ સીતા બોલ્યાં—‘સેનાપતિ ! તમે શોક સહિત હો તેમ દુઃખી મને અહીં કેમ બેસા રહ્યા છો ?’ કૃતાંતવદન બોલ્યો—‘હે માતા ! હું દુર્વચન શી રીતે બોલી શકું ! સેવકપણથી દુષિત એવા મારે આ અકૃત્ય કરવું પડ્યું છે. દેવી ! તમે રાક્ષસને ઘેર રહ્યાં, તે સંજાંધી લોકાપવાદથી ભય પામીને રામે આ ઘાટા વનમાં તમને ત્યજી દીધેલાં છે. જ્યારે ખાતમીદારોએ તમારો લોકાપવાદ જણાવ્યો, ત્યારે રામ તમારો ત્યાગ કરવા તૈયાર થયા. તે વખતે લોક ઉપર ક્રોધથી રાતાં નેત્ર કરતા લક્ષ્મણે રામને ઘણા વાર્યાં, પણ રામે તેમને સિદ્ધાન્તથી અટકાવ્યા, એટલે તે રોતા રોતા ચાલ્યા ગયા. પછી મને તેમણે આ કાર્ય કરવાની આજ્ઞા કરી. હે દેવી ! હું ઘણો પાપી છું. અનેક પ્રકારના હિંસક પ્રાણીઓથી ભરપૂર અને મૃત્યુના ગૃહરૂપ આ અરણ્યમાં મારાથી ત્યજાયેલા તમે કેવળ તમારા પ્રભાવથીજ જીવશો.’ સેનાપતિનાં આવાં વચન સાંભળી સીતા મૂર્છા પામીને રથમાંથી પૃથ્વી ઉપર પડી ગયાં. સેનાપતિ તેમને મરણ પામેલા ધારી પોતાને પાપી માનીને અત્યંત રૂદન કરવા લાગ્યો. થોડીવારે વનના શીતળ વાયુથી સીતા કાંઈક સચેત થયાં; પરંતુ તેવી રીતે વારંવાર મૂર્છા અને ચેતના પામવા લાગ્યાં. એ પ્રમાણે ઘણો વખત વ્યતીત થયા પછી તે સ્વસ્થ થઈને બોલ્યાં—‘અહીંથી અયોધ્યા કેટલે દૂર છે ? અથવા રામ ક્યાં રહેલા છે ?’ સેનાપતિ બોલ્યા—‘હે દેવી ! અયોધ્યા નગરી અહીંથી ઘણી દૂર છે, તે વિષે શું પૂછવું ? અને ઉગ્ર આજ્ઞા કરવાવાળા રામની તો વાર્તા કરવાથી સચું !’ આવાં તેનાં વચન સાંભળ્યાં છતાં રામભક્ત સીતા ફરીવાર બોલ્યાં—‘હે ભદ્ર ! મારો આટલો સંદેશો રામને ખરાબર કહેજે કે—‘જે તમે લોકાપવાદથી ભય પામ્યા હતા તો તમે મારી પરીક્ષા કેમ ન કરી ? સર્વ લોકો જ્યારે શંકા પડે છે ત્યારે દિવ્ય વિગેરેથી પરીક્ષા કરે છે. હું મંદ ભાગ્યવાળી તો આ વનમાં પણ મારાં કર્મને ભોગવીશ,

પરંતુ તમે તમારા વિવેકને કે કુળને યોગ્ય એવું આ કામ કર્યું નથી. હે સ્વામિન્ ! જેવી રીતે દુર્જનની વાણીથી તમે મને એકદમ છોડી દીધી તેમ મિથ્યાદષ્ટિની વાણીથી શ્રી જિનભાષિત ધર્મને છોડશો નહિ.” આ પ્રમાણે કહીને સીતા મૂર્છા ખાઈ ભૂમિપર પડ્યાં. ફરીવાર સાવધાન થઈને બોલ્યાં કે- “અરે ! મારા વિના રામ કેમ જીવશે ? હા ઇતિ ખેદે ! હું મરી ગઈ. હે વત્સ ! રામને કલ્યાણ અને લક્ષ્મણને આશીષ કહેજે. માર્ગમાં તને નિરૂપદ્રવપણું થાઓ. હવે તું રામની પાસે સત્વર જા.” ‘પછી મહા વિપરીત વૃત્તિવાળા છતાં સતીઓમાં મુખ્ય એવાં આ સીતા હજુ તેનાપર આવી મહા લક્ષિત રાખે છે,’ આવો વિચાર કરતો કૃતાંતવદન સેનાપતિ સીતાને પ્રણામ કરીને અને તેને ત્યાં મૂકીને માંડમાંડ ત્યાંથી પાછો ફર્યો.

इत्याचार्यश्रीहेमचंद्रविरचिते त्रिपष्टिशलाकापुरुषचरिते
महाकाव्ये सप्तमे पर्वणि सीतापरित्यागो
नामाष्टमः सर्गः ॥८॥

સર્ગ ૯ મો.

સીતાની શુદ્ધિ અને વ્રતગ્રહણ.

સીતા ભયથી ઉદ્ધ્રાંત થઈ વનમાં આમતેમ ફરવા લાગ્યાં, અને પૂર્વના દુષ્કર્મથી દુષિત એવા પોતાના આત્માની નિંદા કરવા લાગ્યાં. વારંવાર રૂદન કરતાં અને પગલે પગલે રખલિત થતાં સીતા આગળ આદ્યાં. ત્યાં એક મોટું સૈન્ય આવતું તેમણે જોયું; સૃત્યુમાં અને જીવિતવ્યમાં સમાન હૃદયવાળા સીતા સૈન્યને દીઠા છતાં પણ ભય છોડીને નમસ્કારમંત્રમાં પરાયણ થયાં. તેમને જોઈને ઉલટા સર્વ સૈનિકો ‘આ દિવ્ય રૂપવાળી કોણ સ્ત્રી ભૂમિપર રહેલી હશે ?’ એવું બોલતા સતા તેનાથી ભય પામી ગયા. સીતાનું રૂદન સાંભળીને તેના સ્વર ઉપરથી તેના મનની ગ્તાનિ જોઈ તે સૈન્યના રાજાના જાણવામાં આવ્યું કે—‘આ કોઈ મહા સતી ગર્ભિણી છે.’ પછી તે કૃપાળુ રાજા સીતાની પાસે આવ્યો, એટલે તેને જોઈને શંકા પામેલા સીતાએ પોતાનો વેષ ઉતારી તેની આગળ ધર્યો. રાજા બોલ્યો—“હું ખડેન ! તમે જરા પણ ભય પામો નહીં, આ તમારાં આભૂષણો તમારાજ અંગ ઉપર રહો. નિર્દયથી પણ નિર્દય એવો તમારો સ્વામી કોણ છે કે જેણે તમારો આવી સ્થિતિમાં ત્યાગ કર્યો ? જે હોય તે કહો, કાંઈપણ શંકા રાખશો નહિ. હું તમારા કષ્ટથી કષ્ટવાળો છું.” પછી તે રાજાનો સુમતિ નામે મંત્રી સીતાની પાસે આવીને કહેવા લાગ્યો કે “ગજવાહન રાજા અને અંધુદેવી રાણીનો પુત્ર આ વજ્રજંઘ નામે રાજા છે. તે પુંડરીક નગરનો સ્વામી છે, અને પરમ શ્રાવક, મહા સત્ત્વવાન અને પરનારીસહોદર છે. તે આ વનમાં હાથીઓ લેવાને માટે આવેલા હતા, તે કાર્યથી કૃતાર્થ થઈને પાછા જતા હતા તેવામાં તમારા દુઃખથી દુઃખિત થઈને અહીં આવ્યા છે, માટે તમારે જે દુઃખ હોય તે કહો.” તે સાંભળી વિશ્વાસ પામીને સીતાએ રોતાં રોતાં અને તે કૃપાળુ રાજા તથા મંત્રીને રૂદન કરાવતાં પોતાનો સર્વ વૃત્તાંત કહ્યો. રાજાએ નિષ્કપટપણે કહ્યું કે—“તમે મારી ધર્મખડેન છો; કારણ કે એક ધર્મને પ્રાપ્ત થયેલા સર્વે પરસ્પર અંધુઓ થાય છે. મને તમારા ભાઈ ભામંડલ જેવો ગણીને તમે મારે ઘેર ચાલો. ‘સ્ત્રીઓને પતિગૃહથી બીજું સ્થાન પ્રાપ્તગૃહજ છે.’ રામે લોકાપવાદથીજ તમારો ત્યાગ કરેલો છે, કાંઈ સ્વેચ્છાથી કર્યો નથી; તેથી હું માનું છું કે હવે તે રામ પશ્ચાત્તાપથી તમારી જેવાજ કષ્ટવાન હશે. એ વિરહાતુર દશરથકુમાર ચક્રવાક પક્ષીની જેમ એકાકી થવાથી આકુળવ્યાકુળ થઈને તમને થોડા સમયમાં શોધવા નીકળશે.” આ પ્રમાણે કહેતાં સીતાએ તેને ત્યાં જવું સ્વીકાર્યું, એટલે તે નિર્વિકારી વજ્રજંઘ રાજાએ ત્યાં શિબિકા મંગાવી. તેમાં બેસીને સીતા બીજી મિથિલાપુરીમાં જાય તેમ પુંડરીકપુરમાં ગયાં અને ત્યાં અહર્નિશ ધર્મપરાયણ થઈ વજ્રજંઘે બતાવેલા એક ઘરમાં નિવાસ કરીને રહ્યાં.

હવે કૃતાંતવદન સેનાની પાછો વળીને અયોધ્યામાં આવ્યો. તેણે રામભદ્ર પાસે જઈને કહ્યું કે “હું સિંહનિનાદ નામના વનમાં સીતાને છોડી આવ્યો છું. ત્યાં વારંવાર મૂછાં પામતા અને વારંવાર સચેત થતા સીતાએ માંડમાંડ કાંઈક ધૈર્યનું અવલંબન કરીને તમને આ પ્રમાણે સંદેશો કહેવરાવ્યો છે કે ‘નીતિશાસ્ત્રમાં, સ્મૃતિમાં કે કોઈ દેશમાં એવો આચાર

હશે કે એક પક્ષના કહેલા દોષથી બીજા પક્ષને (પૂછ્યા સિવાય) શિક્ષા થાય ? તમે સદા વિચારીને કાર્ય કરનારા છો, છતાં આ કાર્ય વિચારી વગર કર્યું છે, પણ તેમાં હું મારા ભાગ્યનો જ દોષ માનું છું. તમે તો સદા નિર્દોષ જ છો; પરંતુ હે પ્રભુ ! જેવી રીતે દુર્જનનાં વચનથી નિર્દોષ છતાં પણ તમે મારો ત્યાગ કર્યો, તેવી રીતે હવે મિથ્યાદષ્ટિનાં વચનથી જૈનધર્મનો ત્યાગ કરશો નહિ. આ પ્રમાણે કહી સીતા મૂર્છા પામી પડી ગયાં. વળી પાછા ક્ષણવારે બેઠા થઈને બોલ્યાં—‘અરે ! રામ મારા વિના કેમ જીવશે ? હું મરી ગઈ.’ આ પ્રમાણેનાં કૃતાંતવદનના મુખદ્વારા સાતાનાં વચન સાંભળી રામ મૂર્છા ખાઈ પૃથ્વીપર પડી ગયા. તત્કાળ લક્ષ્મણે સંજ્ઞમથી ત્યાં આવી ચંદનજળનું સિંચન કર્યું. રામ સચેત થઈને બોલ્યા કે—‘તે મહા સતી સીતા ક્યાં છે ? કે જેનો ખળ લોકોનાં વચનોથી મેં ત્યાગ કર્યો છે.’ લક્ષ્મણ બોલ્યા—‘હિ સ્વામિન ! હજુ એ મહાસતી પોતાના પ્રભાવથી એ વનમાં રક્ષિત થયાં હશે. માટે જ્યાં સુધીમાં તમારા વિરહવડે તે મૃત્યુ પામે નહિ ત્યાં સુધીમાં તમે સ્વયમેવ જઈ શોધીને તેને પાછાં લઈ આવો.’ લક્ષ્મણનાં આવાં વચન સાંભળી રામ કૃતાંતવદન સેનાની અને બીજા જેયરોને સાથે લઈ વિમાનમાં બેસીને તે દશરથ અરણ્યમાં ગયા. ત્યાં સ્થળે સ્થળે, જળે જળે, પર્વતે પર્વતે અને વૃક્ષે વૃક્ષે રામે સીતાને શોધ્યાં, પણ કોઈ ઠેકાણે બેવામાં આવ્યાં નહિ. રામ અતિ દુઃખી થઈ બહુવાર સુધી ફરી વિચાર કરવા લાગ્યા કે ‘જરૂર કોઈ વાઘે, સિંહે કે બીજા શિકારી પ્રાણીએ સીતાનું ભક્ષણ કર્યું હશે !’ છેવટે સીતાની પ્રાપ્તિ સંબંધી આશા મૂકીને રામ પાછા ફરી અયોધ્યામાં આવ્યા. પુરજનો વારંવાર સીતાના શુભ વખાણતા સતા રામની નિંદા કરવા લાગ્યા. રામે અશ્રુવાળા નેત્રથી સર્વ સીતામય અથવા સર્વ સીતાશૂન્ય ધારી તેનું પ્રેતિકાર્ય કર્યું. તેમના હૃદયમાં, દષ્ટિની આગળ અને વાણીમાં એક સીતા જ હતી, સીતા કોઈ ઠેકાણે રહેલાં હતાં, તથાપિ રામના બહુવામાં તે આવ્યું નહિ.

અહીં વજ્રવંધ રાજાને ઘેર સીતાએ યુગલપુત્રને જન્મ આપ્યો. તેમના અનંગ લવણ અને મહાનંકુશ એવાં નામ પાડ્યાં. મોટા મનવાળો વજ્રવંધ રાજા પોતાને પુત્ર થાય તે કરતાં પણ અધિક હર્ષ પામ્યો, અને તેણે તેમના જન્મ અને નામના મહોત્સવો કર્યા. ધાત્રીઓએ લાલિત કરાતા અને લીલાથી દુર્લલિત એવા તે બંને ભાઈઓ ભૂચર અશ્વિની-કુમારોની જેમ અનુક્રમે વધવા લાગ્યા. એમ કરતાં કરતાં એ મહાભુજ બાળ કલાગ્રહણને અને હાથીનાં બચ્ચાંની જેમ શિક્ષાને યોગ્ય થઈ રાજા વજ્રવંધનાં નેત્રને ઉત્સવરૂપ થઈ પડ્યા. તે સમયે એક સિદ્ધાર્થ નામે અણુમતધારી સિદ્ધપુત્ર જે વિદ્યાબળની સમૃદ્ધિથી સંપૂર્ણ અને કળામાં તેમજ આગમમાં વિચક્ષણ હતો અને આકાશગામી હોવાથી ત્રિકાળ મેઢગિરિ ઉપરનાં ચૈત્યોની યાત્રા કરતો હતો તે ભિક્ષાને માટે સીતાને ઘેર આવ્યો. સીતાએ શ્રદ્ધા-પૂર્વક ભાતપાણીથી તેનો સત્કાર કર્યો. પછી તેને સુખવિહાર પૂછ્યો. તે કહીને તેણે સીતાને તેનું સ્વરૂપ પૂછ્યું, એટલે સીતાએ ભાઈની જેમ તેની પાસે મૂળથી માંડીને પુત્રજન્મ સુધીનો પોતાનો સર્વવૃત્તાંત કહ્યો. તે સાંભળી અષ્ટાંગ નિમિત્તને બહુનાર તે દયાનિધિ સિદ્ધાર્થે કહ્યું કે—‘તમે વૃથા શોક શા માટે કરો છો ? કારણ કે તમારે લવણ અને અંકુશ જેવા બે પુત્રો છે. શ્રેષ્ઠ લક્ષણવાળા આ તમારા પુત્રો સાક્ષાત્ રામલક્ષ્મણ જેવા છે. તે થોડા સમયમાં તમારો મનોરથ પૂર્ણ કરશે.’ આ પ્રમાણે તેણે સીતાને આશ્વાસન આપ્યું. પછી સીતાએ આગ્રહથી તેની પ્રાર્થના કરીને પોતાના પુત્રોને અધ્યાપન કરાવવા માટે તેમને પોતાની પાસે રાખ્યા. સિદ્ધાર્થે સીતાના ભવ્ય પુત્રોને સર્વ કળા એવી રીતે શીખવી કે જેથી તેઓ દેવતાઓને પણ દુર્જય થઈ પડ્યા. સર્વ કળા શીખી રહ્યા એટલે તેઓ

યૌવનવયને પ્રાપ્ત થયા. તે વખતે જાણે નવાન કામદેવ અને વસંત સહચારી થયેલા ન હોય તેવા દેખાવા લાગ્યા.

વજ્રજંઘે પોતાની રાણી લક્ષ્મીવતીના ઉદરથી ઉત્પન્ન થયેલી શશિચૂલા નામે પુત્રી અને બીજી બત્રીશ કન્યાઓ લવણને પરણાવી, અને પૃથ્વીપુરના રાજા પૃથ્વી અમૃતવતી રાણીથી ઉત્પન્ન થયેલી કનકમાલા નામે કન્યાની અંકુશને માટે માગણી કરી. મોટા પરાક્રમી પૃથુરાજાએ કહેવરાવ્યું કે 'જેનો વંશ જાણવામાં ન હોય તેવાને શી રીતે પુત્રી અપાય ?' તે સાંભળી વજ્રજંઘે ક્રોધથી તેના પર ચડાઈ કરી. તેની સાથેના યુદ્ધમાં પ્રથમ વ્યાઘ્રસ્થ નામના પૃથુરાજાના મિત્રરાજાને ખાંધી લીધો, એટલે પૃથુરાજાએ પોતાના મિત્ર પોતાનપુરના પતિને પોતાને સહાય કરવાને બોલાવ્યો; કેમ કે "વિપત્તિ વખતે મંત્રની જેમ મિત્રા સંભારવા યોગ્ય છે." વજ્રજંઘે માણસો મોકલીને પોતાના પુત્રોને યુદ્ધમાં બોલાવ્યા. તે વખતે ઘણા વાચાં તોપણ લવણ અને અંકુશ તેઓની સાથે આવ્યા.

બીજે દિવસે બંને સેના વચ્ચે મોટું યુદ્ધ શરૂ થયું. તેમાં બળવાન શત્રુઓએ વજ્રજંઘના સૈન્યને ભાંગી નાખ્યું; એટલે પોતાના માતુલના સૈન્યનો ભંગ જોઈ લવણ અને અંકુશ ક્રોધ પામ્યા. તેથી તત્કાળ નિરંકુશ હાથીની જેમ તેઓ બન્ને અનેક પ્રકારનાં શસ્ત્રોના પ્રહાર કરતાં દોડ્યા. વર્ષાઋતુના પ્રવાહના પૂરને વૃક્ષો સહન કરી ન શકે તેમ તે બળવાન વીરોના વેગને શત્રુઓ લગાર માત્ર પણ સહન કરી શક્યા નહિ; તેથી પૃથુરાજા સૈન્ય સહિત પાછો ભાગવા લાગ્યો, એટલે રામના પુત્રાએ હસતાં હસતાં તેને કહ્યું કે—'તમે જાણીતા વંશવાળા છતાં અમે કે જે અજ્ઞાત વંશવાળા છીએ તેનાથી રણમાંથી કેમ પલાયન કરો છો ?' તેઓનાં આવાં વચન સાંભળી પૃથુરાજા પાછો વળીને બોલ્યો—'તમારા આવા પરાક્રમથી મેં તમારો વંશ હવે જાણી લીધો છે. વજ્રજંઘ રાજાએ અંકુશને માટે જે મારી કન્યાની માગણી કરી તે ખરેખર મારા હિતની જ વાર્તા છે, કેમકે આવો વર શોધ્યો ક્યાંથી મળે ?' આવી રીતે નમ્રતાપૂર્વક કહીને પૃથુરાજાએ પ્રથમ ચાચેલી કનકમાળા નામની કન્યા તે જ વખતે અંકુશને આપી અને પોતાની પુત્રીનો વર અંકુશ થાય તો હીક એવી સ્પૃહા રાખનારા પૃથુરાજાએ સર્વ રાજાઓની સમક્ષ તેજ વખતે વજ્રજંઘ રાજાની સાથે સંધિ કરી. વજ્રજંઘ રાજા ત્યાંજ જાવણી નાખીને કેટલાક દિવસ રહ્યો.

એક દિવસ ત્યાં નારદમુનિ આવી ચડ્યા. વજ્રજંઘ રાજાએ તેનો સારી રીતે સત્કાર કર્યો. પછી સર્વ રાજાઓ બેઠા હતા, તેમની સમક્ષ વજ્રજંઘે નારદને કહ્યું કે—'હે મુનિ ! આ પૃથુરાજા પોતાની કન્યા અંકુશને આપવાના છે, તો આ લવણ અને અંકુશનો જે વંશ હોય તે આ અમારા સંખંધી પૃથુરાજાને જણાવો કે જેથી તે પોતાના જમાઈને વંશ જાણીને સંતોષ પામે.' નારદ હસીને બોલ્યા—'આ બંને કુમારનો વંશ કોણ ન જાણે ? જેની ઉત્પત્તિનો પ્રથમ અંકુર ભગવાન શ્રી ઋષભદેવ છે. આ કુમારોના વંશમાં પ્રથમ થઈ ગયેલા ભરત વિગેરે ચક્રવર્તી રાજાઓ કયામાં વિખ્યાત થઈ ગયા છે, અને તેમના અત્યારે પ્રત્યક્ષ રાજકર્તા પિતા રામલક્ષ્મણને કોણ નથી જાણતું ? જ્યારે આ કુમારો ગર્ભમાં હતા ત્યારે અથોધ્યાના લોકો અપવાદ બોલવા લાગ્યા, તેથી ભય પામીને રામે સીતાનો ત્યાગ કર્યો.' તે સમયે અંકુશે હાસ્ય કરી કહ્યું—'હે મુનિ ! રામે દારણ વનમાં સીતાનો ત્યાગ કર્યો તે સાચું કામ કયું નહિ. અપવાદની નિરાકૃતિ ઘણાં કારણોથી બને છે; તથાપિ રામે વિદ્વાન થઈને આવું કાર્ય કેમ કર્યું હશે ?' લવણે પૂછ્યું—'તે અયોધ્યાપુરી અહીંથી કેટલે દૂર છે કે જ્યાં અમારા પિતા અનુજ બંધુ સાથે પરિવાર સહિત રહેલા છે ?' નારદ

મુનિ બોલ્યા-‘વિશ્વમાં નિર્મળ એવા તમારા પિતા જ્યાં રહે છે તે અયોધ્યાપુરી અહીંથી એકસો ને સાઠ યોજન દૂર છે.’ પછી લવણે નમ્રતાપૂર્વક વજ્રજંઘ રાજાને કહ્યું કે-‘અમે ત્યાં જઈને રામલક્ષ્મણને જોવા ઇચ્છીએ છીએ. વજ્રજંઘે તેની માગણી સ્વીકારી, એટલે ત્યાંથી જવાનું ઈશ્વાથી પૃથુરાજાએ પોતાની પુત્રી કનકમાલાને મોટા ઉત્સવપૂર્વક તરતજ અંકુશને પરણાવી. પછી વજ્રજંઘ અને પૃથુરાજા સહિત લવણ અને અંકુશ માર્ગમાં ઘણા દેશોને સાધતાં સાધતાં લોકપુર નામના નગર પાસે આવ્યા. ત્યાં ધર્મ અને શૌર્યથી શોભિત એવો કુબેરકાંત નામે અભિમાની રાજા હતો, તેને રણભૂમિમાં તેઓએ જીતી લીધા. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં લંપાક દેશમાં એકકર્ણ નામના રાજાને જીતી લીધા, અને વિજયસ્થળીમાં બ્રાહ્મણ નામના રાજાને જીત્યો. ત્યાંથી ગંગાનદી ઉતરીને કૈલાશપર્વતની ઉત્તર દિશામાં ચાલ્યાં. ત્યાં નંદનચાડ રાજાના દેશોને વિજય કર્યો. આગળ ચાલતાં રૂપ, કુંતલ, કાલાંબુ, નંદિનંદન, સિંહલ, શલભ, અનલ, શૂલ, ભીમ અને ભૂતરવાદિ દેશના રાજાઓને જીતતાં જીતતાં તેઓ સિંધુનદીને સામે કાંઠે આવ્યા. ત્યાં આર્ષ અને અનાર્ષ અનેક રાજાઓને તેઓએ સાધી લીધા. એવી રીતે ઘણા દેશોના રાજાઓને સાધી લઈને તે સર્વ રાજાઓની સાથે તેઓ પાછા ફરીને પુંડરીકપુરમાં આવ્યા. ત્યાં ‘અહો ! વજ્રજંઘને ધન્ય છે કે જેના ભાણેજો આવા પરાક્રમી છે’ એમ બોલતા નગરજનોએ જોયેલા અને વીરરાજાઓથી વીંટાયેલા તે બંને વીર પોતાને ઘેર આવ્યા, અને વિશ્વપાવની સીતાના ચરણમાં પ્રણામ કર્યો. સીતાએ હર્ષાશ્રુથી નહવરાવી તેમના મસ્તકપર ચુંબન કર્યું, અને ‘તમે રામલક્ષ્મણના જેવા થાઓ’ એવી આશીષ આપી. પછી બંને ભાઈઓએ વજ્રજંઘને કહ્યું-હો માતુલ ! તમે પ્રથમ અમેને અયોધ્યા જવાની સંમતિ આપી છે, તો હવે તે અમલમાં લાવો; આ લંપાક, રૂપ, કાલાંબુ, કુંતલ, શલભ, અનલ, શૂલ અને બીજા દેશના રાજાઓને સાથે આવવા આજા કરો, પ્રમાણભંભા વગડાવો અને સેનાઓથી દિશાઓને ઢાંકી દો કે જેથી અમારી માતાનો જેણે ત્યાગ કર્યો છે તે રામનું પરાક્રમ આપણે જોઈએ.’ તે સાંભળી સીતા રૂદન કરતાં ગદગદ અક્ષરે બોલ્યાં-‘હો વત્સો ! આવો વિચાર કરવાવડે તમે અનર્થની ઇચ્છા કેમ કરો છો ? તમારા પિતા અને કાકા દેવતાઓને પણ દુર્જય છે, તેઓએ ત્રણ લોકના કંટકરૂપ રાક્ષસપતિ રાવણને પણ મારી નાખ્યો છે. હો બાળકો ! જો તમારા પિતાને જોવાની તમને ઉત્કંઠા હોય તો નમ્ર થઈને ત્યાં જાઓ.” “પૂજ્ય જનની પાસે વિનય કરવો યોગ્ય છે.” કુમારો બોલ્યા-‘હો માતા ! તમારો ત્યાગ કરનાર તે પિતા શત્રુપદને પ્રાપ્ત થયેલ છે, તો તેનો અમારે શી રીતે વિનય કરવો ? અમા બંને તમારા પુત્રો અહીં આવ્યા છીએ એવું વચન તેમની પાસે જઈને અમારાથી શી રીતે કહેવાય ? કે જે વચન તેમને પણ લજ્જાકારી લાગે. તે અમારા પરાક્રમી પિતાને યુદ્ધ કરવા માટે કરેલું આદ્વાન આનંદજનક થઈ પડશે; કારણકે તે વચન બંને કુળને યશસ્કર છે.” આ પ્રમાણે કહીને સીતા રૂદન કરતાં રહ્યાં, છતાં તે બંને કુમાર મોટા ઉત્સાહથી મોટું સૈન્ય લઈને અયોધ્યા તરફ ચાલ્યા. કુહાર અને કોદાળીને ધારણ કરનારા દશહજાર મનુષ્યો તેમની આગળ ચાલવા લાગ્યા કે જેઓએ માર્ગમાંથી વૃક્ષાદિક છેદી નાખ્યાં અને પૃથ્વીને સરખી કરી દીધી. યુદ્ધની ઇચ્છાવાળા તે બંને વીરો અતુકમે સેનાવડે સર્વ દિશાઓને રૂંધતાં અયોધ્યાની નજીક આવી પહોંચ્યા. પોતાની નગરીની બહાર શત્રુનું ઘણું સૈન્ય આવેલું સાંભળી રામલક્ષ્મણ વિસ્મય પામ્યા અને હાસ્ય કરવા લાગ્યા. લક્ષ્મણ બોલ્યા ‘આર્થબંધુ રામના પરાક્રમરૂપી અગ્નિમાં પતંગિયાની જેમ પડીને મરવા માટે આ કોણ આવેલા હશે ?’ આ પ્રમાણે કહી શત્રુરૂપ અધિકારમાં સૂર્ય જેવા લક્ષ્મણ, રામ અને મંત્રીવાદિકથી પરવરીને યુદ્ધ કરવા ચાલ્યા.

આ સમયમાં ભામંડલ રાજા નારદ પાસેથી સીતા સંબંધી સર્વ ખબર સાંભળી સંજ્ઞમ સહિત તત્કાળ પુંડરીકપુરમાં સીતાની પાસે આવ્યા. સીતાએ રૂદન કરતાં કહ્યું—‘હે બાતા ! રામે મારો ત્યાગ કર્યો છે, અને મારા ત્યાગને નહિ સહન કરવાથી તારા બંને ભાણેજ તેમની સાથે યુદ્ધ કરવા ગયા છે.’ ભામંડલ બોલ્યો—‘રામે રસભવૃત્તિથી તમારો ત્યાગ કરીને એક સાહસ તો કર્યું’ છે. હવે પુત્રોનો વધ કરીને બીજું સાહસ કરે નહિ ! રામ આ પોતાના પુત્રો છે એમ જાણતા નથી. તેથી જ્યાં સુધીમાં તે તેમને મારે નહિ ત્યાં સુધીમાં ચાલો, આપણે વિલંબ રહિત ત્યાં જઈએ’ આ પ્રમાણે કહી ભામંડલ જનકીને પોતાના વિમાનમાં બેસાડીને લવણ અને અંકુશની છાવણીમાં આવ્યો. લવણાંકુશે સીતાને નમસ્કાર કર્યો. પછી સીતાએ જાણાવ્યું કે—‘આ ભામંડલ તમારા મામા થાય.’ એટલે લવણ અને અંકુશે ભામંડલને પણ પ્રણામ કર્યો. ભામંડલ તેમને મસ્તકપર ચુંબન કરી ઉત્સર્ગમાં બેસાડી, હર્ષથી રોમાંચિત અંગવાળો થઈ ગદગદ અક્ષરે બોલ્યો—‘મારી બેન સીતા પ્રથમ વીરરૂપની તો હતી. હવે સારે ભાગ્યે વીરમાતા પણ થયાં છે. તમારી જેવા વીરપુત્રોથી તે અંદ્રની જેવા ખરેખરા નિર્મળ છે. હે માન આપનાર ભાણેજ ! જો કે તમે વીરપુત્રો છો અને વીર પણ છો, તથાપિ પિતા અને કાકાની સાથે યુદ્ધ કરશો નહિ. રાવણ જેવો યોદ્ધા પણ તેમની સામે યુદ્ધમાં સમર્થ થયો નથી, તો તમે જુજની કંડુમાત્રથી સાહસવડે તેવા મહાવીરોની સાથે યુદ્ધ કરવાનો આરંભ કેમ કરો છો ?’ લવણ અને અંકુશ બોલ્યા—‘હે માતુલ ! તમે સ્નેહથી આવું ભીરૂપણું રાખો નહિ. તમારી બેન અને અમારી માતા પણ આવાંજ કાતર વચન બોલે છે. અમે જાણીએ છીએ કે રામલક્ષ્મણની સામે યુદ્ધમાં કોઈ સમર્થ નથી; પણ હવે યુદ્ધ છોડી ઈર્ષની શા માટે અમે તેમને લજ્જા ઉત્પન્ન કરાવીએ ?’ આ પ્રમાણે તેઓ કહેતા હતા, તેવામાં તો તેઓના સૈનિકોને રામના સૈનિકોની સાથે પ્રલયકાળના મેઘની જેવું યુદ્ધ પ્રવર્ત્યું. એટલે ‘સુગ્રીવાદિક ખેચરો આ મહીચર સૈન્યને રખે મારે નહિ’ એવી શંકાથી ભામંડલ યુદ્ધમાં આવ્યા. પછી અતિશય રોમાંચથી જેમનાં કવચ પણ ઉચ્છવાસ પામી ગયાં છે એવા તે મહાબળ કુમારો યુદ્ધ કરવાને તત્પર થયા. નિઃશંકપણે યુદ્ધ કરતાં સુગ્રીવાદિકે યુદ્ધમાં સામી બાજુ ભામંડળને જોઈને તેને પૂછ્યું કે ‘આ બંને કુમારો કોણ છે ?’ ભામંડલે કહ્યું—‘આ રામના પુત્રો છે’ એટલે તે ખબર જાણી સુગ્રીવાદિ ખેચરો તત્કાળ સીતા પાસે આવી પ્રણામ કરીને તેમની પાસે ભૂમિ ઉપર બેઠા.

એ સમયે પ્રલયકાળમાં ઉદ્ભ્રાંત થયેલા સમુદ્રની જેવા દુર્ધર અને મહાપરાક્રમી લવણ અને અંકુશે ક્ષણવારમાં રામના સૈન્યને ભગ્ન કરી દીધું. વનમાં સિંહની જેમ તેઓ જ્યાં જ્યાં ફર્યા ત્યાં ત્યાં રથી, ઘોડેસ્વાર કે હસ્તિસ્વાર કોઈ પણ આયુધ હાથમાં લઈને ઊભું રહી શક્યું નહીં. એવી રીતે રામના સર્વ સૈન્યને ભગ્ન કરીને કોઈનાથી પણ અસ્ખલિત એવા એ વીરો રામ અને લક્ષ્મણની સામે યુદ્ધ કરવા આવ્યા. તેમને જોઈને રામ લક્ષ્મણ પરસ્પર કહેવા લાગ્યા—‘આપણા શત્રુરૂપ આ સુંદર કુમારો કોણ હશે ?’ રામે કહ્યું—‘આ કુમારોની ઉપર જે મન સ્વાભાવિક સ્નેહ ધરે છે તે મન તેની ઉપર બળાત્કારે પણ શી રીતે દ્રોહ કરી શકે ? તેમને આલિંગન કરવાની ઇચ્છા થાય છે, તો તેમની સાથે શી રીતે વર્તવું ?’ આ પ્રમાણે રથમાં બેસીને બોલતા એવા રામ પ્રત્યે લવણ અને નમ્ર થયેલા લક્ષ્મણ પ્રત્યે અંકુશે કહ્યું કે “વીરયુદ્ધમાં શ્રદ્ધાવાળા એવા અમોએ જગતમાં અજોય એવા પરાક્રમી રાવણને પણ જીતનારા તમોને અવલોક્યા તે બહુ સારું થયું. તમારી જે યુદ્ધ-

શ્રદ્ધાને રાવણે પણ પૂરી કરી નથી તે શ્રદ્ધાને અમે પૂરી કરશું અને તમે અમારી શ્રદ્ધાને પૂરી કરશો.

આ પ્રમાણે કહ્યા પછી રામલક્ષ્મણે અને લવણઅંકુશે પોતપોતાના ધનુષ્યનું લયંકર ધ્વનિયુક્ત આસ્ફાલન કર્યું. કૃતાંત સારથિએ રામના રથને અને વજ્રજંઘ રાજાએ અનં-ગલવણના રથને સામસામા જોડી દીધા. તેમજ લક્ષ્મણના રથને વિરાધે અને અંકુશના રથને પૃથુરાજાએ સામસામા જોડી દીધા. પછી તે ચારેનું પરસ્પર યુદ્ધ પ્રવર્ત્યું. તેમના અગ્ર સારથિઓ રથને ચતુરપણે ભમાવવા લાગ્યા અને ચારે વીરો દ્રંદ્ર યુદ્ધથી વિવિધ શસ્ત્રોના પ્રહાર કરવા લાગ્યા. તેમાં લવણ અને અંકુશ રામલક્ષ્મણ સાથેનો પોતાનો સંઘંધ જાણે છે, તેથી તેઓ સાપેક્ષપણે વિચારીને યુદ્ધ કરતા હતા અને રામલક્ષ્મણ તે સંઘંધથી અજ્ઞાત હોવાને લીધે નિરપેક્ષપણે યુદ્ધ કરતા હતા. વિવિધ આયુધવડે યુદ્ધ કર્યા પછી યુદ્ધનો અંત લાવવાને ઇચ્છતા રામે કૃતાંતને કહ્યું કે રથને બરાબર શત્રુ સામે રાખ. કૃતાંત બોલ્યો—‘હું શું કરું? આપણા રથના અગ્રે થાકી ગયા છે. આ શત્રુએ બાણોથી તેમનાં અંગે અંગ વીંધી નાંખ્યા છે. હું આબુકના માર માડું છું તથાપિ અંધ ત્વરા કરતા નથી, અને શત્રુનાં બાણોથી બધો રથ પણ જર્જર થઈ ગયો છે, એટલું જ નહીં પણ આ મારા ભુજદંડ પણ શત્રુના બાણના આઘાતથી જર્જર થયા છે, તેથી ઘો-ડાની લગામને અને આબુકને હલાવવાની મારામાં ખીલકુલ શક્તિ રહી નથી.’ રામ બોલ્યા—“માડું વજાવર્ત ધનુષ્ય પણ જાણે ચિત્રરથ હોય તેમ શિથિલ થઈ ગયું છે, તે કાંઈ પણ કાર્ય કરી શકતું નથી. આ મુશલરત્ન શત્રુનો નાશ કરવાને અસમર્થ થઈ ગયું છે, અત્યારે તો તે માત્ર અન્નને ખાંડવાની યોગ્યતાવાળું રહ્યું છે. આ હલરત્ન જે દુષ્ટ રાજા-ઓડપી હાથીઓને વશ કરવામાં અનેક વાર અંકુશરૂપ થયેલું છે તે પણ અત્યારે માત્ર પૃથ્વીને ખેડવા યોગ્ય થયું છે. જે અસ્ત્રો હમેશાં ચક્ષોએ રક્ષિત અને શત્રુઓનો ક્ષય કરનારાં છે તે અસ્ત્રોની આ શી અવસ્થા થઈ?’ આ પ્રમાણે રામનાં અસ્ત્રો જેમ નિષ્ફળ થયાં તેમ મદનાંકુશની સાથે યુદ્ધ કરતાં લક્ષ્મણનાં અસ્ત્રો પણ નિષ્ફળ થયાં. આ સમયે અંકુશે લક્ષ્મણના હૃદયમાં વજ્ર જેવું બાણ માર્યું, જેથી લક્ષ્મણ મૂર્છા ખાઈને રથમાં પડી ગયા. લક્ષ્મણની મૂર્છા જોઈને વિધુર થયેલા વિરાધે રથને રણભૂમિમાંથી અયોધ્યા તરફ ચલાવ્યો, એટલામાં તો લક્ષ્મણને સંજ્ઞા આવી, એટલે તે આક્ષેપપૂર્વક બોલ્યા કે—‘અરે વિરાધ? આ તે નવીન શું કર્યું?’ રામના ભાઈ અને દશરથના પુત્રને આ અનુચિત છે, માટે જ્યાં મારો શત્રુ હોય ત્યાં રથને સત્વર લઈ જા, જેથી હવે અમોઘ વેગવાળા ચક્રવડે હું તેનું મસ્તક છેદી નાંખું.’ લક્ષ્મણનાં આવાં વચન સાંભળી વિરાધે અંકુશની તરફ રથને ચલાવ્યો, એટલે ‘જલો રહે, જલો રહે.’ એમ કહી લક્ષ્મણે હાથમાં ચક્ર લીધું. ભમતા સૂર્યનો ભ્રમ કરાવતું અને અસ્ખલિત વેગવાળું તે ચક્ર આકાશમાં ભમાડીને લક્ષ્મણે કાંધથી અંકુશની ઉપર છોડ્યું. તે આવતા ચક્રને રોકવા માટે અંકુશે અને લવણે તેની ઉપર અનેક શસ્ત્રો નાખ્યાં, તથાપિ તે સ્ખલિત થયું નહિ અને વેગથી આવી અંકુશને પ્રહસિણા કરી જેમ પક્ષી પાછું પોતાના માળામાં આવે તેમ લક્ષ્મણના હાથમાં પાછું આવ્યું. લક્ષ્મણે ફરીવાર છોડ્યું, તે વખતે પણ જેમ લાગી ગયેલો હાથી પાછો ગજશા-ળામાં આવે તેમ તે પાછું લક્ષ્મણના હાથમાં આવ્યું. તે જોઈ ખેદ પામેલા રામલક્ષ્મણ ચિંતવવા લાગ્યા કે ‘શું આ ભરતમાં આ બંને કુમારજ બલભદ્ર અને વાસુદેવ હશે, અમે નહિ હોઈએ?’ તેઓ આવો વિચાર કરે છે તેવામાં અકસ્માત્ નારદમુનિ સિદ્ધાર્થ સહિત ત્યાં આવ્યા. તેમણે ખેદ પામેલા રામલક્ષ્મણને આ પ્રમાણે કહ્યું—‘અરે રણપતિ !

આ હર્ષને સ્થાને તમે ખેદ કેમ કરો છો ? પુત્રથી થયેલો પરાભવ કેને વંશના ઉદ્યોતને માટે થતો નથી ? આ બંને કુમારો લવણ અને અંકુશ નામના સીતાની કુક્ષિથી ઉત્પન્ન થયેલા તમારા પુત્રો છે. તે યુદ્ધને મિથે તમને જોવાને આવેલા છે. એ તમારા શત્રુ નથી. તમારું ચક્ર જે તેમની ઉપર ચાલ્યું નહિ, તે જ તેની મુખ્ય નિશાની છે. પૂર્વે પણ ભરતનું ચક્ર બાહુબલિ ઉપર ચાલ્યું નહોતું.” પછી સીતાના ત્યાગથી માંડીને પુત્રોના યુદ્ધ સુધી વિશ્વને વિસ્મયકારી સર્વ વૃત્તાંત નારદે કહી બતાવ્યું. તે સાંભળી વિસ્મય, લજ્જા, ખેદ અને હર્ષથી સમકાળે આકુળ-વ્યાકુળ થયેલા રામ મૂર્છા પામી ગયા; પાછા થોડી-વારે ચંદનજળના સિંચનથી સંજ્ઞાને પ્રાપ્ત થયા, એટલે પુત્રવાત્સલ્યથી પૂર્ણ હૃદયવાળા રામ લક્ષ્મણને સાથે લઈને તરત જ અશ્રુ સહિત લવણાંકુશની પાસે જવા ચાલ્યા. તેમને આવતા જોઈને વિનયવાન લવણાંકુશ તત્કાળ રથમાંથી ઉતરી સર્વ અસ્ત્રો તણ દઈને રામ-લક્ષ્મણના ચરણમાં અનુક્રમે પડ્યા. તેમને આલિંગન કરી ઉત્સાહમાં બેસાડીને રામે તેમના મસ્તક પર ચુંબન કર્યું. પછી શોક અને સ્નેહથી આકુળ થઈને તે જાંચે સ્વરે રૂદન કરવા લાગ્યા. રામના ઉત્સાહમાંથી પોતાના ઉત્સાહમાં લઈને લક્ષ્મણે તેમના મસ્તકપર ચુંબન કરતાં અને દષ્ટિને અશ્રુપૂર્ણ કરતાં પોતાની ભૂજાવડે તેમને આલિંગન કર્યું. પિતાની જેમ ચરણક્રમણમાં આલોટતા તે વિનીત પુત્રોનું શત્રુધ્ને પણ દ્રશ્યી ભૂજ પ્રસારીને આલિંગન કર્યું; બીજા પણ બંને સૈન્યના રાજાઓ જાણે વિવાહપ્રસંગમાં એકઠા મળ્યા હોય તેમ એકઠા થઈને હર્ષ પામવા લાગ્યા.

હવે પોતાના પુત્રોનું પરાક્રમ અને તેમના પિતાની સાથે તેમનો સમાગમ જોઈ હર્ષ પામેલી સીતા વિમાનમાં બેસીને પુંડરીકપુર ચાલ્યાં ગયાં. પોતાના જેવાજ પુત્રના લાભથી રામલક્ષ્મણ બહુ હર્ષ પામ્યા, અને સ્વામીના હર્ષથી સર્વ ભૂચરો અને ખેચરો પણ હર્ષ પામ્યા. ભામંડલે ઓળખાવેલા વજ્રજંઘ રાજાએ રામલક્ષ્મણને લાંબા કાળના સેવકની જેમ નમસ્કાર કર્યો. રામે કહ્યું-“હે ભદ્ર ! તમે મારે ભામંડલ સમાન છો. તમે મારા પુત્રોને મોટા કરીને આવી દશામાં લાવેલા છો.” આ પ્રમાણે કહી રામલક્ષ્મણે પુષ્પક વિમાનમાં બેસી અર્ધાસને બેસાડેલા પુત્રો સહિત નગરીમાં પ્રવેશ કર્યો. માર્ગમાં લોકો વિસ્મયથી જાંચી પાની કરીને જાંચી ગ્રીવાવડે જેના પુત્રોને જોતા અને સ્તુતિ કરતા હતા એવા રામ પોતાના મંદિર પાસે આવ્યા. ત્યાં રામલક્ષ્મણ પુત્રોની સાથે વિમાનમાંથી ઉતર્યા. પછી અયોધ્યામાં પુત્રાગમનનો મોટો ઉત્સવ હર્ષથી કરાવ્યો.

એક વખતે લક્ષ્મણ, સુગ્રીવ, વિભીષણ, હનુમાન અને અંગદ વિગેરેએ એકઠા મળીને રામને વિજ્ઞપ્તિ કરી કે-“દેવી સીતા તમારા વિરહથી પરદેશમાં રહેલા છે, તે હમણાં આ કુમાર વગર અતિ કષ્ટે રહેતા હશે, માટે હે સ્વામિન્ ! જો તમે આજ્ઞા આપો તો અમે તેમને અહીં તેડી લાવીએ, નહિ તો એ પતિપુત્રસહિત સીતા સતી જરૂર મૃત્યુ પામી જશે.” રામે જરા વિચાર કરીને કહ્યું કે-“હવે સીતાને એમને એમ શી રીતે લવાય ? લોકાપવાદ ખોટો હોય તો પણ તે બળવાન અંતરાય કરનારો છે. હું જાણું છું કે સીતા સતી છે, તે પણ પોતાના આત્માને નિર્મળ જાણે છે, તો કાંઈ પણ દિવ્ય કરવામાં ભય જેવું નથી. માટે તે દેવી સર્વ લોકોની સમક્ષ પ્રત્યક્ષ દિવ્ય કરો, અને એ શુદ્ધ સરીની સાથે મારે ફરીવાર ગૃહવાસ થાઓ.” “**एवमस्तु**” એમ કહીને તેઓએ નગરીની બહાર વિશાળ મંડપ અને તેની અંદર માંચાઓની શ્રેણીઓ કરી. તેમાં રાજાઓ, નગરજનો,

૧. પુત્રોનું પરાક્રમ જોઈને વિસ્મય, તેનાથી થયેલો પોતાની હારથી લજ્જા, સીતાત્યાગની વાત તાણ થવાથી તેના વિયોગજન્ય ખેદ અને પુત્રના આવાગમનથી હર્ષ.

અમારો અને સુગ્રીવ વિભીષણ પ્રમુખ એયરો આવીને બેઠા. પછી રામની આજ્ઞાથી સુગ્રીવ ત્યાંથી બહાર પુરંદરીકપુરે આવ્યો, અને સીતાને નમસ્કાર કરીને કહ્યું કે-‘હે દેવી! રામે તમારે માટે આ પુષ્પક વિમાન મોકલાવ્યું છે, માટે તેમાં બેસીને તેમની પાસે પધારો.’ સીતા બોલ્યા-‘અદ્યાપિ મને અરણ્યમાં ત્યાગ કરવાનું દુઃખ શાંત થયું નથી, તો ફરીવાર બીજા દુઃખને આપનાર એ રામની પાસે હું શી રીતે આવું?’ સુગ્રીવે ફરીવાર નમીને કહ્યું-‘હે સતી! તમે કોષ કરો નહિ. રામ તમારી શુદ્ધિને માટે કરેલા મંડપમાં સર્વ નગરજનોની સાથે મંચ ઉપર આવીને બેઠેલા છે.’ સુગ્રીવે આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે પ્રથમથીજ શુદ્ધ થવાને ઇચ્છતા સીતા તત્કાળ તે વિમાનમાં બેસી અયોધ્યા સમીપે આવ્યાં અને નગરની બહાર મહેન્દ્રાદ્ય ઉદ્યાનમાં ઉતર્યાં. ત્યાં લક્ષ્મણ અને બીજા રાજાઓએ અર્ધ આપીને તેમને નમસ્કાર કર્યો. પછી લક્ષ્મણ તેમની આગળ બેસી સર્વ રાજાઓ સહિત બોલ્યા-‘હે દેવી! તમારી નગરીમાં અને તમારા ગૃહમાં પ્રવેશ કરીને તેને પવિત્ર કરો.’ સીતા બોલ્યા-‘હે સતી! શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી હું નગરીમાં અને ગૃહમાં પ્રવેશ કરીશ; કારણ કે તે સિવાય કદિ પણ અપવાદ શાંત થશે નહિ.’ આવી સીતાની પ્રતિજ્ઞા રાજાઓએ રામને જણાવી; એટલે રામે ત્યાં આવી સીતાને ન્યાયનિબુર વચનો કહ્યાં-‘તમે રાવણને ઘેર રહ્યા છતાં જો તેની સાથે તમારો ભોગ થયો ન હોય તો આ સર્વ લોકોની સમક્ષ શુદ્ધિને માટે દિવ્ય કરો.’ સીતાએ હસતાં હસતાં રામને કહ્યું-‘તમારા જેવો બીજો કોઈ પણ ડાહ્યા પુરૂષ નહિ હોય કે જે દોષ જાણ્યા વગર મહાવનમાં ત્યાગ કરે. વળી પ્રથમ દંડ આપીને હવે મારી પરીક્ષા કરો છો, તેથી પણ તમારું વિચક્ષણપણું જણાઈ આવે છે; પરંતુ હું તો તે કરવાને અદ્યાપિ તૈયાર છું.’ તેનાં આવાં વચન સાંભળી રામ વિલપા થઈને બોલ્યા-‘હે ભદ્રે! તમારામાં બીલકુલ દોષ નથી એ હું જાણું છું, તથાપિ લોકોએ ઉત્પન્ન કરેલો દોષ ટાળવાને માટે હું આ પ્રમાણે કટું છું.’ સીતા બોલ્યા-‘હું પાંચે પ્રકારના દિવ્ય કરવાને તૈયાર છું. કહો તો અગ્નિમાં પ્રવેશ કરું, કહો તો મંત્રિત તંદુલ ભક્ષણ કરું, કહો તો તાજવાપર ચડું, કહો તો તપાવેલા કોશનું પાન કરું, અને કહો તો જીંડાથી શસ્ત્રના ફળને ગ્રહણ કરું. કહો, આમાંથી તમને જે રૂચે તે કરું’ તે વખતે અંતરીક્ષમાં રહીને સિદ્ધાર્થે અને નારદે તથા ભૂમિપર રહેલા લોકોએ કોલાહલને અટકાવીને આ પ્રમાણે કહ્યું-‘હે રાઘવ! આ સીતા નિશ્ચયથી સતી, મહાસતી છે. તેમાં તમારે કાંઈપણ વિકલ્પ કરવો નહિ.’ રામે કહ્યું-‘હે લોકો! તમારામાં બીલકુલ મર્યાદા નથી; સંકલ્પદોષ તમારાથી જ ઉત્પન્ન થયો છે, પૂર્વે તમે જ તેમને દ્વિષિત કહ્યા હતા અને અત્યારે પાછા અહીં આવું બોલો છો અને વળી દૂર જઈને બીજું બોલશો. પૂર્વે સીતા શી રીતે દોષિત હતાં અને અત્યારે શી રીતે શીંગવાન થયાં તે કહો. વળી ફરીવાર દોષ ગ્રહણ કરવામાં તમારે પ્રતિબંધ નથી; માટે હું કટું છું કે સીતા સર્વની પ્રતીતિને થાટે પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં પ્રવેશ કરે.’ આ પ્રમાણે કહીને રામે ત્રણસો હાથ લાંબો પહોળો અને બે પુરૂષપ્રમાણ બાંકો એક બાંકો કરાવ્યો, અને તે ચંદનના કળોથી પૂરાવ્યો.

એ સમયમાં વૈતાલ્ય ગિરિની ઉત્તર ઐશ્વરીમાં હરિવિક્રમ રાજાનો જયભૂષણ નામે કુમાર હતો. તે આઠસો સ્ત્રીઓ પરણ્યો હતો. એક વખતે કિરણમંડલા નામે તેની એક સ્ત્રી હેમશિખ નામના તેના મામાના પુત્રની સાથે સુતેલી તેણે જોઈ, એટલે તેણે તે સ્ત્રીને કાઢી મૂકી અને તત્કાળ પોતે દીક્ષા લીધી કિરણમંડલા મૃત્યુ પામીને ત્રિદુહ્કંડા નામે

રાક્ષસી થઈ. જયભૂષણ મુનિ ફરતાં ફરતાં આગલી રાત્રે અયોધ્યાની બહાર આવીને પ્રતિ-
માપણે રહ્યા. તે વખતે વિદ્યુદંબ્રા ત્યાં આવીને તેને ઉપદ્રવ કરવા લાગી. મુનિને તો
શુભ ધ્યાનના બળથી તેજ દિવસે કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું, એટલે તેનો ઉત્સવ કરવા માટે
દંદાદિક દેવતાઓ ત્યાં આવ્યા. એ સમયે અહીં સીતાની શુદ્ધિ થતી હતી તે જોઈને
દેવતાઓએ આવી ઇંદ્રને વિજ્ઞપ્તિ કરી કે-‘હે સ્વામી ! લોકોના ખોટા અપવાદથી સીતા
આજે અગ્નિમાં પ્રવેશ કરે છે.’ એ સાંભળી ઇંદ્રે સીતાની સાંનિધ્ય કરવાને માટે તરત
જ પોતાની પેઢળ સેનાના અધિપતિને આજ્ઞા આપી, અને પોતે જયભૂષણ મુનિના કેવળજ્ઞાનનો
ઉત્સવ કર્યો.

હવે રામની આજ્ઞાથી સેવકોએ ચંદનના કાષ્ઠથી વ્યાપ્ત એવા તે ગર્તમાં ચારે તરફથી
નેત્રને પણ દુઃપ્રેક્ષ્ય એવો અગ્નિ પ્રજ્વલિત કર્યો. જવાબાઓથી વિકરાળ અગ્નિને જોઈને
રામે હૃદયમાં વિચાર્યું કે-‘અહો ! આ તો અતિ વિષમ કાર્ય થઈ પડ્યું ! આ મહાસતી તો
નિઃશંક અગ્નિમાં પ્રવેશ કરશે, પરંતુ પ્રાયઃ દૈવની અને દિવ્યની વિષમ ગતિ છે. મારી
સાથે આ સીતા વનવાસમાં નીકળ્યા, રાવણે તેનું હરણ કર્યું, પાછો મેં તેનો ત્યાગ કર્યો
અને છેવટે વળી મહા કષ્ટ ઉપસ્થિત કર્યું, એ બધું મારાથી જ થયેલું છે,’ આ પ્રમાણે
રામ વિચાર કરતા હતા, તેવામાં તો સીતા ખાડા પાસે આવીને બેસા રહ્યાં, અને સર્વ-
જનું સ્મરણ કરી આ પ્રમાણે બોલ્યાં કે ‘હે લોકપાળો ! હે લોકો ! સર્વે સાંભળો, જો
મેં રામ વિના બીજા કોઈ પુરુષની અભિલાષા કરી હોય તો આ અગ્નિ મને બાળી નાખો,
અને નહિ તો જળની માફક શીતળ સ્પર્શવાનું થાઓ,’ આ પ્રમાણે કહી નમસ્કાર મંત્રનું
સ્મરણ કરીને સીતાએ તે અગ્નિકુંડમાં ઝંપાપાત કર્યો. જેવા સીતા તેમાં પડ્યા તેવો
જ તરકાળ અગ્નિ બુઝાઈ ગયો, અને તે ખાડો સ્વચ્છ જળથી પૂરાઈને વાપીરૂપ થઈ ગયો.
તેના સતીપણાથી સંતુષ્ટ થયેલા દેવના પ્રભાવથી સીતા લક્ષ્મીની જેમ તે જળની ઉપર
કમળપર રચેલા સિંહાસનમાં બિરાજમાન થયાં. કોઈ ઠેકાણે હુંકાર ધ્વનિ, કોઈ ઠેકાણે
ગુલ ગુલ અવાજ, કોઈ ઠેકાણે ભંભા જેવો નાદ, કોઈ ઠેકાણે ઢોલની જેવો ધ્વનિ, કોઈ
ઠેકાણે દિલિ દિલિ શબ્દ અને કોઈ ઠેકાણે ખલ ખલ નાદ કરતું તે જળ સમુદ્રજળની પેઠે
આવર્તયુક્ત બેવામાં આવ્યું. પછી ઉઢેલ સમુદ્રના જેમ તે વાપીમાંથી જળ ઉછળવા
માંડ્યું, અને તેણે મોટા માંચડાઓને પણ ડુબાવવા માંડ્યા. વિદ્યાધરે તો તેનાથી ભય-
ભ્રાંત થઈ ઉડીને આકાશમાં જતા રહ્યા; પરંતુ ભૂચર મનુષ્યો ‘હે મહા સતી સીતા !
અમારું રક્ષણ કરો, રક્ષણ કરો’ એમ પોકાર કરવા લાગ્યા. પછી સીતાએ ઊંચા
આવતા તે જળને જો હાથવડે દબાવ્યું; એટલે તેના પ્રભાવથી તે પાછું વાપીના
પ્રમાણે જેટલું થઈ ગયું. ઉત્પલ, કુમુદ અને પુંડરીક જાતિના કમળોથી પૂર્ણ, હંસોથી
શોભત કમળોની સુગંધથી ઉદ્ભ્રાંત થયેલા ભ્રમરાઓ જેમાં સંગીત કરી રહ્યા છે એવી,
જેની સાથે તરંગો અથડાય છે તેવા મણિમય સોપાનથી સુંદર અને બન્ને બાજુ રત્નમય
પાપાણોથી આંધેલી- તે વાપી ઘણી સુંદર દેખાવા લાગી. સીતાના શીલની પ્રશંસા કરતા
નારદાદિક આકાશમાં નૃત્ય કરવા લાગ્યા. સંતુષ્ટ થયેલા દેવતાઓએ સીતાની ઉપર પુષ્પ-
વૃષ્ટિ કરી. ‘અહો ! રામની પત્ની સીતાનું કેવું યશસ્વી શીલ છે !’

એ પ્રમાણે અંતરીક્ષ અને ભૂમિમાં વ્યાપ્ત એવી લોકોની આઘોષણ થવા લાગી.
પોતાની માતાનો પ્રભાવ જોઈ લવણકુશ ઘણો હર્ષ પામ્યા, પછી હંસની જેમ તરતાં

તરતાં તે તેની પાસે ગયાં. સીતાએ મસ્તકપર સુધીને તેને પોતાને બે પડખે બેસાયાં. તે કુમારો નહીના બે તીરપર રહેલા હાથીના બે બચ્ચાંની જેવા શોભવા લાગ્યા. તે વખતે લક્ષ્મણ, શત્રુઘ્ન, ભામંડલ, વિભીષણ અને સુગ્રીવ વિગેરે વીરોએ આવી સીતાને ભક્ષિતથી નમસ્કાર કર્યો; પછી અતિમનોહર કાંતિવાળા રામ પણ સીતાની પાસે આવ્યા, અને પશ્ચાતાપ તથા લજ્જાથી પૂર્ણ એવા તેમણે અંજલિ બેડીને આ પ્રમાણે કહ્યું—“હે દેવી ! સ્વભાવથીજ અસત્ દોષને ગ્રહણ કરનારા નગરવાસીઓના છંદને અનુસરીને મેં તમારો ત્યાગ કર્યો હતો તે ક્ષમા કરજો. જેમાં મહા ઉગ્ર શિકારી પ્રાણીઓ રહેલા છે એવા અરણ્યમાં તમે તમારા પ્રભાવથી જીવતા રહ્યા તે પણ એક દિવ્યજ હતું, તથાપિ તે મારા જાણવામાં આવ્યું નહીં, પણ હવે તે સર્વ ક્ષમા કરીને આ પુષ્પક વિમાનમાં બેસો, મારી સાથે ઘેર ચાલો, અને પૂર્વની જેમ પાછા મારી સાથે વતો.” સીતા બોલ્યાં—“તેમાં તમારો, લોકોનો કે બીજા કોઈનો દોષ નથી પણ મારા પૂર્વકર્મનોજ દોષ છે, તેથી આવા દુઃખના આવર્તને આપનારા કર્મથી નિર્વેદ પામીને હું તો હવે તેનો ઉચ્છેદ કરનારી દીક્ષાજ ગ્રહણ કરીશ.” આ પ્રમાણે કહીને તેજ વખતે સીતાએ પોતાની મુદ્રિથીજ કેશનો લોચ કર્યો, અને પ્રભુ જેમ પોતાના કેશ ઈંદ્રને આપે છે તેમ તેણે તે કેશ રામને અર્પણ કર્યા; તે જોઈને તત્કાળ રામને મૂછાં આવી. તેમાંથી તેઓ સ્વસ્થ થયા નહીં તેવામાં તો સીતા જ્યલૂષણ મુનિની પાસે આવ્યાં ગયાં. જ્યલૂષણ કેવળીએ તેજ વખતે વિધિપૂર્વક તેને દીક્ષા આપી, અને પછી તપમાં પરાયણ તે સાધ્વીને સુપ્રભા ગણિનીના પરિવારમાં સોંપી.

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचिते त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरिते

महाकाव्ये सप्तमे पर्वणि सिताशुद्धिव्रतग्रहणो

नाम नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

સર્ગ ૧૦ મો.

રામનું નિર્વાણગમન.

મૂર્છિત થયેલા રામને ચંદનના જળથી સિંચન કર્યું; એટલે તે સ્વસ્થ થઈને યોદ્યા કે-‘એ મનસ્વિની સીતા દેવી ક્યાં છે? અરે ભૂયરો અને ખેચરો! જો તમારે મરવાની ઇચ્છા ન હોય તો તે લોચ કરેલી પણ મારી પ્રિયા સીતા મને સત્વર ખતાવો. હે વત્સ લક્ષ્મણ! ભાથા અને ધનુષ્ય લાવ, હું આવો દુઃખી છતાં આ બધા ઉદાસીન અને સુસ્થિત કેમ છે?’ આ પ્રમાણે કહીને ધનુષ્યને ગ્રહણ કરતા રામને લક્ષ્મણે કહ્યું-‘હે આર્ય! આ શું કરો છો? આ સર્વ લોક તમારા સેવક છે. ન્યાયનિષ્ઠ એવા તમે દોષના ભયથી જેમ સીતાનો ત્યાગ કર્યો હતો, તેમ સ્વાર્થનિષ્ઠ સીતાએ સંસારના ભયથી આપણા સર્વનો ત્યાગ કર્યો છે. તમારી પ્રિયા સીતાએ અહીં પ્રત્યક્ષ પોતાની મેળે પોતાના કેશનો લોચ કરી જયભૂષણ મુનિની પાસે જઈ દીક્ષા લીધી છે. એ મહર્ષિને હમણાંજ કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયેલ છે, તે જ્ઞાનનો મહિમા કરવો એ તમારું પણ કૃત્ય છે. વળી હે સ્વામી! મહાવ્રતધારી સીતા સ્વામીની પણ ત્યાં રહેલાં છે, અને એ નિર્દોષ સાધ્વી શુદ્ધ સતીમાર્ગની જેમ હમણાં મોક્ષમાર્ગને ખતાવે છે.’ લક્ષ્મણનાં આવાં વચન સાંભળી રામ સ્વભાવમાં સ્થિત થઈને યોદ્યા-‘હે બંધુ! તે કેવળીની પાસે મારી પ્રિયાએ વ્રત ધારણ કર્યું તે બહુ સાડું કર્યું.’ આ પ્રમાણે કહીને રામચંદ્ર પરિવાર સહિત જયભૂષણ મુનિ પાસે ગયા અને તેમને નમસ્કાર કરીને રામે દેશના સાંભળી. દેશનાને અંતે રામે મુનિને પૂછ્યું-‘હે સ્વામિન્! હું આત્માને જાણતો નથી, તો હું ભવ્ય છું કે અભવ્ય છું? તે મને કહો અને મારી ઉપર પ્રસન્ન થાઓ.’ કેવળી યોદ્યા-‘રામ! તમે કેવળ ભવ્ય છો એટલું જ નહિ પણ આ જન્મમાંજ કેવળજ્ઞાન પામીને સિદ્ધિને પણ પામનારા છો.’ રામે ફરીવાર પૂછ્યું-‘હે સ્વામિન્! મોક્ષ તો દીક્ષા લીધાથી થાય છે; અને દીક્ષા સર્વનો ત્યાગ કરવાથી થાય છે, પણ આ બંધુ લક્ષ્મણ મારાથી દુસ્ત્યાન્ય છે.’ મુનિ યોદ્યા-‘તમારે હજુ બળદેવપણાની સંપત્તિ ભોગવવાની છે, તેને અંતે નિઃસંગ થઈ, દીક્ષા લઈને તમે શિવસુખ પામશો.’

વિલીપણે નમસ્કાર કરી મુનિને પૂછ્યું-‘હે સ્વામી! રાવણે પૂર્વ જન્મના કયા કર્મથી સીતાનું હરણ કર્યું? અને કયા કર્મથી લક્ષ્મણે તેને યુદ્ધમાં માર્યો? વળી આ સુગ્રીવ, ભામંડલ, લવણ, અંકુશ અને હું કયા કર્મથી આ રામના ઉપર અત્યંત રક્ત થયા છીએ?’ મુનિ યોદ્યા-‘આ દક્ષિણ ભરતાર્ધમાં ક્ષેમપુર નામના નગરમાં નયદત્ત નામે એક વણિક હતો, તેને સુનંદા નામની સ્ત્રીથી ધનદત્ત અને વસુદત્ત નામે બે પુત્રો થયા, તે બંનેને યાજ્ઞવલ્કય નામના એક બ્રાહ્મણની સાથે મિત્રાઈ થઈ. તે નગરમાં સાગરદત્ત નામે એક વણિક રહેતો હતો, તેને ગુણધર નામે પુત્ર અને ગુણવતી નામની કન્યા હતી. સાગરદત્તે નયદત્તના યોગ્ય ગુણવાળા પુત્ર ધનદત્તને ગુણવતી કન્યા આપી, અને કન્યાની માતા રત્નપ્રભાએ ધનના લોભથી શ્રીકાંત નામના એક ત્યાંના ધનાઢયને ગુપ્ત રીતે ગુણવતીને આપી. આ

ખબર ચાલુવડકયના બાળુવામાં આવી, એટલે મિત્રની વંચનાને નહિ સહન કરનાર ચાલુવડકયે પોતાના મિત્ર નયદત્તના પુત્રોને ખબર આપ્યા. તે સાંભળી વસુદત્તે રાત્રે જઈને શ્રીકાંતને મારી નાંખ્યો, અને શ્રીકાંતે પણ ખડ્ગવડે વસુદત્તને મારી નાંખ્યો. તે બન્ને ત્યાંથી મૃત્યુ પામીને વિંધ્યાટવીમાં મૃગલા થયા. ગુણવતી કુંવારી જ મૃત્યુ પામીને તેજ વનમાં મૃગલી થઈ. ત્યાં પણ તેણીને માટે યુદ્ધ કરીને તે બન્ને મૃત્યુ પામ્યા. એવી રીતે પરસ્પર વૈરથી તેઓએ ચિરકાળ ભવબ્રમણ કર્યું.

હવે અહીં ધનદત્ત પોતાના ભાઈના વધથી પીડિત થઈ ધર્મરાહતપણે ભટકવા લાગ્યો. એક વખતે રાત્રે છુધાતુર થયેલા તેણે કોઈ સાધુઓને જોયા, એટલે તેમની પાસે તેણે ભોજન માગ્યું. તેઓમાંથી એક મુનિ બોલ્યા-‘હે ભાઈ ! મુનિઓ દિવસે પણ ભાતપાણીનો સંગ્રહ રાખતા નથી તો રાત્રે તો ક્યાંથી જ હોય ? વળી હે ભદ્ર ! તારે પણ રાત્રે ભોજન કે પાન કરવું ચોગ્ય નથી, કેમકે આવા અંધકારમાં અન્નદિકમાં રહેલા જીવોને કોણ જાણી શકે ?’ આ પ્રમાણે મુનિએ આપેલા બોધથી તેના હૃદયમાં બંને અમૃત સિંચન થયું હોય તેમ લાગ્યું. પછી તે શ્રાવક થઈ મૃત્યુ પામીને સૌધર્મ દેવલોકમાં દેવતા થયો. ત્યાંથી રચવીને તે મહાપુર નગરમાં ધારિણી અને મેરૂ શેઠનો પદ્મરૂચિ નામે પરમ શ્રાવક પુત્ર થયો. એક વખતે પદ્મરૂચિ અશ્વારૂઢ થઈ દેવયોગે ગોકુલમાં જતો હતો ત્યાં માર્ગમાં એક વૃદ્ધ વૃષભને પડીને મરણ પામતો તેણે જોયો, એટલે તે કૃપાળુ શેઠે અન્ન ઉપરથી ઉતરી તેની નજીક આવીને તેના કાનમાં પંચપરમેષ્ઠી નમસ્કાર મંત્ર સંભળાવ્યો. તેના પ્રભાવથી મૃત્યુ પામીને તે તેજ નગરમાં છન્નધ્વજ રાજાની શ્રીદત્તા રાણીના ઉદરથી વૃષભધ્વજ નામે પુત્ર થયો. તે કુમાર રવેચ્છાએ ફરતો ફરતો એક વખતે વૃદ્ધ વૃષભની મૃત્યુભૂમિ પાસે આવ્યો, ત્યાં પૂર્વ જન્મના સ્થાનના દર્શનથી તેને જાતિસ્મરણ સ્થાન ઉત્પન્ન થયું. તેથી ત્યાં તેણે એક ચૈત્ય કરાવ્યું, અને ચૈત્યની એક તરફની ભીંત ઉપર તેણે મરણસ્થિતિપર આવેલા વૃદ્ધ વૃષભનું ચિત્ર આલેખ્યું. તેમજ તેની પાસે તેના કાનમાં નમસ્કાર મંત્ર આપતા તે પુરૂષને અને તેની પાસે પલાણુ સહિત તેના અન્નને આલેખ્યા. પછી ચૈત્યના રક્ષકોને આજ્ઞા કરી કે ‘જે કોઈ આ ચિત્રને પરમાર્થ રૂપે જાણી લે તે પુરૂષના મને તત્કાળ ખબર આપવા.’ આ પ્રમાણે કહી કુમાર વૃષભધ્વજ પોતાના મંદિરે ગયો.

એક વખતે પેલો પદ્મરૂચિ શેઠ તે ચૈત્યમાં વંદન કરવાને માટે આવ્યો. ત્યાં અહીં તને વંદના કરીને તેણે તે ભીંતપર કરેલાં ચિત્ર જોયાં, તેથી વિરમચ પામીને બોલ્યો કે-‘આ ચિત્રનું વૃત્તાંત તો બધું મને જ લાગુ પડે છે.’ રક્ષકોએ જઈને તત્કાળ રાજકુમાર વૃષભધ્વજને તે ખબર આપ્યા, એટલે તરતજ તે ત્યાં આવ્યો, અને તેણે પદ્મરૂચિને પૂછ્યું કે-‘શું તમે આ ચિત્રનો વૃત્તાંત જાણો છો ?’ તેણે કહ્યું-‘આ મરણ પામતા વૃષભને નમસ્કાર મંત્ર આપતા એવા મને કોઈ જાણીતા પુરૂષે અહીં આલેખ્યો છે.’ તે સાંભળી વૃષભધ્વજ તેને નમસ્કાર કરીને બોલ્યો-‘હે ભદ્ર ! જે આ વૃદ્ધ વૃષભ હતો તે નમસ્કાર મંત્રના પ્રભાવથી આ હું રાજપુત્ર થયેલો છું. જો તમે કૃપાળુએ તે સમયે મને નમસ્કાર મંત્ર ન આપ્યો હોત તો હું તિર્યંચ યોનિમાં અથવા કોઈ અધમ યોનિમાં ગયો હોત. તમે સર્વથા મારા ગુરૂ, સ્વામી અને દેવ છો, માટે તમોએ આપેલું આ વિશાળ રાજ્ય તમેજ ભોગવો.’ એ પ્રમાણે કહીને વૃષભધ્વજ શ્રાવકસ્વતને પાળતો સતો પદ્મરૂચિની સાથે અભેદપણે રહેવા લાગ્યો. પછી ચિરકાળ પચંત સમ્યક્ પ્રકારે શ્રાવકપણું પાળી મૃત્યુ પામીને તે બંને ઈશાનકલ્પમાં પરમર્દિક દેવતા થયા. પદ્મરૂચિ ત્યાંથી રચવીને મેરૂગિરિની પશ્ચિમ બાજુએ વૈતાલચ

ગિરિ ઉપર નંદાવત્ નામના નગરમાં નંદીશ્વર નામે રાજા અને કનકાલા નામે રાણીનો નયનાનંદ નામે પુત્ર થયો. ત્યાં રાજ્ય ભોગવી દીક્ષા લઈને માહેન્દ્ર નામના ચોથા દેવલોકમાં દેવતા થયો. ત્યાંથી ચ્યવી પૂર્વવિદેહમાં ક્ષેમાપુરીના રાજા વિપુલવાહનની પદ્માવતી રાણીથી શ્રીચંદ્રકુમાર થયો. તે રાજ્ય ભોગવી સમાધિશુભ મુનિ પાસે દીક્ષા લઈ કાળ કરીને બ્રહ્મા નામના પાંચમા દેવલોકમાં ઈન્દ્ર થયો. ત્યાંથી ચ્યવીને તેનો જીવ આ મહાબલવાન બલભદ્ર રામચંદ્ર થયેલ છે, અને વૃષભધ્વજનો જીવ અનુક્રમે આ સુગ્રીવ થયેલ છે.

પેલા શ્રીકાંતનો જીવ ભવબ્રમણ કરી મૃણાલકંઠ નગરમાં શંભુ રાજા અને હેમવતી રાણીનો વજ્રકંઠ નામે પુત્ર થયો. વસુદત્ત ભવમાં ભમી તે શંભુ રાજાના પુરોહિત વિજય અને તેની સ્ત્રી રતનચુડાનો શ્રીભૂતિ નામે પુત્ર થયો. પેલી ગુણવતી ભવબ્રમણ કરી તે શ્રીભૂતિની સરસ્વતી નામની સ્ત્રીથી વેગવતી નામે પુત્રી થઈ. તે ચૌવનવતી થતાં એક વખતે એક સુદર્શન નામના પ્રતિમાધારી મુનિને લોકો વંદન કરતા હતા તે જોઈ તેણે હાસ્યથી કહ્યું કે-‘હે લોકો ! આ સાધુને મેં પૂર્વે સ્ત્રીની સાથે ક્રીડા કરતાં જોયા છે, તે સ્ત્રીને તેણે હમણા બીજે દેકાણે મોકલી દીધી છે; માટે તેવા સાધુને તમે કેમ વંદના કરો છો !’ તે સાંભળીને તત્કાળ સર્વ લોકો વિષમ પરિણામી થઈ જઈ તે કલંકની ઉદ્ઘોષણ કરતા સતા તે મુનિને ઉપદ્રવ કરવા લાગ્યા. એટલે ‘ન્યાં સુધી આ કલંક મારા ઉપરથી ઉતરશે નહિ ત્યાં સુધી હું કાઉસગ પાળીશ નહિ.’ એવો તે મુનિએ અભિગ્રહ કર્યો. પછી શાસનદેવતાના રોષથી વેગવતીનું મુખ તત્કાળ વ્યાધિગ્રસ્ત થઈ ગયું, અને સાધુ ઉપર તેણે મૂકેલા કલંકનું વૃત્તાંત સાંભળી તેના પિતાએ વેગવતીનો ઘણો તિરસ્કાર કર્યો. પિતાના રોષથી અને રોગથી ભય પામીને વેગવતીએ સુદર્શન મુનિ પાસે આવી સર્વ લોકોની સમક્ષ જાંચે સ્વરે આ પ્રમાણે કહ્યું કે-‘હે સ્વામી ! તમે સર્વથા નિર્દોષ છો, મેં તમારી ઉપર આ ખોટો દોષ આરોપણ કરેલો છે, માટે ક્ષમાનિધિ ! મારો એ અપરાધ ક્ષમા કરો.’ તે વચન સાંભળી લોકો પાછા ફરીથી તે મુનિને પૂજવા લાગ્યા. ત્યારથી તે વેગવતી પરમ શ્રદ્ધાળુ શ્રાવિકા થઈ. તેને રૂપવતી જોઈને શંભુરાજાએ તેની માગણી કરી. શ્રીભૂતિએ પ્રત્યુત્તર દીધો કે-‘મારી કન્યા હું કોઈ મિથ્યાદષ્ટિને આપીશ નહિ.’ તે સાંભળી શંભુરાજાએ શ્રીભૂતિને મારી નાખીને વેગવતીની સાથે બળાત્કારે લોગ કર્યો. તે સમયે વેગવતીએ શાપ આપ્યો કે ‘હું ભવાંતરે તારા વધને માટે યઈશ.’ પછી શંભુરાજાએ તેને છોડી દીધી, એટલે હરિકાંતા આર્યાની પાસે દીક્ષા લઈ આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને તે વેગવતી બ્રહ્મદેવલોકમાં ગઈ. ત્યાંથી ચ્યવીને તે જનકરાજાની પુત્રી સીતા થઈ, અને પૂર્વના શાપના વશથી શંભુરાજાના જીવ સક્ષસપતિ રાવણના મૃત્યુને માટે તે થઈ પડી. પૂર્વે સુદર્શન મુનિપર ખોટો દોષ આરોપણ કરવાથી આ ભવમાં તેના ઉપર લોકોએ ખોટું કલંક મૂક્યું.

શંભુરાજાનો જીવ ભવબ્રમણ કરી કુશધ્વજ નામના બ્રાહ્મણની સાવિત્રી નામની સ્ત્રીથી પ્રભાસ નામે પુત્રપણે ઉત્પન્ન થયો. અન્યદા તેણે વિજયસેન નામના મુનિની પાસે દીક્ષા લીધી, અને પરિષદો સહન કરતા સતા તેણે મોટું તપ આચર્યું. એક સમયે કનકપ્રભ નામના ઈન્દ્રની જેવી મોટી સમૃદ્ધિવાળા વિદ્યાધરના રાજાને સમીતશિખર યાત્રા કરવા જતાં પ્રભાસ મુનિએ દીક્ષા, એટલે તેણે ‘આ તપના ફળવડે હું આ વિદ્યાધરના રાજા જેવી સમૃદ્ધિવાળો થાઉં’ એવું નિયાણું બાંધ્યું. ત્યાંથી મૃત્યુ પામીને તે ત્રીજા દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થયો. હે વિભીષણ ! ત્યાંથી ચ્યવીને તે તમારો મોટો ભાઈ રાવણ થયો. તે વખતે કનકપ્રભની સમૃદ્ધિ જોઈને નિયાણું બાંધવાથી તે સર્વ ખેચરોનો અધિપતિ થયો. ધનદત્ત અને વસુદત્તનો

મિત્ર જે ચાસવદકથ પ્રાદ્ધણ હતો તે કેટલાક ભવમાં ભમીને તું વિલીપણ થયો. રાજાએ મારી નાખેલો પેલો શ્રીભૂતિ સ્વર્ગમાં ગયો. ત્યાંથી રચવી સુપ્રતિષ્ઠપુરમાં પુનર્વસુ નામે વિદ્યાધર થયો. એક વખતે કામાતુર થયેલા તેણે પુંડરીક વિજયમાંથી ત્રિભુવનાનંદ નામે ચક્રવર્તીની અનંગસુંદરી નામની કન્યાનું હરણ કર્યું. ચક્રવર્તીએ તેની પછવાડે વિદ્યાધરો મોકલ્યા. તેમની સાથે યુદ્ધ કરવામાં આકુળવ્યાકુળ થયેલા તે પુનર્વસુના વિમાનમાંથી અનંગસુંદરી એક લતાગૃહ ઉપર પડી ગઈ. તેની પ્રાપ્તિને માટે નિચાણું બાંધી પુનર્વસુએ દીક્ષા લીધી અને ત્યાંથી મૃત્યુ પામી દેવલોકમાં જઈ ત્યાંથી રચવીને તેનો જીવ આ લક્ષ્મણ થયો.

પેલી અનંગસુંદરી વનમાં રહી સતી ઉગ્ર તપ કરવા લાગી. અંતે તેણે અનશન કર્યું. તે સ્થિતિમાં તેને કોઈ અજગર ગળી ગયો. સમાધિથી મૃત્યુ પામીને તે દેવલોકમાં દેવી થઈ. ત્યાંથી રચવીને આ લક્ષ્મણની વિશલ્યા નામે પત્ની થઈ છે. જે પેલો ગુણધર નામે ગુણવર્તીનો ભાઈ હતો તે જમણ કરી કુંડલમંડિત નામે રાજપુત્ર થયો. તે ભવમાં ચિરકાળ શ્રાવકપણું પાળી મૃત્યુ પામીને તે આ સીતાનો સહોદર ભ્રામંડલ થયો છે.

કાકઠી નામની નગરીમાં વામદેવ નામે પ્રાદ્ધણ ને શ્યામલા નામની સ્ત્રીથી વસુનંદ અને સુનંદ નામે બે પુત્રો થયા. એક વખતે તે બન્ને ઘેર હતા, તેવામાં એક માસોપવાસી મુનિ પધાર્યા. તેમને તેમણે ભક્તિથી પ્રતિલાભ્યા. તે દ્વાનધર્મના પ્રભાવથી બન્ને મૃત્યુ પામીને ઉત્તરકુર્મમાં જીગલીઆ થયા. ત્યાંથી મૃત્યુ પામીને સૌધર્મ દેવલોકમાં દેવતા થયા. ત્યાંથી રચવીને પાછા કાકઠીપુરીમાં જ વામદેવ રાજાની સુદર્શના નામની સ્ત્રીથી પ્રિયંકર અને શુભંકર નામે બે પુત્રો થયા. ત્યાં ચિરકાળ રાજ્ય પાળી દીક્ષા લઈ મૃત્યુ પામીને ઐવેચકમાં દેવતા થયા. ત્યાંથી રચવીને તે આ લવણ અને અંકુશ થયેલા છે. તેઓના પૂર્વભવની માતા સુદર્શના ચિરકાળ ભવજમણ કરીને આ સિદ્ધાર્થ થયેલ છે, જેણે આ રામના બંને પુત્રાનું અધ્યાપકપણું કર્યું છે.”

આ પ્રમાણે જયભૂષણ મુનિ પાસેથી સર્વના પૂર્વભવ સાંભળીને ઘણા લોકો સંવેગ પામ્યા. રામના સેનાપતિ કૃતાંતે તત્કાળ દીક્ષા લીધી. રામલક્ષ્મણ જયભૂષણ મુનિને વંદના કરી, ત્યાંથી ઊઠીને સીતાની પાસે આવ્યા. સીતાને જોઈ રામને ચિંતા થઈ કે—‘આ સીતા શરીરવના પુષ્પ જેવી કોમળ રાજપુત્રી છે, તે શીત અને આતપના કલેશને કેમ સહન કરી શકશે ? વળી આ કોમળ સ્ત્રી સર્વ ભારથી અધિક અને હૃદયથી પણ દુર્વંદ એવા સંયમભારને કેવી રીતે વહન કરશે ? અથવા જેના સતીવ્રતને રાવણ પણ ભંગ કરી શક્યો નહિ એવી આ સતી સંયમમાં પણ પોતાની પ્રતિજ્ઞાને નિર્વાહ કરનારી થશે.’ આવો વિચાર કરી રામે સીતાને વંદના કરી, એટલે શ્રદ્ધાથી શુદ્ધ હૃદયવાળા લક્ષ્મણે અને બીજા રાજાઓએ પણ વંદના કરી. પછી રામ પરિવાર સાથે અયોધ્યામાં આવ્યા.

સીતાએ અને કૃતાંતવદને ઉગ્ર તપ કરવા માંડ્યું. કૃતાંતવદન તપ કરી મૃત્યુ પામીને પ્રહ્લદેવલોકમાં ગયો. સીતાએ સાઠ વર્ષ સુધી વિવિધ તપ આચર્યું, અને ત્રીશ આહોરાત્રી અનશન આરાધી મૃત્યુ પામીને તે બાવીશ સાગરોપમના આયુષ્યવાળા અચ્યુતેન્દ્ર થયા.

ગૈતાઢચગિરિપર આવેલા કાંચનપુરમાં કનકરથ નામે વિદ્યાધરનો રાજા હતો, તેને મંદાકિની અને ચંદ્રમુખી નામે બે કન્યા હતી. તેમના સ્વયંવરમાં તેણે રામ લક્ષ્મણાદિક રાજાઓને પુત્ર સહિત બોલાવ્યા. સર્વ રાજાઓ આવીને સ્વયંવરમંડપમાં બેઠા. મંદાકિની સ્વેચ્છાએ અનંગલવણને અને ચંદ્રમુખી મદનાંકુશને વરી. તે જોઈ શ્રીધર વિગેરે લક્ષ્મણના અઢીસો પુત્રો કોધ કરીને એક સાથે યુદ્ધ કરવા ઊઠ્યા. તેમને યુદ્ધ માટે તૈયાર થતા

સાંભળી લવણ અને અંકુશ બોલ્યા કે ‘તેઓની સાથે કોણ યુદ્ધ કરે ? કારણ કે ભાઈઓ અવધ્ય છે. જેમ મારા પિતામાં મોટાનો કે નાનાનો કશો ભેદ નથી, તેમ તેઓના પુત્રો શ્રીધરાદિ અને અમે તેમાં પણ ભેદ થાઓ નહીં.’ આવાં તેમનાં વચન બાતમીદારો પાસેથી જાણીને લક્ષ્મણના પુત્રોએ પોતે આવાં અકૃત્યનો આરંભ કર્યો. તેને માટે પોતાના આત્માને નિંદવા લાગ્યા, અને તત્કાળ ગૈરાગ્ય પામી માતાપિતાની આજ્ઞા લઈ તેઓએ મહાબલ મુનિના ચરણકમળમાં જઈને દીક્ષા લીધી. પછી અનંગલવણ અને મદનાંકુશ તે કન્યાઓને પરણી બલભદ્ર અને વાસુદેવની સાથે અયોધ્યાપુરીમાં આવ્યા.

એક સમયે ભામંડલ સજ્જ પોતાના નગરમાં રાજમહેલની ઉપર બેઠો હતો, તે વખતે શુદ્ધ બુદ્ધિવાળો તે પોતાના મનમાં આ પ્રમાણે વિચારવા લાગ્યો કે-‘ગૈતાંબ્યની બંને શ્રેણીને વશ કરી સર્વ ઠેકાણે અસ્ખલિતપણે લીલાપૂર્વક વિહાર કરી મેં સંસાર સંબંધી પૂર્ણ સુખ મેળવ્યું છે. હવે અંતે દીક્ષા લઈ પૂર્ણ વાંચ્છવાળો થાઉં.’ આવા વિચાર કરતો હતો તેવામાં તેના મસ્તકપર આકાશમાંથી વિજળી પડી; તેથી તત્કાળ મૃત્યુ પામીને તે દેવકુરૂમાં જુગલ્લીઆપણે ઉત્પન્ન થયો.

અન્યદા ચૈત્રી પૂર્ણિમાએ હનુમાન શાશ્વતા ચૈત્યની વંદના કરવા માટે મેરૂપર્વતે ગયો હતો. ત્યાં તેણે સૂર્યને અસ્ત થતો જોયો. તે જોઈ તેને વિચાર થયો કે ‘અહો ! આ જગતમાં સર્વનો ઉદય અને અસ્ત થયા કરે છે, જે બાબતમાં આ સૂર્યનું પ્રત્યક્ષ દષ્ટાંત છે; માટે જેમાં સર્વ નાશવંત છે એવા આ જગતને ધિક્કાર છે !’ આવો વિચાર કરી હનુમાને પોતાના નગરમાં જઈ પુત્રને રાજ્ય આપીને ધર્મરત્ન આચાર્યની પાસે દીક્ષા લીધી. તેની સાથે સાડા સાતસો રાજાઓએ દીક્ષા લીધી, અને તેની પત્નીઓએ લક્ષ્મીવતી આચાર્યની પાસે ચારિત્ર લીધું. અનુક્રમે હનુમાન મુનિ ધ્યાનરૂપ અગ્નિથી સર્વ કર્મોને મૂળમાંથી બાળી નાખી શૈલેશી અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરીને અન્યથપદ (મોક્ષ) ને પામ્યા.

હનુમાને દીક્ષા લીધી એ બખર જાણી રામ વિચારવા લાગ્યા કે ‘લોગસુખનો ત્યાગ કરીને હનુમાને કષ્ટકારી દીક્ષા કેમ લીધી હશે ?’ આવી રામની વિચારણા અવધિશાનવડે જાણીને સૌધર્મ ઈંદ્રે સલા વચ્ચે કહ્યું કે-‘અહો ! કર્મની ગતિ વિષમ છે ! રામ જેવા ચરમદેહી પુરુષ અત્યારે ધર્મને હસે છે, એટલુંજ નહિ પણ ઉલટા વિષયસુખની પ્રશંસા કરે છે, આ તે કેવી વાત ! પણ તે મારા જાણવામાં આવ્યું. એ રામ અને લક્ષ્મણને પરસ્પર એવો ગાઢ સ્નેહ છે કે જે રામચંદ્રને સંસાર પર ગૈરાગ્ય આવવા દેતો નથી.’ ઈંદ્રનાં આવાં વચન સાંભળી સુધર્મા સલામાંથી બે દેવતાઓ કૌતુકથી તેમના સ્નેહની પરીક્ષા માટે અયોધ્યામાં લક્ષ્મણને ઘેર આવ્યા. તેઓએ તત્કાળ માયા રચીને અંતઃપુરની સર્વ સ્ત્રીઓને કરૂણસ્વરે આકંઠ કરતી લક્ષ્મણને બતાવી. તેઓ એવો વિલાપ કરવા લાગી કે-‘હા પદ્મ ! પદ્મનયન ! હા બંધુરૂપ કમલમાં સૂર્ય સમાન ! સર્વ વિશ્વને ભયંકર એવું આ તમારું અકાળ મૃત્યુ કેમ થયું !’ આ પ્રમાણે રૂદન કરતી અને છૂટા કેશ મૂકીને છાતી કુટતી અંતઃપુરની સ્ત્રીઓને જોઈ લક્ષ્મણ અતિ ખેદ પામીને બોલ્યા-‘અરે ! શું મારા જીવિતવ્ય પણ જીવિતનું એવા મારા બંધુ રામ મૃત્યુ પામ્યા ! છળથી ઘાત કરનારા દુષ્ટ યમરાજે આ શું કર્યું !’ આ પ્રમાણે બોલતા લક્ષ્મણનાં તે વચનની સાથેજ પ્રાણ નીકળી ગયા. અહો ! કર્મનો વિપાક દુરતિક્રમ* છે.

પછી તેનું શરીર સુવર્ણ સ્તંભના ટેકાથી સિંહાસન ઉપર સ્થિત થતાં ઉઘાડા મુખે અને લેપ્યમય મૂર્તિતા જેવું નિષ્કિંચ-સ્થિર થઈ ગયું. આ પ્રમાણે સહજમાં લક્ષ્મણને

મૃત્યુ પામેલા જોઈ બંને દેવતા ખેદ પામ્યા અને ‘આપણે આ શું કર્યું ?’ એમ માંહો-માંહી પશ્ચાત્તાપપૂર્વક કહેવા લાગ્યા. વળી ‘અરે ! આ વિશ્વાધાર પુરૂષને આપણે મારી નાખ્યા !’ એમ પોતાના આત્માની નિંદા કરતા તેઓ પોતાના દેવલોકમાં ચાલ્યા ગયા.

લક્ષ્મણને મૃત્યુ પામેલા જોઈ અંતઃપુરની સ્ત્રીઓ કેશ છુટા મૂકી પરિવાર સહિત મહા આકંઠ કરવા લાગી તેમનું આકંઠ સાંભળી રામચંદ્ર ત્યાં દોડી આવ્યા અને બોલ્યા—“અરે ! કાંઈ પણ અમંગળ જાણ્યા વગર તમે આ શું આરંભ્યું છે, આ હું જીવું છું અને મારો આ અનુજબંધુ લક્ષ્મણ પણ જીવે છે. કોઈ રોગ તેને પીડે છે તો તેનો ઉપાય હમણાં ઔષધોથી કરીએ છીએ.” આ પ્રમાણે કહી રામે વૈદ્યોને અને જ્યોતિષીઓને બોલાવ્યા, તેમજ મંત્રતંત્રના અનેક પ્રયોગો કરાવ્યા. મંત્રતંત્રના સર્વ પ્રયોગો નિષ્ફળ થતાં રામને મૂછો આવી. ક્ષણવારમાં કાંઈક સંજ્ઞા મેળવી જાંચે સ્વરે તે વિલાપ કરવા લાગ્યા. તે સાંભળી વિભીષણ, સુગ્રીવ અને શત્રુઘ્ન વિગેરે પણ અશ્રુપાત કરતા અને ‘અમે માર્યા ગયા’ એમ બોલતા મુક્તકંઠે રૂદન કરવા લાગ્યા. કૌશલ્યાદિક માતાઓ પુત્રવધૂઓની સાથે અશ્રુ પાડતી સતી વારંવાર મૂછો પામીને કંઈપણ સ્વરે આકંઠ કરવા લાગી પ્રત્યેક માર્ગે, પ્રત્યેક ગૃહે અને પ્રત્યેક દુકાને આકંઠ પ્રવર્તવાથી સર્વ રસને હરનાર શોકાદૈત થઈ રહ્યું. તે વખતે લવણે અને અંકુશે નમસ્કાર કરી રામભદ્રને કહ્યું કે—‘અમારા આ લઘુપિતાનું મૃત્યુ થતાં અમે અત્યારે સંસારથી અત્યંત ભય પામ્યા છીએ. આ મૃત્યુ સર્વને અકસ્માત પ્રાપ્ત થાય છે, માટે સર્વ પુરૂષોએ મૂળથી પરલોકને માટે તત્પર રહેવું જોઈએ. માટે હે પિતા ! અમને દીક્ષા લેવાની આજ્ઞા આપો. આ લઘુપિતા લક્ષ્મણ વિના હવે અમારે ઘરમાં રહેવું જ-રાપણુ યુક્ત નથી.’ આ પ્રમાણે કહી લવણે અને અંકુશે રામને નમીને અમૃતઘોષ મુનિની પાસે દીક્ષા લીધી, અને અનુક્રમે તે બંને મોક્ષે ગયા.

ભાઈના મરણથી અને પુત્રના વિયોગથી રામ વારંવાર મૂછો ખાઈ મોહથી આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા—“હે બાંધવ ! મેં હમણાં તમારું કાંઈપણ અપમાન કર્યું નથી, તે છતાં તમે અકસ્માત આવું મૌન કેમ ધારણ કર્યું છે ? હે ભાઈ ! તમે આમ કર્યું એટલે મને મારા પુત્રોએ પણ છોડી દીધો. માણસોને સો છીદ્રો પડવાથી તેમાં સોંકડો ભૂત પેસે છે.” આ પ્રમાણે ઉન્મત્તની જેમ બોલતા રામને જોઈ વિભીષણાદિક એકઠા મળી તેમની પાસે આવી ગદ્ગદ સ્વરે કહેવા લાગ્યા—“હે પ્રભુ ! તમે જેમ વીર પુરૂષોમાં વીર છો, તેમ ધીર પુરૂષોમાં પણ ધીર કહેવાઓ છો, તેથી આવું લજ્જાકારી અઘૈર્યું છોડી દો; હવે તો લોકપ્રસિદ્ધ અને સમયને યોગ્ય એવું લક્ષ્મણનું જે ઔર્ધ્વદેહિક કૃત્ય, તે અંગ-સંસ્કારપૂર્વક કરવું જોઈએ.” તેમનાં આવાં વચન સાંભળી રામ કોપથી હોઠને ફરકાવતા બોલ્યા—“અરે દુર્જનો ! હજુ મારો ભાઈ લક્ષ્મણ તો જીવે છે, તે છતાં તમે આવું વચન કેમ બોલો છો ? બંધુ સહિત તમારા સર્વેનું અગ્નિદાહપૂર્વક મૃતકાર્ય કરવું જોઈએ, આ મારો ભાઈ નો હિંદીયુષ્ય થાઓ. હે ભાઈ ! હે વત્સ ! હે લક્ષ્મણ ! હવે શીઘ્ર બોલો, તમારા ન બોલવાથી આ દુર્જનો પ્રવેશ કરે છે, તમે બહુ વખતથી મને શા માટે ખેદ ઉપજાવો છો ? અથવા હે ભાઈ ! આ દુર્જનોની સમક્ષ તમારે કોપ કરવો ઉચિત નથી.” આ પ્રમાણે કહી લક્ષ્મણને ખભા ઉપર લઈ રામ ત્યાંથી બીજે ચાલ્યા. કોઈવાર લક્ષ્મણના શબને સ્નાનગૃહમાં લાવી રામ પોતાની મેળે સ્નાન કરાવતા, પછી સ્વહસ્તે ચંદનનું વિલેપન કરતા, કોઈવાર દિવ્ય ભોજન મંગાવી, ભોજનથી પાત્ર પૂરીને તે લક્ષ્મણના શબની પાસે મૂકતા, કોઈવાર પોતાના ઉત્સર્ગમાં લઈ તેના મુખપર

વારંવાર ચુંબન કરતા, કોઈવાર વસ્ર ઓઢાડી શય્યા ઉપર સુવાડતા, કોઈવાર પોતે ઓલા-
વીને પોતે જ સામે પ્રત્યુત્તર આપતા અને કોઈવાર પોતે જ સંવાહક થઈ તેના અંગને મર્દન
કરતા. આ પ્રમાણે સ્નેહમાં ઉન્મત્તપણે બીજું સર્વ કામ ભૂલી જઈને વિકળપણથી ચેષ્ટા કરતા
રામને છ માસ નીકળી ગયા. રામ આવા ઉન્મત્ત થઈ ગયા છે એ ખબર સાંભળી ઈર્દ્રજિતના
તથા સુદે રાક્ષસના પુત્રો અને બીજા એચરશત્રુઓ પણ રામને મારવાની ઈચ્છાથી રામની પાસે
આવ્યા. અને જેમાં સિંહ સુતેલ હોય તેવી ગિરિગુહાને જેમ છળખળવાળા શિકારીઓ
રૂંધે તેમ જેમાં ઉન્મત્ત થયેલા રામ રહેલા છે એવી અયોધ્યાપુરીને તેમણે પુષ્કળ સેનાવડે
આવીને રૂંધી દીધી; તે જોઈ રામે લક્ષ્મણને બોળામાં લઈ પોતાના ધનુષ્યનું આસ્ફાલન કર્યું.
કે જે વજ્રવર્ત ધનુષ્ય અકાળે પણ સંવર્તનું પ્રવર્તક થાય તેવું હતું. તે વખતે રામની
સાથેના પૂર્વના દંઠ સ્નેહથી આસનનો કંપ થતાં જટાયુ દેવ માઉંદ્ર દેવલોકમાંથી કેટલા-
એક દેવતાઓની સાથે ત્યાં આવ્યો. તેમને જોઈને ‘અધાપિ દેવતાઓ રામના પક્ષમાં છે’
એમ જાણી ઈર્દ્રજિતના પુત્ર વિગેરે એચરો ત્યાંથી ભય પામીને સત્વર નાશી ગયા. પછી
જેના દેવતાઓ પણ મિત્ર છે અને જેની પાસે તેઓનો કાકો વિલીખણ છે, તેવા રામથી
ભય અને લજ્જા પામીને તેઓ પરમ સંવેગને પ્રાપ્ત થયા, અને ગૈરાગ્યવડે શૃંગાસથી
પરાડમુખ થઈને તેઓએ અતિવેગ નામના મુનિની પાસે જઈ દીક્ષા ગ્રહણ કરી.

જટાયુ દેવે રામ પાસે આવી તેમને બોધ કરવા માટે એક સુકા વૃક્ષને વારંવાર જળ
સિંચવા માંડ્યું, પાષાણ ઉપર ખાતર નાંખીને કમળ વાવવા માંડ્યાં, મરેલા વૃષભને
હળમાં બેડી તેનાવડે જમીન ખેડીને અકાળે બીજ વાવવા માંડ્યાં, અને ચંત્રમાં રેતી
નાખીને તેમાંથી તેલ કાઢવા માટે તેને પીલવા માંડી. આ પ્રમાણે બધાં અસાધ્ય કાર્યો
રામની આગળ સાધવા માંડ્યાં. તે જોઈને રામ બોલ્યા—‘અરે મુગ્ધ ! આ સુકા વૃક્ષપર
વૃથા જળસિંચન શું કામ કરે છે ? તેને ફળ થવાં તે અતિ દુષ્કર છે; કેમકે કોઈ ઠેકાણે
કદિ પણ મુશળ ફળતું નથી. વળી અરે મૂર્ખ ! આ પાષાણ ઉપર કમળના ખંડને કેમ રોપે
છે ? વળી આ નિર્જળ પ્રદેશમાં મરેલા વૃષભવડે બીજને કેમ વાવે છે ? તેમ જ રેતીમાંથી કદી
પણ તેલ નીકળતું નથી, છતાં તેને કેમ પીલે છે ? ઉપાયને નહિ જાણતા એવા તારો આ
સર્વ પ્રયાસ વૃથા છે.’ તે સાંભળી જટાયુ દેવ હસીને બોલ્યા—‘હિ લદ્ર ! જો તમે આટલું
જાણો છો, તો આજા ચિન્હરૂપ આ શખને સ્કંધ ઉપર કેમ વહન કરો છો ?’ તે સાંભળી
લક્ષ્મણના શરીરને આલિંગન કરી રામ તેના પ્રત્યે બોલ્યા—‘અરે ! મારા બંધુને માટે
આવું અમંગળ કેમ બોલે છે ? તું મારી નજરથી દૂર થા.’

આ પ્રમાણે રામે જટાયુને કહ્યું, તે સમયે કૃતાંતવદન સારથી જે દેવલોકમાં ઉત્પન્ન
થયો છે, પણ તે અવધિજ્ઞાનથી આ વાત જાણીને રામને બોધ કરવા માટે ત્યાં આવ્યો.
તે દેવ પણ મનુષ્યનું રૂપ ધારણ કરી પોતાના સ્કંધ ઉપર એક સ્ત્રીનું શબ લઈ રામની પાસે
થઈને નીકળ્યો. તે જોઈ રામ બોલ્યા—‘અરે મુગ્ધ ! આ સ્ત્રીના શબને સ્કંધ ઉપર વહન
કરવાથી તું ઉન્મત્ત થયેલો લાગે છે.’ કૃતાંતદેવ બોલ્યો—‘અરે ! તમે આવું અમંગળ કેમ
બોલો છો ? આ મારી પ્યારી સ્ત્રી તો જીવતી છે, અને વળી તમે પોતે આ શબને કેમ વહન
કરો છો ? અરે બુદ્ધિમાન ! જો મેં વહન કરેલી આ મારી સ્ત્રીને તમે મરેલી ધારો છો
તો આ તમારા સ્કંધપર રાખેલા મૃતક પુરૂષને મરેલો કેમ નથી જાણતા ?’ આવા બીજા
પણ કેટલાક હેતુઓ તેણે બતાવ્યા, તેથી રામને ચેતના પ્રાપ્ત થઈ, એકેએક તત્કાળ તેણે વિચાર્યું
કે ખરેખર આ મારો અનુજ બંધુ લક્ષ્મણ જીવતો નથી, મરણ જ પામ્યો જણાય છે. જ્યારે

રામને આ પ્રમાણે બોધ થયો ત્યારે જટાશુ અને કૃતાંતદેવ પોતાને ઓળખાવીને પોતા પોતાના સ્થાનકે ગયા.

પછી રામે અનુજ ખંધુ લક્ષ્મણનું મૃતકાર્ય કર્યું, અને દીક્ષા લેવાની ઈચ્છાથી શત્રુધનને રાજ્ય લેવાની આજ્ઞા કરી. પરંતુ ‘હું’ પણ તમારી સાથે જ દીક્ષા લઈશ’ એમ બોલતા શત્રુધને રાજ્યથી અને સંસારથી વિમુખ થઈને રાજ્ય લેવાની ના પાડી. એટલે રામે લવણના પુત્ર અનંગદેવને રાજ્ય આપ્યું અને પોતે ચોથા પુરુષાર્થ (મોક્ષ)ને સાધવા માટે તત્પર થયા. અર્હાંધ્રાસ શ્રાવકે બતાવેલા અને મુનિસુવ્રતસ્વામીની અવિચ્છિન્ન પરંપરામાં થયેલા સુવ્રત નામના મહામુનિની પાસે તેઓ ગયા. તેમની સમીપે શત્રુધન, સુગ્રીવ, વિભીષણ અને વિરાધ વિગેરે અનેક રાજાઓની સાથે રામે દીક્ષા લીધી, જ્યારે રામલદ્ર સંસારમાંથી નીકળ્યા, ત્યારે તેમની સાથે સોળહજાર રાજાઓ વૈરાગ્ય પામીને સંસારમાંથી નીકળ્યા, તેમજ સાડત્રીસ હજાર સ્ત્રીઓએ પણ દીક્ષા લીધી, તે સર્વે શ્રીમતી સાધ્વીના પરિવારમાં રહી.

ગુરૂના ચરણ પાસે ચૌદપૂર્વ અને દ્વાદશાંગીરૂપ શ્રુતનો અભ્યાસ કરતા રામલદ્ર મુનિએ વિવિધ પ્રકારના અભિચ્છદ સહિત સાઠ વર્ષ સુધી તપસ્યા કરી; પછી ગુરૂની આજ્ઞાથી રામે એકલવિહારીપણું અંગીકાર કર્યું, અને નિર્લયપણે કોઈ અટવીમાં રહેલી ગિરિગુહામાં જઈને રહ્યા. તેજ રાત્રિએ ધ્યાનમાં સ્થિત રહેલા રામલદ્ર મુનિને અવધિગ્ન ઉત્પન્ન થયું, તેથી તેઓ ચૌદ રાજલોકપ્રમાણ બધું વિશ્વ કરસ્થવત્ જોવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે જોતાં બે દેવતાઓના માયાકપટવડે હજારો પોતાના અનુજ ખંધુ લક્ષ્મણને નરકમાં પડેલો દીકો. તે જોઈ રામમુનિ આ પ્રમાણે ચિંતન કરવા લાગ્યા કે-“હું પૂર્વ જન્મમાં ધનદત્ત નામે વણિકપુત્ર હતો અને આ લક્ષ્મણ તે લવમાં પણ મારો અનુજખંધુ વસુદત્ત નામે હતો. તે લવમાં તે વસુદત્ત કાંઈ પણ સુકૃત્ય કર્યા વગર મૃત્યુ પામ્યો હતો; અને અનેક લવમાં પરિભ્રમણ કરીને મારો અનુજ ખંધુ લક્ષ્મણ થયો હતો. અહીં પણ તેના સો વર્ષ કુમારવયમાં જૂથા ચાલ્યાં ગયાં. બાકી ત્રણસો વર્ષ માંડળિકપણામાં, ચાલીશ વર્ષ દિગ્વિજયમાં અને અગિયાર હજાર પાંચસોને સાઠ વર્ષ રાજ્યમાં-એમ બાર હજાર વર્ષનું સર્વ આયુષ્ય અનુક્રમે કાંઈપણ સત્કર્મ કર્યા વગર છેવટે નરકને આપનારું થઈ પડ્યું. માયા વિકુર્વનારા પેલા બે દેવતાઓનો એમાં કાંઈપણ દોષ નથી, કેમકે પ્રાણીઓને કર્મનો વિપાક એવોજ હોય છે.” આપું ચિંતવતાં રામ કર્મનો ઉચ્છેદ કરવામાં અધિક ઉદ્યમી થઈ વિશેષે કરીને તપસમાધિનિષ્ઠ અને મમતા રહિત થયા. એક વખતે છઠ્ઠા ઉપવાસને અંતે યુગમાત્ર દ્રષ્ટિ નાખતાં રામ સ્વંદનસ્થળ નામના નગરમાં પારણું કરવા પેઠા. ચંદ્રના જેવા નયનોત્સવરૂપ રામને પૃથ્વીપર ચાલીને આવતા જોઈ નગરજનો અતિ હર્ષથી તેમની સન્મુખ આવ્યા. નગરીની સ્ત્રીઓ તેમને ભિક્ષા આપવા માટે પોતાપોતાનાં ગૃહદ્વારે વિચિત્ર ભોજનથી પૂર્ણ એવાં પાત્રો હાથમાં લઈને ઊભી રહી. તે વખતે નગરજનોનો હર્ષકોળાહળ એવો થયો કે જેથી હાથીઓ ખીલા ઉખેડીને નાંહા અને ઘોડાઓ ઊંચા કાન કરીને ભડક્યા. રામ ઉન્નિઝત* ધર્મવાળો આહાર લેવાના ખપી હોવાથી નગરજનોએ આપવા માંડેલો આહાર લીધા વગર રાજગૃહમાં ગયા. ત્યાં પ્રતિનંદી રાજાએ ઉન્નિઝત ધર્મવાળા આહારવડે રામને પ્રતિલાભ્યા. રામે વિધિ-પૂર્વક આહાર કર્યો. દેવતાઓએ ત્યાં વસુધારાદિ પાંચ દિવ્ય કર્યા. પછી રામલદ્ર પાછા તેજ અરણ્યમાં ચાલ્યા ગયા. ‘હવે ફરીથી નગરમાં ક્ષોભ ન થાઓ અને કોઈને મારો સંઘટ્ટ ન થાઓ.’ એવી બુદ્ધિથી શુદ્ધ વિચારવાળા રામે આ પ્રમાણે અભિચ્છદ ધારણ કર્યો કે ‘જો

* તથા દીધેલો, ભિક્ષાચરણે આપવા માટે કહેલો, સૌના જમી રહ્યા પછી વધેલો આહાર.

અરણ્યમાં જ ભિક્ષાને અવસરે ભિક્ષા મળે તો મારે પારણું કરવું, નહિ તો કરવું નહિ.’ આવી અભિચ્છદ ધારણ કરી શરીરમાં પણ અપેક્ષારહિત એવા રામ પરમ સમાધિને પ્રાપ્ત થઈ પ્રતિમાધર થઈ ને રહ્યા.

એક વખતે વિપરીત શિક્ષા આપેલા વેગવાળા અપ્રવે આકર્ષણ કરેલો પ્રતિનંદી રાજ તે તરફ આવ્યો. ત્યાં આવેલા નંદનપુણ્ય નામના સરોવરમાં કાઢવની અંદર તેનો અન્ધ ખુંચી ગયો. તેની પછવાડે શોધતું તેનું સૈન્ય પણ આવ્યું. પછી પંકમાંથી અન્ધને કાઢી પ્રતિનંદી રાજએ ત્યાંજ છાવણી નાંખી, અને સ્નાન કરીને ત્યાંજ પરિવાર સાથે ભોજન કર્યું. તે સમયે ધ્યાન પારીને મુનિ પારણું કરવાની ઈચ્છાએ ત્યાં આવ્યા. પ્રતિનંદી રાજ તેમને જોઈ ને ઊભો થયો, અને અવશેષ રહેલા ભાતપાણીથી તેણે રામને પ્રતિલાલિત કર્યા. એટલે રામર્ષિએ પારણું કર્યું અને આકાશમાંથી પુષ્પવૃષ્ટિ થઈ. પછી રામમુનિએ દેશના આપી, તે સાંભળી પ્રતિનંદ્યાદિક રાજએ સમકિત યુક્ત દ્વાદશ વ્રતધારી શ્રાવક થયા. ત્યારથી મહા તપસ્વી રામ વનવાસી દેવતાઓએ પૂજતા સતા તે વનમાં ચિરકાળ રહ્યા. રામમુનિ ભવનો પાર પામવાની ઈચ્છાએ એક માસે, બે માસે, ત્રણ માસે, ચાર માસે, પારણું કરવા લાગ્યા. કોઈવાર પર્યંકાસને રહેતા, કોઈવાર ભુજ પ્રલાંબિત કરીને ઊભા રહેતા, કોઈવાર ઉત્કટિક આસને રહેતા, કોઈવાર ઊંચા બાહુ કરીને રહેતા, કોઈવાર અંશુકા ઉપર રહેતા, કોઈવાર પગની એડી ઉપર રહેતા-એમ વિવિધ પ્રકારનાં આસનવડે ધ્યાન કરતા રામ દુસ્તપ તપ તપવા લાગ્યા.

એક વખતે રામમુનિ વિહાર કરતાં કરતાં કોટિશિલા નામની શિલા ઉપર આવ્યા. જે શિલા પૂર્વે લક્ષ્મણે વિદ્યાધરોની સમક્ષ ઉપાડી હતી, તે શિલા પર રહીને રાત્રે પ્રતિમા ધારણ કરતા રામ લપકશ્રેણિનો આશ્રય કરી ‘શુકલધ્યાનાંતરદશાને પ્રાપ્ત થયા. તે વખતે અવધિજ્ઞાનથી રામની આ પ્રમાણેની સ્થિતિ જાણી ઈદ્ર થયેલા સીતાએ ચિંતવ્યું કે-‘જે આ રામ પુનઃ ભવી* થાય તો હું પાછી તેની સાથે જોડાઉં; માટે લપકશ્રેણિમાં વર્તતા આ રામમુનિને અનુકૂળ ઉપસર્ગવડે એવા ઉપદ્રવિત કરું કે જેથી તે મરણ પામીને મારા મિત્રરૂપ દેવ થાય.’ આવું ચિંતવન કરીને સીતેંદ્ર રામની પાસે આવ્યા, અને ત્યાં વસંતઋતુથી વિભૂષિત એવું એક મોટું ઉદ્યાન વિકુવ્યું. તેમાં કોકીલાઓ કૂજિત કરવા લાગી, મલયાનિલ વાવા લાગ્યો, પુષ્પોની સુગંધથી હર્ષ પામતા ભમરાઓ ગુંજારવ કરતાં ભમવા લાગ્યા અને આશ્ર, ચંપક, કંકીલ્લિ, શુભાળ અને ઘેરસલીનાં વૃક્ષોએ સઘ કામદેવના નવીન અસ્તરૂપ પુષ્પોને ધારણ કર્યા. પછી સીતેંદ્રે સીતાનું રૂપ વિકુર્વી ખીજી સ્ત્રીઓને સાથે લઈ રામની પાસે આવીને કહ્યું-‘હે પ્રિય ! હું તમારી પ્રિયા સીતા છું અને તમારી પાસે આવી છું. હે નાથ ! તે વખતે પોતાને પીડિત માનનારી મેં તમારા જેવા રાગી પતિને છોડી દઈ દીક્ષા લીધી પણ પછવાડે મને ઘણો પશ્ચાત્તાપ થયો છે. આ વિદ્યાધરોની કુમારીઓએ આજે મારી પ્રાર્થના કરી કે ‘તમારા પતિ રામને પ્રાર્થના કરી અમારા પતિ કરો, તમે દીક્ષા છોડી દો, અને પાછા રામના પટ્ટરાણી થાઓ, તમારી આજ્ઞાથી અમે પણ રામની પત્નીઓ થઈશું.’ તેથી હે રામ ! આ વિદ્યાધરોની કન્યાઓને પરણો. હું પૂર્વની જેમ તમારી સાથે રમીશ. મેં કરેલા તે અપમાનને ક્ષમા કરો.” આ પ્રમાણે સીતેંદ્રે કહ્યા પછી તે વિકુર્વેલા ખેચરકુમારીઓએ કામદેવને સજીવન કરવામાં ઔષધરૂપ વિવિધ પ્રકારનું સંગીત કરવા માંડ્યું. સીતેંદ્રનાં તેવાં વચનોથી વિદ્યાધરીઓના સંગીતથી અને

વિકુર્વેલા વસંતઋતુથી રામલદ્ર મહામુનિ જરાપણ ક્ષોભ પામ્યા નહિ; જેથી માઘમાસની શુકલ દ્વાદશીએ રાત્રિના છેલ્લા પહોરે રામમુનિને કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. સીતેદ્રે અને બીજા દેવતાઓએ વિધિપૂર્વક ભક્તિથી કેવળજ્ઞાનનો મહિમા કર્યો. પછી સુવર્ણકમળપર એસી દિવ્ય આમર અને દિવ્ય છત્રથી શોભિત રામર્ષિએ ધર્મદેશના આપી. દેશનાને અતે સીતેદ્રે પોતાનો અપરાધ ખમાવી પ્રણામ કરીને લક્ષ્મણની અને રાવણની ગતિ પૂછી, એટલે રામર્ષિ બોલ્યા-“હમણા શંખુક સહિત રાવણ અને લક્ષ્મણ ચોથી નરકમાં છે; કેમકે પ્રાણીઓની ગતિ કર્મને આધીન છે. નરકના આયુષ્યને અનુભવીને તે રાવણ અને લક્ષ્મણ પૂર્વ વિદેહના આભૂષણરૂપ વિજયાવતી નગરીને વિષે સુનંદ અને શેલિણીના પુત્ર જિનદાસ અને સુદર્શન નામે થશે. ત્યાં નિરંતર જિનધર્મને પાળશે. ત્યાંથી મૃત્યુ પામીને સૌધર્મ દેવલોકમાં દેવતા થશે. ત્યાંથી રચવીને પાછા વિજયાપુરીમાં જ શ્રાવક થશે. ત્યાંથી મૃત્યુ પામી હરિવર્ષ ક્ષેત્રમાં બંને યુગલિક પુરૂષો થશે. ત્યાંથી મૃત્યુ પામીને દેવલોકમાં જશે. ત્યાંથી રચવી પાછા વિજયાપુરીમાં કુમારવર્તિ રાજા લક્ષ્મીરાણીના જયકાંત અને જયપ્રભ નામે કુમારો થશે. ત્યાં જિનોક્ત સંયમને પાળી મૃત્યુ પામીને બંને લાંતક નામના છઠ્ઠા કલ્પમાં દેવતા થશે. તે સમયે તું અચ્યુત દેવલોકમાંથી રચવી આ ભરતક્ષેત્રમાં સર્વરતનમતિ નામે ચક્રવર્તી થઈશ અને તે બંને લાંતક દેવલોકમાંથી રચવીને ઈંદ્રાયુધ અને મેઘરથ નામે તારા પુત્રો થશે. પછી તું દીક્ષા લઈને વૈજયંત નામના બીજા અનુત્તર વિમાનમાં જઈશ. ઈંદ્રાયુધ જે રાવણનો જીવ તે શુભ ત્રણ ભવ કરી તીર્થંકરગોત્રને ઉપાર્જન કરશે અને તીર્થંકર થશે. તે વખતે તું વૈજયંત વિમાનથી રચવીને તેનો ગણધર થઈશ. પ્રાંતે તમે બંને મોક્ષને પામશો. લક્ષ્મણનો જીવ જે તારો પુત્ર મેઘરથ તે શુભ ગતિઓને પામશે. પછી પુષ્કરવર દ્વીપના પૂર્વ વિદેહના આભૂષણ રૂપ રતનચિત્રા નગરીમાં તે ચક્રવર્તી થશે. ચક્રવર્તીની સંપત્તિ ભોગવી અને દીક્ષા લઈ અનુક્રમે તે તીર્થંકર થશે અને છેવટે નિર્વાણને પામશે.”

આ પ્રમાણે સાંભળી સીતેદ્ર રામર્ષિને નમીને પૂર્વના રનેહને લીધે જ્યાં લક્ષ્મણ દુઃખ ભોગવતા હતા ત્યાં આવ્યા. ત્યાં શંખુકને અને રાવણને સિંહાદિત રૂપો વિકુર્વિને લક્ષ્મણની સાથે કાંધથી યુદ્ધ કરતા જોયા. તે વખતે ‘તમને પરસ્પર યુદ્ધ કરનારાઓને કાંઈ આમાં દુઃખ થશે નહીં’ એમ બોલતા પરમાધાર્મિકોએ કાંધથી તેમને અમિકુંડમાં નાખ્યા. ત્યાં તે ત્રણે જણ બળવા લાગ્યા. તેની અંદર અંગ ગદ્ગદ થવાથી ઊંચે સ્વરે પોકાર કરતા તેઓને ખેંચી લઈ પાછા પરમાધાર્મિકોએ બળાત્કારે તપાવેલા તેલની કુંભીમાં નાખ્યા. ત્યાં પણ દેહ વિલીન થયા પછી તેમને ભટ્ટીમાં નાખ્યા. ત્યાં તડતડાટ શબ્દે કુટી જતા તેઓ અત્યંત દુઃખી થયા. આ પ્રમાણે તેમનું દુઃખ જોઈ સીતેદ્રે પરમાધાર્મિકોને કહ્યું-‘અરે ! દુષ્ટો ! શું તમે જાણતા નથી કે આ ત્રણે ઉત્તમ પુરૂષો છે. હે અસુરો ! તમે દૂર ખસી જાઓ અને એ મહાત્માઓને છોડી દો.’ આ પ્રમાણે અસુરોને વારી તેણે શંખુક અને રાવણને કહ્યું-‘તમે પૂર્વે એવું દુષ્ટત્વ કર્યું છે કે જેથી આવા નરકમાં આવ્યા છો. આ પ્રમાણે તેનું પરિણામ જોયા છતાં પણ હજી સુધી તમે પૂર્વ વૈરને કેમ છોડતા નથી ?’ આવી રીતે તેમને યુદ્ધ કરતા નિષેધીને સીતેદ્રે કેવળજ્ઞાની રામે જે તેમનો આગામી ભવસંબંધ કહ્યા હોતો તે સર્વ લક્ષ્મણને અને રાવણને બોધ થવા માટે કહી સંભળાવ્યો. એટલે તેઓ બોલ્યા-‘હે કૃપાનિધિ ! તમે બહુ સારું કર્યું, તમારા શુભ ઉપદેશથી અમે અમારાં અત્યારસુધીનાં દુઃખને ભૂલી ગયા છીએ, પણ પૂર્વજન્મોપાર્જિત દૂર કર્મોએ અમને આ લાંબા કાળનો નરકાવાસ આપેલો છે, તેનું વિષમ દુઃખ હવે કોણ મટાડશે ?’ આવાં

તેમનાં વચન સાંભળી સીતેંદ્ર કરુણા લાવીને બોલ્યા કે-‘હું’ તમને ત્રણેને આ નરકમાંથી દેવલોકમાં લઈ જઈશ, એમ કહી તેણે પોતાના હાથવતી ત્રણેનો ઉદ્ધાર કર્યો (ઉપાડ્યા), પરંતુ તત્કાળ તેઓ પારાની જેમ કણ કણ થઈને તેના હાથમાંથી સરી ગયા અને તેઓનાં અંગ મળી ગયાં, એટલે ફરીવાર પાછા સીતેંદ્રે ઉપાડ્યા, તે વખતે પણ પૂર્વની જેમ વેરણ-છેરણ થઈ ગયા અને મળી ગયા. પછી તેઓએ સીતેંદ્રને કહ્યું કે-‘હું ભદ્ર ! તમારા ઉદ્ધાર કરવાથી ઉલટું અમને અધિક દુઃખ થાય છે, માટે હવે અમને છોડી દો અને તમે દેવલોકમાં જાઓ; પછી તેમને મૂકી દઈને સીતેંદ્ર રામની પાસે આવ્યા, અને રામને નમીને શાશ્વત અર્ધતની તીર્થયાત્રા કરવા માટે નંદીશ્વરાદિક તીર્થોએ ગયા. પાછા વળતાં માર્ગમાં દેવકુરુ ક્ષેત્રમાં ભામંડલ રાજાના જીવને યુગલિકપણે ઢીઠો, પૂર્વના સ્નેહથી તેને સારી રીતે પ્રતિબોધ કરીને સીતેંદ્ર પોતાના કલ્પમાં ગયા.

ભગવાન રામર્ષિ કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી પચીશ વર્ષ સુધી પૃથ્વીમાં વિચરી, ભવી જીવોને બોધ કરી, પંદર હજાર વર્ષનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરી, છેવટે કૃતાર્થ થઈ શૈલેશી-પણાને અંગીકાર કરીને શાશ્વત સુખવાળા આનંદમય પદ (મોક્ષ) ને પ્રાપ્ત થયા.

इत्याचार्यश्रीहेमचंद्रविरचिते त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरिते
महाकाव्ये सप्तमे पर्वणि रामनिर्वाणगमनो
नाम दशमः सर्गः

સર્ગ ૧૧ મો.

શ્રી નમિનાથજી ચરિત્ર

દેવતાઓએ જેમના ચરણને પૂજેલા છે, જે કર્મરૂપી વૃક્ષોમાં ગજેન્દ્રરૂપ છે અને પૃથ્વીમાં કલ્પવૃક્ષરૂપ છે એવા શ્રી નમિજિનેન્દ્રને નમસ્કાર થાઓ. હવે આ વિશ્વના આ લોક અને પરલોકના ઉપકારને માટે એ પ્રભુનું પવિત્ર ચરિત્ર કહેવામાં આવશે.

આ જંબૂદ્વીપના પશ્ચિમ વિદેહને વિષે ભરત નામના વિજયમાં સંપત્તિના ભંડાર રૂપ કૌશાંબી નામે નગરી છે. તે નગરીમાં દંદ્રની જેવા અખંડ શાસનવાળો અને સર્વ અર્થને સિદ્ધ કરનાર સિદ્ધાર્થ નામે રાજા હતો. તેનામાં ગાંભીર્ય, ધૈર્ય, ઔદાર્ય, વીર્ય અને બુદ્ધિ વિગેરે સર્વ અદ્ભુત ગુણો પરસ્પર સ્પર્ધા કરતા હોય તેમ આવીને રહેલા હતા. અતિ ઉન્નતિવાળા તે રાજાની વિસ્તાર પામેલી સંપત્તિ માર્ગવૃક્ષની છાયાની જેમ વિશ્વના ઉપકાર માટે હતી. કમળમાં રાજહંસની જેમ તેના અત્યંત નિર્મળ મનમાં નિરંતર એક ધર્મજ નિવાસ કરી રહ્યો હતો.

અન્યદા એ સિદ્ધાર્થ રાજાએ ભવથી વિરક્ત થઈ તૃણની જેમ સર્વ લક્ષ્મીને છોડી દઈ સુદર્શન મુનિની પાસે દીક્ષા લીધી. તે રાજર્ષિ વીશ સ્થાનકોમાંહેનાં કેટલાંક સ્થાનકોના આરાધનવડે તીર્થંકરના મકર્મ ઉપાર્જન કરી સમ્યક્ પ્રકારે વ્રત પાળી, મૃત્યુ પામીને અપરાજિત વિમાનમાં દેવપણે ઉત્પન્ન થયા.

આ જંબૂદ્વીપના ભરતક્ષેત્રને વિષે જેમાં ધર્મમાં આદરવંત લોકો રહેલા છે એવી મિથિલા નામે નગરી છે. રત્નસુવર્ણમય હવેલીઓ અને દુકાનોથી ગર્ભિત એવો તે નગરીનો કિલ્લો જાણે પૃથ્વીના સર્વસ્વનો ડાબલો હોય તેવો શોભે છે. ચારે તરફ સ્ત્રનોથી જડિત એવી તે નગરીના ઉદ્યાનની વાપિકાઓ તેના તીરપર રહેલાં વૃક્ષોના પરાગવડે પકિલ થઈ રહેલી છે. તે નગરીમાં સર્વ શત્રુઓનો વિજય કરનાર અને પરમ લક્ષ્મીવડે પૃથ્વીના દંદ્રપદને ધારણ કરનાર વિજય નામે રાજા હતો. યુવાન પુરૂષોને કામદેવ જીતે તેમ બ્રગુદી ચંદ્રાવ્યા વગર અને સેનાને સજ્જ કર્યા વગર તે લીલામાત્રમાં શત્રુઓને જીતી લેતો હતો. વળી તે રાજા સમુદ્રની જેવો અગાધ, ચંદ્રની જેવો આલ્હાદક, પવનની જેવો બળવાન અને સૂર્યની જેવો તેજસ્વી હતો. જાણે અંગવતી ભૂમિ હોય તેવી, સર્વ અંતઃપુરના મંડનરૂપ અને શીલરૂપ મંડનથી શોભિત વપ્રા નામે તે રાજાને મુખ્ય રાણી હતી. તે રાણી ગંગાની જેવી સ્વચ્છ, ગંભીર, જગતને પાવન કરનારી અને ચંદ્રિકાના જેવી નયનને આનંદ આપનારી હતી. તેમજ સત્ય વચન અને શિલાદિક જે જે ઉત્તમ ગુણો જેવામાં આવે છે તે તે ઉજ્જવલ ગુણોથી તે વપ્રાદેવી સ્ત્રીઓમાં એક દૃષ્ટાંતરૂપ હતી.

અહીં સિદ્ધાર્થ રાજાના જીવે અપરાજિત વિમાનમાં તેત્રીશ સાગરોપમનું આયુષ્ય પૂર્ણ થયું. પછી ત્યાંથી રથવી આશ્વન માસની પૂર્ણિમાએ આશ્વની નક્ષત્રમાં વપ્રાદેવીના ઉદરમાં આવીને અવતર્યો. તે સમયે ત્રણ જગતમાં ઉદ્યોત થઈ રહ્યો. રાત્રિના અવશેષ ભાગે તીર્થંકરના જન્મને સૂચવનારા ચૌદ મહા સ્વપ્નો વપ્રાદેવીએ જોયાં. પિતાના મનો-

રથનો જેમ તે ગર્ભ અનુક્રમે વધવા લાગ્યો, અને માતાને અતિ લાવણ્ય આપનાર તેમજ સુખ કરનાર થયો. ગર્ભસમય પૂર્ણ થતાં શ્રાવણ માસની કૃષ્ણ અષ્ટમીએ અશ્વિની નક્ષત્રમાં નીલ કમલથી લાંછિત અને સુવર્ણ કાંતિવાળા કુમારને દેવીએ જન્મ આપ્યો. આસનકંપથી તે હકીકત જાણી દિક્રકુમારીઓએ ત્યાં આવીને દેવીનું અને કુમારનું વિધિપૂર્વક સૂતીકર્મ કર્યું. પછી શકેન્દ્ર પ્રભુને મેરુગિરિના મસ્તક પર લઈ ગયા. ત્યાં અન્યુતાદિ ચૌસઠ ઈન્દ્રોએ તીર્થજળથી પ્રભુને સ્નાત્ર કરાવ્યું. સ્નાત્ર કરી રહ્યા પછી શકેન્દ્રે પુષ્પાદિવડે પ્રભુનું અર્ચન કરી આરતી ઉતારીને આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરવાનો આરંભ કર્યો.

“હો પરમેશ્વર ! મોક્ષમાર્ગના કહેનાર, સર્વ કર્મનો સંહાર કરનાર, અનેક કષાયોનો પ્રહાર કરનાર એવા તમે જય પામે. હો જગદ્ગુરુ ! કુમતિને ટાળનાર, જગતને દોરનાર (નાયક) અને સદ્બોધને પ્રવર્તાવનાર એવા તમને નમસ્કાર કરું છું. સર્વ વિશ્વને ઐશ્વર્ય આપનાર વિશ્વમાં પાપનો તિરસ્કાર કરનાર, અવિકારી અને ઉપકારી એવા તમારાથી આ બધું જગત સનાથ છે. ધર્મના ખીજને વાવનાર, અતિશય સંપત્તિને ધારનાર અને શ્રુતસ્કંધના રચનાર એવા તમને નમસ્કાર છે. કુમાર્ગથી નિવૃત્ત કરનાર, મુક્તિમાર્ગને ખતાવનાર અને સર્વને ઉપદેશ કરનાર એવા તમારાથી હવે ધર્મની ઉત્પત્તિ થશે. નવીન તીર્થની પ્રતિષ્ઠા કરનાર, તપસંપત્તિને આચરનાર અને જગતના અધિષ્ઠાતા એવા તમારા અમે કિંકર છીએ. હો ગૌલોકચશરણ પ્રભુ ! મોક્ષસુખને આપનાર અને વિશ્વને અલય દેનાર એવા તમારે શરણે હું પ્રાપ્ત થયો છું. રે જગત્પતિ ! જેવા તમે આ લવમાં મારા સ્વામી થયા છો, તેવી રીતે લવાંતરમાં પણ મારા સ્વામી થાઓ, એ સિવાય ખીજે કાંઈ મારો મનોરથ નથી.”

આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરીને ઈન્દ્રે પ્રભુને લઈ વપ્રાદેવીના પડખામાં જેમ હતા તેમ પાછા મૂકી દીધા. પ્રાતઃકાળે વિજય રાજાએ કારાગૃહમાંથી કેદીઓને છોડી મૂકી મોટા હર્ષવડે પુત્રજન્મનો મહોત્સવ કર્યો. પ્રભુ જ્યારે ગર્ભમાં હતા ત્યારે શત્રુઓએ મિથિલા નગરી રૂંધેલી હતી, તે વખતે વપ્રાદેવી મહેલ ઉપર ચડ્યા હતા, તેમને જોઈને ગર્ભના પ્રભાવથી સર્વ શત્રુઓ આવી વિજયરાજાને નમી પડ્યા હતા, તે ઉપરથી રાજાએ પ્રભુનું નમિ એવું નામ પાડ્યું. ઈન્દ્રે આદેશ કરેલી ધાત્રીઓએ હંમેશાં ચાલન કરેલ શ્રી નમિનાથ ખીજ ચંદ્ર હોય તેમ વધવા લાગ્યા. બાલ્યવય નિર્ગમન થતાં પ્રભુ પંદર ધનુષ જોડી કાચાવાળા થયા, અને પિતાની આજ્ઞાથી રાજકન્યા સાથે પરણ્યા. જન્મથી અઢી હજાર વર્ષ ગયા પછી લોગકળકર્મને જાણનારા પ્રભુએ પિતાએ આપેલું રાજ્ય સ્વીકાર્યું. રાજ્યાવસ્થામાં પાંચહજાર વર્ષ ગયાં, એટલે લોકાંતિક દેવતાઓએ આવી પ્રભુને કહ્યું ‘તીર્થ પ્રવર્ત્તાવો.’ પછી નમિનાથપ્રભુ સુપ્રભ નામના પુત્રને રાજ્ય ઉપર બેસારી તિર્થદ્વનુલક દેવતાઓએ પૂરેલા દ્રવ્યવડે વાર્ષિક દાન આપવા લાગ્યા. વાર્ષિક દાન અપાઈ રહ્યા પછી સુપ્રભ વિગેરે રાજાઓથી અને ઇન્દ્રાદિક દેવોથી પરવરેલા પ્રભુ દેવકુરૂ નામની શિખિકામાં બેસીને સહસ્રાબ્દ વન તરફ ચાલ્યા.

અનુક્રમે જ્યાં બ્રમરાઓનો સમૂહ કદંબ વૃક્ષોને ચુંબન કરવામાં આસક્ત હતો, ઉદાનપાળો મલ્લિકાનાં પુષ્પો ચુંટવામાં વ્યાકુળ હતા, ખરતા ગુલાબના પુષ્પોથી જેતું ભૂમિતળ ગુલાબી રંગનું થયેલું હતું, જ્યાં સિરીષ પુષ્પોના સમૂહવડે કામી જનો સંતારો કરતા હતા, અને વહેતા રેંટમાંથી ઉછળતા જગાબંદુઓવડે જ્યાં ગ્રીષ્મઋતુ છતાં પણ વર્ષાઋતુ દેખાતી હતી-એવા સહસ્રાબ્દ વનમાં પ્રભુએ પ્રવેશ કર્યો, અને અષાઢ માસની કૃષ્ણ નવ-

મીએ અગ્નિની નક્ષત્રમાં દિવસને પાછલે પહોરે પ્રભુએ છઠ્ઠ તપ કરીને એકહજાર રાત્રીઓની સાથે દીક્ષા લીધી. તત્કાળ પ્રભુને મનઃપર્યવશાન ઉત્પન્ન થયું. બીજે દિવસે વીરપુરમાં દત્ત રાત્રીને ઘેર પ્રભુએ ક્ષીરવડે પારણું કર્યું. દેવતાઓએ ત્યાં વસુધારાદિ પાંચ દિવ્ય કર્મો, દત્ત રાત્રીએ તે ઠેકાણે પીઠ કરી, અને પ્રભુએ ત્યાંથી અન્યત્ર વિહાર કર્યો. નવ માસ પર્યંત વિહાર કરીને પાછા પોતાના દીક્ષાસ્થાનવાળા સહસ્રાન્ન વનમાં પ્રભુ પધાયો અને છઠ્ઠ તપ કરીને ધોરસલીના વૃક્ષની નીચે પ્રતિમાપણે રહ્યા. માગશર માસની શુકલ એકાદશીને દિવસે અગ્નિની નક્ષત્રમાં ઘાતીકર્મનો ક્ષય થવાથી પ્રભુને ઉજ્જવળ કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. દેવતાઓએ તત્કાળ ત્યાં આવીને સમોસરણ રચ્યું. જે એકસો ને એંશી ધનુષ્ય ઓંચા આસોપાલવના વૃક્ષથી શોભિત હતું, તે આસોપાલવના વૃક્ષને પ્રદક્ષિણા કરી, તીર્થને નમસ્કાર કરીને પ્રભુ પૂર્વાભિમુખે રત્નસિંહાસનપર બિરાજમાન થયા. તત્કાળ વ્યંતર દેવતાઓએ બીજી ત્રણ દિશાઓમાં રત્નસિંહાસનની ઉપર પ્રભુનાં પ્રતિબિંબો વિકુન્ઠ્યાં. શ્રીમાન્ ચતુર્વિંધ સંઘ આવીને યોગ્ય સ્થાને બેઠો. પછી સૌધર્મેન્દ્ર ભગવંતને નમસ્કાર કરી આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરવા લાગ્યો—

“હે પ્રભુ ! તમે કેવળજ્ઞાન રૂપ નેત્રથી આ બધા જગતને જુઓ છો, જેથી ત્રણ નેત્રવાળા તમને નમસ્કાર છે. પાંત્રિશ અતિશય સહિત વચનવાળા અને ચોત્રીશ અતિશયવાળા પરમેષ્ઠીસ્વરૂપ તમને નમસ્કાર છે. હે નાથ ! માલવકૌષિકી છે મુખ્ય જેમાં એવા આમ અને રાગથી મનોહર અને સર્વ ભાષાને અનુસરનારી તમારી વાણીની અમે ઉપાસના કરીએ છીએ. ગરૂડના દર્શનથી જેમ દૃઢ નાગપાશ પણ તૂટી જાય, તેમ તમારા દર્શનથી પ્રાણીઓના દૃઢ કર્મપાશ પણ તૂટી જાય છે. તમારા દર્શનથી પ્રાણીઓ જાણે મોક્ષની નિઃશ્રેણી હોય તેવી ગુણકાણીની શ્રેણીપર શનૈઃ શનૈઃ ચડે છે. હે સ્વામિન્ ! સાંભળેલા, સંભારેલા, સ્તુતિ કરેલા, ધ્યાન કરેલા, ભેયેલા, સ્પર્શેલા અને નમસ્કાર કરેલા તમે જે તે પ્રકારે સુખને માટે જ થાઓ છો. હે સ્વામી ! અમારા પૂર્વના પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય જ છે કે જેથી અસાધારણ સુખ આપનાર તમે આજે દષ્ટિગોચર થયા છો. હે નાથ ! અમારા સ્વર્ગરાજ્ય વિગેરે સુખનું ગમે તે ભલે થાઓ; પણ તમારી દેશનાની વાણી કદિ પણ અમારા હૃદયમાંથી જશે નહિ.”

આ પ્રમાણે ઇન્દ્ર પ્રભુના ગુણની સ્તુતિ કરી વિરામ પામ્યા. પછી ત્રણ જગતના ગુરૂ પ્રભુએ આ પ્રમાણે ધર્મદેશના આપી—

“આ સંસાર અસાર છે, ધન નદીના તરંગ જેવું ચંચળ છે, અને શરીર વિજળીના વિદાસ જેવું નાશવંત છે, તેથી ચતુર જનોએ તે ત્રણેમાં સર્વથી અનાસ્થા રાખી મુમુક્ષુ થઈ મોક્ષમાર્ગરૂપ ચતિધર્મને વિષે પ્રયત્ન કરવો. જો તેમ કરવાને અશક્ત હોય તો તેની આકાંક્ષા રાખી સમકિતયુક્ત બાર પ્રકારના શ્રાવકધર્મને માટે તત્પર થવું. શ્રાવકે પ્રમાદ છોડી મન વચન કાયાએ કરી ધર્મ સંબંધી ચેષ્ટાવડેજ અહોરાત્રિ નિર્ગમન કરવાં. શ્રાવકે બ્રાહ્મમુહૂર્તમાં ઊઠી પરમેષ્ઠી મંત્રનું સ્મરણ કરીને વિચારવું કે મારો શો ધર્મ છે ? હું કેવા કુળનો છું ? અને મારે શું વ્રત છે ? પછી પવિત્ર થઈ પુણ્ય નૈવેદ્ય અને સ્તોત્રવડે ગૃહચૈત્યમાં દેવપૂજા કરી, યથાશક્તિ પચ્ચખખાણ કરીને પછી મોટે દેરાસરે જવું. ત્યાં વિધિવડે પ્રવેશ કરી પ્રભુને ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરવી અને પુષ્પાદિકવડે પ્રભુને પૂજીને ઉત્તમ સ્તોત્રવડે સ્તુતિ કરવી. પછી ગુરૂની પાસે જઈ વંદનાપૂર્વક વિશુદ્ધાત્માવાળા પ્રાણીએ પચ્ચખખાણને પ્રકાશિત કરવું. (પચ્ચખખાણ લેવું.) ગુરૂના દર્શન થતાંજ ઉભા થવું, તેમના

આગમનને વખતે સામું જવું, મસ્તકપર અંજલી જોડવી, પોતે આસન નાખી દેવું, અને ગુરૂ આસનપર બેસે એટલે ભક્તિપૂર્વક પયું પાસના કરવી; તેમ જ જ્યારે ગુરૂ જાય ત્યારે પાછળ જવું. આ પ્રમાણે કરવાથી ગુરૂ મહારાજની પ્રતિપત્તિ થાય છે. પછી ગુરૂ પાસેથી પાછા ફરીને પોતાને ઘરે જવું, અને પછી સદ્બુદ્ધિપૂર્વક ધર્મના અવિરોધપણે અર્થચિંતન (વ્યાપાર ઉદ્યોગ) કરવું. પછી મધ્યાનહ કાળે ફરી જિનપૂજા કરીને ભોજન કરવું. ત્યાર-બાદ શાસ્ત્રવેત્તાઓની સાથે શાસ્ત્રાનું રહસ્ય વિચારવું. પછી સંધ્યા વખતે ફરીવાર દેવા-ચર્ચન કરી, આવશ્યક કર્મ (પ્રતિક્રમણ) આચરવું, અને પછી ઉત્તમ પ્રકારે સ્વાધ્યાસ ધ્યાન કરવું. રાત્રે યોગ્ય સમયે દેવગુરૂના સ્મરણથી પવિત્ર થઈ અદ્ય નિદ્રા કરવી, અને પ્રાયઃ અપ્રહ્મપણાને વર્જવું. વચમાં જો નિદ્રાનો છેદ થાય (નિદ્રા જોડી જાય) તો સ્ત્રીના અંગ વિષે ચિંતવન કરવું, અને માહાત્મા મુનિઓએ જેનાથી નિવૃત્તિ કરી છે તેનો વિચાર કરવો. સ્ત્રીનું શરીર, ગ્રંથીઓ, વિષ્ણુ, મૂત્ર, મલ, શ્લેષ્મ, મળ્લ અને અસ્થિથી ભરપૂર છે, તેમ જ સ્નાયુથી સીવેલી ચર્મની કોથળીરૂપ છે. જો સ્ત્રીના શરીરનું અંદરના અને બહારના ભાગનું વિપર્યયપણું કરવામાં આવે અર્થાત્ અંદરના ભાગને બહાર લાવવામાં આવે તો દરેક કામી પુરૂષને ગીધ અને શિયાળથકી તેના શરીરનું રક્ષણ કરવું પડે. જો કામદેવ સ્ત્રીરૂપ શસ્ત્રથી આ જગતને છતવાને ઇચ્છતો હોય તો તે મૂઢ બુદ્ધિવાળો હલકા પીંછાનું શસ્ત્ર શા માટે લેતો નથી? અહો! સંકલ્પમાંથી ઉત્પન્ન થનારા કામદેવે આ વિશ્વને બહુ વિડંબિત કર્યું છે, પણ તે દુઃખનું મૂળ સંકલ્પ જ છે એવું ચિંતવન કરવું. જે જે બાધકકારી દોષ હોય તેનો પ્રતિકાર ચિંતવવો, અને તેવા દોષથી મુક્ત એવા મુનિઓને વિષે હર્ષ પામવો, સર્વ જીવોને વિષે રહેલી મહાદુઃખકારક ભવસ્થિતિ વિષે વિચાર કરી સ્વભાવથી જ સુખદાયક એવા મોક્ષમાર્ગનો શોધ કરવો. જેમાં જિનેશ્વર દેવ, દયા, ધર્મ અને મુનિઓ ગુરૂ છે એવા શ્રાવકપણાની કચે અમૂઢ (પંડિત) જન શ્લાઘા ન કરે? વળી ઉત્તમ પ્રાણીએ તે તે સમયે આવા મનોરથ કરવા કે ‘હું જિનધર્મ રહિત ચક્રવર્તી થવાને પણ ઇચ્છતો નથી, પરંતુ જૈનધર્મવાસિત ક્રિકર કે દરિદ્રી થવાને ઇચ્છું છું. વળી સર્વ સંગ છોડી દઈ, જીર્ણ વસ્ત્ર પહેરી, મલીન શરીર રાખી અને માધુકરી વૃત્તિ અંગીકાર કરી હું મુનિચર્યાને ક્યારે આચરીશ? દુઃશીલ જનોનો સંસર્ગ છોડી, ગુરૂના ચરણરજના સ્પર્શ કરી, યોગનો અભ્યાસ કરતો સતો હું આ સંસાર છેદવાને ક્યારે સમર્થ થઈશ? અર્ધ રાત્રે નગરની બહાર કાયોત્સર્ગ કરીને સ્તંભવત્ થયેલા મારા શરીર સાથે વૃષભો ક્યારે પોતાના સ્કંધને ઘસ્યા કરશે? વનમાં પક્ષાસન કરી અને મૃગના બચ્ચાને ઉત્સંગમાં રાખીને રહેલા એવા ‘મારા મુખને વૃદ્ધ મૃગો ક્યારે આવીને સુંઘશે? શત્રુ અને મિત્રમાં, તૃણ અને સ્ત્રીમાં, સુવર્ણ અને પાષાણમાં, મણિ અને મૃત્તિકામાં તેમજ મોક્ષ અને સંસારમાં મારી બુદ્ધિ સમાન ક્યારે થશે?’ આ પ્રમાણે મુક્તિગૃહની નિસરણી-રૂપ ગુણશ્રેણી ઉપર ચડવાને માટે પરમ આનંદરૂપ લતાના મૂળભૂત મનોરથો હંમેશાં કર્યાં કરવાં. આવી રીતે અહોરાત્રિની ચર્ચા પ્રમાદરહિતપણે આચરતો અને યથાર્થ રીતે કહેલા “વ્રતોને વિષે સ્થિત રહેતો શ્રાવક ગૃહસ્થપણામાં પણ વિશુદ્ધ થાય છે.”

આ પ્રમાણે પ્રભુએ દેશના આખી, તે સાંભળીને ઘણા મનુષ્યોએ દીક્ષા લીધી. તેમાં કુંભ વિગેરે સત્તર ગણધરો થયા. પ્રભુની દેશનાને અંતે કુંભ નામના ગણધરે દેશના આખી. તે દેશના પૂર્ણ થયા પછી ઈંદ્રાદિક દેવો પ્રભુને નમસ્કાર કરીને પોતાપોતાને સ્થાનકે ગયા.

શ્રી નર્મિનાથ પ્રભુના તીર્થમાં ત્રણ નેત્રવાળો, ચાર મુખવાળો, સુવર્ણ જેવા વર્ણવાળો, વૃષભના વાહનપર બેસનારો, ચાર દક્ષિણે ભુજામાં બીજોડ, શક્તિ, મુદ્ગર અને અભય તથા ચાર

વામભુજમાં નકુલ, ફરશી, વજ્ર અને અક્ષમાલાને ધારણ કરનારો ભૂકુટિ નામે ચક્ષુ થયો. તેમજ શ્વેત અંગવાળી, હંસના વાહનપર બેસનારી, બે દીક્ષેણુ ભુજમાં વરદ અને ખડ્ગ તથા બે વામ ભુજમાં બીજેડું ને કુંતને ધારણ કરનારી ગાંધારી નામે શાસનદેવી થઈ. આ બન્ને દેવતા નમિનાથ પ્રભુના શાસનદેવતા થયા. એ બન્ને ચક્ષુ ને ચક્ષુણી નિરંતર જેમની સમીપે રહેતા હતા એવા પ્રભુએ નવ માસે ઉણા અઢી હજાર વર્ષ સુધી પૃથ્વીપર વિહાર કર્યો. તેટલા વિહારમાં પ્રભુને વીશહજાર સાધુઓ, એકતાલીશ હજાર સાધ્વીઓ, સાડાચારસો ચૌદ પૂર્વધારી, એક હજાર ને છસો અવધિજ્ઞાની, બારસો ને આઠ મનઃપર્યવજ્ઞાની, સોળસો કેવળજ્ઞાની, પાંચહજાર વૈકિયલ્પિયવાળા, એકહજાર વાદલ્પિયવાળા, એક લાખ ને સીરોર હજાર શ્રાવકો અને ત્રણ લાખ ને અડતાળીશ હજાર શ્રાવિકા-એટલો પરિવાર થયો.

પોતાનો મોક્ષકાળ નજીક જાણી પ્રભુ સમેતગિરિએ પધાર્યા. ત્યાં એકહજાર મુનિઓની સાથે પ્રભુએ અનશન ગ્રહણ કર્યું. એક માસને અંતે વૈશાખ માસની કૃષ્ણ દશમીએ અશ્વિન નક્ષત્રમાં શ્રી નમિનાથ પ્રભુ તે મુનિઓની સાથે અવ્યયપદ (મોક્ષ) ને પ્રાપ્ત થયા. કુમાર-પણામાં અઢીહજાર વર્ષ, રાજ્યમાં પાંચહજાર વર્ષ અને તત્તમાં અઢીહજાર વર્ષ-એમ સર્વ મળી દશહજાર વર્ષનું આયુષ્ય શ્રી નમિનાથ પ્રભુનું પૂર્ણ થયું. મુનિસુત પ્રભુના નિર્વાણ પછી છ લાખ વર્ષ નિર્ગમન થયાં ત્યારે શ્રી નમિનાથનું નિર્વાણ થયું. પ્રભુના નિર્વાણના બખર અવધિજ્ઞાનવડે જાણી સર્વ ઇંદ્રોએ દેવતાઓ સહિત ત્યાં આવી પરિવાર સહિત શ્રી નમિનાથ ભગવાનનો શરીરસંસ્કારપૂર્વક નિર્વાણોત્સવ કર્યો.

इत्याचार्यश्रीहेमचंद्रविरचिते त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरिते

महाकाव्ये सप्तमे पर्वणि नमिनाथचरितवर्णनोनाम

एकादश सर्गः ॥ ११ ॥

સર્ગ ૧૨ મો.

શ્રી હરિષેષુ ચક્રવર્તીનું ચરિત્ર.

શ્રી નમિનાથ પ્રભુ વિહાર કરતા હતા, તે સમયમાં હરિષેષુ નામે ચક્રવર્તી થયા હતા, તેનું ચરિત્ર હવે કહેવામાં આવશે.

આ ભરતક્ષેત્રમાં શ્રી અનાંતનાથ પ્રભુના તીર્થમાં નરપુર નામના નગરમાં નરમાં અભિરામ એવો નરાભિરામ નામે રાજા થયો હતો. તે રાજા અનુક્રમે સંસારથી ઉદ્દેગ પામી દીક્ષા લઈ મૃત્યુ પામીને સનતકુમાર દેવલોકમાં પરમર્દિક દેવતા થયો.

શ્રી પાંચાલ દેશના આભૂષણ જેવું, સમૃદ્ધિથી સ્વર્ગ જેવું અને શત્રુઓથી પણ અકંપ્ય એવું કાંપિલ્ય નામે એક ઉત્તમ નગર છે. તે નગરમાં સિંહના જેવો પરાક્રમી અને ઈશ્વાકુ વંશમાં તિલકરૂપ મહાહરિ નામે પૃથ્વીમાં વિખ્યાત રાજા થયો. તે રાજાને જેનું મુખક્રમણ સદા પ્રકુલિલત રહેતું હતું એવી, શીળરૂપી અલંકારને ધારણ કરનારી અને રૂપથી પૃથ્વીને અલંકૃત કરનારી મહિષી નામે પટ્ટરાણી હતી. નરાભિરામ રાજાને જીવ સ્વર્ગમાંથી ચ્યવીને તેના ઉદરમાં અવતર્યો. તે રાત્રિએ રાણીને ચૌદ મહા સ્વપ્ને આવવાથી તે પુત્ર ચક્રવર્તીની સમૃદ્ધિવાળો થશે એમ પ્રસિદ્ધિ થઈ. સમય આવતાં તેણે હરિષેષુ નામના સુવર્ણસમાન કાંતિવાળા પુત્રને જન્મ આપ્યો. તેની પાંદર ધનુષ ઊંચી કાયા થઈ અને પિતાએ સુવરાજ્યપદ ઉપર તેનો અભિષેક કર્યો.

પિતાનું રાજ્ય પાળતા સત્તા એ મહાપરાક્રમી હરિષેષુને અન્યદા અસ્ત્રશાળામાં ચક્રરત્ન પ્રગટ થયું. પછી અનુક્રમે પુરોહિત, વર્દ્ધકિ, ગૃહપતિ અને સેનાની વિગેરે તેર રત્નો પણ પ્રગટ થયાં; એટલે પ્રથમ પૂર્વ દિશા તરફ ચક્રની પાછળ ચાલતાં માગધ તીર્થે ગયા. ત્યાં દિગ્વિજયની આઘમાં માગધકુમાર દેવને સાધ્યો. ત્યાંથી દક્ષિણ દિશા તરફ જઈ દક્ષિણ સમુદ્રમાં રહેલા વરદામપતિને તે મહાભુજે ક્ષણવારમાં વશ કર્યો. પછી પૃથ્વીપર રહેલો ઇંદ્ર હોય તેમ અખંડ પરાક્રમી એવા હરિષેષુ પશ્ચિમ દિશામાં જઈ પ્રભાસદેવને સાધ્યો. ત્યાંથી દિગ્ગજ જેવા પરાક્રમી તે દશમા ચક્રીએ મહાનદી સિંધુ સમિપે જઈ સિંધુ-દેવીને વશ કરી. પછી દિશાઓને સાધવામાં પડિત એવા તેણે ત્યાંથી વૈતાલ્ય સમિપે આવી વૈતાલ્યાદ્રિકુમાર દેવને વિધિપૂર્વક સાધ્ય કર્યો, અને ત્યાંજ એ કૃતાર્થ વીરે તમિસ્ત્રા ગુફાના અધિષ્ઠાત્રિક દેવને પણ સાધ્યો. પછી સેનાપતિની પાસે સિંધુનદીનું પશ્ચિમ નિષ્કૃટ જીતાવી લીધું. પછી જેના દક્ષિણ કુલસ્થળ ઉપર મહિરતન મૂકેલું છે એવા હાથીપર બેસી સેનાપતિએ જેના દ્વાર ઉઘાડ્યાં છે એવી તમિસ્ત્રા ગુફામાં તેણે પ્રવેશ કર્યો. કાંકિણી રતનથી કરેલા માંડળાવડે જેમાં ઉદ્યોત થયેલો છે એવી તે તમિસ્ત્રા ગુફાનું ઉન્મથા અને નિમથા નદીને તેની ઉપર બાંધેલા પુલવડે ઉતરીને ઉલ્લંઘન કર્યું. પછી જેનું ઉત્તર દ્વાર પોતાની મેળે ઉઘડી ગયું છે એવી તે ગુફામાંથી નીકળીને આપાત જાતિના સ્વચ્છંદી સ્લેચ્છાને તેણે જીતી લીધા, અને સેનાપતિ પાસે સિંધુનું પશ્ચિમ નિષ્કૃટ સધાવી કુદ્ર હિમાલય પાસે આવીને તેના અધિષ્ઠાત્રિક દેવને જીતી લીધો, પછી કાંકિણી રતનવડે ઋષભકૂટ ઉપર પોતાનું

નામ લખીને આગળ ચાલતાં ગંગાનદી પાસે આવી ગંગાદેવીને સાધી લીધી અને સેનાપતિ પાસે તેનું પૂર્વ નિષ્કૃટ સધાવ્યું. પછી વૈતાલ્ય ઉપરની ખ'ને શ્રેણિના વિદ્યાધરોએ જેને ભેટ આપી છે એવા ચક્રવર્તીએ ખંડપ્રપાતા ગુફાના સ્વામી નાટ્યમાલ દેવને સાધી લીધો, અને સેનાપતિએ ઉઘાડેલી તે ખંડપ્રપાતા ગુફામાં પ્રવેશ કર્યો. તે ગુફામાં ચક્રને અનુસરીને ચાલતાં પ્રથમની જેમ બહાર નીકળ્યા. પછી સેનાપતિ પાસે ગંગાનું પૂર્વ નિષ્કૃટ સધાવી ગંગાના કિનારા ઉપર પડાવ કર્યો. ત્યાં તેમના ઉત્કૃષ્ટ પુણ્યપ્રભાવથી ગંગાના મુખ પાસે માગધ તીર્થમાં વસનારા નવે નિધિઓ તેમને સ્વયમેવ સિદ્ધ થયા.

આ પ્રમાણે ચક્રવર્તી સંપૂર્ણ લક્ષ્મી મેળવી, પરંખંડ ભરતનો વિજય કરી સંપત્તિવડે ઇંદ્ર જેવા હરિષેણ ચક્રવર્તી કાંપિલ્યપુરમાં પાછા આવ્યા. ત્યાં દેવોએ અને માનવોએ તેમને ચક્રવર્તીપણાનો અભિષેક કર્યો. તે સંખ'ધી નગરમાં બાર વર્ષ સુધી મહોત્સવ પ્રવર્ત્યો. પછી ભારતવર્ષના સર્વ રાજાઓ જેમની આજ્ઞા માને છે એવા એ મહાભુજ ચક્રવર્તી ધર્મની અખાધાએ અનેક પ્રકારના સુખલોગ લોગવવા લાગ્યા. છેવટે મોક્ષગમનમાં ઉત્સુક એવા તે ચક્રવર્તીએ સંસારથી વિરક્ત થઈ, એક લીલામાત્રમાં રાજ્ય છોડી દઈને દીક્ષા ગ્રહણ કરી. એ હરિષેણ ચક્રવર્તી સવાત્રણસો વર્ષ કુમારપણામાં, તેટલાંજ વર્ષ મંડલિકપણામાં, દોઢસો વર્ષ વિજય કરવામાં, આઠ હજાર આઠસો ને પચાસ વર્ષ ચક્રવર્તીપણામાં અને સાડા ત્રણસો વર્ષ દીક્ષાના આરાધનમાં—એમ સર્વ મળી દશહજાર વર્ષનું આયુષ્ય પાળી તીવ્ર વ્રતના આરાધનવડે ધાતીકર્મનો નાશ કરી કેવળજ્ઞાન પામીને નિત્યસુખવાળા પદ (મોક્ષ)ને પ્રાપ્ત થયા.

હત્યાચાર્યશ્રીહેમચંદ્રવિરચિતે ત્રિષ્ટિશલાકાપુસ્તકચરિતે
મહાકાવ્યે સપ્તમે પર્વણિ હરિષેણચક્રવર્તિચરિતવર્ણનો
નામ દ્વાદશઃ સર્ગઃ ॥ ૧૨ ॥

સર્ગ ૧૩ મો.

જય ચક્રવર્તીનું ચરિત્ર

શ્રી નમિ ભગવાનના તીર્થમાં બીજા જય નામે ચક્રવર્તી થયા છે, તેનું પવિત્ર ચરિત્ર હવે કહીએ છીએ.

આ જંબુદ્વીપમાં ઐરાવતક્ષેત્રમાં શ્રીપુર નામે નગર છે. તેમાં વસુધર નામે એક વિખ્યાત રાજા થયો, તેને પદ્માવતી નામે અતિપ્રિય રાણી હતી. તે મૃત્યુ પામતાં મનમાં ઉદ્વેગ પામેલા તે રાજાએ વિનયધર નામના પોતાના પુત્રને રાજ્ય ઉપર બેસાડ્યો અને પોતે મનોહર નામના વનમાં વરધર્મ નામના મુનિની પાસેથી ધર્મતત્ત્વ સાંભળી પ્રતિબોધ પામીને દીક્ષા ગ્રહણ કરી. ચિરકાળ દીક્ષા પાળી મૃત્યુ પામીને તે સાતમા કલ્પમાં દેવ-પણાને પ્રાપ્ત થયો.

મગધ દેશમાં તેના મંડનરૂપ રાજગૃહી નામે નગરી છે. તે લક્ષ્મીનું એક કુલગૃહ અને સ્વર્ગપુરીનું સહોદર હોય તેવું લાગે છે. તે નગરીમાં ઇક્ષ્વાકુ વંશના તિલકરૂપ અને ન્યાય-માર્ગનું ઉત્પત્તિસ્થાન વિજય નામે વિજયી રાજા થયો. તેને વપ્રા નામે એક શીલવતી રાણી હતી. તે રૂપલાવણ્યની સંપત્તિથી પૃથ્વીપર રહેલી કોઈ દેવી હોય તેવી જણાતી હતી. કેટલોક કાળ ગયા પછી વસુધર રાજાનો જીવ મહાશુક દેવલોકમાંથી ચ્વવીને તેની કુક્ષિમાં અવતર્યો. ચૌદ સ્વપ્નાએ સૂચિત એવો તે પુત્ર પ્રસવ્યો, ત્યારે તેનું જયકુમાર નામ પાડ્યું. તે યૌવનવય પામ્યો એટલે બાર ધનુષ્ય ઊંચી કાયાવાળો અને સુવર્ણના જેવી કાંતિવાળો થયો. પિતાએ તેનો રાજ્યપર અભિષેક કર્યો. અન્યદા તેના આયુધગૃહમાં ચક્રવર્તીના પ્રથમ ચિન્હરૂપ ચક્રરત્ન ઉત્પન્ન થયું. પછી અનુક્રમે છત્રરત્ન, મણિરત્ન, દંડરત્ન, ખડ્ગરત્ન, ચમેરત્ન અને ક્રાંતિક્ષીરત્ન એમ કુલ સાત એકેદ્રિય રત્નો ઉત્પન્ન થયાં. તે સિવાય પુરોહિતરત્ન, ગૃહિરત્ન, હસ્તિરત્ન, અન્ધરત્ન, સેનાપતિરત્ન, વાર્હકિરત્ન અને સ્ત્રીરત્ન—એ સાત પંચેદ્રિય રત્નો ઉત્પન્ન થયાં.

પછી જય ચક્રવર્તી દિગ્વિજય કરવાને માટે ચક્રને અનુસરી પ્રથમ પૂર્વસાગર તરફ આવ્યા. ત્યાં માગધકુમારદેવને વશ કર્યો. ત્યાંથી નિવૃત્ત થઈ દક્ષિણસાગર પાસે આવી વરદામદેવને સાંધ્યો. “આ પૃથ્વી ઉપર ચક્રવર્તીની પાસે દેવ પણ સમર્થ નથી.” ત્યાંથી પશ્ચિમસાગર તરફ જઈને માત્ર એક બાણ નાખવાવડે લીલામાત્રમાં પ્રભાસદેવને વશ કરી લીધો. પછી ઇંદ્ર જેવા પરાક્રમી તે ચક્રવર્તીએ બીજા સિંધુરાજની જેમ સિંધુદેવીને અને વૈતાલચગિરિના અધિષ્ઠાચિક ગૈતાલચાદ્રિકુમારદેવને સાધી લીધા. પછી પોતે કૃતમાળદેવને વશ કર્યો અને સેનાપતિ પાસે સિંધુ મહાનદીના પશ્ચિમ નિષ્કૂટને સધાવ્યું. પછી એ મહાભુજે યથાવિધિ તમિસ્તા ગુફામાં પ્રવેશ કરી સામી બાબુ નીકળી આપાત જાતિના કિરાતોને જીતી લીધા. પછી દેવના જેવા પરાક્રમવાળા જય ચક્રવર્તીએ સેનાપતિ પાસે સિંધુનો ઉપરનો

પાશ્ચિમ નિષ્કૂટ સધાવ્યો અને પોતે હિમવત્કુમારને જીતી લીધો. પછી ઋષભકૂટ ઉપર કાંકિણી રતનવડે પોતાનું નામ લખી સેનાની પાસે ગંગાનું ઉપરનું પૂર્વ નિષ્કૂટ સધાવી પોતે વિજય મેળવ્યો. પછી પોતે ગંગાદેવીને સાધી, વિદ્યાધરોને જીતી, ખંડપ્રપાતા ગુફામાં રહેલા નાટ્યમાલદેવને સાધી લીધો. ખંડ પ્રપાતા ગુફાવડે વૈતાલચગિરિ નીચેથી નીકળ્યા અને ગંગાનું પ્રાચી નિષ્કૂટ સેનાપતિ પાસે સધાવ્યું. પછી ચક્રવર્તીએ ગંગાનદીને કિનારે પડાવ કર્યો, ત્યાં ગંગાનદીના મુખે રહેતા નૈસર્ગ વિગેરે નવ નિધિઓ તેમને વશ થયા.

એવી રીતે ચક્રવર્તીની સંપૂર્ણ લક્ષ્મી મેળવી જ્ય ચક્રવર્તી પોતાના નગરમાં પાછા આવ્યા. ત્યાં દેવતાઓએ અને માનવોએ તેમને ચક્રવર્તીપણાનો અભિષેક કર્યો. પછી અખંડિત પરાક્રમવાળા જ્ય ચક્રવર્તીએ ષટ્પદ પૃથ્વીને ઘણો કાળ લોગવી, અને અનુક્રમે સંસારથી ઉદ્દેગ પામીને દીક્ષા ગ્રહણ કરી. જ્ય ચક્રવર્તીને ત્રણસો વર્ષ કુમારપણામાં, તેટલાં જ વર્ષ માંડલિકપણામાં, સો વર્ષ દિગ્વિજયમાં, એક હજાર નવસો વર્ષ ચક્રવર્તીપણામાં અને ચારસો વર્ષ દીક્ષા પાળવામાં—એમ સર્વ મળી ત્રણ હજાર વર્ષ વ્યતીત થયાં. એવી રીતે સર્વ આયુષ્ય પૂર્ણ કરી, વ્રતને સારી રીતે પાળી, ઘાતીકર્મનો ક્ષય થતાં જેને કેવળ-જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે એવા જ્ય ચક્રવર્તી અક્ષય સુખના સ્થાનરૂપ કૈવલ્ય(મોક્ષ) ને પ્રાપ્ત થયા.

इत्याचार्यश्रीहेमचंद्रविरचिते त्रिपट्टिशलाकापुस्तकविरिते
महाकाव्ये सप्तमे पर्वणि जयचक्रवर्त्तिचरितवर्णनो नाम
त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

स्वागतावृत्तम् ।

रामलक्ष्मणदशाननानमिस्तीर्थकृच्च हरिषेणचक्रभृत् ।

चक्रभृच्च जय इत्यमुत्र षट् वर्णिताः श्रुतिसुखाय सन्तु वः ॥ १ ॥

समाप्तं चेदं सप्तमं पर्व ।

શ્રી ત્રિષટ્ઠિ શલાકાપુરુષ ચીરત્ર.

પર્વ આઠમું.

શ્રી નેમિનાથાદિ ચરિત્ર

સર્ગ ૧ લો.

શ્રી અરિષ્ટનેમિના પૂર્વ ભવનું વર્ણન

સર્વ જગત્ના પતિ, જન્મથીજ પ્રજાચારી અને કર્મરૂપી વલ્લીના વનને છેદવામાં નેમિ? ચક્ર સમાન શ્રી અરિષ્ટનેમિને નમસ્કાર થાઓ. હવે અહીં ત શ્રી નેમિનાથ, વાસુદેવ કૃષ્ણ, બળદેવ, બળભદ્ર અને પ્રતિવાસુદેવ જરાસંઘનું ચરિત્ર કહેવામાં આવશે.

આ જંગૂદ્રીપના ભરતક્ષેત્રને વિષે પૃથ્વીના શિરોરત્ન જેવું અચળપુર નામે નગર છે. તે નગરમાં યુદ્ધમાં પરાક્રમથી શત્રુઓનું આક્રમણ કરનાર વિક્રમધન નામે યથાર્થ નામવાળો રાજા હતો. તે રાજા શત્રુઓને ચમરાજની જેવો દુઃપ્રેક્ષ્ય હતો અને મિત્રોને ચંદ્રની જેવો નેત્રાનંદદાયી હતો. પ્રચંડ તેજવાળા એ રાજાનો ભુજદંડ સ્નેહીજનને કલ્પવૃક્ષ તુલ્ય અને ગૈરી જનને વજ્રદંડ તુલ્ય હતો. સાગરમાં નદીઓ આવીને મળે તેમ દિશાઓમાંથી સંપત્તિઓ આવી આવીને તેને મળતી હતી અને પર્વતમાંથી નિઝરણું નીકળે તેમ તેનાથી કીર્તિઓ પ્રગટ થતી હતી. તે રાજાને પૃથ્વીની જેવી સદા સ્થિર અને ઉજ્જવલ શીલરૂપ અલંકારને ધારણ કરનારી ધારિણી નામે રાણી હતી. સર્વ અંગમાં રૂપવડે સુંદર અને પવિત્ર લાવણ્યવડે શોભતી એ રાણી બાણે રાજાની મૂર્તિમાન્ લક્ષ્મી હોય તેવી શોભતી હતી. ગતિ અને વાણીથી હંસી જેવી અને લક્ષ્મીના સ્થાનરૂપ પદ્મની જેવી એ રમણીએ પુષ્પમાં બ્રમરીની જેમ પોતાના ભક્તોરના હૃદયમાં સ્થાન કર્યું હતું.

એક વખતે એ ધારિણી દેવીએ રાત્રિના શેષભાગે જેમાં બ્રમર અને કોકિલાઓ મત્ત થઈ રહેલાં છે અને જેમાં મંજરીના પુંજ ઉત્પન્ન થયેલાં છે એવા એક આંખાના વૃક્ષને ક્ષિત થયેલું સ્વપ્નમાં જોયું. તે વૃક્ષને હાથમાં લઈ કોઈ રૂપવાન્ પુરૂષે કહ્યું કે ‘આ આશ્રવૃક્ષ આજે તારા આંગણમાં રોપાય છે, તે જેમ જેમ કાળ વ્યતીત થશે તેમ તેમ ઉકૂળત ફળવાળું થઈને જુદે જુદે સ્થાનકે નવવાર રોપાશે.’ આ સ્વપ્નનું વૃત્તાંત રાણીએ રાજાને કહ્યું, એટલે રાજાએ તેના વેત્તાઓની સાથે તેનો વિચાર કર્યો. નિમિત્તિઆએ હર્ષ પામીને કહ્યું કે-‘હો રાજા ! આ સ્વપ્નથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે તમારે એક ઉત્કૃષ્ટ ભાગ્યવાન્ પુત્ર થશે, અને સ્વપ્નગત આશ્રવૃક્ષ જે જુદે જુદે ઠેકાણે નવવાર રોપાશે એમ કહ્યું, તેનો આશય તો માત્ર કેવળી બાણે, અમારા બાણવામાં આવતો નથી.’ નિમિત્તિઆના આવાં વચન

સાંભળી ધારિણીદેવી ઘણાં ખુશી થયાં અને ત્યારથી નિધિને જેમ પૃથ્વી ધારણ કરે તેમ તેમણે મહા ઉત્તમ ગર્ભને ધારણ કર્યો. સમય આવતાં સૂર્યને જેમ પૂર્વ દિશા જન્મ આપે તેમ જગતને હર્ષના કારણરૂપ અને પવિત્ર આકૃતિને ધારણ કરનાર એક પુત્રને ધારિણીદેવીએ જન્મ આપ્યો. રાજાએ મહાદાનપૂર્વક પુત્રનો જન્મમહોત્સવ કર્યો અને ઉત્તમ દિવસે તેનું ધનકુમાર નામ પાડ્યું. ધાત્રીમાતાઓની જેમ રાજાઓ વડે એક ઉત્સંગમાંથી બીજા ઉત્સંગમાં લેવાતો ધનકુમાર માતાપિતાના હર્ષની સાથે વૃદ્ધિ પામ્યો. અનુક્રમે તેણે સર્વ કળાઓ સંપાદન કરી અને કામદેવના કીડાવન સરખા ચૌવનવચને પ્રાપ્ત થયો.

એ અરસામાં કુસુમપુર નામના નગરમાં સિંહના જેવો પરાક્રમી અને રણકાર્યમાં યશસ્વી સિંહ નામે રાજા હતો. તેને ચંદ્રલેખા જેવી નિર્મળ અને પ્રાણ સરખી પ્હાલી વિમળા નામે રાણી હતી, તે પૃથ્વીપર ફરનારી દેવી હોય તેવી જણાતી હતી. સિંહરાજાને તે રાણીથી ઘણા પુત્રોની ઉપર ધનવતી નામે એક પુત્રી ઉત્પન્ન થઈ. પોતાની રૂપસંપદાવડે રતિ વિગેરે રમણીઓનાં રૂપને જીતી લેતી તે બાળા અનુક્રમે વૃદ્ધિ પામી અને તેણે સર્વ કળા સંપાદન કરી. એક વખતે વસંતઋતુ આવતાં તે બાળા સખીઓનો પરિવાર લઈ ઉદ્યાનની શોભા જોવાને ગઈ. તે ઉદ્યાનમાં પ્રકુલ્લિત સખ્તપર્ણનાં વૃક્ષો ઉપર ભમતા એવા જમરાઓનાં સંગીત થઈ રહ્યાં હતાં, બાણ ભતિનાં વૃક્ષોની નવીન કલિઓ કામદેવના બાણરૂપ થતી હતી, ઉન્મત્ત એવા સારસપક્ષીનાં બેડાં કેંકાર શબ્દ કરી રહ્યાં હતાં, સ્વચ્છ જળવાળા સરૌવરમાં કલકસોના સમૂહ કીડા કરતાં હતાં, અને ગીત ગાતી બાગવાનની સ્ત્રીઓવડે રમણીય એવા ઇંછુવાટવડે તે મનોહર દેખાતું હતું. આવા રમણીય ઉદ્યાનમાં એ બાળા સ્વચ્છંદપણે ફરવા લાગી.

રાજકુમારી આનંદથી ફરતી હતી, તેવામાં એક અશોકવૃક્ષ નીચે હાથમાં ચિત્રપટ લઈને બેસો રહેલો એક વિચિત્ર ચિત્રકાર તેના જોવામાં આવ્યો. તેની પાસેથી ધનવતીની કમલિની નામની એક સખીએ બળાટકારે ચિત્રપટ લઈ લીધું. તે ચિત્રપટમાં સુંદર પુરૂષનું રૂપ ચિત્રેલું. જોઈ વિસ્મય પામીને તેણીએ ચિત્રકારને પૂછ્યું કે—“સુર, અસુર અને મનુષ્યોમાં આવું અદ્ભુત રૂપ કેવું છે ? અથવા તેઓમાં કેઈનું આવું સુંદર રૂપ સંભવતું નથી, તેથી શું તારું કૌશલ્ય બતાવવા માટે તેં આ રૂપ માત્ર સ્વબુદ્ધિથી જ આલેખ્યું છે ? કારણકે અનેક પ્રાણીઓને નિર્માણ કરવાથી શ્રાંત થઈ ગયેલા વૃદ્ધ વિધિમાં આવું સુંદર રૂપ રચવાની પ્રવીણતા કયાંથી હોય ?” તે સાંભળી ચિત્રકાર હસીને બોલ્યો—“આ ચિત્રમાં મેં જેવું રૂપ જોયું તેવું જ આલેખેલું છે, તેમાં મારું જરાપણ કૌશલ્ય નથી. અચલપુરના વિક્રમ રાજાના યુવાન અને અનુપમ આકૃતિવાળા પુત્ર ધનકુમારનું આ ચિત્ર છે. જે એ કુમારને પ્રત્યક્ષ જોઈ પછી આ ચિત્રને જુએ છે, તેઓ મને ઉલટા ‘કુટ લેખક’ કહીને વારંવાર નિંદે છે. હે મુગ્ધે ! તેં કુમારને જોયેલ ન હોવાથી આ ચિત્ર જોઈને તું વિસ્મય પામે છે; કેમકે તું કુવાના દેડકા જેવી છું; પણ તે ધનકુમારનું અદ્ભુત રૂપ જોઈને તો દેવાંગનાઓ પણ મોહ પામે છે. મેં તો માત્ર મારા દષ્ટિવિનોદને માટેજ આ ચિત્ર આલેખેલું છે.” આ સમયે ત્યાં પાસે બેસેલી ધનવતી તે વાત સાંભળીને અને ચિત્ર જોઈને જાણે કામદેવનાં બાણ વાગ્યાં હોય તેવી થઈ ગઈ. પછી કમલિની બોલી—“ભદ્ર ? તેં દષ્ટિવિનોદને માટે પણ આ અદ્ભુત ચિત્રને બહુ સુંદર આલેખ્યું છે; તેથી તું ખરેખર નિપુણ અને વિવેકી છે.”

આ પ્રમાણે કહી કમલિનીએ ચાલવા માંડ્યું. તે વખતે ધનવતી શૂન્ય હૃદયવાળી થઈ ગઈ. તેનું મુખ ફરમાઈ ગયેલા ડીંટવાળા કમળ જેવું થઈ ગયું, અને પછવાડે ભેતી ભેતી

તેમજ પગલે પગલે સ્ખલિત થતી માંડ માંડ ઘેર આવી. ચિત્રસ્થ ધનકુમારના રૂપથી આક્ષિપ્ત થયેલી રાજકુમારી ધનવતી મરૂસ્થળમાં રહેલી હંસલીની જેમ કોઈ પણ સ્થાનકે આનંદ પામી નહિ. દુર્બળ શરીરવાળી તે ક્ષુધા અને તૃષ્ણાને પણ જાણતી નહીં, અને રાત્રે નિદ્રા પણ લેતી નહોતી. દુઃકામાં તેની સ્થિતિ વનમાંથી આકર્ષી લાવેલી હાથિણીની જેવી થઈ પડી. ધનકુમારના રૂપને અને ચિત્રકારે કહેલી વાતને સંભારી સંભારીને એ બાળા વારંવાર શિરઃકંપ, અંગુલિનૃત્ય અને બ્રુક્રીના ઉલ્લેપને કરતી હતી. ધનકુમારના ધ્યાનમાં પરવશ થયેલી તે રાજકુમારી જે કાંઈ પણ ચેષ્ટા કરતી, તે જન્મોત્તરના કૃત્યની જેમ તત્કાળ પાછી ભૂલી જતી હતી; અને ઉદ્ધર્તન, સ્નાન, વિલેપન અને અલંકારાદિકને છોડી દઈ એ રમણી યોગિની જેમ ઇષ્ટ દેવતાતું ધ્યાન કરે તેમ અહર્નિશ તેતું ધ્યાન કરતી હતી.

એક વખતે તેની સખી કમલિનીએ તેને પૂછ્યું કે-‘હે કમલાક્ષિ ! તું શા આધિ અથવા વ્યાધિથી પીડાય છે કે જેથી તું આવી થઈ ગઈ છું ?’ આવો તેનો પ્રશ્ન સાંભળી કૃત્રિમ કોપ કરીને ધનવતી બોલી-‘ હે સખિ ! બહારના માણસની જેમ તું શું પૂછે છે ? તું શું નથી જાણતી ? તું મારું બીજું હૃદય છે, મારા જીવિતવ્ય જેવી છે, માત્ર સખી નથી; તેથી તારા આવા પ્રશ્નથી મને લજ્જા આવે છે.’ કમલિની બોલી-‘હે માનિનિ ! તે’ મને ઇપકો આપ્યો તે ચુકત છે. તારા હૃદયના શબ્દને અને ઉંચા મનોરથને હું જાણું છું. પેલું ચિત્ર જોઈને તું ધનકુમારને આહ્વાન કરે છે. મેં જે આ અજાણ્યા થઈને પૂછ્યું, તે માત્ર તારી મશકરી કરવા માટેજ પૂછ્યું છે, તારો અનુરાગ યોગ્ય સ્થાને છે, અને તે મેં જ્યારથી જાણ્યો છે ત્યારથીજ હું તેને માટે ચિંતાતુર છું. મેં એક જ્ઞાનીને પૂછ્યું હતું કે, મારી સખીને વાંછિત વર મળશે કે નહિ ? ત્યારે તેમણે પ્રતીતિ બતાવીને ‘મળશે’ એમ કહ્યું છે, માટે હે બહેન ! ધીરજ રાખ, તારો મનોરથ શીઘ્ર સિદ્ધ થશે.’ આ પ્રમાણે સખીના આશ્વાસનથી ધનવતી ધીરજ ધારણ કરીને રહી.

એક વખતે એ બાળા દિવ્ય વેષ ધારણ કરીને પિતાને વંદન કરવા ગઈ; તેના વિદાય થયા પછી રાજા વિચાર કરવા લાગ્યા કે, ‘હવે આ પુત્રી વરને યોગ્ય થઈ છે, તો આ પૃથ્વીપર તેને યોગ્ય વર કોણ થશે ?’ આ પ્રમાણે રાજા બહુ વખતથી ચિંતા કરતો હતો તેવામાં પ્રથમ વિક્રમધન રાજા પાસે મોકલેલો હૃત આવ્યો, તે રાજકાર્ય જાણતી બિલ્હો રહ્યો, એટલે સિંહરાજાએ તેને પૂછ્યું કે, તે’ ત્યાં આશ્ચર્યકારી શું જોયું ?’ હૃત બોલ્યો- ‘વિક્રમધન રાજાના પુત્ર ધનકુમારનું રૂપ મેં જોયું જોયું કે તેના જેવું સુંદર રૂપ વિદ્યાધરોમાં કે દેવતાઓમાં પણ મારા જોવામાં આવ્યું નથી. તેને જોઈને મેં નિશ્ચય કર્યો છે કે આ રાજપુત્ર આપણી રાજકુમારી ધનવતીને યોગ્ય વર છે, તેથી તે વરકન્યાનો સંબંધ થવાવડે વિધિનો સૃષ્ટિપ્રયાસ સફળ થાઓ.’ રાજાએ પ્રસન્ન થઈને કહ્યું કે- ‘હે હૃત ? તને શાખાશ છે, તે’ મારા કહ્યા સિવાય પોતાની મેળે મારા કાર્યની ચિંતા કરી અને રાજકન્યાના વરની ચિંતારૂપ સાગરમાં મગ્ન થયેલા એવા મારો ઉદ્ધાર કર્યો. હવે હે બુદ્ધિમાન હૃત ! ધનકુમારને ધનવતી આપવા માટે વિક્રમધન રાજાની પાસે જઈને મારી આજ્ઞાથી તું પ્રાર્થના કર’. રાજાની ને હૃતની વચ્ચે આ પ્રમાણે વાત થતી હતી તે વખતે ધનવતીની અંદ્રવતી નામની નહાની બહેન પિતાને વંદન કરવા માટે આવી હતી, તેણીએ આ સર્વ હકીકત સાંભળી. રાજાની આજ્ઞા લઈને હૃત પોતાને ઘેર ગયો, એટલે અંદ્રવતી હર્ષ પામતી પામતી ધનવતીની પાસે આવી અને જે સાંભળ્યું હતું તે બધું તેને કહી બતાવ્યું. ધનવતીએ તેની સખી કમલિનીને કહ્યું કે, ‘આ અંદ્રવતીની વાણી ઉપર મને વિશ્વાસ આવતો નથી, એ અજ્ઞાનથી

બોલે છે; કાંઈ પરમાર્થને સમજતી નથી. તે દૂતને પિતાએ કોઈ બીજે કામે મોકલ્યો હશે અને આ મુઠ્ઠા ચંદ્રવતી બધું મારે વિષેજ સમજી છે.’ કમલિની બોલી—“હે ખડેન ! તે દૂત અદ્યાપિ અહીંજ છે, માટે તેનાજ મુખથી ખરી વાત જાણી લે; કેમકે દીવો છતાં અગ્નિને કોણ જુએ ?” આ પ્રમાણે કહી તે ભાવજ સખી તે દૂતને ત્યાં લઈ આવી. તેના મુખથી સર્વ વૃત્તાંત સાંભળીને ધનવતી હર્ષ પામી. પછી ધનવતીએ એક પત્ર લખીને તે દૂતને આપ્યો અને કહ્યું કે, ‘આ લેખ ધનકુમારને આપજો.’

દૂત સત્વર અચ્છપુરે આવ્યો અને સભામાં બેઠેલા વિક્રમધન રાજાની પાસે આવીને જિલ્લો રહ્યો. વિક્રમ રાજાએ પૂછ્યું કે—“કેમ સિંહ રાજા કુશળ છે ? ફરીવાર તરતમાંજ તારા આવવાથી મારા મનમાં સંકલ્પ વિકલ્પ થાય છે.” દૂતે કહ્યું—“સિંહરથ રાજા કુશળ છે, અને તમારા પુત્ર ધનકુમારને પોતાની પુત્રી ધનવતી આપવાને માટે મને ફરીવાર સત્વર મોકલ્યો છે. જેવા રૂપમાં ઉત્કૃષ્ટ આ ધનકુમાર છે, તેવીજ અમારા રાજાની પુત્રી ધનવતી પણ રૂપમાં ઉત્કૃષ્ટ છે; તેથી સુવર્ણ અને મણિની જેમ તેમનો યોગ્ય સંયોગ હમણાંજ થાઓ. તમારા બંનેનો સ્નેહ પ્રથમથીજ છે, તે હવે આ સંબંધવડે બેઠાઈને જળસિંચનવડે વૃક્ષની જેમ વિશેષ પુષ્ટ થાઓ.” વિક્રમધને ‘બહુ સાર’ એમ કહી તેની વાત કબુલ કરીને તેને વિદાય કર્યો. પછી દૂત દ્વારપાળ પાસે નિવેદન કરાવીને ધનકુમારની પાસે આવ્યો. ધનકુમારને નમી યોગ્ય આસને બેસી તેણે પોતાનું આગમન કારણ જણાવ્યું, અને પછી ‘આ પત્ર રાજકુમારી ધનવતીએ આપને આપવા માટે આપેલો છે’ એમ કહી કુમારને પત્ર આપ્યો. ધનકુમારે હાથવડે તે પત્રની મુદ્રા ફેાડીને કામદેવના શાસન જેવો તે પત્ર વાંચવા માંડ્યો. તેમાં લખ્યું હતું કે, ચૌવનની જેમ શરદ્ઋતુએ જેની શોભા વિશેષ કરેલી છે એવી પક્ષિની મુખે ગ્લાનિ પામી સતી સૂર્યના કરપીડનને ઇચ્છે છે.” આ પ્રમાણે વાંચી તેનો ભાવાર્થ જાણીને ધનકુમાર વિચારવા લાગ્યો કે, આ તેની અદ્ભૂત છેકેકિત મારી ઉપરનો તેનો હૃદયમાં વર્તીતો અતિશય સ્નેહ જણાવે છે. એવો વિચાર કરી ધનકુમારે પણ પોતાને હાથે ધનવતી ઉપર એક પત્ર લખી એક મુક્તાહારની સાથે દૂતને અર્પણ કર્યો. ધનકુમારે વિદાય કરેલો તે દૂત સત્વર કુસુમપુર આવ્યો, અને પોતાના રાજાને વિક્રમરાજાએ અંગીકાર કરેલા સંબંધની વાર્તા કહી બતાવી. પછી ધનવતી પાસે આવી તે પત્ર અને મુક્તાહાર આપ્યો, અને કહ્યું કે, ‘ધનકુમારે આ હાર અને સ્વહસ્ત-લિખિત આ પત્ર તમને આપવા માટે આપેલ છે.’ ચંદ્રના કિરણ જેવા નિર્મળ તે હારને પોતાના કરકમળમાં લઈ પત્રની મુદ્રા ફેાડીને તે વાંચવા માંડ્યો. તેમાં આ પ્રમાણે લખ્યું હતું. “સૂર્ય કરપીડન કરીને પક્ષિનીને જે પ્રમોદ આપે છે, તે તેના સ્વભાવથીજ સિદ્ધ છે, તેમાં ચાચના કરવાની તે કાંઈ અપેક્ષા રાખતો નથી.” આ પ્રમાણે વાંચી રાજકુમારી હર્ષ પામી, તેના શરીરમાં પુલકાવળી વિકસ્વર થઈ, અને તેણે ચિંતવ્યું કે, “આ શ્લોકનો અર્થ વિચારતાં જરૂર મારા શ્લોકનો ભાવાર્થ તેમના સમજવામાં આવ્યો છે. વળી આ અમૃત જેવો ઉજ્જવળ મુક્તાહાર તેમણે મને કંઠમાં પહેરવા માટે મોકલાવ્યો, તે ઉપરથી તેણે કંઠાલિંગન કરવાનો મને ખરેખર કોલ આપ્યો છે.” આ પ્રમાણે વિચાર કરી ધનવતીએ તત્કાળ તે હાર કંઠમાં ધારણ કર્યો અને દૂતને પારિતોષિક આપીને વિસર્જન કર્યો.

૧ કરપીડન—સૂર્યપક્ષે કિરણો નાખતા, અન્યપક્ષે પાણિગ્રહણ કરવું.

૨ છેકેકિત—એકને કહીને બીજાને સમજાવવું તે.

પછી પવિત્ર દિવસે સિંહરાજાએ વૃદ્ધ મંત્રીઓની સાથે મોટી સમૃદ્ધિ સહિત ધનવતીને અચ્ચલપુર મોકલી. ચાલતી વખતે વિમળ હૃદયવાળી તેની વિમળા માતાએ તેને આશીર્વાદ પૂર્વક શિખામણ આપી કે, “સાસુ, સસરા અને પતિની ઉપર સદા દેવના જેવી ભક્તિવાળી થજે, સપત્નીઓમાં અનુકૂલ રહેજે, પરિવાર ઉપર દાક્ષિણ્યતા રાખજે અને પતિનું માન થતાં ગર્વરહિત અને અપમાન થતાં પણ અવિકારી રહેજે.” આ પ્રમાણે શિક્ષા આપીને નેત્રમાંથી અશ્રુ પાડતી અને વારંવાર આલિંગન કરતી વિમળાએ તેને માંડમાંડ વિદાય કરી. છત્રચામરથી મંડિત એવી ધનવતી માતાને નમી ઉત્તમ શિબિકામાં બેસીને પરિવાર સાથે આગળ ચાલી. અનુક્રમે તે અચ્ચલપુર આવી પહોંચી. જાણે સાક્ષાત્ ધનકુમારની સ્વયંવરા લક્ષ્મી આવી હોય તેવી ધનવતીને જોઈને પુરજનો આશ્ચર્ય પામ્યા. તેણીએ બહારના ઉદ્યાનમાં પોતાનો સુકામ કર્યો. પછી શુભ દિવસે મોટી સમૃદ્ધિ સાથે તેમનો વિવાહ થયો. જેમ નાગવલ્લીથી સોપારીનું વૃક્ષ અને જેમ વિદ્યુતથી નવીન મેઘ શોભે તેમ તે નવોઢાથી અભિનવ યૌવનવાળો ધનકુમાર શોભવા લાગ્યો. રતિ સાથે કામદેવની જેમ ધનવતી સાથે રમતા ધનકુમારે એક મુહૂર્તની જેમ કેટલોક કાળ નિર્ગમન કર્યો.

એક વખતે ધનકુમાર પ્રત્યક્ષ દેવંત હોય તેવા અન્ધ ઉપર બેસીને સુવર્ણના કુંડળને ચલાયમાન કરતો ઉદ્યાનમાં ગયો. ત્યાં પૃથ્વીને પવિત્ર કરનાર અને ચતુર્વિધ જ્ઞાનધારી વસુંધર નામના મુનિને તેણે દેશના આપતા જોયા. એટલે તેમને પ્રણામ કરી યોગ્ય સ્થાને બેસીને ભક્તિવાળા તે કુમારે કર્ણમાં અમૃત જેવી તેમની દેશના સાંભળવા માંડી. પછી રાજા વિક્રમધન, દેવી ધારિણી અને ધનવતી પણ ત્યાં આવ્યાં. તેઓ સર્વ મુનિને વાંદી ધર્મ દેશના સાંભળવા લાગ્યા. દેશના પૂર્ણ થયા પછી વિક્રમધન રાજાએ મુનિને પૂછ્યું કે, “આ ધનકુમાર ગર્ભમાં હતો ત્યારે તેની માતાએ સ્વપ્નમાં એક આમ્રવૃક્ષ જોયું હતું, તે વખતે કેઈ પુરૂષે કહ્યું હતું કે, જુદે જુદે ઠેકાણે નવ વાર આ વૃક્ષ રોપાશે અને તેને ઉત્તરોત્તર ઉત્કૃષ્ટ ઉત્કૃષ્ટ રૂપ પ્રાપ્ત થશે. હે મહાત્મન ! એ કુમારનો જન્મ થવાથી બીજું એ સ્વપ્નનું રૂપ તો અમારા જાણવામાં આવ્યું છે, પણ નવ વાર આરોપણ થવાનો શો અર્થ છે ? તે પ્રસન્ન થઈને કહ્યો.” તે સાંભળી તે મહામુનિએ સમ્યગ્ જ્ઞાનને માટે ઉપયોગ લઈને કેઈ ઠેકાણે દૂર રહેલા કેવળીને મનવડે જ સમાધિમાં રહીને પૂછ્યું. કેવળીએ કેવળજ્ઞાનની લક્ષ્મીવડે પ્રશ્નને જાણી લઈને નવ ભવને સૂચવતું શ્રી અરિષ્ટનેમિ પ્રભુનું ચરિત્ર જણાવી દીધું. આ પ્રમાણે મનઃમર્થવ અને અવધિજ્ઞાનવડે જાણી લઈને તે મુનિએ વિક્રમધન રાજાને કહ્યું કે “આ તમારો પુત્ર ધનકુમાર આ ભવથી માંડીને ઉત્તરોત્તર ઉત્કૃષ્ટ એવા નવ ભવ કરશે, અને નવમા ભવમાં આ ભરતક્ષેત્રને વિષે ચંદુવ-શમાં તે બાવીશમા તીર્થ કરશે.” આવું મુનિનું વચન સાંભળી સર્વે અતિશય હર્ષ પામ્યા, અને ત્યારથી સર્વનો જિનધર્મમાં ભદ્રિક ભાવ થયો. પછી વિક્રમધન રાજા મુનિને નમી ધનકુમાર વિગેરેની સાથે ઘેર આવ્યો, અને તે મહાત્મા મુનિ વિહારક્રમમાં તત્પર થઈ ત્યાંથી અન્યત્ર ચાલ્યા ગયા. ધનકુમાર ઋતુઓને યોગ્ય એવી કીડાઓથી ઢોશુંઢક દેવની જેમ ધનવતીની સાથે વિષયસુખનો અનુભવ કરવા લાગ્યો.

એક વખતે ધનકુમાર રૂપવડે લક્ષ્મીની સપત્ની જેવી ધનવતીને સાથે લઈ મજ્જનકીડા કરવા કીડાસરોવર ઉપર ગયો. ત્યાં અશોકવૃક્ષની નીચે જાણે મૂર્તિમાન શાંતરસ હોય તેવા એક મુનિ મૂઝાઈ બાઈને ભૂમિપર પડેલા ધનવતીના બેવામાં આવ્યા. ધર્મ અને શ્રમથી તેમને તૃષ્ણા લાગી હતી, અને તેથી તેમનાં તાણુ અને ઓષ્ઠપલ્લવ સુકાઈ ગયાં હતાં. તેમજ

ફાટેલા ચરણકમળમાંથી નીકળતા રૂધિરવડે તે પૃથ્વીને સિંચન કરતા હતા. તે મુનિને ધનવતીએ પોતાના પતિને બતાવ્યા. પછી બંને જણા સંજ્ઞમ પામીને ઉતાવળા તેમની પાસે ગયા, અને અનેક પ્રકારના શિશિર ઉપચાર કરી તેમને સચેત કર્યા. પછી તે સ્વસ્થ થયેલા મુનિને પ્રણામ કરીને ધનકુમાર બોલ્યો—“હે મહાત્મનું ! હું આજે સર્વ પ્રકારે ધન્ય છું, કેમકે પૃથ્વીમાં કલ્પવૃક્ષ જેવા તમને મેં પ્રાપ્ત કર્યા છે. પર્યંત દેશમાં રહેનારા એવા અમોને, મરૂદેશમાં રહેનાર પ્રાણીઓને છાયા વૃક્ષની જેમ તમારો સંસર્ગ ઘણો ફુલ્લ છે. હે ભગવન ! તમને એટલું પૂછું છું કે, તમારી આ દશા શી રીતે થઈ ? પણ જો તમને તે કહેતાં ખેદ થાય તેમ ન હોય અને ગોપવવા જેવું ન હોય તો તે જણાવશો.” મુનિ બોલ્યા—“પરમાર્થથી મને સંસારવાસનો જ ખેદ છે, બીજો ખેદ નથી અને આ ખેદ તો વિહારક્રમથી થયેલો છે, કે જે શુભ પરિણામવાળો છે. મારું નામ મુનિચંદ્ર છે. પૂર્વે ગુરૂ અને ગચ્છની સાથે વિહાર કરતો હતો, કારણકે સાધુઓની એક ઠેકાણે સ્થિતિ હોતી નથી. ગચ્છ સાથે ચાલતાં અન્યદા હું દિરૂ મૂઠ થઈને અરણ્યમાં ભૂલો પડ્યો. પછી સાર્થજીવ થઈને આમતેમ ભમવા લાગ્યો. છેવટે ક્ષુધા અને તૃષ્ણાથી આકાંત થઈ આ ઠેકાણે આવતાં મૂર્છા ખાઈને હું પૃથ્વી ઉપર પડ્યો. પછી તમોએ જે શુભોપાય કર્યા તેથી હું સચેત થયો. હે મહાભાગ ! હે અનંધ ! તમને વારંવાર ધર્મલાભ હો. જેમ હું ક્ષણવાર અગાઉ અચેતન થઈને પડેલો હતો, તેવી રીતે આ સંસારમાં સર્વ તેવું જ છે, માટે શુભેચ્છુ જને નિરંતર ધર્મ કરવો.” આ પ્રમાણે કહીને તે મુનિચંદ્ર મુનીશ્વરે તેમને યોગ્ય એવો શ્રી જિનોક્ત સમ્યક્ત્વમૂળ ગૃહીધર્મ કહી બતાવ્યો. એટલે ધનકુમારે ધનવતી સહિત મુનિચંદ્ર મુનિની આગળ સમ્યક્ત્વપ્રધાન ગૃહસ્થધર્મ સ્વીકાર્યો. પછી તેમણે તે મુનિને ઘેર લઈ જઈને અન્નપાનથી પ્રતિલાભિત કર્યા, અને ધર્મશિક્ષાને માટે કેટલાક કાળ સુધી તેમને ત્યાંજ રાખ્યા. પછી મુનિ ધનકુમારને જણાવીને પોતાના ગચ્છની ભેગા થયા. ત્યારથી ધનવતી અને ધનકુમાર પરમ શ્રાવક થયા. તે ઇંપતી પ્રથમથી જ પરસ્પર પ્રીતિવાળાં હતાં, તેમાં વળી એક ધર્મમાં જોડાવાથી વિશેષ પ્રીતિવાળાં થયાં. અંતકાળે વિક્રમધન રાજ્યે ધનકુમારને પોતાના રાજ્ય ઉપર અભિષિક્ત કર્યો. ત્યારથી ધનકુમાર શ્રાવકધર્મ સહિત વિધિવડે ‘પૃથ્વીનું’ પણ પાલન કરવા લાગ્યો.

એક વખત ઉદ્યાનપાળે આવી ધનકુમારને કહ્યું કે, ‘જે પ્રથમ આવેલા હતા, તે વસુંધર મુનિ ઉદ્યાનમાં પધારેલા છે.’ તે સાંભળી ધનકુમાર ધનવતીને સાથે લઈને તત્કાળ ઉદ્યાનમાં આવ્યો, અને તે મુનિને વાંદીને તેમની પાસે સંસારસાગર તરવામાં મોટી નાવિકા જેવી દેશના સાંભળી. પછી સંસારથી ઉદ્ધેગ પામેલા ધનકુમારે ધનવતીથી ઉત્પન્ન થયેલા જયંત નામના પુત્રને શુભ દિવસે રાજ્યપર બેસાડ્યો; અને પોતે ધનવતીની સાથે વસુંધર મુનિની પાસે દીક્ષા લીધી. તેમની સાથે તેમના ભાઈ ધનદત્ત અને ધનદેવે પણ દીક્ષા લીધી. ધનમુનિ ગુરૂની સાથે રહી દુસ્તર તપ કરવા લાગ્યા. ગુરૂએ અનુક્રમે ગીતાર્થ થયેલા તે મુનિને આચાર્યપદ આપ્યું. ઘણા રાજ્યોને પ્રતિબોધ આપી, તેમના પર દીક્ષાનો અનુચ્છ કરી, છેવટે સદ્બુદ્ધિવાળા ધનર્ષિએ ધનવતી સાથે અનશન ગ્રહણ કર્યું. એક માસને અંતે મૃત્યુ પામીને તેઓ બંને સૌધર્મ દેવલોકમાં શકના સામાનિક મહર્ષિ કે દેવતા થયા. ધનકુમારના બંધુ ધનદેવ અને ધનદત્ત તથા બીજાઓ પણ અખંડિત વ્રત પાળી મૃત્યુ પામીને સૌધર્મ દેવલોકમાં દેવતા થયા.

આ ભરતક્ષેત્રને વિષે વૈતાલચગિરિની ઉત્તરશ્રેણીના આભૂષણરૂપ સૂરતેજ નામના નગરમાં સૂર નામે એક ખેચરનો ચક્રવર્તી રાજ થયો. મેઘને વિદ્યુતની જેમ તેને વિદ્યુન્મતિ નામે

એક અતિ પ્રેમપાત્ર પત્ની હતી. ધનકુમારનો જીવ આયુષ્ય પૂર્ણ કરી સૌધર્મ દેવલોકમાંથી ચ્યવીને એ સૂર રાજાની પત્ની વિદ્યુન્મતિના ઉદરમાં અવતર્યો. પૂર્ણ સમયે ચંદ્રને પૂર્ણિમા પ્રસવે તેમ વિદ્યુન્મતિએ સર્વ શુભલક્ષણસંપૂર્ણ પુત્રને જન્મ આપ્યો. શુભ દિવસે પિતાએ આનંદદાયક મોટો ઉત્સવ કરી તેનું ચિત્રગતિ એવું નામ પાડ્યું. અનુક્રમે મોટો થઈ તેણે કળાચાર્યની પાસેથી સર્વ કળાઓ પ્રાપ્ત કરી અને બીજો કામદેવ હોય તેમ ચૌવનવચને પ્રાપ્ત થયો.

એ અરસામાં તે જ વૈતાલચગિરિની દક્ષિણ શ્રેણી ઉપર આવેલા શિવમંદિર નામના નગરમાં અનંગસિંહ નામે રાજા થયો. તેને શશિપ્રભા નામે એક ચંદ્રમુખી રાણી હતી. તેના ઉદરમાં ધનવતીને જીવ સૌધર્મ દેવલોકમાંથી ચ્યવીને અવતર્યો. સમય આવતાં શશિપ્રભાએ એક પવિત્ર અંગવાળી પુત્રીને જન્મ આપ્યો. ઘણા પુત્રોની પછવાડે તે અવતરી હતી તેથી તે પુત્રી અતિ પ્રિય થઈ પડી. પિતાએ શુભ દિવસે તેનું રત્નવતી એવું નામ પાડ્યું. સજ્જન સ્થાનમાં વદલી વૃદ્ધિ પામે તેમ તે પ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામવા લાગી. થોડા કાળમાં સ્ત્રીજનને યોગ્ય એવી સર્વ કળા તેણે ગ્રહણ કરી લીધી, અને શરીરના મંડનરૂપ પવિત્ર ચૌવનવચને પ્રાપ્ત થઈ. એક વખતે તેના પિતાએ કોઈ નિમિત્તિઆને પૂછ્યું કે, ‘આ કન્યાનો વર કોણ થશે ?’ નિમિત્તિઆએ કાંઈક વિચારીને કહ્યું, ‘જે તમારી પાસેથી ખડ્ગરત્ન લઈ લેશે અને સિદ્ધાયતનમાં વંદના કરતાં જેની ઉપર દેવતાઓ પુષ્પવૃષ્ટિ કરશે, તે નરલોકમાં મુગટરૂપ પુરુષ, યોગ્ય સમાગમથી આ તમારી દુહિતા રત્નવતીને પરણશે.’ જે મારો પાસેથી પણ ખડ્ગરત્નને અંચકાવી લઈ શકશે, એવો અદ્ભુત પરાક્રમી મારો જામાતા થશે, એમ બાણી પ્રસન્ન થયેલા રાજાએ તે નિમિત્તિઆને ખુશી કરીને વિસર્જન કય્યો.

એ સમયમાં ભરતક્ષેત્રને વિષે ચક્રપુર નામના નગરમાં ગુણવડે નારાયણ જેવો સુખીવ નામે રાજા થયો. યશસ્વતી નામની રાણીથી સુમિત્ર નામે પુત્ર થયો અને બીજી ભદ્રા નામે રાણીથી પદ્મ નામે પુત્ર થયો. તેઓ અનુક્રમે અગ્રજ* અને અનુજ+ થયા. તેમાં સુમિત્ર, ગંભીર, વિનીત, નમતારા ઉપર વાત્સલ્યવાન, કૃતજ્ઞ અને જૈનધર્મી થયો અને પદ્મ તેથી સર્વ રીતે ઉત્ક્રો અને મિથ્યાત્વી થયો. એક વખતે અભદ્ર બુદ્ધિવાળી ભદ્રા રાણીએ વિચાર કય્યો કે, ‘જ્યાં સુધી સુમિત્ર જીવતો છે ત્યાં સુધી મારા પુત્રને રાજ્ય મળશે નહીં.’ એમ વિચારી તેણીએ સુમિત્રને ઉગ્ર ઝેર આપ્યું. સુમિત્ર વિષવડે મૂઝાઈ ખાઈ પૃથ્વીપર પડ્યો અને સમુદ્રની લહરીની જેમ વિષનો વેગ તેના શરીરમાં પ્રસરી ગયો. સુખીવ રાજા તે ખબર સાંભળી સંજ્ઞમવડે એકદમ મંત્રીઓ સહિત આવ્યો, અને મંત્રતંત્રના અનેક ઉપચાર કરાવવા માંડ્યા. તથાપિ વિષના વેગની કિંચિત્ પણ ઉપશાંતિ થઈ નહીં, અને ‘ભદ્રાએ સુમિત્રને ઝેર આપ્યું છે’ એમ નગરમાં તેના અપવાદ પ્રસરી ગયો. પોતે કરેલા પાપની શંકાથી ભદ્રા કોઈ ઠેકાણે નાસી ગઈ. રાજાએ પુત્રને નિમિત્તે અનેક પ્રકારે જિનપૂજા અને શાંતિક પૌષ્ટિક કર્મ કરાવ્યાં, પુત્રના સદ્ગુણો સંભારી સંભારીને રાજા અવિચ્છિન્ન વિલાપ કરવા લાગ્યો, અને સામંતો તેમજ મંત્રીઓ પણ નિરૂપાય થઈને તેમજ કરવા લાગ્યા.

એ વખતે ચિત્રગતિ વિદ્યાધર આકાશમાં ક્રીડા નિમિત્તે દ્રવ્યો હતો, તે વિમાન સહિત ત્યાં આવી ચડ્યો. તેણે આખા નગરને શોકાતુર જોયું. પછી વિષસંખાધી સર્વ વૃત્તાંભ

* પહેલા જન્મેલો (મોટો). + પછી જન્મેલો (નાનો).

જાણીને તે વિમાનમાંથી નીચે ઉતર્યો. અને વિદ્યાથી મંત્રિત એવા જળવડે તેણે કુમારની ઉપર સિંચન કર્યું. તત્કાળ નેત્ર ઉઘાડી સ્વસ્થ હૃદયે સુમિત્ર ખેડો થયો, અને ‘આ શું છે?’ એમ પૂછવા લાગ્યો. “મંત્રશક્તિ નિરવધિ છે.”

રાજાએ સુમિત્રને કહ્યું, “હે વત્સ! તારી ગૈરિણી અપર માતા લદ્દાએ તને વિષ આપ્યું હતું અને આ અકારણ બંધુ મહાપુરૂષે તે વિષ શમાવી દીધું છે.” સુમિત્રે અંજલિ જોડીને ચિત્રગતિને કહ્યું “પરોપકાર બુદ્ધિથી જ તમારું કુળ મારા જાણવામાં આવ્યું છે, તથાપિ સ્વકુળને જાણવીને મારી ઉપર અનુચ્છ કરો, કેમકે મહાન્ પુરૂષોનો વંશ સાંભળવાને કોતું મન ઉત્કંઠિત ન થાય?” પછી ચિત્રગતિની સાથે આવેલા તેના મંત્રીના પુત્રે સર્વને શ્રવણમાં સુખદાયક એવું તેનું સર્વ કુળાદિકતું વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યું. તે સાંભળી સુમિત્રે હર્ષથી કહ્યું કે—“આજે મારી ઉપર વિષનો અને વિષ આપનારનો ઉપકાર થયો છે, નહિ તો તમારી જેવા મહાત્માનો મને યોગ ક્યાંથી થાત? વળી તમે મને માત્ર જીવિત આપ્યું નથી, પણ પરચખખાણ અને નવકાર મંત્રથી રહિત એવા મૃત્યુથી થનારી દુર્ગતિ-માંથી મને બચાવ્યો છો. હે કૃપાનિધિ! વર્ષાઋતુના મેઘનો જીવલોકની જેમ-અતુલ ઉપકારી એવા તમારો હું શું પ્રત્યુપકાર કરું?” આ પ્રમાણે કહેતા એવા અને મિત્રતાને પામેલા એવા સુમિત્રની પાસેથી ચિત્રગતિએ પોતાને નગરે જવાની રજા માગી. તે વખતે સુમિત્રે કહ્યું “પ્રીય ભાઈ! અહીંથી નજીકમાં સુયશા નામે કેવળી છે, તે વિહાર કરતા કરતા આ તરફ આવે છે; તે અનુકંમે અહીં આવે એટલે તેમને વંદના કરીને પછી જાણે, ત્યાં સુધી અહીંજ તેમની રાહ જોઈને રહો.” ચિત્રગતિએ તે કબુલ કર્યું, અને ત્યાં રહીને જુગલ્લીઆની જેમ સુમિત્રની સાથે કીડા કરતાં કેટલાક દિવસો નિર્ગમન કર્યા.

એક દિવસ બન્ને જણ ઉદ્યાનમાં ગયા. ત્યાં જુએ છે તો જંગમ કલ્પવૃક્ષની જેવા સુયશા નામે કેવળી પધાર્યા છે. સુવર્ણકમળ ઉપર બેઠેલા, અનેક દેવતાઓએ પરવરેલા અને જેમના સમાગમની ઈચ્છા ઘણા કાળથી રાખેલી હતી એવા તે મુનિને જોઈ પ્રદક્ષિણા કરી વાંદીને બન્ને જણ તેમની સમીપે બેઠા. એ બળર સાંભળી સુગ્રીવ રાજા પણ તેમને વંદવાને આવ્યો. મુનિએ મોહરૂપી નિદ્રામાં પ્રાતઃકાળ જેવી ધર્મદેશના આપી. દેશનાને અંતે ચિત્રગતિએ મુનિને નમસ્કાર કરીને કહ્યું. હે ભગવન્! તમે કૃપા કરીને મને ઘણો સારો બોધ આપ્યો છે. હે પ્રભુ! શ્રાવકપણું તો મારે કુળક્રમથી આવ્યું આવે છે. પરંતુ અભાગ્યને લીધે આગળ રહેલા નિધિની જેવા આપ અહીં વિચરો છો તે મારા જાણવામાં આવ્યું નહીં. આ સુમિત્ર મારો અતુલ ઉપકારી છે કે જેણે આવા સદ્ધર્મનો ઉપદેશ કરનારા તમારા ચરણના દર્શન કરાવ્યાં.” આ પ્રમાણે કહીને તે સદ્બુદ્ધિવાળા ચિત્રગતિએ તે મુનિની પાસે સમહિતપૂર્વક શુદ્ધસ્થંધર્મ સ્વીકાર્યો. પછી સુગ્રીવરાજાએ મુનિને પ્રણામ કરીને પૂછ્યું—“હે ભગવાન્! આ મારા મહાત્મા પુત્રને વિષ આપીને તે લદ્દા સ્ત્રી ક્યાં ગઈ?” મુનિ બોલ્યા—“તે સ્ત્રી અહીંથી નાસીને અરણ્યમાં ગઈ, ત્યાં ચોરોએ તેનાં આભૂષણો લઈ લીધાં અને તેને પલ્લીપતિને સોંપી દીધી. પલ્લીપતિએ એક વણિકને વેચાતી આપી. ત્યાંથી તે નાસી ગઈ, અને માર્ગમાં મોટા દાવાનળમાં દગ્ધ થઈ ગઈ. ત્યાં રૌદ્ર ધ્યાનવડે મૃત્યુ પામીને તે પ્રથમ નરકમાં ગયેલી છે. ત્યાંથી ચ્યવીને તે એક ચંડાળને ઘેર સ્ત્રી થશે, તે સગલાં થતાં તેની સપત્ની કલહ કરીને તેને કાઠીવડે મારી નાંખશે. ત્યાંથી મરણ પામીને તે ત્રીજી નરકમાં જશે અને પછી તિર્યચ્યોનિમાં ઉત્પન્ન થશે. આ પ્રમાણે તમારા સમ્યક્દષ્ટિ પુત્રને ઝેર આપવાના પાપથી તે સંસારમાં પરિભ્રમણ કરીને અનંત દુઃખને અનુભવશે.”

સુગ્રીવ રાજાએ કહ્યું, “હે ભગવાન ! તે સ્ત્રીએ જેને માટે આવું કૃત્ય કર્યું, તે આ તેનો પુત્ર તો અહીં છે અને તે નરકમાં ગઈ છે, માટે કાગદ્વેષાદિકવડે મહાદ્વારણ એવા આ સંસારને ધિક્કાર છે, તેથી હું તો હવે તેવા સંસારના ત્યાગના કારણરૂપ દીક્ષાને ગ્રહણ કરીશ.” તે વખતે તેમને પ્રણામ કરી સુમિત્રે આ પ્રમાણે કહ્યું કે, હે પિતા ! મારી માતાના તેવા પ્રકારના કર્મબંધના કારણરૂપ એવા મને ધિક્કાર છે, તેથી હે સ્વામિન્ ! મને આજ્ઞા આપો કે જેથી હું સત્વર દીક્ષા ગ્રહણ કરું, કેમકે આવા અતિદ્વારણ સંસારમાં રહેવાને કૌણ ઇચ્છા કરે ?” આ પ્રમાણે કહેતા પુત્રને આજ્ઞાથી નિવારી સુગ્રીવ રાજાએ તેને રાજ્ય ઉપર ખેસાયો અને પોતે વ્રત ગ્રહણ કર્યું. પછી સુગ્રીવ રાજાએ તે કેવળીની સાથે વિહાર કર્યો. સુમિત્ર ચિત્રગતિની સાથે પોતાના નગરમાં આવ્યો.

પોતાની અપરમાતા લક્ષ્મીના પુત્ર પદ્મને તેણે કેટલાંક ગામો આપ્યાં, પરંતુ એ દુર્વિનીત તેટલાથી અસંતુષ્ટ થઈ ત્યાંથી કોઈ ઠેકાણે ચાલ્યો ગયો. ચિત્રગતિ માંડમાડ સુમિત્ર રાજાની રજા લઈ પોતાના ઉત્કંઠિત માતાપિતાને મળવાને માટે પોતાને નગરે ગયો. ત્યાં દેવપૂજા, ગુરૂની ઉપાસના, તપ, સ્વાધ્યાય અને સાંઘમાદિકમાં નિરંતર તત્પર રહેવાથી તે તેના માતાપિતાને અત્યંત સુખદાયક થઈ પડ્યા.

અન્યદા સુમિત્રની એક બહેન જે કલિંગ દેશના રાજાની સાથે પરણાવી હતી, તેને અનંગસિંહ રાજાનો પુત્ર અને રતનવતીનો ભાઈ કમળ હરી ગયો. ‘પોતાની બહેનનું હરણ થવાથી સુમિત્ર શોકમાં છે’ એવા ખબર એક ખેચરના મુખથી તેના મિત્ર ચિત્રગતિએ સાંભળ્યા. એટલે ‘હું તમારી બહેનને શોધીને શોડા વખતમાં લઈ આવીશ’ આ પ્રમાણે ખેચરોદ્ધારા સુમિત્રને ધીરજ આપીને ચિત્રગતિ તેની શોધમાં તત્પર થયો. પછી ‘કમળે તેનું હરણ કરેલું છે.’ એવી ખબર જાણીને ચિત્રગતિ સર્વ સૈન્ય લઈ શિવમંદિર નગરે આવ્યો. ત્યાં હાથી જેમ કમળના ખંડને ઉન્મૂલન કરે તેમ શૂર રાજાના શૂરવીર પુત્રે લીલા-માત્રમાં કમળનું ઉન્મૂલન કર્યું. પુત્રનો પરાલવ થયેલો જાણી અનંગસિંહ રાજા સિંહવત ક્રોધ પામ્યો. અને સિંહનાદ કરી સેના લઈને દોડી આવ્યો. વિદ્યાબળથી, સૈન્યબળથી અને ભુજાબળથી તેઓની વચ્ચે દેવતાઓને પણ ભયંકર લાગે તેવો મહાન સાંઘામ પ્રવર્ત્યો. છેવટે અનંગસિંહ ચિત્રગતિ શત્રુને જીતવો અશક્ય જાણીને તેને જીતવાની ઇચ્છાથી દેવતાઓએ આપેલું ક્રમાગત ખડ્ગરત્ન સંભાર્યું. સેંકડો જવાબાઓથી દુરાલોક અને શત્રુઓને અંતકર જેવું, તે ખડ્ગરત્ન ક્ષણવારમાં તેના હાથમાં આવીને ઊભું રહ્યું. તે ખડ્ગ હાથમાં લઈ અનંગસિંહ બોલ્યો—“અરે ! બાળક ! હવે તું અહીંથી ખસી જા. નહીં તો મારી આગળ ઊભા રહેવાથી તારું મસ્તક કમળનાળની જેમ આ ખડ્ગવડે હું છેદી નાંખીશ.” ચિત્રગતિ આશ્ચર્યથી બોલ્યો, “અરે મૂઢ ! અત્યારે મને તું કાંઈક જુદો જ થઈ ગયો હો તેમ લાગે છે, કારણ કે એક લોહખંડના બળથી તું આમ ગાજે છે, પણ પોતાના બળથી રહિત એવા તને ધિક્કાર છે.” આ પ્રમાણે કહીને ચિત્રગતિએ વિદ્યાથી સર્વ ઠેકાણે અંધકાર વિકુળ્યો. જેથી શત્રુઓ આગળ રહેલાને પણ જોઈ શકવા ન લાગ્યા, ચિત્રલખિત જેવા થઈ ગયા. પછી ચિત્રગતિએ તેના હાથમાંથી ખડ્ગ ચૂંટી લીધું અને સુમિત્રની બહેનને લઈને સત્વર ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. ક્ષણવારે અંધકાર મટી પ્રકાશ થયો. એટલે અનંગસિંહ રાજાએ જોયું તો પોતાના હાથમાં ખડ્ગ દીડું નહીં અને આગળ શત્રુ પણ જોવામાં આવ્યો નહીં. ક્ષણવાર તો તેને તે કારણથી ખેદ થયો, પણ પછી જાનીનું વચન યાદ આવ્યું કે

મારા ખડગનો હરનાર મારો જામાતા થશે, તેથી તે ખુશી થયો; પણ તે હવે શી રીતે જાણવામાં આવશે ? એમ વિચારતાં યાદ આવ્યું કે સિદ્ધાચતનમાં વંદના કરતાં તેના ઉપર દેવતા પુષ્પવૃષ્ટિ કરશે, તેથી તે જાણી શકાશે. આ પ્રમાણે જ્ઞાનીએ કહ્યું છે, માટે ચિંતા કરવા જેવું નથી. આ પ્રમાણે વિચારી તે પોતાને ઘેર ગયો.

બુદ્ધિમાન ચિત્રગતિ કૃતાર્થ અખંડ શીલવાળી સુમિત્રની બહેનને લઈને સુમિત્રની પાસે આવ્યો, અને તેને સુમિત્રને અર્પણ કરી. સુમિત્ર રાજા પોતાના વિવેકવડે પ્રથમ જ સંસાર-પર ઉદ્ધિગ્ન હતો, તેમાં તેની બહેનનું હરણ થયા પછી તો તે વિશેષ નિર્વેદ પામ્યો હતો, તેથી બહેન આવી કે તરત પોતાના પુત્રને રાજ્ય સોંપી ચિત્રગતિની સમક્ષ તેણે સુચશા મુનિની પાસે જઈને દીક્ષા લીધી. પછી ચિત્રગતિ પોતાને નગરે ગયો.

બુદ્ધિમાન સુમિત્ર રાજર્ષિએ ગુરૂની પાસે કાંઈક જીણા એવા નવ પૂર્વનું અધ્યયન કર્યું. પછી ગુરૂની આજ્ઞા મેળવીને સુમિત્ર મુનિ એકલા વિહાર કરતા મગધ દેશમાં આવ્યા. ત્યાં કોઈ જામની બહાર કાયોત્સર્ગ કરીને રહ્યા. તેવામાં તેનો સાપત્ન બધું પક્ષ ત્યાં આવી ચડ્યો. તેણે સર્વ જીવતા હિતકારી સુમિત્ર મુનિને ગિરિની જેમ સ્થિર થઈને ધ્યાનમાં રહેલા જોયા. તે વખતે જાણે પોતાની માતા ભદ્રાને મળવા જવાને ઇચ્છતો હોય તેમ નરકાભિમુખ થયેલા પક્ષે કાન સુધી ખેંચીને સુમિત્રના હૃદયમાં એક બાણ માર્યું; પરંતુ ‘આ ભાઈએ મને બાણ મારીને કાંઈ મારો ધર્મજ્ઞ સ કયો નથી, પણ કર્મનો છેદ કરવામાં મદદગાર મિત્ર થયેલ હોવાથી ઉલટો તે મારો હિતકારી થયો છે, મેં પૂર્વે આ ભદ્રને રાજ્ય ન આપ્યું; તેથી તેનો અપકાર કયો છે, માટે એ મને ક્ષમા કરો અને બીજા સર્વ પ્રાણીઓ પણ મને ક્ષમા કરો.’ આ પ્રમાણે શુભ ધ્યાન ધ્યાતા સતા, સર્વ પ્રકારના પ્રત્યાખ્યાન કરી, નમસ્કાર મંત્રને સંભારતા મૃત્યુ પાત્રીને સુમિત્ર મુનિ બ્રહ્મદેવલોકમાં ઇંદ્રના સામાનિક દેવતા થયા. પક્ષ ત્યાંથી નાસી જતો હતો તેવામાં રાત્રિએ તેને કુષ્ણ સર્પ ડસ્યો, તેથી મૃત્યુ પાત્રીને તે સાતમી નરકે ગયો.

સુમિત્રના મૃત્યુના બખર સાંભળી મહામતિ ચિત્રગતિ ચિરકાળ શોક કરી ચાત્રા કરવાને માટે સિદ્ધાચતનમાં ગયો. તે વખતે ત્યાં ચાત્રામાં ઘણા ખેચરેશ્વરો એકઠા થયા હતા. તેમાં અનંગસિંહ રાજા પણ પોતાની પુત્રી રતનવતીને લઈને આવ્યો હતો. ચિત્રગતિએ શાશ્વત પ્રભુની વિચિત્ર પ્રકારે પૂજા કરી અને પછી અંગમાં રોમાંચપૂર્વક ભક્તિથી વિચિત્ર એવી વાણીવડે તેણે પ્રભુની સ્તુતિ કરી, તે સમયે દેવતા થયેલો સુમિત્ર અવધિજ્ઞાનથી જાણીને ત્યાં આવ્યો; અને તેણે બીજા દેવાની સાથે ચિત્રગતિની ઉપર પુષ્પવૃષ્ટિ કરી. ખેચરો હર્ષ પાત્રીને ચિત્રગતિની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા એટલે અનંગસિંહ રાજાએ પણ પોતાના પુત્રીના વર તરીકે તેને ઓળખ્યો. પછી સુમિત્ર દેવ પ્રત્યક્ષ થઈ ઘણા હર્ષથી બોલ્યો—“હે ચિત્રગતિ ! તમે મને ઓળખો છો ?” ચિત્રગતિએ કહ્યું કે—“તમે કોઈ મહાદ્વિકા દેવ છો, એમ હું જાણું છું.” પછી સુમિત્ર દેવે તેને ઓળખાણ પાડવાને માટે પોતાનું મૂળરૂપ બતાવ્યું. ચિત્રગતિ તેને આલિંગન કરીને બોલ્યો—“હે મહામતિ ! તમારા પ્રસાદથીજ હું આ નિરવધ જૈનધર્મને પામ્યો છું.” સુમિત્રે કહ્યું—“હે ભદ્ર ! તમે પ્રસાદ કરીને પ્રથમ મને જીવિતદાન આપ્યું તેથીજ હું આવી સમૃદ્ધિને પાત્રી શક્યો છું, પણ જો હું તે વખતે પચ્ચજાણુ અને નવકાર મંત્રે રહિત મૃત્યુ પામ્યો હોત તો હું મનુષ્યભવ પણ પામત નહીં, અને આ સ્થિતિ પણ મેળવત નહીં.” આ પ્રમાણે પરસ્પર એકબીજાની પ્રશંસા કરનારા તે બન્ને

કૃતજ્ઞ મિત્રોને જોઈ શ્રીસૂર ચક્રવર્તી પ્રમુખ સર્વ ખેચરેન્દ્રો ઘણો હર્ષ પામ્યા. તે વખતે રૂપ અને ચારિત્રથી અનુપમ એવા ચિત્રગતિને જોઈ અનંગસિંહની પુત્રી રત્નવતી કામનાં બાણોથી વીંધાઈ ગઈ. પોતાની પુત્રીને વિધુર થયેલી જોઈ અનંગસિંહે વિચાર્યું, “જ્ઞાનીએ જે પ્રથમ કહ્યું હતું, તે ખરાબર મળતું આવ્યું છે. ખડ્ગરત્ન હરી લીધું, પુષ્પવૃષ્ટિ પણ થઈ અને મારી પુત્રીને અતુરાગ પણ તત્કાળ ઉત્પન્ન થયો, માટે જ્ઞાનીના કહેવા પ્રમાણે આ પુરૂષ મારી પુત્રી રત્નવતીને યોગ્ય વર છે. આવી દુહિતા અને જામાતાવડે હું આ જગતમાં શ્લાઘ્ય થઈશ; પરંતુ અહીં દેવસ્થાનમાં લગ્ન સંબંધાદિક સાંસારિક કાર્ય વિષે બેલવું તે યોગ્ય નહી.” આ પ્રમાણે વિચાર કરી અનંગસિંહ પરિવાર સહિત પોતાને ઘેર ગયો, અને સુમિત્ર દેવને તથા ખેચરેન્દ્રને સત્કારપૂર્વક વિદાય કરીને ચિત્રગતિ પોતાના પિતા સાથે પોતાને ઘેર ગયો.

અનંગસિંહે ઘેર આવીને એક મંત્રીને સૂર ચક્રીની પાસે મોકલ્યો. તેણે ત્યાં જઈ પ્રણામ કરી નિષ્કપટ વિનયવડે આ પ્રમાણે કહ્યું, “હે સ્વામીનું ! તમારો કુમાર ચિત્રગતિ કામદેવના જેવો છે. વળી પોતાના અનુપમ રૂપ લાવણ્યથી તે કોને આશ્ચર્ય નથી પમાડતો ? હે પ્રભુ ! તમારી આજ્ઞાથી અનંગસિંહની પુત્રી રત્ન સમાન રત્નવતી તે ચિત્રગતિરૂપ રત્નની સાથે જોડાઓ. તે બન્નેના વિવાહને માટે તમેજ મુખત્યાર છો, માટે હે નરસિંહ ! અનંગસિંહ રાજાનું વચન માનો અને આજેજ મને વિદાય કરો.” સૂરરાજાએ ઉચિત યોગની ઈચ્છાથી તેનું વચન સ્વીકાર્યું. પછી મહોત્સવપૂર્વક તેમનો વિવાહ કરવામાં આવ્યો.

ચિત્રગતિ તેણીની સાથે વિષયસુખ ભોગવવા લાગ્યો અને અર્હત પૂજાદિક ધર્મ પણ આચરવા લાગ્યો. જે પેલા ધનદેવ અને ધનહત્તાના જીવ હતા, તે ત્યાંથી ચ્ચવીને આ ભવમાં પણ મનોગતિ અને ચપલગતિ નામે ચિત્રગતિના અનુજ બંધુ થયા હતા. તે બંને બંધુને અને રત્નવતીને સાથે લઈને ચિત્રગતિ ઈંદ્રની જેમ નંદીશ્વરાદિક દ્વીપમાં યાત્રા કરવા લાગ્યો, હમેશાં સમાહિત થઈ અરિહંતની પાસે જઈને ધર્મ સાંભળવા લાગ્યો, તેમજ સ્ત્રી અને ભાઈઓ સહિત સાધુઓની સેવામાં તત્પર રહેવા લાગ્યો.

અન્યદા સૂરચક્રીએ તેને રાજ્યપર બેસારીને દીક્ષા લીધી, અને તેઓ છેવટે મોક્ષ ગયા, પછી અનેક વિદ્યાને સાધી જાણે નવીન સૂરચક્રી હોય તેવો ચિત્રગતિ અનેક ખેચરપતિઓને પોતાના સેવકો બનાવી પોતાનું અખંડ શાસન ચલાવવા લાગ્યો. એક સમયે મણિચૂલ નામે તેનો કોઈ સામંત રાજા મૃત્યુ પામ્યો. તેને શશિ અને શૂર નામે બે પુત્રો હતા, તેઓ પિતાના મરણ પછી રાજ્યને માટે લડવા લાગ્યા. તે સાભળી ચિત્રગતિ ત્યાં ગયો અને બન્નેને રાજ્ય વહેંચી આપ્યાં, તેમજ યુક્તિવાળી ધર્મવાણીથી સમજાવીને તેમને સન્માર્ગે સ્થાપિત કર્યાં. તથાપિ એક વખતે તેઓ પાછા વનતા હસ્તિની જેમ યુદ્ધ કરીને મૃત્યુ પામી ગયા, તે સાંભળી મહામતિ ચિત્રગતિ ચિંતવવા લાગ્યો—“આ નાશવંત લક્ષ્મીને માટે જે મંદ બુદ્ધિવાળા યુદ્ધ કરે છે, મરણ પામે છે અને દુર્ગતિમાં પડે છે તેમને ધિક્કાર છે. જેમ તેઓ શરીરની અપેક્ષા રાજ્યા વગર લક્ષ્મીને માટે ઉત્સાહ રાખે છે તેમ જો મોક્ષને માટે ઉત્સાહ રાખે તો તેમને શી ન્યૂનતા રહે ?” આવો વિચાર કરી સંસારથી ઉદ્દેગ પામીને ચિત્રગતિએ રત્નવતીના જ્યેષ્ઠ પુત્ર પુરંદરને રાજ્ય ઉપર બેસાડ્યો. પછી રત્નવતી અને પોતાના બે અનુજ બંધુઓ સહિત દમધર નામના આચાર્યની પાસે તેણે ચારિત્ર ગ્રહણ કર્યું. ચિરકાળ તપ કરી છેવટે પાદપોષગમ અનશન કરી મૃત્યુ પામીને ચિત્રગતિ માર્કેન્દ્ર

કચ્છમાં પરમદ્વિંક દેવતા થયો. રત્નવતી અને બે કનિષ્ઠ બંધુ પણ તે દેવલોકમાંજ પ રસ્પર પ્રીતિને ધરનારા દેવતા થયા.

પૂર્વ વિદેહમાં પદ્મ નામના (વજ્રચને વિષે સિંહપુર નામે એક દેવનગર જેવું નગર છે. તે નગરમાં જગતને આનંદ આપનાર અને સૂર્યની જેમ બીજાના તેજને મંદ કરનાર હરિણુંદી નામે એક રાજા હતો. તેને અમૃતને ઝરનારી કૌમુદી જેવી નામથી અને દર્શનથી પ્રિયદર્શના કરીને એક પટરાણી હતી. ચિત્રગતિનો જીવ માહેંદ્ર દેવ લોકમાંથી અધીને તે પ્રિયદર્શનાની કુક્ષિમાં મહાસ્વપ્ને સૂચિત થઈને અવતર્યો. પૂર્ણ સમયે જેમ પાંડુકવનની ભૂમિ કલ્પવૃક્ષને જન્મ આપે તેમ દેવી પ્રિયદર્શનાએ એક પ્રિયદર્શન પુત્રને જન્મ આપ્યો. રાજાએ તેનું અપરાજિત એવું નામ પાડ્યું. ધાત્રીઓએ લાલિત કરેલો તે બાળક અનુક્રમે મોટો થયો. સર્વ કળા સંપાદન કરી, યૌવન વયને પ્રાપ્ત થતાં તે મૂર્તિવંદે કામદેવ જેવો પુણ્ય લાવણ્યનો સમુદ્ર થયો. તેને બાલ્યવયથી સાથે ધૂલિકીડા કરનાર અને સાથે અભ્યાસ કરનાર વિમળબોધ નામે એક મંત્રીપુત્ર પરમ મિત્ર થયો.

એક વખતે તે બંને મિત્રો અશ્વારૂઢ થઈ ને કીડા કરવાને માટે બહાર ગયા. તેવામાં તેમના તીવ્ર ગતિવાળા અશ્વો તેમને હરીને એક દૂરના મોટા જંગલમાં લઈ ગયા. ત્યાં પહોંચતાં અશ્વો શ્રાંત થઈને ઊભા રહ્યા, એટલે તેઓ એક વૃક્ષની નીચે ઉતરી પડ્યા. પછી રાજપુત્ર અપરાજિતે પોતાના મિત્ર વિમળબોધને કહ્યું, “હો મિત્ર ! આ અશ્વો આપણને અહીં હરી લાવ્યા, તે સાડેં થયું, નહીં તો અનેક આશ્ચર્યથી પૂર્ણ એવી પૃથ્વી શી રીતે બેવાત ? કદિ આપણે બહાર જવાની આજ્ઞા માગત તો આપણા વિરહને નહીં સહન કરનારાં આપણાં માતા પિતા આપણને કદિ પણ રજા આપત નહીં; તેથી આ કીડ થયું છે. આપણને અશ્વોએ હયાં છે તેથી આપણાં માતા પિતાને દુઃખ તો લાગશે, પણ આપણે તો તેથી યથેચ્છપણે ફરી શકીશું. અને માતા પિતા તો પડયું તે સહન કરશે.” રાજપુત્રનાં આ વચનને મંત્રીપુત્રે ‘एवमस्तु’ કહીને ટેકો આપ્યો, તેવામાં ‘રક્ષણ કરો’ ‘રક્ષણ કરો’ એમ પોકાર કરતો કોઈ પુરૂષ ત્યાં આવ્યો. તેનાં સર્વ અંગ કંપતાં હતાં અને લોચન ચંચળ થયેલાં હતાં. તેને શરણે આવેલો બોધ કુમારે કહ્યું કે ‘ભય પામીશ નહીં.’ મંત્રીપુત્રે કહ્યું, કે ‘તમે આ વિચાર્યા વગર બોલ્યા છો, કારણ કે કદિ આ પુરૂષ અન્યાયી નીકળશે તો સાડેં નહીં કહેવાય.’ અપરાજિત બોલ્યો, ‘ન્યાયી હોય કે અન્યાયી હોય, પણ જો તે શરણે આવે તો તેની રક્ષા કરવી એવો સદા ક્ષાત્રધર્મજ છે.’ કુમાર આમ કહે છે તેવામાં ‘મારો,’ ‘મારો,’ એમ બોલતા અને તીક્ષ્ણ ખડ્ગને ઉગામતા અનેક આરક્ષક પુરૂષો ત્યાં આવ્યા, અને ‘અરે મુસાફરો ! સર્વ નગરને હુંટનાર આ પુરૂષને છોડી દો, અમારે તેને મારવો છે,’ આ પ્રમાણે તેઓ દૂરથી કહેવા લાગ્યા. કુમાર હસીને બોલ્યો—‘આ પુરૂષ મારે શરણે આવેલો છે, તો હવે તે ઇન્દ્રથી પણ મારવાને અશક્ય છે, તો બીજાની શી વાત કરવી ?’ આ પ્રમાણે કહ્યું તથાપિ આરક્ષકો ક્રોધથી તેને પ્રહાર કરવા આવ્યા. એટલે મૃગલાઓને સિંહ મારે તેમ તેમને મારવાને માટે કુમાર ખડ્ગ બેંચીને દોડ્યા, એટલે તત્કાળ તે સર્વ નાસી ગયા. તેમણે જઈ ને પોતાના સ્વામી કોશલપતિને કહ્યું. કોશલેશે ચોરના રક્ષકને મારવાની ઇચ્છાથી મોટું સૈન્ય મોકલ્યું. અપરાજિતે તે સૈન્યને ક્ષણવારમાં જીતી લીધું એટલે રાજા પોતે ઘાટેસ્વારો અને ગજસ્વારોથી પરવર્યો સતો ચઢી આવ્યો. તેને બોધ અપરાજિતકુમાર ચોરને મંત્રીપુત્રને સાંપી દઢ પરિકરબદ્ધ થઈ યુદ્ધ કરવાને સામો થયો. પછી સિંહની જેમ એક હાથીના કાંત ઉપર પગ મૂકી તેના કુંભસ્થલ ઉપર ચઢી ગયો; અને ઉપર બેઠેલા ગજસ્વારને મારી નાખ્યો,

પછી તે હાથી ઉપર બેસીને અપરાજિત યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. તેને ઓળખીને એક મંત્રીએ રાજને ઓળખાવ્યો. એટલે કોશલેશ્વર આજ્ઞાવડે સૈનિકોને યુદ્ધ કરતાં નિષેધીને બોલ્યો કે-‘આ કુમાર તો મારા મિત્ર હરિષ્ણ્વીનો પુત્ર છે’ પછી તે કુમારને ઉદ્દેશીને બોલ્યો કે-‘તને શાખાશ છે, આવા અદ્ભુત પરાક્રમથી તું મારા મિત્રનો ખરેખરો પુત્ર છે; કેમકે સિંહના બાળક વિના હાથીને મારવાને કોણ સમર્થ થાય? હે મહાભુજ ! પોતાનાજ એક ઘરેથી બીજે કોઈ જાય તેમ લાગ્યયોગે તું મારે ઘેર આવ્યો છે તે બહુ સારું થયું છે.’ આ પ્રમાણે કહી તેણે હાથી ઉપર બેઠા બેઠાજ તેને આલિંગન કર્યું. પછી લગ્નમંથી જેનું મુખકમળ નમ્ર થયેલું છે એવા તેને પોતાના હાથી ઉપર પોતાની પાસે બેસાડી પુત્રની જેમ વાતસલ્યલાવંથી પોતાને ઘેર લાવ્યો. પેલા ચોરને વિદાય કરીને અપરાજિતની પછવાડે મંત્રીપુત્ર પણ ત્યાં આવ્યો.

પછી જાને મિત્ર કોશલ રાજને ઘેર સુખે રહેવા લાગ્યા. અન્યદ્વા આનંદ પામેલા કોશલ પતિએ કનકમાળા નામની એક કન્યા અપરાજિતને પરણાવી. કેટલાક દિવસ ત્યાં રહી એક દિવસ પોતાને દેશાંતર જવામાં વિદ્વ ન થવા માટે કોઈને કહ્યા વગર અપરાજિત કુમાર મિત્ર સહિત રાત્રીએ ગુપ્ત રીતે આલી નીકળ્યો.

આગળ ચાલતાં એક કાળિકાદેવીના મંદિરની નજીક ‘અરે ! આ પૃથ્વી પુરૂષવિનાની થઈ ગઈ !’ એવું કોઈનું રૂદન રાત્રિએ તેમના સાંભળવામાં આવ્યું. સ્વરને અનુસારે ‘આ કોઈ સ્ત્રી રૂવે છે’ એવો નિશ્ચય કરી કૃપાળુ કુમાર શબ્દપાતિ બાણની જેમ તે શબ્દને અનુસારે ચાલ્યો. ત્યાં પ્રજ્વલિત અગ્નિની પાસે બેઠેલી એક સ્ત્રી અને તીક્ષ્ણ ખડ્ગને ખેંચીને બેભેદો એક પુરૂષ તેના બેવામાં આવ્યાં. તે વખતે ‘જે પુરૂષ હોય તે આ અધમ વિદ્યાધર પાસેથી મારી રક્ષા કરે’ એમ બોલતી કસાઈના ઘરમાં રહેલી મેંઢીની જેવી તે સ્ત્રી પાછી આકંઠ કરવા લાગી. તે બેઠું કુમારે પેલા પુરૂષને આક્ષેપપૂર્વક કહ્યું, અરે ! પુરૂષાધમ ! મારી સાથે યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થા, આવી અબજાની ઉપર શું પરાક્રમ બતાવે છે !’ તે સાંભળી ‘આ સ્ત્રીની માફક તારી ઉપર પણ મારું પરાક્રમ છે.’ એમ બોલતો તે ખેચર ખડ્ગ ખેંચીને યુદ્ધ કરવાને માટે કુમારની નજીક આવ્યો. પછી જાને કુશળ પુરૂષોએ પરસ્પરના આઘાતને છેતરતા ઘણી-વારસુધી ખડ્ગાખડ્ગી યુદ્ધ કર્યું. પછી ભુજયુદ્ધ કરવા લાગ્યા. બાહુયુદ્ધમાં પણ અપરાજિતને અજેય ધારીને તે વિદ્યાધરે તેને નાગપાશથી બાંધી લીધો. કુમારે મોટો કોપ કરી ઉન્મત્ત હાથી જેમ તેને બાંધેલા દોરડાને તોડી નાંખે તેમ તે પાશને તોડી નાંખ્યો. પછી તે વિદ્યાધરે અસુરકુમારની જેમ ક્રોધ પામીને વિદ્યાના પ્રભાવવડે વિવિધ પ્રકારનાં આયુધોથી કુમાર ઉપર પ્રહાર કર્યા, પરંતુ પૂર્વપુણ્યના પ્રભાવથી અને દેહના સામર્થ્યથી તે પ્રહાર કુમારને હરાવવાને જરા પણ સમર્થ થયા નહીં. એ સમયે સૂર્ય ઉદયાચયગ ઉપર ચઢ્યો, એટલે કુમારે ખડ્ગવડે ખેચરના મસ્તક ઉપર ઘા કર્યો, તેથી મૂર્છા ખાઈને તે પૃથ્વીપર પડ્યો. તે જ વખતે જાણે કુમારની સ્પર્ધા કરતો હોય તેમ કામદેવે પણ પોતાનાં બાણોવડે તે સ્ત્રીની ઉપર પ્રહાર કર્યા. પછી કેટલાએક ઉપચારવડે તે ખેચરને સચેત કરી કુમારે કહ્યું કે, ‘હજુપણ બે સમર્થ હો તો પાછું યુદ્ધ કર.’ વિદ્યાધર બોલ્યો-‘હે વીર ! તમે મને ભલી પ્રકારે જીતી લીધો છે; એટલું જ નહીં પણ આ સ્ત્રીના વર્ષથી અને તેથી પ્રાપ્ત થનારા નરકથી પણ મને સારી રીતે બચાવ્યો છે, હે બંધુ ! મારા વસ્ત્રના છેડે ગ્રંથીમાં એક મણિ અને મૂલિકા બાંધેલ છે. તે મણિના જળવડે મૂલિકા ઘસીને આ મારા વસ્ત્ર ઉપર ચોપડો.’ કુમારે તેમ કહ્યું એટલે તે તત્કાળ સજ્જ થયો. પછી કુમારના પૂછવાથી તે પોતાનો વૃત્તાંત કહેવા લાગ્યો.

“વૈતાલ્ય પર્વત ઉપર સ્થનૂપુર નગરના અમૃતસેન નામના એચરપતિની રતનમાળા નામે આ દુહિતા છે. તેના વર માટે પૂછતાં ‘શુભરત્નનો સાગર હરિણ’દી રાજનો અપરાજિત નામે સુવાન પુત્ર આ કન્યાનો વર થશે’ એવું કોઈ જ્ઞાનીએ કહ્યું હતું. ત્યારથી આ બાળા તેની ઉપરજ અનુરક્ત હતી, તેથી બીજા કોઈ ઉપર તેનું મન દોડાવતી નહીં. એક વખતે આ બાળા મારા જોવામાં આવી, તેથી મેં વિવાહને માટે તેની માગણી કરી, તેણીએ કહ્યું, ‘કુમાર અપરાજિત મારું પાણિયહણ કરે અથવા મારા અંગને અગ્નિ દહન કરે, તે સિવાય બીજી ગતિ નથી.’ આવાં તેણીનાં વચનથી મને ઘણું કોપ ચડ્યો. હું શ્રીવિષ્ણુ વિદ્યાધરનો સૂરકાંત નામે પુત્ર છું. અને તે દિવસથી મને તેના પાણિયહણનો આગ્રહ બંધાઈ ગયો છે. પછી નગરમાંથી નીકળીને કેટલીક દુઃસાધ્ય વિદ્યાઓને પણ મેં સાધ્ય કરી, અને પાછી ફરીવાર વિવિધ ઉપાયોથી મેં તેની પ્રાર્થના કરી, તથાપિ એ બાળાએ જ્યારે મારી ઇચ્છા સ્વીકારી નહીં, ત્યારે હું તેનું હરણ કરીને અહીં લાવ્યો, કેમકે કામાંધ પુરૂષો શું નથી કરતા ? આ સ્ત્રીએ મારી પ્રાર્થના સ્વીકારી નહીં એટલે હવે એના શરીરને અગ્નિથી દહન કરવારૂપ તેની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવા માટે ખડ્ગવડે ખંડિત કરીને તેને અગ્નિમાં નાખવાને હું તત્પર થયો. તેવામાં તમે આવી તેને મૃત્યુથી બચાવી અને મને દુર્ગતિમાંથી બચાવ્યો, તેથી તમે અમારા બંનેના ઉપકારી છો. હે મહાબુજ ! હવે કહો, તમે કોણ છો ! પછી મંત્રીપુત્રે તેને કુમારનું કુળ નામ વિગેરે કહી બતાવ્યું, તે સાંભળી અકસ્માત્ પ્રાપ્ત થયેલા ઇષ્ટ સમાગમથી રતનમાળા ઘણી ખુશી થઈ. તે વખતે પુત્રીની પછવાડે શોધવાને નીકળેલા કીર્તિમતિ અને અમૃતસેન નામે તેણીના માતાપિતા ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેઓના પૂછવાથી મંત્રીપુત્રે તેમને પણ સર્વ વૃત્તાંત જણાવ્યો, એટલે જે ત્રાતા તે જ પરણનાર થયો તેમ જાણી તે બંને ઘણાં ખુશી થયાં. પછી તેમણે આપવાથી અપરાજિત રતનમાળાને પરણ્યો અને તેઓના કહેવાથી સૂરકાંત વિદ્યાધરને અભયદાન આપ્યું. સૂરકાંત વિદ્યાધરે તે નિઃસ્પૃહ કુમાર અપરાજિતને પેલો મણિ અને મૂલિકા આપ્યાં અને મંત્રીપુત્રને બીજા વેષ કરી શકાય તેવી એક ગુટિકા આપી. પછી ‘જ્યારે હું મારે સ્થાનકે જાઉં, ત્યારે આ તમારી પુત્રીને ત્યાં મોકલવી’ એમ અમૃતસેનને કહીને અપરાજિત કુમાર ત્યાંથી આગળ ચાલ્યો. પુત્રી સહિત અમૃતસેન તથા સૂરકાંત વિદ્યાધર અપરાજિતને સંભારતા પોતપોતાને સ્થાનકે ગયા.

કુમારને આગળ ચાલતાં એક મહાન્ અટવી આવી, તેમાં તેને ઘણી તૃષા લાગવાથી તે એક આસ્રવૃક્ષ નીચે જોડો અને મંત્રીપુત્ર જળ શોધવાને માટે ગયો. દૂર જઈ જળ લઈને મંત્રીપુત્ર પાછો આવ્યો. એટલે તે આસ્રવૃક્ષ નીચે અપરાજિત કુમારને તેણે દીઠો નહીં, તેથી તે ચિંતવવા લાગ્યો કે ‘શું જ્ઞાંતિથી હું તે સ્થાન ભૂલી જઈને બીજે સ્થાને આવ્યો છું ! અથવા શું અતિ તૃષાથી તે કુમાર પોતે પણ જળને માટે ગયા હશે.’ આમ ચિંતવી કુમારને શોધવાને માટે તે વૃક્ષે વૃક્ષે ભ્રમ્યો, પણ કોઈ ઠેકાણે તેનો પત્તો ન મળવાથી તે મૂંઝા ખાઈને પૃથ્વી ઉપર પડ્યો. થોડીવારે તે સચેત થઈને કર્ણ સ્વરે સેવા લાગ્યો અને બોલવા લાગ્યો કે-‘હે કુમાર ! તારા આત્માને બતાવ, મને વૃથા ખેદ શા માટે પમાડે છે ? હે મિત્ર ! કોઈ પણ માણસ તને અપકાર કરવાને કે પ્રહાર કરવાને સમર્થ નથી; તેથી તારા અદર્શનમાં કાંઈ અમંગળમય હેતુનો સંભવ નથી.’ આ પ્રમાણે બહુ પ્રકારે વિલાપ કરીને પછી તેને શોધવાને માટે તે ગામેગામ ફરતો ફરતો નંદિપુર નામના નગરે આવ્યો. તે નગરીની બહાર ઉદ્યાનમાં મંત્રીપુત્ર દુઃખિત મને જોયો હતો, તેવામાં એ વિદ્યાધરે ત્યાં આવીને તેને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા-‘એક મહાવનમાં ભુવનભાનુ નામે એક વિદ્યાધરનો રાજ છે. તે મહાબળવાન અને પરમ ઋદ્ધિવાળો વિદ્યાધર એક મહેલ વિકુર્વીને તે વનમાંજ રહે

છે. તેને કમલિની અને કુસુદિની નામે બે પુત્રી છે. તેનો વર તમારો પ્રિય મિત્ર થશે, એવું કોઈ જ્ઞાનીએ કહેલું છે. તે ઉપરથી અમારા સ્વામીએ તેને લાવવાને માટે અમને મોકલ્યા હતા. અમે તે વનમાં આવ્યા, ત્યારે ત્યાં તમે બંને મિત્ર અમારા જોવામાં આવ્યા. પછી તમે જળ લેવાને ગયા એટલે અમે અપરાજિત કુમારનું હરણ કરીને તેને અમારા સ્વામી ભુવનભાનુની પાસે લઈ ગયા. ઉદય પામેલા ભાનુની જેવા તેમને જોઈ ભુવનભાનુ ઊભા થયા અને સંજ્ઞામૂર્વક એક ઉત્તમ રત્નસિંહાસન ઉપર તેમને બેસાડ્યા. પછી અમારા સ્વામીએ તેમની સત્ય એવી ગુણસ્તુતિ કરી. તમારા મિત્રને શરમાવી દીધા અને પછી પોતાની બે પુત્રીના વિવાહને માટે તેમની યાચના કરી; પણ તમારા વિયોગથી પીડિત એવા કુમારે કાંઈ પણ પ્રત્યુત્તર આપ્યો નહીં. માત્ર તમારું જ ચિંતવન કરતા તે મુનિની જેમ મીન ધારીને રહ્યા. પછી અમારા સ્વામીએ તમને લાવવાની અમને આજ્ઞા કરી એટલે અમે તમને શોધવાને માટે નીકળ્યા. શોધતા શોધતા અહીં આવ્યા એટલે સારે ભાગ્યે તમારાં દર્શન થયાં છે. હે મહાભાગ્ય ! હવે ઊભા થાઓ અને સત્વર ત્યાં ચાલો, કેમકે તે બંને રાજકુમારી અને રાજકુમારનો વિવાહ થવો તમારે આધીન છે.” આવાં તેમનાં વચન સાંભળી મંત્રીકુમાર બાણે મૂર્તિમાન હર્ષ હોય તેમ સત્વર હર્ષ પામીને તેમની સાથે કુમારની પાસે આવ્યો. પછી શુભ દિવસે કુમારે તે બંને રાજકુમારીઓનું પાણિગ્રહણ કર્યું, કેટલોક કાળ ત્યાં રહીને પછી પૂર્વની જેમ તે રાજકુમારીઓને ત્યાં રાખી ત્યાંથી દેશાંતર જવા નીકળ્યો.

સૂરકાંત વિદ્યાધરે આપેલા મણિથી જેમનું ઇચ્છિત સદા પૂર્ણ છે એવા તે રાજપુત્ર અને મંત્રીપુત્ર ચાલતા ચાલતા ત્યાંથી શ્રીમદ્દિરપુરે આવ્યા અને ત્યાં કેટલોક કાળ રહ્યા. એક વખતે તે નગરમાં અતુલ કોલાહલ ઉત્પન્ન થયો, અને કવચ ધરીને તેમજ અસ્ત્રો ઉગામીને ભમતા અનેક સુભટો તેમના જોવામાં આવ્યા. રાજપુત્રે મંત્રીપુત્રને પૂછ્યું કે—“આ શું થયું છે ?” તેથી મંત્રીપુત્રે લોકો પાસેથી બાણીને કહ્યું કે—“આ નગરમાં સુપ્રભ નામે રાજા છે. તેને કોઈ પુરૂષે છળવડે રાજમહેલમાં પ્રવેશ કરીને છરીવડે સખત પ્રહાર કર્યો છે, તે રાજાને રાજ્યને ધારણ કરનાર કોઈ પુત્ર નથી, તેથી પોતપોતાની આત્મરક્ષા કરવાને માટે પુરલોકો આકુલવ્યાકુલ થઈને બધા નગરમાં ભમે છે, તેનો આ મહાન્ કોલાહલ પ્રવર્તે છે.” આ પ્રમાણેનાં મંત્રીપુત્રનાં વચન સાંભળીને ‘એ રાજાનો છળથી ઘાત કરનાર દુષ્ટ ક્ષત્રિયને ધિક્કાર છે!’ એવું કહેતા કુમાર અપરાજિતનું મુખ કર્ણાથી ગ્લાનિ પામી ગયું.

હવે અહીં કામલતા નામની એક પ્રધાન ગણિકાએ આવી રાજમંત્રીને કહ્યું કે—“આ રાજાનો ઘા સંશોભણી ઔષધિવડે રૂઝાઈ જશે. આપણા નગરમાં મિત્ર સહિત કોઈ વિદેશી પુરૂષ આવેલો છે. તે ઉદાર, ધાર્મિક, સત્વવંત અને મૂર્તિવડે કોઈ દેવ જેવો છે. તે કાંઈ પણ ઉદ્યોગ કરતો નથી. તે છતાં તે સર્વ અર્થસંપન્ન છે, તેથી એ મહા પ્રભાવીપુરૂષની પાસે કાંઈ ચમત્કારી ઔષધ હોવું જોઈએ.” તે સાંભળી મંત્રીએ કુમારની પાસે આવ્યા અને તેને વિનવીને રાજાની પાસે લઈ ગયા. રાજા તેના દર્શનથી જ પોતાના આત્માને સ્વસ્થ થયેલો માનવા લાગ્યો. કૃપાળુ કુમારે રાજાનો ઘા જોયો, એટલે પ્રથમ કરતાં પણ અધિક દયા આવી. તેથી મિત્રની પાસેથી પેલાં મણિ મૂલિકા લઈ મણિને ઘાઈ તે પાણી રાજાને પાચું અને તેના જળવડે તે મૂલિકા ઘસીને રાજાના ઘા ઉપર ચોપડી, તત્કાળ રાજાનું શરીર સજ્જ થઈ ગયું. તેણે આશ્ચર્ય પામી રાજપુત્રને પૂછ્યું—“હે કૃપાનિધિ ! નિષ્કારણ બંધુ એવા તમે અહીં ક્યાંથી આવ્યા છો ?” મંત્રીપુત્રે સર્વ વૃત્તાંત નિવેદન

કયો. રાજાએ કહ્યું—‘આ તો મારા મિત્ર હરિષ્ણુદીનો પુત્ર છે. અહો ! મારો કેવો પ્રમાદ ! કે જેથી મેં મારા બાતુપુત્રને પણ ઓળખ્યો નહીં અથવા મને જે પ્રહાર થયો તે મારા પ્રમાદનું જ ફળ છે.’ પછી તેના સદ્ગુણોથી ખરીદ થયેલા રાજાએ રૂપથી બીજી રંભા હોય તેવી રંભા નામની પોતાની કન્યા આગ્રહથી તેને પરણાવી.

રંભા સાથે કીડા કરતાં કેટલોક કાળ ત્યાંજ નિર્ગમન કરી રાજપુત્ર પૂર્વની જેમ મંત્રીપુત્રની સાથે ગુપ્ત રીતે નગરમાંથી નીકળી ગયો. ત્યાંથી કુંડપુર સમીપે આવ્યો. ત્યાં દિવ્ય સુવર્ણકમળ ઉપર બેઠેલા એક કેવલજ્ઞાની મુનિ તેમના જોવામાં આવ્યા. તેમને ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરી નમી પાસે બેસીને શ્રવણમાં અમૃતને વર્ષાવતી ધર્મદેશના સાંભળી. દેશના પૂર્ણ થયા પછી નમસ્કાર કરીને અપરાજિતે પૂછ્યું—‘હે મહાત્મન ! હું ભવ્ય છું કે અભવ્ય છું ?’ કેવળી બોલ્યા—‘હે ભદ્ર ! તું ભવ્ય છે, તું આ જ ખૂદીપના ભરતક્ષેત્રમાં બાવીશમે તીર્થ કર થઈશ અને આ તારો મિત્ર તારો મુખ્ય ગણધર થશે.’ તે સાંભળી તેઓ બંને ખુશી થયા. પછી તે મુનિની સેવા કરતા અને સ્વસ્થ થઈને ધર્મ પાળતા તેઓ કેટલાક દિવસ ત્યાંજ રહ્યા. કેવળીએ ત્યાંથી વિહાર કયો, એટલે તેઓ બંને પણ સ્થાને સ્થાને જિન-ચૈત્યોને વંદન કરતા વિચરવા લાગ્યા.

જનાનંદ નામના નગરમાં જિતશત્રુ નામે એક રાજા હતો. તેને ધારિણી નામે શીલને ધરનારી રાણી હતી. પેલી રતનવતી સ્વર્ગમાંથી ચ્યવીને તેની કુક્ષિમાં અવતરી. તેણીએ પૂર્ણ સમયે એક પુત્રીને જન્મ આપ્યો. તેનું પ્રીતિમતી એવું નામ પાડ્યું. અનુક્રમે તે મોટી થઈ અને સર્વ કળાઓ સંપાદન કરી. તે જ પ્રમાણે સ્મરજીવનરૂપ યૌવનવયને પ્રાપ્ત થઈ. સર્વ કળાઓને બાળુનારી તે બાળાની આગળ સુઝ પુરૂષ પણ અજ થઈ જતો હતો, તેથી તેની દષ્ટિ કોઈ પુરૂષ ઉપર જરા પણ રમતી નહીં. તેના પિતા જિતશત્રુ રાજા વિચાર કરવા લાગ્યા કે, ‘જો આ ચતુર કન્યાને હું કોઈ જેવા તેજા વર સાથે પરણાવીશ તો એ જરૂર પ્રાણ ત્યાગ કરશે.’ આવો વિચાર કરી રાજાએ તેને એકાંતે પૂછ્યું કે ‘હે પુત્રી ! તને કેવો વર માન્ય છે ?’ પ્રીતિમતી બોલી, ‘જે પુરૂષ કળાઓમાં મને જીતી લે, તે મારો પતિ થાઓ.’ રાજાએ તે સ્વીકાર્યું. પછી તેણીની આ પ્રતિજ્ઞા પૃથ્વીમાં પ્રસિદ્ધ થઈ, એટલે ઘણા રાજાઓ અને રાજપુત્રો કળાભ્યાસ કરવા લાગ્યા.

અન્યદા જિતશત્રુ રાજાએ પ્રીતિમતીના સ્વયંવરનો આરંભ કયો, અને નગરની બહાર મંડપ નાખીને તેમાં અનેક માંચાઓ ગોઠવવામાં આવ્યા પછી મોટા-મોટા રાજાઓ અને રાજપુત્રોને આમંત્રણ કરવામાં આવ્યા. તે ઉપરથી પોતાના પુત્રના વિયોગથી ખીડિત એવા એક રાજા હરિષ્ણુદી સિવાય સર્વ ભૂચર અને ખેચર રાજાઓ પોતપોતાના કુમારોને લઈને ત્યાં આવ્યા. વિમાનોમાં દેવતાઓની જેમ સર્વે માંચાઓની ઉપર તેઓ આરૂઢ થયા. એ સમયે દેવયોગે કુમાર અપરાજિત પણ ફરતો ફરતો ત્યાં આવી ચડ્યા. તેણે મંત્રીપુત્ર વિમળ-બોધને કહ્યું—‘આપણે અહીં બરાબર અવસરે આવી ચડ્યા છીએ, તો હવે કળાઓનો વિચાર, તેનું જ્ઞાન અને તે કન્યાનું અવલોકન આપણે કરીએ, પણ કોઈ પરિચિત માણસ આપણને બાળે નહીં તેમ આપણે રહેવું જોઈએ.’ આ પ્રમાણે વિચારીને તેણે શુટિકાપ્રયોગથી પોતાનું અને મંત્રીપુત્રનું સામાન્ય રૂપ કરી દીધું. પછી તેઓ બંને દેવતાની જેમ કીડાથી વિકૃત આકૃતિ ધારણ કરીને સ્વયંવરમંડપમાં આવ્યા. તે સમયે પૃથ્વીપર આવેલી બાળે કોઈ દેવી હોય તેવી અમૂલ્ય વેષને ધારણ કરનારી, બે ચામરોથી વીંજતી, સખીઓ અને દાસીઓથી પરવરેલી, બાળે બીજી લક્ષ્મી હોય તેવી રાજકુમારી પ્રીતિમતી ત્યાં આવી. એટલે તેની આગળ

ચાલનારા આત્મરક્ષકો અને છડીદારોએ લોકોને દૂર ખસેડ્યા. તે સ્વયંવરમંડપમાં આવી એટલે માલતી નામે તેની એક સખી આંગળીથી ખતાવતી આ પ્રમાણે બોલી-“હે સખી ! આ ભૂચર અને ખેચર રાજ્યો પોતામાં ગુણીપણું માનતા અહીં આવેલા છે. આ કદંબ દેશનો ભુવનચંદ્ર નામે રાજા છે. એ વીર પૃથ્વીમાં પ્રખ્યાત અને પૂર્વ દિશાના અલંકાર જેવો છે. આ સમરકેતુ નામે રાજા છે, તે શરીરની શોભાથી કામદેવ જેવો પ્રકૃતિથી જ દક્ષિણ અને દક્ષિણ દિશાના તિલકરૂપ છે. આ કુબેર જેવો કુબેર નામે ઉત્તર દિશાનો રાજા છે, તે શત્રુઓની સ્ત્રીઓમાં અશ્રાંત અને વિસ્તારવાળા કીર્તિરૂપ લતાવનને ધરનારો છે. કીર્તિથી સોમપ્રભા (ચંદ્રકાંતિ)ને જીતનાર આ સોમપ્રભ નામે રાજા છે, અને બીજા ધ્રુવ, શૂર અને લીમ વિગેરે મોટા રાજાઓ છે. આ ખેચરપતિ માણસ્યુડ નામે મહાપરાક્રમી રાજા છે, આ રતનચુડ નામે રાજા છે, મોટી ભુજવાળો આ મણિપ્રભ નામે રાજા છે, અને આ સુમન, સોમ તથા સૂર વિગેરે ખેચરપતિ રાજાઓ છે. હે સખી ! આ સર્વને જો અને તેની પરીક્ષા કર. એ સર્વે કળાઓને જાણનારા છે.” તેણીનાં આવાં વચનથી પ્રીતિમતીએ જે જે રાજાને નેત્રથી અવલોક્યો તે તે રાજાને, જાણે તેણીએ આજ્ઞા કરેલો હોય તેવો કામદેવ બાણોથી મારવા લાગ્યો. પછી જાણે તેના પક્ષમાં સાક્ષાત્ સરસ્વતી રહ્યા હોય તેમ તે પ્રીતિમતીએ મધુમત્ત કોકિલાના જેવા સ્વરથી એક તર્કવાળો પ્રશ્ન કર્યો. તે સાંભળી જેમની બુદ્ધિ હણાઈ ગઈ છે એવા તે સર્વ ભૂચર અને ખેચરો જાણે ગળેથી ઝલાઈ ગયા હોય તેમ કોઈપણ ઉત્તર આપી શક્યા નહીં. લગ્નથી જેમનાં મુખ નમી ગયાં છે એવા તે રાજાઓ અને રાજપુત્રો વિલખા થઈ પરસ્પર કહેવા લાગ્યા કે, ‘પૂર્વે કોઈથી પણ નહીં જીતાયલા આપણને આ સ્ત્રીએ જીતી લીધા, તેથી જરૂર સ્ત્રીજાતિના સંબંધને લીધે વાગદેવી સરસ્વતીએ તેણીનો પક્ષ કર્યો જણાય છે.’ તે વખતે જિતશત્રુ રાજા વિચારમાં પડ્યો કે ‘શું વિધિ આ કન્યાને નિમીને પ્રયાસથી ખિન્ન થયો હશે કે જેથી આ કન્યાને યોગ્ય એવો કોઈ પતિ તેણે નિમ્યો. નહીં હોય ! આટલા બધા રાજાઓમાં અને રાજકુમારોમાં મારી પુત્રીને કોઈ રૂચ્યો નહીં; તો જો કોઈ હીનજાતિવાળો પતિ થશે તો પછી તેની શી ગતિ થશે ?’ રાજાનો આવો ભાવ જાણીને મંત્રી બોલ્યો કે-“હે પ્રભુ ! ખેદ કરો નહીં, હવે ઉત્કૃષ્ટથી પણ ઉત્કૃષ્ટ પુરૂષો પણ મળી આવશે; કારણ કે ‘પૃથ્વી બહુરતના છે.’ તમે હવે એવી આઘોષણા કરાવો કે જે કોઈ રાજા વા રાજપુત્ર, વા કોઈ બીજો આ કન્યાને જીતી લેશે તે તેનો પતિ થશે.” આ પ્રમાણેનો વિચાર જાણીને રાજાએ મંત્રીને શાબાશી આપી અને તત્કાળ તેવી આઘોષણા કરાવી. તે સાંભળી અપરાજિતકુમાર વિચાર કરવા લાગ્યો કે-“કદિ સ્ત્રીની સાથે વિવાદમાં વિજય થાય તોપણ તેમાં કોઈ ઉત્કર્ષ નથી, પરંતુ તેને કોઈ ન જીતે તો તેથી સર્વના પુરૂષપણાનો ક્ષય થાય છે, માટે ઉત્કર્ષ થાયકે ન થાય પણ આ સ્ત્રીને તો સર્વથા જીતી લેવી એ જ યોગ્ય છે.” આવો વિચાર કરી અપરાજિતકુમાર તત્કાળ પ્રીતિમતીની પાસે આવ્યો. વાદળા વડે ઢંકાયેલા સૂર્યની જેમ તે દુર્વેષથી ઢંકાયેલો હતો, તથાપિ તેને જોઈને પૂર્વ જન્મના સ્નેહસંબંધથી પ્રીતિમતીના મનમાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઈ. પછી તેણીએ અપરાજિતના સામે પૂર્વપક્ષ કર્યો એટલે તત્કાળ અપરાજિતે તેને નિરૂત્તર કરીને તેને જીતી લીધી. પ્રીતિમતીએ તરતજ સ્વયંવરમાળા તેના કંઠમાં આરોપણ કરી. તે જોઈ સર્વ ભૂચર અને ખેચર રાજાઓ તેની ઉપર ક્રોધાયમાન થયા. તેઓ કહેવા લાગ્યા કે-“આ વાણીમાં વાતુલ જેવો અને આકડાનાં

તુલની જેવો હલકો કોણ છે ? કે જે કાપડી અમે બધા અહીં છતાં આ કન્યાને પરણી જવાને ઇચ્છે છે ?” આ પ્રમાણે કહીને સર્વ રાજાઓ ઘોડેસ્વાર અને ગજસ્વારોની સાથે અસ્રો ઉગામી, કવચ પહેરી યુદ્ધનો આરંભ કરવા માટે તૈયાર થયા. એટલે અપરાજિત કુમાર પણ એકદમ ઉછળી કોઈ ગજસ્વારને મારી તેના હાથી પર બેસી તેનાં જ અસ્ત્રોથી યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. ક્ષણવાર પછી પાછો કોઈ રથોને મારી તેના રથમાં બેસીને યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. એ પ્રમાણે ક્ષણવાર ભૂમિ પર અને ક્ષણવાર પાછો હાથી ઉપર બેસીને યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. તે એક છતાં અનેકની જેમ થઈને ઈંદ્રના વજ્રની જેવો સ્ફુરણાચમાન થયો, અને તેણે ક્રોધથી શત્રુના સૈન્યને ભગ્ન કરી દીધું, પછી ‘પ્રથમ એક સ્ત્રીએ શાસ્ત્રથી જીતી લીધા અને અત્યારે આ એકાકી કોઈ પુરૂષે શસ્ત્રથી જીતી લીધા’ એવી લગ્નથી સર્વે રાજાઓ એકઠા થઈને યુદ્ધ કરવા આવ્યા, એટલે અપરાજિતકુમાર એકદમ ઉછળીને સોમ પ્રભના હાથી ઉપર ચઢી ગયો. તે વખતે સોમપ્રભે કેટલાંક લક્ષણોથી અને તિલકાદિક ચિહ્નોથી કુમારને ઓળખ્યો. તેણે તત્કાળ એ મહાભુજને આલિંગન કર્યું અને કહ્યું કે ‘અરે અતુલ્ય પરાક્રમી ભાણેજ ! સારે ભાગ્યે મેં તને ઓળખ્યો.’ પછી તેણે આ બધર સર્વ રાજાઓને કહી એટલે સર્વ રાજાઓ યુદ્ધથી વિરામ પામ્યા, અને તે જ સર્વે તેના સ્વજન થઈને હર્ષથી વિવાહમંડપમાં આવ્યા. પછી જિતશત્રુ રાજાએ શુભ દિવસે પરસ્પર અનુરક્ત એવા અપરાજિત અને પ્રીતિમતીનો વિવાહઉત્સવ કર્યો. અપરાજિતકુમારે પોતાનું સ્વાભાવિક મનોરૂપ પ્રગટ કર્યું. સર્વ જનો તેના પરાક્રમથી અને રૂપથી તેની ઉપર અનુરક્ત થયા. જિતશત્રુ રાજાએ સર્વ રાજાઓને યોગ્ય સત્કાર કરીને વિદાય કર્યા. અપરાજિત કુમાર પ્રીતિમતીની સાથે ક્રીડા કરતો કેટલોક કાળ ત્યાં રહ્યો. જિતશત્રુ રાજાના મંત્રીએ પોતાની રૂપવતી કન્યા મંત્રીપુત્ર વિમળબોધની સાથે પરણાવી. એટલે તે પણ તેણીની સાથે ક્રીડા કરવા લાગ્યો.

અન્યદા હરિષ્ણંદી રાજાનો એક હૃત ત્યાં આવ્યો. કુમારે તેને જોઈને સંભ્રમથી આલિંગન કર્યું. પછી કુમારે પિતાનું અને માતાનું કુશળ પૂછ્યું, એટલે હૃત નેત્રમાં અશ્રુ લાવીને બોલ્યો—“તમારા માતાપિતાનું શરીરધારણુ માત્ર કુશળ છે, કેમકે તમારા પ્રવાસદિનથી આરંભીને તેમનાં નેત્ર અશ્રુવડે પૂર્ણ રહ્યાં કરે છે. તમારું નવનવું ચરિત્ર લોકો પાસેથી સાંભળીને તેઓ ક્ષણવાર ખુશી થાય છે, પણ પાછા તમારો વિયોગ યાદ આવવાથી મૂર્છા પામી જાય છે. હે પ્રભો ! તમારો અહીંનો વૃત્તાંત સાંભળીને મને તેનું વાસ્તવિકપણું જાણવા માટે અહીં મોકલ્યો છે, તો હવે તમે માતાપિતાને ખેદ આપવા યોગ્ય નથી”. હૃતનાં આવાં વચન સાંભળી કુમાર નેત્રમાં અશ્રુ લાવી ગદ્ગદ અક્ષરે બોલ્યો કે—“માતા-પિતાને આવું દુઃખ આપનાર મારા જેવા અધમ પુત્રને ધિક્કાર છે !” પછી જિતશત્રુ રાજાની આજ્ઞા લઈને અપરાજિત કુમાર ત્યાંથી આવ્યો. તે વખતે જ પુત્રીઓને લઈને ભુવનભાનુ રાજા ત્યાં આવ્યો. તેમ જ પ્રથમ જે જે રાજકન્યા તે પરણ્યો હતો, તેમને લઈ લઈને તેમના પિતાઓ પણ ત્યાં આવ્યા. અભય મેળવનાર સૂરકાંત વિદ્યાધર પણ ત્યાં આવ્યો. પછી પ્રીતિમતી અને બીજી પત્નીઓથી તથા અનેક ભૂયર અને ખેચર રાજાઓથી વીંટાયેલો, ભૂયર ખેચર સૈન્યથી ભૂમિ અને આકાશને આચ્છાદન કરતો અપરાજિતકુમાર થોડા દિવસમાં સિંહપુર નગરે આવી પહોંચ્યો. હરિષ્ણંદી રાજાએ સામા જઈને પૃથ્વીપર આલોટી પડેલા કુમારને આલિંગન કરી ખોળામાં બેસારી વારંવાર તેના મસ્તક પર ચુંબન કર્યું. પછી માતાએ નેત્રમાં અશ્રુ લાવી પ્રણામ કરતા કુમારના પૃષ્ઠ ઉપર કરવડે સ્પર્શ

કર્ચો અને તેના મસ્તક ઉપર ચુંખન કર્યું. પ્રીતિમતી વિગેરે વચૂંઓએ પોત નાં પૂજ્ય સામુ સસરાના ચરણમાં નમી પ્રણામ કર્યો, એટલે વિમળબોધે તેમનાં નામ લઈ લઈને સૌને ઓળખાવી. પછી અપરાજિતે સાથે આવેલા ભૂચર અને ખેચરોને વિદાય કર્યો, અને માતાપિતાનાં નેત્રને ઉત્સવ કરતો ત્યાં રહીને સુખે કીડા કરવા લાગ્યો.

મનોગતિ અને ચપલગતિ જે માહેંદ્ર દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થયા હતા, તે ત્યાંથી ચ્યવીને સૂર અને સોમ નામે અપરાજિતકુમારના અનુજ બંધુ થયા. અન્યદા રાજા હરિણંદીએ અપરાજિત કુમારને રાજ્યપર બેસારીને દીક્ષા લીધી અને તે રાજર્ષિ તપસ્યા કરીને પરમપદને પ્રાપ્ત થયા. અપરાજિત રાજાની પ્રીતિમતી પટ્ટરાણી થઈ, અને વિમળબોધ મંત્રી થયો અને બે અનુજ બંધુ મંડોલેશ્વર થયા. અપરાજિક રાજાએ પ્રથમથી જ અન્ય રાજાઓને દળાવ્યા હતા તેથી તે સુખે રાજ્ય કરવા લાગ્યો અને નિર્વિદને. લોગ લોગવવા લાગ્યા. પુરુષાર્થથી અર્વાચિત (ચથાયોગ્ય રીતે પુરુષાર્થને સાધતો) અપરાજિત રાજા વિચિત્ર ભૈત્યો અને લાખો રથયાત્રા કરતો કાગ નિર્ગમન કરવા લાગ્યો.

એક વખત અપરાજિત રાજા ઉદ્યાનમાં ગયો હતો, ત્યાં મૂર્તિથી કામદેવ જેવો અનંગ-દેવ નામે એક સાર્થવાહનો સમૃદ્ધિમાન પુત્ર તેના જોવામાં આવ્યો. તે દિવ્ય વેષને ધારણ કરનારા સમાન વયના મિત્રોથી વીંટાયેલો હતો, ઘણી રમણીય રમણીઓની સાથે કીડા કરતો હતો, ચાચકોને દાન આપતો હતો, બંદિજનો તેની સ્તુતિ કરતા હતા, અને ગીતગાન સાંભળવામાં આસક્ત હતો. તેને જોઈને અપરાજિત રાજાએ પોતાના માણસોને પૂછ્યું કે, ‘આ કોણ છે?’ તેઓએ કહ્યું કે ‘આ સમુદ્રપાળ નામના સાર્થવાહનો અનંગદેવ નામે ધનાઢય પુત્ર છે.’ તે સાંભળીને ‘મારા નગરના વ્યાપારી પણ આવા ધનાઢય અને ઉદાર છે, તેથી હું ધન્ય છું’ એમ પોતાની પ્રશંસા કરતો કરતો અપરાજિત રાજા ઘેર આવ્યો.

ખીજે દિવસે રાજા બહાર જતો હતો તેવામાં ચાર પુરુષોએ ઉપાડેલું અને જેની આગળ વિરસ વાઘ વાગે છે એવું એક મૃતક તેના જોવામાં આવ્યું. તેની પછવાડે છાતી કુટતી, છુટે કેશે રૂદ્ધન કરતી અને પગલે પગલે મૂરછા ખાતી અનેક સ્ત્રીઓ જતી હતી, તે જોઈ રાજાએ સેવકોને પૂછ્યું કે ‘આ કોણ મરી ગયું?’ તેઓ બોલ્યા કે-‘પેલો સાર્થવાહનો પુત્ર અનંગદેવ અકસ્માત વિષૂચિકા (કોલેરા)ના વ્યાધિથી મૃત્યુ પામ્યો છે.’ તે સાંભળતાં જ અપરાજિત રાજા બોલ્યો-“ અહો આ અસાર સંસારને ધિક્કાર છે, અને વિશ્વાસીના ઘાત કરનાર વિધિને પણ ધિક્કાર છે. હા ! મોહનિદ્રાથી અંધ ચિત્તવાળા પ્રાણીઓનો આ કેવો પ્રમાદ છે !” આ પ્રમાણે મહાન સંવેગને ધારણ કરતો અપરાજિત રાજા પોતાને ઘેર પાછો ગયો અને કેટલાક દિવસ એવા ખેદમાં વ્યતિક્રમાવ્યા. અન્યદા જે કેવળીને પ્રથમ કુંડપુરમાં જોયા હતા તે કેવળી જ્ઞાનવડે અપરાજિત રાજાને બોધને યોગ્ય થયેલ જાણી તેના ઉપકારને માટે ત્યાં પધાર્યા. તેમની પાસેથી ધર્મ સાંભળી પદ્મ નામના પ્રીતિમતીથી થયેલા પુત્રને રાજ્ય ઉપર બેસાડી અપરાજિત રાજાએ દીક્ષા લીધી. તેમની સાથે તેમની ત્રિયા પ્રીતિમતી, અનુજ બંધુ સૂર તથા સોમ અને મંત્રી વિમળબોધ એ સર્વેએ દીક્ષા લીધી. તેઓ સર્વે તપસ્યા કરી મૃત્યુ પામીને આરણ નામના અગ્યારમા દેવલોકમાં પરસ્પર પ્રીતિવાળા ઇંદ્રના સામાનિક દેવતા થયા.

આ જ બૃહ્મીપમાં ભરતક્ષેત્રને વિષે કુરૂ દેશના મંડનરૂપ હસ્તિનાપુર નામે નગર છે, તે નગરમાં ચંદ્રના જેવો આહ્લાદકારી શ્રીષેણ નામે રાજા થયો. તેને લક્ષ્મીના જેવી શ્રીમતી

નામે પટ્ટરાણી હતી. અન્યદા તે રાણીએ રાત્રિના શેષ ભાગે સ્વપ્નમાં શંખના જેવો ઉજ્જવળ પૂર્ણચંદ્ર પોતાના મુખકમળમાં પ્રવેશ કરતો જોયો. પ્રાતઃકાળે તે વૃત્તાંત તેણે પોતાના પતિ શ્રીષેણ રાજાને જણાવ્યો. રાજાએ સ્વપ્નવેત્તાને યોલાવીને તેનો નિર્ણય કયો. તેઓએ કહ્યું કે-“આ સ્વપ્નથી ચંદ્રની જેમ સર્વ શત્રુરૂપ અંધકારનો નાશ કરે તેવો એક પુત્ર દેવીને થશે” તે જ રાત્રિએ અપરાજિતનો જીવ આરણ્ય દેવલોકથી ચ્યવીને શ્રીમતી દેવીની કુક્ષિમાં અવતર્યો. યોગ્ય કાળે સર્વ લક્ષણોથી પવિત્ર એવા એક પુત્રને દેવીએ જન્મ આપ્યો. પિતાએ પૂર્વજના નામથી તેનું શંખ એવું નામ પાડ્યું. પાંચ ધાત્રીઓએ લાલિત કરેલો તે કુમાર અનુક્રમે મોટો થયો. ગુરૂને માત્ર સાક્ષીભૂત કરીને પ્રતિજન્મમાં અભ્યાસ કરેલી સર્વ કળાઓ તેણે લીલામાત્રમાં સંપાદન કરી લીધી. વિમળભોધ મંત્રીનો જીવ આરણ્ય દેવલોકથી ચ્યવીને શ્રીષેણ રાજાના ગુણનિધિ નામના મંત્રીનો મતિપ્રભ નામે પુત્ર થયો. તે કામદેવને વસંતની જેમ શંખકુમારની સાથે રાજકીડા કરનારો અને સહાધ્યાયી મિત્ર થયો. મતિપ્રભ મંત્રીપુત્ર અને બીજા રાજકુમારોની સાથે વિવિધ પ્રકારની કીડા કરતો શંખકુમાર યૌવનવયને પ્રાપ્ત થયો.

એક વખતે તેના દેશના લોકો દ્વરથી પોકાર કરતા કરતા આવીને શ્રીષેણ રાજાને વિગ્નિત કરવા લાગ્યા-“હે રાજેન્દ્ર ! તમારા દેશની સીમા ઉપર અતિ વિષમ ઉંચાઈવાળો, વિશાળ શિખરોવાળો અને શશિરા નામની નદીથી અંકિત ચંદ્ર નામે પર્વત આવેલો છે. તે પર્વતના દુર્ગમાં સમરકેતુ નામે એક પલ્લીપતિ રહે છે, તે નિઃશંકપણે અમને લુંટે છે, માટે હે પ્રભો ! તેનાથી અમારું રક્ષણ કરો.” તે સાંભળી તેના વધને માટે પ્રયાણ કરવાને ઇચ્છતા રાજાએ રણભંભા વગડાવી. તે વખતે શંખકુમારે આવી નમસ્કાર કરીને નમ્રતાથી કહ્યું-“પિતાજી ! એવા પલ્લીપતિને મારે આપ આટલો બધો આક્ષેપ શા માટે કરો છો ? મસલાને મારવાને હાથી અને સસલાને મારવાને સિંહને તૈયાર થવાની જરૂર ન હોય, તેથી તાત ! મને આજ્ઞા આપો, હું તેને બાંધીને અહીં લાવીશ; તમે પોતે પ્રયાણ કરવું છોડી દો, કારણ કે તે તમને ઉલટું લજ્જાકારક છે.” પુત્રનાં આવાં વચન સાંભળી તત્કાળ રાજાએ તેને સેના સાથે વિદાય કયો. શંખકુમાર અનુક્રમે તે પલ્લીની પાસે આવ્યો. કુમારને આવતો સાંભળીને કપટમાં શ્રેષ્ઠ એવો તે પલ્લીપતિ દુર્ગને શૂન્ય મૂકીને બીજા ગહવરમાં પેસી ગયો. કુશાચ પુલ્હિયાળા શંખકુમારે તે દુર્ગમાં એક સામંતને સાર સાર સૈન્ય લઈને દાખલ કયો, અને પોતે કેટલાક સૈનિકોને લઈને એક લતાગૃહમાં સંતાઈ રહ્યા એટલે છળ કરનાર પલ્લીપતિએ પેલા દુર્ગને રૂંધી દીધો. પછી ‘અરે કુમાર ! હવે તું કયાં જઈશ ?’ એમ બોલી જેવી તે પલ્લીપતિએ ગર્જના કરી તેવો કુમારે બહારથી આવીને પોતાના પુષ્કળ સૈન્યથી તેને ઘેરી લીધો; એક તરફથી દુર્ગના કિલ્લા ઉપર રહેલા પ્રથમ મોકલેલા સૈન્યે અને બીજી તરફથી કુમારના સૈન્યે વચમાં રહેલા પલ્લીપતિને મારવા માંડ્યો; એટલે પલ્લીપતિ કંઠ પર કુહાડો ધારણ કરી શંખકુમારને શરણે આવ્યો અને બોલ્યો-“હે રાજકુમાર ! મારા માયામંત્રીના ઉપાયને જાણનારા તમે એક જ છો. હે સ્વામિન્ ! સિદ્ધ પુરૂષને ભૂતની જેમ હવે હું તમારો દાસ થયો છું, માટે મારું સર્વસ્વ અર્પણ કરો અને પ્રસન્ન થઈને મારાપર અનુગ્રહ કરો.” કુમારે તેની પાસે જે ચોરીતું ધન હતું, તે લઈને જેનું હતું તે તેને સોંપાવી દીધું અને પોતાને લેવા યોગ્ય ઠંડ પોતે લીધો. પછી પલ્લીપતિને સાથે લઈને કુમાર પાછો વળ્યો. સાયંકાળ થતાં માર્ગમાં તેણે પડાવ કયો, અર્ધ રાત્રે કુમાર શય્યા ઉપર સ્થિત હતા, તેવામાં કોઈ કંઈ સ્વર તેના સાંભળવામાં આવ્યો, તેથી તરત હાથમાં ખડ્ગ લઈને સ્વરને અનુસારે તે આવ્યો.

આગળ જતાં આધેડ વયની એક સ્ત્રીને તેમણે રૂઢન કરતી જોઈ, એટલે કુમારે મૃદુ સ્વરે તેને કહ્યું કે, ‘હે ભદ્રે ! રા નહીં’, તારા દુઃખનું જે કારણ હોય તે કહે. કુમારની મૂર્તિ અને વાણીથી આશ્વાસન પામીને તે સ્ત્રી બોલી—“અંગદેશમાં અંપાતગરીને વિષે જિતારિ નામે રાજ છે. તેને કીર્તિમતી નામે રાણી છે. તે રાણીને ઘણા પુત્રો થયા પછી યશોમતી નામે એક સ્ત્રીજનમાં શિરોમણિ પુત્રી થઈ છે. તે પોતાને યોગ્ય વર કે કોઈ સ્થાન નહીં જણાવાથી પુરૂષ ઉપર અરોચકી થયેલી છે, તેથી તેની દષ્ટિ કોઈ પણ પુરૂષમાં રમતી નથી. અન્યદા શ્રીષેણ રાજનો પુત્ર શંખકુમાર તેના શ્રવણમાર્ગે આવતાં તેણે અને કામદેવે એક સાથે તેણીના હૃદયમાં સ્થાન કર્યું. તે વખતે યશોમતીએ પ્રતિજ્ઞા કરી કે ‘તે શંખકુમારને જ મારે પરણવું. પુત્રીનો અનુરાગ યોગ્ય સ્થાને થયો છે એમ જાણીને તેના પિતા પણ તે વાતથી ઘણા હર્ષ પામ્યા. પછી જિતારિ રાજાએ શ્રીષેણ રાજાની પાસે તેના વિવાહને માટે માણસો મોકલ્યા. તેવામાં વિદ્યાધરપતિ મણિશેખરે તે કન્યાની માગણી કરી. જિતારી રાજાએ તેને કહ્યું કે—‘મારી કન્યા શંખકુમાર સિવાય બીજાને ઇચ્છતી નથી.’ તેથી ક્રોધ પામી તે અધમ વિદ્યાધરે બળતકારે તેનું હરણ કર્યું છે. હું તે યશોમતી કન્યાની ધાત્રી છું. તેનું હરણ થયું ત્યારે હું તેની ભુજ સાથે વળગી રહી હતી, પણ તે દુષ્ટ ખેચરે બળવડે મને છોડાવી દીધી છે. સંસારમાં સારરૂપ તે રમણીને તે દુષ્ટ કોણ જાણે કયાં લઈ ગયો હશે ? તેથી હું વિલાપ કરું છું કે તે મારા વિના શી રીતે જીવશે ?”

આ પ્રમાણે તેની હકીકત સાંભળીને ‘ભદ્રે’ ધીરી થા, હું તે દુષ્ટને જીતીને ગમે ત્યાંથી તેણીને લઈ આવીશ.’ આ પ્રમાણે કહી શંખકુમાર તેને શોધવાને અટવીમાં લમવા લાગ્યો. એ સમયે સૂર્ય ઉદયાચળ પર આરૂઢ થયો અને શંખકુમાર પણ કોઈ વિશાળશંખવાળા ગિરિપર આરૂઢ થયો. ત્યાં એક ગુહાની અંદર યશોમતી તેના બેવામાં આવી. તે વિવાહને માટે પ્રાર્થના કરતા પેલા ખેચરને આ પ્રમાણે કહેતી હતી—“અરે અપ્રાર્થિતની પ્રાર્થના કરનાર ! તું શા માટે વ્યર્થ ખેદ કરે છે ? શંખના જેવા ઉજ્જવળ ગુણવાળો શંખકુમાર જ મારો ભત્તા છે, કદિ પણ બીજો કોઈ મારો ભત્તા થવાનો નથી.” તે વખતે તે વિદ્યાધરે અને કુમારીએ શંખકુમારને દીકો. એટલે તે દુષ્ટ વિદ્યાધર બોલ્યો—‘હે મૂખી ! આ તારો પ્રિય કાળથી ખેંચાઈને અહીં મારે વશ આવી ગયો છે. હે બાળે ! હવે તારી આશાની સાથે તેને મારીને હું તને પરણીશ અને મારે ઘેર લઈ જઈશ,’ આ પ્રમાણે કહેતાં તે દુષ્ટને શંખકુમારે કહ્યું, ‘અરે પરનારીનું હરણ કરનાર પાપી ! જિલો થા, હમણાંજ આ ખડ્ગ વડે હું તારૂં શિર હરી લઉં છું.’ પછી તે બંને સામસામા ખડ્ગ ઉગામીને સુંદર ચાલાકીથી ચાલતા અને પૃથ્વીને કંપાવતા યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. જ્યારે તે વિદ્યાધર ભુજના બળથી કુમારને જીતી શક્યો નહીં, ત્યારે વિદ્યાથી વિકુર્વેલા તપ્ત લોહમય ગોળા વિગેરે અત્રોથી યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. પણ પુણ્યના ઉત્કર્ષથી તે ગોળાઓ કુમારને કાંઈ પણ ઇજા કરવાને સમર્થ થયા નહીં. કુમારે પોતાનાં ખડ્ગથી તેનાં ઘણાં અસ્ત્રોને ખંડિત કરી નાંખ્યાં, અસ્ત્રોનાં ખંડનથી ખેદ પામેલા ખેચરનું ધનુષ્ય કુમારે છેદી નાખ્યું અને તેના જ બાણથી તેને છાતીમાં વીંધી નાંખ્યો. તત્કાળ છેદેલા વૃક્ષની જેમ તે વિદ્યાધર પૃથ્વી પર પડ્યો; એટલે શંખકુમારે પવન વિગેરે ઉપચારથી તેને સજ્જ કરી પુનઃ યુદ્ધ કરવાનું આમંત્રણ કર્યું. ખેચરપતિ કુમાર પ્રત્યે બોલ્યો—‘હે પરાક્રમી ! હું કે જે કોઈથી જીતાયો ન હતો તેને તે જીતી લીધો છે, તેથી તું સર્વથા માન્ય પુરૂષ છે. હે વીર ! જેમ તે આ

યશોમતીને ગુણથી ખરીદી લીધી છે, તેમ હું તારા પરાક્રમથી ખરીદ થઈ ગયો છું. માટે મારા અપરાધને તું ક્ષમા કર.' કુમાર બોલ્યો—'હો મહાભાગ ! તારા ભુજ્જવીર્યથી અને વિનયથી હું રજિત થયો છું, માટે કહે, હું તારું શું કાર્ય કરું ?' વિદ્યાધર બોલ્યો—'જે તમે પ્રસન્ન થયા હો તો વૈતાલચગિરિ ઉપર ચાલો, ત્યાં તમારે સિદ્ધાચતનની યાત્રા થશે અને મારી ઉપર અનુગ્રહ થશે.' શંખકુમારે તેમ કરવાને કબુલ કર્યું. યશોમતી 'આવા ઉત્તમ ભક્તોને હું વરી છું' એમ જાણી મનમાં ઘણો હર્ષ પામી. તે સમયે મણિશેખરના પાળારૂપ જેયરો આ વૃત્તાંત જાણીને ત્યાં આવ્યા અને તેઓએ ઉપકારી એવા શંખકુમારને નમસ્કાર કર્યો. પછી જો જેયરને પોતાના સૈન્યમાં મોકલી શંખકુમારે પોતાનું વૃત્તાંત જાણાવ્યું; અને તે સૈન્યને તાકીદે હસ્તિનાપુર તરફ જવા આજ્ઞા કરી. પછી પેલી યશોમતી ની ધાત્રીને જેયરો પાસે ત્યાં બોલાવી, અને ધાત્રી તથા યશોમતી સહિત શંખકુમાર વૈતાલચગિરિ પર આવ્યો. ત્યાં સિદ્ધાચતનમાં રહેલા શાશ્વત પ્રભુને તેણે વંદના કરી અને યશોમતી સાથે તેમની વિવિધ પ્રકારે પૂજા કરી. પછી મણિશેખર કુમારને કનકપુરમાં લઈ ગયો, અને ત્યાં પોતાને ઘેર રાખી દેવતાની જેમ તેની પૂજા ભક્તિ કરી. સર્વે વૈતાલચ-વાસીઓને આ વાત સાંભળીને મોટું આશ્ચર્ય લાગ્યું, તેથી સર્વે આવી આવીને શંખકુમાર અને યશોમતીને વારંવાર જોવા લાગ્યા. શત્રુજય વિગેરે મૂલ્યથી પ્રસન્ન થયેલા કેટલાએક મહર્દ્રિક જેયરો શંખકુમારના પેદળ થઈ ને રહ્યા; અને તેઓ પોતપોતાની પુત્રીઓ શંખકુમારને આપવા આવ્યા. તેમને કુમારે કહ્યું કે—'યશોમતીને પરણ્યા પછી આ કન્યાઓને હું પરણીશ.'

અન્યદા મણિશેખર વિગેરે પોતપોતાની કન્યાઓ લઈને યશોમતી સાહિત શંખકુમારને અંધા નગરીએ લઈ ગયા. 'પોતાની પુત્રીની સાથે અનેક જેયરેંદ્રાથી પરિવૃત્ત તેનો વર આવે છે.' એ ખબર સાંભળી જિતારિ રાજા ઘણો ખુશી થઈ ને સામે આવ્યો. ત્યાં સંજ્ઞમથી શંખકુમારને આલિંગન કરીને તે રાજાએ સૌને નગરીમાં પ્રવેશ કરાવ્યો. અને મહોત્સવપૂર્વક પોતાની પુત્રીનો તેની સાથે વિવાહ કર્યો. પછી શંખકુમાર બીજા વિદ્યાધરોની કન્યાઓને પણ પરણ્યો, અને શ્રી વાસુપૂજ્ય સ્વામીના ચૈત્યની ભક્તિપૂર્વક યાત્રા કરી. પછી જેયરોને વિદાય કરી કેટલાક દિવસ ત્યાં રહીને યશોમતી વિગેરે પત્નીઓ સહિત શંખકુમાર હસ્તિનાપુર આવ્યો.

અપરાજિત કુમારના પૂર્વ જન્મના અનુજ બંધુ સૂર અને સોમ જે આરણ્યદેવલોકમાં ઉત્પન્ન થયા હતા તે ત્યાંથી સ્થળીને યશોધર અને ગુણધર નામે આ જન્મમાં પણ તેના (શંખકુમારના) અનુજ બંધુ થયા. રાજા શ્રીષેણે શંખકુમારને રાજ્ય આપી ગુણધર ગણધરના ચરણમાં આવી દીક્ષા લીધી જેમ શ્રીષેણ રાજા મુનિ થઈ ને દુસ્તપ તપને પાળવા લાગ્યા. તેમ શંખના જેવા ઉજ્જવળ યશવાળો શંખકુમાર ચિરકાળ પૃથ્વીને પાળવા લાગ્યો. અન્યદા જેને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે એવા અને દેવતાના સાનિધ્યપણાથી શોભતા શ્રીષેણરાજર્ષિ વિહાર કરતા કરતા ત્યાં પધાર્યા. શંખરાજા તે ખબર સાંભળી સામે આવ્યો અને ભક્તિથી તેમને વંદના કરીને સંસારસાગરમાં નાવિકા જેવી તેમની દેશના સાંભળી. દેશનાને અંતે શંખ રાજા બોલ્યો—'હો સર્વજ્ઞ ! તમારા શાસનથી હું જાણું છું કે આ સંસારમાં કોઈ કોઈનું સંખધી નથી, કેવળ સ્વાર્થનું સંખધી છે. તથાપિ આ યશોમતી ઉપર મને અધિક મમતા કેમ થઈ ? તે પ્રસન્ન થઈને કહે, અને મારા જેવા અનભિજ્ઞને શિક્ષા આપો.' કેવળા

ભગવંતે બોલ્યા—“તારા ધનકુમારના ભવમાં એ તારી ધનવતી નામે પત્ની હતી, સૌધર્મ દેવલોકમાં તારા મિત્રપણે ઉત્પન્ન થઈ હતી, ચિત્રગતિના ભવમાં રત્નવતી નામે તારી પ્રિયા હતી, માહેન્દ્ર દેવલોકમાં તારો મિત્ર થયેલી હતી, અપરાજિતના ભવમાં પ્રીતિમતી નામે સ્ત્રી થઈ હતી. પાછી આરણ્ય દેવલોકમાં તારો મિત્ર થઈ હતી, અને આ સાતમા ભવમાં તે યશોમતી નામે તારી સ્ત્રી થયેલ છે. તેથી ભવાંતરના યોગથી તારો તેણીની ઉપર સ્નેહસંબંધ થયેલો છે. હવે અહીંથી અપરાજિત નામના અનુત્તર વિમાનમાં જઈ ત્યાંથી રચવીને આ ભરતખંડમાં તમે નેમિનાથ નામે બાવીશમા તીર્થંકર થશો, અને આ યશોમતી રાજમતી નામે અવિવાહિતપણે અનુરાગી થયેલી તમારી સ્ત્રી થશે. તે તમારી પાસે દીક્ષા લઈને પ્રાંતે પરમપદને પ્રાપ્ત થશે. આ યશોધર અને ગુણુધર અનુજ બંધુ અને મતિપ્રભ નામે મંત્રી તમારા ગણુધરપદને પ્રાપ્ત કરીને સિદ્ધિપદને પામશે.”

આ પ્રમાણે ગુરુમુખે સાંભળીને શંખ રાજાએ પુંડરીક નામના પુત્રને રાજ્ય પર બેસાડી દીક્ષા ગ્રહણ કરી, અને તેના બંને બંધુ, મંત્રી અને યશોમતીએ તેની પાસે દીક્ષા લીધી. અનુક્રમે શંખ મુનિએ ગીતાર્થ થઈ મહા આકરી તપસ્યાઓ કરી, અહંત્ લક્ષિત વિગેરે સ્થાનકોના આરાધનથી તીર્થંકરનામકર્મ ઉપાર્જન કર્યું. અંતે પાદપોષગમન અનશન કરી શંખમુનિ અપરાજિત વિમાનમાં ઉત્પન્ન થયા. અને યશોમતી વિગેરે પણ તે જ વિધિથી અપરાજિત વિમાનને^૧ પ્રાપ્ત થયા.

इत्याचार्यश्रीहेमचंद्रविरचिते त्रिषष्टिशलाकापुस्तकचरिते
महाकाव्ये अष्टमे पर्वणि श्री अरिष्टनेमिपूर्वभव
वर्णनो नाम प्रथमः सर्गः ॥

સર્ગ ૨ જો

વસુદેવ ચરિત્ર.

આ ભરતક્ષેત્રમાં મથુરા નામે એક શ્રેષ્ઠ નગરી છે, જે યમુના નદીથી જાણે નીલ વસ્ત્રને ધારણ કરનારી હોય તેમ શોભે છે. તે નગરીમાં હરિવંશને વિષે પ્રખ્યાત રાજા વસુના પુત્ર બૃહદ્વજની પછી ઘણા રાજાઓ થઈ ગયા પછી યદુ નામે એક રાજા થયો. યદુને સૂર્યના જેવો તેજસ્વી શૂર નામે પુત્ર થયો, અને તે શૂરને શૌરિ અને સુવીર નામે જે વીર પુત્રો થયા. શૂર રાજાએ શૌરિને રાજ્ય પર બેસારી અને સુવીરને સુવરાજપદ આપી સંસારપર ગૈરાજ્ય આવવાથી દીક્ષા ગ્રહણ કરી. શૌરિ પોતાના અનુજ બંધુ સુવીરને મથુરાનું રાજ્ય આપીને પોતે કુશાર્ત્ત દેશમાં ગયો, અને ત્યાં તેણે શૌર્યપુર નામે એક નગર વસાવ્યું. શૌરિ રાજાને અંધકવૃષ્ણિ વિગેરે પુત્રો થયા અને સુવીરને ભોજવૃષ્ણિ વિગેરે અતિ પરાક્રમી પુત્રો થયા. મહાભુજ સુવીર મથુરાનું રાજ્ય પોતાના પુત્ર ભોજવૃષ્ણિને આપી પોતે સિંધુ દેશમાં સૌવીરપુર નામે એક નગર વસાવીને ત્યાં રહ્યો. મહાવીર શૌરિ રાજા પોતાના પુત્ર અંધકવૃષ્ણિને રાજ્ય સોંપી સુપ્રતિષ્ઠ મુનિની પાસે દીક્ષા લઈને મોક્ષે ગયા.

અહીં મથુરામાં રાજ્ય કરતાં ભોજવૃષ્ણિને ઉગ્ર પરાક્રમવાળો ઉગ્રસેન નામે એક પુત્ર થયો. અંધકવૃષ્ણિને સુભદ્રા રાણીથી દશ પુત્રો થયા. તેઓનાં સમુદ્રવિજય, અક્ષોભ્ય, શિતભિત, સાગર, હિમવાન, અચલ, ધરણ, પૂરણ, અભિચંદ્ર અને વસુદેવ એવાં નામ સ્થાપન કર્યાં. તે દશે ‘દશાર્જ’ એવા નામથી પ્રસિદ્ધ થયા. તેમને કુંતી અને મદ્રી નામે જે અનુજ બેનો થઈ. તેના પિતાએ કુંતી પાંડુ રાજાને અને મદ્રી દમઘોષ રાજાને આપી.

અન્યદા અંધકવૃષ્ણિ રાજાએ સુપ્રતિષ્ઠ નામના અવધિજ્ઞાની મુનિને પ્રણામ કરી અંજલિ જોડી આ પ્રમાણે પૂછ્યું—‘સ્વામિન્ ! મારે વસુદેવ નામે દશમો પુત્ર છે, તે અત્યંત રૂપ અને સૌભાગ્યવાળો છે, તેમજ કળાવાન અને પરાક્રમી છે તેનું શું કારણ ?’ સુપ્રતિષ્ઠ મુનિ બોલ્યા—‘મગધ દેશમાં નંદિઆમને વિષે એક ગરીબ બ્રાહ્મણ હતો; તેને સોમિલા નામે સ્ત્રી હતી, તેમને નંદિવેણુ નામે એક પુત્ર થયો. મંદલાગ્યમાં શિરોમણિ જેવા તે પુત્રનાં માતાપિતા બાલ્યવયમાંથી જ મરી ગયાં. તે પુત્ર મોટા પેટવાળો, લાંબા દાંતવાળો, ખરાબ નેત્રવાળો અને ચોરસ માથાવાળો હતો, તેથી તેમજ બીજાં અંગમાં પણ કુરૂપી હોવાથી તેને તેના સ્વજનોએ પણ છોડી દીધો. તે વખતે જીવતો છતાં પણ મુવા જેવો જાણીને તેના મામાએ તેને ગ્રહણ કર્યો. તે મામાને સાત કન્યાઓ પરણવાને લાયક થયેલી હતી. તેથી તેને તેના મામાએ કહ્યું હતું કે ‘હું તને એક કન્યા આપીશ.’ કન્યાના લોભથી તે મામાના ઘરનું બધું કામ કરતો હતો. આ ખબર જાણીને સાત કન્યામાંથી સૌથી મોટી ચૌવનવતી કન્યાએ કહ્યું કે—‘જો પિતા મને આ કુરૂપીને આપશે તો જરૂર હું મૃત્યુ પામીશ.’ તે સાંભળીને નંદિવેણુ જેદ પામ્યો, એટલે તેના મામાએ કહ્યું કે ‘હું તને બીજી પુત્રી આપીશ, તું જેદ કર નહી’ તે સાંભળી બીજી પુત્રીએ પણ તેવી જ પ્રતિજ્ઞા કરી. એવી રીતે સઘળી પુત્રીઓએ અનુક્રમે તેવી પ્રતિજ્ઞા કરી, અને તેનો પ્રતિષેધ કર્યો, તે સાંભળી જેદ પામેલા નંદિવેણુને તેના મામાએ કહ્યું કે ‘હું કોઈ બીજાની પાસે માગણી કરીને તને કન્યા પરણાવીશ, માટે હે વત્સ ! તું

આકુળઆકુળ થઈશ નહીં.’ નંદિષેણુ વિચાર્યું કે ‘જ્યારે મારા મામાની કન્યાઓ મને ઇચ્છતી નથી, તો પછી મારા જેવા કુરૂપીને બીજાની કન્યા કેમ ઇચ્છશે ?’ આવો વિચાર કરી ગૈરાગ્ય પામીને તે ત્યાંથી નીકળી રત્નપુર નગરે આવ્યો. ત્યાં ક્રીડા કરતા કોઈ સ્ત્રી પુરૂષને જોઈને તે પોતાની નિંદા કરવા લાગ્યો. પછી મરવાની ઇચ્છાથી ગૈરાગ્યવડે તે ઉપવનમાં આવ્યો. ત્યાં સુસ્થિત નામે એક મુનિને જોઈને તેમને વંદના કરી. જ્ઞાનથી તેનો મનોભાવ બાળીને તે મુનિ બોલ્યા:—‘અરે મનુષ્ય ! તું મૃત્યુનું સાહસ કરીશ નહીં, કેમકે આ સર્વ અધર્મનાં ફળ છે. સુખના અર્થાએ તો ધર્મ કરવો જોઈએ, આત્મઘાતથી કાંઈ સુખ થતું નથી, દીક્ષા લઈને કરેલો ધર્મ જ લવોલવમાં સુખના હેતુભૂત થાય છે.’ આ પ્રમાણે સાંભળી તે પ્રતિબોધ પામ્યો, તેથી તેણે તરત જ તે મુનિની પાસે વ્રત ગ્રહણ કર્યું. પછી ગીતાર્થ થઈને તેણે સાધુઓનું ગૈયાવૃત્ત્ય કરવાનો અભિગ્રહ કર્યો.

બાળ અને ગ્લાન પ્રમુખ મુનિઓની ગૈયાવૃત્ત્ય કરનારા અને તેમાં કદી પણ ખેદ નહીં પામનારા તે નંદિષેણુ મુનિની અન્યદા ઈદ્રે સભામાં પ્રશંસા કરી. ઈદ્રનાં તે વચન પર શ્રદ્ધા નહીં રાખનારો કોઈ દેવ ગ્લાન મુનિનું રૂપ લઈને રત્નપુરની સમીપના અરણ્યમાં આવ્યો, અને એક બીજા સાધુનો વેષ વિકૃતીને નંદિષેણુ મુનિના સ્થાનમાં ગયો. જેવામાં નંદિષેણુ પારણું કરવાને માટે બેસીને ગ્રાસ ભરતા હતા તેવામાં તે સાધુએ આવીને કહ્યું કે:—‘અરે ભદ્ર ! સાધુઓની ગૈયાવૃત્ત્ય કરવાની પ્રતિજ્ઞા લઈને તું અત્યારે કેમ ખાવા બેઠો છે ? નગરની બહાર અતિસાર રોગવાળા એક મુનિ ક્ષુધા અને તૃષ્ણાથી પીડિત છે.’ તે સાંભળતાંજ નંદિષેણુ મુનિ આહાર કરવાનું પડતું મૂકી તે મુનિને માટે શુદ્ધ પાણી શોધવા નીકળ્યા, તે વખતે આવેલા દેવે પોતાની શક્તિથી સર્વત્ર અનેષણીય કરવા માંડ્યું, પણ તે લગ્નિધવાળા મુનિના પ્રભાવથી તેની શક્તિ વધારે ચાલી નહીં, એટલે નંદિષેણુ મુનિએ કોઈ ઠેકાણેથી શુદ્ધ પાણી પ્રાપ્ત કર્યું. પછી નંદિષેણુ મુનિ તે ગ્લાન મુનિની પાસે આવ્યા; એટલે તે કપટી મુનિએ કઠોર વાક્યો વડે તેના પર આક્રોશ કર્યો:—‘અરે અધમ ! હું આવી અવસ્થામાં પડ્યો છું અને તું આ વખતે ભોજનમાં લપટ થઈ સત્વર અહીં આવ્યો નહીં, માટે તારી ગૈયાવૃત્ત્યની પ્રતિજ્ઞાને ધિક્કાર છે.’ નંદિષેણુ મુનિ બોલ્યા:—‘હે મુનિ ! મારા તે અપરાધને ક્ષમા કરો. હવે હું તમને સન્ન કરીશ. આ તમારે યોગ્ય એવું શુદ્ધ પાણી હું લાવ્યો છું.’ પછી તેનું પાન કરાવી તેમણે કહ્યું કે ‘જરા બેઠા થાઓ એટલે ગ્લાન મુનિ બોલ્યા:—‘અરે મુંડા ! હું કેવો અશક્ત છું, તે શું તું નથી જાણતો ?’ આવાં તેનાં વચન સાંભળી તે માયામુનિને પોતાના સ્કંધ ઉપર ચડાવી તે નંદિષેણુ મુનિ ચાલ્યા, તથાપિ તે મુનિ પગલે પગલે આ પ્રમાણે તેના ઉપર આક્રોશ કરતો હતો. ‘અરે અધમ ! ઉતાવળથી ચાલીને મારા શરીરને ઘણું ડોલાવવા વડે મને શા માટે પીડે છે ? જો ખરેખર સાધુની ગૈયાવૃત્ત્ય કરનાર હોય તો હળવે હળવે ચાલ.’ આ પ્રમાણે કહેવાથી તે હળવે હળવે ચાલ્યા; એટલે દેવતાએ તેની ઉપર વિષ્ટા કરી અને કહ્યું કે ‘તું વેગભંગ શા માટે કરે છે ?’ ‘આ મહર્ષિ પીડા રહિત ક્યારે થાય,’ એવું ચિંતવન કરતા નંદિષેણુ મુનિ તેનાં કટુ વચનને જરા પણ ગણતા નહીં. તેની આવી દૃઢતા જોઈને તે દેવે વિષ્ટાનું હરણ કર્યું અને દિવ્યરૂપે તેને ત્રણ પ્રદક્ષિણા દઈને નમસ્કાર કર્યો. પછી તેણે ઈદ્રે કરેલી પ્રશંસાની વાત્તા કહી અને ખમાવીને કહ્યું કે ‘હે મહાભાગ ! હું તમને શું આપું ? તે કહો.’ મુનિ બોલ્યા:—‘મેં મહા દુર્લભ ધર્મ પ્રાપ્ત કર્યો છે, તેના કરતાં વિશેષ સારરૂપ આ જગતમાં

બીજું કાંઈ નથી કે જેની હું તમારી પાસે માગણી કરું.’ આ પ્રમાણે તેમનો ઉત્તર સાંભળીને તે દેવતા સ્વર્ગમાં ગયો અને મુનિ પોતાના ઉપાશ્રયમાં આવ્યા; બીજા મુનિઓએ પૂછ્યું એટલે તેમણે ગર્વ રહિતપણે સર્વ જણાવી દીધું. પછી તેમણે બાર હજાર વર્ષ સુધી દુસ્તર તપ કર્યું અને છેવટે અનશન કર્યું. તે અવસરે તેને પોતાનું હૃલોચ્ય સાંભર્યું. તેથી તેણે એવું નિયાણું કર્યું કે ‘આ તપના પ્રભાવથી આવતે ભવે હું રમણીજનને ઘણો વલ્લભ થાઉં.’ આવું નિયાણું કરી મૃત્યુ પામીને તે મહાશુક દેવલોકમાં દેવતા થયા. ત્યાંથી ચ્યવીને તે તમારા પુત્ર વસુદેવ થયા છે. પૂર્વ ભવના નિયાણાથી તે રમણીજનને અતિ વલ્લભ થયેલ છે.” પછી અંધકવૃષ્ણ રાજાએ સમુદ્રવિજયને રાજ્ય ઉપર બેસાર્યા અને પોતે સુપ્રતિષ્ઠ મુનિની પાસે દીક્ષા લઈને મોક્ષે ગયા.

અહીં રાજા ભોજવૃષ્ણએ પણ દીક્ષા લીધી, એટલે મથુરામાં ઉગ્રસેન રાજા થયા. તેને ધારિણી નામે પટ્ટરાણી હતી. એક વખતે ઉગ્રસેન રાજા બહાર જતા હતા, તેવામાં માર્ગમાં એકાંતે બેઠેલા કેઈ માસોપવાસી તાપસને તેણે દીઠો, તે તાપસને એવો અભિગ્રહ હતો કે ‘માસોપવાસને પારણે પહેલાં ઘરમાંથીજ લિક્ષા મળે તો તેનાથી માસોપવાસનું પારણું કરવું, ત્યાં ન મળે તો બીજે ઘેરથી લિક્ષા લઈને કરવું નહીં.’ એવી રીતે માસે માસે એક ઘરની લિક્ષાથી પારણું કરીને તે એકાંત પ્રદેશમાં આવીને રહેતો હતો, કોઈના ગૃહમાં રહેતો નહીં. આવી હકીકત સાંભળી ઉગ્રસેન રાજા તેને પારણાનું નિમંત્રણ કરીને પોતાનો ઘેર ગયા. તાપસ મુનિ તેની પછવાડે ગયા, પણ ઘેર ગયા પછી રાજા તે વાત ભૂલી ગયા. એટલે તે તાપસને લિક્ષા ન મળવાથી પારણું કર્યા વગર તે પાછા પોતાના આશ્રમમાં આવ્યા અને બીજે દિવસે ફરી માસક્ષમણ અંગીકાર કર્યું. અન્યદા રાજા પાછા તે સ્થાન તરફ આવી ચડયા, ત્યાં તે તાપસ પૂર્વની જેમ તેના જોવામાં આવ્યો. એટલે પોતાનું પ્રથમનું નિમંત્રણ સંભારી રાજાએ કેટલાંક ચાટુ વચનોથી તેમને ખમાવ્યા અને ફરી પાછું તેમને નિમંત્રણ કર્યું; દૈવયોગે પાછા પ્રથમની જેમ ભૂલી ગયા અને તાપસ પારણું કર્યા વગર પાછા આશ્રમમાં આવ્યા. તે સ્મરણમાં આવતાં રાજાએ પાછા પૂર્વની જેમ તેમને ખમાવ્યા અને પાછું નિમંત્રણ કર્યું. તે વખતે પણ રાજા ભૂલી ગયા. એટલે તાપસને કોપ ચઢ્યો, તેથી ‘આ તપના પ્રભાવવડે હું ભવાંતરમાં આનો વધ કરનાર થાઉં.’ એવું નિયાણું કરી અનશન ગ્રહણ કરીને તે મૃત્યુ પામ્યો. ત્યાંથી તે ઉગ્રસેનની સ્ત્રી ધારિણીના ઉદરમાં ઉત્પન્ન થયો. તેના અનુભાવથી અન્યદા રાણીને પતિનું માંસ ખાવાનો દોહદ થયો. દોહદ ન પૂરાવાથી દિવસે દિવસે ક્ષય પામતી અને કહેવાને લક્ષ્મ પામતી ધારિણીએ અન્યદા બહુ કષ્ટે તે દોહદ પોતાના પતિને જણાવ્યો. પછી મંત્રીઓએ રાજાને અંધકારમાં રાખી તેના ઉદર પર સસલાતું માંસ રાખી તેમાંથી છેદી છેદીને રાણીને આપવા માંડ્યું. જ્યારે તેનો દોહદ પૂર્ણ થયો એટલે તે પાછી મૂળ પ્રકૃતિમાં આવી; તેથી તે બોલી કે ‘હવે પતિ વિના આ ગર્ભ અને જીવિત શા કામનાં છે?’ છેવટે જ્યારે તે પતિ વિના મરવાને તૈયાર થઈ ત્યારે મંત્રીઓએ તેને કહ્યું કે ‘હો દેવી ! મરશો નહીં, અમે તમારા સ્વામીને સાત દિવસમાં સજીવન કરી બતાવશું.’ આવી રીતે કહી સ્વસ્થ કરેલી રાણીને મંત્રીઓએ સાતમે દિવસે ઉગ્રસેનને બતાવ્યા. તેથી રાણીએ મોટો ઉત્સવ કર્યો. પછી પોષ માસની કૃષ્ણ ચતુર્દશીની રાત્રિએ ચંદ્ર મૂળ નક્ષત્રમાં આવતાં ભદ્રામાં દેવીએ એક પુત્રને જન્મ આપ્યો. પ્રથમના ભયંકર દોહદવડે ગર્ભથી ભય પામેલી રાણીએ પ્રથમથી કરાવી રાખેલી એક કાંસાની પેટીમાં જન્મતાંવેંત જ તે બાળકને મૂકી

દીધો. પછી તે પેટીમાં રાજના અને પોતાના નામથી અંકિત એવી બે મુદ્રા તથા પત્રિકા નાખી રત્ન ભરીને તેણીએ દાસીની પાસે તે પેટી યમુના નદીના જળમાં વહેતી મૂકાવી અને ‘પુત્ર જન્મીને મૃત્યુ પામ્યો’ એમ રાણીએ રાજને કહ્યું.

અહીં યમુના નદી પેલી પેટીને તાણતી તાણતી શૌર્યપુરના દ્વાર પાસે લઈ ગઈ. કોઈ સુભદ્રા નામે રસવણિક પ્રાતઃકાળે શૌચને માટે નદીએ આવ્યો હતો તેણે તે કાંસાની પેટી આવતી દીઠી, એટલે જળની બહાર ખેંચી કાઢી. તે પેટી ઉઘાડતાં તેમાં પત્રિકા અને બે રત્નમુદ્રા સહિત બાળચંદ્રના જેવો એક સુંદર બાળક જોઈ તે અતિ વિસ્મય પામ્યો. પછી તે વણિક પેટી વિગેરે સાથે લઈ બાળકને પોતાને ઘેર લાવ્યો અને હર્ષથી પોતાની ઈંદુ નામની પત્નીને તે પુત્ર તરીકે અર્પણ કર્યો. બંને દંપતીએ તેનું કંસ એવું નામ પાડ્યું, અને મધુ, ક્ષીર તથા ઘૃત વિગેરેથી તેને મોટો કર્યો. જેમ જેમ તે મોટો થયો તેમ તેમ કલહશીલ થઈ લોકોના બાળકોને મારવા કુટવા લાગ્યો. જેથી તે વણિક દંપતીની પાસે લોકોના ઉપાલંભ પ્રતિદિન આવવા લાગ્યા, જ્યારે તે દશ વર્ષનો થયો, ત્યારે તે દંપતીએ વસુદેવ-કુમારને સેવક તરીકે રાખવાને તેને અર્પણ કર્યો. વસુદેવને તે અતિ પ્રિય થઈ પડ્યો. ત્યાં વસુદેવની સાથે રહીને તે બધી કળાઓ શીખ્યો, સાથે જ રમવા લાગ્યો અને સાથે જ યૌવનવયને પ્રાપ્ત થયો. એ પ્રમાણે સાથે રહેતા વસુદેવ અને કંસ એક રાશિમાં આવેલા પુત્ર અને મંગળની જેવા શોભવા લાગ્યા.

આ અરસામાં શુક્રિમતી નગરીના રાજા વસુનોર સુવસુ નામે પુત્ર જે નાશીને નાગપુર ગયો હતો, તેને જૃહદ્રથ નામે પુત્ર થયો હતો, અને તે રાજગૃહ નગરમાં બંધને રહ્યો હતો. ત્યાં તેની સંતતિમાં બૃહદ્રથ નામે એક રાજા થયો, તેને જરાસંધ નામે પુત્ર થયો. તે જરાસંધ પ્રચંડ આજ્ઞાવાળો અને ત્રિખંડ ભરતનો સ્વામી પ્રતિવાસુદેવ થયો. તેણે સમુદ્રવિજય રાજને હૃત મોકલીને કહેવરાવ્યું કે ‘દૈતાઢ્યગિરિની પાસે સિંહપુર નામે નગર છે, તેમાં સિંહના જેવો દુઃસહ સિંહરથ નામે રાજા છે, તેને બાંધીને અહીં લઈ આવો.’ વળી જણાવ્યું કે ‘તેને બાંધી લાવનાર પુરુષને હું મારી જીવચણા નામે પુત્રી આપીશ અને એક તેની ઇચ્છા, હશે તે સમૃદ્ધિમાન નગર આપીશ.’ હૃતનાં આવાં વચન સાંભળી વસુદેવકુમારે જરાસંધનું તે દુષ્કર શાસન કરવાને સમુદ્રવિજય પાસે માગણી કરી. કુમારની એવી માગણી સાંભળી રાજા સમુદ્રવિજયે કહ્યું કે ‘હું કુમાર ! તમારા જેવા સુકુમાર બાળકને અત્યારે યુદ્ધ કરવા જવાનો અવસર નથી, તેથી આવી માગણી કરવી ઉચિત નથી.’ ફરીવાર વસુદેવે આગ્રહથી માગણી કરી એટલે સમુદ્રવિજયે ઘણી સેના સાથે તેને માંડમાંડ વિદાય કર્યો. વસુદેવ સત્વર ત્યાંથી ચાલ્યો. તેને આવતો સાંભળી સિંહરથ પણ સૈન્ય લઈને સન્મુખ આવ્યો. તે બંનેની વચ્ચે મોટું યુદ્ધ થયું. જ્યારે સિંહરથે વસુદેવની સેનાનો પરાજય કર્યો; ત્યારે વસુદેવ કંસને સારથી કરીને પોતે યુદ્ધ કરવાને માટે તેની નજીક આવ્યો, સુર અસુરની જેમ ક્રોધથી પરસ્પર જયની ઇચ્છાવાળા તેઓએ વિવિધ પ્રકારનાં આયુધોથી ચિરકાળ સુધી મોટું યુદ્ધ કર્યું. પછી મહાભૂજ કંસે સારથીપણું છોડી દઈ મોટા પરિઘથી સિંહરથના દંઢ રથને ભાંગી નાંખ્યો. એટલે તેણે કંસને મારવાને માટે ક્રોધથી પ્રજ્જ્વલિત થઈ મ્યાનમાંથી બડગ કાઢ્યું, તે વખતે વસુદેવે ક્ષુરપ્ર બાણથી બડગવાળી તેની મુઠિ છેદી નાખી. પછી છળબળમાં ઉત્કટ એવા કંસે મેંદાને નાહાર ઉપાડે તેમ સિંહરથને બાંધી ઉપાડીને વસુદેવના રથમાં ફેંક્યો.

૧ ધી વિગેરે રસપદાર્થોનો વેપારી. ૨. પ્રથમ સત્યવાદો છતાં પાછળથી અસત્ય બોલવાવડે દેવોએ કોપાયમાન થઈ મારી નાખ્યો ને નરકે ગયો તે. ૩. જ્યદ્ધ પાઠ પણ કોઈ પ્રતમાં છે.

તે વખતે સિંહરથનું સૈન્ય સર્વ ત્યાંથી ભાગી ગયું એટલે વસુદેવ વિજય મેળવી સિંહરથને પકડીને અતુકમે પોતાને નગરે આવ્યા.

રાજા સમુદ્રવિજયે વસુદેવને એકાંતમાં કહ્યું કે “કોળટુકી નામના એક જ્ઞાનીએ મને આ પ્રમાણે હિત વચન કહેલ છે કે ‘જરાસંધની પુત્રી જીવચંદા કનિષ્ઠ લક્ષણોવાળી હોવાથી પતિના અને પિતાના બંનેનાં કુળનો ક્ષય કરનારી છે.’ માટે આ સિંહરથને પકડી લાવ્યાના બદલામાં જરાસંધ તે પુત્રી તમને પારિતોષિક તરીકે આપશે. તે વખતે તેનો ત્યાગ કરવાનો કોઈ ઉપાય પ્રથમથી વિચારી રાખજો.” વસુદેવે કહ્યું ‘આ સિંહરથને રણમાં યુદ્ધ કરીને બાંધી લાવનાર કંસ છે, માટે તે જીવચંદા કંસને જ આપવા યોગ્ય છે’ સમુદ્રવિજયે કહ્યું કે ‘તે કંસ વણિકપુત્ર છે, માટે તેને જીવચંદા આપશે નહીં, પણ પરાક્રમથી તે ક્ષત્રિય જેવો લાગે છે.’ પછી સમુદ્રવિજયે પેલા રસવણિકને બોલાવી વચમાં ધર્મને રાખીને તેને કંસની ઉત્પત્તિ પૂછી એટલે તેણે કંસનો સર્વ વૃત્તાંત કંસના સાંભળતાં પ્રથમથી કહી આપ્યો. પછી સુભદ્ર વણિકે ઉચ્ચેન રાજા અને ધારિણી રાણીની મુદ્રિકાઓ અને પત્રિકા સમુદ્રવિજય રાજાને આપી. સમુદ્રવિજયે તે પત્રિકા વાંચી, તેમાં લખ્યું હતું કે “રાજા ઉચ્ચેનની રાણી ધારિણીએ ભયંકર દોહડથી ભય પામી પોતાના પતિની રક્ષાને માટે આ પ્રાણપ્રિય પુત્રનો ત્યાગ કર્યો છે, અને નામસુદ્રા સહિત સર્વ આભૂષણોએ ભૂષિત એવા આ બાળપુત્રને કાંસાની પેટીમાં નાખીને યમુના નદીમાં વહેતો મૂક્યો છે”. આ પ્રમાણે પત્રિકા વાંચીને રાજા સમુદ્રવિજયે કહ્યું કે ‘આ મહાભૂજ કંસ યાદવ છે અને ઉચ્ચેનનો પુત્ર છે, અન્યથા તેનામાં આવું વીર્ય સંભવે જ નહીં.’ પછી રાજા સમુદ્રવિજય કંસને સાથે લઈને અર્ધચંદી જરાસંધની પાસે ગયા, અને તેને સિંહરથ રાજાને સોંપ્યો તે સાથે કંસનું પરાક્રમ પણ જણાવ્યું. જરાસંધે પ્રસન્ન થઈ કંસને પોતાની પુત્રી જીવચંદા આપી. તે વખતે કંસે પિતાના રાષથી મથુરાપુરીની માગણી કરી, તેથી તે નગરી પણ આપી. જરાસંધે આપેલા સૈન્યને લઈને કંસ મથુરામાં આવ્યો. ત્યાં કૂર કંસે પોતાના પિતા ઉચ્ચેનને બાંધીને પાંજરામાં પૂર્યો અને પોતે રાજા થયો.

ઉચ્ચેનને અતિમુક્ત વિગેરે પુર્યો હતા. તેમાં અતિમુક્તે પિતાના દુઃખથી દુઃખિત થઈને દીક્ષા લીધી. પોતાના આત્માને કૃતાર્થ માનનારા કંસે શૌર્યનગરથી સુભદ્ર વણિકને બોલાવી સુવર્ણાદિકના દાનથી તેનો ઘણો સત્કાર કર્યો. છુટી રહેલી કંસની માતા ધારિણીએ પોતાના પતિને છોડાવવાને માટે કંસને વિનંતિ કરી, તથાપિ તેણે કોઈ રીતે પોતાના પિતા ઉચ્ચેનને છોડ્યો નહીં. પછી ધારિણી કંસના માન્ય પુરૂષોને ઘેર જઈ પ્રતિદિન કહેતી કે ‘કાંસાની પેટીમાં નાખીને કંસને યમુના નદીમાં મેં જ વહેતો મૂકાવ્યો, તે વાતની મારા પતિ ઉચ્ચેનને તો ખબર પણ નથી, તેથી તે તો સર્વથા નિરપરાધી છે અને હું અપરાધી છું, માટે મારા પતિને તમે છોડાવો.’ તેઓ આવી કંસને કહેતા, તોપણ તેણે ઉચ્ચેનને છોડ્યો નહીં, કેમકે “પૂર્વ જન્મનું નિયાણું કદિ અન્યથા થતું નથી.”

હવે જરાસંધે સત્કાર કરી વિદાય કરેલા રાજા સમુદ્રવિજય પોતાના બંધુઓની સાથે પોતાના નગરમાં આવ્યા. શૌર્યપુરમાં સર્વત્ર સ્વેચ્છાએ ભમતા વાસુદેવકુમારને જોઈ તેમના સૌંદર્યથી મોહિત થયેલી નગરની સ્ત્રીઓ જાણે મંત્રાકૃષ્ટ હોય તેમ તેની પાછળ ભમવા લાગી. સ્ત્રીઓને કામણરૂપ જેવું સૌંદર્ય છે એવા સમુદ્રવિજયના અનુજબ બધું વસુદેવ કુમારે આમ તેમ ભમી કીડા કરતાં કેટલોક કાળ નિર્ગમન કર્યો. એક વખતે નગરના મહાજને પાસે આવી એકાંતમાં કહ્યું કે ‘તમારા લઘુ બંધુ વસુદેવના રૂપથી નગરની સર્વ સ્ત્રીઓ અમર્યાદ થઈ ગઈ છે. જે કોઈ સ્ત્રી વસુદેવને એકવાર પણ જુએ છે તો તે પરવશ થઈ જાય છે, તો એ કુમારને વાર-

વાર નગરમાં ફરતા જુએ તેની તો વાત જ શી કરવી? રાજાએ મહાજનને કહ્યું કે ‘હું તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે બંદોબસ્ત કરીશ.’ એમ કહી તેમને વિદાય કર્યા પછી રાજાએ પાસેના પરિવારને કહ્યું કે ‘આ વાત તમે કોઈ વસુદેવને કહેશો નહીં.’ એક દિવસે વસુદેવ સમુદ્ર-વિજયને પ્રણામ કરવા આવ્યા. એટલે તેને પોતાના ઉત્સંગમાં બેસારીને કહ્યું ‘હે કુમાર! આખો દિવસ કીડા માટે બહાર પર્યટન કરવાથી તમે કૃશ થઈ ગયા છો, માટે હવે તમે દિવસે બહાર ન જતાં ઘરમાં જ રહો, અને હે વત્સ! ઘેર રહી તમે નવીન કળાઓ શિખો અને પ્રથમ શિખ્યા છો તે સંભારો. કળા બાણનારાઓની ગોળીમાં તમને વિનોદ ઉત્પન્ન થશે.’ આ પ્રમાણે વડીલ બંધુનાં વચનો સાંભળી વિનીત વસુદેવે હા પાડી અને ત્યારથી તે ઘેર રહીને ગીત નૃત્યાદિકના વિનોદમાં દિવસો નિર્ગમન કરવા લાગ્યા.

એક દિવસે ગંધ લઈને કુબ્જ નામની એક ગંધારિણિ દાસી જતી હતી. તેને કુમારે પૂછ્યું કે: ‘આ ગંધ કોને માટે લઈ જાય છે?’ કુબ્જ બોલી ‘હે કુમાર! આ ગંધદ્રવ્ય રાજા સમુદ્રવિજયને માટે શિવાદેવીએ પોતે મોકલાવ્યું છે.’ વસુદેવે કહ્યું ‘આ ગંધદ્રવ્ય મારે પણ કામ આવશે.’ એમ કહી મશકરીથી તેણે તે ગંધદ્રવ્ય તેની પાસેથી લઈ લીધું; એટલે કુબ્જ કોપ કરીને બોલી ‘તમારા આવા ચરિત્રથી જ તમે નિયતિત થઈને અહીં રહ્યા છો.’ કુમારે કહ્યું કે ‘તે શું? કહે.’ પછી લય પામેલી કુબ્જએ લયવદે નગરજનનો સર્વ વૃત્તાંત પ્રથમથી માંડીને તેમને કહી સંભળાવ્યો. “ સ્ત્રીઓના હૃદયમાં લાંબા કાળ સુધી રહસ્ય રહેતું જ નથી.” દાસીની કહેલી વાત સાંભળીને વસુદેવે વિચાર્યું કે ‘નગરની સ્ત્રીઓની મારી ઉપર રૂચિ કરાવવાને માટે હું નગરમાં ભસું છું.’ આ પ્રમાણે જો રાજા સમુદ્રવિજય માનતા હોય તો મારે અહીં નિવાસ કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. આ પ્રમાણે વિચાર કરી કુબ્જને રજા આપી. તે જ રાત્રે ગુટિકાથી વેષ ફેરવીને વસુદેવકુમાર નગરની બહાર નીકળી ગયા.

પછી સ્મશાનમાં આવીને ત્યાં નજીક પડેલા કાબટની ચિતા ખડકી, તેમાં કોઈ અનાથ શબને મૂકી વસુદેવે ખાળી નાંખ્યું. પછી ગુરજનને ખમાવવાને માટે વસુદેવે પોતાના હસ્તાક્ષરે પત્ર લખી એક સ્તંભ ઉપર લટકાવ્યો, તેમાં આ પ્રમાણે લખ્યું કે ‘હોકોએ ગુરજનની આગળ ગુણને દોષરૂપે સ્થાપિત કર્યા, તેથી પોતાના આત્માને જીવતાં મર્યા જેવો માની વસુદેવે આ અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો છે, તેથી હવે પોતાના તર્ક વિતર્કથી કંટપેલો મારો છતો અથવા અછતો દોષ સર્વે ગુરજનો અને નગરજનો મૂળથી ક્ષમા કરશે.’ આ પ્રમાણે કરી વસુદેવ બ્રાહ્મણનો વેષ લઈ ઉન્માર્ગે ચાલ્યો. અનુક્રમે કેટલુંક ભ્રમીને સન્માર્ગે આવ્યો, ત્યાં કોઈ રથમાં બેઠેલી સ્ત્રીએ તેને જોયો. તે સ્ત્રી પોતાના પિતાને ઘેર જતી હતી, તેણીએ પોતાની માતાને કહ્યું કે ‘આ શ્રાંત થયેલા બ્રાહ્મણને રથમાં બેસાડ.’ તેણીએ તે બ્રાહ્મણને રથમાં બેસાડ્યો. અનુક્રમે તે તેને ગામ આવ્યો. ત્યાં વસુદેવ સ્નાન ભોજન કરીને સાયંકાળે કોઈ ચક્ષના મંદિરમાં જઈને રહ્યા.

અહીં મથુરામાં ‘વસુદેવકુમારે અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો’ એ ખબર સાંભળી યાદવો પરિવાર સહિત રૂદન કરવા લાગ્યા. પછી તેમણે વસુદેવની ઉત્તરક્રિયા કરી. આ વાર્તા સાંભળી વસુદેવ નિશ્ચિંત થયા. ત્યારબાદ આગળ ચાલતાં વિજયખેટ નામના નગરમાં તે ગયો. ત્યાં સુગ્રીવ નામે રાજા હતો. તેને શ્યામા અને વિજયસેના નામે બે મનોહર અને કળા બાણનારી કન્યાઓ હતી. વસુદેવ કળાવિજયના પણથી તે બંને કન્યાઓને પરણ્યા. તેઓની સાથે કીડા કરતાં સુખે કરીને ત્યાંજ રહ્યા. ત્યાં તેને વિજયસેના નામની પત્નીથી અકૂર

નામે એક પુત્ર થયો, જે બીજો વસુદેવજ હોયની તેવો લાગતો હતો. અન્યથા તે બધાંને ત્યાં જ મૂકીને એકલા ત્યાંથી આગળ ચાલતાં એક ઘોર અટવીમાં આવ્યા. ત્યાં તૃષા લાગવાથી જળને માટે જલાવર્ત નામના એક સરોવર પાસે આવ્યા. તે વખતે એક જંગમ વિદ્યારિ જેવો હાથી તેની સામે દોડતો આવ્યો. તેને ઘણો એક પમાડીને કુમાર સિંહની જેમ તેના ઉપર ચડી બેઠો. તેમને હાથી ઉપર બેઠેલા બેઈ અર્ચિમાલી અને પવનંજય નામના બે બેચરો તેને કુંજરાવર્ત નામના ઉદ્યાનમાં લઈ ગયા. ત્યાં અશનિવેગ નામે વિદ્યાધરોનો એક રાજા હતો, તેણે શ્યામા નામની પોતાની કન્યા વસુદેવને આપી. તે તેણીની સાથે ક્રીડા કરવા લાગ્યા. શ્યામાએ એવી વીણા વગાડી કે જેથી સંતુષ્ટ થઈ વસુદેવે તેને વરદાન માગવાને કહ્યું, ત્યારે તેણીએ વરદાન માગ્યું કે ‘મારે તમારો વિયોગ ન થાયો.’ વસુદેવે પૂછ્યું કે, ‘આવું વરદાન માગવાનું શું કારણ છે?’ ત્યારે શ્યામા બોલી ‘વૈતાલચગિરિ ઉપર કિન્નરગીત નામના નગરમાં અર્ચિમાલી નામે રાજા હતો. તેને જ્વલનવેગ અને અશનિવેગ નામે બે પુત્રો થયા. અર્ચિમાલીએ જ્વલનવેગને રાજ્ય ઉપર બેસારી મત ગ્રહણ કર્યું. જ્વલનવેગને અર્ચિમાલ નામની સ્ત્રીથી અંગારક નામે એક પુત્ર થયો, અને અશનિવેગને સુપ્રભા રાણીના ઉદરથી શ્યામા નામે હું પુત્રી થઈ. જ્વલનવેગ અશનિવેગને રાજ્ય ઉપર બેસારીને સ્વર્ગે ગયો. પછી જ્વલનવેગના પુત્ર અંગારકે વિદ્યાના બળથી મારા પિતા અશનિવેગને કાઢી મૂકીને રાજ્ય લઈ લીધું. મારા પિતા અષ્ટાપદ ઉપર ગયા ત્યાં એક અંગિરસ નામના ચારણ્યુનિને તેણે પૂછ્યું કે, ‘મને રાજ્ય મળશે કે નહીં?’ મુનિ બોલ્યા- ‘તારી પુત્રી શ્યામાના પતિના પ્રભાવથી તને રાજ્ય મળશે, અને જલાવર્ત સરોવર પાસે જે હાથીને જીતી લેશે, તે તારી પુત્રીનો પતિ થશે, એમ બાણી લેજે.’ મુનિની વાણીની પ્રતીતિથી મારા પિતા અહીં એક નગર વસાવીને રહ્યા, અને હંમેશાં તે જલાવર્ત સરોવર પાસે તમારી શોધને માટે બે બેચરોને મોકલવા લાગ્યા. ત્યાં તમે હાથીને જીતીને તેની ઉપર ચડી બેઠા, તે બેઈને તે બેચરો તમને અહીં લઈ આવ્યા અને પછી મારા પિતા અશનિવેગે તમારી સાથે મને પરણાવી. પૂર્વે મહાત્મા ધરણેન્દ્ર, નાગેન્દ્ર અને વિદ્યાધરોએ મળીને અહીં એવો ઠરાવ કર્યો છે કે, ‘જે પુરૂષ અહીં જ્યૈત્યની પાસે રહ્યો હોય, જેની સાથે સ્ત્રી હોય અથવા જે સાધુની સમીપે બેઠો હોય તેવા પુરૂષને જે મારશે, તે વિદ્યાવાન હશે તો પણ વિદ્યારહિત થઈ જશે.’ હે સ્વામિન! આવા કારણથી મેં ‘તમારો વિયોગ ન થાય’ એવું વરદાન માગેલું છે, જેથી એકાકી એવા તમને એ પાપી અંગારક મારી નાખે નહીં,” આ પ્રમાણેની તેની વાણી સ્વીકારીને અંધકવૃણિના દશમા પુત્ર વસુદેવકુમાર કળાભ્યાસના વિનોદવડે તેની સાથે કાળ નિર્ગમન કરવા લાગ્યા. એક વખતે વસુદેવ શ્યામાની સાથે રાત્રે સુતા હતા તે વખતે અંગારક વિદ્યાધર આવીને તેને હરી ગયો. વસુદેવે બગીને બોલ્યું કે ‘મને કોણ હરી જાય છે?’ ત્યાં તો શ્યામાના મુખવાળો અંગારક ‘બોલો રહે, બોલો રહે’ એમ બોલતી ખડ્ગધારિણી શ્યામા તેમના બેવામાં આવી. અંગારકે શ્યામાના શરીરના બે ભાગ કરી દીધા, તે બેઈ વસુદેવ પીડિત થયા. તેવામાં અંગારકની સામે બે શ્યામા યુદ્ધ કરતી બેવામાં આવી. પછી વસુદેવે ‘આ માયા છે’ એવો નિશ્ચય કરી ઈર્દ્ર જેમ વજ્રવડે પર્વત-પર પ્રહાર કરે તેમ મુષ્ટિવડે અંગારકને પ્રહાર કર્યો. તે પ્રહારથી પીડિત થયેલા અંગારકે વસુદેવને આકાશમાંથી પડતા મૂક્યા; તે અંપાનગરીની બહારના વિશાળ સરોવરમાં આવીને પડ્યા. હંસની જેમ તે સરોવરને તરીને વસુદેવ તે સરોવરના તીર પરના ઉપવનમાં આવેલા શ્રી વાસુપૂજ્ય પ્રભુના ચૈત્યમાં પેઠા. ત્યાં વાસુપૂજ્ય પ્રભુને વંદના કરીને અવશેષ રાત્રિ ત્યાં જ નિર્ગમન કરી; પ્રાતઃકાળે કોઈ એક બ્રાહ્મણની સાથે અંપાનગરીમાં આવ્યા.

તે નગરીમાં સ્થાને સ્થાને હાથમાં વીણા રાખીને રહેલા યુવાન પુરુષોને જોઈ તેણે એક બ્રાહ્મણને તેનો હેતુ પૂછ્યો, એટલે તે બ્રાહ્મણે કહ્યું, ‘આ નગરમાં ચારુદત્ત નામે એક શ્રેષ્ઠી રહે છે, તેને ગંધર્વસેના નામે કળાના એક સ્થાન જેવી સ્વરૂપવતી કન્યા છે. તેણીએ એવી પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે ‘જે ગાયનકળામાં મને જીતશે તે મારો ભત્તાર થશે.’ તેથી તેણીને વરવા માટે આ સર્વ જનો ગાયનકળા શિખવાને પ્રવર્ત્યા છે. પ્રત્યેક માસે સુગ્રીવ અને યશોગ્રીવ નામના બે ગંધર્વાચાર્યોની આગળ ગાયનપ્રયોગ થાય છે.’ પછી વસુદેવ તે બંનેમાં ઉત્તમ એવા સુગ્રીવ પંડિતની પાસે બ્રાહ્મણને રૂપે ગયા, અને જઈ ને કહ્યું કે ‘હું ગૌતમગૌત્રી સ્કંદિલ નામે બ્રાહ્મણ છું. ચારુદત્ત શ્રેષ્ઠીની ગંધર્વસેના નામની પુત્રીને વરવાને માટે હું તમારી પાસે ગંધર્વ કળાનો અભ્યાસ કરવાને ઇચ્છું છું, માટે મારા જેવા વિદેશીને તમે શિષ્યપણે અંગીકાર કરો.’ ધૂળમાં ઢંકાયેલા રત્નને નહીં જાણનાર મૂઠની જેમ ગાયનાચાર્ય સુગ્રીવે તેને મૂર્ખ જાણીને આદરપૂર્વક પોતાની પાસે રહેવાનું પણ કહ્યું નહીં. તો પણ વસુદેવકુમાર ગ્રામ્ય વચનથી લોકોને હસાવતો પોતાના મૂળ સ્વરૂપને ગોપવીને ગાયન-વિદ્યાના અધ્યયનનું મિષ કરીને સુગ્રીવની પાસે રહ્યો. એકવાર ગાયનકળાના વાદને દિવસે સુગ્રીવની સ્ત્રીએ પુત્રની જેવા સ્નેહથી વસુદેવને સુંદર વસ્ત્રોનો જોટો આપ્યો. પ્રથમ શ્યામાએ એક વેષ આપ્યો હતો તે આ વસ્ત્રોનો જોટો ધારણ કરી વસુદેવ લોકોને કૌતુક ઉત્પન્ન કરતો ચાલ્યો. એટલે ‘ચાલ, તું ગાયનવિદ્યા જાણે છે, તેથી અમે માનીએ છીએ કે આજે તું ગંધર્વસેનાને જીતી લઈશ.’ એમ કહી નગરજનો તેનું ઉપહાસ્ય કરવા લાગ્યા. તે ઉપહાસ્યથી પ્રસન્ન થતો વસુદેવ ગાયકોની સલામાં ગયો; ત્યાં લોકોએ ઉપહાસ્યમાં જ તેને જોયા આસન ઉપર બેસાયા. તે સમયે જાણે કોઈ દેવાંગના પૃથ્વીપર આવી હોય. તેવી ગંધર્વસેના સલામંડપમાં આવી. તેણે ક્ષણવારમાં સ્વદેશી અને વિદેશી ઘણા ગાયકોને જીતી લીધા. પછી જ્યારે વસુદેવનો વાદ કરવાનો સમય આવ્યો ત્યારે તેણે પોતાનું રૂપ પ્રકટ કર્યું, જેથી કામરૂપી દેવના જેવો તે શોભવા લાગ્યો, તેનું રૂપ જોતાં જ ગંધર્વસેના શોભ પામી ગઈ, અને ‘આ કોણ હશે’ એમ તર્ક વિતર્ક કરતાં સર્વ લોકો વિસ્મય પામી ગયા. પછી લોકોએ જે જે વીણા તેને વગાડવા આપી તે સર્વ તેણે હ્રષ્ણ બતાવીને તણ દીધી. પછી ગંધર્વસેનાએ પોતાની વીણા તેને આપી એટલે તેને સન્ન કરીને વસુદેવે પૂછ્યું કે ‘હે સુજુ ! શું આ વીણાવડે મારે ગાયન કરવાનું છે ?’ ગંધર્વસેના બોલી ‘હે ગીતજ્ઞ ! પદ્મ ચક્રવર્તીના જ્યેષ્ઠ બંધુ વિષ્ણુકુમાર મુનિનું ત્રિવિક્રમ સંબંધી ગીત આ વીણામાં વગાડો.’ પછી જાણે પુરુષવેષી સરસ્વતી હોય તેવા વસુદેવે તે ગીત વીણામાં એવું ઉતાર્યું કે જેથી સર્વ સલાસદોની સંમતિપૂર્વક તેણે ગંધર્વસેનાને જીતી લીધી. પછી ચારુદત્ત શ્રેષ્ઠી બીજા બધા વાદીઓને વિદાય કરીને વસુદેવને મોટા માન સાથે પોતાને ઘેર લાવ્યો. વિવાહ વખતે શેઠે કહ્યું કે, ‘વત્સ ! કયું ગોત્ર ઉદેશીને હું તમને દાન આપું તે કહો.’ વસુદેવે હસીને કહ્યું ‘જે તમને ઠીક લાગે તે ગોત્ર કહો.’ શ્રેષ્ઠીએ કહ્યું ‘આ વણિક પુત્રી છે એવું ધારી તમને હસવાનું કારણ થયું છે’, પણ કોઈ સમયે હું તમને આ પુત્રીનો વૃત્તાંત આદિથી કહી સંભળાવીશ.’ એમ કહી ચારુદત્ત શેઠે તે વરકન્યાનો વિવાહ કર્યો. પછી સુગ્રીવ અને યશોગ્રીવે શ્યામા અને વિજયા નામની પોતાની બે કન્યા કે જે તેના ગુણથી રંજિત થયેલી હતી, તે વસુદેવને આપી.

એક દિવસે ચારુદત્તે વસુદેવને કહ્યું કે “આ ગંધર્વ કન્યાનું કુળ વિગેરે સર્વ વૃત્તાંત સંભળો. આ નગરીમાં ભાનુ નામે એક ધનાઢ્ય શેઠ હતો. તેને સુભદ્રા નામે એક પુત્રી હતી.

તે બંને અપુત્રપણાના દુઃખથી દુઃખી હતા. એક વખતે તેઓએ એક ચારણ મુનિને પુત્રના જન્મ વિષે પૂછ્યું. તેમણે કહ્યું કે 'પુત્ર થશે.' તે પછી અનુક્રમે હું પુત્ર થયો. એક દિવસે હું મિત્રોની સાથે કીડા કરવા ગયો હતો, ત્યાં સમુદ્રને કાંઠે કોઈ આકાશગામી પુરૂષનાં મનોહર પગલાં પડેલાં મારા જોવામાં આવ્યાં. તે પગલાંની સાથે સ્ત્રીનાં પગલાં પણ હતાં, તેથી જાણવામાં આવ્યું કે કોઈ પુરૂષ પ્રિયા સાથે અહીંથી ગયેલ છે. પછી આગળ ચાલ્યો તો એક કદલીગૃહમાં પુષ્પની શય્યા અને ઢાલ તરવાર મારા જોવામાં આવ્યાં. તેની નજીક એક વૃક્ષની સાથે લોઢાના ખીલાવડે જડી લીધેલો એક ખેચર જોવામાં આવ્યો અને પેલી તરવારના મ્યાનની સાથે ઔષધિનાં ત્રણ વલય બાંધેલાં જોવામાં આવ્યાં, પછી મેં મારી ખુદ્ધિથી તેમાંની એક ઔષધિવડે તે ખેચરને ખીલાથી મુક્ત કર્યો, ખીજી ઔષધિવડે તેના ઘા રૂઝાવી દીધા અને ત્રીજી ઔષધિવડે તેને સચેત કર્યો. પછી તે બાલ્યો 'જેતાલ્યગિરિ ઉપર આવેલા શિવમંદિર નગરના રાજા મહેન્દ્રવિક્રમનો અભિતગતિ નામે હું પુત્ર છું. એક વખતે ધૂમશિખ અને ગૌરમુંડ નામના બે મિત્રોની સાથે કીડા કરતો કરતો હું હિંમવાન પર્વત ઉપર ગયો. ત્યાં હિરણ્યશેખ નામના મારા એક તપસ્વી મામાની સુકુમાલિકા નામની રમણિક કુમારી મારા જોવામાં આવી. તેને જોતાં જ હું કામાર્ત્ત થઈ સ્વસ્થાન પ્રત્યે ગયો. પછી મારા મિત્ર પાસેથી મારી સ્થિતિ જાણીને તત્કાળ મારા પિતાએ મને બોલાવીને તેણીની સાથે પરણાવ્યો. હું તેની સાથે કીડા કરતો રહેતો હતો, તેવામાં એક વખતે મારો મિત્ર ધૂમશિખ તે મારી સ્ત્રીનો અભિલાષી થયો છે, એવું તેની ચેષ્ટા ઉપરથી મારા જાણવામાં આવ્યું; તથાપિ હું તેની સાથે વિહાર કરતો અહીં આવ્યો. ત્યાં તેણે મને પ્રમાદીને અહીં ખીલા સાથે જડી લીધા અને સુકુમાલિકાને હરી ગયો. આ મહા કષ્ટમાંથી તમે મને છોડાવ્યો છે, તો કહો, હવે હું તમારું શું કામ કરું કે જેથી હે મિત્ર ! તમારી જેવા અકારણ મિત્રનો હું અનુષ્ઠી થાઉં.'

પછી મેં કહ્યું કે 'હે સુંદર ! તમારા દર્શનથી જ હું તો કૃતાર્થ થયો છું' તે સાંભળી તે ખેચર ઉડીને તત્કાળ ચાલ્યો ગયો. પછી હું ત્યાંથી ઘેર ગયો, અને મિત્રોની સાથે મુખે કીડા કરવા લાગ્યો. અનુક્રમે માતાપિતાના નેત્રને ઉત્સવ આપતો હું યૌવન વયને પ્રાપ્ત થયો. પછી માતાપિતાની આજ્ઞાથી શુભ દિવસે સર્વાર્થ નામના મારા મામાની મિત્રવતી નામની પુત્રીને હું પરણ્યો. કળાની આસક્તિથી હું તે સ્ત્રીમાં લોભાસક્ત થયો નહીં; તેથી મારા પિતા મને મુગ્ધ જાણવા લાગ્યા. પછી તેમણે ચાતુર્યપ્રાપ્તિને માટે મને શૃંગારની લલિત ચેષ્ટામાં જોડી દીધો, તેથી હું ઉપવન વિગેરેમાં સ્વેચ્છાએ વિચરવા લાગ્યો. એમ કરતાં કલિંગસેનાની પુત્રી વસંતસેના નામની વેશ્યાને ઘેર હું બાર વર્ષ સુધી રહ્યો. ત્યાં રહીને મેં અજ્ઞાનપણે સોળ કરોડ સુવર્ણ દ્રવ્ય ઉડાવી દીધું. છેવટે કલિંગસેનાએ મને નિર્ધન થયેલો જાણીને તેના ઘરમાંથી કાઢી મૂક્યો. ત્યાંથી ઘેર આવતાં માતાપિતાનું મૃત્યુ થયેલું જાણી ધૈર્યથી વ્યાપાર કરવાને માટે મારી સ્ત્રીનાં આભૂષણો ગ્રહણ કર્યાં. પછી મારા મામાની સાથે વ્યાપાર અર્થે ચાલીને હું ઉશીરવતી નગરીએ આવ્યો. ત્યાં સ્ત્રીનાં આભૂષણો વેચીને મેં કપાસ ખરીદ કર્યો, તે લઈને હું તામ્રલિપ્તી નગરીએ જતો હતો, ત્યાં માર્ગમાં દાવા-નળવડે તે કપાસ બળી ગયો, તેથી મારા મામાએ મને નિભાંગી જાણીને તજ દીધો. પછી અશ્વ ઉપર બેઠેલો હું એકલો પશ્ચિમ દિશા તરફ ચાલ્યો. ત્યાં માર્ગમાં મારો અશ્વ મરી ગયો એટલે હું પાદચારી થયો. લાંબી મજલથી ગ્લાનિ પામતો અને ક્ષુધા તૃષ્ણાથી પીડિત થતો હું વણિકજનોથી આકુળ એવા પ્રિયંશુ નગરમાં આવ્યો. ત્યાં મારા પિતાના મિત્ર સુરેન્દ્રદત્તે મને જોયા. તે મને પોતાને ઘેર તેડી ગયો. ત્યાં વસ્ત્ર અને લોજનાદિકથી સત્કાર પામેલો

હું પુત્રની જેમ સુખે રહેવા લાગ્યો. પછી તેની પાસેથી તેનું એક લાખ દ્રવ્ય વ્યાજે લીધું, અને તેણે વાચી તોપણ હું તેનાં કરિયાણાં લઈ વહાણ ભરીને સમુદ્રમાર્ગે ચાલ્યો. અનુક્રમે યમુના ક્ષીપમાં આવીને બીજા અંતર્દ્વીપ અને નગર વિગેરેમાં ગમનાગમન કરી મેં આઠ કોટી સુવર્ણ ઉપાર્જન કર્યું. તે દ્રવ્ય લઈને હું જળ માર્ગે સ્વદેશ તરફ વળ્યો. ત્યાં માર્ગમાં મારૂં વહાણ ભાંગી ગયું, અને માત્ર એક પાટીયું મારા હાથમાં આવ્યું. સાત દિવસે સમુદ્ર તરીને હું ઉદુંબરાવતી કુલ નામના સમુદ્રકાંઠે પહોંચ્યો. ત્યાં રાજપુરનામે એક નગર હતું, તેમાં જઈને હું રહ્યો. ત્યાં દિનકરપ્રભ નામે એક ત્રિદંડી સન્યાસી મારા જોવામાં આવ્યો. તેની આગળ મેં મારૂં જોત્ર વિગેરે જણાવ્યું; તેથી તે મારા પર પ્રસન્ન થયો અને તેણે મને પુત્રવત્ રાખ્યો.

એક દિવસે તે ત્રિદંડીએ મને કહ્યું કે, 'તું દ્રવ્યનો અર્થી જણાય છે, તેથી હે વત્સ! ચાલ, આપણે આ પર્વત ઉપર જઈએ. ત્યાં હું તને એવો રસ આપીશ કે જેથી ઇચ્છા પ્રમાણે કોટી ગમે સુવર્ણની તને પ્રાપ્તિ થઈ શકશે.' તેનાં આવાં વચન સાંભળી ઘણો ખુશી થઈને હું તેની સાથે ચાલ્યો. બીજે દિવસે જેમાં અનેક સાધકો રહેલા છે એવી એક મોટી અટવીમાં અમે આવી પહોંચ્યા. પછી તે ગિરિના નિતંબ ઉપર અમે ચઢ્યા. ત્યાં ઘણી યત્રમય શિલાઓથી વ્યાપ્ત અને યમરાજના મુખ જેવું મોટું ગર્હવર જોવામાં આવ્યું. તે મહા ગર્હવર દુર્ગપાતાલ એવા નામથી પ્રસિદ્ધ હતું. ત્રિદંડીએ મંત્ર ભણીને તેનું દ્વાર ઊઘાડ્યું, એટલે અમે તેમાં પ્રવેશ કર્યો, તેમાં ઘણું ભગ્યા ત્યારે એક રસકૂપ અમારા જોવામાં આવ્યો. તે કૂપ ચાર હાથ લાંબો પહોળો હતો અને તે તરકના દ્વાર જેવો ભયંકર દેખાતો હતો. ત્યાં ત્રિદંડીએ મને કહ્યું કે 'આ કુવામાં ઉતરી તું તુંબડીવડે તેનો રસ ભરી લે.' પછી તેણે દોરીનો એક છેડો પકડી રાખી બીજા છેડા સાથે બાંધેલી માંચીમાં બેસાડી મને કુવામાં ઉતાર્યો. ચાર પુરૂષપ્રમાણ હું ઉઠો ઉતર્યો. એટલે તેની અંદર ફરતી મેખલા અને મધ્યમાં રસ મેં જોયો. તે વખતે કોઈએ મને તે રસ લેવાનો નિષેધ કર્યો. મેં કહ્યું કે 'હું ચારદત્ત નામે વશિક છું અને ભગવાન ત્રિદંડીએ મને રસ લેવાને માટે ઉતાર્યો છે, તો તમે મને કેમ અટકાવો છો?' ત્યારે તે બોલ્યો કે 'હું પણ ધનાર્થી વશિક છું, અને બલિદાન માટે પશુના માંસની જેમ મને પણ તે ત્રિદંડીએજ આ રસકૂપમાં નાખી દીધો છે અને પછી તે પાપી ચાલ્યો ગયો હતો. મારી સર્વ કાચા આ રસવડે ખવાઈ ગઈ છે, માટે તું આ રસમાં હાથ બાળીશ નહિ. હું તને તારી તુંબડીમાં રસ ભરી આપીશ.' પછી મેં તેને તુંબડી આપી, એટલે તેણે રસથી ભરી દીધી અને મારી માંચી નીચે બાંધી. પછી મેં રજ્જુ કંપાવી એટલે તે ત્રિદંડીએ રજ્જુ ખેંચી જેથી હું કુવાના કાંઠા પાસે આવ્યો. પછી તેણે મને બહાર ન કાઢતાં તે રસતુંબી માગી. તે સન્યાસીને પરદ્રોહી અને લુપ્થ જાણીને મેં તે રસ પાછો કુવામાં નાખી દીધો, તેથી તેણે માંચી સહિત મને કુવામાં પડતો મૂક્યો. ભાગ્યેયે હું પેદી વેદી ઉપર પડ્યો. એટલે પેલા અકારણ બંધુએ કહ્યું કે 'ભાઈ! ખેદ કરીશ નહીં. તું રસની અંદર પડ્યો નથી, વેદી ઉપર પડ્યો છે તે ઠીક થયું છે. હવે જ્યારે ત્યારે પણ અહીં થો આવશે એટલે તેનું પુચ્છ અવલંબીને તારાથી કુવા બહાર નીકળાશે, માટે તે આવે ત્યાં સુધી રાહ જો.' પછી તેનાં વચનથી સ્વસ્થ થઈ વારંવાર નવકાર મંત્રને ગણતો હું કેટલોક કાળ ત્યાં રહ્યો. અનુક્રમે તે પુરૂષ મૃત્યુ પામ્યો. એક વખતે ભયંકર શબ્દ મારા સાંભળવામાં આવ્યો. તેથી હું ચક્રિત થઈ ગયો, પરંતુ પછી તેનું વચન યાદ આવવાથી જાણ્યું કે આ શબ્દ થોના હશે, અને જરૂર તે અહીં આવતી હશે. ક્ષણવારમાં તો થો રસ પીવાને આવી. રસ પીને જ્યારે તે પાછી વળી ત્યારે એ પરાક્રમી થોના પુંછડા

સાથે હું બે હાથે વળગી પડ્યો. ગાયના પુંછ સાથે વળગેલો ગોપાળ જેમ નદીમાંથી નીકળે તેમ હું તેને પુંછડે વળગવાથી કુવામાંથી બહાર નીકળ્યો. બહાર નીકળ્યા પછી મેં તે ઘોનું પુરૂષ છોડી દીધું; એટલે મૂર્છા ખાઈને પૃથ્વી ઉપર પડી ગયો. થોડીવારે સંજ્ઞા મેળવીને હું આમતેમ ફરવા લાગ્યો, તેવામાં એક અરણ્ય મહિષ ત્યાં આવ્યો, તેને જોઈને હું એક શિલા ઉપર ચઢી ગયો, તે મહિષે પોતાના ઉચ્ચ શીંગડાથી શિલાને તાડત કરવા માંડ્યું, એટલામાં ચમરાજના બાહુ જેવો એક સર્પ નીકળ્યો; તેણે માંહણને પકડ્યો, પછી તેઓ યુદ્ધ કરવામાં વ્યગ્ર થયા; એટલે હું શિલા ઉપરથી ઉતરીને લાગ્યો ને ઉતાવળે ચાલતો અટવીના પ્રાંત ભાગમાં આવેલા એક ગામમાં આવ્યો. ત્યાં મારા મામાના મિત્ર રૂદ્રદત્તે મને જોયો, તેણે મને પાળ્યો જેથી હું પાછો નવીન શરીરવાળો થઈ ગયો.

પછી ત્યાંથી થોડું દ્રવ્ય લઈ તે દ્રવ્યવડે અલતા જેવું તુરૂંધ કરિયાણું લઈને હું માતુલના મિત્રની સાથે સુવર્ણભૂમિ તરફ ચાલ્યો. માર્ગમાં ધ્રુવેગવતી નામે એક નદી આવી તેને ઉતરીને અમે બંને ગિરિકૂટ ગયા અને ત્યાંથી બડના વનમાં આવ્યા. ત્યાંથી ટંકણ દેશમાં આવીને અમે બે મેંઢા લીધા. તેના પર બેસીને અમોએ અજમાર્ગને^૧ ઉલ્લંઘન કર્યો. પછી મને રૂદ્રદત્તે કહ્યું કે ‘હવે અહીંથી પગે ચાલીને જઈ શકાય તેવો પ્રદેશ નથી, તેથી આ બે મેંઢાને મારી તેના અંતરભાગ બહાર લાવી ઉથલાવીને તેની બે ધમણ કરીએ, તે ઓઢીને આપણે આ પ્રદેશમાં બેસશું. એટલે માંસના જ્રમથી ભારંડ પક્ષીઓ આપણને ઉપાડીને લઈ જશે. જેથી તત્કાળ આપણે સુવર્ણભૂમિમાં પહોંચી જઈશું.’ તે સાંભળીને મેં કહ્યું ‘જેની સહાયથી આપણે આટલી મહા કઠીન ભૂમિને ઉતરી ગયા તેવા બધુ જેવા આ મેંઢાને કેમ મરાય ?’ તે સાંભળી ઇદ્રદત્તે કહ્યું કે ‘આ બંને મેંઢા કાંઈ તારા નથી તો મને તું તેને મારતાં શા માટે અટકાવે છે ?’ એમ કહી તેણે ક્રોધવડે તરતજ પોતાના એક મેંઢાને મારી નાખ્યું. એટલે બીજો મેંઢો ભય ભરેલી વિશાળ દૃષ્ટિએ મારા સામું જોયું. ત્યારે મેં તેને મારતાં તેને કહ્યું કે ‘તારી રક્ષા કરવાને હું સમર્થ નથી, તેથી શું કરે ?’ તથાપિ મહા ક્ષળ આપનાર જૈનધર્મ તારે શરણરૂપ થાઓ, કારણકે વિધુર સ્થિતિમાં એ ધર્મ પિતા, માતા અને સ્વામીતુલ્ય છે.’ તે મેંઢાએ મારે કહેવું મસ્તકની સંજ્ઞાથી કબુલ કર્યું અને મેં આપેલો નવકાર મંત્ર સમાહિત મને તેણે સાંભળ્યો. પછી રૂદ્રદત્તે તેને મારી નાખ્યો. એટલે તે દેવપણાને પ્રાપ્ત થયો. પછી અમે બંને છરી લઈને તેના ચર્મની યોગમાં પેઠા, ત્યાંથી બે ભારંડ પક્ષીઓએ માંસની ઇચ્છાથી અમને ઉપાડયા. માર્ગમાં બંને ભારંડ પક્ષીઓને એ માંસની ઇચ્છાથી યુદ્ધ થયું એટલે તેના પગમાંથી છુટો પડેલો એક સરેવરમાં પડ્યા. પછી છરીવડે તે ધમણને ફાડી સરેવરને તરીને હું બહાર નીકળી આગળ ચાલ્યો, એટલે એક મોટો પર્વત મારા જોવામાં આવ્યો. હું તે ઉપર ચઢ્યો, એટલે ત્યાં એક કાચોત્સર્ગે રહેલા મુનિ મારા જોવામાં આવ્યા, મેં તેમને વંદના કરી. તેઓ ‘ધર્મલાભ’ રૂપ આશીષ આપીને બોલ્યા—‘અરે ચાર્દત્ત ! તું આ દુર્ગભૂમિમાં ક્યાંથી આવ્યો ? દેવ, વિદ્યાધર અને પક્ષી વિના બીજા કોઈથી અહીં અવાતું નથી. પૂર્વે તેં જેને છોડાવ્યો હતો, તે હું અમિતગતિ વિદ્યાધર છું. તે વખતે ત્યાંથી ઉડીને હું મારા શત્રુની પાછળ અષ્ટાપદ ગિરિ સમીપે ગયો. ત્યાં મારી સ્ત્રીને છોડી દઈને તે અષ્ટાપદ ઉપર ચાલ્યો ગયો. પછી ત્યાં ઝંપાપાત ખાવાને તૈયાર થયેલી મારી સ્ત્રીને લઈને હું મારે સ્થાનકે ગયો. મારા પિતાએ મને રાજ્યપરબેસાડીને હિરણ્યકુલ અને સુવર્ણકુલના મતા બે ચારણ મુનિની પાસે વ્રત ગ્રહણ કર્યું. મારી મનોરમા સ્ત્રીથી મારે સિંહચંદ્રા અને વરાહચંદ્રા નામે બે પુત્ર થયા, જેઓ મારા જેવા પરાક્રમી

થયા, અને વિજયસેના નામની બીજી સ્ત્રી મારે ગાયનવિદ્યામાં ચતુર એવી ગંધર્વસેના નામે એક રૂપવતી પુત્રી થઈ. પછી બંને પુત્રોને રાજ્ય, યુવરાજ્ય અને વિદ્યાઓ આપીને તે જ પિતાના ગુરૂની પાસે મેં પણ વ્રત ગ્રહણ કર્યું. ત્યાર પછી લવણસમુદ્રના મધ્યમાં રહેલો આ કુંભકંઠક નામે દ્વીપ છે અને તે દ્વીપમાં આ કર્કેટક નામનો ગિરિ છે, અહીં રહીને હું તપસ્યા કરું છું. માટે હે આરૂઢત્ત ! તને પૂછું છું કે અહીં તું શી રીતે આવ્યો ?” પછી મેં મારો મહા વિષમ વૃત્તાંત જો બન્યો હતો તે બધો કહી સંભળાવ્યો. એ સમયે રૂપસંપત્તિવડે તેની સરખા બે વિદ્યાધરો આકાશમાર્ગે ત્યાં આવ્યા, તેઓએ મુનિને પ્રણામ કર્યો. તેના સાદૃશ્યપણાથી મેં આ તે મુનિના પુત્રો છે એમ જાણ્યું. પછી તે મહામુનિ બોલ્યા કે ‘આ આરૂઢત્તને પ્રણામ કરો.’ તેઓ ‘હિ પિતા, હિ પિતા !’ એમ કહી મને નમી પડયા અને મારી પાસે બેઠા. તેવામાં આકાશમાંથી એક વિમાન ઉતર્યું; તેમાંથી એક દેવે ઉતરીને પ્રથમ મને નમસ્કાર કર્યો, અને પછી તે મુનિને પ્રદક્ષિણા પૂર્વક વંદના કરી. પેલા બે બેચરોએ તેને પૂછ્યું કે ‘તમે વંદનામાં ઉશ્ચરો કમ કેમ કર્યો ?’ દેવતાએ કહ્યું કે “આ આરૂઢત્ત મારા ધર્માચાર્ય છે, તેથી તેમને મેં પ્રથમ નમસ્કાર કર્યો છે. હવે મારો પૂર્વ વૃત્તાંત હું તમને કહું તે સાંભળો.

કાશીપુરમાં બે સંન્યાસી રહેતા હતા, તેમને સુલદ્રા અને સુલસા નામે બે બહેનો હતી. તે વેદ અને વેદાંગની પારગામી હતી. તેમણે (બંને બહેનોએ) ઘણા વાદીઓનો પરાજય કર્યો હતો. એક વખતે યાજ્ઞવલ્કય નામે કોઈ સંન્યાસી તેમની સાથે વાદ કરવાને આવ્યો. ‘જે હારે તે જીતનારનો સેવક થઈ રહે’ એવી પ્રતિજ્ઞા કરીને વાદ કરતાં તેણે સુલસાને જીતીને પોતાની દાસી કરી. જ્યારે તે તરૂણી સુલસા દાસી થઈને તેની સેવા કરવા લાગી, ત્યારે નવીન તારૂણ્યવાળો તે યાજ્ઞવલ્કય કામને વશ થઈ ગયો. પછી નગરીની નજીક રહીને તે હમેશાં તેણીની સાથે કીડા કરવા લાગ્યો, કેટલેક દિવસે યાજ્ઞવલ્કય ત્રિદંડીથી તેણીને એક પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. લોકોના ઉપહાસથી લય પામીને યાજ્ઞવલ્કય અને સુલસા તે પુત્રને એક પિપ્પળાના વૃક્ષ નીચે મૂકીને ચાલ્યા ગયા. તે બખર જાણી સુલદ્રાએ ત્યાં આવી અનાયાસે પડેલા પીપ્પળાના ફળને મુખમાં લઈને સ્વયમેવ ખાતા એવા તે બાળકને લઈ લીધા અને તે એટા ઉપરથી તેનું પિપ્પલાદ એવું અર્થ નામ પાડ્યું, પછી તેને ચત્તથી મોટો કર્યો અને વેદવિદ્યા ભણાવી. મોટી બુદ્ધિવાળો તે અતિ વિદ્વાન અને વાદીના ગર્વને તોડનારો થયો. તેની ખ્યાતિ સાંભળી સુલસા અને યાજ્ઞવલ્કય તેની સાથે વાદ કરવાને આવ્યાં તંજો બંનેને વાદમાં જીતી લીધાં. પછી તેને બખર પડી કે આ મારાં માતાપિતા છે અને તેઓએ જ મને જન્મતાં તજી લીધાં હતો, તેથી તેને ઘણો ક્રોધ ચઢ્યો, એટલે માતૃમેધ અને પિતૃમેધ વિગેરે યજ્ઞોની સમ્યક્ પ્રકારની સ્થાપના કરી. પછી પિતૃમેધ અને માતૃમેધ યજ્ઞમાં તેણે તેનાં માતાપિતાને મારી નાંખ્યા. તે વખતે તે પિપ્પલાદનો વાગ્બલિ નામે હું શિષ્ય હતો, તેથી પશુમેધ વિગેરે યજ્ઞોને આચરીને હું ઘેર નરકમાં ગયો. નરકમાંથી નીકળીને હું પાંચ વાર પશુ થયો, અને કૂર બ્રાહ્મણોએ મને વારંવાર યજ્ઞમાં જ મારી નાખ્યો. પછી હું ટંકણ દેશમાં મેંઢા થયો, ત્યાં મને રૂદ્રદત્તો માર્યો. તે વખતે આ આરૂઢત્ત ધર્મ સંભળાવ્યો, જેથી હું સૌધર્મ દેવલોકમાં દેવતા થયો; માટે આ કૃપાનિધિ આરૂઢત્ત મારા ધર્માચાર્ય છે. તે કારણથી જ મેં તેમને પ્રથમ નમસ્કાર કર્યો છે. મેં, કાંઈ પણ કમનું ઉલ્લંઘન કર્યું નથી.”

આ પ્રમાણે તે દેવે કહ્યું, એટલે તે બંને બેચરો પણ બોલ્યા કે ‘અમારા પિતાને જીવિત આપવાથી તમારી જેમ એ અમારા પણ ઉપકારી છે.’ પછી તે દેવે મને કહ્યું કે

‘હે નિર્દોષ આરૂઢત ! કહો, હું તમારા ઇહલૌકિક શુ પ્રત્યુપકાર કરું ?’ મેં તેને કહ્યું કે ‘તમે યોગ્ય સમયે આવજો.’ એટલે તે દેવ અંતર્ધાન થઈ ગયો. પછી તે બંને ખેચર મને શિવમંદિર નગરે લઈ ગયા. તેઓએ અને તેમની માતાએ જેનું ગૌરવ વધારેલું છે એવો અને તેમના બંધુઓથી અને ખેચરોથી અધિક પૂજાતો હું ઘણા કાળ પર્યંત ત્યાં જ રહ્યો. અન્યદા તેની બહેન ગંધર્વસેનાને મને બતાવીને તેમણે કહ્યું કે “દીક્ષા લેતી વખતે અમારા પિતાએ અમને કહ્યું છે કે, ‘કોઈ જ્ઞાનીએ મને કહ્યું છે કે, કળાઓથી જીતીને આ ગંધર્વસેનાને વસુદેવકુમાર પરણશે. માટે મારા ભૂચરબંધુ આરૂઢતને તમે આ તમારી બહેનને સોંપી દેજો કે જેથી ભૂચર વસુદેવકુમાર તેને સુખે પરણે.’ માટે આ પુત્રીને તમારી જ પુત્રી ગણીને તમે લઈ જાઓ.” આ પ્રમાણેનાં તેમનાં વચનને અંગીકાર કરી ગંધર્વસેનાને લઈને હું મારે સ્થાનકે જવા તૈયાર થયો, તેવામાં ત્યાં પેલો દેવ આવી પહોંચ્યો, પછી તે દેવ, પેલા બે ખેચરો અને તેના પક્ષના બીજા ખેચરો ઉતાવળા કુશળક્ષેમે લીલાવડે મને આકાશમાર્ગે અહીં લાવ્યા, અને તે દેવ તથા વિદ્યાધરો મને કોટીગમે સુવર્ણ, માણિક અને મોતી આપીને પોતપોતાના સ્થાનકે ગયા.

પ્રાતઃકાળે મારા સ્વાર્થ નામે મામા, મિત્રવતી નામની મારી સ્ત્રી અને અખંડ વેણીબંધવાળી? વસંતસેના વેશ્યા વિગેરેને હું મળ્યો અને સુખી થયો. હે વસુદેવ કુમાર ! આ પ્રમાણે આ ગંધર્વસેનાની ઉત્પત્તિ મેં તમને કહી, માટે હવે ‘એ વણિકપુત્રી છે’ એમ માનીને કદિ પણ તેની અવજ્ઞા કરશો નહીં.”

આ પ્રમાણે આરૂઢત પાસેથી ગંધર્વસેનાનો વૃત્તાંત સાંભળી કુમાર વસુદેવ અધિક હર્ષ ધરીને તેની સાથે રમવા લાગ્યો. એક વખતે વસંતઋતુમાં રથમાં બેસીને તેણીની સાથે વસુદેવકુમાર ઉદ્યાનમાં ગયો, ત્યાં માતંગોથી વીંટાયેલી અને માતંગનો વેષ ધરનારી એક કન્યા તેમના બેવામાં આવી, બેતાં જ તે બંનેને પરસ્પર રાગ ઉત્પન્ન થયો. તે વખતે બંનેને પરસ્પર વિકાર સહિત બેઠ ગંધર્વસેનાએ રાતાં નેત્ર કરી સારથીને કહ્યું કે, ‘રથના ઘોડાને ત્વરાથી ચલાવ.’ પછી સત્વર ઉપવનમાં જઈ તેણીની સાથે કીડા કરી વસુદેવકુમાર અંપાનગરીમાં આવ્યો. તે વખતે પેલા માતંગના યુથમાંથી એક વૃદ્ધ માતંગી આવી આશિષ આપીને વસુદેવ પ્રત્યે બોલી—

“પૂર્વે શ્રી ઋષભપ્રભુએ સર્વને રાજ્ય વહેંચી આપ્યું, તે વખતે દેવયોગે નમિ અને વિનમિ ત્યાં હતા નહીં. પછી તેઓએ રાજ્યને માટે વ્રતધારી એવા પ્રભુની પણ સેવા કરવા માંડી, તેથી પ્રસન્ન થયેલા ધરણેન્દ્રે તેમને ગૈતાઢયની બંને શ્રેણીનું જુડું જુડું રાજ્ય આપ્યું. કેટલોક કાળે તેઓએ પુત્રોને રાજ્ય આપીને પ્રભુની પાસે દીક્ષા લીધી અને બાણે મુક્ત થયેલા પ્રભુને બેવાને ઇચ્છતા હોય તેમ મોક્ષે ગયા. નમિનો પુત્ર માતંગ નામે હતો, તે દીક્ષા લઈને સ્વર્ગે ગયો. તેના વંશમાં હાલ પ્રહસિત નામે એક ખેચરપતિ છે. તેની હિરણ્યવતી નામે હું સ્ત્રી છું. મારે સિંહકંદ્ર નામે પુત્ર છે, તેને નીલચશા નામે પુત્રી છે, જેને તમે ઉદ્યાનમાર્ગે આજે જ જોઈ છે. હે કુમાર ! તે કન્યા તમને બેચા ત્યારથી કામપીડિત થઈ છે, માટે તમે તેને પરણો. આ વખતે શુભ મુહૂર્ત છે અને તે વિલંબ સહી શકે તેમ નથી.” વસુદેવે કહ્યું કે, ‘હું વિચારીને ઉત્તર આપીશ, માટે તમે ફરીવાર આવજો.’ હિરણ્યવતી બોલી કે ‘અહીં હું આવીશ, કે તમે ત્યાં આવશો, તે તો કોણ બાણે ?’ આ પ્રમાણે કહી તે વૃદ્ધ સ્ત્રી કોઈ ઠેકાણે આવી ગઈ.

એક વખતે વસુદેવકુમાર ગ્રીષ્મઋતુમાં જલકીડા કરીને ગંધર્વસેનાની સાથે સુતા હતા, તેવામાં તેનો ગાઢપણે હાથ પકડી, 'ઉઠ ઉઠ' એમ વારંવાર કહેતો કોઈ પ્રેત વસુદેવે વારંવાર મુદ્રિએ માયા છતાં પણ તેને હરી ગયો. તે વસુદેવને એક ચિતાની પાસે લઈ ગયો. ત્યાં પ્રજ્વલિત અગ્નિ અને ઘેર રૂપવાળી પેટ્ટી હિરણ્યવતી જેયરી વસુદેવના જોવામાં આવી. હિરણ્યવતીએ તે પ્રેતને આદરથી કહ્યું કે-'ચંદ્રવદન! ભલે આવ્યો.' પછી તે પ્રેત વસુદેવકુમાર 'હિ ને તેને સોંપીને ક્ષણવારમાં અંતર્ધાન થઈ ગયો. પછી હિરણ્યવતીએ હસીને વસુદેવને કહ્યું 'હિ કુમાર! તમે શું ચિંતવ્યું? હે સુદર! અમારા આગ્રહથી હજુ પણ આને પરણવાનો ત્રિન્નાર કરો.' તે સમયે અપ્સરાઓથી વીંટાયેલી લક્ષ્મીદેવી હોય તેવી પ્રથમ જોયેલી તે નીલચંદ્રા સખીઓથી પરવરી સતી ત્યાં આવી. તે વખતે તેની પિતામહી હિરણ્યવતીએ તેને કહ્યું કે, 'હિ પૌત્રી! આ તારા પતિને ગ્રહણ કરે.' એટલે નીલચંદ્રા વસુદેવને લઈ તત્કાળ આકાશમાર્ગે ચાલી ગઈ. પ્રાતાઃકાળે હિરણ્યવતીએ વસુદેવને કહ્યું કે 'મેઘપ્રસ નામના વનથી વ્યાપ્ત એવે આ હીમાન્ નામે પર્વત છે. ચારણ મુનિઓએ અધિષ્ઠિત એવા આ ગિરિમાં જવલન વિદ્યાધરનો પુત્ર અંગારક વિદ્યાબ્રહ્મ થયો સતો રહે છે. તે ફરીવાર એચરેન્દ્ર થવા માટે વિદ્યાઓને સાધે છે. તેને ઘણે લાંબે કાળે વિદ્યા સિદ્ધ થશે, પણ જો તમારું દર્શન થશે તો તત્કાળ તેની વિદ્યા સધાશે. માટે તેનો ઉપકાર કરવાને તમે યોગ્ય છો.' વસુદેવે કહ્યું કે 'તે અંગારકને દ્રષ્ટિએ જોવાની પણ જરૂર નથી.' પછી હિરણ્યવતી તેને ગૈતાઢ્ય ગિરિ પર શિવમંદિર નગરે લઈ ગઈ. ત્યાંથી સિંહદંડે રાજાએ પોતાને ઘેર લઈ જઈને પ્રાર્થના કરી એટલે વસુદેવકુમાર તેની નીલચંદ્રા કન્યાને પરણ્યા.

તે વખતે બહાર કોલાહળ થયો, તે સાંભળી વસુદેવે તેનું કારણ પૂછ્યું, એટલે દ્વારપાળે કહ્યું કે 'અહીં શકટમુખ નામે એક નગર છે. તેમાં નીલવાન રાજા છે, અને તેને નીલવતી નામે પ્રિયા છે. તેઓની નીલાંજના નામે એક પુત્રી અને નીલ નામે એક પુત્ર છે. તે નીલે પોતાની બેન નીલાંજના સાથે પ્રથમ એવો સંકેત કરેલો છે કે આપણે બંનેને જે સંતતિ થાય તેમાં દીકરીની સાથે પુત્રનું પાણિગ્રહણ કરાવવું. તે નીલાંજનાને આ તમારી પ્રિયા નીલચંદ્રા નામે પુત્રી થયેલ છે અને નીલકુમારને નીલકંઠ નામે એક પુત્ર થયેલ છે. પછી નીલે પૂર્વના સંકેત પ્રમાણે પોતાના પુત્ર નીલકંઠને માટે પોતાની બહેનની દીકરી નીલચંદ્રાની માગણી કરી, પણ તેના પિતાએ તે વિષે એક જૃહસ્પતિ નામના મુનિને પૂછ્યું, એટલે તેમણે કહ્યું કે, 'અર્ધ ભારતવર્ષના પતિ વિશ્વના પિતા ચાદવોમાં ઉત્તમ અને સૌભાગ્યવટે કામદેવ જેવા વસુદેવકુમાર આ નીલચંદ્રાના પતિ થશે.' પછી રાજા તમને વિદ્યાશક્તિવટે અહીં લાવ્યા અને તમે આ નીલચંદ્રાને પરણ્યા. તે સાંભળી પેલો નીલ યુદ્ધ કરવાને અહીં આવ્યો, પણ તેને રાજા સિંહદંડે જીતી લીધો, તેનો આ કોલાહળ થાય છે."

આ વૃત્તાંત સાંભળી વસુદેવ ઘણા ખુશી થયા અને નીલચંદ્રાની સાથે કીડા કરવા લાગ્યા. અન્યદા શરદઋતુમાં વિદ્યા અને ઔષધિઓ માટે એચરો હીમાન પર્વત ઉપર જતા જોવામાં આવ્યા. તેમને જોઈ વસુદેવે નીલચંદ્રાને કહ્યું કે-'વિદ્યાદાનમાં હું તારો શિષ્ય થાઉં.' તે વાત સ્વીકારી નીલચંદ્રા તેમને લઈને હીમાન્ ગિરિ ઉપર આવી. ત્યાં વસુદેવને કીડા કરવાની ઇચ્છાવાળો જાણીને નીલચંદ્રા એક કદલીગૃહ વિકુવી તેમાં તેની સાથે રમવા લાગી. તેવામાં એક કલાપૂર્ણ મયૂર તેના જોવામાં આવ્યો. 'અહા! આ મયૂર પૂર્ણ કળાવાળો છે.' એમ વિસ્મય યુક્ત બોલતી એ મહિરાક્ષી પોતેજ તેને લેવાને દોડી, જ્યાં મયૂરની પાસે ગઈ, ત્યાં તો એ ધૂર્ત મયૂર તેને પોતાની પીઠપર બેસાડી ગડડની જેમ ત્યાંથી ઉડ્યા, વસુદેવ તેની પછવાડે

દોડ્યા. અનુક્રમે કોઈ નેહડામાં આવી ચડ્યા, ત્યાં ગોપિકાઓએ તેમને માન આપ્યું. ત્યાં રાત્રિ રહી પ્રાતઃકાળે દક્ષિણ દિશા તરફ ચાલ્યા. ત્યાંથી કોઈ ગિરિતટના ગામમાં ગયા, ત્યાં મોટો વેદધ્વનિ સાંભળી તેમણે કોઈ બ્રાહ્મણને તેનો પાઠ કરવાનું કારણ પૂછ્યું. તે બ્રાહ્મણ બોલ્યો—“સાવણના સમયમાં એક દિવાકર નામના ખેચરે નારદમુનિને પોતાની રૂપવતી કન્યા આપી હતી તેના વંશમાં હમણું સુરદેવ નામે બ્રાહ્મણ થયો છે. તે આ ગામમાં મુખ્ય બ્રાહ્મણ છે. તેને ક્ષત્રિયા નામની પત્નીથી વેદને જાણનારી સોમશ્રી નામે એક પુત્રી થઈ છે. તેના વરને માટે તેના પિતાએ કરાલ નામના કોઈ જાતીને પૂછ્યું. તેમણે કહ્યું કે ‘જે વેદમાં એને જીતી લેશે, તે તેને પરણશે.’ તેથી તેને જીતવાને માટે આ લોકો હમણાં વેદાભ્યાસ કરવા તત્પર થયા છે, તેઓને વેદ ભણાવનાર અહીં બ્રહ્મદત્ત નામે ઉપાધ્યાય છે.” પછી વસુદેવ બ્રાહ્મણનું રૂપ લઈ તે વેદાચાર્યની પાસે આવ્યા અને કહ્યું કે, ‘હું ગૌતમગોત્ર સ્કંદિલ નામે બ્રાહ્મણ છું અને મારે તમારી પાસે વેદાભ્યાસ કરવો છે.’ બ્રહ્મદત્તે આજ્ઞા આપી, એટલે વસુદેવતેમની પાસે વેદ ભણ્યા. પછી વેદમાં સોમશ્રીને જીતીને તેની સાથે પરણ્યા અને તેની સાથે વિલાસ કરતા સતા ત્યાંજ રહ્યા.

અન્યદા વસુદેવ ઉદાનમાં ગયા. ત્યાં ઇંદ્રશર્મા નામના એક ઇંદ્રજલિકને તેમણે દીઠો. તેની આશ્રિતકારી વિદ્યા જોઈને વસુદેવે તે શિખવાની માગણી કરી એટલે તે બોલ્યો કે, ‘આ માનસમોહિની વિદ્યા ગ્રહણ કરો, આ વિદ્યા સાધવા માટે સાયંકાળે આરંભ કરવાથી પ્રાતઃકાળે સૂર્યના ઉદય વખતે તે સિદ્ધ થાય છે, પરંતુ તેમાં ઉપસર્ગો ઘણા થાય છે, માટે તે સાધતાં કોઈ સહાયકારી મિત્રનો ખપ પડશે.’ તેણે કહ્યું, ‘મારે વિદેશમાં કોઈ મિત્ર નથી.’ એટલે ઇંદ્રજલિક બોલ્યો—‘હા ભાઈ ! હું અને આ તમારી ભોજનઈ વનમાલિકા બન્ને તમારી સહાય કરશું.’ એ પ્રમાણે કહેતાં વસુદેવે વિધિથી તે વિદ્યાને ગ્રહણ કરી અને તેનો જાપ કરવા માંડ્યો. તે વખતે માયાવી ઇંદ્રશર્માએ શિખિકાવડે તેનું હરણ કર્યું. વસુદેવ તેને ઉપસર્ગ થયેલો જાણી ગયા નહીં અને વિદ્યાનો જાપ કરવા લાગ્યા; પરંતુ પ્રાતઃકાળ થતાં તેને માયા જાણી શિખિકામાંથી ઉતરી પડ્યા. પછી ઇંદ્રશર્મા વિગેરે દોડવા લાગ્યા, તેમને ઉદલંઘન કરીને વસુદેવકુમાર આગળ ચાલ્યા. સાયંકાળ થતાં તૃણશોષક નામના સ્થાનમાં આવ્યા. ત્યાં કોઈ મકાનમાં વસુદેવ સૂઈ ગયા. રાત્રિએ કોઈ રાક્ષસે આવી તેમને ઉઠાડ્યા, એટલે મુદિવડે વસુદેવ તેને મારવા લાગ્યા. પછી ચિરકાળ બાહુચુદ્ધ કરી ખરીદ કરેલાં મેંઢાની જેમ વસ્ત્રવડે તે રાક્ષસને બાંધી લીધો અને રજક જેમ રેશમી વસ્ત્રને ઘોવે તેમ તેને પૃથ્વીપર અકળાવી અકળાવીને મારી નાંખ્યો.^૧ પ્રાતઃકાળે તે લોકોના જોવામાં આવ્યો, તેથી લોકો ઘણા ખુશી થયા અને ઉત્તમ વરની જેમ વસુદેવને સ્થમાં બેસાડી ગાજતે વાજતે તેઓ પોતાના નિવાસસ્થાનમાં લઈ ગયા. ત્યાં સર્વ લોકો પાંચસો કન્યાઓ લાવીને વસુદેવને ભેટ કરવા લાગ્યા. તેમને નિષેધીને વસુદેવે પૂછ્યું ‘આ રાક્ષસ કોણ હતો તે કહો.’ એટલે તેઓમાંથી એક પુરૂષ બોલ્યો—“કલિંગદેશમાં આવેલા કાંચનપુર નગરમાં જિતશત્રુ નામે એક પરાક્રમી રાજા થયો. તેના પુત્ર સોદાસ નામે થયો. તે પ્રકૃતિથીજ માંસલોદ્રુપ હોવાથી મનુષ્યરૂપે તે રાક્ષસ થયો. રાજા જિતશત્રુએ પોતાના દેશમાં સર્વ પ્રાણીઓને અભયદાન આપેલું હતું, તથાપિ તે સોદાસે દરરોજ એક મયૂરના માંસની માગણી કરી, તે જો કે રાજાને અસીદ્ધ નહોતી તથાપિ અંગીકાર કરવી પડી. એ કબુલાત પ્રમાણે હમણાં રસોઈઆઓ વંશગિરિમાંથી એકએક મયૂર લાવી પકાવીને તેને આપતા હતા. એક વખતે તેમણે પાકને માટે મયૂરને માર્યો. તેને કોઈ માજીર આવીને લઈ ગયો. એટલે રસોઈઆએ બીજું માંસ

૧. આ રાક્ષસ દેવ જાતિનો નહોતો, દેવ તો એમ મરણ પામે નહીં. આ તો મનુષ્ય જતાં મનુષ્યના માંસનું ભક્ષણ કરનાર મનુષ્યજાતિનો રાક્ષસ હતો, તેથી તે મરણ પામ્યો. આગળ તેના વૃત્તાંતથી તે વાત સ્પષ્ટ થાય છે.

ન મળવાથી એક મૃત બાળકને રાંધી તેનું માંસ સોદાસને ખાવા આપ્યું. જમતી વખતે સોદાસે રસોઈઆને પૂછ્યું કે આજે આવું સ્વાદિષ્ટ માંસ કેમ છે ? રસોઈઆએ જે મથાર્થ હતું તે કહ્યું. તે સાંભળી સોદાસે કહ્યું કે, ‘હવે દરરોજ મથૂરને બદલે નરમાંસ રાંધીને આપજે.’ પછી સોદાસ પોતેજ હમેશાં શહેરમાંથી બાળકોને હરવા લાગ્યો. તે વાતની રાજાને ખબર પડતાં તેણે કુમારને દેશમાંથી કાઢી મૂક્યો. પિતાના ભયથી નાસીને તે દુર્ગમાં આવીને રહ્યો હતો, અને હમેશાં પાંચ છ મનુષ્યને મારી નાખતો હતો, તેવા દુષ્ટ રાક્ષસને તમે મારી નાખ્યો તે બહુ સારું કર્યું.’ આ પ્રમાણે તેની વાર્તા સાંભળ્યા પછી વસુદેવ હર્ષથી તે પાંચસો કન્યાઓને પરણ્યા.

ત્યાં રાત્રિવાસો રહીને પ્રાતઃકાળે વસુદેવકુમાર અચળ ગામે આવ્યા. ત્યાં સાર્થવાહની પુત્રી મિત્રશ્રીને પરણ્યા. પૂર્વે કોઈ જ્ઞાનીએ વસુદેવ તેણીનો વર થશે એમ કહ્યું હતું. ત્યાંથી વસુદેવ વેદસામ નગરે ગયા. ત્યાં પેલી વનમાલાએ તેમને જોયા, એટલે તેઓલી કે ‘હે દિવર ! અહીં આવો, અહીં આવો એમ કહીને પોતાને ઘેર લઈ ગઈ. તેણીએ પોતાના પિતાને કહ્યું કે, ‘આ વસુદેવકુમાર છે.’ એટલે તેના પિતાએ સત્કાર કરીને કહ્યું કે, ‘આ નગરમાં કપિલ નામે રાજા છે, તેને કપિલા નામે પુત્રી છે. હે મહાત્મન ! પૂર્વે કોઈ જ્ઞાનીએ ગિરિતટ ગ્રામમાં તમે હતા ત્યારે તમે એ રાજપુત્રીના પતિ થશો એમ કહેલું છે. વળી એ જ્ઞાનીએ તમને ઓળખવા માટે એંધાણી આપી છે કે તે સ્કુલિંગવદન નામના તમારા (રાજાના) અશ્વને દમન કરશે એટલા ઉપરથી તમને લાવવા માટે ઇંદ્રજલિક ઇંદ્રશર્મા નામના મારા જમાઇને રાજાએ મોકલ્યા હતા પણ તેણે આવીને કહ્યું કે, ‘વસુદેવકુમાર વયમાંથી કાંઈક ચાલ્યા ગયા છે.’ આજે સારે ભાગ્યે તમે અહીં આવી ચઢ્યા છો, તો હવે આ અશ્વનું દમન કરો.’ પછી વસુદેવે રાજાના અશ્વનું દમન કર્યું અને રાજપુત્રી કપિલાને પરણ્યા. કપિલરાજાએ અને તેના સાળા અશુભાને વસુદેવને ત્યાં રાખ્યા. ત્યાં રહેતાં કેટલોક કાળે કપિલાને કપિલ નામે એક પુત્ર થયો.

એક વખત વસુદેવ હસ્તિશાળામાં ગયા. ત્યાં એક નવીન હાથીને જોઈને તે તેની ઉપર જોડા; એટલામાં તો તે હાથી આકાશમાં જીડ્યો. એટલે વસુદેવે તેની ઉપર મુદ્રીનો ઘા કર્યો. તે હાથી કોઈ સરોવરના તીર ઉપર પડ્યો; એટલે તે મૂળ સ્વરૂપે નીલકંઠ નામે ખેચર થઈ ગયો, જે પ્રથમ નીલચશાના વિવાહ વખતે યુદ્ધ કરવાને આવ્યો હતો. ત્યાંથી ભમતા ભમતા વસુદેવ સાળગુહ નામના નગરે આવ્યા. ત્યાં ભાગ્યસેન નામના તે નગરના રાજાને તેણે ધનુર્વેદ શિખવ્યો. અન્યદા ભાગ્યસેન રાજાની સાથે યુદ્ધ કરવાને માટે તેનો અગ્રણ્ય મેઘસેન ત્યાં આવ્યો. તેને મહા પરાક્રમી વસુદેવે જીતી લીધો. પછી ભાગ્યસેન રાજાએ પદ્મા (લક્ષ્મી) જેવી પોતાની પદ્માવતી નામની પુત્રી અને મેઘસેને અશ્વસેના નામની પોતાની પુત્રી વસુદેવને આપી. પછી પદ્માવતી અને અશ્વસેનાની સાથે કેટલોક વખત ત્યાંજ રહી કોડા કરી વસુદેવકુમાર ભદિલપુર નગરે આવ્યા. ત્યાંનો પુંદ્ર નામનો રાજા અપુત્ર મૃત્યુ પામેલ હતો, તેથી તેની પુંદ્રા નામની કન્યા ઔષધિવડે પુરૂષનું રૂપ કરી રાજ્ય કરતી વસુદેવના જોવામાં આવી. વસુદેવને જોતાંજ અનુરાગવાળી થયેલી પુંદ્રાને વસુદેવકુમાર પરણ્યા. તેને પુંદ્ર નામે પુત્ર થયો. તે ત્યાંનો રાજા થયો.

અન્યદા પેલા અંગારક ખેચરે રાત્રે હંસના મિલથી વસુદેવને ઉપાડીને ગંગામાં નાખી દીધા. પ્રાતઃકાળે વસુદેવે ઇલાવર્દન નામનું નગર જોયું. ત્યાં એક સાર્થવાહની દુકાન ઉપર

તેની આજ્ઞા લઈને વસુદેવ બેઠા. વસુદેવના પ્રભાવથી તે દિવસે તે સાર્થવાહને એક લક્ષ સૌનૈયાના લાભ થયો. તેણે વસુદેવનો પ્રભાવ જાણીને તેને આદરથી બોલાવ્યા. પછી સુવર્ણના રથમાં બેસાડી સાર્થવાહ તેમને પોતાને ઘેર લઈ ગયો અને પોતાની રત્નવતી નામની કન્યાને તેની સાથે પરણાવી. એક વખતે ઇંદ્રમહોત્સવ થતાં પોતાના સસરાની સાથે દિવ્ય રથમાં બેસીને વસુદેવ મહાપુર નગરે ગયા. ત્યાં તે નગરની બહાર નવીન પ્રાસાદો જોઈને વસુદેવે પોતાના સસરાને પૂછ્યું કે ‘શું આ બીજું નગર છે ?’ સાર્થવાહે કહ્યું “આ નગરમાં સોમદત્ત નામે રાજા છે. તેને મુખની શોભાથી સોમ (ચંદ્ર) ની કાંતિનું પણ ઉલ્લંઘન કરે તેવી સોમશ્રી નામે કન્યા છે. તેણીના સ્વયંવરને માટે તે રાજાએ આ પ્રાસાદો કરાવ્યા છે. અહીં ઘણા રાજાઓને બોલાવ્યા હતા, પણ તેમના અચાતુર્યથી તેઓને પાછા વિદાય કર્યા છે.” પછી વસુદેવે ઇંદ્રમહોત્સવ સંજ્ઞાથી ઇંદ્રસ્તાંભ પાસે જઈ તેને નમસ્કાર કર્યો. એ વખતે પ્રથમથી ત્યાં આવેલું રાજાનું અંતઃપુર પણ તે ઇંદ્રસ્તાંભને નમીને રાજમહેલ તરફ આવ્યું. તેવામાં રાજાનો એક હસ્તી આલાનસ્તાંભનું ઉન્મૂલન કરીને છુટેલો ત્યાં આવ્યો. તેણે અકસ્માત રાજકુમારીને રથમાંથી પાડી નાખી. તે સમયે દીન, અશરણ અને શરણાર્થી એવી તેને જોઈ વસુદેવકુમાર જાણે તેના પ્રત્યક્ષ ઉપાય હોય તેમ તેની પાસે આવ્યા અને તે હાથીનો તીરસ્કાર કર્યો; એટલે કાંધવડે મહા દુર્ધર એવો તે હસ્તી રાજકુમારીને છોડી દઈને વસુદેવની સામે દોડ્યો. મહા બળવાન વસુદેવે તે હાથીને ઘણું ખેદિત કર્યો. પછી તેને મોહિત કરીને વસુદેવ રાજપુત્રીને નજીકના કોઈ એક ઘરમાં લઈ ગયા અને ઉત્તરીય વસ્ત્રના પવનાદિકવડે તેને આશ્વાસન આપ્યું. પછી તેની ધાત્રીઓ તેને રાજમહેલમાં લઈ ગઈ અને કુબેર સાર્થવાહ વસુદેવને તેના સસરા સહિત માનપૂર્વક પોતાને ઘેર લઈ ગયો. ત્યાં વસુદેવ સ્નાન લોજન કરી સ્વસ્થ થયા. તેવામાં કોઈ પ્રતિહારીએ આવી જયાશીવ-પૂર્વક આ પ્રમાણે કહ્યું:—

“અહીંના સોમદત્ત રાજાને સોમશ્રી નામે કન્યા છે, તેને સ્વયંવરમાં પતિ મળશે એમ પૂર્વે જાણવામાં આવ્યું હતું, પણ સર્વાણ્યતિના કેવળજ્ઞાનના મહોત્સવમાં દેવતાઓને આવતા જોઈ તેને જાતિસ્મરણજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. ત્યારથી એ મૃગાક્ષી બાળા મૌન ધરીને રહેવા લાગી. એક વખતે મેં એકાંતમાં તેનું કારણ પૂછ્યું, એટલે તે બોલી કે, “મહાશુક દેવલોકમાં ભોગ નામે એક દેવ હતો. તેણે મારી સાથે અતિ વાત્સલ્યથી ચિરકાળ સુધી ભોગ ભોગવ્યા હતા. એક વખતે તે દેવ મારી સાથે નંદિશ્વરાદિ તીર્થની યાત્રા અને અહર્નતનો જન્મોત્સવ કરીને પોતાના સ્થાન તરફ પાછો ફર્યો. બ્રહ્મદેવલોક સુધી પહોંચ્યો, તેવામાં એકાએક આયુ પૂર્ણ થયી ગયો. પછી શોકાર્ત થઈને તેને શોધતી શોધતી હું આ ભરતક્ષેત્રમાં કુરૂ દેશમાં આવી. ત્યાં બે કેવળજ્ઞાનીને જોઈને મેં પૂછ્યું કે ‘દેવલોકમાંથી આવેલો મારો પતિ ક્યાં ઉત્પન્ન થયો છે તે કહો.’ તેઓ બોલ્યા—‘હરિવંશમાં એક રાજાને ઘેર તારો પતિ અવતર્યો છે અને તું પણ સ્વર્ગમાંથી આવેલીને રાજપુત્રી થવાની છે. જ્યારે ઇંદ્રમહોત્સવમાં હાથી પાસેથી તને છોડાવશે, ત્યારે પાછો તે તારો પતિ થશે’ પછી તેમને ભક્તિપૂર્વક વંદના કરીને હું સ્વસ્થાને આવી અને અનુક્રમે ત્યાંથી આવેલીને આ સોમદત્ત રાજાને ઘેર કન્યા-રૂપે ઉત્પન્ન થઈ. પછી આ સર્વાણ્ય મુનિના કેવળજ્ઞાનના ઉત્સવમાં દેવતાઓને જોઈને મને જાતિસ્મરણજ્ઞાન થયું, તેથી આ બધું મારા જાણવામાં આવ્યું, એટલે મેં મૌન ધારણ કર્યું.” (પ્રતિહારી કહે છે—“તેણીનું આ સર્વ વૃત્તાંત મેં રાજાને જણાવ્યું, એટલે રાજાએ સ્વયંવરમાં આવેલા સર્વ રાજાઓને વિદાય કર્યા. હે વીર ! આજે તમે તે રાજક-

ન્યાને હાથી પાસેથી છોડાવી છે, તેથી પૂર્વની સર્વ વાતની ખાત્રી થઈ છે, તેથી તમને તેડી લાવવા માટે મને મોકલી છે, માટે ત્યાં પધારો અને તે રાજકન્યાને પરણો.” પછી વસુદેવ તેની સાથે રાજમંદિરમાં ગયા અને સોમશ્રીને પરણીને તેની સાથે યથેચ્છ કીડા કરવા લાગ્યા.

એક વખત વસુદેવ સૂઈને ઊઠ્યા, ત્યાં તે મૃગાક્ષી રાજખાળા તેમના જોવામાં આવી નહીં, એટલે કર્ણ સ્વરે રૂદન કરતા તે ત્રણ દિવસ સુધી શૂન્ય ચિત્તે રાજમહેલમાં જ બેસી રહ્યા. પછી શોકનિવારણને માટે તે ઉપવનમાં ગયા. ત્યાં સોમશ્રીને જોઈને વસુદેવે કહ્યું કે ‘અરે માનિનિ ! તું મારા કયા અપરાધથી આટલીવાર સુધી જતી રહી હતી ?’ સોમશ્રી બોલી- ‘હે નાથ ! તમારે માટે મેં એક વિશેષ નિયમ લીધેલ હતો, તેથી હું ત્રણ દિવસ સુધી મૌન વ્રત ધરીને રહી હતી. હવે આ દેવતાની પૂજા કરીને તમે ફરીવાર મારું પાણિયહણ કરો; જેથી મારો નિયમ પૂરો થાય. કેમકે આ નિયમનો એવો વિધિ છે.’ પછી વસુદેવે તે પ્રમાણે કર્યું. ત્યાર બાદ તે રાજકન્યાએ ‘આ દેવની શેષા છે’ એમ કહી વસુદેવને મદિરા-પાન કરાવ્યું; અને કાંઈપિંક દેવની જેમ તેમની સાથે અત્યંત રતિસુખ ભોગવ્યું, વસુદેવ રાત્રે તેની સાથે સૂતા. જ્યારે તે નિદ્રામાંથી જાગ્યો થયા અને જોયું, તો તેણે સોમશ્રીને બદલે બીજી સ્ત્રીને દીડી. વસુદેવે તેને પૂછ્યું કે- ‘હે સુષુ ? તું કોણ છે ?’ તે બોલી- ‘દક્ષિણ શ્રેણિમાં આવેલા સુવર્ણલ નામના નગરમાં ચિત્રાંગ નામે રાજા છે, તેને અંગારવતી નામે રાણી છે, તેમને માનસવેગ નામે પુત્ર છે અને વેગવતી નામે હું પુત્રી છું. ચિત્રાંગ રાજાએ પુત્રને રાજ્ય આપીને દીક્ષા લીધી છે. હે સ્વામિન ! તે મારા ભાઈ માનસવેગે નિર્ભજ્ય થઈને તમારી સ્ત્રી સોમશ્રીનું હરણ કર્યું છે. મારા ભાઈએ રતિને માટે મારી પાસે અનેક પ્રકારનાં ચાટુ વચનવડે ઘણું કહેવરાવ્યું; તોપણ તમારી મહાસતી સ્ત્રીએ તે વાત સ્વીકારી નહીં. પછી તેણીએ મને સખી કરીને માની અને તમને તેડવા માટે મને અહીં મોકલી. હું અહીં આવી એટલે તમને જોઈકામપીડિત થઈ, તેથી મેં આ કાર્ય કર્યું છે. હવે મારા જેવી કુલીન કન્યાના તમે વિવાહપૂર્વક પતિ થયા છો.’ પ્રાતઃકાળે વેગવતીને જોઈને સર્વ લોકો વિસ્મય પામ્યા. પતિની આજ્ઞાથી તેણીએ સોમશ્રીના હરણની વાર્તા લોકોને જણાવી.

એકદા રાત્રિએ વસુદેવ રતિશ્રાંત થઈને સૂતા હતા, તેવામાં અતિ વેગવાળા માનસવેગે આવીને તેનું હરણ કર્યું. તે જાણવામાં આવતાં વસુદેવે તે ખેચરના શરીરપર મુઠિના પ્રહાર કરવા માંડ્યા. તેથી પીડિત થયેલા માનસવેગે વસુદેવને ગંગાના જળમાં નાખી દીધા. ત્યાં ચંડવેગ નામનો એક ખેચર વિદ્યા સાધતો હતો, તેના સ્કંધ ઉપર વસુદેવ પડ્યા, પણ તે તો તેની વિદ્યા સાધ્ય થવાના કારણભૂત થઈ પડ્યા. તેણે વસુદેવને કહ્યું કે ‘મહાત્મન ! તમારા પ્રભાવથી મારી વિદ્યા સિદ્ધ થઈ છે, માટે કહો, તમને શું આપું ?’ તેના કહેવાથી વસુદેવે આકાશગામિની વિદ્યા માગી, ખેચરે તત્કાળ તે વિદ્યા તેને આપી. પછી વસુદેવ કનખલ ગામના દ્વારમાં રહી સમાહિત મને તે વિદ્યા સાધવા લાગ્યા.

ચંડવેગ ત્યાંથી ગયો તેવામાં વિદ્યુદ્વેગ રાજાની પુત્રી મદનવેગા ત્યાં આવી તેણે વસુદેવકુમારને જોયા. તેને જોતાંજ તે કામપીડિત થઈ તેથી તત્કાળ વસુદેવને વૈતાલ્ય પર્વત ઉપર લઈ જઈ કામદેવની જેમ પુષ્પશયન ઉદ્યાનમાં મૂક્યા. પછી તેણે અમૃતધાર નગરમાં પ્રવેશ કર્યો. પ્રાતઃકાળે તેના ત્રણ ભાઈઓએ આવી વસુદેવને નમસ્કાર કર્યો. તેમાં પહેલો

દ્વિમુખ, બીજો હંડવેગ અને ત્રીજો ચંડવેગ હતો કે જેણે વસુદેવને આકાશગામિની વિદ્યા આપી હતી. પછી તેઓ વસુદેવને પોતાના નગરમાં લઈ ગયા અને ત્યાં મદનવેગાની સાથે તેનો વિધિથી વિવાહ કર્યો. વસુદેવ મદનવેગાની સાથે ત્યાં રહીને સુખે રમવા લાગ્યા.

એક દિવસે મદનવેગાએ વસુદેવને સંતુષ્ટ કરી વરદાન માગ્યું. પરાક્રમી વસુદેવે તે આપવાને કબુલ કર્યું. અન્યદા દ્વિમુખે નમસ્કાર કરીને વસુદેવને કહ્યું કે ‘દિવસ્તિલક નામના નગરમાં ત્રિશિખર નામે રાજા છે, તેને સૂર્યક કરીને એક કુમાર છે. તે રાજાએ તે સૂર્યકકુમારને માટે મારા પિતાની પાસે મદનવેગાની માગણી કરી હતી. પણ મારા પિતા વિદ્યુદ્વેગે તેને તે કન્યા આપી નહીં, કારણકે મારા પિતાએ કોઈ આશુમુનિને તે કન્યાના વરને માટે પૂછ્યું હતું, એટલે તેમણે કહ્યું હતું કે, ‘હરિવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલ વસુદેવકુમાર તમારી પુત્રીના પતિ થશે. વળી તે રાત્રે ગંગાનદીમાં રહીને વિદ્યા સાધતા તારા પુત્ર ચંડવેગના સ્કંધ ઉપર ચડશે અને તેથી તત્કાળ તેની વિદ્યાઓ સિદ્ધ થઈ જશે.’ આ પ્રમાણે સાંભળી મારા પિતાએ સૂર્યકને કન્યા આપવાની ના કહી, જેથી તે બળવાન રાજા ત્રિશિખર મારા પિતાને બાંધીને લઈ ગયેલો છે, માટે આપે મદનવેગાને જે વરદાન આપેલ છે, તે પ્રમાણે તમારા સસરાને છોડાવો અને હું કે જે તમારો સાથો થાઉં, તેનું માન રાખો. અમારા વંશમાં અંકુરરૂપ નમિ રાજા હતા, તેને પુલસ્ત્ય કરીને પુત્ર થયો હતો. તેના વંશમાં મેઘનાદ નામે રાજા થયો કે જે અરિંજય નગરનો સ્વામી થયો હતો. તેના સુભૂમ ચક્રવર્તી નામાતા થતા હતા, તેણે પોતાના સસરાને વૈતાલ્ય ઉપરની બાંને શેષિની લક્ષ્મી અને બ્રહ્માજી, આગ્નેયાસ વિગેરે દિવ્ય અસ્ત્રો આપ્યાં હતાં. તેના વંશમાં રાવણ અને બિલીષણ થયા હતા. તે બિલીષણના વંશમાં મારા પિતા વિદ્યુદ્વેગ ઉત્પન્ન થયા છે. અનુક્રમે તે અસ્ત્રો અમારા વારસામાં આવેલા છે; તો આ અસ્ત્રો તમે અહણુ કરો, કેમકે તેવાં દિવ્ય અસ્ત્રો મહા ભાગ્યવાન પુરૂષની પાસે સફળ છે અને અમારા જેવા નિર્ભાગીની પાસે નિષ્ફળ છે” આ પ્રમાણે કહી તેણે વસુદેવને એ અસ્ત્રો આપ્યાં, વસુદેવે તે અહણુ કર્યાં. અને વિધિથી સાધી લીધાં. ‘પુણ્યથી શું’ અસાધ્ય છે?’

ત્રિશિખર રાજાએ સાંભળ્યું કે મદનવેગા એક ભૂચરને આપી છે, તેથી તે ક્રોધ કરી સ્વયમેવ યુદ્ધ કરવાને આવ્યો. પછી ખેચરોએ એક સુવર્ણનો માયાવી રથ વિકુર્વી વસુદેવને આપ્યો. વસુદેવે તેમાં બેસી દ્વિમુખ વિગેરે સૈનિકોથી વીંટાઈને યુદ્ધ કરવા માંડ્યું. પરિણામે વસુદેવે ઇંદ્રાસથી ત્રિશિખર રાજાનું મસ્તક છેદી નાખ્યું, અને દિવસ્તિલક નગરમાં પ્રવેશ કરીને પોતાના સસરાને બાંધનથી છોડાવ્યા. પછી સસરાને નગરે આવી મદનવેગા સાથે વિલાસ કરતાં તેમને અનાદૃષ્ટિ નામે પુત્ર થયો.

અન્યદા ખેચરોની સ્ત્રીઓથી રાગવડે વારંવાર જોવાતા વસુદેવ અનેક ખેચરો સહિત સિદ્ધાચતનની યાત્રા કરવાને ગયા. યાત્રા કરીને પાછા શ્વશુરનગરમાં આવ્યા. એક વખતે વસુદેવે મદનવેગાને વેગવતીના નામથી બોલાવી, તેથી ક્રોધ કરીને મદનવેગા બીજી શય્યા ઉપર ગઈ, તે વખતે ત્રિશિખર રાજાની પત્ની સૂર્યણ્યાએ મદનવેગાનું રૂપ લઈ તે સ્થાન બાળી ઘડને વસુદેવનું હરણુ કર્યું. પછી તેણીએ મારવાની ઇચ્છાથી રાજગૃહી નગરીની પાસે વસુદેવને આકાશમાંથી પડતા મૂક્યા. દૈવયોગે વસુદેવ તુલુના રાશિ ઉપર પડ્યા. ત્યાં જરાસંધની કીર્તિ સાંભળી વસુદેવ રાજગૃહી નગરીમાં ગયા. ત્યાં પાસાવડે કોટિ સુવર્ણ હતી તેણે યાચકોને આપી દીધું. તેવામાં રાજપુરૂષો આવી વસુદેવને બાંધીને જરાસંધના દરબારમાં

લઈ આદ્યા. વસુદેવે રાજસુભટ્ટોને પૂછ્યું કે, ‘અપરાધ વિના મને શા માટે બાંધ્યો છે?’ ત્યારે તે બોલ્યા કે ‘કોઈ ગાનીએ જરાસંધને કહ્યું કે ‘કાલે પ્રાતઃકાળે અહીં’ આવી કોટિ દ્રવ્ય જીતીને જે યાચકોને આપી દેશે, તેનો પુત્ર તારો વધ કરનારો થશે. તે પ્રમાણે કરનાર તમે છો, માટે જો કે તમે નિરપરાધી છો, તોપણ રાજાની આજ્ઞાથી તમને મારી નાખવામાં આવશે.’ આ પ્રમાણે કહી તેઓએ વસુદેવને એક આમડાની ધમણમાં નાખ્યા. પછી અપ-વાદના ભયથી છાની રીતે મારવાને ઇચ્છતા એવા તે રાજસુભટ્ટોએ તે ધમણ સાથે તેમને કોઈ પર્વત ઉપરથી ગબડાવી મૂક્યા. તેવામાં વેગવતીની ધાત્રી માતાએ અધરથી તેને લઈ લીધા. જ્યારે તેણી તેમને લઈને આવી, ત્યારે વસુદેવને લાગ્યું કે મને આરૂઢતની જેમ કોઈ ભારંડપક્ષી આકાશમાં લઈ જાય છે. પછી તેણીએ પર્વત ઉપર મૂક્યા એટલે વસુદેવે બહાર દષ્ટિ કરી, તો ત્યાં વેગવતીનાં બે પગલાં તેમણે ફીકાં. તેને ઓળખીને તેઓ ધમણની બહાર નીકળ્યા. ત્યાં ‘હે નાથ ! હે નાથ !’ પોકારીને રૂદન કરતી વેગવતી તેમના જોવામાં આવી વસુદેવે તેની પાસે જઈ તેને આલિંગન કર્યું અને પૂછ્યું કે, તે મને શી રીતે પ્રાપ્ત કર્યો ?’ વેગવતી અત્યુલુષીને બોલી—“સ્વામિન્ ! હું જે વખતે શય્યામાંથી ઊઠી તે વખતે મારા અભાગ્યે તમને શય્યામાં જોયા નહીં, તેથી હું અંતઃપુરની સ્ત્રીઓની સાથે કર્ણ સ્વરે રૂદન કરવા લાગી. તેવામાં બજારિત વિદ્યાએ આવીને તમારા હરણની અને આકાશમાંથી પડવાની ખબર આપી. પછી મેં અજ્ઞાણપણાને લીધે વિચાર્યું કે, ‘મારા પતિ પાસે કોઈ મુનિની બતાવેલી પ્રસાવિક વિદ્યા હશે તેથી તે પાછા થોડા કાળમાં અહીં આવશે.’ આમ વિચારી તમારા વિયોગથી પીડિત એવી હું કેટલોકકાળ નિર્ગમન કરીને પછી રાજાની આજ્ઞાથી તમને શોધવાને માટે પૃથ્વીપર ભ્રમવા નીકળી. હું ફરતી ફરતી સિદ્ધાચતનમાં આવી, ત્યાં મદનવેગાની સાથે તમને જોયા. પછી તમે સિદ્ધ-ચૈત્યમાંથી અમૃતધાર નગરમાં આવ્યા, ત્યાં હું પણ તમારી પછવાડે આવી. ત્યાં હું અંતર્ધાન થઈને રહી હતી, તેવામાં તમારા મુખે મારું નામ મેં સાંભળ્યું, તેથી તત્કાળ તમારા સ્નેહથી મારો ચિરકાળના વિરહનો કલેશ છોડી દીધો. મારું નામ સાંભળી મદનવેગા ક્રોધ પામી અને અંતર્ગૃહમાં ગઈ; એટલામાં સૂર્યભાગ્યે ઔષધિના બળથી તે ઘરમાં અગ્નિ ઉત્પન્ન કરી અને મદનવેગાનું રૂપ લઈને તમારું હરણ કર્યું. તેણીએ જ્યારે આકાશમાંથી તમને પડતા મૂક્યા, તે વખતે તમને ધરી રાખવા માટે હું ઉતાવળે દોડી અને માનસવેગનું કલ્પિત રૂપ લઈને હું નીચે રહી. પણ મને તેણે જોઈ એટલે વિદ્યા તથા ઔષધિના બળથી મને તરછોડીને કાઢી મૂકી. તેના ભયથી નાસીને હું કોઈક ચૈત્યમાં જતી હતી, તેવામાં પ્રમાદવડે કોઈ મુનિનું ઉદ્ધવન થઈ જવાથી મારી વિદ્યા બ્રહ્મ થઈ ગઈ. તેવામાં મારી ધાત્રી મને આવીને મળી. તે વખતે ‘મારો ભત્તો ક્યાં હશે ?’ એવું હું ચિંતવન કરતી હતી, તેથી મેં ધાત્રીને સર્વ વૃત્તાંત કહીને તમારી શોધ માટે મોકલી. તેણીએ ભ્રમતાં ભ્રમતાં તમને પર્વત ઉપરથી પડતા જોયા, એટલે તત્કાળ અધરથી લઈ લીધા. પછી તમને તે ધમણમાં જ રાખીને તે આ હિમાન્ પર્વતના પંચનદ તીર્થમાં લઈ આવી, અને અહીં તમે છુટા થયા.”

આ પ્રમાણે વૃત્તાંત સાંભળી વસુદેવ ત્યાં એક તાપસના આશ્રમમાં તેણીની સાથે રહ્યા. એક વખતે નદીમાં પાશથી બંધાયેલી એક કન્યા તેના જોવામાં આવી. વેગવતીએ પણ તે વિષે કહ્યું, એટલે તે દયાળુ વસુદેવે નાગપાશના બંધનવાળી તે કન્યાને બંધનમુક્ત કરી. પછી તે મૂર્છિત કન્યાને જળસિંચન કરીને સાવધ કરી એટલે તે બેઠી થઈ. પછી વસુદેવને ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરીને આ પ્રમાણે બોલી—“હે મહાત્મા ! તમારા પ્રભાવથી આજે

મારી વિદ્યા સિદ્ધ થઈ છે, તે સંબંધી હું વાત્તા કહું તે સાંભળો—ગૈતાદયગિરિ ઉપર ગગનવદ્સભ નામે એક નગર છે. તે નગરમાં નમિરાબ્જના વંશમાં પૂર્વે વિદ્યુદંત્ર નામે રાજ થયો, તેણે પ્રત્યગ્ર વિદેહમાં એક મુનિને કાયોત્સર્ગે રહેલા જોયા. એટલે તે જોલ્યો કે, ‘અરે ! આ કોઈ ઉત્પાત છે, માટે તેને વરુણાચળમાં લઈ જઈ મારી નાખો.’ આવા તેના કથનથી સાથે રહેલા ખેચરોએ તેમને મારવા માંડ્યા, પરંતુ શુકલધ્યાન ધરતા એવા તે મુનિને તે વખતે કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું, એટલે ધરણેંદ્ર કેવળીનો મહિમા કરવાને ત્યાં આવ્યા. તે સ્થાને મુનિના વિરોધીઓને જોઈને તત્કાળ ધરણેંદ્રે ક્રોધ પામી તેમને વિદ્યા-બ્રાહ્મ કરી દીધા, તેથી દીન થઈને તેઓ કહેવા લાગ્યા કે—‘હિ દેવેંદ્ર ! આ મુનિ છે કે કોણ છે ? એ અમારા જાણવામાં આવ્યું નહીં.’ કેવળ વિદ્યુદંત્રે ‘આ ઉત્પાત છે’ એમ કહી અમને પ્રેરણા કરીને આવું કામ કરાવ્યું છે.’ ધરણેંદ્રે કહ્યું, ‘અરે પાપીઓ ! હું તો મુનિના કેવળજ્ઞાનના ઉત્સવને માટે આવ્યો છું. તો હવે તમારી જેવા અગ્નીઓ અને પાપીઓને મારે શું કરવું ? જાઓ હવે ફરીવાર પ્રયાસ કરવાથી તમને વિદ્યા સિદ્ધ થશે; પરંતુ યાદ રાખજો કે અરિહંત, સાધુ અને તેમના આશ્રિતોનો દ્વેષ કરવાથી તત્કાળ તે વિદ્યાઓ નિષ્ફળ થઈ જશે અને શોહિણી વિગેરે મહા વિદ્યાઓ તે દુર્મતિ વિદ્યુદંત્રને તો સિદ્ધ થશે જ નહિ. એટલું જ નહિ પણ તેની સંતતીના કોઈ પુરુષને કે સ્ત્રીને પણ સિદ્ધ થશે નહિ; કદિ તેમને કોઈ સાધુ મુનિરાજનાં કે મહાપુરુષનાં દર્શન થશે તો તેથી સિદ્ધ થશે.’ આ પ્રમાણે કહી ધરણેંદ્ર કેવળીનો મહોત્સવ કરીને પોતાને સ્થાનકે ગયા. પૂર્વે તેના વંશમાં કેતુમતી નામે એક કન્યા થઈ હતી, તેણી તે વિદ્યા સાધતી હતી. તેને પુંડરીક વાસુદેવ પરણ્યા હતા. તેમના પ્રભાવથી તે કેતુમતીને વિદ્યાઓ પણ સિદ્ધ થઈ હતી. હે ચંદ્રમુખ ! તેના વંશની બાલચંદ્રા નામે હું કન્યા છું. મને તમારા પ્રભાવથી વિદ્યાઓ સિદ્ધ થઈ છે, માટે તમારે વશ એવી જે હું તેનું તમે પાણિચહણ કરો, અને કહો કે મારી વિદ્યા સિદ્ધ કરાવી તેના બદલામાં તમને શું આપું ?’ તેણીના આગ્રહથી વસુદેવે કહ્યું કે ‘આ વેગવતીને વિદ્યા આપો.’ પછી તે વેગવતીને લઈને ગગનવદ્સભ નગરમાં ગઈ અને વસુદેવ તાપસના આશ્રમમાં આવ્યા.

તે તાપસના આશ્રમમાં તત્કાળ તાપસી વ્રત લઈને બે રાજ પોતાના પરાક્રમને નિંદતા આવ્યા; તેમને જોઈ વસુદેવે તેમના ઉદ્દેગતું કારણ પૂછ્યું, એટલે તેઓ જોલ્યો—‘શ્રાવસ્તી નામની નગરીમાં અતિ નિર્માળ ચરિત્રવડે પવિત્ર એવા ઐણીપુત્ર નામે પરાક્રમી રાજ છે. તેને ત્રિયંશુસુંદરી નામે એક પુત્રી છે, તેના સ્વયંવરને માટે રાજાએ ઘણા રાજાઓને જોલાવ્યા પણ તે પુત્રી કોઈ રાજાને વરી નહીં, તેથી આવેલા રાજાઓએ ક્રોધથી એકઠા થઈને તેની સાથે સંગ્રામ આરંભ્યો, પણ તેણે એકલાએ સર્વે રાજાઓને જીતી દીધા; એટલે તે સર્વે રાજાઓ નાસી ગયા. તેમાં કેટલાક કોઈ ગિરિમાં પેસી ગયા, કેટલાક અરણ્યમાં જઈને સંતાયા અને કેટલાક જલાશયમાં ભરાઈ રહ્યા, તેઓમાંથી અમે બે તાપસ થઈને ચાલી નીકળ્યા. અમે વૃથા જુજવારી નપુંસકોને ધિક્કાર છે !’ તેમનો આ પ્રમાણે વૃત્તાંત સાંભળી વસુદેવે તેમને જૈનધર્મનો બોધ કર્યો, એટલે તેઓએ જૈન દીક્ષા લીધી. પછી વસુદેવ શ્રાવસ્તી નગરીએ ગયા. ત્યાં ઉદ્યાનમાં ત્રણ દ્વારવાળું એક દેવગૃહ તેમના જોવામાં આવ્યું. તેના મુખદ્વારને બત્રીશ અર્ગલ (ભૂગળ) હતી, તેથી તે રસ્તે પ્રવેશ કરવો મુશ્કેલ હતો; એટલે પડખેના દ્વારથી તેમણે અંદર પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં તેમણે એક મુનિની, એક ગૃહસ્થની અને એક ત્રણ પગવાળા પાડાની પ્રતિમા જોઈ. પછી ‘આ શું ?’ એમ તેણે એક બ્રાહ્મણને પૂછ્યું, એટલે તે જોલ્યો—‘અહીં

જિતશત્રુ નામે રાજા હતો. તેને મૃગધ્વજ કરીને પુત્ર થયો હતો. તે નગરમાં કામદેવ કરીને એક શ્રેણી રહેતો હતો. એક વખતે તે શેઠ નગર બહાર પોતાના ગોષ્ઠ (પશુશાળા)માં ગયો. ત્યાં તેના દંડક નામના ગોવાળે શેઠને કહ્યું કે ‘શેઠજી! આ તમારી મહિષીના પાંચ પાડા પૂર્વે મેં મારી નાખ્યા છે; આ છઠ્ઠો પાડો ઘણો ભદ્રિક આકૃતિવાળો આવ્યો છે, અને જ્યારથી તે જન્મ્યો છે ત્યારથી ભયથી કંપતો અને નેત્રને ચપળ કરતો તે મારા ચરણમાં નમ્યા કરે છે, તેથી દયાવડે મેં તેને માર્યો નથી, તમે પણ આ પાડાને અભય આપો. આ પાડો કોઈ જાતિસ્મરણવાળો છે’ આ પ્રમાણે ગોવાળે કહ્યું, એટલે તે શેઠ દયા લાવીને પાડાને શ્રાવસ્તી નગરીમાં લઈ ગયા. શેઠે રાજાની પાસે તેના અભયને માટે માગણી કરી. એટલે રાજાએ પણ તેને અભય આપીને કહ્યું કે, ‘આ પાડો આખી શ્રાવસ્તી નગરીમાં સ્વેચ્છાએ ભમ્યા કરશે.’ એક વખતે રાજકુમાર મૃગધ્વજે તે પાડાના એક પગને છેદી નાખ્યો. તે જાણી રાજાએ તે કુમારને નગરની બહાર કાઢી મૂક્યો. કુમારે વૈરાગ્ય પામી દીક્ષા લીધી. તે પાડો પગ છેદાયા પછી અદારમે દિવસે મૃત્યુ પામી ગયો અને કુમાર મૃગધ્વજને બાવીશમે દિવસે કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. દેવ, અસુર, રાજા અને અમાત્યો તેમને વંદન કરવા આવ્યા. દેશનાને અંતે જિતશત્રુ રાજાએ પૂછ્યું કે ‘તમારે તે પાડાની સાથે શું વૈર હતું?’ મૃગધ્વજ કેવળી બોલ્યા—

“પૂર્વે અશ્વઘ્રીવ નામે એક અર્ધ ચક્રવર્તી થયો હતો, તેને હરિશ્મશ્રુ નામે એક મંત્રી હતો. તે કૌલ (નાસ્તિક) હતો, તેથી ધર્મની નિંદા કરતો હતો અને રાજા આસ્તિક હોવાથી સદા ધર્મનું પ્રતિપાદન કરતો હતો. આ પ્રમાણે હોવાથી તે રાજા અને મંત્રી વચ્ચે દિવસાનુદિવસ વિરોધ વધવા લાગ્યો. તે બન્નેને ત્રિપૃષ્ઠ અને અચલે માર્યા, જેથી મૃત્યુ પામીને સાતમી નરકે ગયા. નરકમાંથી નીકળીને તે બન્ને ઘણા ભવમાં ભમ્યા. તેમાંથી અશ્વઘ્રીવ તે આ હું તમારો પુત્ર થયો અને હરિશ્મશ્રુ મંત્રી પાડો થયો. પૂર્વના વૈરથી મેં તેનો પગ કાપી નાખ્યો. તે પાડો મરીને લોહિતાક્ષ નામે અસુરોનો અગ્રણી થયો છે; તે જુઓ, આ અહીં મને વંદન કરવા આવ્યો છે. આ સંસારનું નાટક આવું વિચિત્ર છે.” પછી લોહિતાક્ષે મુનિને નમીને તે મૃગધ્વજ મુનિની, કામદેવ શેઠની અને ત્રણ પગવાળા મહિષની રતનમય પ્રતિમા કરાવીને અહીં આ સ્થાપન કરેલી છે. તે કામદેવ શ્રેણીના વંશમાં હાલ કામદત્ત નામે શેઠ છે, તેને અંધુમતી નામે પુત્રી છે. શેઠે તે પુત્રીના વરને માટે કોઈ જ્ઞાનીને પૂછ્યું હતું, એટલે જ્ઞાનીએ કહ્યું હતું કે જે આ દેવાલયના મુખદ્વાર ને ઉઘાડશે તે મારી પુત્રીનો વર થશે.”

આ પ્રમાણે સર્વ વૃત્તાંત સાંભળી વસુદેવે તે દ્વાર ઉઘાડ્યું, એ વાત જાણીને તત્કાળ કામદત્તશેઠે ત્યાં આવી વસુદેવને પોતાની પુત્રી આપી. તેમને જોવાને રાજાની પુત્રી પ્રિયંશુસુંદરી રાજાની સાથે ત્યાં આવી. તે વસુદેવને જોઈને ક્ષણવારમાં કામપીડિત થઈ ગઈ. પછી દ્વારપાળે આવીને પ્રિયંશુસુંદરીની દશા અને એણીપુત્ર રાજાનું ચરિત્ર અંજલિ ભેડીને વસુદેવને જણાવ્યું, અને કહ્યું કે ‘કાલે પ્રાતઃકાળે તમે પ્રિયંશુસુંદરીને ઘેર અવશ્ય આવજો.’ એમ કહીને દ્વાર પાળ ગયો.

તે દિવસે વસુદેવે એક નાટક જોયું. તેમાં એવી હકીકત આવી કે “નમિનો પુત્ર વાસવ ખેચર થયો. તેના વંશમાં બીજા વાસવ થયા. તેનો પુત્ર પુરૂહત થયો. એકદા તે હાથી ઉપર બેસીને ફરવા ગયો હતો, ત્યાં તેણે ગૌતમની સ્ત્રી અહલ્યાને જોઈ. તેથી

આશ્રમમાં લઈ જઈ તેની સાથે કીડા કરી. તે વખતે ગૌતમે આવી વિદ્યારહિત થયેલા પુર-
હૂતના લિંગને છેદી નાખ્યું.” આ પ્રમાણેની હકીકત બેઈ વસુદેવ લય પામી ગયા; તેથી
રાજકુમારી પ્રિયંયુસુંદરીની પાસે ગયા નહીં. રાત્રે વસુદેવ બંધુમતી સાથે સૂઈ ગયા. તે રાત્રિમાં
નિદ્રાનો ભંગ થતાં એક દેવી તેમના બેવામાં આવી, એટલે ‘આ કોણુ હશે ?’ એમ તે
ચિંતવવા લાગ્યા. તેટલામાં ‘અરે ! વત્સ ! શું ચિંતવે છે ?’ એમ બોલતી તે દેવી તેના
હાથ પકડીને તેને અશોક વનમાં લઈ ગઈ. ત્યાં જઈને કહ્યું કે-“સાંભળો ! આ ભરતક્ષેત્રમાં
શ્રીચંદન નામે નગરમાં અમોઘરેતા નામે રાજા હતો, તેને આર્યમતિ નામે પ્રિયા હતી.
તેમને આર્યંદ્ર નામે એક પુત્ર થયો હતો, તે નગરમાં અનંતસેના નામે એક વેશ્યા હતી.
તેને કામપતાકા કરીને એક સુલોચના પુત્રી હતી. એક વખતે રાજાએ યજ્ઞ કર્યો તેમાં ઘણા
તાપસો આવ્યા. તેઓમાં કૌશિક અને તૃણભિંદુ બે ઉપાધ્યાય હતા. તેઓ બંનેએ આવી
રાજાને કેટલાંક કૃણ અર્પણ કર્યો. રાજાએ પૂછ્યું, ‘આવાં કૃણ ક્યાંથી લાવ્યા ?’ એટલે
તેઓએ હરિવંશની ઉત્પત્તિ વખતે આવેલા કલ્પવૃક્ષની બધી કથા પ્રથમથી કહી સંભળાવી.
તે વખતે રાજસભામાં કામપતાકા વેશ્યા નૃત્ય કરતી હતી, તેણીએ કુમાર આર્યંદ્ર અને
કૌશિક મુનિનું મન હરી લીધું. યજ્ઞ પૂર્ણ થયા પછી કુમારે કામપતાકાને પોતાને સ્વાધીન
કરી. પછી કૌશિક તાપસે રાજાની પાસે આવી તે વેશ્યાની માગણી કરી, એટલે રાજાએ કહ્યું
કે, ‘તે વેશ્યાને કુમારે શ્રદ્ધા કરી છે અને તે શ્રાવિકા છે માટે એક પતિ સ્વીકાર્યો પછી
બીજા પતિને ભજતી નથી, આ પ્રમાણે રાજાએ તેને ના કહી તેથી કૌશિક તાપસે ક્રોધ કરી
શાપ આપ્યો કે-‘કુમાર જ્યારે તેની સાથે કીડા કરશે ત્યારે અવશ્ય મૃત્યુ પામશે.’ મહામતિ
રાજા અમોઘરેતાએ આવા કારણથી વૈરાગ્ય પામી પોતાના પુત્ર આર્યંદ્રને રાજ્ય આપી
પોતે તાપસ થઈ વનમાં નિવાસ કર્યો. તે વખતે અજ્ઞાતગર્ભા રાણી પણ તેની સાથે વનમાં
ગઈ. કેટલેક કાળે ગર્ભ પ્રગટ થયો, એટલે તેણીએ પતિની શંકા છેદવાને પ્રથમથી ગર્ભ
હોવાની વાત કહી બતાવી. પછી તેણીએ ઋષિદત્તા નામની કન્યાને જન્મ આપ્યો. તે કન્યા
અનુક્રમે કોઈ ચારણ મુનિની પાસે શ્રાવિકા થઈ. તે યૌવનવયને પ્રાપ્ત થઈ તેવામાં તેની
માતા અને ધાત્રી મૃત્યુ પામી ગઈ. એક વખતે શિલાયુધ રાજા મૃગયા કરવાને તે તરફ
આવ્યો. તે ઋષિદત્તાને બેઈ કામવશ થઈ ગયો. પછી તેનું આતિથ્ય સ્વીકારી રાજા ત્યાં
રહ્યો અને તે બાળાને એકાંતમાં લઈ જઈને વિવિધ પ્રકારે તેની સાથે સંભોગકીડા કરી.
તે વખતે ઋષિદત્તાએ શિલાયુધને કહ્યું કે ‘હું’ ઋતુસ્નાતા છું, તેથી બે કદિ આજે મને
ગર્ભ રહ્યો તો આ કુળવાન કન્યાની શી ગતિ થશે ?’ રાજાએ કહ્યું, ‘હું’ ઇક્ષ્વાકુ વંશનો
રાજા છું, શ્રાવસ્તી નગરીમાં મારું રાજ્ય છે અને શિલાયુધ રાજાનો પુત્ર શિલાયુધ એવા
નામથી હું પ્રખ્યાત છું. બે તારે પુત્ર થાય તો તું તેને શ્રાવસ્તી નગરીમાં મારી પાસે
લાવજે, હું તેને રાજા કરીશ.’ આ પ્રમાણે રાજા કહેતો હતો, તેવામાં તો તેનું સૈન્ય આવી
પહોંચ્યું. એટલે ઋષિદત્તાની રજા લઈને રાજા પોતાને સ્થાનકે ગયો. તેણીએ આ વાત્તા
પોતાના પિતાને જણાવી. અનુક્રમે તેને પુત્રનો પ્રસવ થયો. તે પ્રસવમાંથી રોગ થતાં
ઋષિદત્તા મૃત્યુ પામી, અને જવલનપ્રભ નાગેંદ્રની અગ્રમહિષી થઈ. પુત્રીના મરણથી તેના
પિતા અમોઘરેતા તાપસ તેના પુત્રને હાથમાં લઈને સામાન્ય લોકની જેમ ઘણું રૂઢન કરવા
લાગ્યા. હું જે જવલનપ્રભ નાગેંદ્રની સ્ત્રી થઈ હતી, તે અવધિજ્ઞાનથી તે સર્વ હકીકત
બહુ મૃગરૂપે ત્યાં આવી, અને સ્તનપાન કરીને તે પુત્રને ઉછેર્યો. તેથી તે “અણ્ણીપુત્ર”
એવા નામથી વિખ્યાત થયો. પેલો કૌશિક તાપસ મૃત્યુ પામીને મારા પિતાના આશ્રમમાં
દ્વિધિવિષ સર્પ થયો. તે કૂર સર્પે મારા પિતાને દંશ કર્યો, પણ મેં આવીને વિષ ઉતાર્યું.

અને તે સર્પને બાધ આપ્યો, તેથી તે સર્પ મૃત્યુ પામીને બલ નામે દેવતા થયો. પછી હું ઋષિદત્તાતુ' રૂપ લઈ શ્રાવસ્તી નગરીએ ગઈ, અને ત્યાં શિલાયુધ રાજાને પુત્ર સોંપવા માંડ્યો; પણ તેણે પૂર્વની વાત વિસ્મરણ થઈ જવાથી તે પુત્રને ગ્રહણ કર્યો નહીં. પછી પુત્રને તેની પાસે મૂકી આકાશમાં રહીને મેં કહ્યું કે “હે રાજન્! વનમાં રહેલી ઋષિદત્તા નામની કન્યાને તેં ભોગવી હતી, તેને તારા સંગમથી આ પુત્ર થયેલ છે. તે ઋષિદત્તા પ્રસવરોગથી મૃત્યુ પામીને હું દેવપણાને પામેલી છું. દેવપણામાંથી અહીં આવીને મેં મૃગલીને રૂપે તેને ઉછેર્યો છે, તેથી આ એણીપુત્રના નામથી વિખ્યાત થયેલો છે.” આ પ્રમાણે કહેતાંજ રાજાને સ્મરણ આવ્યું એટલે તે પુત્રને રાજ્ય ઉપર બેસાડી શિલાયુધ રાજા દીક્ષા લઈ સ્વર્ગે ગયો. તે એણીપુત્રે સંતતિને માટે અઠમ તપ કરીને મને સંતુષ્ટ કરી, જેથી મેં તેને એક પુત્રી આપી, તે આ પ્રિયંશુમંજરી છે. આ પુત્રીના સ્વયંવરને માટે એણીપુત્ર રાજાએ ઘણા રાજાઓને બોલાવ્યા હતા, પણ તે કોઈ રાજાને વરી નહીં, તેથી સર્વ રાજાઓએ મળીને યુદ્ધનો આરંભ કર્યો. મારી સહાયથી એણીપુત્ર એકલાએ બધા રાજાઓને જીતી લીધા. તે પ્રિયંશુમંજરી આજે તમને જોઈને વરવાની ઇચ્છા કરે છે. હે અનન્દ! તમારે માટે તેણીએ અષ્ટમલક્રત કરીને મારી આરાધના કરી, જેથી મારી આજ્ઞાવડે તે દ્વારપાળે આવી તમને તેને ઘેર આવવાનું જણાવ્યું; પણ અજ્ઞાનને લીધે દ્વારપાળના કથનની તમે અવજ્ઞા કરી, તો હવે મારી આજ્ઞાથી તે દ્વારપાળના બોલાવ્યા પ્રમાણે તમે ત્યાં જાઓ અને તે એણીપુત્રની કન્યાને પરણજો. વળી તમારે કાંઈ વરદાન જોઈતું હોય તો માગી લ્યો.” દેવીનાં આ વચનથી વસુદેવ બોલ્યા કે ‘જ્યારે હું સંભારું ત્યારે તમે આવજો.’ દેવીએ તે વાત સ્વીકારી. પછી તે દેવી વસુદેવને બંધુમતીને ઘેર મૂકી અંતર્ધાન થઈ ગઈ. પ્રાતઃકાળે વસુદેવ પેલા દ્વારપાળની સાથે પ્રિયંશુમંજરીએ નિમેલા સ્થાને ગયા. ત્યાં તે પ્રથમથી આવેલી હતી, તેને વસુદેવ ઘણા ડર્ષ સાથે ગાંધર્વવિવાહથી પરણ્યા. તે પછી અઢારમે દિવસે દ્વારપાળે પ્રિયંશુમંજરીને દેવીએ આપેલા વરની વાર્તા રાજાને જણાવી. રાજા તેને પોતાને ઘેર લઈ ગયો.

આ અરસામાં વૈતાલચગિરિ ઉપર ગંધસમૃદ્ધ નામના નગરમાં ગંધારપિંગલ નામે રાજા હતો, તેને પ્રભાવતી નામે કન્યા હતી. તે દ્રરતી દ્રરતી સુવર્ણાલ નગરે આવી. ત્યાં તેણે સોમશ્રીને જોઈ અને તે તેની સખી થઈ ગઈ. સોમશ્રીને પતિનો વિરહ જાણી પ્રભાવતી બોલી-‘હે સખિ! તું શા માટે સંતાપ કરે છે? હું હમણાં તારા ભત્તારને લાવી આપીશ.’ સોમશ્રીએ નિઃશ્વાસ મૂકીને કહ્યું, ‘હે સખિ! જેમ વેગવતી પતિને લાવી હતી, તેમ તું પણ રૂપથી કામદેવ જેવા મારા સ્વામીને લાવીશ.’ પ્રભાવતી બોલી-‘હું વેગવતીના જેવી નથી.’ એમ કહીને તે શ્રાવસ્તીનગરીએ ગઈ અને ત્યાંથી વસુદેવને લઈ આવી. ત્યાં વસુદેવ બીજું રૂપ કરીને સોમશ્રી સાથે રહ્યા. અન્યદા માનસવેગે વસુદેવને ઓળખ્યા એટલે તેને બાંધી લીધા. તે વખતે કોલાહલ થતાં વૃદ્ધ બેચરોએ આવીને તેને છોડાવ્યા. વસુદેવે માનસવેગની સાથે સોમશ્રી સંબંધી વિવાદ કરવા માંડ્યો. તેનો નિર્ણય કરવા માટે તેઓ બંને વૈજયંતી નગરીમાં બલસિંહ રાજાની પાસે આવ્યા. ત્યાં સૂર્યક વિગેરે સર્વે એકઠા થયા. માનસવેગે કહ્યું કે ‘પ્રથમ આ સોમશ્રી મારી કલ્પેલી હતી, તેને આ વસુદેવ છળથી પરણી ગયો છે, તેમ જ મારા દીધા વિના મારી બહેન વેગવતીને પરણ્યો છે.’ વસુદેવે કહ્યું ‘તેના પિતાએ મારે માટે કલ્પેલી સોમશ્રીને હું પરણ્યો છું. ત્યાંથી તે સોમશ્રીને હરી લીધી હતી, તે વિષે વેગવતીના કહેવાથી જ સર્વ લોકો જાણે છે.’ આ પ્રમાણે વાદ કરવામાં વસુદેવે માનસવેગને જીતી લીધો એટલે તે યુદ્ધ કરવાને તત્પર થયો. તેની સાથે નીલકંઠ

અંગારક અને સૂર્યક વિગેરે જેયરે પણ તૈયાર થયા. તે વખતે વેગવતીની માતા અંગારવતીએ વસુદેવને દિવ્ય ધનુષ્ય અને બેભાથાં આખ્યાં અને પ્રભાવતીએ પ્રસૂતિ વિદ્યા આપી. વિદ્યા અને દિવ્ય અસ્ત્રોથી પરાક્રમમાં પુષ્ટ થયેલા વસુદેવે ઇંદ્રની જેમ એકલા તે જેયરેને લીલામાત્રમાં જીતી લીધા. પછી તેણે માનસવેગને બાંધીને સોમશ્રીની આગળ નાખ્યો, પણ પોતાની સાસુ અંગારવતીના કહેવાથી તેને છોડી દીધો. પછી સેવક થઈને રહેલા માનસવેગ વિગેરે વિદ્યાધરોથી વીંટાયેલા વસુદેવ સોમશ્રીને સાથે લઈ વિમાનમાં બેસીને મહાપુર નગરે આવ્યા, અને ત્યાંથી રહીને સોમશ્રીની સાથે વિલાસ કરવા લાગ્યા.

એક વખતે માયાવી સૂર્યક અશ્વત્થાં રૂપ લઈ વસુદેવને હરી ગયો. તેને જાણી વસુદેવે મુષ્ટિવટે તેના મસ્તકપર પ્રહાર કર્યો, જેથી સૂર્યકે તેમને અધરથી પડતા મૂક્યા, એટલે વસુદેવ ગંગાનદીના જળમાં પડ્યા. પછી તે ગંગાનદી ઉતરીને તાપસના આશ્રમમાં ગયા, ત્યાં કંઠમાં અસ્થિની માળા પહેરીને બેસેલી એક સ્ત્રી તેમના બેવામાં આવી. તે સ્ત્રી વિષે તેણે તાપસોને પૂછ્યું, એટલે તાપસો બોલ્યા—“ આ જિતશત્રુ રાજાની ‘નંદીષેણા’ નામે સ્ત્રી છે, તે જરાસંધની પુત્રી થાય છે, આ સ્ત્રીને એક સંન્યાસીએ વશ કરી હતી, તે સંન્યાસીને રાજાએ મારી નાખ્યો, તથાપિ દેહ કામણથી તે સ્ત્રી હજુ તે સંન્યાસીના અસ્થિને કંઠમાં ધારણ કરે છે.” પછી વસુદેવે મંત્રના બળથી તેનું કામણ છોડાવી દીધું, એટલે જિતશત્રુ રાજાએ પોતાની કેતુમતી નામની બહેન વસુદેવને આપી. તે વખતે ડિંભ નામના જરાસંધના દ્વારપાળે આવીને જિતશત્રુ રાજાને કહ્યું કે ‘ નંદિષેણાના પ્રાણહતિને મોકલો, તે પરમ ઉપકારી છે.’ રાજાએ તે વાત યુક્ત ધારીને આજ્ઞા આપી, એટલે વસુદેવ તે દ્વારપાળની સાથે રથમાં બેસીને જરાસંધના નગરમાં આવ્યા. ત્યાં નગર રક્ષકોએ તત્કાળ તેમને બાંધી લીધા. વસુદેવે પોતાને બાંધવાનું કારણ પૂછ્યું, એટલે તેઓ બોલ્યા— ‘કોઈ જ્ઞાનીએ જરાસંધને કહ્યું છે કે ‘જે તારી પુત્રી નંદિષેણાને સબળ કરશે, તેના પુત્ર અવશ્ય તને મારશે. તે તું પોતે જ છે, એમ અમને ખબર પડી છે, તેથી તને મારી નાખવા લઈ જઈએ છીએ.’ આ પ્રમાણે કહીને તેઓ વસુદેવને પશુની જેમ વધ્યસ્થળમાં લઈ ગયા. ત્યાં મુષ્ટિક વિગેરે મલ્લો વસુદેવને મારવાને તૈયાર થયા.

આ સમયે ગંધસમૃદ્ધ નગરના રાજા ગંધારપિંગલે પોતાની પુત્રી પ્રભાવતીના વરને માટે કોઈ વિદ્યાને પૂછ્યું, તે વિદ્યાએ વસુદેવનું નામ આપ્યું; એટલે તેણે વસુદેવને લાવવા માટે ભગીરથી નામે ધારીને મોકલી. તે ધારી વિદ્યાબળથી મુષ્ટિક વિગેરેની પાસેથી બળાત્કારે વસુદેવને ગંધસમૃદ્ધ નગરે લઈ ગઈ. ત્યાં વસુદેવ તેના પિતાએ આપેલી પ્રભાવતીને પરણ્યા અને તેની સાથે કીડા કરતા સુખે રહેવા લાગ્યા. એવી રીતે બીજી પણ વિદ્યાધરોની સ્ત્રીઓને પરણી છેવટે વસુદેવ સુકોશળાને પરણ્યા અને સુકોશળાના મહેલમાં રહીને નિર્વિદ્ને વિષયોને ભોગવવા લાગ્યા.

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचिते त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरिते
महाकाव्येऽष्टमे पर्वणि सुकोशलांतकन्याश्यामादि
परिणयनो नाम द्वितीयः सर्गः ॥

સર્ગ ૩ નો.

વસુદેવ ચરિત્ર - ચાલુ.

(કનકવતીના વિવાહ અને તેના પૂર્વ ભવનું વર્ણન.)

નળ દવદંતી ચરિત્ર.

આ ભરતક્ષેત્રને વિષે વિદ્યાધરોના નગર જેવું પેઢાલપુર નામે એક નગર છે. જે સર્વ અદ્ભુત નિધાનોનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે. જેમાં આવેલા પ્રકૃષ્ટિત ગૃહોદ્યાનનો પવન વસોની સાથે મળી સુગંધદાયક થઈ હમેશાં યુવાન સ્ત્રી પુરૂષોને સુખ આપે છે. જ્યાં ઘરોની રત્ન-ખદ્ધ ભૂમિમાં રાત્રે તારાઓના પ્રતિબિંબ પડવાથી મુગ્ધ બાળિકાઓ દંતમય કૃણીભૂષણની શંકાથી તે લેવા માટે પોતાના હાથ લાંબાવે છે, અને જ્યાં નિધાનવાળાં અને ઊંચી પતાકાવાળાં ઘરો પર ઉડતી પતાકાઓની છાયા જાણે તે નિધાનરક્ષક સર્પો હોય તેવી જણાય છે. તે નગરમાં વસતા સર્વ લોકો વસ્ત્ર સાથે ગળીના રંગની જેમ જૈનધર્મની સાથે દઢ રીતે બેઠાયેલા હતા.

તે નગરમાં સદ્ગુણોથી ચંદ્રના જેવો નિર્મળ અને અદ્ભુત સમૃદ્ધિથી ઈંદ્રનો અનુજ બંધુ હોય તેવો હરિશ્ચંદ્ર નામે રાજા હતો. ઈંદ્રિયોના વિજયમાં જાત્રત અને ન્યાય તથા પરાક્રમથી શોભિત એવા તે રાજાની બ્રહ્મદીપ્તિ લતા આગળ સર્વ સંપત્તિઓ દાસી થઈને રહેલી હતી. તેનો નિર્મળ ચશ અપાર લક્ષ્મીની સ્પર્ધાથી હોય તેમ અપાર થઈને જગતમાં ઉચ્છ્રાંખલપણે વૃદ્ધિ પામતો હતો. નિર્મળ ચશના રાશિરૂપ તે રાજાનું નામ દેવ અને ખેચરોની સ્ત્રીઓ ગૈતાદયગિરિની ભૂમિ ઉપર પશુ ગાતી હતી. તે રાજાને વિષ્ણુને લક્ષ્મીની જેમ લક્ષ્મીવતી નામે અતિ રૂપવતી મુખ્ય પ્રાણવલ્લભા હતી. શીળ, લજ્જત, પ્રેમ, દક્ષતા અને વિનયથી તે રમણી પતિના મનરૂપ કુમુદને આનંદ આપવામાં ચંદ્રિકા જેવી હતી. જ્યારે તે પોતાના પ્રિય પતિની સાથે પ્રીતિપૂર્વક કોમળ વાણીથી આલાપ કરતી ત્યારે તેના કર્ણરંધ્રમાં જાણે અમૃતની નીક ચલાવતી હોય તેવી લાગતી હતી. કળાઓથી પલ્લવિત, લજ્જતદિ ગુણોથી પુષ્પિત અને પતિભક્તિવડે ફલિત એવી તે રાણી જંગમ વેલીની જેવી શોભતી હતી. કેટલેક કાળે તે લક્ષ્મીવતીએ એક પુત્રીને જન્મ આપ્યો, જે પોતાની કાંતિથી સૂતિકાગૃહની માંગલ્ય દીપિકા જેવી દેખાવા લાગી. સર્વલક્ષણસંપન્ન એ બાળાના જન્મથી જાણે ઘેર લક્ષ્મી આવી હોય તેમ તેનાં માતપિતા હર્ષ પામ્યાં, ધનપતિ કુબેર તેના પૂર્વ જન્મનો પતિ હતો, તેથી પૂર્વ સ્નેહથી મોહિત થઈ તેના જન્મ વખતે આવીને તેણે ત્યાં કનકવૃષ્ટિ કરી. આ કનકની વૃષ્ટિથી હર્ષ પામેલા રાજા હરિશ્ચંદ્રે તે પુત્રીનું નામ કનકવતી પાડ્યું. સ્તનપાન કરતી એ બાળા ધાત્રીમાતાઓના ઉત્સાહમાં સંચરતી અનુક્રમે હંસીની જેમ પગે ચાલવાને સમર્થ થઈ. જ્યારે એ બાળા પગે ચાલતી ત્યારે તેની ધાત્રીઓ કરતાલિકા^૧ વગાડીને નવા નવા ઉલ્લાપનથી ગાતી હતી. જ્યારે તે હળવે હળવે મંદમંદ વાણીએ બોલવા લાગી ત્યારે ધાત્રીઓ મેનાની જેમ તેને કૌતુકથી વારંવાર

આલાપ કરાવતી હતી. કેશને શું થાવતી, કુંડળને હલાવતી અને નૂપુરને વગાડતી એ બાળા બાળે બીજી મૂર્તિધારી રમા હોય તેમ સ્તનજડિત કંદુકથી કીડા કરતી હતી; અને હમેશાં કૃત્રિમ બાળકો (રમકડાં) થી રમતી તે રાજકુમારી પ્રકૃતિલત નેત્રવાળી તેની માતાને ઉત્કૃષ્ટ હર્ષ આપતી હતી.

અનુક્રમે મુગ્ધતાથી મધુર એવા બાલ્યવયને છોડી તે કનકવતી કળાકલાપ ગ્રહણ કરવાને યોગ્ય થઈ; એટલે હરિશ્ચંદ્ર રાજાએ તેને કળા ગ્રહણ કરાવવાને માટે શુભ દિવસે કોઈ યોગ્ય કળાચાર્યને સોંપી થોડા સમયમાં બાળે લિપિને સ્વજનારી હોય તેમ તેણે અદારે પ્રકારની લિપિઓ બાણી લીધી, શબ્દશાસ્ત્ર પોતાના નામની જેવું કંઠસ્થ કર્યું, તર્કશાસ્ત્રના અભ્યાસથી શુરને પણ પત્રદાન કરવાને સમર્થ થઈ, છંદ તથા અલંકારશાસ્ત્રેષ સમુદ્રની પારગામી થઈ, છએ ભાષાને અનુસરતી વાણી બોલવામાં તેમજ કાવ્યમાં કુશળ થઈ, ચિત્રકર્મથી સર્વને આશ્ચર્ય પમાડવા લાગી અને પુસ્તકર્મમાં પ્રગલ્ભ બની, ગુપ્ત ક્રિયાપદ અને કારકવાળાં વાક્યોને બાણનારી થઈ, પ્રહેલિકા-સમસ્યામાં વાદ કરવા લાગી, સર્વ જાતનાં ઘૂત (રમતો) માં દક્ષ થઈ, સારથ્ય કરવામાં કુશળ થઈ, અંગસંવાહનમાં કાબેલ થઈ, રસવતી બતાવવાની કળામાં પ્રવીણ બની, માયા અને ઈંદ્રજાળ વિગેરે પ્રગટ કરવામાં નિપુણ થઈ, તેમજ ત્રિવિધ વાદ્ય-સંગીતને બતાવવામાં આચાર્ય જેવી થઈ, ટુંકામાં કોઈ એવી કળા બાકી ન રહી કે જેને તે રાજબાળા બાણુતી ન હોય. લાવણ્ય-જળની સરિતારૂપ અને નિર્દોષ અંગવાળી એ બાળા અનુક્રમે પૂર્વોક્ત સર્વ કળાકલાપને સફળ કરનાર યૌવનવયને પ્રાપ્ત થઈ. તેને બેઠાં તેનાં માતાપિતા વરની શોધમાં તત્પર થયાં. જ્યારે કોઈ યોગ્ય વર મળ્યો નહીં, ત્યારે તેમણે સ્વયંવરનો આરંભ કર્યો.

એક વખતે તે મૃગાક્ષી બાળા પોતાના મહેલમાં સુખે બેઠી હતી, તેવામાં અકસ્માત એક રાજહંસને ત્યાં આવેલો જોયો. તેની ચાંચ, ચરણ અને લોચન અશોકવૃક્ષનાં પદ્મવ જેવા રાતાં હતાં, પાંડુવર્ણને લીધે નવીન સમુદ્રકીણના પિંડથી તે બનેલો હોય તેમ દેખાતો હતો. તેની ઝીવા ઉપર સુવર્ણની ધ્રુવરમાળ હતી, શબ્દ મધુર હતો અને તેની રમણીક ચાલથી બાળે નૃત્ય કરતો હોય તેમ લાગતો હતો. તેને બેઠાં રાજબાળા વિચારવા લાગી કે-‘જરૂર આ રાજહંસ કોઈ પુણ્યવાન પુરૂષના વિનોદનું સ્થાન છે, કેમકે સ્વામીના સ્ત્રીકાર વિના પક્ષીને આભૂષણ ક્યાંથી હોય ? આ હંસ ગમે તેનો હોય પણ તેની સાથે વિનોદ કરવાને માટે મન ઉત્કંઠા ધરે છે.’ પછી તે હંસ તેના ગોખમાં લીન થયો, એટલે તે હંસગામિની બાળાએ લક્ષ્મીના માંગલ્યચામર જેવા તે હંસને પકડી લીધો. પછી તે પક્ષાક્ષી સુખસ્પર્શવાળા પોતાના કરકમળથી કીડાકમળની જેમ તે મરાળને રમાડવા લાગી. શિરીષ જેવા કોમળ હાથથી તેણે બાળકના કેશપાશની જેમ તેના નિર્મળ પિંછાના કેશને માર્જિત કર્યો. પછી કનકવતીએ સખીને કહ્યું કે ‘હે સખિ ! એક કાષ્ઠનું પિંજર લાવ કે જેમાં હું આ પક્ષીને ક્ષેપન કરું, કારણકે પક્ષીઓ તે વિના એક ઠેકાણે સ્થાયી રહેતાં નથી.’ કનકવતીના કહેવાથી તેની સખી કાષ્ઠનું પિંજર લેવા ગઈ, એટલે તે રાજહંસ માનુષી વાણીથી આ પ્રમાણે બોલ્યો-‘હે રાજપુત્રી ! તું ચતુર છે, તે છતાં મને પિંજરામાં કેમ પૂરે છે ? મને છોડી દે, હું તને એક પ્રિયના ખખર આપું.’ આ પ્રમાણે રાજહંસને માનુષી વાણી બોલતો બેઠાં રાજકુંવરી વિરમચ પામી અને પ્રિય અતિથિની જેમ તેને ગૌરવતાથી આ પ્રમાણે કહ્યું-‘હે હંસ ! તું તો ઉલટો પ્રસાદપાત્ર થયો; માટે તે પ્રિય કોણ છે, તે કહે.’

૧. વિનય પત્ર લાવી આપવાને. ૨. મૃતિકા પિષ્ટાદિકનાં પુતળાંઓ વિગેરે બતાવવાની કળા.

“અધીં કહેલી વાર્તા સાકરથી પણ મધુર લાગે છે” હંસ બોલ્યો—“કૌશલા નગરીમાં ખેચરપતિ કૌશલ રાજાને સુકૌશલા નામે એક દુહિતા છે તે સુકૌશલાનો યુવાન પતિ શ્રેષ્ઠ સૌંદર્યનું સ્થાન છે અને તેને જોઈને સર્વ રૂપવાનની રેખા પણ ભમ થાય છે. સુંદરી ! તમને વધારે શું કહું ? એ સુકૌશલાના પતિનું એવું સૌંદર્ય છે કે તેના નમુનાનું રૂપ જો હોય તો માત્ર દર્પણમાં જ છે, બીજે નથી. હે મનસ્વિની ! જેમ તે યુવાન રૂપસંપત્તિ વડે નરશિરોમણિ છે, તેમ તું પણ રૂપસંપત્તિથી સર્વ નારીમાં શિરોમણિ છે. હું તમારા બંનેનાં રૂપને જોનારો છું, તેથી તમારા બંનેનો સમાગમ થાય તેવી ઇચ્છાથી તેનો વૃત્તાંત મેં તને જણાવ્યો છે, અને હે ભદ્રે ! તારો સ્વયંવર સાંભળી મેં તેની પાસે પણ તારું એવું વર્ણન કરેલું છે કે જેથી તે સ્વેચ્છાએ તારા સ્વયંવરમાં આવશે. નક્ષત્રોમાં ચંદ્રની જેમ સ્વયંવરમંડપમાં ઘણા રાજાઓની વચમાંથી અનલપ્ત તેજવડે તે નરરત્નને તું યોગબળી લેજો. હવે તું મને છોડી દે. તારું કલ્યાણ થાઓ. મને પકડવાથી તારો અપવાદ થશે, અને હું છુટો રહેવાથી વિધિની જેમ તારા પતિને માટે પ્રયત્ન કરીશ.” આ પ્રમાણે હંસની વાણી સાંભળી કનકવતી વિચારવા લાગી કે ‘ક્રીડામાત્રથી હંસના રૂપને ધારણ કરનાર આ કોઈ સામાન્ય પુરૂષ નથી, તેથી ઓનાવડે જરૂર મને પતિ પ્રાપ્ત થશે.’ આ પ્રમાણે વિચાર કરી તેણે હંસને છોડી દીધો, એટલે તે તેના હાથમાંથી આકાશમાં ઉડ્યો, અને ત્યાં રહી કનકવતીના ઉત્સંગમાં એક ચિત્રપટ નાંખીને કહ્યું કે—‘હે ભદ્રે ! જેવો મેં તે યુવાન પુરૂષને જોયો છે, તેવોજ આ ચિત્રપટમાં આલેખેલો છે. તે જોઈને અહીં આવે ત્યારે તે પુરૂષને યોગબળી લેજો.’ કનકવતી પ્રસન્ન થઈ અંજલિ જોડીને બોલી—‘હે હંસ ! તમે કોણ છો ?’ તે કહેવાનો મારી ઉપર અતુચ્છ કરો.’ પછી હંસના વાહન ઉપર ફરનાર એક ખેચર પ્રગટ થયો અને કાનના કુંડળને ચલિત કરતો તેમજ દિવ્ય અંગરાગ તથા નેપથ્યને ધારણ કરતો તે આ પ્રમાણે સત્વ વચન બોલ્યો—‘હે વરાનને ! હું ચંદ્રાપત નામે ખેચર છું, અને તમારા ભવિષ્યત્ પતિના ચરણની સેવામાં તત્પર છું. વળી હે નિરઘેર ! વિદ્યાના પ્રભાવથી બીભૃં જણાવું છું કે તે યુવાન બીજાનો દ્વંત થઈને તમારા સ્વયંવરને દિવસે તમારી પાસે આવશે.’ આ પ્રમાણે કહેનારા તે ખેચરને કનકવતીએ આશિષ આપીને વિદાય કર્યો, અને તેણે વિચાર્યું કે ‘સારે ભાગ્યે આવું’ દેવ સંબંધી વચન મારા શ્રવણગત થયું છે.’ પછી કનકવતી ચિત્રસ્થ પતિના દર્શનથી અતૃપ્ત થઈ વારંવાર નેત્રની જેમ તે ચિત્રપટને મીલનોન્મીલન કરવા લાગી. કદલીની જેમ વિરહતાપથી પીડિત થયેલી એ રાજબાળા ચિત્રપટને ક્ષણમાં મસ્તકે, ક્ષણમાં કંઠે અને ક્ષણમાં હૃદયે ધરવા લાગી.

ચંદ્રાપત ખેચર કે જે કનકવતી અને વસુદેવનો સંગમ કરાવવાને કૌતુકી હતો, તે વિદ્યાધરાથી સુશોભિત એવા વિદ્યાધરનગરમાં ગયો. ત્યાં મહાન્ વિદ્યાશક્તિથી પવનની જેમ અસ્ખલિતપણે તેજ રાત્રે તે વસુદેવના વાંસભવનમાં પેકે. ત્યાં હંસના રોમની તળાઈવાળી અને ધોયેલા શુદ્ધ ઓછાડવાળી શય્યામાં સ્ત્રીની સાથે સુતેલા વસુદેવકુમાર તેના જોવામાં આવ્યા. વિદ્યાધરીની ભુજલતાનું આશીર્ક્ર કરીને સુખે સુતેલા વસુદેવકુમારની તે પગચાળીથી સેવા કરવા લાગ્યો. વસુદેવ રતિકીડાના શ્રમથી ઉત્પન્ન થયેલા નિદ્રાસુખથી વ્યાપ્ત હતા તથાપિ ક્ષણવારમાં જાગી ઉઠ્યા, કેમકે “ઉત્તમ પુરૂષો સહેલાઈથી જાગનારા હોય છે.” અધીં રાત્રે અકસ્માત્ આવેલા તે ખેચરને જોઈ વસુદેવ ભય કે ક્રોધ ન પામતાં

ઉલટો વિચાર કરવા લાગ્યા કે- આ કોઈ પુરૂષ મારી સેવા કરે છે. તેથી તે મારો વિરોધી જણાતો નથી, પણ તે મારો હિત ઇચ્છનાર અથવા મારા કાર્યનો ચિંતક હશે. આ પગચાળી કરનારા પુરૂષને હું કોમળ વાણીથી બોલાવીશ તોપણ રતિકીડાથી શ્રાંત થઈને સુતેલી આ પ્રિયા બાળી ઊઠશે; પણ આ સેવાપરાયણ મનુષ્યની ઉપેક્ષા કરવાને હું યોગ્ય નથી. કદિ ઉપેક્ષા કરીશ તો પણ મને તે અહીં રહેશે ત્યાં સુધી નિદ્રા આવવા દેશે નહીં, મારે પ્રયત્નથી પ્રિયાને જગાડ્યા સિવાય ઊઠી શક્યાને તણ દઈ જરા દૂર જઈને આ માણસની સાથે વાર્તાલાપ કરું.” આવો વિચાર કરી પલંગને હલાવ્યા વગર શરીરની લઘુતા વસુદેવે શક્યા છોડી અને ત્યાંથી બીજી બાજુએ જઈ બેઠા. પછી ચંદ્રાતપ વિદ્યાધર કે જે સર્વોંચે રત્નમય આભૂષણોથી ભૂષિત હતો, તે આ દશમા દશાહ વસુદેવને ભક્તિથી પ્રણામ કરી એક સાધારણ પાળાની જેમ બિભો રહ્યો તેને બેઠ વસુદેવે ઓળખ્યો કે, જેણે કનકવતીના બબર આપ્યા હતા તે આ ચંદ્રાતપ નામે વિદ્યાધર છે. પછી વસુદેવે સત્કારને લાયક એવા તે ખેચરને આલિંગન દઈ સ્વાગત પૃચ્છા કરીને આવવાનું કારણ પૂછ્યું, એટલે પ્રૌઢતાથી બુદ્ધિમાનમાં શિરોમણિ ચંદ્રાતપે ચંદ્રાતપ જેવી શીતળ વાણીવડે આ પ્રમાણે કહેવાનો આરંભ કર્યો-“ હે ચદ્રત્તમ ! તમને કનકાવતીનું સ્વરૂપ જણાવ્યા પછી મેં ત્યાં જઈ તેને પણ તમારું સ્વરૂપ જણાવ્યું છે. હે નાથ ! વિદ્યાના બળથી મેં તમને એક ચિત્રપટમાં આલેખી લીધા; અને તેના મુખકમળમાં સૂર્ય જેવો તે ચિત્રપટ મેં તેને અર્પણ કર્યો. પૂર્ણિમાના ચંદ્ર જેવા તમને ચિત્રપટમાં બેઠ તેનાં લોચને હર્ષથી ચંદ્રકાંત મણિની જેમ અશ્રુવારી છોડ્યો. પછી બંને પોતાના વિરહના સંતાપનો ભાગ તમને આપવાને ઇચ્છતી હોય તેમ તમારી મૂર્તિવાળા પટને તેણે હૃદયપર ધારણ કર્યો. પછી ચંત્રની પુતળીની જેમ નેત્રમાંથી અશ્રુ વર્ષાવતી અને ગૌરવથી વસ્ત્રના છેડાને ઉતારતી તે અંજલિ બેઠીને પ્રાર્થનાપૂર્વક કહેવા લાગી- ‘અરે ભદ્ર ! મારા જેવી દીન બાળાની ઉપેક્ષા કર નહીં, કેમકે તારા જેવો બીજો કોઈ મારો હિતકારી નથી. મારા સ્વયંવરમાં તે પુરૂષને તું જરૂર તેડી લાવજે.’ હે નાથ ! આજે કૃષ્ણ દશમી છે, અને આવતી શુક્લ પંચમીએ દિવસના પ્રથમ ભાગમાં તેનો સ્વયંવર થવાનો છે, તો હે સ્વામિન્ ! તેના સ્વયંવરોત્સવમાં તમારે જવું યોગ્ય છે. તમારા સંગમની આશારૂપ જીવનઔષધિથી જીવતી એ બાળા તમારા અનુગ્રહને યોગ્ય છે.’ વસુદેવ બોલ્યા- ‘હે ચંદ્રાતપ ! સાચાંકાળે સ્વજનોની રજા લઈને હું તે પ્રમાણે કરીશ. તું ખુશી થા અને મારી સાથે આવવાને તું પ્રમદવનમાં તૈયાર રહેજે કે જેથી તેના સ્વયંવરમાં તું તારા પ્રયત્નનું ફળ બેઈશ.’

આ પ્રમાણે વસુદેવે કહ્યું એટલે તત્કાળ તે યુવાન વિદ્યાધર અંતર્ધાન થઈ ગયો. વસુદેવ ઘણો હર્ષ પામી શક્યામાં સૂઈ ગયા. પ્રાતઃકાળે સ્વજનોની રજા લઈ અને પ્રિયાને જણાવી વસુદેવ પેઢાલપુર નગરે આવ્યા. રાજા હરિશ્ચંદ્રે સામા આવી વસુદેવને લક્ષ્મી-રમણ નામના ઉદ્યાનમાં ઉતારો આપ્યો. અશોકપદ્મવથી રાતા, ગુલાબના સુગંધથી શોભિત, કેતકીના કુસુમથી વિકસિત, સપ્તરઘની ખુશબોથી સુગંધિત, કૃષ્ણ ઇંદુના સસુહથી વ્યાપ્ત અને ડોલરની કળીઓથી દંતુર એવા તે ઉદ્યાનમાં દોષ્ટને વિનોદ આપતા વસુદેવ વિશ્રાંતિ લઈને રહ્યા. પછી કનકવતીના પિતાએ પોતાના વેલવને યોગ્ય એવી તે પૂજ્ય વસુદેવની પૂજા કરી. પૂર્વે નિષ્પાદન કરેલા તે ઉદ્યાનમાંહેના પ્રાસાદમાં અને ઘરોમાં જતાં આવતાં ઉદ્યાનસ્થિત વસુદેવે આ પ્રમાણે લોકવાચકા સાંભળી કે- ‘પૂર્વે આ ઉદ્યાનમાં સુર, અસુર અને નરેશ્વરોએ સેવિત શ્રી નમિનાથ પ્રભુનું સમવસરણ થયેલું હતું તે વખતે આ

ઉદ્યાનમાં દેવાંગનાઓની સાથે લક્ષ્મીદેવી અહીં ત પ્રભુની આગળ રાસ રમી હતી, તેથી આ ઉદ્યાનનું નામ લક્ષ્મીરમણ પડેલું છે.’ પછી વસુદેવે તે જાંચા પ્રાસાદોમાં જઈને શ્રી અહીં ત પ્રભુની પ્રતિમાને દિવ્ય ઉપહારવડે પૂજાને લાવપૂર્વક વંદના કરી. તેવામાં વસુદેવે ત્યાં એક વિમાન ઊતરતું દીધું. તે વિમાનમાં ચારે તરફ રત્નો જડ્યાં હતાં, અને જાણે જંગમ મેરુગિરિ હોય તેવું દેખાતું હતું. લાખો પતાકાથી લક્ષિત તે વિમાન પદલવિત વૃક્ષના જેવું લાગતું હતું; સમુદ્રની જેમ અનેક હાથી, મગર અને અશ્વોનાં ચિત્રાથી તે ભરપૂર હતું. કાંતિવડે સૂર્યમંડળના તેજનું પાન કરતું હતું. મેઘનાદ સહિત આકાશની જેમ બદિજનના કોલાહલથી આકુળ હતું. માંગળિક વાજિત્રોના ઘોષથી મેઘજળનાનો પણ તિરસ્કાર કરતું હતું, અને તેણે ત્યાં રહેલા સર્વ વિદ્યાધરોને જાંચી ગ્રીવા કરાવી હતી. એ વિમાનને બેઠા વસુદેવે પોતાની પાસે રહેલા કોઈ દેવને પૂછ્યું કે— ‘ઈંદ્રની જેમ કયા દેવનું આ વિમાન આવે છે તે કહો.’ દેવે કહ્યું કે— ‘આ ધનદકુબેરનું વિમાન છે અને તેમાં બેસીને કુબેર પોતે કોઈ મોટા કારણથી આ ભૂલોકમાં આવે છે. તે આ કૌત્યમાં અહીં ત પ્રતિમાની પૂજા કરીને પછી તરત જ કનકવતીનો સ્વયંવર જોવાની ઇચ્છાથી ત્યાં જશે.’ તે સાંભળી વસુદેવે ચિંતવ્યું કે ‘અહો ! આ કનકવતીને પણ ધન્ય છે કે જેના સ્વયંવરમાં દેવતાઓ પણ આવે છે.’ પછી કુબેરે વિમાન ઉપરથી ઊતરી શ્રી અહીં તની પ્રતિમાને પૂજા વંદના કરી અને પ્રભુ પાસે સંગીત પણ કર્યું. તે સર્વ બેઠા વસુદેવે ચિરકાળ નિવૃત્તિપૂર્વક ચિંતવ્યું કે— ‘અહો ! મહાત્મા અને પરમ આર્હત એવા આ પુણ્યવાન દેવને ધન્ય છે, અને અહો ! આવા મહા પ્રભાવવાળા શ્રીમત્ અહીં તનાં શાસનને પણ ધન્ય છે. તેમ જ આવું અદ્ભુત વૃત્તાંત જેને દષ્ટિગોચર થયું છે એવા મને ધન્ય છે.’ પછી કુબેર અહીં તની પૂજા સમાપ્ત કરી, કૌત્યની બહાર નીકળીને યથાશ્ચિ ચાલ્યો, તેવામાં તેણે વસુદેવને દીઠા, તેથી તે વિચારમાં પડ્યો કે ‘આ પુરૂષની કોઈ લોકોત્તર આકૃતિ છે કે જેવી આકૃતિ દેવતાઓમાં. અમુરોમાં અને ખેચરોમાં પણ જોવામાં આવતી નથી.’ પછી એવી અનુપમ સુંદર આકૃતિવાળા વસુદેવને કુબેરે સંજ્ઞમ સહિત વિમાનમાં બેઠા બેઠા અંગુળીની સંજ્ઞાથી બોલાવ્યા. ‘હું મનુષ્ય છું અને આ પરમ આર્હત અને મહર્ષિક દેવ છે’ એવો વિચાર કરતા કરતા અભીરૂ અને કૌતુકી વસુદેવ તેની પાસે ગયા. સ્વાર્થમાં તણાવાળા ધનદે વસુદેવનો મિત્રની જેમ પ્રિય આલાપ વિગેરેથી સત્કાર કર્યો, એટલે પ્રકૃતિથીજ વિનીત અને સત્કાર કરાયેલા વસુદેવે અંજલિ બેડીને તેને કહ્યું કે ‘આજ્ઞા આપો, શું કામ કરે ?’ કુબેરે શ્રવણને સુખ આપે તેવી મધુર વાણીએ કહ્યું ‘મહાશય ! બીજાથી ન સઘાચ તેવું મારું હૃતપણાનું કાર્ય સાધ્ય કરો. આ નગરમાં હરિશ્ચન્દ્ર રાજાને કનકવતી નામે એક પુત્રી છે, તેની પાસે જઈ મારી વતી કહો કે ‘દેવરાજ ઈંદ્રના ઉત્તર દિશાના પતિ (લોકપાળ) કુબેર તને પરણવાને ઇચ્છે છે, તેથી તું માનુષી છે, તે છતાં દેવી થા.’ મારા અમોઘ વચનથી તું પવનની જેમ અસ્ખલિતપણે તે કનકવતીથી વિભૂષિત એવા પ્રદેશમાં જઈ શકીશ.’ પછી વસુદેવે પોતાના આવાસમાં જઈ દિવ્ય અલંકાર વિગેરે તણ દઈ એક હૃતને લાયક એવો મલિન વેષ ધારણ કર્યો. એવા વેષને ધારણ કરીને જતાં વસુદેવને બેઠા કુબેરે કહ્યું, ‘હિ ભદ્ર ! તે સુંદર વેષ કેમ છોડી દીધો ? સર્વ ઠંકાણે આડંબરજ પૂજ્ય છે.’ વસુદેવે કહ્યું ‘મલિન કે ઉજ્જવલ વેષનું શું કામ છે’ હૃતપણાનું મંડન તો વાણી છે અને તે વાણી મારામાં છે.’ તે સાંભળી કુબેર બોલ્યો ‘બા, તારું કલ્યાણ થાઓ ! પછી વસુદેવ નિઃશંકપણે હરિશ્ચન્દ્ર રાજાના ગૃહાંગણમાં આવ્યા અને

હાથી, ઘોડા, સ્થ અને યોદ્ધાઓએ જેનું દ્વાર રૂંધેલું છે એવા રાજદ્વારમાં પ્રવેશ કર્યો. પછી કોઈથી પણ નહીં દેખાતા અને અસ્ખલિત ગતિવાળો વસુદેવ અંજનસિદ્ધ યોગીની જેમ આગળ ચાલ્યા. અનુક્રમે પરિકરખાંત્રી હાથમાં છડી લઈને ઊભેલા નાજરોએ રૂંધેલી રાજગૃહની પ્રથમ કક્ષામાં^૧ તેણે પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં ઇંદ્રનીલ મણિમય પૃથ્વીતળવાળું અને ચલિત ક્રાંતિથી તરંગિત, જળસંહિત વાપીના જ્રમને ઉત્પન્ન કરતું રાજગૃહ તેણે જોયું. તેમાં દિવ્ય આભરણ ધરનારી અને અપ્સરા જેવી સ્વરૂપવાનું સમાન વયની સ્ત્રીઓનું મોટું વૃંદ તેમના જોવામાં આવ્યું. પછી વસુદેવે સુવર્ણમય સ્તંભવાળી, મણિમય પુતળીઓવાળી અને ચલાયમાન ધ્વજઓવાળી બીજી કક્ષામાં પ્રવેશ કર્યો. આગળ ચાલતાં ઐરાવત હાથી જેમ ક્ષીરસાગરમાં પેસે તેમ ક્ષીરતરંગ જેવી ઉજ્જવળ ત્રીજી કક્ષામાં પ્રવેશ કર્યો. તેમાં સ્વર્ગમાં ન સમાવાયેલી અપ્સરાઓજ બાણે અહીં આવી હોય નહીં તેવી દિવ્ય આભૂષણોથી ઘણી સ્ત્રીઓ રહેલી હતી. પછી ચોથી કક્ષામાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં તરંગોથી તરલ અને હંસપ્રમુખ પક્ષીઓથી વ્યાપ્ત જળકાંત મણિમય જમીન જોવામાં આવી. તેવી જમીનમાં તેમજ ભીંતોમાં દર્પણ વિના પણ પોતાના આત્માનું અવલોકન કરતી અને ઉત્તમ શૃંગાર ધારણ કરતી કેટલીક અંગનાઓ તેમના જોવામાં આવી. વળી ત્યાં મેના પોપટના માંગલિક ઉચ્ચાર તેમના સાંભળવામાં આવ્યા અને ગીત નૃત્યમાં આકુળ દાસીવર્ગ પણ દષ્ટિએ પડ્યો. ત્યાંથી વસુદેવે પાંચમી કક્ષામાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં સ્વર્ગગૃહના જેવી મનોહર મરકત મણિની ભૂમિ તેમના જોવામાં આવી. તેમાં મોતી અને પરવાળાની માળાઓ તથા લટકતા ચામરો માયાકૃતિએ રચેલા હોય તેવા જોવામાં આવ્યા. વળી સુંદર રૂપ તથા વેષવાળી અને રતનાલંકારોએ ભરપૂર એવી કેટલીક દાસીઓ બાણે સ્તંભપર લગ્ન થયેલી પુતળીઓ હોય તેવી જોવામાં આવી. ત્યાંથી છઠ્ઠી કક્ષામાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં દિવ્ય સરોવરના જેવી સર્વત્ર પક્ષરાગ મણિની ભૂમિ જોવામાં આવી, તેમાં દિવ્ય અંગરાગે પૂર્ણ મણિનાં પાત્રા અને દેવતાઈ વસ્ત્રો તેના જોવામાં આવ્યાં. તેમજ કીરમજના રંગવાળાં રેશમી વસ્ત્રો ધારણ કરેલાં હોવાથી ભૂતિ-માનુ સંધ્યા જેવી અનેક મૃગાક્ષીઓ તેની દષ્ટિએ પડી. ત્યાંથી સાતમી કક્ષામાં ગયા. ત્યાં લોહિતાક્ષ મણિના સ્તંભવાળી કરકેતન મણિની ભૂમિ જોવામાં આવી. તેમાં કલ્પવૃક્ષો, પુષ્પોનાં આભૂષણો અને જલપૂર્ણ કળાશ તથા કમંડળોની શ્રેણીઓ તેણે જોઈ. વળી અનેક કળાઓને બાણુનારી સર્વ દેશની ભાષામાં પ્રવીણ અને ગંડસ્થળપર લટકી રહેલાં કુંડળોવાળી કેટલીક છડી ધરનારી સુલોચનાઓ પણ તેના દેખવામાં આવી. તેને જોઈને વસુદેવ ચિંતવવા લાગ્યા કે ‘આટલી છડીદાર સ્ત્રીઓથી નીરંદ્ર પરિવૃત્ત^૨ એવા આ ગૃહમાં કોઈને પ્રવેશ કરવાનો અવકાશ નથી.’ આ પ્રમાણે વસુદેવ વિચાર કરતા હતા તેવામાં લીલામાત્રથી કનકકમળને હાથમાં ધારણ કરતી દિવ્ય વેષવાળી એક દાસી પક્ષદ્વારના^૩ માર્ગથી બહાર આવી. તેને જોઈને બધી છડીદાર વામાઓ સસંજ્રમથી પૂછવા લાગી કે ‘રાજકુમારી કનકવતી ક્યાં છે ? અને શું કરે છે ?’ તે દાસીએ કહ્યું કે-‘હાલ તો પ્રમદ્ધવનના પ્રાસાદમાં દિવ્ય વેષ ધારણ કરીને રાજકુમારી કનકવતી એકલા કોઈ દેવતાની સાંનિધ્યે બેઠાં છે.’ તે સાંભળી રાજકુમારીને ત્યાં બેઠેલી બાણીને દાસી આવી હતી તે પક્ષદ્વારના માર્ગેજ વસુદેવ તે તરફ જવા માટે બહાર નીકળ્યા અને પ્રમદ્ધવનમાં આવ્યા. ત્યાં સાત ભૂમિકાવાળો અને ફરતા ભ્રમ્ય કીલાવાળો તે પ્રાસાદ જોયો. પછી હળવે હળવે વસુદેવ તેની ઉપર ચઢ્યા, એટલે સાતમી ભૂમિકાએ શ્રેષ્ઠ સિંહાસન પર બેઠેલી રાજકુમારી કનકવતી તેમના જોવામાં આવી.

તેણે કદપલ્લતાની જેમ દિવ્ય અલંકાર અને નેપથ્ય ધારણ કર્યાં હતાં, સર્વ ઋતુઓના પુષ્પના આભરણથી તે સાક્ષાત્ વનલક્ષ્મી જેવી દેખાતી હતી, જન્મથી વિધાતાની સૃષ્ટિમાં તે રૂપલક્ષ્મીની સર્વસ્વ હતી, એકલી છતાં પરિવારવાળી હતી અને ચિત્રપટમાં આલેખેલા પુરૂષના રૂપને તન્મય થઈને જોતી હતી. વસુદેવ જ્યારે તેની આગળ જઈને જિભા રહ્યા, ત્યારે જાણે 'બીજું' ચિત્રપટનું રૂપ હોય તેવા તે દશાહને જોઈ ઇષ્ટાગમનના જ્ઞાનથી તે પ્રાતઃકાળના કમળની જેમ વિકાસ પામી ગઈ. વસુદેવને જોઈને હર્ષવડે ઉચ્છવાસ પામેલી કનકવતી ક્ષણમાં વસુદેવને અને ક્ષણમાં ચિત્રને વારંવાર અશ્રાંત નેત્રે જોવા લાગી. પછી કમળની જેમ નેત્રોથી વસુદેવનું અર્ચન કરતી તે રાજબાળા તત્કાળ સિંહાસન ઉપરથી જિભી થઈ અને અંજલિ જોડીને બોલી - 'હે સુંદર ! મારા પુણ્યથી તમે અહીં આવ્યા છો, હું તમારી દાસી છું, આ પ્રમાણે કહીને તે વસુદેવને નમવા તત્પર થઈ, એટલે તેને નમતી અટકાવીને વસુદેવે કહ્યું 'મહાશયે ! હું' કોઈનો ભૂત્ય છું અને તમે સ્વામિની છો તેથી મને નમો નહીં, જે તમારે નમવા યોગ્ય હોય તેને પ્રણામ કરવાને તમે યોગ્ય છો. વળી જેનું કુળ જાણ્યું નથી તેવા મારા જેવા ભૂત્યને વિષે તમે આવું અનુચિત કરો નહીં.' કનકવતી બોલી 'તમારું કુળાદિક સર્વ મેં જાણી લીધું' છે અને તમેજ મારા પતિ છો. દેવતાએ કહેલા અને આ ચિત્રપટમાં રહેલા તે તમે જ છો.' વસુદેવ બોલ્યા-“ભદ્રે ! હું તમારો પતિ નથી, પણ દેવતાએ જે તમારો પતિ કહેલ તે પુરૂષનો હું સેવક છું. તે પુરૂષ કોણ છે તે સાંભળો. ઇંદ્રના ઉત્તર દિશાના સ્વામી (લોકપાળ) અને તમારા મુખકમળમાં જમરરૂપ જગત્ત્રિવિખ્યાત કુબેર તમારા સ્વામી છે, અને હું તેનો સેવક તેમજ દૂત છું. તેની આજ્ઞાથી તમને પ્રાર્થું છું કે તમે તે મહાપુરૂષના અનેક દેવીઓએ સેવાતા મુખ્ય પટ્ટરાણી થાઓ.” પછી ધનદના નામગ્રહણપૂર્વક તેને નમસ્કાર કરીને કનકવતી બોલી-“અરે ! તે ઇંદ્રના સામાનિક દેવ ક્યાં અને કીટકપ્રાચ હું માનુષી ક્યાં ! તેણે મારી પાસે જે તમને દૂતપણું કરાવ્યું છે તે અનુચિત અને કીડામાત્ર છે; કેમકે પૂર્વે કોઈ પણ માનુષી સ્ત્રીને દેવતા સાથે એવો સંબંધ થયો નથી, વસુદેવ બોલ્યા-“હે ભદ્રે ! જો તમે દેવતાના આદેશને અન્યથા કરશો તોદવ દંતીની જેમ મોટા અનર્થને પામશો.” કનકવતી બોલી-“ધનદ (કુબેર) એટલા અક્ષરો સાંભળવાથી મારા પૂર્વ જન્મના સંબંધને લીધે કોઈ રીતે તેની ઉપર મારું મન ઉત્કંઠા ધરે છે, પણ આ દુર્ગંધી ઔદારિક શરીરના દુર્ગંધને અમૃતભોજી દેવતાઓ સહન કરી શકતા નથી, એવા શ્રી અર્હત પ્રભુનાં વચન છે. તેથી દૂતપણાના મિષથી ગુપ્ત રહેલા તમેજ મારા પતિ છો, માટે તે ઉત્તર દિશાના પતિ કુબેર પાસે જઈને તમે આ મારાં વચન કહેજો કે-“હું માનુષી છું; તે તમારાં દર્શનને પણ યોગ્ય નથી, હું કે જે સાત ધાતુમય શરીરવાળી છું, તેને તમે પ્રતિમારૂપે પૂજ્ય છો.”

આવાં કનકવતીનાં વચન સાંભળીને વસુદેવ કોઈ ન જુવે તેમ અદશ્યપણે જે માર્ગે આવ્યા હતા તેજ માર્ગે પાછા કુબેરની પાસે આવ્યા. પછી વસુદેવ તે વૃત્તાંત કહેવાનો આરંભ કરતા હતા, તેવામાં કુબેરેજ કહ્યું કે તે 'બધુ' વૃત્તાંત મારા જાણવામાં આવી ગયું છે.' પછી કુબેરે પોતાના સામાનિક દેવતાઓની આગળ વસુદેવનાં વખાણ કર્યાં કે 'આ મહાપુરૂષનું કોઈ નિર્વિકારી ચરિત્ર છે.' આ પ્રમાણે પ્રશંસા કરીને સંતુષ્ટ થયેલા કુબેરે સુરેંદ્રપ્રિય^૧ નામના દિવ્ય ગંધથી વાસિત એવાં બે દેવદ્વંય વસ્ત્ર, સૂરપ્રભાનામે શિરોરત્ન (મુકુટ), જળગર્ભ^૨ નામે બે કુંડળ, શશિમયૂખનામે બે કેયૂર (બાજુબંધ), અર્ધશારદા નામે નક્ષત્રમાળા, સુદર્શન નામે

૧ આ સર્વ નામ શુશ્રુણિષ્પન્ન જાણવાં. ૨ સત્તાવીશ મોતીનો બનાવેલો હાર.

વિચિત્ર મણિથી જડેલાં બે કડાં, સ્મરદારણુ નામે વિચિત્ર રત્નમય કટિસૂત્ર, દિવ્ય પુષ્પમાળાઓ અને દિવ્ય વિલેપનો તેજ વખતે વસુદેવને આપ્યાં. તે સર્વ આભૂષણો વિગેરે અંગપર ધરવાથી વસુદેવ કુબેર જેવા દેખાવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે કુબેરે પણ સત્કાર કરેલા વસુદેવને જોઈ તેના સાળા વિગેરે જે વિદ્યાધરે સાથે આવેલા હતા તે સર્વ અત્યંત ખુશી થયા. હરિશ્ચન્દ્ર રાજા પણ કૌતુકથી તેજ વખતે ત્યાં આવી કુબેરને પ્રણામ કરી અંજલિ જોડીને ખોદ્યો—હે દેવ ! આજે તમે આ ભારતવર્ષ ઉપર મોટો અતુગ્રહ કર્યો છે કે જેથી મનુષ્યનો સ્વયંવર જોવાની ઇચ્છાએ અહીં સ્વયંમેવ પધાર્યો છો.’ આ પ્રમાણે કહીને રાજાએ સ્વયંવરમંડપ તત્કાળ તૈયાર કરાવ્યો. તેમાં વિવિધ આસનવડે મનોહર મંચો ગોઠવવામાં આવ્યા. પછી ઉત્તર દિશાનો પતિ કુબેર સ્વયંવર જોવાને આવ્યો. વિમાનની છાયાવડે પૃથ્વીના સંતાપને હરતો હતો, ઉદંદ છત્રની શ્રેણિવડે ચંદ્રની પરંપરાને દર્શાવતો, હતો વિદ્યુતનાં ઉદય કિરણને નચાવતાં હોય તેવાં અને દેવાંગનાના કરપલ્લવોથી લલિત થયેલાં ચામરોથી વીંજતો હતો, અને વાલિખિલ્લ જેમ સૂર્યની સ્તુતિ કરે તેમ અંદિજનો તેની સ્તુતિ કરતા હતા. આ પ્રમાણે આડંબરયુક્ત કુબેરે તે સ્વયંવરમંડપમાં પ્રવેશ કર્યો. તેમાં જ્યોત્સ્નાલિપ્ત આકાશની જેમ પ્રવેત અને દિવ્ય વસ્ત્રના ઉદલેચ બાંધ્યા હતા, કામદેવે સજ્જ કરેલા ધનુષ્યની જેવાં તોરણો લટકી રહ્યાં હતાં. આરે તરફ રત્નમય દર્પણથી અંકિત હોવાને લીધે બાણે અનેક સૂર્યોથી આશ્રિત હોય તેવો તે દેખાતો હતો. દ્વારભૂમિપર રહેલી રત્નમય અષ્ટમંગળીથી શોભતો હતો, આકાશમાં ઉડતી બગલીઓના જામને કરતી પ્રવેત ધ્વજઓથી તે વિરાજિત હતો, વિવિધ રત્નમય તેની પૃથ્વી હતી, ટુંકામાં સુધર્માસલાનો અનુજ બંધુ હોય તેવો તે સ્વયંવરમંડપ દેખાતે હતો, અને તેમાં ત્યાં આવેલા રાજવીરોના દંષ્ટિવિનોદને માટે નાટકોનો આરંભ થયેલો હતો.

એવા સુશોભિત મંડપમાં એક ઉત્તમ મંચની ઉપરના આકાશમાં અધર રહેલા સિંહાસનની ઉપર કુબેર પોતાની દેવાંગનાઓ સહિત બેઠો. તેની નજીક બાણે તેના યુવરાજ હોય નહીં તેમ વસુદેવ કુમાર પ્રસન્નતાવડે સુદર મુખવાળા થઈને બેઠા. બીજા પણ ઉત્કૃષ્ટ ઋદ્ધિવાળા રાજાઓ અને વિદ્યાધરે લક્ષ્મીથી એકબીજાની સ્પર્ધા કરતા હોય તેમ અનુક્રમે આવીને બીજા મંચો ઉપર બેઠા. પછી કુબેરે પોતાના નામથી અંકિત અર્ચુન જાતિના સુવર્ણની એક મુદ્રિકા વસુદેવને આપી, તે તેણે કનિષ્ઠિકા અંગુલિમાં ધારણ કરી. તે મુદ્રિકાના પ્રભાવથી ત્યાં રહેલા સર્વ જનોએ વસુદેવને કુબેરની બીજી મૂર્તિ હોય તેવા ફીકા. તે સમયે સ્વયંવરમંડપમાં અદ્વૈત આઘોષણ પ્રગટ થઈ કે ‘અહો ! ભગવાન્ કુબેર દેવ બે મૂર્તિ કરીને આવ્યા જણાય છે.’

એ સમયે રાજપુત્રી કનકવતી રાજહંસની જેમ મંદ ગતિએ ચાલતી ચાલતી સ્વયંવરમંડપમાં આવી. તેણે પ્રવેત વસ્ત્ર ધારણ કરેલાં હોવાથી તે ચંદ્રજ્યોત્સ્ના સહિત રાત્રીના જેવી દેખાતી હતી, કાનમાં રહેલાં મોતીના બે કુંડળોથી બે ચંદ્રવાળી મેરૂંગરિની ભૂમિ હોય તેવી જણાતી હતી, અલતાથી રક્ત એવા ઓઘવડે પાકેલાં બિંબ બિંબિકા જેવી લાગતી હતી, હારવડે સુશોભિત રતનને લીધે ઝરણાંવાળી પર્વતભૂમિ જેવી ફળવાળી દેખાતી હતી, અને તેના હાથમાં કામદેવના હિંડોળા જેવી પુષ્પમાળા રહેલી હતી. તેના આવવાથી માંગલ્યદીપિકાવડે ગર્ભગૃહની જેમ સ્વયંવરમંડપ શોભાયમાન થયો. પછી ચંદ્રની લેખા

શિશિરપ્રભાવડે જેમ કુમુદભતિના કમળોને જુએ તેમ તેણે તેને વરવાને ઇચ્છતા સર્વ યુવાનોને મિષ્ટ દષ્ટિથી અવલોકયા પરંતુ પ્રથમ ચિત્રપટમાં અને પછી હૃતપણામાં જે વસુદેવને જોયા હતા તેને આ સમૂહમાં જોયા નહીં એટલે સાચકાણે કમલિની મ્હાન થઈ જાય તેમ તે જોઈથી ગ્લાનિ પામી ગઈ; તેથી સખીઓ સાથે રહેલી અને હાથમાં સ્વયંવરમાળાનો ભાર ધરનારી તે બાળા પુતળીની જેમ અસ્વસ્થ અને કાંઈ પણ ચેષ્ટા રહિત ઘણો કાળ ઉભી રહી. જ્યારે તે કોઈને વરી નહી, ત્યારે સર્વ રાજાઓ ‘શુ’ આપણામાં રૂપ, વેષ કે ચેષ્ટા વિગેરેમાં કાંઈ દોષ હશે ?’ એવી શંકાથી પોતપોતાને જોવા લાગ્યા. એવામાં એક સખીએ કનકવતીને કહ્યું ‘હે ભદ્રે ! કેમ અદ્યપિ વિલાંબ કરે છે ? કોઈ પણ પુરુષના કંઠમાં સ્વયં-વરની માળ આરોપણ કર.’ કનકવતી બોલી ‘જેની પર રૂચિ થાય તેવા વરને વરાય, પણ મારા મંદ ભાગ્યે જે મને રૂચતો હતો તે પુરુષને હું આ મંડપમાં જોતી નથી.’ પછી તે ચિંતા કરવા લાગી કે-‘હવે મારે શો ઉપાય કરવો ? મારી શી ગતિ થશે ? હું ઇષ્ટ વરને આમાં જોતી નથી, માટે હે હૃદય ! તુ બે ભાગે થઈ જા.’ આ પ્રમાણે ચિંતા કરતી તે રમણીએ ત્યાં કુબેરને દીઠા, એટલે તેને પ્રણામ કરી દીનપણે રૂદન કરતી અંજલિ જોડીને આ પ્રમાણે કહેવા લાગી ‘હે દેવ ! હું તમારી પૂર્વ જન્મની પત્ની છું, માટે તમે આવી રીતે મારી મશકરી કરો નહીં; કેમકે જેને હું વરવાને ઇચ્છું છું તે ભર્તારને તમે અંતર્હિત કરી દીધા છે એમ મને લાગે છે.’ પછી કુબેરે હાસ્ય કરી વસુદેવને કહ્યું-‘હે મહાભાગ ! મેં તમને જે કુબેરકાંતા નામે મુદ્રિકા આપી છે તે હાથમાંથી કાઢી લ્યો.’ કુબેરની આજ્ઞાથી વસુદેવે તે મુદ્રિકા કાઢી નાખી, એટલે તે નાટકના પાત્રની જેમ પોતાના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયા. પછી વસુદેવના સ્વરૂપને જોળખીને ઉજ્જવલ દષ્ટિવાળી તે રમણી બાણે તેનો હર્ષ બહાર આવ્યો હોય તેમ પુલકાંકિત થઈ ગઈ. તત્કાળ નુપૂરનો ઝણઝણાટ કરતી કનકવતીએ વસુદેવની પાસે જઈ પોતાની ભુજલતાની જેમ સ્વયંવરની માળા તેના કંઠમાં આરોપણ કરી. તે વખતે કુબેરની આજ્ઞાથી આકાશમાં હુંડુલિનાદ થયા. અપ્સરાઓ ઉત્સુક અને માંગલ્યનાં સરસ ગીતો ગાવા લાગી, ‘અહો ! આ હરિશ્ચન્દ્ર રાજાને ધન્ય છે કે જેની પુત્રી જગત્પ્રધાન પુરુષને વરી.’ આવી આકાશવાણી ઉત્પન્ન થઈ, અને કુલાંગના જેમ લાલ (ધાણી) ની વૃષ્ટિ કરે તેમ કુબેરની આજ્ઞાથી દેવતાઓએ સઘ વસુધારાની વૃષ્ટિ કરી. પછી હર્ષનું એકછત્ર રાજ્ય વધારતો વસુદેવ અને કનકવતીનો વિવાહોત્સવ થયો.

પછી વસુદેવે કુબેરને પૂછ્યું કે ‘તમે અહીં કેમ આવ્યા તેનું કારણ બાણવાનું મને કૌતુક છે.’ આવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જેણે વિવાહકંકણ બાંધેલું છે એવા વસુદેવને કુબેરે કહ્યું-‘હે કુમાર ! મારું અહીં આવવાનું કારણ સાંભળો. આ જંબૂદ્વીપના ભરતશ્વેત્રને વિષે અષ્ટાપદ ગિરિની પાસે સંગર નામે નગર છે. તે નગરમાં મમ્મણુ નામે રાજા હતો, અને તેને વીરમતી નામે રાણી હતી. એક વખતે એ રાજા રાણી સહિત શીકાર કરવાને માટે નગરની બહાર આવ્યો. રાક્ષસના જેવા ક્રુદ્ધ આશયવાળા તે રાજાએ પોતાની સાથે કોઈ સંઘની ભેગા આલ્યા આવતા મળમલિન સાધુને જોયા, ‘આ મારે અપશુકન થયું’ કે જે મને મૃગયાના ઉત્સવમાં વિઘ્નકારી થશે.’ આ પ્રમાણે વિચારી તેણે યૂથમાંથી હાથીને રોકે તેમ સંઘ સાથે આવતા તે મુનિને રોક્યા. પછી શીકાર કરી આવીને રાજા રાણીની સાથે રાજદ્વારમાં પાછો ગયો; અને મુનિને બાર ઘડી સુધી દુઃખમય સ્થિતિમાં રાખ્યા. ત્યારપછી તે રાજ-દંપતીએ દયા આવવાથી તે મુનિને પૂછ્યું કે, ‘તમે ક્યાંથી આવ્યા છો અને ક્યાં જાઓ છો તે કહો.’ મુનિ બોલ્યા ‘હું શેહિતક નગરની અષ્ટાપદ ગિરિ પર રહેલા અર્હત બિંબને

વાંદવાને માટે સંઘની સાથે જતો હતો, પણ તમે મને સંઘથી વિચ્છેદિત કર્યો, જેથી હું અષ્ટાપદ તીર્થે જઈ શક્યો નહીં; પણ આ ધર્મકાર્ય કરતાં મને અટકાવવાથી તમે મહા મોટું અંતરાય કર્મ બાંધ્યું છે.’ આ પ્રમાણે તે મુનિનાં વચન સાંભળીને તે દંપતી લઘુ-કર્મી હોવાથી મુનિની સાથે વાત્તા કરતાં તત્કાળ દુઃસ્વપ્નની જેમ કોપને ભૂલી ગયા. પછી પરોપકારબુદ્ધિવાળા તે મુનિએ તેમને આર્દ્ર હૃદયવાળાં જાણીને જીવહયાપ્રધાન શ્રી આર્હત ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો: એટલે જન્મથી માંડીને ધર્મના અક્ષરોથી જેમના કાન જરા પણ વિધાણા નથી એવાં તે દંપતીને ત્યારથી કાંઈક ધર્મની અભિમુખ થયાં. પછી તેમણે ભક્ત-પાનથી ભક્તિવડે તે મુનિને પ્રતિલાભિત કર્યો, પ્રિય અતિથિની જેમ તેમને યોગ્ય સન્માન-પૂર્વક સારા સ્થાનમાં નિવાસ કરાવ્યો અને રાજસભાવે વડે ખીજા લોકોનું નિવારણ કરીને તે દંપતી પોતે જ નિરંતર તે મુનિને પ્રતિલાભિત કરવા લાગ્યાં. કર્મરોગથી પીડિત એવાં એ દંપતીને ધર્મજ્ઞાનરૂપ ઔષધ આપી તેમની સંમતિ લઈને કેટલોક કાળે તે મુનિ અષ્ટાપદ ગિરિ ગયા. તે દંપતીએ મુનિના બહુ કાળના સંસર્ગથી શ્રાવકનાં વ્રત ગ્રહણ કર્યાં અને કૃપણ પુરૂષ જેમ ધનને જળવે તેમ તેઓ યતનથી તે વ્રતનું પાલન કરવા લાગ્યાં.

એક વખતે શાસનદેવી વીરમતીને ધર્મમાં સ્થિર કરવાને માટે અષ્ટાપદ ગિરિ ઉપર લઈ ગઈ. ‘ધર્મિષ્ઠ જનોને શા શા લાભ ન થાય? અર્થાત્ સર્વ લાભ થાય.’ ત્યાં સુરાસુરે પૂજેલી અર્હતની પ્રતિમાને જોઈને વીરમતી આ જન્મમાં જ મુક્ત થઈ હોય તેવા આનંદને પ્રાપ્ત થઈ, અને તે અષ્ટાપદ ઉપર ચોવીશે અરિહંતનાં જિંબને વાંદીને વિદ્યાધરીની જેમ પાછી પોતાને નગરે આવી. પછી એ મહાન તીર્થના અવલોકનથી સ્થિર બુદ્ધિ ધારણ કરીને તેણે પ્રત્યેક તીર્થકરને ઉદ્દેશીને વીશ વીશ આચાર્ય (આગેલ) કર્યાં, અને ભક્તિવાળી તે રમણીએ ચોવીશે પ્રભુનાં રત્નજડિત સુવર્ણમય તિલકો કરાવ્યાં, અન્યદા તે વીરમતી પરિવાર સાથે અષ્ટાપદ ઉપર આવી. ત્યાં તેણે ચોવીશે તીર્થકરોનું સ્નાત્રપૂર્વક અર્ચન કર્યું; અને પછી તે અર્હતની પ્રતિમાઓનાં લલાટ ઉપર લક્ષ્મીરૂપ લતાનાં પુષ્પો હોય તેવાં પ્રથમ કરાવેલાં સુવર્ણનાં તિલકો સ્થાપન કર્યાં (ચોડ્યાં), તેમજ તે તીર્થે પધારેલ ચારણશ્રમણ વિગેરેને યથાયોગ્ય દાન આપી તેણે પૂર્વે કરેલી તપસ્થાને ઉજવી. (તેનું ઉજમણું કર્યું.) પછી જાણે કૃતાર્થ થઈ હોય તેમ ચિત્તમાં નૃત્ય કરતી બુદ્ધિમતી વીરમતી ત્યાંથી પોતાને નગરે આવી. તે દંપતી જો કે શરીર જુદાં હતાં, તથાપિ એક મનથી ધર્મકર્મમાં ઉદ્યત થઈ તેમણે કેટલોક કાળ નિર્ગમન કર્યો? અનુક્રમે આયુસ્થિતિ પૂર્ણ થયે સમાધિથી મરણ પામી તે વિવેકી દંપતી દેવલોકમાં દેવદંપતિ (દેવદેવી) તરીકે ઉત્પન્ન થયાં.

મમ્મણ રાજાનો જીવ દેવલોકમાંથી ચ્યવીને આ જંબૂદ્વીપના ભરતક્ષેત્રમાં બહલી નામના દેશમાં પોતાનપુર નામના નગરને વિષે ધર્મિભલ નામના આહરેની સ્ત્રી રેણુકાના ઉદરથી ધન્ય નામે પુત્રપણે ઉત્પન્ન થયો, તે ઘણા પુણ્યનું પાત્ર હતો. ત્યારપછી વીરમતી રાણીનો જીવદેવલોકમાંથી ચ્યવીને તે ધન્યની ધૂસરી નામે સ્ત્રી થયો. ધન્ય હંમેશાં અરણ્યમાં જઈને મહિષી (ભેંશો) ને ચારતો; કારણકે મહિષી ચારવી તે આહીર લોકોનું પ્રથમ કુલવ્રત છે. અન્યદા પ્રવાસીઓને વૈરીરૂપ વર્ષાઋતુ આવી. જે દુઃખે જોવાય તેવા દુર્દિનથી દિવસે પણ આમાવાસ્યાની રાત્રીને બતાવતી હતી. ઉત્કટ વૃષ્ટિવડે જેણે આકાશને યંત્રધારા-ગૃહર જેવું કરી દીધું હતું, જેમાં ઉદ્યત થયેલા દેહકાઓના શબ્દોથી દર્દુર ભતીના વાદ્યનો ૧ રાગ. ૨ યંત્રધારાગૃહ-યંત્રવડે જેમાં અવિચિત્ર જળધારા થયા કરે તેવું મકાન (સ્થાન).

ભાસ થતો હતો, જે લીલા ઘાસથી પૃથ્વીને કેશપાશવાળી હોય તેવી કરતી હતી, વૃષ્ટિથી થયેલી મોટી સેવાળવડે જેમાં બધી પૃથ્વી લપસણી થઈ ગઈ હતી, જેમાં સંચાર કરતા પાંચજનના ચરણ જાનુ સુધી કાઢવવડે ભરાતા હતા, અને વિદ્યુતના વારંવારના આવર્તનથી અંતરીક્ષમાં ઉલ્કાપાતનો દેખાવ થતો હતો. આ પ્રમાણેની વર્ષાઋતુમાં મેઘ વરસતો હતો તેવે વળતે કાઢવના સંપર્કથી હર્ષના નાદ કરતી ભેંશોને ચારવા માટે ધન્ય અરણ્યમાં ગયો. વર્ષાઋતુ જળને નિવારે તેવું છત્ર માથે ધરી ભેંશોના ચૂથને અનુસરતો ધન્ય અટવીમાં પર્યટન કરવા લાગ્યો. એ પ્રમાણે પરિભ્રમણ કરતાં એક પગે ઊભા રહીને કાઉસસગધ્યાનમાં નિશ્ચળ રહેલા એક મુનિ ધન્યતા જોવામાં આવ્યા. તે મુનિ ઉપવાસથી કૃશ થઈ ગયેલા હતા, વનહસ્તીની જેમ વૃષ્ટિને સહન કરતા હતા, અને પવને હલાવેલા વૃક્ષની જેમ તેમનું સર્વ અંગ શીતળી પીડાથી કંપતું હતું. આ પ્રમાણે પરીપહને સહન કરતા તે મુનિને જોઈ ધન્યને અનુકંપા આવી, તેથી તત્કાળ તેણે પોતાની છત્રી તેમના મસ્તક પર ધરી રાખી. જ્યારે ધન્યે અનન્ય ભક્તિથી તેમની ઉપર છત્રી ધરી ત્યારે વસ્તીમાં રહેતા હોય તેમ તે મુનિનું વૃષ્ટિક્ષ્ણ દૂર થઈ ગયું. હર્ષદ મનુષ્ય જેમ મદિરાપાનથી નિવૃત્ત ન થાય તેમ મેઘ વરસવાથી કિંચિત્ પણ નિવૃત્ત થયો નહીં; તથાપિ એ શ્રદ્ધાળુ ધન્ય છત્રી ધરી રાખવાથી કંટાળો પામ્યો નહીં; પછી એ મહામુનિ વૃષ્ટિમાં કરેલા ધ્યાનથી જ્યારે નિવૃત્ત થયા ત્યારે એ મેઘ પણ ક્રમયોગે વૃષ્ટિથી નિવૃત્ત થયો. પછી ધન્યે તે મુનિને પ્રણામ કરી ચરણસંવાહના પૂર્વક અંજલિ જોડીને પૂછ્યું—‘હે મહર્ષિ! હાલ વિષમ એવો વર્ષાનો સમય વર્તે છે, અને પૃથ્વી કાઢવવડે પીડાકારી થઈ પડી છે, આવા સમયમાં પ્રવાસથી અભણ્યા હો તેમ આપ અહીં ક્યાંથી આવી ચડ્યા?’ મુનિ જોડ્યા—‘ભદ્ર! હું પાંડુ દેશથી અહીં આવેલ છું. અને ગુરુના ચરણથી પવિત્ર એવી લંકા નગરીએ જવાનું છે. મને ત્યાં જતાં અહીં અંતરાયકારી વર્ષાઋતુ પ્રાપ્ત થઈ અને ધારાધર મેઘ અખંડ ધારે વરસવો શરૂ થયો. મેઘ વરસતો હોય ત્યારે મહર્ષિઓને ગમન કરવું અયુક્ત છે તેથી વૃષ્ટિનો અંત આવે ત્યાં સુધીનો અભિગ્રહ લઈ કાયોત્સર્ગ કરીને હું અહીં રહ્યો હતો. હે મહાત્મન! આજે સાતમે દિવસે વૃષ્ટિ વિરામ પામી, તેથી મારો અભિગ્રહ પૂર્ણ થતાં હવે હું કોઈ પણ નિવાસસ્થાનમાં જઈશ.’ ધન્ય હર્ષથી જોડ્યો—‘હે મહર્ષિ! આ મારો પાડો છે તે ઉપર શિબિકાની જેમ ચડી બેસો, કારણ કે આ ભૂમિ કાઢવને લીધે દુઃખે ચાલી શકાય તેવી થઈ ગઈ છે.’ મુનિ જોડ્યા—‘હે ભદ્ર! મહર્ષિઓ કોઈ પણ જીવ ઉપર આરોપણ કરતા નથી. બીજાને પીડા થાય તેવું કર્મ તેઓ કદિ પણ આચરતા નથી. મુનિઓ તો પગેજ ચાલનારા હોય છે.’ આમ કહીને તે મુનિ ધન્યની સાથે નગર તરફ ચાલ્યા. નગરમાં પહોંચ્યા પછી ધન્યે મુનિને નમી અંજલિ જોડીને કહ્યું, ‘મહાત્મન! જ્યાં સુધી હું ભેંશોને દોઈ આવું ત્યાં સુધી તમે અહીં રાહ જુવો.’ એમ કહી પોતાને ઘેર જઈ ભેંશોને દોઈને તે એક દુધનો ઘડો ભરી લાવ્યો. પછી પોતાના આત્માને અતિ ધન્ય માનતા ધન્યે તે દુધવડે અતિ હર્ષથી તે મુનિને પુણ્યના કારણભૂત પારણું કરાવ્યું. તે મહર્ષિએ નગરમાં રહીને વર્ષાઋતુ નિર્ગમન કરી. પછી ઇર્ષાશુદ્ધિવડે ઉચિત એવે માર્ગે ચાલતા તે મુનિ પોતાને યોગ્ય સ્થાનકે ગયા.

ધન્ય પાપાણુરેખા જેવું સ્થિર સમક્ષિત ધારણ કરી પોતાની સ્ત્રી ધુસરીની સાથે ચિરકાળ શ્રાવકમત પાળવા લાગ્યા. કેટલેક કાળે ધન્ય એવાં તે ધુસરી અને ધન્યે ચારિત્ર ગ્રહણ કર્યું, અને સાત વર્ષ સુધી તેનું પ્રતિપાલન કરીને તેઓ સમાધિથી મૃત્યુ પામ્યાં. મુનિને દુધનું દાન કરવાથી ઉપાર્જન કરેલા પુણ્યવડે તેઓ કોઈ દેશ્યાવિશેષથી હિમવંત ક્ષેત્રમાં યુગલિયા પણે ઉત્પન્ન

થયાં. ત્યાંથી આર્ત અને રૌદ્ર ધ્યાન વગર મૃત્યુ પામીને તેઓ ક્ષીરડિંડીર અને ક્ષીરડિંડીરા નામે દ્વાંપત્યપણાથી શોભતાં દેવી દેવતા થયાં. ત્યાંથી રચવીને ક્ષીરડિંડીર દેવતા આ ભરતક્ષેત્રમાં કોશલ નામના દેશમાં કોશલા નગરીને વિષે ઇક્ષ્વાકુ કુળમાં જન્મ પામેલ નિષધ રાજની સુંદરા રાણીની કુક્ષિથી નળ નામે પુત્ર થયો. તે રાજને બીજો કુખર નામે પણ તેનાથી નાનો પુત્ર થયો.

અહીં વિદલ્ દેશમાં કુંડિન નામે નગર છે. તેમાં ભયંકર પરાક્રમવાળો ભીમરથ નામે રાજા છે, તેને પોતાની અતિ શ્રેષ્ઠ રૂપસંપત્તિથી સ્વર્ગની સ્ત્રીઓનો પણ તિરસ્કાર કરનાર પુષ્પદંતી નામે એક નિષ્કપટી રાણી છે, ધર્મ તથા અર્થના વિરોધ વગર કામ પુરૂષાર્થને સાધતો તે રાજા તેની સાથે નિર્વિઘ્ને સુખલોગ લોગવતો હતો. અન્યદા શુભ સમયે ક્ષીરડિંડીરા દેવલોકમાંથી રચવીને પુષ્પદંતી રાણીના ઉદરમાં પુત્રીપણે ઉત્પન્ન થઈ. તે વખતે મનોહર શબ્દામાં સુખે સુતેલી રાણીએ રાત્રીને અવસાને શુભ સ્વપ્ન જોઈને રાજાને જણાવ્યું કે, ‘હિ સ્વામિન! આજે રાત્રીએ સુખે સૂતાં સ્વપ્નમાં વનાગ્નિએ ગ્રેરેલો એક શ્વેત હસ્તી આપના યશસમૂહ જેવો ઉજ્જવળ આપના ઘરમાં આવતો મેં દીઠો છે.’

આ પ્રમાણે આંભળીને સર્વ શાસ્ત્રરૂપ સાગરના પારગામી એવા રાજાએ તેને કહ્યું કે, ‘હિ દેવી! આ સ્વપ્નથી એમ જણાય છે કે કોઈ પુણ્યાત્મા ગર્ભ આજે તમારા ઉદરમાં આવીને ઉત્પન્ન થયો છે.’ આ પ્રમાણે રાજા રાણી વાર્તા કરતાં હતાં, તેવામાં બાણે દેવલોકમાંથી રચવીને ઐરાવણ હસ્તી આવ્યો હોય તેવો કોઈ શ્વેત હસ્તી ત્યાં આવ્યો. રાજાના પુણ્યથી પ્રેરાયેલો હોય તેમ તે હસ્તીએ તત્કાળ રાજાને રાણી સહિત પોતાના સ્કંધ ઉપર ચડાવ્યાં; અને નગરજનોએ પુષ્પમાલાદિકે પૂજેલો તે હાથી આખા નગરમાં ભમીને પાછો મહેલ પાસે આવ્યો અને ત્યાં તે રાજદંપતીને ઉતાર્યાં. પછી તે ગજેન્દ્ર પોતાની મેજેજ બંધનસ્થાનમાં આવીને બેસી રહ્યો. તે વખતે દેવતાઓએ રત્ન અને પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરી. રાજાએ સુગંધી ચક્ષુર્દર્શથી તે હાથીના આખા શરીરપર વિલેપન કરી ઉત્તમ પુષ્પોથી અર્ચન કરીને તેની આરતી ઉતારી.

ગર્ભકાળ પૂર્ણ થતાં વ્યતીપાત પ્રમુખ અપયોગથી અદ્વિષિત એવા દિવસે મેઘમાળા જેમ વિદ્યુતને જન્મ આપે તેમ રાણીએ એક કન્યારત્નને જન્મ આપ્યો. મહાપુરૂષના વક્ષસ્થળમાં શ્રી વત્સના ચિહ્નની જેમ એ કન્યાના લલાટમાં સૂર્યના જેવું તેજસ્વી તિલક જન્મની સાથેજ સહજ પ્રગટ થયેલું હતું. તે કન્યા પોતે સ્વભાવથીજ તેજસ્વી હતી, પણ તે તિલકથી સુવર્ણની મુદ્રિકા જેમ ઉપર જડેલા રત્નથી ચળકે તેમ વિશેષ ચળકતી હતી. તે પુત્રીના જન્મના પ્રભાવથી અતુલ્ય પરાક્રમી ભીમરથ રાજાના ઉચ્ચ શાસનને અનેક રાજાઓ મસ્તક પર ધારણ કરવા લાગ્યા. જ્યારે તે કન્યા ઉદરમાં હતી ત્યારે રાણીએ દાવાનળથી ભય પામીને આવેલા શ્વેત દંતી (હસ્તી)ને જોયો હતો, તેથી કુંડિનપતિએ પૂર્ણ પાસે તે કન્યાનું દ્વદંતી^૧ એવું નામ પાડ્યું. જે નામ સર્વત્ર હર્ષસંપત્તિના નિધાન તુલ્ય થઈ પડ્યું. જેના મુખના સુગંધી નિઃશ્વાસ ઉપર બ્રમરાની શ્રેણી ભમી રહી છે એવી એ બાળા દિવસે દિવસે વધતી રિંબણ ગતિએ ચાલવા લાગી. જેનું મુખકમળ સુંદર છે એવી એ બાળા એક પુષ્પથી બીજા પુષ્પપર બ્રમરી બંધ તેમ પોતાની સપત્ન (ઓરમાન) માતાઓના પણ એક હાથથી બીજા હાથ ઉપર સંચાર કરવા લાગી. અંગુઠો અને મધ્ય આંગળીની ચપટીના નાદથી તાળ

૧ એનું જ ‘દ્વમયંતી’ એવું બીજું નામ હતું.

આપતી અને મુખનાં વાળાં વગાડતી ધાત્રીઓ તેને પગલે પગલે ફરીને રમાડતી હતી, ઝણઝણાટ કરતા નૂપુરવડે મંડિત એ બાળા અનુક્રમે ડગલાં ભરી ભરીને ચાલતી હતી અને મૂર્તિમાન લક્ષ્મી જેવી એ રાજપુત્રી ગૃહાંગણને શોભા આપતી રમતી હતી; તેમજ તેના પ્રભાવથી રાજાને સર્વ નિધિઓ પ્રત્યક્ષપણે પ્રાપ્ત થયા હતા.

જ્યારે તે કન્યાને આઠમું વર્ષ શરૂ થયું, ત્યારે રાજાએ કળા ગ્રહણ કરાવવાને માટે તેને એક ઉત્તમ કળાચાર્યને સોંપી. તે ઉત્તમ બુદ્ધિવાન બાળાને ઉપાધ્યાય તો સાક્ષાત્ માત્રજ થયા, બાકી દર્પણમાં પ્રતિબિંબની જેમ તેનામાં સર્વ કળા સ્વતઃ પ્રાપ્ત થઈ. એ બુદ્ધિમતી રાજકન્યા કર્મપ્રકૃત્યાદિકમાં એવી પંડિતા થઈ કે તેની આગળ કોઈ સ્વાદ્વાદને આશ્લેષ કરનાર થયો નહીં, પછી સરસ્વતીની જેમ કળાકલાપરૂપ સાગરના પારને પામનારી એ કન્યાને તેના ગુરુ રાજા પાસે લઈ આવ્યા. ગુરુની આજ્ઞાથી સદ્ગુણરૂપ ઉદ્યાનમાં એક નીક જેવી તે કન્યાએ પોતાનું સર્વ કળાકૌશલ્ય પોતાના પિતાને સારી રીતે બતાવ્યું. વળી તેણે તેના પિતાની આગળ પોતાનું શ્રુતાર્થનું પ્રાવીણ્ય એવું બતાવ્યું કે જેથી તે રાજા સમ્યક્ દર્શનના પ્રથમ ઉદાહરણરૂપ થયો. રાજાએ એક લાખ ને એક હજાર સોનામોહોર વડે પોતાની પુત્રીના કળાચાર્યની પૂજા કરીને તેમને વિદાય કર્યા. દ્વદ્વંતીના પુણ્યના અતિશયથી નિવૃત્તિ નામની શાસનદેવીએ સાક્ષાત્ આવીને એક સુવર્ણની અર્ધત્ પ્રતિમા તેને અર્પણ કરી. પછી તે શાસનદેવી બોલ્યા—‘હે વત્સે! આ ભાવી તીર્થંકર શ્રી શાંતિનાથની પ્રતિમા છે. તારે તેની અહર્નિશ પૂજા કરવી.’ આ પ્રમાણે કહીને દેવી અંતર્ધાન થયા. પછી દ્વદ્વંતી પ્રકુલિત નેત્રે પ્રતિમાને વંદન કરીને પોતાના ગૃહમાં લઈ ગઈ.

હવે સુંદર દાંતવાળી દ્વદ્વંતી સમાન વયની સખીઓ સાથે ક્રીડા કરતી લાવણ્યજળની પરબ જેવા પવિત્ર યૌવનને પ્રાપ્ત થઈ. રાજા અને રાણી દ્વદ્વંતીને પૂર્ણ યૌવનવતી બોઈ તેનો વિવાહોત્સવ બોવાને ઉત્સુક થયાં, પણ તેના અનેક સદ્ગુણોને યોગ્ય એવા વરની ચિંતાથી હૃદયમાં શલ્યાતુર એવાં તેઓ અતિ દુઃખિત દેખાવા લાગ્યાં. અનુક્રમે દ્વદ્વંતી અઠાર વર્ષની થઈ, પણ તેના પિતા તેને યોગ્ય કોઈ શ્રેષ્ઠ વરને મેળવી શક્યા નહીં. પછી તેણે વિચાર્યું કે અતિ પ્રૌઢ થયેલી વિચક્ષણ કન્યાનો સ્વયંવર કરવો તે જ સુકૃત છે, તેથી તેણે રાજાઓને આમંત્રણ કરવા માટે દૂતોને આજ્ઞા કરી. તેના આમંત્રણથી અનેક રાજાઓ અને યુવાન રાજપુત્રો મોટી સમૃદ્ધિવડે પરસ્પર સ્પર્ધા કરતા ત્વરાથી ત્યાં આવ્યા.

આવેલા રાજાઓના એકઠા થયેલા ગજેન્દ્રોથી કુંડિનપુરની પ્રાંતભૂમિ વિંધ્યાદ્રિની તળાટીની ભૂમિ જેવી દેખાવા લાગી. કોશલપતિ નિષધ રાજા પણ નળ અને કુબર નામના બંને કુમારોને ત્યાં આવ્યો. કુંડિનપતિ મહારાજાએ સર્વ રાજાઓનું અભિગમનપૂર્વક સ્વાગત કર્યું. ‘ઘેર આવેલા અતિથિઓને માટે તેમજ કરવું યોગ્ય છે.’ પછી સમૃદ્ધિવડે પાલક વિમાનનો અનુજ હોય તેવો સ્વયંવરમંડપ ભીમરથ રાજાએ રચાવ્યો. તે મંડપમાં વિમાનની જેવા સુંદર મંચો ગોઠવ્યા, અને તે પ્રત્યેક મંચની ઉપર મનોહર સુવર્ણમય સિંહાસનો મૂકવામાં આવ્યાં. પછી સમૃદ્ધિવડે સ્પર્ધા કરતા રાજાઓ સ્વયંવરને દિવસે અલંકાર અને વસ્ત્રો ધારણ કરીને બાહ્યે ધન્દ્રના સામાનિક દેવતા હોય તેમ તે સ્વયંવરમંડપમાં આવ્યા. સર્વે રાજાઓ શરીરની શોભાને વિસ્તારતા મંચોની ઉપર બેઠા અને પછી વિવિધ જાતની એષ્ટાઓથી પોતાનું આતુર્ય સ્પષ્ટ બતાવવા લાગ્યા. કોઈ યુવાન રાજા ઉત્તરીય

વસ્ત્રનો યોગપટ્ટ કરી પોતાના કરવડે ચલિત પત્રોથી મનોહર એવા લીલા કમળને ફેરવવા લાગ્યા; કોઈ કામદેવના કીર્તિશાશિની નિર્મળ વર્ણિકા (વાનકી)ની જેમ જમરની પેઠે મલ્લિકાના સુગંધી પુષ્પોને સુંઘવા લાગ્યા; કોઈ યુવાન રાજકુમાર જાણે આકાશમાં બીજા મૃગાક્રમંડળને રચવા ઈચ્છતા હોય તેમ પોતાના કરથી પુષ્પના ઢાંચે ઉછાળવા લાગ્યા; કોઈ યુવાન નરેશ ક્ષણે ક્ષણે કરતી અંગુળીવડે ઘાટી કસ્તૂરીથી પંકિલ એવી પોતાની દાઢી મૂંછને સ્પર્શ કરવા લાગ્યા; કોઈ યુવાન મુદ્રિકાઓનાં મણિઓથી પ્રકાશિત એવા દંઢ મુદ્રિવાળા કરવડે ઢાંતની મુઠ મુદ્રિમાં પકડીને નાની તરવારોને નચાવવા લાગ્યા; ઉદાર બુદ્ધિવાળા કોઈ ચતુર નૃપકુમાર કેતકીનાં પત્રને તોડી તોડીને કમળાના કમળ જેવાં સુંદર કમળને ગુંથવા લાગ્યા; અને કોઈ આમળાંની જેવાં સ્થળ મુક્તાફળના કંઠમાં પહેરેલા હારને વારંવાર કરવડે સ્પર્શ કરવા લાગ્યા.

પછી દેવાલયને દેવી શોભાવે તેમ તે મંડપને શોભાવતી રાજકુમારી દવદંતી પિતાની આજ્ઞાથી ત્યાં આવી. મુક્તામણિના અલંકારોથી તેનાં સર્વ અવયવ અલંકૃત હતાં, તેથી તે પ્રકુલ્લિત મલ્લિકાના જેવી દેખાતી હતી, વહેતી નીકના જળતરંગની જેવી તેણીના કુટિલ કેશની વેણી શોભતી હતી, સૂર્યના યુવરાજ જેવું સુંદર તિલક લલાટપર ધારણ કરેલું હતું, તેના કેશ કાજળના જેવા રચામ હતા, સ્તનમંડળ ઘાટા હતા, કદલીના ગર્ભાવસ્થા જેવાં મૃદુ વસ્ત્રો પહેર્યાં હતાં, સર્વ અંગે સ્વચ્છ શ્રીચંદનનું વિલેપન કર્યું હતું, અને તેનાં લોચન વિશાળ હતાં. આવી દવદંતીને જોતાંજ સર્વ રાજાઓનાં નેત્રો એકીસાથે તેની ઉપર પડ્યાં. પછી ભીમરાજની આજ્ઞાથી અંતઃપુરની ચતુર પ્રતિહારીએ પ્રત્યેક રાજાને નામ લઈ લઈને દવદંતીને ઓળખાવવા માંડ્યાં. “હે દેવી! આ જિતશત્રુ રાજાનો પુત્ર ઋતુપણું રાજા શિશુમાર નગરથી આવેલ છે, તેના પર દષ્ટિ કરો. આ ઈક્ષ્વાકુ વંશમાં તિલકરૂપ, ગુણરતનનો ભંડાર ચંદ્રરાજાનો પુત્ર ચંદ્રરાજ છે, તેને કેમ વરવાને ઈચ્છતા નથી? આ અંપાનગરીના રાજા ધરણેન્દ્રનો પુત્ર ભોગવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલો સુખાહુ છે, તેને વરો કે જેથી તમે ગંગાનદીના જળકણ્ણવાળા પવનથી સેવાશો. આ રોહીતક નગરનો સ્વામી પવિત્ર ચંદ્રશેખર છે, તે બત્રીશ લાખ ગામનો અધિપતિ છે, તે તમને રૂચે છે? આ જ્યેષ્ઠેશરી રાજાનો પુત્ર શશિલક્ષ્મી છે, જે મૂર્તિવડે કામદેવના જેવો છે, તે તમારા મનને શું આકર્ષણ કરતો નથી? હે મહેચ્છા! આ રવિકુળમંડળ જહ્નુનો પુત્ર યજ્ઞદેવ છે, જે ભૃગુકચ્છ નગરનો અધિપતિ છે, તેની ઉપર ઈચ્છા થાય છે? હે પતિવ્રત! આ ભરતકુળમાં મુગટ તુલ્ય માનવર્ધન રાજા છે, એ વિશ્વવિખ્યાત રાજાને પતિ તરીકે પસંદ કર. આ કુસુમાયુધનો પુત્ર મુકુટેશ્વર છે, ચંદ્રને રોહિણી જેમ તું એની પત્ની થવાને યોગ્ય છે. આ ઋષભસ્વામીના કુળમાં થયેલા કેશલ દેશનો રાજા નિષધ છે, જે શત્રુઓનો નિષેધ કરનાર અને પ્રખ્યાત છે. આ તેનો બળવાન કુમાર નળ નામે છે તે અથવા તેનો અતુલ બંધુ આ કુખર છે તે તમારે અભિમત થાઓ.” તે વખતે કૃષ્ણને લક્ષ્મીની જેમ દવદંતીએ તત્કાળ નળના કંઠમાં સ્વયંવરની માળા આરોપણ કરી. તે સમયે ‘અહો! દવદંતી યોગ્ય વરને વરી, યોગ્ય વરને વરી’ એમ આકાશમાં ખેચરોની વાણી પ્રગટ થઈ. તેવામાં જાણે બીજો ધૂમકેતુ હોય તેવો કૃષ્ણરાજ કુમાર ખડગ ખેંચીને તત્કાળ ઊભો થયો, અને તેણે આ પ્રમાણે નળને આક્ષેપ કર્યો-“અરે મૂઠ! આ દવદંતીએ તારા ગળામાં સ્વયંવરમાળા વૃથા નાખી છે, કેમકે હું છતાં બીજો કોઈ પણ તેને પરણવાને સમર્થ નથી; માટે તું એ ભીમરાજની કન્યાને છોડી દે અથવા તો હથિયાર લઈને સામે થા, આ કૃષ્ણરાજને છૂટ્યા વિના તું શી રીતે

કૃતાર્થ થઈશ ?” આવાં તેનાં વચન સાંભળી નળ હસતો હસતો બોલ્યો—“અરે અધમ ક્ષત્રિય ! તને દવદંતી વરી નહીં તેથી તું ફેગટ શા માટે દુભાય છે ? હું આ દવદંતીને વર્યો છું. તેથી તે તારે પરસ્ત્રી થઈ, તે છતાં તું તેની અયોગ્ય ઇચ્છા કરે છે, તો હવે તું જીવતો રહેવાનો નથી.” આ પ્રમાણે કહીને અગ્નિ જેવા અસહ્ય તેજવાળો તેમજ ક્રોધથી અધરને ધ્રુજાવતો નળ ખડ્ગનું આકર્ષણ કરીને તેને નચાવવા લાગ્યો. પછી નળ અને કૃષ્ણરાજ બન્નેનું સૈન્ય મર્મભેદી આયુધો લઈ લઈને સઘ તૈયાર થઈ ગયું. એ વખતે દવદંતી વિચારવા લાગી કે, “અરે ! મને ધિક્કાર છે કે મારે માટે જ આ પ્રલયકાળ પ્રાપ્ત થયો. અરે ! શું હું ક્ષીણ પુણ્યવાળી છું ! હે માતા શાસનદેવી ! જો હું ખરેખર અરિહંતની ભક્ત હોઉં તો આ બન્ને સૈન્યનું ક્ષેમ થજો અને નળરાજાનો વિજય થજો.” એમ કહી તેણીએ પાણીની ઝારી લઈ તેના જળવડે ત્રણ અંજલિ તે અનર્થની શાંતિને માટે બન્ને સૈન્યની ઉપર છાંટી. તેમાંના કેટલાક છાંટા કૃષ્ણરાજના મસ્તકપર પડ્યા કે તરતજ તે ખુઝાઈ ગયેલા અંગારાની જેવો નિસ્તેજ થઈ ગયો. શાસનદેવીના પ્રભાવથી વૃક્ષ ઉપરથી જેમ પાકું પાન ખરી પડે તેમ કૃષ્ણરાજના હાથમાંથી ખડ્ગ પડી ગયું. તે વખતે નિર્વિષ થયેલા કૃષ્ણ સર્પની જેમ હંતપ્રભાવ થયેલા કૃષ્ણરાજે વિચાર્યું કે, “આ નળરાજ કાંઈ સામાન્ય પુરુષ નથી. તેની સાથે મેં જે ભાષણ કર્યું છે; તે વગર વિચારે કર્યું છે. માટે એ નળરાજ પ્રણામ કરવાને યોગ્ય છે.” આ પ્રમાણે વિચાર કરીને કૃષ્ણરાજે આવેલા દૂતની જેમ નળની પાસે જઈને તેને પ્રણામ કર્યો. પછી લલાટપર અંજલિ જોડી વિનીત થઈ ને બોલ્યો—“હે સ્વામિન્ ! મેં આ અવિચારી કામ કર્યું છે, માટે મારો મૂર્ખાનો એ અપરાધ ક્ષમા કરો.” પ્રણત થયેલા કૃષ્ણરાજને સારી રીતે બોલાવીને નળે વિદાય કર્યો. ભીમરથ રાજા પોતાના જમાઈના આવાં ગુણો જોઈને પોતાની પુત્રીને પુણ્યશાળી માનવા લાગ્યો.

પછી આવેલા સર્વ રાજાઓને સત્કારપૂર્વક વિદાય કરીને તેણે નળ અને દવદંતીનો વિવાહોત્સવ કર્યો. નળરાજના વિવાહોત્સવમાં ભીમરાજાએ હસ્તમેચન વખતે પોતાના વૈભવ પ્રમાણે હાથી ઘોડા વિગેરે ઘણી સમૃદ્ધિ આપી. પછી કંકણ લીધેલા તે નવીન વરવધૂએ ગોત્રની વૃદ્ધ સ્ત્રીઓનાં મંગળ ગીતની સાથે ગૃહચૈત્યમાં આવીને દેવવંદન કર્યું, અને રાજા ભીમરથે તથા નિષધે મોટા ઉત્સવથી તેમનું કંકણમેચન કરાવ્યું. પછી ભક્તિવાળા ભીમે પુત્ર સહિત નિષધ રાજાને સત્કાર કરીને વિદાય કર્યો અને પોતે જરા દૂર સુધી વળોટાવા ગયો. ‘લોકોમાં એવી મર્યાદા છે.’ પતિની પછવાડે જતી દવદંતીને માતાએ શીખામણ આપતાં કહ્યું, ‘હે પુત્રી ! આપત્તિ આવે તો પણ દેહની છાયાની જેમ પતિનો ત્યાગ કરીશ નહિ.’ પછી માતાપિતાની રજા લઈ દવદંતી રથમાં બેઠી એટલે નળે તેને પોતાના બોળામાં બેસાડી.

પછી કોશલદેશના રાજા નિષધે કોશલાનગરી તરફ પ્રયાણ કર્યું. તે વખતે તેના ગજેન્દ્રોના ઘાટા મદવડે બધી પૃથ્વી કસ્તૂરીની જેમ સિંચાવા લાગી. ઘોડાઓની ખરીથી છેલાટી પૃથ્વી કાંસીના તાળની જેમ શબ્દ કરવા લાગી, રથોના પૈડાંઓની રેખાઓવડે સર્વ માર્ગો ચિત્રાઈ ગયા. પરસ્પર ઘાટા પાચદળના ગમનથી સર્વ પૃથ્વી ઢંકાર્ઈ ગઈ, ઊંટોએ માર્ગના વૃક્ષોને પત્ર રહિત કરી દીધા, સૈન્યે કરેલા જળપાનથી જળાશયોમાં કાદવજ અવશેષ રહ્યો, અને સૈન્ય ચાલતાં ઉડેલી રજથી આકાશમાં પણ બીજી પૃથ્વી થઈ ગઈ. આ પ્રમાણે ચાલતાં નિષધરાજાને માર્ગમાંજ રવિ અસ્ત પામી ગયો, એટલે જળથી રાફડાની જેમ અધકારથી બધું પ્રહ્લાંડ પૂરાઈ ગયું. એમ છતાં પણ પોતાની નગરીના દર્શનમાં ઉત્કંઠિત એવો નિષધરાજા આગળ ચાલતાં અટકવા નહીં; કેમકે “પોતાને નગર પહોંચવાની ઉત્કંઠા કોને પ્રબળ હોતી નથી ?”

જ્યારે અંધકારનું એક છત્ર રાજ્ય થયું, ત્યારે સ્થળ, જળ, ગર્ત (ખાડા) કે વૃક્ષ વિગેરે સર્વ અદૃશ્ય થઈ ગયું. અંધકારથી દષ્ટિનો રોધ થતાં ચતુર્વિદ્રિય પ્રાણી જેવા થઈ ગયેલા પોતાના સૈન્યને જોઈને નળકુમારે ઉત્સંગમાં સૂતેલી દ્વદંતીને કહ્યું—‘દેવી ! ક્ષણવાર જાગો. ચશરિવની ! અંધકારથી ખીડિત એવા આ સૈન્ય ઉપર તમારા તિલકરૂપ સૂર્યને પ્રકાશિત કરો.’ પછી દ્વદંતીએ જાહીને તિલકને માર્જન કર્યું, એટલે અંધકારરૂપ સર્પમાં ગરડ જેવું તે તિલક ઘણું પ્રદીપ્ત થઈ ચળકવા લાગ્યું. પછી સર્વ સૈન્ય નિર્વિધને ચાલવા લાગ્યું. “પ્રકાશ વિના લોકો જીવતાં છતાં મૃતવત્ છે.”

આગળ ચાલતાં પદ્મખંડની જેમ જમરોએ આસપાસથી આસ્વાદન કરાતા એક પ્રતિમાધારી મુનિ નળરાજના જોવામાં આવ્યા. તેમને જોઈ નળકુમારે પિતાને કહ્યું—“સ્વામિન ! આ મહર્ષિને જુઓ, અને તેમને વાંદીને માર્ગનું પ્રાસંગિક દ્વંદ્વ પ્રાપ્ત કરો. આ કાયોત્સર્ગે રહેલા મુનિના શરીર સાથે કોઈ મદધારી ગજેંદ્રે ગંડસ્થળની ખુજલી ખણવાની ઇચ્છાએ વૃક્ષની જેમ ઘર્ષણ કરેલું છે. તેના ગંડસ્થળના ઘણા ઘસાવાથી આ મુનિના શરીરમાં તેના મદનો સુગંધ પ્રસરેલો છે, તેથી આ જમરાઓ તેમને દંશ કરે છે; તથાપિ મુનિએ પરિપહને સહન કરે છે, સ્થિર પાદવાળા પર્વતની જેમ આ મહાત્માને તે ઉન્મત્ત હાથી પણ ધ્યાનથી ચલિત કરી શક્યો નથી, આવા મુનિ માર્ગમાં કોઈ પુણ્યયોગે જ આપણા જોવામાં આવેલા છે.” તે સાંભળી નિષધરાજને શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ, જેથી પુત્ર અને પરિવાર સહિત પ્રાપ્ત થયેલા ઉત્તમ તીર્થની જેમ તે મુનિને સેવવા લાગ્યો. પછી નિષધ રાજા, સ્ત્રી સહિત નળ, કુખર અને બીજાઓ તેમને નમી, સ્તવી અને મદના ઉપદ્રવ રહિત કરીને આગળ ચાલ્યા. અનુક્રમે કૌશલાનગરીના પરિસરમાં આવ્યા એટલે નળે દ્વદંતીને કહ્યું, ‘દેવી ! જુઓ આ જિનચૈત્યોથી મંડિત અમારી રાજધાની આવી.’ તત્કાળ દ્વદંતી મેઘના દર્શનથી મયૂરીની જેમ તે ચૈત્યોના દર્શન માટે અતિ ઉત્કંઠિત થઈ. તેણે કહ્યું કે, ‘મને ધન્ય છે કે જેણે નળરાજને પતિપણે પ્રાપ્ત કર્યા છે; હવે તેમની રાજધાનીમાં રહેલા આ જિનચૈત્યોને હું પ્રતિદિન વંદના કરીશ.’

નિષધરાજએ જેમાં તારણાદિકથી સર્વત્ર મંગળાચાર આરંભેલા છે એવી પોતાની નગરીમાં શુભ દિવસે તેમણે પ્રવેશ કર્યો. પછી ત્યાં રહીને નળ અને દ્વદંતી સ્વેચ્છાએ વિહાર કરવા લાગ્યા. તેઓ કોઈ વાર હંસ હંસીની જેમ જળક્રીડા કરતાં હતાં, કોઈવાર પરસ્પર પ્રચલિત એવી એક એકની ભુજવડે હૃદયને દળાવીને હીંચકાના સુખને અનુભવતાં હતાં, કોઈવાર ગુંથેલા એવા અતિ સુગંધી પુષ્પોથી એક બીજાના કેશપાસને વિચિત્ર રીતે પૂરતાં હતાં, કોઈવાર બંધમોક્ષમાં ચતુર અને ગંભીર હૃદયવાળાં તેઓ અનાકુળપણે અક્ષદ્યૂત રમતાં હતાં, અને કોઈવાર આતોઘ અને તંતીવાદને અનુક્રમે વગાડતો નળકુમાર એકાંતમાં દ્વદંતીને નૃત્ય કરાવતો હતો. આ પ્રમાણે નળ અને દ્વદંતીએ અહર્નિશ અવિચુક્ત રહી વનવી ક્રીડાઓ વડે કેટલોક કાળ નિર્ગમન કર્યો.

અન્યદ્વા નિષધરાજએ નળને રાજ્ય ઉપર અને કુખરને યુવરાજપદ ઉપર સ્થાપન કરીને વ્રત ગ્રહણ કર્યું. પછી નળરાજ પ્રજાને પ્રજવત્ (પુત્ર પુત્રીવત્) પાળવા લાગ્યો; અને સર્વદ્વા પ્રજાના સુખે સુખી અને પ્રજાના દુઃખે દુઃખી રહેવા લાગ્યો. બુદ્ધિ અને પરાક્રમથી સંપન્ન અને શત્રુ રહિત એવા નળરાજને ભુજપરાક્રમથી વિજય કરવાને કોઈ પણ બીજો ભૂપતિ સમર્થ થયો નહીં. એક વખતે નળરાજએ પોતાના કમાગત સામંત વિગેરે બોલાવીને પૂછ્યું

કે, ‘હું’ પિત્રોપાર્જિત ભૂમિ ઉપર રાજ્ય કરું છું’ કે તેથી અધિક ભૂમિ ઉપર રાજ્ય કરું છું’ તે કહો.’ તેઓ બોલ્યા-‘તમારા પિતા નિષધ રાજ્યએ તો ત્રીજે અંશે ઉણા એવા આ ભરતાર્ધને ભોગવ્યું હતું, અને તમે તા બધા ભરતાર્ધને ભોગવો છો; તેથી પિતાથી પુત્ર અધિક થાય તે યુક્ત જ છે. પણ આપને એટલું જણાવવાનું છે કે, અહીંથી બસો યોજન ઉપર તક્ષશિલા નામે નગરી છે, તેમાં કદંબ નામે રાજ છે, તે તમારી આજ્ઞાને માનતો નથી. અર્ધ-ભરતના વિજયથી ઉત્પન્ન થયેલા તમારા યશસ્વ ચન્દ્રમાં તે એક દુર્વિનીત રાજા માત્ર કલંક-ભૂત છે. આપે અંશમાત્ર વ્યાધિની જેમ પ્રમાદવડે તેની ઉપેક્ષા કરી તેથી તે રાજા હાલ શક્તિમાં વધી પડવાથી કબ્જાધ્ય થઈ પડ્યો છે. પણ હે મહાબાહો ! તમે તેના ઉપર શોષથી કઠોર એવું મન કર્યું છે, તો તે પર્વત ઉપરથી પડેલા ઘડાની જેમ અવશ્ય વિશી-ર્ણુ થઈ ગયેલો છે એમ સંશયરહિત અમારું માનવું છે; માટે પ્રથમ એક હૂત મોકલી તેને જણાવો એટલે પ્રણિપાતમાં કે દંડમાં તેની જે ઇચ્છા હશે તે જણાશે.’ આ પ્રમાણેનાં સામંતાનાં વચનથી નળરાજાએ દ્રઢતામાં મહાગિરિ જેવા એક હૂતને સમજાવીને મોટા સૈન્ય સાથે ત્યાં મોકલ્યો. ગરૂડની જેવો દુર્ધર તે હૂત ત્વરાએ ત્યાં પહોંચ્યો અને પોતાના સ્વામી ન લાજે તેમ તેણે કદંબ રાજાને કહ્યું કે ‘હિ રાજે’દ્ર ! શત્રુરૂપ વનમાં દાવાનળ જેવા મારા સ્વામી નળરાજાની સેવા કરો, અને વૃદ્ધિ પામે, તમારા તેજનો વધ કરો નહીં. તમારી કુળદેવીથી અધિષ્ઠિત થયેલાની જેમ હું તમને હિતવચન કહું છું કે નળરાજાની સેવા કરો; વિચારો, જરા પણ મુંઝાશો નહીં.’ હૂતનાં આવાં વચન સાંભળીને અંદ્રકળાને રાહુની જેમ દંતાગ્રથી હોઠને ડંસતો કદંબ પોતાને ભૂલી જઈને પોતાની સામું જોયા વિના આ પ્રમાણે બોલ્યો-‘અરે હૂત ! શું નળરાજા મૂર્ખ છે, ઉન્મત્ત છે કે શું વાચકો થઈ ગયો છે કે શત્રુરૂપી મોથમાં વરાહ જેવા મને બીલકુલ જાણતો નથી ? અરે હૂત ! શું તારા રાજ્યમાં કોઈ કુળમંત્રીઓ પણ નથી કે જેઓએ આ પ્રમાણે મારો તિરસ્કાર કરતાં નળરાજાને અટકાવ્યો નહીં ? હે હૂત ! તું સત્વર જા, જો તારો સ્વામી રાજ્યથી કંટાળ્યો હોય તો ભલે, તે યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થાય, હું પણ તેના રણને અતિથિ થવાને તૈયાર છું.’ હૂત તરત જ ત્યાંથી નીકળી, નળરાજા પાસે આવીને તેનાં અહંકારી વચનો બજાવતાં નળરાજાને કહી સંભળાવ્યાં. પછી મોટા અહંકારના પર્વતરૂપ તક્ષશિલાના રાજા કદંબ ઉપર નળરાજાએ મોટા આડંબરથી ચઢાઈ કરી. પરાક્રમી હાથીઓ વડે જાણે બીજા કીલ્લાવાળી હોય તેમ તક્ષશિલા નગરીને પોતાની સેનાથી ઘેરી લીધી. તે જોઈ કદંબ રાજા પણ તૈયાર થઈને મોટા સૈન્ય સાથે બહાર નીકળ્યો. “કેશરીસિંહ શુહાદાર પાસે કોઈનું ગમતાગમન સહન કરી શકતો નથી.”

પછી કોઈથી અરૂણ નેત્ર કરતા પ્રચંડ તેજવાળા ચોદાઓ બાણબાણી યુદ્ધથી આકાશમાં મંડપ કરતા પરસ્પર યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. તે જોઈને નળે કદંબ રાજાને કહ્યું, ‘અરે ! આ હાથી વિગેરેને મારી નખાવવાનું શું કારણ છે ? આપણે બન્નેજ શત્રુઓ છીએ, તો આપણે જ દ્રંદ્ર યુદ્ધ કરીએ.’ પછી નળ અને કદંબ જાણે બે જંગમ પર્વતો હોય તેમ ભુજયુદ્ધ વિગેરે દ્રંદ્રયુદ્ધથી યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. ગર્વાંધ કદંબે નળ પાસે જે જે યુદ્ધની માગણી કરી તે તે બધા યુદ્ધોમાં વિજયી નળે તેને હરાવી દીધો. તે વખતે કદંબે વિચાર કર્યો કે ‘આ મહા પરાક્રમી નળરાજાની સાથે મેં બરાબર ક્ષાત્રવ્રત તોળી લીધું, હવે તેણે મને મૃત્યુકોટીમાં પમાડ્યો છે, માટે પતંગની જેમ (તેના પરાક્રમરૂપ અસિમા) પડીને શા માટે મરી જવું ? તેથી હું અહીંથી પલાયન કરીને વ્રત ગ્રહણ કરું.’ “જો પરિણામ નિર્મળ આવતું હોય તો

પલાયન કરવું' પણ શ્રેષ્ઠ છે." મનમાં આવો વિચાર કરી કદંબે ત્યાંથી પલાયન કરી વિરક્ત થઈ તત્કાળ વ્રત ગ્રહણ કર્યું; અને પ્રતિમાએ (કાયોત્સર્ગ ધ્યાને) રહ્યા. કદંબને વ્રતધારી બેઠા ને નળે કહ્યું કે, 'અહીં તો હું તમને જીતી ગયો છું; પણ હવે બીજી પૃથ્વીમાં (મુનિ-પણામાં) આસક્ત થઈને તમે ક્ષમાને છોડશો નહીં. કેમકે તમે વિજયને ઇચ્છનારા છો.' મહાવ્રતધારી અને ધીર એવા તે કદંબ મુનિએ નળરાજને કાંઈપણ ઉત્તર આપ્યો નહીં; કેમકે નિઃસ્પૃહને રાજાનું પણ શું કામ છે ?' આથી નળે કદંબમુનિની પ્રશંસા કરી, તેના સત્વથી પ્રસન્ન થઈને શિર કપાવ્યું; અને પુત્ર જયશક્તિને તેના રાજ્ય ઉપર બેસાડ્યો. પછી બધા રાજાઓએ મળી વસુદેવની જેમ સર્વ રાજાઓને જિતનાર નળરાજને ભરતાર્ધ-પતિપણનો અભિષેક કર્યો. ત્યાંથી કોશલદેશના અધિપતિ કોશલ નગરીમાં આવ્યા, ત્યાં ભક્તિ-કુશળ સર્વ રાજાઓએ આવી તેને ભેટ ધરી. ખેચરોની સ્ત્રીઓએ પણ જેનું બળ ગાયેલું છે એવો નળરાજ દવદંતી સાથે કોડા કરતો ચિરકાળ પૃથ્વીપર શાસન કરવા લાગ્યો.

તેનો અનુજ બંધુ કુબેર કે જે કુળમાં અંગારા જેવો અને રાજ્યલુબ્ધ હતો, તે સત્પાત્રના છિદ્રને ડાકણ ગુપ્તે તેમ નળરાજનાં છિદ્રને શોધવા લાગ્યો. નળરાજ સદા ન્યાયવાનુ હતો તથાપિ તેને દૂત રમવા ઉપર વિશેષ આસક્તિ હતી. "ચંદ્રમાં પણ કલંક છે. કેઈ કેકાણે રત્ન નિષ્કલંક હોતાંજ નથી." હું આ નળ પાસેથી સર્વ પૃથ્વી દૂત રમીને જીતી લઉં' એવા નહારા આશયથી તે કુબેર હમેશાં પાસાથી નળને રમાડતો હતો. તેઓ બંને પાસદૂતથી બહુ કાળ રમ્યા, તેમાં ડમરૂક મણિની જેમ એક બીજાનો વિજય થયા કરતો હતો.

એક વખતે નળરાજ કે જે દૂતકીડામાં બંધ મોક્ષ કરવામાં ચતુર હતો, તે પણ દૈવદોષથી કુબેરને જીતવાને સમર્થ થઈ શક્યો નહીં. નળે પોતાનો પાસો જે અનુકૂલ પડવો ધારેલો તે પણ વિપરીત પડવા લાગ્યો, અને કુબેર વારંવાર તેની સોગંદીઓ મારવા લાગ્યો. નળરાજ ધીમે ધીમે ગામડાં, કર્ખટ અને ખેડુતી કસબા વિગેરે દૂતમાં હારી ગયો; અને ગ્રીષ્મ કાળમાં જળવડે સરોવરની જેમ તે લક્ષ્મીવડે હીણ થવા લાગ્યો. જ્યારે આટલી હાનિ થયા છતાં પણ નળે દૂતકીડા છોડી નહીં ત્યારે બધા લોકો ખેદ પામવા લાગ્યા અને કુબેર પોતાની ઇચ્છા પૂરાવાથી ઘણો હર્ષ પામવા લાગ્યો. સર્વ લોકો નળના અનુરાગી હતા, તેથી તેઓ હાહાકાર કરવા લાગ્યા. એ હાહાકાર સાંભળીને દવદંતી પણ ત્યાં આવી. તેણે નળને કહ્યું, "હે નાથ ! હું તમને પ્રાર્થના કરી કહું છું કે મારી ઉપર પ્રસન્ન થાઓ અને દૂતકીડા છોડી દો. એ પાસા તમારા વૈરીની જેમ દ્રોહ કરનારા છે. બુદ્ધિમાનોને વેશ્યા-ગૌમનની જેમ દૂત કીડામાત્ર હોય છે પણ પોતાના આત્માને અંધકાર આપનારી તે દૂત-કીડાનું તેઓ આમ અતિ સેવન કરતા નથી. આ રાજ્ય અનુજ બંધુ કુબેરને સ્વયમેવ આપી દેવું તે સારું છે, પણ 'મે' તો તેની પાસેથી બળાત્કારે રાજ્યલક્ષ્મી લઈ લીધી છે' એવો એ અપવાદ બોલે તેમ કરશો નહીં. હે દેવ ! જે આ પૃથ્વી સેંકડો યુદ્ધ કરીને મેળવેલી છે, તે એક દૂતકીડામાં કુટેલા પ્રવાહનો જેમ સહજમાં ચાલી જાય છે, તે મને ઘણું દુઃખ આપે છે.' દવદંતીની આ વાણી દશમી મહાવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા હસ્તીની જેમ નળરાજએ સાંભળી નહિ અને તેને દૃષ્ટિએ બેઠું પણ નહિ. જ્યારે પતિએ તેની અવજ્ઞા કરી ત્યારે રોતી રોતી કુલપ્રધાનો પાસે આવી અને કહ્યું કે, 'આ નળરાજને તમે દૂતથી અટકાવો.' સન્નિપાતવાળા માણસને ઔપધની જેમ તે પ્રધાનોનાં વચનોએ પણ નળરાજ-ને જરા પણ અસર કરી નહીં. ભૂમિને હારી જનાર તે નળરાજ અનળ-અગ્નિ જેવો થઈ ગયો. પછી દવદંતી સહિત બધું અંતઃપુર પણ હારી ગયો. એ પ્રમાણે સર્વસ્વ હારી ગયા

પછી જાણે દીક્ષા લેવા ઈચ્છતો હોય તેમ તેણે અંગ ઉપરથી સર્વ આભૂષણો વિગેરે પણ હારીને છોડી દીધાં. પછી કુખરે કહ્યું, ‘હે નળ ! તું સર્વસ્વ હારી ગયો છે, માટે હવે અહિં રહીશ નહીં. મારી ભૂમિ છોડી દે, કેમકે તને તો પિતાએ રાજ્ય આપ્યું હતું અને મને તો દૂતના પાસાએ રાજ્ય આપ્યું છે.’ તેનાં આવાં વચનો સાંભળીને ‘પરાક્રમી પુરૂષોને લક્ષ્મી દૂર નથી માટે તું જરા પણ ગર્વ ધરીશ નહિ.’ આ પ્રમાણે કહેતો નળ માત્ર પહેરેલાં વસ્ત્ર સહિતજ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો. તે વખતે દ્વદ્વંતી તેની પછવાડે જવા લાગી. તેને જોઈ કુખર ભયંકર શબ્દો બોલ્યો—“અરે સ્ત્રી ! તને દૂતકોડામાં હું જીત્યો છું, માટે તું ક્યાં જાય છે ! તું તો મારા અંતઃપુરને અલંકૃત કર,” તે સમયે મંત્રી વિગેરેએ દુરાશય કુખરને કહ્યું કે, “એ મહાસતી દ્વદ્વંતી બીજા પુરૂષની છાયાનો પણ સ્પર્શ કરતી નથી, માટે તે મહાસતીને તું જતાં અવરોધ કર નહીં. બાળક પણ જાણે છે કે જ્યેષ્ઠ બંધુની સ્ત્રી માતા સમાન છે, અને જ્યેષ્ઠ બંધુ પિતા સમાન છે. તે છતાં જો તું બાળકારે તેમ કરીશ તો એ મહાસતી ભીમસુતા તને બાળીને ભસ્મ કરી નાખશે. “સતીઓને કાંઈપણ મુશ્કેલ નથી.” માટે એ સતીને કોપાવીને અનર્થ વહોરી લે નહીં, પણ પતિની પછવાડે એ સતીને ઉલટી ઉત્સાહિત કર. વળી તને જે ગામ નગરાદિ સર્વ મળ્યું છે તેથી સંતુષ્ટ થા, અને આ નગરાજને પાથેપ સાથે એક સારથી સહિત રથ આપ.” મંત્રીઓનાં વચનથી કુખરે દ્વદ્વંતીને નળની સાથે જવા દીધી, અને પાથેપ સાથે સારથીયુક્ત એક રથ આપવાં માંડ્યો. તે વખતે નળે કહ્યું કે ‘ભરતાર્ધના વિજયથી જે લક્ષ્મી મેં ઉપાર્જન કરી હતી તેને આજે હું કીડામાત્રમાં છોડી દઉં છું; તો પછી મારે એક રથની સૃષ્ટિ શી ? માટે મારે રથ જાઈતો નથી.’ તે વખતે મંત્રીઓએ કહ્યું કે—“હે ! રાજેન્દ્ર ! અમે તમારા ચિરકાળના સેવકો છીએ, તેથી તમારી સાથે આવવા ઈચ્છીએ છીએ, પણ આ કુખર અમને અટકાવે છે. આ તમારો અનુજ બંધુ છે અને તમે તેને રાજ્ય આપ્યું છે, તેથી હવે અમારે તે ત્યાગ કરવા યોગ્ય પણ નથી, કેમકે અમારો એવો કંમ છે કે ‘આ વંશમાં જે રાજા થાય તેની અમારે સેવા કરવી.’ તેથી હે મહાભુજ ! અમે તમારી સાથે આવી શકતા નથી. આ વખતે તો આ દ્વદ્વંતી જ તમારી ભાગ્ય મંત્રી, મિત્ર અને સેવક જે ગણે તે છે. સતીવ્રતને અંગીકાર કરનાર અને શિરિષના પુષ્પ જેવી કોમળ આ દ્વદ્વંતીને માર્ગમાં પગે ચાલતી તમે શી રીતે લઈ જશો ? સૂર્યના તાપથી જેની રેતીમાંથી અગ્નિના તણખા નીકળે છે તેવા માર્ગમાં કમળ જેવા કોમળ ચરણોવડે આ સતી શી રીતે ચાલી શકશે ? માટે હે નાથ ! આ રથને ગ્રહણ કરીને અમારી ઉપર અનુગ્રહ કરો. તમે દેવી સાથે આ રથમાં બેસો, તમારો માર્ગ કુશળ થાઓ અને તમારું કલ્યાણ થાઓ.”

આ પ્રમાણે પ્રધાન પુરૂષોએ વારંવાર પ્રાર્થના કરી એટલે નગરાજ દ્વદ્વંતી સાથે રથમાં બેસીને નગરખંડાર નીકળ્યો. જાણે સ્નાન કરવા તૈયાર થઈ હોય તેમ એક વસ્ત્ર પહેરીને જતી દ્વદ્વંતીને જોઈ બધી નગરસ્ત્રીઓ અશ્રુજળથી કાંચળીઓને આર્દ્ર કરતી રેવા લાગી. નગરાજ નગરની મધ્યમાં થઈને ચાલ્યો જતો હતો, તે વખતે દિગ્ગજના આલાન-સ્તંભ જેવો પાંચસો હાથ ઊંચો એક સ્તંભ તેના જોવામાં આવ્યો. તે વખતે રાજ્યજાટ થવાના દુઃખને જાણે ન જાણતો હોય તેમ કૌતુકથી તેણે કદલીસ્તંભને ઉપાડે તેમ લીલામાત્રમાં તે સ્તંભ ઉપાડી લીધો અને પાછો તેને ત્યાંજ આરોપણ કર્યો. જેથી તેણે ઉડાડીને બેસાડવારૂપે રાજાઓનાં વ્રતને સત્ય કરી બતાવ્યું તે જોઈ નગરજનો કહેવા લાગ્યા કે “અહો ! આ નગરાજનું કેવું બળ છે ? આવા બળવાન પુરૂષને પણ આવું દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે

૧ જે કોઈ આજ્ઞા ન માને તો પ્રથમ તેને રાજ્યથી ઉડાડી મૂકવો અને પાછો આજ્ઞા માને કે તરત રાજ્યલોભ ન કરતાં તેનું રાજ્ય તેને સોંપી દેવું એવો ક્ષત્રી રાજાઓનો ચાલ્યો આવતો ધર્મ છે.

તે બેતાં દૈવદંડજાળ બગવાનું છે એવો નિર્ણય થાય છે. પૂર્વે બાલ્યવયમાં પણ નળરાજ સમીપના પર્વતના ઉદ્ધાનમાં કુબર સહિત કીડા કરતા હતા, તે વખતે સાંનરતનના મહાનિધિ કોઈ મહર્ષિ આવ્યા હતા, તેમણે કહ્યું હતું કે ‘આ નળ પૂર્વે જન્મમાં મુનિને આપેલા ક્ષીરદાનના પ્રભાવથી ભરતાર્ધનો પતિ થશે. આ નગરીમાં રહેલા પાંચસો હાથ જીંઘા સ્તંભને જે ચળાવશે તે અવશ્ય ભરતાર્ધનો પતિ થશે, અને નળરાજ જીવતાં આ કોશલાનગરીનો કોઈ બીજો અધિપતિ થશે નહીં’. તે મુનિના આ પ્રમાણે કહેલા ભવિષ્યમાં ભરતાર્ધના સ્વામી થવું અને આ સ્તંભનું ઉગેડવું એ બે વાત તો મળતી આવી છે, પણ કુબર કોશલાનો રાજા થવાથી ત્રીજી વાત મળતી આવતી નથી, પરંતુ જેની પ્રતીતિ આપણે નજરે બોઈ છે તે મુનિની વાણી અન્યથા થશે નહીં, કેમકે હવું કુબર સુખે રાજ્ય કરશે કે નહીં તે કોણ બાંહે છે ? કદી પાછા નળરાજ જ અહીં રાજા થઈ જાય; માટે એ પુણ્યસ્ત્રોત્ર નળરાજનું પુણ્ય સર્વથા વૃદ્ધિ પામે.” આ પ્રમાણે લોકોનાં વચનો સાંભળતો અને દવદંતીનાં અશ્રુથી રથને સ્નાન કરાવતો નળ રાજ કોશલાનગરીને છોડીને ચાલી નીકળ્યો.

આગળ જતાં નળે દવદંતીને કહ્યું કે ‘હિ દેવી ! આપણે ક્યાં જઈશું ? કારણ કે સ્થાનનો ઉદ્દેશ ક્યાં વગર કોઈ પણ સચેતન પ્રાણી પ્રવૃત્તિ કરતું નથી.’ દવદંતી બોલી ‘દર્ભના અગ્રભાગ જેવી બુદ્ધિવાળા હે નાથ ! આપણે કુંડિનપુરે ચાલો, ત્યાં મારા પિતાના અતિથિ થઈને તેના ઉપર અનુગ્રહ કરો.’ તેનાં વચનથી નળે આશા કરી એટલે ભક્તિના આશ્રય રૂપ સારથીએ કુંડિનપુરની દિશા તરફ ઘોડાને ચલાવ્યા. આગળ ચાલતાં એક ભયંકર અટવી આવી, જેમાં વાઘોના ધુતકારથી ગિરિઓની ગુહા ઘોર દેખાતી હતી, સપોથી તે ભયંકર હતી, સેંકડો શીકારી પ્રાણીઓથી વ્યાપ્ત હતી, ચોર્યાકર્મ કરનાર ભિલ્લોથી ભરપૂર હતી, સિંહોએ મારેલા વનહસ્તીઓના દાંતથી જેની ભૂમિ ઢંતુર થયેલી હતી અને યમરાજના કીડાસ્થાન જેવી તે અટવી લાગતી હતી. આ અટવીમાં નળરાજ આવ્યા એટલે આગળ જતાં કણ્ઠુ સુધી ખેંચેલા ધનુષ્યને ધરતા યમરાજના હાથ જેવા પ્રચંડ ભિલ્લો તેના બેવામાં આવ્યા. તેઓમાં કોઈ મધપાનગોષ્ઠીમાં તત્પર હોય તેમ નાચતા હતા, કોઈ એકઠાં હાથીની જેવા દેખાતા શીંગડાને વગાડતા હતા, કોઈ રંગભૂમિમાં પ્રથમ નટો કરે તેમ કલકલ શબ્દ કરતા હતા, કોઈ મેઘ જળવૃષ્ટિ કરે તેમ બાણવૃષ્ટિ કરતા હતા, અને કોઈ મહૂની જેમ બાહુબલ કરવાને કરારક્ષેપ કરતા હતા. એ સર્વેએ એકઠા થઈને હાથીને ધાનોની જેમ નળરાજને ઘેરી લીધો. તેમને બોઈ નળ શીઘ્ર રથમાંથી ઉતરી, મ્યાનમાંથી તલવાર કાઢી તેને નર્તકીની જેમ પોતાની મુષ્ટિરૂપ રંગભૂમિમાં નચાવવા લાગ્યો. તે બોઈ દવદંતી રથમાંથી ઉતરી અને તેણે હાથ પકડી નળને કહ્યું, ‘સસલા ઉપર સિંહની જેમ આ લોકો ઉપર તમારે આક્ષેપ કરવો સુક્ત નથી. આ પણ જેવા લોકો ઉપર વાપરવાથી તમારી તલવાર કે જે ભરતાર્ધની વિજયલક્ષ્મીની વાસભૂમિ છે તેને ઘણી શરમ લાગશે.’

આ પ્રમાણે કહીને દવદંતીએ મંડળમાં રહેલી માંત્રિકી સ્ત્રીની જેમ પોતાના મનોરથની સિદ્ધિને માટે વારંવાર હુંકાર કરવા માંડ્યા. તે હુંકાર ભિલ્લ લોકોના કણ્ઠમાં પ્રવેશ કરતાં તરતજ તેના પ્રભાવથી તીક્ષ્ણ લોહની સોય જેવા (મર્મભેદી) થઈ પડ્યા તેથી સર્વ ભિલ્લો ગાભરા બની જઈને દશે દિશાએ નાસી ગયા. તેમની પછવાડે આ રાજદંપતી એવાં દોડ્યાં કે જેથી રથથી ઘણા દૂર થઈ પડ્યાં. તેવામાં બીજા ભિલ્લો આવીને તે રથને હરી ગયા. “જ્યારે દૈવ વાંકો હોય ત્યારે પુરૂષાર્થ શું કરી શકે ?” પછી એ ભયંકર અટવીમાં નળરાજ દવદંતીનો હાથ પકડીને પાણિચહણના ઉત્સવને સ્મરણ કરાવતો ચારે તરફ ભ્રમવા

લાગ્યો. કાંટા ભોંકાવાને લીધે વૈદહીના ચરણમાંથી નીકળતા રૂઢિરતા બિંદુઓથી તે અરણ્યની ભૂમિ ઈંદ્રોપમથા હોય તેવી થઈ ગઈ. પૂર્વે નગરાબ્દનું જે વસ્ત્ર વૈદહીના મસ્તકપર પટ્ટરાણીપણના પટ્ટબંધ માટે થતું હતું, તે વસ્ત્રને ફાડી ફાડીને અત્યારે નગરાબ્દ તેના ચરણના પટ્ટબંધ કરતો હતો. અર્થાત્ તેના પગે પાટા બાંધતો હતો. આ પ્રમાણે આલતાં થાકી જવાથી વૃક્ષ તળે બેઠેલી ભીમસુતાને નગરાબ્દ પોતાના વસ્ત્રના છેડાને પાંખો કરી પવન નાંખવા લાગ્યો, અને પલાશનાં પાંદડાઓનો પડીઓ કરી તેમાં જળા લાવી તૃપિત થયેલી તે રમણીને પાંજરામાં પડેલી સારિકાની જેમ જળપાન કરાવ્યું. તે વખતે વૈદહીએ નગરાબ્દને પૂછ્યું કે ‘હે નાથ ! આ અટવી હજુ કેટલી છે ? કેમકે આ દુઃખથી મારું હૃદય દ્વિધા થવાને માટે કંપાયમાન થાય છે.’ નળે કહ્યું—‘પ્રિયે ! આ અટવી સો યોજનની છે, તેમાં આપણે પાંચ યોજન આવ્યા છીએ, માટે ધીરજ રાખ.’ આવી રીતે તેઓ વાર્તા કરતા અરણ્યમાં ચાલ્યા જતાં હતાં, તેવામાં બંને સંપત્તિની અનિત્યતા સૂચવતો હોય તેમ સૂર્ય અસ્ત પામી ગયો. તે સમયે બુદ્ધિમાન નળે અશોકવૃક્ષનાં પદ્મલેપો એકઠાં કરી તેનાં ડીંટ કાઢી નાખી દવદંતીને માટે તેની શય્યા બનાવી. પછી તેણે કહ્યું, ‘પ્રિયે ! શયન કરી આ શય્યાને અલંકૃત કરો અને નિદ્રાને અવકાશ આપો, કારણ કે નિદ્રા દુઃખનું વિસ્મરણ કરાવનાર એક સંખી છે.’ વૈદહી બોલી—‘હે નાથ ! અહીંથી પાશ્વર્ય દિશા તરફ નજીકમાં ગાયોનો ભંભારવ સંભળાય છે, તેથી ત્યાં કોઈ ગામ હોય એમ લાગે છે, માટે ચાલો જરા આગળ ચાલી તે ગામમાં આપણે જઈએ, અને ત્યાં સુખે સૂઈને રાત્રિ નિર્ગમન કરીએ.’ નળે કહ્યું, અરે ભીરૂ ! એ ગામ નથી પણ તાપસોનાં આશ્રમ છે, અને તેઓ અશુભોદયના સંયોગથી સદા મિથ્યાદષ્ટિ છે. હે કૃશોદરિ ! એ તાપસોની સંજતિથી કાંજીવડે મનોરમ દુધની જેમ ઉત્તમ સમક્રિત વિનાશ પામે છે, માટે તું અહીંજ સુખે સૂઈ જા. ત્યાં જવાનું મન કર નહીં. અંતઃપુરના રક્ષક નાજરની જેમ હું પોતે તારો પહેરેગીર થઈને રહીશ.’ પછી નળે તે પદ્મલેપશય્યા ઉપર પોતાની પ્યારીને ઓછડવાળી તળાઈનું સ્મરણ કરાવતાં પોતાનું અર્ધ વસ્ત્ર પાથર્યું. પછી અર્ધાંત દેવને વંદના કરી અને પાંચ નમસ્કારનું સ્મરણ કરી ગંગાના તટ પર હંસની જેમ વૈદહીએ તે પદ્મલેપશય્યા ઉપર શયન કર્યું. બ્યારે વૈદહીનાં નેત્ર નિદ્રાથી મુદ્રિત થયાં, તે વખતે નગરાબ્દને દુઃખસાગરના મોટા આવર્ત જેવી ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ. તે વિચારવા લાગ્યો કે—‘જે પુરૂષો સાસરાનું શરણું કરે છે, તેઓ અધમ નરકહેવાય છે, તો આ દવદંતીના પિતાને ઘેર આ નળ શા માટે જાય છે ? તેથી હવે હૃદયને વજ્ર જેવું કરી આ પ્રાણથી પણ અધિક એવી પ્રિયાને અહીં ત્યાગ કરી સ્વેચ્છાએ રંકની જેમ એકલો હું બીજે ચાલ્યો જાઉં. આ વૈદહીને શિયળના પ્રભાવથી કાંઈ પણ ઉપદ્રવ નહીં થાય, કારણ કે સતી સ્ત્રીઓને શિયળ એ તેના સર્વ અંગની રક્ષા કરનારો શાશ્વત મહામંત્ર છે.’ આવો વિચાર કરી છરી કાઢીને નળે પોતાનું અર્ધ વસ્ત્ર છેદી નાખ્યું અને પોતાના રૂઢિરથી દવદંતીના વસ્ત્ર ઉપર આ પ્રમાણે અક્ષર લખ્યા. “હે વિવેકી વામા ! હે સ્વચ્છ આશયવાળી ! વડના વૃક્ષથી અલંકૃત એવી દિશામાં જે માર્ગ છે તે વૈદહી દેશમાં જાય છે અને તેની વામ તરફનો માર્ગ કૌશલ દેશમાં જાય છે, માટે તે બંનેમાંથી કોઈ એક માર્ગ ચાલીને પિતા કે શ્રેષ્ઠને ઘેર તું જજે. હું તો તેમાંનાં કોઈ ઠેકાણે રહેવાને ઉત્સાહ ધરતો નથી.” આવા અક્ષરો લખી નિઃશબ્દ રૂઢન કરતો અને ચારની જેમ હળવે હળવે

ડગલાં ભરતો નળ ત્યાંથી આગળ ચાલ્યો. જ્યાં સુધી તે અદૃશ્ય થયો ત્યાં સુધી પોતાની બાંધી ગયેલી પ્યારીને ત્રીવાલંગથી જોતો જોતો ચાલવા લાગ્યો. તે વખતે તેણે વિચાર્યું કે ‘આવા વનમાં આ અનાથ બાળાને એકલી સુતી મૂકીને હું ચાલ્યો બહાર છું, પણ કદી જો કોઈ શુધાતુર સિંહ કે વ્યાઘ્ર આવીને તેનું લક્ષણ કરી જશે તો તેની શી ગતિ થશે? માટે હમણાં તો તેને દૃષ્ટિના વિષયમાં રાખી હું રાત્રિ પૂર્ણ થતાં સુધી તેની રક્ષા કરું; પ્રાતઃકાળે તે મારા બતાવેલા બે માર્ગમાંથી એક માર્ગે ચાલી જશે.’ આવો વિચાર કરી નળ અર્થબ્રષ્ટ થયેલા પુરૂષની જેમ તેજ પગલે પાછો ફર્યો. ત્યાં આવી પોતાની સ્ત્રીને પૃથ્વી પર આળોટતી જોઈ ફરીવાર વિચાર કરવા લાગ્યો. ‘અહા! આ દવદંતી એક વસ્ત્ર પહેરી માર્ગમાં સૂતી છે. જે નળરાજનું અંતઃપુર સૂર્યને પણ જોતું નહીં, તેની આ શી દશા? અરે મારાં કર્મના દોષથી આ કુલીન કાંતા આવી દશાને પામી છે, પણ હવે હું અભાગીઓ શું કરું? હું પાસે છતાં આ સુલોચના ઉન્મત્ત અથવા અનાથની જેમ ભૂમિ પર સૂતેલી છે, તથાપિ આ નળ અદ્યાપિ જીવે છે! જો હું આ બાળાને એકલી મૂકીશ તો પછી જ્યારે તે મુગ્ધા બંધત થશે ત્યારે જરૂર તે મારી સ્પર્ધાથી જ જીવિતમુક્ત થઈ જશે, માટે આ લક્ષ્મી રમણીને ડગીને બીજે જવા ઉત્સાહ આવતો નથી. હવે તો મારું મરણ કે જીવિત એની સાથે જ થાઓ. અથવા આ નરક જેવા અરણ્યમાં નારકીની જેમ હું એકલોજ અનેક દુઃખનો પાત્ર થાઉં, મેં તેણીના વસ્ત્રમાં જે આસા લખી છે, તેને જાણી એ મૃગાક્ષી પોતાની મેળે સ્વજનગૃહમાં જઈ લલે કુશલિની થાય.’ આવો વિચાર કરી નળ ત્યાં રાત્રી નિર્ગમન કરી પત્નીના પ્રબોધ (બંધન) સમયે ત્વરાથી ચાલતો અંતર્હિત (અદૃશ્ય) થઈ ગયો.

હવે અહીં રાત્રીના અવશેષ ભાગે વિકસિત કમળના સુગંધવાળો મૃદુ મૃદુ પ્રાતઃકાળનો પવન વાતો હતો, તે વખતે દવદંતીને એક સ્વપ્ન આવ્યું. જાણે ફાળેલા, પ્રકુલ્લિત અને ઘાટા પત્રવાળા આશ્રવૃક્ષ ઉપર ચઢી બ્રમરના શબ્દોને સાંભળતી તે ફળ ખાવા લાગી, તેવામાં કોઈ વનના હાથીએ અકસ્માત્ આવી તે વૃક્ષનું ઉન્મૂલન કર્યું, જેથી પક્ષીના ઇડાંની જેમ તે વૃક્ષની નીચે પડી ગઈ. આવા સ્વપ્નથી દવદંતી એકદમ જાગી ઊઠી; ત્યાં પોતાની પાસે નળરાજને દીઠા નહીં; એટલે યૂથથી બ્રહ્મ થયેલી મૃગલીની જેમ તે દશે દિશાઓમાં જોવા લાગી. તેણીએ વિચાર્યું કે ‘અહા! મારી ઉપર અનિવાર્ય દુઃખ અકસ્માત્ આવી પડ્યું, કારણ કે મારા પ્યારાએ પણ મને આ અરણ્યમાં અશરણ ત્યજી દીધી; અથવા રાત્રી વીતવાથી મારા પ્રાણેશ મુખ ધોવા અને મારે માટે જળ લાવવાને કોઈ જળાશયે ગયા હશે, અથવા તેના રૂપથી લુપ્ત થયેલી કોઈ એચરી તેને આગ્રહ કરી કીડા કરવા લઈ ગઈ હશે; પછી તેણીએ કોઈ કળામાં તેને જીતી લીધા હશે, અને તેમાં શેકાવાની હોડ કરેલી હોવાથી ત્યાં શેકાઈ ગયા હશે. આ તેના તે પર્વતો, તેનાં તે વૃક્ષો, તે જ અરણ્ય અને તેની તે જ ભૂમિ જોવામાં આવે છે, માત્ર એક કમળલોચન નળરાજને હું જોતી નથી.’ આ પ્રમાણે વિવિધ ચિંતા કરતી દવદંતીએ બધી દિશાઓ તરફ જોતાં પણ જ્યારે પોતાના પ્રાણતાથને જોયા નહીં ત્યારે તેણી પોતાના સ્વપ્નનો વિચાર કરવા લાગી કે ‘જરૂર મેં સ્વપ્નમાં જે આશ્રવૃક્ષ જોયું તે નળ રાજ, પુષ્પફળ તે રાજ્ય, ફળનો સ્વાદ તે રાજ્યસુખ અને બ્રમરાઓ તે મારો પરિવાર છે. જે વનના ગજેન્દ્રે આવી આશ્રવૃક્ષને ઉન્મેદ્યું તે દૈવે આવી મારા પતિને રાજ્યથી બ્રહ્મ કરીને પ્રવાસી કર્યા એમ સમજવું, અને હું વૃક્ષ ઉપરથી પડી ગઈ તે આ નળરાજથી વિખુટી પડી એમ સમજવું.

આ સ્વપ્નનો વિચાર કરતાં જરૂર હવે મારા પ્રાણેશ નળનું મને દર્શન થયું હુલ્લ છે.’ આ પ્રમાણે સ્વપ્નના અર્થને વિચારી તે બુદ્ધિમતી બાળાએ ચિંતવ્યું કે ‘મારું રાજ્ય અને પતિ બંને ગયાં.’ પછી તે તારલોચના લલનાએ મુક્તકંઠે લાંબા સ્વરથી રૂદન કરવા માંડ્યું. ‘હુદ્દશામાં પડેલી સ્ત્રીઓને ધૈર્ય ગુણ ક્યાંથી હોય?’ “અરે નાથ! તમે મને કેમ છોડી દીધી? શું હું તમને ભારરૂપ થઈ પડત? ‘સર્પ’ને પોતાની કાંચળીનો કદિ પણ ભાર લાગતો નથી.’ જો તમે મશ્કરી કરવાને કોઈ વેલના વનમાં સંતાઈ ગયા હો તો હવે પ્રકટ થાઓ, કેમકે લાંબા કાળ સુધી મશ્કરી કરવી તે પણ સુખને માટે થતી નથી. હે વન-દેવતાઓ! હું તમને પ્રાર્થું છું કે તમે મારા પર પ્રસન્ન થાઓ અને મારા પ્રાણેશને કે તેણે પવિત્ર કરેલા માર્ગને બતાવો. હે પૃથ્વી! તું પાકેલા કાકડીના ફળની જેમ જો ભાગે થઈ જા, કે જેથી હું તારા દીધેલા વિવરમાં પ્રવેશ કરી સુખી થાઉં.” આ પ્રમાણે વિલાપપૂર્વક રૂદન કરતી વૈદહી જળવડે નીકળી જેમ અશ્રુજળથી અરણ્યનાં વૃક્ષોને સિંચન કરવા લાગી, જળમાં કે સ્થળમાં, છાયામાં કે તડકામાં જાણે જવરાત્ હોય તેમ તે દવદંતીને નળરાજા વિના જરા પણ સુખ થયું નહીં.

પછી તે ભીમસુતા અટવીમાં ભમવા લાગી, તેવામાં વચ્ચના છેડા ઉપર લખેલા અક્ષરો તેના જોવામાં આવ્યા; એટલે તત્કાળ હર્ષથી નેત્ર વિકસ્વર કરીને તે વાંચવા લાગી. વાંચીને તેણીએ વિચાર્યું કે ‘જરૂર પ્રાણેશના હૃદયરૂપ પૂર્ણ સરોવરમાં હું હંસલી તુલ્ય છું, નહીં તો મને આવા આદેશરૂપ પ્રસાદનું સ્થાન શા માટે કરે? માટે આ પતિના આદેશને હું ગુરૂનાં વચનથી પણ અધિક માનું છું. આ આદેશ પ્રમાણે વર્તવાથી મારો આ લોક અતિ નિર્ભંગ થશે, માટે ચાલ, હું સુખવાસના કારણરૂપ પિતાને ઘેર જાઉં, પણ પતિ વિના સ્ત્રીઓને પિતૃગૃહે પણ પરાભવનું સ્થાન છે. જો કે મેં પ્રથમ પતિની સાથે જવાને ઇચ્છ્યું હતું, પણ તે યોગ બન્યો નહીં; પરંતુ હવે પતિની આજ્ઞાને વશ થઈને પિતૃગૃહે જવું એજ મુક્ત છે.’ આવો વિચાર કરી વૈદહીએ પેલા વડને માર્ગે ચાલવા માંડ્યું. જાણે નળરાજા સાથે હોય તેમ તેના અક્ષરોને જોતી જોતી તે માર્ગે ચાલી.

માર્ગમાં વ્યાધો મુખ ફાડી દવદંતીને ખાવાને ઉદ્યમવંત થતા હતા, પણ અગ્નિની જેમ તેની સમીપે જઈ શકતા નહીં. તે ત્વરાથી ચાલતી ત્યારે રાફડાના મુખમાંથી મોટા સર્પો નીકળતા, પણ જાણે મૂર્તિમાન જાંજીલી વિદ્યા હોય તેમ તેની પાસે જઈ શકતા નહીં. જેઓ ખીજ હાથીની શંકાથી પોતાની છાયાને પણ દાંતથી ભેદતા હતા એવા ઉન્મત્ત હાથીઓ પણ સિંહજીની જેમ તેણીથી દૂરના દૂર ઉભા રહેતા હતા. એવી રીતે માર્ગમાં ચાલતી વૈદહીને ખીજ કોઈ પણ ઉપદ્રવ થયા નહીં. “જે સ્ત્રી પતિવ્રતા હોય છે તેનું સર્વત્ર કુશળ થાય છે.” એ રાજરમણીના કેશ લિલ્લની સ્ત્રીની જેમ અત્યંત વિશંસ્થળ થઈ ગયા હતા, જાણે તરતમાં જ સ્નાન કર્યું હોય તેમ તેનું સર્વ અંગ પ્રસ્વેદ જળથી વ્યાપ્ત થયેલું હતું, માર્ગમાં કરીર અને બોરડી વિગેરે કંટકી વૃક્ષો સાથે ઘર્ષણ થવાથી તેના શરીરમાંથી ગુંદરવાળા સદ્લકી વૃક્ષની જેમ ચોતરફ રૂધિર નીકળતું હતું, અને શરીરપર માર્ગની રજ ચોંટવાથી જાણે ખીજ ત્વચાને ધરતી હોય તેવી દેખાતી હતી, તો પણ દાવાનળથી ત્રાસ પામેલી હાથણીની જેમ તે ત્વરાથી ચાલતી હતી, એવી રીતે ચાલતાં માર્ગમાં અનેક ગાડાં વિગેરેથી સંકીર્ણ એવો એક મોટી સમૃદ્ધિવાળો સાર્થ જાણે કોઈ રાજાની છાવણી હોય તેમ પડાવ કરીને પડેલો તેની દષ્ટિએ પડ્યો. તે ને જોઈ વૈદહીએ વિચાર્યું કે ‘આ કોઈ સાર્થ પડેલો જણાય છે, તે જો મને

અરણ્યરૂપ સાગરથી પાર ઉતારવા માટે વહાણરૂપ થઈ પડે તો ખરેખર મારા પુણ્યોદય ગણાય.' આવી ચિંતાથી તે જરા સ્વસ્થ થઈ, તેવામાં તો દેવસેનાને અસુરોની જેમ ચોરલોકોએ આવીને તે સંઘને ચોતરફથી ઘેરી લીધો. જાણે સર્વ આજુ ચોરમય ભીંત થઈ ગઈ હોય તેમ ચોતરફથી આવતી ચોરની સેનાને જોઈને સર્વ સાર્થજનો ભય પામી ગયા, કેમકે 'ધનવાનને ભયપ્રાપ્તિ સુલભ છે.' તે વખતે 'અરે સાર્થ નિવાસી જનો ! બીશો નહીં, બીશો નહીં.' આ પ્રમાણે તેમની કુળદેવીની જેમ દવદંતી બીચે સ્વરે બોલી. પછી તેણીએ ચોરોને કહ્યું, 'અરે દુરાશયો ! અહીંથી ચાલ્યા જાઓ, હું એ સંઘની રક્ષક છું, તેથી જ તમે કાંઈ પણ ઉપદ્રવ કરશો તો અનર્થ પામશો,' આ પ્રમાણે કહેતી દવદંતીને જાણે કે તે વાતલા હોય કે ભૂતપીડિત હોય તેમ માની ચોરોએ જરા પણ ગણી નહીં. એટલે કુંડિનપતિની દુહિતાએ સર્વ સાર્થજનોના હિતને માટે ચોરોના અહંકારને વિદારણ કરનારા ભયંકર હુંકાર શબ્દ કર્યા. વનને પણ બધિર કરે તેવા તેના હુંકારાથી ધતુબ્યના નાદવડે કાગડાની જેમ સર્વે ચોરલોકો તરકાળ નાસી ગયા. તે જોઈ સાર્થજનો કહેવા લાગ્યા કે 'આપણા પુણ્યથી ખેંચાઈને આ કોઈ દેવી આવેલ છે, તેણે ચોરલોકોના ભયથી આપણી રક્ષા કરી છે.' પછી સંઘપતિએ તેની પાસે આવી માતાની જેમ ભક્તિથી તેને પ્રણામ કર્યો અને પૂછ્યું કે તમે કોણ છો ? અને આ અરણ્યમાં કેમ ભરો છો ? એટલે દવદંતીએ અશ્રુચુક્ત નેત્રથી બાંધવની જેમ તે સાર્થવાહને નળરાજના ઘતથી માંડીને પોતાનો સર્વ વૃત્તાંત કહ્યો. તે સાંભળી સાર્થવાહ બોલ્યો—'હે ભદ્ર ! તમે મહોબાહુ નળરાજનાં પત્ની છો, તેથી મારે પૂજ્ય છો અને તમારાં દર્શનથી હું પુણ્યવાન થયો છું. તમે આ ચોરલોકોથી જે અમારી રક્ષા કરી છે તે ઉપકારથી અમે સર્વ તમારા વેચાણ થયેલા છીએ, માટે તમે આવીને અમારા આવાસને પવિત્ર કરો કે જેથી અમારાથી જે કાંઈ તમારી ભક્તિ અને તે કરીએ.' એમ કહી સાર્થપતિ તેને પોતાના પટચૂડ (તંબુ) માં લઈ ગયો અને ત્યાં દેવીની આરાધના કરે તેમ તેની સેવાભક્તિ કરવા લાગ્યો.

આ વખતે વર્ષાઋતુરૂપ નાટકની નાંદી જેવી ગર્જનાને વિસ્તારતો મેઘ અખંડ ધારાએ વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો. સ્થાને સ્થાને અવિચ્છિન્ન વહેતા પ્રવાહોથી નીકવાળા ઉદ્ધાનની જેમ બધી ભૂમિ દેખાવા લાગી. છળથી પૂર્ણ એવા નાના મોટા ખાડાઓમાં થતા દર્દુરના શબ્દોથી જાણે ઉપાંત ભૂમિર દર્દુર વાદ્યથી સંગીતમય હોય તેવી દેખાવા લાગી, બધા અરણ્યમાં વસાહોની સ્ત્રીઓના દોહડને પૂરનારો એવો કાદવ થઈ ગયો કે જે મુસાફરોના ચરણમાં મોચકપ્રાંક્યાને દર્શાવવા લાગ્યો. તેવી રીતે ત્રણ રાત્રી સુધી અવિચ્છિન્ન ઉચ વૃષ્ટિ થઈ. તેટલો વખત દવદંતી પિતાના ઘરની જેમ ત્યાં સુખે રહી. જ્યારે મેઘ વરસી રહ્યો ત્યારે મહાસતી ગૈદભીં સાથે છોડીને પાછી એકલી ચાલી નીકળી. નળ રાજાનો વિયોગ થયો તે દિવસથી ગૈદભીં ચતુર્થ વિગેરે તપમાં લીન થઈ હળવે હળવે માર્ગ નિર્ગમન કરતી હતી.

આગળ ચાલતાં ચમરાજનો જાણે પુત્ર હોય તેવો ભયંકરથી પણ ભયંકર એક રાક્ષસ તેના જોવામાં આવ્યો. તેના કેશ પીળા હતા, તેથી જાણે દાવાનળથી પ્રદીપ્ત પર્વત હોય તેવો દેખાતો હતો, અગ્નિજ્વાળા જેવી જિહ્વાથી સર્વના જેવું દાડણ અને વિકરાળ તેતું મુખ હતું, કર્તિકા જેવા ભયંકર તેના હાથ હતા, તાલ જેવા લાંબા ને કુશ તેના ચરણ

૧. એક જાતનું વાજિંત્ર.

૨. મોચીની ક્રિયા—પાદરક્ષક પહેરાવવા તે, અર્થાત્ કાદવથી જાણે પગમાં પગરખાં પહેર્યાં હોય તેવા દેખાવા લાગ્યા.

હતા, જાણે કાજળથીજ ઘડેલો હોય તેમ તે અમાવાસ્થાના અંધકાર જેવો શ્યામવર્ણી હતો અને તેણે વિકરાળ સિંહનું ચર્મ ઓઢ્યું હતું. એ રાક્ષસ વૈદલીને જોઈને બોલ્યો-‘ક્ષુધાથી કૃશ ઉદરવાળા મને ઘણે દિવસે આજે સારું ભક્ષ્ય પ્રાપ્ત થયું છે, માટે હવે તને સત્વર હું ભક્ષણ કરી જઈશ.’ તે સાંભળી નળપત્ની ભય પામી, પણ ધૈર્ય રાખીને બોલી કે, “અરે રાક્ષસ ! પ્રથમ મારું વચન સાંભળી લે, પછી તને જેમ રૂચે તેમ કર. જે જન્મે તેને મૃત્યુ તો જરૂર પ્રાપ્ત થવાનું છે, પણ જ્યાંસુધી તે કૃતાર્થ થયેલ ન હોય ત્યાંસુધી તેને મૃત્યુનો ભય છે, પણ હું તો જન્મથી માંડીને પરમ અહંતભક્ત હોવાથી કૃતાર્થજ છું, માટે તે ભય મને નથી, પણ તું પરસ્ત્રીનો સ્પર્શ કરીને નહીં અને મારો સ્પર્શ કરીને તો તું સુખી પણ થઈશ નહિં. હે મુઠાત્મા ! મારા આક્રોશથી તું હતો ન હતો થઈ જઈશ, માટે ક્ષણ વાર વિચાર કર.” આવું દવદંતીનું ધૈર્ય જોઈને રાક્ષસ ખુશી થયો. એટલે તેણે કહ્યું ‘ભદ્રે ! હું તારા ઉપર સંતુષ્ટ થયો છું, માટે કહે તારો શો ઉપકાર કરું ?’ વૈદલી બોલી-‘હે દેવચોનિ નિશાચર !’ જો તું સંતુષ્ટ થયો છે તો હું તને પૂછું છું કે મારે પતિનો સમાગમ ક્યારે થશે ?’ અવધિજ્ઞાનથી જાણીને તે રાક્ષસે કહ્યું ‘હે ચશસ્વિનિ ! જ્યારે પ્રવાસના દિવસથી બાર વર્ષ સંપૂર્ણ થશે ત્યારે પિતાને ઘેર રહેલી એવી તને તારો પતિ નળરાજ સ્વેચ્છાએ આવીને મળશે, માટે હમણાં ધીરજ રાખ. હે કલ્યાણી ! તું જો કહે તા તને અર્ધ નિમેષમાં તારા પિતાને ઘેર પહોંચાડી દઉં. શા માટે આ માર્ગે ચાલવાનો પ્રયાસ કરે છે ?’ દવદંતી બોલી-‘હે ભદ્ર ! તે નળના આગમનની વાત કરી તેથી હું કૃતાર્થ થઈ છું. હું પરપુરુષની સાથે જતી નથી, માટે જ, તારું કલ્યાણ થાઓ.” પછી તે રાક્ષસ પોતાનું જ્યોતિમય સ્વરૂપ બતાવી વિદ્યુતના રાશિની જેમ ક્ષણવારમાં આકાશમાં ઉડી ગયો.

હવે પોતાના પતિનો વિયોગ બાર વર્ષ સુધીનો જાણીને દવદંતીએ સતીત્વરૂપ વૃક્ષોનાં પદ્મવ જેવો આ પ્રમાણેનો અભિગ્રહ ધારણ કર્યો. “જ્યાં સુધી નળરાજ નહીં મળે ત્યાં સુધી રાતાં વસ્ત્રો, તાંબૂલ, આભૂષણો, વિલેપન અને વિકૃતિ^૨ પણ હું ગ્રહણ કરીશ નહીં.” આવો અભિગ્રહ લઈએ રમણીએ વર્ષાઋતુ નિર્ગમન કરવાને નિર્ભય થઈ એક ગિરિગુહામાં નિવાસ કર્યો. ત્યાં તેણીએ શ્રી શાંતિનાથનું મૂર્તિકામય બિંબ બનાવી પોતાના નિર્મળ હૃદયની જેમ ગુહાના એક ખુણામાં સ્થાપન કર્યું. પછી પોતે વનમાં જઈ સ્વયમેવ ખરી પડેલાં પુષ્પો લાવીને તે સોળમા તીર્થ^૩ કરની ત્રિકાળ પૂજા કરવા લાગી, અને એ આર્હતી^૩ અબળા ચતુર્થાદિ તપને પ્રાંતે બીજરહિત એવા પ્રાસુક ક્ષણવડે પારણું કરતી ત્યાં રહી.

હવે પેલા સાર્થવાહે જ્યારે પોતાના સાથમાં નળની પ્રિયાને જોઈ નહીં ત્યારે તે ‘તેણીનું કુશળ થાઓ’ એમ ચિંતવન કરતો તેને પગલે પગલે પાછળ આવ્યો. તે આ ગુહામાં આવ્યો ત્યાં તેણે સમાધિવડે અરિહંતાના બિંબનું પૂજન કરતી દવદંતીને જોઈ. વૈદલીને કુશળ જોઈ સાર્થવાહને હર્ષ થયો. પછી વિસ્મયથી નેત્ર વિકસિત કરી તેને નમીને તે ભૂમિ ઉપર બેઠો. દવદંતી અહંતપૂજન સમાપ્ત કરી સ્વાગત પ્રશ્ન પૂછી અમૃત જેવી મધુર વાણીવડે સાર્થવાહની સાથે વાત કરવા લાગી. આ વાર્તાના શબ્દ સાંભળી ત્યાં નજીક રહેનારા કેટલા-એક તાપસો મૃગલાંની જેમ ઉંચા કાન કરીને સત્વર ત્યાં આવ્યા. તે સમયે દુર્ધર જળ-

૧. નિશાચર-રાક્ષસ બે પ્રકારના હોય છે, દેવજાતિ અને મનુષ્યજાતિ. રાવણાદિક મનુષ્યજાતિના રાક્ષસ સમજવા.

૨. દૂધ, દહીં, ઘી, તેલ, ગ્રાણ અને પકવાન એ ૭ વિગયો. તે વિકૃતિ (વિકાર કરનારી) સમજવી.

૩. અરિહંતને માનનારી આવિકા.

ધારાથી પર્વત પર ટાંકણાથી તાડન કરતો હોય તેમ મેઘ વરસવા લાગ્યો. ભાલા જેવી મેઘધારાથી હણાતા તે તાપસો ‘હવે આપણે ક્યાં જઈશું? અને આ જળમાંથી કેમ ઉગરશું’ એમ બોલવા લાગ્યા. તિર્થંચ પ્રાણીઓની જેમ ‘ક્યાં નાસી જવું’ એવી ચિંતાથી આતુર થઈ ગયેલા તે તાપસોને બેઠે ભૈમીએ ‘તમે બીજો નહી’ એમ બોલે સ્વરે કહ્યું. પછી એક મર્યાદાકુંડ કરી એ ધુરંધર સતી આ પ્રમાણે મનોહર વાણી બોલી કે-‘જે હું ખરેખરી સતી હોઉં, સરળ મનવાળી હોઉં અને આર્હતી શ્રાવિકા હોઉં તો આ વરસાદ આ કુંડની બહાર બીજે વરસો.’ તત્કાળ તેના સતીત્વના પ્રભાવથી બધા કુંડ ઉપર છત્ર ધર્યું હોય તેમ તેટલી જમીનમાં જળ પડતું બંધ થયું. તે વખતે જળથી ઘેવાયેલો તે પર્વતનો પ્રદેશ નદીમાં સ્નાન કરવાથી નિર્ભંજ અને શ્યામ શરીરવાળા હાથીની જેવો શોભવા લાગ્યો. ચારે તરફ વરસાદ વરસતાં તે ગિરિની ગુહાઓ મેઘની શોભાથી પૂર્ણ થઈ હોય તેમ જળથી પૂરાઈ ગઈ. આ પ્રમાણે તેના પ્રભાવ બેઠે સર્વે વિચારવા લાગ્યા કે ‘જરૂર આ કોઈ દેવી છે, કેમકે મનુષ્યણીનું આવું રૂપ કે આવી શક્તિ હોય નહીં.’ પછી સ્વચ્છ બુદ્ધિવાળા વસંત સાર્થવાહે તેણીને પૂછ્યું, ભદ્રે! કહો, તમે આ ક્યા દેવની પૂજા કરો છો?’ દેવદંતી બોલી-‘સાર્થવાહ! આ અરિહંત પરમેશ્વર છે, તે ત્રણ લોકના નાથ અને ભવિ પ્રાણીઓને પ્રાર્થનામાં કલ્પવૃક્ષરૂપ છે. હું તેનું જ આરાધન કરું છું, તેના પ્રભાવથી જ અહીં નિર્ભય રહું છું, અને વ્યાઘ્ર વિગેરે શીકારી પ્રાણીઓ પણ મને કાંઈ કરી શકતા નથી.’ પછી ગૈદભીંએ વસંત સાર્થવાહને અર્હંતનું સ્વરૂપ અને અર્હિંસા વિગેરે અર્હંત ધર્મ કહી સંભળાવ્યો. વસંતે તત્કાળ તે ધર્મને સ્વીકાર્યો અને દેવદંતીને હર્ષથી કહ્યું કે-‘તમે ખરેખરા ધર્મના કામધેનુ છો, અને અમારા સારા ભાગ્યે અમારી દૃષ્ટિએ પડ્યા છો.’ તે વખતે તેની વાણીથી બીજા તાપસોએ પણ હેય અને ઉપાદેયને બાળુનારા થઈ બાળે ચિત્તમાં પરાવ્યો હોય તેમ ધર્મને ભાવપૂર્વક સ્વીકાર્યો અને તે ધર્મથી વાસિત થઈ પોતાના તાપસધર્મને નિંદવા લાગ્યા, કેમકે “જ્યારે પચપાન કરવા મળે ત્યારપછી તેને કાંઈ કેમ રહે?” પછી સાર્થવાહે તે ઠેકાણે એક શહેર વસાવ્યું, અને તેમાં પોતે તેમજ બીજા કેટલાક શાહુકારોએ આવીને નિવાસ કર્યો. ત્યાં પાંચસો તાપસ પ્રતિબોધ પામ્યા, તેથી એ નગર તાપસપુર એવા નામથી પ્રસિદ્ધ થયું. પોતાના ખરા સ્વાર્થને બાળુનારા સાર્થવાહે પોતાના અર્થ (દ્રવ્ય)ને કૃતાર્થ કરવાને માટે તે નગરમાં શ્રી શાંતિનાથનું ચૈત્ય કરાવ્યું. પછી ત્યાં રહીને તે સાર્થવાહ, તાપસો અને સર્વ નગરજનો અર્હંતધર્મમાં પરાધણ થઈ પોતાનો સમય નિર્ગમન કરવા લાગ્યા.

એક વખતે દેવદંતીએ અર્ધ રાત્રે પર્વતના શિખર ઉપરથી સૂર્યનાં કિરણોની જેવો પ્રકાશ બોયો, અને તેની આગળ પતંગની જેમ ઉછળતા અને પડતા દેવ, અસુર અને વિદ્યાધરોને બોલ્યા. તેમના જ્ય જ્ય શબ્દના કોલાહલથી બગી ગયેલા સર્વ વણિકોએ અને તાપસોએ વિસ્મયથી બોલ્યું બોલ્યું. પછી ગૈદભીં તે વણિકજન અને તાપસોને સાથે લઈ ભૂમિ અને અંતરીક્ષની વચમાં માનદંડની જેવા બોલ્યા તે ગિરિ ઉપર ચઢી. ત્યાં પહોંચી એટલે શ્રી સિંહકેસરી મુનિને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થવાથી દેવતાઓએ આરંભ કરેલો તેમના કેવળજ્ઞાનનો મહિમા તેના બેવામાં આવ્યો. પછી તેઓ સર્વે તે કેવળી મુનિને દ્વાદશાવર્ત વંદના કરી વૃક્ષના મૂળમાં વટેમાર્ગે બેસે તેમ તેમના ચરણકમળ પાસે બેઠા. તે સમયે એ સિંહકેસરી મુનિના ગુરૂ યશોભદ્રસૂરિ ત્યાં આવ્યા, તે તેમને કેવળી થયેલા બાણી વંદના કરીને તેમની આગળ બેઠા. પછી કર્ણપુરસના સાગર શ્રી સિંહકેસરી મુનિએ અધર્મના મર્મને વિધનારી

આ પ્રમાણે ધર્મદેશના આપી-‘આ સંસારમાં જમણ કરતાં પ્રાણીઓને મનુષ્યજન્મ પામવો અતિ દુર્લભ છે, તે મનુષ્યજન્મને પામીને પોતે વાવેલા વૃક્ષની જેમ જરૂર તેને સફળ કરવો. હે સદ્ગુણિ મનુષ્યો ! તે મનુષ્યજન્મનું મુક્તિદાયક એવું જીવદયાપ્રધાન આર્હતધર્મ ફળ છે, તેને તમે ગ્રહણ કરો.’ આ પ્રમાણે શ્રોતાઓના શ્રવણમાં અમૃત જેવો પવિત્ર આર્હતધર્મ કહીને પછી તાપસોના કુળપતિનો સંશય છેદવાને માટે તે મહર્ષિએ કહ્યું-‘ આ દેવદંતીએ તમને જે ધર્મ કહ્યો છે, તે ખરાબર છે. એ પવિત્ર સ્ત્રી આર્હત ધર્મના માર્ગની મુસાફર છે; તે અન્યથા વહે નહીં. એ સ્ત્રી જન્મથીજ મહા સતી અને આર્હતી છે. વળી તમે તેની પ્રતીતિ પણ જોયેલી છે, કેમકે તેણીએ રેખાકુંડમાં મેઘને પડતો અટકાવી રાખ્યો હતો. તેના સતીપણાથી અને આર્હતીપણાથી સંતુષ્ટ થયેલા દેવતાઓ સદા તેની સાનિધ્યમાં રહે છે, તેથી અરણ્યમાં પણ તેણીનું કુશળ થાય છે. પૂર્વે એના હુંકારા માત્રથી આ સાર્થવાહનો સાથ ચાર લોકોથી બચી ગયો હતો. એનાથી ખીજે શો વધારે પ્રભાવ હોય ? ’ કેવળી ભગવંત આ પ્રમાણે કહેતા હતા તેવામાં કોઈ મહર્ષિ કે દેવ ત્યાં આવ્યો. તે કેવળીને વંદના કરી મૃદુ વાણીવડે દેવદંતી પ્રત્યે બોલ્યો-‘હે ભદ્રે ! આ તપોવનમાં હું કુળપતિનો કર્પર નામે એક શિષ્ય હતો, જે તપના તેજથી ઘણો દુરાસદ હતો. વળી હું હંમેશાં પંચાગ્નિને સાધતો હતો તોપણ તે તપોવનના તાપસો મને પૂજતા નહીં, તેમ વચનથી પણ અભિનંદન આપતા નહીં, તેથી ક્રોધરૂપ રાક્ષસથી આવિષ્ટ થયેલો હું તે તપોવનને છોડી ઉતાવળો અન્યત્ર જવા આવ્યો. ચાલતાં ચાલતાં ઘાટા અધકારવાળી સત્રી પડી, તે વખતે પણ ત્વરાથી ચાલતો એવો હું અકસ્માત્ કોઈ હાથી જેમ મોટી ખાડમાં પડી બચ તેમ ગિરિકંઠરામાં પડી ગયો. તે ગિરિના પાષાણ સાથે અથડાતાં જીર્ણ છીપના પડીઆની જેમ મારા બધા દાંત સહસ્ર પ્રકારે વિશીર્ણ થઈ ગયા, અર્થાત્ તેના કટકે કટકા થઈ ગયા. દાંતના પડવાથી ખીડાતુર થઈને હું ત્યાં સાત રાત્રી સુધી પડ્યો રહ્યો, પણ દુઃસ્વપ્નની જેમ તાપસોએ તો મારી વાત્તા પણ કરી નહીં. જ્યારે હું તેના સ્થાનમાંથી નીકળ્યો ત્યારે ઘરમાંથી સર્પ નીકળી જવાની જેમ તે તાપસોને ઊલટું વિશેષ સુખ થયું હતું, તેથી તે તાપસોની ઉપર સળગતો અગ્નિની જેવો મને દુઃખાનુખધી ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો. પછી જાજ્વલ્યમાન ક્રોધથી દુર્મનવાળો હું મૃત્યુ પામી આજ તાપસવનમાં મોટો વિષધર (સર્પ) થયો. એક વખતે તમને કરડવાને માટે હું ફણા વિસ્તારતો હોડ્યો, એટલે તમે મારી ગતિને અટકાવનાર નવકારમંત્ર લણ્યા. જ્યારે મારા કર્ણમાં નવકારમંત્રના અક્ષરો પડ્યા, એટલે જાણે સાણસે પકડાયો હોઈ તેમ હું તમારી તરફ કિંચિત્ પણ આલી શક્યો નહીં. પછી શક્તિરહિત થઈને મેં એક ગિરિગુહામાં પ્રવેશ કર્યો, અને ત્યાં રહીને દર્દુર વિગેરે જીવોનું લક્ષણ કરી જીવવા લાગ્યો. હે પરમ આર્હતી ! એક વખતે વરસાદ વરસતો હતો ત્યારે તમે તાપસોને ધર્મ કહેતા હતા, તેમાં મેં સાંભળ્યું કે ‘જે પ્રાણી જીવહિંસા કરે છે તે નિરંતર સંસારમાં ભમે છે અને મરૂભૂમિના પાંથની જેમ નિરંતર દુઃખ પામ્યા કરે છે.’ તે સાંભળીને મને વિચાર થયો કે ‘હું પાપી સર્પ તો હંમેશાં જીવહિંસામાંજ તત્પર છું, તો મારી શી ગતિ થશે ? ’ આવી રીતે વિચાર કરી તર્ક વિતર્ક કરતાં ફરી મને યાદ આવ્યું કે ‘આવા તાપસો મેં કોઈ કેકાણે જોયેલા છે.’ તે વખતે જ મને નિર્મળ જાતિસ્મરણજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું, તેથી જાણે ગઈ કાલેજ કરેલું હોય તેમ પૂર્વ ભવનું મારું સર્વ કૃત્ય સાંભરી આવ્યું; એટલે ઉછળતા તરંગવાળા નીકના જળની જેમ મને અક્ષય વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો, તેથી મેં તત્કાળ સ્વયમેવ અનશનત્રત ગ્રહણ કર્યું. ત્યાંથી મૃત્યુ પામીને હું સૌધર્મદેવલોકમાં દેવતા થયો. તપના કલેશને સહન કરનારા પ્રાણીઓને મોક્ષ પણ

દૂર નથી. હે દેવી ! હું કુસુમસમૃદ્ધ નામના વિમાનમાં કુસુમપ્રભ નામે દેવ થયો છું, અને તમારા પ્રસાદથી સ્વર્ગનાં સુખ ભોગવું છું. જો તમારાં ધર્મવચન મારા કાનમાં પડ્યાં ન હોત તો પાપરૂપ પંકમાં પડેલા વરાહ જેવા મારી શી ગતિ થાત ? હે ભદ્રે ! અવધિજ્ઞાનથી તમને મારા પરમ ઉપકારી જાણી હું અહીં તમારા દર્શન કરવા આવ્યો છું, આજથી હું તમારો ધર્મપુત્ર છું.” આવી રીતે વૈદહીને કહીને પછી તે દેવે ગામથી આવેલા બંધુની જેમ સર્વ તાપસોને મધુર અને સ્નેહભરેલી વાણીથી કહ્યું કે ‘તાપસો ! પૂર્વ ભવે તમારી ઉપર મેં જે કૌપાયરણ કરેલ છે તે ક્ષમા કરજો અને તમે સ્વીકારેલું શ્રાવકવ્રત સારી રીતે પાળજો.’ આ પ્રમાણે કહીને પછી તે દેવે પેલા સર્પની કાયાને ગિરિગુહામાં બહાર લાવી નંદિવૃક્ષ ઉપર લટકાવી, અને કહ્યું કે “હે લોકો ! જે કોઈની ઉપર કાંઈ કરશે તેના ક્ષણથી હું કર્પર તાપસ જેમ સર્પ થયો હતો તેમ આવો સર્પ થશે.”

તે તાપસોનો કુળપતિ કે જે પ્રથમથીજ સમકિતધારી હતો, તે ભાગ્યોદયથી આ વખતે પરમ વૈરાગ્યને પ્રાપ્ત થયો. પછી તાપસોના અધીશ્વરે કેવળી ભગવંતને નમીને વૈરાગ્યવૃક્ષના ઉત્તમ ક્ષરૂપ આરિત્રધર્મની યાચના કરી. કેવળી બોલ્યા—‘તમને યશોભદ્રસૂરિ વ્રત આપશે. સમતા-રૂપી ધનવાળા તે મુનિ મારા પણ ગુરુ છે.’ પછી અંતરમાં વિસ્મય પામેલા કુળપતિએ કેવળીને પૂછ્યું, ‘હે ભગવન ! કહો, તમે શા માટે દીક્ષા લીધી હતી ?’ કેવળી બોલ્યા—‘કોશલા નગરીમાં નળરાજાનો અનુજ બંધુ કૂબર ઉત્તમ વૈભવ સંયુક્ત રાજ્ય કરે છે, તેનો હું પુત્ર છું. સંગા નગરીના રાજા કેશરીએ બંધુમતી નામની પોતાની પુત્રી મને આપી હતી. પિતાની આજ્ઞાથી ત્યાં જઈને હું તેને પરણ્યો. પછી તે નવોદાને લઈ મારા નગર તરફ આવતો હતો. માર્ગમાં જાણે મૂર્તિમાન કલ્યાણ હોય તેવા અનેક શિષ્યવાળા આ ગુરૂને સમોસરેલા મેં જોયા, એટલે ત્યાં જઈ મેં પરમ ભક્તિથી તેમને વંદના કરી અને કણમાં અમૃતની પરબ જેવી તેમની ધર્મદેશના મેં સાંભળી. દેશનાને અતે મેં પૂછ્યું કે ‘મારું આયુષ્ય કેટલું છે ?’ એટલે તેમણે ઉપયોગ દઈને કહ્યું કે ‘માત્ર પાંચ દિવસનું આયુષ્ય છે.’ આ પ્રમાણે મરણ નજીક જાણી હું તેના ભયથી કંપાયમાન થયો, કારણકે “સર્વ પ્રાણીઓને મૃત્યુનો ભય મોટામાં મોટો છે.” સૂરિ બોલ્યા—‘વત્સ ! ભય પામીશ નહીં. તું મુનિપણું અહં છું, એક દિવસની દીક્ષા પણ સ્વર્ગ અને મોક્ષને આપે છે.’ પછી દીક્ષા લઈને હું તેમની આજ્ઞાથી અહીં આવ્યો છું, અહીં શુકલધ્યાનમાં વર્તવાથી મારાં ધાતીકર્મના ક્ષય થતાં મને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે.” આ પ્રમાણે કહીને તે સિંહકેસરી મુનિ યોગનિરોધ કરી ભવોપગ્રાહી કર્મને હણી પરમપદને પ્રાપ્ત થયા. પછી શુભાશયવાળા દેવતાઓએ તેમના શરીરને પુણ્યક્ષેત્રમાં લઈ જઈને તેનો અગ્નિસંસ્કાર કર્યો.

યથાર્થ નામવાળા વિમળમતિ કુળપતિએ તે વખતે શ્રી યશોભદ્રસૂરિના ચરણ પાસે દીક્ષા અહં છું કરી. તે વખતે વૈદહીએ પણ સૂરિને કહ્યું કે—‘હે ભગવન ! મને પણ મુક્તિની માતારૂપ દીક્ષા આપો.’ યશોભદ્રસૂરિ બોલ્યા—‘હે દવદંતિ ! હજુ તમારે નળ રાજા સાથે ભોગ ભોગવવાના છે, માટે તમે વ્રત લેવાને યોગ્ય નથી.’ પછી પ્રાતઃકાળ થયો એટલે સૂરિ તે પર્વત ઉપરથી ઉતર્યા અને પોતાના ચરણથી તાપસપુરને પવિત્ર કર્યું. કઠણુનિધિ અને અર્હત્ત્વધર્મના ઉપદેશક તે સૂરિએ ત્યાં ચૈત્યને નમસ્કાર કરી નગરલોકોમાં સમકિતનું આરોપણ કર્યું. ધર્મધ્યાનપરાયણ વૈદહી મલિન વસ્ત્ર ધારણ કરીને તે ગુહાગૃહમાં ભિક્ષુકીની જેમ સાત વર્ષ રહી. એક વખતે કોઈ પાંચે આવીને કહ્યું કે ‘હે દવદંતિ ! અસુક પ્રદેશમાં મેં તમારા પતિને

જેવા છે.' તેનાં વચનામૃતનું પાન કરતાં દવદંતીના અંગમાં રોમાંચ પ્રગટ થઈ ગયો. "પ્રેમનું લક્ષણ એવું જ હોય છે." આવાં વચનથી મને આ કોણ તૃપ્ત કરે છે ?" એમ જાણવાને શબ્દવેધી બાણીની જેમ તે પાંથના શબ્દને અનુસારે તે દોડી ગઈ, પરંતુ દવદંતી ગુહામાંથી ખેંચવાના જામીનની જેમ તે પાંથ તેને બહાર લાવીને કોઈક ઠેકાણે અંતર્ધાન થઈ ગયો. તેણીએ ચોતરફ જોયું પણ કોઈ ઠેકાણે માણસ જેવામાં આવ્યું નહીં, અને પોતાની ગુફાનો ત્યાગ થઈ ગયો (જડી નહીં) તેથી તે ઉભયબ્રહ્મ થઈ. "અહો ! દૈવ દુર્બળનો જ ઘાતક છે." પછી તે મહારણ્યમાં પડી. ક્ષણમાં ચાલે છે, ક્ષણમાં ઊભા રહે છે, બેસે છે, આળોટે છે, વિલાપ કરે છે અને અશ્રાંત રૂદન કરે છે. આ પ્રમાણે વારંવાર કરતી અને હે હવે હું શું કરું ? ક્યાં જાઉં ?" એમ વિચારતી વિચારવાનું દવદંતી આદરપૂર્વક પેલી ગુહામાં જવા માટે પાછી ચાલી. ત્યાં માર્ગમાં એક રાક્ષસીએ તેને મેંઢીને લાઘણ દેખે તેમ દીડી. તત્કાળ પોતાના મુખરૂપ ગુહાને પ્રસારીને તે "ખાઉ ખાઉ" એમ કહેવા લાગી. તે વખતે વૈદર્ભી બોલી--"અરે રાક્ષસી ! જો મારા મનને વિષે પણ મારા પતિ નળ સિવાય બીજો કોઈ પુરુષ ન હોય તો તે સતીત્વનાં પ્રભાવથી તું હતાશ થઈ જા. અષ્ટાદશ દોષરહિત સર્વજ્ઞ ભગવાનજે જો મારા ઇષ્ટદેવ હોય તો તું હતાશ થઈ જા. અઠાર પ્રકારના બ્રહ્મચર્યમાં તત્પર, વિરત અને દયાળુ સાધુઓ જો મારા ગુરુ હોય તો તું હતાશ થઈ જા. વળી અરે રાક્ષસી ! જન્મથી માંડીને મારા હૃદયમાં વજ્રલેપની જેમ જો આર્હત ધર્મ જ રહ્યો હોય તો તું હતાશ થઈ જા." આ પ્રમાણે તેનાં વચનો સાંભળતાં જ તે રાક્ષસીએ તેને લક્ષણ કરવાની ઇચ્છા છોડી દીધી. "પતિવતાઓ પણ મહર્ષિની જેમ અમોઘવચના હોય છે." પછી 'આ કોઈ સામાન્ય સ્ત્રી નથી, પણ પૂર્ણ પ્રભાવવાળી સ્ત્રી છે' એમ વિચારી તેને પ્રણામ કરીને સ્વપ્નમાં આવી હોય તેમ તે રાક્ષસી તત્કાળ અંતર્ધાન થઈ ગઈ.

ત્યાંથી દવદંતી આગળ ચાલી. ત્યાં રેતીના જ તરંગવાળી પર્વતમાંથી નીકળેલી એક નિર્જળ નદી તેના જોવામાં આવી. શૂન્ય ઉપવનની નીક જેવી નિર્જળ નદીની પાસે આવીને તૃષાથી જેનું તાણ સુકાઈ ગયું હતું એવી દવદંતીએ આ પ્રમાણે કહ્યું કે 'જો મારું મન સમ્યગ્દર્શનથી અધિવાસિત હોય તો આ નદીમાં ગંગાની જેમ ઉત્કલ્લોલ જળ થઈ જાઓ.' આ પ્રમાણે કહી તેણીએ પગની પાનીથી ભૂતલપર પ્રહાર કર્યો, એટલે તત્કાળ ઇંદ્રજાળની નદીની જેમ તે નદી સજ્જા થઈ ગઈ. પછી જાણે ક્ષીરસાગરની સિરામાંથી ઉત્પન્ન થયું હોય તેવું સ્વાદિષ્ટ અને ક્ષીરના જેવું ઉજ્જવળ તેનું સ્વચ્છ જળ દવદંતીએ હાથિણીની જેમ પીધું. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં દવદંતી શ્રાંત થઈને એક વડના વૃક્ષ નીચે વટવાસી ચક્ષિણીની જેમ બેઠી તે સમયે કેટલાક પાંથો કોઈ સાર્થમાંથી ત્યાં આવ્યા, તેમણે દવદંતીને ત્યાં રહેલી જોઈ પૂછ્યું કે, 'ભદ્રે ! તમે કોણ છો ? અમને દેવો જેવાં લાગે છો.' વૈદર્ભી બોલી--'હું માનવી સ્ત્રી છું, કોઈ સાર્થમાંથી જાઉં થઈ સતી આ અરણ્યમાં વસું છું. મારે તાપસ્યપુર જવું છે, માટે મને તેનો માર્ગ બતાવો.' તેઓ બોલ્યા--'જે દિશામાં સૂર્ય અસ્ત પામે, તે દિશાને આશ્રાય કરો. અમે અન્યત્ર જવાના ઉત્સુક છીએ તેથી તમને માર્ગ બતાવવાને સમર્થ નથી. અમે જળ શોધવા નીકળ્યા છીએ, તે જળ લઈને અહીં સમીપમાં અમારો સાથ જીત્યો છે ત્યાં જશું, તેથી જો તમે ત્યાં આવશો તો તમને અમે કોઈ વસ્તીવાળા નગરમાં લઈ જઈશું.' પછી તે તેના સાર્થમાં ગઈ. ત્યાં ધનદેવ નામના દયાળુ સાર્થવાહે તેને પૂછ્યું કે 'હે ભદ્રે ! તું કોણ છે ? અને અહીં ક્યાંથી આવી છે ?' વૈદર્ભીએ કહ્યું કે 'હે મહા-ભાગ ! હું વણિકપુત્રી છું. પતિની સાથે પિતાને ઘેર જતી હતી, માર્ગમાં મારા પતિ મને

રાત્રે સુતી મૂકીને ચાલ્યા ગયા છે. તમારા સેવક પુરૂષો સહોદર બંધુની જેમ મને તમારી પાસે લઈ આવ્યા છે, તો મને હવે કોઈ શહેરમાં પહોંચાડો.’ સાર્થવાહ બોલ્યો-‘હવેસે ! હું અચલપુર નગરે જવાનો છું તો તું ખુશીથી અમારી સાથે આવ, તને પુષ્પની જેમ હું ત્યાં તેડી જઈશ.’ આ પ્રમાણે કહી તે સ્નેહી સાર્થવાહ પોતાની પુત્રીની જેમ તેને ઉત્તમ વાહનમાં બેસાડીને ત્યાંથી સત્વર ચાલવાને પ્રવર્ત્યો. આગળ ચાલતાં તે સાર્થવાહ શિરો-મણિએ જળના નિર્ઝરણવાળા એક ગિરિકુંજમાં સાર્થને નિવાસ કરાવ્યો. ત્યાં વૈદર્ભી સ્વસ્થ થઈ સુખે સુતી હતી, તેવામાં રાત્રે સાર્થના કોઈ માણસને નવકાર મંત્ર બોલતો તેણે સાંભળ્યો. એટલે તેણીએ સાર્થવાહને કહ્યું કે ‘આ કોઈ નવકાર મંત્ર બોલનાર મારો સ્વધર્મી બંધુ છે, તેને તમારી આજ્ઞાથી હું જોવાને ઈચ્છું છું.’ પિતાની જેમ તેની એ વાંચના પૂર્ણ કરવાને માટે સાર્થવાહ તેણીને નવકાર મંત્ર બોલનારા શ્રાવકના આશ્રમમાં લઈ ગયો. તે બંધુ જેવો શ્રાવક તંબુમાં રહીને ચૈત્યવંદન કરતો હતો, ત્યાં જઈને તેને શરીરધારી શમ હોય તેવો વૈદર્ભીએ જોયો. તેણે ચૈત્યવંદન કર્યું ત્યાંસુધી ભીમકુમારી નેત્રમાં અશ્રુ લાવી તે મહા શ્રાવકની અનુમોદના કરતી સતી બેસી રહી. તે શ્રાવક જેને વંદના કરતો હતો તે વસ્ત્ર ઉપર આલેખેલા અને મેઘના જેવા શ્યામવર્ણી આર્દ્ર બિંબને જોઈ તેણીએ દર્શન કર્યાં. ચૈત્યવંદન થઈ રહ્યા પછી નળપત્નીએ સ્વાગત મંગળાદિ કરીને તેને પૂછ્યું કે-‘હે બ્રાત ! આ કયા અર્દ્રતનુ બિંબ છે ?’ તે શ્રાવક બોલ્યો-‘હે ધર્મશીળ ખડેન ! ભવિષ્યમાં થનારા યોગણીશમા તીર્થંકર શ્રી મલ્લિનાથ પરમાત્માનું આ બિંબ છે. આ ભાવી તીર્થંકરનું બિંબ હું શા કારણથી પૂજુ છું ત્યાં તે હે કલ્યાણિ ! મારું કલ્યાણનું કારણ સાંભળો. સમુદ્રરૂપ કટિમેળલાવાળી પૃથ્વીમાં મુકુટરત્ન જેવી કાંચી (દારિકા) નામે નગરી છે. ત્યાંનો રહેનારો હું વણિક છું. એક વખતે ધર્મશુભ નામના જ્ઞાની મુનિ ત્યાં પધાર્યા તે રત્નવલ્લભ નામના ઉદ્યાનમાં સમોસર્યા. મેં ત્યાં જઈ તેમને વંદના કરીને પૂછ્યું કે-‘હે સ્વામિન્ ! મારો મોક્ષ કયા પ્રભુના તીર્થમાં થશે ?’ તેમણે કહ્યું કે ‘મલ્લિનાથ અર્દ્રતના તીર્થમાં તું દેવલોકમાંથી ચ્યવીને પ્રસન્નચંદ્ર નામે મિથિલ-પુરીનો રાજા થઈશ. ત્યાં યોગણીશમા તીર્થંકર શ્રી મલ્લિનાથનાં દર્શનથી કેવળજ્ઞાન પામીને તું નિર્વાણપદને પ્રાપ્ત થઈશ.’ હે ધર્મજ ખડેન ! ત્યારથી મને શ્રી મલ્લિનાથ ઉપર અત્યંત ભક્તિ ઉત્પન્ન થઈ છે, તેથી આ વસ્ત્ર ઉપર તેમનું બિંબ આલેખીને હું હંમેશાં તેને પૂજુ છું.’ આ પ્રમાણે પોતાનો વૃત્તાંત જણાવીને પછી તે શ્રાવકે કહ્યું કે-‘હે પવિત્ર દર્શનવાળા ખડેન ! હવે તમે કોણ છો ? તે પણ આ તમારા ધર્મ-બંધુને જણાવશો.’ આવા તેના પ્રશ્નથી નેત્રમાં અશ્રુ લાવીને ધનદેવ સાર્થવાહે દ્વંદ્વ-તીનો કહેલો પતિવિયોગ વિગેરેનો બધો વૃત્તાંત એ ઉત્તમ શ્રાવકને કહી સંભળાવ્યો. તે સાંભળી શ્રાવકના નેત્રમાં પણ અશ્રુ આવી ગયાં, અને હાથ ઉપર હડપચી મૂકી તે વિચારમાં પડ્યો દ્વંદ્વતીનું દુઃખ તેના હૃદયમાં ન સમાતું હોય તેમ દુઃખથી વ્યાપ્ત થઈને તે બોલ્યો કે-‘હે ખડેન ! તમે શોક કરશો નહીં. આવા દુઃખનું કારણભૂત તમારું કર્મ જ લલિત થયું છે, પરંતુ આ સાર્થવાહ તમારા પિતારૂપ છે અને હું બ્રાતા છું, માટે અહીં સુખે રહો.’

પ્રાતઃકાળે સાર્થવાહ અચલપુરે આવ્યો, ત્યાં વૈદર્ભીને મૂકીને પછી તે બીજી તરફ ગયો. અહીં તુષાતુર થયેલી વૈદર્ભીએ તે નગરદ્વારની સમીપે રહેલી વાપિકામાં જળ પીવા માટે પ્રવેશ કર્યો. તે વખતે ત્યાં જળ ભરતી નગરસ્ત્રીઓને મૂર્તિમાન્ જળદેવતા જેવી તે

દેખાવા લાગી.-જેવામાં જળના કાંઠા ઉપર તે ઊભી હતી તેવામાં ત્યાં ચંદનઘોષે આવીને તેના નામ ચરણને પકડ્યો, કેમકે “દુઃખી ઉપર સૌહૃદપણની જેમ દુઃખજ આવીને પડે છે.” દવદંતીએ ત્રણવાર નવકાર મંત્રનો પાઠ કર્યો એટલે તેના પ્રભાવથી ઇંદ્રજીત જેમ ગળામાં રાખેલી વસ્તુને છોડી દે તેમ ચંદનઘોષે તેનો ચરણ છોડી દીધો. પછી તે વાવમાં હાથ, પગ અને મુખ ઘેાંધ તેના સુંદર જળતું પાન કરી વૈદલી હંસીની જેમ મંદ મંદ ગતિએ ચાલતી વાપિકાની બહાર નીકળી. પછી શીળરતના કરંડિયારૂપ દવદંતી એકચુકત ચિરો વાપિકાના કાંઠા ઉપર બેઠી અને દષ્ટિવડે નગરને પવિત્ર કરવા લાગી.

એ નગરીમાં ગરૂડ જેવો પરાક્રમી ઋતુપર્ણ નામે રાજા હતો. તેને ચંદ્રના જેવા ઉજ્જવળ ચશાબાળી ચંદ્રચશા નામે રાણી હતી. તે ચંદ્રચશાની દાસીઓ માથે જળકુંભ લઈ પરસ્પર મશ્કરી કરતી એ વાપિકામાં પાણી ભરવાને આવી. તે દાસીઓએ દુર્દશાને પામેલી પણ દેવીના જેવી દવદંતીને જોઈ. “પક્ષિની કદિ કાઢવમાં મગ્ન થઈ હોય તો પણ તે પક્ષિની જ છે.” વૈદલીના રૂપને જોઈને વિસ્મય પામેલી તેઓ તેણીની પ્રશંસા કરતી વાપિકામાં મંદ મંદ પેઠી અને પછી મંદ મંદ બહાર નીકળી. તેઓએ રાજમહેલમાં જઈને એ રમણીના રૂપની વાર્તા ધનના ભંડારની જેમ પોતાની સ્વામિની ચંદ્રચશા રાણીને કહી. રાણીએ દાસીઓને કહ્યું કે ‘તેને અહીં સત્વર તેડો લાવો; તે મારી પુત્રી ચંદ્રવતીની ખેન જેવી થશે.’ તત્કાળ દાસીઓ તે વાપિકા ઉપર આવી, ત્યાં નગરાભિમુખ થયેલી લક્ષ્મીની જેવી દવદંતી ત્યાંજ બેસી રહેલી તેના જેવામાં આવી. તેમણે કહ્યું, “ભદ્રે! આ નગરના રાજા ઋતુપર્ણની રાણી ચંદ્રચશા તમને આદરથી બોલાવે છે. વળી તેમણે જણાવ્યું છે કે ‘તું મારે ચંદ્રવતી નામની પુત્રી તુલ્ય છે’ માટે ત્યાં ચાલો અને દુઃખને જળાંજલિ આપો. જો અહીં આમ શૂન્ય થઈને બેસી રહેશો તો કોઈ દુરાત્માથી છગ પામીને અથવા વ્યંતરાદિકથી અવિષ્ઠ થઈને અનર્થ પામશો.” આ પ્રમાણે ચંદ્રચશાનાં કહેવરાવેલાં વચનોથી જેનું મન આર્દ્ર થયું છે એવી દવદંતી પુત્રીપણના સ્નેહથી વેચાણ થઈ હોય તેમ ત્યાં જવાને તત્પર થઈ. ‘તમને અમારા સ્વામિનીએ પુત્રી તરીકે માન્યા, તેથી તમે પણ અમારા સ્વામિનીજ છો.’ એમ કહી વિનય બતાવતી તે દાસીઓ તેને રાજમહેલમાં લઈ ગઈ. આ ચંદ્રચશા દવદંતીની માતા પુષ્પદંતીની સહોદરા (બેન) હતી, તેથી તે તેની માસી થતી હતી, પણ તે વૈદલીના જાણવામાં નહોતું, એટલે તે તેને શેરીજ ઓળખે? પણ ‘દવદંતી નામે મારી ભાણેજ છે’ એમ ચંદ્રચશા જાણતી હતી, પરંતુ તેને બાલ્યવયમાં જોયેલી હોવાથી આ વખતે તે પણ તેને ઓળખી શકી નહીં; તોપણ રાણીએ દૂરથીજ તેને પુત્રીપ્રેમથી અવલોકી, કારણ કે “ઈષ્ટ અનિષ્ટનો નિર્ણય કરવાને અંતઃકરણ મુખ્ય પ્રમાણ છે.” પછી ચંદ્રચશાએ જાણે શ્રમથી થયેલી તેના અંગની કુશતાને દૂર કરવા ઇચ્છતી હોય તેમ તેને આદરથી આલિંગન કર્યું. વૈદલી નેત્રમાંથી અશ્રુ પાડતી રાણીના ચરણમાં નમી, તે વખતે તેના અશ્રુજળથી રાણીના ચરણ ધોવાતાં જાણે તેની પ્રીતિનો બદલો આપવા માટે તેના ચરણ પ્રક્ષાલતી હોય તેમ તે દેખાવા લાગી. પછી ચંદ્રચશાએ પૂછ્યું કે ‘તમે કોણ છો!’ એટલે તેણીએ જેમ સાર્થવાહને કહ્યો હતો તેમ સર્વ વૃત્તાંત તેની પાસે કહી સંભળાવ્યો. તે સાંભળી ચંદ્રચશા બોલી-‘હે કલ્યાણિ! રાજકુમારી ચંદ્રવતીની જેમ તું પણ મારે ઘેર સુખે રહે.’ એક વખતે ચંદ્રચશાએ પોતાની પુત્રી ચંદ્રવતીને કહ્યું, “વત્સે! આ તારી ખેન મારી ભાણેજ દવદંતીના જેવી છે, પણ તેનું અહીં આગમન સંભવતું નથી, કારણ કે જે આપણા પણ સ્વામી નગરાજ છે, તેની તે પત્ની થાય છે. વળી તેની નગરી અહીંથી

એકસો ને ચુમાળીશ યોજન દૂર થાય છે, તો તેનું અહીં આગમન કેમ સંભવે ? અને તેની આવી દુર્દશા પણ ક્યાંથી હોય ?”

અંદ્રયશા રાણી નગરની બહાર જઈ પ્રતિદિન દીન અને અનાથ લોકોને યથાર્થ દાન આપતી હતી. એક વખતે વૈદહીએ દેવીને કહ્યું કે ‘આપની આજ્ઞા હોય તો તમારી વતી હું દાન આપું કે કદિ મારા પતિ યાચકને વેધે આવી અઢે તો યોગબાચ.’ ત્યારથી અંદ્ર-યશાએ તે કામ તેને સોંપ્યું. તે પતિની આજ્ઞાએ કલેશ સહન કરી યથાર્થિયતપણે દાન આપવા લાગી. વૈદહી પ્રત્યેક યાચકોને દરરોજ પૂછતી કે ‘તમે આવા રૂપવાળો કેઈ પુરૂષ જોયો છે ?’

એક વખતે ભીમસુતા દાનશાળામાં ઊભી હતી, તેવામાં જેની આગળ ડિ ડિમ વાગે છે એવા એક ચોરને રક્ષકો વધસ્થાનકે લઈ જતા જોવામાં આવ્યા. તેને જોઈ વૈદહીએ રક્ષકોને પૂછ્યું કે ‘આ ચોરે શો અપરાધ કર્યો છે કે જેથી તેને આવી વધ કરવાની શિક્ષા થઈ છે ?’ રક્ષકોએ કહ્યું ‘આ પુરૂષે રાજકુમારી અંદ્રવતીનો રત્નનો કંડીઓ ચોર્યો છે, તે ગુન્હાથી તેને વધની શિક્ષા થઈ છે.’ વૈદહીની દયાળું મૂર્તિ જોઈ ચોર બોલ્યો—‘દેવી ! તમારી દષ્ટિ મારી ઉપર પડી છે. તો હવે હું મરણને શરણ શા માટે થાઉં ? તમે જ મને શરણભૂત થાઓ.’ પછી દવદંતી રક્ષકોની પાસે આવી અને ચોરને કહ્યું, ‘તું ભય પામીશ નહીં, અવશ્ય તારૂં જીવિત રહેવાવડે કુશળ થશે.’ આ પ્રમાણે કહી દવદંતી બોલી કે “જે હું સતી હોઉં તો આ ચોરનાં બંધન છૂટી જાયો.” આમ સતીપણાની શ્રાવણ કરીને તેણીએ ગારીમાંથી જળ લઈ ત્રણવાર છાંટ્યું, એટલે તરત તે ચોરનાં બંધન તુટી ગયાં. તે વખતે ત્યાં કોલાહળ થઈ રહ્યા. તેથી ‘આ શું ?’ એમ વિચારતો ઋતુપર્ણ રાજ પરિવાર સહિત ત્યાં આવ્યો. વિસ્મયથી નેત્ર વિકસિત કરી, દાંતની કાંતિથી અધરને ઉજ્જવળ કરતો તે નેત્રરૂપ કુમુદમાં કૌમુદીરૂપ દવદંતીને જોઈને તેના પ્રત્યે આ પ્રમાણે બોલ્યો—“હે યશસ્વિનિ ! સર્વત્ર મત્સ્યન્યાયનો ? નિષેધ કરવા માટે રાજધર્મ સ્થાપિત કરેલો છે, જેના-વડે દુષ્ટ જનોનો નિઃશ્ચ અને શિષ્ટ જનોનું પાલન થાય છે. રાજાએ પૃથ્વીનો કર લઈને તેની ચોર વિગેરેના ઉપદ્રવથી રક્ષા કરવી, નહીં તો ચોર વિગેરે દુષ્ટ લોકોએ કરેલું પાપ તેને લાગે છે, તેથી હે વત્સે ! જે આ રત્નના ચોરનો હું નિઃશ્ચ ન કરું તો પછી લોકો નિર્ભય થઈને પરધન હરવાને તત્પર થાય.” વૈદહી બોલી—“હે તાત ! મારી દષ્ટિએ જોતાં છતાં પણ જે દેહધારીનો વિનાશ થાય તો પછી મારૂં શ્રાવિકાનું કૃપાગુપ્ત્યું શા કામનું ? આ ચોર મારે શરણે આવ્યો છે, માટે હે તાત ! તેનો અપરાધ ક્ષમા કરો. તેની પીડા દુષ્ટ રોગની પેઠે મારામાં પણ સંકર્મી ગઈ છે.” આવા એ મહાસતી અને ધર્મપુત્રીના અતિ આગ્રહથી ઋતુપર્ણ રાજાએ તે ચોરને છોડી મૂક્યો. છૂટી ગયેલા ચોરે પૃથ્વીની રજથી લલાટ ઉપર તિલક કરી દવદંતીને કહ્યું કે ‘તમે મારી માતા છો.’ પછી પ્રાણદાનનો ઉપકાર રાતદિવસ નહીં ભૂલી જતો તે ચોર પ્રતિદિન વૈદહી પાસે આવીને તેમને પ્રણામ કરતો હતો. એક વખતે વૈદહીએ તે ચોરને પૂછ્યું કે ‘તું કોણ છે ? અને ક્યાંથી આવ્યો છે ? તે નિઃશંક થઈને કહે.’ ચોર બોલ્યો—“તાપસપુર નામના નગરમાં મોટી સંપત્તિવાળો વસંત નામે સાર્થવાહ છે. તેનો પિંગલ નામે હું દાસ છું. વ્યસનોમાં આસક્ત થઈ જવાથી તેના-વડે પરાભવ પામેલા મેં તે વસંતશેઠના ઘરમાં આતર પાડ્યું, અને તેનો સાર સાર બળનો લઈ રાત્રે ત્યાંથી ભાગ્યો. હાથમાં તે દ્રવ્ય લઈને પ્રાણીની રક્ષા કરવાને માટે હું નાસતો તેવામાં માર્ગમાં હું ટારાઓ મળ્યા, તેણે મને હુંટી લીધો. “દુષ્ટ જનને કેટલી કુશળતા

૧. મોટાં માછલાં નાનાં માછલાંને ગળી બધે તેમ શક્તિવંત નિર્ણજને હેરાન કરે તે મત્સ્યન્યાય.

હોય ?” પછી અહીં આવી આ ઋતુપર્ણુ રાજાની સેવામાં રહ્યો. ‘મનસ્વી માણસ બીજા કોઈની સેવા કરતો નથી, પણ કદિ કરે છે તો રાજાની સેવા કરે છે.’ એક વખતે હું રાજ-મહેલમાં ફરતો હતો, તેવામાં મેં નીચ બુદ્ધિએ ચંદ્રવતી દેવીનો રત્નકરંડ પડેલો દીઠો. તત્કાળ પરસ્પ્રીને જોઈને દુર્બુદ્ધિ વ્યભિચારીની જેમ તે કંરડીઓ હરી લેવાને મારું મન ચલિત થયું. પછી સમજી જેમ હાર ઉપાડી લે તેમ મેં તે રત્નકરંડ હરી લીધો. પછી પગના ક્ષણ સુધી ઉત્તરીય વસ્ત્ર કરીને હું ત્યાંથી બહાર નીકળ્યો, તેવામાં મહાચતુર એવા ઋતુપર્ણુ રાજાએ મારામાં કેટલીએક ચોરની ચેષ્ટા જોઈને તત્કાળ મને ઓળખી લીધો, કેમકે “ચતુર જનને કાંઈ પણ અલક્ષ્ય નથી.” પછી રાજાની આજ્ઞાથી તરતજ રક્ષકપુરૂષોએ મને બાંધી લીધો અને લઘ કરવા માટે લઈ ચાલ્યા. તે વખતે ફરથીજ તમારું શરણ અંગીકાર કરીને તારસ્વરે પોકાર કરતા મને વધ્ય મેઢાની જેમ તમે છોડાવ્યો. હે માતા ! જ્યારે તમે તાપસપુરમાંથી ચાલ્યા ગયા ત્યારે વિંધ્યાચળથી લાવેલા હાથીની જેમ વસંતશેઠે લોજન પશુ છોડી દીધું. પછી યશોભદ્રસૂરિ અને બીજા લોકોએ ઘણા સમજાવ્યા ત્યારે સાત દિવસ ઉપવાસ કરીને તેમણે આઠમે દિવસે લોજન લીધું. એક વખતે લક્ષ્મીવડે કુબેર જેવા એ વસંત શેઠ મહા મૂલ્યવાળી ભેટ લઈ કુબેર રાજાને મળવા ગયા. તેની ભેટથી સંતુષ્ટ થયેલા કુબેર રાજાએ છત્ર ચામરનાં ચિહ્નો, સાથે તાપસપુરનું રાજ્ય વસંત શેઠને આપ્યું, અને તેમને પોતાના સામંતનું પદ આપી વસંતશ્રીશિખર એવું નામ સ્થાપિત કર્યું. કુબેર રાજાએ વિદાય કરેલા વસંત શેઠ લાંલાવાઘના નાદ સાથે તાપસપુર આવ્યા અને તે નગરના રાજ્યને પાળવા લાગ્યા.” આ પ્રમાણે તે ચોરની હકીકત સાંભળી વેદમીં બોલી-‘હે વત્સ ! તે પૂર્વે દુષ્કર્મ’ કર્યું છે તેથી હવે દીક્ષા લે અને સંસારસમુદ્ર તરી જા.’ પિંગલે કહ્યું, ‘માતાની આજ્ઞા પ્રમાણ છે.’ એ સમયે ત્યાં ફરતા ફરતા કોઈ બે મુનિ આવી ચઢ્યા. વેદભીંએ નિર્દોષ ભિક્ષાથી તેમને પ્રતિલાભિત કર્યા. પછી પૂછ્યું કે ‘લગવન્ ! આ પુરૂષ જો યોગ્ય હોય તો પ્રસન્ન થઈને તેને દીક્ષા આપો.’ તેમણે કહ્યું કે-‘યોગ્ય છે.’ એટલે પિંગલે મત લેવાની ચાચના કરી. પછી તેને દેવગૃહમાં લઈ જઈ તેજ વખતે દીક્ષા આપી.

અન્યદા વિદર્ભ રાજાએ બખર સાંભળ્યા કે ‘નગ રાજા તેના અનુજ બંધુ કુબેરની સાથે દૂતમાં રાજ્યલક્ષ્મી હારી ગયા છે અને કુબેરે તેમને પ્રવાસી કર્યા છે. તે દવદંતીને લઈને મોટી અટવીમાં પેઠા છે, ત્યારપછી તે ક્યાં ગયા ? જુવે છે કે મરી ગયેલ છે ? એ કોઈ પણ જાણતું નથી.’ રાજાએ આ વાત રાણીને કરી, તે સાંભળી રાણી પુષ્પદંતીએ ઘણું રૂદન કર્યું. ‘સ્ત્રીઓને આતુરપણામાં નેત્રાશ્રુ ફર હોતાં નથી.” પછી રાજાએ હરિનિત્ર નામના એક આજ્ઞાચતુર રાજમટુકને નગરાજાની શોધમાં મોકલ્યો. નગ અને દવદંતીને સર્વત્ર શોધતો તે રાજમટુક અચલપુરમાં આવ્યો. ત્યાં તેણે રાજસભામાં પ્રવેશ કર્યો. રાજાની આગળ આવતાં તેણે ચંદ્રચંદ્રાએ પૂછ્યું કે-‘પુષ્પદંતી અને તેનો પરિવાર કુશળ છે ?’ હરિ નિત્ર બોલ્યો-‘હે ઇન્દ્રો દેવી પુષ્પદંતી અને તેનો પરિવાર તો કુશળ છે, તેનો પરિવાર તો કુશળ છે; પણ નગ અને દવદંતીની કુશળતા વિષે ચિંતા છે.’ દેવીએ પૂછ્યું, ‘અરે ! એ શી વાત કહો છો ?’ પત્રી બટુએ નગ અને દવદંતીની દૂતથી થયેલી બધી દુઃશ્રવ હાલત કહી સંભળાવી. તે સાંભળી ચંદ્રચંદ્રા સેવા લાગી. તેને જોઈ બધો રાજલોક પણ હર્ષ વાત્તોનો અનધ્યાયી હોય તેમ રૂદન કરવા લાગ્યો. સર્વને દુઃખાતુર જોઈ જેના ઉદરમાં ક્રુધા લાગી હતી એવો બટુ દાનશાળામાં ગયો. કારણ કે ‘દાનશાળા લોજનમાં ચિંતામણિરૂપ છે.’ ત્યાં જમરાને તે બેઠો, તે વખતે દાનશાળાની અધેકારીઓ

તરીકે બેઠેલી પોતાના સ્વામીની પુત્રી દવદંતીને તેણે ઓળખી. તત્કાળ તેણે રોમાંચિત થઈને દવદંતીના ચરણમાં વંદના કરી, ક્ષુધાની વ્યથા ભૂલી ગયો અને હર્ષથી પ્રકુલિત નેત્રે બોલ્યો-“હે દેવી ! શ્રીમન્નુમાં લતાની જેમ તમારી આવી અવસ્થા કેમ થઈ ? આજે સારે ભાગ્યે તમે જીવતા બેવામાં આવ્યા, તેથી અત્યારે સર્વને શુભ થયું.” આ પ્રમાણે દવદંતીને કહી તે બટુએ સત્વર દેવી ચંદ્રયશા પાસે જઈ વધામણી આપી કે, ‘તમારી દાન-શાળામાંજ દવદંતી છે.’ તે સાંભળી ચંદ્રયશા તરત દાનશાળામાં આવી અને કમલિનીને હંસી મળે તેમ તેણે દવદંતીને આલિંગન કર્યું. પછી બોલી કે-“હે વત્સે ! મને ધિક્કાર છે. કેમકે અદ્વિતીય સામુદ્રિક લક્ષણોથી સ્પષ્ટ જણાતાં છતાં પણ હું તને ઓળખી શકી નહીં ! હે અનથે ! તેં પણ આત્મગોપન કરીને મને કેમ છેતરી ? કદી દેવયોગે આવી દુર્દશા થાય તોપણ પોતાના માતૃકુળમાં શી લજ્જા રાખવી ? હે વત્સે ! તેં નળરાજને છોડ્યા કે તેણે તને છોડી દીધી ? પણ જરૂર તેણેજ તને છોડી દીધી હશે, કારણ કે તું તો મહા સતી છે, તેથી તું તેને છોડી દે નહીં. દુર્દશામાં આવી પડેલા પતિને પણ બે તું છોડી દે, તો જરૂર સૂર્ય પશ્ચિમ દિશામાં ઉદય પામે. અરે નળ ! તેં આ સતીને કેમ છોડી દીધી ? તેને મારી પાસે કેમ ન મૂકી ? આવી સતી પ્રિયાને છોડી દેવી તે શું તારા કુળને ઉચિત છે ? હે વત્સે ! હવે હું તારું દુઃખ ઘડણ કડું છું, તેથી તું દુઃખને ત્યજ દે, અને મેં તને ઓળખી નહીં, તે મારો અપરાધ ક્ષમા કર. વળી હે બાળે ! અંધકારરૂપ સર્પમાં ગરૂડરૂપ, અને કૃષ્ણપક્ષની રાત્રીમાં પણ પ્રકાશિત એવું જે તિલક તારા જન્મથીજ લલાટમાં સહજ ઉત્પન્ન થયેલું છે તે ક્યાં ગયું ?” આ પ્રમાણે કહી પોતાના મુખકમળ-માંથી થુંકનો રસ લઈ તે વડે વૈદહીના લલાટનું તેણે માર્જન કર્યું અને વારંવાર તેના મસ્તકને સુંઘવા માંડ્યું. તે વખતે તત્કાળ અગ્નિમાંથી તાવીને કાઢેલા સુવર્ણપિંડની જેમ અને મેઘમાંથી મુક્ત થયેલા સૂર્યની જેમ તેનું લલાટતિલક ચગકવા લાગ્યું. પછી ચંદ્રયશાએ દવદંતીને દેવતાની પ્રતિમાની જેમ ગંધોદકથી પોતાને હાથે નહવરાવી, અને બાણે જ્યોત્સ્નાના રસમય હોય તેવાં બે ઉજ્જવળ અને સૂક્ષ્મ વસ્ત્રો તેને આપ્યાં તે તેણે ધારણ કર્યાં. પછી હર્ષરૂપ જળની તલાવડી જેવી ચંદ્રયશા પ્રીતિવડે વૈદહીને લઈને રાજની પાસે આવી.

એ વખતે સૂર્ય અસ્ત પામ્યો, કંજગથી ભાજન પૂરાય તેમ સોયે વિંધાય તેવા ઘાટા અંધકારથી આકાશ પૂરાઈ ગયું. પણ તે ગાઢ અંધકાર છોડીદારાએ રોકી રાખેલ હોય તેમ વૈદહીના તિલકતેજથી રાજસભામાં પેસી શક્યું નહીં. રાજાએ દેવીને પૂછ્યું કે-“આ વખતે સૂર્ય અસ્ત પામ્યો છે, તેમજ અહીં દીપક કે અગ્નિ નથી, છતાં દિવસ જેવો આ પ્રકાશ શેનો પડે છે ?” એટલે રાણીએ જ્યોતિરૂપ જળના મોટા દ્રહ જેવું અને જન્મથીજ સહજ સિદ્ધ થયેલું વૈદહીનું ભાલતિલક રાજને બતાવ્યું. પછી રાજાએ કૌતુકથી તિલકને પોતાના હાથવડે ઢાંકી દીધું, એટલે અંધકારથી સભાગ્રહ ગિરિગુહા જેવું થઈ ગયું. પછી હાથ ઉપાડી લઈ અત્યંત હર્ષ પામેલા રાજાએ પિતારૂપ થઈ દવદંતીને રાજ્યજ્ઞાન વિગેરેની કથા પૂછી. દવદંતીએ નીચું મુખ કરીને રોતાં રોતાં નળ કૂબરના દુતથી આરંભીત બધી કથા કહી સંભળાવી. રાજા પોતાના ઉત્તરિય વસ્ત્રથી વૈદહીનાં નેત્રને લુછીને બોલ્યો કે-“હે પુત્રી ! રૂદન કર નહીં, કેમકે વિધિથી કોઈ બળવાન નથી.”

એ સમયે કોઈ દેવ આકાશમાંથી ઉતરી રાજસભામાં આવ્યો અને અંજલિ બેડી વૈદહીને કહેવા લાગ્યો-“હે ભદ્રે ! હું પિંગલક ચોર છું. તમારી આજ્ઞાથી દીક્ષા લઈને

વિહાર કરતો કરતો એકદા હું તાપસપુરે ગયો. ત્યાં સ્મશાનની અંદર હું કાયોત્સર્ગ કરીને રહ્યા. તેવામાં ચિતાનળમાંથી દાવાનળ પ્રસરવા લાગ્યો. તેનાથી હું બળવા લાગ્યો, તો પણ ધર્મધ્યાનથી ચ્યુત થયો નહીં, સ્વયમેવ આરાધના કરી અને તવકાર મંત્રના સ્મરણમાં તત્પર રહ્યો. પછી પૃથ્વી પર પડી ગયો, ત્યાં મારું શરીર તે અગ્નિમાં સમધિરૂપ થઈ ગયું. ત્યાંથી મૃત્યુ પામીને હું પિંગલ નામે દેવ થયો છું. દેવગતિમાં ઉપજતાં જ અવધિજ્ઞાનવડે મારા જાણવામાં આવ્યું કે દ્વદ્વંતીએ મને વધમાંથી બચાવી દીક્ષા લેવાનો ઉપદેશ કર્યો હતો, તેના પ્રભાવથી હું દેવતા થયો છું. હે ભદ્રે ! જો તે વખતે મારી મહાપાપીની તમે ઉપેક્ષા કરી હોત તો હું ધર્મને પ્રાપ્ત કર્યા વગર મૃત્યુ પામીને નરકે જાત, પણ હે મહાસતી ! તમારા પ્રસાદથી હું સ્વર્ગલક્ષ્મીને પામ્યો છું, તેથી તમને જોવા આવ્યો છું. તમારો વિનય થાઓ.” આ પ્રમાણે કહી સાત કોટી સુવર્ણની વૃષ્ટિ કરીને તે દેવ વીજળીના સમૂહની જેમ આકાશમાં અંતર્ધાન થઈ ગયો. આ પ્રમાણે સાક્ષાત્ આર્હત ધર્મના આરાધનનું ફળ જોઈને વિદ્વાન્ રાજ ઋતુપર્ણે આર્હત ધર્મને અંગીકાર કર્યો.

પછી અવસર પ્રાપ્ત થયેલો જોઈ હરિમિત્ર રાજબટુએ કહ્યું કે—“હે રાજન ! હવે આજ્ઞા આપો કે દેવી દ્વદ્વંતી ચિરકાળે પોતાના પિતાને ઘેર જાય.” તે વખતે ચંદ્રચંદ્રાએ પણ તેમ કરવાની હા કહી; એટલે રાજાએ મોટી સેના સાથે વૈદર્ભીને વિદર્ભ દેશ તરફ રવાને કરી. દ્વદ્વંતીને આવતી સાંભળીને ભીમ રાજ બળીજ પ્રેમથી દુર્ધર વેગવાળા વાજથી ખેંચાઈને જાય તેમ તેની સામા ગયા. સામેથી આવતા પિતાને જોતાં વેંતજ વૈદર્ભી વાહનને તજ દઈ પગે ચાલી સરિમત મુખક્રમણે સામી દોડી અને પિતાના ચરણક્રમણમાં પડી. ચિરકાળે ઉત્કંઠાથી મળેલા પિતાના અને પુત્રીના નેત્રજળથી ત્યાંની પૃથ્વી ઘણા કાદવવાળી થઈ ગઈ. સાથે પોતાની માતા પુષ્પદંતી પણ આવેલ છે એ જાણ જાણી ગંગાનદીને જેમ ચમુના મળે તેમ દ્વદ્વંતી તેને દૃઢ આલિંગનથી મળી, અને તેને ગળે બાઝી પડીને નળપ્રિયાએ મુક્તકંઠે રૂદન કર્યું, “પ્રાણીઓને ઇષ્ટ જન મળવાથી દુઃખ તાજી થાય છે.” પછી તેઓ જળથી મુખક્રમણ ધોઈ દુઃખના ઉદ્દગારવડે પરસ્પર વાતો કરવા લાગ્યા. પુષ્પદંતીએ વૈદર્ભીને ઉત્સાહમાં બેસાડીને કહ્યું કે—“હે આયુષ્યમતિ ! સારાં ભાગ્યે અમને તારાં દર્શન થયાં છે, તેથી અમે જાણીએ છીએ કે હજી અમારાં ભાગ્ય જગતાં છે. હવે આપણે ઘેર રહીને સુખે કાળ નિર્જમન કર, લાંબે કાળે પણ તને પતિનાં દર્શન થશે, કેમકે જીવતો પ્રાણી કોઈ વાર પણ ભદ્રા પામે છે.” પછી રાજાએ હરિમિત્રને સંતુષ્ટ થઈ પાંચસો ગામ આપ્યાં, અને કહ્યું કે ‘જો નળ રાજાને શોધી લાવીશ તો તને અધુરું રાજ્ય આપીશ.’ ત્યાર પછી રાજાએ નગરમાં જઈને દ્વદ્વંતીના આગમનનો ઉત્સવ કર્યો, અને સાત દિવસ સુધી દેવાયાં અને શુરૂજન વિશેષ પ્રકારે કરાવી. આઠમે દિવસે વૈદર્ભપતિએ દ્વદ્વંતીને કહ્યું કે ‘હવે જેમ નળરાજાનો સમાગમ શીઘ્ર થશે તેમ કરવાને હું પૂરો પ્રયત્ન કરીશ.’

હવે જો વખતે નળરાજા દ્વદ્વંતીને છોડીને અરણ્યમાં ભમતા હતા, તે વખતે એક તરફ વનના વૃષ્ટમાંથી નીકળતો ધુમાડો તેના જોવામાં આવ્યો. અંજનના જેવો શ્યામ તે ધુમાડાનો ગોટો આકાશમાં એવો બ્યાપી ગયો કે જેથી જાણે પાંખોવાળો કોઈ ગિરિ આકાશમાં જતો હોય તેવો જામ થવા લાગ્યો. એક નિમેષમાત્રમાં તો ત્યાં ભૂમિમાંથી વિદ્યુત્વાળા મેઘની જેવો જવાળામાળાથી વિકરાળ અગ્નિનો ભડકો નીકળ્યો. થોડી વારમાં બળતો વાંસનો તડતડાટ અને વનવાસી પશુઓનો આકંઠ સ્વર સાંભળવામાં આવ્યો. આવો દાવાનળ પ્રદીપ્ત થતાં તેમાંથી “અરે ! ક્ષત્રિયોત્તમ ઇક્ષ્વાકુવંશી નળ રાજા ! મારી રક્ષા

કરો. તમે નિષ્કારણ ઉપકારી અને પુરુષવ્રતધારી છો, તથાપિ હે ઉર્વીશ ! હું તમને કાંઈ ઉપકાર કરીશ, માટે મારી રક્ષા કરો.” આવો શબ્દ સાંભળવામાં આવતાં તે શબ્દને અનુસારે નગરાજ ગહન લતાગૃહ સમીપે આવ્યો. ત્યાં તેના મધ્યમાં રહેલો ‘રક્ષા કર, રક્ષા કર’ એમ બોલતો એક મોટો સર્પ તેના બેવામાં આવ્યો. નળે પૂછ્યું કે ‘હું સર્પ ! મને, મારા નામને અને મારા વંશને તું શી રીતે જાણે છે ? અને તને આવી માનુષી વાણી શી રીતે પ્રાપ્ત થઈ તે કહે.’ સર્પ બોલ્યો—‘હું પૂર્વ જન્મમાં મનુષ્ય હતો, તે જન્મના અભ્યાસથી આ લવમાં પણ મને માનુષી ભાષા પ્રાપ્ત થઈ છે. વળી હે યશોનિધિ ! મને ઉજ્જવળ અવધિજ્ઞાન છે, તેથી હું તમને, તમારા નામને અને તમારા વંશને જાણું છું.’ આ પ્રમાણે સાંભળીને નગરાજને કથા આવી, તેથી તેણે એ કંપતા સર્પને ખેંચી લેવા માટે વનલતા ઉપર પોતાનું વસ્ત્ર નાંખ્યું. તે વસ્ત્રને છંડો પૃથ્વીને અડચો, એટલે વળવડે ઉર્મિકા (વીંટી)ની જેમ તે સર્પે પોતાના શરીરથી તે વસ્ત્રને વીંટી લીધું. પછી સર્પથી આકાંત થયેલા તે ઉત્તરીય વસ્ત્રને કુવામાંથી રજ્જુની જેમ કૃપાળુ રાજાએ ઉત્કર્ષ સાથે ખેંચી લીધું. પછી ત્યાંથી આગળ ચાલી ઉપર ભૂમિ ઉપર કે જ્યાં અગ્નિ લાગે નહીં ત્યાં તે સર્પને મૂકવાની ઇચ્છા કરતાં નગરને તે સર્પે હાથ ઉપર દંશ માર્યો, એટલે પસીનાનાં બિંદુની જેમ તે નાગને ભૂમિપર આઘાતનપૂર્વક મૂકી દેતાં નળે કહ્યું કે—‘હું ભદ્ર ! તે કૃતજ્ઞ થઈને આ સારો પ્રત્યુપકાર કર્યો. હું તારો ઉપકારી છું તેને પાછો આવોજ બદલો મળવો જોઈએ ! પણ એ તો તમારી જાતનોજ ગુણ છે કે જે તમને દુઃખ પામ તેનેજ તમે કરડો છો !’ આવી રીતે નગરાજ કહે છે તેવામાં તેના શરીરમાં વિષ પ્રસરવા લાગ્યું, અને તેથી તેનું બધું શરીર અધિજ્ય કરેલા (પણચ ચઢાવેલા) ધનુષ્યની જેવું કુખડું થઈ ગયું. તે વખતે નગરાજના કેશ પ્રેતની જેમ પીળા થઈ ગયા, જાંટની જેમ હોઠ લાંબા થયા અને રાંકની જેમ હાથ પગ દુબળા અને ઉઠર સ્થૂળ થઈ ગયું. સર્પના વિષથી વસ્ત્ર થયેલો નળ ક્ષણવારમાં નટની જેમ સર્વ અંગે બીભત્સ અને વિકૃત આકૃતિવાળો થઈ ગયો, તેથી તેણે ચિંતવ્યું કે ‘આવા રૂપથી મારે જીવવું વૃથા છે, માટે પરલોકમાં ઉપકારી એવી દીક્ષાને ગ્રહણ કરું.’ નળ આ પ્રમાણે ચિંતવતો હતો તેવામાં પેલા સર્પે સર્પનું રૂપ છોડી દઈને દિવ્ય અલંકાર અને વસ્ત્રને ધારણ કરનાર તેજસ્વી દેવરૂપ પ્રગટ કર્યું. પછી તે બોલ્યો—‘હે વત્સ ! તું જેઠ પામીશ નહીં, હું તારો પિતા નિષધ છું. મેં તને રાજ્ય આપીને દીક્ષા લીધી હતી; તે દીક્ષાના ફળથી હું બ્રહ્મદેવલોકમાં દેવતા થયો છું. ત્યાં અવધિજ્ઞાન વડે મેં તને આવી દશાને પ્રાપ્ત થયેલો જોયો. પછી માયાથી સર્પરૂપે થઈ દુર્દશામાં પડેલા તારા અંગની મોટા ગુમડા ઉપર જેમ ફાલેલા થાય તેમ મેં એવી વિરૂપતા કરેલી છે, પણ મારી કરેલી આ વિરૂપતા કડવા ઔષધના પાનની જેમ તને ઉપકારને માટે જ છે એમ માનજે, કારણ કે તે પ્રથમ જે રાજાઓને જીતીને દાસ કરેલા છે, તે બધા તારા શત્રુ થયેલા છે, તેઓ આવા વિરૂપણથી તને યોગબદ્ધ નહીં, એટલે તને કાંઈ પણ ઉપદ્રવ કરશે નહીં. વળી હમણું દીક્ષા લેવાનો મનોરથ પણ કરીશ નહીં, કારણ કે અદ્યાપિ તારે તેટલીજ ભૂમિ ચિરકાળ ભોગવવાની છે. જ્યારે તારે દીક્ષાનો સમય આવશે ત્યારે ઉત્તમ મુદૂર્ત્ત કહેનાર જ્યોતિષીની જેમ હું આવીને તને જણાવીશ, માટે હવે સ્વસ્થ થા. હે પુત્ર ! આ શ્રીફળ અને રતનનો કરંડક ગ્રહણ કર, અને ચત્રની ક્ષાત્રવ્રતની જેમ તેની રક્ષા કરજે. જ્યારે તને તારા સ્વરૂપની ઇચ્છા થાય ત્યારે આ શ્રીફળ ફેડજે, તેમાં તું અદ્ભુત દેવદૃષ્ટ વસ્ત્રો જોઈશ અને આ રતનનો કરંડક ઉઘાડીશ તો તેમાં મનોહર હાર વિગેરે આમૃષણો જોઈશ. પછી જ્યારે એ વસ્ત્રો અને આભરણો તું ધારણ કરીશ ત્યારે તું તારા

પ્રથમ પ્રમાણેના દેવાકૃતિતુલ્ય રૂપને પ્રાપ્ત થઈશ.' નળે પૂછ્યું-‘પિતાજી ! તમારી વધુ દવદંતીને જ્યાં મેં છાડી દીધી છે ત્યાં જ રહી છે કે બીજા સ્થાને ગઈ છે તે કહો.’ પછી તે દેવે જે સ્થાને તજી હતી તે સ્થાનથી માંડીને દવદંતી વિદલ્લ દેશમાં પોતાના પિતાને ત્યાં ગઈ ત્યાંસુધીનો અધો વૃત્તાંત તેના સતીત્વપણાની ખ્યાતિપૂર્વક કહી સંભળાવ્યો. પછી તેણે નગને કહ્યું ‘હિ વત્સ ! તું અરણ્યમાં શા માટે ભમે છે ? તારી જ્યાં જવાની ઇચ્છા હોય ત્યાં હું તને પહોંચાડું.’ નળે કહ્યું-‘હે દેવ ! મને સુસુમાર નગરે પહોંચાડો.’ એટલે તે દેવ તેમ કરીને પોતાને સ્થાનકે ગયો.

નગરાજ તે નગરની પાસે આવેલા નંદનવનમાં રહ્યો. ત્યાં એક સિદ્ધાચતન જેવું ઐત્ય તેના જોવામાં આવ્યું. તે ઐત્યમાં કુખજ થયેલા નળે પ્રવેશ કર્યો. તેની અંદર નમિનાથની પ્રતિમા જોઈ, એટલે તેણે પુલકિત અંગે તેને વંદના કરી. પછી નગ મુસુમાર નગરના દ્વાર પાસે આવ્યો. તે વખતે તે નગરમાં એક ઉન્મત્ત હાથી બંધન તોડીને ભમતો હતો. પવન પણ જો તેના ઉપરના ભાગને સ્પર્શે તો તે આસન (સ્કંધપ્રદેશ) ને કપાવતો હતો. ઉપર સ્ફુરતી મુંઢ વડે તે પક્ષીઓને પણ ખેંચતો હતો, મહાવતો દંદિવિષ સર્પની જેમ તેની દંદિએજ પડતા નહોતા, અને મહાવતની જેમ તે ઉદ્યાનનાં વૃક્ષોને પણ ભાંગતો હતો. તે વખતે ત્યાંના રાજા દધિપર્ણુ કે જે એ ગજેંદ્રને વશ કરવાને અસમર્થ હતો, તે કીલ્લા ઉપર ચઢીને ઊંચે સ્થરે બોલ્યો કે-‘જે કોઈ આ મારા ગજેંદ્રને વશ કરી દે તેને હું અવશ્ય વાંછિત આપીશ, માટે કોઈ એવો ગજરોહણ કળામાં ધુરંધર છે ?’ તે વખતે કુખડા નળે કહ્યું-‘હાથી ક્યાં છે તેને મને બતાવો. તમારા દેખતાં જ હું તેને વશ કરી દઈશ.’ આ પ્રમાણે કુખજ બોલતો હતો તેવામાં તો તે ગજેંદ્ર ઊંચી ગર્જના કરતો તેની પાસે આવ્યો, એટલે ચરણથી જાણે પૃથ્વીને સ્પર્શ પણ ન કરતો હોય તેમ તે કુખડો હાથીની સામે દોડ્યો. તે વખતે ‘અરે કુખડા ! મરવા જા નહીં, મરવા જા નહીં, દૂર જાસી જા.’ આમ લોકો વારંવાર તેને કહેવા લાગ્યા, તો પણ તે તો કેશરીસિંહની જેમ નિઃશંકપણે તેની સામે ગયો. પછી હાથીની પાસે આવી તેને છેતરવાને માટે તે દડાની જેમ પ્રસરવા, ખસવા, પડવા અને આઘોટવા લાગ્યો, અને વારંવાર તેનું પુરજ પકડીને તે પરાક્રમી નળે સર્પને જેમ વાદી ખેદ પમાડે તેમ તેને ઘણું ખેદ પમાડી દીધો. પછી શ્રમને જીતનાર નગર જા તે ગજેંદ્રને શ્રમિત થયેલો જાણી આરોહકમાં અગ્રેસર હોય તેમ તેની પર ગરૂડની જેમ ઉડીને ચઢી બેઠો. આગળના આસનપર બેસી તેના સ્કંધ ઉપર બે પગ મૂકી કુંભસ્થળ ઉપર મુઘિવડે તાડન કરીને તેના બંધનની ગ્રંથિને દઢ કરી લીધી. પછી કપોળ ઉપર તાડન કરવાથી મુખ ફાડીને ચીત્કાર શબ્દ કરતા તે હાથીને તે કુખડા નળે અંકુશવડે નચાવતા નચાવતા આગળ ચલાવ્યો. તે વખતે લોકોએ તેની જયધોપણા કરી અને રાજાએ પોતે તેના ગળામાં સુવર્ણની સાંકળી નાખી. બળવાન નળે તે હાથીને મીણનો હોય તેવો નરમ કરી દીધો અને તેને તેના બંધનસ્થાનમાં લઈ જઈ તેની કક્ષાનાડીવડે તે નીચે ઉતરી ગયો. પછી નિર્મળ ચશવાળો નગ રાજાની પાસે જઈ તેને પ્રણિપાત કરીને તેની પાસે મિત્રની જેમ બેઠો. તે વખતે દધિપર્ણુ પૂછ્યું, ‘હે ગજશિક્ષાયતુર ! તું આ સિવાય બીજી કોઈ કળા જાણે છે ? તારામાં અનેક કળાઓ સંભવે છે.’ નળે કહ્યું, ‘હે રાજા બીજી તો શું કહું, પણ સૂર્યપાક રસવતી પણ હું કરી જાણું છું, તે જોવાની તમારી ઇચ્છા છે ?’ સૂર્યપાક રસોઈના કુતુહળી રાજાએ તરત જ રાજમહેલમાં જઈ તે કુખડાને તાંદુલ, શાક અને વેશવાર વિગેરે લાવી આપ્યાં; એટલે નળે સૂર્યના તડકામાં તેનાં પાત્રો મૂકી સૌરી વિદ્યાનું સ્મરણ કરી તત્કાળ દિવ્ય રસોઈ તૈયાર કરી દીધી. પછી જાણે કોઈ કદ્દપવૃક્ષે આપી હોય તેવી તે મનો-

હર રસોઈ રાજા પરિવાર સાથે જન્મ્યો. શ્રમને ટાળનારી અને પરમ આનંદને આપનારી તે રસવતીનો સ્વાદ લઈને દધિપણું રાજાએ પૂછ્યું કે-‘આવી રસવતી તો માત્ર નળરાજા કરી જાણે છે, બીજો કોઈ જાણતો નથી, કારણ કે ચિરકાળ નળરાજાની સેવા કરતાં મને એ રસવતીનો પરિચય છે, તો શું તમે નળ છો ? પણ નળની આવી વિરૂપ આકૃતિ નથી. વળી તેને અને આ નગરને બસે: યોજનનું અંતર છે, તો તે અહીં ક્યાંથી આવી શકે ? તેમજ તે ભરતાર્થનો રાજા એકાગ્રી પણ શેનો હોય ? વળી મેં દેવતાનો અને વિદ્યાધરોનો પરાભવ કરે તેનું તેનું રૂપ જોયેલું છે માટે તું તો તે નથી.’ આમ કહીને પછી સંતુષ્ટ થયેલા દધિપણું કુબડાને વસ્ત્ર અલંકાર વિગેરે અને એક લાખ ટંક^૧ તથા પાંચસો ગામ આપ્યાં. કુબજ નળે પાંચસો ગામ વિના બીજું બધું સ્વીકાર્યું; એટલે રાજાએ કહ્યું કે ‘રે કુબજ ! બીજું કાંઈ તારે જોઈએ છીએ ?’ કુબજે કહ્યું કે-‘તમારા રાજ્યની હદમાંથી શિકારનું અને મદિરાપાનનું નિવારણ કરાવો, એવી મારી ઈચ્છા છે તે તમે પૂરી કરો.’ રાજાએ તેના વચનને માન્ય કરીને તેના શાસનમાં સર્વત્ર શિકાર અને મદિરાપાનની વાતોને પણ બંધ કરી.

એક વખતે રાજા દધિપણું તે કુબડાને એકાંતમાં બોલાવીને પૂછ્યું કે-‘તું કોણ છે ? ક્યાંથી આવ્યો છે ? અને ક્યાંનો નિવાસી છે ? તે કહે, તે બોલ્યો- ‘કોશલ નગરીમાં નળ રાજાનો હુડિક નામે હું રસોયો છું, અને નળરાજાની પાસેથી હું બધી કળાઓ શીખ્યો છું. તેના ભાઈ કૂબડે દૂતકળાથી નળ રાજાની બધી પૃથ્વી લીધી; એટલે તે દવદંતીને લઈને અરણ્યમાં ગયા. ત્યાં તે મરી ગયા હશે એમ જાણી હું તમારી પાસે આવ્યો. માયાવી અને પાત્રને નહીં પીછાણનારા તેના ભાઈ કૂબડનો હું આશ્રીત થયો નહીં.’ આ પ્રમાણે નળરાજાના મરણની વાતો સાંભળી દધિપણું રાજા હૃદયમાં વજ્ર હટ થયો હોય તેમ પરિવાર સાથે આકંઠ કરવા લાગ્યો. પછી નેત્રાશ્રુના મેઘરૂપ દધિપણું નળરાજાનું પ્રેતકાર્ય કર્યું, કુબડે તે સ્મિતહાસ્યપૂર્વક જોયું.

એક વખતે દધિપણું રાજાએ દવદંતીના પિતાની પાસે કોઈ કારણથી મિત્રપણાને લીધે એક દૂતને મોકલ્યો. ભીમરાજાએ દૂતનો સત્કાર કર્યો. તે સુખે તેની પાસે રહ્યો. એક વખતે વાત્તાના પ્રસંગમાં એ વક્તા દૂતે કહ્યું કે ‘એક નળરાજાનો રસોયો મારા સ્વામી પાસે આવ્યો છે, તે નળરાજા પાસે સૂર્યપાક રસોઈ શીખ્યો છે.’ તે સાંભળી દવદંતી ઊંચા કર્ણ કરી પિતા પ્રત્યે બોલી-‘પિતાજી ? કોઈ દૂતને મોકલીને તપાસ કરાવો કે તે રસોયો કેવો છે ? કેમકે નળરાજા સિવાય બીજું કોઈ સૂર્યપાક રસોઈ જાણતું નથી, તેથી તેથી રખે તે ગુપ્ત વેષધારી નળરાજા જ હોય !’ પછી ભીમરાજાએ સ્વામીના કાર્યમાં કુશળ એવા કુશળ નામના એક ઉત્તમ બ્રાહ્મણને બોલાવી સત્કારપૂર્વક આજ્ઞા કરી કે-‘તમે સુસુમારપુરે જઈ તે રાજાના નવા રસોયાને જુઓ, અને તે કંઈ કંઈ કળા જાણે છે તે અને તેનું રૂપ કેવું છે તેનો નિશ્ચય કરો.’ ‘આપની આજ્ઞા પ્રમાણ છે’ એમ કહી બ્રાહ્મણ શુભ શુકને પ્રેરાતો શીઘ્ર સુસુમારપુરે આવ્યો. ત્યાં પૂછતો પૂછતો તે કુબડાની પાસે ગયો અને ત્યાં બેઠો. તેનાં સર્વ અંગવિકૃતિ-વાળાં જોઈ તેને ઘણું ખેદ થયો. તેણે વિચાર્યું કે ‘આ ક્યાં ! અને નળરાજા ક્યાં ક્યાં ! મેં અને ક્યાં સરસવ ! દવદંતીને વૃથા નળની ખાંતિ ઉત્પન્ન થઈ છે.’ આવો નિશ્ચય કરી મનમાં સારી રીતે ધારીને પછી તે નળરાજાની નિંદાગર્ભિત બે શ્લોક બોલ્યો, તેમાં એમ કહ્યું કે

સઘળા નિર્દય, નિર્લજ્જ, નિઃસત્ત્વ અને દુષ્ટ લોકોમાં નળરાજ એકજ મુખ્ય છે, કે જેણે પોતાની સતી સ્ત્રીનો ત્યાગ કર્યો. પોતાની વિધ્વાસી અને મુઘ્ધા સ્ત્રીને એકલી સુતી મૂકીને ચાલ્યા જતાં એ અદ્વયમતિ નળરાજના જે ચરણને કેમ ઉત્સાહ આવ્યો હશે ?” આ પ્રમાણે વારંવાર તે બોલવા લાગ્યો, તેથી તેને સાંભળીને પોતાની દયિતાને સંભારતો નળરાજ નેત્રકમળમાં અનર્ગલ જળ લાવી રોવા લાગ્યો. બ્રાહ્મણે પૂછ્યું કે ‘તું કેમ રૂવે છે ?’ એટલે તે બોલ્યો, તમારું કરુણારસમય ગીત સાંભળીને રોઉં છું.’ પછી કુખડે તે શ્લોકોનો અર્થ પૂછ્યો, એટલે તે બ્રાહ્મણે ઘૂતથી માંડીને કુંડિનપુર પહોંચવા સુધીની દ્વદ્વંતીની બધી કથા કહી સંભળાવી. પછી કહ્યું—“અરે કુખજ ! તું સૂર્યપાક રસોઈને કરનાર છે, એમ આ સુસુમાર નગરના રાજાના હાથે આવીને અમારા ભીમ રાજાને કહ્યું. તે સાંભળી ભીમરાજની પુત્રી દ્વદ્વંતીએ પોતાના પિતાને પ્રાર્થનાપૂર્વક કહ્યું કે ‘સૂર્યપાક રસોઈ કરનાર નળ જ હોવા જોઈએ, બીજો કોઈ તેવો નથી,’ તેથી ભીમરાજએ તને જોવા માટે મને મોકલ્યો છે, પણ તને જોઈને મને વિચાર થાય છે કે-દુરાકૃતિવાળો તું કુખડો કયાં ! અને દેવતા સરખો રૂપવંત નળ રાજા કયાં ! કયાં ખજુવો ! અને કયાં સૂર્ય ! પણ અહીં આવતાં મને શુકન ઘણાં સારાં થયાં હતાં, તેથી જો તું નળ રાજા ન હોય તો તે બધાં વ્યર્થ થાય છે.” આ પ્રમાણે તે બ્રાહ્મણની વાત સાંભળી દ્વદ્વંતીનું હૃદયમાં ધ્યાન કરતો તે કુખજ અધિક અધિક રૂદન કરવા લાગ્યો અને ઘણો આગ્રહ કરીને તે બ્રાહ્મણને પોતાને ઘેર લઈ ગયો. પછી તેને આ પ્રમાણે કહ્યું કે ‘મહાસતી દ્વદ્વંતીની અને મહાશય નળરાજની કથા કહેનારા એવા તારું કેવા પ્રકારે સ્વાગત કરે ?’ એમ કહી રનાન ભોજન વિગેરેથી તેનો સત્કાર કર્યો, અને દધિપર્ણુ આપેલાં આભરણાદિક તેને આપ્યાં. પછી તે કુશળ બ્રાહ્મણ કુશળક્ષેમ કુંડિનપુર પાછો ગયો અને દ્વદ્વંતીને તેમજ તેના પિતાને પોતે જોયેલા કુખડાની સર્વ વાત્તા કહી. તેમાં મુખ્ય તેણે મહોન્મત્ત થયેલા હાથીને જોઈ પમાડી તેના પર આરોહણ કર્યું હતું, તેમજ સૂર્યપાક રસોઈ બનાવી હતી, અને તેને રાજાએ સુવર્ણમાળા, એક લાળ ટંક અને વસ્ત્રાલંકાર વિગેરે આપ્યાં હતાં તે વાત્તા કરી અને પોતે જો જો શ્લોક કહ્યા હતા અને કુખડે તેને સત્કારપૂર્વક જો કાંઈ આપ્યું હતું તે પણ જણાવ્યું. આ સર્વ સાંભળી વૈદર્ભીએ કહ્યું—‘પિતાજી ! નળરાજનું આવું વિરૂપ રૂપ આહારદોષથી કે કર્મદોષથી થયું હશે; પરંતુ ગજશિક્ષામાં નિપુણતા, આવું અદ્ભુત દાન અને સૂર્યપાક રસવતી એ નળરાજ વિના બીજાને હોયજ નહીં, માટે હે તાત ! કોઈ પણ ઉપાયથી એ કુખજને અહીં બોલાવો કે જેથી હું તેની ઇગિતાદિ ચેષ્ટાઓથી પરીક્ષા કરી લઈશ.’

ભીમરાજ બોલ્યા—‘હે પુત્રી ! તારો ખોટો સ્વયંવર માંડી દધિપર્ણુ રાજાને બોલાવવાને પુરૂષને મોકલું. તારો સ્વયંવર સાંભળી તે તરત અહીં આવશે, કારણકે તે તારામાં લુપ્થ હતો અને તું નળને વરી ગઈ હતી. વળી દધિપર્ણુની સાથે તે કુખજ પણ આવશે, કારણકે તે જો નળરાજ હશે તો તને બીજા વરને આપવાનું સાંભળી તે સહન કરી શકશે નહીં. વળી નળ અશ્વના હૃદયને જાણનાર છે, તેથી જો તે કુખડો નળ હશે તો રથને હાંકતાં તે રથના અશ્વથીજ તે ઓળખી શકાશે, કેમકે જ્યારે તે રથ હાંકે છે, ત્યારે તેના પ્રેરેલા અશ્વો જાણે પવન જ અશ્વમૂર્તિએ થયેલ હોય તેમ પવનવેગી થાય છે. વળી તેને આવવામાં દિવસ પણ નજીકનો જણાવીશ કે જેથી નળ અહીં સત્ત્વર આવે, કેમકે કોઈ બીજો સાધારણ માણસ સ્ત્રીનો પરાભવ સહન કરે નહીં, તો નળરાજ તો શી રીતેજ સહન કરે ?”

આ પ્રમાણે નિર્ણય કરીને ભીમરાજાએ હ્રત મોકલી સુસુમારપુરના દધિપર્ણને પંચમીને દિવસે દવદંતીના સ્વયંવરમાં આવવા આમંત્રણ મોકલ્યું, એટલે કુંડિતપુર આવવાને તત્પર થયેલો દધિપર્ણ રાજા મનમાં ચિંતવવા લાગ્યો કે-‘હું વૈદહીને પ્રાપ્ત કરવાને ઘણા દિવસ થયા ઇચ્છું છું તે મળવાનો વખત આવ્યો, પણ તે તો દૂર છે અને સ્વયંવર તો આવતી કાલે જ છે, તેથી આવતી કાલે ત્યાં શી રીતે પહોંચાય ? માટે હવે શું કરવું ?’ આ પ્રમાણે ચિંતાથી થોડા પાણીમાં માછલું તરફડે તેમ તે તરફડવા લાગ્યો.

આ ખબર સાંભળી કુખ્જ વિચારમાં પડ્યો કે ‘સતી દવદંતી બીજા પુરૂષને ઇચ્છે જ નહીં, અને કદિ ઇચ્છે તો હું છતાં તેને બીજો કેાણ ગ્રહણ કરે ? માટે આ દધિપર્ણ રાજાને હું ત્યાં છ પહોરમાં લઈ જઉં, જેથી તેની સાથે તારૂં પણ ત્યાં પ્રાસંગિક ગમન થાય.’ પછી તેણે દધિપર્ણને કહ્યું “તમે બહુ ખેદ કે ફીકર કરો નહીં, ખેદ કે ચિંતાનું જે કારણ હોય તે કહો, કેમકે રોગની વાત કહ્યા વગર રોગીની ચિકિત્સા થતી નથી.” દધિપર્ણે કુખ્જને કહ્યું, નળરાજા મૃત્યુ પામેલ છે, તેથી વૈદહી આવતી કાલે ફરીવાર સ્વયંવર કરે છે, ચૈત્ર માસની શુકલ પંચમીએ તેનો સ્વયંવર છે અને તેના અંતરમાં હવે માત્ર છ પહોર બાકી છે, તો તેટલા વખતમાં હું ત્યાં શી રીતે જઈ શકીશ ? તેનો હ્રત ત્યાંથી ઘણા દિવસે જે માર્ગે અહીં આવ્યો તે જ માર્ગે હવે દોઢ દિવસમાં ત્યાં શી રીતે જઈ શકું ? માટે હું દવદંતીમાં દ્રાગટનો જ લુપ્ત થયો છું.’ કુખ્જે કહ્યું, હે રાજન્ ! જરા પણ ખેદ કરો નહીં. તમને થોડા વખતમાં વિદલ્હાનગરીએ પહોંચાડું, માટે મને તમે અશ્વ સહિત રથ આપો.’ રાજાએ કહ્યું, સ્વેચ્છાથી રથાશ્વને લઈ આવ.’ પછી નળે ઉત્તમ રથ અને સર્વ લક્ષણે લક્ષિત બે બાતિવંત અશ્વો લીધા. તેની સર્વ કાર્યમાં કુશળતા બેઠને દધિપર્ણ વિચારમાં પડ્યો કે ‘આ કેાઈ સામાન્ય પુરૂષ નથી, તે દેવ કે કેાઈ ખેચર હોય એમ લાગે છે.’ પછી રથને થોડા બેડી કુખ્જે રાજાને કહ્યું, ‘હવે રથમાં બેસો, હું તમને પ્રાતઃકાળે વિદલ્હાનગરીએ પહોંચાડી દઈશ.’ પછી રાજા, તાંબૂલવાહક, છત્રધારક, બે ચામરધારીઓ અને કુખ્જ એમ છ જણા સળંગ કરેલા રથમાં બેઠા. કુખ્જે પેલાં શ્રીફળ અને કરંડકને વસ્ત્રવડે કટિ ઉપર બાંધી પંચ નમસ્કાર મંત્રનું સ્મરણ કરી થોડાને હંકાર્યા. અશ્વના હૃદયને બાણનારા નળે હાંકેલો તે રથ દેવવિમાનની જેમ સ્વામીના મન જેવા વેગથી ચાલ્યો. તેવામાં વેગથી ચાલતા રથના પવનવડે દધિપર્ણ રાજાનું ઉત્તરીય વસ્ત્ર ઉડી ગયું, તે બાળે તેણે નળરાજાનું અવતરણ કયું હોય તેમ દેખાવા લાગ્યું. દધિપર્ણે કહ્યું, ‘રે કુખ્જ ! ક્ષણવાર રથને થોભાવ, જેથી પવનવડે ઉડી ગયેલા મારા વસ્ત્રને હું લઈ લઉં.’ દધિપર્ણે કહ્યું તેટલામાં તો તે રથ પચવીશ યોજન દૂર ચાલ્યો ગયો, એટલે કુખ્જે હસીને બોલ્યો-‘હે રાજન્ ! તમારું વસ્ત્ર ક્યાં છે ? તે પડ્યા પછી તો આપણે પચવીશ યોજન દૂર આવ્યા છીએ.’ તેવામાં દધિપર્ણે દૂરથી અક્ષ નામના એક વૃક્ષને ઘણાં ફળથી ભરપૂર બેસું. તે બેઠને તેણે કુખ્જ સારથિને કહ્યું ‘આ વૃક્ષ પર જેટલાં ફળ છે, તેટલાં ગણ્યા વગર પણ હું કહી શકું છું, તે કૌતુક પાછા ફરતી વખતે હું તને બતાવીશ.’ કુખ્જે કહ્યું-‘હે રાજન્ ! તમે કાળક્ષેપનો શા માટે ભય રાખો છો ? મારા જેવો અશ્વ હૃદય બાણનાર સારથી છતાં તે ભય તમારે રાખવો નહીં. વળી હું એક મુઠિના પ્રહારથી આ વૃક્ષના સર્વ ફળો મેઘનાં જાળિંદુની જેમ પૃથ્વી પર તમારી સામે

જ પાડી નાખીશ.' રાજાએ કહ્યું—'જો એમ છે તો રે કુખજ ! એ ફળો પાડી દે, તે સંખ્યાએ બરાબર અઢાર હજાર થશે, તે કૌતુક જો.' પછી કુખજે તે પાડી નાંખ્યા અને રાજાએ તે ગણ્યાં, એટલે બરાબર અઢાર હજાર થયાં, એક પણ અધિક કે ન્યૂન થયું નહીં. પછી કુખજે દ્વિપર્ણની યાચનાથી અશ્વહૃદયવિદ્યા તેને આપી અને તેની પાસેથી સંખ્યાવિદ્યા યથાવિધિ પોતે ગ્રહણ કરી. પછી પ્રાતઃકાળ થયો ત્યાં તો જેનો સારથી કુખજ છે એવો રથ વિદ્વર્તી-નગરીની પાસે આવી પહોંચ્યો. તે જોઈ રાજા દ્વિપર્ણનું મુખ કમળની જેમ વિકસ્વર થયું.

અહીં તે જ વખતે રાત્રીના શેષ ભાગે વૈદર્ભીએ એક સ્વપ્ન જોયું. તેથી હર્ષ પામીને તેણીએ તે પોતાના પિતાની આગળ આ પ્રમાણે કહી સંભળાવ્યું કે—'આજે રાત્રીના શેષ ભાગે હું સુતી હતી, તેવામાં નિર્વૃત્તિ દેવીએ કોશલાનગરીનું ઉદ્યાન આકાશમાર્ગે અહીં લાવેલું મેં દીઠું. તેમાં એક પુષ્પ ફળથી સુશોભિત આમ્રવૃક્ષ મેં જોયું, એટલે તેની આજ્ઞાથી હું તેની ઉપર ચઢી ગઈ, પછી તે દેવીએ મારા હાથમાં એક પ્રકુલિત કમળ આપ્યું. હું જ્યારે તે વૃક્ષ ઉપર ચઢી તે વખતે કોઈ એક પક્ષી કે જે પ્રથમથી તેની ઉપર ચઢેલું હતું, તે તત્કાળ જૃથ્વી ઉપર પડી ગયું.' આ પ્રમાણે સ્વપ્નવૃત્તાંત સાંભળી ભીમ રાજા બોલ્યા—'હે પુત્રી ! આ સ્વપ્ન અતિ શુભ ફળદાયક છે. જે તે નિર્વૃત્તિ દેવી જોયાં, તે તારો ઉદય પામેલો પુણ્યરાશિ સમજવો. તેણે લાવેલું આકાશમાં જે કોશલાનું ઉદ્યાન તેં જોયું, તેથી એમ સમજવું કે જે તારો પુણ્યરાશિ તને કોશલાનગરીનું ઐશ્વર્ય આપશે. આમ્રવૃક્ષ ઉપર ચઢવાથી તારે તારા પતિ સાથે જલદી સમાગમ થશે. તેમજ આગળથી ચઢેલું જે પક્ષી વૃક્ષ ઉપરથી પડ્યું તે કુખજરાજા રાજ્યથી બ્રુટ થશે.' આ પ્રમાણે નિઃસંશય તારે સમજવું. વળી પ્રભાતકાળે તને સ્વપ્નનું દર્શન થયું છે, તેથી આજે જ તને નળરાજા મળશે, કારણ કે પ્રભાત કાળનું સ્વપ્ન શીઘ્ર ફળને આપે છે.'

આ પ્રમાણે પિતા પુત્રી વાતો કરે છે તેવામાં દ્વિપર્ણ રાજા નગરદ્વાર પાસે આવ્યાના એક મંડળ નામના પુરૂષે ભીમ રાજાને બંધાર આપ્યા. તરત જ ભીમરાજા દ્વિપર્ણની પાસે આવ્યો, એને મિત્રની જેમ આલિંગન દઈને મળ્યો. પછી ઉતારો આપવા વિગેરેથી તેનો સત્કાર કરીને કહ્યું કે 'હે રાજન્ ! તમારો કુખડો રસોયો સૂર્યપાક રસોઈ કરી બાણે છે તે અમને બતાવો. તે જોવાની અમને ઘણી ઈચ્છા છે, તેથી હમણાં બીજા વાત્તા કરવાની જરૂર નથી.' પછી દ્વિપર્ણે તે રસોઈ કરવાની કુખડાને આગ આપી, એટલે તેણે કદપવૃક્ષની જેમ ક્ષણવારમાં તે કરી બતાવી. પછી દ્વિપર્ણના આગ્રહથી તેમજ તેના સ્વાદની પરીક્ષા કરવાને માટે તે રસોઈ ભીમરાજા પરિવાર સાથે જમ્યો. તે રસોઈના ભાતથી ભરેલો એક થાળ દવદંતીએ મંગાવ્યો અને તે જમી. તે સ્વાદથી તેણે બાણ્યું કે 'આ કુખડો નળરાજા જ છે.' દવદંતીએ પોતાના પિતાને કહ્યું કે-પૂર્વે કોઈ જ્ઞાની આચાર્યે મને કહ્યું હતું કે આ ભરતક્ષેત્રમાં સૂર્યપાક રસોઈ નળસિવાય બીજું કોઈ બાણ્યું નથી, માટે આ કુખડો કે હુંઠો ગમે તેવો હોય, પણ તે નળરાજા જ છે, તેમાં જરા પણ સંશય નથી. ફક્ત તેવા થવામાં કાંઈક કારણ છે. વળી જેમ આ સૂર્યપાક રસોઈથી નળની પરીક્ષા છે, તેમ પણ એક પરીક્ષા છે કે જો નળરાજાની આંગળીનો મને સ્પર્શ થાય તો તત્કાળ મારા શરીરપર રોમાંચ ઉભા થાય. માટે એ કુખડો અંગુળીથી તિલક રચતો હોય તેમ મને સ્પર્શ કરે. એ જોવાથી તે નળરાજા પણ ખરી રીતે ઓળખાઈ આવશે.' પછી ભીમરાજાએ તેને પૂછ્યું, 'તું નળરાજા છે ?' તે બોલ્યો, 'તમે બધા બ્રાંત થયા છો, કેમકે દેવતા જેવો સ્વરૂપવાન નળરાજા ક્યાં અને જોવાને પણ અયોગ્ય એવો હું ક્યાં ?' પછી રાજાના અતિ આગ્રહથી

તે કુખડે લીલા અક્ષરને માળાન કરવાવડે જેમ પત્રને અડકે તેમ અતિ લાઘવથી અંગુળી-વડે દવદંતીનાં વક્ષસ્થળને સ્પર્શ કર્યો, તેથી અંગુળીનો સહજ માત્ર સ્પર્શ થતાં જ અદ્વૈત આનંદ મળવાથી વૈદલીનાં શરીર કરચલાની જેવું રોમાંચિત થઈ ગયું; એટલે વૈદલીએ કહ્યું કે ‘હિ પ્રાણેશ! તે વખતે તો મને સુતી મૂકીને ચાલ્યા ગયા હશે, પણ હવે ક્યાં જશે? ઘણે લાંબે કાળે તમે મારી દષ્ટિએ પડ્યા છો.’ આ પ્રમાણે વારંવાર કહીને પછી તે કુખને અંતર્ગૃહમાં લઈ ગઈ. ત્યાં કુખે પેલાં શ્રીકૃષ્ણ અને કરંડકમાંથી વચ્ચાલંકાર કાઢ્યાં. તેને ધારણ કરવાથી તે પોતાના અસલ સ્વરૂપને પામ્યો. વૈદલીએ વૃક્ષને લતાની જેમ પોતાના યથાર્થ સ્વરૂપવાળા પતિનું સર્વાંગ આલિંગન કર્યું. પછી કમળનથન નળરાજ દ્વાર પાસે આવ્યો, એટલે ભીમરાજએ આલિંગન કરીને પોતાના સિંહાસનપર તેને બેસાડ્યો, અને “તમે જ મારા સ્વામી છો, આ બધું તમારું છે, માટે મને આજ્ઞા આપો, શું કરું?” આ પ્રમાણે બોલતો ભીમરાજ તેની આગળ છીંદરની જેમ અંજલિ બેડીને બોલો રહ્યો. દધિપર્ણો પણ નળરાજને નમીને કહ્યું કે ‘સર્વદા તમે મારા નાથ છો, મેં અજ્ઞાનથી તમારી પ્રત્યે જે કાંઈ અન્યાય પ્રવૃત્તિ કરી હોય તે ક્ષમા કરશો.’

અન્યદા ધનદેવ સાર્થવાહ મોટી સમૃદ્ધિ સાથે હાથમાં ભેટણું લઈને ભીમરથ રાજને મળવા આવ્યો. વૈદલીના પ્રથમના ઉપકારી તે સાર્થવાહનો ભીમરાજએ બંધુની જેમ અત્યંત સત્કાર કર્યો. પછી પૂર્વે કરેલા ઉપકારથી થયેલી અનિવાર્ય ઉત્કંઠાને લીધે દવદંતીએ પોતાના પિતાને કહ્યું, જેથી તેણે રાજ ઋતુપર્ણ, ચંદ્રયશા, તેની પુત્રી ચંદ્રવતી અને તાપસપુરના રાજ વસંતશ્રીશેખરને તેડાવ્યાં, એટલે તે બધા ત્યાં આવ્યાં. ભીમરાજએ અતિ સત્કાર કરેલાં તેઓ નવનવા આતિથ્યથી પ્રસન્ન ચિત્તવાળા થઈને એક માસ સુધી ત્યાં રહ્યાં.

એક વખતે તેઓ સર્વે ભીમરાજની સલામાં એકઠાં થઈને બેઠાં હતાં. તેવામાં પ્રાતઃકાળે પોતાની પ્રભાથી આકાશને પ્રકાશિત કરતો કોઈ દેવ ત્યાં આવ્યો. તેણે અંજલિ બેડી વૈદલીને કહ્યું, ‘હું’ તે વિમળપતિ નામે તાપસપતિ છું’ કે જેને તમે પૂર્વે પ્રતિજ્ઞા આપ્યો હતો તે સંભારો. ત્યાંથી મૃત્યુ પામીને હું સૌધર્મ દેવલોકમાં શ્રીકેસર નામના વિમાનમાં શ્રીકેસર નામે દેવ થયો છું. મારા જેવા મિથ્યાદષ્ટિને તમે અર્ધદર્શનમાં સ્થાપિત કર્યો. તે ધર્મના પ્રભાવથી તમારા પ્રસાદવડે અત્યારે હું દેવતા થયો છું.’ આ પ્રમાણે કહી, સાત કોટી સુવર્ણની વૃષ્ટિ કરીને કૃતશતા પ્રકાશિત કરી તે દેવ કોઈ ઠેકાણે અંતર્ધાન થઈ ગયો. પછી વસંતશ્રીશેખર, દધિપર્ણ, ઋતુપર્ણ, ભીમ અને બ્રીજ મહા બળવાન રાજઓએ મળીને નળરાજને રાજ્યાભિષેક કર્યો, અને તેમની આજ્ઞાથી તે રાજઓએ પૃથ્વીને પણ સંકટમણ આપે તેવાં પોતપોતાનાં સૈન્યો ત્યાં એકઠાં કર્યાં. પછી શુભ દિવસે અતુલ પરાક્રમી નળરાજએ પોતાની રાજ્યલક્ષ્મી પાછી લેવાની ઇચ્છાથી તે રાજઓની સાથે અયોધ્યા તરફ પ્રયાણ કર્યું. કેટલેક દિવસે સૈન્યનીરજથી સૂર્યને ઢાંકી દેતો નળરાજ અયોધ્યાએ પહોંચ્યો, અને રતિવદલભ નામના ઉદ્યાનમાં તેણે પડાવ કર્યો. નળને આવા ઉત્તમ વૈભવસંયુક્ત આવેલો જાણી લયથી કંઠપ્રાણ થઈ ગયો હોય તેમ કૂબર અત્યંત આકુળવ્યાકુળ થઈ ગયો. નળે દૂત મોકલીને તેને કહેવરાવ્યું કે— ‘આપણે ફરીવાર દૂત રમીએ અને તેમાં એવું, પણ કરીએ કે જેથી મારી સર્વ લક્ષ્મી તારી થાય કે તારી સર્વ લક્ષ્મી મારી થાય.’ એ સાંભળી કૂબર રણના લયથી મુક્ત થવાથી ખુશી થયો અને વિજયની ઇચ્છાએ તેણે ફરીવાર દૂત આરંભ્યું. તેમાં અતુલ બંધુથી વિશેષ ભાગ્યવાન એવા નળે કૂબરની સર્વ પૃથ્વી જીતી લીધી, કેમકે સદ્ભાગ્યનો યોગ હોય છે ત્યારે વિજય તો માણસના કરકમળમાં હંસરૂપ થાય છે.

નળે કુબરનું સર્વ રાજ્ય છતી લીધું તે છતાં અને તે કુબર અતિ ક્રૂર હતો તે છતાં પણ 'આ મારા અનુજ બાંધુ છે' એમ જાણી નળે તેના ઉપર અવકૃપા કરી નહીં. ઉલટું ક્રોધ રહિત નળે પોતાનું રાજ્ય પોતાવડે અલંકૃત કરીને કુબરને પૂર્વની જેમ યુવરાજપદ આપ્યું. નળે પોતાનું રાજ્ય મેળવીને પછી દ્વદંતી સાથે કૌશલાનગરીનાં સર્વ ચૈત્યોની ઉત્કંઠાપૂર્વક વંદના કરી. ભરતાર્ધના નિવાસી રાજાઓ ભક્તિથી રાજ્યાભિષેકની માંગણિક ભેટો લઈને ત્યાં આવ્યા. પછી સર્વ રાજાઓ જેના અખંડ શાસનને પાળે છે એવા નળે ઘણાં હજાર વર્ષો સુધી કૌશલાનું રાજ્ય કર્યું.

એક વખતે નિષધ રાજા જે સ્વર્ગમાં દેવતા થયેલા છે, તેમણે આવીને વિષયસાગરમાં નિમગ્ન થયેલા મગરમચ્છ જેવા નળરાજાને આ પ્રમાણે પ્રતિભાષ આપ્યો—'હે વત્સ! આ સંસારરૂપ અરણ્યમાં તારા વિવેકરૂપ ધનને વિષયરૂપ ચોર લુટી જાય છે, તથાપિ તું પુરૂષ થઈને કેમ તેનું રક્ષણ કરતો નથી? મેં પૂર્વે તને દીક્ષાનો સમય જણાવવાનું કબુલ કર્યું હતું, તા હવે તે સમય આવ્યો છે, માટે આયુષ્યરૂપ વૃક્ષના ફળરૂપ દીક્ષાને ગ્રહણ કર.' આ પ્રમાણે કહી તે નિષધદેવ અંતર્ધાન થયો.

તે વખતે જિનસેન નામના એક અવધિજ્ઞાની સૂરી ત્યાં પધાર્યા. દ્વદંતી અને નળે તેમની સમીપે જઈને તેમને આદરથી વંદના કરી. પછી તેમણે પોતાના પૂર્વ ભવ પૂછ્યા. એટલે તે કહીને મુનિ બોલ્યા કે—'પૂર્વે તમે મુનિને ક્ષીરદાન કર્યું હતું તેથી તમને આ રાજ્ય પ્રાપ્ત થયું છે. અને તે વખતે તમને બાર ઘડી મુનિ પર ક્રોધ રહ્યો હતો તેથી આ ભવમાં તમને બાર વર્ષનો વિયોગ રહ્યો છે.' આ પ્રમાણે સાંભળી પુષ્કર નામના પોતાના પુત્રને રાજ્ય ઉપર બેસાડી નળ અને દ્વદંતીએ તે મુનિ પાસે વ્રત ગ્રહણ કર્યું, અને તે ચિરકાળ સુધી પાળ્યું. અન્યદા નળને વિષયવાસના ઉત્પન્ન થઈ, તેથી તેણે દ્વદંતી ઉપર ભોગને માટે મન કર્યું. તે વાત જાણીને આચાર્યે તેનો ત્યાગ કર્યો, એટલે તેના પિતા નિષધ દેવે આવીને તેને પ્રતિભાષ આપ્યો. પછી વ્રત પાળવાને અશક્ત એવા નળે અનશન ગ્રહણ કર્યું. તે વાત સાંભળીને નળ ઉપર અનુરાગવાળી દ્વદંતીએ પણ અનશન આદર્યું.

આ પ્રમાણે કથા કહીને કુબર વસુદેવને કહે છે—'હે વસુદેવ! તે નળ મૃત્યુ પામીને હું કુબેર થયો છું, અને દ્વદંતી મૃત્યુ પામીને મારી પ્રિયા થઈ હતી, તે ત્યાંથી અચીને આ કનકવતી થઈ છે. એની ઉપર પૂર્વ ભવના પત્નીપણાના સ્નેહથી અતિશય મોહિત થઈ હું અહીં આવેલો છું, કેમકે સ્નેહ સેંકડો જન્મ સુધી ચાલે છે. હે દશાહ વસુદેવ! આ ભવમાં આ કનકવતી સર્વ કર્મને ઉન્મૂલન કરી નિર્વાણને પ્રાપ્ત થશે. પૂર્વે ઇન્દ્રની સાથે મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં હું તીર્થંકરને વંદના કરવાને ગયો હતો, ત્યાં વિમળસ્વામી અહંતે મને આ વૃત્તાંત જણાવ્યો હતો."

આ પ્રમાણે વસુદેવને કનકવતીના પૂર્વ ભવની કથા કહીને કુબેર અંતર્ધાન થઈ ગયો પછી સૌભાગ્યવંતમાં શિરોમણિ અને અદ્વિતીય રૂપવાન વસુદેવ ચિરકાળના અતિશય અનુરાગના યોગથી કનકવતીને પરણીને અનેક ખેચરીઓની સાથે ક્રીડા કરવા લાગ્યા.

इत्याचार्यश्रीहेमचंद्रविरचिते त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरिते
महाकाव्येऽष्टमे पर्वणि कनकवतीपरिणयन तत्पूर्व
भववर्णनो नाम तृतीयः सर्गः ॥

સર્ગ ૪ થો.

વસુદેવ ચરિત્ર. (ચાલુ)

એક વખતે વસુદેવ સુતા હતા, ત્યાં સૂર્યક નામના વિદ્યાધરે આવીને તેનું હરણ કર્યું. તત્કાળ જાગીને તેણે સૂર્યકની ઉપર મુદ્રિતો પ્રહાર કર્યો. જેથી સૂર્યકે તેને છોડી દીધા, એટલે વસુદેવ ગોદાવરી નદીમાં પડ્યા. તેને તરીને તે કોલ્લાપુરમાં આવ્યા, અને ત્યાંના રાજા પદ્મરથની પુત્રી પદ્મશ્રીને પરણ્યા. ત્યાંથી તેનું નીલકંઠ વિદ્યાધરે હરણ કર્યું, અને માર્ગમાં પડ્યા મૂક્યા એટલે તે ચંપાપુરી પાસેના સરોવરમાં પડ્યા, તેમાંથી તરી નગરમાં આવી મંત્રીની પુત્રીને પરણ્યા. ત્યાંથી સૂર્યક વિદ્યાધરે પાછું તેમનું હરણ કર્યું, અને માર્ગે પડતા મૂક્યા, એટલે ગંગાનદીના જળમાં પડ્યા. તે નદી તરીને મુસાફરોની સાથે ચાલતાં એક પલ્લીમાં આવ્યા, ત્યાં પલ્લીપતિની જરા નામની કન્યાને પરણ્યા. તેનાથી જરાકુમાર નામે પુત્ર થયો. ત્યાંથી નીકળી અવંતિસુંદરી, સૂરસેના, નરદ્વેષી, જીવચંદ્ર અને બીજા રાજકન્યાઓને પરણ્યા.

એકદા વસુદેવ અન્યત્ર જતા હતા, તેવામાં કોઈ દેવતાએ આવીને તેને કહ્યું કે ‘હિ વસુદેવ ! રૂધિર રાજાની કન્યા શેહિણીને હું તને તેના સ્વયંવરમાં આપું છું, માટે તારે ત્યાં જઈને પટલ (ઢોલ) વગાડવો.’ પછી વસુદેવ અરિષ્ટપુરમાં શેહિણીના સ્વયંવરમંડપમાં ગયા. ત્યાં જરાસંધ વિગેરે રાજાઓ આવીને બેઠા હતા, તે વખતે જાણે સાક્ષાત્ અન્દ્રની સ્ત્રી શેહિણી પૃથ્વીપર આવેલ હોય તેવી શેહિણીકુમારી મંડપમાં આવી. તે સમયે પોતે રૂચિકર થાય તેવી ઇચ્છાથી સર્વ રાજાઓ વિવિધ પ્રકારની ચેષ્ટાઓ શેહિણી તરફ કરવા લાગ્યા, પણ તેમાંથી કોઈ પણ પોતાને અનુરૂપ ન લાગવાથી તેને કોઈ રાજા રૂચ્યો નહીં. તે વખતે વસુદેવ બીજે વેષ લઈને વાજિત્રો વગાડનારાઓની વચમાં બેસી પટલ વગાડવા લાગ્યા, તે વાદ્યમાંથી એવા સ્ફુટ અક્ષર નીકળતા હતા કે “હિ કુરંગાક્ષિ ! અહીં આવ, મૃગલીની જેમ શું બેઠી રહી છું ? હું તારો યોગ્ય ભત્તા છું, અને તારા સંગમમાં ઉત્સુક છું.” આ અક્ષરો સાંભળી શેહિણીએ તેના સામું બેસી, બેતાં વેંતજ શે માંચિત થઈને તેણે તેના કંઠમાં સ્વયંવરની માળા આરોપિત કરી. તે સમયે ત્યાં આવેલા રાજાઓમાં ‘આને મારો’ એવો કોલાહલ થઈ રહ્યો, કારણકે ‘શેહિણી એક વાજિત્ર વગાડનારને વરી’ એથી તેમનું ઘણું ઉપહાર્ય થયું હતું. કોશલાના રાજા દંતવંકે અતિ વક વાણીથી મશ્કરાની જેમ રૂધિર રાજાને ઉપહાર્યમાં કહ્યું કે-‘જો તમારે આ કન્યા એક ઢોલકીઆને આપવી હતી, તો આ બધા કુલીન રાજાઓને તમે કુલીન બેઠીને શા માટે બોલાવ્યા ? આ કન્યા ગુણને જાણનારી ન હોય અને તેથી જો આવા વાજિત્ર વગાડનારને વરે તો તે વાત ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય નથી, કારણ કે બાલ્યવયમાં કન્યાનો શાસ્ત્ર પિતા છે.’ રૂધિર રાજા બોલ્યો-‘હિ રાજા ! તે વિષે તમારે કંઈ પણ વિચાર કરવાની જરૂર નથી, કારણ કે સ્વયંવરમાં જેને કન્યા વરે તે પુરૂષ પ્રમાણ છે.’ તે વખતે ન્યાયવેત્તા વિદુરે કહ્યું, ‘જો કે આ તમારું વચન યુક્ત છે,

તથાપિ આ પુરૂષને કુળ વિગેરે પૂછવું જોઈએ.’ તે વખતે વસુદેવ બોલ્યા કે-‘મારા કુળ વિષે કાંઈ પણ પૂછવાનો આ અવસર નથી. આ કન્યા મને વરી તેથી જેવો તેવો પણ હું તેને યોગ્ય જ છું. મને વરેલી આ કન્યાને જે સહન કરી શકશે નહીં અને તેને હરવાને આવશે, તેને ભૂજાબળ બતાવીને હું મારું કુળ ઓળખાવીશ.’ વસુદેવનાં આવાં ઉદ્ધત વચન સાંભળી ક્રોધ પામેલા જરાસંધે સમુદ્રવિજય વિગેરે રાજાઓને આ પ્રમાણે આજ્ઞા કરી કે- ‘પ્રથમ તો આ રૂધિર રાજા જ રાજાઓમાં વિરોધ ઉત્પન્ન કરનાર છે અને બીજો આ દોલી દોલ વગાડવાથી ઉન્નત થઈ ગયેલો છે. તેણે આ રાજકન્યા પ્રાપ્ત કરી એટલાથી પણ તે તૃપ્તિ પામ્યો નથી, તેથી પવને નીચા કરેલા વૃક્ષનું ફળ મેળવીને વામન પુરૂષ ગર્વ કરે તેમ ગર્વ કરે છે; માટે આ રૂધિર રાજાને અને આ વાદકને બંનેને મારી નાખો.’ આવી જરાસંધની આજ્ઞા થતાં સમુદ્રવિજય વિગેરે રાજાઓ યુદ્ધ કરવાને માટે તૈયાર થયા. તે સમયે દધિમુખ નામે ખેચરપતિ પોતે સારથી થઈને રથ લાવ્યો અને તેમાં રણ કરવાને ઉદ્યત એવા વસુદેવને તેણે બેસાડ્યા. રણમાં દુર્ધર એવા વસુદેવે વેગવતીની માતા અંગારવતીએ જે ધનુષ્યાદિ શસ્ત્રો આપ્યાં હતાં તે ગ્રહણ કર્યાં. જરાસંધના રાજાઓએ રૂધિર રાજાનું સૈન્ય લાંગી નાંખ્યું, એટલે વસુદેવે દધિમુખને પ્રેરીને રથના ઘોડા આગળ હાંકાવ્યા. વસુદેવે પ્રથમ ઉઠેલા શત્રુજય રાજાને જીતી લીધો. દંતવક્રને લગ્ન કર્યો અને શટ્ય રાજાને હાંકાવી લીધો. તે વખતે જરાસંધે સમુદ્રવિજયને કહ્યું કે ‘આ કાંઈ સામાન્ય વાજિંત્ર વગાડનારો જણાતો નથી, પણ બીજા રાજાઓથી જીતાવો અસાધ્ય જણાય છે; માટે તમેજ તત્પર થઈને તેને મારી નાખો, તેને મારશો તો આ રાજકન્યા શેહિણી તમારી જ છે; માટે સર્વ રાજાઓને ભંગ કરી જે વિલખા કર્યા છે તે વિલખાપણું દૂર કરો.’ સમુદ્રવિજય બોલ્યા-‘હો રાજા! મારે પરત્વી જોઈતી નથી, પણ તમારી આજ્ઞાથી એ બળવાન નરની સાથે હું યુદ્ધ કરીશ.’ આ પ્રમાણે કહીને રાજા સમુદ્રવિજયે ભાઈની સાથે યુદ્ધ આરંભ્યું. તે બંનેનું ચિરકાળ સુધી વિશ્વને આશ્ચર્યકારી શસ્ત્રાશક્તી યુદ્ધ ચાલ્યું. એટલે ‘આ કોઈ મારા કરતાં પણ સમર્થ પુરૂષ છે’ એમ સમુદ્રવિજયવિચારમાં પડ્યા. તે વખતે વસુદેવે એક અક્ષર સહિત બાણ નાખ્યું. સમુદ્રવિજયે તે બાણ લઈ તે પર લખેલા અક્ષરો આ પ્રમાણે વાંચ્યા કે “છન્નથી? નીકળી ગયેલો તમારો બંધુ વસુદેવ તમને નમસ્કાર કરે છે.” આ પ્રમાણેનાં અક્ષરો વાંચતાં જ સમુદ્રવિજય હર્ષ પામ્યા અને સાચકાળે વાછડાને મળવાને ઉત્સુક થયેલી ગાયની જેમ ‘વત્સ-વત્સ’ એમ કહેતાં રથમાંથી ઊતરીને તેની સામે દોડ્યા. વસુદેવ પણ રથમાંથી ઊતરીને તેમના ચરણમાં પડ્યા. સમુદ્રવિજય તેને ઊભા કરીને બે હાથવડે આલિંગન કરી લેટી પડ્યા. જ્યેષ્ઠ બંધુએ તેને પૂછ્યું કે ‘વત્સ ! આજ સો વર્ષ થયાં તું ક્યાં ગયો હતો?’ એટલે વસુદેવે પ્રથમથી માંડી સર્વ વૃત્તાંત તેને કહી સંભળાવ્યો. આવા પરાક્રમી બંધુથી સમુદ્રવિજયને જેટલો હર્ષ થયો, તેટલોજ એવો જમાઈ મળવાથી રૂધિરરાજાને પણ હર્ષ થયો. જરાસંધે તેને પોતાના સામંતોનો બંધુ બાણ્યો એટલે તેનો કોપ શાંત થઈ ગયો, કારણ કે “પોતાના જનને ગુણાધિક જાણીને સર્વને હર્ષ થાય છે.”

પછી તે પ્રસંગે મળેલા રાજાઓએ અને સ્વજનોએ શુભ દિવસે ઉત્સવ સાથે વસુદેવ અને શેહિણીનો વિવાહઉત્સવ કર્યો. રૂધિર રાજાએ પૂજેલા જરાસંધ વિગેરે પોતપોતાને સ્થાનકે ગયા અને ચાદવો કંસ સહિત એક વર્ષ સુધી ત્યાંજ રહ્યા.

એક વખતે એકાંતમાં વસુદેવે શેડિણીને પૂછ્યું કે ‘બીજા મોટા મોટા રાજાઓને છોડી દઇને મારા જેવા એક વાજિંત્ર વગાડનારને તું કેમ વરી ?’ શેડિણી બોલી-- “હમેશાં પ્રગતિ વિદ્યાને પૂજું છું, એક વખતે તેણીએ આવીને મને કહ્યું કે ‘દશમો દશાર્ધ તારો પતિ થશે, તેને તારા સ્વયંવરમાં ઢોલ વગાડનાર તરીકે તું ઓળખી લેજે.’ તેની પ્રતીતિવડે હું તમને વરી છું”

એક વખતે સમુદ્રવિજય વિગેરે સભામાં બેઠા હતા, તેવામાં કેઈ આઘેડ સ્ત્રી આશીષ આપતી આપતી આકાશમાંથી ઊતરી. તેણીએ આવીને વસુદેવને કહ્યું કે ‘ધનવતી નામે હું બાલચંદ્રાની માતા છું, અને મારી પુત્રીને માટે તમને લેવાને આવી છું. મારી પુત્રી બાલચંદ્રા સર્વ કાર્યમાં વેગવતી છે, પરંતુ તમારા વિયોગથી રાત દિવસ પીડિત રહે છે.’ તે સાંભળી વસુદેવે સમુદ્રવિજયના મુખ સામું જોયું. એટલે તે બોલ્યા-- ‘વત્સ ! જા, પણ પૂર્વની જેમ ચિરકાળ રહીશ નહીં.’ પછી રાજાની આજ્ઞા મેળવી પોતાનો પૂર્વ અપરાધ ખમાવીને વસુદેવ તે આઘેડ સ્ત્રીની સાથે ગગનવદલભ નગરે ગયા. રાજા સમુદ્રવિજય કંસની સાથે પોતાને નગરે આવ્યા અને નિરંતર વસુદેવના આગમનમાં ઉત્સુક થઈને રહેવા લાગ્યા. અહીં વસુદેવ કાંચનદંડ્ર નામના ખેચરપતિ (કન્યાના પિતા) એ કલ્પેલી બાલચંદ્રાને મોટા ઉત્સવથી પરણ્યા. પછી પૂર્વે પરણેલી સર્વ ઉત્તમ સ્ત્રીઓને પોતપોતાનાં સ્થાનકથી લઈ સંખ્યાબંધ ખેચરોથી યુક્ત થઈ શ્રેષ્ઠ વિમાનમાં બેસી વસુદેવ શૌર્યપુરે આવ્યા. તે વખતે ચિરકાળથી ઉત્કંઠિત એવા સમુદ્રવિજયે ઊર્મિરૂપ ભૂજને પ્રસારી ચંદ્રને આલિંગન કરતા સમુદ્રની જેમ તેને દઢ આલિંગન કર્યું.

इत्याचार्यश्रीहेमचंद्रविरचिते त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरिते
महाकान्येष्टमे पर्वणि वसुदेवहिडिबर्ण
नामस्य चतुर्थः सर्गः ॥

સર્ગ ૫ મો.

રામ કૃષ્ણ તથા અરિષ્ટનેગિનો જન્મ, કંસનો વધ અને
દારિકાનગરીનું સ્થાપન.

હસ્તિનાપુરમાં કોઈ શ્રેષ્ઠી રહેતો હતો, તેને લલિત નામે એક પુત્ર હતો, તે તેની માતાને ઘણો વહાલો હતો. એક વખતે તે શેઠાણીને ઘણો સંતાપદાયક ગર્ભ રહ્યો. તેણીએ વિવિધ દ્રવ્ય-ઉપચારોથી તે પાડવા માંડ્યો તો પણ તે ગર્ભ પડ્યો નહીં. સમય પૂર્ણ થયે શેઠાણીને પુત્ર આવ્યો. તેને કાંઈક તણ દેવાને માટે તેણે દાસીને આપ્યો. તે શેઠના જોવામાં આવતાં તેણે દાસીને પૂછ્યું કે ‘આ શું કરે છે?’ દાસી બોલી-‘આ પુત્ર શેઠાણીને અનિષ્ટ છે. તેથી તેનો ત્યાગ કરાવે છે. તે બાણી શેઠે દાસી પાસેથી તે પુત્રને લઈ લીધો અને ગુપ્ત રીતે બીજે સ્થાને ઉછેરવા આપ્યો. પિતાએ તેનું ‘ગંગદત્ત એવું’ નામ પાડ્યું. તેને માતાથી છાની રીતે લલિત પણ રમાડતો હતો. એક વખતે વસંતોત્સવ આવ્યો, ત્યારે લલિતે પિતાને કહ્યું કે ‘આજે ગંગદત્તને સાથે જમાડો તો ઘણું સારું.’ શ્રેષ્ઠી બોલ્યા-‘પુત્ર ! જે તારી મા જુએ તો સારું નહીં.’ લલિતે કહ્યું, ‘હે તાત ! મારી માતા જુએ નહીં’ તેવો હું ચત્ત કરીશ.’ પછી શેઠે તેમ કરવાની આજ્ઞા આપી; એટલે લલિતે ગંગદત્તને પડદામાં રાખી જમવા બેસાડ્યો, અને શેઠે તથા લલિત તેની આડા બેઠા. તેઓ જમતાં જમતાં છાની રીતે ગંગદત્તને લોજન આપવા લાગ્યા. તેવામાં અકસ્માત ઉત્કટ થયેલ પવને પેલા પડદાને ઉડાડ્યો. એટલે ગંગદત્ત શેઠાણીના જોવામાં આવ્યો. તેણે તત્કાળ કેશવડે તેને ખેંચ્યો અને સારી પેઠે કુટીને તેને ઘરની આજમા નાખી દીધો. તે જોઈ મહામતિ શેઠે અને લલિતે ઉદ્વેગ પામી શેઠાણીથી છાની રીતે પાછો ગંગદત્તને ત્યાંથી લઈ નહવસીને કેટલોક બોધ આપ્યો.

તે સમયે કોઈ સાધુઓ લિક્ષા માટે ફરતા ફરતા ત્યાં આવ્યા. તેમને પિતા પુત્રે શેઠાણીને તે પુત્ર ઉપર દ્વેષ થવાનું કારણ પૂછ્યું; એટલે એક સાધુ બોલ્યા-‘એક ગામમાં બે ભાઈઓ રહેતા હતા. એક વખતે કાષ્ઠ લેવા માટે તેઓ ગામ બહાર ગયા અને કાષ્ઠની ગાડી ભરી પાછા વળ્યા. તે વખતે મોટો ભાઈ આગળ ચાલતો હતો. તેણે માર્ગમાં ચીલા ઉપર એક સર્પિણીને જતી જોઈ. તેથી નાનો ભાઈ કે જે ગાડી હાંકતો હતો તેને તેણે કહ્યું કે ‘અરે ભાઈ ! આ ચીલામાં સર્પિણી પડી છે, માટે તેને બચાવીને ગાડી ચલાવજે.’ તે સાંભળી પેલી સર્પિણીને વિશ્વાસ આવ્યો. તેવામાં પેલો કનિષ્ઠ ભાઈ ગાડી સાથે ત્યાં આવ્યો. તેણે આ સર્પિણીને જોઈને કહ્યું કે ‘આ સર્પિણીને મોટા ભાઈએ બચાવી છે, પણ હું તેની ઉપર ધર્મને જ ગાડી હાંકું, કારણકે તેનાં અસ્થિનો ભંગ સાંભળતાં મને ઘણો હર્ષ થશે’ પછી તે ફૂર એવા લઘુ ભાઈએ તેમ કયું. તે સાંભળી તે સર્પિણી ‘આ મારો વૈરી છે’ એમ ચિંતવન કરતી મરણ પામી. હે શ્રેષ્ઠી ! તે સર્પિણી મરીને આ તારી સ્ત્રી થયેલી છે, અને પેલા બેમાં જ્યેષ્ઠ બધું હતો તે આ લલિત થયેલો છે. પૂર્વ જન્મના

કર્મથી તે માતાને ઘણો પ્રિય છે અને જે કનિષ્ઠ બંધુ હતો તે આ ગંગદત્ત થયેલો છે, તે પૂર્વ કર્મથી તેની માતાને ઘણો અનિષ્ટ લાગે છે; કેમકે પૂર્વ કર્મ અન્યથા થતું નથી.”

મુનિનાં આ પ્રમાણેનાં વચનો સાંભળી શેઠે અને લલિતે સંસારથી વિરક્ત થઈ તત્કાળ દિક્ષા ગ્રહણ કરી અને વ્રત પાળી કાળ કરીને તે બંને મહાશુક દેવલોકમાં દેવતા થયા. પછી ગંગદત્તે પણ ચારિત્ર લીધું. અંત સમયે માતાનું અનિષ્ટપણું સંભારી વિશ્વવલ્લભ થવાનું નિશ્ચય કરી મૃત્યુ પામીને તે પણ મહાશુક દેવલોકમાં ગયો.

લલિતને જીવ મહાશુક દેવલોકથી વચની વસુદેવની સ્ત્રી રોહીણીના ઉદરમાં ઉત્પન્ન થયો. તે સમયે અવશેષ રાત્રીએ તેણે બળદ્રવ્ય જન્મને સૂચવનારાં હાથી, સમુદ્ર, સિંહ અને ચંદ્ર એ ચાર સ્વપ્ન મુખમાં પ્રવેશ કરતાં જોયાં. પૂર્ણ સમયે રોહિણીએ રોહિણી-પતિ (ચંદ્ર) જેવા પુત્રને જન્મ આપ્યો. મગધાદિક દેશના રાજાઓએ (સમુદ્રવિજય વિજેરે) તેનો ઉત્સવ કર્યો. વસુદેવે તેનું રામ એવું ઉત્તમ નામ પાડ્યું. (તે બળદ્રવ્ય નામથી પ્રખ્યાત થયા.) સર્વના મનને રમાડતો રામ અનુક્રમે મોટો થયો તેણે શુરજનની પાસેથી સર્વ કળાઓ ગ્રહણ કરી. તેની નિર્મળ બુદ્ધિવડે દર્પણની જેમ તેનામાં સર્વ આગમ (શાસ્ત્રો) સંક્રાંત થઈ ગયાં.

એક સમયે વસુદેવ અને કંસાદિકના પરિવાર સાથે સમુદ્રવિજય રાજા બેઠા હતા, તેવામાં સ્વચ્છંદી નારદ મુનિ ત્યાં આવ્યા. સમુદ્રવિજયે, કંસે અને બીજા સર્વેએ ઊભા થઈ ઉદય પામતા સૂર્યની જેમ તેમની પૂજા કરી. તેમની પૂજાથી પ્રસન્ન થયેલા નારદ ક્ષણ-વાર બેસીને પાછા ત્યાંથી બીજે જવાને માટે આકાશમાં ઊડી ગયા, કેમકે ‘તે મુનિ સદા સ્વેચ્છાચારી છે.’ તેમના ગયા પછી કંસે પૂછ્યું કે ‘આ કોણ હતો ?’ એટલે સમુદ્રવિજય બોલ્યા:-

“પૂર્વે આ નગરની બહાર યજ્ઞચણા નામે એક તાપસ રહેતો હતો. તેને યજ્ઞદત્તા નામે સ્ત્રી હતી, તથા સુમિત્ર નામે એક પુત્ર હતો. તે સુમિત્રને સોમચણા નામે પત્ની હતી. અન્યદા કેઈ જાતના દેવતા આયુષ્યનો ક્ષય થતાં વચનીને સોમચણાની કુક્ષિમાં પુત્રપણે ઉત્પન્ન થયો. તે આ નારદ થયેલ છે. તે તાપસો એક દિવસ ઉપવાસ કરીને બીજે દિવસ વનમાં જઈ ઉંછવૃત્તિવડે આજીવિકા કરે છે. તેથી તેઓ એક વખતે આ નારદને અશોકવૃક્ષ નીચે મૂકીને ઉંછવૃત્તિને માટે ગયા હતા. તે વખતે આ અસ-માન કાંતિવાળો બાળક જાતના દેવતાઓના જોવામાં આવ્યો. અવધિજ્ઞાનવડે નારદને પોતાના પૂર્વ જન્મનો મિત્ર જાણી તેઓએ તેની ઉપર રહેલી અશોકવૃક્ષની છાયાને સ્તંભિત કરી. પછી તે દેવતાઓ પોતાનાં કાર્યને માટે જઈ અર્થ સિદ્ધ કરીને પાછા ફર્યા. તે વખતે સ્નેહવડે નારદને અહીંથી ઉપાડીને વૈતાલચગિરિ ઉપર લઈ ગયા. તે દેવતાએ છાયા સ્તંભિત કરી ત્યારથી એ અશોકવૃક્ષ પૃથ્વીમાં છાયાવૃક્ષ એવા નામથી વિખ્યાત થયું. જાતના દેવતાઓએ વૈતાલચગિરિની શુક્ષ્મામાં રાખીને તેનું પ્રતિપાલન કર્યું. આઠ વર્ષનો થતાં તેને તે દેવોએ પ્રજ્ઞાપિત વિજેરે બધી વિદ્યાઓ શીખવી. તે વિદ્યાના પ્રભાવથી તે આકાશગામી થયેલ છે. એ નારદ મુનિ આ અવસર્પિણીમાં નવમા થયા છે અને તે ચરમશરીરી છે. આ પ્રમાણે ત્રિકાળગામી સુપ્રતિષ્ઠ નામના મુનિએ

૧ છેલ્લા શરીરગાળા એજ ભવમાં મોક્ષે જનારા હોવાથી હવે બીજું શરીર નહીં ધારણ કરનારા.

આ નારદ મુનિની ઉત્પત્તિ પૂર્વે મને કહી હતી. એ પ્રકૃતિથી કલહપ્રિય છે; અવજ્ઞા કરવાથી તેને કોપ ચઢે છે, તે એક ઠેકાણે રહેતા નથી અને સર્વ ઠેકાણે પૂજાય છે.”

એક વખતે કંસે સ્નેહથી વસુદેવને મથુરા આવવા માટે બોલાવ્યા, એટલે દશાર્હ-પતિ સમુદ્રવિજયની આજ્ઞા લઈને તે મથુરામાં ગયા. એક સમયે જીવચંદ્ર સહિત બેઠેલા કંસે વસુદેવને કહ્યું કે ‘મૃતિકાવતી નામે એક મોટી નગરી છે. ત્યાં દેવક નામે રાજા છે. તે મારા કાકા થાય છે. તેમને દેવકન્યા જેવી દેવકી નામે પુત્રી છે. તેને તમે ત્યાં આવીને પરણો. હું તમારો સેવક છું, માટે મારી આ પ્રાર્થનાનું તમે ખંડન કરશો નહીં.’ આ પ્રમાણે દ્વિશ્વિનિધિ દશમા દશાર્હ વસુદેવને કહ્યું, એટલે તે તેણે કબુલ કર્યું અને કંસની સાથે ત્યાં જવા આવ્યા.

મૃતિકાવતીએ જતાં માર્ગમાં નારદ મળ્યા, એટલે વસુદેવે અને કંસે વિધિથી તેમની પૂજા કરી; નારદે પ્રસન્ન થઈને પૂછ્યું ‘તમે ક્યાં જાઓ છો?’ વસુદેવ બોલ્યા-‘આ મારા સુહૃદ કંસની સાથે તેમના કાકા દેવકરાજાની કન્યા દેવકીને પરણવા જઈ છું.’ નારદ બોલ્યા-“આ કાર્ય કંસે સાફ આરંભ્યું, કેમકે વિદ્યાતા નિર્માણ કરે છે, પણ યોગ્યની સાથે યોગ્ય જોડવામાં તે અપંગિત છે (તે તો મનુષ્ય જ જોડે છે). જેમ પુરૂષોમાં તમે રૂપથી અપ્રતિરૂપ છો, તેમ સ્ત્રીઓમાં તે દેવકી પણ અપ્રતિરૂપ છે. તમે ઘણી ખેતરકન્યાઓને પરણ્યા છો, પણ એ દેવકીને જોશો એટલે પછી તે બધી અસાર લાગશે. હે વસુદેવ! આ યોગ્ય સંયોગમાં તમને ક્યાંઈથી પણ વિઘ્ન નહિ થાય. હું પણ જઈને દેવકીને તમારા ગુણ કહું છું.” આ પ્રમાણે કહી નારદ સત્વર ઉડીને દેવકીને ઘેર ગયા. દેવકીએ તેમની પૂજા કરી એટલે નારદે આશીર્વા આપી કે ‘તારા પતિ વસુદેવ થાઓ.’ દેવકીએ પૂછ્યું, ‘તે વસુદેવ કોણ?’ નારદ બોલ્યા-‘તે યુવાન એવા દશમા દશાર્હ છે અને’ વિદ્યાધરોની કન્યાઓને અતિ પ્રિય છે. વધારે શું કહું? દેવતાઓ પણ જેના રૂપને તુલ્ય નથી એવા તે વસુદેવ છે.’ આ પ્રમાણે કહીને નારદમુનિ ત્યાંથી અંતર્ધાન થઈ ગયા. નારદની આવી વાણીથી વસુદેવે દેવકીના હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો.

વસુદેવ અને કંસ અનુક્રમે મૃતિકાવતી નગરીએ આવી પહોંચ્યા. વિવેકી દેવક રાજાએ વસુદેવની અને કંસની પૂજા કરી. પછી અમૂલ્ય આસન પર બેસાડીને આગમનનું કારણ પૂછ્યું. કંસે કહ્યું, ‘કાકા! તમારી હુકિતા દેવકી આ વસુદેવને અપાવવા આવ્યો છું. મારા અહીં આવવાના પ્રયોજનનું કારણ તે જ છે.’ દેવકે કહ્યું; ‘કન્યાને માટે વર પોતે જ આવે તેવી રીતિ નથી, તેથી તેવી રીતે આવનાર વરને હું દેવકી આપીશ નહીં.’ આવાં દેવકરાજાનાં વચન સાંભળી કંસ અને વસુદેવ બન્ને વિલબા થઈ પોતાની છાવણીમાં આવ્યા, અને દેવકરાજા પોતાના અંતઃપુરમાં ગયા. ત્યાં દેવકીએ હર્ષથી પિતાને પ્રણામ કર્યો, એટલે ‘હું પુત્રી! યોગ્ય વરને પ્રાપ્ત કર.’ એમ દેવકે આશીર્વા આપી. પછી દેવકે દેવી (રાણી)ને કહ્યું કે ‘આજે વસુદેવને દેવકી આપવાને કંસે ઉત્સુક થઈ મારી પાસે માગણી કરી, પણ પુત્રીના વિરહને નહીં સહન કરનારા મેં તે વાત કબુલ કરી નહીં.’ આ પ્રમાણે સાંભળી દેવી ખેદ પામી અને દેવકીએ જાણે સ્વરે રદન કરવા માંડ્યું. આવો તેમનો વસુદેવ તરફ પ્રીતિભાવ જોઈને દેવને કહ્યું કે ‘તમે ખેદ કરો નહિ, હજુ હું પૂછવાને આવ્યો છું.’ એટલે દેવીએ કહ્યું; ‘એ વસુદેવ દેવકીને યોગ્ય વર છે, અને પુત્રીના પુણ્યથી જ અહીં વરવાને આવેલ છે.’ આ પ્રમાણેનો વિચાર જાણીને તત્કાળ દેવકે મંત્રીને મોકલી કંસ અને

વસુદેવને પાછા બોલાવ્યા, અને પ્રથમ જેનું અપમાન કરેલ તેનો ફરીવાર ઘણો સત્કાર કર્યો. પછી શુભ દિવસે તારસ્વરે ગવાતાં ધવળમંગળ સાથે વસુદેવ અને દેવકીનો વિવાહોત્સવ થયો. દેવકે પાણિગ્રહણ વખતે વસુદેવને સુવર્ણ વિગેરે પુષ્કળ પહેરામણી અને દશ ગોકુળના પતિ નંદને કેટિ ગાય સાથે આપ્યો. પછી વસુદેવ અને કંસ, નંદ સહિત મથુરામાં આવ્યા. ત્યાં કંસે પોતાના સુહૃદના વિવાહની ખુશાલીને માટે મોટો મહોત્સવ આરંભ્યો.

એ અરસામાં જેણે પૂર્વે ચારિત્ર ગ્રહણ કરેલ છે એવા કંસના અનુજ બંધુ અતિમુક્ત મુનિ તપસ્યાથી કૃષ્ણ અંગવાળા થયા સતા કંસને ઘેર પારણાને માટે આવ્યા. તે વખતે મદિરાને વશ થયેલો કંસ સ્ત્રી જીવચર્યા ‘અરે દીયર ! આજે ઉત્સવને દિવસે આવ્યા તે બહુ સારું કયું’, માટે આવો, મારી સાથે નૃત્ય અને ગાયન કરો.’ આ પ્રમાણે કહી તે મુનિને કંઈ વળગી પડી અને ગૃહસ્થની જેમ તેમની ઘણી કદરવું કરી. તે વખતે જ્ઞાની મુનિએ કહ્યું કે ‘જેને નિમિત્તે આ ઉત્સવ થાય છે, તેનો સાતમો ગર્ભ તારા પતિનો અને પિતાનો હણનાર થશે.’ વજ્ર જેવી આ વાણી સાંભળી તત્કાળ જીવચર્યા કે જેની ભયથી મહાવસ્થા જતી રહી હતી તેણીએ તે મહામુનિને છોડી દીધા, અને તત્કાળ પોતાના પતિ પાસે જઈને એ જાણ કરાવ્યો. કંસે વિચાર્યું કે ‘કદિ વજ્ર નિષ્કળ થાય પણ મુનિનું ભાષિત નિષ્કળ થતું નથી, તો પણ જ્યાં સુધી આ જાણ કોઈને પડ્યા નથી ત્યાં સુધીમાં હું વસુદેવની પાસે દેવકીના ભાવી સાત ગર્ભ માગી લઉં. જો મારો મિત્ર વસુદેવ માગણી કરવાથી મને દેવકીના ગર્ભ આપે તો ખીજી રીતે પ્રયત્ન કરું કે જેથી મારા આત્માનું કુશળ થાય.’ આ પ્રમાણે ચિંતવી એ કે પોતે મદરહિત હોય, તથાપિ મહાવસ્થાનો દેખાવ કરતો અને દરથી અંજલિ જોડતો કંસ વસુદેવની પાસે આવ્યો. વસુદેવે જિભા થઈ તેની ચોગ્યતા પ્રમાણે તેને માન આપ્યું અને સંજ્ઞાથી કરવડે સ્પર્શ કરીને કહ્યું-‘કંસ ! તમે મારા પ્રાણપ્રિયમિત્ર છો. આ વખતે કાંઈ કહેવાને આવ્યા છો એમ જણાય છે, તો જે ઈચ્છા હોય તે કહો. જે કહેશે તે હું કરીશ.’ કંસે અંજલિ જોડીને કહ્યું, ‘હે મિત્ર ! પ્રથમ પણ જરાસંઘ પાસેથી જીવચર્યાને અપાવીને તમે મને કૃતાર્થ કર્યો છે, તો હવે મારી એવી ઈચ્છા છે કે દેવકીના સાત ગર્ભ જન્મતાં જ મને અર્પણ કરો.’ સરલ મનવાળા વસુદેવે તેમ કરવાને કબુલ કર્યું. મૂળ વૃત્તાંત નહીં જાણનારી દેવકીએ પણ તેને કહ્યું, ‘હે બંધો ! તારી ઈચ્છા પ્રમાણે થાઓ. વસુદેવના અને તારા પુત્રોમાં કાંઈ પણ અંતર નથી. અમારા બન્નેનો યોગ વિધિની જેમ તારાથી જ થયેલો છે, તે છતાં હે કંસ ! જશે અધિકારી જ ન હો તેમ કેમ બોલે છે ?’ વસુદેવ બોલ્યા-‘સુદરી ! હવે બહુ બોલવાનું કાંઈ કામ નથી, તારા સાત ગર્ભો જન્મ પામતાં જ કંસને આધિન થાઓ.’ કંસ બોલ્યો કે ‘આ તમારો મારા પર મોટો પ્રસાદ છે.’ ઉન્મત્તપણાના મિષમાં આ પ્રમાણે કહીને પછી વસુદેવની સાથે મદિરાપાન કરી તે પોતાને ઘેર ગયો. ત્યાર પછી વસુદેવે મુનિનું સર્વ વૃત્તાંત સાંભળ્યું એટલે જાણ્યું કે ‘કંસે મને છળી લીધો.’ એટલે પોતાના સત્ય વચનીપણાથી તેને આપેલા વચન સંબંધી ઘણો પશ્ચાત્તાપ થયો.

એ સમયમાં ભદ્રિલપુરમાં નાગ નામે એક શેઠ રહેતો હતો, તેને સુલસ્યા નામે સ્ત્રી હતી. તે બન્ને પરમ શ્રાવક હતાં. અતિમુક્ત નામના ચારણમુનિએ તે સુલસ્યાના સંબંધમાં તેની બાલ્યવયમાં કહ્યું હતું કે ‘આ બાલા નિંદુ (મૃતપુત્ર-વંધ્યા) થશે.’ તે સાંભળી સુલસ્યાએ ઈદ્રિના સેનાની નગમેષી દેવની આસધના કરી. તે દેવ સંતુષ્ટ થયો એટલે તેણીએ પુત્રની

ચાચના કરી. દેવતાએ અવધિજ્ઞાનથી જાણીને કહ્યું, ‘હે ધાર્મિક સ્ત્રી ! કંસે મારવાને માટે દેવકીના ગર્ભ માગ્યા છે, તે હું તને તારા મૃતગર્ભના પ્રસવ સમયે અર્પણ કરીશ.’ એમ કહી તે દેવે પોતાની શક્તિથી દેવકી અને સુલસાને સાથે જ રમસ્વલા કરી અને તેઓ સાથે જ સગર્ભા થઈ. બંનેએ સાથેજ ગર્ભને જન્મ આપ્યો, એટલે સુલસાના મૃતગર્ભને ઠેકાણું તે દેવતાએ દેવકીના સજીવન ગર્ભને મૂક્યા અને તેના મૃતગર્ભ દેવકી પાસે મૂક્યા. એવી રીતે તે દેવતાએ ફેરફાર કરી દીધો. કંસે પેલી સુલસાના મૃતગર્ભને પથ્થરની શિલા ઉપર દંડપણે અડાવ્યા. (અને પોતે મારી નાખ્યાનું માનવા લાગ્યો.) એ રીતે દેવકીના ખરા છ ગર્ભ સુલસાને ઘેર પુત્રની જેમ તેનું સ્તનપાન કરીને સુખે સુખે વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યા. તેમનાં અનીકયશ, અનંતસેન, અજિતસેન, નિહતારિ, દેવયશા અને શત્રસેન એવાં તેમણે નામ પાડ્યાં.

અન્યદા ઋતુસ્નાતા દેવકીએ નિશાને અંતે સિંહ, સૂર્ય, અગ્નિ, ગજ, વજ્ર, વિમાન અને પદ્મસરોવર એ સાત સ્વપ્ન જોયાં. તે વખતે ગંગદત્તનો જીવ મહાશુક દેવલોકમાંથી ચ્યવીને તેની કુક્ષિમાં અવતર્યો. એટલે બાણની ભૂમિ જેમ રત્નને ધારણ કરે તેમ દેવકીએ ગર્ભ ધારણ કર્યો. અનુક્રમે શ્રાવણ માસની કૃષ્ણ અષ્ટમીએ મધ્યરાત્રે દેવકીએ કૃષ્ણ^૧ વર્ણવાળા પુત્રને જન્મ આપ્યો. જે પુત્ર દેવના સાંનિધ્યથી જન્મતાં જ શત્રુઓના દષ્ટિપાતનો નાશ કરનારો થયો. જ્યારે તેનો જન્મ થયો ત્યારે તેના પક્ષના દેવતાઓએ કંસે રાખેલા ચોકીદાર પુરૂષોને પોતાની શક્તિથી જાણે વિષપાન કર્યું હોય તેમ નિદ્રાવશ કરી દીધા. તે સમયે દેવકીએ પોતાના પતિને બોલાવીને કહ્યું, “હે નાથ ! મિત્રરૂપે શત્રુ એવા પાપી કંસે તમને વાણીથી બાંધી લીધા અને તે પાપીએ મારા છ પુત્રોને જન્મતાં જ મારી નાખ્યા, માટે આ પુત્રની માયાવડે પણ રક્ષા કરો, બાળકની રક્ષા કરવા માટે માયા કરવી તેમાં પાપ લાગતું નથી. મારા આ બાળકને તમે નંદના ગોકુળમાં લઈ જાઓ, ત્યાં મોસાળની જેમ રહીને આ પુત્ર મોટો થશે.” આવાં તેનાં વચન સાંભળી ‘તે બહુ સારો વિચાર કર્યો’ એમ બોલતાં સ્નેહાર્દ્ર વસુદેવ તે બાળકને લઈને જેમાં પહેરેગીરો સુધં ગયા હતા એવા તે ઘરમાંથી બહાર નીકળ્યા. તે વખતે દેવતાઓએ તે બાળક ઉપર છત્ર ધર્યું, પુષ્પની વૃષ્ટિ કરી અને આઠ ઉગ્ર દીવાઓથી માર્ગમાં ઉદ્યોત કરવા લાગ્યા. પછી શ્વેત વૃષભરૂપે થઈને તે દેવતાઓએ બીજાઓ ન જાણે તેમ નગરીનાં દ્વાર ઉઘાડી દીધાં. જ્યારે વસુદેવ ગોપુર (દરવાજા) પાસે આવ્યા, એટલે પાંજરામાં રહેલા ઉગ્રસેન રાજાએ ‘આ શું ?’ એમ વિસ્મયથી વસુદેવને પૂછ્યું; એટલે ‘આ કંસનો શત્રુ છે’ એમ કહીને વસુદેવે હર્ષથી તે બાળક ઉગ્રસેનને બતાવ્યો, અને કહ્યું, ‘હે રાજા ! આ બાળકથી તમારા શત્રુનો નિઝલ થશે અને આ બાળકથી જ તમારો ઉદય થશે, પણ આ વાર્તા કોઈને કહેશો નહીં.’ ઉગ્રસેને કહ્યું ‘એમજ થાઓ.’

પછી વસુદેવ નંદને ઘેર પહોંચ્યા. તે સમયે નંદની સ્ત્રી યશોદાએ પણ એક પુત્રીને જન્મ આપ્યો હતો, એટલે વસુદેવે તેને પુત્ર આપીને તેની પુત્રી લીધી, અને દેવકીની પાસે લઈ જઈ તેને પડખે પુત્રને સ્થાનકે મૂકી દીધી. વસુદેવ આ પ્રમાણે ફેરફાર કરીને બહાર ગયા એટલે કંસના પુરૂષો જાગી ઊઠ્યા, અને ‘શું જન્મ્યું ?’ એમ પૂછતા અંદર આવ્યા. ત્યાં પુત્રી આવેલી તેમના જોવામાં આવી. તેથી તેઓ તે પુત્રીને કંસની પાસે લઈ ગયા. તેને જોઈ કંસ વિચારવા લાગ્યો કે ‘જે સાતમો ગર્ભ મારા મૃત્યુને માટે થવાનો હતો તે તો આ સ્ત્રીમાત્ર થયો, તેથી હું ધારું છું કે મુનિનું વચન મિથ્યા થયું.’ તો હવે આ બાળકીને

વ્યર્થ શામાટે મારવી !' એવું વિચારી તે બાળાની એક બાજુની નાસિકા છેદીને તેને દેવકીને પાછી સોંપી.

અહીં કૃષ્ણ અંગને લીધે કૃષ્ણ એવા નામથી બોલાવાતો દેવકીનો પુત્ર દેવતાઓએ રક્ષા કરાતો નહોતો ઘેર વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો. એક માસ વ્યતીત થયા પછી દેવકીએ વસુદેવને કહ્યું, 'હિ નાથ ! તે પુત્રને જોવાને હું ઉત્કંઠિત થઈ છું, માટે હું આજે ગોકુળમાં જઈશ.' વસુદેવે કહ્યું, 'પ્રિયે ! જો તમે અકસ્માત ત્યાં જશો તો કંસના બાણવામાં આવશે, માટે કોઈ પણ કારણ બતાવીને જવું ઉચિત છે, તેથી ઘણી સ્ત્રીઓને સાથે લઈ ગાયને માર્ગે ગોપૂજા કરતાં કરતાં તમે ગોકુળમાં જાઓ.' દેવકી તે પ્રમાણે કરીને નંદના ગોકુળમાં આવી. ત્યાં હૃદયમાં શ્રીવત્સના લાંછનવાળો, નીલ કમળ જેવી કાંતિવાળો, પ્રકુલ્લિત કમળ જેવાં નેત્રવાળો, કર ચરણમાં ચક્રાદિકનાં ચિહ્નોવાળો અને બાજુ નિર્મળ કરેલું નીલમણિ હોય તેવો હૃદયનંદન પુત્ર યશોદાના ઉત્સંગમાં રહેલો તેણે જોયો. પછી દેવકી ગોપૂજાના મિષથી હંમેશાં ત્યાં જવા લાગી. ત્યારથી લોકોમાં ગોપૂજનું વત પ્રવર્ત્યું.

અન્યદા સૂર્યકની બે પુત્રી શકુનિ અને પૂતના વિદ્યાધરીઓ કે જે પિતાનું વૈર લેવાને માટે વસુદેવનો બીજો અપકાર કરવાને અસમર્થ હતી, તે ડાકણની જેવી પાપિણી ખેચરીઓ યશોદા અને નંદ વગરના એકલા રહેલા કૃષ્ણને મારવાને માટે ગોકુળમાં આવી. શકુનિએ ગાડા ઉપર બેસી નીચે રહેલા કૃષ્ણને દબાવ્યા અને તેની પાસે કટુ શબ્દ કયો; એટલે પૂતનાએ વિષથી લિપ્ત કરેલું પોતાનું સ્તન કૃષ્ણના મુખમાં આપ્યું. તે વખતે કૃષ્ણની સાંનિધ્યમાં રહેલા દેવતાઓએ તે ગાડા વડેજ તે બંનેને પ્રહાર કરીને મારી નાખી. નંદ ઘેર ગયો એટલે એકલા રહેલા કૃષ્ણને, વિ'બાઈ ગયેલા ગાડાને અને પેલી મૃત્યુ પામેલી બે ખેચરીઓને તેણે જોઈ. 'હું હુ'ટાચો' એમ બોલતા નંદે કૃષ્ણને ઉત્સંગમાં લીધા અને આશ્લેષથી બોલવાને કહ્યું 'આ ગાડું શી રીતે વિ'બાઈ ગયું ? અને આ રાક્ષસ જેવી રૂઢિરથી વ્યાપ્ત મૃત્યુ પામેલી બે સ્ત્રીઓ કોણ છે ? અરે ! આ મારો વત્સ કૃષ્ણ એકાકી તેના ભાગ્યથી જ જીવતો રહ્યો છે.' ગોપ બોલ્યા- 'હે સ્વામિન્ ! બાળ છતાં પણ આ તમારા બળવાન બાળકે ગાડાને વિ'બી નાખ્યું' છે અને તે એકલેજ આ બે ખેચરીને મારી નાખી છે.' તે સાંભળી નંદે કૃષ્ણનાં બધાં અંગ જોયાં. તેને સર્વ અંગમાં અક્ષત જોઈ નંદે યશોદાને કહ્યું 'હિ ભદ્રે ! આ પુત્રને એકલો મૂકીને બીજું કામ કરવા તું શા માટે જાય છે ? આજે તેં થોડો વખત પણ તેને રેઢો મૂક્યો તેટલામાં તો તે આવા સંકટમાં આવી પડ્યા, માટે હવે તારે ધીના ઘડા ઢોળાઈ જતા હોય તો પણ એ કૃષ્ણને મૂકીને બીજે જવું નહીં. તારે માત્ર એને જાળવવો, બીજું કંઈ પણ કામ કરવાની જરૂર નથી.' આ પ્રમાણે પોતાનાં પતિનાં વચનો સાંભળીને 'હા ! હું હજીણી !' એમ બોલતી અને હાથવડે છાતી કુટતી યશોદા કૃષ્ણ પાસે આવી અને તેડી લીધી. પછી 'ભાઈ ! તને કાંઈ વાગ્યું તો નથીને ?' એમ પૂછતાં તેણે કૃષ્ણનાં સર્વ અંગ તપાસ્યાં, બધે હાથ ફેરવ્યો, તેના મસ્તક પર ચુંબન કર્યું અને છાતી સાથે દબાવ્યો. ત્યારથી યશોદા આદરપૂર્વક નિરંતર તેને પોતાની પાસેજ રાખવાં લાગા. તે છતાં પણ ઉત્સાહશાળ કૃષ્ણ છળ મેળવીને આમ તેમ ભાગી જવા લાગ્યા.

અન્યદા એક દોરડી કૃષ્ણના ઉદર સાથે બાંધી, અને તે દોરડી એક ઊઢખલ સાથે બાંધીને તેના ભાગી જવાથી બીતી બીતી યશોદા પાડોશાને ઘેર ગઈ. તે વખતે સૂર્યકે

૧. શાળ બાંડવાનો કાષ્ટનો બાંધણીઓ.

વિદ્યાધરનો પુત્ર પોતાના પિતામહ અંબાધી વૈરને સંભારીને ત્યાં આવ્યો અને પાસે પાસે રહેલાં અર્જુન^૧ જાતિનાં બે વૃક્ષરૂપ તે થયો. પછી કૃષ્ણને ઉદ્ભવ સહિત ચાંપી મારવા માટે તે બે વૃક્ષના અંતરમાં તેને લાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો, એટલે કૃષ્ણના રક્ષક દેવતાઓએ તે અર્જુન વૃક્ષને ભાંગી નાખીને તેને અત્યંત પ્રહાર કર્યો. તેવામાં ‘કૃષ્ણે હાથીનાં બચ્ચાંની જેમ બંને અર્જુન વૃક્ષ ભાંગી નાખ્યાં છે’ એવી વાત સાંભળીને નંદ યશોદા સહિત ત્યાં આવ્યાં. તેમણે ધૂળીવડે ધૂસર થયેલા કૃષ્ણના મસ્તકપર ચુંબન કર્યું. તે વખતે ઉદરને દામ (દોરડો) વડે બાંધેલ દેખીને બધા ગોપો તેને “દામોદર” કહીને બોલાવવા લાગ્યા. ગોપોને અને ગોપાંગનાઓને તે બહુ વહાલા (પ્રાણુવદ્ભ) લાગતા હોવાથી તેઓ તેને રાત્રી દિવસ છાતી પર, બોળામાં અને મસ્તકપર રાખવા લાગ્યા. કૃષ્ણ દહીંનું મથન કરવાની મથની (ગોળી) માંથી ચપળપણે માખણ લઈ લઈને ખાઈ જતા હતા, પરંતુ સ્નેહાર્દ્ર તેમજ કૌતુક જોવાના ઈચ્છક ગોવાળો તેને વારતા નહોતા. કોઈને મારે, સ્વેચ્છાએ ફરે, વિચરે અને કાંઈ ઉપાડી જાય તોપણ યશોદાનો પુત્ર ગોવાળોને આનંદ ઉત્પન્ન કરતો હતો. તેને રબે કાંઈ કષ્ટ આવે એટલા માટે કૃષ્ણ જ્યારે દોડતા ત્યારે ગોપો તેને પકડી રાખવા માટે તેની પાછળ દોડતા હતા, પરંતુ તેઓ તેને થોભી શકતા નહીં, માત્ર તેના સ્નેહરૂપ ગુણ (દોરડા) વડે આકર્ષિત થઈને તેની પાછળ જતા હતા.

સમુદ્રવિજ્યાદિ દશાહોંએ પણ સાંભળ્યું કે ‘કૃષ્ણે બાળક છતાં શકુનિ ને પૂતનાને મારી નાખી. ‘ગાડું ભાંગી નાખ્યું’ અને અર્જુન જાતિનાં બે વૃક્ષો ઉન્મૂળી નાખ્યાં.’ આ વાત સાંભળીને વસુદેવ ચિંતવવા લાગ્યા કે-‘મેં મારા પુત્રને ગોપવ્યો છે, છતાં પણ તેના પરાક્રમથી તે પ્રસિદ્ધ થશે અને તેને કંસ પણ બળશે, તેથી તે તેનું અમંગળ કરવાનો પ્રયાસ કરશે. જો કે તેમ કરવામાં હવે તે સમર્થ થશે નહીં, પરંતુ તે બાળકની સહાય કરવા માટે હું એક પુત્રને મોકલું તો ઠીક, પણ કદિ અકુર વિગેરેમાંથી કોઈને મોકલીશ તો તેને તો તે કૂર બુદ્ધિવાળો કંસ ઓળખતો હોવાથી ઊલટો તેને વિશેષ શક પડશે, માટે બલરામને જ ત્યાં મોકલવા યોગ્ય છે, કેમકે હજી તેને કંસ ઓળખતો નથી.’ આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને કૃષ્ણના કુશળને માટે રોહિણી સહિત રામને શૌર્યપુરથી તેડી લાવવા માટે વસુદેવે એક માણસને સમજાવીને મોકલ્યો. તેમના આવ્યા પછી રામને પોતાની પાસે બોલાવી, સર્વ હકીકત ચથાર્થ રીતે સમજાવી, શિખામણ આપીને તેને નંદ તથા યશોદાને પુત્રપણે અર્પણ કર્યો.

બળરામના ગોકુળમાં ગયા પછી દશ ધનુષ્ય ઊંચા શરીરવાળા અને સુંદર આકૃતિવાળા તે બંને બીજાં સર્વ કાર્ય મૂકીને નિર્નિમેષ નેત્રે ગોપોવડે જોવાતા કીડા કરવા લાગ્યા. બળરામની પાસે કૃષ્ણ ધનુર્વેદ તેમજ અન્ય સર્વ કળાઓ શિખ્યા અને ગોપવડે સેવા કરતા સુખે રહેવા લાગ્યા. કોઈ વખત તે બંને મિત્રો થતા હતા, અને કોઈ વખત શિષ્ય અને આચાર્ય થતા હતા. એ પ્રમાણે ક્ષણમાત્ર પણ અવિયોગીપણે રહેતા સતા તેઓ વિવિધ પ્રકારની એષ્ટા કરવા લાગ્યા. માર્ગે ચાલતાં મદોન્મત્ત બળરામને પુંછડાવડે પકડીને કેશવ ઊભા રાખતા હતા, તે વખતે રામ ભાઈના બળને બળતા હોવાથી ઉદાસીની જેમ જોયા કરતા હતા. એ પ્રમાણે જેમ જેમ કૃષ્ણ વૃદ્ધિ પામતા ગયા તેમ તેમ ગોપાંગનાઓનાં ચિત્તમાં તેમને જોવાથી કામદેવનો વિકાર ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યા. કૃષ્ણને વચમાં બેસાડીને તેઓ તેના ફરતી કુંદડી ખાઈને રાસડા ગાવા લાગી અને કમળ ફરતી ભમરીઓ ફર્યા કરે તેમ નિર્ભર ચિત્તે તેના ફરતી ફરવા લાગી; અને તેની સામું જોઈ રહેતી ગોપાંગનાઓ

જેમ પોતાનાં નેત્રોને બંધ કરતી નહોતી તેમ 'કૃષ્ણ, કૃષ્ણ,' બોલતી સતી પોતાના ઓઠપુટને પણ બંધ કરતી નહોતી. કૃષ્ણની તરફ મનવાળી ગોપાંગનાઓ દુધ દોહોતી વખતે દુધની ધારાને પૃથ્વીપર પડતી પણ જાણતી નહોતી. કૃષ્ણ જ્યારે પરા ડુંભુળ થઈને જતા હોય ત્યારે તેને પોતાની સામું જોવરાવવા માટે વગર કારણે તે ત્રાસ પામી હોય તેમ પોકાર કરતી હતી, કારણ કે તે ત્રાસ પામેલાનું રક્ષણ કરનારા હતા. કેટલી વખત સિંદુવારાદિ પુષ્પોની માળાઓ ગુંથી ગુંથીને ગોપીઓ પોતેજ સ્વયંવરમાળાની જેમ તે માળાઓને કૃષ્ણના હૃદયપર પડેરાવતી હતી. વળી જાણી જોઈને ગોપીઓ ગીત નૃત્યાદિકમાં સ્ખલિત થતી હતી કે જેથી શિક્ષાના મિથે કૃષ્ણ આલાપ કરી બતાવે. વિકારને નહીં ગોપવી શકનારી ગોપીઓ હરકોઈ પ્રકારે કૃષ્ણને બોલાવતી હતી અને તેના સ્પર્શ કરતી હતી. મયૂરપિચ્છનાં આલસણવાળા કૃષ્ણ ગોપીઓનાં ગાનથી અવિચ્છિન્નપણે પૂરતા કર્ણુવાળા થયા સતા ગોપાળ ગુજરીને બોલતા હતા. જ્યારે કોઈ પણ ગોપી ચાચના કરતી ત્યારે કૃષ્ણ અગાધ જળમાં રહેલાં કમળોને પણ હંસની જેમ લીલામાત્રમાં તરીને લાવી આપતા હતા. બગરામને ગોપીઓ ઓળંભા આપતી હતી કે તમારા લઘુ ભાઈ દીઠા છતાં અમારાં ચિત્તને હરે છે અને નથી દેખાતા ત્યારે અમારાં જીવિતને હરે છે. ગિરિશૃંગ પર બેસીને વેલુને મધુર સ્વરે વગાડતા અને નૃત્ય કરતા કૃષ્ણ બગરામને વારંવાર હસાવતા હતા. જ્યારે ગોપીઓ ગાતી હતી અને કૃષ્ણ નાચતા હતા ત્યારે બગરામ રંગાચાર્યની જેમ ઉદ્દલટપણે હસ્તતાળ દેતા હતા. આ પ્રમાણે ત્યાં કીડા કરતા રામ કૃષ્ણને સુષમા કાળની જેમ અત્યંત સુખમાં અગ્યાર વર્ષ વીતી ગયાં.

અહીં સૂર્યપૂરમાં સમુદ્રવિજયની પ્રિયા શિવાદેવીએ એકદા શેષ રાત્રી બાકી રહી ત્યારે હાથી, વૃષભ, સિંહ, લક્ષ્મીદેવી, પુષ્પમાળા, ચંદ્ર, સૂર્ય, ધ્વજ, કુંભ, પદ્મસરોવર, સમુદ્ર, વિમાન, રત્નપુંજ અને અગ્નિ એ ચૌદ મહા સ્વપ્નો દીઠાં. તે વખતે કાર્તિક કૃષ્ણ દ્વાદશીએ ચિત્રા નક્ષત્રમાં ચંદ્રનો યોગ આવ્યે સતે અપરાજિત વિમાનથી ચ્યવીને શંખરાજનો જીવ શિવાદેવીની કુક્ષિમાં પુત્રપણે ઉત્પન્ન થયો. તે વખતે નારકીના જીવોને પણ સુખ થયું અને ત્રણ જગતમાં ઉદ્યોત થયો. “અરિહંતા કલ્યાણુકને વખતે અવશ્ય એ પ્રમાણે થાય છે.” પછી શિવાદેવીએ જાગીને સમુદ્રવિજય રાજાને તે સ્વપ્નની સર્વ વાત કહી બતાવી. સમુદ્રવિજયે સ્વપ્નાર્થ પૂછવાને માટે કોબ્દકિને બોલાવ્યો, એટલે તે તરત આવ્યો. તેવામાં એક ચારણશ્રમણ સ્વયમેવ ત્યાં પદ્માયો; રાજાએ જાણ થઈને તેમને વંદના કરી અને એક ઉત્તમ આસનપર બેસાડ્યા. પછી તે કોબ્દકિને અગે મુનિને રાજાએ સ્વપ્નનું ક્ષણ પૂછ્યું. તેમણે કહ્યું કે ‘તમારે ત્રણ જગતના પતિ એવા તીર્થંકર પુત્ર થશે.’ આ પ્રમાણે કહીને તે મુનિ ઉત્પતિ ગયા. રાજાને રાણી તેમની વાણીથી જાણે અમૃતવડે નાહ્યા હોય એમ અત્યંત હર્ષ પામ્યા તે દિવસથી દેવીની જેમ સુખને આપનાર અને પ્રત્યેક અંગમાં લાવણ્ય અને સૌભાગ્યના ઉત્કર્ષને આપનાર ગૃહગર્ભને શિવાદેવીએ ધારણ કર્યો.

અનુક્રમે ગર્ભસ્થિતિ પૂર્ણ થયે શ્રાવણ માસની શુકલ પંચમીની રાત્રિએ ચિત્રા નક્ષત્રમાં ચંદ્રનો યોગ આવ્યે છતે કૃષ્ણ વર્ણવાળા અને શંખના લાંછનવાળા પુત્રને શિવાદેવીએ જન્મ આપ્યો. તે વખતે છાપ્પન દિશાકુમારીઓએ પોતપોતાને સ્થાનકેથી ત્યાં આવીને શિવાદેવી અને જિનેન્દ્રનું પ્રસૂતિકર્મ કર્યું. પછી શક ઇંદ્રે ત્યાં આવી પાંચ રૂપ કર્યાં, તેમાં એક રૂપવડે પ્રભુને હાથમાં ઝડણુ કર્યા, બે રૂપ વડે ચામર વિંજવા લાગ્યા, એક રૂપવડે મસ્તક ઉપર ઉજ્જવળ છત્ર ધારણ કર્યું અને એક રૂપવડે હાથમાં વજ્ર લઇને નાટકીઆની જેમ

પ્રભુની આગળ નાચતા નાચતા ચાલ્યા. એ પ્રમાણે મેરૂપર્વતના શિખર ઉપર અતિપાંડુકંબલા નામની શિલા પાસે આવી. તે શિલા ઉપરના અતિ ઉચ્ચ સિંહાસન ઉપર ભગવંતને ઝોળામાં લઈને શકે ઇંદ્ર બેઠા. તે વળતે અચ્યુતાદિ ત્રેસઠ ઇંદ્રો પણ તત્કાળ ત્યાં આવ્યા અને તેમણે શ્રી જિનેન્દ્રને ભક્તિપૂર્વક સ્નાન કરાવ્યું. પછી ઇંદ્રના ઝોળામાં પ્રભુને અર્પણ કરીને શકે ઇંદ્રે વિધિપૂર્વક પ્રભુને સ્નાત્ર કર્યું અને કુસુમાદિકથી પૂજા કરી. પછી સ્વામીની આરતી ઉતારી. નમસ્કાર કરી, અંજલી બેડીને ભક્તિનિભર વાણીવડે ઇંદ્રે આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરવાનો આરંભ કર્યો.

“હે મોક્ષગામી અને શિવાદેવીની કુક્ષિરૂપ શુક્તિમાં મુક્તામણિ સમાન પ્રભો ! તમે કલ્યાણના એક સ્થાનરૂપ અને કલ્યાણના કરનારા છો. જેમની સમીપે જ મોક્ષ રહેલું છે એવા, સમસ્ત વસ્તુઓ જેમને પ્રગટ થયેલ છે એવા અને વિવિધ પ્રકારની ઋદ્ધિના નિધાનરૂપ એવા હે બાવીશમા તીર્થંકર ! તમને નમસ્કાર થાઓ. તમે ચરમ દેહધારી જગદ્ગુરુ છો; તમારા જન્મથી હરિવંશ અને આ ભરતક્ષેત્રની ભૂમિ પણ પવિત્ર થઈ છે. હે ત્રિજગદ્ગુરુ ! તમેજ કૃપાના એક આધાર છો, બ્રહ્મસ્વરૂપના એક સ્થાન છો અને ઐશ્વર્યના અદ્વિતીય આશ્રય છો. હે જગત્પતિ ! તમારા દર્શને કરીનેજ અતિ મહિમાવડે પ્રાણીઓના મોહનો વિધ્વંસ થવાથી આપનું દેશનાકર્મ સિદ્ધ થાય છે. હરિવંશમાં અપૂર્વ મુક્તારૂપ સમાન હે પ્રભો ! તમે કારણ વિના ત્રાતા, હેતુ વિના વત્સલ અને નિમિત્ત વિના ભર્તા છો, અત્યારે અપરાજિત વિમાન કરતાં પણ ભરતક્ષેત્ર ઉત્તમ છે, કારણ કે તેમાં લોકોના સુખને માટે બોધના આપનાર એવા આપ અવતર્યા છો. હે ભગવંત ! તમારા ચરણ નિરંતર મારા માનસને વિષે હંસપણુને ભજે અને મારી વાણી તમારા ગુણની સ્તવના કરવાવડે અરિતાર્થ (સદ્ગુણ) થાઓ.”

આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરી જગન્નાથ પ્રભુને ઉપાડીને ઇંદ્રે શિવાદેવી પાસે આવ્યા અને તેમની પાસેથી જેમ લીધા હતા તેમજ મૂકી દીધા. પછી ભગવંતનું પાલન કરવા માટે પાંચ અપ્સરાઓને ધાત્રી તરીકે ત્યાં રહેવા આજ્ઞા કરીને ઇંદ્ર નંદીશ્વર દ્વીપે ગયા અને ત્યાં યાત્રા કરીને પોતાને સ્થાનકે ગયા.

પ્રાતઃકાળે સૂર્યની જેમ ઉદ્યોત કરતા મહા કાંતિમાન પુત્રને જોઈને સમુદ્રવિજય રાજાએ હર્ષિત થઈને મહા જન્મેત્સવ કર્યો. ભગવંત ગર્ભમાં હતા ત્યારે માતાએ અરિષ્ટમયી ચક્રવારા સ્વપ્નમાં જોઈ હતી, તેથી પિતાએ તેમનું “અરિષ્ટનેમિ” નામ સ્થાપન કર્યું. અરિષ્ટનેમિનો જન્મ સાંભળીને હર્ષના પ્રકર્ષથી વસુદેવાદિકે મથુરામાં પણ મહોત્સવ કર્યો.

અન્યદા દેવકી પાસે આવેલા કંસે તેના ઘરમાં ઘ્રાણપુટ^૧ છેદેલી પેલી કન્યાને ફીડી. તેથી ભય પામેલા કંસે પોતાને ઘેર આવી ઉત્તમ નિમિત્તિયાને બોલાવીને પૂછ્યું કે ‘દેવકીના સાતમા ગર્ભથી માઈ મૃત્યુ થશે એમ એક મુનિએ કહ્યું હતું તે વૃથા છે કે કેમ ?’ નિમિત્તિકે કહ્યું કે ‘ઋષિનું કહેલું મિથ્યા થતું જ નથી, તેથી તમારો અંત લાવનાર દેવકીનો સાતમો ગર્ભ કોઈ પણ સ્થાનકે જીવતો છે એમ જાણજો. તેની પરીક્ષા માટે અરિષ્ટ નામનો તમારો બળવાન બળદ, કેશી નામનો મહાન અશ્વ અને દુહાંત એવા ખર અને મેષ વૃંદાવનમાં છુટા મૂકો. પર્વત જેવા દંડ એ આરેને સ્વેચ્છાએ કીડા કરતા કરતા જે મારી

૧ નાસિકા.

નાખશે તે જ દેવકીનો સાતમો ગર્ભ તમને હજુનાર છે એમ જાણ્યો. વળી ક્રમાગત જ્ઞાતી-ઓએ કહ્યું છે કે જીજ્ઞાસુઓમાં વાસુદેવ ઇતર જનોથી દુઃખે સ્પર્શ થાય તેવા હોય છે. તે વાસુદેવ મહાકૂર કાળીનાગને દમશે, ચાણૂર મહાનો વધ કરશે, તમારા પદ્મોત્તર ને અંપક નામના બે હાથીને મારશે, અને તે જ તમને પણ મારશે.”

આ પ્રમાણેનાં નૈમિત્તિકનાં વચનથી પોતાના શત્રુને જાણવા માટે અરિષ્ટાદિક આરે બળવાન પશુને કંસે વૃન્દાવનમાં છુટા મૂક્યા અને ચાણૂર તથા મુષ્ટિક નામના બે મદલને શ્રમ કરવા માટે આજ્ઞા કરી. મૂર્તિવંત અરિષ્ટ જેવો અરિષ્ટ બળદ શરદ્ધતુમાં વૃન્દાવનમાં જતા આવતા ગોપલોકોને ઉપદ્રવ કરવા લાગ્યો. તે બળદ નદીના તટપર રહેલા કાદવને ઉડાડે તેમ શૂંગના અગ્ર ભાગથી ગાયોને ઉડાડવા લાગ્યો, અને તુંડાચથી ધીનાં અનેક ભોજનોને ઢોળી નાખવા લાગ્યો. તેના આવા ઉપદ્રવથી ‘હે કૃષ્ણ ! હે કૃષ્ણ ! હે રામ ! હે રામ ! અમારી રક્ષા કરો, રક્ષા કરો.’ એવા અતિ દીન કલકલ શબ્દો ગોવાળો કરવા લાગ્યા. તેનો આવો કલકલાટ સાંભળીને સંજમથી ‘આ શું ?’ એમ બોલતા કૃષ્ણ રામ સહિત ત્યાં દોડી ગયા; એટલે મહાબળવાન તે વૃષભને તેમણે દીઠો. તે વખતે ‘અમારે ગાયોનું’ કાંઈ કામ નથી અને ધીની પણ જરૂર નથી’ એમ અનેક વૃદ્ધોએ નિષેધ કર્યા છતાં પણ કૃષ્ણે તે વૃષભને બોલાવ્યો. તેમના આહ્વાનથી શીંગડાંઓને નમાવી, રોષવડે મુખનું આકુચન કરી અને પુચ્છને ઊંચું કરીને તે બળદ ગોવિંદની સામે દોડ્યો; એટલે તેને શીંગડાવડે પકડી શીઘ્ર તેનું ગળું વાળી દંઢ નિરૂછવાસ કરીને કૃષ્ણે તેને મારી નાખ્યો. અરિષ્ટના મરણ પામવાથી જાણે તેમનું મૃત્યુ જ મરણ પામ્યું હોય એવા તે ગોવાળો ખુશી થયા અને કૃષ્ણને જોવાની તૃષ્ણા ધરાવતા તેને પૂજવા લાગ્યા.

કૃષ્ણ વૃન્દાવનમાં કીડા કરતા હતા તેવામાં અન્યદા કંસનો કેશી નામે બળવાન અશ્વ ચમરાજની જેમ દુષ્ટ આજ્ઞા ધરાવતો મુખ ફાડીને ત્યાં આવ્યો. હાંત વડે વાછડાઓને ગ્રહણ કરતા, ખુરીવડે ગર્ભિણી ગાયોને હણતા અને ભયંકર હેપારવ કરતા એ અશ્વને જઈને કૃષ્ણે તેની તર્જના કરી. પછી મારવાની ઈચ્છાથી પ્રસારેલા અને હાંતરૂપી કરવતથી દારૂણ એવા તેના મુખમાં વજ્રના જેવો પોતાનો હાથ કૃષ્ણે વાળીને નાખી દીધો. ઓવા સુધી તે હાથ લઈ જઈને તેનાવડે તેનું મુખ એવું ફાડી નાંખ્યું કે જેથી તે અરિષ્ટના સમૂહની જેમ તટકાળ પ્રાણુરહિત થઈ ગયો. એક વખતે કંસનો પરાક્રમી એવો ખર અને મેંદો ત્યાં આવ્યા, તેમને પણ મહાબળ કૃષ્ણે લીલામાત્રમાં મારી નાખ્યા.

જાત્રી નાખેલા સાંભળીને કંસે શત્રુની બરાબર પરીક્ષા કરવાને માટે

ગાડુના...

વાને રહ્યો. પ્રાતઃકાળે અનુજ ખંધુ રામન ત્યાં ... સાથે લઈ તે આવ્યો. મોટાં વૃક્ષોથી સંકીર્ણ એવા માર્ગે ચાલતાં તેનો રથ અક પડના વૃક્ષ સાથે ભરાયો. તે રથને છોડાવવાને અનાધૃષ્ટિ સમર્થ થયો નહીં. તે વખતે પડે

આલતા કૃષ્ણે લીલામાત્રમાં તે વડને ઉમેળીને દૂર ફેંકી દીધો, અને રથનો માર્ગ સરલ કરી દીધો. અનાધૃષ્ટિ કૃષ્ણનું પરાક્રમ જોઈને બહુ ખુશી થયો, તેથી રથ ઉપરથી નીચે ઉતરી તેણે કૃષ્ણને આલિંગન દીધું અને રથમાં બેસાડ્યા. અનુક્રમે યમુના નદી ઉતરી મથુરાનગરીમાં પ્રવેશ કરીને ત્યાં અનેક રાજાઓ બેઠેલા છે એવી શાડંગ ધનુષ્યવાળી સલામાં તેઓ આવ્યા. ત્યાં જાણે ધનુષ્યની અધિષ્ઠાત્રી દેવતા હોય તેવી કમળલોચના સત્યભામા તેમના જોવામાં આવી. સત્યભામાએ કૃષ્ણના સામું સતૃષ્ણ દષ્ટિએ જોયું, અને તત્કાળ તેણી કામદેવના બાણથી પીડિત થઈ મનવડે કૃષ્ણને વરી ચૂકી. પ્રથમ અનાધૃષ્ટિએ ધનુષ્ય પાસે જઈને તે ઉપાડવા માંડ્યું; પણ કાઢવાળી ભૂમિમાં જેનો પગ લપટી ગયો હોય એવા જાંટની જેમ તે પૃથ્વી પર પડી ગયો; તેનો હાર તુટી ગયો, મુગટ ભાંગી ગયો અને કુંડળ પડી ગયાં. તે જોઈ સત્યભામા સ્વલ્પ અને બીજા સર્વે વિકસિત નેત્રે ખુબ હસી પડ્યા. આ સર્વના હાસ્યને નહીં સહન કરતાં કૃષ્ણે પુષ્પમાળાની જેમ લીલામાત્રમાં તે ધનુષ્યને ઉપાડી લીધું અને તેની પશ્ચ કચાવી. કુંડળાકાર કરેલા તે તેજસ્વી ધનુષ્ય-વડે ઈંદ્રધનુષ્યથી જેમ નવો વર્ષતો મેઘ શોભે તેમ કૃષ્ણ શોભવા લાગ્યા. પછી અનાધૃષ્ટિ ઘેર જઈ તેના દ્વાર પાસે કૃષ્ણને રથમાં બેસાડી રાખી પોતે એકલો ગૃહમાં ગયો અને પિતા વસુદેવને કહ્યું કે ‘હે તાત ! મેં એકલાએ શાડંગ ધનુષ્યને ચઢાવી દીધું છે, કે જેને બીજા રાજાઓ સ્પર્શ પણ કરી શક્યા નહોતા.’ તે સાંભળતાં જ વસુદેવે આશ્ચર્યથી કહ્યું કે ‘ત્યારે તું સત્વર આવ્યો જા, કારણ કે તને ધનુષ્ય ચઢાવનાર જાણશે તો કંસ તત્કાળ મારી નાંખશે.’ આ પ્રમાણે સાંભળી અનાધૃષ્ટિ ભય પામી શીઘ્ર ઘરની બહાર નીકળ્યો, અને કૃષ્ણની સાથે સત્વર નંદના ગોકુળમાં આવ્યો. ત્યાંથી રામ કૃષ્ણની આશા લઈને એકલો શૌર્યપુર ગયો.

અહીં લોકોમાં વાત્તા ચાલી કે નંદના પુત્રે ધનુષ્યને ચઢાવ્યું. તે ધનુષ્યના ચઢાવવાથી કંસ અત્યંત દુઃખાણો, તેથી તેણે ધનુષ્યના મહોત્સવને દૂર કરીને બાહુયુદ્ધ કરવા માટે સર્વ મદ્યોને આજ્ઞા કરી. તે પ્રસંગમાં બોલાવેલા રાજાઓ મદ્યયુદ્ધ જોવાની ઈચ્છાથી મંચોની ઉપર આવી આવીને બેઠા અને મોટા મંચ ઉપર બેઠેલા કંસની સામે દષ્ટિ રાખવા લાગ્યા. કંસનો દુષ્ટ ભાવ જાણીને વસુદેવે પોતાના સર્વ જ્યેષ્ઠ બંધુઓને અને અર્કુર વિગેરે પુત્રોને ત્યાં બોલાવ્યા. તેજવડે સૂર્યના જેવા તેઓને કંસે સત્કાર કરીને જ્યાં મંચો ઉપર બેસાડ્યા.

મદ્દલયુદ્ધના ઉત્સવની વાત્તા સાંભળીને કૃષ્ણે રામને કહ્યું, ‘આચંબંધુ ! ચાલો, આપણે મથુરામાં જઈને મદ્દલયુદ્ધનું કૌતુક જોઈએ.’ તે કબુલ કરી રામે યશોદાને કહ્યું, ‘માતા ! અમારે મથુરાપુરી જવું છે, માટે અમારી સ્નાન વિગેરેની તૈયારી કરો.’ તેમાં યશોદાને કાંઈક મંદ જોઈ બળદેવે કૃષ્ણથી થવાના તેના બ્રાતૃવધની પ્રસ્તાવના કરવા માટેજ હોયની તેમ આશ્ચર્યથી કહ્યું ‘અરે યશોદા ! શું તું પૂર્વેના દાસીભાવ ભૂલી ગઈ ? જેથી અમારી આશને સત્વર કરવામાં વિલાંબ કરે છે ?’ આવાં રામનાં વચનથી કૃષ્ણના મનમાં બહુ ખેદ થયો, તેથી તે નિસ્તેજ થઈ ગયા. પછી તેને બળરામ યમુના નદીમાં સ્નાન કરાવવાને લઈ ગયા. ત્યાં રામે કૃષ્ણને પૂછ્યું, ‘હે વત્સ ! ચોમાસાના મેઘવાયુનો સ્પર્શ થયેલા દર્પણની જેમ તું નિસ્તેજ કેમ લાગે છે ?’ કૃષ્ણે બળદેવને ગદ્ગદ અક્ષરે કહ્યું ‘ભદ્ર ! તમે મારી માતા યશોદાને આશ્ચર્યથી દાસી કહીને કેમ બોલાવી ?’ રામે મિષ્ટ અને મનોહર વચનવડે કૃષ્ણને કહ્યું, ‘વત્સ ! તે યશોદા તારી માતા નથી અને નંદ પિતા નથી, પણ

દેવકરાજની પુત્રી દેવકી તારી માતા છે અને વિશ્વમાં અદ્વિતીય વીર તેમજ મહા સૌભાગ્યવાન વસુદેવ તારા પિતા છે. સ્તનપયથી પૃથ્વીને સિંચન કરતા દેવકી નેત્રમાં અશ્રુ લાવી પ્રત્યેક માસે તને જોવા માટે અહીં આવે છે. દક્ષિણ્યતાના સાગર એવા આપણા પિતા વસુદેવ કંસના આગ્રહથી મથુરામાં રહેલા છે. હું તમારો મોટો સાપાત (સાવકો) ભાઈ છું. તમારી ઉપર વિદ્વતી શંકાવાળા પિતાની આજ્ઞાથી હું તમારી રક્ષા કરવાને અહીં આવ્યો છું.’ કૃષ્ણે પૂછ્યું ‘ત્યારે પિતાએ મને અહીં કેમ રાખ્યો છે?’ એટલે રામે કંસનું બ્રાતૃવધ સંબંધી બધું વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યું. તે સાંભળી વાયુવડે અગ્નિની જેમ કૃષ્ણને દોરૂણ કોપ ચઢ્યા, જેથી તેણે તત્કાળ કંસને મારવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. પછી નદીમાં સ્નાન કરવાને પ્રવેશ કર્યો.

કંસનો પ્રિયમિત્ર હોય તેવો કાલિય નામે સર્પ ચમુનાના જળમાં મગ્ન થઈ કૃષ્ણને ડસવા માટે તેની સામે દોડ્યો. તેના ક્ષણમણિના પ્રકાશથી ‘આ શું હશે?’ એમ સંજમ પામી રામ કંઈક કહેતા હતા, તેવામાં તો કૃષ્ણે કમળનાળની પેઠે તેને પકડી લીધો. પછી કમળના નાળથી તેને વૃષભની જેમ નાસિકામાં નાથી લીધો, અને તેની ઉપર ચઢીને કૃષ્ણે તેને ઘણીવાર જળમાં ફેરવ્યો. પછી તેને નિર્જીવ જેવો કરી અત્યંત ખેદ પમાડીને કૃષ્ણ બહાર નીકળ્યા. તે વખતે સ્નાનવિધિ કરનારા બ્રાહ્મણો કૌતુકથી ત્યાં આવીને કૃષ્ણને વીંટાઈ બંધ્યા. ગોપથી વીંટાયલા રામ તથા કૃષ્ણ મથુરા તરફ ચાલ્યા, અને કેટલીક વારે તે નગરીનાં દરવાજા પાસે આવ્યા.

તે વખતે કંસની આજ્ઞાથી મહાવતે પદ્મોત્તર અને ચંપક નામના બે હાથીને તૈયાર રાખ્યા હતા તેને પ્રેરણા કરી, તેથી તે બંને તેની સન્મુખ દોડ્યા. કૃષ્ણે દ્વાંત બેંચી કાઢીને મુદ્ધિના પ્રહારથી સિંહની જેમ પદ્મોત્તરને મારી નાખ્યો અને રામે ચંપકને મારી નાખ્યો. તે વખતે નગરજનો પરસ્પર વિસ્મય પામી બતાવવા લાગ્યા કે ‘આ બંને અરિષ્ટ વૃષભ વિગેરેને મારનાર નંદના પુત્રો છે.’ પછી નીલ અને પીત વસ્ત્રને ધારણ કરનારા, વનમાળાને ધરનારા અને ગોવાળીઆઓથી વીંટાયલા તે બંને ભાઈઓ મલ્લોના અક્ષવાટ (અખેડા)માં આવ્યા; ત્યાં એક મહામંચની ઉપર બેઠેલા લોકોને ઉઠાડી તે પર બંને ભાઈઓ પરિવાર સાથે નિઃશંક થઈને બેઠા. પછી રામે કૃષ્ણને કંસ શત્રુને બતાવ્યો અને પછી અનુક્રમે સસુરવિજયાદિ દશાર્દ કાકાઓને અને તેની પાછળ બેઠેલા પોતાના પિતાને બોળાવ્યા. તે સમયે ‘આ દેવ જેવા બે પુરૂષ કોણ હશે?’ એમ મંચ ઉપર રહેલા રાજાઓ અને નગરજનો પરસ્પર વિચાર કરતા તેમને જોવા લાગ્યા.

કંસની આજ્ઞાથી પ્રથમ તો તે અખાડામાં અનેક મલ્લો યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. પછી કંસે પ્રેરેલો ચાણૂર મલ્લ પર્વતની આકૃતિ ધરતો બોલો થયો. મેઘની જેમ ઉગ્ર ગર્જના કરતો અને કરાચ્છાટવડે સર્વ રાજાઓને આક્ષેપ કરતો તે બોલે સ્વરે બોલ્યો “જે કોઈ વીરપુત્ર હોય અથવા જે કોઈ વીરમાની દુર્ધર પુરૂષ હોય તે મારી બાહુયુદ્ધની શ્રદ્ધા પૂરી કરે.”

આ પ્રમાણે અતિ ગર્જના કરતા ચાણૂરના ગર્વને નહીં સહન કરતા મહાબુજ કૃષ્ણે મંચ ઉપરથી નીચે જતરીને તેની સામે કરાચ્છાટ કર્યો. સિંહના પુછના આચ્છાટની જેમ તે કૃષ્ણના કરાચ્છાટે ઉગ્ર ધ્વનિથી ભૂમિ અને અંતરીક્ષને ફેાડી નાખ્યાં. ‘આ ચાણૂર વચ અને બપુથી મોટો, શ્રમ કરવા વડે કઠોર, બાહુયુદ્ધથી જ આજીવિકા કરનારો અને દૈત્યની

જેવો સદા કૂંર છે, અને આ કૃષ્ણ દુગ્ધમુખ, મુગ્ધ, કમજોદરથી પણ કોમળ અને વન-
વાસી હોવાથી મદ્દલયુદ્ધના અભ્યાસ વગરનો છે, તેથી આ બંનેનું યુદ્ધ ઘટતું નથી, આ
અઘટિત થાય છે, આવા વિશ્વનિર્દિત કામને ધિક્કાર છે.” આ પ્રમાણે જીએ સ્વરે
બોલતા લોકોનો કોલાહળ ચારે તરફ થઈ રહ્યો. એટલે કંસે કોપથી કહ્યું-“ આ બે ગોપ-
બાળકને અહીં કોણ લાવ્યું છે ? ગાયના દુધ પીવાથી ઉન્મત્ત થયેલા તેઓ સ્વેચ્છાએ
અહીં આવેલ છે; તો તે સ્વેચ્છાથી યુદ્ધ કરે તેમાં તેને કોણ વારે ? તેમ છતાં જેને આ
બંનેની પીડા થતી હોય તે જુદા પડીને મને જણાવો.” કંસનાં આવાં વચન સાંભળી
સર્વે જનો ચૂપ થઈ ગયા. પછી નેત્રકમળને વિકાસ કરતા કૃષ્ણ બોલ્યા “ ચાણૂરમદ્દલ
કુંજર રાજપિંડથી પુષ્ટ થયેલો છે, સદા મદ્દલયુદ્ધનો અભ્યાસ કરનાર છે અને શરીરે
મહા સમર્થ છે, તે છતાં ગાયના દુધનું પાન કરીને જીવનાર હું ગોપાળનો બાળક
સિંહનો શિશુ જેમ હાથીને મારે તેમ તેને મારી નાખું છું, તે સર્વે લોકો અવલોકન
કરો.” કૃષ્ણનાં આવાં પરાક્રમનાં વચન સાંભળી કંસ ભય પાર્યો, એટલે તત્કાળ એક સાથે
યુદ્ધ કરવાને માટે તેણે બીજા મુષ્ટિક નામના મહાને આજ્ઞા કરી. મુષ્ટિકને ઉઠેલો જોઈ
બળરામ તરતજ મંચ ઉપરથી નીચે ઉતર્યા અને રણકર્મમાં ચતુર એવા તેણે યુદ્ધ કરવા
માટે તેને બોલાવ્યો. કૃષ્ણ અને ચાણૂર તથા રામ અને મુષ્ટિક ત્રણપાશ જેવી જીજ્ઞવડે
યુદ્ધ કરવા પ્રવર્ત્યા. તેઓના ચરણન્યાસથી પૃથ્વી કંપાયમાન થઈ અને કરાસ્ફોટના શબ્દોથી
પ્રહ્લાંડ મંડપ કુટી ગયો. રામ અને કૃષ્ણે તે મુષ્ટિક અને ચાણૂરને તૃણના પુળાની જેમ
જીએ ઉછાળ્યા, તે જોઈ લોકો ખુશી થયા. પછી ચાણૂર અને મુષ્ટિકે રામકૃષ્ણને સહેજ
જીઆ ઉછાળ્યા તે જોઈ સર્વે લોકો મ્હાનમુખી થઈ ગયા. તે વખતે કૃષ્ણે હાથી જેમ દંત-
મૂશળથી પર્વતની ઉપર તાડના કરે તેમ દંડ મુષ્ટિકી ચાણૂરની છાતી ઉપર તાડન કયું,
એટલે જયને ઇચ્છતા ચાણૂરે કૃષ્ણના ઉરસ્થળમાં વજ્ર જેવી મુષ્ટિકી પ્રહાર કર્યો. તે પ્રહારથી
મધપાનની જેમ કૃષ્ણને આંખે અંધારા આવી ગયાં અને અતિ પીડિત થઈ આંખો મીંચીને
તે પૃથ્વી પર પડ્યા. તે વખતે છળને જાણનાર કંસે દષ્ટિ વડે ચાણૂરને પ્રેરણા કરી એટલે
પાપી ચાણૂર બેભાન થઈને પડેલા કૃષ્ણને મારવા માટે દોડ્યો. તેને મારવાની ઇચ્છાવાળો
જાણી તત્કાળ બળદેવે વજ્ર જેવા હાથના પ્રકોપટ(પહોંચા)નો તેના પર પ્રહાર કર્યો, જે
પ્રહારથી ચાણૂર સાત ધનુષ્ય પાછો ખસી ગયો. તેવામાં કૃષ્ણ પણ આશ્વાસન પામીને
ઉભા થયા અને તેણે યુદ્ધ કરવા માટે ચાણૂરને ફરીવાર બોલાવ્યો. પછી મહા પરાક્રમી
કૃષ્ણે ચાણૂરને બે જાનુની વચમાં લઈ દબાવી જીજ્ઞવડે તેનું મસ્તક નમાવીને એવો
મુષ્ટિકો ઘા કર્યો કે જેથી ચાણૂર રૂધિરની ધારાને વમન કરવા લાગ્યો અને તેનાં લોચન
અત્યંત વિહ્વળ થઈ ગયાં, તેથી કૃષ્ણે તેને છોડી દીધો. તે જ ક્ષણે કૃષ્ણથી ભય પામ્યા
હોય તેમ તેના પ્રાણે પણ તેને છોડી દીધો, અર્થાત્ તે મરણ પાર્યો. તે વખતે ભય અને
કોપથી કંપતો કંસ બોલ્યો ‘ અરે ! આ બંને અધમ ગોપબાળોને મારી નાખો,
વિલંબ કરો નહીં; અને આ બંને સર્પોનું પોષણ કરનાર નંદને પણ મારો
અને એ દુર્મતિ નંદનું સર્વસ્વ લુપ્તીને અહીં લઈ આવો, તેમજ જે નંદનો પક્ષ
લઈ વચમાં આવે તેને પણ તેના જેવોજ દોષિત ગણી મારી આજ્ઞાથી મારી નાખો.’ એ
સમયે કોપથી રાતાં નેત્ર કરી કૃષ્ણે કહ્યું ‘ અરે પાપી ! ચાણૂરને માર્યો તોપણ હજી
તું તારા આત્માને મરેલો માનતો નથી ? તો પ્રથમ મારાથી હજીતા તારા આત્માની
હમણાં રક્ષા કર, પછી કોપ કરીને નંદ વિગેરેને માટે આજ્ઞા કરજે.’ આ પ્રમાણે કહી કૃષ્ણે

ઉછાળો મારી મંચ ઉપર ચઢી કેશવડે પકડીને કંસને પૃથ્વીપર પાડી દીધો. તેનો ચુકટ પૃથ્વી પર પડી ગયો, વસ્ત્ર ખસી ગયાં અને નેત્ર ભયથી સંજ્રમ પામી ગયાં. કસાઈને ઘેર બાંધેલા પશુની જેમ તે કંસને કૃષ્ણે કહ્યું, ‘અરે અધમ ! તે તારી રક્ષાને માટે વૃથા ગર્ભ-હત્યાઓ કરી, હવે તું જ રહેવાનો નથી, તેથી સ્વકર્મનાં ફળ ભોગવ.’ તે વખતે ઉન્મત્ત હાથીને સિંહ પકડે તેમ હરિએ કંસને પકડેલો જોઈ બધા લોકો વિસ્મય પામી ગયા અને અંતરમાં બીવા લાગ્યા. તે સમયે રામે બાંધનથી શ્વાસરહિત કરી યજ્ઞમાં લાવેલા પશુની જેમ મુદ્ધિકને મારી નાખ્યો. એવામાં કંસની રક્ષા કરવા માટે રહેલા કંસના સુભટો વિવિધ પ્રકારનાં આયુધો હાથમાં લઈને કૃષ્ણને મારવા દોડ્યા, એટલે રામે એક માંચડાનો સ્તંભ ઉખેડી હાથમાં લઈને મધપૂડા ઉપરથી મક્ષિકાઓને ઉડાડે તેમ તેઓને નસાડી મૂક્યા. પછી કૃષ્ણે મસ્તક પર ચરણ મૂકીને કંસને મારી નાખ્યો અને ઓવાળને સમુદ્ર બહાર કાઢી નાખે તેમ તેને કેશથી જેંચીને રંગમંડપની બહાર ફેંકી દીધો. કંસે પ્રથમથી જરા-સંધના કેટલાએક સૈનિકોને ઓલાવી રાખ્યા હતા, તેઓ રામ કૃષ્ણને મારવાને તૈયાર થવા લાગ્યા. તેમને તૈયાર થતાં જોઈ રાજ સમુદ્રવિજય તૈયાર થઈ ચુકેલા કંસને આવ્યા, કારણ કે તેમનું આવવું તેને માટે જ હતું. જ્યારે ઉદ્દેશ સમુદ્રની જેમ રાજ સમુદ્રવિજય ઉપડીને આવ્યા એટલે જરાસંધના સૌનેકો દશે દિશાઓમાં નાસી ગયા.

પછી અનાધૃષ્ણ સમુદ્રવિજયની આજ્ઞાથી રામ કૃષ્ણને પોતાના રથમાં બેસાડીને વસુદેવને ઘેર લઈ ગયો. સર્વ ચાદવો અને સમુદ્રવિજય વિગેરે પણ વસુદેવને ઘેર ગયા અને ત્યાં એકઠા મળી સભા ભરીને બેઠા. વસુદેવ અર્ધાસન પર રામને અને ઉત્સંગમાં કૃષ્ણને બેસાડી નેત્રમાં અશ્રુ લાવી તેમના મસ્તકપર વારંવાર ચુંબન કરવા લાગ્યા. તે વખતે વસુદેવના મોઠા સહોદર બંધુઓએ તેને પૂછ્યું કે ‘આ શું ?’ એટલે વસુદેવે અતિમુક્ત મુનિનાં વૃત્તાંતથી માંડીને બધા વૃત્તાંત કહી આપ્યો. પછી રાજ સમુદ્રવિજયે કૃષ્ણને પોતાના ઉત્સંગમાં બેસાડ્યા અને તેના પાલન કરવાથી પ્રસન્ન થઈ રામની વારંવાર પ્રશંસા કરી. તે વખતે દેવકી એક ફાયણાવાળી પુત્રીને સાથે લઈ ત્યાં આવ્યા, અને એક ઉત્સંગમાંથી બીજા ઉત્સંગમાં સંચરતા કૃષ્ણને તેણે દૃઢ આલિંગન કર્યું.

પછી બધા ચાદવો હર્ષાશ્રુ વર્ષાવતા બોલ્યા, ‘હિ મહાબુજ વસુદેવ ! તમે એકલાજ આ જગતને જીતવાને સમર્થ છો, તે છતાં તમારા બાળકોને જન્મતાં વેંત જ એ કૂર કંસે મારી નાખ્યા તે તમે કેમ સહન કર્યું ?’ વસુદેવ બોલ્યા— ‘મેં જન્મથી જ સત્યવ્રત પાળેલું છે, તેથી તે વ્રતની રક્ષાને માટે (પ્રથમ વચન આપેલું હોવાથી) આવું દુષ્ટ કર્મ પણ સહન કર્યું. પ્રાંતે દેવકીના આગ્રહથી આ કૃષ્ણને નંદના ગોકુળમાં મૂકી આવી તેને બદલે આ નંદની પુત્રીને અહીં લઈ આવ્યો, એટલે દેવકીનો સાતમો ગર્ભ કન્યામાત્ર જાણી એ પાપી કંસે અવજ્ઞાથી નાસિકતું એક ફાયણું છેદીને આ બાળકીને છોડી મૂકી હતી.”

આ પ્રમાણે વાતચિત થયા પછી ભાઈ અને ભાતૃપુત્રોની સંમતિથી સમુદ્રવિજયે કારા-ગૃહમાંથી ઉગ્રસેન રાજાને તેડાવી મંગાવ્યા, અને તેની સાથે યમુનાને કાંઠે જઈ સર્વેએ કંસનું પ્રેતકાર્ય કર્યું. કંસની માતાએ અને બીજી પત્નીઓએ યમુના નદીમાં તેને જલાંજલિ આપી, પણ તેની રાણી જીવચશાએ માન ધરીને જલાંજલિ આપી નહીં. તે તો કોપ કરીને ઓઢી કે ‘આ રામ કૃષ્ણ ગોપાળને અને સર્વ સંતાન સહિત દશાહોને હણાવીને પછી

મારા પતિનું પ્રેતકાર્ય કરીશ, નહીંતો હું અગ્નિમાં પ્રવેશ કરીશ.’ આવી પ્રતિજ્ઞા લઈને તે જીવયશા મથુરાથી નીકળી તત્કાળ પોતાના પિતા જરાસંધે આશ્રિત કરેલ રાજગૃહી નગરીએ આવી. અહીં રામ કૃષ્ણની અનુગ્રાથી સમુદ્રવિજયે ઉગ્રસેનને મથુરાપુરીનો રાજા કર્યો. ઉગ્રસેને પોતાની પુત્રી સત્યભામા કૃષ્ણને આપી અને કોબુકિએ કહેલા શુભ દિવસે તેનો યથાવિધિ વિવાહ થયો.

અહીં જીવયશા છુટા કેશે રૂદન કરતી બાળે મૂર્તિમાન અલક્ષ્મી હોય તેમ જરાસંધની સભામાં આવી. જરાસંધે રૂદનનું કારણ પૂછ્યું એટલે તેણીએ બહુ પ્રયાસે અતિમુક્તનો વૃત્તાંત અને કંસના ઘાત સુધીની સર્વ કથા કહી સંભળાવી. તે સાંભળી જરાસંધ બોલ્યો- ‘કંસે પ્રથમ જે દેવકીને મારી નહીં, તે જ સાડું કયું નહીં. કારણ કે તેને મારી હોત તો પછી ક્ષેત્ર વિના કૃષિ શી રીતે થાત ? હવે તું રૂદન કર નહીં, હું મૂળથી કંસના સર્વ ઘાતકોને સપરિવાર મારી નાખીને તેમની સ્ત્રીઓને રાવરાવીશ.’ આ પ્રમાણે કહેવા-વડે જીવયશાને શાંત કરીને જરાસંધે સોમક નામના રાજાને બધી વાત સમજાવી સમુદ્રવિજયની પાસે મોકલ્યો. તે તત્કાળ મથુરાપુરીમાં આવ્યો અને તેણે રાજા સમુદ્રવિજયને કહ્યું “તમારા સ્વામી જરાસંધ તમને એવી આજ્ઞા કરે છે કે-અમારી પુત્રી જીવયશા અને તેના રનેહને લીધે તેના પતિ કંસ બંને અમને પ્રાણથી પણ વહાલા છે, તે કોનાથી અન્નદ્યુ છે ? તમે અમારા સેવકો છો તો સુખે રહો, પણ તે કંસનો દ્રોહ કરનારા રામ કૃષ્ણને અમને સોંપી દો. વળી એ દેવકીનો સાતમો ગર્ભ છે તેથી તમે તેને અર્પણ તો કરેલો જ છે, છતાં તમે તેને ગોપન કરવાનો અપરાધ કર્યો, તેથી હવે ફરીવાર અમને સોંપી દો.”

નથી દૂસાયા ? હવે આ પરાક્રમી રામ કૃષ્ણ અને બીજા અકુર વિગેરે અમે તારા આવા ભાષણને સહન કરશું નહીં.” આ પ્રમાણે અનાદૃષ્ટિએ તિરસ્કાર કરેલો અને સમુદ્રવિજયે ઉપેક્ષા કરેલો તે સોમકરાજ રોષવિહ્વળ થઈ પોતાના સ્થાન તરફ ચાલ્યો ગયો.

બીજે દિવસે દશાર્દ પતિએ પોતાના સર્વ બાંધવોને એકઠા કરી હિતકારક એવા કોબ્દુકિ નિમિત્તિયાને આ પ્રમાણે પૂછ્યું, ‘હે મહાશય ! અમારે ત્રિખંડ ભરતક્ષેત્રના પતિ જરાસંઘની સાથે વિગ્રહ ઊભો થયો છે, તો હવે તેમાં પરિણામ શું આવશે તે કહો.’ કોબ્દુકિ બોલ્યો, ‘હે રાજેન્દ્ર ! આ પરાક્રમી રામ કૃષ્ણ થોડા સમયમાં તેને મારી ત્રિખંડ ભરતના અધિપતિ થશે, પણ હમણાં તમે પશ્ચિમ દિશા તરફ સમુદ્રતટને ઉદેશીને જાઓ. ત્યાં જતાંજ તમારા શત્રુઓના ક્ષાયનો આરંભ થશે. માર્ગે ચાલતાં આ સત્યભામા જે ઠેકાણે બે પુત્રને જન્મ આપે, તે ઠેકાણે એક નગરી વસાવીને તમે નિઃશંકપણે રહેજો.’ કોબ્દુકિનાં આવાં વચનથી રાજ સમુદ્રવિજયે ઉદ્દેશોપણ કરાવીને પોતાના સર્વ સ્વજનોને પ્રયાણના ખખર આપ્યા, અને અગિયાર કુળકોટી ચાદવોને લઈને તેણે મથુરાનગરી છોડી. અનુક્રમે શોર્યપુર આવ્યા, ત્યાંથી પણ સાત કુળકોટી ચાદવોને લઈને જ્ઞાતિ સહિત આગળ ચાલ્યા. ઉઝસેન રાજ પણ સમુદ્રવિજયને અનુસરીને સાથે ચાલ્યા. અનુક્રમે સર્વે વિંધ્યગિરિની મધ્યમાં થઈને સુખે આગળ ચાલવા લાગ્યા.

હવે પેલા સોમક રાજાએ અર્ધચક્રી જરાસંઘની પાસે આવી સર્વ વૃત્તાંત જણાવ્યો, કે જે તેના કાંધરૂપ અગ્નિમાં ઇંધન જેવો થઈ પડ્યો. તે સમયે કાંધ પામેલા જરાસંઘને તેના કાળ નામના પુત્રે કહ્યું, ‘એ તપસ્વી ચાદવો તમારી આગળ કોણ માત્ર છે? માટે મને આજ્ઞાઆપો, હું દિશાઓના અંતભાગમાંથી, અગ્નિમાંથી અથવા સમુદ્રના મધ્યમાંથી જ્યાં હશે ત્યાંથી એ ચાદવોને ખેંચી લાવી મારી નાખીને અહીં આવીશ. તે સિવાય પાછો નહીં આવું.’ જરાસંઘે પાંચસો રાજાઓ સાથે મોટી સેના આપીને કાળને ચાદવો ઉપર ચઢાઈ કરવાની આજ્ઞા આપી. કાળ પોતાના ભાઈ યવન અને સહદેવ સહિત અપશુકનોએ વાયે તો પણ આગળ ચાલ્યો. ચાદવોને પગલે પગલે ચાલતો કાળ થોડા સમયમાં વિંધ્યાચળની નજીકની ભૂમિ કે જ્યાંથી ચાદવો નજીકમાં જ હતા ત્યાં આવી પહોંચ્યો. કાળને નજીક આવેલો જોઈ રામ કૃષ્ણના રક્ષકદેવતાઓએ એક દ્વારવાળો, જાંચો અને વિશાળ એક પર્વત વિકુવ્યો; અને ‘અહીં રહેલું ચાદવોનું સૈન્ય અહીં અગ્નિથી ભસ્મ થઈ જાયું’ એમ બોલતી અને મોટી ચિતા પાસે બેસીને રૂઢન કરતી એક સ્ત્રીને વિકુવી. તેને જોઈ કાળ કાળની જેમ તેની પાસે આવ્યો; એટલે તે સ્ત્રીએ કહ્યું ‘તારાથી ત્રાસ પામીને બધા ચાદવો આ અગ્નિમાં પેસી ગયા, દશાર્દ અને રામ કૃષ્ણ પણ અગ્નિમાં પેસી ગયા. તેથી બધાઓનો વિયોગ થવાથી હું પણ આ અગ્નિમાં પેસું છું.’ આ પ્રમાણે કહીને તેણે અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો. દેવતાના એ કાર્યથી મોહ પામેલો કાળ અગ્નિમાં પેસવાને તૈયાર થયો, અને તેણે પોતાના ભાઈ સહદેવ, યવન અને બીજા રાજાઓને કહ્યું કે, ‘મેં પિતાની પાસે અને બહેનની પાસે પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે અગ્નિ વિગેરેમાંથી પણ ખેંચી લાવીને હું ચાદવોને મારી નાખીશ. તે ચાદવો મારા ભયથી અહીં અગ્નિમાં પેસી ગયા, તો સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળો હું પણ તેમને મારવા માટે આ પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં પ્રવેશ કરું છું.’ આ પ્રમાણે કહીને તે કાળ ઢાલ તલવાર સહિત પતંગની જેમ અગ્નિમાં ફૂટી પડ્યો, અને ક્ષણવારમાં દેવમોહિત થયેલા પોતાના લોકોના જોતાં જોતાં મૃત્યુ પામી ગયો. એ સમયે ભગવાન સૂર્ય અસ્તગિરિએ ગયો; તેથી યવન અને સહદેવ વિગેરે ત્યાંજ વાસ કરીને રહ્યા. જ્યારે પ્રભાતકાળ

થયો ત્યારે તેઓએ પર્વત કે ચિતા કાંઈ પણ ત્યાં બેસું નહીં, અને હેરિક લોકોએ આવીને ખબર આપ્યા કે ‘ચાદવો દૂર ચાલ્યા ગયા.’ કેટલાએક વૃદ્ધજનોએ વિચારવડે એ દેવતાનો કરેલો મોહ હતો એમ નિર્ણય કર્યો. પછી યવન વિગેરે સર્વે પાછા વળી રાજગૃહીએ આવ્યા અને સર્વ વૃત્તાંત જરાસંધને જણાવ્યો. તે સાંભળી જરાસંધ મૂછાં ખાઈને પૃથ્વી પર પડી ગયો, અને ક્ષણ વારે સંજ્ઞા પામી, ‘હે કાળ ! હે કાળ ! હે કંસ ! હે કંસ !’ એમ પોકાર કરીને રોવા લાગ્યો.

અહીં કાળના મૃત્યુના ખબર જાણી માર્ગે ચાલતા ચાદવો જેની પૂર્ણ પ્રતીતિ આવી છે એવા કોસ્ટુકિને ઘણા હર્ષથી પૂજવા લાગ્યા. માર્ગમાં એક વનમાં પડાવ કરી રહ્યા હતા ત્યાં અતિમુક્ત ચારણુમુનિ આવી ચઢ્યા. દશાર્હપતિ સમુદ્રવિજયે તેમની પૂજા કરી. તે મહામુનિને પ્રણામ કરીને તેણે પૂછ્યું ‘હે ભગવન્ ! આ વિપત્તિમાં અમારું છેવટે શું થશે ?’ મુનિ બોલ્યા - ‘ભય પામશો નહીં, તમારા પુત્ર કુમાર અરિષ્ટનેમિ ત્રૈલોક્યમાં અદ્વત પરાક્રમી બાવીશમા તીર્થંકર થશે અને બળદેવ તથા વાસુદેવ એવા રામ કૃષ્ણ દ્વારિકા નગરી વસાવીને રહેશે અને જરાસંધનો વધ કરી અર્ધ ભરતના સ્વામી થશે.’ આ પ્રમાણે સાંભળી હર્ષ પામેલા સમુદ્રવિજયે પૂજા કરીને મુનિને વિદાય કર્યા; અને પોતે સુખકારક પ્રયાણ કરતાં અનુક્રમે સૌરાષ્ટ્ર દેશમાં આવ્યા. ત્યાં રૈવતક (ગિરનાર) ગિરિની વાચવ્ય દિશા તરફ અદાર કુલકેટી ચાદવો સાથે છાવણી નાખી. ત્યાં કૃષ્ણની સ્ત્રી સત્યભામાએ બે પુત્રોને જન્મ આપ્યો, તેમનાં ભાનુ અને ભામર એવાં નામ પાડ્યાં. તે બંને પુત્રની જાતિવંત સુવર્ણ જેવી કાંતિ હતી. પછી કોણ્ટુકિએ કહેલા શુભ દિવસે કૃષ્ણે સ્નાન કરી બલિદાન સાથે સમુદ્રની પૂજા કરી અને અદ્વત તપ આચર્યું. ત્રીજી રાત્રીએ લવણસાગરનો અધિકાતા સુસ્થિત દેવ આકાશમાં રહી અંજલિ બેડીને પ્રગટ થયો; તેણે કૃષ્ણને પંચજન્ય નામે શંખ અને રામને સુધોષ નામે શંખ આપ્યો; તે સિવાય દિવ્ય રત્નમાળા અને વસ્ત્રો આપ્યાં. પછી તેણે કૃષ્ણને કહ્યું, તમે મને શા માટે સંભાર્યો છો ? હું સુસ્થિત નામે દેવ છું. કહો, તમારું શું કાર્ય કરું ?’ કૃષ્ણે કહ્યું, ‘હે દેવ ! પૂર્વના વાસુદેવની દ્વારકા નામે જે નગરી અહીં હતી તે તમે જળમાં ઢાંકી દીધી છે, તેથી હવે મારા નિવાસને માટે તે જ નગરીવાળું સ્થાન બતાવો.’ પછી તે સ્થાન બતાવીને તે દેવે ઇંદ્રની પાસે જઈ તે હકીકત નિવેદન કરી.

ઇંદ્રની આજ્ઞાથી કુબેરે તે સ્થાને બાર યોજન લાંબી અને નવ યોજન વિસ્તારવાળી રત્નમય નગરી બનાવી આપી. અદાર હાથ જોડ્યો, નવ હાથ ભૂમિમાં રહેલો અને બાર હાથ પહેળો, દ્વરતી ખાઈવાળો તેની આસપાસ કિલ્લો કર્યો. તેમાં ગોળ, ચોરસ, લંબચોરસ, ગિરિકૂટાકારે અને સ્વસ્તિકને આકારે સર્વતોભદ્ર, મંદર, અવતંસ અને વર્ધમાન એવાં નામવાળા એકમાળ, બેમાળ અને ત્રણ માળ વિગેરે માળોવાળા લાખો મહેલો બનાવ્યા. તેના ચોકમાં અને ત્રિકમાં વિચિત્ર રત્નમાણિક્યવડે હજારો જિનચૈત્યો નિર્માણ કર્યાં. અગ્નિદિશામાં સુવર્ણના કિલ્લાવાળો સ્વસ્તિકના આકારનો સમુદ્રવિજય રાજા માટે મહેલ બનાવ્યો. તેની પાસે અક્ષોબ્ય અને સ્તિભિતના નંદાવર્ત અને ગિરિકૂટાકારે બે પ્રાસાદ કિલ્લા સહિત બનાવ્યા. નૈઋત્ય દિશામાં સાગરને માટે આઠ હાંશવાળો જોડ્યો પ્રાસાદ રચ્યો અને પાંચમા છઠ્ઠા દશાર્હને માટે વર્ધમાન નામના બે પ્રાસાદો રચ્યા. વાચવ્ય દિશામાં પુષ્કરપત્ર નામે ધરણુ માટે પ્રાસાદ રચ્યો અને તેની પાસે આલોકદર્શન

સર્ગ ૬ ઠી.

રૂમિણી વિગેરે સ્ત્રીઓનો વિવાહ, પાંડવ દ્રૌપદીનો સ્વયંવર
અને પ્રદ્યુમ્નનું ચરિત્ર.

હવે દ્વારકામાં કૃષ્ણ વાસુદેવ રામ સાહિત દશાહોને અનુસરતા અને ચાદવોના પરિવારથી પરવરેલા સુખે કીડા કરતા સતા રહેવા લાગ્યા; અને દશાહોને તેમજ રામ કૃષ્ણને હર્ષ આપતા અરિષ્ટનેમિ ભગવાન પણ અનુક્રમે વધવા લાગ્યા. અરિષ્ટનેમિ કરતાં સર્વ બંધુઓ મોટા હતા, પણ અરિષ્ટનેમિ સાથે તેઓ નાના થઇને કીડાગિરિ ઉપર તથા કીડોદાન વિગેરે ભૂમિમાં કીડા કરવા લાગ્યા. પ્રભુ દશ ધનુષ ભંચી કાચાવાળા થઈ ચૌવન વચને પ્રાપ્ત થયા, પરંતુ જન્મથીજ કામને જીતનાર હોવાથી તદ્દન અવિકારી મનવાળા હતા. માતાપિતા અને રામ કૃષ્ણાદિ બ્રાતાઓ હમેશાં કન્યા પરણવાને માટે તેમની પ્રાર્થના કરતા, પણ પ્રભુ તે માનતા નહોતા. રામ કૃષ્ણ પરાક્રમથી ઘણા રાજાઓને વશ કરતા હતા અને શક તથા ઇશાનેંદ્રની જેમ બંને બંધુઓ પ્રજાને પાળતા હતા.

એક વખતે નારદજી ફરતા ફરતા કૃષ્ણના મંદિરમાં આવ્યા. રામ કૃષ્ણે વિધિથી તેમની પૂજા કરી. પછી તે અંતઃપુરમાં ગયા. ત્યાં સત્યભામા દર્પણ જોતી હતી, તેથી તેમાં વ્યગ્ર થયેલી તેણે આસન વિગેરે આપીને નારદની પૂજા કરી નહીં, તેથી નારદ ક્રોધ પામીને ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા અને મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા કે ‘કૃષ્ણના અંતઃપુરની બધી સ્ત્રીઓ સદા મારી પૂજા કરે છે, પણ આ સત્યભામા પતિના પ્રેમને લીધે રૂપ ચૌવનથી ગર્વિત થયેલ છે, તેથી દૂરથી મને જોઇને ઊભી થઈ નહીં, પણ મારી સામી દષ્ટિ પણ કરી નહીં, માટે એ સત્યભામાને કોઈ તેનાથી અતિ રૂપવાળી સપત્ની (શોક્ય)ના સંકટમાં પાડી દઉં.’ એવું વિચારતા નારદ કુંડિનપુર નગરે આવ્યા.

કુંડિનપુરમાં ભીષ્મક નામે રાજા હતો, તેને યશોમતી નામે રાણી હતી. તેમને રૂમિ નામે પુત્ર હતો તથા રૂમિણી નામે બહુ સ્વરૂપવાન પુત્રી હતી. નારદ ત્યાં ગયા એટલે રૂમિણીએ તેમને નમસ્કાર કર્યો. નારદે કહ્યું કે ‘અર્ધ ભરતક્ષેત્રના પતિ કૃષ્ણ તારા પતિ થાઓ.’ રૂમિણીએ પૂછ્યું કે ‘તે કૃષ્ણ કોણ છે?’ પછી નારદે કૃષ્ણના રૂપ, સૌભાગ્ય અને શૌર્ય વિગેરે અદ્વૈત ગુણો કહી સંભળાવ્યા, તે સાંભળી રૂમિણી કૃષ્ણ ઉપર અનુરાગી થઈ, અને કામપીડિત થઈ સતી કૃષ્ણને જ ઝંખવા લાગી. પછી રૂમિણીનું રૂપ ચિત્રપટમાં આલેખીને નારદ દ્વારકામાં આવ્યા, અને દષ્ટિને અમૃતાંજન જેવું તે રૂપ કૃષ્ણને બતાવ્યું. તે જોઈ કૃષ્ણે પૂછ્યું કે-‘ભગવન ! આ કઈ દેવીનું રૂપ તમે પટમાં આલેખ્યું છે?’ નારદ હસીને બોલ્યા-‘હરિ ! આ દેવી નથી, પણ માનુષી સ્ત્રી છે, અને કુંડનપતિ રૂમિ રાજાની રૂમિણી નામે બહેન છે.’ તેનું રૂપ જોઈને વિસ્મય પામેલા કૃષ્ણે તત્કાળ રૂમિણી પાસે એક દ્રુત મોકલી પ્રિયવચનને તેની માગણી કરી. તે માગણી સાંભળી રૂમિએ હસીને કહ્યું, ‘અહો ! કૃષ્ણ હીણકુળવાળો ગોપ થઈ મારી બહેનની માગણી કરે છે ? તે કેવો મૂઠ છે ? અને તેનો આ કેવો નિષ્કળ મનોરથ ? આ મારી બહેનને તો

મેથુનિ શિશુપાલ રાજને આપીશ કે જેથી ચંદ્ર અને રોહિણીની જેમ તેમનો ઘટતો યોગ થશે.' આ પ્રમાણે ઉત્તર સાંભળી તે દૂતે રૂક્મિની કઠોર અક્ષરવાળી વાણી દ્વારકામાં આવીને કૃષ્ણને જણાવી.

અહીં કુંડિનપુરમાં આ ખબર સાંભળી રૂક્મિણીની કુઈ જે તેની ધાત્રી હતી, તેણીએ એકાંતમાં લઈ જઈને રૂક્મિણીને પ્રેમ પવિત્ર વાણીએ કહ્યું કે “હે રાજકુમારી ! જ્યારે તમે બાળક હતા તે વખતે એકવાર મારા ઉત્સંગમાં બેઠા હતા, તેવામાં તમને બેઠા અતિમુકતક નામના મુનિએ કહ્યું હતું કે ‘આ પુત્રી કૃષ્ણની પટ્ટરાણી થશે.’ તે વખતે મેં તેમને પૂછ્યું હતું કે ‘તે કૃષ્ણને શી રીતે યોગબવા ?’ એટલે તેમણે કહ્યું હતું કે ‘જે પશ્ચિમ સાગરને કીનારે દ્વારકા વસાવીને રહે તે કૃષ્ણ છે એમ જાણી લેવું.’ આ પ્રમાણે છતાં આજે તે કૃષ્ણે દૂત દ્વારા તમારી માગણી કરી તોપણ તમારા ભાઈ રૂક્મિણે તેની માગણી સ્વીકારી નહીં અને દમઘોષ રાજના પુત્ર શિશુપાલ વેરે તમને આપવાનો નિરધાર કર્યો. રૂક્મિણી બોલી- “હે માતા ! શું મુનિઓનાં વચન નિષ્ફળ થાય ? પ્રાતઃકાળના મેઘને શબ્દ (ગર્જન) શું કદી નિષ્ફળ થયો છે ?” આ પ્રમાણેનાં વચનોથી રૂક્મિણીનો અભિલાષ કૃષ્ણને પરણવાનો જાણી તે કુઈએ એક ગુહ્ય દૂત મોકલી કૃષ્ણને આ પ્રમાણે જણાવ્યું કે- ‘માઘ માસની શુકલ અષ્ટમીએ નાગપૂજના મિષથી હું રૂક્મિણીને લઈને નગર બહારની વાડીમાં આવીશ. હે માનદ ! જો તમારે રૂક્મિણીનું પ્રયોજન હોય તો તે સમયે ત્યાં આવી પહોંચવું, નહીં તો પછી તેને શિશુપાલ પરણી જશે.’

અહીં રૂક્મિણે પોતાની બહેન રૂક્મિણીને પરણવાને માટે શિશુપાલને બોલાવ્યો, એટલે તે મોટી સેના લઈને કુંડિનપુર આવ્યો. રૂક્મિણીને વરવા માટે તૈયાર થઈને આવેલા શિશુપાલને જાણીને કલહપ્રિય નારદે તે ખબર કૃષ્ણને આપ્યા, એટલે કૃષ્ણ પણ પોતાના સ્વજનથી અલક્ષિયપણે^૧ રામની સાથે જુદા જુદા સ્થાનમાં બેસી કુંડિનપુર આવ્યા. તે વખતે પોતાની કુઈ અને સખીઓથી પરવરેલી રૂક્મિણી નાગપૂજનું મિષ કરીને ઉદ્યાનભૂમિમાં આવી. ત્યાં કૃષ્ણ સ્થાનથી ઊતર્યો અને પ્રથમથી પોતાને યોગબાવી રૂક્મિણીની કુઈને નમસ્કાર કરી રૂક્મિણી પ્રત્યે બોલ્યા, ‘માલતીના પુષ્પની સુગંધથી ભ્રમર આવે તેમ તારા ગુણથી આકર્ષાઈને હું કૃષ્ણ તારી પાસે દૂરથી આવ્યો છું; માટે આ મારા સ્થાનમાં બેસી જા.’ પછી તેના ભાવને જાણનારી કુઈએ આજ્ઞા આપી, એટલે રૂક્મિણી તરતજ કૃષ્ણના સ્થાનમાં હૃદયની જેમ આરૂઢ થઈ. જ્યારે કૃષ્ણ થોડે દૂર ગયા ત્યારે પોતાનો ઢોષ ઢાંકવાને માટે તે કુઈએ અને દાસીઓએ મળીને મોટો પોકાર કર્યો કે- ‘અરે રૂક્મિણી ! અરે રૂક્મિ ! આ તમારી બહેન રૂક્મિણીને ચોરની જેમ રામ સહિત કૃષ્ણ બળાત્કારે હરી જાય છે.’

દૂર ગયા પછી રામ કૃષ્ણે પાંચજન્ય અને સુઘોષ નામના શંખ કુંકચા, તેથી સમુદ્રની જેમ બધું કુંડિનપુર ક્ષોભ પામી ગયું. પછી મહા પરાક્રમી અને મહા બળવાન રૂક્મિ અને શિશુપાલ મોટી સેના લઈ રામ કૃષ્ણની પછવાડે ચાલ્યા. તેમને પછવાડે આવતા બેઠા ઉત્સંગમાં બેઠેલી રૂક્મિણી ભય પામી કૃષ્ણ પ્રત્યે બોલી- ‘હે નાથ ! આ મારો ભાઈ રૂક્મિ અને શિશુપાલ ઘણા કૂર અને ઘણા પરાક્રમી છે, વળી તેના પક્ષના બીજા પણ ઘણા વીરો તૈયાર થઈને તેના સાથે આવે છે; અહીં તમે બંને ભાઈ તો એકલા છો, તેથી મને ભય લાગે છે કે

આપણી શી ગતિ થશે?' હરિએ તેનાં આવાં ભયભરેલાં વચનો સાંભળી હાસ્ય કરીને કહ્યું, 'પ્રિયે ! ભય પામીશ નહીં, કેમકે તું ક્ષત્રિયાણી છો. આ ખિચારા રૂમિ વિગેરે મારી પાસે કોણ માત્ર છે ? હે સુખ ! તું માફ અદ્ભુત બળ જો.' આ પ્રમાણે કહી તેને પ્રતીતિ થવા માટે કૃષ્ણે અર્ધચંદ્ર બાણવડે કમળનાળની પાંક્તિની જેમ તાલવૃક્ષની શ્રેણીને એક ઘાએ છેદી નાખી, અને અંગુઠા ને આંગળીની વચ્ચે રાખીને પોતાની મુદ્રિકાને હીરા મસૂરના દાણાની જેમ ચૂર્ણ કરી નાખ્યો. પતિના આવા બળથી રૂમિણી હર્ષ પામી અને પ્રભાતકાળના સૂર્ય વડે પશ્ચિમીની જેમ તેનું મુખ પ્રકુલિત થઈ ગયું. પછી કૃષ્ણે રામને કહ્યું, 'આ વધુને લઈને તમે ચાલ્યા જાઓ, હું એકલો આપણી પછવાડે આવતા રૂમિ વિગેરેને મારી નાખીશ.' રામે કહ્યું, 'તમે જાઓ, હું એકલો આ સર્વને મારી નાખીશ.' બંનેનાં આવાં વચન સાંભળી રૂમિણી ભય પામીને બોલી-'હો નાથ ! મારા સહોદર રૂમિને તો બચાવજો.' રામે કૃષ્ણની સંમતિથી રૂમિણિનું તે વચન સ્વીકાર્યું, અને પોતે એકલા યુદ્ધ કરવાને ત્યાં જિલા રહ્યા. કૃષ્ણ દ્વારકા તરફ ચાલ્યા ગયા.

અનુક્રમે શત્રુઓનું સૈન્ય નજીક આવ્યું, એટલે રામ મૂશળ ઉગામી સમુદ્રને મંથા-ચળાની જેમ રણમાં તે સૈન્યનું મંથન કરવા લાગ્યા. વજ્રવડે પર્વતોની જેમ રામના હળથી હાથીઓ ભૂમિ પર પડ્યા અને મૂશળથી ઘડાના ઠીંકરાની જેમ રથો ચૂર્ણ થઈ ગયા. છેવટે શિશુપાલ સહિત રૂમિની સેના પલાયન કરી ગઈ, પણ વીરમાની રૂમિ એકલો જિલો રહ્યા. તેણે રામને કહ્યું-'અરે ગોપાળ ! મેં તને જોયો છે મારી આગળ જિલો રહે, જિલો રહે, હું તારા ગોપયના પાનથી થયેલા મદને ઉતારી નાખીશ.' તેનાં આવાં અભિમાનનાં વચન છતાં તેને બચાવવાનું પોતે કૃષ્ણની આગળ કબુલ કરેલું હોવાથી તે વચન સંભારીને રામે મૂશળને છોડી દીધું, અને બાણથી તેનો સ્થ ભાંગી નાંખ્યો, કવચ છેદી નાખ્યું અને ઘોડાને હણી નાખ્યા. પછી જ્યારે રૂમિ વધકોટીમાં આવ્યો ત્યારે રામે ક્ષુરપ્ર બાણથી તેના મુખ પરના કેશનું લુંચન કરી નાખી હસતાં હસતાં કહ્યું કે 'અરે મૂર્ખ ! મારી બ્રાતૃવધુનો તું ભાઈ થાય છે, તેથી મારે અવધ્ય છે, માટે ચાલ્યો જા. મારા પ્રસાદથી તું મુંડ થયા છતાં પણ તારી પત્નીઓ સાથે વિલાસ કર.' આવાં રામનાં વચનથી લજ્જા પામીને રૂમિ કુંડિન-પુરમાં ગયો નહીં, પણ ત્યાં જ ભોજકટ નામે નગર વસાવીને રહ્યો.

અહીં કૃષ્ણ રૂમિણીને લઈને દ્વારકા પાસે આવ્યા. દ્વારકામાં પ્રવેશ કરતાં કૃષ્ણે રૂમિણીને કહ્યું, 'હો દેવી ! જુઓ, આ મારી રત્નમયી દ્વારકાનગરી દેવતાએ રચેલી છે. હે સુખ ! આ નગરીના દેવવૃક્ષમય ઉદ્યાનોને વિષે દેવીની જેમ અવિચ્છિન્ન સુખથી તમે મારી સાથે કીડા કરશો.' રૂમિણી બોલી, 'હો સ્વામિન ! તમારી બીજી પત્નીઓ તેમના પિતાઓએ મોટા પરિવાર તથા સમૃદ્ધિ સાથે તમને આપેલી છે, અને મને તો તમે એકલી કેદીની જેમ લઈ આવ્યા છો, તો હું મારી સપત્નીઓની આગળ હાસ્યપાત્ર થાઉં નહીં તેમ કરો.' આવાં તેનાં વચન સાંભળી 'તને હું સર્વથી અધિક કરીશ.' એમ કહી કૃષ્ણે રૂમિણીને સત્યભામાના મહેલની પાસેના એક મહેલમાં ઉતારી. ત્યાં તેને ગાંધર્વ વિવાહથી પરણીને કૃષ્ણ તેની સાથે સ્વચ્છદે કીડા કરવા લાગ્યા.

કૃષ્ણે રૂમિણીના ઘરમાં બીજા કોઈનો પ્રવેશ અટકાવ્યો હતો, તેથી એક વખતે સત્યભામાએ કૃષ્ણને આગ્રહથી કહ્યું કે 'તમારી પ્રિયાને તો બતાવો.' કૃષ્ણે લીલોઘાનમાં શ્રીદેવીના ગૃહમાંથી સ્વજનોથી છાની રીતે તેની પ્રતિમા ઉપડાવી લીધી અને નિપુણ ચિત્રકારો

પાસે શ્રીદેવીની પ્રતિમા ચીતરાવી. પછી કૃષ્ણે ત્યાં આવી શ્રીદેવીના સ્થાનમાં રૂક્મિણીને સ્થાપિત કરી અને શિખરોયું કે ‘અહીં મારી બધી દેવીઓ આવે, ત્યારે તું નિશ્ચય રહેજે.’ પછી કૃષ્ણ સ્વસ્થાને ગયા, એટલે સત્યભામાએ પૂછ્યું કે ‘નાથ ! તમે તમારી વલ્લભાને કયા સ્થાનમાં રાખી છે ?’ કૃષ્ણે કહ્યું, ‘શ્રીદેવીના ગૃહમાં રાખેલાં છે.’ પછી સત્યભામા બીજી સપત્નીઓને સાથે લઈને શ્રીદેવીના મંદિરમાં આવી. ત્યાં રૂક્મિણીને શ્રીદેવીના સ્થાનમાં બેઠ તેનો ભેદ જાણ્યા સિવાય શ્રીદેવી જ છે એમ જાણીને સત્યભામા બોલી-‘અહો ! આ શ્રીદેવીનું કેવું રૂપ છે ? અહો ! આના બનાવનારા કારીગરોનું કેવું કૌશલ્ય છે ?’ આ પ્રમાણે કહી તેણીએ તેને પ્રણામ કર્યા. પછી કહ્યું ‘હો શ્રીદેવી ! તમે પ્રસન્ન થઈને એવું કરો કે જેથી હું હરિની નવી પત્ની રૂક્મિણીને મારી રૂપલક્ષ્મીથી જીતી લઉં. આ કાર્ય સિદ્ધ થવાથી હું તમારી મહા પૂજા કરીશ.’ એમ કહી તે કૃષ્ણની પાસે આવી અને પૂછ્યું કે ‘તમારી પત્ની કયાં છે ? શ્રીદેવીના ગૃહમાં તો નથી.’ પછી કૃષ્ણ, સત્યભામા અને બીજી પત્નીઓ સાથે શ્રીદેવીના મંદિરમાં આવ્યા, એટલે રૂક્મિણી અદ્વરથી બહાર આવ્યાં અને કૃષ્ણને પૂછ્યું કે ‘હું કેને નમું ?’ કૃષ્ણે સત્યભામાને બતાવી; એટલે સત્યભામા બોલી બ્રહ્મી ‘આ દેવી મને શી રીતે નમશે ? કારણ કે હું જ હમણા અજ્ઞાનથી તેને નમી છું.’ હરિએ હાસ્ય કરીને કહ્યું, ‘તમે તમારી બહેનને નમ્યા તેમાં શો દોષ છે ?’ તે સાંભળી સત્યભામા વિદાળી થઈને ઘેર ગઈ અને રૂક્મિણી પણ પોતાને મંદિરે આવી. કૃષ્ણે રૂક્મિણીને મોટી સમૃદ્ધિ આપી અને તેની સાથે પ્રેમામૃતમાં મગ્ન થઈને રમવા લાગ્યા.

એક વખતે નારદ ક્ષરતા ક્ષરતા ત્યાં આવી ચઢ્યા. કૃષ્ણે તેમની પૂજા કરી અને પૂછ્યું કે ‘હો નારદ ! તમે કૌતુક માટે જ ભ્રમે છો, તો કાંઈ પણ આશ્ચર્ય કોઈ સ્થાનકે જોવામાં આવ્યું છે ? નારદ બોલ્યા ‘હમણાંજ આશ્ચર્ય જોયું છે તે સાંભળો:-’ વૈતાલગિરિ ઉપર જાંબવાન નામે જોચરેન્દ્ર છે, તેને શિવાચન્દ્રા નામે પ્રિયા છે. તેમને વિશ્વક્ષેન નામે એક પુત્ર અને જાંબવતી નામે કન્યા છે. પણ ત્રણ જગતમાં તેના જેવી કોઈ રૂપવાન કન્યા નથી. તે બાળા નિત્ય કાંડા કરવાને માટે હંસીની જેમ ગંગા નદીમાં બાથ છે. તે આશ્ચર્યભૂત કન્યાને જોઈને હું તમને કહેવા માટે જ આવ્યો છું.’ તે સાંભળી કૃષ્ણ તરત જ બળવાહન સહિત ગંગાકિનારે ગયા. ત્યાં સખીઓથી પરવરેલી અને કીડા કરતી જાંબવતી તેમના જોવામાં આવી. ‘જેવી નારદે કહી હતી તેવી જ આ છે’ એમ બોલતાં હરિએ તેનું હરણ કર્યું; એટલે તત્કાળ મોટો કોલાહલ થઈ રહ્યો, તે સાંભળી તેના પિતા જાંબવાન ક્રોધ કરતો ખડ્ગ લઈને ત્યાં આવ્યો. તેને અનાદ્યજિજ્ઞાસે જીતી લીધો અને કૃષ્ણની પાસે લાવીને મૂક્યો. જાંબવાને પોતાની પુત્રી જાંબવતી કૃષ્ણને આપી અને પોતે અપમાન થવાથી વૈરાગ્ય પામીને દીક્ષા ગ્રહણ કરી. જાંબવાનના પુત્ર વિશ્વક્ષેનની સાથે જાંબવતીને લઈ કૃષ્ણ દ્વારકામાં આવ્યા, ત્યાં કૃષ્ણે રૂક્મિણીના મહેલની પાસે જાંબવતીને પણ મહેલ આપ્યો, અને તેને યોગ્ય બીજું પણ આપ્યું. તેને રૂક્મિણીની સાથે સખીપણું થયું.

એક વખતે સિંહલપતિ શલક્ષ્ણરોમાની પાસે જઈને પાછા ફરેલા દૂતે કૃષ્ણ પાસે આવીને આ પ્રમાણે વિગતિ કરી કે ‘હો સ્વામિન ! શલક્ષ્ણરોમા રાજા તમારો હુકમ માનતો નથી. તેને લક્ષમણ નામે એક કન્યા છે, તે લક્ષણથી તમારે જ લાયક છે. તે ક્રુમસેન સેનાપતિના રક્ષણ નીચે હમણાં સમુદ્રમાં સ્નાન કરવાને આવી છે. ત્યાં સાત દિવસ સુધી રહીને તે સ્નાન કરશે.’ આ પ્રમાણે સાંભળી કૃષ્ણ રામની સાથે ત્યાં ગયા, અને તે સેનાપતિને મારીને લક્ષમણને લઈ આવ્યા. પછી લક્ષમણને પરણી જાંબવતીના મહેલ પાસે જ તેને એક રત્નમય મંદિર રહેવા આપ્યું અને બીજો પરિવાર આપ્યો.

આયુરુષ્ઠરી નામની નગરીમાં સૌરાષ્ટ્ર દેશનો રાજા રાષ્ટ્રવર્ધન રાજ્ય કરતો હતો. તેને વિજયા નામે રાણી હતી. તેમને નમુચિ નામે એક મહાબળવાન નામે યુવરાજ પુત્ર હતો, અને સુસીમા નામે રૂપસંપત્તિની સીમારૂપ પુત્રી હતી. નમુચિએ અસ્ત્રવિદ્યા સિદ્ધ કરી હતી તેથી તે કૃષ્ણની આજ્ઞા માનતો નહોતો. એક વખતે તે સુસીમા સાથે પ્રભાસ તીર્થમાં સ્નાન કરવાને ગયો. ત્યાં છાવણી નાખીને પડેલા નમુચિને જાણીને કૃષ્ણ રામની સાથે ત્યાં ગયા, અને તેને સેના સહિત મારી સુસીમાને લઈ આવ્યા. પછી તેને વિધિથી પરણી લક્ષ્મણના મંદિર પાસે મંદિર આપીને તેમાં રાખી અને તેને મોટી સામગ્રી આપી. રાજા રાષ્ટ્રવર્ધન સુસીમાને માટે દાસીઓ વિગેરે પરિવાર અને કૃષ્ણને માટે હાથી વિગેરે વિવાહનો દાચજો મોકલ્યો. પછી મરૂ દેશના વીતલય રાજાની ગૌરી નામની કન્યાને કૃષ્ણ પરણ્યા, અને તેને સુસીમાના મંદિર પાસે એક મંદિરમાં રાખી. એક વખતે હિરણ્યનાભ રાજાની પુત્રી પદ્માવતીના સ્વયંવરમાં કૃષ્ણ રામને લઈને અસ્થિપુરે ગયા. ત્યાં શેહિણીના સહોદર હિરણ્યનાભે પોતાના ભાણેજ જાણીને બંનેની વિધિ સહિત હર્ષથી પૂજા કરી. તે હિરણ્યનાભ રાજાને રૂવત નામે એક જ્યેષ્ઠ બંધુ હતો, તે નમિ ભગવાનના તીર્થમાં પોતાના પિતા સાથે દીક્ષા લઈને ચાલી નીકળ્યો હતો. તેને રેવતી, રામા, સીતા અને બંધુમતી નામે પુત્રીઓ હતી, તે પૂર્વે શેહિણીના પુત્ર રામને આપી હતી. પછી સર્વે રાજાઓના જોતાં છતાં કૃષ્ણે પદ્માવતીનું હરણ કર્યું અને સ્વયંવરમાં આવેલા રાજાઓમાંથી જે યુદ્ધ કરવા આવ્યા તેમને જીતી લીધા. પછી રામ કૃષ્ણ પોતપોતાની સ્ત્રીઓને લઈને દ્વારકામાં આવ્યા. ત્યાં કૃષ્ણે ગૌરીના મંદિર પાસે એક નવીન ગૃહમાં પદ્માવતીને રાખી.

ગાંધાર દેશમાં પુષ્કલાવતી નગરીને વિષે નમ્બજિત રાજાનો પુત્ર ચાક્રદત્ત નામે રાજા હતો; તેને ગાંધારી નામે સુંદર બહેન હતી. તે લાવણ્યસંપત્તિથી ખેચરીઓને હરાવતી હતી. ચાક્રદત્તનો પિતા નમ્બજિત મૃત્યુ પામ્યા પછી તેના ભાગીદારોએ ચાક્રદત્તને જીતી લીધો, એટલે તેણે દ્વંત મોકલીને શરણ કરવા યોગ્ય કૃષ્ણાનું શરણ લીધું. કૃષ્ણે ગાંધારદેશમાં આવી તેના ભાગીદારોને મારી નાખ્યા, અને ચાક્રદત્તને રાજ્ય ઉપર સ્થાપન કર્યો, એટલે ચાક્રદત્તે પોતાની બહેન ગાંધારી કૃષ્ણની વેરે પરણાવી. કૃષ્ણ તેને દ્વારકામાં લાવ્યા. અને પદ્માવતીના મંદિરની પાસે તેને એક પ્રાસાદ આપ્યો. આ પ્રમાણે કૃષ્ણને આઠ પટ્ટરાણીઓ થઈ, તેઓ અનુક્રમે પૃથક્ પૃથક્ મહેલોમાં રહેવા લાગી.

એક વખતે રૂક્મિણીના મંદિરમાં અતિમુક્ત મુનિ આવ્યા. તેમને જોઈ સત્યભામા પણ ઉતાવળે ત્યાં આવ્યાં. રૂક્મિણીએ મુનિને પૂછ્યું કે ‘મારે પુત્ર થશે કે નહીં?’ મુનિએ કહ્યું, ‘તારે કૃષ્ણ જેવો પુત્ર થશે’ આ પ્રમાણે કહીને મુનિ ગયા પછી મુનિનું આ વચન પોતાને માટે જ છે એમ સત્યભામા માનવા લાગી અને તેણીએ રૂક્મિણીને કહ્યું કે ‘મારે કૃષ્ણ જેવો પુત્ર થશે.’ રૂક્મિણી બોલી, ‘મુનિનું વચન કાંઈ છગ કરવાથી ફળતું નથી, માટે તેવો પુત્ર તો મારે થશે, એમ પરસ્પર વાદ કરતી તે બંને કૃષ્ણની પાસે આવી. એ સમયે સત્યભામાનો ભાઈ દુર્યોધન ત્યાં આવી ચઢ્યો; તેને સત્યભામાએ કહ્યું કે ‘મારો પુત્ર તારો જન્માતા થશે.’ રૂક્મિણીએ પણ તે પ્રમાણે તેને કહ્યું; એટલે તેણે કહ્યું કે ‘તમારામાંથી જેને પુત્ર થશે તેને હું મારી પુત્રી આપીશ.’ સત્યભામા બોલી કે ‘જેનો પુત્ર પ્રથમ પરણે, તેના વિવાહમાં બીજાએ પોતાના કેશ આપવા. આ વિષે રામ, કૃષ્ણ અને આ દુર્યોધન સાક્ષી અને જામીન છે.’ આ પ્રમાણે કબુલ કરીને તે બંને પોતપોતાને સ્થાનકે ગઈ.

એક વખતે રૂક્મિણીએ સ્વપ્નમાં જોયું કે—“જાણે પોતે એક શ્વેત વૃષભ ઉપર રહેલા વિમાનમાં બેઠેલી છે.” તે જોઈ તે તરત જાગ્રત થઈ. તે વખતે એક મહર્ષિ કેવ મહાશુક દેવલોકમાંથી અચી રૂક્મિણીના ઉદરમાં અવતર્યો. પ્રાતઃકાળે ઊઠી રૂક્મિણીએ તે સ્વપ્નની વાત કૃષ્ણને કહી. એટલે “તમારે વિશ્વમાં અદ્વિતીય વીર એવો પુત્ર થશે” એમ કૃષ્ણે કહ્યું. આ સ્વપ્નની વાત સત્યભામાની એક દાસીએ સાંભળી, એટલે તેણે શ્રવણમાં દુઃખદાયક તે વાત સત્યભામાને કહી. તત્કાળ તેણે પણ એક સ્વપ્નની કલ્પના કરી કૃષ્ણ પાસે જઈને કહ્યું કે “આજે મેં સ્વપ્નમાં જોયું હતું જેવો હાથી જોયો છે.” કૃષ્ણે તેની ઈર્ષિત ચેષ્ટા ઉપરથી ‘આ વાતો ખોટી છે’ એવું ધારી લીધું; પણ તેને કોપાવની નહીં એમ વિચાર કરી કહ્યું કે ‘તારે પણ શું પુત્ર થશે.’ દેવયોગે સત્યભામાને ગર્ભ રહ્યો. તેથી તેનું ઉદર વૃદ્ધિ પામ્યું. રૂક્મિણીના ઉદરમાં ઉત્તમ ગર્ભ હતો, તેથી તેનું ઉદર જેવું હતું તેવું જ રહ્યું. ગૂઢ રીતે ગર્ભ વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો; તેથી એક દિવસ સત્યભામાએ કૃષ્ણને કહ્યું કે ‘આ તમારી પત્ની રૂક્મિણીએ તમને ખોટો ગર્ભ કહ્યા છે, કારણ કે અમારાં બંનેના ઉદર જુઓ.’ તે વખતે એક દાસીએ આવીને વધામણી આપી કે ‘રૂક્મિણી દેવીએ સુવર્ણ જેવી કાંતિવાળા મહાત્મા પુત્રને જન્મ આપ્યો છે.’ તે સાંભળી સત્યભામા વિલખી અને ક્રોધવિહ્વળ થઈ ગઈ. ત્યાંથી ઘેર આવતાં તેણે પણ ભાનુકે નામના પુત્રને જન્મ આપ્યો.

કૃષ્ણ પુત્રજન્મની વધામણીથી હર્ષ પામી રૂક્મિણીના મંદિરમાં ગયા, અને બહાર સિંહાસન પર બેસી પુત્રને મંગાવી જોયો; પુત્રની કાંતિથી સર્વ દિશાઓને ઉદ્યોતવાળી થયેલી જોઈને તેનું પ્રદુમ્ન એવું નામ પાડ્યું અને કૃષ્ણ તેને હું લાવવાને માટે ક્ષણવાર ત્યાં બેઠા. તે વખતે પૂર્વ ભવના વૈરથી મૂંઝકેતુ નામે એક દેવ રૂક્મિણીનો વેષ લઈ કૃષ્ણ પાસે આવ્યો અને કૃષ્ણ પાસેથી બાળકને લઈને વૈતાલચગિરિ ઉપર ચાલ્યો ગયો. ત્યાં ભૂતરમણ ઉદ્યાનમાં જઈ ટંકશિલા ઉપર બેસી વિચાર કરવા લાગ્યો કે ‘આ બાળકને અહીં અકુળાવીને મારી નાખું? પણ ના, તેથી તો તે બહુ દુઃખી થશે; માટે આ શિલા ઉપર મૂકીને ચાલ્યો જાઉં કે જેથી અહીં નિરાધાર અને ક્ષુધાતુર એવો એ આકંઠ કરતો કરતો મરી જશે.’ આવો વિચાર કરી તેને ત્યાં છોડી દઈને ચાલ્યો ગયો. તે બાળક ચરમદેહી હતો અને નિરૂપક્રમ જીવિતવાળો હતો તેથી શિલા પરથી ઘણાં પાંદડાંવાળા પ્રદેશમાં તે નિરાધારપણે પડી ગયો. કાળસંવર નામે કોઈ ખેચર વિમાનમાં બેસીને અગ્નિજ્વાલ નગરથી પોતાને નગરે જતો હતો, તેનું વિમાન ત્યાં સ્થલિત થઈ ગયું. ખેચરપતિએ વિમાન સ્થલિત થવાનો હેતુ વિચારતાં નીચે જોયું તો ત્યાં તે તેજસ્વી બાળકને અવલોક્યો. એટલે ‘મારા વિમાનને સ્થલિત કરનાર આ કોઈ મહાત્મા બાળક છે.’ એવું જાણી તેને લઈને તેણે પોતાની કનકમાળા નામની રાણીને પુત્ર તરીકે અર્પણ કર્યો. પછી તેણે પોતાના મેઘકૂટ નગરમાં જઈને એવી વાર્તા ફેલાવી કે “મારી પત્ની ગૂઢગર્ભા હતી, તેણે હમણાં એક પુત્રને જન્મ આપ્યો છે.” પછી તે કાળસંવર ખેચર પુત્રનો જન્મેત્સવ કર્યો, અને તેના તેજથી દિશાઓમાં પ્રદ્યોત થતો જોઈને શુભ દિવસે તેનું પ્રદુમ્ન એવું જ નામ પાડ્યું.

અહીં રૂક્મિણીએ કૃષ્ણની પાસે આવીને પૂછ્યું કે ‘તમારો પુત્ર કયાં છે?’ કૃષ્ણે કહ્યું; ‘તમે હમણાજ પુત્રને લઈ ગયા છો.’ રૂક્મિણી ખોલી ‘અરે નાથ! શું મને છેતરવા માગો છો? હું લઈ ગઈ નથી’ ત્યારે કૃષ્ણે જાણ્યું કે જરૂર મને કોઈ છળી ગયું. પછી

૧ ચરમદેહી—છેલ્લા શરીરવાળો, તે જ ભવમાં મોક્ષે જતાર.

૨ કોઈપણ પ્રકારનો ઉપક્રમ—ઉપધાત ન લાગે એવું જીવિત—આયુષ્ય.

તરત જ પુત્રનો શોધ કરાવ્યો, પણ ક્યાંઈથી પુત્રના ખબર મળ્યા નહીં, એટલે રૂમિણી મૂછાં પામીને પડી ગઈ. થોડીવારે સંજ્ઞા પામીને તે પરિજન સાથે તાર સ્વરે રૂદન કરવા લાગી. એક સત્યભામા વગર સર્વ યાદવો, તેમની પત્નીઓ અને બધા પરિવાર દુઃખી થઈ ગયો. ‘કૃષ્ણ જોવા સમર્થ પુરુષને પણ પુત્રનો વૃત્તાંત કેમ ન મળે ?’ એમ બોલતી રૂમિણી દુઃખી કૃષ્ણને વધારે દુઃખી કરવા લાગી, એ પ્રમાણે સર્વ યાદવો સહિત કૃષ્ણ ઉદ્દેગમાં રહેતા હતા, તેવામાં એકદા નારદ સભામાં આવ્યા, તેમણે ‘આ શું છે ?’ એમ પૂછ્યું, એટલે કૃષ્ણ બોલ્યા કે ‘હિ નારદ ! રૂમિણીનો તરતનો જન્મલો બાળક મારા હાથમાંથી કોઈ હરી ગયું છે, તેની શુદ્ધિ કાંઈ તમે જાણો છો ?’ નારદ બોલ્યા ‘અહીં અતિમુક્ત મુનિ મહાશાની હતા, તે તો હમણાં જ મોક્ષે ગયા. તેથી હવે ભારતવર્ષમાં અત્યારે કોઈ બીજા જ્ઞાની નથી; તોપણ હે હરિ ! હાલમાં પૂર્વ વિદેહક્ષેત્રે સીમંધર નામે તીર્થંકર છે, તે સર્વ સંશયનો નાશ કરનારા છે, તેથી ત્યાં જઈને હું તેમને પૂછીશ.’ પછી કૃષ્ણે અને બીજા યાદવોએ નારદની અનેક પ્રકારે પૂજા કરી અને આગ્રહપૂર્વક ખબર લાવવાની પ્રાર્થના કરી. એટલે નારદ જ્યાં સીમંધર પ્રભુ હતા ત્યાં ત્વરાથી ગયા. ત્યાં પ્રભુ સમોસરણમાં બિરાજેલા હતા, તેમને પ્રણામ કરીને નારદે પૂછ્યું ‘હે ભગવાન ! કૃષ્ણ અને રૂમિણીનો પુત્ર હાલ ક્યાં છે ?’ પ્રભુ બોલ્યા ‘ધૂમકેતુ નામે એક તે પુત્રનો પૂર્વ ભવનો વૈરી દેવ છે, તેણે છળ કરી કૃષ્ણની પાસેથી તે પુત્રનું હરણ કરેલું છે. તેણે વૈતાલક ઉપર જઈ તે બાળકને શિલા ઉપર મૂક્યા હતા પણ તે મૃત્યુ પામ્યો નથી; કારણ કે તે ચરમદેહી છે. તેથી કોઈનાથી મારી શકાય તેમ નથી. પ્રાતઃકાળે ત્યાંથી કાળ સંવર નામે કોઈ ખેચર જતો હતો, તેણે તે બાળકને લઈને પોતાની પત્નીને પુત્ર તરીકે સોંપ્યો છે, અને હાલ તે તેને ઘેર વૃદ્ધિ પામે છે.’ નારદે ફરીથી પૂછ્યું, ‘હે ભગવાન ! તે ધૂમકેતુને તેની સાથે પૂર્વ જન્મનું શું વૈર હતું ?’ નારદના આ પ્રસારે પૂછવાથી પ્રભુએ તેના પૂર્વ ભવનો વૃત્તાંત કહેવા માંડ્યો.

“આ જન્મૂદ્ધીપના ભરતક્ષેત્રમાં મગધ દેશને વિષે શાલિગ્રામ નામે એક મહર્દિક ગામ છે, તેમાં મનોરમ નામે એક ઉદ્યાન છે. તે ઉદ્યાનનો અધિપતિ સુમન નામે એક મક્ષ હતો. તે ગામમાં સોમદેવ નામે એક બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તે સોમદેવની અગ્નિલા નામની પત્નીથી અગ્નિભૂતિ અને વાયુભૂતિ નામે બે પુત્રો થયા. તેઓ વેદાર્થમાં ચતુર હતા. ચૌવન વચને પ્રાપ્ત થયેલા તેઓ વિદ્યાર્થી પ્રખ્યાત થઈને વિવિધ ભોગને ભોગવતા મહોન્મત્ત થઈને રહેતા હતા. એક દિવસે તે મનોરમ ઉદ્યાનમાં નંદિવર્ધન નામે આચાર્ય સમવસર્યા. લોકોએ ત્યાં જઈને તેમને વંદના કરી. તે સમયે આ ગર્વિષ્ઠ થયેલા અગ્નિભૂતિ અને વાયુભૂતિએ ત્યાં આવી આચાર્યને કહ્યું કે ‘અરે પ્રવેતાંબરી ! જો તું કાંઈ શાસ્ત્રાર્થને જાણતો હોય તો બોલ.’ તેમનાં આવાં વચન માત્રથી નંદિવર્ધન આચાર્યના સત્ય નામના શિષ્યે તેમને પૂછ્યું કે ‘તમે ક્યાંથી આવ્યા છો ?’ તેઓ બોલ્યા કે ‘અમે શાલિગ્રામમાંથી આવ્યા છીએ.’ સત્ય મુનિ ફરીવાર બોલ્યા-‘તમે કયા ભવમાંથી આ મનુષ્યભવમાં આવ્યા છો ?’ એમ માડું પૂછ્યું છે, તે જો તમે જાણતા હો તો કહો.’ તે સાંભળી તે બંને તે વિષયના અજ્ઞાની હોવાથી લજ્જાથી અધોમુખ થઈને બિલા રહ્યા, એટલે મુનિએ તેમનો પૂર્વભવ કહેવા માંડ્યો :- ‘અરે બ્રાહ્મણ ! તમે પૂર્વભવને વિષે આ ગ્રામની વનસ્થલીમાં માંસલક્ષક શિયાળ થયેલા હતા. એક કબુખીએ પોતાના ક્ષેત્રમાં રાત્રે ચર્મની રજ્જુ વિગેરે મૂકી હતી, તે વૃષ્ટિથી આર્દ્ર થતાં તમે બધી લક્ષણ કરી ગયા. એ આહારથી મૃત્યુ પામીને પોતાના પૂર્વકૃત કર્મથી

આ ભવમાં તમે સોમદેવ પ્રાદ્યક્ષના બે પુત્રો થયા છો. પ્રાતઃકાળે તે બેડું કણુખીએ સર્વ ચર્મરજ્જુને ભક્ષણ કરેલી બેઈ; પછી તે પોતાને ઘેર ગયો. અનુક્રમે મૃત્યુ પામીને તે પોતાની પુત્રવધુના ઉદરથી પુત્રપણે જન્મ્યો. ત્યાં તેને બતિસ્મરણુજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું, તેથી તેણે બહુ ડે ‘આ મારી પુત્રવધુ તે મારી માતા થઈ છે અને મારો પુત્ર તે મારો પિતા થયો છે, તો હવે મારે તેમને શી રીતે બોલાવવા?’ આવા વિચારથી તે કપટવડે જન્મથી જ મુગો થઈને રહેલો છે. બે આ વૃત્તાંત વિષે તમને પ્રતીતિ ન આવતી હોય તો તે મુગા બેડું પાસે જઈતેને પૂછો એટલે તે મૌન છોડી દઈને તમને સર્વ વૃત્તાંત જણાવશે.” પછી લોકો તત્કાળ તે મુગા બેડુંતને ત્યાં લઈ આવ્યા. મુનિએ તેને કહ્યું ‘તારા પૂર્વ ભવનો વૃત્તાંત પ્રથમથી કહી બતાવ. આ સંસારમાં કર્મને વશે પુત્ર તે પિતા પણ થાય અને પિતા તે પુત્ર પણ થાય એવી અનાદિ સ્થિતિ છે, એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી; માટે પૂર્વ જન્મના સંબંધથી થતી લગ્ન અને મૌનપણું છોડી દે.’ પછી પોતાના પૂર્વ સંબંધને બરાબર કહેવાથી હર્ષ પામેલા તે બેડુંતે મુનિને નમસ્કાર કરી સર્વના સાંભળતાં પોતાના પૂર્વ જન્મનો વૃત્તાંત જેમ મુનિએ કહ્યો હતો તેમ કહી સંભળાવ્યો; તે સાંભળી ઘણા લોકોએ દીક્ષા લીધી, તે બેડુંત પ્રતિબોધ પામ્યો અને પેલા અગ્નિભૂતિ અને વાયુભૂતિ લોકોથી ઉપહાસ્ય પામતા વિદ્યાથા થઈને ઘેર ચાલ્યા ગયા. પછી ઉન્મત્ત પ્રાદ્યક્ષો ઘેર ધારણ કરી રાત્રે ખડ્ગ લઈને તે મુનિને મારવા આવ્યા; ત્યાં પેલા સુમન ચક્ષુ તેમને સ્તંભિત કરી દીધા. પ્રાતઃકાળે લોકોએ તેવી સ્થિતિમાં તેમને દીક્ષા. તેનાં માતા પિતા તેને સ્તંભાયેલા બેઈ આકંઠ કરવા લાગ્યાં. તે વખતે સુમન ચક્ષુ પ્રત્યક્ષ થઈને કહેવા લાગ્યો કે ‘આ પાપી દુર્મતિઓ મુનિને મારવા માટે રાત્રીએ ઇચ્છતા હતા, તેથી મેં તેને સ્તંભિત કર્યા છે, હવે બે તેઓ દીક્ષા ગ્રહણ કરવાનું કબુલ કરે તો હું તેમને છોડીશ, અન્યથા છોડીશ નહીં.’ તેઓએ કહ્યું ‘અમારાથી સાધુનો ધર્મ પાળવો મુશ્કેલ છે, તેથી અમે શ્રાવકને ચોગ્ય એવો ધર્મ આચરશું.’ આ પ્રમાણે તેમના કહેવાથી દેવતાએ તેમને છોડી મૂક્યા. ત્યારથી તેઓ તો જિનધર્મને યથાવિધિ પાળવા લાગ્યા, પણ તેમનાં માતાપિતાએ તો જરા પણ જૈનધર્મને અંગીકાર કર્યો નહીં.

અગ્નિભૂતિ અને વાયુભૂતિ મૃત્યુ પામી સૌધર્મકલ્પમાં છ પદ્યોપમના આયુષ્યવાળા દેવતા થયા, ત્યાંથી ચ્યવીને હસ્તિનાપુર નગરમાં અર્હદ્વાસ વણિકને ઘેર પૂર્ણભદ્ર અને માણિભદ્ર નામે પુત્ર થયા. પૂર્વ ભવના ક્રમથી તેઓ શ્રાવકધર્મ પાળવા લાગ્યા. એક વખતે માહેંદ્ર નામે એક મુનિ ત્યાં સમવસર્યા, તેમની પાસેથી ધર્મ સાંભળીને અર્હદ્વાસે દીક્ષા લીધી. પૂર્ણભદ્ર અને માણિભદ્ર તે માહેંદ્ર મુનિને વાંદવા જતા હતા, ત્યાં માર્ગમાં એક કુતરીને અને ચાંડાળને બેઈને તેમની ઉપર તેઓને રનેહ ઉત્પન્ન થયો, તેથી તેઓએ મહર્ષિ પાસે આવી નમીને પૂછ્યું કે ‘આ ચાંડાળ અને કુતરી કોણ છે કે જેને નોવાથી અમને રનેહ ઉપજે છે?’ મુનિ બોલ્યા “તમે પૂર્વ ભવમાં અગ્નિભૂતિ અને વાયુભૂતિ નામે પ્રાદ્યક્ષ હતા, તે વખતે સોમદેવ નામે તમારો પિતા અને અગ્નિલા નામે તમારી માતા હતી, તે સોમદેવ મૃત્યુ પામીને આ ભરતક્ષેત્રમાં આવેલા શંખપુરમાં જિતશત્રુ નામે રાજ થયો. જે સદા પરશ્રીમાં આસક્ત હતો. અગ્નિલા મૃત્યુ પામીને તે જ શંખપુરમાં સોમભૂતિ નામના પ્રાદ્યક્ષની રૂક્મિણી નામે સ્ત્રી થઈ. એક વખતે રૂક્મિણી પોતાના ઘરના આંગણમાં બેસી હતી, તેવામાં તે માર્ગે નીકળેલા જિતશત્રુ રાજાના જોવામાં આવી; તત્કાળ તે રાજા કામવશ થઈ ગયો, તેથી સોમભૂતિ ઉપર કાંઈક શુન્હો મૂકી રાજાએ તે સ્ત્રીને પોતાના અંતઃપુરમાં દાખલ કરી.

તેના વિરહથી પીડિત સોમભૂતિ અગ્નિમાં મગ્ન હોય તેમ દુઃખે રહેવા લાગ્યો. રાજા જિત-શત્રુ તે સ્ત્રીની સાથે એક હજાર વર્ષ સુધી ક્રીડા કરી મૃત્યુ પામીને પહેલી નરકમાં ત્રણ પદ્યોપમના આયુષ્યવાળો નારકી થયો. ત્યાંથી નીકળીને હરિણ થયો; તે ભવમાં શીકારીએ મારી નાખતાં મરણ પામીને તે માયાકપટી એવો શ્રેષ્ઠીપુત્ર થયો; ત્યાંથી મરણ પામીને માયાના યોગથી હાથી થયો. તે ભવમાં દેવયોગે તેને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું, તેથી અદાર દિવસનું અનશન પાળી મૃત્યુ પામ્યો, અને ત્રણ પદ્યોપમ આયુષ્યવાળો વમાનિક દેવતા થયો. ત્યાંથી રચવીને આ તે ચાંડાળ થયો છે અને પેલી રૂઢિમિષ્ટી અનેક ભવમાં પરિભ્રમણ કરીને આ કુતરી થઈ છે, તેથી (પૂર્વ ભવનાં તમારાં માતા પિતા હોવાથી) તેઓની ઉપર તમને સ્નેહ ઉત્પન્ન થાય છે.”

આ પ્રમાણે પોતાના પૂર્વ ભવનો વૃત્તાંત સાંભળી તે પૂર્ણભદ્ર અને માણિભદ્રને જાતિસ્મરણજ્ઞાન થયું. પછી તેઓએ તે ચાંડાળને અને કુતરીને પ્રતિજ્ઞાધ આપ્યો, જેથી તે ચાંડાળ એક માસનું અનશન કરી મૃત્યુ પામીને નંદીશ્વર ક્ષીપમાં દેવતા થયો, અને કુતરી પ્રતિજ્ઞાધ પામી અનશન કરી મૃત્યુ પામીને શંખપુરમાં સુદર્શના નામે રાજપુત્રી થઈ. ફરીવાર પાછા માહેન્દ્રમુનિ ત્યાં આવ્યા, ત્યારે અહંદાસના પુત્રોએ ચાંડાળ અને કુતરીની ગતિ વિશે પૂછ્યું, એટલે તેમણે તે બંનેની થયેલી સદ્ગતિનો વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો. તેઓએ શંખપુર જઈ રાજપુત્રી સુદર્શનાને પ્રતિજ્ઞાધ આપ્યો, જેથી તે દીક્ષા લઈને મૃત્યુ પામી દેવલોકે ગઈ. પૂર્ણભદ્ર અને માણિભદ્ર ગૃહસ્થધર્મ પાળી મૃત્યુ પામીને સૌધર્મદેવલોકમાં ઇંદ્રના સામાનિક દેવતા થયા. ત્યાંથી માંચ્યવીહસ્તિનાપુરમાં વિષ્વકસેન રાજાના મધુ અને કેટલ નામે બે પુત્રો થયા. પેલો નંદીશ્વર દેવ ત્યાંથી, રચવી ચિરકાળ ભવભ્રમણ કરી વટપુર નગરમાં કનકપ્રભા નામે રાજા થયો. સુદર્શના પણ દેવલોકથી રચવી ઘણા ભવભ્રમણ કરી તે કનકપ્રભા રાજાની ચંદ્રાલા નામે પટ્ટરાણી થઈ. રાજા વિશ્વકસેન મધુને રાજ્યપદે અને કેટલને યુવરાજપદે સ્થાપન કરી પોતે વ્રત લઈ મૃત્યુ પામીને બ્રહ્મદેવલોકમાં દેવતા થયા. મધુ અને કેટલે બધી પૃથ્વી વશ કરી લીધી. તેમના દેશ ઉપર ભીમ નામે એક પદ્મીપતિ ઉપદ્રવ કરવા લાગ્યો; તેને મારવાને મધુ આવ્યો. ત્યાં માર્ગમાં વટપુરાના રાજા કનકપ્રભે ભોજનાદિકથી તેનો સત્કાર કર્યો. પછી સ્વામિભક્તિથી સેવકપણે વર્તતો તે રાજા ચંદ્રાલા રાણીની સાથે ભોજનને અંતે તેમની પાસે આવ્યો અને કેટલીક ભેટ ધરી. ચંદ્રાલા રાણી મધુને પ્રણામ કરીને અંતઃપુરમાં ચાલી, તે વખતે કામપીડિત મધુએ તેને બળાત્કારે પકડવાની ઇચ્છા કરી, તે વખતે મંત્રીએ તેને અટકાવ્યો, એટલે મધુરાજા આગળ આવ્યો. પછી ભીમ પદ્મીપતિને જીતીને પાછા ફરતાં તે વટપુરમાં આવ્યો. રાજા કનકપ્રભે ફરીવાર તેનો સત્કાર કર્યો. જ્યારે તે ભેટ ધરવા આવ્યો ત્યારે મધુરાજા બોલ્યો કે, ‘તમારી બીજી ભેટ મારે જોઈતી નથી, માત્ર આ ચંદ્રાલા રાણી મને અર્પણ કરો.’ તેની આવી માંગણીથી જ્યારે કનકપ્રભે પોતાની રાણી તેને આપી નહીં ત્યારે તે બળાત્કારે જોડી લઈ પોતાના નગરમાં આવ્યો ગયો. રાણીના વિયોગથી વિધુર થયેલો કનકપ્રભ રાજા મૂર્છા ખાઈ પૃથ્વીપર પડ્યો. થોડીવારે સાવધ થઈ ઉઠે સ્વરે વિલાપ કરવા લાગ્યો અને ઉન્મત્તની પેઠે આમતેમ ભ્રમવા લાગ્યો.

અહીં મધુરાજા એક વખતે મંત્રીઓની સાથે ન્યાયના કાર્યમાં બેઠો હતો, તેમાં વખત ઘણો થવાથી તેનો ચુકાદો કર્યા વગર રાજા ચંદ્રાલાને મંદિરે ગયો. ચંદ્રાલાએ પૂછ્યું,

૧ ઇંદ્રની સરખો ઋદ્ધિવાળો.

‘આજે મોડા કેમ આવ્યા ?’ તેણે કહ્યું ‘આજે એક વ્યભિચાર સંબંધી કેસનો ન્યાય આપવો હતો, તેમાં હું રોકાયો હતો.’ ચંદ્રાલા હસીને બોલી કે-‘તે વ્યભિચારી પૂજવા યોગ્ય છે.’ મધુરાજએ કહ્યું ‘વ્યભિચારી શી રીતે પૂજવા યોગ્ય થાય ? તેઓને તો શિક્ષાજ કરવી જોઈએ.’ ચંદ્રાલા બોલી ‘જે તમે એવા ન્યાયવાન હો તો તમે જ પ્રથમ વ્યભિચારી છો, તે કેમ જાણતા નથી ?’ તે સાંભળી મધુરાજ પ્રતિબોધ પામી લજ્જત પામી ગયો. એ સમયે કનકપ્રભ રાજ ચંદ્રાલા રાણીના વિયોગથી ગાંઠો બની ગામેગામે ભટકતો અને બાળકોથી વીંટાયેલો તે જ નગરના રાજમાર્ગમાં ગાતો અને નાચતો નીકળ્યો. તેને જોઈ ચંદ્રાલા વિચાર કરવા લાગી કે-‘અહો ! મારો પતિ મારા વિયોગથી આવી દશાને પ્રાપ્ત થયો, તો મારા જેવી પરવશ બીને ધિક્કાર છે !’ આ પ્રમાણે ચિંતવી તેણે મધુને પોતાનો પતિ બતાવ્યો, એટલે તેને જોઈ પોતાના દુષ્ટ કામને માટે મધુને અતિ પશ્ચાત્તાપ થયો. તેથી તત્કાળ મધુએ હુંધુ નામના પોતાના પુત્રને રાજ્ય સોંપી કૈટભની સાથે વિમલવાહન મુનિની પાસે દીક્ષા લીધી. તેઓ હજારો વર્ષ સુધી ઉચ્ચ તપ કરી દ્વાદશાંગના ધારણ કરનારા અને સદા સાધુઓની વૈયાવૃત્ત્ય કરનારા થયા. અંતે અનશન કરી સર્વ પાપની આલોચના કરીને તે બંને મૃત્યુ પામી મહાશુક દેવલોકમાં સામાનિક દેવતા થયા. રાજ કનકપ્રભ પણ ક્ષુધાતુષાથી પીડિત થઈ ત્રણ હજાર વર્ષ વ્યર્થ ગુમાવી મૃત્યુ પામ્યો, અને જ્યોતિષ દેવોમાં ધૂમકેતુ નામે દેવ થયો. અવધિજ્ઞાનથી પૂર્વનું વૈર જાણી તે મધુના જીવને શોધવા લાગ્યો; પણ મધુ તો સાતમા દેવલોકમાં મહદ્દિક દેવ હોવાથી તેના જોવામાં આવ્યો નહીં. પછી તે ત્યાંથી ચ્યવી મનુષ્યભવ પામીને તાપસ થયો. તે ભવમાં બાળતપ કરી મૃત્યુ પામીને તે વૈમાનિક દેવતા થયો. તથાપિ તે ભવમાં પણ મધુને જોવાને સમર્થ થયો નહીં. પાછો ત્યાંથી ચ્યવી સંસારમાં પરિભ્રમણ કરી કર્મથીગે જ્યોતિષીમાં ફરીને ધૂમકેતુ નામે દેવતા થયો. તે વખતે મધુનો જીવ મહાશુક દેવલોકમાંથી ચ્યવી કૃષ્ણ વાસુદેવની પદ્મ-રાણી રૂક્મિણીના ઉદરમાં પુત્રપણે ઉત્પન્ન થયો. પેલો ધૂમકેતુ પૂર્વના વૈરથી તે બાળકને જન્મતાંજ હરી ગયો, અને તેને મારવાની ઇચ્છાથી તે દુષ્ટ એક ટંકશિલા ઉપર તેને મૂકીને ચાલ્યો ગયો, પણ પોતાના પ્રભાવથી તે સર્વ અંગે અક્ષત રહ્યો, અને તેને કાળસંવર વિદ્યાધર પોતાને ઘેર લઈ ગયો. સોળ વર્ષને અંતે રૂક્મિણી સાથે તેને સમાગમ થશે.”

આ પ્રમાણે પ્રદ્યુમ્નના પૂર્વ ભવનો વૃત્તાંત સાંભળીને ‘રૂક્મિણીને પુત્રનો વિયોગ કયા કર્મથી થયો ?’ એમ નારદે પૂછ્યું, એટલે શ્રી સીમંધર પ્રભુએ આ પ્રમાણે તેના પૂર્વ ભવનો વૃત્તાંત કહ્યો :-

“આ જન્મદ્રીપમાં ભરતક્ષેત્રમાં મગધ દેશને વિષે લક્ષ્મીઆમ નામે એક ગામમાં સોમ-દેવ નામે બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તેને લક્ષ્મીવતી નામે બી હતી. એક વખતે તે લક્ષ્મીવતી ઉપવનમાં ગઈ. ત્યાં મોરનું ઇંડું પડેલું હતું, તેનો તેણે કુંકુમવાળા હાથથી સ્પર્શ કર્યો. તેના સ્પર્શથી તે ઇંડાનો વર્ણ અને ગંધ ફરી ગયો, તેથી તેની માતા મયૂરીએ તેને પોતાનું છે એમ નહીં જાણવાથી સોળ ઘડી સુધી છોડી લીધું (‘સેવ્યું નહીં.’) ત્યાર પછી અકસ્માત્ વર્ષાદ વરસતાં તેના જળવડે ધોવાઈને તે ઇંડું પોતાના મૂળસ્વભાવમાં આવી ગયું. તેથી તેને બાળખીને તેની માતાએ તેને સેવ્યું, એટલે યોગ્ય કાળે તેમાંથી મોર થયો. ફરીવાર લક્ષ્મીવતી ત્યાં આવી, તે વખતે મયૂરના રમણીય બચ્ચાને જોઈ તેની માતાના રૂદન કરતાં છતાં તેને પકડી લીધું, અને પોતાને ઘેર લાવીને પાંજરામાં પૂર્યું. પ્રતિદિન ખાનપાનથી તેને પ્રસન્ન કરીને તેણે તેને એવું નૃત્ય શીખવ્યું કે જેથી તે સુંદર

નૃત્ય કરવા લાગ્યું. તેની માતા મયૂરી વિરસ સ્વરે પોકારતી પોતાના પ્યારા બચ્ચાના સ્નેહથી નિયંત્રિત થઈ સતી તે પ્રદેશને છોડી શકી નહીં. પછી લોકોએ આવીને લક્ષ્મીવતીને કહ્યું, ‘તમારું કૌતુક પૂર્ણ થતું નથી, પણ તેની માતા મયૂરી ખિચારી મરી જાય છે, માટે તેના બચ્ચાને છોડી દો.’ લોકોની વાણીથી એ બ્રાહ્મણીને દયા આવી, તેથી સોળ માસના તે મોરના યુવાન બચ્ચાને તેણે જ્યાં હતું ત્યાં મૂકી દીધું. આ કૃત્યથી તે બ્રાહ્મણીએ પ્રમાદવડે સોળ વર્ષનું પુત્રના વિરહનું મોટું વેદનીય કર્મ ખાંધું.

એક વખતે એ લક્ષ્મીવતી પોતાના વિભૂષિત રૂપને દર્પણમાં જોતી હતી, તેવામાં સમાધિગુપ્ત નામે એક મુનિલિક્ષાને માટે તેના ઘરમાં આવ્યા, એટલે તેના પતિ સોમદેવે કહ્યું કે ‘ભદ્રે ! આ મુનિને લિક્ષા આપ.’ તેવામાં કોઈ પુરૂષના બોલાવાથી સોમદેવ બહાર ચાલ્યો ગયો, એટલે તત્કાળ તે સ્ત્રીએ શ્રુત્કાર કરી કઠોર અક્ષરો બોલી તે મુનિને ઘર બહાર કાઢ્યા અને સત્વર દ્વાર વાસી દીધું. મુનિગુણ્પ્સાના આ તીવ્ર પાપકર્મથી સાતમે દિવસે તે સ્ત્રીને ગલત્કુષ્ઠ થયો; તેની પીડાથી વિરક્ત થઈને તે અગ્નિમાં બળી મુઠ. ત્યાંથી મૃત્યુ પામીને તે જ ગામમાં કોઈ ધોળીને ઘેર તે ગંધેડી થઈ. ફરીવાર મૃત્યુ પામી, પાછી તે જ ગામમાં વિષ્કાભુક ડુંકરી થઈ. ત્યાંથી મૃત્યુ પામી કુતરી થઈ. તે ભવમાં દાવાનળથી દગ્ધ થતાં કોઈ શુભ ભાવ આવવાથી મનુષ્યનું આયુષ્ય ખાંધી મૃત્યુ પામી. પછી નર્મદા નદીને કાંઠે આવેલા ભુગુકચ્છ (ભરૂચ) નગરમાં તે કાણા નામની માછીમારની પુત્રી થઈ. તે અતિ દુર્ગંધી તેમજ દુર્લજા થઈ. તેનાં માતા પિતા તેની દુર્ગંધને સહન ન કરી શકવાથી તેને નર્મદાના તીર ઉપર મૂકી આવ્યા. ત્યાં ચૌવનવતી થતાં તે હમેશાં નાવિકાથી લોકોને નર્મદા નદી ઉતારવા લાગી. દૈવયોગે શીતઋતુમાં સમાધિગુપ્ત મુનિ ત્યાં આવી ચઢ્યા, અને પર્વતની જેમ નિષ્કંપપણે કાર્યોત્સર્ગમાં સ્થિત થયા. તેમને જોઈ ‘આ મહાત્મા બધી રાત્રી શીતને શી રીતે સહન કરી શકશે ?’ એમ વિચારી દયાર્દ્ર ચિત્તવાળી તેણે તૃણવડે મુનિને આચ્છાદિત કર્યા. રાત્રી નિર્ગમન થયા પછી પ્રાતઃકાળે તેણે મુનિને નમસ્કાર કર્યો, એટલે ‘આ ભદ્રિક છે’ એવું ધારી મુનિએ તેને ધર્મદેશના આપી. તે વખતે ‘આ મુનિને મેં કોઈ ઠેકાણે જોયા છે’ એમ ચિરકાળ ચિંતવીને તેણે મુનિને તે વિષે પૂછ્યું એટલે મુનિને તેના પૂર્વ ભવ કહી બતાવ્યા. પછી મહર્ષિએ તેને કહ્યું કે ‘ભદ્રે ! પૂર્વ ભવમાં તે’ સાધુની નુશુપ્સા કરી હતી, તેથી આ ભવમાં તું આવી દુર્ગંધા થઈ છે, કેમકે સર્વ બનાવ કર્મને અનુસરતા જ થાય છે.’ આ પ્રમાણે સાંભળવાથી તેને જાતિસ્મરણજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. તેથી તે પૂર્વ ભવે કરેલી નુશુપ્સાને માટે વારંવાર પોતાની નિંદા કરતી સતી તે મુનિને ખમાવવા લાગી. ત્યારથી તે પરમ શ્રાવિકા થઈ, એટલે મુનિએ તેને ધર્મશ્રી નામની આર્યાને સોંપી દીધી. પછી તે આર્યાની સાથે જ વિહાર કરવા લાગી. એકવાર કોઈ ગામમાં જતાં ત્યાં નાયલ નામના કોઈ શ્રાવકને આર્યાએ તેને સોંપી. તે નાયલને આશ્રયે રહી સતી અને એકાંતર ઉપવાસ કરતી સતી જિનપૂજામાં તત્પરપણે બાર વર્ષ સુધી ત્યાં રહી. છેવટે અનશન કરી મૃત્યુ પામીને તે અચ્યુતઈંદ્રની ઈંદ્રાણી થઈ. ત્યાં પંચાવન પદ્યોપમનું આયુષ્ય ભોગવી ત્યાંથી ચ્યવીને તે રૂક્મિણી થઈ છે. પૂર્વ ભવમાં તેણે મયૂરીને બચ્ચાનો વિયોગ કરાવ્યો હતો, તેથી તે રૂક્મિણી આ ભવમાં સોળ વર્ષ સુધી પુત્રવિરહનું દુઃખ અનુભવશે.’

આ પ્રમાણે રૂક્મિણીનો પૂર્વ ભવ સાંભળી સીમંધર પ્રભુને નમીને નારદ ગૈતાદ્યગિરિ ઉપર મેઘકૂટ નગરે આવ્યા, ત્યાં સંવર વિદ્યાધરની પાસે આવીને કહ્યું કે ‘તમારે પુત્ર થયો તે બહુ સાફ થયું.’ આવાં વચનથી પ્રસન્ન થઈ સંવરે નારદની પૂજા કરી અને પ્રદુન

પુત્રને ખતાવ્યો. તારહ તે પુત્રને રૂઢિમિણીના જેવો જ બેઠો ભગવંતના કથનની પ્રતીતિ લાવી સંવરની રાજ લઈને દ્વારકામાં આવ્યા. ત્યાં કૃષ્ણ વિગેરેને તે પુત્રનો સર્વ વૃત્તાંત કહ્યો અને રૂઢિમિણીને પણ તેના લક્ષ્મીવતી વિગેરે પૂર્વલવની વાતો જણાવી. પછી રૂઢિમિણીએ ભક્તિથી અંજલિ બેઠી ત્યાં રહ્યા સતા સીમંધર પ્રભુને નમસ્કાર કર્યો, અને ‘સોળ વર્ષ પછી પુત્રનો સમાગમ થશે’ એવાં અરિહંત ભગવંતનાં વચનથી તે સ્વસ્થ થઈ.

પૂર્વે શ્રી ઋષભદેવ સ્વામીને કુરૂ નામે એક પુત્ર હતો, જેનાં નામથી કુરૂક્ષેત્ર કહેવાય છે. તે કુરૂનો પુત્ર હસ્તી નામે થયો, જેના નામથી હસ્તિનાપુર નગર વસેલું છે. તે હસ્તી રાજના સંતાનમાં અનંતવીર્ય નામે રાજ થયો; તેનો પુત્ર કૃતવીર્ય નામે રાજ થયો. તેનો પુત્ર સુભ્રમ નામે ચક્રવર્તી થયો. તે પછી અસંગ્રખ રાજ્યો થઈ ગયા બાદ શાંતનુ નામે એક રાજ થયો. તેને ગંગા અને સત્યવતી નામે બે પત્નીઓ હતી. તેમાંથી ગંગાને ભીષ્મ પરાક્રમવાળો ભીષ્મ નામે પુત્ર થયો; અને સત્યવતીને ચિત્રાંગદ ને ચિત્રવીર્ય નામે પુત્રો થયા. ચિત્રવીર્યને અંબિકા, અંબાલિકા અને અંબા નામે ત્રણ સ્ત્રીઓ હતી. તેનાથી ધૃતરાષ્ટ્ર, પાંડુ ને વિદુર નામે અનુક્રમે ત્રણ પુત્રો થયા. તેમાં પાંડુ ધૃતરાષ્ટ્રને રાજ્ય સોંપી મૃગયા કરવામાં તત્પર રહેવા લાગ્યો. ધૃતરાષ્ટ્ર સુખળ રાજના પુત્ર અને ગાંધાર દેશના રાજ શકુનિની ગાંધારી વિગેરે આઠ બહેનોને પરણ્યો. તેનાથી તેને દુર્યોધન વિગેરે સો પુત્રો થયા. પાંડુરાજને કુંતી નામની સ્ત્રીથી યુધિષ્ઠિર, ભીમ અને અર્જુન નામે ત્રણ પુત્રો થયા. અને બીજી સ્ત્રી માદ્રી કે જે શલ્યરાજની પહેલ થતી હતી, તેનાથી નકુળ અને સહદેવ નામે બે બળવાન પુત્રો થયા. વિદ્યા અને ભુજબળથી ઉચ એવા એ પાંચે પાંડુકુમારો પંચાનન-સિંહની જેમ ખેંચરોને પણ અજેય થયા. પોતાના જ્યેષ્ઠ બંધુ તરફ વિનયવાળા અને દુનીતિને નહીં સહન કરનારા તે પાંચે પાંડવો પોતાના લોકોત્તર ગુણવડે લોકોને આશ્ચર્ય પમાડવા લાગ્યા.

અન્યદા કાંપીલ્યપુરથી દ્રુપદરાજના દ્વતે આવી નમસ્કાર કરી પાંડુરાજને આ પ્રમાણે કહ્યું “અમારા સ્વામી દ્રુપદ રાજને ચુલની રાણીના ઉદરથી જન્મેલી આ ધૃષ્ટદ્યુમનની નાની બહેન દ્રૌપદી નામે કન્યા છે; તેના સ્વયંવરમાં દશે દશાહો, રામ કૃષ્ણ, દમદંત, શિશુપાલ, રૂઢિ, કર્ણ, દુર્યોધન અને બીજા પણ રાજ્યોને તથા તેમના પરાક્રમી કુમારોને દ્રુપદ રાજ્યે દ્વતો મોકલી મોકલીને બોલાવ્યા છે. તેઓ હાલ ત્યાં જતાં જાય છે તો તમે પણ આ દેવકુમાર જેવા પાંચ કુમારો સાથે ત્યાં આવી સ્વયંવરમંડપને અલંકૃત કરો.” તે સાંભળી પાંચ જયવંત બાણવડે કામદેવની જેમ પાંચ પુત્રોએ યુક્ત એવા પાંડુરાજ કાંપીલ્યપુર ગયા અને બીજા પણ અનેક રાજ્યો ત્યાં આવ્યા. દ્રુપદ રાજ્યે પૂજેલા પ્રત્યેક રાજ્યો અંતરીક્ષમાં રહેલા ગ્રહોની જેમ સ્વયંવરમંડપમાં હાજર થયા. તે અવસરે સ્નાન કરી, શુદ્ધ (ઉજ્જવળ) વસ્ત્ર પહેરી, માલ્યાલંકાર ધારણ કરી અને અહંતપ્રભુને પૂજીને રૂપવડે દેવકન્યા જેવી દ્રૌપદી સખીઓ સાથે પરવરી સતી સમાનિક દેવતાઓની જેવા કૃષ્ણાદિક રાજ્યોથી અલંકૃત સ્વયંવરમંડપમાં આવી. તેની સખીએ તેને પ્રત્યેક રાજ્યને નામ લઈ લઈને ખતાવવા માંડ્યા. તેઓને અનુક્રમે બેતી બેતી દ્રૌપદી જ્યાં પાંચે પાંડવો બેઠા હતા ત્યાં આવી, અને તેણે અનુરાગી થઈને પાંચે પાંડવોના કંઠમાં સ્વયંવરમાળા આરોપણ કરી. તે વખતે ‘આ શું ?’ એમ સર્વ રાજમંડળ આશ્ચર્ય પામી ગયું. તેવામાં કોઈ ચારણ મુનિ આકાશમાર્ગે ત્યાં આવ્યા; એટલે કૃષ્ણાદિક રાજ્યોએ તે મુનિને નમસ્કાર કરી વિનયપૂર્વક પૂછ્યું કે ‘શું આ દ્રૌપદીને

પાંચ પતિ થશે ?' મુનિ બોલ્યા—“ આ દ્રૌપદી પૂર્વ ભવના કર્મથી પાંચ પતિવાળી થશે; પણ તેમાં આશ્ચર્ય શું છે ? કેમકે કર્મની ગતિ મહા વિષમ છે. તેનું વૃત્તાંત સાંભળો. ચંપાનગરીમાં સોમદેવ, સોમભૂતિ અને સોમદત્ત નામે ત્રણ બ્રાહ્મણો રહેતા હતા, તેઓ સહોદર બંધુ હતા. ધન ધાન્યથી પરિપૂર્ણ એવા તેઓને અનુક્રમે નાગશ્રી, ભૂતશ્રી અને યક્ષશ્રી નામે પત્નીઓ હતી. તે ત્રણે ભાઈઓ પરસ્પર સ્નેહ ધરાવતા હતા, તેથી તેઓએ એક વખતે એવો ઠરાવ કર્યો કે ‘ આપણે ત્રણે ભાઈઓએ એક એક ભાઈને ઘેર વારા પ્રમાણે સાથે ભોજન કરવું.’ તે પ્રમાણે વર્તતાં એક દિવસ સોમદેવને ઘેર જમવાનો વારો આવ્યો, એટલે ભોજનનો અવસર પ્રાપ્ત થયા અગાઉ નાગશ્રીએ વિવિધ પ્રકારનાં ભોજનની તૈયારી કરવા માંડી. તેમાં તે રમણીએ અન્નણ્યે કડવી તુંબડીનું શાક કર્યું. પછી એ શાક કેવું થયું છે તે જાણવાને માટે તેણીએ આખી જોયું, ત્યાં તો બહુ કડવું હોવાથી તેને અભોજ્ય જાણી તેણીએ થુંકી કાઢ્યું. પછી વિચારવા લાગી કે ‘ મેં ઘણા સ્વાદિષ્ટ વિવિધ પદાર્થોથી આ શાક સુધાર્યું, તથાપિ એ કડવુંજ રહ્યું.’ આમ વિચારી તેણીએ તે શાક ગોપવી દીધું, અને તે સિવાયનાં બીજાં ભવ્ય ભોજનવડે તેણે પોતાને ઘેર આવેલા કુટુંબ સહિત પોતાના પતિને તથા દિયરને જમાડ્યા. તે સમયે સુભૂમિભાગ નામના તે નગરના ઉદ્યાનમાં જ્ઞાનવાન અને પરિવાર સહિત શ્રીધર્મધોષ આચાર્ય સમવસર્યા. તેમના ધર્મરૂચિ નામે એક શિષ્ય માંસક્ષમણને પારણે સોમદેવાદિક સર્વે જમી ગયા પછી નાગશ્રીને ઘેર ભિક્ષા લેવા આવ્યા. નાગશ્રીએ વિચાર કર્યો કે ‘ આ શાકથી આ મુનિ જ તોષિત થાઓ.’ એમ વિચારી તેણે તે કડવી તુંબડીનું શાક તે મુનિને વહોરાવ્યું. મુનિએ જાણ્યું કે ‘ આજે મને આ કોઈ અપૂર્વ પદાર્થ મળ્યો છે.’ તેથી તેમણે ગુરૂ પાસે જઈ તેમના હાથમાં તે પાત્ર આપ્યું. ગુરૂ તેની ગંધ લઈને બોલ્યા— ‘ હે વત્સ ! જો આ પદાર્થ તું ખાઈશ તો મૃત્યુ પામીશ, માટે આને પરઠવી દે; અને ફરીવાર હવે આવો પિંડ સારી રીતે તપાસીને લેજે.’ ગુરૂનાં આવાં વચનથી તે મુનિ ઉપાશ્રયની બહાર શુદ્ધ સ્થાંડિલ પાસે તે પરઠવવા આવ્યા, તેવામાં શાકમાંથી એક ખિંડુ ભૂમિપર પડી ગયું; તેના રસથી ખેંચાઈને અનેક કીડીઓ આવી તેને લગ્ન થઈ. તે બધી તટકાળ મૃત્યુ પામી ગઈ. તે જોઈ તે મુનિને વિચાર થયો કે ‘ આના એક ખિંડુમાત્રથી અનેક જંતુઓ મરે છે, તો તેને પરઠવવાથી કેટલાય જંતુઓનું મરણ થશે, માટે હું એક મૃત્યુ પામું તે સારું, પણ ઘણાં જંતુઓ મરે તે સારું નહીં’ આવો નિશ્ચય કરી તેણે તે તુંબડીનું શાક સમાહિતપણે ભક્ષણ કરી દીધું. પછી સમાધિપૂર્વક સમ્યક્ પ્રકારે આરાધના કરીને મૃત્યુ પામેલા તે ધર્મરૂચિ મુનિ સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનમાં અહમિંદ્ર દેવ થયા.

અહીં ધર્મધોષ આચાર્યે ‘ ધર્મરૂચિ મુનિને આટલો બધો વિલંબ કેમ થયો ?’ એ જાણવાને માટે બીજા મુનિઓને તપાસ કરવા મોકલ્યા. તેઓએ બહાર જઈને જોયું તો તેમને મૃત્યુ પામેલા દીકા, તેથી તેમનું રોડરણુ વિગેરે લઈ ગુરૂ પાસે આવી મોટા ખેદ સાથે તે વાત ગુરૂને જણાવી. ગુરૂએ અતિશય જ્ઞાનના ઉપયોગથી જાણી લઈને પોતાના સર્વ શિષ્યોને નાગશ્રીનું બધું દુશ્ચરિત્ર જણાવ્યું; તે સાંભળવાથી બધા મુનિઓને અને સાધ્વીઓને કોપ ઉત્પન્ન થયો, તેથી તેઓએ તે વાત્તા સોમદેવ વિગેરે અનેક લોકોને જણાવી. તે સાંભળી સોમદેવ વિગેરે વિગેરે નાગશ્રીને ઘરમાંથી કાઢી મૂકી. લોકોએ પણ તેનો ઘણો તિરસ્કાર કર્યો, તેથી તે સર્વત્ર દુઃખી થઈ ભટકવા લાગી. અને કાસ, શ્વાસ, જ્વર અને કુષ્ઠ વિગેરે સોળ ભયંકર રોગોથી ખીકા પામતી સતી તે ભવમાંજ નારકીપણાને પ્રાપ્ત

થઈ. એ પ્રમાણે ક્ષુધા તૃષ્ણાથી આતુર, ફાટયાં તુટયાં વસ્ત્ર પહેરતી અને નિરાધાર ભટકતી એ સ્ત્રી અનુક્રમે મૃત્યુ પામીને છૂટી નરકે ગઈ. ત્યાંથી નીકળીને ચંડાળ જાતિમાં ઉત્પન્ન થઈ અને મૃત્યુ પામીને સાતમી નરકે ગઈ. પછી મ્લેચ્છ જાતિમાં ઉત્પન્ન થઈને મરીને નરકે ગઈ. એવી રીતે એ પાપિણી સર્વ નરકમાં બે બેવાર જઈ આવી. પછી પૃથ્વીકાચ વિગેરેમાં અનેકવાર ઉત્પન્ન થઈ અને અકામનિર્જસથી ઘણાં કર્મને અપાવ્યાં. પછી ચંપા-નગરીમાં સાગરદત્ત શેઠની સ્ત્રી સુલદ્રાના ઉદરથી સુકુમારિકા નામે પુત્રી થઈ. તે જ નગરમાં જિનદત્ત નામે એક ધનવાન સાર્થવાહ રહેતો હતો, તેને ભદ્રા નામે ગૃહિણી અને સાગર નામે પુત્ર હતો. એક વખતે જિનદત્ત સાગરદત્તને ઘેર ગયો, ત્યાં સુકુમારિકાને યૌવનવતી જોઈ. તે મહેલ ઉપર ચડીને કંદુકકીડા કરતી હતી. તેને જોઈ જિનદત્તને વિચાર થયો કે 'આ કન્યા મારા પુત્રને યોગ્ય છે.' આપું ચિંતવન કરતો તે પોતાને ઘેર આવ્યો. પછી ફરીને બંધુવર્ગ સહિત સાગરદત્તને ઘેર જઈ પોતાના પુત્રને માટે સુકુમારિકાની માગણી કરી. સાગરદત્ત બોલ્યો 'આ પુત્રી મારે પ્રાણથી પણ પ્રિય છે, એના વિના હું ક્ષણવાર પણ રહી શકતો નથી, માટે બે તમારો પુત્ર સાગર મારે ત્યાં ઘરજમાઈ થઈને રહે તો હું મારી પુત્રી ઘણા દ્રવ્ય સાથે તેને અર્પણ કરું.' 'હું વિચારીને કહીશ' એમ કહી જિનદત્ત પોતાને ઘેર ગયો, અને તે વાત સાગરને કહી તે સાંભળી સાગર મૌન રહ્યો; એટલે 'જેનો નિષેધ ન કરે-તે સંમત છે' એવા ન્યાયથી તેના પિતાએ સાગરને ઘરજમાઈપણે રહેવા દેવાનું કબુલ કર્યું. અનુક્રમે સાગરને તે કુમારી સાથે પરણાવ્યો. રાત્રે તેની સાથે તે વાસગૃહમાં જઈ શય્યામાં સુતો. તે વખતે પૂર્વ કર્મના યોગે તે સુકુમારિકાના સ્પર્શથી સાગરનું અંગ અંગારાની જેમ બળવા લાગ્યું, તેથી તે માંડમાંડ ક્ષણવાર સહન કરીને સૂઈ રહ્યો. પણ જ્યારે સુકુમારિકા ઊઘી ગઈ ત્યારે તેને છોડી દઈને તે પોતાને ઘેર નાસી ગયો. નિદ્રા પૂર્ણ થતાં પાસે પતિને ન બેવાથી સુકુમારિકા ઘણું રૂદન કરવા લાગી. પ્રાતઃકાળે સુલદ્રાએ વધુવરને દંતધાવન કરાવવાને માટે એક દાસીને મોકલી, ત્યાં જતાં દાસીએ સુકુમારિકાને પતિરહિત અને રૂદન કરતી જોઈ, એટલે તેણે સુલદ્રા પાસે આવીને તે વાત કહી. સુલદ્રાએ શેઠને જણાવી, એટલે શેઠે જિનદત્ત પાસે જઈને તેને ઉપાલંભ આપ્યો. જિનદત્તે પોતાના પુત્રને એકાંતમાં બોલાવીને કહ્યું કે 'હે વત્સ ! તે' સાગરદત્ત શેઠની પુત્રીનો ત્યાગ કર્યો તે ઠીક કર્યું નહીં, માટે હમણાં તે સુકુમારિકા પાસે પાછો જા; કારણ કે મેં સજ્જનોની સમક્ષ તને ત્યાં રાખવાનું કબુલ કર્યું છે.' સાગર બોલ્યો 'હે પિતા ? અગ્નિમાં પેસવાને તૈયાર થવું તે હું સાડું ગણું છું, પણ તે સુકુમારિકા પાસે જવા કદિ પણ ઇચ્છતો નથી.' આ બધી વાતો દીવાલની પાછળ ગુપ્તપણે બોલા રહીને સાગરદત્ત શેઠ સાંભળતા હતા, તેથી તે નિરાશ થઈને પોતાને ઘેર આવ્યા અને સુકુમારિકાને કહ્યું કે 'હે પુત્રી ! તારી ઉપર સાગર તો વિરક્ત થયો છે, માટે હું તારે માટે બીજો પતિ શોધી આપીશ. તું ખેદ કરીશ નહીં.'

એક વખતે સાગરદત્ત શેઠ પોતાના મહેલના ગોખમાં બેસીને માર્ગ તરફ જોતા હતા, તેવામાં હાથમાં અપ્પર ધારણ કરનારો, જીર્ણ વસ્ત્રના ખંડને પહેરનારો અને મહિકાથી વીંટાયેલો કેઈ ભિક્ષુક માર્ગે આવ્યો જતો તેમના બેવામાં આવ્યો; એટલે સાગરદત્તે તેને બોલાવી અપ્પર વિગેરે છોડાવી સ્નાન કરાવીને જમાડ્યો, અને તેનું શરીર ચંદનથી અર્ચિત કરાવ્યું. પછી તેને કહ્યું કે 'રે ભદ્ર ! આ મારી પુત્રી સુકુમારિકા હું તમને આપું છું, માટે લોજન વિગેરેમાં નિશ્ચિંત થઈને એની સાથે અહીં સુખે રહે.' આ પ્રમાણે કહેવાથી તે સુકુમારિકાની સાથે વાસગૃહમાં ગયો; પણ તેની સાથે શયન

કરતાં તેણીના અંગના સ્પર્શથી જાણે અગ્નિનો સ્પર્શ થયો હોય તેમ તે ઢાઝવા લાગ્યો, તેથી તત્કાળ ઉઠીને પોતાનો જે વેશ હતો તે પહેરીને તે પલાયન કરી ગયો. સુકુમારિકા પ્રથમની જેમજ ખેદ પામી. તેની એવી અવસ્થા જોઈ તેના પિતાએ તેને કહ્યું, 'વત્સે ! ખેદ કર નહીં, તારા પૂર્વ પાપકર્મનો ઉદય થયો છે, બીજું કંઈ કારણ નથી; માટે સંતોષ ધારણ કરી મારે ઘેર રહી નિત્ય દાન પુણ્ય કર્યા કર.' આ વચનથી સુકુમારિકા શાંત થઈ અને ધર્મતત્પર થઈને ત્યાં રહી સતી નિરંતર દાન આપવા લાગી.

અન્યદા ગોપાલિકા નામે સાધ્વી તેને ઘેર આવી ચડ્યાં. તેમને સુકુમારિકાએ શુદ્ધ અન્નપાનથી પ્રતિલાભિત કર્યા. પછી તેની પાસેથી ધર્મ સાંભળી પ્રતિબોધ પામીને સુકુમારિકાએ ચારિત્ર ગ્રહણ કર્યું. અતુર્થ, છઠ્ઠું અને અકુમ વિગેરે તપને આચરતી એ સુકુમારિકા સાધ્વી ગોપાલિકા આર્યોની સાથે હમેશાં વિહાર કરવા લાગી. એક વખતે સુકુમારિકા સાધ્વીએ પોતાની ગુરૂણીને કહ્યું કે, 'પૂજ્ય આર્ય ! આપની આજ્ઞા હોય તો હું સુભૂમિભાગ નામના ઉદ્યાનમાં રવિમંડળની સામે જોતી સતી આતાપના લઉં.' આર્ય બોલ્યાં કે— 'પોતાના નિવાસસ્થાનની બહાર રહીને સાધ્વીને આતાપના લેવી કલ્પતી નથી, એમ આગમમાં કહેલું છે.' ગુરૂણીએ આ પ્રમાણે કહ્યાં છતાં તે સાંભળ્યું ન હોય તેમ કરીને સુકુમારિકા સુભૂમિભાગ ઉદ્યાનમાં ગઈ, અને સૂર્ય સામે દક્ષિ સ્થાપન કરીને આતાપના લેવા લાગી.

એક વખતે દેવદત્તા નામની એક વેશ્યા ત્યાં ઉદ્યાનમાં આવેલી તેના જોવામાં આવી. તેના એક કામી ચારે તેને ઉત્સંગમાં બેસાડેલી હતી, એકે તેના માથાપર છત્ર ધરી હતી, એક તેને વસ્ત્રના છેડાવડે પવન નાખતો હતો, એક તેના કેશને બાંધતો હતો અને એકે તેના ચરણને ધરી રાખ્યા હતા. આ પ્રમાણે જોઈ સુકુમારિકા સાધ્વી કે જેને ભોગની ઈચ્છા પૂર્ણ થઈ નહોતી, તેણે એવું નિયાણું કર્યું કે 'આ તપસ્થાના પ્રભાવથી હું આ વેશ્યાની જેમ પાંચ પતિવાળી થાઉં.' ત્યારપછી તે વારંવાર પોતાના શરીરને સાફ રાખવા લાગી. આર્યોએ તેને તેમ કરતાં વારતી ત્યારે તે ચિત્તમાં વિચારતી કે 'હું જ્યારે પૂર્વે ગૃહસ્થ હતી ત્યારે, આ આર્યોએ માફ માફ માન જાળવતી હતી, પણ હવે તેમની સાથે ભિક્ષુકી થઈ એટલે તેઓ મને જેમ તેમ તિરસ્કાર આપે છે, માટે મારે તેમની સાથે રહેવાની શી જરૂર છે ?' આવું ધારી તે જુદા ઉપાશ્રયમાં રહી, અને એકાકી સ્વતંત્રપણે વિચરતી ચિરકાળ વ્રતને પાળવા લાગી. પ્રાંતે આઠ માસનો સંલેખણ કરી, પૂર્વ પાપની આલોચના કર્યા વિના તે મૃત્યુ પામી અને નવ પદ્યોપમના આયુષ્યવાળી સૌધર્મકલ્પમાં દેવી થઈ. ત્યાંથી ચ્યવીને તે આ દ્રૌપદી થઈ છે અને પૂર્વ ભવમાં કરેલા નિયાણાથી તેને પાંચ પતિઓ થયા છે, તો તેમાં શો વિસ્મય છે !"

આ પ્રમાણે મુનિએ કહ્યું, તે વખતે આકાશમાં "સાધુ, સાધુ," એવી વાણી થઈ. એટલે એને પાંચ પતિ તે યુક્ત છે એમ કૃષ્ણ વિગેરે કહેવા લાગ્યા. પછી સ્વયંવરમાં આવેલા રાજાઓએ અને સ્વજનોએ કરેલા મોટા ઉત્સવ સાથે પાંડવો દ્રૌપદીને પરણ્યા. પાંડુ રાજા દશ દશાહને, કૃષ્ણને અને બીજા રાજાઓને જાણે વિવાહને માટે બોલાવ્યા હોય તેમ માનપૂર્વક પોતાને નગરે લઈ ગયા. ત્યાં તેમને ચિરકાળ રાખી સારી પેઠે ભક્તિ કરીને જ્યારે દશાહને અને રામ કૃષ્ણે રજા માગી ત્યારે તેમને તેમજ બીજા રાજાઓને વિદાય કર્યા.

પાંડુરાજ યુધિષ્ઠિરને રાજ્ય આપી મૃત્યુ પામ્યા, અને માદ્રી પણ પોતાના બે પુત્ર કુંતીને સોંપીને પાંડુરાજની પછવાડે મરણ પામી. જ્યારે પાંડુરાજ અસ્ત પામ્યા, ત્યારે મત્સર-વાળા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો પાંડવોને ન માનવા લાગ્યા અને તેઓ દુષ્ટ આશયથી રાજ્ય લેવાને હુમ્મ થયા. દુર્યોધને વિનય વિગેરેથી સર્વ વૃદ્ધોને સંતુષ્ટ કર્યા અને પાંડવોને ઘુતમાં જીતી લીધા. યુધિષ્ઠિરે લોભથી ઘુતમાં રાજ્યનું અને છેવટે દ્રૌપદીનું પણ કયું; તે પણ દુર્યોધને જીતીને પોતાને સ્વાધીન કયું. પણ પછી કાંઈકાં રાતાં થયેલાં નેત્રોવાળા ભીમથી ભય પામીને દુર્યોધને દ્રૌપદી તેમને પાછી સોંપી. પછી ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોએ અપમાન કરીને પાંડવોને પોતાના દેશમાંથી કાઢી મૂક્યા, એટલે તેઓએ વનવાસ સ્વીકાર્યો. લાંબા કાળ સુધી વને વન ભટકતાં પાંચે પાંડવોને છેવટે દશાહની અનુજ્ઞા મેળવવા કુંતી દ્વારકામાં લઈ ગઈ. દિવ્ય અસ્ત્રોથી યુદ્ધ કરનારા અને વિદ્યા તથા ભુજબળથી ઉગ્ર એવા તેઓ પ્રથમ સમુદ્રવિજય રાજાને ઘેર આવ્યા. રાજા સમુદ્ર વિજયે અને અક્ષાબ્ય વિગેરે તેમના ભાઈઓએ પોતાની બહેનનો અને ભાણેજોનો સ્નેહપૂર્વક સારી રીતે સત્કાર કર્યો. દશાહ બોલ્યા, ‘હે બહેન! તે તમારા ભાગીદારો કૌરવો પાસેથી ભાગ્યયોગે સંતાન સહિત તું જીવતી આવી, તે જ સાડે થયું.’ કુંતી પણ બોલી કે-‘જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે તમે પુત્રાદિક પરિવાર સહિત જીવતા છો, ત્યારેજ હું સંતાન સહિત જીવતી રહી છું. વળી રામ કૃષ્ણનું લોકોત્તર ચરિત્ર સાંભળી હર્ષ પામી સતી તેમને જોવાને ઉત્સુક થઈને હું અહીં આવી છું.’ પછી ભાઈઓએ કહ્યું એટલે કુંતી પુત્ર સહિત સભામાં આવી. તેને જોઈ રામ કૃષ્ણ ઉભા થયા અને ભક્તિથી તેમને નમસ્કાર કર્યો. પછી રામ કૃષ્ણ અને પાંડવો ક્રમ પ્રમાણે પરસ્પર નમસ્કાર અને આલિંગન કરી યથાયોગ્ય સ્થાને બેઠા. કૃષ્ણ બોલ્યા- ‘તમે અહીં તમારેજ ઘેર આવ્યા તે બહુ સાડે કયું; કારણ કે તમારી અને યાદવોની લક્ષ્મી પરસ્પરને સાધારણ છે.’ યુધિષ્ઠિર બોલ્યા-“હે કૃષ્ણ! જોયો તમને માને છે, તેઓને લક્ષ્મી સદા દાસીરૂપ છે, તો જોયોને તમે માનો, તેઓની તો વાતજ શી કરવી? અમારા માતૃકુળ (મૌશાળ)ને જ્યારથી તમે અલંકૃત કરો છો ત્યારથી અમે ચંદ્રકુળને અને અમને સર્વથી વિશેષ પરાક્રમી માનીએ છીએ.” એવી રીતે વિવિધ આલાપ થયા પછી કુંતી અને તેના પુત્રોને સત્કાર કરીને કૃષ્ણે તેમને જુદા જુદા મહેલમાં નિવાસ કરાવ્યો. દશાહોએ લક્ષ્મીવતી, વેગવતી, સુભદ્રા, વિજયા અને રતિ નામની પોતાની પાંચ કન્યાઓ અનુક્રમે પાંચે પાંડવોને આપી. યાદવોએ અને રામ કૃષ્ણે પૂજેલા તેઓ ત્યાં સુખે રહેવા લાગ્યા.

અહીં સંવર વિદ્યાધરને ઘેર પ્રદ્યુમ્ન મોટો થયો. પછી બધી કળાઓ પ્રાપ્ત કરી. તેને યૌવનવયમાં આવેલો જોઈ સંવર વિદ્યાધરની સ્ત્રી કનકમાળા કામાતુર થઈ. તેણી ચિંતવવા લાગી કે-“આના જોવો સુંદર પુરૂષ કોઈ ખેતરોમાં નથી. દેવ પણ આવો હોય એમ હું માનતી નથી તો મનુષ્યની શી વાત? જેમ પોતે ઉછેરેલા વૃક્ષના ફળનું પોતે આસ્વાદન કરે તેમ મારા ઉછેરેલા આ પ્રદ્યુમ્નના યૌવનનું ભોગરૂપ ફળ મારે સ્વયમેવજ ભોગવવું, નહીં તો મારો જન્મ વૃથા છે.” આવો વિચાર કરી એક વખતે તેણે મધુર વાણીથી પ્રદ્યુમ્નને કહ્યું કે “અહીં ઉત્તરશ્રેણીમાં નલપુર નામે નગર છે. તેમાં ગૌરી વંશનો નિષધ નામે રાજા છે, તે રાજસિંહની હું પુત્રી છું અને તેને નૈષધિ નામે એક પુત્ર છે. મારા પિતાએ મને ગૌરી વિદ્યા આપી છે અને સંવર વિદ્યાધર પ્રસન્ન વિદ્યા મને આપીને પરણ્યો છે; મારામાં અનુરક્ત થયેલો સંવર બીજા કોઈ યુવતીને ઇચ્છતો નથી. હું કે જેણે પૂર્વોક્ત બંને વિદ્યા સિદ્ધ કરી છે તેના બળથી સંવરને આ જગત્ તુલ્યસમાન છે. આવી હું તારા પર અનુરાગી થઈ છું, માટે મને ભજ. અજ્ઞાનથી પણ મારા પ્રેમનો ભંગ કરીશ નહીં.” પ્રદ્યુમ્ન બોલ્યો

—‘અરે પાપ શાંત થાઓ ! આ તમે શું બોલો છો ? તમે માતા છો અને હું પુત્ર છું, માટે આ આપણા બંનેના નરકપાતની વાત છોડી દો.’ કનકમાળા બોલી—‘તું મારો પુત્ર નથી, તને કોઈએ માર્ગમાં ત્યજી દીધેલો તે અગ્નિજવાળપુરથી આવતાં સંવર વિદ્યાધર અહીં લાવેલ છે. તેણે મને ઉછેરવાને માટે આપ્યો હતો, માટે તું બીજા કોઈનો પુત્ર છે, તેથી નિઃશંકપણે તારી ઇચ્છા પ્રમાણે મારી સાથે લોગ લોગવ’ આવાં તેનાં વચન સાંભળીને પ્રધુમ્ને વિચાર્યું કે ‘હું આ સ્ત્રીના પાશમાં ફસી પડ્યો છું, માટે મારે શું કરવું ?’ પછી તે વિચાર કરીને બોલ્યો—‘રે ભદ્રે ! જો હું એવું કામ કરું તો પછી સંવર અને તેના પુત્રો પાસેથી શી રીતે જીવવા પામું ?’ કનકમાળા બોલી—‘હે સુભગ ! તેનો ભય રાખીશ નહીં, મારી પાસે જે ગૌરી ને પ્રસન્નિ બે વિદ્યા છે તે તું અહણ કર અને જગતમાં અજબ થા.’ પછી ‘કલ્પિણ મારે આ અકૃત્ય કરવું નથી’ એવો અંતઃકરણમાં નિશ્ચય કરીને પ્રધુમ્ન બોલ્યો કે ‘પ્રથમ મને તે બે વિદ્યા આપો, પછી હું તમારું વચન કરીશ.’ કામાતુર થયેલી કનકમાળાએ ગૌરી અને પ્રસન્નિ નામની બે વિદ્યા તત્કાળ તેને આપી, એટલે પ્રધુમ્ને પુણ્યોદયના પ્રભાવથી તેને સત્વર સાધી લીધી. પછી તેણીએ ફરીવાર કીડા કરવાની પ્રાર્થના કરી એટલે પ્રધુમ્ન બોલ્યો—‘હે અનંદ ! તમે મને ઉછેરવાથી પ્રથમ તો માતાજી માત્ર થયા હતા, પણ હવે વિદ્યાદાન કરવાથી તો ગુરૂ થયા છો, માટે હવે એ પાપકર્મ સંબંધી મને કાંઈ પણ કહેશો નહિ.’ આ પ્રમાણે તેને કહી ઘર છોડીને પ્રધુમ્ન નગરની બહાર ચાલ્યો ગયો, અને ત્યાં કાલાંબુકા નામની વાપિકાને કાંઠે જઈને કચવાતે મને વિચાર કરતો બેઠો.

અહીં કનકમાળાએ પોતાના શરીર પર નખના ઉઝરડા કરીને પોકાર કર્યો, એટલે ‘આ શું ?’ એમ પૂછતા તેના પુત્રો ત્યાં દોડી આવ્યા. તે બોલી કે ‘તમારા પિતાએ જે પેલા પ્રધુમ્નને પુત્ર તરીકે માનેલો છે, તે દુષ્ટ યુવાને માર્ગર જેમ પિંડ આપનારને વિદ્યારે તેમ મને વિદ્યારણુ કરી નાખી છે.’ આ હકીકત સાંભળીને તત્કાળ તેઓ સર્વ ક્રોધ કરી કાલાંબુકાને તીરે ગયા, અને ‘અરે પાપી, અરે પાપી’ એમ બોલતા પ્રધુમ્નને પ્રહાર કરવા લાગ્યા. એટલે તત્કાળ વિદ્યાના પ્રભાવથી પ્રબળ થયેલા પ્રધુમ્ને લીલામાત્રમાં સિંહ જેમ સાળરને મારે તેમ તે સંવરના પુત્રોને મારી નાખ્યા. પુત્રનો વધ સાંભળી સંવર પણ ક્રોધ કરીને પ્રધુમ્નને મારવા આવ્યો; પરંતુ વિદ્યાથી ઉત્પન્ન કરેલી માયાવડે પ્રધુમ્ને સંવરને જીતી લીધો. પછી પ્રધુમ્નને પશ્ચાત્તાપપૂર્વક મૂળથી માંડીને કનકમાળાનો બધો વૃત્તાંત સંવરને કહ્યો. તે સાંભળી પશ્ચાત્તાપ કરતા સંવરે પ્રધુમ્નની ઉલટી પૂજા કરી. તેવામાં ત્યાં નારદ મુનિ પ્રધુમ્નની પાસે આવ્યા. પ્રસન્નિ વિદ્યાથી ઓળખેલા નારદની પ્રધુમ્ને પૂજા કરી. અને તેમને કનકમાળાની હકીકત જણાવી, એટલે નારદ સીમંધર પ્રભુએ કહેલું પ્રધુમ્ન અને રૂમિણીનો સર્વ વૃત્તાંત પ્રથમથી જણાવીને આ પ્રમાણે બોલ્યા કે “હે પ્રધુમ્ન ! જેનો પુત્ર પ્રથમ પરણે તેણીને બીજાએ પોતાના કેશ આપવા’ આવું પણ તમારી સાપત્ન માતા સત્યભામા સાથે તમારી માતા રૂમિણીએ કરેલ છે. તે સત્યભામાનો પુત્ર ભાનુક હાલમાં જ પરણવાનો છે તેથી જો તે પહેલો પરણશે તો તમારી માતાને પણ માંડારી જઈ પોતાના કેશ આપવા પડશે, ત્યારે કેશદાનની હાનિથી અને તમારા વિયોગની પીડાથી તમારા જેવો પુત્ર છતાં રૂમિણી મૃત્યુ પામશે” આ પ્રમાણેની ખબર સાંભળી પ્રધુમ્ન નારદની સાથે પ્રસન્નિ વિદ્યાએ નિર્માણ કરેલા વિમાનમાં બેસીને તત્કાળ દ્વારકાપુરી પાસે આવ્યો.

તે વખતે નારદે કહ્યું, ‘વત્સ ! આ તારા પિતાની દ્વારકાપુરી આવી, જેને કુબેરે રત્નાથી નિર્મીતને પછી ધનવડે પૂરી દીધી છે.’ પ્રહુમ્ન બોલ્યો ‘મુનિવર્ય ! તમે ક્ષણવાર આ વિમાનમાં અહીંજ રહો, હું નગરીમાં જઈ કાંઈક ચમત્કાર કરું.’ નારદે તે સ્વીકાર્યું. પછી પ્રહુમ્ન આગળ ચાલ્યો. ત્યાં તો સત્યભામાના પુત્રના વિવાહની જાન આવતી તેણે જોઈ, એટલે પ્રહુમ્ને તેમાંથી કન્યાને હરો લીધી અને જ્યાં નારદ હતો ત્યાં મૂકી. નારદે કહ્યું, ‘વત્સ ! ભય પામીશ નહીં, આ પણ કૃષ્ણનો પુત્ર જ છે.’ પછી પ્રહુમ્ન એક વાનરને લઈને વનમાં ગયો, અને વનપાળકોને કથું કે ‘આ મારો વાનર કુધાતુર છે, માટે તેને ક્ષણિક આપો.’ વનપાળકો બોલ્યા ‘આ ઉદ્યાન ભાનુકકુમારના વિવાહને માટે રાખેલું છે, માટે તારે કાંઈ પણ બોલવું કે માગવું નહીં.’ પછી પ્રહુમ્ન ઘણા દ્રવ્યથી તેમને લોભાવીને તે ઉદ્યાનમાં પેઠો, અને પોતાના માયાવી વાનર પાસે બંધું ઉદ્યાન ક્ષણિકથી રહિત કરાવી નાખ્યું. પછી એક જાતિવંત અશ્વ લઈ વણિક બનીને તૃણ વેચનારની દુકાને ગયો, અને પોતાના અશ્વને માટે તે દુકાનદાર પાસે ઘાસ માગ્યું; તેઓએ પણ વિવાહકાર્યનું કારણ બતાવીને ના પાડી, એટલે તેમને દ્રવ્યથી લોભાવી વિદ્યાબળે સર્વ તૃણ વગરનું કરી દીધું. તેવીજ રીતે સ્વાદિષ્ટ જળવાળાં જે જે સ્થાનો હતાં તે બધાં જળરહિત કરી દીધાં. પછી પોતે અશ્વકીડા કરવાને સ્થાનકે જઈ અશ્વને ખેલાવવા લાગ્યો. તે અશ્વ ભાનુકે જોયો. એટલે તેની પાસે જઈ પૂછ્યું કે ‘આ અશ્વ કોના છે ?’ પ્રહુમ્ને કહ્યું, ‘એ મારો અશ્વ છે.’ ભાનુકે આદરથી કહ્યું, ‘આ અશ્વ મને આપશે ? જે તમે માગશો તે મૂલ્ય હું આપીશ.’ પ્રહુમ્ને કહ્યું કે ‘પરીક્ષા કરી દ્યો; નહિં તો હું સળના અપરાધમાં આવું.’ ભાનુકે તે વાત કબુલ કરી અને પરીક્ષા કરવા માટે તે અશ્વ ઉપર પોતે બેઠો. પછી અશ્વની ચાલ જોવાને માટે તેને ચલાવતાં જ અશ્વે ભાનુકને પૃથ્વી પર પાડી નાખ્યો. પછી નગરજનોએ જેનું હાસ્ય કરેલું છે એવો પ્રહુમ્ન મેઢા ઉપર બેસી કૃષ્ણની સભામાં આવ્યો અને સર્વ સભાસદોને હસાવવા લાગ્યો. વળી ક્ષણવારે બ્રાહ્મણ થઈ મધુર સ્વરે વેદ ભણતો દ્વારિકાના ચૌદામાં અને શેરીએ શેરીએ ભમવા લાગ્યો, માર્ગમાં સત્યભામાની એક કુખ્જ દાસી મળી, એટલે તેને બડ્ડી લતાની જેમ વિદ્યાથી સરળ અંગવાળી કરી દીધી. તે દાસી પ્રહુમ્નના પગમાં પડીને બોલી કે ‘તમે ક્યાં જાઓ છો ?’ એટલે પ્રહુમ્ન બોલ્યો, ‘જ્યાં ઇચ્છા પ્રમાણે લોજન મળે ત્યાં જાઉં છું.’ દાસી બોલી ‘ચાલો સત્યભામા દેવીને ઘેર, પુત્રના વિવાહને માટે તૈયાર કરેલા મોઢક વિગેરે તમને યથારૂચિ આપીશ.’ પછી પ્રહુમ્ન કુખ્જની સાથે સત્યભામાને ઘેર આવ્યો. તોરણદાર (મૂળદાર) પાસે તેને ઊભો રાખી કુખ્જ સત્યભામાની પાસે ગઈ, એટલે સત્યભામાએ પૂછ્યું કે ‘તું કોણ છે ?’ દાસી બોલી ‘હું કુખ્જ છું.’ સત્યભામાએ કહ્યું કે ‘તને આવી સરળ કોણે કરી ?’ એટલે દાસીએ તે બ્રાહ્મણનો વૃત્તાંત કહ્યો. સત્યભામાએ પૂછ્યું કે ‘તે બ્રાહ્મણ ક્યાં છે ?’ દાસી બોલી કે-‘હું તેને તોરણદાર પાસે ઊભો રાખી તમારી પાસે આવી છું.’ એટલે ‘તે મહાત્માને અહીં લાવ’ એમ સત્યભામાએ આજ્ઞા આપી, તેથી દાસી વેગથી દોડી જઈને તે કપટી બ્રાહ્મણને તેડી લાવી. તે આશિષ આપીને સત્યભામા પાસે બેઠો; એટલે સત્યભામાએ કહ્યું ‘હે બ્રાહ્મણ ! મને રૂમિણીથી અધિક રૂપવાળી કરો.’ કપટી વિપ્રે કહ્યું, ‘તમે તો બહુ સ્વરૂપવાન દેખાઓ છો, તપાસ જેવું કોઈ બીજું સ્ત્રીનું રૂપ મેં ક્યાંય પણ જોયું નથી.’ સત્યભામા બોલી ‘હે ભદ્ર ! તમે કહો છો તે સત્ય છે, તથાપિ મને રૂપમાં વિશેષ અનુપમ કરો.’ બ્રાહ્મણે કહ્યું, ‘જો સર્વથી રૂપમાં અધિક થવું હોય તો પ્રથમ વિરૂપા થઈ જાઓ, કારણ કે મૂળથી વિરૂપતા હોય તો વિશેષ રૂપ થાય છે.’ સત્યભામાએ પૂછ્યું

‘ત્યારે પ્રથમ હું શું કરું?’ આદ્યજ્ઞ બોલ્યો ‘પ્રથમ મસ્તક મુંડાવો અને પછી મરીવડે બધા દેહ ઉપર વિલેપન કરી સાંધેલાં જીર્ણ વસ્ત્ર પહેરી મારી આગળ આવો; એટલે હું તમારામાં લાવણ્ય અને સૌભાગ્યની શોભાનું આરોપણ કરીશ.’ વિશેષ રૂપને ઇચ્છનારી સત્યભામાએ તરતજ તે પ્રમાણે કર્યું, એટલે કપટી આદ્યજ્ઞ બોલ્યો—‘હું બહુ ક્ષુધાતુર છું, માટે અસ્વસ્થ પણે હું શું કરી શકું?’ સત્યભામાએ તેને ભોજન આપવા માટે રસોયાને આજ્ઞા કરી, એટલે આદ્યજ્ઞ સત્યભામાના કાનમાં આ પ્રમાણે ઉપદેશ કર્યો કે ‘હિં અનથે ! જ્યાં સુધી હું ભોજન કરું ત્યાં સુધી કુળદેવીની આગળ બેસીને તમારે ‘રડુ બુડુ, રડુ બુડુ,’ એવો મંત્ર જપવો.’ સત્યભામા તરતજ કુળદેવી પાસે જઈ બેસીને તે જપ કરવા લાગી. અહીં પ્રધુન્ને વિદ્યાશક્તિવડે બધી રસોઈ સમાપ્ત કરી દીધી. પછી હાથમાં જળકળશ લઈ રસોઈ કરનારી સ્ત્રીઓ સત્યભામાથી ખીતી ખીતી આદ્યજ્ઞ પ્રત્યે બોલો કે—‘હવે તો બેઠો તો ઠીક.’ એટલે ‘હજુ સુધી હું તૃપ્ત થયો નથી, માટે જ્યાં તૃપ્ત થશે ત્યાં જઈશ’ એમ બોલતો તે કપટી વિપ્ર ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

પછી તે બાળસાધુનું રૂપ લઈને રૂક્મિણીને ઘેર ગયો. રૂક્મિણીએ નેત્રને આનંદરૂપ ચંદ્ર જેવા તેને દૂરથી જોયો; તેને માટે આસન લેવા રૂક્મિણી ઘરમાં ગઈ, એટલે ત્યાં પ્રથમથી મૂકી રાખેલા કૃષ્ણના સિંહાસન ઉપર તે બેસી ગયો. જ્યારે રૂક્મિણી આસન લઈ બહાર નીકળી, ત્યારે કૃષ્ણના સિંહાસન પર તેને બેઠેલા જોઈ તે વિસ્મયથી નેત્ર વિકાસ કરતી બોલી, ‘કૃષ્ણ કે કૃષ્ણના પુત્ર વિના આ સિંહાસન ઉપર બેઠેલા કોઈ પુરુષને દેવતાઓ સહન કરી શકતા નથી.’ તે કપટી સાધુએ કહ્યું કે ‘મારા તપના પ્રભાવથી કોઈ દેવતાનું પરાક્રમ મારી ઉપર ચાલતું નથી.’ પછી રૂક્મિણીએ પૂછ્યું કે ‘તમે શા કારણે અહીં પધાર્યા છો?’ એટલે તે બોલ્યો ‘મેં સોળ વર્ષ સુધી નિરાહાર તપ કરેલું છે, વળી મેં જન્મથીજ માતાના સ્તનનું પાન કર્યું નથી, હવે હું અહીં તેના પારણાને માટે આવ્યો છું, તેથી જ યોગ્ય લાગે તે મને આપો.’ રૂક્મિણી બોલી—‘હે મુનિ ! મેં ચતુર્થ તપથી આરંભી વર્ષ સુધીનું તપ સાંભળ્યું છે; પણ કોઈ ઠેકાણે સોળ વર્ષનું તપ સાંભળ્યું નથી.’ તે બાળમુનિ બોલ્યો ‘તમારે તેનું શું કામ છે ? જો કાંઈ હોય અને તે મને આપવાની ઇચ્છા હોય તો આપો, નહીં તો હું સત્યભામાને મંદિરે જઈશ.’ રૂક્મિણી બોલી ‘મેં ઉદ્ધેગને લીધે આજે કાંઈ રાંધેલું નથી.’ બાળમુનિએ પૂછ્યું—‘તમારે ઉદ્ધેગ થવાનું શું કારણ છે ?’ રૂક્મિણીએ કહ્યું, “મારે પુત્રનો વિયોગ થયો છે, તેના સંગમની આશાએ મેં આજ સુધી કુળદેવીનું આરાધન કર્યું, આજે છેવટે કુળદેવીને મસ્તકનું બળિદાન આપવાની ઇચ્છાથી મેં મારી ગ્રીવા ઉપર પ્રહાર કર્યો, એટલે દેવીએ કહ્યું, ‘પુત્રી ! સાહસ કર નહીં. આ તારા આંગણમાં રહેલું આમ્રવૃક્ષ જ્યારે અકાળે ખીલી નીકળશે ત્યારે તારો પુત્ર આવશે.’ આજે આ આમ્રવૃક્ષ તો વિકસિત થયું, પણ મારો પુત્ર હજુ આવ્યો નહીં; માટે હે મુનિરાય ! તમે હોરા જુઓ, મારે પુત્રનો સમાગમ ક્યારે થશે ?’ મુનિ બોલ્યો, ‘જો ખાલી હાથે પૂછે, તેને હોરાનું ફળ મળતું નથી.’ રૂક્મિણી બોલી ‘કહો ત્યારે તમને શું આપું ?’ મુનિ બોલ્યો ‘તપથી માફ ઉદર દુર્બળ થઈ ગયું છે, તેથી મને ક્ષીરભોજન આપો.’ પછી રૂક્મિણી ખીર કરવાના દ્રવ્યની શોધ કરવાને તત્પર થઈ. તે વખતે સાધુએ ફરીવાર કહ્યું ‘હું ઘણું ભુખ્યો છું, માટે જો કોઈ દ્રવ્ય હોય તે લઈને તેની ખીર બનાવી આપો.’ પછી રૂક્મિણી પ્રથમ તૈયાર કરેલા મોઢકની ખીર કરવા લાગી, પણ તે મુનિના વિદ્યા પ્રભાવથી અગ્નિ પ્રગ્વલિત થયો નહિ. જ્યારે રૂક્મિણીને અતિ ખેદ પામેલી જોઈ ત્યારે મુનિએ કહ્યું, ‘જો ખીર રંધાય તેવું ન હોય તો એ મોઢકથીજ મારી ક્ષુધાને શાંત કરો.’ રૂક્મિણી બોલી ‘ભગવન્ ! આ મોઢક

કૃષ્ણ વગર બીજા કોઇને જરી શકે તેવા નથી, માટે તે તમને આપીને હું ઋષિહત્યા નહીં કરું.’ મુનિ બોલ્યો ‘તપસ્થાના પ્રભાવથી મારે કાંઈ પણ દુર્જન (ન જરે તેવું) નથી.’ પછી રૂમિણી શક્તિ ચિત્તે તેને એકેક મોઢક આપવા લાગી. જેમ જેમ તે આપવા લાગી તેમ મુનિ ઊતાવળો ઊતાવળો ખાતો ગયો; એટલે તે વિસ્મય પામીને બોલી ‘મહર્ષિ ! તમે તો ઘણા બળવાન લાગો છો.’

અહીં સત્યભામા ‘રૂંડુ ખુડું’ મંત્રને જપતી હતી. ત્યાં બાગવાન પુરૂષોએ આવીને કહ્યું ‘સ્વામિની ! કોઈ પુરૂષે આવી આપણા ઉદ્યાનને રૂળ વગરતું કરી દીધું છે.’ કોઈએ આવીને જણાવ્યું કે ‘ઘાસની દુકાનોમાંથી ઘાસને ખુટાડી દીધું છે.’ કોઈએ આવીને જાહેર કર્યું કે ‘ઉત્તમ જગાશયો માત્ર નિર્જળ ક્યાં છે.’ અને કોઈએ આવીને કહ્યું કે ‘ભાનુક કુમારને અન્ધ ઉપરથી કોઈએ પાડી નાખ્યો છે.’ તે સાંભળી સત્યભામાએ દાસીને કહ્યું કે ‘અરે ! તે પ્રાદ્યુષ ક્યાં છે ?’ એટલે દાસીઓએ તેની જે બીના બની હતી તે ચથાર્થ કહી બતાવી. પછી ખેદ પામ્યા છતાં અમર્ષ ધરતી સત્યભામાએ કેશ લાવવાને માટે હાથમાં પાત્ર આપીને દાસીઓને રૂમિણી પાસે મોકલી. તેઓએ આવીને રૂમિણીને કહ્યું, ‘હિ માનિની ! તમારા કેશ શીઘ્ર અમને આપો; અમારી સ્વામિની સત્યભામા તેમ કરવાને આજ્ઞા કરે છે.’ તે સાંભળી પેલા કપટી સાધુએ તે દાસીઓનાજ તથા સત્યભામાના પૂર્વે મુડેલા કેશવડે તે પાત્ર ભરી આપી તેમને સત્યભામા પાસે મોકલી. સત્યભામાએ તે દાસીઓને કેશ-વિનાની બેઠને પૂછ્યું કે ‘આ શું ?’ એટલે દાસીઓ બોલી કે ‘શું તમે નથી જાણતાં કે જેવા સ્વામિની હોય તેવોજ પરિવાર હોય છે.’ પછી ભ્રમિત થયેલી સત્યભામાએ કેટલા-એક નાપિત લોકોને રૂમિણીને ઘેર મોકલ્યા, એટલે તે સાધુએ તેઓને શીરપરની ત્વચા પણ છેદાય તેમ વિદ્યાવડે મુંડીને કાઢી મૂક્યા. તે નાપિતોને મુડેલા બેઠ સત્યભામાએ કોઢથી કૃષ્ણની પાસે આવીને કહ્યું ‘સ્વામિન ! તમે રૂમિણીના કેશ અપાવવાના જમીન થયા છો, માટે તે પ્રમાણે મને આજ તેના કેશ અપાવો, અને એ કાર્ય માટે તમે પોતે જઈને રૂમિણીના મસ્તકને મુંડિત કરાવો.’ હરિ હસતા હસતા બોલ્યા ‘તમેજ મુંડિત તો થયા છો.’ સત્યભામા બોલી ‘હમણાં મશકરી કરવી છોડી દો અને તેના કેશ મને આજેજ અપાવો.’ પછી કૃષ્ણે તે કાર્ય માટે બળદને સત્યભામા સાથે રૂમિણીને ઘેર મોકલ્યા. ત્યાં પ્રધુમ્ને વિદ્યાથી કૃષ્ણનું રૂપ વિકુચ્યું એટલે તેમને ત્યાં બેઠ રામ લજ્જા પામી પાછા વળ્યા. પૂર્વ સ્થાનકે આવતાં ત્યાં પણ કૃષ્ણને બેઠને તે બોલ્યા કે ‘તમે માફ ઉપકાસ્ય કેમ કરો છો ? તમે મને કેશને માટે ત્યાં મોકલી પાછા તમે પોતેજ ત્યાં આવ્યા, અને પાછા અહીં આવતા રહ્યા, જેથી તમે સત્યભામાને અને મને બન્નેને સમકાળે શરમાવી દીધાં.’ કૃષ્ણે સોગન બંધને કહ્યું કે ‘હું ત્યાં આવ્યો નહોતો.’ એમ કહ્યા છતાં પણ ‘આ બધી તમારીજ માયા છે’ એમ બોલતી સત્યભામા રીસ ચડાવીને પોતાના મહેલમાં ચાલી ગઈ. પછી તેને મનાવવા માટે હરિ તેને ઘેર ગયા.

અહીં નારદે રૂમિણીની પાસે આવીને કહ્યું કે ‘આ તમારો પુત્ર પ્રધુમ્ન છે.’ એટલે તત્કાળ માતાના ચિરકાળ વિયોગદુઃખરૂપ અંધકારને ટાળવામાં સૂર્યસમાન પ્રધુમ્ન પોતાનું દેવ જેવું રૂપ પ્રગટ કરી માતાના ચરણમાં પડ્યો. રૂમિણીના સ્તનમાંથી દુધની ધારા ચાલી, તત્કાળ તેણે પુત્રને આલિંગન કર્યું, અને નેત્રમાં અશ્રુ લાવી તે વારંવાર પુત્રના મસ્તકપર ચુંબન કરવા લાગી. પછી પ્રધુમ્ને કહ્યું. ‘માતા ! હું મારા પિતાને કાંઈક આશ્ચર્ય બતાવું, ત્યાં સુધી તમે મને ઓળખાવશો નહીં.’ હર્ષમાં વ્યથ થયેલી રૂમિણીએ કાંઈ પણ પ્રત્યુ-

તર આખો નહીં. પછી પ્રધુમ્ન રૂક્મિણીને એક માયારથમાં બેસાડીને ચાલ્યો, અને શંખ કુંકી લોકોને જણાવ્યું કે ‘હું આ રૂક્મિણીનું હરણ કરું છું, જો કૃષ્ણ બળવાન હોય તો તેની રક્ષા કરે.’ તે સાંભળી ‘આ કોણ દુર્બુદ્ધિ મરવાને ઇચ્છે છે ?’ એમ બોલતા કૃષ્ણ હાથમાં ધનુષ્ય લઈ સૈન્યસહિત તેની પાછળ દોડ્યા. પ્રધુમ્ને વિદ્યાના સામર્થ્યથી તે ધનુષ્ય ભાંગી નાખીને હાથીને દાંત રહિત કરે તેમ તત્કાળ કૃષ્ણને આયુધવગરના કરી દીધા. તે વખતે જેવામાં હરિ ખેડ પામ્યા, તેવામાં તેની જમણી ભૂળ ફરકી, એટલે તેમણે તે વાત રામને જણાવી. તે વખતે તારદે આવીને કહ્યું ‘કૃષ્ણ ! આ રૂક્મિણી સહિત તમારાજ પુત્ર પ્રધુમ્ન છે, તેથી તેને ગ્રહણ કરો, અને યુદ્ધની વાર્તા છોડી દો.’ તત્કાળ પ્રધુમ્ન કૃષ્ણને નમી રામના ચરણમાં પડ્યો. તેઓએ ગાઢ આલિંગન કરી વારંવાર તેના મસ્તકપર ચુંબન કર્યું. જાણે ચૌવન સહિતજ જન્મ્યો હોય તેવા અને દેવની લીલાને ધારણ કરતા પ્રધુમ્નને પોતાના બોળામાં બેસાડીને કૃષ્ણે લોકોના મનને કૌતુક ઉત્પન્ન કરતા સતા રૂક્મિણી સાથે ઇંદ્રની જેમ તે વખતે દ્વાર ઉપર રથેલાં નવીન તોરણોથી બ્રહ્મીના વિભ્રમને કરાવતી દારિકામાં પ્રવેશ કર્યો.

इत्याचार्यश्रीहेमचंद्रविरचिते त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरिते
महाकाव्येऽष्टमे पर्वणि रुक्मिण्यादिपरिणयनपांडवद्वौ
पदिस्वयंवर प्रधुमनचरित्रवर्णनो नाम षष्ठः सर्गः ॥

સર્ગ ૭ મો.

શાંખ તથા પ્રવ્રમ્નનો વિવાહ અને જરાસંધનો વધ.

પૂર્વોક્ત રીતે દ્વારિકામાં પ્રવ્રમ્નના આવવાનો મહોત્સવ પ્રવર્તતો હતો. તે વખતે દુર્યોધન રાજ્યે આવી કૃષ્ણવાસુદેવને વિજ્ઞપ્તિ કરી કે 'સ્વામિન્ ! મારી પુત્રી અને તમારી પુત્રવધુને હમણાંજ કોઈ હરી ગયું છે. માટે તેની શોધ કરાવો કે જેથી આપના પુત્ર ભાનુક સાથે તેને પરણાવીએ.' કૃષ્ણ બોલ્યા 'હું સર્વજ્ઞ નથી, જો સર્વજ્ઞ હોઉં તો કોઈએ હરણ કરેલા રૂક્મિણીના પુત્ર પ્રવ્રમ્નનેજ હું કેમ ન જાણું ?' તે વખતે પ્રવ્રમ્ને કહ્યું 'હું પ્રજ્ઞાસિ વિદ્યાથી તે વાત જાણીને તેને અહીં લઈ આવીશ.' એમ કહીને સ્વયંવરા થઈને આવેલી તે કન્યાને ત્યાં લઈ આવ્યો. કૃષ્ણ તે કન્યા પ્રવ્રમ્નને આપવા લાગ્યા 'પણ એ તો મારે નાના ભાઈની સ્ત્રી થવાની હોવાથી વધુ સમાન છે' એમ કહી પ્રવ્રમ્ને તેને ગ્રહણ કરી નહીં, અને ભાનુક સાથે તેને પરણાવી. ત્યારપછી પ્રવ્રમ્નની ઈચ્છા નહોતી તોપણ કૃષ્ણે મોટા ઉત્સવથી ખેચરાની અને રાજ્યોની અનેક કન્યાઓ પ્રવ્રમ્નને પરણાવી. પછી રૂક્મિણીએ અને કૃષ્ણે પ્રવ્રમ્નને લાવવામાં ઉપકારી નારદની પૂજા કરીને વિદાય કર્યા.

અન્યદા પ્રવ્રમ્નની મોટી સમૃદ્ધિ જોઈને અને તેની શ્લાઘા સાંભળીને સત્યભામા કાપગૃહમાં જઈ જુના માંચાર ઉપર સુઈ ગઈ, ત્યાં કૃષ્ણ આવ્યા એટલે તેને જોઈને સંજ્ઞમથી બોલી ઉઠ્યા 'હે સુંદરી ! કેણે તમારું અપમાન કર્યું છે કે જેથી તમે આમ ખેદ કરો છો ?' સત્યભામા બોલી 'મારું કોઈએ અપમાન કર્યું નથી, પણ જો મારે પ્રવ્રમ્નના જેવો પુત્ર નહીં થાય તો હું જરૂર મૃત્યુ પામીશ.' તેનો આગ્રહ જાણી કૃષ્ણે નૈગમેષી દેવને ઉદ્દેશીને અષ્ટમભક્ત યુક્ત પૌષધવ્રત ગ્રહણ કર્યું. નૈગમેષી પ્રગટ થઈને બોલ્યો કે 'હું શું કાર્ય કરું ?' કૃષ્ણે કહ્યું, 'સત્યભામાને પ્રવ્રમ્નના જેવો પુત્ર આપો.' નૈગમેષી બોલ્યો 'જે સ્ત્રીથી તમારે તેવા પુત્રની ઈચ્છા હોય તે સ્ત્રીને આ હાર પહેરાવીને સેવજો, જેથી તેને ઇચ્છિત પુત્ર થશે.' આ પ્રમાણે કહી હાર આપીને નૈગમેષી દેવ અંતર્ધાન થઈ ગયો. કૃષ્ણ વાસુદેવે હર્ષ પામી સત્યભામાને શય્યાસ્થાને આવવાનું કહેવરાવ્યું. પ્રજ્ઞપ્તિ વિદ્યાએ તે વાત પ્રવ્રમ્નને જણાવી, એટલે તેણે પોતાની માતાને કહ્યું કે 'મારા જેવા પુત્રની ઈચ્છાએ તે હાર તમે જઈને લ્યો.' રૂક્મિણી બોલી, 'વત્સ ! તારા જેવા એક પુત્રથી કૃતાર્થ છું; કારણ કે સ્ત્રીરતને વારંવાર પ્રસવ થતો નથી.' પ્રવ્રમ્ને કહ્યું 'ત્યારે તમારી બધી સપત્નીઓમાં તમને કઈ સપત્ની પ્રિય છે તે કહો, જેથી હું તેને તેવો પુત્ર થાય તેમ કરું.' રૂક્મિણી બોલી 'વત્સ ! જ્યારે હું તારા વિયોગથી દુઃખી હતી, તે વખતે મારી સપત્ની જાંબવતી મારી સમાન દુઃખી થઈને મારા દુઃખમાં ભાગ લેનારી થઈ હતી, તેથી તેને તારા જેવો પુત્ર થાઓ.' એમ કહી પ્રવ્રમ્નની આજ્ઞાથી રૂક્મિણીએ જાંબવતીને બોલાવી, એટલે પ્રવ્રમ્ને વિદ્યાથી તેનું રૂપ સત્યભામાના જેવું કરી દીધું. પછી રૂક્મિણીએ તેને સમજાવીને હરિના મંદિરમાં મોકલી. સાયંકાળે કૃષ્ણે આવી તેને હાર આપીને ભોગવી. તે વખતે જ મહાશુક

દેવલોકમાંથી ચ્યવીને કૈટભનો જીવ સિંહના સ્વપ્નથી સૂચિત થઈ જાંબવતીના ઉદરમાં ઉત્પન્ન થયો. જાંબવતી હર્ષ પામીને પોતાને સ્થાનકે ગઈ; એટલામાં ખરી સત્યભામા પોતાનો વારો લેવાને માટે કૃષ્ણના મંદિરમાં આવી. તેને જોઈને કૃષ્ણે ચિંતવ્યું કે ‘અહો ! સ્ત્રીઓને કેવી ભોગની અતૃપ્તિ હોય છે ! આ સત્યભામા હમણાં જ અહીંથી ગઈ હતી અને પાછી સત્વર અહીં આવી છે. અથવા શું કોઈ બીજી સ્ત્રીએ સત્યભામાનું રૂપ લઈને મને છળ્યો હશે ? માટે તે તો જે બન્યું હોય તે ખરું, પણ આ સ્ત્રીને વિલખી ન કરવી.’ એમ વિચારી કૃષ્ણે તેની સાથે કીડા કરી. આ ખબર પ્રદ્યુમ્નને પડી એટલે તેણે કૃષ્ણની કીડાને જ વખતે વિશ્વને ક્ષોભ કરે તેવી કૃષ્ણની ભેરી વગાડી, જેથી ‘આ ભેરી કોણે વગાડી ?’ એમ ક્ષોભ પામીને કૃષ્ણે પૂછ્યું, એટલે સેવકજને કહ્યું કે રૂક્મિણીના કુમાર પ્રદ્યુમ્ને વગાડી છે, એટલે કૃષ્ણ હાસ્ય કરી બોલ્યા, ‘જરૂર એણે જ હમણાં સત્યભામાને છળી છે, કારણ કે શોકચનો પુત્ર દશ શોકચના જેવો હોય છે. આ ભેરીના નાદથી કિંચિત્ ભયચુકત મારા સેવનથી સત્યભામાને ભીરૂ પુત્ર થશે, પરંતુ ભવિતવ્યતા અન્યથા થતીજ નથી.’

બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે કૃષ્ણ રૂક્મિણીને ઘેર ગયા, ત્યાં જાંબવતીને પેલા દિવ્ય હારથી ભૂષિત જોઈ કૃષ્ણ અનિમેષ નેત્રે તેની સામું જોવા લાગ્યા. એટલે જાંબવતી બોલી ‘સ્વામિન !’ શું જુઓ છો ? હું તે જ તમારી પત્ની છું ! હરિ બોલ્યા ‘દેવી ! આ દિવ્ય હાર ક્યાંથી ?’ જાંબવતી બોલી ‘તમારા પ્રસાદથી, આપે જ આપેલો છે, તે શું તમારા કાર્યને તમે ભૂલી ગયા ?’ તે જ વખતે જાંબવતીએ પોતાને આવેલા સિંહના સ્વપ્નની વાત જણાવી, એટલે કૃષ્ણ બોલ્યા, ‘દેવી તમારે પ્રદ્યુમ્ન જેવો પુત્ર થશે.’ આ પ્રમાણે કહીને કૃષ્ણ સ્વસ્થાને ગયા.

સમય આવતાં સિંહણની જેમ જાંબવતીએ શાંખ નામના અતુલ્ય પરાક્રમી પુત્રને જન્મ આપ્યો. શાંખની સાથે જ સારથિને દારૂક અને સુબુદ્ધિ મંત્રીને જયસેન નામે પુત્ર થયા. સત્યભામાને એક ભાનુક નામે પુત્ર હતો અને બીજે ગર્ભાધાનને અનુસાર ભીરૂ નામે પુત્ર થયો. બીજી પણ કૃષ્ણની સ્ત્રીઓને હાથીનાં બચ્ચાંની જેવાં ઘણા પરાક્રમી પુત્રો થયા. શાંખ મંત્રી અને સારથિના પુત્રોની સાથે અનુક્રમે મોટો થયો, અને બુદ્ધિવંત હોવાથી તેણે લીલામાત્રમાં બધી કળાઓ અહણુ કરી.

અન્યદા રૂક્મિણીએ પોતાના ભાઈ રૂક્મિની વૈદહી નામની પુત્રીનો પોતાના પુત્ર પ્રદ્યુમ્નની સાથે વિવાહ કરવાનું કહેવા સાડે એક માણસને ભોજકટ નગરે મોકલ્યો. તેણે ત્યાં જઈ રૂક્મિ રાજાને પ્રણામ કરીને કહ્યું કે ‘તમારી બેન રૂક્મિણી દેવી તમને કહેવરાવે છે કે તમારી પુત્રી વૈદહી મારા પુત્ર પ્રદ્યુમ્નની વેરે આપો. પૂર્વે મારો ને કૃષ્ણનો ઉચિત યોગ તો હૈવયોજે થયો હતો, પણ હવે આ પ્રદ્યુમ્નનો ને વૈદહીનો સંયોગ તો તમારાથીજ થાઓ.’ આવાં તે માણસનાં વચન સાંભળી પૂર્વનું વૈર સંભારીને રૂક્મિ બોલ્યો કે ‘હું મારી પુત્રી ચંડાળને આપું તે સાડે, પણ કૃષ્ણવાસુદેવના કુળમાં આપું તે યોગ્ય નથી.’ ફરતે આવીને રૂક્મિણીને રૂક્મિનાં કહેલાં વચનો ચથાર્થ કહી સંભળાવ્યાં, જેથી બ્રાતાથી અપમાન પામેલી રૂક્મિણી રાત્રિએ કમળની જેમ ગ્લાની પામી ગઈ. પ્રદ્યુમ્ને તેને તેવી જોઈને પૂછ્યું કે ‘માતા ! તમે કેમ ખેદ પામ્યાં છો ?’ એટલે રૂક્મિણીએ મનના શલ્યરૂપ પોતાના ભાઈનું વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યું. પ્રદ્યુમ્ન બોલ્યો ‘હો માતા ! તમે ખેદ કરશો નહીં, તે મારો માતુલ સામવચનને યોગ્ય નથી, તેથીજ મારા પિતાએ પૂર્વે તેને યોગ્ય કામ કર્યું હતું. હમણાં હું પણ તેની યોગ્યતા પ્રમાણે કરીને તેની પુત્રીને પરણીશ.’ આ પ્રમાણે કહી શાંખને સાથે લઈ

આકાશમાર્ગે પ્રવૃત્ત લોજકટ નગરે ગયો. પછી બેમાંથી એકે કિંનરનું અને બીજાએ ચંડાળનું રૂપ ધ્યુનું અને બંનેએ ગાયન કરતા કરતા આખા શહેરમાં ફરીને મૃગની જેમ સર્વ નગર-જનોનાં મન હરી લીધાં. તે બંનેર સાંભળીને રૂક્મિરાજાએ તે મધુર સ્વરવાળા ગાંધર્વ અને ચંડાળને પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને પોતાના ઉત્સવમાં પોતાની પુત્રીને બેસાડીને તે બંનેની પાસે ગાયન કરાવ્યું. તેમનું ગીત સાંભળી હર્ષ પામેલા પરિવાર સહિત રૂક્મિએ તેમને ઘણું દ્રવ્ય આપ્યું અને પૂછ્યું કે ‘તમે ક્યાંથી આવ્યા છો?’ તેઓ બોલ્યા ‘અમે સ્વર્ગમાંથી દ્વારિકામાં આવ્યા છીએ. કારણ કે કૃષ્ણ વાસુદેવને માટે તે નગરી સ્વર્ગવાસી દેવોએ કરેલી છે.’ તે વખતે વૈદર્ભી હર્ષ પામીને બોલી કે ‘ત્યાં કૃષ્ણને રૂક્મિણીનો પ્રવૃત્ત નામે પુત્ર છે, તેને તમે જાણો છો?’ શાંખ બોલ્યો ‘રૂપમાં કામદેવ જેવા અને પૃથ્વીને અલંકારભૂત તિલક જેવા એ મહા પરાક્રમી પ્રવૃત્ત કુમારને કોણ ન જાણે?’ તે સાંભળી વૈદર્ભી રાગગર્ભિત ઉત્કંઠાવાળી થઈ ગઈ. એ વખતે રાજાનો એક ઉન્મત્ત હાથી ખીલો ઉભેડી નાખી છુટો થઈને નગરમાં દોડવા લાગ્યો; અકાળે તોફાન મચાવતા અને બધા નગરમાં ઉપદ્રવ કરતા તે હાથીને કોઈ પણ મહાવત વશ કરી શક્યો નહીં. તે સમયે રૂક્મિરાજાએ પટલ વગડાવીને એવી આઘોષણ કરાવી કે ‘જે કોઈ આ હાથીને વશ કરશે તેને હું ઇચ્છિત વસ્તુ આપીશ.’ કોઈએ તે પટલને છળ્યો નહીં એટલે આ બંને વીરોએ પટલ છળ્યો અને ગીતવડે કરીનેજ તે ઉન્મત્ત હાથીને સ્થલિત કરી દીધો. પછી તે બંને જણે તે હાથી ઉપર આરૂઢ થઈ તેને બંધન સ્થાનમાં લાવીને બાંધી દીધો. નગરજનોને આશ્ચર્ય પમાડનારા તે બંનેને રાજાએ હર્ષથી બોલાવ્યા. પછી કહ્યું કે ‘તમારે જે જોઈએ તે માગી લ્યો.’ એટલે તેઓએ કહ્યું કે ‘અમારે કોઈ ધાન્ય રાંધનારી નથી, માટે આ વૈદર્ભીને આપો.’ તે સાંભળી રૂક્મિરાજાએ ક્રોધાચમાન થઈને તેમને નગર બહાર કાઢી મૂક્યા. નગરબહાર ગયા પછી પ્રવૃત્તને શાંખને કહ્યું, ‘ભાઈ! રૂક્મિણી હુંખી થતાં હશે, માટે વૈદર્ભીને પરણવામાં વિલંબ કરવો યુક્ત નથી.’ આ પ્રમાણે વાતો કરતાં ઉજ્જવળ એવી રાત્રી પડી. જ્યારે સર્વ લોકો સુઈ ગયાં ત્યારે પ્રવૃત્ત પોતાની વિદ્યાથી જ્યાં વૈદર્ભી સુતી હતી તે સ્થાનમાં ગયો. તેણે ત્યાં રૂક્મિણીનો કૃત્રિમ લેખ બનાવી વૈદર્ભીને આપ્યો. તે વાંચી વૈદર્ભી બોલી ‘કહો, તમને શું આપું?’ પ્રવૃત્તે કહ્યું. ‘સુલોચને! મને તમારો દેહજ આપો. હું સુંદરી! જેને માટે રૂક્મિણી દેવીએ તમારી માગણી કરી હતી તે પ્રવૃત્ત હું પોતેજ છું.’ ‘અહો દેવયોગે વિધિની ઘટના યોગ્ય થઈ.’ એમ બોલતી વૈદર્ભીએ તે વચન સ્વીકાર્યું. પછી તરતજ વિદ્યાના બળવડે ઉત્પન્ન કરેલા અગ્નિની સાક્ષીથી મંગળકંઠણવાળી અને રવેત રેશમી વસ્ત્રને ધરનારી તે બાળાને પ્રવૃત્ત પરણ્યો, અને કૃષ્ણના કુમારે તે જ રાત્રીએ વિવિધ પ્રકારે તેની સાથે કીડા કરી. અવશેષ રાત્રી રહી એટલે તે બોલ્યો ‘ત્રિયે! હું મારા ભાઈ શાંખની પાસે જઈ છું; પણ કદિ તને આ વિષે તારા માતૃપિતા કે પરિવાર પૂછે તો તું કાંઈ પણ ઉત્તર આપીશ નહીં. તેથી જો કદિ તેઓ તને ઉપદ્રવ કરશે તો મેં તારા શરીરની રક્ષાને માટે ગોઠવણ કરેલી છે.’ આ પ્રમાણે કહી પ્રવૃત્ત ચાલ્યો ગયો. વૈદર્ભી અતિ જાગરણથી અને અતિ શ્રમથી શ્રાંત થઈને સુઈ ગઈ, તે પ્રાતઃકાળે પણ જાગી નહીં. અવસર થયે તેની ધાવમાતા ત્યાં આવી, એટલે તે વૈદર્ભીના કરમાં મંગળકંઠણ વિગેરે વિવાહનાં ચિહ્નો જોઈને શંકા પામી; તેથી તત્કાળ તેણે વૈદર્ભીને જગાડીને પૂછ્યું, પણ વૈદર્ભીએ કાંઈ ઉત્તર આપ્યો નહીં; એટલે પોતે અપરાધમાં ન આવવા સાડ લયવિહ્વળ થઈને તે વાત રૂક્મિરાજા પાસે જઈને તેણે કહી સંભળાવી. રાજા રાણીએ આવીને વૈદર્ભીને પૂછ્યું, પણ તેણે કાંઈ ઉત્તર આપ્યો નહીં, પરંતુ વિવાહનાં અને સંલોગનાં ચિહ્ન તેના શરીરપર સ્પષ્ટ રીતે જોવામાં આવ્યાં, તેથી રૂક્મિએ વિચાર્યું કે ‘જરૂર આ કન્યાને આપ્યા વગર કોઈ

અધમ પુરૂષે સ્વેચ્છાથી તેની સાથે કીડા કરી છે.’ માટે હવે આ અધમ કન્યાને તો પેલા બે ચંડાળનેજ આપવી યોગ્ય છે. આવો વિચાર કરી રાજાએ કાઢથી છડીદારની પાસે પેલા બે ચંડાળોને બોલાવ્યા અને કહ્યું કે ‘આ કન્યાને ગ્રહણ કરો અને તમે એવે સ્થાનકે જાઓ કે જેથી હું તમને ફરી દેખું નહીં.’ આ પ્રમાણે કહી કાઢથી રૂમિએ તેમને વૈદલી આપી દીધી. તેઓએ વૈદલીને કહ્યું કે ‘હિ રાજપુત્રી ! તમે અમારે ઘેર રહીને જળ ભરવાનું કે ચર્મ અને રજગુ વિગેરે વેચવાનું કામ કરશો ?’ પરમાર્થ જાણનારી વૈદલી બોલી ‘જેમ દેવ કરાવશે તેમ હું અવશ્ય કરીશ, કારણકે દૈવનું શાસન હુલ્લંઘ્ય છે.’ પછી તેઓ અતિ ધૈર્ય તાથી વૈદલીને લઈને ત્યાંથી અન્યત્ર ગયા.

રૂમિરાજ સભામાં આવીને પોતાના કાર્યથી થયેલા પશ્ચાત્તાપથી રૂદન કરવા લાગ્યો. “અરે વત્સ વૈદલી ! ક્યાં ગઈ ? તારો યોગ્ય સંયોગ થયો નહીં. હે નંદને ! મેં તને ગાયત્રી જેમ ચંડાળને દ્વારે નાખી છે. કોપ એ ખરેખરો ચંડાળ છે, જેથી મારા હિતેચ્છુ વર્ગ પણ મારી પાસે એ પુત્રી ચંડાળને આપાવી. પ્રભુમનને માટે રૂમિણી બહેને મારી પુત્રીની માગણી કરી તોપણ મેં કોધાંધ થઈને તેને આપી નહીં, માટે મંદબુદ્ધિવાળા મને ધિષ્કાર છે !” આ પ્રમાણે રાજા રૂદન કરતો હતો, તેવામાં તેણે વાજિત્રોનો ગંભીર નાદ સાંભળ્યો. એટલે ‘આ નાદ ક્યાંથી આવે છે ?’ એમ તેણે સેવકોને પૂછ્યું. રાજપુરૂષોએ તરતજ તપાસ કરી આવીને કહ્યું કે ‘રાજેન્દ્ર ! પ્રભુમન અને શાંબ વૈદલીની સાથે આપણા નગરની બહાર એક વિમાન જેવા પ્રાસાદમાં દેવતાની જેમ રહેલા છે. ચારણો તેમની સ્તુતિ કરે છે, અને તેઓ ઉત્તમ વાજિત્રોવડે મનોહર સંગીત કરાવે છે. તેનો આ નાદ સંભળાય છે.’ પછી રૂમિરાજાએ હર્ષ પામી તેઓને પોતાને ઘેર બોલાવ્યા અને પોતાના ભાણેજ પ્રભુમનની જમાઈ-પણાના સ્નેહથી વિશેષે પૂજા કરી. રૂમિ રાજાની રજા લઈને વૈદલી અને શાંબને લઈ પ્રભુમન દારિકામાં આવ્યો, જ્યાં તે રૂમિણીનાં નેત્રને ઉત્સવરૂપ થયો. નવચૌવનવાળો પ્રભુમન નવચૌવનવતી અભિનવ વૈદલીની સાથે સુખે કીડા કરતો સુખે રહેવા લાગ્યો, અને હિંમંગદ રાજાની વેશ્યાથી થયેલી સુહૃદિણ્યા નામની પુત્રી કે જે રૂપમાં અપ્સરા જેવી હતી તેની સાથે પરણીને શાંબ પણ કીડા કરતો સુખે રહેવા લાગ્યો.

શાંબ હમેશાં કીડા કરતાં કરતાં ભીરૂકને મારતો હતો અને દૂતમાં ઘણું ધન હરાવી હરાવીને આપાવી દેતો હતો. એક દિવસ તેમ થવાથી ભીરૂક રૂદન કરતો કરતો સત્યભામા પાસે આવ્યો, એટલે સત્યભામાએ શાંબની તે વર્તણૂક કૃષ્ણને જણાવી. કૃષ્ણે જાંબવતીને તે વાત કરી, એટલે જાંબવતી બોલી, ‘હિ સ્વામિન ! મેં આટલા વખત સુધીમાં શાંબની નકારી વર્તણૂક કોઈ વખતે પણ સાંભળી નથી અને તમે આ શું કહો છો ?’ કૃષ્ણે કહ્યું કે ‘સિંહણ તો પોતાના પુત્રને સૌમ્ય અને ભદ્રિકજ માને છે, પણ તેના બાળકની કીડાને તો હાથીઓજ બાળે છે, માટે તારે જોવી હોય તો ચાલ, હું તને તારા પુત્રની એટા બતાવું.’ પછી કૃષ્ણે આહેરનું રૂપ ધર્યું અને જાંબવતીને આહેરની સ્ત્રીનું રૂપ ધરાવ્યું. બંને જણ તકાં વેચવા દારિકામાં પેઠાં, એટલે તેમને સ્વેચ્છાવિહારી શાંબ કુમારે દીઠાં. શાંબે આહેરીને કહ્યું ‘અરે બાઈ ! અહીં આવ, મારે તમારું ગોરસ લેવું છે.’ તે સાંભળી આહેરી શાંબની પછવાડે ગઈ. આહેર પણ પાછળ પાછળ આવ્યો. આગળ જતાં શાંબ એક દેવાલયમાં પેઠા અને તેણે પેલી આહેરીને અંદર આવવા કહ્યું. આહેરી બોલી ‘હું અંદર નહીં આવું, મને અહીં જ મૂલ્ય આપો.’ ‘અહીં અવશ્ય પેસવું જોઈશે’ એમ કહી લતાને હાથીની જેમ શાંબ તેને હાથ

પકડીને ખેંચવા લાગ્યો, એટલે ‘અરે! મારી સ્ત્રીને કેમ પકડે છે?’ એમ બોલતો પેલો આંહર મારવા દોડ્યો, અને પછી તત્કાળ કૃષ્ણ અને બાંબવતી પ્રગટ થયાં. પોતાના માતૃપિતાને જોઈ શાંખ મુખ ઢાંકીને નાસી ગયો. હરિએ આ પ્રમાણે શાંખની દુશ્વેષ બાંબવતીને ખતાવી. બીજે દિવસે કૃષ્ણે બળાત્કારે શાંખને બોલાવ્યો, ત્યારે તે એક કાષ્ઠનો ખીલો ઘડતો ઘડતો ત્યાં આવ્યો. કૃષ્ણે ખીલો ઘડવાનું કારણ પૂછ્યું, ત્યારે તે બોલ્યો ‘જે ગઈ કાલની મારી વાત કરશે તેના મુખમાં આ ખીલી નાખવી છે, તેથી હું આ ખીલી ઘડું છું.’ તે સાંભળી ‘આ શાંખ નિર્લજ્જ અને કામવશ થઈ જેમ તેમ સ્વેચ્છાએ વર્તે છે’ એમ બાણી કૃષ્ણે તેને નગરીની બહાર કાઢી મૂક્યો.

જ્યારે શાંખ નગરીની બહાર જવા આવ્યો તે વખતે પ્રભુને અંતરમાં સ્નેહ ધરીને પૂર્વ જન્મના બંધુરૂપ શાંખને પ્રસન્નિવિદ્યા આપી. પછી પ્રભુને હમેશાં ભીરૂકને કનડવા લાગ્યો; તેથી એક વખતે સત્યભામાએ તેને કહ્યું કે ‘અરે દુર્મતિ! તું’ પણ શાંખની જેમ નગરીની બહાર કેમ નીકળતો નથી?’ પ્રભુને કહ્યું ‘હું બહાર નીકળીને ક્યાં જાઉં?’ ત્યારે સત્યભામાએ કહ્યું કે ‘સ્મશાનમાં જા.’ તે બોલ્યો કે ‘પાછો ક્યારે આવું?’ સત્યભામા ક્રોધ કરીને બોલી કે ‘જ્યારે હું’ શાંખને હાથે પકડીને ગામમાં લાવું, ત્યારે તારે પણ આવવું.’ ‘જેવી માતાની આજ્ઞા’ એમ કહી પ્રભુ તરતજ સ્મશાનમાં ગયો. શાંખ પણ ભમતો ભમતો ત્યાં આવ્યો. પછી બંને ભાઈઓ સ્મશાનભૂમિમાં રહ્યા અને નગરીનાં જે મુડદાં આવે તેમનો ડાઘુઓ પાસેથી મોટો કર લઈને પછી ત્યાં દહન કરવા દેવા લાગ્યા.

અહીં સત્યભામાએ ભીરૂકને માટે મોટો પ્રયત્ન કરી નવાળું કન્યાઓ મેળવી. પછી સો પૂરી કરવા માટે એક કન્યાની ઇચ્છા કરવા લાગી. આ ખબર પ્રસન્નિ વિદ્યાવડે બાણીને પ્રભુને વિદ્યાબળથી એક મોટી સેના વિકુર્વી અને પોતે જિતશત્રુ નામે રાજ થયો. શાંખ દેવકન્યા જેવું રૂપ ધરી તેની કન્યા થયો. એક વખતે સખીઓ સાથે વીંટાઈને કીડા કરતી તે કન્યાને ભીરૂકની ધાત્રીમાતાએ દીડી; એટલે તે હકીકત ધાત્રીએ સત્યભામાને કહી. સત્યભામાએ દ્વેષ મોકલીને જિતશત્રુ રાજ પાસે તેની માગણી કરી. જિતશત્રુ રાજાએ તે દ્વેષને કહ્યું ‘જો સત્યભામા હાથે પકડીને મારી કન્યાને દારિકા નગરીમાં લઈ જાય અને વિવાહ વખતે ભીરૂકના હાથની ઉપર મારી કન્યાનો હાથ મૂકે તો હું મારી કન્યા તેને આપું.’ દ્વેષે આવીને તે સર્વ વાત સત્યભામાને કહી. એટલે તેમ કરવાનું સ્વીકારીને તે તરતજ જિતશત્રુ રાજાની છાવણીમાં આવી. તે વખતે શાંખે પ્રસન્નિ વિદ્યાને કહ્યું કે ‘આ સત્યભામા અને તેનો પરિજન મને કન્યારૂપે જુવે અને બીજા નગરજનો શાંખરૂપે જુવે એમ કર.’ એટલે પ્રસન્નિએ તેમ કહ્યું. પછી સત્યભામાએ શાંખને દક્ષિણ હાથે પકડી દારિકામાં પ્રવેશ કર્યો. તે જોઈ નગરની સ્ત્રીઓ કહેવા લાગી ‘અહો, જુવો કેવું આશ્ચર્ય! સત્યભામા ભીરૂકના વિવાહોત્સવમાં શાંખને હાથે પકડીને લઈ આવે છે.’ શાંખ સત્યભામાને મહેલે ગયો ત્યાં તેણે કપટબુદ્ધિથી પાણિચક્રણ સમયે ભીરૂકના દક્ષિણ કર ઉપર પોતાનો વામ કર રાખ્યો અને એકે ઉણી સો કન્યાઓના ડાબા હાથ ઉપર પોતાનો જમણો હાથ રાખ્યો. તે રીતે શાંખે વિધિપૂર્વક અગ્નિની પ્રદક્ષિણા કરી. કન્યાઓ અતિ રૂપવંત શાંખને જોઈને બોલી કે ‘અરે કુમાર! અમારા ખરેખરા પુણ્યના ઉદયથી વિધિએ મેળવી આપેલા કામદેવ જેવા તમે અમાને પતિપણે પ્રાપ્ત થયા છો.’ તેમની સાથે વિવાહ થઈ રહ્યા પછી શાંખ વાસગૃહમાં ગયો. ભીરૂક પણ શાંખની સાથે ત્યાં આવતો હતો, એટલે શાંખે બ્રહ્મટી ચડાવીને બીવરાવ્યો, જેથી તે નાસી ગયો. તેણે આવીને સત્યભામાને તે વાત કહી, પણ સત્યભામાએ માની નહીં; પછી પોતાની બતે ત્યાં આવી જોયું, તો

શાંખકુમારને ત્યાં બેઠેલો દીકો. શાંખે સાપતન માતાને પ્રણામ કર્યો, એટલે સત્યભામા કોપ કરીને બોલી-‘અરે નિર્લજ્જ ! તને અહીં કોણ લાવ્યું છે ?’ શાંખ બોલ્યો ‘માતા ! તમે જ મને હાથે પકડીને લાવ્યાં છો અને આ નવાણું કન્યાઓની સાથે મારો વિવાહ પણ તમે જ કરાવ્યો છે. આ વિષે બધા દારિકાના લોકો મધ્યસ્થ (સાક્ષી) છે.’ આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે સત્યભામાએ ત્યાં આવતા નગરજનોને પૂછવા માંડ્યું. તેઓએ કહ્યું કે ‘દેવી ! કોપ કરો નહીં. અમારી નજરે તમે શાંખને હાથે પકડીને દારિકામાં લાવ્યા છો અને તેનો જ આ કન્યાઓ સાથે તમે વિવાહ કરાવ્યો છે.’ આ પ્રમાણેની લોકોની સાક્ષી સાંભળી સત્યભામા “અરે તું કપટી, કપટીનો પુત્ર, કપટીનો કનિષ્ઠ ભાઈ અને કપટી માતાનો પુત્ર છે, તેથી તું મને કન્યારૂપે છળી ગયો છે.” આ પ્રમાણે કહીને રોષથી ચાલી ગઈ. પછી કૃષ્ણે સર્વ લોકોની સમક્ષ તે કન્યાઓને શાંખની સાથે પરણાવી અને જાંબવતીએ મોટો ઉત્સવ કર્યો.

પછી શાંખ વસુદેવને નમસ્કાર કરવાને ગયો. ત્યાં તેણે કહ્યું “તાત ! તમે ચિરકાળ પૃથ્વીમાં ભમી ઘણી સ્ત્રીઓ પરણ્યા હતા અને હું તો પૃથ્વીમાં ભમ્યા વગર એક સાથે સો કન્યાઓ પરણ્યો; તેથી મારામાં અને તમારામાં આ પ્રત્યક્ષ અંતર છે !” વસુદેવ બોલ્યો ‘રે વત્સ ! તું કુવાના દેડકા જેવો છે. પિતાએ નગરીની બહાર કાઢ્યો, તોપણ તું પાછો આવ્યો, તેથી માનવર્જિત એવા તને ધિક્કાર છે ! અને હું તો ભાઈએ કિંચિત્ અપમાન કર્યું’ એટલે વીરવૃત્તિથી નગરમાંથી નીકળી સર્વે ઠેકાણે અસ્ખલિતપણે ભમી અનેક કન્યાઓને પરણ્યો, અને પછી અવસરે મળેલા તે જ બંધુઓએ આદરથી પ્રાર્થના કરી એટલે હું પાછો ઘેર આવ્યો છું, તારી જેમ પોતાની મેળે પાછો આવ્યો નથી.’ આવો તેમનો ઉત્તર સાંભળી પોતાના પૂજ્ય વસુદેવનો પોતે પ્રથમના વાક્યોથી તિરસ્કાર કર્યો છે એમ જાણી શાંખ અંજલિ બેઠી પ્રણામ કરીને પિતામહ પ્રત્યે બોલ્યો ‘હો પિતામહ ! મેં અજ્ઞાનથી અને બાળચેષ્ટાથી કહ્યું તે ક્ષમા કરજો, કેમકે તમે તો ગુણોવડે લોકોત્તર છો.’

અન્યદ્વા કેટલાએક ધનાઢ્ય વણિકો મોટાં કરિયાણાં લઈ ચવનદ્વીપથી જળમાર્ગે ત્યાં આવ્યા. તેઓએ બીજાં કરિયાણાં દારિકામાં વેચ્યાં, પણ રતનકંબળ વેચ્યાં નહીં. વિશેષ લાભની ઈચ્છાથી તેઓ રાજગૃહીપુરે ગયા. ત્યાંના વ્યાપારીઓ આગળ થઈને તેમને મગધેશ્વરની દુહિતા જીવયશાને ઘેર લઈ ગયા. તે રતનકંબળ તેમણે જીવયશાને બતાવ્યાં કે જે ઉણકાળમાં શીત, શીતકાળમાં ઉષ્ણ અને ઘણા કોમળ રૂવાંટીવાળાં હતાં. જીવયશાએ તે રતનકંબળનું અર્ધું મૂલ્ય કર્યું’ એટલે તેઓ પોકારીને બોલ્યા કે ‘અરે ! આમ અર્ધું મૂલ્ય આપવાનાં હોત તો અમે દારિકા છોડીને અહીં શા માટે આવીએ ?’ જીવયશાએ પૂછ્યું, ‘એ દારિકાનગરી કેવી છે અને ત્યાં રાજા કોણ છે ?’ વ્યાપારી બોલ્યા ‘સમુદ્રે આપેલા સ્થાનમાં એ દારિકા નગરી દેવતાઓએ રચેલી છે, ત્યાં દેવકી અને વસુદેવના પુત્ર કૃષ્ણ રાજા છે.’ તે સાંભળી જીવયશા રૂદન કરી બોલી ‘અરે ! શું અદ્યાપિ મારા સ્વામીનો સંહાર કરનાર એ કૃષ્ણ જીવે છે અને પૃથ્વીપર રાજ્ય કરે છે ?’ તેને બેઈ જરાસંધે રૂદન કરવાનું કારણ પૂછ્યું, એટલે તેણીએ અંજલિ બેઠી કૃષ્ણનો સર્વ વૃત્તાંત જણાવ્યો અને કહ્યું કે ‘પિતાજી ! મને આજેજ રજા આપો, હું અગ્નિમાં પ્રવેશ કરીને મારી પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરીશ, હવે હું જીવીશ નહીં.’ જરાસંધ બોલ્યો ‘હો પુત્રી ! તું રૂદન કર નહીં, હું એ કંસના શત્રુ કૃષ્ણની માતાઓ, બહેનો અને સખીઓને રોવરાવીશ.’

‘હવે આ પૃથ્વી ચાદવ વગરની થાઓ’ એમ કહી મંત્રીઓએ વાયા છતાં પણ જરાસંધે પ્રયાણ કરવા માટે સેનાને આજ્ઞા આપી. મહાપરાક્રમી સહદેવ વિગેરે પુત્રા અને

પરાક્રમીમાં અચેસર ચેદી દેશનો રાજા શિશુપાલ તેની પછવાડે તૈયાર થયા. મહાપરાક્રમી રાજા હીરણ્યનાભ, સંગ્રામમાં ધુરંધર અને કૌરવ્ય એવો દુર્યોધન અને બીજા ઘણા રાજાઓ તથા હજારો સામંતો પ્રવાહો જેમ સાગરમાં મળે તેમ જરાસંધને આવીને મળ્યા. જે વખતે જરાસંધ આવ્યો, તે વખતે તેના મસ્તકપરથી મુકુટ પડી ગયો. ઉરઃસ્થળથી હાર તુટી ગયો, વસ્ત્રના છેડા સાથે પગ ભરાયો, તેની આગળ છીંક થઈ, વામ નેત્ર ફરક્યું, તેના હાથીએ સમકાળે વિઠ્ઠામૂત્ર કર્યાં, પવન પ્રતિકૂળ વાયો અને આકાશમાં ગીધ પક્ષીઓ ઉડવા લાગ્યાં. આ પ્રમાણે આપ્તજનની જેમ માઠાં નિમિત્તોએ અને અપશુકનોએ તેને અશુભ પરિણામ જણાવ્યું તો પણ તે જરા પણ રોકાયો નહીં. સૈન્યથી ઉડેલી રજની જેમ સૈન્યના કોલાહળથી દિશાઓને પૂરતો અને દિગ્ગજની જેમ ઉદ્ભ્રાંતપણે પૃથ્વીને કંપાવતો કૂર પ્રતિજ્ઞાવાળો જરાસંધ ગજ ઉપર આરૂઢ થઈ મોટા સૈન્ય સાથે પશ્ચિમ દિશા તરફ આવ્યો.

જરાસંધને આવતો જાણી કલિ કૌતુકી નારદે અને બીજા બ્રાત્રીદારોએ સત્વર આવીને કૃષ્ણને તે બબર આપ્યા. તે સાંભળતાંજ અશ્વિના જેવા તેજસ્વી કૃષ્ણ પણ ભંભાનાદપૂર્વક પ્રચાણ કરવાને તૈયાર થયા. તે વખતે જેમ સુઘોષા ઘંટાના નાદથી સૌધર્મ દેવલોકના દેવતાઓ મળે તેમ તે ભંભાના નાદથી સર્વ યાદવો અને રાજાઓ એકઠા થયા. તેવામાં સમુદ્રની જેવા ડુધર સમુદ્રવિજય સર્વ પ્રકારની તૈયારી કરીને આવ્યા, તે સાથે તેમનો મહાનેમિ, સત્યનેમિ, દંઢનેમિ, સુનેમિ, અરિષ્ટનેમિ ભગવાન, જયસેન, મહારાજ્ય, તેજસેન, જય, મેઘ, ચિત્રક, ગૌતમ, શ્વેતક, શિવનંદ, અને વિષ્વકુસેન નામના મહારથી પુત્રો પણ આવ્યા. શત્રુઓને અક્ષોભ્ય એવા સમુદ્રવિજયના અનુજ બંધુ અક્ષોભ્ય અને યુદ્ધમાં ચતુર એવા ઉદ્ધવ, ધવ, શુભિત, મહોદધિ, અંભોનિધિ, જલનિધિ, વામનદેવ અને દંઢવત નામે આઠ પુત્રો આવ્યા. અક્ષોભ્યથી નાના રિતમિત અને તેના ઉર્મિમાન, વસુમાન, વીર પાતાળ અને સ્થિર નામે પાંચ પુત્રો આવ્યા. સાગર અને તેના નિષ્કંપ, કંપન, લક્ષ્મીવાન, કેશરી, શ્રીમાન અને યુગાંત નામે છ પુત્રો આવ્યા. હિમવાન અને તેના વિભૂત્રભ, ગંધમાદન અને માલ્યવાન નામે ત્રણ પુત્રો આવ્યા. અચલ અને તેના મહેંદ્ર, મલય, સદ્ધ, ગિરિ, શૈલ, નગ અને બળ નામે સાત પરાક્રમી પુત્રો આવ્યા. ધરણ અને તેના કર્કોટક, ધનંજય વિશ્વરૂપ, શ્વેતમુખ અને વાસુકિ નામે પાંચ પુત્રો આવ્યા. પૂરણ અને તેના હંપૂર, હર્મુખ, હર્દેશ અને હર્ધર નામે ચાર પુત્રો આવ્યા. અભિચંદ્ર અને તેના ચંદ્ર, શશાંક, ચંદ્રાલ, શશી, સોમ અને અમૃતપ્રભ નામે છ પુત્રો આવ્યા. દશે દશાહમાં સૌથી નાના વસુદેવ કે જે પરાક્રમથી દેવના પણ દેવ જેવા હતા તે પણ આવ્યા. અને તેના ઘણા પરાક્રમી પુત્રો પણ સાથે આવ્યા. તેઓનાં નામ આ પ્રમાણે-વિજયસેનાના અકૂર અને કૂર નામે બે પુત્રો, શ્યામાના જ્વલાન અને અશનિવેગ નામે બે પુત્રો, ગંધર્વસેનાના જાણે મૂર્તિમાન અગ્નિ હોય તેવા વાયુવેગ, અમિતગતિ અને મહેંદ્રગતિ નામે ત્રણ પુત્રો, મંત્રીપુત્રી પદ્માવતીના મહા તેજવાન સિદ્ધાર્થ, ઠાક અને સુઠાર નામે ત્રણ પરાક્રમી પુત્રો, નીલચશાના સિંહ અને મતંગજ નામે બે પુત્રો, સોમશ્રીના નારદ અને મરૂદેવ નામે બે પુત્રો, મિત્રશ્રીના સુમિત્ર નામે પુત્ર, કપિલાનો કપિલ નામે પુત્ર, પદ્માવતીના પદ્મ અને કુમુદ નામે બે પુત્રો, અશ્વસેનાનો અશ્વસેન નામે પુત્ર, પુંડાનો પુંડ નામે પુત્ર, રત્નવતીના રત્નગર્ભ અને વજ્રગાહુ નામે બે બાહુબળી, પુત્રો, સોમની પુત્રી સોમશ્રીના ચન્દ્રકાંત અને શશિપ્રભ નામે બે પુત્રો, વેગવતીના વેગવાન અને વાયુવેગ નામે બે પુત્રો, મદનવેગાના અનાધૃષ્ટિ, દંઢમુષ્ટિ અને હિમમુષ્ટિ નામે ત્રણ જગદ્વિખ્યાત

પરાક્રમવાળા પુત્રો, બંધુમતીના બંધુષેષ અને સિંહસેન નામે બેપુત્રો, પ્રિયંસુસુંદરીનો શિલાયુધ નામે દુરંધર પુત્ર, પ્રભાવતીના ગંધાર અને પિંગલ નામે બે પુત્રો, જરાદેવીના જરાકુમાર અને વાલ્મીકી નામે બે પુત્રો, અવંતિદેવીના સુસુખ અને હુર્મુખ નામે બે પુત્રા, શેહિણીના રામ (બળભદ્ર), સારણ અને વિદુરથ નામે ત્રણ પુત્રો, બાલચન્દ્રાના વજ્રદંડ અને અમિતપ્રભ નામે બે પુત્રો, તે સિવાય રામ (બળભદ્ર)ના ઘણા પુત્રો કે જેઓમાં ઉલ્મૂક, નિષધ, પ્રકૃતિદ્યુતિ, ચાર્દત્ત, દ્રુવ, શત્રુદમન, પીઠ, શ્રીધ્વજ, નંદન, શ્રીમાન્, દશરથ, દેવાનંદ, આનંદ, વિપ્રથુ, શાંતનુ, પૃથુ, શતધનુ, નરદેવ, મહાધનુ અને દઢધનના મુખ્ય હતા, એ સર્વે વસુદેવની સાથે યુદ્ધમાં આવ્યા. તેમજ કૃષ્ણના પણ અમુક પુત્રો આવ્યા. જેઓમાં ભાનુ, ભામર, મહાભાનુ, અનુભાનુક, જૃહદધ્વજ, અગ્નિશિખ, ઘૃણુ, સંજય, અકંપન, મહાસેન, ધીર, ગંભીર, ઉદધિ, ગૌતમ, વસુધર્મા, પ્રસેનજિત, સૂર્ય, ચંદ્રવર્મા, ચાર્દકૃષ્ણ, સુચાર્દ, દેવદત્ત, ભરત, શંખ, પ્રવુમ્ન અને શાંખ વિગેરે મહાપરાક્રમી પુત્રો મુખ્ય હતા. તે સિવાય બીજા પણ હજારો કૃષ્ણના પુત્રો યુદ્ધ કરવાની ઈચ્છાએ ત્યાં આવ્યા. ઉગ્રસેન અને તેના ધર, ગુણધર, શક્તિક, હુર્ધર, ચન્દ્ર અને સાગર નામે પુત્રો યુદ્ધમાં આવ્યા. પિતરાઈ કાકા જ્યેષ્ઠ રાજના પુત્ર સાંતવન અને મહાસેન, વિષમિત્ર, હૃદિક અને સત્યમિત્ર નામે તેના પુત્રો, તેમજ મહાસેનનો પુત્ર સુષેષ નામે રાજા, વિષમિત્રના હૃદિક, સિનિ તથા સત્યક નામે પુત્ર, હૃદિકના કૃતવર્મા અને દઢધર્મા નામે પુત્ર અને સત્યકનો યુધુધાન નામે પુત્ર, તેમજ તેનો ગંધ નામે પુત્ર-એ સર્વ આવ્યા. તે સિવાય બીજા દશાર્દના અને રામ કૃષ્ણના ઘણા પુત્રો તથા કૃષ્ણની ફર્ધના અને બહેનોના પણ ઘણા પરાક્રમી પુત્રો ત્યાં આવ્યા.

પછી કૌણ્ટકીએ બતાવેલા શુભ દિવસે દારૂક સારથિવાળા અને ગરૂડના ચિહ્નવાળા રથ ઉપર આરૂઢ થઈને સર્વ યાદવોથી વીંટાયેલા અને શુભ શુકનોએ જેનો વિજય સૂચવ્યો છે એવા કૃષ્ણે ઈશાન દિશા તરફ પ્રયાણ કર્યું. પોતાના નગરથી પીસ્તાળીશ યોજન દૂર જઈને યુદ્ધયતુર કૃષ્ણે સેનપદ્વી ગ્રામની સમીપે પડાવ નાખ્યો.

જરાસંધના સૈન્યથી ચાર યોજન કૃષ્ણનું સૈન્ય દૂર રહ્યું, તેવામાં કેટલાક ઉત્તમ વિદ્યાધરો ત્યાં આવ્યા; અને સમુદ્રવિજય રાજને નમીને બોલ્યા કે 'હો રાજન્ ! અમે તમારા ભાઈ વસુદેવના ગુણને વશ થઈ ગયેલા છીએ. જે તમારા કુળમાં બધા જગતની રક્ષા કરવામાં અને ક્ષય કરવામાં સમર્થ એવા અરિષ્ટનેમિ ભગવાન્ થયેલા છે, તેમજ જેમાં અદ્વિતીય પરાક્રમવાળા રામ કૃષ્ણ થયેલા છે, અને પ્રવુમ્ન, શાંખ વિગેરે કોટિંગમે પૌત્ર રહેલા છે, તેમને યુદ્ધમાં બીજાની સહાયની જરૂર હોતી જ નથી, તથાપિ અવસર જાણીને અમે ભક્તિથી અહીં આવ્યા છીએ, તેથી અમેને આજ્ઞા કરો અને અમને તમારા સામંતવર્ગમાં ગણો.' સમુદ્રવિજયે કહ્યું કે 'બહુ સારૂ' એટલે તેઓ બોલ્યા, 'આ જરાસંધ એકલા કૃષ્ણની આગળ તૂળ સમાન છે. પરંતુ વૈતાલયગિરિ ઉપર કેટલાએક ખેચરો જરાસંધના પક્ષના છે, તેથી તેઓ અહીં આવે નહીં' ત્યાં સુધીમાં અમને તેમની સામે તેઓને ત્યાંજ રોકવા માટે જવાની આજ્ઞા આપો, અને તમારા અનુજ બંધુ વસુદેવને અમારા સેનાપતિ તરીકે સ્થાપન કરીને શાંખ, પ્રવુમ્ન સહિત અમારી સાથે મોકલો, જેથી તે સર્વ વિદ્યાધરો છતાંય છે એમ સમજાશે.' આ પ્રમાણે સાંભળી કૃષ્ણની સંમતિથી સમુદ્રવિજયે પૌત્ર પ્રવુમ્ન અને શાંખ સહિત વસુદેવને તે ખેચરોની સાથે મોકલ્યા. તે સમયે અરિષ્ટનેમિએ પોતાના જન્મસ્નાત્ર વળતે દેવતાએ પોતાની ભુજપર બાંધેલી અસ્ત્રવારણી ઔષધિ વસુદેવને આપી.

અહીં મગધપતિ જરાસંધની પાસે હંસક નામનો એક મંત્રી બીજા મંત્રીઓને સાથે લઈને આવ્યો; અને તેણે વિચાર કરીને જરાસંધને કહ્યું “હે રાજન્ ! પૂર્વે કંઈ મંત્ર વગર (વિચાર કર્યા વગર) કામ કર્યું હતું, તેથી તેને તેનું માફ કરા મળ્યું હતું, કારણ કે મંત્રશક્તિ વિના ઉત્સાહશક્તિ અને પ્રભુશક્તિનાં પરિણામ સારાં આવતાં નથી. શત્રુ પોતાથી નાનો હોય તોપણ તેને પોતાથી અધિક છે એવી નજરે જોવો એવી નીતિ છે, તો આ મહાબળવાન કૃષ્ણ તો તમારાથી અધિક જ છે એ દેખીતું છે, વળી રાહિણીના સ્વયંવરમાં તે કૃષ્ણના પિતા દશમા દશાર્દ વસુદેવને બધા રાજાઓના મુખમાં અંધકારરૂપ તમે પોતે જોયેલા હતા. તે વખતે તે વસુદેવના બળ આગળ કોઈ પણ રાજા સમર્થ થયો નહોતો, અને તેના બચેષ્ઠ બંધુ સમુદ્રવિજયે તમારા સૈનિકોની રક્ષા કરી હતી. વળી શ્રુતકીડામાં કોટિ દ્રવ્ય જીતવાથી અને તમારી પુત્રીને જીવાડવાથી એ વસુદેવને ઓળખીને તમે સેવકોને મારવા સોંપ્યો હતો, પણ પોતાના પ્રભાવથી એ વસુદેવ મરણ પામ્યો નહોતો. એવા બળવાન વસુદેવથી આ રામ કૃષ્ણ થયા છે અને તેઓ આટલી વૃદ્ધિને પામ્યા છે. તેમજ જેઓને માટે કુબેરે સુંદર દ્વારકાપુરી રચી આપી છે, એ બંને અતિરથી વીર છે કે જેઓને શરણે દુઃખને વખતે મહારથી એવા યુધિષ્ઠિર વિગેરે પાંડવો પણ આવેલા છે. તેમના પુત્ર પ્રદ્યુમ્ન અને શંખ બીજા રામ કૃષ્ણ જેવા છે; તેમજ ભીમ અને અર્જુન પણ ભુજાના બળથી યમરાજને પણ ભયંકર છે. વધારે શું કહેવું? તેઓમાં જે એક નેમકુમાર છે, તે પોતાના ભુજાંડવડે બધી પૃથ્વીને છત્રરૂપે કરવાને સમર્થ છે. વળી તમારા સૈન્યમાં શિશુપાલ અને ડ્રુમિ અગ્રેસર છે. તેમણે તો ડ્રુમિણીના હરણમાં રણને વિષે તે કૃષ્ણનું બળ જોયેલું છે. કૌરવપતિ દુર્યોધન અને ગંધારપતિ શકુનિ તો આનની પેઠે છત્રરૂપ બળવાળા છે, તેમની તો વીરમાં ગણના જ નથી. હે સ્વામિન્ ! અંગદેશનો રાજા કર્ણ તો સમુદ્રમાં સાથવાની મુઠીની જેવો તેમના કોટિ સંજ્યા પ્રમાણ મહારથીવાળા સૈન્યમાં છે એમ હું માનું છું. શત્રુના સૈન્યમાં નેમિ, કૃષ્ણ અને રામ એ ત્રણ અતિરથી છે અને તમારા સૈન્યમાં તમે એક જ છો, તેથી બંને સૈન્યમાં મોટું અંતર છે, અચ્યુત વિગેરે ઈંદ્રો જેને ભક્તિથી નમસ્કાર કરે છે, તે નેમિનાથની સાથે યુદ્ધ કરવાને કોણ ઉત્સાહ કરી શકે? વળી કૃષ્ણના પક્ષના દેવતાઓએ છત્ર કરી તમારા પુત્ર કાળને મારી નાખ્યો, તેથી તમારે જાણી લેવું કે હમણાં દેવ તમારાથી પરાડ્મુખ છે. બળવાન યાદવો પણ ન્યાયને-યોગ્ય અવસરને પ્રમાણ કરીને મથુરાપુરીથી નાસી દ્વારકા નગરીમાં આવ્યા ગયા હતા, પણ તમે તો જેમ રાહડામાંથી કાળા સર્પને યદિથી તાડન કરીને જગાડે તેમ કર્યું છે, તેથી જ તે કૃષ્ણ તમારી સામે આવેલ છે, કાંઈ પોતાની મેળે આવેલ નથી. એટલું બધું થઈ ગયા છતાં પણ હજુ હે રાજન્ ! તેની સાથે યુદ્ધ કરવું યુક્ત નથી. જો તમે યુદ્ધ નહીં કરો તો તે પોતાની મેળે પાછા ફરીને આવ્યા જશે.”

હંસક મંત્રીનાં આવાં વચન સાંભળી જરાસંધ ક્રોધ પામીને બોલ્યો કે “હે દુરાશય ! માયાવી યાદવોએ જરૂર તને પુટવ્યો લાગે છે, તેથી જ અરે દુર્મતિ ! તું આમ વૃથા તેનું બળ બતાવીને મને બીવરાવે છે, પણ શું કેશરીસિંહ શિયાળના કુંદાડાથી કદિ પણ બીવે? એ ગોપાળોના સૈન્યને હું ક્ષણવારમાં ભસ્મ કરી દઈશ; માટે રણમાંથી નિવૃત્ત કરનારા તારા આ મનોરથને ધિક્કાર છે !” આ પ્રમાણેનાં તેનાં વચન સાંભળી હંસક નામનો તેનો એક મંત્રી તેના ભાવ પ્રમાણે વચન બોલ્યો કે “હે રાજેન્દ્ર ! હવે આ રણ કરવાનો સમય આવ્યો છે તો તેનો આપે ત્યાગ કરવો નહીં. હે પ્રભો ! સંગ્રામમાં સન્મુખ રહેતાં યશસ્વી મૃત્યુ થાય તે સારું, પણ રણમાંથી પરાડ્મુખ રહીને જીવવું તે સારું નહીં; માટે આપણા

સૈન્યમાં ચક્રવર્તીની જેવું અસેવ્ય ચક્રવ્યૂહ રચી આપણે શત્રુના સૈન્યને હણી નાખશું.” આ પ્રમાણેનાં તેનાં વચનો સાંભળી જરાસંધે હર્ષ પામી તેને સાબાશી આપી અને ચક્રવ્યૂહ રચવાને માટે પોતાના પરાક્રમી સેનાપતિઓને આજ્ઞા આપી; એટલે અર્ધચક્રી જરાસંધની આજ્ઞાથી હંસક, ડિલક વિગેરે મંત્રીઓએ અને બીજા સેનાપતિઓએ ચક્રવ્યૂહની રચના કરી.

તે હજાર આરાવાળા ચક્રવ્યૂહ સંબંધી ચક્રમાં પ્રત્યેક આરાએ એક એક મોટો રાજા રહ્યો; તે દરેક રાજાની સાથે સો હાથી, બે હજાર રથો, પાંચ હજાર અશ્વો અને સોળ હજાર પરાક્રમી પેદાળો એટલું એટલું સૈન્ય ગોઠવાયું; તેની પરિધિમાં સવા છ હજાર રાજાઓ રહ્યા; તથા મધ્યમાં પાંચ હજાર રાજાઓ અને પોતાના પુત્રો સહિત જરાસંધ રહ્યો; તેના પૃથ્ઠ ભાગમાં ગંધાર અને સૌંધવની સેના રહી; દક્ષિણમાં સો દૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો રહ્યા, વામ-બાજુએ મધ્ય દેશનાં રાજાઓ રહ્યા અને આગળ બીજા અગણિત રાજાઓ રહ્યા, તેમજ આગળના ભાગમાં શકટવ્યૂહ રચીને તેની સંધિ સંધિએ પચાસ પચાસ રાજાઓને સ્થાપન કર્યા; આમાં અંદર એક ગુદમમાંથી બીજા ગુદમમાં જવાય એવી ગુદમરચનાથી અનેક રાજાઓ સૈન્ય સહિત રહ્યા અને એ ચક્રવ્યૂહની બહાર વિચિત્ર પ્રકારનાં વ્યૂહો રચીને અનેક રાજાઓ બિભા રહ્યા. પછી રાજા જરાસંધે સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા, મહાપરાક્રમી, વિવિધ સંગ્રા-મમાં વિખ્યાત થયેલા અને રણકુશળ કોશલ દેશના રાજા હિરણ્યનાભનો તે ચક્રવ્યૂહના સેનાપતિપદમાં અભિષેક કર્યો. તે સમયે સૂર્ય અસ્ત પાડ્યો.

તે રાત્રીએ ચાદવોએ પણ ચક્રવ્યૂહની સામે ટકી શકે તેવું અને શત્રુરાજાઓથી દુર્ભેદ ગડડવ્યૂહ રચ્યું, તે વ્યૂહના મુખ ઉપર અર્ધકોટિ મહાવીર કુમારો બિભા રહ્યા અને તેના માથા પર રામ અને કૃષ્ણ બિભા રહ્યા; અકૂર, કુમુદ, પદ્મ, સારણ, વિજયી, જય, જરાકુમાર, સુમુખ, દંદિમુષ્ટિ, વિદ્યરથ, અનાદૃષ્ટિ અને દુર્મુખ ઇત્યાદિ વસુદેવના પુત્રો એક લાખ રથો લઈને કૃષ્ણની પછવાડે રહ્યા; તેમની પછવાડે ઉગ્રસેન એક લાખ રથો લઈને રહ્યા; તેના પૃથ્ઠ ભાગે તેના ચાર પુત્રો તેના રક્ષક થઈને બિભા રહ્યા; અને તે પુત્રસહિત ઉગ્રસેનની રક્ષા માટે તેની પછવાડે ધર, સારણ, અંદ્ર, દુર્ધર અને સત્યક નામના રાજાઓ બિભા રહ્યા; રાજા સમુદ્રવિજય મહાપરાક્રમી ભાઈઓ અને તેમના પુત્રોની સાથે દક્ષિણ પક્ષનો આશ્રય કરીને રહ્યા, તેમની પાછળ મહાનેમિ, સત્યનેમિ, દંઢનેમિ, સુનેમિ, અરિષ્ટનેમિ, વિજયસેન, મેઘ, મહીજય, તેજસેન, જયસેન, જય અને મહાઘૃતિ નામના સમુદ્રવિજયના કુમારો રહ્યા; તેમજ પચીસ લાખ રથો સહિત બીજા પણ અનેક રાજાઓ સમુદ્રવિજયની પડખે તેમના પુત્રોની જેમ બિભા રહ્યા. રામના પુત્રો અને યુધિષ્ઠિર વિગેરે અમિત પરાક્રમી પાંડવો વામપક્ષનો આશ્રય કરીને રહ્યા; અને ઉલ્મૂક, નિષધ, શત્રુ દમન, પ્રકૃતિઘૃતિ, સત્યકિ, શ્રીધ્વજ, દેવાનંદ, આનંદ, શાંતનુ, શતઘનવા, દશરથ, ધ્રુવ, પૃથુ, વિપ્રથુ, મહાઘનુ, દંઢઘનવા, અતિવીર્ય અને દેવાનંદ- એ પચીસ લાખ રથોથી વીંટાઈ દૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોનો વધ કરવામાં ઉદ્યત થઈ પાંડવોની પછવાડે બિભા રહ્યા; તેમની પછવાડે ચન્દ્રચંદ્ર, સિંહલ, બર્બર, કાંબોજ, કેરલ અને દ્રવિડ રાજાઓ રહ્યા. તેમની પણ પછવાડે સાઠ હજાર રથો લઈ ધૈર્ય અને બળના ગિરિ-રૂપ મહાસેનનો પિતા એકલો ઉભો રહ્યો. તેના રક્ષણને માટે ભાનુ, ભામર, ભીરૂ, અસિત, સંજય, ભાનુ, કૃષ્ણ, કંપતિ ગૌતમ, શત્રુજય, મહાસેન, ગંભીર, બૃહધ્વજ, વસુવર્મ, ઉદય, કૃતવર્મા, પ્રસેનજિત, દંઢવર્મા, વિકાંત અને ચન્દ્રવર્મા એ સર્વ ફરતા રક્ષણ કરવાને ઉભા રહ્યા. આ પ્રમાણે ગડડવ્યૂહ (કૃષ્ણ) બરાબર ગડડવ્યૂહની રચના કરી,

એ અવસરે શકેઈંદ્રે શ્રી નેમિનાથને બ્રાતૃસ્નેહથી યુદ્ધની ઇચ્છાવાળા જાણી વિજયી શસ્ત્રો સહિત પોતાનો રથ માતાલિ સારથિ સાથે મોકલાવ્યો. જાણે સૂર્યનો ઉદય થયો હોય તેવો પ્રકાશિત અનેક રત્નોવડે નિર્મોણ કરેલો તે રથ લઈ માતાલિ ત્યાં આવ્યો, એટલે અરિષ્ટનેમિએ તેને અલંકૃત કર્યો. પછી સમુદ્રવિજયે કૃષ્ણના અતુલ ખંધુ અનાદૃષ્ટિને સેનાપતિ પદે પદ્મબંધ કરવાપૂર્વક અભિષેક કર્યો. તે વખતે કૃષ્ણના સૈન્યમાં સર્વ ઠેકાણે જ્યનાદ થયો, તેથી જરાસંઘના સૈન્યમાં સર્વતઃ મોટો ફોલ થઈ ગયો.

પછી જાણે પરસ્પર છેડા બાંધ્યા હોય તેમ છૂટા પડ્યા સિવાય બંને વ્યૂહની આગળ રહેલા સૈનિકોએ મહા ઉત્કટ યુદ્ધનો આરંભ કર્યો, તેથી પ્રલયકાળના મેઘથી ઉદભૂત થયેલા પૂર્વ અને પશ્ચિમ સાગરમાં તરંગોની જેમ બંને વ્યૂહમાં વિચિત્ર પ્રકારનાં અસ્રો આવી આવીને પડવા લાગ્યાં. બંને વ્યૂહ પ્રહેલિકાની જેમ ઘણા વખત સુધી તો પરસ્પરને દુર્લેધ થઈ પડ્યા. પછી જરાસંઘના અગ્રસૈનિકોએ સ્વામીભક્તિથી દઢ થયેલા ગરૂડવ્યૂહના અગ્ર-સૈનિકોને ભગ્ન કરી દીધા. તે વખતે જાણે ગરૂડવ્યૂહનો આત્મા હોય તેવા કૃષ્ણે હાથરૂપ પતાકા ઊંચી કરી પોતાના સૈનિકોને સ્થિર કર્યા. તે અવસરે દક્ષિણ અને વામ ભાગે રહેલા ગરૂડની પાંખ જેવા મહાનેમિ અને અર્જુન તથા તે વ્યૂહની ચાંચ જેવા અગ્રભાગ રહેલો અનાદૃષ્ટિ એમ ત્રણે કોપ પામ્યા, તેથી મહાનેમિએ સિંહનાદ નામે શંખ, અનાદૃષ્ટિએ બલાહક નામે શંખ, અને અર્જુને દેવદત્ત નામે શંખ કુંકર્યો. તેમના નાદ સાંભળી યાદવોએ કોટિ વાજિત્રોનો નાદ કર્યો, જેથી તે ત્રણ શંખોના નાદ બીજા અનેક શંખોના નાદથી શંખરાજની જેમ અનુસરાયો. ત્રણ શંખનાં અને અનેક વાજિત્રોના નાદથી સમુદ્રમાં રહેલા મગરોની જેમ શત્રુસૈન્યમાં રહેલા સુભટો મહા ફોલ પામ્યા. પછી નેમિ, અનાદૃષ્ટિ અને અર્જુન એ ત્રણ મહાપરાક્રમી સેનાપતિઓ પારાવાર બાણોને વર્ષાવતા સતા કલ્પાંતકાળના સાગરની જેમ આગળ ચાલ્યા. ચક્રવ્યૂહની આગળ મુખ્ય સંધિ તરફ શકટવ્યૂહ રચીને રહેલા શત્રુપક્ષના રાજાઓ તેઓનું ભુજવીર્ય ન સહન કરવાથી ઘણો ઉપદ્રવ પામીને નાશી ગયા. પછી તે ત્રણ વીરોએ મળીને વનના હાથીઓ જેમ ગિરિનદીના તટને ભાંગે તેમ ચક્રવ્યૂહને ત્રણ ઠેકાણેથી ભાંગી નાંખ્યું. પછી સરિતાના પ્રવાહની જેમ પોતાની મેળે માર્ગ કરીને તેઓ ચક્રવ્યૂહમાં પેઠા. તેમની પછવાડે બીજા સૈનિકોએ પણ પ્રવેશ કર્યો. તત્કાળ દુર્યોધન, રૌદ્રિર અને રૂક્મિ એ ત્રણ વીરો પોતાના સૈનિકોને સ્વસ્થ કરતા સતા યુદ્ધની ઇચ્છાએ ઉદય થયા. મહારથીઓથી વીંટાયેલા દુર્યોધને અર્જુનને, રૌદ્રિરે અનાદૃષ્ટિને અને રૂક્મિએ મહાનેમિને રોક્યા, એટલે તે છ વીરોનું અને બીજા તેમના પક્ષના હજારો મહારથીઓનું પરસ્પર ઢંઢ્યુદ્ધ શરૂ થયું. અન્યના વીરપણાને નહીં સહન કરનારા મહાનેમિએ તે વીરમાની બહુણોલા અને દુર્મંદ રૂક્મિને અસ્ર અને રથ વગરનો કરી દીધો, જ્યારે રૂક્મિ વધ્યકોટિ ઉપર આવ્યો, ત્યારે તેની રક્ષા કરવા માટે શત્રુતપ વિગેરે સાત રાજાઓ વચમાં આવીને પડ્યા. એક સાથે બાણવૃષ્ટિ કરતા તે સાતે રાજાઓનાં ધનુષ્યને શિવાદેવીના કુમારે મૃણાલની જેમ જેદી નાખ્યાં. ઘણા વખત સુધી યુદ્ધ કરીને પછી શત્રુતપ રાજાએ મહાનેમિ ઉપર એક શક્તિ નાખી. તે જાળવલ્યમાન શક્તિને જોઈ બધા યાદવો ફોલ પામી ગયા. તે શક્તિના મુખમાંથી વિવિધ આયુધ ધરનારા અને ડૂર કર્મ કરનારા હજારો કિંકરો ઉત્પન્ન થઈ મહાનેમિની સામે આવ્યા. એ વખતે માતાલિએ અરિષ્ટનેમિને કહ્યું કે 'હિ સ્વામિન્ ! ધરણેંદ્ર પાસેથી રાવણે મેળવી હતી તેમ આ શક્તિ એ રાજાએ તપ કરીને બલીંદ્ર પાસેથી પ્રાપ્ત કરેલી છે, તે શક્તિ માત્ર વજ્રથી જ ભેદાય તેવી છે.' એમ કહીને

નેમિકુમારની આજ્ઞાથી તે સારથિએ મહાનેમિના બાણમાં વજ્રને સંક્રમિત કર્યું, તેથી મહાનેમિએ તે વજ્રવાળું બાણ નાખીને તે શક્તિને પૃથ્વી પર પાડી નાખી. પછી તે રાજાને રથ અને અસ્ત્રરહિત કરી દીધો, અને બાકીના છ રાજાઓનાં ધનુષ્યને ફરીને છેદી નાખ્યાં. એવામાં રૂક્મિ બીજા રથમાં આરૂઢ થઈને પાછો નજીક આવ્યો, એટલે માનવંતમાં અગ્રેસર શત્રુતપ વિગેરે સાત અને રૂક્મિ સુદાં આઠે રાજાઓ એકઠા થઈ મહાનેમિની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. રૂક્મિ જે જે ધનુષ્ય લે તેને મહાનેમિ છેદી નાખવા લાગ્યા; એવી રીતે તેનાં વીશ ધનુષ્ય છેદી નાખ્યાં. પછી તેણે મહાનેમિ ઉપર કૌભેરી નામેગદા નાખી, તેને મહાનેમિએ અન્યસ્થથી ભસ્મ કરી દીધી. પછી યુદ્ધમાં બીજાની અપેક્ષાને નહીં સહન કરનારા રૂક્મિએ મહાનેમિની ઉપર લાખો બાણોને વર્ષનારૂં વૈરોચન નામનું બાણ નાખ્યું. મહાનેમિએ માહેન્દ્રબાણથી તેનું નિવારણ કર્યું અને એક બીજા બાણથી રૂક્મિના લલાટમાં તાડન કર્યું. તે ઘાથી વિધુર થયેલા રૂક્મિને વેણુદારી લઈ ગયો, એટલે તે સાતે રાજાઓ પણ મહાનેમિથી ઉપદ્રવિત થઈને સત્વર નાશી ગયા. સમુદ્રવિજયે કુમરાજાને, સ્તિમિતે ભદ્રકને અને અક્ષોભ્ય પરાક્રમવાળા અક્ષોભ્યે વસુસેનને જીતી દીધો. સાગરે પુરિમિત્ર નામના શત્રુ-રાજાને યુદ્ધમાં મારી નાખ્યો. હિમવાન જેવા સ્થિર હિમવાને ઘૂંટણુનને ભગ્ન કર્યો, બળવડે ધરણેન્દ્રજેવા ધરણે અન્વપટક રાજાને અને અભિચંદ્રે ઉદ્ધત શતધન્વા રાજાને મારી નાખ્યો. પૂરણે કુપદને, સુનેમિએ કુતિભોજને, સત્યનેમિએ મહાપદને અને દઢનેમિએ શ્રીદેવને હરાવી દીધો. આવી રીતે યાદવવીરોએ ભગ્ન કરેલા શત્રુરાજાઓ સેનાપતિના પદ ઉપર સ્થાપિત થયેલા હિરણ્યનાભને શરણે ગયા. અહીં વીર એવા ભીમ અને અર્જુને તેમજ મહા પરાક્રમી રામ (બળભદ્ર)ના પુત્રોએ મેઘ જેમ બળલાને નસાડે તેમ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને નસાડી મૂક્યા. પડતાં એવાં અર્જુનનાં બાણોથી દિશાઓમાં અંધકાર થઈ ગયો અને તેના ગાંડીવ ધનુષ્યના ઘોર નિર્ઘોષથી બધું વિશ્વ વિધુર થઈ ગયું. ધનુષ્યને આકર્ષણ કરી વેગથી પુષ્કર શર સંધાન કરતા તે વીરનું એક બીજા બાણની યોજનાનું કાંઈ પણ અંતર આકાશમાં રહેલા દેવતાઓ પણ જોઈ કે જાણી શકતા નહોતા.

પછી દુર્યોધન, કાશી, ત્રિગર્ત, સબલ, કપોત, રોમરાજ, ચિત્રસેન, જયદ્રથ, સૌવીર, જયસેન, શરસેન અને સોમક એ સર્વ એકઠા મળી ક્ષત્રિય વ્રતને તજી દઈને અર્જુન સાથે યુદ્ધ કરવા આવ્યા. શકુનિ સાથે સહદેવ, દુઃશાસન સાથે ભીમ, ઉલૂકની સાથે નકુલ, શલ્યની સાથે યુધિષ્ઠિર, દુર્મર્ષણ વિગેરે છ રાજાઓની સાથે સત્યકિ સહિત દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો અને બાકીના રાજાઓની સાથે રામના પુત્રો-એમ પરસ્પર યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. એકી સાથે બાણને વર્ષાવતા દુર્યોધન વિગેરે રાજાઓનાં બાણોને એકલો અર્જુન કમળનાળની જેમ લીલામાત્રમાં છેદી નાખવા લાગ્યો. અર્જુને દુર્યોધનના સારથિને તથા ઘોડાઓને મારી નાખ્યા, રથ ભાંગી નાખ્યો અને તેનું અખતર પૃથ્વીપર પાડી નાખ્યું. જ્યારે શરીરમાત્ર બાકી રહ્યું, ત્યારે દુર્યોધન ઘણો વિલખો થઈ ગયો. પછી એક પેઢળ જેવી સ્થિતિમાં પક્ષીની જેમ વેગથી ઢોડીને શકુનિના રથપર ચડી ગયો. અહીં અર્જુને જેમ મેઘ કરાની વૃષ્ટિથી હાથીઓને ઉપદ્રવ કરે તેમ બાણોની વૃષ્ટિથી કાશી પ્રમુખે દશે રાજાઓને ઉપદ્રવ પમાડ્યો. શલ્યે એક બાણથી યુધિષ્ઠિરના રથની ધ્વજા છેદી નાખી, યુધિષ્ઠિરે તેનું બાણસહિત ધનુષ્ય છેદી નાખ્યું. પછી શલ્યે બીજું ધનુષ્ય લઈને વર્ષાકતુ જેમ મેઘથી સૂર્યને ઢાંકે તેમ બાણોથી યુધિષ્ઠિરને ઢાંકી દીધા. પછી યુધિષ્ઠિરે અકાળે જગતને પ્રજ્ઞાભ કરનારી વિદ્યુત જેવી એક દુઃસહ શક્તિ શલ્યની ઉપર નાખી. શત્રુએ તેને છેદવાને ઘણાં બાણો માર્યાં તોપણ એ શક્તિ અસ્ખલિતપણે

આવીને ઘો ઉપર જેમ વજ્ર પડે તેમ શલ્ય ઉપર પડી, જેથી તત્કાળ શલ્યનો વધ થયો. પછી ઘણા રાજાઓ નાશી ગયા. ભીમે પણ ક્રોધ કરી દુર્યોધનના ભાઈ દુઃશાસનને ઘુતમાં કપટથી કરેલા વિજયનું સ્મરણ કરાવીને લીલામાત્રમાં મારી નાખ્યો. ગાંધારે માયાવી યુદ્ધોથી અને અસોનાં યુદ્ધોથી અતિ યુદ્ધ કરાવેલા સહદેવે ક્રોધ પામી તે ગાંધાર ઉપર ભવિતનો અંત કરે તેવું બાણ માર્યું, તે બાણ શકુનિ પર પડ્યું નહીં, તેવામાં તો દુર્યોધને ક્ષત્રિયોનો આચાર છોડીને અધરથીજ તીક્ષ્ણ બાણવડે તેને છેદી નાખ્યું. તે જોઈ સહદેવે કહ્યું, “અરે દુર્યોધન ! ઘુતકીડાની જેમ રણમાં પણ તું છળ કરે છે. અથવા ‘અશક્ત પુરુષોનું છળ એજ બળ હોય છે.’ પણ હવે તમે બંને કપટી એક સાથે આવ્યા તે ઠીક થયું, હું તમને બંનેને સાથે જ હણી નાખીશ, તમારા બંનેનો વિયોગ ન થાઓ.” આ પ્રમાણે કહી સહદેવે શરદ્ગતિમાં સુડાઓથી વનની જેમ તીક્ષ્ણ બાણોથી દુર્યોધનને ઢાંકી દીધો. દુર્યોધને પણ સહદેવ બાણોથી સહદેવને ઉપદ્રવિત કર્યો, અને રણભૂમિરૂપ મહાવૃક્ષના મૂળભૂત તેના ધનુષ્યને છેદી નાખ્યું. પછી તેણે સહદેવને મારવાને માટે યમના જેવું એક મંત્રાધિષ્ટિત અમોઘ બાણ નાખ્યું. તે જોઈ અર્જુને ગરુડાસ્થ મૂકીને દુર્યોધનની જીતવાની આશા સહિત તેનું વચમાંથીજ નિવારણ કરી દીધું. પછી શકુનિએ ધનુષ્ય અદ્ધાવી પર્વતને મેઘની જેમ બાણવૃષ્ટિથી સહદેવને ઢાંકી દીધો. સહદેવે પણ શકુનિના રથ, ઘોડા અને સારથિને મારી નાખી તેનું મસ્તક પણ વૃક્ષના ફળની જેમ છેદી નાખ્યું.

હિરણ્યે વડે સૂર્યની જેમ નકુલે અસ્રોથી ઉલ્લુક રાજાને રથ વગરનો કરી ઘણો હેરાન કર્યો. પછી તે દુર્મર્ષણના રથમાં ગયો. દ્રૌપદીના સત્યકિ યુક્ત પાંચ પુત્રોએ દુર્મર્ષણ વિગેરે છએ વીરોને વિદ્રવિત કર્યા એટલે તેઓ દુર્યોધનને શરણે ગયા. દુર્યોધન, કાશી વિગેરે રાજાઓની સાથે મળીને અર્જુનની સામે યુદ્ધ કરવા આવ્યો. દેવતાઓથી ઇંદ્રની જેમ રામના પુત્રોથી વીંટાયેલા અર્જુને વિચિત્ર બાણોથી શત્રુની સેનાને ઘણી નાશ પમાડી. પછી બીજા શત્રુઓને અંધ કરી દઈને જાણે દુર્યોધનના બીજા પ્રાણ હોય તેવા જ્યદ્રથને અર્જુને બાણથી મારી નાખ્યો. તે જોઈ અધરને ડસતો કર્ણ અર્જુનને મારવાને માટે કાન સુધી કાળપૃષ્ઠ ધનુષ્ય ખેંચી વીરપૃચ્છા કરતો દોડી આવ્યો. દેવતાઓએ કુતહળથી જોયેલા કર્ણે અને અર્જુને પાસાની જેમ બાણોથી ઘણીવાર સુધી કીડા કરી. પછી અર્જુને અનેકવાર રથ લાંગી અસ્ત્ર ક્ષીણ થતાં માત્ર ખડ્ગને ધારણ કરી રહેલા વીરકુંજર કર્ણને લાગ જોઈને મારી નાખ્યો. તત્કાળ ભીમે સિંહનાદ કર્યો, અર્જુને શંખ કુંકયો અને જીત મેળવનારા સર્વ પાંડવના સૈનિકોએ વિજયી ગર્જના કરી. તે જોઈ માની દુર્યોધન ક્રોધાંધ થઈ ગજેંદ્રની સેના લઈ ભીમસેનને મારવા દોડ્યો. ભીમે રથ સાથે રથ, અશ્વ સાથે અશ્વ અને હાથી સાથે હાથીને અદ્ધાવીને દુર્યોધનના સૈન્યને નિઃશેષ કરી દીધું. આવી રીતે તેમની સાથે યુદ્ધ કરતાં મોઢકતું લોજન કરતાં બ્રાહ્મણોની જેમ ભીમસેનની યુદ્ધશ્રદ્ધા પૂરી થઈ નહીં, એટલામાં તો પોતાના વીરોને આત્માસન દેતો વીર દુર્યોધન હાથીની સામે જેમ હાથી આવે તેમ ભીમસેનની સામે આવ્યો. મેઘની જેમ ગર્જના કરતા અને કેશરીની જેમ ક્રોધ કરતા તે બંને વીર વિવિધ આયુધોથી ઘણીવાર સુધી યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. છેવટે ભીમે ઘૂતકીડાનું વેર સંભારીને મોટી ગદા ઉપાડી તેના પ્રહારવડે ઘોડા, રથ અને સારથિ સહિત દુર્યોધનને ચૂર્ણ કરી નાખ્યો.

એ પ્રમાણે દુર્યોધન મરાયો એટલે તેના અનાથ સૈનિકો હિરણ્યનાભ સેનાપતિને શરણે ગયા. અહીં વામ અને દક્ષિણ બાજુએ રહેલા બધા ચાદવો અને પાંડવો કૃષ્ણના સેનાપતિ

અનાદિષ્ટિને વીંટાઈ વળ્યા. પછી વહાણના અગ્રભાગે તેનો નિર્ધારમક આવે તેમ હિરણ્યનાભ ક્રોધથી ચાઢવોને ઉપદ્રવ કરતો સતો સેનાની મોખરે આવ્યો. તેને જોઈ અભિચંદ્ર બોલ્યો, “અરે વિટ ! શું આટલો બધો બકે છે ? ક્ષત્રિયો વાણીમાં શૂરા નથી હોતા, પણ પરાક્રમમાં શૂરા હોય છે.” તે સાંભળી હિરણ્યનાભ અભિચંદ્રની ઉપર તીક્ષ્ણ બાણો ફેંકવા લાગ્યો. તેઓને મેઘધારાને પવનની જેમ અર્જુને વચમાંથીજ છેદી નાખ્યાં, એટલે તેણે અર્જુન ઉપર અનિવાર્ય બાણશ્રેણી ફેંકવા માંડી. તેવામાં ભીમે વચમાં આવીને ગદાપ્રહારવડે તેને રથ ઉપરથી પાડી નાખ્યો. તેથી હિરણ્યનાભ શરમાઈ ગયો. પછી ફરીવાર રથ પર ચઢી ક્રોધથી હોઠ કરડતો તે બધા ચાઢવસૈન્ય ઉપર તીક્ષ્ણ બાણ વર્ષાવવા લાગ્યો, પરંતુ તે મોટા સૈન્યમાં કોઈ પણ ઘોડેસ્વાર, હસ્ત્યસ્વાર, રથી કે પેદળ તેનાથી હણાયો નહીં. પછી સમુદ્રવિજયનો પુત્ર જયસેન ક્રોધ કરી ધનુષ્ય જેથીને હિરણ્યનાભની સાથે યુદ્ધ કરવા તેની સામે આવ્યો, એટલે ‘અરે ભાણેજ ! તું ચમરાજના મુખમાં કેમ આવ્યો ?’ એમ કહી હિરણ્યનાભે તેના સારથિને મારી નાખ્યો. તે જોઈ ક્રોધ પામેલા જયસેને તેનાં બખતર, ધનુષ્ય ને ધ્વજ છેદી નાખી, તેના સારથિને પણ ચમરાજને ઘેર પહોંચતો કયો. તત્કાળ હિરણ્યનાભે ક્રોધ કરીને મર્મને વિધે તેવાં દશ તીક્ષ્ણ બાણોવડે જયસેનને મારી નાખ્યો. તે જોઈ તેનો ભાઈ મહીજય રથમાંથી ઉતરી ઢાલ તલવાર લઈ હિરણ્યનાભની ઉપર દોડી આવ્યો, તેને આવતો જોઈ હિરણ્યનાભે દૂરથી જ છુરખ બાણવડે તેનું મસ્તક હરી લીધું, એટલે પોતાના બે ભાઈનો વધ થવાથી ક્રોધ પામેલો અનાદિષ્ટિ તેની સાથે યુદ્ધ કરવા આવ્યો.

જરાસંઘના પક્ષના જે જે રાજાઓ હતા તે સર્વ ભીમ, અર્જુન અને ચાઢવોની સાથે જુદા જુદા ક્ષંદ્રયુદ્ધથી યુદ્ધ કરવા લાગ્યા, ન્યૈતિષોના પતિની જેવો પ્રાગ્જ્યૈતિષપુરનો રાજા ભગદત્ત હાથીપર બેસી મહાનેમિની સાથે યુદ્ધ કરવા દોડ્યો, અને બોલ્યો કે-“અરે મહાનેમિ ! હું તારા ભાઈનો સાળો રૂક્મિ કે અશ્મક નથી, પણ હું તો નારકીના વરી કૃત્તાંત જેવો છું, માટે તું અહીંથી ખસી જા.” આ પ્રમાણે કહી તેણે પોતાના હાથીને વેગથી હંકાર્યો અને મહાનેમિના રથને મંડળાકારે ભમાવ્યો. પછી મહાનેમિએ હાથીના પગના તળિયામાં બાણો માર્યાં, જેથી તે હાથી પગે સ્ખલિત થઈ ભગદત્ત સહિત પૃથ્વીપર પડી ગયો, એટલે ‘અરે ! તું રૂક્મિ નથી !’ એમ કહી હસીને પ્રકૃતિથી દયાળુ એવા મહાનેમિએ ધનુષ્યકોટીથી તેને સ્પર્શમાત્ર કરીને છોડી દીધો.

અહીં એક તરફ ભૂરિશ્રવા અને સત્યકિ જરાસંઘ અને વાસુદેવની જયલક્ષ્મીની ઈચ્છા કરીને યુદ્ધ કરતા હતા. તે બન્ને ઢાંતવડે લડતા ઐરાવતની જેમ દિવ્ય તથા લોહમય અસ્રોથી યુદ્ધ કરતા સત્તા ત્રણ જગતને ભયંકર થઈ પડ્યા. ઘણીવાર સુધી યુદ્ધ કરતાં ક્ષીણ જળવાળા મેઘની જેમ તેઓ બન્ને ક્ષીણાશ્વ થઈ ગયા, એટલે પછી મુદ્ધામુગ્ધિ વિગેરેથી બાહુયુદ્ધ કરવા લાગ્યા. દંઢ રીતે પડવાથી અને ઉછળવાથી ભૂમિને કંપાવવા લાગ્યા અને ભુજસ્ફોટના શબ્દોથી દિશાઓને ફોડી નાખવા લાગ્યા. છેવટે સત્યકિએ ભૂરિશ્રવાને ઘોડાની જેમ બાંધી લઈ તેનું ગળું મરડી જાનુથી દબાવીને મારી નાંખ્યો.

અહીં અનાદિષ્ટિએ હિરણ્યનાભના ધનુષ્યને છેદી નાખ્યું એટલે તેણે અનાદિષ્ટિ ઉપર મોટી ભોગળનો ઘા કયો. અનાદિષ્ટિએ ઉછળતા અગ્નિના તણાવડે દિશાઓમાં પ્રકાશ કરતી તે ભોગળને આવતાં જ બાણથી છેદી નાખી; એટલે હિરણ્યનાભ અનાદિષ્ટિનો નાશ કરવા માટે રથમાંથી ઉતરી હાથમાં ઢાલ તરવાર લઈ પગે ચાલતો તેની સામે દોડ્યો. તે

વખતે કૃષ્ણના અચળ રામ રથમાંથી ઉતરી ઢાલ તરવાર લઈને તેની સામે આવ્યા, અને વિચિત્ર પ્રકારની ગતિવડે ચાલી તેને ઘણીવાર સુધી ફેરવી ફેરવીને થકવી દીધો. પછી ચાલાકી-વાળા અનાધૃષ્ટિએ છળ મેળવી બ્રહ્મસૂત્રવડે કાઠની જેમ ખડ્ગવડે હિરણ્યનાભના શરીરને છેદી નાખ્યું. હિરણ્યનાભ મરાયો એટલે તેના ચોદાઓ જરાસંધને શરણે ગયા. તે વખતે સૂર્ય પશુ પશ્ચિમસાગરમાં મગ્ન થયો. યાદવો અને પાંડવોએ પૂજેલો અનાધૃષ્ટિ કૃષ્ણની પાસે આવ્યો. પછી કૃષ્ણની આજ્ઞાથી સર્વે વીર પોતપોતાની છાવણીમાં ગયા. અહીં જરાસંધે વિચાર કરીને તરત જ સેનાપતિના પદ ઉપર મહા બળવાન શિશુપાળનો અભિષેક કર્યો.

પ્રાતઃકાળે યાદવો કૃષ્ણની આજ્ઞાથી ગરૂડબૃહ રચીને પૂર્વવત્ સમરભૂમિમાં આવ્યા; તે બખર જાણી શિશુપાળે પણ ચક્રબૃહ રચ્યું. રાજા જરાસંધ રણભૂમિમાં આવ્યો. જરાસંધના પૂછવાથી હંસક મંત્રી શત્રુઓના સૈનિકોને આંગળીથી બતાવી નામ લઈ લઈને ઓળખાવવા લાગ્યો—“આ કાળા અશ્વવાળા રથથી અને ધ્વજમાં ગજેન્દ્રના ચિહ્નથી રહેલો અનાધૃષ્ટ છે, આ નીલવર્ણી અશ્વના રથવાળો પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિર છે, આ પ્રવેત અશ્વના રથવાળો અર્જુન છે, નીલ કમળ જેવા વર્ણવાળા અશ્વના રથવાળો આ વૃકોદર (ભીમસેન) છે, આ સુવર્ણ-વર્ણી અશ્વવાળા અને સિંહની ધ્વજવાળા સમુદ્ર વિજય છે, આ શુકલવર્ણી અશ્વના રથવાળા અને વૃષભના ચિહ્નયુક્ત ધ્વજવાળા અરિષ્ટનેમિ છે, આ કાખરા વર્ણના અશ્વના રથવાળો અને કદલીના ચિહ્નવાળો અકૂર છે, આ તિત્તિરવર્ણી ઘોડાવાળો સત્યકિ છે, આ કુમુદ જેવા વર્ણવાળા અશ્વવાળો મહાનેમિકુમાર છે, આ સુડાની ચાંચ જેવા છે, અશ્વવાળો ઉચ્ચસેન છે, સુવર્ણવર્ણી અશ્વવાળો અને મૃગધ્વજના ચિહ્નવાળો રાજકુમાર છે, આ કાંબોજ દેશના અશ્વવાળો લક્ષ્મણરામનો પુત્ર સિંહલ છે, કપિલ તથા રક્ત અશ્વવાળો અને ધ્વજમાં શિશુમારના ચિહ્નવાળો આ મેરૂ છે, આ પદ્મ જેવા ઘોડાવાળો પદ્મરથ રાજા છે, આ પારેવા જેવા વર્ણના અશ્વવાળો પુષ્કરધ્વજ સારણ છે, આ પંચપુડ્ઝ ઘોડાવાળો અને કુંભની ધ્વજ-વાળો વિદુરથ છે, સૈન્યની મધ્યમાં રહેલા પ્રવેત અશ્વવાળા અને ગરૂડના ચિહ્નયુક્ત ધ્વજવાળા આ કૃષ્ણ છે, તે બગલીઓવડે આકાશમાં વર્ષાકાળનો મેઘ શોભે તેવા શોભે છે. તેની દક્ષિણ બાજુએ અશ્વિતવર્ણી ઘોડાવાળા અને તાલની ધ્વજવાળા રોહિણીના પુત્ર રામ છે, કે જે જંગમ કૈલાશ જેવા શોભે છે. તે સિવાય આ બીજા ઘણા યાદવો વિવિધ અશ્વ, રથ અને ધ્વજવાળા તેમજ મહારથી છે કે જેઓનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે.”

આ પ્રમાણે હંસક મંત્રીનાં વચન સાંભળી જરાસંધે ક્રોધથી ધનુષ્યનું આસ્ફાલન કર્યું અને વેગથી પોતાનો રથ રામ કૃષ્ણની સામે ચલાવ્યો. તે વખતે જરાસંધનો યુવરાજ પુત્ર યવન ક્રોધ કરી વસુદેવના પુત્ર અકૂર વિગેરેને હણવા માટે તેની ઉપર દોડી આવ્યો. સિંહોની સાથે અષ્ટાપદની જેમ તે મહાબાહુ યવનને તેમની સાથે સંહારકારી લયકર યુદ્ધ થયું. રામના અનુજ લાઈ સારણે અદ્વૈત બળથી વર્ષાના મેઘની જેમ વિચિત્ર બાણો વર્ષાવીને તેને રૂંધી લીધો. જાણે મલયગિરિ હોય તેવા મલય નામના હાથીવડે તે યવને ઘોડા સહિત સારણનો રથ ભાંગી નાંખ્યો. પછી જ્યારે તે હાથી વાંકો વળીને સારણ ઉપર દંતપ્રહાર કરવા આવ્યો તે વખતે સારણે પવને હલાવેલાં વૃક્ષના ફળની જેમ યવનના મસ્તકને ખડ્ગથી છેદી નાખ્યું. અને તે હાથી જીડીને સામે આવવા લાગ્યો, એટલે તેના દાંત ને સૂંઢ છેદી નાખ્યા. તે જોઈ વર્ષાઋતુમાં મયૂરવૃંદની જેમ કૃષ્ણનું સૈન્ય નાચવા લાગ્યું. પોતાના પુત્રનો વધ જોઈ જરાસંધ ક્રોધ પામ્યો, એટલે મૃગલાઓને કેશરી હણે તેમ તે યાદવોને હણવા માટે ધનુષ્ય લઈને પ્રવર્ત્યો. આનંદ, શત્રુદમન, નંદન, શ્રીધ્વજ, ધ્રુવ, દેવાનંદ, આરુદ્ધ, પીઠ, હરિષેણ

અને નરદેવ એ બળરામના દશ પુત્રો રણના મુખભાગે રહ્યા હતા, તેમને યજ્ઞમાં બકરાની જેમ જરાસંધે મારી નાખ્યા. તે કુમારોનો વધ જોઈ કૃષ્ણની સેના પલાયન થઈ ગઈ, એટલે ગાયોના સમૂહની પાછળ વ્યાધની જેમ જરાસંધ તે સેનાની પાછળ આવ્યો. તે વખતે તેના સેનાપતિ શિશુપાળે કૃષ્ણને હસતાં હસતાં કહ્યું કે ‘અરે કૃષ્ણ ? આ કાંઈ ગોકુળ નથી, આ તો ક્ષત્રિયોનું રણ છે.’ કૃષ્ણે કહ્યું, ‘રાજન્ ! હમણાં તું આવ્યો જા, પછી આવજે. હમણાં હું રૂક્મિના પુત્ર સાથે યુદ્ધ કરું છું, માટે તારી માતા ને મારી માશી ચિરકાળ રૂદન કરે નહીં.’ મર્મવેધી બાણ જેવાં આ કૃષ્ણનાં વચનથી વિંધાયેલા શિશુપાળે ધનુષ્યનું આસ્થાલન કરીને તીક્ષ્ણ બાણો છોડ્યાં, જેથી કૃષ્ણે બાણવડે શિશુપાળનાં ધનુષ્ય, કવચ અને રથ છેદી નાખ્યાં; એટલે ઉછળતા અગ્નિની પેઠે તે ખડ્ગ ખેંચીને કૃષ્ણની સામે દોડ્યો, તેથી જેમ તેમ ખડખડતા એ દુર્મતિ શિશુપાળનાં ખડ્ગ, મુકુટ અને મસ્તક હરિએ અનુક્રમે છેદી નાખ્યાં.

શિશુપાળના વધથી જરાસંધ ઘણો ક્રોધ પામ્યો અને ચમરાજના જેવો ભયંકર થઈ અનેક પુત્રો અને રાજાઓને સાથે લઈ રણભૂમિમાં દોડી આવ્યો, અને બોલ્યો કે ‘અરે યાદવો ! વૃથા શા મટે મરે છો ? માત્ર તે ગોપાળ રામ કૃષ્ણને સોંપી દ્યો. અદ્યાપિ તમારે કાંઈ હાનિ થઈ નથી.’ આવાં વચન સાંભળી યાદવો દંડથી તાડન થયેલા સર્પની જેમ ઘણા ગુસ્સે થયા અને વિવિધ આયુધોને વર્ષાવત તેની સામે દોડી આવ્યા. જરાસંધ એક છતાં અનેક હોય તેવો થઈ ઘોર બાણોથી મૃગલાને વ્યાધની જેમ યાદવોને વિંધવા લાગ્યો. જ્યારે જરાસંધે યુદ્ધ કરવા માંડ્યું ત્યારે કોઈ પણ પેદળ, રથી, સ્વારો કે ગજારોડકો તેની સામે ટકી શક્યા નહીં, પવને ઉડાડેલા રૂની જેમ યાદવોનું બધું સૈન્ય જરાસંધના બાણોથી દુઃખી થઈ દશે દિશામાં નાસી ગયું. ક્ષણવારમાં જરાસંધે યાદવોના સૈન્યરૂપ મહા સરોવરને કાસર જેવું કરી દીધું, અને યાદવો તેની આજુબાજુએ ફર રહ્યા છતાં દાદુરપણાને પ્રાપ્ત થયા.

જરાસંધના અઠ્ઠાવીશ પુત્રો દષ્ટિવિષ સર્પની જેમ શસ્ત્રરૂપ વિષવાળા રામને ઉપદ્રવ કરવા લાગ્યા, અને તેના બીજા ઓગણોતરે પુત્રો કૃષ્ણને મારવાની ઈચ્છાએ દાનવોની જેમ તેને રૂંધીને તેની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. તેમની સાથે રામકૃષ્ણને એવું ઘોર યુદ્ધ જન્મ્યું કે જેમાં પરસ્પર અસ્ત્રના છેદથી આકાશમાં બેસુમાર તણખાની વૃષ્ટિ થવા લાગી. અનુક્રમે રામે જરાસંધના અઠ્ઠાવીશ પુત્રોને હણથી ખેંચીને મુશળવડે ચોખ્ખાની જેમ પીસી નાખ્યા, અર્થાત્ મરણ પમાડ્યા. એટલે ‘આ ગોપ ઉપેક્ષા કરવાથી અદ્યાપિ મારા પુત્રોને હણ્યા કરે છે’ એમ બોલી જરાસંધે વજ્ર જેવી ગદાનો રામની ઉપર પ્રહાર કર્યો; તે ગદાના ઘાતથી રામે રૂધિરનું વમન કર્યું, તેથી યાદવોના બધા સૈન્યમાં મોટો હાહાકાર થઈ ગયો. ફરીવાર જ્યારે રામ ઉપર પ્રહાર કરવાને જરાસંધ આવ્યો તે વખતે પ્રવેત વાહનવાળો કનિષ્ઠકુંતીપુત્ર અર્જુન વચમાં પડ્યા. રામની વિધુરતા જોઈ કૃષ્ણને ક્રોધ ચઢ્યો. તેથી તેણે તરકાળ હોઠ કંપાવતા સતા પોતાની આગળ રહેલા જરાસંધના ઓગણોતરે પુત્રોને મારી નાખ્યા. પછી ‘આ રામ તો મારી ગદાના પ્રહારથી મરી જ જશે. અને આ અર્જુનને મારવાથી શું થવાનું છે, તેથી કૃષ્ણને જ મારું.’ આવો વિચાર કરી જરાસંધ કૃષ્ણની ઉપર દોડી આવ્યો. તે વખતે ‘હવે કૃષ્ણ મરાયા’ એવો સર્વત્ર ધ્વનિ પ્રસરી ગયો. તે સાંભળી માતલિ સારથિએ અરિષ્ટનેમિ પ્રત્યે કહ્યું; હે સ્વામિન્ ! અઘટાપદની આગળ હાથીનાં બચ્ચાંની જેમ ત્રિભુવનપતિ એવા તમારી પાસે આ જરાસંધ કોણ માત્ર છે ? પણ તમે જો આ જરાસંધની ઉપેક્ષા કરશો તો તે આ પૃથ્વીને યાદવ વગરની કરી દેશે, માટે હે જગન્નાથ ! તમારી લેશમાત્ર લીલા તો

ખતાવો. જો કે તમે જન્મથીજ સાવધકર્મથી વિમુખ છો, તથાપિ શત્રુઓથી આક્રમણ કરાતું તમારું કુળ અત્યારે આપને ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય નથી.” આ પ્રમાણે માતલિ સારથિના કહેવાથી શ્રીનેમિનાથે કોપ વગર હાથમાં પૌરંદર નામનો શંખ લઈ મેઘગર્જનાને પણ ઉદ્ભવન કરે તેવો નાદ કયો. ભૂમિ તથા અંતરીક્ષને પૂરી દે તેવા તેના મોટા ધ્વનિથી શત્રુઓ ક્ષોભ પામી ગયા અને યાદવોનું સૈન્ય સ્વસ્થ થઈને યુદ્ધ કરવાને સમર્થ થયું. પછી નેમિનાથની આજ્ઞાથી માતલિ સારથિએ ઉંઝાડીઆની જેમ સાગરના આવર્ત જેવો પોતાનો રથ રણભૂમિમાં ભમાડવા માંડ્યો. તે વખતે પ્રભુ નવીન મેઘની જેમ ઇંદ્રધનુષ્યનું આકર્ષણ કરીને શત્રુઓને ત્રાસ કરતા સતા બાણવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. તે બાણવૃષ્ટિવડે કોઈની ધ્વજા છેદી, કોઈનાં ધનુષ્ય કાપ્યાં, કોઈના રથ ભાંગ્યા અને કોઈના મુકુટ તોડી પાડ્યા. તે વખતે સામે પ્રહાર કરવાની વાત તો દૂર રહી પણ કલ્પાંતકાળના સૂર્ય જેવા જણાતા એ પ્રભુ સામું જોવાને પણ શત્રુના સુભટો-માંથી કોઈપણ સમર્થ થયા નહીં. પ્રભુએ એકલાએજ એક લાખ મુકુટધારી રાજાઓને ભસ કરી દીધા, કેમકે ઉછળેલા મહાસમુદ્રની આગળ પર્વતો કોણ માત્ર છે ? આ પ્રમાણે પરાક્રમ ખતાવ્યા છતાં પણ ‘પ્રતિવાસુદેવ વાસુદેવનેજ વધ્ય છે’ એવી મર્યાદા હોવાથી એ ગ્રૈવોકચ-મદ્ભ પ્રભુએ જરાસંધને હણ્યો નહીં. શ્રીનેમિપ્રભુ રથને ભમાવતા સતા શત્રુઓના સૈનિકોને રોકીને ઊભા રહ્યા, એટલે તેટલા વખતમાં યાદવ વીરો ઉત્સાહ પ્રાપ્ત કરીને ફરીવાર યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. આ વખતે સિંહો જેમ મૃગલાને મારે તેમ પાંડવોએ પૂર્વના વૈરથી અવશેષ રહેલા કૌરવોને મારવા માંડ્યા, એટલામાં તો બગદેવે પણ સ્વસ્થ થઈ લાંગસ ઊંચું કરી તેનાવડે યુદ્ધ કરીને અનેક શત્રુઓને મારી નાંખ્યા.

અહીં જરાસંધે કૃષ્ણને કહ્યું ‘અરે કપટી ! તું આટલી વાર શૃંગાલની જેમ માયાથીજ જીવ્યો છે. તેં માયાથી કંસને માર્યો અને માયાથીજ કાળકુમારને પણ માર્યો છે. તું અસ્ત્રવિદ્યા શિખ યોજ નથી તેથી, સંગ્રામ કરતો નથી, પણ અરે કપટી ! આજે હું તારા પ્રાણ સાથેજ એ માયનો અંત લાવીશ, અને મારી પુત્રી જીવચશાની પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરીશ.’ કૃષ્ણ હસીને બોલ્યા ‘અરે રાજા ! તું આમ ગર્વના વચન શા માટે બોલે છે ? જો કે હું તો તેવો અશિક્ષિત છું, પણ તું તો તારી જે અસ્ત્રશિક્ષા છે તે ખતાવી આપ. હું કિંચિત્ પણ મારી આત્મપ્રશંસા કરતો જ નથી, પણ એટલું તો કહું છું કે તારી દુહિતાની અગ્નિપ્રવેશરૂપ પ્રતિજ્ઞા છે, તેને હું પૂરી કરીશ.’ આવાં કૃષ્ણનાં વચન સાંભળી જરાસંધે ક્રોધથી બાણો મૂકવા માંડ્યાં, એટલે અધિકારને સૂર્યની જેમ કૃષ્ણે તેને છેદવા માંડ્યાં. બંને મહારથીઓ અધાપદની જેમ ક્રોધ કરી ધનુષ્યના ધ્વનિથી ફિશાઓને ગભવતા યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. તેઓના રણમર્દનથી જળરાશિ સમુદ્રો પણ ક્ષોભ પામ્યા, આકાશમાં રહેલા ખેચરો ત્રાસ પામ્યા અને પર્વતો કંપાયમાન થયા. તેમના પર્વત જેવા દૃઢ સ્થના ગમનાગમનને નહીં સહન કરતી પૃથ્વીએ ક્ષણમાં પોતાનું સર્વ સહપણ છોડી દીધું. વિષ્ણુએ જરાસંધનાં દેવતાઈ બાણોને દેવતાઈ બાણોથી અને લોહાસોને લોહાસોથી લીલામાત્રમાં છેદી નાખવા માંડ્યાં. જ્યારે સર્વ અસ્ત્રો નિષ્ફળ થયાં ત્યારે ક્રોધે ભરેલા જરાસંધે વિલખા થઈને બીજા અસ્ત્રોથી દુર્વાર એવા ચક્રનું સ્મરણ કર્યું. તત્કાળ ચક્ર આવીને હાજર થયું એટલે જ્યની તૃણાવાળા કોપાંધ માગધપતિએ તેને આકાશમાં ભમાવીને કૃષ્ણની ઉપર મૂક્યું. જ્યારે ચક્ર વિષ્ણુ તરફ ચાલ્યું ત્યારે આકાશમાં રહેલા ખેચરો પણ ક્ષોભ પામ્યા અને કૃષ્ણનું સર્વ સૈન્ય દીનતાયુક્ત ક્ષોભ પામી ગયું. તેને સ્ખલિત કરવા માટે કૃષ્ણે રામેપાંચ પાંડવો એ બંને બીજા અનેક મહારથીઓએ એને પોતપોતાનાં અસ્ત્રો ફેંક્યા, પરંતુ વૃક્ષોથી સાચું આવતું નહીનું પર સ્થળાપ નહિ તેમ તેઢાથી અસ્ખલિત થયેલું એ ચક્ર

આવીને કૃષ્ણના વક્ષઃસ્થળમાં તુંબના ભાગથી વાગ્યું. પછી તે ચક્રે કૃષ્ણની પાસેજ જીભું રહ્યું, એટલે તેને કૃષ્ણે પોતાના ઉદત પ્રતાપની જેમ હાથમાં લીધું. તે સમયે ‘આ નવમા વાસુદેવ ઉત્પન્ન થયા’ એમ આઘોષણ કરતા દેવતાઓએ આકાશમાંથી કૃષ્ણની ઉપર સુગંધી જળ પુષ્પની વૃષ્ટિ કરી. કૃષ્ણે દયા લાવી જરાસંધને કહ્યું, ‘અરે મૂર્ખ ! શું આ પણ મારી માયા છે ? પરંતુ હજુ પણ તું જીવતો ઘેર જા, મારી આસા માન. હવે પછી તારા હર્વિષાકને છોડી તારી સંપત્તિસુખ ભોગવ અને જીર્ણ (વૃદ્ધ) થયાં છતાં પણ જીવતો રહે.’ જરાસંધે કહ્યું ‘અરે કૃષ્ણ ! એ ચક્રે મેં ઘણીવાર લાલિત કર્યું છે તેથી મારી પાસે એ એક ઉંખાડીઆ જેવું છે, માટે તે ચક્રને મૂકવું હોય તો ખુશીથી મૂક.’ પછી કૃષ્ણે જરાસંધ ઉપર એ ચક્ર છોડ્યું. મહાત્માઓને ધીમનાં શસ્ત્રો પણ પોતાનાં શસ્ત્રો થઈ પડે છે.” તે ચક્રે આવીને જરાસંધનું મસ્તક પૃથ્વીપર પાડી નાખ્યું. જરાસંધ મૃત્યુ પામીને ચોથી નરકે ગયો, અને દેવતાઓએ જીએ સ્વરે જયનાદ કરી કૃષ્ણની ઉપર કલ્પવૃક્ષનાં પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરી.

॥ इत्याचार्यश्रीहेमचंद्रविरचिते त्रिषष्टिशलाकापुस्तके
महाकाव्येऽष्टमे पर्वणि शंबग्रधुम्नविवाहजरासंधवध
कीर्तनो नाम सप्तमः सर्गः ॥

સર્ગ ૮ મો,

સાગરચંદ્રનું ઉપાખ્યાન, ઉપાહરણ અને બાણાસુરનો વધ.

જરાસંધના મરણ પામ્યા પછી શ્રી નેમિનાથે જે કૃષ્ણના શત્રુરાજ્યોને નિરોધમાં રાખ્યા હતા તેમને છુટા કર્યો. તેઓ નેમિનાથ પાસે આવી નમસ્કાર કરી અંજલિ બોડીને બોલ્યા—“હિ પ્રભુ ! તમોએ જરાસંધને અને અમોને ત્યારથીજ જીતી લીધા છે, કે જ્યારથી તમે ત્રણ જગતના પ્રભુ ચાંદવકુળમાં અવતર્યા છો. એકલા વાસુદેવ પ્રતિવાસુદેવને હણેજ તેમાં સંશય નથી, તો પછી હે નાથ ! તમે જેના બંધુ કે સહાયકારી હો તેની તો વાતજ શી કરવી ? જરાસંધે અને અમોએ આગળથી જ બાણ્યું હતું કે આપણે એવું અકર્તવ્ય કાર્ય આદર્યું છે કે જેને પરિણામે આપણને હાનિજ થવાની છે; પરંતુ એવી લવિતવ્યતા હોવાથી તેમ બન્યું છે. આજે અમે તમારે શરણે આવ્યા છીએ, તો અમારા બધાનું કલ્યાણ થાઓ. અમે તો તમારી સમક્ષ કહીએ છીએ, નહીં તો તમને નમનારનું તો સ્વતઃ કલ્યાણ થાયજ છે.” આ પ્રમાણે કહીને ઊભા રહેલા તે રાજ્યોને સાથે લઈને શ્રી નેમિ કૃષ્ણની પાસે આવ્યા. કૃષ્ણે રથમાંથી ઉતરીને નેમિકુમારને દઢ આલિંગન કર્યું. પછી નેમિનાથનાં વચનથી અને સમુદ્ર-વિજયની આજ્ઞાથી કૃષ્ણે તે રાજ્યોનો અને જરાસંધના પુત્ર સહદેવનો સત્કાર કર્યો, અને મગધ દેશનો ચોથો ભાગ આપી સહદેવને તેના પિતાના રાજ્ય ઉપર બાણે પોતાનો કીર્તિસ્તંભ હોય તેમ આરોપિત કર્યો. સમુદ્રવિજયના પુત્ર મહાનેમિને શૌર્યપુરમાં અને હિરણ્યનાભના પુત્ર રૂક્મનાભને કોશલદેશમાં સ્થાપિત કર્યો. તેમજ રાજ્યને નહીં ઘડણું કરવા ઇચ્છતા ઉચ્ચસેનના ધર નામના પુત્રને મથુરાનું રાજ્ય આપ્યું. એ સમયે સૂર્ય પશ્ચિમસમુદ્રમાં નિમગ્ન થયો, તે કાળે શ્રી નેમિનાથે વિદાય કરેલો માતલિ સારથિ દેવલોકમાં ગયો. કૃષ્ણ અને તેની આજ્ઞાથી બીજા સર્વ રાજ્યો પોતપોતાની જાગણીમાં ગયા. હવે સમુદ્રવિજય રાજ વસુદેવના આગમનની રાહ બોવા લાગ્યા.

બીજે દિવસે સમુદ્રવિજય અને કૃષ્ણ વાસુદેવની પાસે ત્રણ સ્થવિર ખેચરીઓ આવીને આ પ્રમાણે કહેવા લાગી કે “પ્રભુમ્મ અને શાંબ સહિત વસુદેવ ખેચરોની સાથે થોડા વખતમાં અહીં આવે છે, પણ તેમનું જે ચમત્કારી ચરિત્ર ત્યાં બન્યું છે તે સાંભળો. વસુદેવ બે પૌત્રોની સાથે ખેચરો સહિત જેવા અહીંથી નીકળ્યા, તેવાજ વૈતાલચગિરિ ઉપર ગયા, અને ત્યાં શત્રુ ખેચરોની સાથે તેમને મોટું યુદ્ધ થયું. નીલકંઠ અને અંગારક વિગેરે ખેચરો જે પૂર્વના વૈરી હતા તેઓ એકઠા મળી મળીને વસુદેવની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. ગર્હ કાલે તજીકના દેવતાઓએ આવીને કહ્યું કે ‘કૃષ્ણના યુદ્ધનો અંત આવ્યો, જરાસંધ મરાયો અને કૃષ્ણ વાસુદેવનો જય થયો.’ તે સાંભળી સર્વ ખેચરોએ રણ છોડી દઈને રાજા મંદારવેગને તે વાત જણાવી, એટલે તેણે તેમને આજ્ઞા કરી કે ‘હિ ખેચરો ! તમે સર્વ ઉત્તમ ભેટ લઈ લઈને આવો, એટલે આપણે વસુદેવદ્વારા કૃષ્ણને શરણે જઈએ.’ આ પ્રમાણે કહી તે ખેચરપતિ ત્રિપથર્ષભ રાજા વસુદેવની પાસે ગયો, અને તેમને પોતાની બહેન આપી અને પ્રભુમ્મને પોતાની પુત્રી આપી, રાજા દેવર્ષભ અને વાયુપથે ઘણા હર્ષથી પોતાની બે પુત્રીઓ શાંબકુમારને

આપી. હવે તે વિદ્યાધરના રાજાઓ વસુદેવની સાથે હમણાંજ અહીં આવે છે, અને તે ખબર કહેવાને માટે અમોને અગાઉથી મોકલેલ છે.”

આ પ્રમાણે તેઓ કહેતી હતી, તેવામાં વસુદેવ પ્રવ્રુમ્ન અને શાંખ સહિત સર્વ જેચર રાજાઓની સાથે ત્યાં આવ્યા અને સર્વનાં નેત્રને ઉત્સવરૂપ થયા. જેચરોએ વસુધારા જેવાં સુવર્ણો, રત્નો, વિવિધ જાતનાં વાહનો, અશ્વો અને હાથી વિગેરે આપી કૃષ્ણની પૂજા કરી. કૃષ્ણે જયસેન વિગેરેની પ્રેતક્રિયા કરી અને સહદેવે જરાસંધ વિગેરેની પ્રેતક્રિયા કરી. પછી જીવચંદ્રાએ પોતાના પતિનો અને પિતાના કુળનો સંહાર થયેલો જોઈ અગ્નિમાં પ્રવેશ કરીને પોતાના જીવિતને છોડી દીધું. તે વખતે યાદવો આનંદથી કુદવા લાગ્યા, તેથી કૃષ્ણે તે સિનપટ્ટી ગામને સ્થાને આનંદપુર નામે એક ગામ વસાવ્યું.

પછી કૃષ્ણ ઘણા જેચરો અને ભૂચરોને સાથે લઈ છ માસમાં ભરતાર્ધ સાધી મગધ દેશમાં આવ્યા, ત્યાં એક યોજન ઊંચી અને એક યોજનના વિસ્તારવાળી, ભરતાર્ધવાસી દેવીઓ અને દેવતાઓએ અધિકૃત કોટિશિલા નામે એક શિલા હતી, તેને કૃષ્ણે પોતાના ડાબા હાથવડે પૃથ્વીથી ચાર આંગળ ઊંચી કરી. એ શિલાને પહેલા વાસુદેવે ભુજના અગ્રભાગ સુધી ઊંચી કરેલી, બીજાએ મસ્તક સુધી, ત્રીજાએ કંઠ સુધી, ચોથાએ ઉરઃસ્થળ સુધી, પાંચમાએ હૃદય સુધી, છઠ્ઠાએ કટી સુધી, સાતમાએ સાથળ સુધી, આઠમાએ જાંતુ સુધી અને આ નવમા કૃષ્ણ વાસુદેવે પૃથ્વીથી ચાર આંગળ ઊંચી ધારણ કરી, કારણ કે અવસર્પિણીના નિયમ પ્રમાણે વાસુદેવોનું બળ પણ ઓછું થતું જાય છે.

પછી કૃષ્ણ દ્વારકામાં આવ્યા. ત્યાં સોળ હજાર રાજાઓએ અને દેવતાઓએ અર્ધચક્રી-પણાનો તેને અભિષેક કર્યો. ત્યારપછી કૃષ્ણે પાંડવોને કુરૂદેશ તરફ અને બીજા ભૂચરો તથા જેચરોને પોતપોતાનાં સ્થાન તરફ વિદાય કર્યા. સમુદ્રવિજય વિગેરે દશ બળવાન દશાહો, બળદેવાદિક પાંચ મહાવીરો, ઉચ્ચસેન પ્રમુખ સોળ હજાર રાજાઓ, પ્રવ્રુમ્ન વિગેરે સાડાત્રણ કરોડ કુમારો, શાંખાદિક સાઠ હજાર દુર્જાત કુમારો, વીરસેન પ્રમુખ એકવીસ હજાર વીરો, મહાસેન પ્રભૃતિ મહા બળવાન છપ્પન હજાર તળવગો અને તે સિવાય ઇલ્ય, શ્રેષ્ઠી, સાર્થપતિ વિગેરે હજારો પુરૂષો મસ્તકપર અંજલિ જોડીને કૃષ્ણની સેવા કરવા લાગ્યા. અન્યઠા સોળ હજાર રાજાઓએ આવીને ભક્તિથી અનેક રત્નો અને બે બે કન્યાઓ કૃષ્ણ વાસુદેવને અર્પણ કરી. તેમાંથી સોળ હજાર કન્યા કૃષ્ણ પરણ્યા, આઠ હજાર કન્યા બળરામ પરણ્યા અને આઠ હજાર કન્યાઓ તેમના કુમારો પરણ્યા. પછી કૃષ્ણ, રામ અને બીજા કુમારો ક્રીડાધાન તથા ક્રીડાપર્વત વિગેરેમાં રમ્ય રમણીઓથી વીંટાઈને સ્વચ્છંદે વિહાર કરવા લાગ્યા.

એક વખતે તેઓને ક્રીડા કરતા જોઈ શ્રી નેમિનાથ પ્રત્યે રાજા સમુદ્રવિજય અને શિવા-દેવી પ્રેમભરેલી વાણીવડે કહેવા લાગ્યાં કે ‘હિ પુત્ર ! તમને જોતાં અમોને સદા નેત્રોત્સવ થાય છે, તેને કોઈ યોગ્ય વધૂતું પાણિચ્છંદણ કરીને વૃદ્ધિ પમાડો.’ આવાં માતાપિતાનાં વચન સાંભળીને જન્મથીજ સંસારપર વિરક્ત અને ત્રણ જ્ઞાનને ધરનાર શ્રી નેમિપ્રભુ બોલ્યા- “પિતાજી ! હું કોઈ ઠેકાણે યોગ્ય સ્ત્રી જોતો નથી, કારણ કે આ સ્ત્રીઓ તો નિરંતર દુઃખમાં પાડનારીજ થાય છે, તેથી મારે એવી સ્ત્રીની જરૂર નથી. જ્યારે મને અનુપમ સ્ત્રી મળશે ત્યારે પ્રાણિચ્છંદણ કરીશ.” આ પ્રમાણે શ્રી નેમીશ્વરકુમારે ગંભીર વાણીથી પોતાનાં સરલ પ્રકૃતિવાળાં માતાપિતાને વિવાહના ઉપક્રમ સંબંધી આગ્રહથી નિવાર્યા.

ઉત્તરેન રાજની રાણી ધારિણીને યોગ્ય સમયે રાજમતી નામે એક પુત્રી થઈ, તે અદ્વૈત રૂપ લાવણ્ય સહિત અનુક્રમે વૃદ્ધિ પામવા લાગી. અહીં દારકામાં ધનસેન નામે એક ગૃહસ્થ રહેતો હતો. તેણે ઉત્તરેનના પુત્ર નલ:સેનને પોતાની કમલામેલા નામની પુત્રી આપી. એક વખતે નારદ ફરતા ફરતા નલ:સેનને ઘેર આવ્યા. તે વખતે નલ:સેનનું ચિત્ત વિવાહ-કાર્યમાં વ્યગ્ર હતું, તેથી તેણે નારદની પૂજા કરી નહીં; તેથી ક્રોધ પામીને નારદ તેને અનર્થ કરવાને માટે સમતા પુત્ર નિષધનો પુત્ર સાગરચંદ્ર કે જે શાંખ વિગેરેને અતિ પ્રિય હતો, તેની પાસે આવ્યા. નારદને આવતા જોઈ તેણે સામા જાણા થઈ સત્કાર કરીને પૂછ્યું કે-‘દેવર્ષે ! તમે સર્વત્ર ભગ્ન્યા કરો છો, તો કાંઈ પણ આશ્ચર્ય કોઈ સ્થાનકે જોયું હોય તો કહો; કેમકે તમે આશ્ચર્ય જોવામાં જ પ્રીતિવાળા છો.’ નારદ બોલ્યા-‘આ જગતમાં આશ્ચર્ય-રૂપ કમલામેલા નામે એક ધનસેનની કન્યા મારા જોવામાં આવી છે, પણ તેણે તે કન્યા હમણાં જ નલ:સેનને આપી દીધી છે.’ આ પ્રમાણે કહી નારદ ઉડીને બીજે આવ્યા ગયા, પરંતુ તે સાંભળીને સાગરચંદ્ર તેમાં રક્ત થઈ ગયો, તેથી પીત્તથી ઉન્મત્ત થયેલો જેમ બધે સુવર્ણ બુદ્ધિ તેમ તે સાગરચંદ્ર તેનું જ ધ્યાન ધરી તેને જ જોવા લાગ્યો. પછી નારદ કમલામેલાને ઘેર ગયા. તે રાજકુમારીએ આશ્ચર્ય પૂછ્યું, એટલે કૂટ બુદ્ધિવાળા નારદે કહ્યું કે ‘આ જગતમાં બે આશ્ચર્ય જોયાં છે, એક તો રૂપ સંપત્તિમાં શ્રેષ્ઠ કુમાર સાગરચંદ્ર અને બીજો કુરૂપીમાં શ્રેષ્ઠ કુમાર નલ:સેન.’ આ પ્રમાણે સાંભળી કમલામેલા નલ:સેનને છોડી સાગરચંદ્રમાં આસક્ત થઈ. પછી નારદે સાગરચંદ્ર પાસે જઈને તેનો રાગ જણાવ્યો. સાગરચંદ્ર કમલામેલાના વિરહ-રૂપ સાગરમાં પડી ગયો છે એમ જાણી તેની માતા અને બીજા કુમારો પણ વિધુર થઈ ગયા. તેવામાં શાંખ ત્યાં આવ્યો. તેણે એવી રીતે સાગરચંદ્રને બેઠેલો જોઈ પછવાડે જઈને તેની આંખોને બે હાથવડે ઢાંકી દીધી. સાગર બોલ્યો કે-‘શું અહીં કમલામેલા આવી છે?’ ત્યારે શાંખ બોલ્યો-‘અરે હું કમલામેલક? આવ્યો છું.’ સાગરચંદ્રે કહ્યું ‘ત્યારે બરોબર છે, તમે જ મને કમલામેલાનો મેળાપ કરાવી આપશો, જેથી હવે મારે બીજો ઉપાય ચિંતવવાની જરૂર નથી.’ આ પ્રમાણેનાં તેનાં વચનને શાંખે સ્વીકાર્યું નહીં, તેથી સર્વ કુમારોની સાથે તેને ઘણો મહિરા પાઈ છળ કરીને સાગરચંદ્રે કળુલ કરાવી લીધું. જ્યારે મદાવસ્થા બીજકુલ ચાલી ગઈ ત્યારે શાંખે વિચાર્યું કે ‘મેં આ હુકર કાર્ય સ્વીકાર્યું છે, પણ હવે તેનો નિર્વાહ કરવો જોઈએ.’ પછી પ્રશસ્તિ વિદ્યાનું સ્મરણ કરી બીજા કુમારોને સાથે લઈ નલ:સેનના વિવાહને દિવસે શાંખ ઉદ્યાનમાં આવ્યો. અને ત્યાંસુધી કમલામેલાના ઘર સુધી સુરંગ કરાવી આસક્ત થયેલી કમલામેલાને તેના ઘરમાંથી ઉદ્યાનમાં ઉપાડી લાવી સાગરચંદ્ર સાથે વિધિપૂર્વક પરણાવી દીધી. જ્યારે તે કન્યાને ઘરમાં દીડી નહીં ત્યારે આમતેમ તેની શોધ કરતા ધનસેનના માણસો ઉદ્યાનમાં આવ્યા. ત્યાં જોઝોએ ખેચરનાં રૂપ લીધાં છે એવા યાદવોની વચમાં રહેલી કમલામેલાને તેમણે જોઈ, તેથી તેઓએ તે વાત કૃષ્ણને જણાવી. કૃષ્ણ ક્રોધ કરીને તે કન્યાને હરનારાઓની પાસે આવ્યા અને તેમને મારવાની ઇચ્છાથી તેમની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા, કારણ કે તે કોઈના અન્યાયને સહન કરી શકતા નહોતા. પછી શાંખ પોતાનું મૂળ રૂપ પ્રગટ કરી કમલામેલા સહિત સાગરચંદ્રને લઈને કૃષ્ણના ચરણમાં પડ્યો. કૃષ્ણ વિલખા થઈને બોલ્યા-‘અરે તેં આ શું કયું ? આપણા આશ્રિત નલ:સેનને તેં કેમ છેતર્યો ?’ શાંખ કુમારે બધી વાત કહી બતાવી, એટલે કૃષ્ણે ‘હવે શો ઉપાય’ એમ કહી નલ:સેનને સમજાવ્યો, અને કમલામેલા

સાગરચન્દ્રને આપી. નભાસેન સાગરચન્દ્રના કાંઈપણ અપકાર કરવાને અસમર્થ હતો, તેથી ત્યારથી માંડીને તે હંમેશાં સાગરચન્દ્રનું છિદ્ર શોધવા લાગ્યો.

અહીં પ્રવ્રુમ્નને વૈદર્ભી નામની સ્ત્રીથી અનિરૂદ્ધ નામે પુત્ર થયો. અનુક્રમે યૌવનવયને પામ્યો, તે વખતે શુભનિવાસ નામના નગરમાં બાણ નામે એક ઉચ્ચ ખેતરપતિ હતો, તેને ઉષા નામે કન્યા હતી. તે રૂપવતી બાળાએ પોતાને યોગ્ય વર મળે તેવા હેતુથી દૈવ નિશ્ચય વડે ગૌરી નામની વિદ્યાનું આરાધન કર્યું. તે સંતુષ્ટ થઈને બોલી-‘વત્સે ! કૃષ્ણનો પૌત્ર અનિરૂદ્ધ જે ઈંદ્ર જેવો રૂપવંત ને બળવંત છે, તે તારો ભર્તા થશે.’ ગૌરી વિદ્યાના ત્રિય શંકર નામના દેવને બાણે સાધ્યો, તેથી તેણે પ્રસન્ન થઈને બાણને રણભૂમિમાં અજેય થવાનું વરદાન આપ્યું. તે વાત બાણીને ગૌરીએ શંકરને કહ્યું કે ‘તમે બાણને અજેય થવાનું વરદાન આપ્યું તે સાંભળી શંકરે કહ્યું નહિ, કારણ કે મેં તેની પુત્રી ઉષાને પ્રથમ એક વરદાન આપેલ છે.’ તે સાંભળી શંકરે બાણને કહ્યું કે ‘તું રણમાં અજેય થઈશ, પણ સ્ત્રીના કાર્યે સિવાય અજેય થઈશ.’ બાણ એટલાથી પણ પ્રસન્ન થયો.

ઉષા ઘણી સ્વરૂપવાન હતી, તેથી કયા કયા ખેતરોએ અને ભૂચરોએ તને માટે બાણ પાસે માગણીઓ ન કરી ? સર્વેએ કરી, પણ કોઈની માગણી બાણને રૂચી નહીં. અનુરાગી ઉષાએ ચિત્રલેખા નામની વિદ્યાધરીને મોકલીને અનિરૂદ્ધને મનની જેમ પોતાને વેર બોલાવ્યો. તેને ગાંધર્વવિવાહથી પરણીને લઈ જતી વખતે અનિરૂદ્ધ આકાશમાં રહીને બોલ્યો કે ‘હું અનિરૂદ્ધ ઉષાનું હરણ કરી જાઉં છું.’ તે સાંભળી બાણ ક્રોધ પામ્યો, તેથી શીકારી જેમ કુતરાઓથી સુવરને રૂંધે તેમ તેણે પોતાના બાણાવળી રીંચથી અનિરૂદ્ધને રૂંધી દીધો. તે વખતે ઉષાએ અનિરૂદ્ધને પાડસિદ્ધ વિદ્યાઓ આપી, તેથી પરાક્રમમાં વૃદ્ધિ પામેલા અનિરૂદ્ધે બાણની સાથે ચિરકાળ યુદ્ધ કર્યું. છેવટે બાણે નાગપાશથી પ્રવ્રુમ્નના પુત્રને હાથીના ખચ્ચાંની જેમ બાંધી લીધો. પ્રસૂતિ વિદ્યાએ તત્કાળ આ વૃત્તાંત કૃષ્ણને જણાવ્યો, એટલે કૃષ્ણ રામ, શાંખ અને પ્રવ્રુમ્ને લઈને ત્યાં આવ્યા. ગરૂડધ્વજ (કૃષ્ણ)નાં દર્શનમાત્રથી અનિરૂદ્ધના નાગપાશ તુટી ગયા. શંકરના વરદાનથી અને પોતાના બળથી ગર્વ પામેલા મહોન્મત્ત બાણે કૃષ્ણને કહ્યું કે ‘અરે, તું શું મારા બળને બાણતો નથી ? તેં હંમેશાં પારકી કન્યાઓનું હરણ કર્યું છે, તેથી તારા પુત્ર પૌત્રોને પણ તે ક્રમવાર પ્રાપ્ત થયેલું છે, પણ હવે હું તેનું રૂળ તમોને ખતાવું છું.’ કૃષ્ણે કહ્યું ‘અરે દુરાશય ! તારી આ વચનઉક્તિ શા કામની છે ? કારણકે કન્યા તો અવશ્ય ખીંજાને આપવાનીજ હોય છે, તો તેને વરવામાં શો દોષ છે ?’ કૃષ્ણનાં આવાં વચન સાંભળી અનેક ખેતરોથી વીંટાચેલો બાણ વિદ્યાધર ભ્રુકુટી ચડાવીને કૃષ્ણની ઉપર બાણો ફેંકવા લાગ્યો. બાણને છેદવામાં ચતુર એવા કૃષ્ણે તેનાં બાણોને વચમાંથીજ છેદી નાંખવા માંડ્યાં. એવી રીતે તે બંને વીરોને ઘણીવાર સુધી બાણાબાણી યુદ્ધ ચાલ્યું. છેવટે કૃષ્ણે તેને અસ્ત્રરહિત કરી કૃષ્ણે સર્પના ગરૂડ કરે તેમ તેના શરીરના કડકેકડકા કરી નાખીને તેને ચમદારે પહોંચાડી દીધો. પછી કૃષ્ણ ઉષા સહિત અનિરૂદ્ધને લઈ શાંખ, પ્રવ્રુમ્ન અને રામની સાથે હર્ષ પામતા પુનઃ દ્વારકામાં આવ્યા.

इत्याचार्यश्रीहेमचंद्रविरचिते त्रिपटिशलाकापुरुषचरिते

महाकाव्ये ऽष्टमे पर्वणि सागरचंद्रोपाख्यान—उपाहरण

—बाणवधवर्णनो नामाष्टमः सर्गः ॥

સર્ગ ૯ મો.

ભગવાન શ્રી અરિષ્ટનેમિની કૌમારકીડા, દીક્ષા અને કેવલજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ.

એકદા શ્રી નેમિકુમારે બીજા કુમારોની સાથે કીડા કરતાં ફરતા ફરતા કૃષ્ણ વાસુદેવની આયુધશાળામાં નિઃશંકપણે પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં સૂર્યના બિંબ જેવું પ્રકાશમાન સુદર્શન ચક્ર, સર્પરાજના શરીરની જેવાં ભયંકર શાડંગ ધનુષ્ય, કૌમુદકી ગદા અને ખડ્ગ તેમજ વાસુદેવના યશનો કેશ હોય તેવો અને યુદ્ધરૂપ નાટકના નાંદીવાદ્ય જેવો પંચજન્ય શંખ એ તમામ તેમના ભોવામાં આવ્યાં. અરિષ્ટનેમિએ કૌતુકથી શંખને લેવાની ઈચ્છા કરી, તે જોઈ એ અસ્ત્રગૃહની રક્ષા કરનાર ચારકૃષ્ણે પ્રણામ કરીને કહ્યું કે- ‘હે કુમાર ! જો કે તમે કૃષ્ણ વાસુદેવના બ્રાતા છો, વળી બળવાનૂ છો, તથાપિ આ શંખને લેવાને પણ તમે સમર્થ નથી, તો પૂરવાને તો ક્યાંથી સમર્થ થાઓ ? આ શંખને લેવાને અને પૂરવાને કૃષ્ણ વિના બીજો કોઈ સમર્થ નથી, માટે તમે તે લેવાનો વૃથા પ્રયાસ કરશો નહીં.’ તે સાંભળી પ્રભુએ હસીને લીલામાત્રમાં તે શંખ ઉપાડ્યો અને અધર ઉપર બાણે ઢાંતની ન્યોત્તના પડતી હોય તેમ શોભતા એ શંખને પૂર્યો. તત્કાળ દ્વારકાપુરીના કીલ્લા સાથે અથડાતા સમુદ્રના ધ્વનિ જેવા તે નાદે આકાશ અને ભૂમિને પૂરી દીધાં. પ્રાકાર, પર્વતોનાં શિખરો અને મહેલો કંપાયમાન થયા, કૃષ્ણ રામ અને દશ દશાહો ફોલ પામી ગયા, ગજેન્દ્રો આલાનસ્તંભતું ઉન્મૂલન કરી શંખલા તોડીને ત્રાસ પામી ગયા, ઘોડાઓ લગામોને નહીં ંણકારતા નાસી ગયા. વજ્રનાં નિર્દોષ જેવો તે ધ્વનિ સાંભળી નગરજનો મૂર્છા પામ્યા, અને અસ્થાગારના રક્ષકો મૃત થયા હોય તેમ પડી ગયા. આ પ્રમાણે સર્વ સ્થિતિ જોઈ કૃષ્ણ વિચાર કરવા લાગ્યા કે- ‘આ શંખ કેણે કુંકર્યો ? શું કોઈ ચક્રવર્તી ઉત્પન્ન થયો કે ઈંદ્ર પૃથ્વીપર આવ્યા ? હું જ્યારે મારો શંખ વગાડું છું ત્યારે સામાન્ય રાજાઓને ફોલ થાય છે, પણ આ શંખના કુંકવાથી તો મને અને રામને પણ ફોલ થયો છે.’ આવી રીતે કૃષ્ણ ચિંતવતા હતા તેવામાં અસ્થરક્ષકોએ આવીને જણાવ્યું કે - ‘તમારા ભાઈ અરિષ્ટનેમિએ આવીને પંચજન્ય શંખને એક લીલામાત્રમાં કુંકર્યો છે.’ તે સાંભળી કૃષ્ણ વિસ્મય પામી ગયા, પણ મનમાં તે વાત ઉપર શ્રદ્ધા ન આવવાથી કાંઈક વિચારમાં પડ્યા, તેવામાં તો નેમિકુમાર પણ ત્યાં આવ્યા. કૃષ્ણે સંજમથી ઊભા થઈ નેમિનાથને અમૂલ્ય આસન આપ્યું અને પછી ગૌરવતાથી કહ્યું- ‘હે બ્રાતા ! શું હમણાં આ પાંચજન્ય શંખ તમે કુંકર્યો કે જેના ધ્વનિથી બધી પૃથ્વી અદ્યાપિ પણ ફોલ પામે છે ?’ નેમિનાથે હા પાડી, એટલે કૃષ્ણ તેમના ભુજબળની પરીક્ષા કરવાના ઇરાદાથી આદરપૂર્વક બોલ્યા- ‘હે ભાઈ ! મારા વિના પાંચજન્ય શંખ કુંકવાને બીજો કોઈ સમર્થ નથી, તમે શંખ કુંકર્યો તે જોઈ હું ઘણું પ્રસન્ન થયો છું, પરંતુ હે માનદ ! હવે મને વિશેષ પ્રસન્ન કરવાને માટે તમારે ભુજબળ બતાવો, અને મારી સાથે બાહુયુદ્ધથી યુદ્ધ કરો.’ નેમિકુમારે તેમ કરવા સ્વીકાર્યું, એટલે બન્ને વીરબાહુ અનેક કુમારોથી વીંટાઈ અસ્થાગારમાં ગયા.

પ્રકૃતિથી દયાળુ એવા નેમિકુમારે વિચાર્યું કે ‘ જો હું છાતીથી, ભુજથી કે ચરણથી કૃષ્ણને દબાવીશ તો તેના શા હાલ થશે ? તેથી જેવી રીતે તેને અડચણ ન થાય અને તે મારી ભુજના તેના બળને બળે તેવી રીતે કરવું યોગ્ય છે.’ આ પ્રમાણે વિચાર કરી નેમિકુમારે કૃષ્ણને કહ્યું કે ‘ હે બંધુ ! વારંવાર પૃથ્વીપર આઘાતવા વિગેરેથી જે યુદ્ધ કરવું તે તો સાધારણ માણસનું કામ છે, માટે પરસ્પર ભુજના નમાવવા વડેજ આપણું યુદ્ધ થવું જોઈએ.’ કૃષ્ણે તે વચન સ્વીકારીને પોતાની ભુજ લાંબી કરી, પરંતુ વૃક્ષની શાખા જેવી તે વિશાળ ભુજને કમળના નાળવાની જેમ લીલામાત્રમાં નેમિકુમારે નમાવી દીધી. પછી નેમિનાથે પોતાની વામ ભુજ લાંબી ધરી રાખી, એટલે કૃષ્ણ વૃક્ષને વાનર વળગે તેમ સર્વ બળવડે તેને વળગી પડ્યા, પણ નેમિકુમારના તે ભુજસ્તંભને વનનો હાથી પૃથ્વીના દાંત જેવા મહાગિરિને નમાવી શકે નહીં તેમ કિંચિત્ પણ નમાવી શક્યા નહીં. પછી નેમિનાથનો ભુજસ્તંભ છોડી પોતાનું વિલખાપણું ઢાંકી દેતા કૃષ્ણ તેમને આલિંગન દઈને આ પ્રમાણે બોલ્યા— ‘ હે પ્રિય બંધુ ! જેમ રામ મારા બળથી જગતને તૃણ સમાન માને છે, તેમ હું તમારા બળથી બધા વિશ્વને તૃણ સમાન ગણું છું.’ આ પ્રમાણે કહી કૃષ્ણે નેમિનાથને વિસર્જન કર્યા. રામને કહ્યું, ‘ હે ભાઈ ! તમે બંધુ નેમિનાથનું લોકોત્તર બળ જોયું ? વૃક્ષ ઉપર પક્ષીની જેમ હું અર્ધચક્રી પણ તેની ભુજ સાથે લટકી રહ્યો ! તેથી હું એમ માનું છું કે એ નેમિનાથના બળ સમાન ચક્રવર્તી અને ઈંદ્રનું બળ પણ નથી. તેનું આવું બળ છે, તે છતાં એ આપણા અનુજ બંધુ સમગ્ર ભારતવર્ષને કેમ સાધતા નથી ? આમ સુસ્ત થઈને બેસી કેમ રહે છે !’ રામે કહ્યું— ‘ ભાઈ ! જેમ તે બળથી ચક્રવર્તી કરતાં પણ અધિક જણાય છે, તેમ શાંત મૂર્તિથી રાજ્યમાં પણ નિઃસ્પૃહ જણાય છે.’ રામે આ પ્રમાણે કહ્યું, તે છતાં પણ પોતાના અનુજ બંધુના બળથી શંકા પામતા કૃષ્ણને દેવતાઓએ કહ્યું, “ હે કૃષ્ણ ! પૂર્વે શ્રી નમિપ્રભુએ કહ્યું હતું કે ‘ મારી પછી નેમિનાથ તીર્થંકર થશે, તે કુમારજ રહેશે, માટે તેને રાજ્યલક્ષ્મીની ઈચ્છા નથી. તે સમયની રાહ જુવે છે. યોગ્ય સમય પ્રાપ્ત થયે જન્મગ્રહણચારી રહીને તે દીક્ષા ગ્રહણ કરશે, માટે તમે જરા પણ બીજી ચિંતા કરશો નહીં.’ દેવતાનાં આ પ્રમાણેનાં વચન સાંભળી કૃષ્ણે પ્રસન્ન થઈ રામને વિદાય કર્યા. પછી પોતે અંતઃપુરમાં જઈ ત્યાં નેમિનાથને બોલાવ્યા.

બંને બંધુઓએ રતનના સિંહાસન ઉપર બેસી વારાંગનાઓએ ઢોળેલા જળકળશવડે સ્નાન કર્યું. દેવદ્રોણ વસ્ત્રથી અંગ લુહી દિવ્ય અંદનનું વિલેપન કર્યું. પછી ત્યાં બેસી બંને વીરોએ સાથેજ ભોજન કર્યું. પછી કૃષ્ણે અંતઃપુરના રક્ષકોને આજ્ઞા કરી કે ‘ આ નેમિનાથ મારા બંધુ છે અને મારાથી અધિક છે; માટે તેમને અંતઃપુરમાં જતાં તમારે ક્યારે પણ અટકાવવા નહીં. સર્વ જાત પત્નીઓ (ભોજનઈઓ)ની વચમાં એ નેમિકુમાર ભલે કીડા કરે, તેમાં કાંઈ પણ દોષ નથી.’ પછી સત્યભામા વિગેરે પોતાની પત્નીઓને આજ્ઞા કરી કે ‘ આ નેમિકુમાર મારા પ્રાણ જેવા છે, તે તમારા દિયર થાય છે, તેનું માન રાખજો અને તેની સાથે નિઃશંકપણે કીડા કરજો.’ આ પ્રમાણે કૃષ્ણે કહ્યું. એટલે અંતઃપુરની સ્ત્રીઓએ તેજ વખતે નેમિકુમારની પૂજા કરી. પછી નેમિકુમાર ભોગથી પરાડમુખ અને નિર્વિકારીપણે તેમની સાથે વિહાર કરવા લાગ્યા, અને પોતાની સદશજ અસ્થિનેમિ કુમારની સાથે કૃષ્ણ અંતઃપુર સહિત હર્ષથી કીડાગિરિ વિગેરેમાં રમવા લાગ્યા.

એક વખતે વસંતઋતુમાં કૃષ્ણ નેમિનાથ, નગરજનો અને સર્વ યાદવોની સાથે અંતઃપુર સહિત રૈવતાચળના ઉદ્યાનમાં કીડા કરવાને ગયા. જેમ નંદનવનમાં સુર અસુરના કુમારો કીડા કરે તેમ ત્યાં યાદવકુમારો અને નગરજનો વિવિધ કીડા કરવા લાગ્યા. કોઈ બકુલ વૃક્ષની તળે ખેસી ખોરસલીનાં પુષ્પોની ખુશબોથી મુગધી અને કામદેવની જીવન-ઔષધિરૂપ મદિરાનું મદિરાપાન કરવાની ભૂમિમાં ખેસીને પાન કરવા લાગ્યા, કોઈ વીણા વગાડવા લાગ્યા, કોઈ ઉંચે સ્વરે વસંત રાગ ગાવા લાગ્યા, કોઈ મદિરાથી મત્ત થઈ પોતાની સ્ત્રીઓ સાથે કિંનરની જેમ નાચવા લાગ્યા. ચંબેલી, અશોક અને ખોરસલી વિગેરે વૃક્ષો પરથી કોઈ પુષ્પહર વિદ્યાધરોની જેમ પોતાની સ્ત્રીઓ સાથે પુષ્પો ચુંટવા લાગ્યા, કોઈ ચતુર માળીની જેમ પુષ્પોનાં આંબૂપણો ગુંથી ગુંથીને રમણીઓનાં અંગમાં પહેરાવવા લાગ્યા, કોઈ નવપદ્મવની શય્યામાં અને લતાગૃહમાં કાંદર્પિક દેવની જેમ યુવતિ સાથે કીડા કરવા લાગ્યા, કોઈ ગાઢ રતિથી શ્રાંત થઈ પાણીની નીકને તીરે લોટતા ભોગીઓ ભોગી (સર્પ)ની જેમ મલયાચળના પવનનું પાન કરવા લાગ્યા, કોઈ કંકિ-વિલના વૃક્ષની શાખા સાથે હિંચકા બાંધી રતિ અને કામદેવની જેમ પોતાની અંગના સાથે હિંચકવા લાગ્યા, અને કેટલાક કામદેવના શાસનમાં વર્તતા પુરૂષો કંકિવિલનાં વૃક્ષોને પોતાની પ્રિયાના ચરણઘાત કરાવવા વડે, ખોરસલીનાં વૃક્ષોને મદિરાનો ગંદૂપ નખાવવા વડે, તિલકનાં વૃક્ષોને સરાગ દષ્ટિએ જોવરાવવા વડે, કુરૂબકનાં વૃક્ષોને ગાઢ આલિંગન અપાવવા વડે અને તે સિવાય ખીજ પ્રકારના દોહદથી ખીજાં વૃક્ષોને વિશેષ પ્રકારે પુષ્પિત કરવા લાગ્યા.

તે વખતે કૃષ્ણ વાસુદેવ પણ નેમિકુમારને સાથે રાખી સત્યલામા વિગેરે સ્ત્રીઓથી પરવર્ધા સતા વનના હાથીની જેમ આમતેમ ભમવા લાગ્યા. ત્યાં નેમિકુમારને જોઈ કૃષ્ણને વિચાર થયો કે ‘જે નેમિનાથનું મન ભોગમાં લગ્ન થાય તોજ મારી લક્ષ્મી કૃતાર્થ થાય અને ત્યારેજ મારું સૌભાગ્યપણું પણ ગણાય, તેથી આલંબન, ઉદીપન અને વિભાવ અનુભાવ વારંવાર કરવા વડે આ નેમિકુમારને મારે અનુકૂળ કરવા કે તેથી કદિ મારો આ મનોરથ પૂર્ણ થાય.’ આ પ્રમાણે વિચારી કૃષ્ણે પોતાને હાથે એક પુષ્પમાળા ગુંથીને ખીજ મુક્તાહારની જેમ નેમિકુમારના કંઠમાં આરોપણ કરી પછી કૃષ્ણનો ભાવ જાણીને સત્યલામા વિગેરે ચતુર રમણીઓ પણ વિચિત્ર પુષ્પાભરણથી શ્રી નેમિને શંગાર કરવા લાગી, કોઈ તેમના પૃષ્ઠ ઉપર પોતાના પૃષ્ઠ અને ઉન્નત સ્તનનો સ્પર્શ કરી તેમનો કેશપાસ સુંદર પુષ્પમાળાવડે ગુંથવા લાગી, કોઈ હરિવદ્ધલા ઉંચી ભુજલતા કરવાવડે કરમૂળને ખતાવતી સતી નેમિકુમારના મસ્તક ઉપર મુકુટ ગુંથવા લાગી, કોઈ હાથવડે પકડી રાખીને તેમના કર્ણમાં કામદેવના જ્યંઘવજ જેવું કણ્ઠાભૂષણ રચવા લાગી અને કોઈ તેમની સાથે કીડામાં વિશેષ કાળક્ષેપ કરવાની ઇચ્છાથી તેમની ભુજાપર વારંવાર નવું નવું કેયુર બાંધવા લાગી. આ પ્રમાણે તેઓએ ઋતુને અનુસરતો શ્રી નેમિકુમારનો અનેક પ્રકારનો ઉપચાર કર્યો. તેજ પ્રમાણે નેમિકુમારે પણ નિર્વિકાર ચિત્તે તેમના પ્રત્યે ઉપચાર કર્યો.

એવી રીતે વિચિત્ર કીડાઓથી એક અહોરાત્ર ત્યાંજ નિર્ગમન કરીને કૃષ્ણ પરિવાર સાથે પાછા દ્વારકામાં આવ્યા. રાજ સમુદ્રવિજય, ખીજ દશાહ અને કૃષ્ણ સર્વે નેમિનાથને પાણિયહણ કરાવવામાં સર્વદા ઉત્કંઠિત રહેવા લાગ્યા. એમ કીડા કરતા નેમિ અને કૃષ્ણની વસંતઋતુ વીતી ગઈ, અને કામદેવની જેમ સૂર્યને પ્રોથ કરતા ગ્રીષ્મઋતુ પ્રાપ્ત થઈ, તે વખતે કૃષ્ણના પ્રતાપની જેમ બાળસૂર્ય પણ અસહ્ય થઈ પડ્યો; અને પ્રાણીઓના કર્મની જેમ રાત્રીએ પણ ધર્મ (તાપ) શાંત થતો નહીં. તે ઋતુમાં યુવાન પુરૂષો શ્વેત કદલીની

ત્વચા જેવાં કમળ અને કસ્તુરીથી ધુપિત એવાં વસ્ત્રો પહેરવા લાગ્યા, સ્ત્રીઓ કામદેવના શાસનની જેમ હાથીના કણ જેવા ચળાચળ પગાને જરાવાર પણ ન છોડવા લાગી, યુવાનો વિચિત્ર પુષ્પરસવડે દિગુણ સુગંધી કરેલા ચંદનજળને પોતાની ઉપર વારંવાર છાંટવા લાગ્યા, નારીઓ હૃદયપર સર્વ બાબત કમળનાળ રાખવાવડે મુક્તાહારથી પણ અધિક સૌભાગ્ય (શોભા) પામવા લાગી, વારંવાર બાહુથી ગાઢ આલિંગન કરતા યુવાનો મિયાની જેમ જળાર્દ્ર વસ્તુને છાતીપરજ રાખવા લાગ્યા. આવી ધર્મથી ભીષ્મ એવી શ્રીષ્ઠમનુષંગ કૃષ્ણ અંતઃપુર સાથે નેમિનાથને લઈને રૈવતગિરિના ઉદ્યાનમાંહેના સરોવરે કીડા કરવા માટે આવ્યા. પછી માનસસરોવરમાં હંસની જેમ તે સરોવરમાં કૃષ્ણ અંતઃપુર અને નેમિનાથ સહિત જળકીડા કરવાને પેઠા. તેમાં કંઠસુધી મગ્ન થયેલી કૃષ્ણની સ્ત્રીઓના મુખ નવીન ઉદ્ભવી નીકળેલ કમલિનીના ખંડની આંતિને ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યાં. કૃષ્ણે કોઈ રમણીની ઉપર જળની અંજલિ નાખી, એટલે તે ચતુરાએ ગંડૂષના જળથીજ કૃષ્ણની પર સામે આક્ષેપ કર્યો. કેટલીક જળસીરૂંવામા કૃષ્ણને વળગી પડતી, તેથી કૃષ્ણ ખરાખર પુતળીઓવાળા સ્તંભની શોભાને ધારણ કરતા હતા. જળકલ્પોલની જેમ વારંવાર ઉછળતી મૃગાક્ષીઓ કૃષ્ણના ઉરઃસ્થળમાં વેગથી અફળાતી હતી. જળના આઘાતથી તે રમણીઓની ઘષ્ટ તામ્રવર્ણી થઈ જતી તે જાણે પોતાના ભૂષણરૂપી અંજનના નાશથી તેઓને અધિક રોષ થયો હોયતી તેવી દેખાતી હતી. કૃષ્ણે કોઈ સ્ત્રીને તેની પ્રતિપક્ષી સપત્નીના નામથી બોલાવતા હતા, તેથી તે હાથીની સુંઢની જેમ કમળ કૃષ્ણને પ્રહાર કરતી હતી. કોઈ બાળાને કૃષ્ણ ઘણીવાર જોતા હતા, તેથી તેની પ્રતિપક્ષી બીજી સ્ત્રી ધર્મ્યા ધરીને કૃષ્ણનાં નેત્ર ઉપર કમળારજ મિશ્રિત જળથી તાડન કરતી હતી. કેટલીક મૃગનેત્રા યુવતિઓ ગોપપણાની રાસલીલાને સંભારીને કૃષ્ણની આસપાસ ફરતી હતી. તે વખતે નેમિકુમાર નિર્વિકાર છતાં પણ ભાઈના આગ્રહથી અનેક પ્રકારે હાંસી કરતી એવી બ્રાતૃપત્નીઓ સાથે કીડા કરતા હતા. ‘દિયરજી ! હવે ક્યાં જાઓ છો ?’ એમ કહી કૃષ્ણની સ્ત્રીઓ એક સાથે હાથે તાડિત કરેલા જળવડે નેમિને આચ્છોટન કરવા લાગી. તે વખતે જળના છાંટાને ઉડાડતી કૃષ્ણની સ્ત્રીઓના કરથી શ્રી નેમિપ્રભુ પદલલિત વૃક્ષની જેવા શોભવા લાગ્યા. પછી તે સ્ત્રીઓ જળકીડાના મિષથી સ્ત્રીસ્પર્શ જણાવવાને નેમિકુમારના કંઠમાં વળગી પડી. છાતીવડે છાતીપર અથડાણી અને ભુજવડે લપટાઈ ગઈ. કોઈ રમણીય છત્રની જેમ નેમિકુમારના ઉપર સહસ્રપત્ર કમળ રાખીને જાણે અંતઃપુરની છત્રધારિણી હોય તેમ દેખાવા લાગી. કોઈ સ્ત્રીએ હાથીના કંઠમાં તેના બંધનની શંખલા નાખે તેમ નેમિકુમારના કંઠકંઠલમાં કમળનાળનું આરોપણ કર્યું. કોઈ બાળાએ કાંઈક ખડાનું કાઢીને નેમિનાથનું હૃદય કે જે કામદેવના અસ્ત્રોથી અનાહત^૧ હતું, તેની ઉપર શતપત્ર કમળવડે તાડન કર્યું. નેમિકુમારે પણ તે સર્વ બ્રાતૃપત્નીઓની સાથે કૃતપ્રતિકૃતપણે^૨ ચિરકાળ નિર્વિકાર ચિત્તે કાઢા કરી. પોતાના અનુજને કીડા કરતા બેઈ કૃષ્ણને એટલો બધો હુષ થયો કે જેથી તે સરોવરના જળમાં નંદીવરમાં હાથીની જેમ ચિરકાળ સુધી ઊભા રહ્યા. પછી કૃષ્ણ જળકીડાને સમાપ્ત કરીને સરોવરમાંથી બહાર નીકળ્યા એટલે સત્યભામા તથા રૂમિણી વિગેરે સ્ત્રીઓ પણ તીર ઉપર આવીને ઊભી રહી.

નેમિકુમાર સરોવરમાંથી હંસની જેમ બહાર નીકળ્યા, અને જ્યાં રૂમિણી વિગેરે ઊભી હતી તે તીર ઉપર જઈને ઊભા રહ્યા. તત્કાળ રૂમિણી વિગેરેએ ઊભા થઈ તેમને

૧ નહીં હણાયેલું ૨ તે કરે તેમ સામે કરવું

રતનાસન આપ્યું, અને પોતાના ઉત્તરીય વસ્ત્રવડે તેમના અંગને જળ રહિત કર્યું. તે વખતે સત્યભામા મશ્કરી સાથે વિનયપૂર્વક બોલી—“ દિયરજી ! તમે હમેશાં અમારું કહેવું સહન કરો છો, તેથી હું નિર્ભય થઈને કહું છું કે ‘ હે સુંદર ! તમે સોળ હબર સ્ત્રીઓના ભત્તાં શ્રી કૃષ્ણના ભાઈ થઈને એક કન્યા પણ કેમ પરણતા નથી ? આ ત્રણ લોકમાં તમારું શરીર અત્યંત સુવર્ણવસ્ત્રથી ધવિત્ર છે અને નવીન યૌવન છે, છતાં તમારી આવી સ્થિતિ કેમ છે ? તમારાં માતા પિતા, તમારા ભાઈઓ અને સર્વ ભોળાંઓ વિવાહ કરવાને માટે તમારી પ્રાર્થના કરીએ છીએ, તેથી અમારી સર્વની ઇચ્છા પૂર્ણ કરો. વંડની જેમ પત્ની વિના એક અંગવાળા રહી તમે કેટલોક કાળ નિર્ગમન કરશો ? તેનો તમે પોતે જ વિચાર કરો. હે કુમાર ! શું તમે અજ્ઞ છો ? વા નીરસ છો ? વા નયસક છો ? તે અમેને કહો, કેમ કે સ્ત્રીભોગ વિના અરણ્યનાં પુષ્પની જેમ તમે નિષ્ફળ યૌવન ગુમાવો છો. જેમ શ્રી ઋષભનાથે પ્રથમ તીર્થ પ્રવર્તીવ્યું, તેમ તેઓએ સાંસારિક અવસ્થામાં વિવાહમંડળ વિગેરે પણ પ્રથમ બતાવ્યા છે. યોગ્ય સમયે રૂચિ પ્રમાણે પુશીથી બ્રહ્મચર્ય પાળજો, પણ ગૃહસ્થપણમાં અશુચિ સ્થાનમાં મંત્રોદ્ગારની જેમ બ્રહ્મચર્ય પાળવું ઉચિત નથી.’ પછી જાંબવતી બોલી—“ અરે કુમાર ! તમારા વંશમાંજ મુનિસુમત પ્રભુ થયા છે, તેઓ વિવાહ કરી પુત્ર ઉત્પન્ન થયા પછી તીર્થંકર થયા હતા. તે સિવાય જિનશાસનમાં બીજા ઘણા મહાત્માઓ વિવાહ કર્યા પછી મુક્ત થયેલા અને થવાના સંભળાય છે, તે પણ તમે જાણો છો, છતાં તમે કોઈ નવીન મુમુક્ષુ થયેલા છો કે જે મુક્તજનનો માર્ગ છોડી જન્મથીજ સ્ત્રીપરાઈગ્રામ રહો છો.’ પછી સત્યભામા પ્રણયકોપ કરીને બોલી કે ‘ હે સખિ ! તું શા માટે એને સામવચને કહે છે ? એ સામવચનથી સાધ્ય નથી. પિતાએ, જ્યેષ્ઠ બ્રાતાએ અને બીજાઓએ પણ વિવાહ માટે પ્રાર્થના કરી, તોપણ તેમણે તેઓનું પણ માન રાખ્યું નથી, માટે આપણે બધી એકત્ર થઈ તેને અહીં રોકી રાખો. જો તે આપણું વચન માને તો તેને છોડવા, નહીં તો છોડવાજ નહીં.’ પછી લક્ષ્મણા વિગેરે બીજા સ્ત્રીઓ બોલી—“ ખડેન ! એમ ન થાય, એ આપણા દિયર છે, તેથી આપણે આરાધવા યોગ્ય છે, માટે એમને કોપ કરીને તમારે કાંઈ કહેવું નહીં, તેમને તો ગમે તે રીતે પ્રસન્ન કરવા એજ ઉપાય છે.’ તેઓએ એમ કહ્યું એટલે પછી રૂમિણી વિગેરે કૃષ્ણની સર્વ સ્ત્રીઓ વિવાહને માટે આગ્રહ-પૂર્વક પ્રાર્થના કરતી સતી નેમિકુમારના ચરણમાં પડી. આવી રીતે સ્ત્રીઓ પ્રાર્થના કરતી હતી તે જોઈ કૃષ્ણ પણ સમીપ આવી વિવાહને માટે નેમિકુમારને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. તે વખતે બીજા યાદવો પણ ત્યાં આવીને બોલ્યા કે ‘ હે કુમાર ! આ ભાઈનું વચન માનો અને શિવાદેવી, સમુદ્રવિજય અને બીજા સ્વજનોને પણ આનંદ આપો.’ જ્યારે આ પ્રમાણે બધા મળીને આગ્રહથી તેમને ઢળાણ કરવા લાગ્યા એટલે નેમિનાથ વિચારવા લાગ્યા કે ‘ અહો ! આ સર્વની કેવી અત્થાનતા છે ? આ સમયે મારી દાક્ષિણ્યતાને પણ ધિક્કાર છે ! કેવળ આ લોકો પોતેજ સંસારસમુદ્રમાં પડતા નથી, પણ તેઓ સ્નેહશિલા બાંધીને બીજાઓને પણ સંસારસમુદ્રમાં પાડે છે, માટે હમણાં તો આ સર્વનું વચન માત્ર વાણીથી માની લેવું. પછી જ્યારે સમય આવે ત્યારે તો અવશ્ય આત્મ-હિતજ કરવું. પૂર્વે શ્રી ઋષભદેવ પ્રભુએ જે વિવાહ કર્યો હતો તે માત્ર પોતાનાં તેવાં ભોગ્યકર્મને લીધેજ, કારણ કે કર્મની ગતિ વિચિત્ર છે.’ આ પ્રમાણે વિચાર કરીને શ્રી નેમિએ તે સર્વનું વચન સ્વીકાર્યું, તે સાંભળી સમુદ્રવિજય વિગેરે સર્વે ઘણો હર્ષ પામ્યા.

પછી કૃષ્ણ ઓમનમનને ત્યાંજ નિર્ગમન કરીને પરિવાર સાથે નેમિને યોગ્ય કન્યા જોવાને ઉત્સુક થઈ દ્વારકામાં આવ્યા. ત્યાં સત્યભામાએ કહ્યું કે ‘હે નાથ ! મારી રાજમતી નામે એક નાની પહેત છે, તે અરિષ્ટનેમિને ખરાખર યોગ્ય છે.’ તે સાંભળી કૃષ્ણ જોલ્યા-‘હે સત્યભામા ! તમે ખરેખરા મારા હિતકારી છો, કારણ કે નેમિનાથને યોગ્ય સ્ત્રીની ચિંતારૂપ સાગરમાંથી તમે મારો ઉદ્ધાર કર્યો છે.’ પછી કૃષ્ણ પોતેજ તત્કાળ ઉગ્રસેનને ઘેર ગયા. માર્ગમાં યાદવોએ અને નગરજનોએ સંબ્રમથી તેમને જતા જોયા. ઉગ્રસેને અર્ધપાદ વિગેરેથી કૃષ્ણનો સત્કાર કરી સિંહાસનપર બેસાડીને આગમનનું કારણ પૂછ્યું. કૃષ્ણ જોલ્યા-‘હે રાજન્ ! તમારે રાજમતી નામની કન્યા છે, તે મારા અનુજ્ઞ લાઈ નેમિ કે જે મારાથી ગુણમાં અધિક છે, તેને યોગ્ય છે, આવાં કૃષ્ણનાં વચન સાંભળી ઉગ્રસેન જોલ્યા-‘હે પ્રભુ ! આજે અમારાં ભાગ્ય ફળ્યાં કે જેથી તમે અમારે ઘેર આવ્યા અને વળી અમને કૃતાર્થ કર્યા. હે સ્વામિન્ ! આ ગૃહ, આ લક્ષ્મી, આ અમે, આ પુત્રી અને બીજું બધું સર્વ તમારે આધીન છે, તેથી સ્વાધીન વસ્તુમાં પ્રાર્થના શી ?’ ઉગ્રસેનનાં આવાં વચન સાંભળી કૃષ્ણ ખુશી થયા. અને શીઘ્ર સમુદ્રવિજય પાસે આવી તે ખખર આપ્યા. સમુદ્રવિજયે કહ્યું-‘હે વત્સ ! તમારી પિતૃભક્તિ અને જ્ઞાતૃવાત્સલ્ય જોઈ મને ઘણો હર્ષ થાય છે. વળી તમે મારા નેમિકુમારને ભોગાલિમુખ કર્યા, તેથી અમને ઘણાજ આનંદ ઉપજ્યો છે; કેમકે અરિષ્ટનેમિ વિવાહ કરવાનું કબુલ કરે તો ઠીક, એ મનોરથ આટલા વખત સુધી અમારા મનમાંજ લીન થઈ જતો હતો.’ પછી રાજ સમુદ્રવિજયે કોબ્દકિને જોલાવીને નેમિનાથ અને રાજમતીના વિવાહને માટે શુભ દિવસ પૂછ્યો, એટલે કોબ્દકિએ કહ્યું કે ‘હે રાજન્ ! વર્ષાકાળમાં સાધારણ શુભ કાર્યનો પણ આરંભ કરવો કહ્યો નથી તો વિવાહની તો વાતજ શી કરવી ?’ સમુદ્રવિજયે કહ્યું, ‘આ વખતે જરા પણ કાળક્ષેપ કરવો યોગ્ય નથી, કારણ કે કૃષ્ણે માંડમાંડ નેમિનાથને વિવાહને માટે મનાવ્યા છે, તેથી વિઘ્ન ન આવે તેવો નજીકમાંજ કોઈ વિવાહનો દિવસ ખતાવો અને તમારી અનુજ્ઞાથી ગાંધર્વવિવાહની જેમ એ વિવાહ થઈ જાયો.’ કોબ્દકિએ વિચારીને કહ્યું, ‘હેય દુપતિ ! જો એમજ હોય તો પછી આવણે માસની શુકલ પક્ષીએ એ કાર્ય કરો.’ રાજાએ કોબ્દકિને સત્કાર કરી વિદાય કર્યો. પછી એ વાતો ઉગ્રસેનને કહેવરાવી, અને ખંને તે કાર્યમાં તૈયાર થયા. કૃષ્ણે પણ દ્વારકામાં પ્રત્યેક દુકાને, પ્રત્યેક દરવાજે અને પ્રત્યેક ગૃહે રત્નમય માંચા અને તોરણ વિગેરે રચાવ્યાં. વિવાહનો દિવસ નજીક આવ્યો એટલે દશાર્દ અને રામ કૃષ્ણ વિગેરે એકઠા થયા. શિવાદેવી, રોહિણી અને દેવકી વિગેરે માતાઓ, રેવતી પ્રમુખ રામની પત્નીઓ અને સત્યભામા વિગેરે કૃષ્ણની પત્નીઓ, ધાત્રીઓ અને બીજી ગોત્રવૃદ્ધ તેમજ સૌભાગ્યવતી રમણીઓ એકઠી થઈને જાંચે સ્વરે ગીત ગાવા લાગી, સર્વેએ મળીને નેમિકુમારને પૂર્વાભિમુખે ઉત્તમ આસન પર બેસાડ્યા, અને રામ કૃષ્ણે પ્રીતિથી પોતાની જાતે તેમને ન્હવ-રાવ્યા. પછી નેમિકુમારને હાથે મંગલસૂત્ર બાંધી હાથમાં બાણ આપીને કૃષ્ણ ઉગ્રસેનને ઘેર ગયા, ત્યાં પૂર્ણચંદ્ર જેવા મુખવાળી રાજમતીને પણ કૃષ્ણે તેથી રીતેજ સ્નાનાદિ કરાવીને તૈયાર કર્યા. ફરી પાછા પોતાને ઘેર આવ્યા.

તે રાત્રી નિર્ગમન કરીને પ્રાતઃકાળે નેમિનાથને વિવાહ માટે ઉગ્રસેનને ગૃહે લઈ જવાને તૈયાર કર્યા. પ્રવેત છત્ર માથે ધર્યું, ખંને પડખે પ્રવેત ચામરો વીંજવા માંડ્યાં, છેડા સહિત બે પ્રવેત વસ્ત્ર પહેરાવ્યાં, મુક્તાફળનાં આલરણીથી શણગાર્યા અને મનોહર ગોશીર્ષચંદનથી અંગરાગ કર્યો. આ પ્રમાણે તૈયાર થયા પછી નેમિનાથ પ્રવેત અશ્વવાળા

રથ ઉપર આરૂઢ થયા. તે વખતે અશ્વોના હેવારવથી દિશાઓથી બધિર કરતા કોડોગમે કુમારો જાનૈયા થઇને તેમની આગળ ચાલ્યા, બન્ને પડખે હજારો રાજા હાથીપર ચડીને ચાલવા લાગ્યા, અને પછવાડે દશ દશાઈ અને રામ કૃષ્ણ ચાલવા લાગ્યા. ત્યારબાદ મહા-મૂલ્યવાળી શિખિકાઓમાં બેસીને અંતઃપુરની સ્ત્રીઓ અને બીજી પણ સ્ત્રીઓ મંગળ ગીત ગાતી ગાતી ચાલી. આ પ્રમાણે મોટી સમૃદ્ધિથી શ્રી નેમિકુમાર રાજમાર્ગે ચાલ્યા. આગળ મંગળપાઠકો બીંચે સ્વરે મંગળપાઠ કરતા કરતા ચાલતા હતા, અને માર્ગમાં અટારીઓ ઉપર ચઢેલી પુરસ્ત્રીઓની પ્રેમાર્દ્ર દષ્ટિઓ મંગળા લાજની જેમ નેમિનાથની ઉપર પડતી હતી. એ પ્રમાણે પુરજનોએ જોયેલા અને પરસ્પર હર્ષથી વર્ણવેલા નેમિકુમાર અનુક્રમે ઉચ્ચસેનના ઘર પાસે આવ્યા. નેમિનાથના આગમનનો કોલાહલ સાંભળી મેઘધ્વનિથી મયૂરીની જેમ કમળલોચના રાજમતી ગાઢ ઉત્કંઠાવાળી થઈ. તેનો લાવ જાણીને તેની સખીઓ બોલી કે ‘હે સુંદરી ! તમે ધન્ય છો કે જેનું નેમિનાથ પાણિગ્રહણ કરશે. હે કમળલોચના ! જો કે નેમિનાથ અહીં આવવાના છે, તથાપિ અમે ઉત્સુક થવાથી ગોખ ઉપર રહીને તેમને જોવાને ઇચ્છીએ છીએ’ પોતાના મનોગત અર્થને કહેવાથી હર્ષ પામેલી રાજમતી પણ સંજમથી સખીઓ સહિત ગોખ ઉપર આવી.

રાજમતીએ ચંદ્ર સાંહત મેઘના જેવો માલતી પુષ્પે ગુથેલો કેશપાશ ધર્યો હતો, તે બે વિશાળ લોચનથી કર્ણમાં ધારણ કરેલાં આભૂષણભૂત કમળને હરાવતી હતી, મુક્તાશ્નવાળા કુંડળો યુક્ત કર્ણથી છીપની શોભાનો તિરસ્કાર કરતી હતી, હીંગળોક સહિત અંધરથી પાકેલા બિંબદળને લબ્ધવતી હતી, તેની કંઠાભૂષણયુક્ત ગ્રીવા સુવર્ણની મેખલાવાળા શંખના જેવી શોભતી હતી, હારથી અંકિત એવાં સ્તન બિંસ ગ્રહણ કરનારા ચક્રવાક જેવા શોભતાં હતાં, કરકમળથી કમળખંડયુક્ત સરિતા જેવી દેખાતી હતી, જાણે કામદેવની ધનુર્લતા હોય તેવો તેનો મધ્ય ભાગ (કટિપ્રદેશ) મુષ્ટિગ્રાહ્ય હતો, જાણે સુવર્ણ-ફલક હોય તેવા નિતાંબવડે મનોરમ હતી, કદલી જેવા તેના ઉર હતા, મૃગલીના જેવી તેની જંઘા હતી, રત્ન જેવી નખાવળી હતી, છેડાદાર શ્વેત વસ્ત્ર પહેધીં હતાં અને અંગે ગોચર્યદંતનું વિલેપન કર્યું હતું.

આ પ્રમાણે તૈયાર થઈને દેવી જેમ વિમાનમાં બેસે તેમ તે ગોખ ઉપર આવીને બેઠી. ત્યાં રહીને તેણીએ જાણે પ્રત્યક્ષ કંદર્પ હોય તેમ હૃદયમાં કંદર્પને પ્રતીપ્ત કરનાર નેમિનાથને દ્રશ્ય જોયા. તેમને દષ્ટિથી નીરખીને તેણે મનમાં વિચાર્યું કે ‘અહો ! આવા મનથી પણ અંગેચર એવા પતિ મળવા દુર્લભ છે. ત્રણ લોકમાં આભૂષણરૂપ એવા આ પતિ જો મને પ્રાપ્ત થાય તો પછી મારા જન્મનું ફળ શું પૂર્ણ નથી થયું ? જો કે આ પરણવાની ઇચ્છાએ અહીં આવ્યા છે, તથાપિ મને પ્રતીતિ આવતી નથી, કારણ કે આવા પુરૂષ ઘણું પુણ્ય હોય તોજ પ્રાપ્ત થાય છે.’ આ પ્રમાણે તે ચિંતવતી હતી તેવામાં તેનું દક્ષિણ લોચન અને દક્ષિણ બાહુ ફરક્યો, તેથી તેના મનમાં અને અંગમાં સંતાપ ઉત્પન્ન થયો. પછી ધારા-ગૃહની પુતળીની જેમ નેત્રમાંથી અશ્રુને વર્ષાવતી રાજમતીએ પોતાની સખીઓ પ્રત્યે ગદગદ સ્વરે તે વાત જણાવી તે સાંભળી સખીઓ બોલી ‘સખી ! પાપ શાંત થાઓ, અમંગળ હજારો અને બધી કુળદેવીઓ તારૂં કલ્યાણ કરે. ખડેન ! ધીરી થા, આ તારા વર પાણિ-ગ્રહણમાં ઉત્સુક થઈને અહીં આવેલા છે, તો હવે વિવાહમહોત્સવ પ્રવર્તતા સત્તા તને અનિષ્ટ ચિંતા શા માટે થાય છે ?’

અહીં નેમિનાથે આવતાં આવતાં પ્રાણીઓનો કરેણુ સ્વર સાંભળ્યો, તેથી તેનું કારણ જાણતાં છતાં પણ તેમણે સારથિને પૂછ્યું કે ‘આ શું સંભળાય છે ?’ સારથિએ કહ્યું, ‘નાથ ! શું તમે નથી જાણતા ? આ તમારા વિવાહમાં લોજનને માટે વિવિધ પ્રાણીઓને લાવેલા છે. હે સ્વામિન્ ! મેં હાં વિગેરે ભૂમિચરો, તેતર વિગેરે ખેચરો અને ગામડાનાં તથા અટવીનાં પ્રાણીઓ અહીં લોજનને નિમિત્તે પંચત્વને પામશે, તેઓને રક્ષકોએ વાડામાં પૂરેલાં છે, તેથી તેઓ ભયથી પોકાર કરે છે, કારણ કે સર્વ જીવોને પ્રાણવિનાશનો ભય મોટામાં મોટો છે.’ પછી દયાવીર નેમિપ્રભુએ સારથિને કહ્યું કે ‘ત્યાં એ પ્રાણીઓ છે, ત્યાં મારો રથ લઈ જા.’ સારથિએ તત્કાળ તેમ કયું, એટલે પ્રભુએ પ્રાણનાશના ભયથી ચક્રિત થઈ ગયેલાં એવાં વિવિધ પ્રાણીઓને ત્યાં જોયાં. કોઈને દોરડાથી ગ્રીવામાં બાંધેલાં હતાં, કોઈને પગે બાંધ્યાં હતાં, કોઈને પાંજરામાં પૂર્ણ હતાં અને કોઈને પાશમાં નાખેલાં હતાં. જોયા મુખવાળાં, દીન નેત્રવાળાં અને જેમનાં શરીર કંપે છે એવાં તે પ્રાણીઓએ દર્શનથી પણ તૃપ્ત કરે તેવા નેમિનાથ પ્રભુને જોયા, એટલે તેઓ પોતપોતાની ભાષાથી ‘પાહિ, પાહિ’ (રક્ષણ કરો, રક્ષણ કરો) એમ બોલ્યાં. તે સાંભળી તત્કાળ પ્રભુએ સારથિને આજ્ઞા કરીને તેઓને છોડાવી મૂક્યાં. તે પ્રાણીઓ પોતપોતાનાં સ્થાનમાં આદ્યાં ગયાં, એટલે પ્રભુએ પોતાના રથને પાછો પોતાના ઘર તરફ વળાવ્યો.

નેમિકુમારને પાછા વળતા જોઈ શિવાદેવી અને સમુદ્રવિજય તત્કાળ ત્યાં આવી નેત્રમાં અશ્રુ લાવીને બોલ્યાં, ‘વત્સ ! આ ઉત્સવમાંથી અકસ્માત કેમ પાછા વળ્યા ?’ નેમિકુમાર બોલ્યા—‘હે માતા પિતા ! જેમ આ પ્રાણીઓ બંધ નથી બંધાયેલાં હતાં, તેમ આપણે પણ કર્મરૂપ બંધનથી બંધાયેલા છીએ; અને જેમ મેં તેમને બંધનથી મુક્ત કર્યાં, તેમ હું પણ કર્મબંધનથી મુક્ત થવાને માટે અદ્વૈત સુખના કારણરૂપ દીક્ષા ગ્રહણ કરવાને ઇચ્છું છું.’ નેમિકુમારનાં આવાં વચન સાંભળી તેમનાં માતાપિતા મૂર્છા પામ્યાં અને સર્વ યાદવો નેત્રથી અવિચ્છિન્ન અશ્રુપાત કરી કરીને રોવા લાગ્યા. તે વખતે કૃષ્ણે ત્યાં આવી શિવાદેવી અને સમુદ્રવિજયને આશ્વાસન આપી સર્વનું રૂદન નિવારીને અરિષ્ટનેમિને કહ્યું, “હે માનવંતા ભાઈ ! તમે મારે અને રામને સદા માન્ય છો, તમારું અનુપમ રૂપ છે અને નવીન યૌવન છે, વળી આ કમળલોચના રાજમતી તમારે યોગ્ય છે, તે છતાં તમને વૈરાગ્ય થવાનું શું કારણ છે તે કહો. વળી તમે જે પ્રાણીઓને બંધાયેલાં જોયાં હતાં, તેમને પણ બંધનમાંથી છોડાવ્યાં; તો હવે તમારાં માતાપિતાના અને બાંધવોના મનોરથને પૂર્ણ કરો. હે બંધુ ! તમારાં માતાપિતા કે જે મહા શોકમાં નિમગ્ન થયાં છે તેમની ઉપેક્ષા કરવી યોગ્ય નથી; તેમની ઉપર પણ સર્વની જેમ સાધારણ કૃપા કરો. જેમ તમે એ દીન પ્રાણીઓને ખુશી કર્યાં, તેમ હવે તમારો વિવાહોત્સવ ખતાવીને આ રામ વિગેરે ભાઈઓને પણ ખુશી કરો.” નેમિનાથ બોલ્યા—“હે બાંધવ ! મારાં માતાપિતાને અને તમને બંધુઓને શોક થવાનું કાંઈ પણ કારણ મારા જોવામાં આવતું નથી, અને મને વૈરાગ્ય થવાનું કારણ તો આ છે કે આ ચતુર્ગતિરૂપ સંસાર છે, જેમાં ઉત્પન્ન થયેલાં પ્રાણીઓ નિરંતર દુઃખનેજ અનુભવે છે. પ્રત્યેક ભવે માતા પિતા અને બ્રાતાઓ તો થયાં કરે છે, પણ તેમાં કોઈ કર્મના લાગીદાર થતા નથી, સર્વને પોતપોતાનાં કર્મ ભોગવવાંજ પડે છે. હે હરિ ! જો બીજાનું દુઃખ બીજાથી છેદાવું હોય તો વિવેકી માણસ માતાપિતાને અર્થે પ્રાણ પણ આપી દે, પણ પ્રાણી પુત્રાદિક છતાં જરા, મૃત્યુ વિગેરેનાં દુઃખ પોતેજ ભોગવે છે, તેમાં કોઈ કોઈનો રક્ષક થતો નથી. જો પુત્રો પિતાની દૃષ્ટિનેજ માત્ર આનંદ માટે હોય તો તેમને

મારા વિના બીજા મહાનેમિ પ્રમુખ પુત્રો છે, તો તે પણ આનંદનાજ હેતુ છે. હું તો વૃદ્ધ પાંચની જેમ સંસારરૂપ માર્ગમાં ગમનાગમન કરીને ખિન્ન થઈ ગયો છું, તેથી હવે તો તેના હેતુરૂપ કર્મનો ઉચ્છેદ કરવાનેજ પ્રયત્ન કરીશ. તે કર્મનો ઉચ્છેદ દીક્ષા વિના સાધ્ય નથી, માટે હું તેને ગ્રહણ કરીશ; તેથી તમે વૃથા આગ્રહ કરશો નહીં.”

પુત્રનાં આવાં વચનો સાંભળી સમુદ્રવિજય બોલ્યા—“વત્સ ! તું ગર્ભેશ્વર છો અને શરીરે સુકુમાર છો, તો દીક્ષાનું કષ્ટ શી રીતે સહન કરી શકીશ ? ગ્રીષ્મઋતુના ઘોર તાપ સહન કરવા તો દૂર રહ્યા, પણ બીજી ઋતુઓના તાપ પણ છત્રી વિના સહન કરવા અશક્ય છે. ક્યુદા તૃષા વિગેરેનાં દુઃખ બીજાથી પણ સહન થતાં નથી તો દિવ્ય ભોગને યોગ્ય શરીર-વાળા એવા તારાથી તે શી રીતે સહન થશે ?” તે સાંભળી નેમિપ્રભુ બોલ્યા—“પિતા ! જે પ્રાણી ઉત્તરોત્તર નારકીનાં દુઃખને જાણે છે, તેની આગળ આ દુઃખ તો કેાણુ માત્ર છે ? તપસ્થાના સહજ માત્ર દુઃખથી અનંત સુખાત્મક મોક્ષ મળે છે અને વિષયના કિંચિત્ સુખથી અનંત દુઃખદાયક નરક મળે છે, તો તમેજ પોતાની મેળે વિચાર કરીને કહો કે તે બેમાં માણુસે શું કરવું યોગ્ય છે ? તેનો વિચાર કરવાથી તો સર્વ માણુસ જાણી શકે તેમ છે; પણ તેનો વિચાર કરનારા વિરલા છે.” આ પ્રમાણેનાં નેમિકુમારનાં વચનોથી તેમનાં માતા પિતા, કૃષ્ણ અને બીજા રામ વિગેરે સ્વજનોએ નેમિનાથનો દીક્ષાનો નિશ્ચય જાણી લીધો; તેથી તેઓ જાંચે સ્વરે રૂદન કરવા લાગ્યા અને શ્રી નેમિનાથરૂપ હસ્તિશ્રેષ્ઠ સ્વજનસ્નેહરૂપ બેડીને તોડીને સારથિ પાસે રથ હાંકાવી પોતાને ઘેર આવ્યા.

એ વખતે યોગ્ય સમય જાણીને લોકાંતિક દેવતાઓ ત્યાં આવ્યા, અને પ્રભુને નમીને તેઓ બોલ્યા કે ‘હે નાથ ! તીર્થને પ્રવર્તાવો.’ ભગવાન નેમિએ ઇંદ્રની આજ્ઞાથી જનૂંલક દેવતાઓએ પૂરેલા દ્રવ્યવડે વાર્ષિક દાન દેવાનો આરંભ કર્યો.

નેમિનાથ પાછા વળ્યા અને તે વ્રત લેવાને ઇચ્છે છે એ ખબર સાંભળી રાજમતી વૃક્ષ ખેંચાતાં વહ્લી જેમ ભૂમિપર પડી જાય તેમ મૂર્છા ખાઈને પૃથ્વીપર પડી. તત્કાળ ભય પામેલી તેની સખીઓ સુગંધી શીતળ જળથી સિંચન કરવા લાગી અને કદળીદળના પાંખાથી પવન વીંજવા લાગી, જેથી તે થોડીવારે સંજ્ઞા પામીને બેઠી થઈ. પછી જેના કપોળભાગ ઉપર કેશ ઊડી રહ્યા હતા અને અશ્રુધારાથી જેની કંચુકી લીંબાયેલી હતી એવી એ ખાળા વિલાપ કરવા લાગી—“અરે દૈવ ! નેમિ મારા પતિ થાય એવો મારો મનોરથ પણ હતો નહીં; તે છતાં હે નેમિ ! કેાણુ દૈવને પ્રાર્થના કરી કે જેથી તમને મારા પતિ કર્યા ? કદિ થયા તો પછી અકસ્માત વજ્રપાતની જેમ તમે આવું વિપરીત કેમ કર્યું ? આ ઉપરથી તો તમે એકજ માયાવી અને તમે એકજ ખરેખરા વિશ્વાસઘાતી છો એમ જણાય છે; અથવા મારા ભાગ્યની પ્રતીતિથી મેં તો પ્રથમજ જાણ્યું હતું કે ત્રણ જગતમાં ઉત્કૃષ્ટ નેમિકુમાર વર ક્યાં ! અને હું ક્યાં ! અરે નેમિ ! જો મને પ્રથમથીજ તમારે લાયક જાણી નહોતી તો વિવાહ અંગીકાર કરીને મને તેવો મનોરથ શામાટે ઉત્પન્ન કરાવ્યો ? અને હે સ્વામિન્ ! જો તેવો મનોરથ ઉત્પન્ન કર્યો તો પછી ભક્ષ કેમ કર્યો ? કારણકે મહાન પુરુષો જે સ્વીકારે છે તે ચાવજીવિત સ્થિરપણે પાળે છે. હે પ્રભુ ! તમારા જેવા મહાશયો જે સ્વીકાર કરેલાથી ચલિત થશે, તો જરૂર સમુદ્ર પણ મર્યાદાને મૂકી દેશે. અથવા એમાં તમારો કાંઈ પણ દોષ નથી, મારાં કર્મનોજ દોષ છે; હવે વચનથી પણ હું તમારી ગૃહિણી તો કહેવાણી છું, છતાં આ સુંદર માતૃગૃહ, આ દેવમંડપ અને આ રતનવેદિકા, કે જે આપણા વિવાહને માટે રચેલાં હતાં તે સર્વ વ્યર્થ થયાં છે.

અત્યારે ‘જે ધવળમંગળમાં ગવાય તે સર્વ સત્ય હોતું નથી’ એ કહેવત ખરી પડી છે, કારણ કે તમે ધવળગીતમાં મારા ભક્તાર્પે ગવાયા, પણ સાચા થયા નહીં. શું મેં પૂર્વ જન્મમાં દંપતીઓ (સ્ત્રી ભક્તો)નો વિયોગ કરાવ્યો હશે કે જેથી આ ભવમાં પતિના કરસ્પર્શનું સુખ પણ મને પ્રાપ્ત થયું નહીં.” આ પ્રમાણે વિલાપ કરતી રાજમતીએ બે કરકમળથી છાતી કુટી હાર તોડી નાખ્યો અને કંકણ ફેાડી નાખ્યાં. તે વખતે તેની સખીઓ બોલી-“હે ખડેન ! શામાટે તમે આટલો બધો ખેદ કરો છો ? તમારે તેની સાથે શો સંબંધ છે ? અને તમારે તેની સાથે હવે શું કાર્ય છે ? સ્નેહ વગરનો, નિઃસ્પૃહ, વ્યવહારથી વિમુખ, વનના પ્રાણીની જેમ ઘેર રહ્યા છતાં ગૃહવાસમાં ભીરૂ, દાક્ષિણ્યતા વગરનો, નિષ્કૃત અને સ્વેચ્છાચારી એવો એ વૈરીરૂપ નેમિ કદિ ચાલ્યો ગયો તો ભલે ગયો; આપણે તેને પહેલાંથીજ સારી રીતે ઓળખી લીધો તે ઠીક થયું; બે કદિ એ તમને પરણીને આમ મમતારહિત થયા હોત તો પછી કુવામાં ઉતારીને દોર કાપી નાખવા જેવું થાત. હવે પ્રભુમન, શાંખ વિગેરે બીજા ઘણા સદ્ગુણી ચદુકુમારો છે, તેઓમાંથી તમને રૂચે તેવો એક તમારો પતિ થાઓ. હે સુભ્રુ ! તમે નેમિનાથને માત્ર સંકલ્પથીજ અપાયા હતાં, તેથી જ્યાંસુધી તેમણે તમારું પાણિગ્રહણ કર્યું નથી ત્યાંસુધી તમે કન્યારૂપજ છો.”

સખીઓનાં આવાં વચન સાંભળી રાજમતી ક્રોધ કરીને બોલી-“અરે સખીઓ ! મારા કુળને કલંક લાગે તેવું અને કુલદાના કુળને યોગ્ય વચન તમે કેમ બોલો છો ? ત્રણ જગતમાં નેમિકુમારજ એક ઉત્કૃષ્ટ છે, તેના સદશ બીજો વર કોણ છે ? અને કદિ તેના જેવા બીજા કોઈ હોય તો પણ શું કામના ? કારણ કે કન્યાદાન તો એકવારજ થાય છે. હું મનથી અને વચનથી એ નેમિકુમારને વરી ચુકી છું અને તેણે ગુરૂજનના આગ્રહથી મને સ્ત્રીપણે સ્વીકારી પણ હતી, તે છતાં અત્યારે એ ત્રેલોક્યએષ્ઠ નેમિકુમાર મને પરણ્યા નહીં, તો પ્રકૃતિથીજ અનર્થના હેતુરૂપ એવા આ ભોગથી મારે પણ સચું, મારે તેની કાંઈ જરૂર નથી. બે કે તેણે વિવાહમાં તો કરથી મારો સ્પર્શ કર્યો નહીં, તથાપિ વ્રતદાનમાં તો તે મારો સ્પર્શ કરશે, અર્થાત્ મારા મસ્તકપર વાસણેપ કરવાવડે હસ્તપ્રક્ષેપ અવશ્ય કરશે.” આ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા કરીને ઉગ્રસેનની પુત્રી રાજમતી સખીજનને નિવારી શ્રી નેમિકુમારનું ધ્યાન કરવામાંજ તત્પર થઈને કાળ નિર્ગમન કરવા લાગી.

અહીં શ્રી નેમિનાથ દરરોજ વાર્ષિક દાન આપવા લાગ્યા અને સમુદ્રવિજય વિગેરે વેદના પામતા બાળકની જેમ અહર્નિશ રૂદન કરવા લાગ્યા. ભગવાન નેમિએ રાજમતીની પૂર્વોક્ત પ્રતિજ્ઞા લોકોનાં સુખેથી અને ત્રિવિધ જ્ઞાનના પ્રભાવથી જાણી લીધી, તથાપિ એ પ્રભુ મમતારહિત રહ્યા. પ્રભુએ એ પ્રમાણે નિરિચ્છપણે એક વર્ષ પર્વત દાન દીધું. પછી શકાદિક દેવનાયકોએ આવીને પ્રભુનો દીક્ષા સંબંધી અભિષેક કર્યો, અને ઉત્તરકુરૂ નામની રત્નમય શિખિકામાં શિવાકુમાર (નેમિનાથ) આરૂઢ થયા. પછી સુરાસુર મનુષ્યોએ તે શિખિકાને વહન કરી. તે વખતે પ્રભુની બે બાજુએ શકે અને ઇશાનેંદ્ર ચામર લઈને ચાલ્યા; સનત્કુમારેંદ્રે માથે છત્ર ધરી રાખ્યું, માહેંદ્ર ઇન્દ્ર ઉત્તમ ખડ્ગ લઈને ચાલ્યા; પ્રહ્લેંદ્રે દર્પણ લીધું, લાંતક ઇન્દ્રે પૂર્ણ કુંભ લીધો, મહાશકેંદ્રે સ્વસ્તિક લીધો, સહસ્રાર ઇન્દ્રે ઘનુબ્ય લીધું, પ્રાણતાપીશે શ્રીવત્સ ધારણ કર્યું, અચ્યુતેંદ્રે નંદાવર્ત ઉપાડ્યું અને બીજા ચમરેંદ્ર વિગેરે ઇન્દ્રો હતા તેઓ અનેક પ્રકારના શસ્ત્રધારી થઈને આગળ ચાલ્યા. એ પ્રમાણે પિતા વિગેરે દશાહો, શિવાદેવી વિગેરે માતાઓ અને રામકૃષ્ણાદિક બંધુઓથી પરવર્યા સતા મહામનસ્વી ભગવંત રાજમાર્ગે ચાલ્યા. જ્યારે પ્રભુ ઉગ્રસેનના ગૃહ નજીક

આવ્યા ત્યારે તેમને જોઈને રાજમતી સદા નવીન શોક ઉત્પન્ન થતાં વારંવાર મૂછાં પામવા લાગી. પ્રભુ તો અવિચ્છિન્ન ગમન કરતાં ઉજ્જ્વલ (રેવતાચલ) ગિરિના આભૂષણ-રૂપ અને નંદન વન જેવા સહસ્રાશ્રવન નામના ઉપવનમાં પધાયાં.

તે વખતે નવાં ખીલેલાં કેતકીનાં પુષ્પોથી જાણે સ્મિત હાસ્ય કરતું હોય અને ગળી પડેલાં અનેક જાંબુફળથી જાણે તેની પૃથ્વી નીલમણિથી ખાંધેલી હોય તેવું તે વન જણાતું હતું. અનેક સ્થાનકે કદંબના પુષ્પોની શય્યામાં ઉન્મત્ત લમરાઓ સુતા હતા, મયૂરો કળા પૂરીને કેકાધ્વનિવડે તાંડવ (નૃત્ય) કરતા હતા, કામદેવના અસ્ત્રના અંગારા હોય તેવાં ઈન્દ્રવરણનાં પુષ્પો ખીલી રહ્યાં હતાં, અને માલતી તથા જુઈનાં પુષ્પોની સુગંધ લેવાને માટે અનેક પાંચજનો સ્વસ્થ ધઈને બેઠા હતા. આવા અતિ સુંદર ઉદ્યાનમાં આવીને પ્રભુ શિખિકામાંથી નીચે ઉતર્યા. પછી શરીર ઉપરથી સર્વ આભૂષણો ઉતાર્યાં, એટલે ઇંદ્રે તે લઈને કૃષ્ણને આપ્યાં. જન્મથી ત્રણસો વર્ષ ગયા બાદ શ્રી નેમિપ્રભુએ શ્રાવણ માસની શુકલ પક્ષીએ પૂર્વાહ્નિકાએ^૧ ચંદ્ર ચિત્રા નક્ષત્રમાં આવતાં છઠ્ઠું તપ કરીને પંચમુષ્ટિ લોચ કર્યો. શક ઇંદ્રે કેશ લઈ લીધા અને પ્રભુના સ્કંધ ઉપર દેવદ્રૃષ્ય વસ્ત્ર મૂક્યું. પછી શકેંદ્રે તે કેશ ક્ષીરસાગરમાં નાખી આવીને સર્વ કોલાહલ શાંત કર્યો, એટલે પ્રભુએ સામાયિક ઉચ્ચત્તું. તે જ વખત જગદ્ગુરૂને મનઃપર્યાવરણ ઉત્પન્ન થયું, અને ક્ષણવાર નારકીને પણ સુખ ઉપજ્યું. નેમિનાથની પછવાડે એક હજાર રાજાઓએ હીક્ષા લીધી. પછી ઇંદ્ર અને કૃષ્ણ પ્રમુખ પ્રભુને નમીને પોતપોતાને સ્થાનકે ગયા.

ખીજે દિવસે પ્રભુએ ગોળમાં રહેનારા વરદત્ત નામના પ્રાહ્મણને ઘેર પરમાન્નથી પારણું કર્યું; તે વખતે તેના ઘરમાં સુગંધી જળ અને પુષ્પની વૃષ્ટિ, આકાશમાં હુંદુંભિનો ગંભીર જ્વનિ, ચેલોત્ક્ષેપ^૨ અને વસુધારા^૩ વિગેરે પાંચ દિવ્યો દેવતાઓએ પ્રગટ કર્યાં. પછી ઘાતી કર્મનો ક્ષય કરવાને ઉદ્યત થયેલા નેમિનાથ કર્મબંધથી નિવૃત્ત થઈને ત્યાંથી અન્યત્ર વિહાર કરવાને પ્રવર્યા.

શ્રી નેમિનાથે હીક્ષા ગ્રહણ કર્યા પછી તેમનો અનુજ બંધુ રથનેમિ રાજમતીને જોઈને કામાતુરપણે ઇંદ્રિયોને વશ થઈ ગયો, તેથી તે હંમેશાં અપૂર્વ વસ્તુઓ મોકલવાવડે રાજમતીની સેવા કરવા લાગ્યો. તે ભાવને નહીં જાણનારી એ મુગ્ધાએ તેનો નિષેધ કર્યો નહીં. રાજમતી તો એમ જાણતી હતી કે આ રથનેમિ વડીલ બંધુના સ્નેહને લીધે મારી ઉપાસના કરે છે, અને રથનેમિ એમ જાણતો હતો કે આ રાજમતી મારી ઉપરના રાગથી મારી સેવા સ્વીકારે છે. તુચ્છ બુદ્ધિવાળો તે નિત્ય રાજમતીને ઘેર જતો હતો, અને બ્રાતૃ-જાનાના^૪ મિષથી તેવું હાસ્ય કરતો હતો. એક વખતે રાજમતી એકાંતમાં હતી, ત્યારે રથનેમિએ કહ્યું કે “અરે મુગ્ધા ! હું તને પરણવાને તૈયાર છું, છતાં તું શા માટે યૌવનને વૃથા ગુમાવે છે ? હે મૃગાક્ષિ ! મારો બંધુ તો ભોગનો અનભિજ્ઞ હતો, તેથી તેણે તારો ત્યાગ કર્યો છે, તો એમ કરવાથી તે તો ભોગસુખથી કળાયો, પણ હવે તમારી શી ગતિ ? હે કર્મળ સમાન ઉત્તમ વર્ણવાળી ! તેં એની પ્રાર્થના કરી તો પણ એ તારો પતિ થયો નહીં અને હું તો તારી પ્રાર્થના કરું છું, તેથી જો, અમારા બેમાં કેવું મોટું અંતર છે ?” આવાં રથનેમિનાં વચન સાંભળવાથી તેના પૂર્વના સર્વ ઉપચારોનો હેતુ સ્વભાવથી જ સરળ આશયવાળી રાજમતીના જાણવામાં આવ્યો. પછી એ ધર્મજ્ઞ બાળાએ ધર્મતું

૧. બપોર અગાઉ. ૨. વસ્ત્રની વૃષ્ટિ. ૩. દ્રવ્યની વૃષ્ટિ. ૪. ભોભઈ. ૫. અભણ.

સ્વરૂપ કહેવાવડે તેને ઘણો બોધ આવ્યો. તથાપિ એ દુર્મતિ તેવા દુષ્ટ અધ્યવસાયથી વિરામ પામ્યો નહીં.

અન્યદા તેને સમજાવવાને માટે સદ્બુદ્ધિવાન રાજમતીએ કંઠ સુધી દુધનું પાન કર્યું, અને જ્યારે રથનેમિ આવ્યો ત્યારે વમન કરાવનારું મદનકૂળ (મીઠળ) ખાધું. પછી રથનેમિને કહ્યું કે ‘એક સુવર્ણનો થાળ લાવો.’ તત્કાળ તે સુવર્ણનો થાળ લાવ્યો, એટલે તેમાં તેણીએ પાન કરેલું ખધું દુધ વમન કરી નાંખ્યું. પછી રથનેમિને કહ્યું કે ‘તમે આ દુધનું પાન કરો.’ રથનેમિ બોલ્યો-‘શું હું ધ્યાનની જેમ વાત કરેલાને પાન કરનારો છું? તમે આ શું બોલો છો?’ રાજમતી બોલી-‘શું આ પીવા યોગ્ય નથી એમ તમે જાણો છો?’ રથનેમિ બોલ્યો, ‘કેવળ હું જ નહીં, પરંતુ બાળક પણ એ તો જાણે છે.’ રાજમતીએ કહ્યું-‘અરે જો તું જાણે છે તો નેમિનાથે મને વમન કરી દીધેલી છે, છતાં તું મારો ઉપલોગ કરવાને કેમ ઇચ્છે છે? વળી તેમનો બ્રાતા થઈને તું એવી ઇચ્છા કેમ કરે છે? માટે હવે પછી નારકીના આયુષ્યને ખાંધનારું આવું વચન બોલીશ નહીં.’ આ પ્રમાણેનાં રાજમતીનાં વચન સાંભળીને રથનેમિ મૌન થઈ ગયો. પછી લજ્જા પામતો અને મનોરથ ક્ષીણ થવાથી કચવાતો કચવાતો વિમનસ્કપણે પોતાને ઘેર આવ્યો.

રાજમતી એક નેમિનાથમાંજ અનુરાગ ધરી સંવેગ પામી સતી વર્ષ વર્ષ જેવા દિવસોને નિર્ગમન કરવા લાગી. નેમિનાથ ત્રણ વીધા પછી ચોપન દિવસે વિહાર કરતા કરતા પાછા રૈવતગિરિના સહસ્રાશ્રવન નામના ઉદ્યાનમાં આવ્યા. ત્યાં વેતસના વૃક્ષની નીચે અક્રૂમનો તપ કરીને ધ્યાન ધરતા નેમિનાથનાં ઘાતીકર્મો તુટી ગયાં, તેથી આશ્વિન માસની અમાવાસ્યાને દિવસે પ્રાતઃકાળે ચંદ્ર ચિત્રા નક્ષત્રમાં આવતાં શ્રી અરિષ્ટનેમિને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. તત્કાળ આસનો ચલિત થવાથી સર્વ ઇંદ્રો ત્યાં આવ્યા, અને તેમણે ત્રણ પ્રકાર (ગઠ) થી શોભતું સમવસરણુ રચ્યું. તેમાં પૂર્વદ્વારથી પ્રવેશ કરી એકસો વીશ ધનુષ્ય જિંઘા ચૈત્ય વૃક્ષની પ્રદક્ષિણા દઈ ‘તીર્થંય નમઃ’ એમ કહીને એ ખાવીશમા તીર્થ કર પૂર્વાભિમુખે પૂર્વ સિંહાસન પર આરૂઢ થયા, એટલે પશ્ચિમાદિક ત્રણ દિશાઓમાં બ્યંતર દેવતાઓએ ત્રણ દિશાનાં રત્નસિંહાસન ઉપર શ્રી નેમિનાથનાં ત્રણ પ્રતિબિંબ વિકુબ્યાં. પછી ચારે પ્રકારના દેવ દેવીઓ ચન્દ્ર ઉપર ચક્રોરની જેમ પ્રભુના મુખપર દષ્ટિ સ્થાપીને યોગ્ય સ્થાને બેઠા. આ પ્રમાણે લગવંત સમેાસર્વાના ખબર ગિરિપાળકોએ જઈને તત્કાળ પોતાના સ્વામી કૃષ્ણ વાસુદેવને કહ્યા, એટલે તેઓ સાડાબાર કોટી દ્રવ્ય આપીને તરતજ નેમિનાથને વાંદવાની ઇચ્છાએ ગજારૂઢ થઈને તે આવ્યા. દશ દશાહ, અનેક માતાઓ, અનેક ભાઈઓ, કોટી સંખ્ય કુમારો, સર્વ અંતઃપુરીઓ અને સોળ હજાર મુકુટખંધ રાજાઓથી પરવરેલા શ્રી કૃષ્ણ મોટી સમૃદ્ધિ સાથે સમવસરણુમાં આવ્યા. દરથી જ ગજેંદ્ર પરથી ઉતરી, રાજ્યચિહ્નો છોડી દઈ ઉત્તર દ્વારથી સમવસરણુમાં તેમણે પ્રવેશ કર્યો. પછી શ્રી નેમિનાથને પ્રદક્ષિણા કરી નમીને કૃષ્ણ ઇંદ્રની પછવાડે બેઠા અને બીજાઓ પણ પોતપોતાને યોગ્ય સ્થાને બેઠા; પછી ઇંદ્ર અને ઉપેંદ્રે (કૃષ્ણે) પુનઃ ઊભા થઈ નેમિપ્રભુને નમ્રી ભક્તિથી પવિત્ર એવી વાણીવડે સ્તુતિ કરવાનો આરંભ કર્યો.

“હે જગન્નાથ! સર્વ વિધના ઉપકારી, જન્મથી બ્રહ્મચારી, દયાવીર અને રક્ષક એવા તમને અમારો નમસ્કાર છે. હે સ્વામિન્! ચોપન દિવસે શુકલધ્યાનથી તમે ઘાતીકર્મનો ઘાત કર્યો, તે અમારા ભાગ્યયોગે ઘણું જ સારું થયું છે. હે નાથ! તમે કેવળ

ચંદ્રકુળનેજ શોભાવ્યું છે એમ નથી, પણ કેવળજ્ઞાનના આલોકથી સૂર્યરૂપ એવા તમે ત્રેલોક્યને પણ શોભાવ્યું છે. હે પ્રભુ! આ સંસારસાગર કે જે અપાર અને અસ્તાગ^૧ છે તે તમારા પ્રસાદથી ગોઠણ માત્ર ઊંડો અને ગાયનાં પગલાં જેટલો જ વિસ્તારવાળો થઈ જાય છે. હે નાથ! સર્વતું હૃદય લલનાઓનાં લલિત ચરિત્રથી લેદાય છે, પણ આ જગતમાં તમે એક જ તેનાથી અલેદ્ય અને વજ્રના જેવા હૃદયવાળા રહ્યા છો. બીજું કોઈ તેવું નથી. હે પ્રભુ! તમને વ્રત લેવામાં નિષેધ કરનારી જે બંધુઓની વાણી થઈ હતી, તે અત્યારે તમારી આ સમૃદ્ધિ જેવાથી પશ્ચાત્તાપને માટે થાય છે. તે વળતે દુરાચલી બંધુવર્ગથી અમારા ભાગ્યબળે જ તમે સ્ખલિત થયા નહીં તે બહુ સારું થયું. હવે જગતના પુણ્યથી જેને અસ્ખલિત કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયેલું છે એવા તમે અમારી રક્ષા કરો. હે દેવ! જ્યાં ત્યાં રહેલા અને જેમ તેમ કરતા એવા પણ અમારા હૃદયમાં તમે રહેજો, બીજાની અમારે કાંઈ જરૂર નથી.” આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરીને ઇંદ્ર અને કુબ્જ વિરામ પામ્યા. પછી પ્રભુએ સર્વ ભાષાને અનુસરતી વાણી વડે ધર્મદેશના આપવાનો આરંભ કર્યો.

“સર્વ પ્રાણીઓને લક્ષ્મી વિઘ્નતના વિલાસ જેવી ચપલ છે. સંયોગ છેવટે વિયોગને જ પ્રાપ્ત કરાવનારા તથા સ્વપ્નમાં પ્રાપ્ત થયેલા દ્રવ્ય જેવો છે, ચૌવન મેઘની છાયા જેવું નાશવંત છે અને પ્રાણીઓનું શરીર જળના પરપોટા જેવું છે; તેથી આ અસાર સંસારમાં બીજું કાંઈપણ સાર નથી, માત્ર જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રનું પાળવું, એજ સાર છે. તેમાં તત્ત્વ ઉપર જે શ્રદ્ધા, તે સમ્યગ્દર્શન કહેવાય છે, ચથાર્થ તત્ત્વનો બોધ તે જ્ઞાન કહેવાય છે અને સાવધ યોગની વિરતિ તે મુક્તિનું કારણ ચારિત્ર કહેવાય છે. તે ચારિત્ર મુનિઓને સર્વાત્મપણે અને ગૃહસ્થોને દેશથી હોય છે. શ્રાવક ચાવજજીવિત દેશ ચારિત્રમાં તત્પર, સર્વ સાધુઓનો ઉપાસક અને સંસારના સ્વરૂપનો જાણનાર હોય છે. શ્રાવકે ૧ મદિરા, ૨ માંસ, ૩ માખણ, ૪ મધુ, ૫-૯ પાંચ પ્રકારનાં ઉદંબરાદિ વૃક્ષનાં ફળ, ૧૦ અનંતકાચ (કંદમૂળ), ૧૧ અજ્ઞાત (અબલુયાં) ફળ, ૧૨ રાત્રિભોજન, ૧૩ કાચાં ગોરસ (ફદ્ય, ફહી, છાશ)ની સાથે મળેલું દિદ્ધ, ૧૪ પુષ્પિતભાત, ૧૫ બે દિવસ વ્યતીત થયેલું ફહી અને કોહી ગયેલું અન્ન-એ સર્વ અલક્ષ્યો^૨ નો ત્યાગ કરવો.

જેમ પુરુષ ચતુર હોય તે છતાં દુર્ભાગ્યના હૃદયથી સ્ત્રી તેનાથી દૂર રહે છે-ઈચ્છતી નથી, તેમ મદિરાપાન કરવાથી બુદ્ધિ નષ્ટ થાય છે. મદિરાના પાનથી જેમનાં ચિત્ત પરવશ થયેલાં છે એવા પાપી પુરુષો માતાને પ્રિયા માને છે અને પ્રિયાને માતા માને છે. તેઓ ચિત્ત ચલિત થવાથી પોતાને કે પરને અથવા પોતાના કે પારકા પદાર્થને જાણતા નથી. પોતે રાંક છતાં સ્વામી થઈ બેસે છે અને પોતાના સ્વામીને કિંકર સમાન ગણે છે શબ્દની જેમ ચૌટામાં આળોટતા મધપાનીના મુખમાં જ્ઞાન વિવરની શંકાથી મૂત્રે છે, મધપાનના રસમાં મગ્ન થયેલો માણસ નક્ક થઈને ચૌટામાં સૂવે છે અને લીલાવડે પોતાનો ગુપ્ત

૧. તાગ ન આવે એટલો ઊંડો.

૨. કાચા-ગરમ કર્યાં વિનાના. ૩. દિદ્ધ જેની બે ફાડ થાય એવા મગ, અડદાદિ કઢોળ પદાર્થ, તેની દાળ, લોટ વિગેરે. ૪ વાશી અન્ન-ભાત શેટલી વિગેરે. ૫. ચળિત રસ-કાળ વ્યતીત થયેલ મીઠાઈ વિગેરે. ૬-આમાં ગણ્યવેલાં ૧૪ ઉપરાંત ૧ હિમ (બરફ), ૨ કરા, ૩ સર્વ પ્રકારનું વિષ, ૪ કાચી માટી, મીઠું વિગેરે, ૫ તુચ્છ ફળ, ૬ સંધાનક-મોળ અથાણું વિગેરે, ૭ બહુ બીજ, અને ૮ વેગણ-મેળવતાં બાવીશ અલક્ષ્યો સમજવાં

અભિપ્રાય પણ પ્રકાશ કરી દે છે. જેમ વિચિત્ર ચિત્રની રચના કાળજી ભૂંસવાથી નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ મહિરાના પાનથી કાંતિ, કીર્તિ, મતિ અને લક્ષ્મી આદ્યાં જાય છે, મહિરા-પાની ભૂત વળગ્યું હોય તેમ નાચે છે, શોક સહિત હોય તેમ પોકારે છે અને દાહજ્વર આવ્યો હોય તેમ પૃથ્વીપર આળોટે છે. મહિરા હલાહલ વિષની જેમ અંગને શિથિલ કરે છે, ઇંદ્રિયોને ગ્લાનિ આપે છે અને મહાન્ મૂર્છા પમાડે છે. અગ્નિના એકંતણુઆથી તૃણની માટી ગંજી બળી જાય છે તેમ મધપાનથી વિવેક, સંયમ, જ્ઞાન, સત્ય, શૌચ, દયા અને ક્ષમા એ સર્વ વિલીન થઈ જાય છે. મહિરાના રસમાં ઘણા જંતુઓ ઉદ્ભવે છે, તેથી હિંસાના પાપથી ભીરૂ એવા પુરુષે કદાપિ મહિરાપાન કરવું નહીં. મહિરાપાની, આખ્યું હોય તેને ન આખ્યું કહે છે, લીધું હોય તે ન લીધું કહે છે, કયું હોય તેને નહીં કરેલું કહે છે અને રાજ્ય વિગેરેને મિથ્યા અપવાદ આપી સ્વેચ્છાએ બંકે છે. મૂઠ બુદ્ધિવાળો મધુપાની વધ બંધના-દિકનો ભય છોડી દઈને ઘેર, બહાર કે માર્ગે-જ્યાં મળે ત્યાં પરદ્રવ્યને ખુંચવી લે છે. મધપાન કરવાથી થયેલા ઉન્માદથી પરવશ થયેલા પુરુષ બાળિકા, યુવતી, વૃદ્ધા, બ્રાહ્મણી કે ચાંડાળી-સર્વ જાતિની પરસ્ત્રીને પણ ઉન્મત્ત થઈને ભોગવે છે. મધુપાની પુરુષ રડતો, ગાતો, લોટતો, હોડતો, કોપ કરતો, તુષ્ટ થતો, હસતો, સ્તબ્ધ રહેતો, નમતો ભમતો અને ઊંસો રહેતો, એમ અનેક ક્રિયા કરતો નટની જેમ ભટક્યા કરે છે. હમેશાં જંતુઓના સમૂહનો આસ કરતાં છતાં ચમરાજ જેમ તુબ્ત થતો નથી તેમ મધુપાની વારંવાર મધુપાન કરતાં છતાં પણ ધરાતો નથી. સર્વ દોષોનું કારણ મધ છે અને સર્વ પ્રકારની આપત્તિનું કારણ પણ મધ છે, તેથી અપધ્યને રોગી તજે તેમ મનુષ્યે તેનો ત્યાગ કરવો.

જે પ્રાણીઓના પ્રાણનો અપહાર કરી માંસને ઇચ્છે છે, તે ધર્મરૂપ વૃક્ષના દયા નામના મૂળનું ઉન્મૂલન કરે છે. જે મનુષ્ય હમેશાં માંસનું ભોજન કરતો છતો દયા પાળવાને ઇચ્છે છે, તે પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં વેલડીનું આરોપણ કરવાને ઇચ્છે છે. માંસ લક્ષણ કરવામાં હુબ્ધ માણસની બુદ્ધિ દુર્બુદ્ધિવાળી ઝાકણની જેમ પ્રત્યેક પ્રાણીને હણવામાં પ્રવર્તે છે. જેઓ દિવ્ય ભોજન છતાં પણ માંસનું ભોજન કરે છે, તેઓ અમૃતરસને છોડીને હલાહલ વિષને ખાય છે. જે નરકરૂપ અગ્નિમાં ઈંધણા જેવા પોતાના માંસને બીજના માંસથી પોષવાને ઇચ્છે છે તેના જેવો બીજે કોઈ નિર્દય નથી. શુક અને શોણિતથી ઉત્પન્ન થયેલું અને વિખટારસથી વધેલું એવું લોહીવડે ઠરી ગયેલું માંસ કે જે નરકના રૂપ છે તેને કોણ બુદ્ધિમાન લક્ષણ કરે ?

અંતમુહૂર્ત પછી જેમાં અનેક અતિ સૂક્ષ્મ જંતુઓ ઉત્પન્ન થાય છે એવું માખણ વિવેકી પુરુષોએ કદિ પણ ખાવું નહીં. એક જીવની હિંસામાં કેટલું બધું પાપ છે, તો પછી અનેક જંતુમય માખણને કોણ સેવે ?

જે અનેક જંતુસમૂહની હિંસાથી ઉત્પન્ન થયેલું છે અને જે લાળની જેમ ગુણુપ્સા કરવા યોગ્ય છે એવા મધને કોણ ચાખે ? એક એક પુષ્પમાંથી રસ લઈને મક્ષિકાઓએ વમન કરેલા મધને ધાર્મિક પુરુષો કદિ પણ ચાખતા નથી.

ઉંબરડો, વડ, પીપર, કાકઉદુંબર અને પીપળાનાં રૂળ ઘણાં જંતુઓથી આકુળ બ્યાકુળ હોય છે, તેથી તે પાંચે વૃક્ષનાં રૂળ કદિ પણ ખાવાં નહીં. બીચું લક્ષ્ય મળ્યું ન હોય અને ક્ષુધાથી શરીર ક્ષામ (દુર્બળ) થઈ ગયું હોય તો પણ પુણ્યાત્મા પ્રાણી ઉંબરડાદિક વૃક્ષનાં રૂળ ખાતા નથી.

સર્વ જાતિનાં આર્દ્ર કંદ, સર્વ જાતિનાં કુંપળીઆં, સર્વ જાતિનાં થોર, લવણ વૃક્ષની ત્વચા, કુમારી (કુંવાર), ગિરિકર્ણિકા, શતાવરી, વિરૂદ્ધ, ગડુચી, કેમળ આંબલી, પદ્યંક,

અમૃતવેલ, સૂકર જાતિના વાલ અને તે સિવાય બીજા સૂત્રમાં કહેલા અનંતકાય પદાર્થો કે જે મિથ્યાદૃષ્ટિઓથી અજ્ઞાત છે, તે દયાળુ પુરૂષોએ પ્રયત્નથી વર્જવા.

શાસ્ત્રમાં નિષેધ કરેલાં ફળના લક્ષણમાં અથવા વિષફળના આ લક્ષણમાં આ જીવની પ્રવૃત્તિ ન થાઓ એવા હેતુથી ડાહ્યા પુરુષે પોતે અથવા બીજાએ જાણેલું જ ફળ ખાવું જોઈએ, અજાણ્યું ફળ તજી દેવું જોઈએ.

રાત્રી સમયે નિરંકુશપણે ફરતા પ્રેત, પિશાચ વિગેરે શુદ્ધ દેવોથી અન્ન ઉચ્છિદ્ર કરાય છે. તેથી રાત્રિસમયે કદિ પણ ભોજન કરવું નહીં. વળી રાત્રીસમયે ઘોર અંધકારે કરીને મનુષ્યોની દૃષ્ટિ પણ રૂંધાયેલી હોવાથી ભોજનમાં પડતાં જંતુઓ તેનાથી જોઈ શકાતાં નથી, તેથી તેવા રાત્રીને સમયે કોણ ભોજન કરે ? કદાચ ભોજનમાં કીડી આવી ગઈ હોય તો તે ખુદ્દિને નાશ કરે છે, જુ ખાવામાં આવી હોય તો તે જળોદરને વ્યાધિ કરે છે, માખી આવી હોય તો તે વમન કરાવે છે, ઢેઢઘરોલી આવી હોય તો તે કુષ રોગને કરે છે, કાંટો અથવા કાષ્ઠનો કકડો ખાવામાં આવ્યો હોય તો તે ગળાની વ્યથાને કરે છે, ભોજનની અંદર વીંછી પડી ગયો હોય તો તે તાળવું વિધે છે, તથા ભોજનમાં આવેલ વાળ ગળામાં લાગી ગયો હોય તો તે સ્વરભંગને માટે થાય છે, આ વિગેરે અનેક દોષો સર્વ મનુષ્યે રાત્રિભોજનને વિષે જોયા છે. રાત્રીએ સૂક્ષ્મ જંતુઓ દેખવામાં આવતાં નથી, તેથી પ્રાસુક પદાર્થ પણ રાત્રે ખાવા નહીં, કારણ કે તે વખતે ભોજનમાં અવશ્ય અનેક જંતુઓની ઉત્પત્તિ સંભવે છે. જેમાં જીવને સમૂહ ઉત્પન્ન થાય છે એવા ભોજનને રાત્રીએ જમનારા મૂઢ પુરૂષો રાક્ષસોથી પણ અધિક દુષ્ટ કેમ ન કહેવાય ? જે મનુષ્ય દિવસે અને રાત્રીએ પણ ખાધાજ કરે છે, તે શૂંગ અને પુચ્છ વિનાનો સાક્ષાત્ પશુ જ છે. રાત્રિભોજનના દોષને જાણનાર જે મનુષ્ય દિવસના પ્રારંભની અને અંતની બંને ઘડીને ત્યાગ કરીને ભોજન કરે છે, તે પુણ્યનું ભોજન છે. રાત્રિભોજનનો નિયમ કયાં વિના ભલે કોઈ માણસ માત્ર દિવસે જ જમનારો હોય તોપણ તે તેના ચોખ્ખા ફળને પામતો નથી, કારણ કે કોઈને રૂપીઆ આપતાં બોલી કયાં વિના તેનું વ્યાજ મળી શકતું નથી. જે જડ મનુષ્યો દિવસનો ત્યાગ કરીને રાત્રીએજ ભોજન કરે છે, તેઓ રત્નનો ત્યાગ કરીને કાચનો જ સ્વીકાર કરે છે. મનુષ્યો રાત્રિભોજન કરવાથી પરસવે ઘુવડ, કાગડા, બિલાડા, ગીધ, શંખર, મૃગ, ભુંડ, સર્પ, વીંછી અને ગોધા (ઘો) અથવા ગૃહ-ગોધા (ગરોળી) પણ ઉત્પન્ન થાય છે જે ધન્ય પુરૂષો સર્વદા રાત્રિભોજનની નિવૃત્તિ કરે છે, તે પોતાના આયુષ્યનો અધો ભાગ અવશ્ય ઉપવાસી થાય છે. રાત્રિભોજનનો ત્યાગ કરવામાં જે (જેટલા) ગુણો રહેલા છે, તે સદ્ગતિને જ ઉત્પન્ન કરનારા છે, સર્વે ગુણોને ગણવાને કોણ સમર્થ થાય તેમ છે ?

કાચા ગોરસ (દુધ, દહીં ને છાશ)માં દ્વિઢળાદિક મળવાથી તેમાં ઉત્પન્ન થતાં સૂક્ષ્મ જંતુઓ કેવળીએ જોયાં છે, તેથી તેનો પણ ત્યાગ કરવો. વળી દયાધર્મમાં તત્પર એવા મનુષ્યે જંતુથી મિશ્રિત એવાં ફળ, પુષ્પ અને પત્ર વિગેરેનો ત્યાગ કરવો, તથા જીવમિશ્રિત અથાણાંનો કે જેમાં દીર્ઘકાળ રહેવાથી ઘણા ત્રસ જંતુઓ ઉત્પન્ન થયાં હોય તેનો પણ ત્યાગ કરવો.

આ રીતે સર્વ ધર્મમાં દયાધર્મજ મુખ્ય છે એમ જાણીને લક્ષ્ય પદાર્થોને વિષે પણ વિવેક બુદ્ધિવાળો શ્રાવક અનુક્રમે સંસારથી મુક્ત થાય છે.”

આવી પ્રભુની દેશના સાંભળીને વરદત્ત રાજા સંસારથી પરમ વૈરાગ્ય પામી વ્રત લેવાને ઉત્સુક થયો. પછી કૃષ્ણે ભગવંતને નમસ્કાર કરીને પૂછ્યું કે ‘હો ભગવન્ ! તમારે

વિષે સર્વ જન અનુરાગી છે, પણ રાજમતીનો સર્વ કરતાં વિશેષ અનુરાગ થવાનું શું કારણ તે કહો? એટલે પ્રભુએ ધન અને ધનવતીના લવથી માંડીને આઠ લવનો તેની સાથેનો પોતાનો સંબંધ કહી સંભળાવ્યો. પછી વરહત્ત રાજાએ જિભા થઈ નમસ્કાર કરી અંજલિ જોડીને પ્રભુને વિગ્રહિત કરી કે- 'હે નાથ! સ્વાતિનક્ષત્રમાં મેઘથી પુષ્કર (છીપો)માં મુકાફળ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ તમારાથી પ્રાપ્ત કરેલો શ્રાવકધર્મ પણ પ્રાણીને મહા ફળદાયક થાય છે, પરંતુ તમે ગુરૂ પ્રાપ્ત થયા છો તેથી તેટલાથી હું સંતોષ પામતો નથી; કારણ કે કલ્પવૃક્ષ પ્રાપ્ત થતાં માત્ર તેના પત્રની ઈચ્છા કોણ કરે? માટે હું તો તમારો પ્રથમ શિષ્ય થવાને ઈચ્છું છું, તેથી હે દયાનિધિ! મારા પર દયા કરીને મને સંસારતારિણી દીક્ષા આપો.' આ પ્રમાણે કહેતા એ રાજાને પ્રભુએ તત્કાળ દીક્ષા આપી, એટલે તેની પછવાડે બે હજાર ક્ષત્રિયોએ દીક્ષા લીધી.

પૂર્વે ધનના લવમાં જે ધનદેવ અને ધનદત્ત નામે બે બંધુ હતા તે અને અપરા-જિતના લવમાં વિમળઓધ નામે મંત્રી હતા તે ત્રણે સ્વામીની સાથે લવબ્રમણ કરી આ લવમાં રાજાઓ થયા હતા અને સમવસરણમાં આવેલા હતા, તેઓને રાજમતીના પ્રસંગથી પોતાના પૂર્વ લવ સંભળવામાં આવતાં તત્કાળ જાતિસ્મરણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું, જેથી અપૂર્વ વૈરાગ્ય સંપત્તિને પ્રાપ્ત કરીને તેમણે શ્રી અરિષ્ટનેમિની પાસે તે જ વળતે ત્રણ અહણ કયું. પછી જગદ્ગુરૂ નેમિનાથે તેઓ સહિત વરહત્ત વિગેરે અગ્યાર ગણધરોને વિધિથી સ્થાપન કર્યો, અને તેમને ઉત્પાદ, વ્યય અને દ્રૌવ્ય એ પ્રમાણે ત્રિપદી કહી. તે ત્રિપદીને અનુસારે તેમણે તરત જ દ્વાદશાંગીની રચના કરી. ઘણી કન્યાઓથી પરવરેલી યક્ષિણી નામની રાજ-પુત્રીએ તે વળતે દીક્ષા લીધી, એટલે તેને પ્રભુએ પ્રવર્તિનીપદે સ્થાપન કરી. દશ દશાર્દ, ઉચ્ચસેન, વાસુદેવ, બળરામ અને પ્રભુમ્ન વિગેરે કુમારોએ શ્રાવકપણું અહણ કયું, અને શિવા, રોહિણી, દેવકી તથા રૂક્મિણી વિગેરેએ તેમજ બીજી સ્ત્રીઓએ પણ પ્રભુની પાસે શ્રાવકપણું અહણ કયું, જેથી તે શ્રાવિકાઓ થઈ. આ પ્રમાણે તેજ સમવસરણમાં પૃથ્વીને પવિત્ર કરનાર ચતુર્વિધ ધર્મની જેમ ચતુર્વિધ સંઘ સ્થાપિત થયો. પ્રથમ પૌરૂષી પૂર્ણ થતાં પ્રભુએ દેશના સમાપ્ત કરી, એટલે બીજી પૌરૂષીમાં વરહત્ત ગણધરે દેશના આપી. પછી ઈંદ્ર વિગેરે દેવતાઓ અને કૃષ્ણ પ્રમુખ રાજાઓ પ્રભુને નમીને પોતપોતાને સ્થાનકે ગયા.

શ્રી નેમિનાથના તીર્થમાં ત્રણ મુખવાળો, શ્યામવર્ણી, મનુષ્યના વાહનવાળો, ત્રણ દક્ષિણ ભુજમાં બીજેડું, પરશુ અને ચક્રને ધરનારો અને ત્રણ વામ ભુજમાં નકુળ, ત્રિશૂલ અને શક્તિને ધરનારો ગોમેધ નામે ચક્ષુ શાસનદેવતા થયો, અને સુવર્ણ સમાન કાંતિવાળી, સિંહના વાહનપર બેસનારી, બે દક્ષિણ ભુજમાં આંબાની લાંબું અને પાશને ધરનારી અને બે વામ ભુજમાં પુત્ર અને અંકુશને ધરનારી કુમાંડી અથવા અંબિકા નામે પ્રભુની શાસન-દેવી થઈ. તે બંને શાસનદેવતા નિરંતર જેમની સાન્નિધ્યમાં રહેતા હતા એવા પ્રભુ વર્ષો અને શરદઋતુને ઉલ્લંઘન કરીને ભદ્ર ગજેંદ્રની જેમ ગતિ કરતા સતા લોકોના કલ્યાણને માટે ત્યાંથી અન્યત્ર વિહાર કરવા પ્રવર્ત્યો.

॥ इत्याचार्यश्रीहेमचंद्रविरचिते त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरिते

महाकाव्येऽष्टमे पर्वणि अरिष्टनेमिकौमारक्रीडा

—दीक्षा—केवलोत्पत्तिवर्णनो नाम नवमः सर्गः ॥

સર્ગ ૧૦ મો

દ્રૌપદીનું પ્રત્યાહરણ અને ગજસુકુમાર વિગેરેનું ચરિત્ર.

પાંડવો કૃષ્ણના પ્રસાદથી પોતાના હસ્તિનાપુર નગરમાં રહેતા અને દ્રૌપદીની સાથે વારા પ્રમાણે હર્ષથી ક્રીડા કરતા હતા. એક વખતે નારદ ફરતા ફરતા દ્રૌપદીને ઘેર આવ્યા, ત્યારે ‘આ અવિરત છે’ એમ જાણીને દ્રૌપદીએ તેનો સત્કાર કર્યો નહિ, તેથી ‘આ દ્રૌપદી કેવી રીતે દુઃખી થાય ?’ એમ ચિંતવતા નારદ ક્રોધ કરીને તેના ઘરમાંથી નીકળ્યા, પણ આ ભરતક્ષેત્રમાં તો કૃષ્ણના ભયથી કોઈ તેનું અપ્રિય કરે તેવું જોવામાં આવ્યું નહિ, એટલે તે ધાતકીખંડના ભરતક્ષેત્રમાં ગયા. ત્યાં ચંપા નગરીમાં રહેનારા કપિલ નામના વાસુદેવનો સેવક પદ્મ નામે રાજા અમરકંકા નગરીનો સ્વામી અને વ્યભિચારી હતો તેની પાસે આવ્યા, એટલે તે રાજાએ ઉઠીને નારદને સન્માન આપ્યું અને પોતાના અંતઃપુરમાં લઈ ગયો. ત્યાં પોતાની સર્વ સ્ત્રીઓ બતાવીને કહ્યું કે ‘હે નારદ ! તમે આવી સ્ત્રીઓ કોઈ સ્થાનકે જોઈ છે ? તે વખતે નારદે ‘આનાથી મારો ઇરાદો સિદ્ધ થશે’ એમ વિચારીને કહ્યું કે-‘રાજન્ ! કુવાના દેડકાની જેમ આવી સ્ત્રીઓથી તું શું હર્ષ પામે છે ? જંબૂદ્વીપના ભરતક્ષેત્રમાં હસ્તિનાપુર નગરને વિષે પાંડવોને ઘેર દ્રૌપદી નામે સ્ત્રી છે, તે એવી સ્વરૂપવાન છે કે તેની આગળ આ તારી સર્વ સ્ત્રીઓ ઠાસી જેવી છે.’ આ પ્રમાણે કહીને નારદ ત્યાંથી ઉત્પત્તીને અન્યત્ર આજ્ઞા ગયા.

નારદના ગયા પછી પદ્મનાભ રાજાએ દ્રૌપદીને મેળવવાની ઇચ્છાથી પોતાને પૂર્વ સંગતિ-વાળા એક પાતાળવાસી દેવની આરાધના કરી; એટલે તે દેવે પ્રત્યક્ષ થઈ ને કહ્યું કે ‘હે પદ્મનાથ ! કહો, તમારું શું કાર્ય કરે ?’ ત્યારે પદ્મે કહ્યું, દ્રૌપદીને લાવીને મને અર્પણ કરો.’ દેવે કહ્યું કે ‘એ દ્રૌપદી પાંડવોને મૂકીને બીજાને ઇચ્છતી નથી, પણ તારા આગ્રહથી હું તેને લાવું છું.’ એમ કહી દેવ તત્કાળ હસ્તિનાપુર આવ્યો અને અવસ્થાપિની નિદ્રાવડે સૌને નિદ્રાવશ કરીને નિદ્રાવશ પડેલી દ્રૌપદીને ત્યાંથી રાત્રીએ હરી લાવ્યો, પછી તેને પદ્મને અર્પણ કરી દેવ સ્વસ્થાનકે ગયો. જ્યારે દ્રૌપદી જાગત થઈ ત્યારે ત્યાં પોતાને જોઈ વિધુર થઈ સતી વિચારવા લાગી કે ‘શું આ તે સ્વપ્ન છે કે શું ઇદ્રજાળ છે ?’ તે વખતે પદ્મનાભે તેને કહ્યું કે-‘હે મૃગાશ્વિ ! તું ભય પામીશ નહીં, હું તને અહીં હરણ કરાવીને લાવ્યો છું, માટે અહીં રહે ને મારી સાથે ભોગ ભોગવ. આ ધાતકીખંડ નામે દ્વીપ છે, તેમાં આ અમરકંકા નગરી છે, હું તેનો પદ્મનાભ નામે રાજા છું કે જે તારો પતિ થવાને ઇચ્છે છે.’ તે સાંભળી પ્રત્યુત્પન્ન મતિવાળી દ્રૌપદી બોલી કે ‘રે ભદ્ર ! એક માસની અંદર જો કોઈ મારો સંબંધી અહીં આવીને મને નહીં લઈ જાય તો પછી હું તમારું વચન માન્ય કરીશ.’ પદ્મનાભે વિચાર્યું કે, ‘અહીં જંબૂદ્વીપનાં માણસોની ગતિ તદ્દન અશક્ય છે, તેથી આ વચન કબુલ કરવામાં અડચણ નથી.’ આવું ધારીને કપટી પદ્મનાભે તે વચન સ્વીકાર્યું. ‘પછી હું પતિ વગર એક માસ સુધી ભોજન કરીશ નહીં,’ એમ પતિવ્રતરૂપ મહા ધનવતી દ્રૌપદીએ અભિગ્રહ ધારણ કર્યો.

અહીં પાંડવોએ પ્રાતઃકાળે દ્રૌપદીને દીઠી નહીં એટલે તેઓ જળ, સ્થળ અને વન વિગેરેમાં તેની બહુ શોધ કરવા લાગ્યા. જ્યારે કોઈ પણ સ્થાનકેથી દ્રૌપદીના કાંઈ પણ અંશ મળ્યા નહીં ત્યારે તેમની માતાએ જઈને કૃષ્ણને જણાવ્યું, કારણ કે તેજ તેમના શરણરૂપ અને વિધુરપણામાં બંધુરૂપ હતા. કૃષ્ણ કાર્યમાં મૂઢ થઈ વિચારમાં પડ્યા, તેવામાં પોતે કરેલા અનર્થને જોવા માટે નારદમુનિ ત્યાં આવ્યા, એટલે કૃષ્ણે નારદને પૂછ્યું કે ‘તમે કોઈ સ્થાનકે દ્રૌપદીને જોઈ છે ?’ નારદે કહ્યું કે ‘હું ધાતકીખંડમાં અમરકંકા નગરીએ ગયો હતો, ત્યાંના રાજા પદ્મનાભને ઘેર મેં દ્રૌપદીને જોઈ છે.’ આ પ્રમાણે કહીને ત્યાંથી બીજે આવ્યા ગયા. કૃષ્ણે પાંડવોને કહ્યું કે ‘પદ્મનાભે દ્રૌપદીનું હરણ કર્યું છે, તેથી હું ત્યાં જઈને દ્રૌપદીને લઈ આવીશ, માટે તમે જોઈ કરશો નહીં.’ પછી કૃષ્ણ પાંડવોને લઈ મોટા સૈન્ય સાથે માગધ નામના પૂર્વ સાગરના તટ ઉપર ગયા. ત્યાં પાંડવોએ કહ્યું, ‘સ્વામિન્’ આ સમુદ્ર સંસારની જેમ અત્યંત ભયંકર, પાસવાર અને ઉદ્ધત છે. અહીં કોઈ ઠેકાણે મહા મોટા પર્વતો એક પથરાની જેમ તેમાં મગ્ન થયેલા છે, કોઈ ઠેકાણે મોટા પર્વત જેવાં જળજંતુઓ રહેલાં છે, કોઈ સ્થાને સમુદ્રને પણ શોષણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને વડવાનદા રહેલો છે, કોઈ ઠેકાણે કૈવર્તની જેમ વેલંઘર દેવતાઓ રહેલા છે. કોઈ ઠેકાણે પોતાના તરંગથી તે મેઘનું પણ કમંડળની જેમ ઉદ્ધર્તન કરે છે. આ સમુદ્ર મનથી પણ અલંકૃત છે, તો તેને દેહથી તો શી રીતે જ ઉલ્લંઘન કરી શકાશે ?’ પાંડવોનાં આવાં વચન સાંભળી ‘તમારે શી ચિંતા છે ?’ એમ કહીને શુદ્ધ હૃદયવાળા કૃષ્ણે તેના તટ ઉપર બેસીને તેના અધિષ્ઠાત્રિક સુસ્થિત નામના દેવતાની આરાધના કરી. તત્કાળ તે દેવ પસંદ થઈને બોલ્યો—‘હું શું કાર્ય કરું ? કૃષ્ણે કહ્યું કે—‘હું લવણોદધિના અધિષ્ઠાત્રક દેવ ! પદ્મનાભ રાજાએ દ્રૌપદીનું હરણ કરેલું છે, તો જેવી રીતે ધાતકીખંડમાંથી તે દ્રૌપદી અહીં લવાય તેમ કરો.’ દેવે કહ્યું કે ‘હું કૃષ્ણ ! તે પદ્મનાભને તેના પૂર્વ સંગતિવાળા દેવે દ્રૌપદીને લઈ જઈને જેમ સોંપી છે, તેમ હું તેને ત્યાંથી લાવીને તમને સોંપું; અથવા જો આ વાર્તા તમને ન રચતી હોય; તો બળ, વાહન સહિત એ પદ્મનાભને સમુદ્રમાં ફેંકી દઈ દ્રૌપદીને લઈ આવીને તમને અર્પણ કરું.’ કૃષ્ણે કહ્યું કે ‘એમ કરવાની જરૂર નથી, માત્ર આ પાંડવોથી અને મારાથી એમ છ પુરુષોથી રથમાં બેસીને જવાય તેવો જળની અંદર અનાહત માર્ગ આપો કે જેથી અમે ત્યાં જઈ એ વરાકને જીતીને દ્રૌપદીને લઈ આવીએ. આ માર્ગ અમને યશ આપનારો છે.’ પછી તે સુસ્થિત દેવે તેમ કહ્યું, એટલે કૃષ્ણ પાંડવ સહિત સ્થળની જેમ સમુદ્રને ઉલ્લંઘીને અમરકંકા નગરીએ પહોંચ્યા. ત્યાં તે નગરની બહારના ઉદ્યાનમાં રહી કૃષ્ણે દારૂક સારથિને સમજાવી પદ્મરાજની પાસે દૂતપણે મોકલ્યા. દારૂક તરત જ ત્યાં ગયો અને પદ્મના ચરણપીઠને પોતાના ચરણથી દબાવતો, ભયંકર ભૂકુટી ચઢાવતો અને લાલાના અગ્નિ લાગથી કૃષ્ણના લેખને આપતો સતો પદ્મ પ્રત્યે આ પ્રમાણે બોલ્યો—‘અરે પદ્મ રાજા ! જેમને કૃષ્ણ વાસુદેવની સહાય છે એવા પાંડવોની આ દ્રૌપદીને જ બૂઝીપના ભરતક્ષેત્રમાંથી તું હરી લાવ્યો છે, તે કૃષ્ણ પાંડવોની સાથે સમુદ્રે આપેલા માર્ગે અહીં આવેલા છે, માટે હવે જો જીવવાને ઇચ્છતો હો તો સત્વર તે દ્રૌપદી કૃષ્ણને સોંપી દે.’ પદ્મરાજ બોલ્યો—‘એ કૃષ્ણ તો જ બૂઝીપના ભરતક્ષેત્રનો રાજા છે, બાકી અહીં તો એ છએ જણ મારી પાસે કોણ માત્ર છે ? માટે જા, તેને યુદ્ધ કરવાને સજ્જ કર.’ દારૂકે આવીને તે વચન કૃષ્ણને કહ્યાં, એટલામાં તો પદ્મનાભ રાજા પણ યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી તૈયાર થઈ સેના લઈને નગર બહાર નીકળ્યો. સમુદ્રના તરંગની જેમ તેના સૈનિકો ઉછળી ઉછળીને તુટી પડવા લાગ્યા. તે વખતે કૃષ્ણે નેત્રને વિકસ્વર કરી પાંડવોને કહ્યું કે ‘તમે આ

પદ્મરાજની સાથે યુદ્ધ કરશે, કે હું યુદ્ધ કરું તે સ્થમાં બેસીને જોશે ?' પાંડવોએ કહ્યું; 'પ્રભુ ! કાં તો આજે પદ્મનાભ રાજા, કે કાં તો અમે રાજા એવી પ્રતિજ્ઞા લઈને અમે પદ્મનાભ સાથે યુદ્ધ કરીશું.'

કૃષ્ણે તે વાત સ્વીકારી એટલે તેઓ પદ્મનાભ સાથે યુદ્ધ કરવા ગયા. પદ્મે ક્ષણવારમાં તેમને હરાવ્યા. એટલે તેઓએ કૃષ્ણ પાસે આવીને કહ્યું કે 'સ્વામિન્ ! આ પદ્મનાભ તો ઘણો બળવાન છે અને વળી બળવાન સૈન્યથી આવૃત્ત છે, તેથી એ તો તમારાથી જ જીતાય તેમ છે, અમારાથી જીતાય એમ નથી; માટે તમને જેમ યોગ્ય લાગે તેમ કરો.' કૃષ્ણ બોલ્યા—'હે પાંડવો ! જ્યારથી તમે 'પદ્મનાભ રાજા કે અમે રાજા' એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી, ત્યારથીજ તમે હારી ગયા હતા.' પછી 'હું રાજા છું, પદ્મનાભ નથી' એમ કહી કૃષ્ણ યુદ્ધ કરવા ચાલ્યા અને મહા ધ્વનિવાળો પાંચજન્ય શંખ કુંકયો. સિંહની ગર્જનાથી મૃગના ટોળાની ગતિની જેમ તે શંખના નાદથી જ પદ્મરાજના સૈન્યનો ત્રીજો ભાગ તુટી ગયો. પછી કૃષ્ણે શાર્ક ધનુષ્યનો ટંકાર કર્યો, એટલે તેના ધ્વનિથી દુર્બળ દોરીની જેમ પદ્મનાભના લશ્કરનો બીજો ત્રીજો ભાગ તુટી ગયો. જ્યારે પોતાના સૈન્યનો તૃતીયાંશ અવશેષ રહ્યો ત્યારે પદ્મરાજ રણભૂમિમાંથી નાશી તત્કાળ અમરકંકા નગરીમાં પેસી ગયો, અને લોહાની અર્ગલાવડે નગરના દરવાજાઓ બંધ કર્યા. કૃષ્ણ ક્રોધથી પ્રજ્વલિત થઈ સ્થમાંથી ઉતરી પડ્યા અને તત્કાળ સમુદ્ધાત વડે દેવતા કરે તેમ નરસિંહરૂપ ધારણ કર્યું. ચમરાજની જેવા ક્રોધાચમાન થઈને દાદોથી લચકર એવું મુખ ફાડ્યું અને ઉગ્ર ગર્જના કરીને નગરીના દ્વાર ઉપર દોટ મૂકીને પગનો ઘા કર્યો, જેથી શત્રુના હૃદય સાથે બધી પૃથ્વી કંપાયમાન થઈ ગઈ. તેમના ચરણઘાતથી કીકાના અગ્ર ભાગ તુટી પડ્યા, દેવાલયો પડી ગયાં અને કોટની દીવાલો ભાંગી પડી. એ નરસિંહના લચથી તે નગરમાં રહેનારા લોકોમાંથી કેટલાક ખાડામાં સંતાઈ ગયા, કેટલાક જંગમાં પેસી ગયા, અને કેટલાક મૂછાં પામી ગયા. એ વખતે પદ્મરાજ દ્રૌપદીને શરણે આવીને કહેવા લાગ્યો—'હે દેવી ! મારો અપરાધ ક્ષમા કરો અને ચમરાજ જેવા આ કૃષ્ણથી મારી રક્ષા કરો.' દ્રૌપદી બોલી—'હે રાજન્ ! મને આગળ કરી સ્ત્રીનો વેશ લઈને જો તું કૃષ્ણને શરણે જઈશ તો જીવીશ, અન્યથા જીવી શકીશ નહીં.' પછી તે તેવી રીતે કરી કૃષ્ણને શરણે આવીને નમ્યો, એટલે શરણ કરવા યોગ્ય કૃષ્ણે કહ્યું કે, 'હવે તું લચ પામીશ નહીં.' એ પ્રમાણે કહી પાંડવોને દ્રૌપદી સોંપી સ્થાવર થઈને કૃષ્ણ આવ્યા હતા તેજ માર્ગે પાછા ચાલ્યા.

એ વખતે તે ધાતકીખંડમાં ચંપાનગરીના પૂર્ણભદ્ર નામના ઉદ્યાનમાં ભગવાન શ્રી મુનિ-સુવ્રત પ્રભુ સમોસયો હતા, તેમની સભામાં કપિલ વાસુદેવ બેઠા હતા, તેમણે પ્રભુને પૂછ્યું કે, 'સ્વામિન્ ! મારા જેવો આ કોના શંખનો નાદ સંભળાય છે ?' પ્રભુએ કહ્યું, 'આ કૃષ્ણ વાસુદેવના શંખનો ધ્વનિ છે.' એટલે કપિલે પૂછ્યું, 'શું એક જ સ્થાને બે વાસુદેવ થાય ?' પછી પ્રભુએ દ્રૌપદી, કૃષ્ણ અને પદ્મરાજના સર્વ વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો. એટલે કપિલે કહ્યું કે 'હે નાથ ! જ્યૂદ્ધીપના અર્ધ ભરતક્ષેત્રના પતિ કૃષ્ણ વાસુદેવનું અભ્યાગત અતિથિની જેમ હું આતિથ્ય કરું.' પ્રભુ બોલ્યા, 'જેમ એક સ્થાને બે તીર્થંકર અને બે ચક્રવર્તી મળે નહીં તેમ બે વાસુદેવ પણ કારણયોગથી એક ક્ષેત્રમાં આવ્યા છતાં મળે નહીં.' આવાં અર્હંતાં વચન સાંભળ્યાં, તો પણ કપિલ વાસુદેવ કૃષ્ણને જોવાને વ્રત્સુક થઈને તેના

૧ આ પ્રતિજ્ઞામાં વાક્યરખલના છે. તે 'શકુન કરતાં શબ્દ આગળ' એ કહેવતને ખરી પાડે છે.

રથને ચીલે ચીલે સમુદ્રના તટ ઉપર આવ્યા. ત્યાં સમુદ્રની વચ્ચે થઈને જતા એવા કૃષ્ણ તથા પાંડવોના રૂપા અને સુવર્ણના પાત્ર જેવા રવેત અને પીળા રથના ધ્વજ તેના જોવામાં આવ્યા, એટલે ‘હું કપિલ વાસુદેવ તમને જોવાને ઉત્કંઠિત થઈ સમુદ્રકિનારે આવ્યો છું, માટે પાછા વળો.’ આવા સ્પષ્ટ અક્ષરો સમજાય તેમ તેણે શંખનો નાદ કર્યો. તેના ઉત્તરમાં ‘અમે દૂર ગયા છીએ, માટે હવે તમારે કાંઈ બોલવું નહીં.’ આવા સ્પષ્ટ અક્ષરના ધ્વનિ-વાળો શંખ કૃષ્ણે સામે પૂર્યો. તે શંખનો ધ્વનિ સાંભળી કપિલ વાસુદેવ ત્યાંથી પાછા ફર્યો, અને અમરકંકાપુરીમાં આવીને ‘આ શું?’ એમ પદ્મરાજને પૂછ્યું—એટલે પદ્મે પોતાના અપરાધની વાતો કહીને પછી જણાવ્યું કે, ‘હે પ્રભુ! તમારા જેવા સ્વામી છતાં જાંબૂદીપના ભરતક્ષેત્રના વાસુદેવ કૃષ્ણે મારો પરાભવ કર્યો.’ એટલે કપિલ વાસુદેવે કહ્યું કે—‘અરે અસામાન્ય વિગ્રહવાળા દુરાત્મા! તારું આ કૃત્ય સહન કરવા યોગ્ય નથી.’ એમ કહી તેને રાજ્યથી બ્રહ્મ કર્યો, અને તેના રાજ્ય ઉપર તેના પુત્રને બેસાડ્યો.

અહીં કૃષ્ણ સમુદ્ર ઉતરી પાંડવો પ્રત્યે બોલ્યા—‘હે પાંડવો! જ્યાં સુધી હું સુસ્થિત દેવની રજા લઉં ત્યાં સુધીમાં તમે ગંગા ઉતરી જાઓ.’ પછી તેઓ નાવમાં બેસી સાહી-બાસઠ યોજન વિસ્તારવાળા ગંગાના ભયંકર પ્રવાહને ઉતરીને પરસ્પર કહેવા લાગ્યા કે, ‘અહીં આપણે નાવ ઊભું રાખી કૃષ્ણનું બળ જોઈએ કે કૃષ્ણ નાવ વિના આ ગંગાના પ્રવાહને શી રીતે ઉતરે છે?’ આ પ્રમાણે સંકેત કરી તેઓ નદીના તટ ઉપર સંતાઈ રહ્યા. પછી કૃષ્ણ કાર્ય સાધી કૃતકૃત્ય થઈ ગંગાના તીરે આવ્યા. નાવને બેસું નહીં, એટલે એક ભુજ પર અશ્વ સહિત રથને રાખી બીજા હાથવતી જળ તરવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે તરતાં તરતાં જ્યારે ગંગાના મધ્યમાં આવ્યા ત્યારે શ્રાંત થઈને વિચારવા લાગ્યા કે, ‘અહા! પાંડવો ઘણી શક્તિવાળા કે જેઓ નાવ વિના ગંગાને તરી ગયા.’ કૃષ્ણના આ પ્રમાણેના ચિંતીતને જાણીને ગંગાદેવીએ તત્કાળ તાગ આપ્યો (સ્થળ કરી આપ્યું), એટલે વિસામો લઈને હારિ સુખે કરી તેને ઉતરી ગયા. તીરે આવીને પાંડવોને પૂછ્યું કે, ‘તમે વહાણ વગર શી રીતે ગંગા ઉતર્યા?’ પાંડવોએ કહ્યું, ‘અમે તો નાવથી ગંગા ઉતર્યા.’ કૃષ્ણે કહ્યું કે, ‘ત્યારે નાવને પાછું વાળીને મારે માટે કેમ ન મોકલ્યું?’ પાંડવો બોલ્યા—‘તમારા બળની પરીક્ષા કરવાને અમે નાવને મોકલ્યું નહીં.’ તે સાંભળી કૃષ્ણે કોપ કરીને કહ્યું કે, ‘તમે સમુદ્ર તરવામાં કે અમરકંકા નગરી જીતવામાં શું મારું બળ જાણ્યું નહતું, કે હવે મારું બળ જાણવું બાકી હતું?’ આ પ્રમાણે કહી પાંડવોના પાંચે રથને લોહદંડ વડે ચૂર્ણ કરી નાંખ્યા, અને તે ઠેકાણે રથમર્દન નામે નગર વસાવ્યું. પછી કૃષ્ણે પાંડવોને દેશપાર કર્યો, અને પોતે પોતાની જાવણીમાં આવીને સર્વની સાથે દ્વારકામાં આવ્યા.

પાંડવોએ પોતાના નગરમાં આવી એ વૃત્તાંત કુંતીમાતાને કહ્યો, એટલે કુંતી દ્વારકામાં આવ્યા અને કૃષ્ણને કહ્યું કે, ‘હે કૃષ્ણ! તમે દેશપાર કરેલા મારા પુત્રો હવે ક્યાં રહેશે? કારણ કે આ ભરતાર્દ્રમાં તો એવી પૃથ્વી નથી કે જે તમારી ન હોય.’ કૃષ્ણ બોલ્યા—‘દક્ષિણ સમુદ્રના તટ ઉપર પાંડુમથુરા નામે નવીન નગરી વસાવીને તેમાં તમારા પુત્રો નિવાસ કરે.’ કુંતીએ આવીને એ વાતો (કૃષ્ણની આજ્ઞા) પુત્રોને કહી; એટલે તેઓ સમુદ્રની વેલાથી પવિત્ર એવા પાંડુ દેશમાં ગયા. કૃષ્ણે હસ્તિનાપુરના રાજ્ય ઉપર પોતાની બેન સુભદ્રાના પૌત્ર અને અભિમન્યુના પુત્ર પરીક્ષીતના રાજ્યાભિષેક કર્યો.

લગવાનું નેમિનાથ પૃથ્વીતળને પવિત્ર કરતા અનુક્રમે સર્વ નગરમાં શ્રેષ્ઠ એવા ભદ્રિલપુરમાં પધાર્યા. ત્યાં સુલસા અને નાગના પુત્રો કે જે દેવકીના ઉદરથી ઉત્પન્ન થયા હતા અને જેમને નૈગમેષી દેવતાએ હરી લાવીને સુલસાને આપ્યા હતા તે રહેતા હતા. તેઓ પ્રત્યેક બત્રીશ બત્રીશ કન્યાઓ પરણ્યા હતા. તેઓએ શ્રી નેમિનાથના બોધથી તેમની પાસે વ્રત ગ્રહણ કર્યું. તે છએ ચરમશરીરી હતા. તેઓ દ્વાદશાંગીને ધારણ કરી મોઢું તપ આચરતા સતા પ્રભુની સાથે વિહાર કરવા લાગ્યા.

શ્રી નેમિનાથ વિહાર કરતા કરતા અન્યદા દ્વારકા સમીપે પધાર્યા. ત્યાં સહસ્રાશ્રવન નામના ઉપવનમાં સમોસર્યા. તે સમયે દેવકીના છ પુત્રોએ છકૂ તપના પારણાને અર્થે જે બેની બેઠ થઈ ત્રણ ભાગે બુદ્ધ બુદ્ધ વહોરવા માટે દ્વારકામાં પ્રવેશ કર્યો. તેમાં પ્રથમ અનીકચશા અને અનંતસેન દેવકીને ઘેર ગયા. તેમણે કૃષ્ણના જેવા બેઠ દેવકી ઘણો હર્ષ પામ્યાં. પછી તેણીએ સિંહકેશરીઆ મોદકથી તેમને પ્રતિલાલિત કર્યા, તેઓ ત્યાંથી બીજે ગયા. એટલામાં તેના સહોદર અજિતસેન અને નિહતશત્રુ નામે જે મહામુનિ ત્યાં આવ્યા. તેમને પણ દેવકીએ પ્રતિલાલિત કર્યા; એટલામાં દેવચશા અને શત્રુસેન નામે ત્રીજા બે મુનિ પણ ત્યાં પધાર્યા. તેમને નમસ્કાર કરી અંજલિ બેઠીને દેવકીએ પૂછ્યું, ‘હે મુનિરાજ! શું તમે દિશાના મોહથી વારંવાર અહીં આવો છો? કે શું મારી મતિમાં મોહ થઈ ગયો છે? તમે તેના તે નથી? અથવા સંપાત્તથી સ્વર્ગપુરી જેવી આ નગરીમાં શું મહર્ષિઓને યોગ્ય ભક્તપાન નથી મળતું?’ આવા દેવકીના પ્રશ્નથી તે મુનિ બોલ્યા—‘અમને કાંઈ પણ દિગ્ગમેહ થયો નથી, પણ અમે છ સહોદર ભાઈઓ છીએ, ભદ્રિલપુરના રહેવાસી છીએ, અને સુલસા અને નાગદેવના પુત્રો છીએ. શ્રી નેમિનાથની પાસે ધર્મ સાંભળી અમે છએ બંધુએ દીક્ષા લીધી છે. આજે ત્રણ બેઠા થઈ વહોરવા નીકળેલા છીએ, તે ત્રણે યુગલ અનુક્રમે તમારે ઘેર આવ્યા જણાય છે.’ તે સાંભળી દેવકી વિચારમાં પડ્યાં કે, ‘આ છએ મુનિઓ કૃષ્ણના જેવા કેમ હશે? તેમનામાં એક તિલમાત્ર જેટલો પણ ફેર નથી. પૂર્વે અતિમુક્તક સાધુએ મને કહ્યું હતું કે—તમારે આઠ પુત્રો? થશે અને તે જીવતા રહેશે તો શું આ છએ મારા પુત્રો તો નહીં હોય?’ આવો વિચાર કરી બીજે દિવસે દેવકી દેવરચિત સમવસરણમાં શ્રી નેમિનાથને પૂછવા ગયાં. દેવકીના હૃદયને લાવ બાણી તેના પૂછ્યા અગાઉ જ પ્રભુએ કહ્યું કે ‘હે દેવકી! તમે કાલે બેચા તે છએ તમારા પુત્રો છે. તેને નૈગમેષી દેવતાએ જીવતા-જ તમારી પાસેથી લઈને સુલસાને આપ્યા હતા.’ પછી ત્યાં તે છ સાધુઓને બેઠને દેવકીના સ્તનમાં પથ ઝરવા લાગ્યું. તેણે છએ મુનિને પ્રેમથી વંદના કરીને કહ્યું કે ‘હે પુત્રા! તમારાં દર્શન થયાં તે બહુ સારું થયું. મારા ઉદરમાંથી જન્મ લેનાર પૈકી એકને ઉત્કૃષ્ટ રાજ્ય મળ્યું અને તમને છને દીક્ષા પ્રાપ્ત થઈ તે તો બહુ સારી વાત થઈ, પણ મને એમાં એટલો જ ખેદ છે કે ‘તમારામાંથી કોઈને મેં રમાડ્યા કે ઉછેર્યો નહીં.’ લગવાનું નેમિનાથ બોલ્યા—‘દેવકી! વૃથા ખેદ શા માટે કરો છો? પૂર્વજન્મના કૃત્યનું ફળ આ જન્મને વિષે પ્રાપ્ત થયું છે; કેમકે તમે પૂર્વે ભવમાં તમારી સપત્નીના સાત રત્નો ચોર્યાં હતાં, પછી જ્યારે તે રોવા લાગી ત્યારે તમે તેમાંથી માત્ર એક રત્ન પાછું આપ્યું હતું.’ આ પ્રમાણે સાંભળી દેવકી પોતાના પૂર્વ ભવનું દુષ્કૃત નિંદતી ઘેર ગઈ અને પુત્રજન્મની ઇચ્છાથી ખેદયુક્ત ચિરો રહેવા લાગી, તેવામાં કૃષ્ણે આવીને પૂછ્યું કે ‘હે માતા! તમે ખેદ કેમ કરો છો?’ દેવકી બોલ્યા—‘હે વત્સ! મારું બધું જીવિત નિષ્ફળ ગયું છે, કેમકે

૧ છ સુલસાને ત્યાં ઉછર્યાં તે, સાતમા કૃષ્ણ, ને આઠમા ગજસુકુમાળ હવે થશે તે.

તમે બાળપણમાં નહોને ઘેર મોટા થયા, અને તમારા અચજ છ સહોદર નાગસાર્થવાહને ઘેર ઉછર્યા; મેં તો સાતમાંથી એક પુત્રને પણ બાલ્યવયમાં લાલિત કર્યો નહીં; તેથી હે વત્સ ! બાળકનું લાલનપાલન કરવાની ઇચ્છવાળી હું પુત્રને ઇચ્છું છું. તે પશુઓને પણ ધન્ય છે કે જેઓ પોતાના અપત્યો (વાછડા) ને લાલિત કરે છે.’

માતાનાં આવાં વચન સાંભળી ‘હું તમારો મનોરથ પૂરો કરીશ’ એમ કહી કૃષ્ણે સૌધર્મ ઇન્દ્રના સેનાપતિ નૈગમેષી દેવની આરાધના કરી. દેવ પ્રત્યક્ષ થઈને બોલ્યો — ‘હે ભદ્ર ! તમારી માતાને આઠમો પુત્ર થશે, પણ જ્યારે તે બુદ્ધિમાન યુવાવસ્થા પામશે ત્યારે દીક્ષા લેશે.’ તેના આ પ્રમાણેના કથન પછી સ્વલ્પ વખતમાં એક મહર્ષિ કે દેવ સ્વર્ગથી ચ્યવીને દેવકીના ઉદરમાં ઉત્પન્ન થયો, અને સમય આવતાં પુત્રરૂપે અવતર્યો. તેનું ગજસુકુમાળ નામ પાડયું. બાળે બીજા કૃષ્ણ હોય તેવા એ દેવસમાન પુત્રનું દેવકી લાલનપાલન કરવા લાગ્યાં. માતાને અતિ બહાલો અને બ્રાતાને પ્રાણુ સમાન કુમાર બનેનાં નેત્રરૂપ કુમુદને ચન્દ્રરૂપ થયો. અનુક્રમે ચૈવનવચને પામ્યો, એટલે પિતાની આજ્ઞાથી કુંભ રાજની પુત્રી પ્રભાવતીને પરણ્યો. વળી સોમશર્મા બ્રાહ્મણની ક્ષત્રિયાણી સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થયેલી સોમા નામની કન્યાને પણ જો કે તે ઇચ્છતો ન હતો તોપણ માતા અને બ્રાતાની આજ્ઞાથી પરણ્યો. તેવામાં શ્રી નેમિનાથ પ્રભુ ત્યાં સમવસર્યા. તેમની પાસે સ્ત્રીઓ સહિત જઈને ગજસુકુમાળે સાવધાનપણે ધર્મ સાંભળ્યો, તેથી અપૂર્વ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થતાં બંને પત્નીઓ સહિત માતા પિતાની આજ્ઞા મેળવીને તેણે પ્રભુની પાસે દીક્ષા લીધી. જ્યારે ગજસુકુમાળે દીક્ષા લીધી ત્યારે તેના વિયોગને નહિ સહન કરી શકતા એવા તેના માતાપિતાએ અને કૃષ્ણ પ્રમુખ ભાઈઓએ ઊંચે સ્વરે રૂદન કર્યું.

જે દિવસે દીક્ષા લીધી તે જ દિવસે ગજસુકુમાળ મુનિ પ્રભુની આજ્ઞા લઈ સાચંકાળે સ્મશાનમાં જઈને કાયોત્સર્ગધ્યાને રહ્યા. તેવામાં કાંઈક કારણે બહાર ગયેલા સોમશર્મા બ્રાહ્મણે તેમને દીઠા. તેમને જોઈ તે સોમશર્માએ ચિન્તિત્વું કે, ‘આ ગજસુકુમાળ ખરેખરો પાખંડી છે, તેનો આવો વિચાર છતાં માત્ર વિટંબના કરવાને એ દુરાશય મારી પુત્રીને પરણ્યો હતો. આમ ચિન્તવી એ મહાવિરોધી બુદ્ધિવાળા સોમશર્માએ અતિ કાંધાયમાન થઈને બળતી ચિતાના અંગારાથી પૂરેલી એક ઘડાની ઠીબ તેના માથા ઉપર મૂકી. તેના વડે અત્યંત દહન થયા છતાં પણ તેમણે સમાધિપૂર્વક તે સર્વ સહન કર્યું; તેથી એ ગજસુકુમાળ મુનિનાં કર્મરૂપ સર્વ ઇન્દ્રન બળીને ભસ્મ થઈ ગયાં, અને તત્કાળ કેવળજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી આયુષ્ય પૂર્ણ થવાથી તે મુનિ મોક્ષે ગયા.

પ્રાતઃકાળે કૃષ્ણ પોતાના પરિવારસહિત રથમાં બેસીને પૂર્ણ ઉત્ક્રાંતિત મનથી ગજસુકુમાળ મુનિને વાંઢવા માટે ચાલ્યા. દ્વારકાની બહાર નીકળ્યા, તેવામાં તેમણે એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણને માથે ઈંટો લઈ કોઈ દેવાલય તરફ જતો જોયો. કૃષ્ણ તેની પર દયા લાવીને તેમાંથી એક ઈંટ પોતાની બલે તે દેવાલયમાં લઈ ગયા; એટલે કોટીગમે લોકો તે પ્રમાણે એકએક ઈંટ લઈ ગયા, જેથી તેનું તો કામ થઈ ગયું. આ પ્રમાણે તે બ્રાહ્મણને કૃતાર્થ કરીને કૃષ્ણ નેમિનાથની પાસે આવ્યા. ત્યાં સ્થાપન કરેલા ભંડારની જેવા પોતાના ભાઈ ગજસુકુમાળને તેમણે દીઠા નહીં; એટલે કૃષ્ણે ભગવંતને પૂછ્યું કે ‘પ્રભુ ! મારા ભાઈ ગજસુકુમાળ કયાં છે ?’ ભગવંતે કહ્યું કે ‘સોમશર્મા બ્રાહ્મણને હાથે તેનો મોક્ષ થયો.’ તે વાત વિસ્તારથી સાંભળતાં જ કૃષ્ણને મૂર્છા આવી. થોડી વારે સંજા પામીને કૃષ્ણે ફરીવાર પ્રભુને પૂછ્યું ‘ભગવન ! એ મારા ભાઈનો વધ કરનાર બ્રાહ્મણને મારે શી રીતે બોળાવવો?’ પ્રભુ બોલ્યા ‘કૃષ્ણ ! એ સોમશર્માની ઉપર તમે કોપ કરશો નહીં, કારણકે તમારા બ્રાતાને

સઘ મોક્ષ પ્રાપ્ત થવામાં તે સહાયકારી થયો છે. લાભે કાળે સાધ્ય થાય તેવી સિદ્ધિ હોય તે પણ સહાય મળવાથી ક્ષણમાં સિદ્ધ થાય છે. જેમ તમે પેલા વૃદ્ધ બ્રાહ્મણને સહાય કરી તો તેની સર્વ ઈંટો સ્વસ્થ સમયમાં ઇચ્છિત સ્થાનકે પહોંચી ગઈ. જો સોમશર્મા તમારા ભાઈને આવો ઉપસર્ગ ન કરત તો કાળક્ષેપ વગર તેની સિદ્ધિ શી રીતે થાત ? હવે તમારે તેને ઓળખવો છે તો તમને અહીંથી પાછા વળીને નગરીમાં પેસતાં જોઈ જે મસ્તક ક્ષાટીને મરી જશે તેને તમારા ભાઈનો વધ કરનાર બાણી લેજો. પછી કૃષ્ણે રૂદન કરતા સતા પોતાના ભાઈનો ઉત્તરસંસ્કાર કર્યો. ત્યાંથી બેઠકુલ ચિત્રો પાછા વળીને દ્વારકાનગરીમાં પેસતાં તેમણે પેલા સોમશર્મા બ્રાહ્મણને મસ્તક ક્ષાટીને મરી જતો જોયો, એટલે તત્કાળ તેને પગે દોરડી બાંધી માણસોની પાસે આખી નગરીમાં ફેરવાવી ગીધ વિગેરે પક્ષીઓને નબું બલિ દાન આપવા માટે બહાર ફેંકાવી દીધા.

ગજસુકુમાળના શોકથી પ્રભુની પાસે ઘણા યાદવોએ અને વસુદેવ વિના નવ દશાહોએ દીક્ષા લીધી. પ્રભુની માતા શિવાદેવીએ, નેમિનાથના સાત સહોદર બાંધુઓએ અને કૃષ્ણના અનેક કુમારોએ પણ દીક્ષા લીધી. રાજમતીએ પણ સંવેગ ધરી પ્રભુની પાસે દીક્ષા લીધી. તેની સાથે નંદની કન્યા એકનાશાએ અને યાદવોની અનેક સ્ત્રીઓએ દીક્ષા લીધી. તે વખતે કૃષ્ણે કન્યાના વિવાહ કરવાનો અભિપ્રાય અંગીકાર કર્યો; એટલે તેમની સર્વ પુત્રીઓએ પણ પ્રભુનો સમીપે દીક્ષા લીધી કનકવતી, રાહિણી અને દેવકી વિના વસુદેવની સર્વ સ્ત્રીઓએ મત ગ્રહણ કર્યું. કનકવતીને ઘરમાં રહ્યા સતા સંસારની સ્થિતિ ચિંતવતાં સઘ ઘાતીકર્મ યુટી જવાથી કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. નેમિનાથે તે વાત જણાવવાથી દેવતાઓએ તેમનો મહિમા કર્યો. પછી પોતાની મેળે મુનિવેશ અંગીકાર કરીને તે પ્રભુની પાસે ગયા. ત્યાં નેમિનાથનાં દર્શન કરી, વનમાં જઈ એક માસનું અનશન કરીને તે કનકવતી મોક્ષે ગઈ.

રામનો પૌત્ર અને નિષિધનો પુત્ર સાગરચંદ્ર વિરક્ત બુદ્ધિવાળો હોવાથી પ્રથમ તે અભ્યુવ્રતધારી થયો હતો, તેણે આ વખતે પ્રતિમાધરપણું અંગીકાર કર્યું. (શ્રાવકની ૧૧ પડિમા વહેવા લાગ્યો.) એકદા તેણે કાર્યોત્સર્ગ કર્યો હતો, ત્યાં હંમેશાં તેનાં છિદ્રને જોનારા નભઃસેને તેને દીઠો, એટલે તેની પાસે આવી નભઃસેન બોલ્યો કે—‘અરે પાખંડી ! અત્યારે આ તું શું કરે છે ? કેમજામેળાના હરણમાં તેં જે કર્યું હતું, તેનું ફળ હવે પામ.’ એમ કહી તે દુરાશય નભઃસેને તેના મસ્તકપર ચિતાના અંગારાથી પૂરેલો ઘડાનો કાંઠો મૂક્યો. તે ઉપસર્ગને સમ્યક્ ભાવે સહન કરી તેનાથી દગ્ધ થઈને સાગરચંદ્ર પંચપરમેષ્ઠી નમસ્કારનું સ્મરણ કરતો સતો મૃત્યુ પામીને દેવલોકમાં ગયો.

એક વખતે ઇંદ્રે સલામાં કહ્યું કે ‘કૃષ્ણ વાસુદેવ હમેશાં કોઈના પણ દોષને છોડીને માત્ર ગુણનું જ કીર્તન કરે છે અને કદિ પત્ર નીચ યુદ્ધ કરતા નથી.’ ઇંદ્રનાં આવાં વચન પર શ્રદ્ધા નહીં રાખનાર કોઈ દેવતા તેની પરીક્ષા કરવા માટે તત્કાળ દ્વારકામાં આવ્યો. એ વખતે કૃષ્ણ રથમાં બે સીને સ્વેચ્છાએ કીડા કરવા જતા હતા. ત્યાં માર્ગમાં તે દેવતાએ કૃષ્ણવર્ણી એક જ્ઞાનને મરેલો વિકુર્ચ્યો. તેના શરીરમાંથી એવી દુર્ગંધ ફેલાતી હતી કે જેથી લોકો દૂરથી જ દુર્ગંધા અને બાધા પામતા હતા. તેને જોઈ કૃષ્ણે કહ્યું કે ‘અહો ! આ કૃષ્ણવર્ણી જ્ઞાનના મુખમાં પાંડુવર્ણી દાંત કેવા અત્યંત શોભે છે ?’ આ પ્રમાણે એક પરીક્ષા જોઈને પછી પેલા દેવે ચોરથઈ કૃષ્ણના અશ્વરત્નને હરી લીધું. તેની પછવાડે કૃષ્ણના અનેક સૈનિકો દોડ્યા, તેમને પણ તેણે જીતી લીધા; એટલે કૃષ્ણ પોતે દોડી તેની નજીક જઈને બોલ્યો કે ‘અરે ચોર ! મારા અશ્વરત્નને કેમ હરે છે ? તેને છોડી દે, કેમકે હવે

તું ક્યાં જઈશ ?' દેવે કહ્યું, 'મને યુદ્ધમાં જીતીને અન્ન લ્યો.' કૃષ્ણે કહ્યું કે 'ત્યારે તું રથમાં બેસ. કારણ કે હું રથી છું.' દેવે કહ્યું, 'મારે રથ કે હાથી વિગેરેની કાંઈ જરૂર નથી. મારી સાથે યુદ્ધ કરવું હોય તો બાહુયુદ્ધથી યુદ્ધ કરો.' કૃષ્ણે કહ્યું, 'જા અધમે લઈ જા, હું હાથે, કેમકે કદિ સર્વસ્વનો નાશ થાય તો પણ હું નીચ-^૧ અધમ યુદ્ધ કરવાનો નથી.' તે સાંભળી તે દેવ સંતુષ્ટ થયો. પછી તેણે ઈંદ્રે કરેલી પ્રશંસા વિગેરેનો વૃત્તાંત તેમને જણાવીને કહ્યું કે 'હિ મહાભાગ ! વરદાન માગો.' કૃષ્ણે કહ્યું, 'હમણાં મારી દ્વારકા-પુરી રાગના ઉપસર્ગથી વ્યાપ્ત છે, તો તેની શાંતિને માટે કાંઈક આપો.' પછી દેવતાએ કૃષ્ણને એક ભેરી (નગાડું) આપીને કહ્યું કે 'આ ભેરી છ માસે છ માસે તમારે નગરીમાં વગાડવી. આનો શબ્દ સાંભળવાથી પૂર્વના ઉત્પન્ન થયેલા સર્વ વ્યાધિ અને ઉપસર્ગો ક્ષય થશે અને છ માસ પર્યંત નવા વ્યાધિ વિગેરે ઉપસર્ગો થશે નહીં,' આ પ્રમાણે કહી તે દેવ સ્વસ્થાને ગયો.

કૃષ્ણે દ્વારકામાં લઈ જઈને તે ભેરી વગાડી, જેથી નગરીમાં થયેલા સર્વ રાગની શાંતિ થઈ ગઈ. એ ભેરીની ખ્યાતિ સાંભળીને કોઈ ધનાઢ્ય માણસ દાહજવરથી પીડાતો સતો દેશાંતરથી દ્વારકામાં આવ્યો. તેણે આવીને ભેરીના પાલકને કહ્યું 'હિ ભદ્ર ! મારા ઉપકારને માટે એક લાખ દ્રવ્ય લઈને આ ભેરીનો પલ જેટલો કટકો મને આપ. એટલી મારી પર દયા કર.' ભેરીપાલ દ્રવ્યમાં હુબ્ધ થયો તેથી તેનો એક નાનો ખંડ કાપીને તેને આપ્યો, અને અંદનના ખંડથી તે ભેરીને સાંધી લીધી. તેવી રીતે એ દ્રવ્યહુબ્ધ માણસે બીજાઓને પણ તેના કટકા કાપી કાપીને આપ્યા, જેથી તે ભેરી મૂળથી જ (આખી) અંદનના કટકાની કંથા જેવી થઈ ગઈ. ફરીને એક વખતે તેવો ઉપદ્રવ થતાં કૃષ્ણે તેને વગડાવી તો તેનો એક મશકની જેટલો નાદ થયો કે જે સભામાં પણ પૂરો સંભળાયો નહીં. તેથી 'આ શું ?' એમ કૃષ્ણે વિશ્વાસુ માણસોને પૂછ્યું, એટલે તેઓએ ખાત્રી કરીને કહ્યું કે 'તેના રક્ષકે આખી ભેરીને સાંધી સાંધીને કંથા જેવી કરી નાખી છે.' તે વાત સાંભળીને કૃષ્ણે તેના રક્ષકને મરાવી નાખ્યો, અને પછી અક્રમ તપ કરી તેના જેવી બીજી ભેરી તે દેવ પાસેથી મેળવી. કેમકે "મહાન્ પુરુષોને શું મુશ્કેલ છે ?"

પછી રાગની શાંતિને માટે કૃષ્ણે તે ભેરી વગડાવી. ધન્વંતરિ તથા વૈતરણિ નામના બે વૈદ્યોને પણ લોકોના વ્યાધિની ચિકિત્સા કરવાની આજ્ઞા આપી. તેમાં વૈતરણિ ગૈઘ ભવ્ય જીવ હતો. તે જેને જે ચિકિત્સા કરવા યોગ્ય હોય તે બતાવતો અને ઔષધ પણ તેને યોગ્ય આપતો અને ધન્વંતરિ પાપ ભરેલી ચિકિત્સા કરતો તેથી તેને જ્યારે સાધુઓ કહેતા કે, "આ ઔષધ અમારે વિહિત^૨ નથી." ત્યારે તેઓને તે સામો જવાબ આપતો કે, 'હું સાધુને યોગ્ય આયુર્વેદ ભણ્યો નથી, માટે મારું વચન માનશો નહીં' અને તે પ્રમાણે કરશો નહીં.' આ પ્રમાણે તે બંને વૈદ્યો દ્વારકામાં વૈદ્ય કરતા હતા. એક વખતે કૃષ્ણ નેમિપ્રભુને પૂછ્યું કે, 'આ બે વૈદ્યોની શી ગતિ થશે ?' ત્યારે પ્રભુ બોલ્યા કે, "ધન્વંતરિવૈદ્ય સાતમી નરકના અપ્રતિષ્ઠાન નામના નરકાવાસમાં જશે, અને જે વૈતરણિ વૈદ્ય છે તે વિંધ્યા-ચલમાં એક યુવાન યુથપતિ વાનર થશે. તે વનમાં કોઈ સાર્થની સાથે સાધુઓ આવશે. તેઓમાંથી એક મુનિના ચરણમાં કાંટો વાગશે, જેથી ચાલવાને અશક્ત થશે. તેની સાથે બીજા મુનિઓ પણ ત્યાં અટકીને ઊભા રહેશે. એટલે તેઓને તે મુનિ કહેશે કે 'તમે મને અહીં મૂકીને જાઓ, નહીં તો સાર્થજીવ થવાથી સર્વ મૃત્યુ પામશો.' પછી તેના

૧. એવા એક ચોર જેવા માણસ સાથે કૃષ્ણ જેવા વાસુદેવે બાહુયુદ્ધ કરવું તે અધમ યુદ્ધ જ છે.

૨. કરવા યોગ્ય-આવા યોગ્ય.

ચરણમાંથી કંટક કાઢવાને અસમર્થ અને જેમનાં હૃદય દીન થયેલાં છે એવા તે મુનિને એક છાયાદાર સ્થંડિલ (જમીન) ઉપર મૂકી ખેદયુક્ત ચિત્તે સાર્થ સાથે જશે. એવામાં પેલો યુથપતિ વાનર અનેક વાનરો સાથે ત્યાં આવશે. એટલે તે મુનિને જોઈને આગળ ચાલનારા વાનરો કિલકિલારવ કરી મૂકશે. તે નાદશી રોષ પામીને યુથપતિ વાનર આગળ આવશે. ત્યાં તે મુનિને જોઈને તે વિચાર કરશે કે ‘આવા મુનિને પૂર્વે મેં કોઈવાર જોયેલા છે.’ એમ ઉઠાપોહ કરતાં તેને જાતિસ્મરણજ્ઞાન ઉત્પન્ન થશે, તેથી તે પોતાના પૂર્વ ભવના વૈદ્યપણાને સંભારશે. પછી પ્રાપ્ત થયેલા વૈદ્યજ્ઞાનથી પર્વત ઉપરથી તે વાનર વિશદ્યા અને રોહિણી નામે બે ઔષધિઓ લાવશે. તેમાંથી વિશદ્યા ઔષધિને દાંત વતી પીસીને મુનિના ચરણ ઉપર મૂકશે, તેથી તેમનો ચરણ શદ્યરહિત થશે, પછી રોહિણી ઔષધિ મૂકવાથી તત્કાળ રૂઝાઈ જશે. પછી ‘હું પૂર્વે દ્વારકામાં વૈતરણી નામે વૈદ્ય હતો’ એવા અક્ષર લખીને તે મુનિને બતાવશે. એટલે મુનિ તેનું ચરિત્ર સંભારીને તેને ધર્મ કહેશે, તેથી તે કપિ ત્રણ દિવસનું અનશન કરી સહસ્રાર નામના આઠમા દેવલોકમાં જશે. ત્યાં ઉપજતાં જ અવધિજ્ઞાનવડે તે પોતાના કાયોત્સર્ગી વાનરશરીરને જોશે, અને તેની પાસે બેસીને નવકારમંત્ર સંભળાવતા મુનિને દેખશે; એટલે મુનિ ઉપર અતિ ભક્તિવાળો તે દેવતા ત્યાં આવી તે મુનિને નમીને કહેશે કે, ‘હે સ્વામિન! તમારા પ્રસાદથી મને આવી દેવસંબંધી મહાકુદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ છે.’ પછી તે મુનિને સાર્થની સાથે ગયેલા બીજા મુનિઓની સાથે મેળવી દેશે. એટલે તે મુનિ તે કપિની કથા બીજા સાધુઓને કહેશે.” ભગવંતે કહેલ આ પ્રમાણેનું કથન સાંભળી ધર્મ પર શ્રદ્ધા રાખતા હરિ પ્રભુને નમીને સ્વસ્થાને ગયા. પ્રભુએ પણ ત્યાંથી અન્યત્ર વિહાર કર્યો.

અન્યદા વર્ષાઋતુના આરંભમાં મેઘની જેમ જગતને તૃપ્ત કરનારા શ્રી નેમિનાથ પ્રભુ દ્વારકા સમીપે આવીને સમવસર્યા. કૃષ્ણે ભગવંત પાસે આવી સેવા કરતા સતા પ્રભુને પૂછ્યું, ‘હે નાથ! તમે અને બીજા સાધુઓ વર્ષાઋતુમાં કેમ વિહાર કરતા નથી?’ પ્રભુ બોલ્યા— ‘વર્ષાઋતુમાં બધી પૃથ્વી વિવિધ જંતુઓથી વ્યાપ્ત થાય છે, તેથી જીવને અભય આપનારા સાધુઓ તે સમયમાં વિહાર કરતા નથી.’ કૃષ્ણે કહ્યું કે, ‘ત્યારે હું પણ પરિવાર સહિત વારંવાર ગમનાગમન કરીશ તો તેથી ઘણા જીવોનો ક્ષય થશે, માટે હું પણ વર્ષાઋતુમાં રાજમંદિરની બહાર નીકળીશ નહીં.’ આવો અભિગ્રહ લઈને કૃષ્ણે ત્યાંથી જઈ પોતાના રાજમંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો, અને દ્વારપાળોને આજ્ઞા કરી કે, ‘વર્ષાઋતુના આરંભ સ પર્વત કોઈને પણ રાજમહેલમાં પ્રવેશ કરવા દેવો નહીં.’

દ્વારકા નગરીમાં વીરો નામે એક સાળવી વિષ્ણુનો અતિ ભક્ત હતો તે કૃષ્ણનાં દર્શન અને તેમની પૂજા કરીને જ ભોજન કરતો, નહીં તો જમતો નહીં. કૃષ્ણના પૂર્વોક્ત હુકમથી દ્વારપાળે વર્ષાઋતુમાં તેને કૃષ્ણમંદિરમાં પ્રવેશ કરવા દીધો નહીં, તેથી તે દ્વારેજ બેસી રહીને કૃષ્ણને ઉદેશીને પ્રતિદિન પૂજા કરતો, પરંતુ કૃષ્ણનાં દર્શન ન થવાથી તે ભોજન કરતો નહીં. એ પ્રમાણે જ્યારે વર્ષાઋતુ વીતી ગયો અને કૃષ્ણ રાજમહેલની બહાર નીકળ્યા, તે વખતે સર્વ રાજાઓ અને એ વીરો સાળવી દ્વાર પાસે આવીને ઊભા હતા. તેમાં વીરો સાળવીને અત્યંત કૃશ થઈ ગયેલ જોઈને વાસુદેવે પૂછ્યું કે— ‘તું કેમ કૃશ થઈ ગયો છું?’ એટલે દ્વારપાળોએ તેનું કૃશ થવાનું કારણ જે યથાર્થ હતું તે કહી જણાવ્યું. પછી કૃષ્ણે કૃપા કરીને તેને હમેશાં પોતાના મહેલમાં અસ્ખલિતપણે આવવા દેવાનો હુકમ આપ્યો.

પછી કૃષ્ણ પરિવારસહિત શ્રી નેમિનાથને વાંદવા ગયા. ત્યાં ભગવંતે કહેલો ચતિધર્મ સાંભળીને કૃષ્ણ બોલ્યા-‘હે નાથ ! હું ચતિધર્મ પાળવાને સમર્થ નથી, પણ બીજાઓને દીક્ષા અપાવવાનો અને તેની અનુમોદના કરવાનો મારે નિયમ છે. જે કોઈ દીક્ષા લેશે તેને હું વારીશ નહીં, પણ પુત્રની જેમ તેનો નિષ્કમણોત્સવ કરીશ.’ આવો અભિગ્રહ લઈને વિષ્ણુ સ્વસ્થાને ગયા. તેવામાં પોતાની વિવાહ કરવાને યોગ્ય કન્યાઓ નમવા માટે આવી. તેમને કૃષ્ણે કહ્યું કે ‘હે પુત્રીઓ ! તમે સ્વામિની થશો કે દાસી થશો ?’ તેઓ બોલી કે ‘અમે સ્વામિની થઈશું.’ એટલે કૃષ્ણે કહ્યું કે, ‘હે પાપ વિનાની પુત્રીઓ ! જો સ્વામિની થવું હોય તો નેમિનાથની પાસે જઈને દીક્ષા લ્યો.’ આ પ્રમાણે કહીને વિવાહને યોગ્ય તે કન્યાઓને કૃષ્ણે દીક્ષા અપાવી. તેમજ જે જે કન્યાઓ વિવાહ યોગ્ય થાય તેને દીક્ષા અપાવવા લાગ્યા. અન્યદા એક રાણીએ પોતાની કેતુમંજરી નામની કન્યાને શીખવ્યું કે ‘વત્સે ! જો તને તારા પિતા પૂછે તો તું નિઃશંક થઈને કહેજે કે-મારે દાસી થવું છે, રાણી થવું નથી.’ અનુક્રમે જ્યારે તે વિવાહને યોગ્ય થઈ ત્યારે તેને તેની માતાએ તેના પિતા (કૃષ્ણ) ની પાસે મોકલી. તે ગઈ એટલે કૃષ્ણે પૂછ્યું કે-‘દાસી થવું છે કે રાણી ?’ એટલે જેમ માતાએ શીખવ્યું હતું તેમ તેણે કહ્યું. તે સાંભળી કૃષ્ણ વિચારવા લાગ્યા કે ‘જો બીજી પુત્રીઓ પણ આમ કહેશે, તો તે મારી પુત્રીઓ થયા છતાં લવાટવીમાં લમીને સર્વથા અપમાન પામ્યા કરશે, તે કાંઈ ઠીક નહીં થાય, માટે હવે બીજી પુત્રીઓ આવું બોલે નહીં તેવો ઉપાય કરું.’ આ પ્રમાણે ચિંતવી કૃષ્ણે પેલા વીર કુવિંદને બોલાવીને કહ્યું કે ‘તે કાંઈ પણ ઉત્કૃષ્ટ પરાક્રમ કયું છે ?’ તેણે કહ્યું કે ‘મેં કંઈ પણ ઉત્કૃષ્ટ પરાક્રમ કયું નથી.’ કૃષ્ણે કહ્યું ‘વિચારીને કહે, કાંઈ પણ કયું હશે.’ ત્યારે વીરે વિચાર કરીને કહ્યું કે ‘પૂર્વે ખદરીના વૃક્ષ ઉપર રહેલા એક કાકીડાને મેં પાષાણ મારીને પાડી નાંખ્યો હતો, અને પછી તે મરી ગયો હતો. એકવાર મારે પૈડાના ચીલામાં જળ વહેતું હતું તેને ડાબે પગે રોકી રાખ્યું હતું. એકવાર એક ઘડાની અંદર માખીઓ પેસી ગઈ, પછી તે ઘડાનું મોઢું ડાબા હાથ વડે બંધ કરીને ઘણીવાર સુધી ગણગણાટ કરતી તે માખીઓને મેં પૂરી રાખી હતી.’

બીજે દિવસે કૃષ્ણ સભાસ્થાનમાં આવી સિંહાસન પર બેસીને રાજાઓની આગળ બોલ્યા કે ‘હે રાજાઓ ! વીર કુવિંદનું ચરિત્ર પોતાના કુળને યોગ્ય નથી, અર્થાત્ અધિક પરાક્રમવાળું છે.’ પછી કૃષ્ણને ‘ઘણું જીવો’ એમ બોલતા રાજાઓ તે સાંભળવાને સાવધાન થયા. એટલે કૃષ્ણે આ પ્રમાણે કહ્યું કે, ‘જેણે ભૂમિશસ્ત્રથી ખદરીના વૃક્ષપર રહેલા રાત્રી ફણાવાળા નાગને મારી નાંખ્યો હતો તે આ વીર ખરેખર ક્ષત્રિય છે, ચક્રથી બોદાયેલી અને કલુષ જળને વહન કરતી ગંગાનદી જેણે પોતાના વામ ચરણથી ધરી રાખી તે આ વીર કુવિંદ ખરેખર ક્ષત્રિય છે, અને જેણે ઘટનગરમાં રહેનારી ઘોષ કરતી મોટી સેનાને એક વામ કરથી પૂરી રાખી તે આ વીર કુવિંદ ખરેખર ક્ષત્રિય છે. તેથી ખરેખર પુરુષ-વ્રતધારી આ વીરક મારો જમાતા થવાને યોગ્ય છે.’ આ પ્રમાણે સભાજનોને કહીને કૃષ્ણે તે વીરકને કહ્યું, ‘તું આ કેતુમંજરીને ગ્રહણ કર.’ વીરે તેમ કરવાને ઇચ્છ્યું નહીં, એટલે કૃષ્ણે બ્રહ્મટી ચડાવીને કહ્યું; જેથી તત્કાળ કેતુમંજરીને પરણીને તે પોતાને ઘેર લઈ ગયો. કેતુમંજરી તેને ઘેર શય્યાપર બેસી રહેવા લાગી અને બિચારો વીરક રાત દિવસ તેની આસપાસ વર્તવા લાગ્યો. એક વખતે કૃષ્ણે વીરકને કહ્યું કે, ‘કેતુમંજરી તારો

આશામાં વર્તે છે ?' ત્યારે તે બોલ્યો કે—‘હું’ તેની આશામાં વર્તું છું.’ કૃષ્ણે કહ્યું ‘કે જે તારૂં બધું કામ તેની પાસે નહીં કરાવે તો તને કારાગૃહમાં નાખીશ.’ કૃષ્ણના આશયને જાણી લઈ વીર ઘેર આવ્યો, અને તેણે કેતુમંજરીને કહ્યું, ‘અરે સ્ત્રી ! તું કેમ બેસી રહે છે, વસ્ત્ર વણવાને માટે પાન તૈયાર કર.’ કેતુમંજરી કોંઈ કરીને બોલી કે ‘અરે કોણી ! તું શું મને નથી ઓળખતો ?’ તે સાંભળી વીરકે દોરડીવડે કેતુમંજરીને નિઃશંક થઈને માર માર્યો, જેથી તે રોતી રોતી કૃષ્ણની પાસે ગઈ અને પોતાના પરાભવની વાર્તા કહી સંભળાવી. ત્યારે કૃષ્ણે કહ્યું કે ‘હિ પુત્રી ! તેં સ્વામીપણું છોડીને દાસીપણું માગી લીધું છે, હવે હું શું કરું ?’ તે બોલી—‘પિતા ! તો અદ્યાપિ પણ મને સ્વામીપણું આપો.’ કૃષ્ણ બોલ્યા કે ‘હવે તો તું વીરકને સ્વાધીન છે, મારે સ્વાધીન નથી.’ પછી જ્યારે કેતુમંજરીએ અતિ અગ્રહથી કહ્યું, ત્યારે કૃષ્ણે વીરકને સમજાવી કેતુમંજરીને રજ અપાવીને શ્રી નેમિપ્રભુ પાસે તેને દીક્ષા લેવરાવી.

એક વખતે કૃષ્ણે બધા (૧૮,૦૦૦) સાધુઓને દ્વાદશાવર્ત વંદના કરવા માંડી, એટલે બીજા રાજાઓ તો થોડા થોડા મુનિઓને વાંદવાથી નિર્વેદ પામીને બેસી ગયા, પણ કૃષ્ણના અનુવર્તનથી પેલા વીર વણકરે તો સર્વ સાધુઓને દ્વાદશાવર્ત વંદના કરી, પછી કૃષ્ણે પ્રભુને કહ્યું કે ‘સર્વે મુનિઓને દ્વાદશાવર્ત વંદના કરવાથી આજે મને જેટલો શ્રમ થયો છે તેટલો શ્રમ ત્રણસો ને સાઠ યુદ્ધો કરવામાં પણ મને થયો નહોતો.’ એટલે સર્વે પ્રભુ બોલ્યા કે ‘હિ વાસુદેવ ! તમે આજે ઘણું પુણ્ય, ક્ષાયિક સમક્ષિત અને તીર્થંકર નામકર્મ ઉપાર્જન કર્યું છે, વળી સાતમી નરકને યોગ્ય કર્મપુદ્ગળોને અપાવીને ત્રીજી નરકને યોગ્ય આયુષ્ય તમે બાંધ્યું છે, જેને તમે આ ભવના પ્રાંત ભાગે નિકાચિત કરશો.’ કૃષ્ણે કહ્યું—‘હિ ભગવન ! હવે ફરીવાર સર્વ મુનિને વંદના કરું કે જેથી પૂર્વની જેમ મારું નરકનું આયુષ્ય મૂળમાંથી જ ક્ષય થઈ જાય.’ પ્રભુ બોલ્યા—‘હિ ધર્મશીલ ! હવે જે વંદના કરો તે દ્રવ્યવંદના થશે, અને ફળ તો ભાવવંદનાથી મળે છે, અન્યથા મળતું નથી.’ ત્યાર કૃષ્ણે પેલા ત્રીસ વણકરે કરેલી મુનિવંદનાના ફળ વિષે પૂછ્યું, એટલે પ્રભુ બોલ્યા—‘એને વંદના કરવાનું ફળ માત્ર તેના શરીરને કલેશ થયો તેજ થયું છે, કારણ કે તેણે તો તમારા અનુયાયીપણાથી ભાવ વિના વંદન કર્યું છે.’ પછી કૃષ્ણ ભગવંતને નમી તેમનાં વચનને વિચારતા સતા પરિવાર સહિત દ્વારકાપુરીમાં આવ્યા.

કૃષ્ણને ઢંઢણા નામની સ્ત્રીથી ઢંઢણકુમાર નામે પુત્ર થયો હતો. તે યુવાવસ્થા પામતાં ઘણી રાજકુમારીઓને પરણ્યો હતો. એકદા શ્રી નેમિનાથ પાસેથી ધર્મ સાંભળીને તેણે સંસારથી વિરજત થઈને દીક્ષા લીધી. તે વખતે કૃષ્ણે તેનો નિષ્ક્રમણોત્સવ કર્યો. ઢંઢણકુમાર મુનિ પ્રભુ સાથે વિહાર કરવા લાગ્યા અને બધા સાધુઓને અનુમત થયા. એવી રીતે વર્તતા સતા તેને પૂર્વે બાંધેલ અંતરાયકર્મને ઉદય થયો, જેથી તે જ્યાં જાય ત્યાં તેને આહારાદિ કાંઈ પણ મળે નહીં, એટલું જ નહીં પણ જે મુનિઓ તેની સાથે જાય તેમને પણ કાંઈ મળે નહીં. પછી સર્વ સાધુઓએ મળીને શ્રી નેમિનાથને પૂછ્યું કે ‘હિ સ્વામિન ! ત્રણ લોકના પતિ એવા જે આપ તેમના શિષ્ય અને કૃષ્ણ વાસુદેવના પુત્ર છતાં આ ઢંઢણ-મુનિને મોટા ધનાઢય, ધાર્મિક અને ઉદાર ગૃહસ્થોવાળી આખી દ્વારકાનગરીમાં પણ કોઈ ઠેકાણેથી ભિક્ષા મળતી નથી તેનું શું કારણ ?’ પ્રભુ બોલ્યા—‘પૂર્વે મગધ દેશમાં ધાન્યપૂરક નામના ગામને વિષે રાજાનો સેવક પારાસર નામે એક બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તે તે ગામના લોકો પાસે રાજાનાં ક્ષેત્રોને વવરાવતો હતો, પરંતુ ભોજન વેળા થયા છતાં અને ભોજન આવી ગયા છતાં તે લોકોને તે ભોજન કરવા રજ આપતો નહીં, પણ લુપ્ત્યા, તરસ્યા

અને થાકેલા બળદો વડે તે ગામડીઆ લોકો પાસે હળ ખેડાવીને એક એક ચાસ કઢાવતો હતો. એ કાર્યથી તેણે અંતરાયકર્મ ખાંધ્યું છે, તેના ઉદ્ધયથી તેને ભિક્ષા મળતી નથી.' આ પ્રમાણે પ્રભુનાં વચન સાંભળીને ઢંઢણમુનિને અત્યંત સંવેગ થયો, તેથી તેણે પ્રભુ પાસે અભિગ્રહ લીધો કે 'આજથી હું પરલગ્નિધિ વડે મળેલા આહારથી ભોજન કરીશ નહીં.' આવી રીતે અલાભ પરિવર્ધને સહન કરતાં ઢંઢણમુનિએ પરલગ્નિધિ મળેલા આહારને ગ્રહણ નહીં કરતા સત્તા આહાર વગર કેટલોક કાળ નિર્ગમન કર્યો. એક વખતે સભામાં બેઠેલા નેમિપ્રભુને કૃષ્ણવાસુદેવે પૂછ્યું—સ્વામિન્ ! આ સર્વ મુનિઓમાં દુષ્કર કાર્ય કરનાર કોણ છે ?' પ્રભુ બોલ્યા—સર્વે દુષ્કર કરનારા છે, પણ ઢંઢણ સર્વથી અધિક છે; કારણ કે તેણે અલાભ પરિવર્ધને સહન કરતા સત્તા ઘણો કાળ નિર્ગમન કર્યો છે.' પછી કૃષ્ણ પ્રભુને નમી દ્વારકામાં જતા હતા, તેવામાં માર્ગમાં ઢંઢણમુનિને જોયરીએ જતાં જોયા, એટલે તત્કાળ હાથી ઉપરથી ઉતરીને અતિ ભક્તિથી તેણે તેમને નમસ્કાર કર્યો. તે વખતે કોઈ એક શ્રેષ્ઠી કૃષ્ણને નમતા જોઈ વિચારવા લાગ્યો કે 'આ મુનિને ધન્ય છે કે જેને કૃષ્ણ પણ આવી રીતે નમે છે.' પછી ઢંઢણમુનિ પણ ફરતા ફરતા તેજ શ્રેષ્ઠીને ઘેર ગયા; એટલે તે શ્રેષ્ઠીએ તેમને બહુ માનથી મોદક વહોરાવ્યા. ઢંઢણમુનિએ આવીને સર્વજ્ઞ પ્રભુને નમસ્કાર કરીને કહ્યું કે—હૈ સ્વામિન્ ! આજે તો મને ભિક્ષા મળી છે, તેથી શું મારું અંતરાયકર્મ ક્ષીણ થયું છે ?' પ્રભુ બોલ્યા—તારું અંતરાયકર્મ હજી ક્ષીણ થયું નથી, પણ કૃષ્ણ વાસુદેવની લગ્નિધિ તને આહાર મળ્યો છે. કૃષ્ણે તને વંદના કરી તે જોઈ શેઠે તને પ્રતિલાભિત કર્યો છે.' તે સાંભળી રાગાદિકથી રહિત એવા ઢંઢણમુનિએ 'આ પરલગ્નિધનો આહાર છે' એવું ધારીને તે ભિક્ષા શુદ્ધ સ્થંડિલ ભૂમિમાં પરકવવા માંડી. તે વખતે 'અહો ! જીવોનાં પૂર્વોપાર્જિત કર્મોનો ક્ષય થયો બહુ મુશ્કેલ છે' એમ સ્થિરપણે ધ્યાન ધરતા તે મુનિને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. પછી નેમિપ્રભુને પ્રવક્ષિણા કરીને ઢંઢણમુનિ કેવળીની પર્વઠામાં બેઠા અને દેવતાઓ તેમને પૂજવા લાગ્યા.

ભગવાન્ નેમિનાથ અનેક ગ્રામ, ખાણ અને નગર વિગેરેમાં વિહાર કરતા હતા અને ફરી ફરીને દ્વારકામાં આવીને સમોસરતા હતા. એક વખતે પ્રભુ ગિરનાર ઉપર રહ્યા હતા તેવામાં અકસ્માત્ વૃષ્ટિ થઈ. તે વખતે રથનેમિ આહારને માટે ભમીને પ્રભુ પાસે આવતા હતા. તે વૃષ્ટિના ઉપદ્રવથી કંટાળીને એક ગુફામાં પેઠા. તે અવસરે રાજમતી સાધ્વી પણ પ્રભુને વાંદીને પાછા ફર્યા, તેમની સાથે બીજી સાધ્વીઓ હતી, પણ સર્વ વૃષ્ટિથી ભય પામીને જુદે જુદે સ્થાનકે ચાલી ગઈ. દેવયોગે રાજમતીએ અજાણતાં પેલી ગુફા કે જેમાં રથનેમિ મુનિ પ્રથમ પેઠા હતા તેમાંજ પ્રવેશ કર્યો. અંધકારને લીધે પોતાની સમીપમાંજ રહેલા રથનેમિ મુનિને તેણે દીઠા નહીં, અને પોતાનાં ભીનાં થયેલાં વસ્ત્ર સુકવવાને માટે તેણે કાઢી નાંખ્યાં. તેને વસ્ત્ર વિના જોઈ રથનેમિ કામાતુર થયા, તેથી બોલ્યા કે 'હૈ ભદ્રે ! મેં પૂર્વે પણ તારી પ્રાર્થના કરી હતી, તો હમણું તે ભોગનો અવસર છે.' સ્વર ઉપરથી રથનેમિને ઝોળખીને તત્કાળ તેણીએ પોતાનું શરીર વસ્ત્ર વડે ઢાંકી લીધું. પછી કહ્યું કે 'કદિ પણ કુલીન જનને આમ બોલવું ઘટે નહીં. વળી તમે સર્વજ્ઞના અનુજ્ઞ બંધુ છો અને તેમનાજ શિષ્ય થયા છો, છતાં પણ હજી તમારી ઉભય લોકને વિરોધ કરનારી આવી દુર્બુદ્ધિ કેમ છે ? હું સર્વજ્ઞની શિષ્યા થઈને તમારી આ વાંછના પૂરીશ નહીં, પરંતુ આવી વાંછના માત્ર કરવાથી તમે ભવસાગરમાં પડશો. ચૈત્યદ્રવ્યનો નાશ, મુનિ અને સાધ્વીનું શીલભંગ, મુનિની હત્યા અને પ્રવચનની નિંદા એ બોધિવૃક્ષના મૂળમાં અગ્નિ જેવા છે,

વળી અગધન કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા સર્પ પ્રજવલિત અગ્નિમાં પેસે છે, પણ વમન કરેલાને પાછું ખાવા ઇચ્છતા નથી. અરે કામી ! તારા મનુષ્યત્વને ધિક્કાર છે કે તું વમન કરેલાને પાછું ખાવાને ઇચ્છે છે; પણ આથી મરણ સારું છે. હું ભોજવૃષ્ણિના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ પુત્રી છું અને તું અધકવૃષ્ણિના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ પુત્ર છે, આપણે કોઈ નીચ કુળમાં ઉત્પન્ન થયા નથી કે જેથી અંગીકાર કરેલા સંયમનો ભંગ કરીએ. એ તું સ્ત્રીને બોધને કામાતુર થયો સતો તેની ચૂપડા કરે છે, તો તું વાયુથી હણાયેલા વૃક્ષની જેમ અસ્થિર થઈશ.' આ પ્રમાણે રાજમતીએ પ્રતિબોધિત કરેલા રથનેમિ વારંવાર પશ્ચાત્તાપ કરતા સતા સર્પ પ્રકારે ભોગની ઇચ્છા તણ દર્શન સ્વીકૃતિપણે વ્રત પાળવા લાગ્યા, અને ત્યાંથી તરતજ પ્રભુની પાસે આવી પોતાનાં સર્વ દુશ્ચરિત્રનો આલોચના કરીને વિશુદ્ધ બુદ્ધિવાળા રથનેમિ મુનિએ એક વર્ષ પર્યંત છદ્મરથપણામાં રહીને છેવટે કેવળજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કર્યું.

ભવ્યજનરૂપ કમળમાં સૂર્ય સમાન શ્રી નેમિનાથ પ્રભુ બીજે વિહાર કરીને પાછા ફરી વાર રૈવતગિરિ ઉપર સમવસર્યા. તે ખખર જાણી કૃષ્ણે પાલક અને શાંખ વિગેરે પુત્રોને કહ્યું કે-‘જે સવારે વહેલા ઉઠીને સૌથી પ્રથમ પ્રભુને વાંદશે તેને હું વાંછિત આપીશ’ તે સાંભળી શાંખકુમારે પ્રાતઃકાળે શય્યામાંથી ઉઠી ઘરમાંજ રહીને ભાવથી પ્રભુને વંદના કરી, અને પાલકે મોટી સત્રીએ વહેલા ઉઠી મોટા અન્ન ઉપર બેસી ઉતાવળા ગિરનાર પર જઈ અભવ્ય હોવાથી હૃદયમાં આક્રોશ કરતા સતા પ્રભુને વંદના કરી. પછી કૃષ્ણ પાસે આવીને તેણે દર્પક નામના અન્નની માગણી કરી. કૃષ્ણે કહ્યું કે ‘શ્રી નેમિપ્રભુ જેને પ્રથમ વંદના કરનાર કહેશે, તેને તે અન્ન આપીશ.’ કૃષ્ણે પ્રભુ પાસે જઈને પૂછ્યું કે ‘સ્વામિન ! આપને પ્રથમ કોણે વંદના કરી છે ?’ પ્રભુ બોલ્યા-‘પાલકે દ્રવ્યથી અને શાંખે ભાવથી પ્રથમ વંદના કરી છે.’ કૃષ્ણે પૂછ્યું કે ‘એ કેવી રીતે?’ એટલે પ્રભુ બોલ્યા કે ‘પાલક અભવ્ય છે અને જાંબવતીનો પુત્ર શાંખ ભવ્ય છે.’ તે સાંભળી કૃષ્ણે કોપ કરીને એ ભાવરહિત પાલકને કાઢી મૂક્યો અને શાંખને માગ્યા પ્રમાણે તે ઉત્તમ અન્ન આપ્યો અને મોટો માંડળિક રાજા કર્યો.

॥ इत्याचार्यश्रीहेमचंद्रविरचिते त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरिते

महाकाव्येऽष्टमे पर्वणि द्रौपदीप्रत्याहरणगजसुकुमालादि-

चरितवर्णनो नाम दशमः सर्गः ॥

સર્ગ ૧૧ મો,

દારકાનો દાહ અને કૃષ્ણનું અવસાન

એક વખતે દેશનાને અંતે વિનયવાન કૃષ્ણે નમસ્કાર કરી અંજલિ જોડીને શ્રી નેમિનાથ ભગવંતને પૂછ્યું—‘ભગવન ! આ દારકાનગરીનો, યાદવોનો અને મારો શી રીતે નાશ થશે ? તે કોઈ બીજા હેતુથી બીજાવડે થશે કે કાળના વશથી સ્વયમેવ થશે ?’ પ્રભુ બોલ્યા—‘શૌર્ય-પુરની બહાર એક આશ્રમમાં પરાસર નામે કોઈ પવિત્ર તાપસ રહે છે. કોઈ વખત તેણે યમુના ક્ષીપમાં જઈને કોઈ નીચ કુળની કન્યા સેવી, તેનાથી તેને દ્વૈપાયન નામે એક પુત્ર થયો છે. બ્રહ્મચર્યને પાળનાર અને ઇન્દ્રિયોનો દમન કરનાર તે દ્વૈપાયન ઋષિ યાદવોના સ્નેહથી દારકાના સમિપ ભાગમાં રહેશે, તેને કોઈ વાર શાંબ વિગેરે ચંદ્રકુમારો મદિરાથી અંધ થઈને મારશે, તેથી કોધાંધ થયેલા તે દ્વૈપાયન યાદવો સહિત દારકાને બાળી નાખશે, અને તમારા ભાઈ જરાકુમારથી તમારો નાશ થશે.’ પ્રભુનાં આવાં વચન સાંભળીને ‘અરે ! આ જરાકુમાર આપણા કુળમાં અંગારાફ છે.’ એમ સર્વ યાદવો હ્રદયમાં ક્ષોભ પામીને તેને જોવા લાગ્યા. જરાકુમાર પણ તે સાંભળીને વિચારવા લાગ્યો કે ‘શું હું વાસુદેવનો પુત્ર થઈને ભાઈનો ઘાત કરનાર થાઉં ? માટે પ્રભુનું વચન સર્વથા અન્યથા કરવાને હું પ્રયત્ન કરું.’ આવો વિચાર કરી પ્રભુને નમીને તે ત્યાંથી ઉઠ્યો, અને બે ભાયાં તથા ધનુષ્યને ધારણ કરી કૃષ્ણની રક્ષા કરવાના વિચારથી (પોતાથી તેનો વિનાશ ન થાય તેટલા માટે) વનવાસને અંગીકાર કર્યો. દ્વૈપાયન પણ જનશ્રુતિથી પ્રભુનાં વચન સાંભળી દારકા અને યાદવોની રક્ષાને માટે વનવાસી થયો. કૃષ્ણ પણ પ્રભુને નમીને દારકાપુરીમાં આવ્યા અને મદિરાના કારણથી અનર્થ થશે એમ ધારીને મદિરાપાન કરવાનો સર્વથા નિષેધ કર્યો. કૃષ્ણની આજ્ઞાથી સમીપના પર્વતપર આવેલા કદંબ વનની મધ્યમાં કાઠંબરી નામે ગુફાની પાસે અનેક શિલાકુંડોની અંદર ઘરની બાળના જળની જેમ દારકાના લોકો પૂર્વે તૈયાર કરેલા બધી ભતના મઘ લાવી લાવીને નાખવા લાગ્યા.

એ સમયે સિદ્ધાર્થ નામના સારથીએ શુભ ભાવ આવવાથી બળદેવને કહ્યું, ‘આ દારકાનગરીની અને યાદવકુળની આવી દશાને હું શી રીતે જોઈ શકીશ ? માટે મને પ્રભુના ચરણને શરણે જવા દો કે જેથી હું ત્યાં જઈને હમણાં જ મત અહણ કરું. હું જરા પણ કાળક્ષેપ સહન કરી શકું એમ નથી.’ બળદેવ નેત્રમાં અશ્રુ લાવીને બોલ્યા—‘હો અનંધ ! હો બ્રાત ! તું તો યુક્ત કહે છે, પણ હું તને છોડવાને અસમર્થ છું, તથાપિ તને વિદાયગીરી આપું છું; પણ જો તું તપસ્યા કરીને દેવ થાય તો પછી જ્યારે મારે વિપત્તિનો સમય આવે ત્યારે તું બ્રાહ્મસ્નેહ સંભારીને મને પ્રતિબોધ આપજે.’ બળભદ્રનાં આ પ્રમાણેનાં વચનો સાંભળીને ‘બહુ સાડ’ એમ કહી સિદ્ધાર્થે પ્રભુની પાસે દીક્ષા લીધી, અને છ માસ સુધી તીવ્ર તપસ્યા કરીને સ્વર્ગે ગયો.

અહીં દારકાના લોકોએ જે શિલાકુંડોમાં મદિરા નાખ્યો હતો, ત્યાં વિવિધ વૃક્ષોનાં સુગંધી પુષ્પોથી તે ઘણો સ્વાદિષ્ટ થઈ ગયો. એક વખતે વૈશ્યાખ માસમાં શાંબકુમારનો

કોઈ સેવક પુરુષ ફરતો ફરતો ત્યાં આવ્યો, તેણે તૃષા લાગવાથી એ કુંડમાંથી મદિરા પીધો. તેના સ્વાદથી હર્ષ પામીને તે મદિરાની એક મસક ભરી લઈને શાંખકુમારને ઘેર આવ્યો અને તે મદિરાની શાંખકુમારને ભેટ કરી. તેને જોઈને જ તે કૃષ્ણકુમાર અતિ હર્ષ પામ્યો. પછી તૃપ્તિ પર્થત તેનું સારી રીતે પાન કરીને તે બોલ્યો કે ‘આવો ઉત્તમ મદિરા તને ક્યાંથી મળ્યો ?’ તેણે તે સ્થાન બતાવ્યું. એટલે બીજે દિવસે શાંખ યાદવોના અનેક હુદ્દાંત કુમારોને લઈને કાદબરી ગુફા પાસે આવ્યો. કાદબરી ગુફાના ચોગથી વિવિધ જાતની સ્વાદિષ્ટ મદિરાને જોઈને તૃપ્તિ માણસ નદીને જોઈને જેમ હર્ષ પામે તેમ તે ઘણો હર્ષ પામ્યો. પછી ત્યાં પુષ્પવાળા વૃક્ષોની વાટિકામાં બેસીને શાંખકુમારે પોતાના ભાઈઓ અને જાતૃપુત્રોની સાથે પાનગોષ્ઠી રચી અને સેવકોની પાસે મંગાવી મંગાવીને તેઓ મદિરા પીવા લાગ્યા. લાંબે કાળે પ્રાપ્ત થયેલ, છુર્ણ થયેલ અને અનેક સુગંધી તેમજ સ્વાદુ દ્રવ્યોથી સંસ્કાર પામેલ તે મદિરાનું પાન કરતાં તેઓ તૃપ્તિ પામ્યા નહીં. પછી કીડા કરતા અને ચાલતા મદિરાપાનથી અંધ થયેલા તે કુમારોએ તેજ ગિરિને આશ્રય કરીને રહેલા ધ્યાનસ્થ દ્વૈપાયન ઋષિને જોયા. તેને જોઈને શાંખકુમાર બોલ્યો કે-‘આ તાપસ અમારી નગરીને અને અમારા કુળને હણી નાખનાર છે, માટે તેને જ મારી નાખો કે જેથી તે મરાયા પછી બીજાને શી રીતે હણી શકશે ?’ આવાં શાંખકુમારનાં વચનથી તત્કાળ કોપ કરીને સર્વે ચક્રકુમારો દેહાથી, પાદુઓથી, લપડાકોથી અને મુદ્રિઓથી તેને વારંવાર મારવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે તેને પૃથ્વીપર પાડી નાખી મૃતપ્રાય કરીને તેઓ સર્વ દ્વારકામાં આવી પોતપોતાના ઘરમાં પેસી ગયા.

કૃષ્ણે પોતાના માણસો પાસેથી આ બધી બબર સાંભળી અને ખેદયુક્ત થઈને વિચારવા લાગ્યા કે-‘અહો ! આ કુમારોએ કુળનો અંત કરે તેવું આ કેવું ઉન્નતપણું આચર્યું છે ?’ પછી કૃષ્ણ રામને લઈને દ્વૈપાયન ઋષિ પાસે આવ્યા. ત્યાં મોટા દષ્ટિવિષ સર્પની જેમ ક્રોધથી રાતા નેત્રવાળા થયેલા તે દ્વૈપાયનને દીઠા. પછી ઉન્નત હાથીને મહાવત શાંત કરે તેમ તે અતિ ભયંકર ત્રિદંડીને કૃષ્ણ આ પ્રમાણેનાં વચનો વડે શાંત કરવા લાગ્યા-‘ક્રોધ એ મહા મોટો શત્રુ છે કે જે કેવળ પ્રાણીને આ જન્મમાં જ દુઃખ આપતો નથી, પણ લાખો જન્મ સુધી દુઃખ આપ્યા કરે છે. હે મહર્ષિ ! મદ્યપાનથી અંધ થયેલા મારા અજ્ઞાની પુત્રોએ જે તમારા મોટો અપરાધ કર્યો છે, તેમને ક્ષમા કરો; કેમકે આપના જેવા મહાશયને ક્રોધ કરવો યુક્ત નથી.’ કૃષ્ણે આ પ્રમાણે ઘણું કહ્યું, તો પણ તે ત્રિદંડી શાંત થયો નહીં, અને તે બોલ્યો કે ‘હે કૃષ્ણ ! તમારા સાંત્વનથી હવે સર્વું, કારણ કે જ્યારે તમારા પુત્રોએ મને માર્યો ત્યારે મેં સર્વ લોકસંહિત દ્વારકાનગરીને બાળી નાખવાનું નિચાણું કરેલ છે. તેમાંથી તમારા બે વિના બીજા કોઈનો છુટકારો થશે નહીં. આ પ્રમાણેનાં તેમનાં વચન સાંભળી રામે કૃષ્ણનો નિષેધ કરીને કહ્યું કે-‘હે બાંધવ ! એ સંન્યાસીને વૃથા શા માટે મનાવો છો ? જેઓનાં મુખ, ચરણ, નાસિકા અને હાથ વાંકાં હોય; જેઓના હોઠ, ફાંત અને નાસિકા સ્થળ હોય, જેઓની ઈંદ્રિયો વિદ્રવણ હોય અને જે હીન અંગવાળા હોય તેઓ કદિ પણ શાંતિ પામતા નથી, આ વિષે એને બીજું કહેવાનું પણ શું છે ? કારણ કે ભાવી વસ્તુને નાશ કોઈ પણ રીતે થતો નથી અને સર્વજનું વચન અન્યથા થતું નથી.’ પછી કૃષ્ણ સંશોક વદને ઘેર આવ્યા અને દ્વારકામાં તે દ્વૈપાયનના નિચાણાની વાતો પ્રગટ થઈ.

બીજે દિવસે કૃષ્ણે દ્વારકામાં આલોપણ કરાવી કે “હવેથી સર્વ લોકોએ ધર્મમાં વિશેષ રીતે તત્પર રહેવું.” પછી સર્વ જન્ત્રોએ તે પ્રમાણે આરંભ કર્યો, તેવામાં ભગવાન

નેમિનાથ પણ રૈવતાચલ પર આવીને સમવસર્ધા. તે ખબર સાંભળી કૃષ્ણ ત્યાં ગયા અને જગતની મોહરૂપી મહા નિદ્રાને દૂર કરવામાં રવિની ક્રાંતિ જેવી ધર્મ દેશના સાંભળવા લાગ્યા. તે ધર્મ દેશના સાંભળીને પ્રવૃત્ત, શાંખ, નિબધ, ઉદ્ધમુક અને સારણ વિગેરે કેટલાં-એક કુમારોએ દીક્ષા લીધી. તેમજ રૂક્મિણી અને જાંબવતી વિગેરે ઘણી યાદવોની સ્ત્રીઓએ પણ સંસાર પર ઉદ્દેગ પામીને પ્રભુની પાસે દીક્ષા લીધી. પછી કૃષ્ણના પૂછવાથી પ્રભુએ કહ્યું કે 'દ્વૈપાયન આજથી આરમે વર્ષે દ્વારકાનું દહન કરશે.' તે સાંભળીને કૃષ્ણ ચિંતા કરવા લાગ્યા કે 'તે સમુદ્રવિજય વિગેરે ધન્ય છે કે જેઓએ આગળથી જ દીક્ષા લીધી છે, અને હું કે જે રાજ્યમાં લુપ્ત થઈ દીક્ષા લીધા વિના પડ્યો રહ્યો છું તેને ધિક્કાર છે.' કૃષ્ણનો આવો આશય જાણી પ્રભુ બોલ્યા કે—'કૃષ્ણ ! કદિ પણ વાસુદેવ દીક્ષા લેતા જ નથી, કારણ કે તેઓને ચારિત્રધર્મની આડી નિયાણારૂપ અર્ગળા હોય છે. વળી તેઓ અવશ્ય અધોગામી (નારકી) જ થાય છે. તમે પણ અહીંથી મૃત્યુ પામીને વાલુકાપ્રભા નામની ત્રીજી નરકમાં જશો.' તે સાંભળતાં જ કૃષ્ણ અતિ વિધુર થઈ ગયા, એટલે સર્વસે ફરીથી કહ્યું કે 'હે વાસુદેવ ! તમે તે નરકમાંથી નીકળીને આ ભરતક્ષેત્રમાં તીર્થ કર થશો, અને આ બળભદ્ર અહીંથી મૃત્યુ પામીને બ્રહ્મ દેવલોકમાં જશે, ત્યાંથી ચ્યવીને પાછા મનુષ્ય થશે, પાછા દેવતા થશે, ત્યાંથી ચ્યવીને આ ભરતક્ષેત્રમાં ઉત્સર્પિણી કાળમાં રાજ થશે, અને તમારાજ તીર્થમાં તે મોક્ષને પામશે.' આ પ્રમાણે કહી પ્રભુએ ત્યાંથી બીજે વિહાર કર્યો. વાસુદેવ પણ તેમને નમીને દ્વારકામાં આવ્યા. પછી કૃષ્ણે પાછી આઘોષણ કરાવી એટલે સર્વ લોકો વિશેષ ધર્મનિષ્ઠ થયા.

દ્વૈપાયન મૃત્યુ પામીને અમિકુમાર નિકાયમાં દેવપણે ઉત્પન્ન થયો. પૂર્વનું વૈર સંભારીને તે તત્કાળ દ્વારકામાં આવ્યો, ત્યાં સર્વ લોકો ચતુર્થ, છક્ર, અદ્ભુત વિગેરે તપમાં તત્પર અને દેવપૂજમાં આસક્ત તેના જોવામાં આવ્યા. તેથી ધર્મના પ્રભાવથી તે કાંઈ પણ ઉપસર્ગ કરવાને અશક્ત થયો; તેથી તેમનાં છિદ્ર જોતો જોતો તે અગ્યાર વર્ષ સુધી સ્થિતિ કરીને રહ્યો. જ્યારે બારમું વર્ષ આવ્યું ત્યારે લોકોએ વિચાર્યું કે 'આપણા તપથી દ્વૈપાયન બ્રહ્મ થઈ નાસી ગયો અને આપણે જીવતા રહ્યા, માટે હવે આપણે સ્વેચ્છાએ રમીએ. પછી મધ્યપાન કરતા અને અભક્ષ્ય ખાતા તેઓ સ્વેચ્છાએ ક્રીડા કરવામાં પ્રવર્ત્યા. તે વખતે છિદ્રને જોનારા દ્વૈપાયનને અવકાશ મળ્યો, એટલે તેની કટુદ્દષ્ટિથી તત્કાળ કલ્પાંત કાળની જેવા અને ચમરાજના દ્વાર જેવા વિવિધ ઉત્પાતો દ્વારકામાં ઉત્પન્ન થયા. આકાશમાં ઉલ્કાપાતના નિર્ધાત થવા લાગ્યા, પૃથ્વી કંપવા લાગી, ગ્રહોમાંથી ધૂમકેતુને વિડંબના પમાડે તેવા ધુત્ર છુટવા લાગ્યા, અંગારાની વૃષ્ટિ થવા લાગી, સૂર્ય મંડળમાં છિદ્ર જોવામાં આવ્યું, સૂર્ય ચંદ્રના અકસ્માત્ ગ્રહણ થવા લાગ્યાં, મહેલોમાં રહેલી લેખ્યમય પુતળીઓ અટ્ટહાસ કરવા લાગી, ચિત્રમાં આલેખેલા દેવતાઓ બ્રહ્મદેવતાની હાલત લાગ્યા અને નગરીમાં પણ હિંસક જનાવરો વિચરવા લાગ્યા. એ વખતે તે દ્વૈપાયન દેવ પણ અનેક શાકિની, ભૂત અને વેતાલ વિગેરેથી પરવર્યો સતો નગરીમાં ભમવા લાગ્યો. નગરજનો સ્વપ્નમાં રક્ત વસ્ત્ર અને રક્ત વિલેપનવાળા, કાદવમાં મગ્ન થયેલા અને દક્ષિણ-ભિમુખ ખેંચાતા પોતાના આત્માને જોવા લાગ્યા. રામ અને કૃષ્ણનાં હળ અને ચક્ર વિગેરે આયુધરત્નો નાશ પામી ગયાં. પછી દ્વૈપાયને સંવર્ત વાયુ વિકુવ્યો. તે વાયુએ કાષ્ટ અને તૃષ્ણ વિગેરે સર્વ તરફથી લાવી લાવીને નગરીમાં નાંખ્યા અને જે લોકો ચારે દિશાઓમાં નાસવા માંડ્યા તેઓને પણ પાછા નગરીમાં લાવી લાવીને નાખ્યા. વળી તે પવને આઠે

દિશાઓમાંથી વૃક્ષોને ઉન્મૂલન કરી લાવીને સમગ્ર દ્વારકાનગરીને કાઢ વડે પૂરી દીધી, અને સાઠ કુલકોટી બહાર રહેનારા અને બોતેર કુલકોટી દ્વારકામાં રહેનારા એમ સર્વ ચાદવોને દ્વારકામાં એકઠા કરીને એ દ્વૈપાયન અસુરે અગ્નિ પ્રગટ કર્યો. એ અગ્નિ પ્રલય-કાળના અગ્નિની જેમ પોતાના ઘાટા ધુમાડાથી બધા વિશ્વમાં અંધકાર કરતો સતો ધગ ધગ શબ્દ કરતો પ્રબલિત થયો. બાળકથી તે વૃદ્ધ સુધીના બધા લોકો બાણે બેડી વડે કેદ કરેલા હોય તેમ એક પગલું પણ ત્યાંથી ચાલવાને સમર્થ થયા નહીં, સર્વે પિંડાકારપણે એકઠા થઈ રહ્યા. તે વખતે રામે અને કૃષ્ણે વાસુદેવ, દેવકી અને શોહિણીને અગ્નિમાંથી બહાર કાઢવાને માટે રથમાં બેસાડ્યા. પણ વાહી જેમ સર્પને સ્તંભિત કરે તેમ દેવતાએ સ્તંભિત કરેલા અશ્વો અને વૃષભો ત્યાંથી જરા પણ ચાલી શક્યા નહીં. પછી રામકૃષ્ણ ઘોડા અને વૃષભને છોડી દઈને પોતેજ તે રથને ખેંચવા લાગ્યા, એટલે તે રથની ધરી તડ તડ શબ્દ કરતી લોકડાના કકડાની જેમ ભાંગી પાડી, તથાપિ તેઓ ‘હિ રામ ! હે કૃષ્ણ ! અમારું રક્ષણ કરો, રક્ષણ કરો.’ એમ હીનપણે પોકાર કરતા માતા-પિતાને બચાવવા માટે અતિ સામર્થ્યથી તે રથને માંડ માંડ નગરના દરવાજા પાસે લાવ્યા, એટલામાં તેનાં બંને કમાડ બંધ થઈ ગયાં. રામે પગની પાનીના પ્રહારથી તે બંને કમાડને લીલામાત્રમાં ભાંગી નાખ્યાં, તથાપિ બાણે પૃથ્વીએ ઘસ્ટ કર્યો હોય તેમ જમીનમાં ખુંચી ગયેલો રથ બહાર નીકળી શક્યો નહીં. તે વખતે દ્વૈપાયન દેવે આવીને કહ્યું કે “અરે રામ કૃષ્ણ ! તમને આ શો મોહ થયો છે ? મેં તમને પૂર્વે કહ્યું હતું કે-તમારા બે વિના બીજા કોઈનો અગ્નિમાંથી મોક્ષ થવાનો નથી, કારણ કે મેં તેને માટે મારું મહા તપ વેચી દીધું છે, અર્થાત્ નિયાણાવડે નિષ્કૂળ કરી નાખ્યું છે.” તે સાંભળીને તેમનાં માતા પિતા બોલ્યા- ‘હે વત્સો ! હવે તમે ચાલ્યા જાઓ, તમે બે જીવતા રહેશો તો બધા ચાદવો જીવતાજ છે, માટે હવે વધારે પુરૂષાર્થ કરો નહીં; તમે તો અમને બચાવવા માટે ઘણું કર્યું; પરંતુ ભવિતવ્યતા બળવાન અને દુર્લભ છે. અમે અભાગીઆઓએ પ્રભુની પાસે દીક્ષા લીધી નહીં, તો હવે અત્યારે અમે અમારા કર્મનું ફળ ભોગવશું.’ તેમણે આ પ્રમાણે કહ્યું તોપણ બ્યારે રામ કૃષ્ણ તેમને મૂકીને ગયા નહીં, ત્યારે વસુદેવ, દેવકી અને શોહિણીએ કહ્યું કે ‘અત્યારથી અમારે ત્રિજગદ્ગુરુ શ્રી નેમિનાથનુંજ શરણ છે, અમે ચતુર્વિધ આહારનાં પચખખાણ કરીએ છીએ, અને શરણેચ્છુ એવા અમે અર્હંત, સિદ્ધ, સાધુ અને અર્હંતકથિત ધર્મનું શરણ અંગીકાર કરીએ છીએ. અમે કોઈના નથી અને કોઈ અમારું નથી.’ આ પ્રમાણે આરાધના કરીને તેઓ નવકાર મંત્રના ધ્યાનમાં તત્પર થયા, એટલે દ્વૈપાયને તેમની ઉપર અગ્નિના મેઘની જેમ અગ્નિ વર્ષાવ્યો, જેથી તે ત્રણે તત્કાળ મૃત્યુ પામીને સ્વર્ગે ગયા. પછી રામ અને કૃષ્ણ નગરીની બહાર નીકળી જીર્ણોદ્યાનમાં ગયા, અને ત્યાં ઉભા રહીને બળતી દ્વારકાપુરીને બેવા લાગ્યા.

દ્વારકાની અંદર અગ્નિવડે બળવાથી માણેકની દીવાલો પાપાણના ખંડની જેમ ચૂર્ણ થતી હતી, ગેશીર્ષચંદનના સ્તંભ પલાલની જેમ ભસ્મ થતા હતા, કીલ્લાના કાંગરાઓ તડ તડ શબ્દ કરતા તુટી પડતા હતા, અને ઘરોનાં તળીઆં ફદ ફદ શબ્દ કરતાં કુટતાં હતાં. સમુદ્રમાં જળની જેમ અગ્નિની જ્વાળાઓમાં જરા પણ અંતર હતું નહીં. પ્રલય કાળમાં જેમ સર્વત્ર એકાણુંવ થઈ જાય તેમ સર્વ નગરી એકાનગરૂપ થઈ ગઈ હતી. અગ્નિ પોતાની જ્વાળારૂપ કરથી નાચતો હતો, પોતાના શબ્દોથી ગર્જના કરતો હતો, અને વિસ્તાર પામતા ધુમાડાના મિષથી નગરજનરૂપ માછલાની ઉપર બાણે જળ પાથરતો હોય તેવો દેખાતો હતો. આ પ્રમાણેની દ્વારકાની સ્થિતિને જોઈને કૃષ્ણે બળભદ્રને કહ્યું, ‘નપુંસક જેવા

મને ધિક્કાર છે કે હું તટસ્થ રહીને આ મારી નગરીને બળતી જોઉં છું. આર્થ બંધુ ! જેમ આ નગરીની રક્ષા કરવાને હું સમર્થ નથી, તેમ તેને જોવાને પણ હું ઉત્સાહ રાખતો નથી. માટે કહો, હવે આપણે ક્યાં જઈશું ? કેમકે સર્વત્ર આપણા વિરોધી રાજાઓ છે. બળભદ્ર જોડ્યા-‘ભાઈ ! આ વખતે આપણા બરા સગા, સંબંધી, બાંધવ કે મિત્ર પાંડવોજ છે, માટે તેમને ઘેર જઈએ.’ કૃષ્ણે કહ્યું, ‘આર્થ ! મેં પ્રથમ તેમને દેશનિકાલ ક્યાં હતા, તો તે અપકારની લજ્જાએ આપણે ત્યાં શી રીતે જઈશું ?’ રામ જોડ્યા-‘સત્પુરુષો પોતાનાં હૃદયમાં ઉપકારનેજ ધારણ કરે છે, તેઓ નહારા સ્વપ્નની જેમ કદિ પણ અપકારને તો સંભારતાજ નથી. હે બ્રાતા ! આપણે અનેકવાર સત્કાર કરેલા એવા પાંડવો કૃતજ્ઞ હોવાથી આપણી પૂજા કરશે; તેના સંબંધમાં બીજો વિચાર લાવશોજ નહીં.’ આ પ્રમાણે રામે કહ્યું એટલે કૃષ્ણ પાંડવની પાંડુમથુરા નગરીને ઉદ્દેશીને નૈઋત્ય દિશા તરફ ચાલ્યા.

અહીં દ્વારકા નગરી બળતી હતી. તે વખતે રાસનો પુત્ર કુખજવારક કે જે ચરમશરીરી હતો, તે મહેલના અગ્રભાગ ઉપર ચડી જિંચા હાથ કરીને આ પ્રમાણે જોડ્યો કે ‘આ વખતે હું શ્રી નેમિનાથનો વ્રતધારી શિષ્ય છું. મને પ્રભુએ ચરમશરીરી અને મોક્ષગામી કહ્યો છે. જો અહીં તની આજ્ઞા પ્રમાણ હોય તો હું અગ્નિથી કેમ બળું !’ આવી રીતે તે જોડ્યો એટલે જ્ઞાંત્રિકદેવતાઓ તેને ત્યાંથી ઉપાડીને પ્રભુની પાસે લઈ ગયા. તે વખતે શ્રી નેમિપ્રભુ પાંડવના દેશમાં સમવસર્થા હતા, ત્યાં જઈને તે મહામનવાળા કુખજવારકે દીક્ષા લીધી. જે રામ કૃષ્ણની સ્ત્રીઓએ પૂર્વે દીક્ષા લીધી નહોતી, તેઓ શ્રી નેમિનાથને સંભારતી સતી અનશન કરીને અગ્નિના ઉપદ્રવ વડેજ નૃત્ય પામી ગઈ, એ અગ્નિમાં સાઠ કુલકોટી અને જોતેર કુલકોટી ચાદવો બળીને ભસ્મ થઈ ગયા. છ માસ સુધી દ્વારકા નગરી બળ્યા કરી. પછી તેને સમુદ્રે જળવડે પ્લાવિત કરી નાખી.

અહીં માર્ગે ચાલતાં કૃષ્ણ હસ્તિકલ્પ નામના નગર પાસે આવ્યા, એટલે તેમને જુધાની પીડા ઉત્પન્ન થઈ, તેથી તેમણે તે વાત બળભદ્રને જણાવી. બળભદ્ર જોડ્યા-‘હે બાંધવ ! હું તમારે માટે ભોજન લેવા સારૂ આ નગરમાં જાઉં છું, પરંતુ તમે અહીં પ્રમાદરહિત રહેજો, અને કદિ જો મને નગરમાં કાંઈ પણ કષ્ટ ઉત્પન્ન થશે તો હું સિંહતાદ કરીશ, એટલે તમે તે સાંભળીને તરત ત્યાં આવજો.’ આ પ્રમાણે કહીને રામ નગરમાં પેઠા. તે વખતે નગરજનો તેમને જોઈને ‘આ દેવાકૃતિ પુરુષ કોણ છે ?’ એમ આશ્ચર્ય પામતા સતા નિરખવા લાગ્યા. વિચાર કરતાં તેઓના સમજવામાં આવ્યું કે ‘દ્વારકા અગ્નિથી બળી ગઈ છે, તેથી તેમાંથી નીકળીને આ બળભદ્ર અહીં આવ્યા જણાય છે’ પછી બળભદ્રે કંઠોઈની ટુકાને જઈ આંગળીમાંથી મુદ્રિકા (વીટી) આપીને વિવિધ ભોજન લીધું, અને કલાલની ટુકાનેથી કડું આપીને મદિરા લીધી. તે લઈને બળદેવ જેવા નગરના દરવાજા તરફ ચાલ્યા, તેવાજ રાજાના ચોકીદારે તેમને જોઈ વિસ્મય પામીને તે વાત જણાવવા માટે ત્યાંના રાજાની પાસે આવ્યા. તે નગરમાં ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર અચ્ચક્ષ્ણ રાજ્ય કરતો હતો. પૂર્વે પાંડવોએ કૃષ્ણનો આશ્રય લઈને જ્યારે સર્વ કૌરવોનો વિનાશ કર્યો ત્યારે માત્ર તેને અવશેષ રાખ્યો હતો. રક્ષકોએ આવીને તે રાજાને કહ્યું કે ‘કોઈ બળદેવના જેવો પુરુષ ચારની જેમ મહા મૂલ્યવાળું કડું અને મુદ્રિકા આપીને તેના બદલામાં આપણા નગરમાંથી મધ અને ભોજન લઈને નગર બહાર જાય છે, તે બળભદ્ર હો કે કોઈ ચોર હો, પણ અમે આપને જાહેર કરીએ છીએ, તેથી હવે પછી અમારો કાંઈ અપરાધ નથી.’ આ પ્રમાણેના બબર સાંભળી અચ્ચક્ષ્ણે રૈન્ય લઈને બળદેવને મારવા તેની સમીપે આવ્યો અને નગરના

દરવાજા બંધ કરાવી દીધા. તત્કાળ બળદેવ લક્ષ્મણ બાજુ પર તણ દઈ, હાથીનો આલાનસ્તંભ ઉમેટી, સિંહનાદ કરીને શત્રુના સૈન્યને મારવા લાગ્યા. સિંહનાદ સાંભળીને કૃષ્ણ ત્યાં આવવા દોડ્યા. દરવાજા બંધ જોઈને પગની પાનીના પ્રહારથી તેનાં કમાડને ભાંગી નાખીને સમુદ્રમાં વડવાનળ પેસે તેમ તે નગરમાં પેઠા. કૃષ્ણે તે દરવાજાની જ ભૂગળ લઈ શત્રુના તમામ સૈનિકોને મારી નાખ્યા. પછી વશ થઈ ગયેલા રાજા અચ્છદંતને તેણે કહ્યું કે ‘અરે મૂર્ખ ! અમારી ભુલનું બળ ક્યાંઈ ગયું નથી. તે ભાણતાં છતાં પણ આ શું કયું ? માટે જ, હવે નિશ્ચય થઈને તારા સભ્યને લોગવ. તારા આ અપરાધથી અમે તને છોડી મૂકીએ છીએ.’ આ પ્રમાણે કહી નગરની બહાર આવીને તેઓએ ઉદ્યાનમાં બેસી લોજન કર્યું, પછી ત્યાંથી દક્ષિણ દિશા તરફ ચાલીને કૌશાંબી નગરના વનમાં આવ્યા.

તે વખતે મધ્યપાનથી, લવણ સંહિત લોજન કરવાથી, ગ્રીષ્મઋતુના યોગથી, શ્રમથી, શોકથી અને પુણ્યના ક્ષયથી કૃષ્ણને ઘણી તૃષા લાગી; તેથી તેમણે બળરામને કહ્યું કે ‘ભાઈ ! અતિ તૃષાથી મારું તાળવું સુકાય છે, જેથી આ વૃક્ષની છાયાવાળા વનમાં પણ હું ચાલવાને શક્તિવાન નથી.’ બળરામે કહ્યું, ‘બ્રાતા ! હું ઉતાવળે જળને માટે જાઉં છું, માટે તમે અહીં આ વૃક્ષની નીચે વિશ્રાંત અને પ્રમાદરહિત થઈ ક્ષણવાર બેસો.’ આ પ્રમાણે કહી બળરામ ગયા એટલે કૃષ્ણ એક પગ ખીજા જાતુ ઉપર ચઢાવી પીછું વસ્ત્ર ઓઢીને કોઈ માર્ગના વૃક્ષની નીચે સુતા અને ક્ષણમાં નિદ્રાવશ પણ થઈ ગયા. રામે જતાં જતાં પણ કહ્યું હતું કે ‘પ્રાણવલ્લભ બંધુ ! જ્યોત્સુધીમાં હું પાછો આવું, ત્યાંસુધીમાં ક્ષણવાર પણ તમે પ્રમાદી થશો નહીં.’ પછી જાયું મુખ કરીને બળદેવ બોલ્યા કે-‘હે વન દેવીઓ ! આ મારા અનુજ બંધુ તમારે શરણે છે, માટે એ વિશ્વવત્સલ પુરુષની રક્ષા કરજો.’ આ પ્રમાણે કહીને રામ જળ લેવા ગયા, એટલામાં હાથમાં ધનુષ્યને રાખતો, વ્યાધ્યર્થના વસ્ત્રને ધારણ કરતો અને લાંબી દાઢીવાળો શીકારી થયેલો જરાકુમાર ત્યાં આવ્યો. શીકારને માટે ભમતાં ભમતાં જરાકુમારે કૃષ્ણને એ પ્રમાણે સુતેલા જોયા કે જેથી તેણે મૃગની ભુદ્ધિથી તેના ચરણતળમાં તીક્ષ્ણ બાણ માર્યું. બાણ વાગતાં જ કૃષ્ણ વેગથી બેઠા થઈ બોલ્યા કે ‘અરે ! મને નિરપરાધીને છળ કરીને કહ્યા વિના ચરણતળમાં કોણે બાણ માર્યું ? પૂર્વે ક્યારે પણ જ્ઞાતિ અને નામ કહ્યા વગર કોઈએ મને પ્રહાર કર્યો નથી, માટે જે હોય તે પોતાનું ગોત્ર અને નામ કહો.’ આ પ્રમાણેનો પ્રશ્ન સાંભળીને જરાકુમારે વૃક્ષની ઘટામાં રહીને કહ્યું કે ‘હરિવંશરૂપી સાગરમાં ચંદ્ર જેવા દશમા દશાઈ વસુદેવની સ્ત્રી જરાદેવીના ઉદરથી જન્મેલો જરાકુમાર નામે હું પુત્ર છું. રામ કૃષ્ણનો અગ્રજ બંધુ છું, અને શ્રી નેમિતાથનાં વચન સાંભળીને કૃષ્ણની રક્ષા કરવાને (મારાથી તેનો વધ ન થાય તે માટે) હું અહીં આ વનમાં આવ્યો છું. અહીં રહેતાં મને બાર વર્ષ થઈ ગયાં છે, પણ આજ સુધી મેં અહીં કોઈ મનુષ્યને જોયો નથી, માટે આમ બોલનારા તમે કોણ છો તે કહો.’ કૃષ્ણ બોલ્યા-‘અરે પુરુષવ્યાધ બંધુ ! અહીં આવ, હું તારો અનુજ બંધુ કૃષ્ણ જ છું કે જેને માટે તું વનવાસી થયો છે. હે બાંધવ ! દિગ્મોહથી ઘણા દૂર માર્ગને ઉલ્લંઘન કરનાર પાંચની જેમ તારો બાર વર્ષનો પ્રયાસ વૃથા થયો છે.’ તે સાંભળી ‘શું આ કૃષ્ણ છે ?’ એમ બોલતો જરાકુમાર તેમની નજીક આવ્યો અને કૃષ્ણને જોઈને તત્કાળ મૂછાં પાચ્યા. પછી માંડમાંડ સંજ્ઞા પામીને જરાકુમારે કર્ણ સ્વરે રૂદન કરતાં પૂછ્યું, ‘અરે બ્રાતા ! આ શું થયું ! તમે અહીં ક્યાંથી ? શું દારિકા દહન થઈ ? શું ચાદવોનો ક્ષય થયો ? અરે ! આ તમારી અવસ્થા જોતાં નેમિ-

નાથની બધી વાણી સત્ય થઈ હોય તેમ લાગે છે.' પછી કૃષ્ણે બધા વૃત્તાંત કહ્યો. એટલે જરાકુમારે રૂદ્ધ કરતાં કરતાં કહ્યું કે- 'અરે બાઈ ! મેં આ શત્રુને યોગ્ય એવું કાર્ય કયું' છે. કનિષ્ઠ,^૧ દુર્દશામાં મગ્ન અને બ્રાતૃવત્સલ એવા તમને મારવાથી મને નરકભૂમિમાં પણ સ્થાન મળવા સંભવ નથી. તમારી રક્ષા કરવાને મેં વનવાસ ધારણ કર્યો, પણ મને આવી ખબર નહિ કે વિધિએ આગળથીજ મને તમારા કાળરૂપે કલ્પેલો છો હે પૃથ્વી ! તું વિવર આપ કે જેથી હું આ શરીરેજ નરકભૂમિમાં જાઉં, કારણકે સર્વ દુઃખથી અધિક એવું બ્રાતૃહત્યાનું દુઃખ આવી પડતાં હવે અહીં રહેવું તે મને નરકથી પણ અધિક દુઃખદાયી છે. મેં આવું અકાર્ય કયું' તો શું હવે હું વસુદેવનો પુત્ર કે તમારો બ્રાતા કે મનુષ્ય પણ થઈ શકું ? તે વખતે સર્વશત્રુ વચન સાંભળી હું મરી ગયો કેમ નહીં ? કારણ કે તમે વિદ્યમાનજ છતાં હું એક સાધારણ માણસ કદિ મરી જાત તો તેથી શી ન્યૂનતા થઈ જાત !' કૃષ્ણે બોલ્યા- 'હે ભાઈ ! હવે શોક કરો નહીં, વૃથા શોક કરવાથી સર્વ' ! કારણ કે તમારાથી કે મારાથી ભવિતવ્યતાનું ઉલ્લંઘન થઈ શકતું નથી, તમે યાદવોમાં માત્ર એકજ અવશેષ છો. માટે ચિરકાળ જીવો અને અહીંથી સત્વર ચાલ્યા જાઓ, કેમકે રામ અહીં આવી પહોંચશે તો તે મારા વધના કાષ્ઠથી તમને મારી નાખશે. આ મારું કૌસ્તુભ રત્ન એવાણી તરીકે લઈને તમે પાંડવોની પાસે જાઓ. તેમને આ સત્ય વૃત્તાંત કહેજો, તેઓ જરૂર તમને સહાયકારી થશે. તમારે અહીંથી આવજો પગલે ચાલવું, જેથી રામ તમારા પગલાંને અનુસરીને આવે તો પણ તમને સઘ એકઠા થઈ શકે નહીં. મારાં વચનથી સર્વ પાંડવોને અને બીજાઓને પણ ખમાવજો, કારણકે પૂર્વે મારા ઐશ્વર્યના સમયમાં મેં તેઓને દેશપાર કરીને કલેશ પમાડેલો છે.' આવી રીતે કૃષ્ણે વારંવાર કહ્યું, તેથી જરાકુમાર કૃષ્ણના ચરણમાંથી પોતાનું બાણ ખેંચી કાઢી કૌસ્તુભ રત્ન લઈને ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

જરાકુમારના ગયા પછી કૃષ્ણ ચરણની વેદનાથી પીડિત થયા સતા ઉત્તરાભિમુખે રહી અંજલિ બેડીને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા કે- 'અહ'ંત લગવંત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુઓને મન વચન કાચાથી મારો નમસ્કાર છે. વળી જેણે અમારા જેવા પાપીઓનો ત્યાગ કરીને આ પૃથ્વીપર ધર્મતીર્થ પ્રવર્તાવ્યું, તેવા લગવંત શ્રી અરિષ્ટનેમિ પરમેષ્ઠીને મારો નમસ્કાર છે.' આ પ્રમાણે કહી તૃણના સંથારાપર સુઈ જાતુ ઉપર ચરણ મૂકી અને વસ્ત્ર ઓઢીને ચિંતવવા લાગ્યા કે 'લગવાન શ્રી નેમિનાથ, વરદત્ત વિગેરે ગણધરો, પ્રવૃદ્ધ, પ્રમુખકુમારો અને રૂઢિમણી વિગેરે મારી સ્ત્રીઓને ધન્ય છે કે જેઓ સતત સંસારવાસના કારણરૂપ ગૃહવાસને છોડી દઈ દીક્ષા લઈને ચાલી નીકળ્યા અને આ સંસારમાંજ વિડંબના પામનારા એવા મને ધિક્કાર છે !' આ પ્રમાણે શુભ ભાવના ભાવતાં ભાવતાં કૃષ્ણનું અંગ સર્વ તરફથી ભગ્ન થવા લાગ્યું અને યમરાજના સહોદર જેવો પ્રબળ વાયુ કોપ પામ્યો, તેથી તૃણા, શોક અને ઘાતકારી વાયુએ પીડેલા કૃષ્ણનો વિવેક સર્વથા ભ્રષ્ટ થઈ ગયો, જેથી તત્કાળ તે આ પ્રમાણે માઠી વિચારણા કરવા લાગ્યા કે 'મને જન્મથી કોઈ પણ મનુષ્ય કે દેવતાઓ પણ પરાભવ કરી શક્યા નહોતા, તેને દ્વેષાયને કેવી માઠી દશાને પમાડ્યા ! આટલું છતાં પણ જો હું તેને દેખું તો

અત્યારે પણ ઊઠીને તેનો અંત લાવું. મારી પાસે તે કોણ માત્ર છે અને તેનું રક્ષણ કરવાને પણ કોણ સમર્થ છે.' આ પ્રમાણે ક્ષણમાત્ર રૌદ્રધ્યાન ધ્યાતા સતા એક સહસ્ત્ર વર્ષનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરી મૃત્યુ પામીને કૃષ્ણ નિકાચિત કર્મથી ઉપાર્જન કરેલી ત્રીજી નરકે ગયા. કૃષ્ણવાસુદેવે સોળ વર્ષ કુમારપણામાં, છપ્પન વર્ષ મંડલિકપણામાં અને નવસો ને અઠસાવીશ વર્ષ અર્ધચક્રીપણામાં-એમ સર્વ મળીને એક હજાર વર્ષનું આયુષ્ય પૂર્ણ કર્યું.

॥ इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचिते त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरिते
महाकाव्येऽष्टमे पर्वणि द्वारिकादाहकृष्णावसानकीर्तनो
नाम एकादशः सर्गः ॥

સર્ગ ૧૨ મો.

બળદેવનું સ્વર્ગગમન અને શ્રી નેમિનાથનું નિર્વાણ

અહીં રામ માર્ગે અપશુકનો થવાથી સ્ખલિત થતાં થતાં કમળના પત્રપુટમાં જળ લઈને સત્વર કૃષ્ણની પાસે આવ્યા. તે વખતે ‘આ સુખે સુધ્ધ ગયા છે’ એવું ધારી ક્ષણવાર તેઓ બેસી રહ્યા. એટલામાં તો કૃષ્ણવર્ણી મહિકાઓને ત્યાં બળબળતી બેઈને તેમણે મુખ ઉપરથી વસ્ત્ર ખેંચી લીધું, એટલે પોતાના પ્રિય બંધુને મૃત્યુ પામેલા બેઈને છેદેલા વૃક્ષની જેમ રામ મૂર્છા ખાઈ પૃથ્વી પર પડ્યા. પછી કોઈ પ્રકારે સંજ્ઞા પામીને તેમણે મોઠો સિંહનાદ કર્યો કે જેથી શીકારી પ્રાણીઓ પણ ત્રાસ પામી ગયા અને બધું વન કંપાય-માન થયું. પછી તેઓ બોલ્યા કે ‘જે પાપીએ સુખે સુતેલા મારા આ વિશ્વવીર બંધુને મારી નાખ્યા છે તે પોતાના આત્માને જણાવો, અને જો તે ખરેખરો બળવાન હોય તો મારી સમક્ષ થાઓ, પણ ખરો બળવાન તો સુતેલ, પ્રમાદી, બાળક, મુનિ અને સ્ત્રીને કેમ પ્રહાર કરે?’ આ પ્રમાણે જોયે શબ્દે આક્રોશ કરતાં રામ તે વનમાં ભમવા લાગ્યા, પણ કોઈ મનુષ્ય ન જણાવાથી પાછા કૃષ્ણની પાસે આવી આલિંગન કરીને રૂદન કરવા લાગ્યા કે- ‘હો બ્રાત! હા પૃથ્વીમાં અદ્વિતીય વીર! હા મારા ઉત્સાહમાં લાલિત થયેલા! હા કનિષ્ઠ છતાં પણ ગુણવડે જ્યેષ્ઠ! અને હા વિશ્વશ્રેષ્ઠ! તમે ક્યાં છો? અરે વાસુદેવ! તમે પ્રથમ કહેતા હતા કે ‘તમારા વિના હું રહી શકતો નથી’ અને આ વખતે તો સામે ઉત્તર પણ આપતા નથી, તો તે પ્રીતિ ક્યાં ગઈ? તમને કાંઈ રોષ થયો હોય અને તેથી રીસાણા હો તેમ લાગે છે, પણ મારો કાંઈ પણ અપરાધ મને ચાદ આવતો નથી. અથવા શું મને જળ લાવતાં વિલંબ થયો તે તમને રોષ થવાનું કારણ છે? હો બ્રાતા! તે કારણથી તમે રોષ કર્યો હોય તો ઘટિત છે, તથાપિ હમણાં તો બેઠા થાઓ, કેમકે સૂર્ય અસ્ત પામે છે, તેથી આ સમય મહાત્માઓને સુવાનો નથી.’ આ પ્રમાણે પ્રલાપ કરતાં કરતાં રામે તે રાત્રી નિર્ગમન કરી. પાછા પ્રાતઃકાળે કહેવા લાગ્યા કે ‘ભાઈ! બેઠા થાઓ, બેઠા થાઓ.’ એમ વારંવાર કહેતાં છતાં પણ જ્યારે કૃષ્ણ બેઠા થયા નહીં ત્યારે રામ સ્નેહથી મોહિત થઈ તેને સ્કંધ ઉપર ચઢાવીને ગિરિ વન વિગેરેમાં ભમવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે સ્નેહથી મોહિત થયા સતા કૃષ્ણની મૃત કાંચાને પ્રતિદિન પુષ્પાદિકથી અર્ચન પૂજન કરતા સતા બળરામે છ માસ નિર્ગમન કર્યા.

તેવી રીતે અટન કરતાં કરતાં અનુક્રમે વર્ષાકાળ આવ્યો, એટલે પેલો સિદ્ધાર્થ જે દેવ થયો હતો, તેણે અવધિજ્ઞાનથી બાંધ્યું કે ‘મારો બ્રાતૃવત્સલ ભાઈ બળરામ કૃષ્ણના મૃત શરીરને વહન કરીને ભમે છે, માટે હું ત્યાં જઈને તેને બોધ આપું, કેમકે તેણે પૂર્વે મારી પાસેથી માગી લીધું છે કે, જ્યારે મને વિપત્તિ આવે ત્યારે તું દેવ થાય તો આવીને મને બોધ કરજો.’ આ પ્રમાણે વિચાર કરીને તેણે પર્વત ઉપરથી ઉતરતો એક પાપાણ્ડમય રથ વિકુબ્યો, અને પોતે તેનો કૌટુંબિક બનીને વિષમ એવા પર્વત ઉપરથી ઉતરતા તે રથને ભાંગી નાખ્યો. પછી પોતે તેને સાંધવાની મહેનત કરવા લાગ્યો. તેને પાપાણ્ડનો રથ સાંધતો બેઈ બળભદ્ર બોલ્યા-‘અરે મૂર્ખ! વિષમ ગિરિ ઉપરથી ઉતરતા જેના ખંડેખંડ

થઈ ગયા છે એવા આ પાપાણના રથને સાંધવાને કેમ ઈચ્છે છે ?' તે દેવે કહ્યું, 'હજારો યુદ્ધમાં નહીં હણાયેલો પુરુષ યુદ્ધ વિના મરી જાય, અને તે જો પાછો જીવે તો આ મારો રથ પણ પાછો સજ્જ થાય.' પછી તે દેવે આગળ જઈને પાપાણ ઉપર કમળ રોપવા માંડ્યા. બળદેવે પૂછ્યું કે 'શું પાપાણભૂમિ ઉપર કમળવન ઉગે ?' દેવતાએ કહ્યું, 'જો આ તમારો અનુજ બંધુ પાછો જીવશે તો આ કમળ પણ પાપાણ ઉપર ઉગશે.' વળી તેની આગળ જઈને તે દેવ એક બળી ગયેલા વૃક્ષને જળવડે સિંચવા લાગ્યો. તે જોઈ બળદેવે કહ્યું કે 'શું દગ્ધ થયેલું વૃક્ષ પાણી સિંચવાથી પણ ફરીવાર ઉગે ?' ત્યારે દેવે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે 'જો તમારા સ્કંધ ઉપર રહેલું આ શબ જીવશે તો આ વૃક્ષ પણ પુનઃ ઉગશે.' વળી તે દેવ આગળના ભાગમાં ગોવાળ થઈ ગયેલાં શબનાં મુખમાં જીવતી ગાયની જેમ નવીન દુર્વા નાખવા લાગ્યો. તે જોઈ બળદેવે કહ્યું કે 'અરે મૂઠ હ્રદયવાળા ! આ અસ્થિ-પ્રાય થયેલી ગાયો શું તારી આપેલી દુર્વાને ક્યારે પણ ચરશે ?' દેવ બોલ્યો કે 'જો આ તમારો અનુજ બંધુ જીવશે તો આ મૃત ગાયો દુર્વાને ચરશે.' તે સાંભળી રામે વિચાર્યું કે 'શું આ મારો અનુજ બંધુ ખરેખર મૃત્યુ પામેલ હશે કે જેથી આ બુદ્ધા બુદ્ધા માણસો એક સરખોજ જવાબ આપે છે.' બળદેવનો વિચાર આ પ્રમાણે સુધરેલો બાણીને તત્કાળ તે દેવતાએ સિદ્ધાર્થનું રૂપ કયું અને બળરામની આગળ આવીને કહ્યું કે 'હું તમારો સારથિ સિદ્ધાર્થ છું' અને દીક્ષા લઈ મૃત્યુ પામીને દેવપણાને પ્રાપ્ત થયો છું. તમે પૂર્વે મારી પાસે માગણી કરી હતી, તેથી તમને બોધ આપવાને માટે હું અહીં આવ્યો છું. નેમિપ્રભુએ કહ્યું હતું કે 'જરાકુમારથી કૃષ્ણનું મૃત્યુ થશે.' તે પ્રમાણેજ થયું છે, કેમકે સર્વજનું ભાષિત કદિ પણ અન્યથા થતું નથી, અને પોતાનું કૌસ્તુભ રત્ન નિશાની તરીકે આપીને કૃષ્ણે જરાકુમારને પાંડવોની પાસે મોકલ્યો છે.' બળદેવ બોલ્યા-હો સિદ્ધાર્થ ! તમે અહીં આવીને મને બોધ કર્યો તે બહુ સારું કયું, પણ આ જાતાના મૃત્યુદુઃખથી પીડિત થયેલો હું હવે શું કરું ? તે કહો.' સિદ્ધાર્થ બોલ્યો, 'શ્રી નેમિનાથ પ્રભુના વિવેકી જાતા એવા જે તમે, તેને હવે દીક્ષા વિના બીજું કંઈ પણ કરવું ઘટિત નથી.' બહુ સારું' એમ કહી બળદેવે તે દેવતાની સાથે સિંધુ ને સમુદ્રના સંગમને સ્થાનકે આવી કૃષ્ણના શરીરનો સંસ્કાર કર્યો. તે વખતે બળરામને દીક્ષા લેવાની ઈચ્છાવાળા બાણીને મહા કૃપાળુ શ્રી નેમિનાથે એક વિદ્યાધર મુનિને સત્વર ત્યાં મોકલ્યા. રામે તેમની પાસે દીક્ષા દીધી. પછી તુંગિકા શિખર ઉપર જઈને તીવ્ર તપ કરવા લાગ્યા. ત્યાં સિદ્ધાર્થ દેવ તેમનો રક્ષક થઈને રહ્યો.

એક વખતે બળરામ મુનિ માસખમણના પારણાને માટે કોઈ નગરમાં પેઠા, ત્યાં કોઈ સ્ત્રી બાળકને લઈને કુવાને કાંઠે ઊભી હતી. તે રામનું અતિશય રૂપ જોઈને તેને જોવામાંજ વ્યગ્ર થઈ ગઈ; તેથી વ્યગ્ર ચિત્તવાળી તેણીએ ઘડાને બાંધવાનું દોરડું ઘડાને બદલે પેલા બાળકના કંઠમાં બાંધ્યું. પછી જોવામાં તે બાળકને કુવામાં નાખવા માંડ્યો, તેવામાં બળરામે તે જોયું, તેથી વિચાર્યું કે 'આવા અનર્થકારી એવા મારા રૂપને ધિક્કાર છે ! હવેથી હું કોઈ પણ ગામ કે નગર વિગેરેમાં પેસીશ નહીં. માત્ર વનમાં કાષ્ઠાદિકને લેવા આવનાર લોકો પાસેથીજ જે ભિક્ષા મળશે તેથી પારણું કરીશ.' આ પ્રમાણે નિર્ધાર કરી તે સ્ત્રીને નિવારીને બળદેવ મુનિ તરત વનમાં આવ્યા ગયા. ત્યાં રહીને માસિક પ્રમુખ દુસ્તપ તપ આચર્યો, અને તૃણ કાષ્ઠાદિકને વહન કરનારા લોકો પાસેથી પ્રાસુક ભાત પાણી વહોરીને પોતાનો નિર્વાહ કરવા લાગ્યા.

એક વખતે કાષ્ઠાદિકને લઈ જનારા તે લોકોએ પોતપોતાના રાજા પાસે જઈને કહ્યું કે-‘કોઈ દેવરૂપી પુરુષ આ વનમાં તપ કરે છે.’ તે સાંભળી તે રાજાઓને શંકા થઈ કે ‘શું અમારા રાજ્યની ઇચ્છાથી તે આવું તપ કરે છે કે શું કોઈ મંત્ર સાધે છે? માટે આવેલો, આપણે સર્વે ત્યાં જઈને તેને મારી નાખીએ.’ આવું વિચારી તેઓ એક સાથે સર્વાભિસારે^૧ રામમુનિ સમીપે જવા આવ્યા. તેમને આવતા જોઈ ત્યાં રહેલા સિદ્ધાર્થ દેવે જગતને પણ ભયંકર એવા અનેક સિંહો વિકુવ્યાં. તેથી રાજાઓ આશ્ચર્ય સાથે ભય પામી બળરામ મુનિને નમીને પોતાને સ્થાનકે પાછા ગયા. ત્યારથી બળભદ્ર ‘નરસિંહ’ એવા નામે પ્રખ્યાત થયા. વનમાં તપસ્યા કરતા એવા બળભદ્ર મુનિની ધર્મદેશનાથી પ્રતિબોધ પામીને ઘણા સિંહ વ્યાધાદિક પ્રાણીઓ શાંતિને પામી ગયા. તેમાંથી કેટલાએક શ્રાવક થયા, કેટલાક ભદ્રિકલાવી થયા, કેટલાક કાયોત્સર્ગ કરવા લાગ્યા અને કેટલાકે અનશન અંગીકાર કર્યું, તેઓ માંસાહારથી તદ્દન નિવૃત્ત થઈને તિર્યચરૂપધારી રામમુનિના શિષ્ય હોય તેમ તેમના પારિપાત્ત્ર્ય થયા. તેમાં પૂર્વ ભવનો સંખંધી એક મૃગ જાતિરમરણ પામીને અતિ સંવેગવાળો થઈને તેમનો સદ્દાનો સહચર થયો. રામમુનિને નિરંતર ઉપાસના કરનારો તે મૃગ વનમાં ભ્રમતો અને કાષ્ઠાદિકને લેવા આવનારની શોધ કરતો. તેઓને શોધ્યા પછી તે રામમુનિને ધ્યાન ધરતા જોતો, એટલે તે તેમના ચરણમાં મસ્તક નમાવીને ‘ભિક્ષા આપનાર અહીં છે’ એમ જણાવતો. રામમુનિ તેના આગ્રહથી તરતજ ધ્યાન મૂકીને તે હરણને આગળ કરી તેની સાથે ભિક્ષા માગવા નીકળતા. અન્યદા કેટલાક રથકારો ઉત્તમ કાષ્ઠો લેવાને માટે તે વનમાં આવ્યા, તેઓએ ઘણું સરળ વૃક્ષો છેઘાં. તેમને જોઈને તે મૃગલે સદા રામમુનિને જણાવ્યું, એટલે તેના આગ્રહથી તે મહામુનિ ધ્યાનમાંથી જાગ્રત થયા, અને તે રથકારો ભોજન કરવા બેઠા હતા તે વખતે તે મુનિ તે મૃગને આગળ કરીને માસખમણના પારણાને માટે ભિક્ષા લેવા સાડે ત્યાં ગયા. તે રથકારોનો જે અગ્રેસર હતો તે બળદેવ મુનિને જોઈને ઘણો હર્ષ પામ્યો અને વિચારવા લાગ્યો કે ‘અહો આ અરણ્યમાં સાક્ષાત્ કલ્પવૃક્ષ જેવા આ કોઈ મુનિ છે. અહો કેવું એમનું રૂપ! કેવું તેજ! અને કેવી મહાન્ સમતા! આ મુનિરૂપ અતિથિ મળવાથી હું તો કૃતાર્થ થયો.’ આ પ્રમાણે ચિંતવીને તે રથકાર પાંચે અંગે ભૂમિનો સ્પર્શ કરી (પંચાંગ પ્રણામ કરી) તેમને ભાતપાણી આપવા આવ્યો.

તે વખતે બળરામ મુનિએ વિચાર્યું કે ‘આ શુદ્ધ બુદ્ધિવાળો શ્રાવક છે, તેથીજ જે કાર્યવડે સ્વર્ગનું રૂપ ઉપાજન થઈ શકે એવી આ ભિક્ષા મને આપવાને ઉચ્ચત્ત થયો છે, તેથી જો હું આ ભિક્ષા નહીં લઉં તો એની સદ્ગતિમાં મેં અંતરાય કરેલો ગણાયો. માટે હું આ ભિક્ષા ગ્રહણ કરું.’ આ પ્રમાણે વિચારી કર્ણના ક્ષીરસાગર એવા તે મુનિ જો કે પોતાના શરીરમાં પણ નિરપેક્ષ હતા તો પણ તેમણે તેની પાસેથી ભિક્ષા ગ્રહણ કરી. પેલો મૃગ મુનિને અને વનને છેદનારા રથકારને જોઈને મુખ ઉંચું કરી નેત્રમાં અશ્રુ લાવીને ચિંતવવા લાગ્યો કે ‘અહો તપતા તો એક આશ્રયભૂત અને શરીરને વિષે પણ નિઃસ્પૃહ એવા આ મહામુનિ ખરેખરા કૃપાનિધિ છે કે જેમણે આ રથકારની ઉપર અનુગ્રહ કર્યો, અને અહો! આ વનને છેદનાર રથકારને પણ ધન્ય છે કે જેણે આ ભગવાંત મહામુનિને અન્નપાનથી પ્રતિભાસિત કરીને પોતાના મનુષ્યજન્મનું મહાદાન પ્રાપ્ત કર્યું. માત્ર હું જ

એક મંદભાગી છું કે જે એવો મહાત્મ્ય કરવાને કે આવા મુનિને પ્રતિલાભિત કરવાને સમર્થ નથી, તેથી તિર્થંચપણથી દૂષિત એવા મને ધિક્કાર છે !

આવી રીતે તે ત્રણે જણુ જેવામાં ધર્મધ્યાનમાં તત્પર થઈને રહ્યા હતા, તેવામાં તેઓ જે વૃક્ષ નીચે બેસા હતા તે વૃક્ષનો અર્ધ ભાગ છેદેલો હોવાથી મોટા પવનથી બાકીનો ભાગ ભાંગી જઈને તે વૃક્ષ તેમના ઉપર પડ્યું. તે પડવાથી તે ત્રણે તત્કાળ મૃત્યુ પામ્યા અને બ્રહ્મદેવલોકને વિષે પશ્ચોત્તર નામના વિમાનમાં ત્રણે દેવતા થયા.

રામ સો વર્ષ સુધી દીક્ષાપર્ચાય પાળીને સ્વર્ગે ગયા. ત્યાં ઉત્પન્ન થતાંજ અવધિજ્ઞાનવડે જોવાથી ત્રીજા નરકમાં રહેલા કૃષ્ણને તેમણે દીઠા, તેથી બ્રાતૃસ્નેહથી મોહિત એવા બળરામ દેવ ઉત્તરવૈકિચ શરીર કરી કૃષ્ણની પાસે આવ્યા, અને કૃષ્ણને આલિંગન કરીને બોલ્યા કે 'હે ભાઈ ! હું તમારો ભાઈ રામ છું, અને તમારી રક્ષા કરવા માટે બ્રહ્મદેવલોકથી અહીં આવ્યો છું, માટે કહો, તમારી પ્રીતિને માટે હું શું કરું ?' આ પ્રમાણે કહીને તેણે કરવડે કૃષ્ણને ઉપાડ્યા, એટલે તે પારાની જેમ વિશીર્ણ થઈ થઈને પૃથ્વીપર પડ્યા અને પાછા મળી ગયા. પછી કૃષ્ણે પ્રથમ આલિંગનથીજ જાણેલા અને પછી પોતાનું નામ કહેવાથી ને ઉદ્ધાર કરવાથી બરાબર ઓળખેલા એવા રામને ઉઠીને સંજ્ઞમથી નમસ્કાર કર્યો. બળરામ બોલ્યા કે 'હે બ્રાતા ! શ્રી નેમિનાથે પૂર્વે કહ્યું હતું કે વિષયસુખ અંતે દુઃખનેજ આપનાર છે, તે તમારા સંજ્ઞમમાં હમણું પ્રત્યક્ષ થયું છે. હે હરિ ! કર્મથી નિયંત્રિત થયેલા એવા તમને સ્વર્ગમાં લઈ જવાને તો હું સમર્થ નથી, તેથી તમારા મનની પ્રીતિને માટે હું તમારી પાસે રહેવા ઇચ્છું છું.' કૃષ્ણે કહ્યું કે 'હે બ્રાતા ! તમારા અહીં રહેવાથી પણ મને શું લાભ થવાનો છે ? કેમકે તમે છતાં મારે તો નરકનું આયુષ્ય જેટલું બાંધ્યું છે તેટલું ભોગવવુંજ પડશે, માટે આપને અહીં રહેવાની જરૂર નથી. મને નરકમાં ઉપજવાની પીડા કરતાં મારી આવી અવસ્થા જોઈને શત્રુઓને હર્ષ અને સુહૃદોને ગ્લાનિ થઈ છે તેજ વધારે દુઃખ આપે છે; માટે હે ભાઈ ! તમે ભરતક્ષેત્રમાં જાઓ અને ત્યાં ચક્ર, શાર્ફંગ ધનુષ્ય, શંખ અને ગદાને ધરનાર, પીતાંબર ધારણુ કરનાર અને ગરૂડના ચિન્હવાળા મને વિમાનમાં બેઠેલા બતાવો, અને મારી સાથેજ નીલાંબરને ધરનારા, તાલ વૃક્ષના ચિન્હવાળા અને હળ તથા મુશળને હથિયાર તરીકે રાખનારા એવા તમને પણ સ્થાને સ્થાને બતાવો, જેથી 'અદ્યાપિ પણ રામ કૃષ્ણ અવિનશ્વરપણે સ્વેચ્છાએ વિહાર કરતા સતા વિદ્યમાન છે' એવી લોકોમાં ઘોષણા ફેલાય, અને પૂર્વે થયેલા આપણા તિરસ્કારને બાધ થાય.' આ પ્રમાણેનાં કૃષ્ણનાં કથનને સ્વીકારીને રામે ભરતક્ષેત્રમાં આવી તેના કહ્યા પ્રમાણેનાં બંને રૂપ સર્વ ઠેકાણે બતાવ્યાં અને ઊંચે સ્વરે ઉદ્ઘોષણા કરી કે 'હે લોકો ! તમે અમારી શોભીતી પ્રતિમા કરીને ઉત્કૃષ્ટ દેવતાની ખુદ્ધિએ આદરપૂર્વક તેની પૂજા કરો. અમે જ આ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને સંહારના કરનારા છીએ. અમે દેવલોકમાંથી અહીં આવીએ છીએ અને સ્વેચ્છાથી પાછા દેવલોકમાં જઈએ છીએ. અમે જ દ્વારંકા રચી હતી અને સ્વર્ગમાં જવાની ઇચ્છાથી પાછી અમે જ સંહરી લીધી છે. અમારા સિવાય બીજો કોઈ કર્તા હતો નથી, અમે જ સ્વર્ગલોકના આપનારા છીએ.' આ પ્રમાણેની તેમની વાણીથી સર્વ લોકો શહેરે શહેરમાં અને ગામે ગામમાં રામ કૃષ્ણની પ્રતિમા કરીને પૂજવા લાગ્યા. બળરામ દેવતા જેઓ તેમની પ્રતિમાની પૂજા કરે તેમને મોટો ઉદય આપવા લાગ્યા, તેથી સર્વ લોકો તેના વિશેષ પ્રકારે ભક્ત થયા. આ પ્રમાણે રામે પોતાના ભાઈ કૃષ્ણનાં વચન પ્રમાણે આખા ભરતક્ષેત્રમાં પોતાની કીર્તિ અને પૂજા ફેલાવી. પછી તે નાના ભાઈના દુઃખે કચવાતા મને બ્રહ્મદેવલોકમાં ગયા.

ભગવંત નિર્વાણ પામ્યા એટલે શકુંદ્રની આજ્ઞાથી કુબેરે એક શિખિકા વિકુર્વી, અને શકુંદ્રે વિંધપૂર્વક પ્રભુના અંગની પૂજા કરીને પોતે જ તે શિખિકામાં પ્રભુને પધરાવ્યા. દેવતાઓએ નૈઋત્ય દિશામાં રત્નશિલા ઉપર ગોશીર્ષચંદનનાં કાષ્ઠની ચિતા રચી. ઇંદ્રો પ્રભુની શિખિકાને ઉપાડીને ત્યાં લાવ્યા, અને શ્રી નેમિપ્રભુના શરીરને ચિતામાં પધરાવ્યું. ઇંદ્રની આજ્ઞાથી અગ્નિકુમારોએ તે ચિતામાં અગ્નિ ઉત્પન્ન કર્યો, અને વાયુકુમારોએ સત્વર તે અગ્નિને પ્રજ્વલિત કર્યો. તેમનો દેહ દગ્ધ થયા પછી ક્ષીરસાગરના જળથી દેવોએ અગ્નિને યુગાવી દીધો. એટલે શક અને ઇશાન વિગેરે ઇંદ્રોએ પ્રભુની દાહાઓ ગ્રહણ કરી. બાકીનાં અસ્થિ દેવતાઓએ લીધાં, દેવીઓએ તેમનાં પુષ્પ લીધાં, રાજાઓએ વસ્ત્રો લીધાં અને લોકોએ ભસ્મ ગ્રહણ કરી. પ્રભુના સંસ્કારવાળી વૈદ્યૃમણિની શિલા ઉપર ઇંદ્રે પોતાના વજ્રથી પ્રભુનાં લક્ષણ અને નામ લખ્યા પછી તે શિલા ઉપર શ્રી નેમિનાથની પ્રતિમા સહિત એક પવિત્ર ચૈત્ય કરાવ્યું. આ પ્રમાણે સર્વ ક્રિયા કરીને શકાદિક દેવતાઓ પોતપોતાને સ્થાનકે ગયા.

અહીં પાંડવો વિહાર કરતાં કરતાં હસ્તીકલ્પ નગરે આવ્યા, ત્યાં તેઓ પરસ્પર પ્રીતિથી કહેવા લાગ્યા કે ‘હવે અહીંથી રૈવતાચલ ગિરિ માત્ર બાર યોજન દૂર છે, તેથી કાલે પ્રાતઃકાળે શ્રી નેમિનાથના દર્શન કરીનેજ આપણે માસિક તપનું પારણું કરશું.’ એવામાં તો લોકો પાસેથી તેમણે સાંભળ્યું કે ‘ભગવાન્ શ્રી નેમિનાથ પોતાના તે તે સાધુઓની સાથે નિર્વાણપદને પામ્યા.’ તે સાંભળતાંજ મોટો શોક કરતાં તેઓ સિદ્ધાચળ ગિરિ ઉપર આવ્યા અને ત્યાં અનશન કરી કેવળજ્ઞાન પામીને મોક્ષપદને પામ્યા. સાધ્વી દ્રૌપદી મૃત્યુ પામીને પરમર્દિના ધામરૂપ બ્રહ્મ દેવલોકમાં ગયાં.

આ પર્વમાં અતુલ તેજવાળા બાવીશમા તીર્થંકર, નવમા વાસુદેવ, બળદેવ અને પ્રતિવાસુદેવ એ ચાર પુરુષોનાં ચરિત્રનું કીર્તન કરેલું છે. સિદ્ધાંત દષ્ટિએ અવલોકતાં તેઓમાંથી એક પુરુષનું ચરિત્ર પણ બે કાને સાંભળવામાં આવે તો તે ત્રણ લોકમાં પણ વિસ્મયકારી લાગે તેવું છે.

॥ इत्याचार्यश्रीहेमचंद्रविरचिते त्रिवष्टिशलाकापुरुषचरिते
महाकाव्येऽष्टमे पर्वणि बलदेवस्वर्गगमनश्रीनेमिनाथ
निर्वाणवर्णनो नाम द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

समाप्तं चेदं अष्टमं पर्वं

શ્રી ત્રિષ્ટિ શલાકા પુરુષ ચરિત્ર

પર્વ નવમું

સર્ગ ૧ લો

શ્રી બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તીનું ચરિત્ર

શ્રી નેમિનાથ પ્રભુને નમસ્કાર કરીને તેમના તીર્થમાં ઉત્પન્ન થયેલા બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તીનું ચરિત્ર હવે કહેવામાં આવશે. આ જંબૂદ્વીપમાં ભરતક્ષેત્રને વિષે સાકેતપુર નામે નગર છે. તેમાં પૂર્વે ચંદ્રાવતંસ નામે રાજાને મુનિચંદ્ર નામે એક પુત્ર હતો. તેણે કામભોગથી નિર્વેદ પામીને ભારવાહી માણસ જેમ ભારને ત્યજી દે તેમ સંસારને ત્યજીને સાગરચંદ્ર નામના મુનિની પાસે મત ગ્રહણ કર્યું. એક વખત જગતને પૂજવા યોગ્ય એવી દીક્ષાને પાલન કરતા તે મુનિ ગુરૂની સાથે દેશાંતરમાં વિહાર કરવા ચાલ્યા. માર્ગમાં ભિક્ષાને માટે તે એક ગામમાં ગયા. ત્યાં તે રોકાવાથી અને સાર્થના ચાલ્યા જવાથી યુથમાંથી જુદા પડેલા મૃગલાની જેમ તે સાર્થબ્રહ્મ થઈ ને અટવીમાં ભટકવા લાગ્યા. ત્યાં ક્ષુધા અને તૃષ્ણાથી આકાંત થઈ ને તે ગ્લાનિ પામી ગયા. તેવામાં તેમને ચાર ગોવાળો મળ્યા, તેમણે બાંધવની જેમ તેમની સેવા કરી. મુનિએ તેમના ઉપકારને માટે ધર્મ દેશના આપી, કેમકે “સતપુરુષો અપકારી ઉપર પણ કૃપા કરે છે, તેા ઉપકારી ઉપર તેા શા માટે ન કરે ?” જાણે ચતુર્વિધ ધર્મની ચારે મૂર્તિ હોય તેવા સમતાવાળા તે ચારે જણાએ તેમની દેશના સાંજળીને તેમની પાસે દીક્ષા લીધી. તે ચારે મુનિઓએ સમ્યક્ પ્રકારે મત પાલન કર્યું, પરંતુ તેમાંથી એ જણે ધર્મની જુગુપ્સા કરી. “પ્રાણીઓની મનોવૃત્તિ વિચિત્ર છે.” તેઓએ જો કે ધર્મની જુગુપ્સા કરી તથાપિ તે પણ તપસ્યાના પ્રભાવથી દેવલોકમાં ગયા, કારણ કે “એક દિવસનું તપ પણ સ્વર્ગને માટે થાય છે.”

દેવલોકમાંથી ચ્યવીને તે બન્ને જણ દશપુર નગરમાં શાંડિલ્ય નામના પ્રાહ્મણની જયવતી નામની દાસીથી યુગલપુત્રપણે ઉત્પન્ન થયા. અનુક્રમે તેઓ સૌવનવચને પ્રાપ્ત થયા, એટલે પિતાની આજ્ઞાથી તેઓ ક્ષેત્રની રક્ષા કરવાને ગયા. “દાસીપુત્રાનું” એ કામ જ છે.” રાત્રે તેઓ ક્ષેત્રમાં સુઈ ગયા હતા, તેવામાં વડના કોટરમાંથી નીકળીને ચમરાજનો બધુ હોય તેવા કૃષ્ણ સર્પે તે બન્નેમાંથી એકને દંશ કર્યો. પછી તે સર્પની બીજે ભાઈ શોધ કરવા લાગ્યો, એટલે જાણે પૂર્વનું વૈર હોય તેમ તે હુષ્ટ સર્પે તેને પણ દંશ કર્યો. તેના દંશનો પ્રતીકાર ન થવાથી તે બિચારા મૃત્યુ પામી ગયા, અને મનુષ્યપણામાં જેમ આવ્યા હતા તેમજ પાછા ચાલ્યા ગયા. તેમના નિષ્કર્ણ જન્મને ચિહ્નર છે ! ત્યાંથી મૃત્યુ પામીને કાલિંજર ગિરિના શિખર ઉપર એક મૃગલીના ઉદરથી તેઓ એ મૃગરૂપે ઉત્પન્ન થયા. તે બન્ને પ્રીતિથી સાથે ફરતા હતા, તેવામાં એક શીકારીએ એકજ બાણવડે સમકાળે તેમને

મારી નાખ્યા. ત્યાંથી મૃત્યુ પામીને ગંગાનદીના કીનારે એક રાજહંસીના ઉદરથી પૂર્વની જેમ જુગળીઆરૂપે ઉત્પન્ન થયા. એક વખતે તેઓ સાથે કીડા કરતા હતા, તેવામાં કોઈ દીમરે બળ પાથરી તેમાં પકડી લઈ ઝાંવા ભાંગીને તેમને મારી નાખ્યા. “ધર્મહીનની પ્રાચે એવીજ ગતિ હોય છે.” ત્યાંથી મૃત્યુ પામીને કાશીપુરીમાં ભૂતદત્ત નામના સમૃદ્ધિમાન ચંડાળને ઘેર ચિત્ર અને સંભૂત નામે બે પુત્ર પછે ઉત્પન્ન થયા. તેઓને પરસ્પર અત્યંત રનેહ હોવાથી તેઓ કદિ પણ જુદા પડતા નહીં. નખ અને માંસ જેવો દંઢ તેમનો સંબંધ હતો. તે સમયે તે વારાણસી નગરીમાં શાખ નામે રાજા હતો. અને તેનો નમુચિ નામે પ્રધાન હતો. એક વખતે તે નમુચિ પ્રધાન મોટા અપરાધમાં આવ્યો, તેથી રાજાએ તેને ગુપ્ત રીતે મારી નાખવા સારૂ ભૂતદત્ત ચંડાળને સોંપી દીધો. તેણે નમુચિને કહ્યું કે “જો તું મારા પુત્રોને ભૂમિગૃહ (ભોંયરા)માં રહીને ગુપ્ત રીતે લણાવ તો હું મારા આત્માની જેમ તારી ગુપ્તપણે રક્ષા કરું.” નમુચિએ માતંગપતિનું તે વચન કબુલ કર્યું, કેમકે “માણસ જીવિતને માટે ન કરે તેવું કાંઈ નથી.” પછી નમુચિ ચિત્ર અને સંભૂતને વિચિત્ર કળાઓનો અભ્યાસ કરાવવા લાગ્યો. કેટલેક દિવસે અનુરાગી થયેલી તે ચંડાળની સ્ત્રીની સાથે રમવા લાગ્યો. તે વાત જાણવામાં આવતાં ભૂતદત્તે તેને મારવાનો નિશ્ચય કર્યો. “પોતાની સ્ત્રી સાથે વ્યાભચાર કરનારા બ્યભિચારીનો દોષ કોણ સહન કરે ?” તે વાતની ચિત્ર સંભૂતને ખબર પડવાથી તે ચંડાળના પુત્રોએ ભય બતાવી નમુચિને નસાડી મૂક્યો. તેના પ્રાણુરક્ષણરૂપ વિદ્યાભ્યાસની દક્ષિણા તેઓએ આપી. ત્યાંથી નાસીને તે નમુચિ હસ્તિનાપુરમાં આવ્યો. ત્યાં સનત્કુમાર ચક્રીએ પોતાનો પ્રધાન કર્યો.

અહીં ચિત્ર અને સંભૂત નવયૌવન વયને પ્રાપ્ત થયા, એટલે તેઓ જાણે અશ્વિનીકુમાર કોઈ હેતુથી પૃથ્વી પર આવ્યા હોય તેવા દેખાવા લાગ્યા. હાહા અને હૂહૂ ગાંધર્વને પણ ઉપહાસ્ય કરે તેવું અતિ મધુર ગીત તેઓ ગાવા લાગ્યા, અને નારદ તથા તુંબરૂનો પણ તિરસ્કાર કરે એવી વીણા વગાડવા લાગ્યા, જ્યારે તેઓ ગીતપ્રબંધને અનુસરીને અતિ સ્પષ્ટ એવા સાત સ્વરાની વીણા વગાડતા હતા, ત્યારે કિંનરો પણ તેમના કિંકર થઈ જતા હતા. ધીર ઘોષણાથી મૃદંગને વગાડતા ત્યારે મુરલીનો નાદ કરનારા કૃષ્ણની પણ વિડંબના કરતા હતા. શંકર, પાર્વતી, ઉર્વશી, રંભા, મુજકેશી અને તિલોત્તમા પણ જે નાટ્યને જાણતી ન હતી, તે નાટ્યનો તેઓ અભિનય કરતા હતા. સર્વ ગાંધર્વનું સર્વસ્વ અને વિશ્વને કામણરૂપ અપૂર્વ સંગીત પ્રકાશ કરતાં તેઓએ સર્વના મનનું હરણ કર્યું. એક વખતે તે નગરીમાં મદનોત્સવ પ્રવર્ત્યો, એટલે નગરજનો સંગીતના રસિક થઈને નગર બહાર નીકળ્યા. તે વખતે ચિત્ર અને સંભૂત પણ ગાતા ગાતા તે તરફ નીકળ્યા. તેમના ગીતથી આકર્ષાઈને મૃગલાની જેમ પુરજનો એકઠા થયા. તે વખતે કોઈએ રાજા પાસે આવીને કહ્યું કે ‘જે ચંડાળોએ આપણા નગરજનોને ગીતથી આકર્ષીને પોતાની જેવા મલિન કરી નાખ્યા છે.’ તત્કાળ રાજાએ કોટવાળને બોલાવીને આક્ષેપપૂર્વક હુકમ કર્યો કે “એ જે ચંડાળોને નગરીના કોઈ પણ પ્રદેશમાં પેસવા દેવા નહીં.” કોટવાળે તેમને ખબર આપવાથી તેઓ તે દિવસથી વારાણસીથી દૂર જ રહેવા લાગ્યા. એક વખતે વારાણસીમાં કૌમુદી ઉત્સવ પ્રવર્ત્યો, એટલે ઇન્દ્રિયોની ચપળતાથી તેઓએ રાજાના શાસનનું ઉલ્લંઘન કરીને લમરા જેમ હાથીના ગાંડસ્થળ પર પ્રવેશ કરે તેમ તે નગરીમાં પ્રવેશ કર્યો. સર્વ અંગ પર ભુરખો નાંખીને ઉત્સવને જોતાં ચારની જેમ આખી નગરીમાં તેઓ છાની રીતે ફરવા લાગ્યા. ફરતાં ફરતાં જેમ શિયાળ બીજા શિયાળના શબ્દ સાથે મેળવીને જોલે તેમ નગરજનોનાં ગીત સાથે

પોતાના સ્વરને મેળવીને તેઓ તારસ્વરે ગાવા લાગ્યા, કેમકે “ભવિતવ્યતાનું” ઉદ્ધંધન કરવું અશક્ય છે.” કાનને અત્યંત મધુર લાગે એવું તેમનું ગીત સાંભળીને મધ પર માખીઓની જેમ યુવાન નગરજનો તેમની ફરતા ફરી વળ્યા. પછી ‘આ બે જણા કોણ છે?’ તે જાણવાને માટે લોકોએ તેમનાં શરીર પરથી ખુરખા ખેંચી લીધા, એટલે ‘અરે આ તો પેલા ચંડાળ છે’ એમ આશ્ચર્યપૂર્વક તેઓ બોલી બેઠ્યા. પછી નગરજનોએ લોકડી અને ઢેખાળાથી તેમને કુટવા માંડ્યા; એટલે ઘરમાંથી જ્ઞાનની જેમ તેઓ ડોક નીચી કરીને નગરમાંથી નીકળી ગયા. લોકોએ તેમજ બાળકોના સમૂહો મારેલા તેઓ પગલે પગલે સ્ખલિત થતાં માંડમાંડ ગંભીર ઉદ્યાનમાં આવ્યા. ત્યાં સ્થિત થઈને તેઓ વિચાર કરવા લાગ્યા કે ‘સર્વે’ સુધેલા દુધની જેમ હીનભૂતિથી દુષિત એવાં આપણાં કળા, કૌશલ્ય અને રૂપ વિગેરેને ધિક્કાર છે! આપણે યાચન વિગેરે ગુણથી કરેલો ઉપકાર આપણને અપકારરૂપ થઈ પડ્યો. શાંતિકાર્ય કરતાં ઉલટો વેતાળ ઉત્પન્ન થયો; પરંતુ આપણામાં રહેલ કળા, લાવણ્ય અને રૂપ આપણા આ શરીર સાથે એકરૂપ થઈ ગયાં છે; અને સર્વ અનર્થનું કારણ આ શરીર જ છે, માટે તેને કોઈ પણ રીતે તૃણની જેમ ત્યજી દઈએ.’ આવો નિશ્ચય કરી પ્રાણ છોડવામાં તત્પર થયેલા તેઓ જાણે સાક્ષાત્ મૃત્યુને જોવા જતા હોય તેમ દક્ષિણ દિશા તરફ ચાલ્યા.

ઘણે દૂર જતાં એક મોટો ગિરિ તેમના જોવામાં આવ્યો. તે એટલો બધો હતો કે જેના ઉપર ચઢવાથી પૃથ્વી પર રહેલા મોટા હાથીઓ પણ બચ્યાં જેવા દેખાતા હતા. પછી ભૂગુપાત (ભેરવજવ) કરવાની ઇચ્છાએ તેઓ તેની ઉપર ચઢ્યા, ત્યાં ગુણના જંગમગિરિરૂપ એક મહામુનિ તેમના જોવામાં આવ્યા. વર્ષાકાળના મેઘની જેમ ગિરિશિખર પર રહેલા તે મુનિને જોઈને તેમના સંતાપનો પ્રસાર નાશ પામી ગયો. પછી આનંદાશ્રુના મિષથી જાણે પૂર્વાના દુઃખને છોડી દેતા હોય તેમ તેઓ ભ્રમરની જેમ સદા તેમના ચરણકમળમાં પડ્યા. મુનિએ ધ્યાનને સમાપ્ત કરીને તેમને કહ્યું કે ‘તમે બે કોણ છો? અને અહીં કેમ આવ્યા છો?’ તેઓએ પોતાના સર્વ વૃત્તાંત મુનિને કહી સંભળાવ્યો. મુનિ બોલ્યા કે “ભૂગુપાત કરવાથી તમારા શરીરનો નાશ થશે, પણ સેંકડો જન્મથી ઉપાર્જન કરેલા તમારા અશુભ કર્મનો કાંઈ નાશ થશે નહીં. જો તમારે આ શરીરનો ત્યાગજ કરવો હોય તો સ્વર્ગ અને મોક્ષાદિના કારણરૂપ પરમ તપ તપીને એ શરીરનું ફળ અહણુ કરો.” ઇત્યાદિક દેશના-વાક્યરૂપ અમૃતથી જેમનાં મન ધોવાઈને નિર્મળ થયાં છે એવા તે બંનેએ તત્કાળ તે મુનિ પાસે ચતિધર્મ અહણુ કર્યો. અનુક્રમે શાસ્ત્રોત્તું અધ્યયન કરીને તેઓ ગીતાર્થ થયા. “મનસ્વી જનો જેને અહણુ કરવામાં આઠર કરે તેમનું અહણુ કેમ ન થાય?” છઠ્ઠું, અઠ્ઠમ વિગેરે અતિ દુસ્તપ તપીને તેમણે પૂર્વ કર્મની સાથે પોતાના શરીરને શોષવી નાખ્યું. પછી શહેર શહેર અને ગામે ગામ વિહાર કરતા તેઓ અન્યદા હસ્તિનાપુર સમીપે આવ્યા. ત્યાં નગર બહાર ઉદ્યાનમાં રહીને તેઓએ દુસ્તપ તપ કરવા માંડ્યું. “શાંત ચિત્તવાળા મનુષ્યને સંભોગની ભૂમિ પણ તપસ્યાને માટે થાય છે.”

એક વખતે જાણે શરીરધારી ચતિધર્મ હોય તેવા સંભૂત મુનિએ માસકમળને પારણે હસ્તિનાપુરમાં ભિક્ષા માગવાને માટે પ્રવેશ કર્યો. ઇર્ષાસંમિતિપૂર્વક ઘેરઘેર ભમતા તે મુનિ માર્ગમાં નમુચિ મંત્રીના જોવામાં આવ્યા, એટલે ‘આ ચંડાળનો પુત્ર મારો વૃત્તાંત જાહેર કરશે’ એમ મંત્રીના ચિત્તમાં ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ, કારણ કે ‘પાપી જનો સર્વ ઠેકાણે શંકિત હોય છે.’ પછી ‘ન્યાંસુધી આ મારા મર્મને પ્રકાશિત ન કરે ત્યાં સુધીમાં તેને હું નગર

ખહાર કાઢી મૂકાવું” એવો વિચાર કરીને પોતાના સેવકોને તેને નગરની ખહાર કાઢી મૂકવાની આજ્ઞા કરી, એટલે તે સેવકોએ મંત્રીના તે પૂર્વોપકારીને મારવાનો આરંભ કર્યો. “હુજ્જન ઉપર ઉપકાર કરવો તે સર્પને હુધ પાવા જેવું છે.” જેમ ધાન્યના પુંજને કુડે તેમ તે સેવકોએ મુનિને કુટ્યા, એટલે તે ત્યાંથી ઉપવનમાં જવા માટે ઉતાવળે આવ્યા, તથાપિ તેઓએ તેમને છોડ્યા નહીં, એટલે નિરુપાય એવા મુનિને શાંત છતાં પણ કોપ ચઢ્યો, કેમકે “અગ્નિના તાપથી શીતળ જળ પણ ઉજ્જ થાય છે.” તત્કાળ મુનિનાં મુખમાંથી અકાળે ઉત્પન્ન થયેલા મેઘમાંથી વિજળીની જેમ તેજોલેશ્યા ઉત્પન્ન થઈ. તે વીજળીના મંડળની જેમ આકાશને પ્રકાશની મોટી મોટી જ્વાળાઓથી ઉજ્જાસ પામવા લાગી. આ પ્રમાણે કોપથી તેજોલેશ્યાને ધારણ કરતા મુનિને પ્રસન્ન કરવાને માટે નગરજનો ભયથી અને કૌતુકથી ત્યાં આવ્યા. રાજા સનત્કુમાર પણ તે વાત સાંભળીને તત્કાળ ત્યાં આવ્યા, કેમકે “સદ્ગુણિવાળા પુરુષે જ્યાંથી અગ્નિ ઉઠે ત્યાંથી જ ભુઝાવી દેવો જોઈએ.” રાજા સંભૂતમુનિને નમસ્કાર કરી બોલ્યા કે “હો ભગવન ! તમને આમ કરવું શું ઘટિત છે? ચંદ્રકાંત મણિ સૂર્યનાં કિરણોથી તપે તોપણ તે પોતાની શીતળ કાંતિને છોડતો નથી.” આ સેવકોએ તમારો જે અપરાધ કર્યો, તેથી તમને કોપ થવાનો સંભવ છે, કેમકે ક્ષીરસાગરનું મથન કરતાં પણ શું કાલકૂટ વિષ ઉત્પન્ન નથી થયું? પરંતુ સત્પુરુષોનો કોપ હુજ્જનના રોડ જેવો હોય છે, એટલે કે સત્પુરુષોને ક્રોધ થાયજ નહીં, થાય તો તે લાંબો કાળ રહે નહીં અને જો કદાપિ રહે તો પણ તે નિષ્ફળ થાય, તેનું ફળ બેસે નહીં. તે વિષે તમને વધારે શું કહેવું? હું તો તમને પ્રાર્થના કરીને કહું છું કે હવે કોપ છોડી દો, કેમકે તમારા જેવા પુરુષો અપકારીમાં ને ઉપકારીમાં બન્નેમાં સમદૃષ્ટિવાળા હોય છે.”

એ સમયે આ ખબર જાણીને ચિત્રમુનિ ભદ્રહસ્તીની જેમ મધુર ભાષણવડે શાંત કરવાને માટે સંભૂતમુનિ પાસે આવ્યા. પછી મેઘના જળના પૂરથી જેમ પર્વતનો દાવાનળ શમી જાય તેમ ચિત્રમુનિનાં શાસ્ત્રાનુસારી વચનોથી સંભૂતમુનિનો કોપ શાંત થઈ ગયો. તીવ્ર કોપ અને તપથી મુક્ત થયેલા તે મહામુનિ ક્ષયથી પર્વણીના ચંદ્રની જેમ પ્રસન્નતાને પ્રાપ્ત થયા. પછી સર્વ લોકો તેમને વંદના કરી ખમાવીને ત્યાંથી પાછા ફર્યા. એટલે ચિત્રમુનિ સંભૂતમુનિને ઉદાનમાં લઈ ગયા. ત્યાં ગયા પછી તેઓ પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યા કે ‘માત્ર આહારને માટે ઘેર ઘેર ફરવાથી મોટું દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે, આ શરીર આહારવડે પોપણ કર્યા છતાં પણ પરિણામે નાશવંત છે, ત્યારે યોગીઓને શરીરની કે આહારની શી જરૂર છે?’ આવો ચિત્તમાં નિશ્ચય કરી સંલેખના પૂર્વક બંને મુનિઓએ ચતુર્વિધ આહારનાં પરચખખાણ કર્યાં.

અહીં રાજા સનત્કુમારે આજ્ઞા કરી કે ‘હું છતાં તે સાધુનો પરાભવ જોણે કર્યો તેને શોધી લાવો.’ એટલે કોઈએ આવીને નમુચિ મંત્રી વિષે સૂચના કરી દીધી. “પૂજ્ય જનની જે પૂજા કરતો નથી પણ ઉલટો હણે છે તે મહાપાપી છે.” એમ કહી રાજાએ નમુચિને ચારની પેઠે બાંધીને મંગાવ્યો. પછી ‘હવેથી બીજો કોઈ આવી રીતે સાધુનો પરાભવ કરે નહીં” એમ વિચારી શુદ્ધ બુદ્ધિવાળા સનત્કુમાર ચક્રી નગરના મધ્યમાં થઈને તેને બાંધેલી સ્થિતિમાં મુનિની પાસે લાવ્યા. નમતા મુગટનાં રત્નની કાંતિથી પૃથ્વીને જળમયી કરતા રાજાએ બન્ને મુનિને વંદના કરી, એટલે ડાબા હાથમાં રાખેલી મુખવસ્ત્રિકાવડે મુખને ઢાંકતા અને દક્ષિણ ભુજને ઉંચા કરતા બન્ને મુનિ બોલ્યા કે “જે અપરાધી હોય છે તે પોતાની મેળે તેના કર્મના ફળનું ભાજન થાય છે.” પછી સનત્કુમારે તે મુનિને નમુચિ મંત્રીને બતાવ્યો, એટલે તે બાંધેલો નમુચિ ગરૂડના સર્પની જેમ સનત્કુમારથી પંચતવને યોગ્ય

એવી ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થયો હતો તેને મુનિએ છોડાવી દીધો, તેથી એ કર્મચંડાળને જાતિ-ચંડાળની જેમ રાજાએ નગર ખડાર કાઢી મૂક્યો, કેમકે ‘ગુરુતું’ શાસન માનવા યોગ્ય છે.’ પછી ચોસઠ હજાર સપત્તીઓનો પરિવાર લઈને તે ચક્રવર્તીનું સ્ત્રીરત્ન મુનિનાં વાંદવા માટે આવી. ત્યાં સંભૂતમુનિના ચરણકમળમાં કેશને લુલિત કરતી અને મુખથી પૃથ્વીને ચંદ્રવાળી રચતી મુનિનાં તેમને નમી પડી. તે રાજરમણીના કેશનો સ્પર્શ થતાં સંભૂતમુનિ તત્કાળ રોમાંચિત થઈ ગયા કારણ કે “કામદેવ નિરંતર છળનેજ શોધનારો છે.” પછી રાજા સનતકુમાર તે મુનિરાજની આજ્ઞા લઈને અંતઃપુર સહિત ત્યાંથી પોતાને સ્થાનકે ગયા.

તેમના ગયા પછી કામરાગથી પરાભવ પામેલા સંભૂતમુનિએ આ પ્રમાણે નિયાણું બાંધ્યું કે ‘જો આ મારા કરેલા દુષ્કર તપનું ફળ હોય તો હું ભાવી જન્મમાં આવા સ્ત્રીરત્નનો પતિ થાઉં.’ ચિત્રમુનિ બોલ્યા કે ‘અરે ભદ્ર ! આ મોક્ષદાયક તપનું ફળ આવું કેમ ઇચ્છે છે ? સુકુટને યોગ્ય એવા રત્ને કરીને ચરણપીઠ કેમ બનાવે છે ? મોહથી કરેલું આ નિયાણું હજુ પણ તમે છોડી દો અને તમારું તે દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ, કેમકે તમારા જેવા મનુષ્યો મોહથી મુંઝાઈ જતા નથી.’ આ પ્રમાણે ચિત્ર સાધુએ તેમને ઘણા વાંચી, તો પણ સંભૂતમુનિએ પોતાનું નિયાણું છોડ્યું નહીં. “અહો ! વિષયેચ્છા મહા બળવાન છે !” પછી બંને મુનિ પરિપૂર્ણ અનશનને પાળી આયુઃકર્મનો ક્ષય થતાં મૃત્યુ પામીને સૌધર્મદેવલોકના સુદર નામના વિમાનમાં દેવતા થયા.

ચિત્રનો જીવ પહેલા દેવલોકમાંથી ચ્યવી પુરીમતાલ નગરમાં એક ધનાઢ્ય વણિકનો પુત્ર થયો. અને સંભૂતનો જીવ ત્યાંથી ચ્યવી કાંપિલ્ય નગરના બ્રહ્મરાજ સ્ત્રી ચુલની દેવીના ઉદરમાં અવતર્યો. ચૌદ મહાસ્વપ્નોએ જેનો ચક્રવર્તીનો વૈભવ સૂચવેલો છે એવો તે સુવર્ણના જેવા વર્ણવાળો અને સાત ધનુષ્ય ઊંચી કાયાવાળો થયો. બ્રહ્મા જેવા આનંદથી બ્રહ્મરાજાએ બ્રહ્માંડમાં બ્રહ્મદત્ત એવું તેનું નામ પાડ્યું. જગતના નેત્રરૂપી કુસુદને હર્ષ આપતો અને કળાના કલાપથી પોષણ થતો તે નિર્મળ ચંદ્રની જેમ વધવા લાગ્યો.

બ્રહ્માને જેમ ચાર મુખ હોય છે તેમ તે બ્રહ્મરાજાને ચાર પ્રિયમિત્રો હતા. તેમાં પહેલો કાશી દેશનો રાજા કટક, બીજો હસ્તિનાપુરનો રાજા કણ્ણેરુદત્ત, ત્રીજો કોશલ દેશનો રાજા દીર્ઘ અને ચોથો ચંપા નગરીનો રાજા મુષ્પચૂલ હતો. તે પાંચ મિત્રો સ્નેહથી નંદ-નવનમાં કપ્પવૃક્ષોની જેમ પોતાના અંતઃપુર સાથે એક એકના નગરમાં એક એક વર્ષ રહેતા હતા. અન્યદા તેઓ વારા પ્રમાણે બ્રહ્મરાજાના નગરમાં એકઠા થયા. ત્યાં કીડા કરતાં તેમને કેટલોક કાળ ચાલેલો ગયો. બ્રહ્મદત્તને બાર વર્ષ પૂર્ણ થયાં તે સમયમાં બ્રહ્મરાજા મસ્તકની વેદનાથી પરલોકને પ્રાપ્ત થયો. બ્રહ્મરાજાની ઉત્તરક્રિયા કરીને મૂર્તિમાન ચાર ઉપાચ જેવા તે કટક વિગેરે ચાર મિત્રો આ પ્રમાણે વિચાર કરવા લાગ્યા, ‘આપણા મિત્ર બ્રહ્મરાજાનો કુમાર આ બ્રહ્મદત્ત જ્યાંસુધી બાળક છે ત્યાંસુધી આપણે એક એક જણાએ એક એક વર્ષ પહેરેગીરની જેમ તેના અને રાજ્યના રક્ષક થઈને અહીં રહેવું યોગ્ય છે.’ આવો નિર્ણય થવાથી પ્રથમ દીર્ઘ રાજા તે મિત્રના રાજ્યની રક્ષા કરવાને રહ્યો અને બીજા ત્રણે રાજાઓ પોતાપોતાના રાજ્યમાં ચાલ્યા ગયા. પછી બુદ્ધિબ્રહ્મ થયેલો દીર્ઘરાજ રક્ષક વગરના ક્ષેત્રને સાંઠ લોગવે તેમ બ્રહ્મરાજાના રાજ્યની સમૃદ્ધિને સ્વચ્છંદપણે લોગવવા લાગ્યો. તે મૂઢ બુદ્ધિ બીજાના મર્મને જેમ દુર્જન શોધે તેમ લાંબા કાળથી ગુપ્ત રાખેલા કોશ (ભંડાર)ને શોધવા લાગ્યો. “મનુષ્યોને આધિપત્યજ અધર્મકારક છે.”

એક વખતે કામદેવના બાણથી વિંધાયેલા દીર્ઘરાજાએ ચુલનીદેવીની સાથે એકાંતમાં કેટલીક પ્રહરત્તના વિવાહને મિષે અતિમાત્ર મસલત કરી. તેમાં પ્રહરાજાના સુકૃત આચારની અને લોકોની અવગણના કરી, મોહ પામેલી ચુલનીદેવીએ તેનો સ્વીકાર કર્યો, કેમકે “ઈંદ્રિયો અતિ દુર્વાર હોય છે.” પ્રહરાજાના રાજ્યમાં રહીને ચુલનીએ પતિનો પ્રેમ અને દીર્ઘ મિત્રનો સ્નેહ છોડી દીધો. “અહો ! કામદેવ સર્વકષ છે.” કાગડા અને માછલાની જેમ ઈચ્છા પ્રમાણે સુખે વિલાસ કરતા તે બન્નેને મુહૂર્તની જેમ ઘણા દિવસો આલ્યા ગયા.

અન્યદા જાણે પ્રહરાજાનું બીજું હૃદય હોય તેવા ધનુ નામના મંત્રીએ તેમનું આ દુષ્પ્રચેષ્ટિત સ્પષ્ટ રીતે જાણી લીધું. મંત્રીએ વિચાર્યું કે “કદિ ચુલની સ્ત્રીસ્વભાવને લીધે આવું અકાર્ય આચરે, કારણ કે સતી સ્ત્રીઓ વિરલ હોય છે, પણ જે દીર્ઘરાજાને કોશ અને અંતઃપુર સહિત બધું રાજ્ય વિશ્વાસથી થાપણરૂપે અર્પણ કરેલું છે, તે જ્યારે વિકાર પામીને આવું અકાર્ય કરે છે ત્યારે ચુલનીનું અકાર્ય કાંઈ ગણત્રીમાં નથી. હવે તેઓ આ પ્રહરત્તકુમારનું રજો કાંઈ વિપ્રિય કરે નહીં તે વિચારવાનું છે, કેમકે પોષણ કર્યા છતાં પણ દુર્જન માર્જરની જેમ કદિ પણ પોતાનો થતો નથી.” આવો વિચાર કરીને મંત્રીએ પોતાના વરંધનુ નામના પુત્રને આ વૃત્તાંત પ્રહરત્તને જણાવવાની અને નિરંતર તેની સેવા કરવાની આજ્ઞા કરી. મંત્રીપુત્રે તે વૃત્તાંત પ્રહરત્તને જણાવ્યો. એટલે તેણે નવા મહધારી હસ્તીની જેમ હળવે હળવે પોતાનો કોપ પ્રગટ કર્યો. પોતાની માતાના આવા દુશ્ચરિતને નહીં સહન કરતો પ્રહરત્ત એક દિવસ હાથમાં એક કાગડો અને એક કોકિલા લઈને અંતઃપુરમાં ગયો. પછી ‘આ પક્ષીની જેમ જે વર્ણશંકરપણું કરશે તેનો હું જરૂર નિઝહ કરીશ.’ આ પ્રમાણે કુમાર ત્યાં જાંચે સ્વરે બોલ્યો. તે સાંભળીને એકાંતમાં ચુલનીને દીર્ઘરાજાએ કહ્યું કે ‘હું કાગડો અને તું કોકિલા છો એમ સમજજે, તેથી આ કુમાર આપણુ બન્નેનો જરૂર નિઝહ કરશે.’ દેવી બોલી કે ‘એ બાળકના બોલ ઉપરથી ભય પામશો નહીં.’

અન્યદા વળી પ્રહરત્ત એક ભદ્ર જાતિની હાથિણીની સાથે હલકી જાતિના હાથીને લાવી પૂર્વ પ્રમાણે જ તેનો મૃત્યુસૂચક વચન બોલ્યો. તે સાંભળી દીર્ઘ ચુલનીને કહ્યું કે ‘આ બાળકનું ભાષણ સાંભિપ્રાય છે.’ ચુલનીએ કહ્યું કે ‘કદિ એમ હોય તોપણ તેથી શું ?’ એક વખતે હંસીને સાથે બગલાને બાંધી અંતઃપુરમાં લઈ જઈને પ્રહરત્ત કહેવા લાગ્યો કે ‘આની પેઠે કોઈ રમશે તેને હું સહન કરીશ નહીં.’ તે સાંભળીને દીર્ઘરાજા બોલ્યો—‘હે દેવી ! અંદર ઉત્પન્ન થયેલા રોષાગિનીથી બહાર નીકળતા ધુમાડાના ઉદ્ગાર જેવી આ તારા બાળપુત્રની વાણી સાંભળ. આ કુમાર મોટો થવાથી હાથી અને હાથિણીને કેશરીસિંહની જેમ આપણને અવશ્ય વિન્નકર્તા થશે, માટે જ્યાંસુધી આ કુમાર કવચધારી ન થાય, ત્યાંસુધીમાં વિષના બાળવૃક્ષની જેમ તેને ઉમેલી નાખવો યોગ્ય છે.’ ચુલની બોલી—‘આવા રાજ્યધર પુત્રને કેમ મારી નખાય ! કેમકે તિર્યંચ પણ પોતાના પ્રાણની જેમ પુત્રોની રક્ષા કરે છે.’ દીર્ઘ બોલ્યો કે—‘અરે રાણી ! આ પુત્ર મૂર્તિમાન તારો કાળજ આવેલો છે, તેથી તેની ઉપર તું મોહ રાખ નહીં. હું છતાં તારે પુત્ર થવા કાંઈ દુર્લભ નથી.’ દીર્ઘનાં આવાં વચન સાંભળી રતિસ્નેહને પરવશ થયેલી ચુલની ડાકણની જેમ પુત્રનું વાત્સલ્ય ત્યજી દઈને તેમ કરવાને કળુલ થઈ. તેણીએ વિચાર્યું કે ‘આ કુમારને મારી નાખવો, પણ લોકમાં નિંદા થવા દેવી નહીં, એટલે કામનું કામ થાય ને

પિતૃત્વ તર્પણ થાય તેમ કરવું. તેને માટે શો ઉપાય લેવો ! એક ઉપાય છે; તેનો હજુ વિવાહ કરવાનો છે, તેથી વિવાહ થયા પછી તેને નિવાસ કરવા માટે નિવાસગૃહ કરવાના મિષથી એક લાક્ષાગૃહ (લાખનું ઘર) બનાવવું. તેમાં પ્રવેશ અને નિર્ગમન ગુઢ રીતે કરાય તેવી રચના કરવી, અને વિવાહ થઈ રહ્યા પછી જ્યારે તેમાં તે વધુ સહિત સુવા જાય ત્યારે રાત્રે અગ્નિ પ્રગટાવવો.’ આ પ્રમાણેના વિચારમાં ખંને સંમત થયાં. પછી પુષ્પચૂલ રાજાની કન્યા સાથે સંબંધ કરીને વિવાહની સર્વ સામગ્રી તૈયાર કરવા માંડી.

તેઓનો આવો હૃદય આશય ધનુમંત્રીના જાણવામાં આવતાં તેણે દીર્ઘરાજા પાસે આવી અંજલિ બેઠીને વિનંતિ કરી કે ‘રાજા ! મારો પુત્ર વરધનુ કળા જાણનાર અને નીતિકુશળ છે. તે હવેથી મારી જેમ તમારી આજ્ઞા રચની ધુરાને વહન કરનાર થાઓ. હું વૃદ્ધ વૃષભની જેમ ગમનાગમન કરવાને હવે અશક્ત થઈ ગયો છું; તેથી તમારી આજ્ઞાથી કોઈ ઠેકાણે જઈને કાંઈ ધર્મઅનુષ્ઠાન કરીશ.’ મંત્રીનાં આવાં વચનથી ‘આ મંત્રી કોઈ બીજે સ્થાને જઈ કપટ રચીને કાંઈ પણ અનર્થ કરશે.’ એવી દીર્ઘને શંકા થઈ. “બુદ્ધિમાનથી કોણ શંકા ન પામે !” પછી દીર્ઘરાજે માથાવડે મંત્રીને કહ્યું કે ‘ચંદ્ર વિના રાત્રીની જેમ તમારા વિના આ રાજ્ય અમારે શા કામનું છે ? માટે તમે અહીં જ રહીને દાનશાળા વિગેરેથી ધર્મ આચરો, બીજે સ્થાને જશો નહીં, કેમકે સારાં વૃક્ષોથા વનની જેમ તમારા જેવા પુરુષોથીજ રાજ્ય શોભે છે.’

દીર્ઘરાજાના આ પ્રમાણેના કહેવાથી સદ્બુદ્ધિવાળા ધનુમંત્રીએ ગંગાનદીના તીર ઉપર જાણે ધર્મનો મહાસત્ર (દાનશાળા) હોય તેવો એક પવિત્ર દાનશાળાનો મંડપ કરાવ્યો, અને પોતે ત્યાં રહીને ગંગાના પ્રવાહની જેમ હમેશાં વટેમાર્ગીઓને અન્નપાન દેવાનો અવિચ્છિન્ન પ્રવાહ પ્રવર્તાવ્યો. પછી દાન, માન અને ઉપકારવડે પ્રતીતિ યોગ્ય થયેલા પુરુષોની પાસે જો કોષ દ્વરથી સુરંગ કરાવીને લાક્ષાગૃહ સુધી મેળવી દીધી. પછી સ્નેહરૂપ આર્દ્ર વૃક્ષમાં જળ સમાન ગુપ્ત લેખ લખીને તેણે આ વૃત્તાંત પુષ્પચૂલ રાજાને જણાવ્યો. તે બખર જાણી બુદ્ધિમાન પુષ્પચૂલે પોતાની દુહિતાને બદલે-હંસીને સ્થાને બગલીની જેમ એક દાસીને મોકલી. પિત્તળની ઉપર ચઢાવેલા સુવર્ણરસ જેવી તે દાસીને લોકો પુષ્પચૂલની પુત્રી જાણવા લાગ્યા. અનુક્રમે આભૂષણોનાં મણિથી પ્રકાશતી તે દાસી નગરીમાં પેઠી. પછી ગીતોના ધ્વનિ અને વાજિંત્રોના નાદથી આકાશને પૂરી દેતી અને હર્ષ પામતી ચુલનીદેવીએ તેને બ્રહ્મદત્ત સાથે પરણાવી. સાચંકાળે સર્વ લોકોને વિદાય કરી ચુલનીએ તે વધૂવરને પેલા લાક્ષાગૃહમાં સુવા મોકલ્યા. બ્રહ્મદત્ત પણ બીજા પરિવારને વિદાય કરી વધૂ અને પોતાની છાયા જેવા મંત્રિપુત્ર વરધનુ સહિત ત્યાં શયન કરવા ગયો. મંત્રીકુમારની સાથે વાર્તાલાપ કરતા બ્રહ્મદત્તને જાગૃત સ્થિતિમાંજ અર્ધ રાત્રી નિર્ગમન થઈ. “મહાત્માઓને ઘણી નિદ્રા ક્યાંથી હોય ?” પછી ચુલનીદેવીએ આજ્ઞા કરેલા અને નમાવેલા મુખવાળા પુરુષોએ લાક્ષાગૃહને અગ્નિ લગાડીને પછી ‘અગ્નિ લાગ્યો’ એવો પોકાર કરવા માંડ્યો, તેથીજ જાણે પ્રેરાયો હોય તેમ અગ્નિએ લાક્ષાગૃહને ચોતરફથી બાળવા માંડ્યું. તે વખતે ચુલની અને દીર્ઘરાજાના દુષ્કૃત્યની અપકીર્તિના પ્રસર જેવા ધુમ્રના સમૂહે ભૂમિ અને આકાશ પૂરી દીધું. જાણે અત્યંત ક્રોધાતુર હોય તેમ સર્વનો ત્રાસ કરવાને માટે અગ્નિ સાત જિહ્વાવાળો છતાં જવાળાઓના સમૂહથી કોટી જિહ્વાવાળો થઈ ગયો. તે વખતે “આ શું થયું ?” એમ બ્રહ્મદત્તે મંત્રીપુત્રને પૂછ્યું, એટલે તેણે સંક્ષેપથી ચુલની દેવીનું દુષ્ટ ચેષ્ટિત કહી સંભળાવ્યું. પછી કહ્યું કે મૃત્યુના કરની જેમ આ સ્થાનમાંથી તમારું આકર્ષણ કરવાને મારા પિતાએ અહીં સુધી એક

સુરંગ કરાવી છે, તે તેમની દાનશાળા સુધી જાય છે, તેથી અહીં પાની નો પ્રહાર કરવા વડે ખુદ્દી કરીને વિવરદ્વારમાં યોગીની જેમ તેમ તેમાં પ્રવેશ કરો. પછી વાજિત્રના પુટની જેમ પાનીના પ્રહારથી પૃથ્વીનું પુટ ભેદી નાખીને છિદ્રમાં દોરાની જેમ પ્રહદત્ત મિત્રની સાથે તે સુરંગમાં ચાલ્યો. સુરંગને છેડે ધનુમંત્રીએ બે અશ્વ તૈયાર રાખ્યા હતા, તેથી સુરંગની બહાર નીકળી રાજકુમાર અને મંત્રીકુમાર રેવંતની શોભાને અનુસરતા તે અશ્વોપર આરૂઢ થયા. તે અશ્વ પંચમધારાથી એક ગાઉની જેમ પચાસ યોજન સુધી એક શ્વાસે ચાલ્યા, જેથી ઊભા રહ્યા તે જ વખતે ઉચ્છ્વાસ લેતાંજ તેઓ મૃત્યુ પામી ગયા. પછી તેઓ પોતાની રક્ષા કરવાને માટે પગે ચાલતાં અનુક્રમે કોબ્ડક નામના ગામની પાસે મુશકેલીથી આવી પહોંચ્યા. ત્યાં પ્રહદત્તે મંત્રીકુમારને કહ્યું, 'મિત્ર વરધનુ! અત્યારે પરસ્પર સ્પર્ધા કરતી હોય તેમ ક્ષુધા અને તૃષ્ણા બંને મને અતિ પીડા કરે છે.' 'એક ક્ષણમાત્ર રાહ જુઓ' એમ કહી મંત્રીપુત્રે ક્ષીર કરાવવાની ઇચ્છાએ ગામ-માંથી એક નાપિતને બોલાવ્યો. મંત્રીપુત્રના વિચારથી પ્રહદત્તે પણ તે નાપિતની પાસે તસ્તજ વપન કરાવ્યું અને માત્ર શિખાજ રાખી પછી તેણે પવિત્ર એવાં કાષાય વસ્ત્ર ધારણ કર્યાં; જેથી સંઘ્યાથી ઢાંકાયેલા સૂર્યની જેવો તે જણાવા લાગ્યો. પછી વરધનુએ આપેલું પ્રહસૂત્ર તેણે કંઠમાં ધારણ કર્યું, જેથી પ્રહરાજના પુત્ર પ્રહદત્તે બરાબર પ્રહપુત્ર (પ્રાહણ)નું સાદૃશ્ય પ્રાપ્ત કર્યું. પ્રહદત્તના વક્ષઃસ્થળમાં શ્રીવત્સનું લાંછન હતું, તેને મંત્રીપુત્રે વાદળાંથી સૂર્યની જેમ વસ્ત્રથી ઢાંકી દીધું.

આ પ્રમાણે પ્રહદત્તે સૂત્રધારની જેમ અને મંત્રીપુત્ર વરધનુએ વિદ્વંસકની જેમ બધો વેશ પરાવર્ત કર્યો. પછી પર્વણીમાં સૂર્ય ચંદ્ર સાથે દેખાય તેમ તેઓ સાથેજ ગામમાં પેઠા. કોઈ ઉત્તમ પ્રાહ્મણે તેમને ભગવાન જાણીને નિમંત્રણ કર્યું, અને તેણે રાજા જેવી ભક્તિથી ભોજન કરાવ્યું. "પ્રાયઃ તેજના પ્રમાણમાંજ સત્કાર થાય છે." પછી તે પ્રાહ્મણની ઓએ કુમારના મસ્તકપર અક્ષત નાખીને બે શ્વેત વસ્ત્ર અને એક અપ્સરા જેવી કન્યા આગળ ધરી, વરધનુ બોલ્યો 'અરે મૂઢ! કસાર્થ આગળ ગાયની જેમ આ પરાક્રમ કે કળામાં અક્ષત જનના કંઠમાં આ કન્યાને શું બેઠેને બાંધે છે?' એટલે પ્રાહ્મણ બોલ્યો કે "આ મારી ગુણવતી બંધુમતી નામે કન્યા છે, તેનો આ પુરુષ સિવાય બીજો કોઈ વર નથી, કારણ કે નિમિત્તિઆએ મને કહ્યું છે કે 'આ કન્યાનો પતિ પૃથ્વીના પાલક થશે' તે નિશ્ચયથી આજ પુરૂષ છે, વળી તેણેજ મને જણાવ્યું હતું કે વસ્ત્રથી જેણે પોતાનું શ્રીવત્સ લાંછન ઢાંકેલું હોય એવો જે પુરુષ તારે ઘેર ભોજન કરવા આવે તેને તારે આ કન્યા આપવી" પછી તે બંધુમતી કન્યા સાથે પ્રહદત્તનો વિવાહ થયો. "લોગીઓને અણચિંતવ્યા મનો-વાંછિત ભોગ આવી મળે છે." તે રાત્રી બંધુમતીની સાથે રહી તેને આશ્વાસન આપીને બીજે દિવસે કુમાર ત્યાંથી અન્યત્ર જવા ચાલ્યો. કારણકે "શત્રુવાળા પુરુષો એક સ્થાને શી રીતે રહી શકે?" પ્રાતઃકાળે તેઓ એક ગામે પહોંચ્યા. ત્યાં તેઓએ સાંભળ્યું કે હીર્ધરાજાએ પ્રહદત્તના બધા માર્ગ રૂંધી લીધા છે, તે સાંભળીને ઉન્માર્ગે ચાલતાં તેઓ એક મહાટવીમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં બંધુ હીર્ધરાજાના પુરુષો હોય તેમ અનેક ભયંકર શિકારી પ્રાણીઓએ તે અટવીને રૂંધી લીધી હતી તૃષ્ણા લાગેલા પ્રહદત્તને ત્યાં એક વડના વૃક્ષ નીચે બેસીને મંત્રીકુમાર મન જેવા વેગથી જગા ડેરા ચાલ્યો. ત્યાં હીર્ધરાજાના પુરુષોએ હુકમના બચાંને જેમ શ્વાન રૂંધે તેમ શેષથી વરધનુને ઝોળખવાથી રૂંધી લીધો. પછી 'પકડો, મારો પકડો, મારો' એમ ભયંકર શબ્દો બોલતા તેઓએ તે વરધનુને પકડીને બાંધી લીધો. તેણે સંસારી પ્રહદત્તને

જણાવી દીધું કે 'પલાયન કરો.' તેથી તત્કાળ કુમારે ત્યાંથી પલાયન કર્યું, કેમકે "સમય આવે ત્યારેજ પરાક્રમ બતાવી શકાય છે." જેમ આશ્રમી પુરુષ એક આશ્રમથી બીજે આશ્રમે જાય તેમ બ્રહ્મદત્ત વેગથી તે અટવીમાંથી બીજી અટવીમાં જતો રહ્યો. ત્યાં વિરસ? અને નીરસ? કળનો આહાર કરતાં બે દિવસ બ્યતિક્રમાવ્યા ત્રીજે દિવસે એક તાપસ તેના જોવામાં આવ્યો. કુમારે પૂછ્યું, 'લગવનુ! તમારો આશ્રમ કયાં છે?' એટલે તે તપસ્વી તેને પોતાના આશ્રમમાં લઈ ગયો. "તાપસોને અતિથિ પ્રિય હોય છે." ત્યાં તેણે કુળપતિને દીઠા, એટલે પિતાની જેમ તેણે હર્ષથી તેને નમસ્કાર કર્યો. "અજાણી વસ્તુમાં પણ અંતઃકરણ સત્ય કલ્પના કરે છે." કુળપતિએ તેને પૂછ્યું કે 'વત્સ! તમારો આકૃતિ અત્યંત મધુર જણાય છે, તો મરૂદેશમાં કલ્પવૃક્ષ જેમ તમારું અહીં આગમન કેમ થયું છે?' બ્રહ્મકુમારે તે મહાત્માનો વિશ્વાસ લાવીને પોતાનો સર્વ વૃત્તાંત કહી બતાવ્યો, કારણ કે "પ્રાયઃ તેવા પુરુષોની પાસે કંઈ પણ ગોપ્ય હોતું નથી."

બ્રહ્મદત્તનો વૃત્તાંત સાંભળી કુળપતિ ખુશી થયા. તેણે હર્ષથી ગદગદ અક્ષરે કહ્યું કે 'વત્સ! એક આત્માના બે રૂપો થયેલ હોય તેમ હું તમારા પિતાનો લઘુ બંધુ છું, માટે હવે તમે તમારે ઘરેજ આવ્યા છો તેમ સમજી અહીં સુખે રહો અને અમારા તપ વડે અમારા મનોરથની સાથે વૃદ્ધિ પામો.' પછી લોકોની દૃષ્ટિને આનંદ આપનાર અને અત્યંત વિશ્વવદ્ભલ કુમાર તે તાપસના આશ્રમમાં રહ્યો. અનુક્રમે વર્ષાકાળ પ્રાપ્ત થયો. ત્યાં રહીને બળદેવ પાસેથી કૃષ્ણની જેમ તે સર્વ શાસ્ત્ર, શસ્ત્ર અને અસ્ત્રવિદ્યા શીખ્યો. વર્ષાઋતુ વીત્યા પછી બંધુ જેવી શરદઋતુ પ્રાપ્ત થઈ, એટલે તાપસો કળાદિકને માટે વનમાં ગયા. તે વખતે કુળપતિએ આદરથી વાચ્યો તો પણ બ્રહ્મદત્ત હાથીનાં બચ્ચાંઓની સાથે જેમ નાનું બચ્ચું જાય તેમ તે તેઓની સાથે વનમાં જવા ચાલી નીકળ્યો. આમ તેમ ફરતાં બ્રહ્મદત્તે કોઈ હાથીનાં મૂત્ર વિષ્ટા જોયાં, એટલે કુશાચ મતિવાળા તેણે જાણ્યું કે 'અહીં' નજીકમાં જ કોઈ હસ્તી રહેલો હોવો જોઈએ.' પછી તાપસોએ તેને ઘણો વાચ્યો, તથાપિ તે હાથીને પગલે પગલે પાંચ યોજન સુધી ગયો, ત્યાં એક પર્વત જેવો હાથી તેના જોવામાં આવ્યો, એટલે મદલ જેમ મદલને બોલાવે તેમ તે નરહસ્તી કુમારે પર્યંકબદ્ધ થઈ ઉચ્ચ ગર્જના કરી તે ઉન્મત્ત હાથીને નિઃશંકપણે બોલાવ્યો, તેથી ક્રોધથી સર્વ અંગને ધુમાવતો, સુંઠને સંકોચતો, કણુંને નિશ્ચળ રાખતો અને તામ્રમુખ કરતો તે હસ્તીકુમાર ઉપર દોડી આવ્યો. તે નજીક આવ્યો એટલે કુમારે તેને બાળકની જેમ છેતરવાને માટે વચમાં પોતાનું ઉત્તરીય વસ્ત્ર નાંખ્યું. જાણે આકાશમાંથી વાદળાનો ખંડ પડ્યો હોય તેમ તે પડતા વસ્ત્રને કોંધી ગજેદ્રે દંતુશળથી પ્રહાર કરવા માંડ્યા. પછી વાદી જેમ સંપને ખેલાવે તેમ રાજકુમારે અનેક પ્રકારની ચેષ્ટાથી તે હાથીને લીલાએ કરીને ખેલાવ્યો. તે સમયે જાણે બ્રહ્મદત્તનો મિત્ર હોય તેમ અટવીમાં અંધકાર સહિત વરસાદ આવીને જળની ધારાઓથી તે હાથીને ઉપદ્રવ કરવા માંડ્યો, તેથી તત્કાળ તે ગજેદ્ર વિરસ શબ્દ કરીને મુગની જેમ નાસી ગયો. બ્રહ્મદત્તકુમાર આખો દિવસ દિગ્મૂઢ થઈને તેની પાછળ ભમતો ભમતો એક નદીમાં પડ્યો, પરંતુ જાણે મૂર્તિમાન આપત્તિ હોય તેવી તે નદીને કુમાર સહજમાં ઉતરી ગયો. તેના તોર ઉપર એક પુરાણ ઉજ્જડ થયેલું નગર તેના જોવામાં આવ્યું. તેમાં પ્રવેશ કરતા કુમારે એક વંશજાલિકા જોઈ. તેમાં ઉત્પાતના કેતુ અને ચંદ્ર હોય તેવા એક ખડ્ગ ને મ્યાન તેના જોવામાં આવ્યાં શસ્ત્રના કૌતુકી કુમારે

૧. ખરાબ રસવાળા. ૨. રસ વિનાના. ૩. ગોપવચ્ચ યોગ્ય.

તે બંને વાનાં લઈને ખડ્ગ વડે કદલીની જેમ તે વંશજલિકાને છેદી નાખી. તેવામાં વંશ-
જળની અંદર જેના ઓષ્ઠફલ ફરકે છે એવું એક મસ્તક સ્થળકમળની જેમ છેદાઈને
પૃથ્વીપર પડેલું તેના જોવામાં આવ્યું, તેથી કુમારે વધારે તપાસ કરી તો ‘તે વંશજળમાં
રહેલા અને ધુન્નપાન કરનારા કોઈ નિરપરાધી માણસને મેં મારી નાંખ્યો ! મને ધિક્કાર
છે !’ એમ તે પોતાના આત્માની નિંદા કરવા લાગ્યો. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં કુમારે
દેવલોકમાંથી પૃથ્વી ઉપર ઉતરેલું નંદન વન હોય એવું એક રમણિક ઉદ્યાન જોયું. તેમાં
પ્રવેશ કરતાં સાતલોકની લક્ષ્મીનું રહસ્ય એકદું થયું હોય તેવો એક સાત ભૂમિકાવાળો
પ્રાસાદ તેના જોવામાં આવ્યો. પ્રહ્લદત્ત તે આકાશ સુધી જાંચા મહેલપર ચઢ્યો, એટલે
તેમાં હાથપર વદન રાખીને બેઠેલી એક ખેચરી જેવી સુંદર સ્ત્રી તેના જોવામાં આવી.
કુમાર તેની પાસે આવી વિમળ વાણીએ બોલ્યો કે ‘તું કોણ છે ? અહીં એકલી કેમ
રહેલી છે ? અને તારે શોક કરવાનું કારણ શું છે ?’ લયલીત થયેલી તે બાળા ગદગદ
અક્ષરે બોલી કે ‘મારો વૃત્તાંત ઘણો મોટો છે, માટે પ્રથમ તમે કહો કે તમે કોણ છો ?
અને અહીં કેમ આવ્યા છો ?’ પ્રહ્લદત્ત બોલ્યો—‘પંચાલ દેશના પ્રહ્લરાજનો હું પ્રહ્લદત્ત
નામે કુમાર છું.’ આવાં તેનાં વચન સાંભળતાંજ તે રમણી હર્ષથી જીભી થઈ. તેનાં લોચ-
નરૂપ અંજલિમાંથી ખરતાં આનંદાશ્રુના જળથી તેણે કુમારના ચરણમાં પાદ (ચરણોદક)
આપ્યું. પછી ‘હે કુમાર ! સમુદ્રમાં ડુબતાને વહાણની જેમ આ હું અશરણ બાળાને
તમે શરણ રૂપ અહીં આવ્યા છો.’ એમ કહેતી તે બાળા રૂદન કરવા લાગી. કુમારે પૂછ્યું
‘તું કેમ રૂવે છે ?’ બાળા બોલી—‘હું તમારા મામા પુષ્પચૂલની પુષ્પવતી નામે પુત્રી
છું, હવુ હું કન્યા છું, મારા પિતાએ તમને સંબંધ કરીને આપેલી છે. અન્યદા વિવાહને
ઉન્મુખ થયેલી હું હંસીની જેમ ઉદ્યાનની વાપિકાના તીર ઉપર રમવા ગઈ હતી, તેવામાં
જાનકીને રાવણની જેમ નાટ્યોન્મત્ત નામનો એક દુષ્ટ વિદ્યાધર મને હરીને અહીં લાવ્યો છે,
તે મારી દષ્ટિને સહન કરી શક્યો નહીં, તેથી સૂર્યજાતા પુત્રની જેમ વિદ્યાસાધનને માટે
અહીંથી જઈને એક વંશજલિકામાં ધુન્નપાન કરતો ઉર્ધ્વ પગે રહેલો છે. તે વિદ્યાધરને
આજે વિદ્યા સિદ્ધ થવાની છે. વિદ્યા સિદ્ધ થયા પછી શક્તિમાન થયેલો તે મને પરણવા
પ્રયત્ન કરશે.’ તે સાંભળી કુમારે તેનો પોતે વધ કર્યાનો વૃત્તાંત કહ્યો. તે સાંભળીને તે
રમણીને હર્ષ ઉપર હર્ષ થયો. પછી પરસ્પર અનુરક્ત થયેલા તે દંપતીએ ત્યાં ગાંધર્વ
વિવાહ કર્યો. ‘એ વિવાહ મંત્ર રહિત છે, તે છતાં સકામ દંપતીને માટે ક્ષત્રિઓમાં શ્રેષ્ઠ
ગણાય છે.’ પછી વિચિત્ર વાર્તાલાપવડે તેની સાથે કીડા કરતાં પ્રહ્લદરો તે ત્રિયામા (રાત્રી)
એક ચામા (પ્રહર)ની જેમ નિર્ગમન કરી.

પ્રાતઃકાળે આકાશમાં મૃગલીઓની જેવો ખેચર સ્ત્રીઓનો શબ્દ પ્રહ્લદત્તના સાંભળવામાં
આવ્યો, એટલે ‘અજ વગરની વૃષ્ટિ જેવો આ અકસ્માત કોનો શબ્દ હશે ?’ એમ પ્રહ્લ-
દરો પુષ્પવતીને પૂછ્યું. પુષ્પવતી સંજ્ઞમવડે બોલી કે “હે પ્રિય ! તમારા શત્રુ નાટ્યો-
ન્મત્ત વિદ્યાધરને ખંડા અને વિશાખા નામે બે બહેનો છે. તે વિદ્યાધરકુમારીકાઓનો
આ શબ્દ છે. તેઓ પોતાના ભાઈને માટે વિવાહની સામગ્રી હાથમાં લઈને અહીં આવે
છે, પરંતુ ‘મનુષ્યે અન્યથા ચિંતવેલા કાર્યને દેવ અન્યથા કરી દે છે ! હે સ્વામિન્ !
હમણાં તમે ક્ષણવાર દૂર ખસી જાઓ, એટલે હું તમારા ગુણનું કીર્તન કરીને તેમનો
તમારી ઉપરના રાગ વિરાગનો ભાવ જાણી લઉં. હે પતિ ! જો તેમને તમારાપર રાગ થશે
તો હું તમને રાત્રી ધ્વજ બતાવીશ અને વિરાગ થશે તો પ્રવેત ધ્વજ બતાવીશ. જો પ્રવેત

ધ્વજ બતાવું' તો તમારે બીજી તરફ ચાલ્યા જવું, અને રાત્રી ધ્વજ બતાવું' તો અહીં આવવું." બ્રહ્મદત્ત બોલ્યો- 'હે ભીરૂ ! તમે બીવો નહી, હું બ્રહ્મરાજનો કુમાર છું, તેથી એ સ્ત્રીઓ તોષ કે રોષ પામવાથી મને શું કરી શકવાની છે ?' પુષ્પવતી બોલી- 'હું' તે વિદ્યાધરોને માટે કહેતી નથી, પણ તેમના સંબંધી એથરો તમારી સાથે વિરોધ કરે નહીં' તે માટે કહું છું.' પછી બ્રહ્મદત્ત તેણીના ચિત્તની અનુવૃત્તિથી એક બાજુ છુપાઈ રહ્યો. શ્રાદ્ધકારમાં પુષ્પવતીએ સ્વેત ધ્વજ ચલાવી એટલે કુમાર તે જોઈને પ્રિયાનો તેવો આગ્રહ હોવાથી હળવે હળવે તે પ્રદેશમાંથી બીજે ચાલ્યો ગયો, નહીં તો "તેવા નરોને ભય હોતો નથી."

ત્યાંથી આગળ ચાલતાં આકાશની જેવા દુર્ગંધ અરણ્યનું ઉદ્ધંધન કરીને સાચંકાળે થાકેલો તે સમુદ્રની જેવા એક મહાન સરોવરની પાસે આવ્યો. પછી માનસસરોવરમાં ચૈરાવતની જેમ બ્રહ્મદત્તો તેમાં પ્રવેશ કરી, સ્વચ્છંદે સ્નાન કરીને તેના અમૃત જેવા જળનું પાન કર્યું. તેમાંથી નીકળી ભમરીના શબ્દવડે જેમ કરોળીઓ આવે તેમ તેના સ્નાનોચિત એવા ઉત્તર પાશ્વમ (વાચવ્ય દિશાના) તીર ઉપર તે આવ્યો. ત્યાં વૃક્ષલતાના કુંજમાં સાક્ષાત્ વનની અધિદેવતા હોય તેવી એક સુંદરી પુષ્પ વીણતી તેના જોવામાં આવી. તેને જોઈને કુમાર વિચારવા લાગ્યો કે 'જન્મથી માંડીને રૂપ રચવાનો અભ્યાસ કરતાં કરતાં પ્રાંતે બ્રહ્માને આવું રૂપ રચવાનું કૌશલ્ય પ્રાપ્ત થયું હશે એમ જણાય છે.' કુમાર આમ વિચાર કરે છે, તેવામાં દાસીની સાથે બોલતી અને ડોલરનાં પુષ્પ જેવાં કટાક્ષવડે જાણે કુમારના કંઠમાં માળા નાખતી હોય તેમ તે કન્યા કુમારને બેતી બેતી બીજી તરફ ચાલી. તેને બેતો બેતો કુમાર પણ બીજી તરફ ચાલ્યો, તેવામાં વસ, આભૂષણ અને તાંબુલને લઈને એક દાસી કુમાર પાસે આવી. તેણે કુમારને વસ્ત્રાદિક આપીને કહ્યું કે 'ભદ્ર ! અહીં જે સુંદર કન્યા તમારા જોવામાં આવી છે, તેણીએ સ્વાર્થસિદ્ધના કોલની જેમ આ સર્વ વસ્ત્રાદિક તમારે માટે મોકલાવ્યાં છે, અને તેણે મને આજ્ઞા કરી છે કે એ કુમારને પિતાના મંત્રીને ઘેર લઈ જા, કારણ કે તે સર્વ યોગ્યતા જાણે છે.' પછી બ્રહ્મદત્ત તે દાસીની સાથે નાગદેવ મંત્રીને ઘેર ગયો. તેના સદ્ગુણોથી આકર્ષાયો હોય તેમ મંત્રી તેને જોઈ સામે ઉભો થયો, એટલે 'હે મંત્રીરાજ ! શ્રીકાંતા રાજપુત્રીએ આ મહાભાગને મોકલ્યા છે.' આવો સંદેશો કહીને દાસી ચાલી ગઈ. મંત્રીએ સ્વામીની જેમ ઉપાસન કરેલા બ્રહ્મદત્તની ક્ષણની જેમ રાત્રી નિર્ગમન થઈ ગઈ. રાત્રી નિર્ગમન થયા પછી મંત્રી તેને રાજકુળમાં લઈ ગયા. રાજાએ બાળસૂર્યની જેમ તેની અધ્ય્યાદિકથી પૂજા કરી. પછી વંશ-કુળાદિક પૂછ્યા વગર રાજાએ કુમારને પોતાની પુત્રી આપી. "ચતુર જનો સર્વ વૃત્તાંત આકૃતિ ઉપરથીજ જાણી લે છે." પાણિગ્રહણ સમયે તેના હાથને પોતાના હાથથી દબાવતો કુમાર જાણે સર્વ બાજુથી અનુરાગને સંક્રમિત કરતો હોય તેમ તે કુમારને પરણ્યો. એક વખતે બ્રહ્મદત્તો એકાંતમાં ક્રીડા કરતાં તે રાજકુમારીને પૂછ્યું કે 'મારું કુળ જાણ્યા વગર તારા પિતાએ તને મારી સાથે કેમ પરણાવી ?' દાંતનાં કિરણોથી અધરને ઉજ્જવલ કરતી શ્રીકાંતા બોલી- "હે સ્વામિન ! વસંતપુર નગરમાં શબ્દરસેન નામે રાજા હતો. મારા પિતા તેના પુત્ર છે. મારા પિતામહના મૃત્યુ પછી રાજ્ય ઉપર મારા પિતા આવ્યા, પરંતુ કંઈ ગોત્રીઓએ તેમને ઘણા હેરાન કર્યા, તેથી તે બળવાહન લઈ આ પદ્ધતિમાં આશ્રય કરીને રહ્યા છે. અહીં રહ્યા છતાં બંદના વૃક્ષને જળના વેગની જેમ તેમણે ભિલ્લ લોકોને નમાવી દીધા છે, અને ગામ વિગેરે દ્વાત કરીને અર્થાત્ ગામ લાંગીને કે ધડા

પ્રાડીને મારા પિતા પોતાના પરિવારનું યોષણ કરે છે. ચાર ઉપાયોને અંતે જેમ લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ ચાર પુત્રો થયા પછી હું તેમને અતિ વહાલી પુત્રી થઈ છું, મને શ્રીવત્સવતી જોઈને મારા પિતાએ મને કહ્યું કે ‘જે સર્વ રાજાઓ તારી અપેક્ષા કરે છે તેઓને તારે દષ્ટિએ જોવા, અને તેમાંથી જે તને યોગ્ય લાગે તેના તારે મને ખબર સ્માપવા.’ પિતાનાં આવાં વચનથી ત્યાર પછી ચક્રવાકીની જેમ હું તે સરૌવર ઉપર રહી સર્વ પાંથજનોને જોતી હતી, તેવામાં જ્યાં મનોરથની પણ ગતિ થાય નહીં એવા અને અતિ દુર્લભ એવા તમે મારા ભાગ્યની વૃદ્ધિથી અહીં આવી ચઢ્યા, અને મારું પાણિ-ચક્રણ કરીને મને કૃતાર્થ કરી.”

એક વખતે તે પલ્લિપતિ કોઈ ગામ મારવાને આવ્યો, એટલે બ્રહ્મદત્તકુમાર પણ તેની સાથે ગયો, કેમકે “ક્ષત્રિયોનો એવો કેમ છે.” પછી ભિલ્લોએ ગામ હુટવા માંડ્યું, તેવામાં મંત્રીપુત્ર વરધનુ સરૌવર તીરે આવી હંસની જેમ કુમારના ચરણકમળમાં પડ્યો. પછી કુમારને કંઈ વળગીને તે મુક્તકંઠે રોઈ પડ્યો, કેમકે “ઈષ્ટ જનનાં દર્શન વખતે પૂર્ણ દુઃખ પણ તાજાં થાય છે.” કુમારે અમૃતના ગંદપ જેવા કોમળ આલાપથી તેને આશ્વાસન આપીને પૂછ્યું, એટલે મંત્રીકુમારે પોતાનો વૃત્તાંત કહેવા માંડ્યો, “હે નાથ ! તમને વડના વૃક્ષનીચે મૂકીને હું જળ લેવા ગયો હતો, ત્યાં આગળ ચાલતાં એક અમૃતના કુંડ જેવું મોટું સરૌવર મેં જોયું. તેમાંથી તમારે માટે કમળના પત્રમાં જળ લઈને હું પાછો આવતો હતો, તેવામાં જાણે યમદૂત હોય તેવા અનેક કવચધારી મુલતોએ મને અટકાવ્યો. તેઓ મને પૂછવા લાગ્યા કે ‘હે વરધનુ ! કહે, બ્રહ્મદત્ત ક્યાં છે !’ મેં કહ્યું કે ‘હું જાણતો નથી.’ એટલે તેઓએ ચારની પેઠે મને મારવા માંડ્યો. તેથી મેં કહ્યું કે ‘બ્રહ્મદત્તને કોઈ વાધ ખાઈ ગયો છે.’ તેઓ બોલ્યા કે ‘તે સ્થાન ખતાવ.’ એટલે આમતેમ ભમતો હું તમારા દર્શનમાર્ગમાં આવ્યો, અને મેં તમને નાસી જવાની સંજ્ઞા કરી. પછી કોઈ તાપસે મને ગુટિકા આપી હતી, તે મેં મુખમાં નાખી. તે ગુટિકાના પ્રભાવથી હું સંજ્ઞા રહિત થઈને પડી ગયો, એટલે ‘આ તો મરી ગયો’ એમ ધારી તેઓ મને છોડીને ચાલ્યા ગયા. તેઓના ગયા પછી ઘણીવાર મેં તે ગુટિકા મુખમાંથી કાઢી. પછી ઘટ થયેલા અર્થની જેમ તમને શોધવાને માટે ભમતો હું કોઈ એક ગામમાં આવ્યો. ત્યાં કોઈ ઉત્તમ તાપસ મારા જોવામાં આવ્યા. જાણે તપનો રાશિ હોય તેવા તે તાપસને મેં પ્રણામ કર્યા. મને જોઈને તે તાપસે કહ્યું-‘વરધનુ ! હું તારા પિતા ધનુનો મિત્ર છું. હે મહાભાગ ! તારી સાથે ભાગેલો બ્રહ્મદત્ત ક્યાં છે ?’ મેં કહ્યું, ‘બધું વિશ્વ જોયું, પણ તેનો પત્તો નથી.’ મારી આવી દુષ્કથારૂપ ધુમાડાથી જેતું મુખ મ્હાન થયેલું છે એવા તે તાપસે કહ્યું કે ‘જ્યારે તે લાક્ષાગૃહ દગ્ધ થયું, ત્યારે પ્રાતઃકાળે દીર્ઘરાજાએ જોયું તો તેમાંથી એકજ બળી ગયેલું મુડદું નીકળ્યું, ત્રણ મુડદાં નીકળ્યાં નહીં. અંદર તપાસ કરતાં સુરંગ જોવામાં આવી, અને તેને છેડે અશ્વનાં પગલાં દીઠાં, એટલે ‘તમે બન્ને ધનુમંત્રીની બુદ્ધિથીજ નાસી ગયા છો’ એમ માનીને દીર્ઘરાજા ધનુમંત્રી ઉપર ઘણા ગુસ્સે થયો. પછી તમે બન્નેને બાંધી લાવવાને માટે દીર્ઘરાજાએ પ્રત્યેક દિશાએ સૂર્યના તેજની જેવા અરણલિત ગતિવાળા ઘોડેસ્વારોને મોકલવાની આજ્ઞા કરી. ધનુમંત્રી તરતજ ત્યાંથી નાસી ગયા, અને તમારી માતાને દીર્ઘરાજાએ નરકની જેવા ચાંડાળના પાડામાં નાખ્યા. ગુમડા ઉપર ક્રોધિત થઈ હોય તેમ તાપસ પાસેથી આ વાતની સાંભળીને આર્ત થયેલો હું દુઃખ ઉપર દુઃખ પામીને કાંપિત્ય નગરે ગયો. અને કપટથી એક કાપાલિકનો વેશ લઈને ચાંડાળના પાડામાં નિરંતર ઘેરઘેર ફરવા લાગ્યો, ખેસવા લાગ્યો, અને જોવા

લાગ્યો. તે લોકો મને ત્યાં ભમવાનું કારણ પૂછતા ત્યારે હું કહેતો કે ‘હું માતંગી (ચાંડાલી) વિદ્યા સાધું છું, તેનો એવો કલ્પ છે.’ ત્યાં ભમતાં ભમતાં ત્યાંના રક્ષકની સાથે મારે વિદ્યાસપાત્ર મૈત્રી થઈ. “માયાથી શું સાધ્ય થતું નથી ?”

એક દિવસે મેં તે રક્ષકની પાસે મારી માતાને કહેવરાવ્યું કે ‘તમારા પુત્રનો મિત્ર કૌડિય મહાવ્રતધારી થયો છે, તે તમને અભિનંદન કરે છે.’ બીજે દિવસે હું જાતે માતાની પાસે ગયો, તેમને પેલી ગુટિકા સહિત બીજેરાતું ફળ આપ્યું. તે ફળ ખાધાથી મારી માતા સંજ્ઞા રહિત થઈ ગયાં, એટલે કોટવાળે તેમને મરેલા ધારીને રાજને જણાવ્યું. રાજએ તેના શરીરના સંસ્કારને માટે પોતાના સેવકોને આજ્ઞા કરી. તે વખતે તેમની પાસે જઈને મેં કહ્યું કે ‘અરે રાજપુરુષો ! જો આ વખતે આ સ્ત્રીને મૃતસંસ્કાર કરશો તો રાજની ઉપર મોટો અનર્થ થશે.’ તે સાંભળી તેઓ ચાલ્યા ગયા. પછી મેં પેલા પુરસ્કકને કહ્યું કે ‘જો તું સહાય આપે તો સર્વ લક્ષણવાળી આ સ્ત્રીના શબવડે હું એક મંત્ર સાધું.’ પુરસ્કકે તેમ કરવાની હા પાડી એટલે તેની સાથે સાચકાળે માતાને દૂર સ્મશાનમાં લઈ ગયો. ત્યાં માયા- કપટવડે શુદ્ધ સ્થાંડિલ (જમીન) ઉપર મેં મંડળ વિગેરે કર્યાં. પછી નગરદેવીઓને બળિદાન આપવા માટે તે લેવા સારું મેં તે આરક્ષકને મોકલ્યો. તેના ગયા પછી મેં મારી માતાને બીજી ગુટિકા આપી, એટલે તત્કાળ નિદ્રાનો છેદ થયો હોય તેમ તે બગાસાં ખાતી ખાતી સચેત થઈ. પ્રથમ તો તે રૂદન કરવા લાગ્યાં, એટલે મેં મારી ઓળખાણ આપીને તેમને શાંત કર્યાં. પછી હું કચ્છ ગ્રામમાં રહેતા મારા પિતાના મિત્ર દેવશર્માને ઘેર તેમને લઈ ગયો. ત્યાંથી નીકળીને અનેક સ્થાનકે પરિભ્રમણ કરતો અને તમને શોધતો શોધતો અહીં આવ્યો. સારા ભાગ્યે મારા પુણ્યના રાશિ જેવા તમે અહીં મારા જેવામાં આવ્યા.” આ પ્રમાણે પોતાનો સર્વ વૃત્તાંત કહીને પછી વરધનુએ પૂછ્યું ‘હો બંધુ ! મારાથી જુદા પડ્યા પછી તમે ક્યાં ગયા અને શી રીતે રહ્યા તે કહો.’ એટલે બ્રહ્મ-હત્તે પોતાનો સર્વ વૃત્તાંત તેને નિવેદન કર્યો. બન્ને મિત્રો આ પ્રમાણે વાત કરે છે તેવામાં કોઈએ આવીને તેમને કહ્યું કે ‘આ ગ્રામમાં દીર્ઘરાજના સુભટો આવ્યા છે. તેઓ તમારા બન્નેની જેવા રૂપની આકૃતિઓ ખતાવી ગામના લોકોને પૂછે છે કે આવી આકૃતિવાળા કોઈ બે પુરુષ અહીં આવ્યા છે ? તે વાણી સાંભળીને હું અહીં આવ્યો, ત્યાં તો તમને બન્નેને તેવી જ આકૃતિવાળા મેં અહીં જોયા, માટે હવે તમને જેમ રૂંચે તેમ કરો.’ આ પ્રમાણે કહીને તે પુરુષ ચાલ્યો ગયો. પછી બ્રહ્મહત્ત અને મંત્રીપુત્ર બંને હાથીના બચ્ચાંની જેમ તત્કાળ અરણ્યમાં નાસી ગયા. અનુક્રમે તેઓ કૌશાંબી પુરી પાસે આવ્યાં.

તે નગરીના ઉદ્યાનમાં તે નગરના રહેનારા સાગરહત્ત શેઠના અને બુદ્ધિલના કુકડાની લડાઈ થતી હતી, તેમાં હારજીત ઉપર એક લક્ષ દ્રવ્યનું પણ કરવામાં આવ્યું હતું. તે આ બન્ને કુમારના જેવામાં આવ્યું. બન્ને કુકડા ખેંચવાના સાણસા હોય તેવા તીક્ષ્ણ નખોથી અને ચાંચોથી ઉછળી ઉછળીને યુદ્ધ કરતા હતા. તેમાં સાગરહત્તનો કુકડો જાતિવાન હતો, બુદ્ધિલનો કુકડો જાતિવાન નહોતો. થોડીવાર યુદ્ધ થયા પછી બ્રહ્મહત્તે બુદ્ધિલના કુકડાના પગમાં ચમરાજની ફતી જેવી તીક્ષ્ણ લોઢાની સોયો ભેઈ. તેની બુદ્ધિલને ખબર પડતાં તેણે છાની રીતે અર્ધલાબ દ્રવ્ય બ્રહ્મહત્તને આપવાને ઇચ્છ્યું. તથાપિ તે ન સ્વીકારતાં તે વૃત્તાંત લોકોને જણાવ્યો. પછી બ્રહ્મહત્તે પેલી લોઢાની સોયો ખેંચી લઈને બુદ્ધિલના કુકડાને સાગરશ્રેણીના કુકડાની સામે ફરીવાર યુદ્ધ કરવા ભેડયા, એટલે સોય વગરના બુદ્ધિલના કુકડાને સાગરશેઠના કુકડાએ ક્ષણવારમાં ભક્ષ કરી નાખ્યો. “કપડીનો જય ક્યાં સુધી થાય ?” એ

પ્રમાણે થયેલા વિજયથી હર્ષ પામેલો સાગરદત્ત બ્રહ્મદત્ત અને મંત્રીપુત્ર કે જે વિજય અપાવવાથી મિત્રરૂપ થઈ પડ્યા હતા તેમને પોતાના રથમાં બેસાડીને પોતાને ઘેર લઈ ગયો. ત્યાં તેઓ પોતાના ઘરની જેમ બહુ દિવસ રહ્યા. એક વખતે બુદ્ધિલતા સેવકે વરઘનુ પાસે આવીને કાંઈક કહ્યું. તેના ગયા પછી વરઘનુએ કુમારને કહ્યું કે ‘જુઓ ! બુદ્ધિલે જે અર્ધ-લાખ દ્રવ્ય મને આપવાને કહ્યું હતું તે આજે મોકલાયું છે.’ એમ કહી નિર્મળ, સ્થૂળ અને વર્તુલાકાર મેતીવડે શુક્રતા તારામંડળને અનુસરતો એક હાર તેણે બતાવ્યો. તે હારની સાથે પોતાના નામથી અંકિત એક લેખ બ્રહ્મદત્તના જોવામાં આવ્યો. તે વખતે મૂર્તિમાન સંદેશો હોય તેવી વત્સ ! નામની એક તાપસી પણ ત્યાં આવી. તે બન્ને કુમારના મસ્તક-પર આશીર્વાદ સાથે અક્ષત નાખી, વરઘનુને એક તરફ લઈ જઈ કાંઈક વાર્તા કહીને ચાલી ગઈ. પછી મંત્રીપુત્રે બ્રહ્મદત્તને કહ્યું—“આ હારની સાથે જે લેખ છે, તેનો પ્રત્યુત્તર લેવાને માટે તે આવી હતી. તેણે જ્યારે કહ્યું કે હારની સાથે બ્રહ્મદત્તનો લેખ છે, ત્યારે મેં ‘પૂછ્યું’ કે ‘બ્રહ્મદત્ત કોણ ?’ એટલે તે બોલી—‘આ નગરમાં એક શેઠની રત્નવતી નામે પુત્રી છે, પણ તે રૂપાંતર કરી કન્યાપણું લઈને જાણે રતિજ પૃથ્વીપર આવી હોય તેવીજ રૂપવંત છે. તે દિવસે સાગરદત્ત અને બુદ્ધિલતા કુકડાતું યુદ્ધ થતું હતું, ત્યારે તેણીએ આ બ્રહ્મદત્તને જોયા હતા. ત્યારથી કામાર્ત્ત થઈ તરફડતી તે બાળા શાંતિ પામતી નથી, અને ‘બ્રહ્મદત્ત મારું શરણ હો’ એમ તે હંમેશાં બોલ્યા કરે છે. એક વખતે તેણે પોતે આ લેખ લખી હારની સાથે મેળવી મને આપ્યો, અને કહ્યું કે આ બ્રહ્મદત્તને મોકલાવો.’ પછી મેં દાસીની સાથે તે લેખ મોકલાવ્યો, અને તેના બળર આપીને તેણીને આશ્વાસન આપ્યું.” આ પ્રમાણે તેની વાત સાંભળ્યા પછી મેં પણ તમારા નામનો પ્રતિલેખ આપીને તેને વિદાય કરી છે.

વરઘનુનાં આવાં વચન સાંભળી બ્રહ્મદત્ત દુર્વાર કામના તાપથી પીડિત થયો અને મધ્યાહન સૂર્યના કિરણોથી તપેલા હાથીની જેમ તે સુખે રહી શક્યો નહીં.

આ અરસામાં કૌશાંબી નગરીના સ્વામી પાસે દીર્ઘરાજાએ મોકલેલા સુભટો નષ્ટ થયેલા શલ્યની જેમ બ્રહ્મદત્ત અને વરઘનુને શોધવાને માટે આવ્યા. કૌશાંબીના રાજાની આજ્ઞાથી અહીં તે બન્નેનો શોધ થવા માંડ્યો. તેની બળર પડતાં સાગરદત્તે તેમને નિધાનની જેમ ભૂમિગૃહમાં સંતાડ્યા, તેમની ત્યાંથી બહાર જવાની ઇચ્છા થતાં તે જ રાત્રીએ રથમાં બેસાડીને સાગરદત્ત તેમને કેટલેક દૂર લઈ ગયો. પછી પોતે પાછો વળ્યો. બન્ને જણ આગળ ચાલ્યા, ત્યાં નંદનવનમાં દેવીની જેમ તે નગરીના ઉદ્યાનમાં એક સુંદર સ્ત્રી તેમના જોવામાં આવી. તે બંનેને જોઈને ‘તમને આવતાં આટલી બધી વાર કેમ લાગી ?’ એમ તેણીએ આદરથી પૂછ્યું, એટલે તેઓ વિસ્મય પામી બોલ્યા—‘ભદ્રે ! અમે કોણ છીએ ? અને તું અમને શી રીતે જોળાવે છે ?’ તે બોલી— “આ નગરીમાં ધનપ્રભવ નામે કુબેરના બંધુ જેવો ધનાઢય શ્રેષ્ઠી છે. તેમને આઠ પુત્રો થયા પછી બુદ્ધિના આઠ ગુણ ઉપરાંત વિવેકલક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ થાય તેમ હું એક પુત્રી થઈ છું. ઉત્કટ ધૌવનવતી થતાં મેં વરની પ્રાપ્તિને માટે આ ઉદ્યાનમાં એક યજ્ઞતું બહુ પ્રકારે આરાધન કર્યું, કેમકે ‘ત્રીઓને પતિપ્રાપ્તિ સિવાય બીજો કાંઈ પણ મનોરથ હોતો નથી.’ ભક્તિથી સંતુષ્ટ થયેલા યજ્ઞે મને વરદાન આપ્યું કે ‘બ્રહ્મદત્ત નામે ચક્રવર્તી તારો ભર્તા થશે. જે સાગર અને બુદ્ધિલ શ્રેષ્ઠીના કુકડાને બરાબર જોડી દેનારો, શ્રીવત્સના ચિન્હવાળો અને મિત્ર સાથે રહેનારો હોય તે બ્રહ્મદત્ત છે એમ તારે જોળાવી લેવો. વળી આ મારા મંદિરમાં રહેતાં જ તને બ્રહ્મદત્તનો મેળાપ થશે.’ યજ્ઞનાં આવાં વચન પ્રમાણે તમે અહીં મળ્યા છો, તેથી હું સુંદર ! તે બ્રહ્મદત્ત તમે જ છો, માટે અહીં આવો, અને જળના પૂર જેવા તમારા સંગથી ચિરકાળ

થયેલા વિરહાગ્નિથી પીડિત એવી મને શાંત કરો.” બ્રહ્મદત્તે તેમ કરવાને અંગીકાર કર્યું. પછી તેણીના અનુરાગની જેમ તેને પણ રથમાં બેસાડી. આગળ ચાલતાં ‘અહીંથી ક્યાં જશું?’ એમ તેને પ્રીતિથી પૂછ્યું; એટલે તે બોલી કે ‘અહીં મગધપુરમાં ધનાવહ નામે મારા કાકા રહે છે, તે આપણે ઘણે સત્કાર કરશે, માટે તે તરફ ચાલો.’ આવી રત્નવતીની વાણીથી બ્રહ્મદત્તે મંત્રીપુત્રને સારથિ કરીને તે બાજુ થોડા હંકાવ્યા. ક્ષણવારમાં કૌશાંબીના પ્રદેશને ઉલ્લંઘીને બ્રહ્મદત્ત વિગેરે બાણે યમરાજનું સ્થાન હોય તેવી ભયંકર અટવીમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં સુકંટક અને કંટક નામના બે ચોરની સેનાના નાયક હતા; તેઓએ હાથી જેમ શ્વાનને રૂંધે તેમ બ્રહ્મદત્તને રૂંધ્યો, અને કાળરાત્રિના બાણે બે પુત્ર હોય તેવા તે સૈન્ય સહિત ચોરનાયકોએ આકાશમાં મંડપ રચે તેમ બાણોથી તેમને આચ્છાદન કરી દીધા. તે વખતે મેઘ જેમ જળધારાથી દાવાનળને નિરોધે, તેમ ધનુષ્ય ધારણ કરેલા બ્રહ્મદત્તકુમારે ગર્જના કરીને બાણોવડે તે ચોરોની સેનાને નિરોધી. કુમારનાં બાણોના વરસાદથી તે બંને ચોરનાયકો સૈન્ય લઈને નાસી ગયા, કેમકે “સિંહ પ્રહાર કરે ત્યારે હરિણ કેમ ટકી શકે?” પછી મંત્રીપુત્રે કુમારને કહ્યું, ‘સ્વામિન્! યુદ્ધ કરીને થાકી ગયા હશે, માટે બે ઘડી આ રથમાં જ સુઈ જાઓ.’ એટલે યુવાન હાથી જેમ હાથિણી સાથે પર્વતના નિતાળ પર સુવે, તેમ બ્રહ્મદત્ત રત્નવતી સાથે રથમાં સુઈ ગયા. અનુક્રમે રાત્રી પ્રભાતરૂપે થઈ એટલે તેઓ એક નદી સમીપે આવ્યા. ત્યાં થોડાઓ શ્રાંત થવાથી ઊભા રહ્યા અને કુમાર પણ જાગ્રત થયા. જાગીને જુએ છે તો રથના અગ્રભાગમાં મંત્રીકુમારને દીઠો નહીં, એટલે ‘તે જળ લેવાને ગયેલ હશે’ એવું ધારી તેણે વારંવાર ઘણી બૂમો પાડી, પણ તેનો પાછો જવાબ મળ્યો નહીં અને રથના અગ્રભાગને પંકિલ જોયો, એટલે તે ‘અરે હું હણીઈ ગયો’ એમ વિલાપ કરતો સતો રથમાં મૂછાં ખાઈને પડ્યો. થોડીવારે સંજા પામીને બોલ્યો કે ‘અરે મિત્ર વરધનુ! તું ક્યાં ગયો?’ આ પ્રમાણે આકંઠ કરતા બ્રહ્મદત્તને રત્નવતી સમજાવવા લાગી— “હે નાથ! તમારા મિત્ર વરધનુ મૃત્યુ પામ્યા નથી એમ નિશ્ચય થાય છે, માટે વાણીમાત્રથી પણ તેનું અમંગળ કરવું ઉચિત નથી. તે અવશ્ય તમારા કાર્યને માટે કોઈ સ્થાનકે ગયેલ હશે, કેમકે ઉત્તમ મંત્રીઓ સ્વામીને પૂછ્યા વગર પણ સ્વામીના કાર્યને માટે જાય છે. તમારા ઉપરની ભક્તિથીજ રક્ષણ કરાયેલા જરૂર તે પાછા આવશે, કારણ કે સેવકોને સ્વામીભક્તિનો પ્રભાવ જ કવચરૂપ થાય છે.’ વળી જ્યારે આપણે સ્થાનકે પહોંચશું, ત્યારે માણસો મોકલીને તેની ગવેષણા કરાવશું. હમણાં આ યમરાજની જેવા વનમાં વધારે રોકાવું યોગ્ય નથી.” આવાં રત્નવતીનાં વચનથી બ્રહ્મદત્તે અશ્વોને હંકાર્યા. થોડા વખતમાં મગધ દેશની ભૂમિના સીમાડાના ગામમાં આવ્યા. “અશ્વને અને પવનને શું દૂર છે?”

તે ગામનો નાયક સભા કરીને બેઠો હતો, તે બ્રહ્મદત્તને જોતાં જ તેને પોતાને ઘેર લઈ ગયો. ‘મહત્પુરુષો અજાણ્યા હોય તો પણ માત્ર મૂર્તિનાં દર્શનથી જ પૂજાય છે.’ આમાધિપે પૂછ્યું કે ‘તમે શોકગ્રસ્ત કેમ જણાઓ છો?’ બ્રહ્મદત્તે કહ્યું કે ‘એક મારો મિત્ર ચોર દોકોની સાથે યુદ્ધ કરતાં ક્યાંક ચાલ્યો ગયો છે.’ આમાધિપે કહ્યું કે સીતાની શોધ જેમ હનુમાન લાવ્યા હતા, તેમ હું તમારા મિત્રની શોધ લાવીશ.’ આ પ્રમાણે કહીને તે આમાં થીશ તે મહાટવીમાં સર્વત્ર ફરી વળ્યો. પછી તેણે પાછા આવીને કહ્યું કે ‘આખા વનમાં કોઈ પણ મનુષ્ય જોવામાં આવ્યું નહીં, માત્ર પ્રહાર કરવાથી પડી ગયેલું આ એક બાણ મારે હાથ આવ્યું છે.’ તેનાં આવાં વચન સાંભળીને ‘જરૂર વરધનુ માર્યો ગયો’ એમ ચિંતા

કરતાં બ્રહ્મદત્તને શોકની જેવીજ અંધકારચુકત રાત્રી પ્રાપ્ત થઈ. રાત્રીને ચોથે પહોરે ત્યાં ચોર આવ્યા, તેઓ કામદેવથી પ્રત્રાસીઓ જેમ સ્વસ્થાને જાય તેમ કુમારના બળથી ભક્ષ થઈને નાસી ગયા.

બીજે દિવસે તે આમણીને લઈને કુમાર ત્યાંથી અનુક્રમે રાજગૃહીપુરીએ આવ્યો, ત્યાં રત્નવતીને નગરની બહાર તાપસના આશ્રમમાં રાખીને તેણે નગરમાં પ્રવેશ કર્યો. નગરમાં પેસતાંજ એક હવેલીના ગોખમાં એકેલી જાણે સાક્ષાત્ રતિ અને દ્રીતિ હોય તેવી જે નવયૌવના સ્ત્રીઓ તેના જોવામાં આવી. તે સ્ત્રીઓ કુમારને જોતાં તરત જ બોલી કે ‘અરે ભદ્ર! તે વખતે પ્રેમીજનને છોડીને તમે આવ્યા ગયા તે શું તમને યોગ્ય લાગે છે?’ બ્રહ્મદત્ત બોલ્યો કે ‘મારા પ્રેમીજન કોણ? મેં તેનો ક્યારે ત્યાગ કર્યો? હું’ કોણ છું? અને તમે જે પણ કોણ છો?’ તે બોલી-‘હિ નાથ! પ્રસન્ન થાઓ, અહીં પધારો અને વિશ્રામ લ્યો.’ તેમનાં આવાં મધુર આલાપથી બ્રહ્મદત્ત મનની જેમ તેના ઘરમાં ગયો, એટલે તેણીએ બ્રહ્મદત્તને થોડીવાર બેઠા પછી સ્નાન લોજન કરાવ્યું. પછી તેઓએ પોતાની સત્ય કથા કહેવા માંડી.

“વિદ્યાધરોનું નિવાસસ્થાન, સુવર્ણમય શિલાઓથી નિર્મળ અને જાણે પૃથ્વીનું તિલક હોય તેવો વૈતાલ્ય નામે પર્વત છે. તેની દક્ષિણ શ્રેણીમાં શિવમંદિર નામના નગરમાં અલકાપુરીમાં કુબેરની જેમ જ્વલનશિખ નામે રાજ છે. મેઘને વિદ્યુતની જેમ તે વિદ્યાધર-પતિ રાજને ક્રાંતિથી દિશાઓના મુખને પ્રકાશિત કરનારી વિવુચ્છિખા નામે પ્રિયા છે. તેમને નાટયોન્મત્ત નામનો પુત્ર અને તેનાથી નાની ખંડા અને વિશાખા નામે અમે જે પ્રાણુપ્રિય પુત્રીઓ છીએ. એક વખતે પોતાના મહેલમાં અમારા પિતા તેમના અગ્નિશિખ નામના મિત્રની સાથે વાર્તાલાપ કરતા હતા, તેવામાં આકાશમાં અષ્ટાપદગિરિ ઉપર જતા દેવતાઓ તેમના જોવામાં આવ્યા, એટલે અમોને અને તેમના મિત્ર અગ્નિશિખને લઈને તે તીર્થયાત્રા કરવા આવ્યા. ‘ઈષ્ટજનને જરૂર ધર્મકાર્યમાં જોડવા.’ અમે અષ્ટાપદગિરિપર પહોંચ્યા, એટલે ત્યાં મણિનિર્મિત, પોતપોતાના માન અને વર્ણ સહિત ચોવીશે તીર્થકરોની પ્રતિમાઓ દીઠી. પછી યથાવિધિ સ્નાન, વિલેપન અને પૂજા કરીને ત્રણ પ્રવક્ષિણા-પૂર્વક અને અસમાહિતપણે તેમની વંદના કરી. પછી અમે પ્રાસાદમાંથી નીકળીને આગળ આવ્યા, એટલે રક્ત અશોકવૃક્ષની નીચે મૂર્તિમાન તપ અને શમ હોય તેવા જે ચારણ-શ્રમણ મુનિને એકેલા જોયા. તેમને નમસ્કાર કરી તેમની આગળ બેસીને અજ્ઞાનરૂપ અંધકારને છેદવામાં ઈકૌમુદ્રી જેવી ધર્મદેશના શ્રદ્ધાપૂર્વક અમે સાંભળી. દેશનાને અંતે અગ્નિશિખે પૂછ્યું કે ‘આ બે કન્યાનો પતિ કોણ થશે?’ તેઓ બોલ્યા કે ‘જે તેમના ભાઈને મારી નાખશે, તે તેમનો પતિ થશે.’ આવી મુનિની વાણીથી હિમથી ચંદ્રની જેમ અમારા પિતા ગ્લાનિ પામી ગયા, એટલે અમોએ વૈરાગ્યગર્ભ વાણીએ કહ્યું કે ‘હિ તાત! તમે હમણાંજ દેશનામાં સંસારની અસારતા વિષે સાંભળ્યું છે, તો હવે ખેદરૂપી શીકારીથી શા માટે પરાભવ પામો છો? વળી અમારે પણ એવા વિષયમુખની જરૂર નથી.’ એમ કહીને અમે ત્યાંથી અમારા સહોદર બંધુની રક્ષામાં નિરંતર તત્પર રહ્યા.

એક વખત અમારા ભાઈએ ફરતા ફરતા તમારા મામા પુષ્પચૂલની કન્યા પુષ્પવતીને જોઈ, તેના અદ્ભુત લાવણ્યવાળા રૂપથી તેનું મન હરાયું, તેથી તે દુર્બુદ્ધિએ તેનું હરણ કર્યું. ‘બુદ્ધિઃ કર્માનુસારિણી.’ પુષ્પવતીને હરણ કરી લાવ્યા છતાં તે તેણીની દૃષ્ટિને સહન

કરી શક્યો નહીં એટલે પોતે વિદ્યા સાધવાને ગયો. ત્યારપછીની વાર્તા તમે પોતેજ વસ્તુતઃ જાણો છો. પછી પુષ્પવતીએ અમારી પાસે આવી તે અમારા ભાઈના મૃત્યુના ખબર અમને કહ્યા, અને ધર્માક્ષરવડે તેણીએ અમારા શોકને ટાળી દીધો. પછી કહ્યું કે તે તમારા બંધુને હણનાર બ્રહ્મદત્ત અહીં આવે છે માટે તેજ તમારા બંનેનો ભત્રીયો થાઓ, કારણકે ‘મુનિની વાણી અન્યથા થતીજ નથી.’ અમોએ તે વાતનો સ્વીકાર કર્યો. એટલે પુષ્પવતીએ તમને આવવાની સંજ્ઞા કરવા માટે રસભવૃત્તિથી ભૂલી જઈને રક્તને બદલે સ્વેદ ધ્વજા હલાવી, જેથી તમે અમને છોડીને ચાલ્યા ગયા. અમારા વિપરીત ભાગ્યના યોગથી તમે આવ્યા નહીં અને સર્વત્ર આપને શોધવા માટે ભમતાં અમે કોઈ પણ સ્થાનકે આપને જોયા નહીં, તેથી નિર્વેદ પામીને અમે અહીં આવીને રહેલા છીએ. હે સ્વામિન! આજે અમારાં પુણ્યથી તમે અહીં આવ્યા છો. પૂર્વે અમે પુષ્પવતીના કહેવાથી તમને વરેલી છીએ, તેથી અમારી ગતિ તમે એકજ છો, માટે અમારું પાણિચક્ર કરો.” આવાં તેમનાં પ્રેમવચન સાંભળીને બ્રહ્મદત્ત ગાંધર્વવિવાહથી તેમને પરણ્યો. “સરિતાઓનું પાત્ર જેમ સમુદ્ર છે તેમ સ્ત્રીઓનું પાત્ર ભોગી પુરુષ છે.”

ગંગા અને પાર્વતીની સાથે મહાદેવની જેમ તે બંને સ્ત્રીઓ સાથે ક્રીડા કરતા બ્રહ્મદત્તે તે રાત્રી ત્યાં આનંદમાં નિર્ગમન કરી. પછી તે બંનેને કહ્યું કે ‘જ્યાંસુધી મને રાજ્યનો લાભ ન થાય ત્યાંસુધી તમારે પુષ્પવતીની સાથે રહેવું.’ એમ કહી તે સ્ત્રીઓને તેની પાસે જવા આજ્ઞા કરી. તેમણે તેમ કરવાનું કબુલ કર્યું, જેથી તત્કાળ તે લોક અને તે મંદિર વિગેરે સર્વ ગાંધર્વનગરની જેમ અદશ્ય થઈ ગયું. પછી બ્રહ્મદત્ત તાપસના આશ્રમમાં રાખેલી રત્નવતીને શોધવા ગયો, પરંતુ ત્યાં તે જોવામાં આવી નહીં, પણ ત્યાં એક સુંદર આકૃતિવાળો પુરુષ હતો, તેને પૂછ્યું કે ‘હે મહાભાગ! અહીં ગઈ કાલે દિવ્ય વસ્ત્રને ધરનારી અને રત્નભૂષણથી શોભિત એવી કોઈ સ્ત્રી તમારા જોવામાં આવી છે’ તેણે કહ્યું કે “કાલે ‘હે નાથ! હે નાથ!’ એમ પોકાર કરીને રૂદન કરતી એક સ્ત્રી મારા જોવામાં આવી હતી, અમારી સ્ત્રીઓએ તેને ઓળખી એટલે અહીંથી લઈ જઈને તેને તેણીના કાકાને સોંપી છે.” પછી તેણે પૂછ્યું કે ‘શું તમે તેના પતિ થાઓ છો?’ બ્રહ્મદત્તે હા પાડી. એટલે તે પુરુષ બ્રહ્મદત્તને આગ્રહપૂર્વક રત્નવતીના કાકાને ઘેર લઈ ગયો. રત્નવતીના કાકાએ મોટી સમૃદ્ધિથી બ્રહ્મદત્તને રત્નવતીનો વિવાહમહોત્સવ કર્યો. ‘ધનવાન પુરુષોને સર્વ કામ સહેલું છે.’ ત્યાં બ્રહ્મદત્ત તેની સાથે વિષયસુખ ભોગવવા લાગ્યો.

અન્યદા બ્રહ્મદત્તે પોતાના મિત્ર વરધનનું ઉત્તરકાર્ય કરવાનો આરંભ કર્યો. તેમાં સાક્ષાત્ તેના ભૂત જેવા બ્રાહ્મણો જમવાને આવ્યા. તે વખતે અકસ્માત્ બ્રાહ્મણનો વેષ લઈને વરધન પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો, અને બ્રહ્મદત્તને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો કે—‘જે મને ભોજન આપશો તો તે સાક્ષાત્ વરધનનેજ મળશે.’ આવી અવજાને અમૃત જેવી તેની વાણી સાંભળીને બ્રહ્મદત્તે તત્કાળ તેની સામું બેસ્યું, એટલે તેને ઓળખ્યો, તેથી જાણે એ શરીરને એક કરી દેતો હોય તેમ તેણે તેને આલિંગન કર્યું, અને હર્ષાશ્રુથી તેને નહવરાવતો તે અંતર્ગૃહમાં લઈ ગયો. પછી કુમારે તેને તેનો વૃત્તાંત પૂછ્યો, એટલે તે પોતાનો વૃત્તાંત કહેવા લાગ્યો—“હે મિત્ર! તમે સુઈ ગયા પછી દીર્ઘરાજના સુભટોની જેમ ચોર લોકોએ આવીને મને રૂંધી લીધો. વૃક્ષની અંદર રહેલા એક ચોરે મને એક બાણ માર્યું, તેથી હું પૃથ્વીપર પડી ગયો, અને લતાઓના અંતરમાં ઢંકાઈ ગયો. મને ત્યાં જોયો નહીં એટલે આવેલા બધા ચોરો ચાલ્યા ગયા. પછી જળમાં મસ્પતી જેમ વૃક્ષોમાં સંતાતો સંતાતા

હું અનુક્રમે એક ગામમાં આવ્યો. તે ગામના નાયક પાસેથી તમારા ખખર મેળવીને ચાલતો ચાલતો હું અહીં આવ્યો. દેવથોગે મેઘને મચ્છરની જેમ મેં તમને અહીં બેસાડ્યા.” પછી બ્રહ્મદેવે કહ્યું કે ‘હે મિત્ર ! નયુસકની જેમ પુરુષાર્થ કયાં વિના આમને આમ કયાં સુધી મારે ભટકતા રહેવું ?’

એ સમયે કામદેવના સામ્રાજ્યભૂત અને મધુની જેમ યુવકજાતને મદદનો કરનાર વસંતોત્સવ પ્રગટ થયો. એવામાં એક દિવસ બહુ કાળનો અનુજ બંધુ હોય તેવો રાજાનો એક ઉન્મત્ત હાથી ખીલો ભાંગી સાંકળ તોડીને સર્વ જનોને ત્રાસ પમાડતો છુટો થઈ ગયો. તે હાથીએ નિતંબના ભારથી સ્ખલિત ગતિએ ચાલતી એક કન્યાને કમલિનીની જેમ ખેંચીને પોતાની સુંદમાં પકડી લીધી, તેથી શરણાર્થી એવી તે કન્યા દીન નેત્રે પોકાર કરવા લાગી. તે સાંભળી સર્વત્ર દુઃખખીજના અક્ષર જેવો હાહાકાર થઈ રહ્યો. તે વખતે ‘અરે માતંગ ! તું ખરેખર માતંગ (ચંડાળ) છે, નહીં તો આ સ્ત્રીને પકડતાં કેમ લજ્જા પામતો નથી ?’ આ પ્રમાણે કહેતો બ્રહ્મદત્ત તેની પાસે ગયો, એટલે હાથી તે કન્યાને છોડી બ્રહ્મદત્ત સામે દોડ્યો. બ્રહ્મદત્ત એકદમ ઉછળીને તેના દાંતરૂપ નીસરણી ઉપર પગ મૂકી લીલામાત્રમાં તેની ઉપર ચઢી ગયો, અને આસન વાળીને બેઠો. પછી વાક્યથી, પગથી, અંકુશથી અને વિજ્ઞાનથી કુમારે તે હાથીને યોગી જેમ યોગવડે મનને વશ કરે તેમ વશ કરી દીધો, લોકોએ ‘ઠીક કર્યું’, ‘ઠીક કર્યું’. એમ બોલતાં જયનો નાદ કર્યો. પછી કુમારે હાથીણીની જેમ તે હાથીને તેના ખીલા પાસે લઈ જઈને બાંધી દીધો તે વખતે ત્યાં રાજા આવ્યો. તે કુમારને બેઠે ઘણો વિસ્મય પામ્યો. કેમકે તેની આકૃતિ અને પરાક્રમ કોને વિસ્મય કરે તેવું નહોતું ? પછી રાજા બોલ્યો કે ‘આ પુરુષ કોણ છે ? શું ગુપ્ત રીતે સૂર્ય કે ઇંદ્ર તો આવ્યા નથી ?’ આ પ્રમાણે વિચાર કરે છે તેવામાં રત્નવતીના ક્રકાએ તેમની પાસે જઈને બધી હકીકત કહી સંભળાવી, એટલે પોતાના આત્માને પવિત્ર માનનાર રાજાએ ચંદ્રને દક્ષ પ્રજાપતિએ આપી તેમ ઉત્સવપૂર્વક પોતાની કન્યાઓ બ્રહ્મદત્તને આપી. બ્રહ્મદત્ત તેમને પરણીને ત્યાં સુખે રહેવા લાગ્યો.

એક વખત એક વૃદ્ધ સ્ત્રીએ કુમાર પાસે આવી માથે વચ્ચનો છેડો ફેરવીને કહ્યું કે “હે વત્સ ! આ નગરીમાં લક્ષ્મીવડે બીજા કુબેર ભંડારી જેવો વૈશ્રવણ નામે એક ધનાઢ્ય શ્રેષ્ઠી રહે છે, તેને સમુદ્રને લક્ષ્મીની જેમ શ્રીમતી નામે એક પુત્રી છે. રાહુ પાસેથી ચંદ્ર કળાની જેમ તમે જ્યારથી તે રાજકન્યાને ઉન્મત્ત હાથી પાસેથી છોડાવી છે ત્યારથી એ બ્રાજ્ઞ તમારો અભિલાષ કરતી તલખ્યા કરે છે, માટે તે રાજકન્યાને જેમ હાથી પાસેથી બચાવી છે તેમ તે બાળાને કામદેવથી પણ બચાવો, અને જેવી રીતે તેનું હૃદય ગ્રહ્યું છે, તેવી રીતે તેના પાણિનું પણ ગ્રહ્યું કરો.” પછી કુમાર વિવિધ વિવાહમંજળથી તેને પરણ્યો, અને મંત્રીપુત્ર વરધનુ પણ સુખ્યુદ્ધિ મંત્રીની કન્યા નંદાને પરણ્યો. ત્યાં રહેતા તે બંને વીર શક્તિથી પૃથ્વી પર પ્રખ્યાત થયા.

કેટલાક દિવસ પછી તેઓ વારાણસી નગરીમાં આવ્યા. બ્રહ્મદત્તને આવેલા સાંભળી વારાણસીનો રાજા કટક બ્રહ્માની જેમ ગૌરવતાથી સામે આવીને તેમને પોતાને ઘેર લઈ ગયો અને પોતાની કટકવતી નામની કન્યા તેમજ મૂર્તિમાન જયલક્ષ્મી જેવી ચતુરંગ સેના બ્રહ્મદત્તને આપી. તેમને ત્યાં આવેલા બહુ અંપાનગરીનો રાજા કરેણદત્ત, ધનુ મંત્રી અને બીજા ભગદત્ત વિગેરે રાજાઓ પણ ત્યાં આવ્યા. પછી ભરતચક્રીએ જેમ સુપેણને સેનાપતિ કર્યો હતો તેમ વરધનુને સેનાપતિ કરી બ્રહ્મદત્તકુમારે દીર્ઘરાજાને દીર્ઘ પંથે (જાત્યુ

માર્ગે) મોકલવા પ્રયાણ કર્યું તે વખતે દીર્ઘરાજના શંખનામના હોતે આવીને કટક રાજાને કહ્યું કે ‘દીર્ઘરાજની સાથે તમારે બાલ્ય મૈત્રી છે, તે છોડી દેવી યુક્ત નથી.’ તે સાંભળીને કટક રાજા બોલ્યો કે “હે હૃત ! પૂર્વે બ્રહ્મ રાજા સહિત અમે પાંચે સહોદર જેવા મિત્ર હતા. બ્રહ્મ રાજા સ્વર્ગે ગયા પછી તેનો પુત્ર બાળક હોવાથી અમે તેનું બધું રાજ્ય રક્ષણ કરવા માટે દીર્ઘરાજને સોંપ્યું, એટલે તે તો જાણે પોતાનું જ રાજ્ય હોય તેમ તેને ભોગવવા લાગ્યો, માટે એ દીર્ઘને ધિક્કાર છે ! કેમકે ‘સાચવવા સોંપેલા પદાર્થને તો ડાકણ પણ ખાતી નથી.’ બ્રહ્મરાજના પુત્રરૂપ થાપણના સંબંધમાં દીર્ઘરાજાએ જે આત્મ પાપ આચર્યું છે, તેનું પાપ કોઈ ચાંડાળ પણ કરે નહીં, માટે હે શંખ ! તું જઈને તારા દીર્ઘરાજને કહે કે બ્રહ્મદત્ત લશ્કર લઈને આવે છે, માટે તેની સાથે યુદ્ધ કર અથવા નાસી જા.” આ પ્રમાણે કહીને હૃતને વિદાય કર્યો.

બ્રહ્મદત્તકુમાર અવિચ્છિન્ન પ્રયાણ કરતો કાંપિલ્યપુર પાસે આવી પહોંચ્યો. આકાશની સહાયવડે સૂર્ય સાથે મેઘની જેમ દીર્ઘરાજાએ તેની સાથે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા કરી, અને મોટો સર્પ જેમ દંડથી આકાંત ઘર્ષ બિલમાંથી બહાર નીકળે તેમ રણમાં સારભૂત એવા સર્વ બળથી તે નગરની બહાર નીકળ્યો. તે વખતે બ્રહ્મરાજની સ્ત્રી ચુલનીને અત્યંત વેરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો, તેથી તે પૂર્ણા નામની પ્રવર્તિની પાસે વ્રત લઈને અનુક્રમે મોક્ષે ગઈ. અહીં રણભૂમિમાં મોટા મગર જેમ નદીના નાના મગરને મારે તેમ દીર્ઘરાજના અગ્ર સુભટોને બ્રહ્મદત્તના સુભટોએ મારી નાખ્યા. તે જોઈ ક્રોધવડે જાંચી બ્રહ્મદત્તની લચકર મુખ કરતો દીર્ઘ વરાહની જેમ શત્રુઓ ઉપર દોડ્યો અને પ્રહારો કરવા લાગ્યા. બ્રહ્મદત્તનું પાયદળ, રથ, અને સ્વાર પ્રમુખ સૈન્ય નદીના પૂરની જેમ વેગવાળા દીર્ઘરાજાએ વીખેરી નાંખ્યું. તે વખતે ક્રોધથી રાતાં નેત્ર કરતો બ્રહ્મકુમાર હાથીની સામે હાથીની જેમ ગર્જના કરતો દીર્ઘરાજની સામે જાતે યુદ્ધ કરવા આવ્યો. પ્રલયકાળનો સમુદ્ર જેમ કલ્લોલથી કલ્લોલને તોડે, તેમ બંને બળવાન વીરો એકબીજાનાં અસ્ત્રો તોડવા લાગ્યા. તે વખતે સેવકની જેમ અવસર જાણીને કાંતિને પ્રસારતું અને દિશાઓના સમૂહને અર્થાત્ સર્વ દિશાઓમાં રહેલા રાજાઓને જાણે તેનું ચક્રરત્ન બ્રહ્મદત્તની સમીપે પ્રગટ થયું, જેથી તત્કાળ બ્રહ્મકુમારે તે ચક્રથી દીર્ઘરાજના પ્રાણને હરી લીધા. “વીજળીને ચંદ્રનદીને મારવાનાં બીજાં સાધનોની શી જરૂર છે ?” તે વખતે ‘આ ચક્રવર્તી’ જય પામો’ એમ ચારણુભાટની જેમ બોલતા દેવતાઓએ બ્રહ્મદત્તની ઉપર પુષ્પવૃષ્ટિ કરી. પછી પિતાની જેમ, માતાની જેમ અને દેવતાની જેમ પુરજનોએ જોયેલા બ્રહ્મદત્ત ચક્રીએ અમરાવતીમાં ઈંદ્ર પ્રવેશ કરે તેમ કાંપિલ્યપુરમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાર-પછી તેણે પ્રથમ પરણેલી સર્વ સ્ત્રીઓને ત્યાં બોલાવી લીધી, અને તે સર્વ સ્ત્રીઓમાં કુરૂમતીને સ્ત્રીરત્ન તરીકે સ્થાપન કરી.

અન્યદા ભરતક્ષેત્રને સાધવાને માટે બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તી ચક્રની પછવાડે અગણિત સૈન્ય સહિત આવ્યા.

પૂર્વે નૃપશ્રેષ્ઠ શ્રી ઋષભદેવે રાજ્ય તજીને દીક્ષા લેતી વખતે સર્વ પુત્રોમાં મોટા ભરતને મુખ્ય રાજ્ય આપ્યું હતું, અને બીજા નવાણું પુત્રોને ગુદા ગુદા દેશ વહેંચી આપી ચારિત્ર લઈ તપસ્થા કરીને મોક્ષે ગયા હતા, ત્યારથી તે પુત્રોનાં નામ પ્રમાણે તે તે દેશોનાં નામ પડ્યાં હતાં. તે આ પ્રમાણે-પૂર્વ દિશામાં પ્રગમ, મસ્તક, પુત્રાંગારક, મલ્લ, અંગ, અર્મલચ, ભાર્ગવ, પ્રાગ્બ્યોત્તિષ, વંશ, મગધ, અને માસવર્તિક-ઢક્ષિણ દિશામાં બાણમુક્ત, વૈદ્ય, વનવાસિક, મહીષક, વનરાષ્ટ્ર, તામિક, અશ્વમંડક, કલિંગ, ઈષિક, પુરુષ, મૂલક અને કુંતલ-

પશ્ચિમ દિશામાં હર્ગ, સૂપોરક, અર્જુન, આર્યકલ્લી, વનાચસ્ત, કાર્શિકા, નર્તસારિક, માહેષ, રેર, કચ્છ, સુરાષ્ટ્ર, નર્મદ, સારસ્વત અને તાપસ-ઉત્તર દિશામાં કુરુન્ગલ, પંચાલ, સૂરસેન, પચ્ચર, કલિંગ, કાશી, કૌશલ, ભદ્રકાર, વૃક, અર્થક, વિગર્ત, કૌસલ, અંબષ્ટ, સાલ્વ, મત્સ્ય, કુનીયક, મૌક, વાલ્હીક, કાંબોજ, મધુ, મદ્રક, આત્રેય, ચવન, આભીર, વાન, વાનસ, કૈકય, સિંધુ, સૌવીર, ગાંધાર, કાથ, તોપ, હસેરક, ભારદ્વાજ, ચમૂ, અશ્વપ્રસ્થાલ, તાર્ણકર્ણક ત્રિપુર, અવંતિ, ચેદિ, કિષ્કિન્ધ, નૈષધ, દશાર્ણ, કુસુમર્ણ, નૌપલ, અંતપ, કૌસલ, પદામ, વિનિહોત્ર અને વૈદિશ. આ દેશે વિધ્યાવ્યગના પૃષ્ઠ ભાગે છે. વિદેહ, ભત્સ, ભદ્ર, વજ્ર, સિંહિલ, સૈંડવ, કુત્સ અને ભંગ આ દેશે પૃથ્વીના મધ્યભાગે છે.

પ્રારંભમાં માગધાધીશને સાધીને વરદામ, પ્રભાસ, કૃતમાલ અને બીજા દેવોને પણ બ્રહ્મદત્તે અનુક્રમે સાધી લીધા. પછી બ્રહ્મદત્ત ચક્રીએ ચક્રને અનુસરીને નવાણું દેશે પણ સ્વયમેવ સાધી લીધા, અને ત્યાંના રાજાઓના સમૂહને વશ કર્યો. જુદા જુદા સ્વામીઓનું ઉન્મૂલન કરીને પટ્ટખંડ પૃથ્વીના પોતે એકજ સ્વામી થઈ તેને એક ખંડ જેવી કરી દીધી. પછી સર્વ રાજાઓના મુગટપર જેવું શાસન લાલિત થયેલું છે એવા બ્રહ્મદત્ત સર્વ શત્રુઓને હાવી કરીને કાંપિલ્યપુર તરફ ચાલ્યા. જે સૈન્યથી પૃથ્વીનું અને તેની ઉખડેલી રજથી આકાશનું આચ્છાદન કરતા હતા, અને છડીદારની જેમ આગળ ચાલતું ચક્ર જેને માર્ગ બતાવતું હતું, એવા ચૌદ રત્નોના સ્વામી અને નવ નિધિઓના ઈશ્વર બ્રહ્મદત્ત ચક્રી અવિચ્છિન્ન પ્રયાણથી ચાલતા અનુક્રમે પોતાના નગર સમીપે આવી પહોંચ્યા. પછી વાજિ-ત્રોના ધ્વનિના મિષથી જાણે પોતેજ હર્ષથી સંગીત કરતું હોય તેવા કાંપિલ્ય નગરમાં બ્રહ્મદત્તે પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં સર્વ દિશાઓમાંથી આવી આવીને એકઠા થયેલા બત્રીશ હજાર રાજાઓએ ભરતની જેમ તેનો ચક્રવર્તીપણાનો દ્વાદશ વાર્ષિક અભિષેક કરવાનો આરંભ કર્યો.

પૂર્વે જ્યારે બ્રહ્મદત્ત એકાકી ફરતો હતો, તે વખતે કોઈ બ્રાહ્મણ તેને સહાય આપીને સુખ દુઃખનો વિભાગી થયો હતો. તે વખતે બ્રહ્મદત્તે તેને કહેલું કે ‘જ્યારે મને રાજ્ય મળે, ત્યારે તું સત્વર આવીને મને મળજે.’ આવો સંકેત કરેલ હોવાથી તે બ્રાહ્મણ આ વખતે બ્રહ્મદત્તની પાસે આવ્યો; પરંતુ રાજ્યાભિષેકની વ્યવસ્થાથી તેનો રાજ્યમહેલની અંદર પ્રવેશ પણ થઈ શક્યો નહીં, તેથી રાજદ્વારમાંજ બેસી રહીને તેણે રાજાની સેવા કરવા માંડી. રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા સંપૂર્ણ થયા પછી બ્રહ્મદત્ત ચક્રી રાજમહેલની બહાર નીકળ્યા. ત્યારે તે બ્રાહ્મણ પોતાને ઓળખાવવાને માટે જુનાં ઉપાનહની ધ્વજા કરી બિલો રહ્યો. બીજા ધ્વજાઓથી વિલક્ષણ ધ્વજાવાળા તે બ્રાહ્મણને જોઈને ચક્રીએ છડીદારને પૂછ્યું કે ‘અપૂર્વ ધ્વજ કરનાર આ પુરુષ કોણ છે?’ છડીદારે કહ્યું કે ‘બાર વર્ષ સુધી આપની સેવા કરનાર તે પુરુષ છે.’ બ્રહ્મદત્તે બોલાવીને પૂછ્યું કે ‘આ શું?’ તે બ્રાહ્મણ બોલ્યો- ‘હિ નાથ! તમારી સાથે ફરી ફરીને મારાં આટલાં ઉપાનહ ઘસાઈ ગયાં, તથાપિ તમે મારી ઉપર કૃપા કરી નહીં.’ ચક્રવર્તી તેને ઓળખીને હસી પડ્યા, અને તેને સેવા કરવા માટે રાજદ્વારમાં આવતાં ન રોકવાની દ્વારપાળને આજ્ઞા કરી. પછી તેને સભાસ્થાનમાં બોલાવીને કહ્યું કે ‘લટણ! કહો, તમને શું આપું?’ બ્રાહ્મણ બોલ્યો કે ‘મને ભોજન આપો.’ ચક્રીએ કહ્યું કે ‘આપું અલ્પ શું માગ્યું?’ કોઈ દેશ માગી લે.’ એટલે જિહ્વાલંપટ બ્રાહ્મણ બોલ્યો કે ‘રાજ્યનું રૂપ પણ ભોજનજ છે, માટે મને તમારા ઘરથી આરંભીને આખા ભરતક્ષેત્રમાં ઘેર ઘેર ભોજન અને એક દીનાર દક્ષિણામાં મળે તેવો હુકમ કરો.’

તે સાંભળી ચક્રીએ વિચાર્યું કે ‘આ આશ્વજીનો યોગ્યતા જમીને ખૂણાય છે.’ પછી તેને પોતાને ઘેરથી પહેલે દિવસ દીનાર અને લોજન અપાવ્યું. જમી આસપાસી તે આશ્વજી ભરતક્ષેત્રમાં અતુકમે બધે ઘેર લોજન કરવા માંડ્યું અને તેને તન કરવા લાગ્યો કે બધે જમીને પાછો ફરીને રાજાને ઘેર જમીશ; પરંતુ તેણે તન કરે પણ રાજલોજન મેળવ્યું નહીં. એવી રીતે વ્યર્થ કાળ ગુમાવતો તે ભટ અન્યદા મૃત્યુ પામી ગયો.

એક દિવસે અહમદત્ત ચક્રવર્તી નાટ્યસંગીત જોતા રાજસભામાં બેઠા હતા, તેવામાં એક દાસીએ આવીને દેવાંગનાએ ગુંથ્યો હોય તેવો એક વિચિત્ર પુષ્પનો દડો તેને આપ્યો. તેને જોઈ અહમદત્તને વિચાર થયો કે ‘આવો પુષ્પદડો કોઈ ઠેકાણે પૂર્વે મેં જોયેલો છે.’ એમ વારંવાર ઉઠાપોહ કરતાં તેને પૂર્વના પાંચ ભવ ખતાવનારું જાતિસ્મરણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું; તત્કાળ તે મૂર્છા પામ્યો, તે વખતે તેને યાદ આવ્યું કે ‘પૂર્વે આવો દડો મેં સૌધર્મ દેવલોકમાં જોયો હતો.’ પછી અંદનજળથી સિંચન કરવાવડે સ્વસ્થ થઈ ને તે ચિંતવવા લાગ્યો કે ‘હવે મારે પૂર્વ જન્મનો સહોદર મને કયાં મળશે?’ પછી તેને ઓળખવા માટે અહમદત્તે એક અર્ધા શ્લોકની સમસ્યા આ પ્રમાણે રચી—“આશ્વદાસૌ મૃગૌં હસૌ માતંગાવમરૌ તથા” ‘આ અર્ધા શ્લોકની સમસ્યા જે પૂરી કરશે તેને હું મારું અર્ધું રાજ્ય આપીશ’ એવી આઘોષણા આખા નગરમાં કરાવી. સર્વ લોકોએ આ અર્ધા શ્લોકને પોતાના નામની પેઠે કંઠે કર્યો, પણ કોઈ તેને પૂરો કરી શક્યું નહીં.

હવે ચિત્રનો જીવ જે પુરિમતાલ નગરમાં એક ધનાઢ્યને ઘેર પુત્રપણે અવતર્યો હતો, તે જાતિસ્મરણ થવાથી દીક્ષા લઈને વિહાર કરતા કરતા અહીં આવી ચઢ્યા. નગરની બહાર મનોરમ ઉદ્યાનમાં એક પ્રાસુક સ્થળ ઉપર તે મુનિ રહ્યા. ત્યાં જળનો રેંટ ફેરવનાર માણસ તે અર્ધા શ્લોક બોલતો હતો. તે તેમના સાંભળવામાં આવ્યો. તેથી તરત તેમણે વણ નૌવણિકા જાતિરન્યોડન્યામ્યાં વિચુક્તયોઃ” આ પ્રમાણે તે શ્લોકનું ઉત્તરાર્ધ પૂરું કર્યું અને તે પ્રમાણે બોલવા લાગ્યા. તે સાંભળી તે પ્રમાણેના ઉત્તરાર્ધને જાણી લઈ ને તે રેંટવાળા માણસે રાજ આગળ આવી તે પ્રમાણે શ્લોક પૂરો કરી આપ્યો, એટલે ચક્રીએ પૂછ્યું કે “આ ઉત્તરાર્ધનો કર્તા કોણ છે?” ત્યારે તેણે તે મુનિનું નામ લીધું. જેથી તે પુરુષને પુષ્કળ ઈનામ આપીને ચક્રી અતિ ઉત્કંઠાથી જાણે અભિનવ ધર્મવૃક્ષ જગ્યું હોય તેવા તે મુનિને જોવા માટે ઉદ્યાનમાં આવ્યો. પછી તે મુનિને વાંદી નેત્રમાં અશ્રુ લાવીને પૂર્વ જન્મની પેઠે સ્નેહ ધરી તે તેમની આગળ બેઠો. એટલે કૃપારસના સાગર મુનિએ ધર્મલાભરૂપ આશીર્વાદ આપી રાજના અનુગ્રહને માટે ધર્મ દેશના આપવા માંડી:

“હે રાજન્ ! આ અસાર સંસારમાં બીજું કંઈ પણ સાર નથી, માત્ર કાદવમાં કમળની જેમ એક ધર્મજ સાર છે. આ શરીર, યૌવન, લક્ષ્મી, સ્વામિત્વ, મિત્ર અને બાંધવ—તે સર્વ પવને કંપાવેલી પતાકાના છેડાની જેમ ચંચળ છે. હે રાજન્ ! જેમ તમે પૃથ્વી સાધવાને માટે બહિરંગ શત્રુઓને જીતી લીધા, તેમ મોક્ષ સાધવાને માટે હવે અંતરંગ શત્રુઓને પણ જીતો. રાજહંસ જેમ જળને છોડીને દુધને ગ્રહણ કરે તેમ તમે બીજું બધું છોડી દઈને ચતિધર્મને ગ્રહણ કરો !” અહમદત્ત બોલ્યો—‘હે બાંધવ ! સફલાગ્યના યોગથી મને તમારાં દર્શન થયાં છે, આ રાજ્યલક્ષ્મી સર્વ તમારીજ છે, માટે રૂચિ પ્રમાણે ભોગ ભોગવો. તપનું ફળ ભોગ છે, તે મળ્યા છતાં તમારે હવે શા માટે તપ કરવું જોઈએ ? કેમકે સ્વયમેવ પ્રયોજન સિદ્ધ થયા પછી કયો પુરુષ પ્રયત્ન કર્યો કરે ?’ મુનિ બોલ્યા “હે રાજન્ ! મારે ઘેર પણ કુબેરના જેવી સંપત્તિ હતી, પણ ભવબ્રમણો ભય ધરીને મેં

તેનો તૃણની જેમ ત્યાં રહે છે. હે રાજન્ ! પુણ્યને ક્ષય થવાથી તમે સૌધર્મદેવલોકથી આ પૃથ્વીપર આવેલા છે. હવે પાછા સર્વ પુણ્યનો ક્ષય કરીને અહીંથી પણ અધોગતિમાં જાઓ નહીં. અર્થ દેશમંજારી, કાષ્ટકૃતિમાં દુર્લભ માનુષ્ય પ્રાપ્ત થયું છતાં એનાથી અમૃતવડે પગ ધોવાની જેમ ભોજન-કર્મ સાધો છો ? સ્વર્ગથી ચંચળીને પુણ્ય ક્ષીણ થવાથી આપણે જેવી તેવી કુયોનિમાં જઈ આવ્યા છીએ. તે છતાં હે રાજન્ ! હવે બાળકની પેઠે કેમ મોહ પામો છો ?” મુનિએ આવી રીતે બોધ કર્યો, તથાપિ રાજા પ્રતિબોધ પામ્યો નહીં, કેમકે “નિયાણાના ઉદયવાળાને બેધિગ્રીજનો સમાગમ ક્યાંથી થાય ?” તેને અતિ અપ્રોધ્ય જાણીને મુનિ ત્યાંથી અન્યત્ર વિહાર કરી ગયા. “કાળદંડૂ સર્પે ડસેલા માણસની પાસે માંત્રિકો કેટલીકવાર બેસી રહે ?” પછી તે મુનિ ઘાતીકર્મનો ક્ષય કરી, ઉજ્જયિગ કેવળ-જ્ઞાન પામી, ભવોપગ્રાહી કર્મોને હણીને પરમપદને પ્રાપ્ત થયા.

બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તીપણાના વૈભવમાં દેવતાઓથી ઈંદ્રની જેમ રાજાઓથી સેવાતો દિવસોને નિર્ગમન કરતો હતો. એક વખત કોઈ યવન રાજાએ લક્ષણોથી સૂર્યના સાત ઘોડા માંહેલો એક હોય તેવો ઉત્તમ અશ્વ તેને ભેટ મોકલ્યો. તે અશ્વને જોઈને ‘આ અશ્વ સ્વરૂપ પ્રમાણે વેગમાં હશે કે નહીં ?’ એવી તેની પરીક્ષા કરવાને માટે બ્રહ્મદત્ત તત્કાળ તેની ઉપર સ્વાર ગયો. પછી બ્રહ્મદત્ત ઘોડેસ્વાર, હાથીના સ્વાર, રથી અને પાચદળો સહિત તે પરાક્રમી અશ્વપર બેસીને નગરની બહાર નીકળ્યો. મોટા પરાક્રમી ચક્રીએ તે અશ્વનો વેગ જોવાના કૌતુકથી બે પડએ સાથગથી તેને દબાવ્યો અને ચાલુકથી તેને પ્રહાર કર્યો, એટલે પુઠના પવનથી પ્રેરાયેલા વહાણની જેમ ચાલુકના સ્પર્શથી ચમકીને તે અશ્વ અતિ વેગથી દોડ્યો અને ક્ષણવારમાં સૌને અદૃશ્ય થઈ ગયો. રાજાએ તેની લગામ ઘણી ખેંચી, તથાપિ તે અશ્વ જિલો ન રહેતાં અસંયત ઈંદ્રિયોની જેમ દોડીને એક મહાટવીમાં આવ્યો. કૂર શીકારી પ્રાણીઓથી ભયંકર એવી તે અટવીમાં વૃક્ષપરથી પડેલા પક્ષીની જેમ તે અશ્વ શ્રમ લાગવાથી પોતાની મેળે જિલો રહ્યો. તે વખતે રાજા તૃપાર્ત થયેલ હોવાથી આમતેમ જળ શોધવા લાગ્યો. એવામાં કલ્લોલમાળાથી નાચતું એક સરોવર તેના જોવામાં આવ્યું. અશ્વપરથી પલાણુ ઉતારીને પ્રથમ તેને જળપાન કરાવ્યું, અને કાંઠા ઉપરના એક વૃક્ષના મૂળ સાથે તે અશ્વને મુખરજ્જુવડે બાંધ્યો. પછી વનના હાથીની જેમ સરોવરમાં પેસીને બ્રહ્મદત્તે સ્નાન કર્યું, અને કમળના આમોદથી સુગંધી તેમજ સ્વચ્છ જળનું તેણે પાન કર્યું, પછી સરોવરમાંથી નીકળીને તેના તીરપર આમતેમ ચાલવા લાગ્યો. તેવામાં અદ્રેત રૂપ લાવણ્યની સંપત્તિવાળી એક નાગકન્યા તેના જોવામાં આવી. તેના રૂપથી વિદમય પામીને ચક્રી ત્યાં જિલો રહ્યા, તેવામાં વડના વૃક્ષ ઉપરથી જાણે તેનો જંગમ ચરણ (વડવાઈ) હોય તેવો એક જાનસ જાતનો નાગ ઉતર્યો. પેલી નાગકન્યાએ નાગિણીનું રૂપ વિકુર્વિને તે નાગની સાથે સંવાસ કર્યો. તે જોઈને બ્રહ્મદત્ત વિચારવા લાગ્યો કે આ સ્ત્રી આવી સ્વરૂપવાનું છતાં આ નીચ સર્પની સાથે આસક્ત થઈ જણાય છે. “ખરેખર સ્ત્રીઓ અને જળ નીચગામીજ હોય છે.” પણ આ વર્ણશંકરની મારે ઉપેક્ષા કરવી યોગ્ય નથી, કારણકે “રાજાઓએ પૃથ્વીપર દુષ્ટ જનને શિક્ષા કરીને સન્માર્ગે સ્થાપન કરવા જોઈએ.” આ પ્રમાણે વિચાર કરીને રાજાએ તે બંનેને પકડીને તેના પર ચાલુકથી પ્રહાર કર્યો. પછી ક્રોધ શાંત થતાં તેઓને છોડી મૂક્યાં, એટલે તેઓ ક્યાંક ચાલ્યાં ગયાં. પછી રાજાને વિચાર આવ્યો કે ‘જરૂર કોઈ વ્યંતર જાનસ નાગનું રૂપ લઈને આ નાગકન્યાની સાથે રમવાને આવતો હશે.’ રાજા આ પ્રમાણે વિચાર કરે છે તેવામાં તેનું અધુરું સૈન્ય તેના અશ્વને

પગલે પગલે ચાલતું ત્યાં આવ્યું, અને સ્વામીનું દર્શન પામીને ખુશી થયું. પછી તે સૌન્દર્યથી પરવરેલો ચક્રી પોતાના નગરમાં આવ્યો.

પેલી નાગકન્યા રોતી રોતી પોતાના પતિ પાસે ગઈ, અને તેને તેણીએ કહ્યું કે ‘મનુષ્ય લોકમાં એક બ્રહ્મદત્ત નામે વ્યભિચારી રાખ્યો છે. તે ફરતો ફરતો હમણાં ભૂતરમણ અટવીમાં આવ્યો હતો. હું મારી સખીઓની સાથે તેણીની પાસે જતી હતી, ત્યાં માર્ગમાં સરોવર આવતાં તેમાં સ્નાન કરી બેસી હતી. હું તેના બેવામાં આવી. મને બેઠાં ને કામખીડિત થયેલા તેણે મારી સાથે કાંઈક કહ્યું. તેણે મારી સાચના કરી, પણ હું અનિચ્છાથી રોવા લાગી, એટલે તેણે મને આંખે કવચે મારી. મેં તમારું નામ લીધું, તોપણ અશ્વત્થી ઉન્મત્ત થયેલા તેણે આટલીવાર સુધી મને મારી. પછી મરેલી ધારીને તણ દઈ આલ્યો ગયો. ‘આ પ્રમાણે સાંભળી તે નાગકુમાર અતિ કોપ પામ્યો. પછી રાત્રે પોતાના વાસ-ગૃહમાં ગયેલા બ્રહ્મદત્તને મારવાને માટે તે ત્યાં આવ્યો. તે વખતે વાર્તા પ્રસંગે પટ્ટરાણીએ બ્રહ્મદત્તને પૂછ્યું કે ‘જ્યારે તમને અશ્વ હરી ગયો, ત્યારે માર્ગમાં તમે કાંઈ નવાન બેસ્યું?’ ત્યારે બ્રહ્મદત્તે પ.પકારી નાગકન્યા અને ગોનસ નાગની કંથા કહી બતાવી અને પોતે તે દુરાચારીને શિક્ષા આપી તે પણ કહ્યું. આ સર્વ હકીકત પેલા નાગકુમારે અંતર્હિતપણે સાંભળી, તેથી તે કાર્યમાં પોતાની પ્રિયાનોજ દોષ જાણીને તેનો કોપ તત્કાળ શાંત થઈ ગયો. તે સમયે બ્રહ્મદત્ત શરીરચિંતાએ જવાને વાસગૃહની બહાર નીકળ્યો, એટલે કાંતિથી આકાશને પ્રકાશિત કરતા તે નાગકુમાર દેવને તેણે અંતરીક્ષમાં રહેલો જોયો. નાગકુમાર ગગને રહીને બોલ્યો કે “આ પૃથ્વીમાં દુર્વિનીતને શિક્ષા કરનારા બ્રહ્મદત્ત રાજા જય પામો. હે રાજા! જે નાગકન્યાને તમે મારી હતી તે મારી પત્ની થાય છે. તેણીએ તો મને એવું કહ્યું હતું કે બ્રહ્મદત્તે મારી ઉપર લુબ્ધ થઈને મને મારી છે. તે સાંભળી તમારી ઉપર કોપાયમાન થઈને તમને હઠન કરવાની ઇચ્છાથી હું અહીં આવ્યો હતો, પણ મેં અદૃશ્ય રહીને તમારા મુખથી તેનું સર્વ ચેષ્ટિત સાંભળ્યું છે, તેથી ન્યાયવંત એવા તમોએ વ્યભિચારિણીને શિક્ષા કરી તે બહુ યોગ્ય કયું છે. તેના કહેવાથી જે મેં તમારું અમંગલ ચિંતવ્યું તેને માટે તમે મને ક્ષમા કરજો.” આ પ્રમાણે સાંભળીને બ્રહ્મદત્ત બોલ્યા કે—“હે નાગકુમાર! તેમાં તમારો કાંઈ દોષ નથી. સ્ત્રીઓ માયાકપટવડે બીજને દૂષિત કરીને પોતાનો દોષ ઢાંકી દે છે.” નાગકુમારે કહ્યું ‘તે સત્ય છે. સ્ત્રીઓ ખરેખર માયાવી હોય છે. હવે આવા ન્યાયથી હું તમારી ઉપર સંતુષ્ટ થયો છું; માટે કહો, તમારું શું કામ કરું?’ બ્રહ્મદત્તે કહ્યું કે “મારા રાજ્યમાં કદિ પણ વ્યભિચાર, ચોરી કે અપમૃત્યુ થાય નહીં તેનું કરો.” નાગકુમારે કહ્યું કે ‘તે પ્રમાણે થાઓ. પણ હું તમારી અતી પરાર્થે ચાચના સાંભળી વિશેષ સંતુષ્ટ થયો છું; માટે હવે તમારા સ્વાર્થને માટે પણ કાંઈક ચાચના કરો.’ બ્રહ્મદત્ત વિચારીને બોલ્યો કે ‘હું બધા પ્રાણીઓની વાણી સારી રીતે સમજી શકું તેમ કરો.’ નાગકુમારે કહ્યું કે ‘એ વરદાન આપવું મુશ્કેલ છે, છતાં હું તમને આપું છું! પરંતુ જો તમે તે વાત બીજને જણાવશો તો તમારા મસ્તકના સાત ભાગ થઈ જશે.’ આ પ્રમાણે કહીને નાગકુમાર સ્વસ્થાનકે ગયો.

એક વખતે બ્રહ્મદત્તકુમાર પોતાની વલ્લભાની સાથે શૃંગારગૃહમાં ગયા. ત્યાં ગૃહ-ગોધાએ ગૃહગોધને કહ્યું કે, ‘હે પ્રિય! રાજાના અંગરાગમાંથી રેડાડું લાવી આપો, જેથી મારો દોહદ(મનોરથ) પૂરો થાય.’ ગૃહગોધે કહ્યું, ‘શું તારે મારા શરીરનું કામ નથી કે જેથી તું મને તે લાવવા કહે છે? કેમકે તે અંગરાગ લેવા જતાં હું મરણ પામું.’ આ પ્રમાણે તેઓની વચ્ચે થતી વાતચીત સાંભળીને રાજા હસી પડ્યા; એટલે રાણીએ રાજાને

પૂછ્યું કે 'તમે અકસ્માત કેમ હસ્યા ?' હવે તે કહેવાથી મૃત્યુ થાય એવો ભય હોવાથી રાજાએ કહ્યું કે 'એમજ.' રાણી બોલી - 'હે નાથ ! આ હસવાનું કારણ મને અવશ્ય કહેવું જોઈશે; નહીં' તો હું મરણ પામીશ, કેમકે મારાથી ગોપવવાનું શું કારણ છે ?' રાજાએ કહ્યું, 'તે કારણ તમને ન કહેવાથી તમે તો મરશો કે નહીં', પણ તે કહેવાથી હું તો જરૂર મરી જઈશ' રાજાનાં આ વાક્યો શ્રદ્ધા ન આવવાથી રાણી ફરીથી બોલી કે, 'તે કારણ તો મને જરૂર કહો. તે કારણે આપણે બંને સાથે મરી જઈશું, તો આપણી બંનેની સરખી ગતિ થશે, માટે કહેવાથી' આ પ્રમાણેના સ્ત્રીના દુરાચરમાં પડેલા રાજાએ શમશાનમાં ચિતા રચાવી. અને રાણીને કહ્યું કે 'હે રાણી ! ચિતાની આગળ જઈ મરવા તત્પર થઈને હું તે વાત તને કહીશ.' પછી બ્રહ્મદત્ત ચક્રી સ્નાન કરીને રાણી સાથે ગળદૂદ થઈ ચિતા પાસે આવ્યા તે વખતે નગરજનો દિલગીર થઈને સજ્જા નેત્રે તેમને જોઈ રહ્યા. એ વખતે ચક્રવર્તીની કોઈ કુળદેવી એક મેંઢાનું અને એક સગલાં મેંઢાનું રૂપ ધારીને પ્રતિબોધ આપ્યા. માટે ત્યાં આવી. 'આ રાજા સર્વ પ્રાણીની ભાષા જાણે છે.' એવું જાણીને ગર્ભવંતી મેંઢીએ પોતાનીજ ભાષામાં મેંઢાને કહ્યું કે, 'હે પતિ ! આ જવના ઢગલામાંથી એક જવનો પુણો તમે લઈ આવો કે જેનું લક્ષણ કરવાથી મારો દોહદ (મનોરથ) પૂર્ણ થાય.' મેંઢા બોલ્યો- 'આ જવનો ઢગલો તો બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તીના ઘોડાને માટે રાખેલો છે, તેથી તે લેવા જતાં તો મારું મૃત્યુ થાય.' મેંઢી બોલી કે - 'જો તમે એ જવ નહીં લાવો તો હું મરી જઈશ, એટલે મેંઢે કહ્યું કે - 'જો તું મરી જઈશ તો હું બીજી મેંઢી લાવીશ.' મેંઢી બોલી કે- 'જુઓ ! આ બ્રહ્મદત્ત ચક્રી પોતાની સ્ત્રીને માટે પોતાનું જીવિતગ્ન્ય ગુમાવે છે. એનો જ ખરો સ્નેહ છે, તમે તો સ્નેહ વગરના છો.' મેંઢા બોલ્યો- 'એ રાજા અનેક સ્ત્રીઓનો પતિ છે, તે છતાં એક સ્ત્રીની વાણીથી મરવાને ઇચ્છે છે, તે તો ખરેખરી તેની મૂર્ખતા છે, હું કાંઈ તેના જેવો મૂર્ખ નથી. કદિ તે રાણી સાથે મરશે, તો પણ ભવાંતરમાં તે બંનેનો યોગ થશે નહીં, કેમકે પ્રાણીઓની ગતિ તો કર્મને આધીન હોવાથી લિન્ન લિન્ન માર્ગવાળી છે.' આવી મેંઢાની વાણી સાંભળીને ચક્રવર્તી વિચારમાં પડ્યા કે 'અહો ! આ મેંઢા પણ આવું કહે છે, તો હું એક સ્ત્રીથી મોહિત થઈને શા માટે મરું ?'

આ પ્રમાણે વિચારી સંતુષ્ટ થઈ ગયેલા ચક્રીએ તે મેંઢા પર પ્રસન્ન થઈને કનકમાળા અને પુષ્પમાળા તે મેંઢાના કંઠમાં પહેરાવી અને 'હું તારે માટે મરણ નહીં પામું !' એમ રાણીને કહીને પોતે સ્વધામે ગયા; અને અખંડ એવી ચક્રવર્તીપણાની લક્ષ્મી અને રાજ્ય પાળવા લાગ્યા. એવી રીતે અનેક પ્રકારે કીડા કરતાં બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તીને જન્મથી માંડીને સોળે ઉણા સાતસો વર્ષ વ્યતીત થયાં.

એક વખત કોઈ પૂર્વના પરિચિત બ્રાહ્મણે આવીને બ્રાહ્મદત્તને કહ્યું કે 'હે ચક્રવર્તી રાજા ! જે લોજન તું જમે છે તે લોજન મને આપ.' બ્રહ્મદત્તે કહ્યું, 'હે દ્વિજ ! મારું અન્ન ઘણું દુર્જર છે. કદિ ચિરકાળે જરે છે તો પણ ત્યાંસુધી તે મહા ઉન્માદ કરે છે.' બ્રાહ્મણ બોલ્યો- 'અરે રાજા ! તું અન્નનું દાન આપવામાં પણ કૃપણ છે, માટે તને ધિક્કાર છે ! આવું તે બ્રાહ્મણનું વચન સાંભળી તે બ્રાહ્મણને કુટુંબ સહિત પોતાનું લોજન ખવરાવ્યું. રાત્રીએ તે બ્રાહ્મણના શરીરમાં તે અન્નરૂપી બીજમાંથી કામદેવના ઉન્માદરૂપી વૃક્ષ સેંકડો શાખાચુક્ર પ્રગટ થયું. તેમજ બીજાઓને પણ કામદેવ ઉત્પન્ન થયો, તેથી તે બ્રાહ્મણ પુત્ર સહિત માતા, બહેન અને પુત્રવધૂનો સંબંધ ભૂલી જઈ તેમની સાથે પશુવત્ વિષય-

મુખ ભોગવવાને પ્રવર્ત્યો. સત્તી વેત્યા પછી સવાર થઈ એટલે આઠાણ અને સર્વ ગૃહજન લગ્નથી એક ખીજને મુખ ખતાવી શક્યા નહીં, એટલે ‘આ કંઈ રાજાએ મને (કાંઈક માફક પદાર્થ) ખવરાવી દઈને) કુટુંબ સાથે હેશન કર્યો છે.’ એમ ચિંતવતો તે આઠાણ નગરમાંથી નીકળી ગયો. પછી વગડામાં પરિભ્રમણ કરતાં કોઈ એક ભરવાડને કાંકરાના ઘાથી પીપળાનાં પાનને કાણું પાડતો જોયો, તેથી ‘આ પુરુષ મારી ધારણાને પૂરી કરે તેવો છે.’ એવું ધારી મૂલ્યની જેમ સત્કાર કરવાવડે તેણે તેને વશ કરી લીધો. પછી આઠાણે તેને કહ્યું કે ‘માથે પ્રવેશ છત્ર અને આમરને ધારણ કરી જે પુરુષ રાજમાર્ગે ગળે દ્રપર બેસીને જતો હોય, તેનાં જન્મે નેત્રને કાંકરા મારીને તારે ફોડી નાખવાં.’ આઠાણની આવી વાણી સાંભળી તેમ કરવાને તે ભરવાડે કબુલ કર્યું; કારણ કે “પશુપાળ લોકો પશુની જેમ અવિચારી કામના કરનારા હોય છે.” પછી ભરવાડે કોઈ દીવાલની એથે ઊભા રહી બે કાંકરા ફેંકીને હાથી પર બેસીને રાજમાર્ગે આવ્યા જતા અભદ્ધ રાજાનાં બે નેત્ર ફોડી નાખ્યાં. “વિધિની આજ્ઞા ખરેખરી દુર્લભ છે.” તત્કાળ પક્ષીને સિંચાણ પકડે તેમ રાજાના અંગરક્ષકોએ આવીને તે ભરવાડને પકડી લીધો. પછી તેને બહુ માર મારવાથી તેણે આ દુષ્ટત્વ કરાવનાર કોઈ આઠાણ છે એમ જણાવ્યું. તે સાંભળી અભદ્ધ રાજા બોલ્યો કે-“આઠાણ જાતિને ધિક્કાર છે! કેમ કે જ્યાં તેઓ ભોજન કરે છે, ત્યાં જ પાત્રને ફોડે છે.’ જે પોતાના અક્ષહતારને સ્વામીતુલ્ય ગણે છે એવા ‘ધાનને આપવું’ સારું, પણ કૃત્ત્ર એવા આઠાણને આપવું ઉચિત નથી ‘વચકવું’, નિર્દયનું’, હિંસક જતાવરનું’, માંસભક્ષકોનું’ અને આઠાણોનું’ જે પોષણ કરે તેને પ્રથમ શિક્ષા કરવી બેઈએ.’ આ પ્રમાણે અનંદપ ભાષણ કરતા અભદ્ધ રાજાએ તે આઠાણને પુત્ર, બંધુ અને મિત્ર સહિત મચ્છરની મુદિની જેમ મરાવી નખાવ્યો. પછી દષ્ટિએ અંધ થવા સાથે કાંધવડે હૃદયમાં પણ અંધ થયેલા અભદ્ધને પુરોહિત વિગેરે સર્વ આઠાણોનો ઘાત કર્યો. ત્યાર પછી તેણે મંત્રીને આજ્ઞા કરી કે ‘સર્વ આઠાણોનાં નેત્રનો વિશાળ થાળ ભરીને મારી આગળ લાવો.’ રાજાનો આવો ભયંકર અધ્યવસાય જાણીને મંત્રીએ શ્લેષ્માતક^૧ ફળવડે થાળ પૂરીને તેની આગળ મૂક્યો. અભદ્ધ હાથવડે તેને વારંવાર સ્પર્શ કરતો સતો ‘આઠાણોનાં નેત્રનો આ થાળ મેં બહુ ડીક ભરાવ્યો’ એમ બોલતો ઘણો હર્ષિત થવા લાગ્યો. તે થાળનો સ્પર્શ કરવામાં જેવી અભદ્ધની પ્રીતિ હતી, તેવી પોતાના સ્ત્રીરત્ન પુષ્પવતીને સ્પર્શ કરવામાં પણ પ્રીતિ નહોતી. જેમ દુર્મતિ પુરુષ મદિસાપાત્રને છોડે નહીં, તેમ અભદ્ધ કદિ પણ દુર્ગતિના કારણરૂપ તે થાળને જરા માત્ર છોડતો નહીં. આઠાણોનાં નેત્રની બુદ્ધિએ શ્લેષ્માતકના ફળને વારંવાર ચોળતો અભદ્ધ ફળાભિમુખ થયેલા પાપરૂપ વૃક્ષના ઢોહડને પૂરતો હતો. આવી રીતે અભદ્ધનો અનિવાર્ય એવો રૌદ્ર અધ્યવસાય અત્યંત વૃદ્ધિ પામ્યો. “મોટા લોકોના શુભ કે અશુભ જન્મે મોટાજ હોય છે.” આ પ્રમાણે રૌદ્રધ્યાનના અનુ-બંધવાળા અને પાપરૂપ કાદવમાં વરાહ જેવા એ અભદ્ધ રાજાને સોળ વર્ષ વીતી ગયાં.

અભદ્ધ ચક્રવર્તીને અઠ્યાવીશ વર્ષ કુમારવયમાં, છપ્પન વર્ષ માંડલિકપણામાં, સોલ વર્ષ ભરતક્ષેત્રને સાધવામાં અને છસો વર્ષ ચક્રવર્તીપણામાં વ્યતીત થયાં. એવી રીતે જન્મથી માંડીને સાતસો વર્ષનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરી વારંવાર ‘કુરૂમતી, કુરૂમતી’ એમ બોલતો અભદ્ધ ચક્રવર્તી હિંસાનુબંધી પરિણામના ફળને યોગ્ય એવી સાતમી નરકભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયો.

॥ ઇત્યાચાર્યશ્રીહેમચંદ્રવિરચિતે ત્રિપષ્ટિશલાકાપુરુષચરિતે મહાકાવ્યેડનવમે

પર્વણિ બ્રહ્મદત્તચક્રવર્તિચરિત્રવર્ણનો નામ પ્રથમઃ સર્ગઃ ॥

॥ ઇતિ બ્રહ્મદત્તચક્રવર્તિચરિત્ર સમાપ્તમ્ ॥

૧. જેમાંથી ચીકણા ફળીયા નીકળે તેવાં ફળ-રાતાં ગુંદાંની જેવાં.

સર્ગ ૨ જો.

શ્રી પાર્શ્વનાથ ચરિત્ર.

(પૂર્વના નવ ભવનું વર્ણન)

સર્વ પ્રકારની કલ્યાણરૂપ લતાઓને આલંબન કરવાના વૃક્ષરૂપ, જગત્પતિ અને સર્વનું રક્ષણ કરનાર શ્રી પાર્શ્વનાથપ્રભુને મારો નમસ્કાર થાઓ. સર્વ વિશ્વના ઉપકારને માટે હવે શ્રી પાર્શ્વનાથપ્રભુનું અતિ પવિત્ર ચરિત્ર કહેવામાં આવશે.

આ જંબૂદ્વીપમાં ભરતક્ષેત્રને વિષે નવીન સ્વર્ગનો ખંડ હોય તેવું પોતનપુર નામે એક નગર છે. તે નગર સરિતાના પદ્મખંડની જેમ રાજહંસોએ સેવેલું, લક્ષ્મીના સંકેતગૃહ જેવું અને પૃથ્વીના મંડનરૂપ છે. તેમાં રહેલા ધનાઢયા લક્ષ્મીવડે જાણે કુબેરના અનુજ ખંધુ હોય અને મોટા ઔદાર્યથી જાણે કલ્પવૃક્ષના સહોદર હોય તેવા જણાતા હતા. ‘તે અમરાવતી જેવું અને અમરાવતી તેના જેવી’ એમ પરસ્પર પ્રતિચ્છંદભૂત હોવાથી તેની સમૃદ્ધિ વાણીના વિષયને અગોચર હતી. તે નગરમાં અરિહંતાનાં ચરણકમળમાં ભ્રમર જેવો અને સમુદ્રની જેમ લક્ષ્મીના સ્થાનરૂપ અરવિંદ નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે જેમ પરાક્રમીઓમાં અદ્વિતીય હતો, તેમ વિવેકી જનોમાં પણ અદ્વિતીય હતો. અને જેમ લક્ષ્મી-વંતમાં ધુર્ય જણાતો, તેમ યશસ્વી જનમાં પણ ધુર્ય જણાતો હતો. તે જેમ દીન, અનાથ અને દુઃખી લોકોમાં ધનનો વ્યય કરતો, તેમ પુરુષાર્થના સાધનમાં અહોરાત્રીનો વ્યય કરતો હતો; અર્થાત્ અહોરાત્ર ત્રણ વર્ગને સાધવામાં તત્પર હતો.

અરવિંદ રાજાને તેનીજ જેવો જીવ-જીવાદિ તત્ત્વને જાણનારો પરમ શ્રાવક વિશ્વભૂતિ નામે પુરોહિત હતો, તેને અનુદ્ધરા નામે સ્ત્રી હતી. તેના ઉદરથી કમઠ અને મરૂભૂતિ નામે બે જ્યેષ્ઠ અને કનિષ્ઠ પુત્રો થયા હતા. કમઠને વરૂણ નામે અને મરૂભૂતિને વસુંધરા નામે સ્ત્રી હતી. તે બંને રૂપલાવણ્યથી અલંકૃત હતી. બંને પુત્રો કળાભ્યાસ કરીને દ્રવ્ય ઉપા-જન કરવામાં સમર્થ થયા અને પરસ્પર સ્નેહવાળા હોવાથી તેઓ માતૃપિતાને પણ આનંદના કારણભૂત થયા.

અન્યદા બે વૃષભ ઉપર રથનો ભાર મૂકે તેમ તેમની ઉપર ગૃહભાર મૂકીને વિશ્વભૂતિ પુરોહિતે ગુરૂની પાસે અનશન અંગીકાર કર્યું. પછી તે વિશ્વભૂતિ સમાધિયુક્ત ચિત્તે પંચ-પરમેષ્ઠિ નમસ્કાર મંત્રનું સ્મરણ કરતો મૃત્યુ પામીને સૌધર્મ દેવલોકમાં દેવતા થયો. પતિના વિયોગરૂપ જ્વરથી પીડિત તેની પત્ની અનુદ્ધરા શોક અને તપથી અંગને શોષવી નવકાર મંત્ર સંભારતી મૃત્યુ પામી. બંને ભાઈઓએ માતૃપિતાનું મૃતકાર્ય કર્યું અને અનુક્રમે હરિશ્ચન્દ્ર મુનિના ઓષધી બંને શોકરહિત થયા. પછી કમઠ એવો કમઠ રાજકાર્યમાં જોડાયો, કેમકે ‘હંમેશાં પિતા મૃત્યુ પામતાં જ્યેષ્ઠ પુત્ર દુરંધર થાય છે.’

નાનો ભાઈ મરૂભૂતિ સંસારની અસારતાને જાણીને સંન્યાસી જેમ લોજનથી વિમુખ થાય તેમ વિષયથી વિમુખ થયો, અને સ્વાધ્યાય તથા પૌષધ વિગેરેની વિધિમાં તત્પર

થઈને અહોરાત્ર પૌષધાગારમાં રહેવા લાગ્યો. ત્યાં ‘શુર પાસે સર્વ સાવધ યોગની વિરતિ સ્વીકારીને હું’ તેમની સાથે ક્યારે વિહાર કરીશ ?’ એવી બુદ્ધિ મરૂભૂતિને હંમેશાં થતી હતી. એકલો પડેલો કમઠ તો સ્વચ્છંદી, પ્રમાદરૂપ મદિરાથી ઉન્માદી, સદા મિથ્યાત્વથી મોહિત અને પરસ્ત્રીમાં તથા દૂતમાં આસક્ત થયો. મરૂભૂતિની સ્ત્રી વસુંધરા નવ યૌવનવતી હોવાથી જગમ વિષવલ્લીની જેમ સર્વ જગતને મોહકારી થઈ પડી, પરંતુ ભાવચતિ થયેલા મરૂભૂતિએ તો જગથી મરૂસ્થળની લતાની જેમ સ્વપ્નમાં પણ તેનો સ્પર્શ કર્યો નહી. અહર્નિશ વિષયની ઈચ્છાવાળી વસુંધરા પતિનો સંગ ન મળવાથી પોતાનું યૌવન અરણ્યમાં માલતીના પુષ્પની જેમ નિષ્ફળ મોનવા લાગી. પ્રકૃતિથીજ સ્ત્રીલંપટ એવો કમઠ વિવેકને છોડી દઈ જાતૃવધૂને વારંવાર બેઈ બેઈને અનુરાગથી બોલાવવા લાગ્યો. એક વખતે વસુંધરાને એકાંતમાં બેઈને કમઠે કહ્યું કે ‘હે સુભુ ! કૃષ્ણ પક્ષમાં ચંદ્રલેખાની જેમ મારા જાણવામાં આવ્યું છે, હું ધારું છું કે મારો અનુજ ભાઈ મુગ્ધ અને નપુંસક છે, તે જ તેનું કારણ છે.’ આવું પોતાના જેઠનું અમર્યાદ વચન સાંભળી જેનાં વસ્ત્ર અને કેશ છુટી ગયાં છે એવી વસુંધરા ધ્રુજતી ધ્રુજતી નાસવા લાગી; એટલે કમઠે પછવાડે દોડીને તેને પકડી લીધી અને કહ્યું કે ‘અરે મુગ્ધા ! અસ્થાને આવી બીક કેમ રાખો છો ? આ તમારો શિથિલ થયેલો સુંદર કેશપાશ સારી રીતે બાંધી લ્યો, અને વસ્ત્ર સમાં કરો.’ આ પ્રમાણે કહીને એ ઈચ્છતી નહોતી તો પણ કમઠ પોતે તેનો કેશપાશ અને વસ્ત્ર સમાં કરવા લાગ્યો. ત્યારે વસુંધરા બોલી કે ‘તમે જ્યેષ્ઠ થઈને આ શું કરો છો ? તમે તો વિશ્વભૂતિ (શ્વસુર) ની જેમ મારે પૂજ્ય છો. આવું કાર્ય તમને અને મને બન્નેને ઉલ્લય કુળમાં કલંકને માટે છે.’ કમઠ હસીને બોલ્યો કે ‘હે બાળે ! મુગ્ધપણથી આવું બોલો નહીં’ અને તમારા યૌવનને ભોગ વગર નિષ્ફળ કરો નહીં. હે મુગ્ધાક્ષિ ! મારી સાથે વિષયસુખ ભોગવો. તે નપુંસક મરૂભૂતિ તમારે શા કામના છે કે અઘાપિ તમે તેને સંભારો છો ? શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે—જો પતિ નાસી જાય, મરી જાય, દોષા લે, નપુંસક હોય અથવા વટલી જાય તો—એ પાંચ આપત્તિમાં સ્ત્રીઓએ બીજે પતિ કરવો.’ આ પ્રમાણે કહીને પ્રથમથીજ ભોગની ઈચ્છાવાળી વસુંધરાને તેણે આગ્રહથી પોતાના બોળામાં બેસાડી અને અમર્યાદપણાવડે તેની લજ્જા છોડાવી દીધી. પછી કામાતુર કમઠે તેને ચિરકાળ રમાડી. ત્યારથી તેનો નિત્ય એકાંતમાં રત્યુત્સવ થવા લાગ્યો.

આ બખર કમઠની સ્ત્રી વરૂણાને પડી, તેથી કરૂણા વિનાની અને અરૂણલોચનવાળી થયેલી તે સ્ત્રીએ ઇર્ષ્યાવશ થઈને બધો વૃત્તાંત મરૂભૂતિને કહ્યો. મરૂભૂતિ બોલ્યો—‘આર્યે ! ચંદ્રમાં સંતાપની જેમ મારા આર્યબંધુ કમઠમાં આવું અનાર્ય ચરિત્ર કદિ સંભવે નહિ.’ આવી રીતે મરૂભૂતિએ તેને વારી, તોપણ તે તો દરરોજ આવીને તે વાત કહેવા લાગી. તેથી મરૂભૂતિએ વિચાર્યું કે ‘આવી બાબતમાં બીજાના કહેવા ઉપર કેમ પ્રતીતિ આવે, તેથી તે સંભોગથી વિમુખ હતો, તથાપિ આ વિષે પ્રત્યક્ષ બેઈને નિશ્ચય કરવાનો તેને વિચાર થયો.’ તેણે કમઠ પાસે જઈને કહ્યું કે ‘હે આર્ય ! હું કાંઈક કાર્યપ્રસંગે આજે બહાર જાઉં છું.’ આ પ્રમાણે કહીને મરૂભૂતિ નગર બહાર ગયો અને પાછો રાત્રે થાકેલા કાપડીનો વેષ લઈ ભાષા ફેરવીને ઘેર આવ્યો. તેણે કમઠ પાસે જઈને કહ્યું કે ‘ભદ્ર ! હું દૂરથી આવ્યો આવતો પ્રવાસી છું, માટે મને આજની રાત્રી રહેવાને માટે આશ્રય આપો.’ કમઠે નિઃશંકપણે તેને રહેવાને માટે પોતાનાજ મકાનનો બહારનો ભાગ બતાવ્યો; એટલે તેણે કપટનિદ્રાવડે સુઈ જઈને જાગીએ ત્યાં તે અતિ કામાંધ સ્ત્રીપુરુષનું દુશ્ચૈઈ બોલ્યું. ‘આજે મરૂભૂતિ ગામ ગયેલ છે’ એમ ધારીને

તે દુર્મતિ કમઠ અને વસુધરાએ નિઃશંકપણે ચિરંકાળ કામઠીડા કરી. જે જોવાનું હતું તે મરૂભૂતિએ જોઈ લીધું, પણ લોકોપરાદના ભયથી તેણે તે વખત કાંઈ પણ વિરુદ્ધ કાર્ય કર્યું નહીં. પછી તેણે અરવિંદ રાજા પાસે જઈને બધી વાત કહી બતાવી; એટલે અનીતિને નહીં સહન કરનારા રાજાએ આરક્ષકોને આજ્ઞા કરી કે-‘પુરોહિતપુત્ર કમઠે મહા દુશ્વરિત કર્યું છે, પણ તે પુરોહિતપુત્ર હોવાથી અવગ્ય છે, માટે તેને ગધેડા ઉપર બેસાડી વિટંબણા સાથે ગામમાં ફેરવીને બહાર કાઢી મૂકો.’ રાજાને આ પ્રમાણે આદેશ થતાં આરક્ષકોએ કમઠનું અંગ વિચિત્ર ધાતુવડે રંગી ગધેડાપર બેસાડી, વિરસ વાજિત્ર વગાડતા આખા નગરમાં ફેરવી તેને નગર બહાર કાઢી મૂક્યો. નગરના લોકોના દેખતાં શરમથી નીચું મુખ કરી રહેલો કમઠ કાંઈ પણ પ્રતિકાર કરી શકે તેમ ન હોવાથી જેમ તેમ વનમાં આવ્યો. પછી અત્યંત નિર્વેદ પામીને શિવ તાપસ્યની પાસે જઈ તપસ્યી થયો, અને તે વનમાંજ રહીને તેણે અજ્ઞાત તપ આરંભ્યું.

અહીં મરૂભૂતિ પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યો કે ‘મેં મારા ભાઈનું દુશ્વરિત રાજાને જણાવ્યું, તે અતિ ધિક્કારભરેલું કામ કર્યું, માટે ચાલ, જઈને તે જ્યેષ્ઠ બ્રાતાને ખમાવું.’ આવો વિચાર કરીને તેણે રાજાને પૂછ્યું, રાજાએ ઘણો વાયો, તો પણ તે કમઠ પાસે ગયો, અને તેના ચરણમાં પડ્યો. કમઠે પૂર્વે થયેલી પોતાની વિડંબનાને સંભારીને અત્યંત ક્રોધથી એક શિક્ષા ઉપાડીને મરૂભૂતિના મસ્તકપર નાખી, તેના પ્રહારથી પીડિત થયેલા મરૂભૂતિના ઉપર પાછી ફરીવાર ઉપાડીને પોતાના આત્માને નિર્ભયપણે તરકમાં નાખે તેમ તેણે તે શિક્ષા નાખી. તેના પ્રહારની પીડાથી આત્મધ્યાને મૃત્યુ પામીને મરૂભૂતિ પીડાથી વિંધ્ય પર્વતમાં વિંધ્યાચળ જેવો યૂથપતિ હાથી થયો. પેલી કમઠની સ્ત્રી વરૂણા પણ કોપાંધપણે કાળઘર્મને પામીને તે યૂથનાથ ગજેન્દ્રની વહાલી હાથિણી થઈ. યૂથપતિ ગિરિ નદી વિગેરેમાં સ્વેચ્છાએ તેણીની સાથે અખંડ સંલોગમુખ લોગવતો વિશેષ પ્રકારે ક્રીડા કરવા લાગ્યો.

તે અરસામાં પોતાનપુરનો રાજા અરવિંદ શરદઋતુમાં પોતાના અંતઃપુરની સ્ત્રીઓની સાથે હવેલી ઉપર ક્રીડા કરતો હતો તે વખતે ક્રીડા કરતા રાજાએ આકાશમાં ઇંદ્રધનુષ્ય અને વિજળીને ધારણ કરતા અને ઘણા શોભતા નવીન મેઘને ચઢેલો જોયો. તે વખતે ‘અહો! આ મેઘ કેવો રમણીય છે’ એમ રાજા બોલવા લાગ્યો. તેવામાં તો મોટા પવનથી તે મેઘ આકાશના તુલની જેમ તત્કાળ નષ્ટ થઈ ગયો. તે જોઈને રાજાએ ચિંતન્યું કે ‘અહો! આ સંસારમાં સર્વ શરીરાકિક પણ આ મેઘનીજ જેવા નાશવંત છે, તો તેમાં વિવેકી જન શી આશા રાખે?’ આ પ્રમાણે તીવ્રપણે શુભ ધ્યાન કરતાં તત્કાળ તે રાજાનાં જ્ઞાનાવરણીય અને આરિત્રમોહનીય કર્મ ક્ષયોપશમને પામી ગયાં, તેથી તેને અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. પછી મહેન્દ્ર નામના પુત્રને પોતાના રાજ્યપર સ્થાપન કરીને તેણે સમંતભદ્રાચાર્યની પાસે દીક્ષા અંગીકાર કરી. અનુક્રમે ગીતાર્થ થઈ ગુરૂની આજ્ઞાથી એકલવિહારી પ્રતિમાને ધારણ કરીને અરવિંદ મુનિ ભવમાર્ગનું છેદન કરવાને માટે એકાકીપણે પૃથ્વીપર વિહાર કરવા લાગ્યા. શરીર ઉપર પણ મમતા વિનાના તે રાજાને વિહાર કરતાં ઉજડમાં કે વસ્તીમાં, આમમાં કે શહેરમાં, કોઈ ધ્યાનકે કદિ પણ આસક્તિ થતી નહોતી.

અન્યદા તપસ્યાર્થી કૃશ અંગવાળા અને વિવિધ અભિજ્ઞાને ધારણ કરનારા એ રાજામુનિ સાગરદત્ત શેઠના સાર્થ સાથે અષ્ટાપદ ગિરિ તરફ ચાલ્યા. સાગરદત્તે પૂછ્યું ‘હે મહામુનિ! તમે કયાં જશો?’ મુનિ બોલ્યા-‘અષ્ટાપદ ગિરિપર દેવ વાંદવાને માટે જવું છે.’ સાર્થવાહે ફરીથી

પૂછ્યું કે “તે પર્વત ઉપર દેવ કોણ છે ? તે દેવનાં ગિંજ કોણે કરાવ્યાં છે ? કેટલાં છે ? અને વાંદવાથી શું ફળ થાય છે ?” તે સાર્થવાહને આસન્નભવ્ય જાણીને અરવિંદ મુનિ બોલ્યા—“હે ભદ્ર ! અરિહંત વિના દેવ થવાને કોઈ સમર્થ નથી. જે વીતરાગ, સર્વજ્ઞ, ધૈર્ય-પૂર્ણ અને ધર્મદેશનાથી સર્વ વિશ્વનો ઉદ્ધાર કરનાર હોય છે તે અરિહંત દેવ કહેવાય છે. શ્રી ઋષભપ્રભુના પુત્ર ભરત ચક્રવર્તીએ શ્રી ઋષભાદિક ચૌવીશ તીર્થંકરોની રત્નમય પ્રતિમા કરાવીને અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર સ્થાપન કરી છે. તેમને વંદન કરવાનું મુખ્ય ફળ તો મોક્ષ છે અને નરેંદ્ર તથા અહમિંદ્રાદિ પદની પ્રાપ્તિ એ તેનું આનુષંગિક (અવાંતર) ફળ છે. હે ભદ્રાત્મા ! જે પોતે હિંસા કરનાર, બીજાને દુર્ગતિ આપનાર અને વિશ્વને વ્યામોહ કરનાર હોય, તેને, દેવ કેમ કહેવાય ?” આ પ્રમાણે મુનિના બોધથી તે સાગરદત્ત સાર્થવાહે તત્કાળ મિથ્યાત્વને છોડી દઈને તેમની પાસે શ્રાવકનાં મત ગ્રહણ કર્યાં. પછી અરવિંદ મુનિ તેને પ્રતિદિન ધર્મકથા કહેતા સતા તેની સાથે ચાલ્યા. અનુક્રમે તે સાર્થવાહનો સાથ જ્યાં મરૂભૂતિ હાથી થયેલો હતો તે અટવીમાં આવી ચઢ્યો.

લોજનનો સમય થતાં ક્ષીરસમુદ્ર જેવા પાણીવાળા એક સરોવરને તીરે સાર્થવાહે પડાવ કર્યો; એટલે કોઈ કાળ માટે, કોઈ તૃણ માટે ફરવા લાગ્યા અને કોઈ રસોઈ કરવામાં રોકાયા. એમ સર્વ જુદાં જુદાં કામમાં વ્યગ્ર થઈ ગયાં. આ સમયે મરૂભૂતિ હાથી હાથણીઓથી વીંટાઈને તે સરોવર પાસે આવ્યો અને સમુદ્રમાંથી મેઘની જેમ તે સરોવરમાંથી જળ પીવા લાગ્યો. પછી સુંદમાં જળ ભરી ઉછાળી ઉછાળીને હાથિણીઓ સાથે ચિરકાળ કીડા કરીને તે સરોવરની પાળ ઉપર આવ્યો. ત્યાં દિશાઓને અવલોકન કરતાં તે ગજેંદ્રે સમીપમાંજ મોટા સાર્થને ઉતરેલો જોયો; એટલે કાંધથી મુગ્ધ અને નેત્ર રાતાં કરી ચમ-રાજની જેમ તેની ઉપર દોડ્યો. સુંદને કુંડાળાકાર કરી, શ્રવણને નિષ્કંપ રાખી, ગર્જનાથી દિશાઓને પૂરતો ગજેંદ્રે સર્વ સાર્થિકોને મારવા લાગ્યો. તેથી જીવવાને ઇચ્છનારાં સર્વ સ્ત્રીપુરુષો પોતપોતાનાં ઊંટ વિગેરે વાહન સાથે જીવ લઈને નાસવા લાગ્યા. તે વખતે અરવિંદ મુનિ અવધિજ્ઞાન વડે તે હાથીને બોધનો સમય જાણી તેની સન્મુખ કાયોત્સર્ગ કરીને સ્થિર બેસા રહ્યા. તેમને જોઈને હાથી ક્રોધ કરી તેમના તરફ દોડ્યો, પણ તેમની સમીપે આવતાં તેમના તપના પ્રભાવથી તેનો ક્રોધ શાંત થઈ ગયો, તેથી તત્કાળ સંવેગ અને અનુકંપા ઉત્પન્ન થતાં તેમની આગળ નવીન શિક્ષણીય શિષ્યની જેમ દયાપાત્ર થઈને તે બેસી રહ્યો. તેના ઉપકારને માટે મુનિએ કાયોત્સર્ગ પા્યો અને શાંત તેમજ ગંભીર વાણીથી તેને બોધ આપવાનો આરંભ કર્યો—“અરે ભદ્ર ! તારા મરૂભૂતિના ભવને તું કેમ સંભારતો નથી ? અને આ હું અરવિંદ રાજા છું, તેને કેમ ઓળખતો નથી ? તે ભવમાં સ્વીકાર કરેલા આહંત ધર્મને તે કેમ છોડી દીધો ? માટે હવે તે સર્વનું સ્મરણ કર અને શ્વાપદ જાતિના મોહને છોડી દે.” મુનિની આ પ્રમાણેની વાણી સાંભળતાં તરતજ તે ગજેંદ્રેને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું, તેથી તેણે તે મુનિને મસ્તકવડે પ્રણામ કર્યો. મુનિએ ફરીવાર કહ્યું કે “હે ભદ્ર ! આ નાટક જેવા સંસારમાં નટની જેવો પ્રાણી ક્ષણે ક્ષણે રૂપાંતરને પામે છે. તે વખતે તું આશ્ચર્યપણમાં પુદ્ગિમાનુ અને તત્ત્વજ્ઞ શ્રાવક હતો તે ક્યાં અને અત્યારે આ જાતિસ્વભાવથી પણ મૂઢ એવો હાથી ક્યાં ! માટે હવે પાછો પૂર્વ જન્મમાં અગ્નીકાર કરેલો શ્રાવકધર્મ તને પ્રાપ્ત થાયો.” મુનિનું આ વાક્ય ગજેંદ્રે સુંદ વિગેરેની સંજ્ઞાથી કબુલ કર્યું.

તે વખતે હાથિણી થયેલી કમઠની પૂર્વ ભવની સ્ત્રી વરૂણા ત્યાં બેસી હતી, તેને પણ આ બધી હકીકત સાંભળવાથી ગજેંદ્રની જેમ જાતિસ્મરણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. અરવિંદ મુનિએ

તે હાથીને વિશેષ સ્થિર કરવાને માટે ગૃહીધર્મ પુનઃ સંભળાવ્યો, તેથી તે ગજેન્દ્ર શ્રાવક થઈ મુનિને નમીને સ્વસ્થાને ચાલ્યો ગયો. ગજેન્દ્રને યોધ થયેલો જોઈ ત્યાં રહેલા ઘણા લોકો આશ્ચર્ય પામીને તરતજ સાધુ થયા, અને ઘણા લોકો શ્રાવક થયા. તે વખતે સાગર-હત્ત સાર્થવાહ જિનધર્મમાં એવો દૃઢ થયો કે તેને દેવતાઓથી પણ ચળાવી શકાય નહીં. પછી અરવિંદ મહામુનિએ તેની સાથે અષ્ટાપદ ગિરિ પર જઈ સર્વ અહીં તને વાંદના કરી, અને ત્યાંથી વિહાર કરીને અન્યત્ર ચાલ્યા ગયા.

તે ગજેન્દ્ર શ્રાવક ઇર્ષ્યાસમિત્યાદિકમાં તત્પરપણે નિરતિયાર અષ્ટમ વિગેરે તપસ્યા આચરતો ભાવયતિ થઈ ને રહ્યો. સૂર્યથી તપેલું જળ પીતો અને સૂકાં પાત્રાંતું પારણું કરતો તે ગજ હાથિણીઓ સાથે કીડા કરવાથી વિમુખ થઈ ખરેખરો વિરક્ત બુદ્ધિવાળો બની ગયો. તે હાથી હમેશાં એવું ધ્યાન ધરતો કે ‘જે પ્રાણી મનુષ્યપણાને પામીને મહાવ્રતને ગ્રહણ કરે છે તેજ ધન્ય છે, કેમકે દ્રવ્યનું ફળ જેમ પાત્રમાં દાન દેવું તે છે તેમજ મનુષ્યત્વનું ફળ ચારિત્ર ગ્રહણ કરવું તેજ છે. મને ધિક્કાર છે કે તે વખતે હું દ્રવ્યનો લોભી જેમ તેના ફળને હારી જાય તેમ દીક્ષા લીધા વગર મનુષ્યપણાને હારી ગયો.’ આવી રીતે શુભ ભાવના ભાવતો ગુરૂની આજ્ઞામાં સ્થિર મનવાળો તે હાથી સુખદુઃખમાં સમાનપણે કાળ નિર્ગમન કરવા લાગ્યો.

અહીં કમઠ મરૂભૂતિના વધથી પણ શાંત થયો નહીં. તેનું આલું માહું કૃત્ય જોઈ તેના ગુરૂ તેની સાથે બોલ્યા નહીં, અને બીજા તાપસોએ પણ તેની ઘણી નિંદા કરી. પછી વિશેષ આર્તધ્યાનથી મૃત્યુ પામીને તે કુકકુટ જાતિનો સર્પ થયો. તે ભવમાં બાણે પાંખોવાળો ચમરાજ હોય તેમ તે અનેક પ્રાણીઓનો સંહાર કરતો ફરવા લાગ્યો. એક વખતે ફરતાં ફરતાં તેણે કોઈ સરોવરના સૂર્યના તાપથી તપેલા પાસુક જળનું પાન કરતા પેલા મરૂભૂતિ ગજેન્દ્રને જોયો, એટલામાં તો તે ગજેન્દ્ર કાદવમાં ખુંચી ગયો, અને તપસ્યાથી શરીર કૃશ થઈ ગયું હતું, તેથી તે નીકળી શક્યો નહીં. તે વખતે એ કુકકુટ નાગ ત્યાં જઈ ને તેના કુંભસ્થળ પર ડસ્યો. તેનું ઝેર ચઢવાથી ગજેન્દ્ર પોતાનો અવસાનકાળ સમીપ બાણી તત્કાળ સમાધિપૂર્વક ચતુર્વિધ આહારનાં પચ્યખાણુ કર્યાં, પંચ નમસ્કાર મંત્રના સ્મરણપૂર્વક ધર્મધ્યાન ધરતો તે મૃત્યુ પામીને સહસ્રાર દેવલોકમાં સત્તર સાગરોપમના આયુષ્યવાળો દેવતા થયો. વરૂણા હાથિણીએ પણ એવું દુસ્તપ તપ કર્યું કે જેથી તે મૃત્યુ પામીને બીજા કલ્પમાં શ્રેષ્ઠ દેવી થઈ. તે ઈશાન દેવલોકમાં કોઈ એવો દેવ નહીં હોય કે જેનું મન રૂપલાવણની સંપત્તિથી મનોહર એવી એ દેવીએ હયું ન હોય! પણ તેણીએ કોઈ દેવની ઉપર પોતાનું મન જરા પણ ધર્યું નહીં. માત્ર પેલા ગજેન્દ્રનો જીવ કે જે આઠમા દેવલોકમાં દેવતા થયો હતો તેનાજ સંગમના ધ્યાનમાં તત્પર રહેવા લાગી. ગજેન્દ્ર દેવ અવધિજ્ઞાનથી તેને પોતાની પર અત્યંત અનુરાગવાળી બાણીને તેને સહસ્રાર દેવલોકમાં લઈ ગયો, અને પોતાના અંતઃપુરમાં શિરોમણિ કરીને રાખી. “પૂર્વ જન્મમાં ખંધાયેલો સ્નેહ અતિ બળવાન હોય છે.” સહસ્રાર દેવલોકને યોગ્ય એવું તેની સાથે વિવિધસુખ ભોગવતો તે દેવ તેણીના વિરહ વિના પોતાનો કાળ નિર્ગમન કરવા લાગ્યો.

કેટલોક કાળ ગયા પછી પેલો કુકકુટ નાગ મૃત્યુ પામીને સત્તર સાગરોપમના આયુષ્યવાળો પાંચમી નરકભૂમિમાં નારકી થયો. નરકભૂમિને યોગ્ય એવી વિવિધ પ્રકારની વેદનાને અનુભવતો તે કમઠનો જીવ કદિ પણ વિશ્રાંતિને પામતો નહીં.

પ્રાગ્વિદેહના સુકન્ધ નામના વિષયને વિષે રહેલા વૈતાલ્ય ગિરિ પર તિલકા નામે એક ધનાઢ્ય નગરી છે. તે નગરીમાં બીજો ઇંદ્ર હોય તેવો સર્વ જ્યેષ્ઠને નમાવનાર વિદ્યુદગતિ નામે જ્યેષ્ઠરપતિ રાજા હતો. તેને પોતાની રૂપસંપત્તિથી સર્વ અંતઃપુરમાં તિલક જેવી કનકતિલકા નામે પટ્ટરાણી હતી. તેણીની સાથે વિષયસુખ ભોગવતાં તે વિદ્યુદગતિ રાજાને કેટલોક કાળ વ્યતીત થયો. અન્યદા આડમા દેવલોકમાં જે ગજેન્દ્રનો જીવ હતો, તે સ્થળીને તે કનકતિલકા દેવીના ઉદરમાં અવતર્યો. અવસરે સંપૂર્ણ નરસ્રજાવાળા એક પુત્રને તેણે જન્મ આપ્યો. પિતાએ તેનું કિરણવેગ એવું નામ પાડ્યું. ધાત્રીએ લાલનપાલન કરેલો તે પુત્ર મોટો થયો, અને અનુક્રમે વિદ્યા કળાનો નિધિ થઈ ચૈવનાવસ્થા પામ્યો. વિદ્યુદગતિએ તેને પ્રાર્થનાપૂર્વક પોતાનું રાજ્ય આગ્રહથી ગ્રહણ કરાવ્યું અને પોતે શ્રુતસાગર ગુરૂની પાસે વ્રત ગ્રહણ કર્યું.

સદ્બુદ્ધિમાન એવો તે કિરણવેગ નિલોભીપણે પિતાની રાજ્યસંપત્તિનું પાલન કરવા લાગ્યો. અને અનાસક્તપણે વિષયસુખનું સેવન કરવા લાગ્યો. કેટલોક દિવસે તેની પદ્માવતી નામની રાણીના ઉદરથી તેજના એક સ્થાનરૂપ કિરણ તેજ નામે તેને એક પુત્ર થયો. અનુક્રમે કવચધારી અને વિદ્યાને સાધનારો તે મોટા મનવાળો પુત્ર જાણે કિરણવેગની બીજી મૂર્તિ હોય તેવો દેખાવા લાગ્યો. તેના સમયમાં સુરગુરૂ નામે મુનિમહારાજ ત્યાં સમવસર્યા. તે ખખર સાંભળી કિરણવેગે તેમની પાસે જઈ અતિ ભક્તિથી તેમને વંદના કરી. પછી તે કિરણવેગ રાજા તે મુનિના ચરણ પાસે બેઠો, એટલે તેના અનુચકને માટે મુનિ ધર્મદેશના આપવા લાગ્યા- “હે રાજા! આ સંસારરૂપ વનને વિષે ચતુર્થ પુરુષાર્થ (મોક્ષ) સાધવાને સમર્થ એવું મનુષ્યપણું ઘણું દુર્લભ છે. પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ અવિવેકી અને મૂઢ પ્રાણી જેમ પામર જન અદ્ય મૂઢ્યથી ઉત્તમ રતનને ગુમાવે તેમ વિષયસેવામાં તેને ગુમાવી દે છે. ચિરકાળ સેવેલા તે વિષયો જરૂર નરકમાંજ પાડે છે, માટે મોક્ષદળવાળો સર્વજ્ઞભાષિત ધર્મજ નિરંતર સેવવા યોગ્ય છે.” કાનમાં અમૃત જેવી આ પ્રમાણેની દેશના સાંભળીને સંસારથી વિરક્ત થયેલા કિરણવેગે તત્કાળ પોતાના પુત્ર કિરણતેજને રાજ્યપર બેસાડ્યો, અને પોતે તે સુરગુરૂ મુનિની પાસે દીક્ષા લીધી. અનુક્રમે અંગધારી શ્રુતસ્કંધ હોય તેવા તે ગીતાર્થ થયા. અન્યદા ગુરૂની આજ્ઞાથી એકલવિહારી થઈને તે મુનિ આકાશગમન શક્તિવડે પુષ્કરવર દ્વીપમાં આવ્યા. ત્યાં શાશ્વત અર્ધતોને નમીને વૈતાલ્ય ગિરિની પાસે હેમગિરિની ઉપર તે પ્રતિમા ધારણ કરીને રહ્યા. તીવ્ર તપને તપતા, પરિષદોને સહન કરતા અને સમતામાં મગ્ન રહેતા એવા તે કિરણવેગ મુનિ ત્યાં રહ્યા સત્તા પોતાનો કાળ નિર્ગમન કરવા લાગ્યા.

અન્યદા પેલો કુકકુટ નાગનો જીવ પાંચમી નરકમાંથી નીકળીને તેજ હિમગિરિની ગુફામાં મોટા સર્પપણે ઉત્પન્ન થયો. યમરાજાનો ભુજદંડ હોય તેવો તે સર્પ ઘણા પ્રાણી-ઓનું ભક્ષણ કરતો તે વનમાં ફરવા લાગ્યો. એક વખતે ફરતાં ફરતાં તેણે ગિરિની કુંજમાં સ્તંભની જેમ સ્થિર થઈને ધ્યાન ધરતા કિરણવેગ મુનિને જોયા. તત્કાળ પૂર્વ જન્મના વૈરથી કોપવડે અરૂણ નેત્રવાળા થયેલા તે સર્પે તે મુનિને ચંદનના વૃક્ષની જેમ પોતાના શરીરથી વીંટી લીધા. પછી તીવ્ર ઝેરવડે ભયંકર એવી દાઢેથી મુનિને અનેક સ્થાને દંશ કર્યો. અને દંશવાળાં બધાં સ્થાનમાં તેણે ઘણું વિષ પ્રક્ષેપન કર્યું. તે વખતે મુનિ ચિંતવવા લાગ્યા કે ‘અહો! આ સર્પ કર્મના ક્ષયને માટે મારો પૂર્ણ ઉપકારી છે, જરા પણ અપકારી નથી. લાંબો કાળ જીવીને પણ મારે કર્મનો ક્ષયજ કરવાનો છે, તો તે હવે સ્વદ્ય

સમયમાં કરી લઉં.’ આ પ્રમાણે વિચારી આલોચના કરી બધા જગતજીવોને ખમાવીને નવકાર મહામંત્રનું સ્મરણ કરતાં ધર્મધ્યાનસ્થ એવા તે મુનિએ તત્કાળ અનશન ગ્રહણ કર્યું. ત્યાંથી કાળ કરીને બારમા દેવલોકમાં જન્મુમાવર્ત નામના વિમાનને વિષે બાવીશ સાગરોપમના આયુધવાળા દેવતા થયા. ત્યાં વિવિધ સમૃદ્ધિવડે વિલાસ કરતા અને દેવતાઓથી સેવાતા સુખમગ્નપણે કાળ નિર્ગમન કરવા લાગ્યા.

યેલો મહાસર્પ તે હિમગિરિના શિખરમાં ફરતો ફરતો અન્યદા ઠાવાનગથી દગ્ધ થઈ ગયો. ત્યાંથી મરીને બાવીશ સાગરોપમની સ્થિતિવાળો તમઃપ્રભા નરકમાં તારકીપણે ઉત્પન્ન થયો. ત્યાં અઢીસો ધનુષ્યની કાચાવડે તે નરકની તીવ્ર વેદનાને અનુભવતો સુખનો એક અંશ પણ મેળવ્યા વગર કાળ નિર્ગમન કરવા લાગ્યો.

આ જન્મુદીપમાં યશ્વિમ મહાવિદેહમાં તેનાં આભૂષણ તુલ્ય સુગંધ નામના વિજયમાં શુભંકરા નામે એક મોટી નગરી છે. તે નગરીમાં અવાચી વીર્યવાળો વજ્રવીર્ય નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો, તે ભૂમિપર આવેલા ઇંદ્રની તેમ સર્વ રાજ્યોમાં શ્રેષ્ઠ હતો. તેને મૂર્તિવડે જાણે બીજી લક્ષ્મીદેવી હોય તેવી લક્ષ્મીવતી નામે પૃથ્વીમાં મંડનરૂપ સુખ્ય માંડી પી હતી. કિરણવેગનો જીવ દેવસંબંધી આયુષ્ય પૂર્ણ કરી અચ્યુત દેવલોકમાંથી ચઢીને સરોવરમાં હંસની જેમ તે લક્ષ્મીવતીના ઉદરમાં અવતર્યો. સમય આવતાં પવિત્ર આકૃતિને ધારણ કરનાર અને પૃથ્વીમાં આભૂષણરૂપ એવા પુત્રને તેણે જન્મ આપ્યો. તેનું વજ્રનાભ એવું નામ પાડ્યું. જગદ્રૂપ કુમુદને ચંદ્રરૂપ અને ધાત્રીઓએ લાલિત કરેલો તે કુમાર અનુક્રમે માતાપિતાના આનંદની સાથે વૃદ્ધિ પામ્યો. અનુક્રમે યૌવનવય પામી શસ્ત્રશાસ્ત્રમાં વિચક્ષણ થયો. પિતાએ પવિત્ર દિવસે તેનો રાજ્યાભિષેક કર્યો. પછી વજ્રવીર્ય રાજાએ લક્ષ્મીવતી રાણી સહિત વ્રત ગ્રહણ કર્યું, ત્યાર પછી વજ્રનાભ પિતાના આપેલા રાજ્યનું સારી રીતે પાલન કરવા લાગ્યો. કેટલેક કાળે વજ્રનાભને પોતાની બીજી મૂર્તિ હોય તેવો અને પરાક્રમથી ચક્રના આયુધવાળા ચક્રવર્તી જેવો ચક્રાયુધ નામે પુત્ર થયો. ધાત્રીના હસ્તરૂપ કમળમાં ભ્રમરરૂપ એ કુમાર સંસારથી ભય પામતા પિતાની દીક્ષા લેવાની ઇચ્છા સાથે પ્રતિદિન વધવા લાગ્યો. ચંદ્રની જેમ કળાપૂર્ણ એવો તે કુમાર અનુક્રમે યૌવનવયને પ્રાપ્ત થયો, ત્યારે પિતાએ તેની પ્રાર્થના કરી કે ‘હે કુમાર ! આ રાજ્યને ગ્રહણ કરો, હું સંસારથી નિર્વેદ પામેલો છું, તેથી તમને રાજ્યભાર સોંપીને હમણાંજ મોક્ષના એક સાધનરૂપ દીક્ષાને ગ્રહણ કરીશ.’ ચક્રાયુધે કહ્યું કે ‘હે પૂજ્ય પિતા ! બાળગ્રાપદ્યથી કદિ મારાથી કોઈ અપરાધ થઈ ગયો હોય તો તેથી શું તમે મારી ઉપર આવો અગ્રસાદ કરશો ? માટે મને ક્ષમા કરો, અને મારી જેમ આ રાજ્યનું આપજ પાલન કરો. આટલીવાર સુધી મારું પાલન કરીને હવે છોડી દો નહીં.’ વજ્રનાભ બોલ્યા—‘હે નિષ્પાપ કુમાર ! તારો કાંઈ પણ અપરાધ નથી, પરંતુ અશ્વોની જેમ પુત્રોનું પણ ભાર ઉતારવાને માટેજ પાલન કરાય છે, તેથી હે પુત્ર ! તું હવે કવચધારી થયો છે; માટે મારો દીક્ષાનો મનોરથ પૂરો કર, કેમકે તે મનોરથ તારા જન્મની સાથેજ મને ઉત્પન્ન થયો છે. હવે તું છતાં પણ જો હું રાજ્યભાર ઠી આકાંત થઈને ભવસાગરમાં ડુબી જઈશ, તો પછી સારા પુત્રોની સ્મૃત્તિ કેણુ કરશે ?’ આ પ્રમાણે કહી રાજાએ આજ્ઞાથી રાજ્યને નહીં ઇચ્છતા એવા પણ તે પુત્રને રાજ્યપર બેસાડ્યો. “કુદ્દીન પુરુષોને શુરજનની આજ્ઞા મહા બળવાન છે.”

એ સમયે ક્ષેમંકર નામે જિનેશ્વર ભગવાન તે નગરીની બહાર આવેલા ઉદ્યાનમાં સમવસર્ધા તેમને આવેલા સાંભળી વજ્રનાભ રાજા અત્યંત આનંદ પામીને ચિંતવવા

લાગ્યા કે-‘અહો ! આજે મારા મનોરથને અનુકૂળ એવા પુણ્યોદયથી અહિં ત પ્રભુનો સમાગમ પ્રાપ્ત થયો છે.’ પછી મોટી સમૃદ્ધિ સાથે લઈને દીક્ષા લેવાની ઈચ્છાએ તે તત્કાળ ભગવંતની સમીપે ગયા, ત્યાં પ્રભુને વંદના કરીને તેમની અત્યુત્તમ દેશના સાંભળી. દેશનાને અતે અંજલિ જોડી તેમણે પ્રભુને કહ્યું કે-‘ઘણા કાળથી ઇચ્છેલા મતનું દાન કરીને મારા પર અનુગ્રહ કરો. બીજા ઉત્તમ સાધુઓ જેવા ગુરૂ પણ પુણ્યથીજ પ્રાપ્ત થાય છે, તો તમારા જેવા તીર્થંકર ભગવંત મને ગુરૂપણે પ્રાપ્ત થયા તેથી હું વિશેષ પુણ્યવાન છું, દીક્ષાની ઈચ્છાથી મેં હમણાંજ પુત્રને રાજ્યાભિષેક કર્યો છે, માટે હવે દીક્ષાનું દાન કરવારૂપ તમારો પ્રસાદ મેળવવાને માટે જ હું તત્પર થયો છું.’ આ પ્રમાણેનાં વજનાલ રાજનાં વચન સાંભળી દયાળુ પ્રભુએ પોતે તરતજ તેને દીક્ષા આપી. તીવ્ર તપસ્યાને કરનારા તે રાજર્ષિએ પણ જીવંતો અભ્યાસ થોડા કાળમાં કર્યો પછી ગુરૂની આજ્ઞાથી એકલ-વિહાર પ્રતિમાને ધારણ કરતા અને તીવ્ર તપસ્યાથી જેનું શરીર કુશ થઈ ગયું છે એવા તે મહર્ષિ અનેક નગર વિગેરેમાં વિહાર કરવા લાગ્યા. અળંગ અને દૈવ એવા મૂલોત્તર ગુણોથી જાણે બે દૈવ પાંખોવાળા હોય તેમ તે મુનિ અનુક્રમે આકાશગમનની લાખિને પ્રાપ્ત થયા. એક વખતે આકાશમાર્ગે ઊડીને તપના તેજથી જાણે બીજે સૂર્ય હોય તેવા દેખાતા તે મુનિ સુકચ્છ નામના વિજયમાં આવ્યા.

પેલો સર્પ જે છઠ્ઠી નરકમાં ઉત્પન્ન થયેલો હતો, તે ત્યાંથી નીકળીને સુકચ્છ વિજયમાં આવેલા જ્વલનગિરિમાં મોટી અટવીમાં કુરંગક નામે લિલ્લ થયો. ચૌવનવય પ્રાપ્ત થતાં પ્રતિદિન તે લિલ્લ ધનુષ્ય ચઢાવીને આજીવિકાને માટે અનેક પ્રાણીઓને મારતો તે ગિરિની ગુહામાં ફરવા લાગ્યો. તે વખતે વજનાલ મુનિ પણ ફરતા ફરતા ચમરાજના રૌનિકે જેવા અનેક પ્રકારના શીકારી પ્રાણીઓના સ્થાનરૂપ તેજ અટવીમાં આવી ચઢ્યા. ચમરૂ વગેરે કર પ્રાણીઓથી લય પામ્યા વિના તે મુનિ જ્વલનગિરિ ઉપર આવ્યા; તે વખતે સૂર્ય એસ્ત પામી ગયો. જ્યારે સૂર્ય અસ્ત પામ્યો ત્યારે જ્વલનગિરિની કંદરામાંજ જાણે તેનું નવીન શિખર હોય તેમ મુનિ કાયોત્સર્ગ કરીને રહ્યા. તે સમયે રાક્ષસોના કુળની જેમ સર્વ દિશાઓમાં અંધકાર વ્યાપી ગયો. ચમરાજનાં જાણે કીડાપક્ષી હોય તેવા ઘુવડ પક્ષીઓ ધુત્કાર કરવા લાગ્યા, રાક્ષસોના ગાયક હોય તેમ નહાર પ્રાણી ઉઝ આકંઠ કરવા લાગ્યા, ડંકાથી વાજિંત્રની જેમ પુંછડાથી પૃથ્વીપર પ્રહાર કરતા વાઘો આમતેમ ભમવા લાગ્યા, અને વિચિત્ર રૂપવાળી શાકિની, ચોગિની અને વ્યંતરીઓ કિલકિલ શબ્દ કરતી ત્યાં એકઠી થઈ ગઈ. તેવા સ્વભાવથીજ અતિ લયંકર કાળ અને ક્ષેત્રમાં પણ વજનાલ ભગવાન ઉદ્યાનમાં રહેલા હોય તેમ નિર્ભય અને નિષ્કંપ થઈને સ્થિત રહ્યા. આ પ્રમાણે ધ્યાન ધરતા તે મુનિને સત્રી નિર્ગમન થઈ ગઈ. પ્રાતઃકાળે તેમના તપની જ્યોતિની જેવી સૂર્યની જ્યોતિ પ્રકાશિત થઈ, એટલે સૂર્યકિરણના સ્પર્શથીજ જંતુ રહિત ભૂમિપર યુગમાત્ર દષ્ટિ નાખતા મુનિ બીજે વિહાર કરવાને માટે ત્યાંથી ચાલ્યા.

એ સમયે વાઘના જેવો કુર અને વાઘના આમડાને ઓઠનારો પેલો કુરંગક લિલ્લ હાથમાં ધનુષ્ય અને લાઠી લઈ શીકાર કરવા માટે નીકળ્યો, તેણે દૂરથી વજનાલ મુનિને આવતા જોયા, એટલે ‘મને આ લિલ્લકનું અપશુકન થયું’ એવા કુવિચારવડે તેને ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો. પછી પૂર્વ જન્મના વૈરથી અતિ ક્રોધ કરતા તે કુરંગકે દૂરથી ધનુષ્ય ખેંચીને હરણની જેમ તે મહર્ષિને બાણવડે પ્રહાર કર્યો. તેના પ્રહારથી પીડિત થયા છતાં પણ

આર્તધ્યાન રહિત એવા તે મુનિ 'નમોઽર્હદ્યમ્' એમ બોલતા પ્રતિલેખના કરીને પૃથ્વી-પર બેસી ગયા. પછી સિદ્ધને નમસ્કાર કરવાપૂર્વક સમ્યગ્ આલોચના કરીને તે મુનિએ અનશન વ્રત ગ્રહણ કર્યું. પછી વિશેષ પ્રકારે મમતા રહિત થઈને સર્વ જીવોને ખમાવ્યા. એ પ્રમાણે ધર્મધ્યાનમાં પરાયણપણે મૃત્યુ પામીને તે મુનિ મધ્ય ઐવેચકમાં લલિતાંગ નામે પરમર્દિક દેવતા થયા. કુરંગક ભિલ્લ તેને એક પ્રહારથી મૃત્યુ પામેલા જોઈ, પૂર્વ વૈરને લીધે પોતાના બળ સંબંધી મદને વડન કરતો અતિ હર્ષ પામ્યો. જન્મથી મૃત્યુ પર્યંત મૃગયાવડે આજીવિકા કરનાર તે કુરંગક ભિલ્લ અનુક્રમે મૃત્યુ પામીને સાતમી નરકમાં રૌરવ નામના નરકાવાસમાં ઉત્પન્ન થયો.

આ જંબૂદ્વીપમાં પૂર્વવિદેહને વિષે સુરનગર જેવું પુરાણપુર નામે એક વિશાળ નગર છે. તેમાં સેંકડો રાજાઓએ પુણ્યમાળાની જેમ જેના શાસનને અંગીકાર કરેલ છે એવો કુલિશ-બાહુ નામે ઈંદ્ર સમાન રાજા હતો. તેને રૂપથી સુદર્શના (સારા દર્શનવાળી) અને પરમ પ્રેમનું પાત્ર સુદર્શના નામે મુખ્ય પટ્ટરાણી હતી. શરીરધારી પૃથ્વીની જેમ તે રાણીની સાથે કીડા કરતો તે રાજા બીજા પુરુષાર્થને બાધ કર્યા વગર વિષયમુખ લોગવતો હતો. એ પ્રમાણે કેટલોક કાળ વ્યતીત થતાં વજ્રનાલનો જીવ દેવ સંબંધી આયુષ્યને પૂર્ણ કરી ઐવેચકથી ચ્યવીને તે સુદર્શના દેવીના ઉદરમાં ઉત્પન્ન થયો. તે વખતે રાત્રીના પ્રાંત ભાગમાં મુખે મુતેલ દેવીએ ચક્રવર્તીના જન્મને સૂચવનારાં ચૌદ સ્વપ્નો જોયાં. પ્રાતઃકાળે રાજાને તે વાત કહેતાં તેમણે તે સ્વપ્નોનાં કૃપાની વ્યાખ્યા કહી બતાવી, તે સાંભળી દેવી અત્યંત હર્ષ પામ્યાં. સમય આવતાં સૂર્યને પૂર્વ દિશા પ્રસવે તેમ તેણીએ એક પુત્રને જન્મ આપ્યો. રાજાએ તેનો જન્મોત્સવ કરીને મોટા ઉત્સવથી તેનું 'સુવર્ણબાહુ' એવું નામ પાડ્યું. ધાત્રીઓએ અને રાજાઓએ એક ઉત્સંગથી બીજા ઉત્સંગમાં લીધેલો તે કુંવર વટેમાર્ગ નહીનું ઉલ્લંઘન કરે તેમ હળવે હળવે બાલ્યવયને ઉલ્લંઘન કરી ગયો. પૂર્વ જન્મના સંસ્કારથી તેણે સર્વ કળાઓ સુખે સંપાદન કરી અને કામદેવના સદનરૂપ યૌવનવયને પ્રાપ્ત થયો. તે સુવર્ણબાહુ કુમાર રૂપથી અને પરાક્રમથી જગતમાં અગ્રામાન્ય થયો. તેમજ વિનયલક્ષ્મીથી સૌમ્ય અને પરાક્રમથી અધબ્ય ^૧ થયો. કુલિશબાહુ રાજાએ પુત્રને યોગ્ય થયેલો જાણી આગ્રહથી રાજ્ય ઉપર બેસાડ્યો અને પોતે ભવવૈરાગ્યવડે દીક્ષા લીધી. સૌધર્મ દેવલોકમાં ઇંદ્રની જેમ પૃથ્વીમાં અખંડ આજ્ઞા પ્રવર્તાવીને અનેક પ્રકારના લોગને ભોગવતો તે કુમાર સુખરૂપ અમૃતરસમાં મગ્ન રહેવા લાગ્યો.

એક વખતે હજારો હાથીઓથી વીંટાયેલો કુમાર સૂર્યના અશ્વોમાં આઠમો હોય તેવા એક અપૂર્વ અશ્વ ઉપર આરૂઢ થઈને કીડા કરવાને નીકળી પડ્યો. અશ્વનો વેગ જોવાને માટે રાજાએ તેને આબુક મારી; એટલે તત્કાળ પવનવેગી મૃગની જેમ તે સત્તર હોડ્યો. તેને જિલો રાખવા માટે જેમ જેમ રાજા તેની લગામ ખેંચે તેમ તેમ તે વિપરીત શિક્ષિત અશ્વ અધિક અધિક હોડવા લાગ્યો. માનનીય ગુરૂજનને હુજૂત ત્યજી દે તેમ મૂર્તિમાન પવન જેવા અશ્વે ક્ષણવારમાં સર્વ રૈનિકોને ફર છોડી દીધા. અતિ વેગને લીધે તે અશ્વ 'ભૂમિ પર ચાલે છે કે આકાશમાં ચાલે છે' તે પણ કોઈ જાણી શક્યું નહીં, એને રાજા પણ જાણે તેની ઉપરજી ઉદ્ગત થયેલા હોય તેમ લોકો તર્ક કરવા લાગ્યા. ક્ષણવારમાં તો તે

૧. કોઈ ધારણ ન કરી શકે તેવો.

૨. સૂર્યના રથને સાત અશ્વો જોડેલા છે એવી લોકશ્રુતિ છે, તેનો સમાન આ અશ્વ હોવાથી આઠમો કણો છે.

અશ્વ સહિત રાજા વિચિત્ર વૃક્ષોથી સંકીર્ણ અને વિવિધ પ્રાણીઓથી આકુળ એવા ફરના વનમાં આવી પહોંચ્યો. ત્યાં પોતાના આશય જેવું નિર્માણ એક સરોવર રાજાના જોવામાં આવ્યું. તેને જોતાંજ તૃષાતુર અને શ્વાસપૂર્ણ થયેલો અશ્વ પોતાની મેજે ઊભો રહ્યો. પછી અશ્વ ઉપરથી પયોણ ઉતારી તેણે અશ્વને નહવરાવ્યો અને જળ પાચું. પછી પોતે સ્નાન કરીને જળપાન કર્યું. સરોવરમાંથી નીકળીને ક્ષણવાર તેના તીર ઉપર વિસામે લઈ રાજા આગળ ચાલ્યો; ત્યાં એક રમણિક તપોવન જોવામાં આવ્યું. તેમાં તાપસોનાં નાનાં નાનાં બાળકો ઉત્સાહમાં મૃગનાં બચ્ચાંઓ લઈ ને કચારામાં રહેલાં વૃક્ષોનાં મૂળને જળવડે પૂરતાં હતાં, તે જોઈ ને રાજા ઘણો ખુશી થયો. તે તપોવનમાં પ્રવેશ કરતાં વિચારમાં પડેલા તે રાજાનું જાણે નવીન કલ્યાણ સૂચવતું હોય તેમ દક્ષિણ નેત્ર ફરક્યું. પછી હર્ષયુક્ત ચિત્તે આગળ ચાલતાં દક્ષિણ તરફ સખીઓની સાથે જળના ઘડાથી વૃક્ષોને સિંચન કરતી એક મુનિકન્યા તેમના જોવામાં આવી તેને જોઈને રાજા વિચારવા લાગ્યો કે ‘અહો ! આવું રૂપ અપ્સરાઓમાં, નાગપત્નીમાં કે મનુષ્યની સ્ત્રીઓમાં જોવામાં આવ્યું નથી, આ બાળા તો ત્રણ લોકમાં પણ અધિક રૂપવંત છે.’ આવો વિચાર કરીને તે વૃક્ષોના ઓથામાં રહી તેણીને જોવા લાગ્યો. તેવામાં તે બાળા સખીઓ સહિત માધવીમંડપમાં આવી. પછી પહેરેલાં વઢકલ વસ્ત્રનાં દઢ બંધનો શિથિલ કરીને બકુલ પુષ્પના જેવા સુગંધી મુખવાળી તે બાળા ધોરસલીના વૃક્ષને સિંચન કરવા લાગી, રાજાએ ફરીવાર ચિંતવ્યું કે ‘આ કમળ જેવાં નેત્રવાળી રમણીનું આવું સુંદર રૂપ કયાં ! અને એક સાધારણ સ્ત્રીજનને યોગ્ય એવું આ કામ કયાં ! આ તાપસકન્યા નહીં હોય, કારણકે મારું મન તેના પર રાગી થાય છે, તેથી જરૂર આ કોઈ રાજપુત્રી હશે; અને કયાંકથી અહીં આવી હશે ?’ રાજા આવો વિચાર કરતો હતો, તેવામાં એ પદ્માવતીના મુખ પાસે તેના શ્વાસની સુગંધથી ખેંચાઈને એક ભમરો આવ્યો; અને તેના મુખપર ભમવા લાગ્યો; એટલે તે બાળા ભયથી કરપદ્ધત્વ ધુળવતી તેને ઉડાડવા લાગી, પણ જ્યારે ભમરાએ તેને છોડી નહીં, ત્યારે તે સખીને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગી કે ‘આ ભમર-રાક્ષસથી મારી રક્ષા કરો, રક્ષા કરો.’ સખીએ કહ્યું, ‘ઐન ! સુવર્ણબાહુ રાજા વગર તારી રક્ષા કરવાને ખીજો કોણ સમર્થ છે ? માટે જો રક્ષા કરાવવાનું પ્રયોજન હોય તો તે રાજાને અનુસર.’ પદ્માવતીની સખીનાં આવાં વચન સાંભળી ‘જ્યાંસુધી વજ્રબાહુનો પુત્ર પૃથ્વી ઉપર રાજ્ય કરે છે ત્યાં સુધી કોણ ઉપદ્રવ કરનાર છે ?’ એમ બોલતો પ્રસંગ જાણનાર સુવર્ણબાહુ તત્કાળ પ્રગટ થયો. તેને અકસ્માત્ પ્રગટ થયેલ જોઈ બંને બાળા ભય પામી ગઈ, તેથી ઉચિત પ્રતિપત્તિ કંઈ કરી શકી નહીં, તેમ કાંઈ બોલી પણ શકી નહીં. એટલે ‘આ બંને ભય પામી છે’ એવું જાણીને રાજા પુનઃ બોલ્યો કે-‘હે ભદ્રે ! અહીં તમારું તપ નિર્વિઘ્ને ચાલે છે ?’ તેના આવા પ્રશ્નને સાંભળીને સખીએ ધીરજ ધરીને કહ્યું કે ‘જ્યાં સુધી વજ્રબાહુના કુમાર રાજ્ય કરે છે ત્યાં સુધી તાપસોના તપમાં વિઘ્ન કરવાને કોણ સમર્થ છે ? હે રાજા ! આ બાળા તો માત્ર કમળની બ્રાંતિથી કોઈ ભમરે તેના મુખ પર ડંસ કર્યો, તેથી કાચર થઈ ને ‘રક્ષા કરો, રક્ષા કરો’ એમ બોલી હતી.” આ પ્રમાણે કહીને તેણીએ એક વૃક્ષની નીચે આસન આપી રાજાને બેસાડ્યો. પછી તે સખીએ સ્વચ્છ બુદ્ધિવડે અમૃત જેવી વાણીથી પૂછ્યું કે-‘તમે નિર્દોષ મૂર્તિથી કોઈ અસાધારણ જન જણાવો છો, તથાપિ કહો કે તમે કોણ છો ? કોઈ દેવ છો ? કે વિદ્યાધર છો ?’ રાજાએ પોતાની જાતે પોતાને ઓળખાવવું અયોગ્ય ધારીને કહ્યું કે ‘હું સુવર્ણબાહુ રાજાનો માણસ છું, અને તેમની આજ્ઞાથી આ આ શ્રમવાસીઓના વિદ્વાનું નિવારણ કરવા માટે અહીં આવ્યો છું, કેમકે આવાં

કાર્યમાં તે રાજાનો મહાન પ્રયત્ન છે.’ રાજાના આવા ઉત્તરથી આ પોતે જ તે રાજા છે એમ ચિંતવતી સખીને રાજાએ કહ્યું કે ‘આ બાળા આવું અશક્ય કામ કરીને પોતાના દેહને શા માટે કષ્ટ આપે છે?’ સખીએ નિઃશ્વાસ મૂકીને કહ્યું કે ‘રત્નપુરના રાજા ખેચરેંદ્રની આ પદ્મા નામે કુમારી છે, તેની માતાનું નામ રત્નાવળી છે. આ બાળાનો જન્મ થતાંજ તેના પિતા મૃત્યુ પામ્યા. પછી રાજ્યપદને અર્થે તે રાજાના પુત્રો પરસ્પર લડવા લાગ્યા, તેથી તેના રાજ્યમાં મોટો બળવો થયો. તે વખતે રત્નાવળી રાણી આ બાળાને લઈને પોતાના ભાઈ અને તાપસોનાં કુળપતિ ગાલવ મુનિના આશ્રમમાં નાસી આવી. એક સમયે કોઈ દિવ્ય જ્ઞાની મુનિ અહીં આવી ચઢ્યા. તેને ગાલવ તાપસે પૂછ્યું કે ‘આ પદ્માકુમારીનો પતિ કોણ થશે?’ એટલે તે મહામુનિએ કહ્યું કે—“વળબાહુ રાજાનો ચક્રવર્તી પુત્ર અશ્વથી હરાઈને અહીં આવશે, તે આ બાળાને પરણશે.” તે સાંભળી રાજાએ મનમાં વિચાર્યું કે ‘વકાશ્વ જે મને અહીં અકસ્માત્ હરી લાવ્યો, તે વિધિએ આ રમણીની સાથે મેળવવાનો ઉપાયજ રચેલો હશે.’ આ પ્રમાણે વિચારીને રાજાએ કહ્યું કે ‘હે ભદ્રે! તે કુળપતિ ગાલવ મુનિ હાલ ક્યાં છે? તેમનાં દર્શનથી મને વિશેષ આનંદ ઉત્પન્ન થશે.’ તે બોલી—‘પૂર્વોક્ત મહામુનિએ આજે અહીંથી વિહાર કર્યો છે, તેથી તે મુનિને વળાવવા માટે ગાલવ મુનિ ગયેલા છે. તે હમણાં તેમને નમીને અહીં આવશે.’ તેવામાં ‘હે નંદા! પદ્માને અહીં લાવ, કુળપતિને આવવાનો સમય થયો છે.’ આ પ્રમાણે એક વૃદ્ધ તાપસીએ કહ્યું. તે વખતે ઘોડાની ખરીઓના અવાજથી પોતાના સૈન્યને આવેલું જાણીને રાજાએ કહ્યું કે ‘તમે જાઓ, હું પણ આ સૈન્યના ફોલથી આશ્રમની રક્ષા કરું.’ પછી નંદા સખી સુવર્ણબાહુ રાજાને વાંકી ઓવાથી અવલોકતી પદ્માને ત્યાંથી માંડમાંડ લઈ ગઈ.

કુળપતિ આવ્યા એટલે નંદાએ તેમને અને રત્નાવળીને હર્ષથી સુવર્ણબાહુ રાજાનો વૃત્તાંત કહી જણાવ્યો. તે સાંભળી ગાલવરૂપિ બોલ્યા કે ‘તે મુનિનું જ્ઞાન ખરેખર પ્રતીતિવાળું સિદ્ધ થયું. મહાત્મા જૈનમુનિઓ કદિ પણ મુખ લાપણ કરતા નથી. હે બાળાઓ! એ રાજા અતિથિ હોવાથી પૂજ્ય છે; વળી રાજા વર્ણાશ્રમના ગુરૂ કહેવાય છે અને આપણી પદ્માના તો પતિ થવાના છે, માટે ચાલો, આપણે પદ્માને સાથે લઈને તેની પાસે જઈએ.’ પછી કુળપતિ ગાલવ રત્નાવળી, પદ્મા અને નંદાને સાથે લઈને રાજા પાસે ગયા. રાજાએ ઉભા થઈને તેમનો સત્કાર કર્યો. રાજાએ કહ્યું કે—‘હું તમારાં દર્શન દરવાને ઉત્કંઠિત હતો અને મારે તમારી પાસે આવવું જ જોઈએ, તે છતાં તમે પોતે અહીં કેમ આવ્યા?’ ગાલવ બોલ્યા—‘બીજા પણ જે કોઈ અમારે આશ્રમે આવે તો તે અમારે અતિથિપણથી પૂજ્ય છે, તેમાં પણ તમે તો વિશેષ પૂજ્ય છો. આ પદ્મા જે મારી ભાણેજ છે તેને જ્ઞાનીએ તમારી પત્ની કહેલી છે. તેના પુણ્યયોગે તમે અહીં આવી ચઢ્યા છો, માટે હવે આ બાળાનું પાણિગ્રહણ કરો.’ આવાં ગાલવમુનિનાં વચનથી જાણે બીજા પદ્મા (લક્ષ્મી) હોય તેવી પદ્માને સુવર્ણબાહુ ગાંધર્વવિવાહથી પરણ્યા. પછી રત્નાવળીએ હર્ષિત ચિત્તવાળા સુવર્ણબાહુને કહ્યું કે ‘હે રાજા! તમે આ પદ્માના હૃદયકમળમાં સૂર્ય જેવા સદા થઈ રહો.’

એ સમયે રત્નાવળીનો પદ્મોત્તર નામે એક સાપત્ન પુત્ર હતો, તે ખેચરપતિ કેટલીક ભેટ લઈ વિમાનાથી આકાશને આરછાદન કરતો તે પ્રદેશમાં આવ્યો. રત્નાવળીએ તેને બધી હકીકત નિવેદન કરવાથી તે સુવર્ણબાહુને નમસ્કાર કરી અંજલિ બેડીને કહેવા લાગ્યો, “હે દેવ! આ તમારો વૃત્તાંત જાણીને હું તમને સેવવાને માટેજ અહીં આવ્યો છું; માટે હે રાજા! મને આજ્ઞા આપો, અને હે પ્રતાપી! વૈતાલચ ગિરિ ઉપર મારું નગર છે, ત્યાં

આપ પધારો. ત્યાં આવવાથી વિદ્યાધરોની સર્વ ઐશ્વર્યલક્ષ્મી આપને પ્રાપ્ત થશે.” તેના અતિ આગ્રહથી રાજાએ તેનું વચન સ્વીકાર્યું, એ સમયે પદ્માએ પોતાની માતાને નમન કરીને ગદ્ગદ વાણીએ કહ્યું કે ‘હિ માતા ! હવે મારે પતિ સાથે જવું પડશે, કેમકે એમના સિવાય મારું હવે બીજું સ્થાન હોયજ નહીં, માટે કહો કે હવે ફરીવાર તમે ક્યારે મળશો ? આ બંધુ જેવાં ઉદ્યાનવૃક્ષોને, પુત્ર સમાન મૃગશિશુઓને અને આ બહેનો જેવી મુનિકન્યાઓને મારે છોડવી પડશે. આ બહોલો મયૂર મેઘ વર્ષતાં પૂજ સ્વર બોલી પોતાનું તાંડવ હવે કોની આગળ બતાવશે ? આ બોરસહી, અશોક અને આંખાનાં વૃક્ષોને વાછડાને ગાયોની જેમ મારા વિના પચપાન કોણ કરાવશે ?’ રત્નાવળી બોલી ‘વત્સે ! તું એક ચક્રવર્તી રાજાની પત્ની થઈ છે, તો હવે ધિક્કારભરેલા આ વનવાસના વૃત્તાંતને ભૂલી જાજે, અને આ પૃથ્વીના ઈંદ્ર ચક્રવર્તી રાજાને અનુસરજે, તેથી તું તેની પટ્ટરાણી થઈશ. આવા હર્ષને વખતે હવે તું શોક કરવો છોડી દે.’ આ પ્રમાણે કહી તેણીના મસ્તક પર ચુંબન કરી, ભરપૂર આલિંગન કરી અને ઉત્સંગમાં બેસાડીને રત્નાવળીએ શિખામણ આપવા માંડી કે “હિ વત્સે ! હવે તું પતિગૃહમાં જાય છે, તેથી ત્યાં હમેશાં પ્રિયવદા થજે, પતિના જમ્યા પછી જમજે, અને તેના સુતા પછી સુજે. ચક્રવર્તીની બીજી સ્ત્રીઓ કે જે તારે સપત્ની (શોકરો) થાય, તે કદિ સાપત્ન ભાવ બતાવે, તોપણ તું તેમને અનુકૂળ રહેજે, કેમકે ‘મહત્વવાળા જનોની સ્ત્રી યોગ્યતા છે.’ હિ વત્સે ! હમેશાં મુખ આડું વસ્ત્ર રાખી, નીચી દૃષ્ટિ કરી પોચણીની જેમ અસૂચ્યપશ્યા (સૂચ્યને પણ નહીં જોનારી) થજે. હિ પુત્રી ! સાસુનાં ચરણક્રમણી સેવામાં હંસી થઈને રહેજે, અને કદિ પણ હું ચક્રવર્તીપત્ની છું એવો ગર્વ કરીશ નહીં. તારી સપત્નીના સંતાનને સર્વદા પોતાનાજ પુત્ર માનજે, અને તેઓને પોતાના સંતાનની જેમ પોતાના બોળાફેપ શય્યામાં સુવાડજે.” આ પ્રમાણે પોતાની માતાનાં અમૃત જેવાં શિક્ષાવચનોનું કણીજલિવડે પાન કરી નમીને તેની રજા લીધી. પછી તે પોતાના પતિની અનુચરી થઈ. પશ્ચોત્તર વિદ્યાધરે પોતાની માતા રત્નાવળીને પ્રણામ કરીને ચક્રવર્તીને કહ્યું કે ‘હિ સ્વામિન્ ! આ મારા વિમાનને અલંકૃત કરો.’ પછી ગાલવ મુનિની રજા લઈ સુવર્ણબાહુ રાજા પોતાના પરિવાર સહિત પશ્ચોત્તરના વિમાનમાં બેઠા. પશ્ચોત્તર પોતાની બહેન પદ્મા સહિત સુવર્ણબાહુને વૈતાલેચ ગિરિ ઉપર પોતાના રત્નપુર નગરમાં લઈ ગયો. ત્યાં દેવતાના વિમાન જેવો એક રત્નજડિત મહેલ અનેક ખેચરો યુક્ત સુવર્ણબાહુને રહેવા માટે સોંપ્યો અને પોતે હમેશાં દાસીની જેમ તેમની પાસેજ રહીને તેમની આજ્ઞા ઉઠાવવા લાગ્યો, તેમજ સ્નાન, ભોજનાદિકવડે તેમની યોગ્ય સેવા ભક્તિ કરવા લાગ્યો. ત્યાં રહીને સુવર્ણબાહુએ પોતાની અત્યંત પુણ્યસંપત્તિથી બંને શ્રેણીમાં રહેનારા સર્વ વિદ્યાધરોનું ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કર્યું, અને વિદ્યાધરોની ઘણી કન્યાઓને પરણ્યા. વિદ્યાધરોએ સર્વ વિદ્યાધરોના ઐશ્વર્ય ઉપર તેમનો અભિષેક કર્યો પછી પદ્મા વિગેરે પોતાની પરણેલી સર્વ ખેચરીઓને સાથે લઈ સુવર્ણબાહુ પરિવાર સહિત પોતાના નગરમાં ગયા. સુવર્ણબાહુ રાજાને પૃથ્વીપર રાજ્ય કરતાં અનુક્રમે ચૌદ રત્નો પ્રાપ્ત થયાં. દેવતાઓએ પણ સેવેલા સુવર્ણબાહુ ચક્રવર્તીએ ચક્રરત્નના માર્ગને અનુસરીને પદ્મગંડ પૃથ્વીમંડળને લીલામાત્રમાં સાધી લીધું. પછી સૂર્યની જેમ પોતાના તેજથી સર્વના તેજને આંખા કરતા સુવર્ણબાહુ ચક્રવર્તી વિચિત્ર ક્રીડાથી ક્રીડા કરતા આનંદમાં રહેવા લાગ્યા.

એક વખતે ચક્રવર્તી મહેલ ઉપર બેઠા હતા, તેવામાં આકાશમાંથી દેવતાના વૃંદને ઉતરતું અને નીચે જતું જોયું. તે જોઈને તેને વિસ્મય થયો. તે વખતેજ તેના સાંભળવામાં આવ્યું કે ‘જગન્નાથ તીર્થ’ કર સમવસરો છે.’ તે સાંભળતાંજ શ્રદ્ધાબદ્ધ મનવાળા ચક્રવર્તી

તેમને વાંદવા ગયા. ત્યાં જઈ, પ્રભુને વાંદી, યોગ્ય સ્થાને બેસી તેમની પાસેથી અકસ્માત્ અમૃતના લાભ જેવી દેશના સાંભળી. પછી ઘણા લય પ્રાણીઓને પ્રતિબોધ આપી પ્રભુએ ત્યાંથી અન્યથ વિહાર કર્યો, અને સુવર્ણબાહુ ચક્રવર્તી પોતાના સ્થાનમાં આવ્યા. પછી તીર્થંકરની દેશના સાંભળવાને આવેલા દેવતાઓને વારંવાર સંભારીને 'મેં કોઈવાર આવા દેવતા જોયા છે' એવો ઉહાપોહ કરતાં તેમને જાતિસ્મરણ ઉત્પન્ન થયું. એટલે તે ચિંતવવા લાગ્યા કે “જ્યારે હું મારા પૂર્વ ભવ જોઉં છું, ત્યારે પ્રત્યેક મનુષ્યભવમાં પ્રયત્ન કર્યા છતાં પણ હજુ સુધી મારા ભવનો અંત આવ્યો નથી. જે દેવેન્દ્રપણાને પ્રાપ્ત થયો હોય, તે પ્રાણી મનુષ્યપણામાં પણ પાછો તૃપ્ત પામે છે. અહો ! કર્મથી જેનો સ્વભાવ ઢંકાઈ ગયો છે એવા આત્માને આ શો મોહ થયો છે ? જેમ માર્ગ ભૂલેલો મુસાફર જાંત થઈને બીજે માર્ગે જાય છે, તેમ મોક્ષમાર્ગને ભૂલી ગયેલો પ્રાણી પણ સ્વર્ગ, મર્ત્ય, તિર્થંચ અને નરકગતિમાં ગમનાગમન કર્યા કરે છે, માટે હવે હું માત્ર મોક્ષમાર્ગને માટે જ વિશેષ પ્રયત્ન કરીશ, કેમકે સામાન્ય પ્રયોજનમાં પણ કંટાળો પામવો નહીં, તેજ કલ્યાણનું મૂળ છે.” આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને સુવર્ણબાહુ ચક્રવર્તીએ પોતાના યુવને રાજ્યપર બેસાડ્યો. તે સમયે શ્રી જગન્નાથ જિનેશ્વર પણ વિહાર કરતા ત્યાં પધાયા. સુવર્ણબાહુએ તત્કાળ પ્રભુ પાસે જઈને દીક્ષા લીધી, અને ઉચ્ચ તપસ્યા કરીને અનુક્રમે ગીતાર્થ થયા. પછી અહંત ભક્તિ વિગેરે કેટલાંક સ્થાનકોને સેવીને તે સદ્બુદ્ધિ સુવર્ણબાહુ મુનિએ તીર્થંકર નામકર્મ ઉપાર્જન કર્યું.

એક વખતે વિહાર કરતા તે મુનિ ક્ષીરગિરિની પાસે આવેલી વિવિધ પ્રકારનાં હિંસક પ્રાણીઓથી ભયંકર એવી ક્ષીરવર્ણા નામની અટવીમાં આવ્યા. ત્યાં તેજથી સૂર્ય જેવા સુવર્ણબાહુ મુનિ સૂર્યની સન્મુખ દષ્ટિ સ્થિર રાખી કાયેત્સર્ગ કરીને આતાપના લેવા લાગ્યા. તે વખતે પેલો કુરંગક ભિદ્ધ નરકમાંથી નીકળી તેજ પર્વતમાં સિંહ થયો હતો, તે ભમતો ભમતો દેવયોગે ત્યાં આવી ચઢ્યા. આગલે દિવસે પણ ભક્ષ્ય મળેલું નહીં હોવાથી તે ક્ષુધાતુર હતો. તેવામાં ચમરાજના જેવા તે સિંહે આ મહર્ષિને દ્રશ્ય જોયા. પૂર્વ જન્મના વૈરથી મુખને ફાડતો અને પુછના પછાડવાથી પૃથ્વીને ફેાડતો હોય તેવો તે ક્ષુદ્ર પંચાનન મુનિ ઉપર ઘસી આવ્યો. કાન અને કેશવાળી ઊંચી કરી, ગર્જનાથી ગિરિશુદાને પૂરતા તેણે મોટી ક્ષાળ ભરીને મુનિ ઉપર થાપો માર્યો. સિંહના ઉછાગીને આવ્યા અગાઉ દેહ ઉપર પણ આકાંક્ષા રહિત એવા તે મુનિએ તત્કાળ અનુવિધ આહારનાં પરચખાણ કરી લીધાં. આલોચના કરી, સર્વ પ્રાણીને ખમાવ્યાં, અને સિંહના ઉપર હૃદયમાં કિંચિત્ પણ વિકાર લાવ્યા વગર ધર્મધ્યાનમાં સ્થિત રહ્યા. પછી કેશરીસિંહે વિદીર્ણ કરેલા તે મુનિ મૃત્યુ પામીને દશમા દેવલોકમાં મહામુખ નામના વિમાનને વિષે વીશ સાગરોપમની સ્થિતિવાળા દેવતા થયા. પેલો સિંહ મૃત્યુ પામીને દશ સાગરોપમની સ્થિતિએ ચોથી નરકમાં ગયો, અને પાછો તિર્થંચ થયો. જહુ પ્રકારની યોનિમાં વેદનાને ભોગવવા લાગ્યો.

॥ इत्याचार्यश्रीहेमचंद्रस्वरिविरचिते त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरिते ॥

महाकाव्ये नवमे पर्वणि श्रीपार्श्वनाथपूर्वभवनवक्त्राणो

नाम द्वितीयः सर्गः ॥

॥ इति श्रीपार्श्वनाथपूर्वभवनवक्त्रे समाप्तम् ॥

સર્ગ ૩ જો

શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુનો જન્મ, કૌમારવય, દીક્ષાગ્રહણ અને

કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ.

પૂર્વોક્ત સિંહનો જીવ અસંખ્ય ભવોમાં દુઃખનો અનુભવ કરતો અન્યથા કોઈ ગામડામાં એક ગરીબ બ્રાહ્મણને ઘેર પુત્રપણે ઉત્પન્ન થયો, તેનો જન્મ થતાંજ તેનાં માતાપિતા અને બ્રાતા વિગેરે સર્વ મૃત્યુ પામી ગયાં. લોકોએ કૃપાથી તેને જીવાડ્યો અને તેનું કમઠ એવું નામ પાડ્યું. બાલ્યવયને ઉદ્ધવન કરીને તે યૌવનવયને પ્રાપ્ત થયો, પરંતુ નિરંતર દુઃખી સ્થિતિને ભોગવતો અને લોકોથી હેરાન થતો તે માંડમાંડ ભોજન પામતો હતો. એક વખતે ગામના ધનાઢ્યોને રત્નાલંકારને ધારણ કરતા જોઈ તેને તરકાળ વૈરાગ્ય આવી. તેણે ચિંતન્યું કે 'હજારોના પેટને ભરનારા અને વિવિધ આભૂષણને ધારણ કરનારા આ ગૃહસ્થો દેવતા જેવા લાગે છે, તેથી હું ધારૂં છું કે તે પૂર્વ જન્મના તપનું જ ફળ છે. હું માત્ર ભોજનની અભિલાષા કરતો આટલો દુઃખી થાઉં છું, માટે મેં પૂર્વે કાંઈ તપ કરેલું જણાતું નથી, તેથી જરૂર આ ભવમાં તપ આચરું.' આવો વિચાર કરીને તે કમઠ તાપસવત ગ્રહણ કર્યું અને કંઠમૂળાદિકનું ભોજન કરતો પંચાગ્નિ તપ કરવા લાગ્યો.

આ જંબૂદ્વીપમાં ભરતક્ષેત્રના આભૂષણ જેવી ગંગાનદી પાસે વારાણસી નામે નગરી છે. તે નગરમાં ચૈત્યોની ઉપર ગંગાના કલ્લોલ જેવી ધ્વજઓ અને પદ્મકેશ જેવા સુવર્ણના કુંભો શોભે છે. તે નગરીના કીલ્લા ઉપર અર્ધ રાત્રે જ્યારે પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર આવે છે, ત્યારે તે જોનારને રૂપાના કાંગરાનો ભ્રમ કરાવે છે. ઇંદ્રનીલ મણિથી બાંધેલી ત્યાંના વાસગૃહોની ભૂમિમાં અતિથિઓની સ્ત્રીઓ જળની ખુદ્ધિથી હાથ નાખે છે, એટલે તેમનું ઉપહાસ થાય છે. તે નગરનાં ચૈત્યોમાં સુગંધી ધુપોનો ધુમ્ર એટલો બધો પસર્થ કરે છે કે જાણે દ્વિદોષ ન લાગવા માટે નીલ વસ્ત્ર બાંધ્યું હોય તેમ જણાય છે. સંગીતમાં થતા મુરજ શબ્દોથી તે નગરમાં મેઘના ધ્વનિની શંકા કરતા મયૂરો હમેશાં વર્ષાઋતુની જેમ કેકાવાણી બોલ્યા કરે છે.

એવી સુશોભિત વારાણસી નગરીમાં ઈક્વાકુ વંશને વિષે અશ્વસેન નામે રાજા થયા. તેમણે અશ્વસેનાથી દિશાઓના ભાગને રણાંગણ જેવા કર્યા હતા. તે રાજા સદાચારરૂપ નહીને ઉત્પન્ન થવાના ગિરિ હતા, શુભરૂપ પક્ષીઓનો આશ્રયવૃક્ષ હતા અને પૃથ્વીમાં લક્ષ્મીરૂપી હાથિણીના બંધનસ્તંભ તુલ્ય હતા. રાજાઓમાં પુંડરીક જેવા તે રાજાની આજ્ઞાને સર્પ જેવા દુરાચારી રાજાઓ પણ ઉદ્ભવન કરી શકતા નહીં. તે રાજાને સર્વ સ્ત્રીઓમાં શિરોમણી અને સપત્નીઓમાં અવામા વામાદેવી નામે પટ્ટરાણી હતી. તે પોતાના પતિના યશ જેવું નિર્ભંજ શીળ ધારણ કરતી હતી, અને સ્વાભાવિક પવિત્રતાથી જાણે બીજી ગંગા હોય તેવી જણાતી હતી. આવા શુભેથી વામાદેવી રાણી પતિને અતિ વલ્લભ હતી, તથાપિ એ વલ્લભપણું જરા પણ બતાવતી નહિ, એટલે તે સંબંધી અભિમાન ધરાવતી નહીં.

અહીં પ્રાણત કલ્પમાં ઉત્તમ દેવસમૃદ્ધિ ભોગવી સુવર્ણબાહુ રાજાના જીવે પોતાનું દેવ સંબંધી આયુષ્ય પૂર્ણ કર્યું. પછી ચૈત્રમાસની કૃષ્ણ ચતુર્થીએ વિશાખા નક્ષત્રમાં ત્યાંથી

ચયીને તે દેવ અર્ધ રાત્રે વામાદેવીના ઉદરમાં અવતર્યો. તે સમયે વામાદેવીએ તીર્થ કરના જન્મને સૂચવનારાં ચૌદ મહા સ્વપ્ન મુખમાં પ્રવેશ કરતાં જોયાં. ઇંદ્રોએ, રાજાએ અને તદ્દેતા સ્વપ્નપાઠકોએ સ્વપ્નની વ્યાખ્યા કહી બતાવી; તે સાંભળી હર્ષ પામેલા દેવી તે ગર્ભ ધારણ કરતાં સુખે કાળ નિર્ગમન કરવા લાગ્યા. અનુક્રમે પૌષ માસની કૃષ્ણ દશમીએ અનુરાધા નક્ષત્રમાં રત્નને જેમ વિદુરગિરિની ભૂમિ પ્રસવે તેમ વામાદેવીએ સર્પના લાંછનવાળા નીલ-વર્ણી પુત્રને જન્મ આપ્યો. તત્કાળ છાપન દિક્કુમારીઓએ આવી અહીં ત પ્રભુનું અને તેમની માતાનું સૂતિકાકર્મ કર્યું. પછી શકેંદ્રે ત્યાં આવી દેવીને અવસ્થાપિની નિદ્રા આપી. તેમના પડખામાં પ્રભુનું પ્રતિબિંબ સ્થાપિત કરી, પોતે પાંચ રૂપ વિકુચ્યાં. તેમાં એકરૂપે પ્રભુને લીધા. બે રૂપે આમર ધારણ કર્યાં, એકરૂપે પ્રભુના ઉપર છત્ર ધર્યું અને એક રૂપે વજ્ર ઉછાળતા સુંદર ચાલે ચાલતા અને વાંકી ગ્રીવાવડે પ્રભુના મુખ તરફ દષ્ટિ રાખતા ઉતાવળે મેરૂગિરિ તરફ ચાલ્યા. ક્ષણવારમાં મેરૂગિરિની અતિપાંડુકબલા નામની શિલા ઉપર પહોંચ્યા. ત્યાં પ્રભુને ઉત્સંગમાં લઈને શકેંદ્ર સિંહાસનપર બેઠા. તે વખતે અચ્યુત વિજેરે ત્રેસઠ ઇંદ્રો પાણુ સત્વર ત્યાં આવ્યા, અને તેમણે વિધિપૂર્વક પ્રભુનો જન્મભિષેક કર્યો. પછી સૌધર્મેન્દ્રે ઇશાનેન્દ્રના ઉત્સંગમાં પ્રભુને બેસાડીને વૃષભના શૃંગમાંથી નીકળતા જળવડે સ્નાન કરાવ્યું. પછી ચંદના-લક્ષ્મી પ્રભુનું અર્ચન કરી અંજલિ બેઠીને ઇંદ્રે પવિત્ર સ્તુતિ કરવાનો આરંભ કર્યો.

“પ્રિયંશુ વૃક્ષની જેવા નીલવર્ણવાળા, જગતના પ્રિય હેતુભૂત અને હુસ્તર સંસારરૂપ સાગરમાં સેતુરૂપ એવા તમને હું નમસ્કાર કરું છું. જ્ઞાનરૂપી રત્નના કોશ (ભંડાર)રૂપ, વિકસિત કમળ જેવી કાંતિવાળા અને લબ્ધ પ્રાણીરૂપ કમળમાં સૂર્ય જેવા હે ભગવંત ! હું આપને નમસ્કાર કરું છું. ક્ષણાયક એવાં એક હજાર ને આઠ નરલક્ષણને ધારણ કરનારા અને કર્મરૂપ અંધકારનો નાશ કરવામાં ચંદ્ર જેવા તમને મારો નમસ્કાર છે. ત્રણ જગતમાં પવિત્ર, જ્ઞાનાદિ રત્નત્રય ધારણ કરનાર, કર્મરૂપ સ્થળને ખોદવામાં ખનિત્ર સમાન અને શ્રેષ્ઠ ચારિત્રના ધારક એવા તમને મારો નમસ્કાર છે. સર્વ અતિશયના પાત્ર, અતિ દયાવાનુ અને સર્વ સંપત્તિના કારણભૂત એવા હે પરમાત્મન ! તમને મારો નમસ્કાર છે. કષાયને દૂર કરનાર કર્ણુના ક્ષીરસાગર અને રાગદ્રેવથી વિમુક્ત એવા હે મોક્ષગામી પ્રભુ ! તમને મારો નમસ્કાર છે. હે પ્રભુ ! જે તમારા ચરણની સેવાનું ક્ષણ હોય તો તે ક્ષણવડે તમારી ઉપર ભવોભવમાં મને ભક્તિભાવ પ્રાપ્ત થજે.” આવી રીતે પ્રભુની સ્તુતિ કરીને તેમને લઈ વામાદેવીના પડખામાં મૂક્યા, અને તેમને આપેલી અવસ્થાપિની નિદ્રા અને પાસે મૂકેલું પ્રતિબિંબ હરી લઈ ઇંદ્ર પોતાને સ્થાનકે ગયા.

અશ્વસેન રાજાએ પ્રાતઃકાળે કારાગૃહમોક્ષપૂર્વકર તેમનો જન્મોત્સવ કર્યો. જ્યારે પ્રભુ ગર્ભમાં હતા, ત્યારે માતાએ એકદા કૃષ્ણ પક્ષની રાત્રીએ પણ પડખે થઈને એક સર્પને જતો જોયો હતો, પછી તે વાર્તા તરતજ પતિને કહી હતી, તે સંભારીને અને એ ગર્ભનોજ પ્રભાવ હતો એમ નિર્ણય કરીને રાજાએ કુમારનું પાર્થ એવું નામ પાડ્યું. ઇંદ્રે આજ્ઞા કરેલી અપ્સરરૂપ ધાત્રીઓએ લાલિત કરેલા જગત્પતિ રાજાઓને ઓળે ઓળે સંચરતા વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યા. અનુક્રમે નવ હસ્ત ઊંચી કાચાવાળા થઈને કામદેવને કીડા કરવાના ઉપવન જેવા અને મૃગાક્ષીઓને કામણુ કરનારા ચૌવનવચને પ્રાપ્ત થયા. જાણે નીલમણિના સારથી કે નીલોત્પલની લક્ષ્મીથી બનેલા હોય તેમ પાર્શ્વપ્રભુ કાચાની નીલ કાંતિવડે શોભવા લાગ્યા. મોટી શાખાવાળા વૃક્ષની જેમ મોટી ભુજવાળા અને મોટા તટવાળા ગિરિની જેમ વિશાળ

વક્ષઃસ્થળવાળા પ્રભુ વિશેષ શોભવા લાગ્યા. હસ્તકમળ, ચરણકમળ, વદનકમળ અને નેત્રકમળ વડે અશ્વસેનના કુમાર વિકસ્વર થયેલાં કમળોના વનવડે મોટો દ્રઢ શોભે તેમ શોભવા લાગ્યા. તેમજ વજ્ર જેવા દઢ, સર્પના લાંછનવાળા અને વજ્રના મધ્ય ભાગ સમાન કૃશ ઉદરવાળા પ્રભુ વજ્રઋષભનારાય સંહનનને ધારણ કરતા શોભવા લાગ્યા. પ્રભુનું સ્વરૂપ જોઇને સ્ત્રીઓ ચિંતવન કરતી કે ‘આ કુમાર જેમના પતિ થશે તે સ્ત્રી આ પૃથ્વીમાં ધન્ય છે.’

એક વખતે અશ્વસેન રાજા સભામાં બેસી જિનધર્મની કથામાં તત્પર હતા તેવામાં પ્રતીહારે આવીને વિશ્વસિ કરી કે ‘હે નરેન્દ્ર ! સુંદર આકૃતિવાળો કોઈ પુરુષ દ્વારે આવ્યો છે, તે સ્વામીને કાંઈક વિશ્વસિ કરવાને ઇચ્છે છે, માટે પ્રવેશની આજ્ઞા આપીને તેના પર પ્રસન્ન થાઓ.’ રાજાએ કહ્યું ‘તેને સત્વર પ્રવેશ કરાવ.’ ‘ન્યાયી રાજાઓ પાસે આવીને સર્વે વિશ્વસિ કરે છે.’ દ્વારપાળે તેને પ્રવેશ કરાવ્યો, એટલે તેણે પ્રથમ રાજાને નમસ્કાર કર્યો અને પછી પ્રતીહારે બતાવેલા આસન ઉપર તે બેઠો. રાજાએ પૂછ્યું કે ‘હે ભદ્ર ! તમે કોના સેવક છો ? કોણ છો ? અને શા કારણે અહીં મારી પાસે આવ્યા છો ?’ તે પુરુષ બોલ્યો-‘હે સ્વામિન્ ! આ ભરતક્ષેત્રમાં લક્ષ્મીબેના કંડાસ્થાન જેવું કૃશસ્થળ નામે એક નગર છે. તે નગરમાં શરણાર્થીને કવચરૂપ અને યાચકોને કલ્પવૃક્ષરૂપ નરવર્મા નામે પરાક્રમી રાજા હતા. તે પોતાના સીમાડાના ઘણા રાજાઓને સાધી પ્રલયકાળના સૂર્યની જેમ તીવ્ર તેજથી પ્રકાશતા હતા. જૈનધર્મમાં તત્પર એ રાજાએ મુનિરાજની સેવામાં સદા ઉદ્યત રહીને અખંડ ન્યાય અને પરાક્રમથી ચિરકાળ પોતાના રાજ્યનું પાલન કર્યું. પછી સંસારથી ઉદ્દેગ પામી રાજ્યલક્ષ્મીને તૃણવત્ છોડી દઈ, સુસાધુ ગુરૂની પાસે તેણે દીક્ષા ગ્રહણ કરી. તે પુરુષે આટલી અર્ધ વાતો કહી, ત્યાં તો ધાર્મિકવત્સલ અશ્વસેન રાજા હર્ષ પામી સલાસદોને હર્ષ પમાડતા વચમાં બોલી ઉઠ્યા કે ‘અહો ! નરવર્મા રાજા કેવા વિવેકી અને ધર્મશ્રેષ્ઠ છે કે જેણે રાજ્યનો તૃણવત્ ત્યાગ કરી તત્ત ગ્રહણ કર્યું. રાજાએ પ્રાણસંશયમાં પડી, મોટા યુદ્ધના વિવિધ ઉદ્યમ આચરીને જે રાજ્યને મેળવે છે, તે રાજ્ય પ્રાણોત્તે પણ તજવું મુશ્કેલ છે. પોતાની અને સંપત્તિથી પ્રાણ જેવા વહાલા પુત્રાદિકની જે રક્ષા કરવામાં આવે છે, તેઓને તજવા તે પણ પ્રાણીઓને અશક્ય છે. તે સર્વને રાજા નરવર્માએ સંસાર છોડવાની ઇચ્છાથી એક સાથે છોડી દીધા, તેથી તેને પૂરી સાબાશી ઘટે છે. હે પુરુષ ! તારી વાત આગળ ચલાવ, તે પુરુષ બોલ્યો કે-‘તે નરવર્માના રાજ્ય ઉપર હાલ તેમના પુત્ર પ્રસેનજિત નામે રાજા છે. તે સેનારૂપ સરિતાઓના સાગર જેવા છે. તેને પ્રભાવતી નામે એક પુત્રી છે.’ જે યૌવનને પ્રાપ્ત થયેલી હોવાથી ભૂમિપર આવેલી દેવકન્યા હોય તેવી અદ્વૈત રૂપને ધારણ કરનારી છે. [વધાતાએ ચંદ્રના ચૂર્ણથી તેનું મુખ, કમળથી નેત્ર, સુવર્ણરજથી શરીર, રક્તકમળથી હાથ પગ, કઢલીગર્મથી ઉર, શોભમણિથી નખ મૃણાલથી ભુજાંડ રચ્યા હોય તેમ દેખાય છે. અદ્વૈત રૂપલાવણ્યવતી તે બાળાને યૌવનવતી બેઠીને પ્રસેનજિત રાજા તેણીના યોગ્ય વરને માટે ચિંતાતુર થયા, તેથી તેમણે રાજાઓના ઘણા કુમારોની તપાસ કરી, પણ કોઈ પોતાની પુત્રીને યોગ્ય જોવામાં આવ્યો નહીં. એક વખતે પ્રભાવતી સખીઓની સાથે ઉદ્યાનમાં આવી. ત્યાં કિન્નરોની સ્ત્રીઓનાં મુખથી આ પ્રમાણે એક ગીત તેના સાંભળવામાં આવ્યું, ‘શ્રી વારાણશીના સ્વામી અશ્વસેન રાજાના પુત્ર શ્રી પાર્શ્વનાથકુમાર રૂપલાવણ્યની સંપત્તિથી જય પામે છે. જે સ્ત્રીના તે ભર્તા થશે તે સ્ત્રી આ જગતમાં જયવતી છે. તેવા પતિ મળવા દુર્લભ છે, કારણ કે એવો પુણ્યનો ઉદય ક્યાંથી હોય ?’ આ પ્રમાણે શ્રી પાર્શ્વનાથનું ગુણકીર્તન સાંભળી, પ્રભાવતી તન્મય થઈને તેમના રાગને

વશ થઈ ગઈ. તે વખતે પાર્શ્વકુમારે રૂપથી કામદેવને જીતી લીધો છે, તેનું ઘેર લેતો હોય તેમ તેની પર અનુરાગવાળી પ્રભાવતીને તે નિર્દયતાથી બાણવડે પ્રહાર કરવા લાગ્યો. બીજી વ્યથા અને લજ્જાને છોડી દઈને હરિણીની જેમ પ્રભાવતી તે ગીતનેજ વારંવાર એકમનથી સાંભળવા લાગી, તેથી સખીઓએ તેનો પાર્શ્વકુમાર ઉપરનો રાગ બાણી લીધો. ચતુર જનથી શું ન બાણી શકાય ? કિન્નરીઓ તો ઉડીને ચાલી ગઈ, પરંતુ પ્રભાવતી તો કામને વશ થઈ ચિરકાળ શૂન્ય મને ત્યાંજ એસી રહી. એટલે બુદ્ધિમતી તેની સખીઓ મનવડે યોગિનીની જેમ પાર્શ્વકુમારનું ધ્યાન કરી તેને યુક્તિવડે સમજાવીને ઘેર લાવી. ત્યારથી તેનું ચિત્ત પાર્શ્વકુમારમાં એવું લીન થયું કે તેનો પોશાક અગ્નિ જેવો લાગવા માંડ્યો, રેશમી વસ્ત્ર અંગારા જેવાં લાગવા માંડ્યાં અને હાર ખડગની ધાર જેવો જણાવા લાગ્યો. તેના અંગમાં જળની પસલોને પણ પચાવે તેવો તાપ નિરંતર રહેવા લાગ્યો અને પ્રસ્થ પ્રમાણુ ધાન્ય રંધાય તેવા કટાહને પણ પૂરે તેટલી અશ્રુધારા વહેવા લાગી. કામાગ્નિથી જર્જર થયેલી તે બાળા પ્રભાતે, પ્રદોષે, રાત્રે કે દિવસે સુખ પામતી નહોતી. પ્રભાવતીની આવી સ્થિતિ બાણીને સખીઓએ તે વૃત્તાંત તેના રક્ષણને માટે તેનાં માતાપિતાને જણાવ્યો. પુત્રીને પાર્શ્વકુમાર ઉપર અનુરક્ત થયેલી બાણી, તેને આશ્વાસન આપવાના હેતુથી તેઓ વારંવાર આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા કે-‘પાર્શ્વકુમાર ત્રણ જગતમાં શિરોમણિ છે; અને આપણી સદ્ગુણી દુહિતાએ પોતાને યોગ્ય તે વર શોધી લીધો છે’ તેથી આપણી પુત્રી મહાશય જનોમાં અગ્રેસર જેવી છે.’ આવાં માતાપિતાનાં વચનથી મેઘધ્વનિવડે મયૂરીની જેમ પ્રભાવતી હર્ષ પામવા લાગી; અને કાંઈક સ્વસ્થ થઈને પાર્શ્વકુમારનો નામરૂપ બપ-મંત્રને યોગિનીની જેમ આંગળીપર ગણતી ગણતી આશાવડે દિવસોને નિર્ગમન કરવા લાગી; પરંતુ બીજના ચંદ્રની રેખાની જેમ તે એવી તો કુશ થઈ ગઈ કે બાણે કામદેવના ધનુષ્યની બીજ થઈ હોય તેવી દેખાવા લાગી. દિવસે દિવસે તે બાળાને અતિ વિધુર થતી જોઈને તેનાં માતાપિતાએ તેને પાર્શ્વકુમારની પાસે સ્વયંવરા તરીકે મોકલવાનો નિશ્ચય કર્યો.

એ બખર કલિંગાદિ દેશોના નાયક યવન નામે અતિદુર્દાંત રાજાએ બાણ્યા, એટલે તે સભા વચ્ચે બોલ્યો કે ‘હું’ છતાં પ્રભાવતીને પરણનાર પાર્શ્વકુમાર કોણ છે ? અને તે કુશસ્થાનો પતિ કોણ છે કે જે મને પ્રભાવતી ન આપે ? જો ચાચકની જેમ કોઈ તે વસ્તુ લઈ જશે, તો વીરજનો તેઓનું સર્વસ્વ ખુંચવી લેશે.’ આ પ્રમાણે કહીને અતન્ય પરાક્રમવાળા તે યવને ઘણું સૈન્ય લઈ કુશસ્થાન પાસે આવીને તેની ફરતો ઘેરો નાંખ્યો. તેથી ધ્યાન ધરતા યોગીના શરીરમાં પવનની જેમ તે નગરમાંથી કોઈને પણ નીકળવાનો માર્ગ રહ્યો નહિ. એવા કષ્ટને સમયે રાજાની પ્રેરણાથી હું અર્ધરાત્રે તે નગરમાંથી ગુપ્તપણે નીકળ્યો છું. હું સાગરકંઠનો પુત્ર પુરુષોત્તમ નામે તે રાજાનો મિત્ર છું; અને એ વૃત્તાંત કહેવાને માટેજ અહીં આવ્યો છું, માટે હવે સ્વજન અને શત્રુજનના સંખ્યામાં તમને જે યોગ્ય લાગતું હોય તે કરો.”

આવાં તે પુરુષનાં વચન સાંભળી અશ્વસેન રાજા બ્રુટીથી ભયંકર નેત્ર કરીને વજ્રના નિર્ધોષ તુલ્ય ભયંકર વચન બોલ્યો કે “અરે ! એ રાંક યવન કોણ છે ? હું’ છતાં પ્રસેન-જિતને શો ભય છે ? કુશસ્થાનની રક્ષા કરવાને માટે હું’ જ તે યવનની ઉપર ચઢાઈ કરીશ.” આ પ્રમાણે કહી વાસુદેવ જેવા પરાક્રમી અશ્વસેન રાજાએ રણભંભાનો નાદ કરાવ્યો. તે નાદથી તટકાળ તેનું સર્વ સૈન્ય એકઠું થયું. તે વખતે કીડાગૃહમાં રમતા પાર્શ્વકુમારે તે ભંભાનો નાદ અને સૈનિકોનો મોટો કોલાહલ સાંભળ્યો, એટલે ‘આ શું ?’ એમ

સંજ્ઞમ પાત્રી પાર્શ્વકુમાર પિતા પાસે આવ્યા, ત્યાં તો રણકાર્ય માટે તૈયાર થયેલા સેનાપતિ-ઓને તેમણે જોયા, એટલે પાર્શ્વકુમાર પિતાને પ્રણામ કરી બોલ્યા કે ‘હે પિતાજી ! જેને માટે તમારા જેવા પરાક્રમીને આવી તૈયારી કરવી પડે છે, તે શું દૈત્ય, ચક્ષુ, રાક્ષસ કે બીજા કોઈ તમારો અપરાધી થયો છે ? તમારા સરખો કે તમારાથી અધિક કોઈપણ મારા જોવામાં આવતો નથી.’ તેમના આવા પ્રશ્નથી અંગુળીથી પુરૂષોત્તમ નામના પુરુષને ખતાવીને રાજાએ કહ્યું કે ‘હે પુત્ર ! આ માણસના કહેવાથી પ્રસેનજિત રાજાને યવન રાજાથી બચાવવા માટે મારે જવાની જરૂર છે.’ કુમારે ફરીથી કહ્યું કે ‘હે પિતા ! યુદ્ધમાં તમારી આગળ કોઈ દેવ કે અસુર પણ ટકી શકે તેમ નથી, તો મનુષ્ય માત્ર એ યવનના શા ભાર છે ? પરંતુ તેની સામે આપને જવાની કાંઈ જરૂર નથી, હુંજ ત્યાં જઈશ, અને બીજાને નહીં’ ઓળખનારને શિક્ષા કરીશ.’ રાજા બોલ્યા—‘હે વત્સ ! તે કાંઈ તારો કીડોત્સવ નથી. વળી કષ્ટકારી રણ-યાત્રા તારી પાસે કરાવવાનું મારા મનને પ્રિય લાગતું નથી. હું જાણું છું કે મારા કુમારનું ભુજબળ ત્રણ જગતનો વિજય કરવાને સમર્થ છે, પરંતુ તું ઘરમાં કીડા કરે તે જોવાથીજ મને હર્ષ થાય છે.’ પાર્શ્વકુમાર બોલ્યા—‘હે પિતાજી ! યુદ્ધ કરવું તે મારે કીડારૂપજ છે, તેમાં જરાપણ મને પ્રયાસ પડવાનો નથી, માટે હે પૂજ્ય પિતાજી ! તમે અહીંજ રહો.’ પુત્રના અતિ આગ્રહથી તેના ભુજબળને જાણનારા અશ્વસેન રાજાએ તેનું અનિર્ધાર એવું તે વચન સ્વીકાર્યું. પછી પિતાએ આજ્ઞા આપી એટલે પાર્શ્વકુમાર શુભ મુહૂર્તે હાથી ઉપર બેસીને તે પુરૂષોત્તમની સાથે ઉત્સવ સહિત નગર બહાર નીકળ્યા. પ્રભુએ એક પ્રયાણ કર્યું, ત્યાં તો ઈંદ્રનો સારથિ આવી રથમાંથી ઉતરી અંજલિ જોડીને કહેવા લાગ્યો—‘હે સ્વામિન્ ! તમને કીડાથી પણ યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળા જાણીને ઈંદ્રે આ સંગ્રામયોગ્ય રથ લઈને મને સારથિ થવા માટે મોકલ્યો છે. હે સ્વામિન્ ! તે ઈંદ્ર તમારા પરાક્રમ પાસે ત્રણ જગત્ પણ તૃણરૂપ છે’ એમ જાણે છે, તથાપિ આ સમય પ્રાપ્ત થવાથી તે પોતાની ભક્તિ ખતાવે છે.’ પછી પૃથ્વીને નહીં સ્પર્શ કરતા અને વિવિધ આયુધોથી પૂરેલા એ મહારથમાં પ્રભુ ઈંદ્રના અનુચ્છેદને માટે આરૂઢ થયા. પછી સૂર્યના જેવા તેજથી પાર્શ્વકુમાર આકાશગામી રથવડે બેચરોથી સ્તુતિ કરાતા આગળ ચાલ્યા. પ્રભુને જોવા માટે વારંવાર ઊંચા મુખ કરી રહેલા સુભદ્રોથી શોભતું પ્રભુનું સર્વ સૈન્ય પણ પ્રભુની પછવાડે પછવાડે ચાલ્યું. પ્રભુ એક ક્ષણવારમાં ત્યાં પહોંચી જવાને અને એકલાજ તે યવનનો વિજય કરવાને સમર્થ છે, પણ સૈન્યના ઉપરોધથી તેઓ ટુંકા ટુંકા પ્રયાણોવડે ચાલતા હતા. કેટલેક દિવસે તેઓ કુશસ્થળ સમીપે આવી પહોંચ્યા. ત્યાં ઉદ્યાનમાં દેવતાઓએ વિકુવેલા સાત ભૂમિવાળા મહેલમાં આવીને વસ્યા. પછી ક્ષત્રિયોની તેવા રીતિ હોવાથી તેમજ દયાને લીધે પ્રભુએ પ્રથમ યવનરાજાની પાસે એક સહબુદ્ધિવાળા હૂતને શિક્ષા આપીને મોકલ્યો. તે હૂત યવનરાજા પાસે જઈ તેને પ્રભુની શક્તિથી સારી રીતે માહિતગાર કરવા માટે કહેવા લાગ્યો કે “હે રાજન્ ! શ્રી પાર્શ્વકુમાર પોતાના મુખથી તમને આ પ્રમાણે આદેશ કરે છે કે આ પ્રસેનજિત રાજાએ મારા પિતાનું શરણ અંગીકાર કરેલું છે, માટે તેને રોધથી અને વિરોધથી છોડી દો. મારા પિતા પોતે યુદ્ધ કરવાને આવતા હતા, તેમને મહા પ્રયાસે નિવારીને આ હેતુ માટેજ હું અહીં આવેલો છું. હવે અહીંથી પાછા વળીને શીઘ્રપણે તમારે ઠેકાણે ચાલ્યા જાવો. જે તમે જલ્દી ચાલ્યા જશો તો તમારો આ અપરાધ અમે સહન કરશું.” હૂતનાં આવાં વચન સાંભળી લક્ષ્મણ ઉપર ભયંકર અને ઉગ્ર બ્રુટી ચઢાવી યવનરાજા બોલ્યો—‘અરે હૂત ! આ તું શું બોલે છે ? શું તું મને નથી ઓળખતો ? એ બાળક પાર્શ્વકુમાર અહીં યુદ્ધ કરવા આવ્યો તેથી શું ? અને કદિ વૃદ્ધ

અશ્વસેન રાજા પોતેજ આવ્યા હોત તો તેથી પણ શું? તે બન્ને પિતા પુત્ર અને બીજા તેના પક્ષના રાજાઓ પણ મારી પાસે કોણ માત્ર છે? માટે રે હૃત! જા, કહે કે પાર્શ્વ-કુમારને પોતાના કુશળની ઈચ્છા હોય તો ચાલ્યો જાય. તું આવું નિબંધુર બોલે છે, તે છતાં હૃતપણુને લીધે અવધ છે, માટે અહીંથી જીવતો જવા દઉં છું. તેથી તું જા અને તારા સ્વામીને જઈને બધું કહે. હૃતે ફરીથી કહ્યું કે “અરે દુરાશય! મારા સ્વામી પાર્શ્વકુમારે માત્ર તારા પર દયા લાવીને તને સમજાવવા માટે મને મોકલ્યો છે, કાંઈ અશક્તપણાથી મોકલ્યો નથી. જો તું તેમની આજ્ઞા માનીશ તો જેમ તેઓ કુશસ્થળના રાજાનું રક્ષણ કરવાને આવ્યા છે તેમ તને પણ મારવાને ઈચ્છતા નથી, પરંતુ જે પ્રભુની આજ્ઞા સ્વર્ગમાં પણ અખંડપણે પળાય છે, તેને ખંડન કરીને હે મુઠ્ઠાબુદ્ધિ! જો તું ખુશી થતો હો તો તું ખરેખર અગ્નિની ક્રાંતિના સ્પર્શથી ખુશી થનાર પતંગના જેવો છે. કુદ્ર એવો ખલોત (ખજવો) કયાં અને સર્વ વિશ્વને પ્રકાશ કરનાર સૂર્ય કયાં? તેમ એક કુદ્ર રાજા એવો તું કયાં અને ત્રણ જગતના પતિ પાર્શ્વકુમાર કયાં?”

ઉપર પ્રમાણે હૃતનાં વચન સાંભળી યવનના સૈનિકો ક્રોધથી આયુધ ઊંચાં કરીને ઊભા થયા અને ઊંચે સ્વરે કહેવા લાગ્યા—“અરે! અધમ હૃત! તારે તારા સ્વામીની સાથે શું વૈર છે કે જેથી તેનો દ્રોહ કરવાને માટે તું આવાં વચન બોલે છે? તું સારી રીતે સર્વ ઉપાયોને જાણે છે.” આ પ્રમાણે કહેતા એવા તેઓ રોપવડે તેને પ્રહાર કરવાને ઈચ્છ્યા લાગ્યા. તે સમયે એક વૃદ્ધ મંત્રીએ આક્ષેપવાળા કઠોર અક્ષરે કહ્યું કે “આ હૃત પોતાના સ્વામીનો વૈરી નથી. પણ તમે તમારા સ્વામીના વૈરી છો કે જે સ્વેચ્છાએ વર્તવાથી સ્વામીને અનર્થ ઉત્પન્ન કરે છે. અરે મૂઠા! જગતપતિ શ્રી પાર્શ્વનાથની માત્ર આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવું, તે પણ તમારી કુશળતાને માટે નથી, તો પછી આ હૃતનો ઘાત કરવાની તો વાતજ શી કરવી? તમારા જેવા સેવકો દુહાંત ઘોડાની જેમ પોતાના સ્વામીને ખેંચીને તટકાળ અનર્થરૂપ અરણ્યમાં ફેંકી દે છે. તમે પૂર્વે બીજા રાજાઓના હૃતોને ઘાપિંત કયાં છે, તેમાં જે તમારી કુશળતા રહી છે તેનું કારણ એ હતું કે આપણા સ્વામી તેમનાથી અમર્થ હતા; પણ આ પાર્શ્વનાથ પ્રભુના તો ચોસઠ ઇંદ્રો પણ સેવક છે; તો તેવા સમર્થની સાથે આપણા સ્વામીને તમારા જેવા દુર્વિનીત મનુષ્યકોટોવડે જે યુદ્ધ કરવું તે કેટલું બધું હાનિકારક છે?” મંત્રીનાં આવાં વચન સાંભળી સર્વે સુભટો ભય પામીને શાંત થઈ ગયા. પછી તે હૃતનો હાથ પકડી મંત્રીએ સામ વચને કહ્યું—“હે વિદ્વાન્ હૃત! માત્ર શસ્ત્રાપજીવી એવા આ સુભટોએ જે કહ્યું તે તમારે સહન કરવું, કેમકે તમે એક ક્ષમાનિધિ રાજાના સેવક છો. અમે શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુના શાસનને મસ્તકપર ચઢાવવાને તમારી પછવાડેજ આવીશું, માટે એમનાં વચનો તમે સ્વામીને કહેશો નહીં.” આ પ્રમાણે તેને સમજાવી અને સત્કાર કરી મંત્રીએ એ હૃતને વિદાય કયો. પછી તે હિતકામી મંત્રીએ પોતાના સ્વામીને આ પ્રમાણે કહ્યું કે—“હે સ્વામિન્! તમે વિચાર્યા વિના જેનું માકું પરિણામ આવે તેનું કાર્ય કેમ કર્યું? પણ હજુ સુધી કાંઈ બગડી ગયું નથી, માટે સત્વર જઈને તે શ્રી પાર્શ્વનાથનો આશ્રય કરો. જેનું સૂતિકા કર્મ દેવીઓએ કરેલું છે, જેનું ધાત્રીકર્મ પણ દેવીઓએ કરેલું છે, જેનું જન્મસ્નાત્ર અનેક દેવો સહિત ઇંદ્રોએ કરેલું છે, અને દેવો સહિત ઇંદ્રો પોતે જેના સેવક થઈને રહે છે, તે પ્રભુની સાથે જે વિચ્છેડ કરવો તે હાથીની સાથે મેંઢાએ વિચ્છેડ કરવા જેવો છે. પક્ષીરાજ ગરૂડ કયાં અને કાકોલ પક્ષી કયાં! મેરૂ કયાં અને સરસવનો ઠાણો કયાં? શેષનાગ કયાં અને કુદ્ર સર્પ કયાં? તેમ તે પાર્શ્વનાથ કયાં અને તમે કયાં? તેથી જ્યાંસુધી લોકોના જાણવામાં આવે નહીં, ત્યાં સુધીમાં આત્મહિત કરવાની ઈચ્છાએ કંઠપર કુહાડો લઈને તમે અશ્વસેનના કુમાર

પાર્શ્વનાથને શરણે જાઓ, અને વિશ્વને શાસન કરનાર તે પાર્શ્વનાથ સ્વામીના શાસનને શ્રદ્ધા કરો. જેઓ તેમના શાસનમાં વર્તે છે તેઓ આ લોકમાં અને પરલોકમાં નિર્ભય થાય છે.” આ પ્રમાણે પોતાનાં મંત્રીનાં વચનો સાંભળીને યવનરાજ ક્ષણવાર વિચારીને બોલ્યો કે-“હે મંત્રી ! તમે મને બહુ સારો બોધ આપ્યો; જેમ કેાઇ અંધને કુવામાં પડતાં બચાવી લે તેમ જડ બુદ્ધિવાળા મને તમે અનર્થમાંથી બચાવી લીધો છે.” આ પ્રમાણે કહી યવનરાજ કંઠમાં કુહાડો બાંધી પાર્શ્વનાથે અલંકૃત કરેલા ઉદ્યાનમાં પરિવાર સહિત આવ્યો. ત્યાં સૂર્યના અશ્વો જેવા લાખો ઘોડાઓથી ઐરાવત હસ્તી જેવા હજારો ભદ્ર ગજેન્દ્રોથી, દેવવિમાન જેવા અનેક રથોથી અને ખેચર જેવા સંખ્યાબંધ પાયદળથી સુશોભિત એવું પાર્શ્વનાથનું સૈન્ય જોઈ યવનરાજ અતિ વિસ્મય પામી ગયો. સ્થાને સ્થાને પાર્શ્વકુમારનાં સુભટોએ વિસ્મય અને અવગાથી જોયેલો તે યવનરાજ અનુક્રમે પ્રભુના પ્રાસાદના દ્વાર પાસે આવ્યો. પછી છડીદારે રજા મેળવીને તેને સભાસ્થાનમાં પ્રવેશ કરાવ્યો, એટલે તેણે દૂરથી સૂર્યની જેમ પ્રભુને નમસ્કાર કર્યો. પ્રભુએ તેના કંઠ ઉપરથી કુહાડો મૂકાવી દીધો. પછી તે યવન પ્રભુ આગળ બેસી અંજલિ જોડીને આ પ્રમાણે બોલ્યો કે-“હે સ્વામિન્ ! તમારી આગળ સર્વે ઇંદ્રો પણ આજ્ઞાકારી થઈને રહે છે, તો અગ્નિ આગળ તૃણસમૂહની જેમ હું મનુષ્યકીટ તો કેાણ માત્ર છું ? તમે શિક્ષા આપવાને માટે મારી પાસે હ્રતને મોકલ્યો, તે મોટી કૃપા કરી છે; નહીં તો તમારા બ્રહ્મીના ભંગ માત્રથી હું ભસ્મીભૂત કેમ ન થઈ જાઉં ? હે સ્વામિન્ ! મેં તમારો અવિનય કર્યો તે પણ મારે તો ગુણકારી થયો, જેથી ત્રણ જગતને પવિત્રકારી એવાં તમારાં દર્શન મને થયાં, ‘તમે ક્ષમા કરો’ એમ તમારા પ્રત્યે કહેવું તે પણ ઉચિત નથી, કારણ કે તમારા હૃદયમાં કેાપજ નથી, ‘હું તમને ઈંડ આપું’ એમ કહેવું પણ ઉચિત નથી, કારણ કે તમેજ સ્વામી છો. ઇન્દ્રોએ સેવેલા એવા તમને ‘હું તમારો સેવક છું’ એમ કહેવું તે પણ અઘટિત છે, અને ‘મને અભય આપો’ એમ કહેવું પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે તમે સ્વમેવ અભયદાતા છો. તથાપિ અજ્ઞાનને લીધે હું કહું છું કે મારાપર પ્રસન્ન થાઓ, મારી રાજ્યલક્ષ્મીને શ્રદ્ધા કરો, અને હું તમારો સેવક છું, માટે ભય પામેલા એવા મને અભય આપો.” યવનનાં આવાં વચન સાંભળી પાર્શ્વનાથ બોલ્યો કે-“હે ભદ્ર ! તમારું કલ્યાણ થાઓ, ભય પામો નહીં, પોતાનું રાજ્ય સુખે પાળો, પણ ફરીવાર હવે આવું કરશો નહીં.” પ્રભુનાં આવાં વચન સાંભળીને તથાઽસ્તુ એમ કહેતા યવનરાજનો પ્રભુએ સત્કાર કર્યો. “મહાજનોના પ્રસાદદાનથી સર્વની સ્થિતિ ઉત્તમ થાય છે.”

પછી પ્રસેનજિત રાજાનું રાજ્ય અને કુશસ્થળ નગર શત્રુના વેષન રહિત થયું, એટલે પુરોષોત્તમ પાર્શ્વનાથની આજ્ઞા લઈને નગરમાં ગયો. તેણે પ્રસેનજિત રાજા પાસે જઈને બધો વૃત્તાંત સંભળાવ્યો. પછી બધા નગરમાં હર્ષના છત્રરૂપ મહોત્સવ પ્રવર્ત્યો. પ્રસેનજિત રાજા પ્રસન્ન થઈને વિચારવા લાગ્યો કે “હું સર્વથા ભાગ્યવાન છું, અને મારી પુત્રી પ્રભાવતી પણ સર્વથા ભાગ્યવતી છે. મારા મનમાં આવો મનોરથ પણ ન હતો કે જે સુરાસુરપૂજિત પાર્શ્વનાથ કુમાર મારા નગરને પવિત્ર કરશે. હવે ભેટની જેમ પ્રભાવતીને લઈને હું ઉપકારી એવા પાર્શ્વનાથ કુમારની પાસે જાઉં.” આ પ્રમાણે વિચાર કરી પ્રસેનજિત રાજા પ્રભાવતીને લઈને હર્ષિત પરિવાર સહિત પાર્શ્વનાથની પાસે આવ્યો, અને પ્રભુને નમસ્કાર કરી અંજલિ જોડીને બોલ્યો-“હે સ્વામિન્ ! તમારું આગમન વાઢળાં વગરની વૃષ્ટિને જેમ ભાગ્યયોગે અગ્નિકંઠ થયું છે. તે યવનરાજ મારો શત્રુ છતાં ઉપકારી થયો કે જેના વિશ્રદ્ધમાં ત્રણ જગતના પતિ એવા તમોએ આવીને મારો અનુગ્રહ કર્યો. હે નાથ ! જેમ કયા લાવી અહીં આવીને

મારો અનુગ્રહ કર્યો, તેમ આ મારી પુત્રી પ્રભાવતી સાથે વિવાહ કરીને તેવીજ રીતે ફરીવાર અનુગ્રહ કરો. આ પ્રભાવતી હુપ્રાપ્ય વસ્તુની (આપની) પ્રાર્થના કરનારી છે અને આપ દ્વારા છતાં પણ આપની ઉપર અનુરાગી છે, માટે તેની ઉપર કૃપા કરો; કેમકે તમે સ્વભાવથીજ કૃપાળુ છો.”

એ વખતે પ્રભાવતીએ ચિંતાવ્યું કે ‘‘મેં પૂર્વે કિન્નરીઓ પાસેથી જેમને સાંભળ્યા હતા, તે પાર્શ્વનાથ કુમાર આજે મારા જોવામાં આવ્યા છે. અહો ! દૃષ્ટિથી જોતાં તે સાંભળવા પ્રમાણેજ મળતા આવે છે. દાક્ષિણ્યયુક્ત અને કૃપાવંત, જેવા સંભળાય છે તેવાજ જોવામાં આવે છે. એ કુમારને મારા પિતાએ મારે માટે રોક્યા તે બહુ સારું કયું છે; તથાપિ ભાગ્યની પ્રતીતિ નહીં આવવાથી તે પિતાશ્રીનું વચન માનશે કે નહીં એવી શંકાથી આકુળ એવી હું શંકિત રહ્યા કરું છું.’’ પ્રભાવતી આમ ચિંતાતુર રહેલી હતી અને રાજા પ્રસેનજિત્ ઉન્મુગ થઈને ઊભો હતો, તે વખતે પાર્શ્વકુમાર મેઘના નિર્દોષ જેવી ધીર વાણીવડે બોલ્યા- ‘‘હે રાજન્ ! હું પિતાની આજ્ઞાથી માત્ર તમારી રક્ષા કરવાને માટે અહીં લાવેલ છું, તમારી કન્યા પરણવાને આવેલ નથી, માટે હે કુશસ્થજપતિ ! તમે એ વિષે વૃથા આગ્રહ કરશો નહીં. પિતાનાં વચનનો અમલ કરીને હવે અમે પાછા પિતાની પાસે જઈશું.’’ પાર્શ્વકુમારનાં આવાં વચન સાંભળી ખેદ પામી અને વિચારવા લાગી કે ‘‘આવા દયાળુ પુરુષના મુખમાંથી આપું વચન નીકળ્યું, તે અંદ્રમાંથી અગ્નિ ઝડ્યાં જેવું છે. આ કુમાર સર્વની ઉપર કૃપાળુ છે અને મારી ઉપર કૃપારહિત થયા, તેથી હા ! હવે કેમ થશે ? આ પરથી એમ જણાય છે કે પ્રભાવતી મંદભાગ્યાજ છે. સદા પૂજન કરેલી હે કુળદેવીઓ ! તમે સત્વર આરીને મારા પતિને કાંઈક ઉપાય બતાવો, કેમકે એ હમણાં ઉપાયરહિત થઈ ગયા છે.’’ રાજા પ્રસેનજિતે વિચાર્યું કે ‘‘આ પાર્શ્વનાથ પોતે તો સર્વત્ર નિઃસ્પૃહ છે, પરંતુ તે અશ્વસેન રાજાના આગ્રહથી મારો મનોરથ પૂર્ણ કરશે, માટે અશ્વસેન રાજાને મળવાનો મિષ કરીને હું આમની સાથેજ જાઉં, ત્યાં ઇચ્છિતની સિદ્ધિને માટે હું પોતેજ અશ્વસેન રાજાને આગ્રહ કરીશ.’ આ પ્રમાણે વિચાર કરી તેણે પાર્શ્વનાથકુમારનાં વચનથી યવનરાજ સાથે મૈત્રી કરીને તેને વિદાય કયો. પછી પાર્શ્વનાથ પ્રભુને વિદાય કરતાં પ્રસેનજિત્ બોલ્યો કે ‘હે પ્રભુ ! અશ્વસેન રાજાના ચરણને નમવાને માટે હું તમારી સાથેજ આવીશ.’ પાર્શ્વનાથે ખુશી થઈને હા પાડી; એટલે પ્રસેનજિત્ રાજા પ્રભાવતીને સાથે લઈને તેમની સાથે વારાણસીમાં આવ્યા. ત્યાં શરણાગતના રક્ષણથી અશ્વસેનને રંજિત કરતા પાર્શ્વનાથે પોતાના દર્શનથી સર્વને અત્યંત આનંદ આપ્યો. પછી અશ્વસેન રાજાએ ઊભા થઈને પગમાં આળોટતા પ્રસેનજિત્ રાજાને ઊભા કરી બે બુજવડે આલિંગન આપી સંજ્ઞમથી પૂછ્યું કે ‘‘હે રાજન્ ! તમારી રક્ષા સારી રીતે થઈ ? તમે કુશળ છો ? તમે પોતે અહીં આવ્યા, તેથી મને કાંઈ પણ કારણથી શંકા રહે છે.’’ પ્રસેનજિત્ બોલ્યા- ‘‘પ્રતાપવડે સૂર્ય જેવા તમે જેના રક્ષક છો, એવા મારે સદા રક્ષણ અને કુશળજ છે, પરંતુ હે રાજન્ ! એક હુપ્રાપ્ય વસ્તુની પ્રાર્થના મને સદા પીડે છે, પણ તે પ્રાર્થના તમારા પ્રાસાદથી સિદ્ધ થશે. હે મહારાજા ! મારે પ્રભાવતી નામે કન્યા છે, તેને મારા આગ્રહથી પાર્શ્વનાથ કુમાર માટે ગ્રહણ કરો. આ મારી પ્રાર્થના અન્યથા કરશો નહીં.’’ અશ્વસેને કહ્યું, ‘‘આ મારા પાર્શ્વકુમાર સદા સંસારથી વિરક્ત છે, તેથી તે શું કરશે, તે હજુ મારા જાણવામાં આવતું નથી. અમારા મનમાં પણ સદા એવો મનોરથ થયા કરે છે કે આ કુમારનો યોગ્ય વધૂ સાથે વિવાહોત્સવ ક્યારે થશે ? જો કે તે બાલ્યવયથી સ્ત્રીસંગને ઇચ્છતા નથી, તોપણ હવે તમારા આગ્રહથી તેનો પ્રભાવતી સાથેજ

બળાત્કારે વિવાહ કરીશું.’ આ પ્રમાણે કહીને અશ્વસેન રાજા પ્રસેનજિતને સાથે લઈ પાર્શ્વકુમારની પાસે આવ્યા અને કહ્યું કે “હે કુમાર ! આ પ્રસેનજિત રાજાની પુત્રી સાથે પરણો.” પાર્શ્વકુમાર બોલ્યા — “હે પિતાજી ! સ્ત્રી વિગેરેનો પરિગ્રહ ક્ષીણપ્રાય થયેલા સંસારરૂપ વૃક્ષનું જીવનૌષધ છે, તો એવા ત્યાગ્ય સંસારનો આરંભ કરનાર એ કન્યાને હું શા માટે પરણું ? તો મૂળથી પરિગ્રહ રહિત થઈને આ સંસારને તરી જઈશ.” અશ્વસેન બોલ્યા — “હે કુમાર ! આ પ્રસેનજિત રાજાની કન્યાનું પાણિગ્રહણ કરીને એકવાર અમારો મનોરથ પૂરો કરો. હે પુત્ર ! જેના આવા સદ્વિચાર છે તે સંસારને તો તરી ગયેલજ છે, માટે વિવાહ કરીને પછી બ્યારે યોગ્ય સમય આવે, ત્યારે તે પ્રમાણે સ્વાર્થને સિદ્ધ કરજો.” આ પ્રમાણેનું પિતાનું વચન ઉલ્લાસન કરવાને અસમર્થ થઈ પાર્શ્વકુમારે લોગ્ય કર્મ અપાવવાને માટે પ્રભાવતીનું પાણિગ્રહણ કર્યું. પછી લોકોના આગ્રહથી ઉદ્યાન અને કીડાગિરિ વિગેરેમાં પ્રભાવતીની સાથે કીડા કરતા પ્રભુ દિવસો નિર્ગમન કરવા લાગ્યા.

એક દિવસ પાર્શ્વપ્રભુ મહેલ ઉપર ચઢી ગોખમાં બેસીને કૌતુકથી સમગ્ર વારાણસી પુરીને જોતા હતા, તેવામાં પુષ્પોના ઉપહાર વિગેરેની છાબડીઓ લઈને ઉતાવળે નગર બહાર નીકળતા અનેક સ્ત્રી પુરુષોને તેમણે દીઠા; એટલે પાસેના લોકોને પૂછ્યું કે ‘આજે કયો મહોત્સવ છે કે જેથી આ લોકો ઘણાં અલંકાર ધારણ કરીને સત્વર નગર બહાર જાય છે?’ તેના ઉત્તરમાં કોઈ પુરુષે કહ્યું, ‘હે દેવ ! આજે કોઈ મહોત્સવ નથી, પણ બીજું કારણ ઉત્પન્ન થયેલું છે. આ નગરીની બહાર કમઠ નામનો એક તપસ્વી આવ્યો છે, તે પંચાગ્નિ તપ કરે છે, તેની પૂજા કરવાને માટે નગરજનો ત્યાં જાય છે.’ તે સાંભળી પાર્શ્વનાથ પ્રભુ તે કૌતુક જોવાને માટે પરિવાર સહિત ત્યાં ગયા, એટલે કમઠને પંચાગ્નિ તપ કરતો ત્યાં દીઠો. પછી ત્રિવિધ જ્ઞાનધારી પ્રભુએ ઉપયોગ દેતાં અગ્નિના કુંડમાં કાઠના અંતર ભાગે રહેલા એક મોટા સર્પને બળતો જોયો, તેથી કંઈનિધિ ભગવાન બોલ્યા કે “અહો ! આ કેવું અજ્ઞાન ! જે તપમાં દયા નથી તે તપજ નથી, જેમ જળ વિના નદી, ચંદ્ર વિના રાત્રી અને મેઘ વિના વર્ષા તેમ દયા વિના ધર્મ પણ કેવો ? પશુની જેમ કદિ કાયાના કલેશને ગમે તેટલો સહન કરો, પરંતુ ધર્મતત્ત્વને સ્પર્શ કર્યા વિના નિર્દય એવા પ્રાણીને શી રીતે ધર્મ થાય ?” તે સાંભળી કમઠ બોલ્યો કે ‘રાજપુત્રો તો હાથી, ઘોડા વિગેરે બેલાવી જાણું અને ધર્મ તો અમારા જેવા સુનિષ્ઠાજી જાણે.’ તેથી પ્રભુએ તત્કાળ પોતાના સેવકને આજ્ઞા કરી કે ‘આ કુંડમાંથી આ કાઠ ખેંચી કાઢો, અને તેને ચતનાથી ફાડો કે જેથી આ તાપસને ખાત્રી થાય.’ પછી તેઓએ કુંડમાંથી તે કાઠને બહાર કાઢી ચતનાથી ફાડ્યું, એટલે તેમાંથી એકદમ એક મોટો સર્પ નીકળ્યો. પછી જરા બળેલા તે સર્પને પ્રભુએ બીજા પુરુષો પાસે નવકાર મંત્ર સાંભળાવ્યો અને પરચખાણુ અપાવ્યાં. તે સમાધિવાળા નાગે પશુ ભગવાનની કૃપાદૃષ્ટિથી સિંચાતાં શુદ્ધ બુદ્ધિએ તે નવકાર સાંભળ્યો અને પરચખાણુ ગ્રહણ કર્યાં. પછી તત્કાળ આયુ પૂર્ણ થવાથી નવકારમંત્રના પ્રભાવથી અને પ્રભુનાં દર્શનથી મૃત્યુ પામીને તે નાગ ધરણુ નામે નાગરાજર થયો. પછી ‘અહો ! આ પાર્શ્વકુમારનું જ્ઞાન અને વિવેક કોઈ અસાધારણ છે, એમ લોકોથી સ્તુતિ કરાતા પ્રભુ પોતાને સ્થાનકે ગયા. આ બતાવ જોઈ અને સાંભળી કમઠ તાપસે વિશેષ કષ્ટકારી તપ કરવા માંડ્યું, પરંતુ મિથ્યાત્વીને અત્યંત કષ્ટ લોગવ્યા છતાં પણ જ્ઞાન કયાંથી હોય ?’ અતુકમે તે કમઠ તાપસ મૃત્યુ પામીને ભુવનવાસી દેવોની મેઘકુમાર નિકાયમાં મેઘમાળી નામે દેવતા થયો.

૧. ચાર દિશાએ અગ્નિકુંડો અને મસ્તકપર તપાયમાન સૂર્ય એમ પંચાગ્નિ.

૨. ભુવનપતિની નાગકુમાર નિકાયના ઈંદ્ર.

શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુએ પોતાનાં ભોગદળવાળાં કર્મને ભોગવાઈ ગયેલ જાણીને દીક્ષા લેવામાં મન જોડ્યું. તે વખતે તેમના ભાવને જાણતા હે.ય તેમ લોકાંતિક દેવતાઓએ આવીને પાર્શ્વનાથને વિજ્ઞાપિત કરી કે 'હે નાથ ! તીર્થને પ્રવર્તાવો.' તે સાંભળી પ્રભુએ કુબેરની આજ્ઞાથી જૂંલક દેવતાઓએ પૂરેલા દ્રવ્યવડે વાર્ષિક દાન આપવા માંડ્યું. પછી શકાદિક ઇંદ્રોએ અને અશ્વિસેન પ્રમુખ રાજાઓએ પરમપ્રભુ શ્રી પાર્શ્વનાથને દીક્ષાલિષેક કર્યો. પછી દેવ અને માનવોએ વહન કરવા યોગ્ય એવી વિશાળા નામની શિબિકામાં બેસીને આશ્રમપદ નામના ઉદ્યાન સમીપે આવ્યા. મરૂમક (મરવા)નાં ઘાટાં વૃક્ષોથી જેની ભૂમિ શ્યામ થઈ ગઈ હતી, જે ડોલરની કળીઓથી જાણે કામદેવની પ્રશસ્તિ (પ્રશંસાપત્ર)ને ધારણ કરતું હોય તેવું દેખાતું હતું, જેનાં મુચકુંદ અને નિકુરંબનાં વૃક્ષોને જમરાઓ સુખન કરતા હતા, આકાશમાં ઉડતા ચારોળી વૃક્ષના પરાગથી જે સુગંધમય થઈ રહ્યું હતું, અને જેમાં ઇંદ્રાદંતનાં ક્ષેત્રોમાં બેસી ઉદ્યાનપાલિકાઓ જીંચે સ્વરે ગાતી હતી એવા ઉદ્યાનમાં અશ્વિસેનના કુમાર શ્રી પાર્શ્વનાથે પ્રવેશ કર્યો. પછી ત્રીશ વર્ષની વયવાળા પ્રભુએ શિબિકા ઉપરથી ઉતરીને આજૂ પણાદિક સર્વ તજ દીધું અને ઇંદ્રે આપેલું એક દેવદ્રવ્ય વસ્ત્ર ધારણ કર્યું. પૌષ માસની કૃષ્ણ એકાદશીએ ચંદ્ર અનુરાધઃ નક્ષત્રમાં આવતાં શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુએ અષ્ટમ તપ કરીને ત્રણસો રાજાઓની સાથે દીક્ષા લીધી. તત્કાળ પ્રભુને મનઃપર્યાવ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. 'એ જ્ઞાન સર્વ તીર્થ'કરોને દીક્ષામહોત્સવ વખતે ઉત્પન્ન થાય છે.'

ખીજે દિવસે કોબટક નામના ગામમાં ધન્ય નામે ગૃહસ્થને ઘેર પ્રભુએ પાચસાન્નથી પારણ કર્યું. દેવતાઓએ ત્યાં વસુધારાદિ પંચ દિવ્ય પ્રગટ કર્યા, અને ધન્યે પ્રભુનાં પગલાંની ભૂમિપર એક પાદપીઠ કરાવી. પછી વાયુની જેમ પ્રતિબંધરહિત એવા પ્રભુએ યુગમાત્ર દષ્ટિ કરતાં અનેક ગ્રામ, આકર અને નગર વિગેરેમાં છન્નસ્થપણે વિહાર કરવા લાગ્યા. એક વખતે વિહાર કરતા પ્રભુ કોઈ નગરની પાસે આવેલા તાપસના આશ્રમ સમીપે આવ્યા, ત્યાં સૂર્ય અસ્ત થઈ ગયો, એટલે રાત્રી થવાથી એક કુવાની પાસે વડવૃક્ષ નીચે જગદ્ગુરુ તેની શાળાની જેમ નિબંકપણે કાયોત્સર્ગમુદ્રાએ સ્થિત રહ્યા.

હવે પેલા મેઘમાળી નામના મેઘકુમારદેવને અવધિજ્ઞાનવડે પોતાના પૂર્વ ભવનો વ્યતિકર જાણવામાં આવ્યો, તેથી પાર્શ્વનાથના જીવ સાથે પ્રત્યેક ભવમાં પોતાનું વૈર સંભારીને વડવાનગથી સાગરની જેમ તે અંતરમાં અત્યંત ક્રોધવડે પ્રજ્વલિત થયો. પછી પર્વતને ભેદવાને હાથી આવે તેમ તે અધમ દેવ અમર્ષ ધરીને પાર્શ્વનાથને ઉપદ્રવ કરવા આવ્યો. પ્રથમ તેણે દાદોરૂપ કરવતથી ભયંકર મુખવાળા, વજ્ર જેવા નખાંકુરને ધારણ કરનારા અને પિંગલ નેત્રવાળા કેશરીસિંહો વિકુચ્યા. તેઓ પુછડાવડે ભૂમિપીઠપર વારંવાર પ્રહાર કરવા લાગ્યા, અને મૃત્યુના મંત્રાક્ષર જેવા હુતકાર શબ્દ કરવા લાગ્યા. તથાપિ ધ્યાનમાં નિશ્ચિન હોયન કરીને રહેલા પ્રભુ તેમનાથી જરા પણ ક્ષોભ પામ્યા નહીં, એટલે ધ્યાનાગ્નિથી ભય પામ્યા હોય તેમ તેઓ કયાંઈ આલ્સ્યા ગયા. પછી તેણે ગર્જના કરતા અને મદને વર્ષતા જંગમ પર્વત જેવા મોટા હાથીઓ વિકુચ્યા. ભયંકરથી પણ ભયંકર એવા તે ગજેંદ્રોથી પ્રભુ જરા પણ ક્ષોભ પામ્યા નહીં, નેથી તેઓ લજ્જા પામ્યા હોય તેમ તત્કાળ નાસીને કયાંઈ આલ્સ્યા ગયા. પછી હિંકાનાદથી દિશાઓને પૂર્ણ કરતા અને દયા વિનાનાં અનેક રીંછો, ચમરાજની સેના જેવા કૂર અનેક ચિત્તાઓ, કંટકના અગ્રસાગથી શિલાઓને પણ ફાડનારા વીંછીઓ અને દંદિથી

૧. યુગ કે ધોસર, એટલે ધોસરા જેટલી (ચાર હાથ) પોતાની આગળની જમીન જોવાવડે ઈર્ષ્યાસંભિત પાળીને આલતા.

વૃક્ષોને પણ ખાળી નાખે તેવા દષ્ટિવિષ સર્પો વિકુળ્યાં. તેઓ સર્વે ઉપદ્રવ કરવાની ઇચ્છાથી પ્રભુ પાસે આવ્યા, તથાપિ સરિતાઓથી સમુદ્રની જેમ પ્રભુ ધ્યાનથી ચલિત થયા નહીં. પછી વિદ્યુત્ સંહિત મેઘની જેમ હાથમાં કતિકા (શસ્ત્ર)ને રાખનારા, ઊંચી દાઢોવાળા અને કિલકિલ શબ્દ કરતા વૈતાળો વિકુળ્યાં. જેની ઉપર સર્પ લટકતા હોય તેવાં વૃક્ષોની જેમ લાંબી જિંદ્વા અને શિશ્નવાળા^૨ અને દીર્ઘ જંઘા તથા ચરણથી તાડ વૃક્ષપર આરૂઢ થયા હોય તેમ લાગતા તેમજ જાણે જડરાસિજ હોય તેની મુખમાંથી જવાળા કાઢતા તે વૈતાળો હાથી ઉપર ધ્યાન દોડે તેમ પ્રભુ ઉપર દોડી આવ્યા, પરંતુ ધ્યાનરૂપ અમૃતના દ્રહમાં લીન થયેલા પ્રભુ તેમનાથી જરા પણ ક્ષોભ પામ્યા નહીં, તેથી દિવસે ધ્રુવડ પક્ષીની જેમ તેઓ નાસીને કયાંઈ ચાલ્યા ગયા. પ્રભુની આવી દૃઢતા જોઈને મેઘમાળી અસુરને ઉલટો વિશેષ ક્રોધ ચઢ્યો, તેથી તેણે કાળરાત્રીના સડોદર જેવા લયંકર મેઘ આકાશમાં વિકુળ્યાં. તે વખતે આકાશમાં કાળજિંદ્વા જેવી લયંકર વિદ્યુત્ થવા લાગી, બ્રહ્માંડને ફાડે તેવી મેઘગર્જના દિશાઓમાં વ્યાપી ગઈ, અને નેત્રના વ્યાપારને હરણ કરે તેવું ઘોર અંધકાર છવાઈ ગયું, તેથી અંતરિક્ષ અને પૃથ્વી જાણે એકત્ર પરોવાઈ ગયાં હોય તેમ થઈ ગયાં, પછી ‘આ મારા પૂર્વ વૈરીનો હું સંહાર કરી નાખુ’ એવી હુબુંદિથી મેઘમાળીએ કલ્પાંત કાળના મેઘની જેમ વર્ષવા માંડ્યું. મુશળ અથવા બાણ જેવી ધારાઓથી જાણે પૃથ્વીને કોદાળીવડે ખોદતો હોય તેમ તે તાડન કરવા લાગ્યો. તેના પ્રહારથી પક્ષીઓ ઉછળીને ઉછળીને પડવા લાગ્યા, તેમજ વરાહ અને મહિષવિજેરે પશુઓ આમ તેમ નાસલાગ કરવા લાગ્યા. અતિ વેગવડે લયંકર એવા જળપ્રવાહો અનેક પ્રાણીઓને ખેંચી જવા લાગ્યા અને મોટાં મોટાં વૃક્ષોને પણ મૂળમાંથી ઉન્મૂલન કરવા લાગ્યા. શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુને ક્ષણવારમાં તો તે જળ ઘુટણ સુધી આવ્યું, ક્ષણવારમાં જાનુ સુધી પહોંચ્યું, ક્ષણવારે કટિ સુધી થયું અને ક્ષણમાં તો કંઠ સુધી આવી ગયું. મેઘમાળી દેવે જ્યારે તે જળ બધે પ્રસરાયું ત્યારે પદ્મદ્રહમાં લક્ષ્મીના સ્થાનરૂપ મહાપદ્મની જેમ પ્રભુ તે જળમાં શોભવા લાગ્યા. રત્નશિલાના સ્તંભની જેમ તે જળમાં પણ નિશ્ચળ રહેલા પ્રભુ નાસિકાના અગ્રભાગપર દષ્ટિ રાખી રહ્યા, જરા પણ ચલિત થયા નહીં. છેવટે તે જળ પાર્શ્વનાથની નાસિકાના અગ્ર ભાગ સુધી આવ્યું. તે વખતે અવધિજ્ઞાનથી ધરણેંદ્રના જાણવામાં આવ્યું કે ‘અરે ! પેલો બાળ તાપસ કમઠ મારા પ્રભુને વૈરી માનીને ઉપદ્રવ કરે છે.’ પછી તત્કાળ પોતાની મહિષાઓ સાથે નાગરાજ ધરણેંદ્ર વેગથી મનની સાથે પણ સ્પર્ધા કરતો હોય તેમ ઉતાવળો પ્રભુની પાસે આવ્યો. પ્રભુને નમીને ધરણેંદ્રે તેમના ચરણ નીચે કેવળીના આસન જેવું અને નીચે રહેલા લાંબા નાળવાવાળું એક સુવર્ણકમળ વિકુળ્યું. પછી તે ભોગીરાજે પોતાની કાયાથી પ્રભુનાં પૃષ્ઠ અને બે પડખાંને ઢાંકી દઈને સાત ફેણાવડે પ્રભુને માથે છત્ર કયું. જળની ઊંચાઈ જેવડા લાંબા નાળવાળા કમળની ઉપર સમાધિમાં લીન થઈને સુખે સ્થિત રહેલા પ્રભુ રાજહંસની જેવા દેખાવા લાગ્યા. ભક્તિભાવયુક્ત ચિત્તવાળી ધરણેંદ્રની ઓળખ પ્રભુની આગળ ગીત નૃત્ય કરવા લાગી. વેણુવીણાનો તાર ધ્વનિ અને મૃદંગનો ઉદ્ગત નાદ વિવિધ તાળને અનુસરતો વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો, અને વિચિત્ર ચારૂ ચારીકવાળું, હસ્તાદિકના અભિનયથી ઉજ્જવળ અને વિચિત્ર અંગહારથી રમણિક એવું નૃત્ય થવા લાગ્યું. એ વખતે ધ્યાનમાં લીન થયેલા પ્રભુ નાગાધિરાજ ધરણેંદ્ર ઉપર અને અસુર મેઘમાળી ઉપર સમાન ભાવે રહેલા હતા. એમ છતાં પણ કોપથી વર્ષાતા એવા મેઘમાળીને જોઈ નાગરાજ ધરણેંદ્ર કોપ કરી આક્ષેપથી બોલ્યા કે “અરે ! હુમ્મતિ !

૨. લિંગ-પુરુષ ચિહ્ન.

પોતાના અનર્થને માટે તું આ શું આરંભી બેઠો છે ? હું એ મહા કૃપાળુનો શિષ્ય છું, તથાપિ હવે હું સહન કરીશ નહીં. તે વખતે આ પ્રભુએ કાષ્ઠમાંથી બળતા સર્પને બતાવીને તને ઉલટો પાપ કરતાં અટકાવ્યો હતો, તેથી તેમણે તારો શો અપરાધ કર્યો ? અરે ! મૂઠ ! ખારી જમીનમાં પડતું મેઘનું જળ પણ જેમ લવણને માટે થાય, તેમ પ્રભુનો સદુપદેશ પણ તારા વૈરને માટે થયો છે. નિષ્કારણ બંધુ એવા આ પ્રભુની ઉપર નિષ્કારણ શત્રુ થઈ ને તેં જે આ કાર્ય આરંભ્યું છે તે હવે દૂર કરી દે, નહીં તો હવે તું રહી શકીશ નહીં.” ધરણેંદ્રનાં આવાં વચન સાંભળી મેઘમાળીએ નીચી દૃષ્ટિ કરીને બોલ્યું તો નાગેંદ્રે સેવિત એવા પાર્શ્વનાથ પ્રભુને દીઠા, તેથી તેણે ચિંતવ્યું કે ‘ચક્રવર્તીની ઉપર તેને ઉપદ્રવ કરનારા મ્લેચ્છોના આરાધેલા મેઘકુમારોની શક્તિ જેમ વૃથા થાય તેમ આ પાર્શ્વનાથની ઉપર મેં મારી જેટલી હતી તેટલી શક્તિ વાપરી તો પણ તે વૃથા થઈ છે. આ પ્રભુ એક મુઠિથી પર્વતને પણ ચૂર્ણ કરવાને સમર્થ છે, તથાપિ એ કંઠાનિધિ હોવાથી મને ભસ્મ કરતા નથી, પણ આ ધરણેંદ્રથી મને ભય લાગે છે. આ ત્રૈલોક્યપતિનો ઉપકાર કરીને ત્રૈલોક્યમાં પણ મારી સ્થિતિ થઈ શકશે નહીં, તો પછી હું કેને શરણે જઈશ ? માટે જો આ પ્રભુનું શરણ મળે તોજ હું ઉગરી શકીશ ને મારું હિત થશે ?’ આ પ્રમાણે વિચાર કરીને તત્કાળ મેઘમંડળને સંહરી લઈ ભય પામતો મેઘમાળી પ્રભુની પાસે આવ્યા, અને નમસ્કાર કરીને બોલ્યો કે ‘હિ પ્રભુ ! જો કે તમે તો અપકારી જન ઉપર પણ ક્રોધ કરતા નથી, તથાપિ હું મારા પોતાના દુષ્કર્મથી દુષિત થયેલો હોવાથી ભય પામું છું. આપું દુષ્કર્મ કરીને પણ હું નિર્લજ્જ થઈ તમારી પાસે ચાચના કરવા આવ્યો છું, માટે હે જગન્નાથ ! દુર્ગતિમાં પડવાથી શંકા પામેલા આ દિન જનની રક્ષાકરો, રક્ષા કરો.’ આ પ્રમાણે કહી પ્રભુને ખમાવી નમસ્કાર કરીને મેઘમાળી દેવ પશ્ચાત્તાપ કરતો કરતો પોતાને સ્થાનકે ગયો. પછી પ્રભુને ઉપસર્ગ રહિત થયેલા બાણી સ્તુતિ અને પ્રણામ કરીને નાગરાજ ધરણેંદ્ર પણ પોતાને સ્થાનકે ગયા, એટલે રાત્રી પણ વીતી ને પ્રભાતકાળ થયો.

ભગવંત ત્યાંથી વિહાર કરતા અનુક્રમે વાસણસી પુરી સમીપે આવી આશ્રમપદ નામના ઉદ્યાનમાં ઘાતકી વૃક્ષની નીચે કાચોત્સર્ગે રહ્યા. ત્યાં દીક્ષાના દિવસથી ચોરાસી દિવસો વ્યતિત થયે શુભ ધ્યાનથી પ્રભુનાં ઘાતીકર્મો તુટી ગયાં, અને ચૈત્રમાસની કૃષ્ણ ચતુર્થીએ ચંદ્ર વિશાખા નક્ષત્રમાં આવતાં પૂર્વાહ્નિકાએ શ્રી પાર્શ્વપ્રભુને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. તે વખતે શંક પ્રસુળ દેવતાઓએ આસનકંપથી તે હકીકત બાણી ત્યાં આવી સમવસરણની રચના કરી. પ્રભુએ પૂર્વ દ્વારથી તે સમવસરણમાં પ્રવેશ કર્યો. સમવસરણની મધ્યમાં આવેલા સત્તાવીશ ધનુષ્ય જિંચા ચૈત્યવૃક્ષને મેડને સૂર્યની જેમ પ્રભુએ પ્રદક્ષિણા કરી, પછી ‘ત્રીયાંય નમઃ’ એમ કહીને શ્રી પાર્શ્વપ્રભુ પૂર્વાભિમુખે ઉત્તમ એવા રત્નસિંહાસન ઉપર બિરાજમાન થયા. વ્યંતરેએ બીજી ત્રણ દિશાઓમાં પ્રભુના જ પ્રભાવથી પ્રભુની જેવાં બીજાં ત્રણ પ્રતિબિંબો વિકુળ્યાં. આરે નિકાચના દેવો, દેવીઓ, નરો, નારીઓ, સાધુ અને સાધ્વીઓ એમ આરે પર્વદા પ્રભુને નમસ્કાર કરીને પોત પોતાને સ્થાનકે બેઠી.

તે વખતે પ્રભુનો આવો અપૂર્વ વૈભવ ભોઈ વનપાળે આવી અશ્વેન રાજાને આ પ્રમાણે કહ્યું કે- ‘હિ સ્વામિન ! એક વધામણી છે, શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુને હમણાં જગતના અજ્ઞાનને નાશ કરનાર કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયેલ છે, અને મહાઅતિશયસંપન્ન એવાતે જગતપતિ શંકાદિક ઈંદ્રોના પરિવારથી પરવર્ધા સત્તા દિવ્ય સમવસરણમાં બેઠા છે.’ તે સાંભળી રાજાએ તેને યોગ્ય

પારિતોષિક આપ્યું. અને પ્રભુનાં દર્શનની ઇચ્છાથી ત્વરાવાળા થયેલા રાજાએ એ ખબર તરત વામાદેવીને કહ્યા, પછી અશ્વસેન રાજા વામાદેવી રાણીને તથા બીજા પરિવારને લઈને સંસારસાગરથી તારનારા તે સમવસરણમાં આવ્યા. હર્ષથી પૂર્ણ મનવાળા રાજા પ્રભુને પ્રદક્ષિણા દઈ પ્રણામ કરીને શકઈંદ્રની પછવાડે બેઠા. પછી શકઈંદ્ર અને અશ્વસેન રાજા બંન્ના થઈ ફરીવાર પ્રભુને નમી મસ્તકપર અંજલિ જોડીને આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરવા લાગ્યા.

“હે પ્રભુ ! સર્વત્ર ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાળના ભાવને પ્રકાશ કરનારું તમારું આ કેવળજ્ઞાન જ્ય પામે છે. આ અપાર સંસારરૂપ સમુદ્રમાં પ્રાણીઓને વહાણરૂપ તમે છો અને નિર્ધામક^૧ પણ તમેજ છો. હે જગત્પતિ ! આજનો દિવસ અમારે સર્વ દિવસોમાં રાજા જેવો છે, કારણ કે જેમાં અમારે તમારા ચરણદર્શનનો મહોત્સવ પ્રાપ્ત થયેલ છે. આ અજ્ઞાનરૂપ અંધકાર કે જે મનુષ્યોની વિવેકદૃષ્ટિને લુંટનારો છે, તે તમારા દર્શનરૂપ ઔષધિના રસ વિના નિવૃત્ત થતો નથી. આ મહોત્સવ નદીના નવા આરાની જેમ પ્રાણીઓને આ સંસારમાંથી પાર ઉતારવાને એક નવા તીર્થ (આરા) રૂપ છે. અનંત ચતુષ્પથને સિદ્ધ કરનારા, સર્વ અતિશયોથી શોભનારા, ઉદાસીપણમાં રહેનારા અને સદા પ્રસન્ન એવા તમને નમસ્કાર છે. પ્રત્યેક જન્મમાં અત્યંત ઉપદ્રવ કરનાર એવા દુરાત્મા મેઘમાળી ઉપર પણ તમે કડેણા કરી છે, માટે તમારી કડેણા ક્યાં નથી ? (અર્થાત્ સર્વત્ર છે.) હે પ્રભુ ! જ્યાં ત્યાં રહેતા અને ગમે ત્યાં જતા એવા અમને હમેશાં આપત્તિને નિવારનાર એવું તમારા ચરણકમળનું સ્મરણ હોય.”

આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરીને શકઈંદ્ર અને અશ્વસેન રાજા વિરામ પામ્યા, પછી શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવંતે આ પ્રમાણે દેશના આપવા માંડી—“અહો ભવ્ય પ્રાણીઓ ! જરા, રોગ અને મૃત્યુથી ભરેલા આ સંસારરૂપ મોટા અરણ્યમાં ધર્મ વિના બીજો કોઈ ત્રાતા નથી, માટે હમેશાં તેજ સેવવા યોગ્ય છે. તે ધર્મ સર્વવિરતિ અને દેશવિરતિ એમ બે પ્રકારનો છે, તેમાં અનગારી સાધુઓનો પહેલો સર્વવિરતિ ધર્મ છે, તે સંયમાદિ દશ પ્રકારના છે, અને આગારી-ગૃહસ્થનો બીજો દેશવિરતિ ધર્મ છે. તે પાંચ અણુવ્રત, ત્રણ ગુણુવ્રત અને ચાર શિક્ષાવ્રત એમ બાર પ્રકારનો છે. જો તે વ્રત અતિચારવાળાં હોય છે તો સુકૃતને આપતાં નથી, તેથી તે એક એક વ્રતના પાંચ પાંચ અતિચાર છે, તે ત્યજવા યોગ્ય છે. પહેલું વ્રત જે અહિંસા, તેમાં ક્રોધવડે બંધ, છવિચ્છેદ, અધિક ભારતું આરોપણ, પ્રહાર અને અન્નાદિકનો રોધ—એ પાંચ અતિચાર છે. બીજું વ્રત સત્ય વચન—તેના મિથ્યા ઉપદેશ, સહસા અભ્યાખ્યાન, ગુહ્ય ભાષણ, વિશ્વાસીએ કહેલા રહસ્યનો ભેદ અને કૂટ લેખ એ પાંચ અતિચાર છે. ત્રીજું વ્રત અસ્તેય (ચોરી ન કરવી) તેના ચોરને અનુજ્ઞા આપવી, ચોરેલ વસ્તુનું ગ્રહણ કરવું, શત્રુ-રાજ્યનું ઉદ્ધવન કરવું, પ્રતિરૂપ વસ્તુનો ભોગસંભોગ કરવો અને માન માંપ તોલ ખોટાં રાખવાં—એ પાંચ અતિચાર છે. ચોથું વ્રત બ્રહ્મચર્ય—તેના અપરિગૃહીતાગમન, ઇત્વરપરિગૃહીતાગમન, પરિવાહકરણ, તીવ્ર કામભોગાનુરાગ અને અનંગ ક્રીડા—એ પાંચ અતિચાર છે. પાંચમું વ્રત અપરિગ્રહ (પરિગ્રહનું પ્રમાણ) તેમાં ધન ધાન્યનું પ્રમાણાતિક્રમ, તાંબા પીત્તળ વિગેરે ધાતુનું પ્રમાણાતિક્રમ, દ્વિપદ ચતુષ્પદનું પ્રમાણાતિક્રમ, ક્ષેત્ર વસ્તુનું પ્રમાણાતિક્રમ અને રૂપ્ય સુવર્ણનું પ્રમાણાતિક્રમ—એ પાંચ અતિચાર છે. તે અતિચાર અનાજનાં નાનાં મોટાં માપ કરવાથી, તાંબાદિકનાં ભાજનો નાનાં મોટાં કરવાથી, દ્વિપદ ચતુષ્પદના ગર્ભધારણવડે થયેલ વૃદ્ધિથી, ઘર કે ક્ષેત્ર વચ્ચેની ભીંત કે વાડ કાઢી નાખીને એકત્ર કરી દેવાથી, અને રૂપ્ય

સુવર્ણ કોઈને આપી દેવાથી લાગે છે. પણ તે વ્રત ગ્રહણ કરનારને લગાડવા યોગ્ય નથી. સ્મૃતિ નંરહેવી, ઉપર, નીચે અને તીર્છાં લાગે જવાના કરેલા પ્રમાણનું ઉદ્ધંધન કરવું અને ક્ષેત્રની વૃદ્ધિ હાનિ કરવી-એ પાંચ છઠ્ઠા દિગ્વિરતિવ્રતના અતિચાર છે. સચિત્ત ભક્ષણ, સચિત્તાના સંખંધવાળા પદાર્થનું ભક્ષણ, તુચ્છ ઔષધિનું ભક્ષણ તથા અપકવ અને દુષ્પકવ વસ્તુનો આહાર-એ પાંચ અતિચાર લોગોપલોગ પ્રમાણ નામના સાતમા વ્રતના છે. એ અતિચાર ભોજન આશ્રી ત્યાગ કરવાના છે. અને બીજાં પંદર કર્મથી ત્યજવાના છે. તેમાં ખર કર્મનો ત્યાગ કરવો. એ ખર કર્મ પંદર પ્રકારનાં કર્મોદાનરૂપ છે. તે આ પ્રમાણે-અંગાર-જીવિકા, વનજીવિકા, શકટજીવિકા, ભાટકજીવિકા, સ્ફોટજીવિકા, દંતવાણિજ્ય, લાક્ષવાણિજ્ય, રસવાણિજ્ય, કેશવાણિજ્ય, વિષવાણિજ્ય, ચંત્રપીડા, નિર્લાંછન, અસતીપોષણ, દવદાન અને સરઃશોષ-એ પંદર પ્રકારનાં કર્મોદાન કહેવાય છે. અંગારાની ભટ્ટી કરવી, કુંભાર, લુહાર તથા સુવર્ણકારપણું કરવું અને ચુનો તથા ઈંટો પકાવવી, એ કામો કરીને જે આજીવિકા કરવી તે અંગારજીવિકા કહેવાય છે. છેદેલાં ને વગર છેદેલાં વનનાં પત્ર પુષ્પ અને ફળને લાવીને વેચવાં, અને અનાજ દળવું ખાંડવું, એ કામ કરીને જે આજીવિકા કરવી તે વનજીવિકા કહેવાય છે. શકટ તે ગાડાં અને તેનાં પૈડાં, ધરી વિગેરે અંગને ઘડવાં, ખેડવાં અને વેચવાં, એથી જે આજીવિકા કરવી તે શકટજીવિકા કહેવાય છે. ગાડાં, બળદ, પાડા, ભાંટ, ખર, બચ્ચર અને ઘોડાઓને ભાડે આપી ભાર વહન કરાવીને તેનાવડે જે આજીવિકા કરવી તે ભાટકજીવિકા કહેવાય છે. સરોવર તથા કુવા વિગેરે ખોદવા અને શિલા પાષાણને ઘડવા, એમ પૃથ્વી સંખંધી જે કાંઈ આરંભ કરવા અને તે વડે આજીવિકા કરવી તે સ્ફોટજીવિકા કહેવાય છે. પશુઓનાં દાંત, કેશ, નખ, અસ્થિ, ત્વચા અને રૂંવાડાં વિગેરે તેનાં ઉત્પત્તિ સ્થાનેથી ગ્રહણ કરીને તે ત્રસ અંગોનો જે વ્યાપાર કરવો તે દંતવાણિજ્ય કહેવાય છે. લાખ, મણુશીલ, ગળી, ધાવડી અને ટંકણખાર વિગેરે વસ્તુનો જે વ્યાપાર કરવો તે પાપના ગૃહરૂપ લાક્ષવાણિજ્ય કહેવાય છે. માખણ, ચરખી, મધ અને મદિરા વિગેરેનો વ્યાપાર કરવો તે રસવાણિજ્ય કહેવાય છે. અને બે પગવાળા મનુષ્યાદિ અને ચાર પગવાળા પશુ આદિનો જે વ્યાપાર કરવો તે કેશવાણિજ્ય કહેવાય છે. કોઈપણ જાતનું ઝેર, કોઈપણ જાતનું શસ્ત્ર, હાજ, યંત્ર, લોહ અને હારિતાળ વિગેરે જીવિતનો નાશ કરનારી વસ્તુઓનો જે વ્યાપાર કરવો તે વિષવાણિજ્ય કહેવાય છે. તિલ, શેરડી, સરસવ અને એરંડ વિગેરે જળચંત્રાદિક ચંત્રોથી જે પીલવા તથા પત્રમાંથી તૈલ-અત્તર કાઢીને તેનો જે વ્યાપાર કરવો તે ચંત્રપીડા કહેવાય છે. પશુઓનાં નાક વિંધવાં, ડામ દઈ ને આંકવા, મુખચ્છેદ (ખાસી કરવા), પૃષ્ઠ ભાગને ગાળવો અને કાન વિગેરે અંગ વિંધવા તે નીર્લાંછન કર્મ કહેવાય છે. દ્રવ્યને માટે મેના, પોપટ, માજીર, કુતરા, કુકડા અને મોર વિગેરે પક્ષીને પાળવાં પોષવાં અને દાસીઓનું પોષણ કરવું તે અસતીપોષણ કહેવાય છે. વ્યસનથી અથવા પુણ્ય-બુદ્ધિથી એમ બે પ્રકારે દાવાનળનું આપવું તે દવદાન કહેવાય છે. અને સરોવર, નદી તથા દ્રહો વિગેરેના જળને શોષી લેવાના ઉપાય કરવા તે સરઃશોષ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે પંદર કર્મોદાન સમજવાં અને તેનો ત્યાગ કરવો. સંયુક્ત અધિકરણતા, ઉપલોગ અતિ-રિક્તતા, અતિ વાચાલતા, કૌકુચી અને કંદર્પચેષ્ટા-એ પાંચ અનર્થદંડવિરમણ નામના આઠમા વ્રતના અતિચાર છે. મન, વચન અને કાયાથી દુષ્ટ પ્રણિધાન, અનાદર અને સ્મૃતિનું અનુપસ્થાપન -એ પાંચ સામાયિક વ્રતના અતિચાર છે. પ્રેમ્ય પ્રયોગ, આનયન પ્રયોગ, પુદ્ગલનો પ્રક્ષેપ, શબ્દાનુપાત અને રૂપાનુપાત-એ પાંચ દેશાવકાશિક વ્રતના અતિચાર છે. સંત્યારાદિ બરાબર જોયા વિના કે પ્રમાણથી વિંતા મૂકવાં ને લેવાં, અનાદર અને સ્મૃતિનું અનુ-

પદ્મ એ પાંચ પૌષ્ઠ વ્રતના અતિચાર છે. સચિત્તની ઉપર મૂકી દેવું, સચિત્તવડે ઢાંકવું, કાળનું સ્થાપનાર ઉદ્ભવના કરી આ મંત્રણ કરવા જવું, મત્સર રાખવો અને વ્યપદેશ કરવો એ પાંચ એથા અતિથિસંવિભાગ નામના શિક્ષાવ્રતના અતિચાર છે.^૧ આ પ્રમાણેના અતિચારોએ રહિત એવા વ્રતને પાળનારો શ્રાવક પણ શુદ્ધાત્મા થઈ અનુક્રમે ભવબંધનથી મુક્ત થઈ જાય છે.”

આ પ્રમાણે પ્રભુની દેશના સાંભળીને ઘણાઓએ દીક્ષા લીધી અને ઘણા શ્રાવક થયા. ‘અહીં તની વાણી કદિ પણ નિષ્ફળ થતી નથી.’ મોટા મનવાળા અશ્વસેન રાજાએ પણ પ્રતિબોધ પામી તત્કાળ પોતાના લઘુ પુત્ર હસ્તિસેનને રાજ્ય સોંપીને દીક્ષા લીધી. વામાદેવી અને પ્રભાવતીએ પણ પ્રભુની દેશનાવડે સંસારથી વિરક્ત થઈ ભોક્ષસાધન કરાવનારી દીક્ષા ગ્રહણ કરી. પ્રભુને આર્યદત્ત વિગેરે દશ ગણધરો થયા, પ્રભુએ તેમને સ્થિતિ, ઉત્પાદ અને વ્યયરૂપ ત્રિપદી કહી સંભળાવી. તે ત્રિપદીના સાંભળવા માત્રથી તેમણે સઘ દ્વાદશાંગીની રચના કરી. “બુદ્ધિમાનને કરેલો ઉપદેશ જળમાં તેલના બિંદુની જેમ પ્રસરી જાય છે.” પ્રથમ પૌરૂષી પૂર્ણ થઈ એટલે પ્રભુએ દેશના સમાપ્ત કરી. બીજી પૌરૂષીમાં આર્યદત્ત ગણધરે દેશના આપી. પછી શકેન્દ્ર વિગેરે દેવતાઓ તથા મનુષ્યો પ્રભુને પ્રણામ કરીને પ્રભુની દેશનાને સંભારતા પોતપોતાને સ્થાનકે ગયા.

પાર્શ્વનાથના તીર્થમાં કાચબાના વાહનવાળો, કૃષ્ણવર્ણ ધરનારો, હસ્તી જેવા મુખવાળો, નાગની ફણાના છત્રથી શોભતો, ચાર ભુજવાળો, બે વામ ભુજમાં નકુલ અને સર્પ તથા બે દક્ષિણ ભુજમાં બીજોડું અને સર્પ ધારણ કરનારો પાર્શ્વ નામે ચક્ષુ શાસનદેવતા થયો. કુર્કટ જાતિના સર્પના વાહનવાળી, સુવર્ણના જેવા વર્ણવાળી, બે દક્ષિણ ભુજમાં પદ્મ અને પાશ તથા બે વામ ભુજમાં ફળ અને અંકુશ ધરનારી પદ્માવતી નામે ચક્ષુ શાસનદેવી થઈ. તે બન્ને શાસનદેવતા જેમની પાસે નિરંતર રહે છે અને બીજા પણ અનેક દેવો અને મનુષ્યો વિનીત થઈને જેમની સેવા કર્યા કરે છે એવા પાર્શ્વપ્રભુ પૃથ્વીપર વિહાર કરવાલાગ્યા.

॥ इत्याचार्यश्रीहेमचंद्रविरचिते त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरिते
महाकाव्ये नवमे पर्वणि श्रीपार्श्वनाथकौमारदीक्षाकेवलो-
त्पत्तिवर्णनो नाम तृतीयः सर्गः ॥

સર્ગ ૪ થો

શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુનો વિહાર અને નિર્વાણ

સર્વ વિશ્વના અનુચ્છેદને માટે વિહાર કરતા એવા શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુ એક વખતે સંસારમાં પુરૂ (તિલક) જેવા પુરૂ નામના દેશમાં આવ્યા. તે અરસામાં પૂર્વ દેશમાં તામ્ર-સિંધવી નગરીમાં સાગરદત્ત નામે એક કળાસ અને સદ્બુદ્ધિમાન યુવાન વણિકપુત્ર રહેતો હતો. તેને જાતિસ્મરણ થયેલું હોવાથી તે સર્વદા સ્ત્રીજાતિને વિષે વિરક્ત હતો, તેથી સ્વ-રૂપવતી સ્ત્રીને પણ પરણવાને ઇચ્છતો નહીં. તે પૂર્વ જન્મમાં એક બ્રાહ્મણનો પુત્ર હતો. તે ભવમાં કોઈ બીજા પુરુષ સાથે આસક્ત થયેલી તેની પત્નીએ તેને ઝેર આપી સંસાર રહિત કરી કોઈ ઠેકાણે છોડી દીધો હતો. ત્યાં એક ગોકુળી સ્ત્રીએ તેને જીવાડ્યો હતો. પછી તે પરિત્રાજક થઈ ગયો. ત્યાંથી મૃત્યુ પામી આ ભવમાં તે સાગરદત્ત નામનો શ્રેષ્ઠપુત્ર થયો હતો, પરંતુ પૂર્વ જન્મના સ્મરણથી તે સ્ત્રીઓથી વિમુખ થયો હતો.

હવે પેલી લોકધર્મમાં તત્પર એવી ગોકુળી સ્ત્રી મૃત્યુ પામીને અનુક્રમે તેજ નગરીમાં એક રૂપવતી વણિકપુત્રી થઈ. ‘આ સ્ત્રીમાં આની દષ્ટિ રમશે’ એવી સંભાવના કરીને ખંધુ-જનોએ સાગરદત્તને માટે તેને પસંદ કરી અને ગૌરવસહિત તેને પ્રાપ્ત પણ કરી, પરંતુ સાગરદત્તનું મન તેની ઉપર પણ વિશ્રાંત થયું નહીં; કારણ કે પૂર્વ ભવના અભ્યાસથી તે સ્ત્રીઓને યમહતી જેવી માનતો હતો. બુદ્ધિમાન વણિકપુત્રીએ વિચાર્યું કે ‘આને કાંઈક પૂર્વ ભવનું સ્મરણ થયું જણાય છે, અને તે જન્મમાં કોઈ પુરુષ સ્ત્રી સાથે આ પુરુષને હેરાન કર્યો જણાય છે.’ આવો હૃદયમાં વિચાર કરી તેને સમજાવવાનો અવસર જાણી તેણે એક પત્રમાં શ્લોક લખીને તેની ઉપર મોકલાવ્યો. તે શ્લોકમાં આ પ્રમાણે ભાવાર્થ હતો- “હૃદયથી દાઝેલા પુરુષને દધિનો ત્યાગ કરવો ઘટિત નથી, કેમકે અદ્ય જળમાં સંભવતા પોરાઓ શું હૃદયમાં પણ હોય ?” આ શ્લોક વાંચી તેનો ભાવાર્થ હૃદયમાં વિચારીને સાગરદત્તે પણ એક શ્લોક લખી મોકલ્યો. તેનો આ પ્રમાણે ભાવાર્થ હતો- “સ્ત્રી કુપાત્રમાં રમે છે, સરિતા નીચા સ્થાનમાં જાય છે, મેઘ પર્વત ઉપર વર્ષે છે અને લક્ષ્મી નિર્ગુણ પુરુષનો આશ્રય કરે છે.” વણિકપુત્રીએ આ શ્લોક વાંચી તેનો ભાવાર્થ જાણી લીધો. પછી તેના બોધને માટે બીજો શ્લોક લખી મોકલ્યો. તેમાં આ પ્રમાણે ભાવાર્થ હતો- “તેમાં પણ શું કોઈ સ્ત્રી દોષ રહિત હોતી નથી ? જે હોય છે તે રાગી સ્ત્રીનો શું જોઈને ત્યાગ કરવો ? રવિ પોતાની ઉપર અનુરક્ત થયેલી સંધ્યાને કદિ પણ છોડતો નથી.” આ શ્લોક વાંચીને તેના આવા ડહાપણ ભરેલા સંદેશોથી રંજિત થયેલો સાગરદત્ત તેની સાથે પરણ્યો અને હર્ષયુક્ત ચિત્તે પ્રતિદિન ભોગ ભોગવવા લાગ્યો.

એક વખતે સાગરદત્તનો સાસરો પુત્ર સહિત વ્યાપારને માટે પાટલાપથ નગરે ગયો. અહીં સાગરદત્તે પણ વ્યાપાર કરવા માંડ્યો. અન્યદા તે મોટું વહાણ ભરીને સમુદ્રને પરતીરે ગયો. સાત વાર તેનું વહાણ સમુદ્રમાં ભાંગી ગયું; તેથી ‘આ પુણ્યરહિત છે’ એમ કહી લોકો તેને હસવા લાગ્યા. એટલે તે પાછો આવ્યો. પણ નિર્ધન થઈ ગયા છતાં

તેણે ઉદયમ છોડી દીધો નહીં. એક વખતે આમતેમ ભમતાં કુવામાંથી જળ કાઢતો કોઈ એક છોકરો તેના જોવામાં આવ્યો. તે છોકરાથી સાત વાર પાણી આવ્યું નહીં, પણ આઠમી વાર પાણી આવ્યું, તે જોઈ સાગરદત્તે વિચાર્યું કે “માણસોને ઉદયમ અવશ્ય ફળદાયક છે. જેઓ અનેક વિઘ્ન આવે તો પણ અસ્ખલિત ઉત્સાહવાળા થઈને પ્રારંભેલું કાર્ય છોડતા નથી, તેઓને દૈવ પણ વિઘ્ન કરતાં શંકા પામે છે.” આ પ્રમાણે વિચારી શુકનચંદ્રિ બાંધી વહાણ લઈને સિંહલદ્વીપ તરફ ચાલ્યો, પરંતુ પવનને યોગે તે રત્નદ્વીપે આવ્યો. પછી ત્યાં પોતાનો સર્વ માલ વેચીને તેણે રત્નોનો સમૂહ ખરીદ કર્યો. તેનાથી વહાણ ભરીને તે પોતાની નગરી તરફ ચાલ્યો. તે રત્નો જોઈને લુબ્ધ થયેલા ખલાસીઓએ તેને રાત્રે સમુદ્રમાં નાખી દીધો. દૈવયોગે પ્રથમ ભાંગેલા કોઈ વહાણનું પાટીયું તેને હાથ આવવાથી તે વડે તે સમુદ્રને ઉતરી ગયો. ત્યાં કીનારા ઉપર પાટલાપાથ નગર હતું. તે નગરમાં પ્રવેશ કરતાં ત્યાં રહેલા તેના સસરાએ તેને જોયો, એટલે તે તેને પોતાના આવાસમાં લઈ ગયો. પછી સ્નાન ભોજન કરીને વિશ્રાંત થયેલા સાગરદત્તે મૂળથી માંડીને ખલાસીઓ સંબંધી વૃત્તાંત પોતાના સસરાને કહ્યો. સસરાએ કહ્યું કે ‘હે જામાતા ! તમે અહીંજ રહો, એ દુર્બુદ્ધિવાળા ખલાસીઓ તમારા બંધુજનની શંકાથી તામ્રલિપ્તી નગરીએ નહીં બંધ, પણ ઘણું કરીને તે અહીંજ આવશે.’ સાગરદત્તે ત્યાં રહેવાનું કબુલ કર્યું. પછી તેના સસરાએ એ વૃત્તાંત ત્યાંના રાજાને જણાવ્યો. “દીર્ઘશી” પુરુષોનો એવો ન્યાય છે.”

કેટલેક દિવસે પેલું વહાણ તેજ બંદરે આવ્યું, એટલે સાગરદત્ત પાસેથી જેમણે બધાં ચિહ્નો જાણ્યાં હતાં એવા રાજ્યના આરક્ષક પુરુષોએ તે વહાણને ઓળખી લીધું. પછી તેમણે તેના સર્વ ખલાસીઓને બોલાવીને પૃથક્ પૃથક્ પૂછ્યું કે ‘આ વહાણનો માલિક કોણ છે ? તેમાં શું શું કરીયાણું છે ? અને તે કેટલાં છે ?’ તેવી રીતે ઉલટપાલટ પૂછવાથી તેઓ સર્વ ક્ષણ પામીને જુડું જુડું બોલવા લાગ્યા, તેથી તેમને દગ્ગો કરનાર તરીકે જાણી લઈને આરક્ષકોએ તરકાળ સાગરદત્તને ત્યાં બોલાવ્યા. સાગરદત્તને જોતાંજ તેઓ ભય પામીને બોલ્યા કે “હે પ્રભુ ! અમો કર્મચંડાળોએ તો મહા દુષ્કર્મ કર્યું હતું. તથાપિ તમારા પ્રબળ પુણ્યથી તમે અક્ષત રહ્યા છો. અમે તમારી વધ્યકોટિને પ્રાપ્ત થયા છીએ, માટે આપ સ્વામીને જે યોગ્ય લાગે તે કરો.” કૃપાળુ અને શુદ્ધ બુદ્ધિવાળા સાગરદત્તે રાજપુરુષોથી તેમને છોડાવ્યા, અને કાંઈક પાશ્રેય આપીને તેમને વિદાય કર્યા. તેના આવા કૃપાળુપણથી ‘આ પુણ્યવાન છે’ એમ વિચારનારા ત્યાંના રાજાનો મહામતિ સાગરદત્ત ઘણું માનીતો થયો અને તે વહાણનાં કરિયાણાં વેચવાવડે તેણે ઘણું દ્રવ્ય ઉપાર્જન કર્યું. પછી પુષ્કળ દાન આપતો તે ધર્મની ઈચ્છાએ ધર્મતીર્થકોને^૧ પૂજવા લાગ્યો કે ‘જે દેવના દેવ હોય તેને રત્નમય કરવાની મારી ઇચ્છા છે’ માટે તે મને જણાવો. દેવતત્ત્વ સુધી નહીં પહોંચેલા તે ધર્મતીર્થકોએ તેનો જે ઉત્તર આપ્યો તેમાંનું એકે વાક્ય તેને યોગ્ય લાગ્યું નહીં; એટલે તેમાંથી કોઈ આપ્ત પુરુષે કહ્યું કે ‘અમારા જેવા મુગ્ધને એ વાત શું પૂછે છે ? તમારે પૂછવું હોય તો એક રત્નને અનુસરીને તપસ્થા કરવામાં તત્પર થાઓ, એટલે તેનો અધિષ્ઠાત્રિક દેવતા આવીને તમને જે ખરા દેવાધિદેવ હશે તેને જણાવશે.’ પછી સાગરદત્તે તે પ્રમાણે કરીને અષ્ટમ તપ કર્યું, એટલે રત્નના અધિષ્ઠાત્રિક દેવતાએ આવી તેને તીર્થ કરની પવિત્ર પ્રતિમા બતાવીને કહ્યું કે “હે ભદ્ર !

૧. ધર્મોચાર્યો-અનેક મતના આગેવાનો.

આ દેવજ પરમાર્થે સત્ય દેવ છે. આતું સ્વરૂપ મુનિઓજ જાણે છે, બીજા કોઈ જાણતા નથી.” આ પ્રમાણે કહી મૂર્તિ આપીને તે દેવ સ્વસ્થાને ગયો. સાગરદત્ત તે પ્રતિમાને જોઈને બહુ ખુશી થયો. તે સુવર્ણવર્ણી અર્ધંત પ્રતિમા તેણે સાધુઓને બતાવી. એટલે સાધુઓએ તેને જિનવરે કહેલો ધર્મ કહી સંભળાવ્યો. તેથી સાગરદત્ત શ્રાવક થયો.

એક વખતે સાગરદત્તે મુનિઓને પૂછ્યું કે—‘હે ભગવંત ! આ કયા તીર્થ’ કરની પ્રતિમા છે ? અને મારે તેની કેવી વિધિએ પ્રતિષ્ઠા કરવી, તે મને કહો.’ મુનિઓ બોલ્યા— ‘હાલ પુરૂં વર્ધન દેશમાં શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુ સમવસર્ચા છે. માટે તેમની પાસે જઈને તે વાત પૂછો.’ એટલે તત્કાળ સાગરદત્ત શ્રી પાર્શ્વપ્રભુની પાસે ગયો અને નમસ્કાર કરીને તે રત્નપ્રતિમા વિષે સર્વ હકીકત પૂછી. પ્રભુએ પોતાના સમોસરણને ઉદ્દેશીને સર્વે અર્ધંતના અતિશયો સંબંધી અને તીર્થ’ કરની પ્રતિમાની સ્થાપના સંબંધી સર્વ હકીકત કહી બતાવી. પછી શ્રી જિનેશ્વર વિધિવડે તે તીર્થ’ કરની પ્રતિમાની તેણે પ્રતિષ્ઠા કરાવી. અન્યદા તે સાગરદત્તે પાર્શ્વપ્રભુની પાસેજ દીક્ષા લીધી. પછી સુર અસુરોએ સેવાતા અને સર્વ અતિશયવડે સંપૂર્ણ એવા પ્રભુએ પરિવાર સાથે ત્યાંથી અન્યત્ર વિહાર કયો.

નાગપુરીમાં નાગેન્દ્રની જેમ નાગપુરી નામની નગરીમાં યશસ્વીઓમાં અગ્રેસર સૂરતેજ નામે રાજા હતો. તે નગરીમાં ધનપતિ નામે એક ધનાઢ્ય શ્રેષ્ઠી રહેતો હતો, તે રાજાને ઘણો પ્રિય હતો. તેને ઘેર સુંદરી નામે એક શીળવડે સુંદર સ્ત્રી હતી. પિતામહના નામ પ્રમાણે નામવાળો બંધુદત્ત નામે તેને એક વિનીત અને શુભવાન પુત્ર હતો. તે અનુક્રમે યૌવનવયને પ્રાપ્ત થયો.

તે સમયે વત્સ નામના વિજયમાં કૌશાંબી નગરીને વિષે શત્રુઓતું માનભંગ કરનાર માનભંગ નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે નગરીમાં જિનધર્મમાં તત્પર જિનદત્ત નામે એક ધનાઢ્ય શ્રેષ્ઠી વસતો હતો. તેને વસુમતી નામે સ્ત્રી હતી. તેઓને પ્રિયદર્શના નામે એક પુત્રી થઈ હતી. અંગદ નામના વિદ્યાધરની પુત્રી મૃગાંકલેખા નામે તેની સખી હતી, તે જૈનધર્મમાં લીન હતી. તે બન્ને સખીઓ દેવપૂજા, ગુરૂની ઉપાસના અને ધર્માખ્યાન વિગેરે કૃત્યો વડેજ દિવસો નિર્ગમન કરતી હતી. એક વખતે કોઈ સાધુ ગોચરીએ જતા હતા, તેમણે પ્રિયદર્શનાને ઉદ્દેશીને બીજા સાધુને કહ્યું કે ‘આ મહાત્મા સ્ત્રી પુત્રને જન્મ આપીને દીક્ષા લેશે.’ તે સાંભળી મૃગાંકલેખા હર્ષ પામી. પણ તે વાત તેણે કોઈને કહી નહીં,

અન્યદા ધનપતિ શ્રેષ્ઠીએ પોતાના પુત્રને માટે નાગપુરીનાજ રહેનાર વસુનંદ નામના શ્રેષ્ઠીની ચંદ્રલેખા નામની કન્યાની માગણી કરી. તેણે પોતાની પુત્રી તે શ્રેષ્ઠીપુત્રને આપી. પછી શુભ દિવસે મોટા ઉત્સવથી બંધુદત્ત અને ચંદ્રલેખાનો વિવાહ થયો બીજે દિવસે હજુ જેનો હાથ મંગળાકંકણથી અંકિત છે એવી તે ચંદ્રલેખાને રાત્રીએ સપે આવીને કરડી, જેથી તે તત્કાળ મૃત્યુ પામી. આ પ્રમાણે “કર્મના પરિણામથી અભાગી પુરુષને વિવાહ કર્યો પછી બીજે દિવસે પરણેલી સ્ત્રી મરી જાય છે.” આ બનાવ બનવાથી ‘બંધુદત્તનો હસ્તજ વિષમય છે’ એવો તેને માથે અપવાદ આવ્યો, તેથી ત્યારપછી તેણે ઘણી કન્યાઓની માગણી કરી અને ઘણું દ્રવ્ય આપવા માંડ્યું છતાં તેને બીજી સ્ત્રી પ્રાપ્ત થઈ નહીં. એ પ્રમાણે સ્ત્રી રહિત હોવાથી ‘સ્ત્રી રહિત મારે આ સંપત્તિ શા કામની છે ?’ એમ ચિંતા કરતો બંધુદત્ત કૃષ્ણ પક્ષના ચંદ્રની જેમ દિવસે દિવસે ક્ષય પામવા લાગ્યો. તેને દુર્ગળ થતો જોઈને દુઃખી થયેલા ધનપતિ શેઠે વિચાર્યું કે ‘મારો પુત્ર આ ચિંતામાં મરી જશે, માટે

તેને હુઃખનું વિસ્મરણ થવા માટે કોઈ વ્યાપારમાં જોડી દઉં.’ આવો નિર્ણય કરીને ધન-પતિ શ્રેષ્ઠીએ બંધુદત્તને બોલાવ્યો અને આજ્ઞા કરી કે ‘હે વત્સ ! તું’ વ્યાપાર કરવાને માટે સિંહલદ્વીપે અથવા અન્ય દ્વીપે જા.’ પિતાની આજ્ઞાથી બંધુદત્ત ઘણું કરિયાણું લઈ વહાણ પર ચઢી સમુદ્ર ઉલ્લંઘીને સિંહલદ્વીપે આવ્યો. કીનારે ઉતરી સિંહલપતિ પાસે જઈ ઉત્તમ ભેટ ધરીને તેને રાજી કર્યો; એટલે સિંહલરાજાએ તેનું ઘણું માફ કર્યું અને પ્રસન્ન થઈને તેને વિદાય કર્યો. ત્યાં સર્વ કરિયાણું વેચી મનનો ધાયો લાભ મેળવી ખીજ કરિયાણું ખરીદીને તે પોતાના નગર તરફ પાછો આવ્યો. સમુદ્રમાર્ગે ચાલતાં અનુક્રમે તે પોતાના દેશની નજીક આવ્યો, તેવામાં પ્રતિકૂળ પવનથી ડોલતું તેનું વહાણ ભાંગી ગયું, પરંતુ કાંઈક અનુકૂળ દૈવથી તેના હાથમાં એક કાળતું પાટિયું આવ્યું, તેથી તેનાવડે તરતો બંધુદત્ત સમુદ્રતટના આશુપણરૂપ રત્નદ્વીપે આવ્યો. ત્યાં એક વાપિકામાં ઉતરી સ્નાન કરીને તે પાકેલાં આમ્રફળવાળા વનમાં ગયો. ત્યાં ક્રુધારૂપ રાગના ઔષધરૂપ સ્વાદિષ્ટ આમ્રફળોનું તેણે ભક્ષણ કર્યું.

એવી રીતે માર્ગમાં વનફળનો આહાર કરતો બંધુદત્ત અનુક્રમે રત્નપર્વત પાસે આવ્યો. પછી તે પર્વત ઉપર ચઢ્યો, ત્યાં એક રત્નમય ચૈત્ય તેના જોવામાં આવ્યું; એટલે તેણે તે ચૈત્યમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યાં રહેલી અરિષ્ટનેમિની પ્રતિમાને વંદના કરી અને ત્યાં કેટલાક મહામુનિઓ હતા તેમને પણ વંદના કરી. સર્વમાં જ્યેષ્ઠ મુનિએ તેને પૂછ્યું એટલે બંધુદત્તે સ્ત્રીનું મરણ અને વહાણનો ભંગ ઇત્યાદિ પોતાનો સર્વ વૃત્તાંત મૂળથી માંડીને કહી સાંભળાવ્યો. પછી મુનિએ તેને પ્રતિજ્ઞાધ પમાડ્યો, એટલે પોતાનું અહીં આવવું સફળ થયું, એમ અનુમોદન કરતા બંધુદત્તે જૈનધર્મનો સ્વીકાર કર્યો. તે વખતે ત્યાં રહેલા ચિત્રાંગદ વિદ્યાધરે તેને કહ્યું કે ‘જૈનધર્મના સ્વીકારથી હવે તમે મારા સાધર્મિક થયા તે સાડું થયું, હવે કહો તો હું તમને આકાશગામિની વિદ્યા આપું, કહો તો તમને ઇષ્ટસ્થાને પહોંચાડું, અથવા કહો તો કોઈ કન્યા પરણાવું.’ બંધુદત્તે કહ્યું કે ‘જે તમારી પાસે વિદ્યા છે, તે મારી જ છે અને જ્યાં આવા ગુરૂનાં દર્શન થાય છે તે સ્થાનજ મારે ઇષ્ટ છે.’ આ પ્રમાણે કહીને તે મૌન ધરી રહ્યો. એટલે વિદ્યાધરે વિચાર્યું કે ‘જરૂર આ બંધુદત્ત કન્યાને ઇચ્છે છે, કેમકે તે વાતનો તેણે નિષેધ કર્યો નહિ, પરંતુ જે કન્યા આને પરણીને તરતમાં મૃત્યુ પામે તેમ ન હોય તે કન્યાને આ મહાત્મા સાથે પરણાવું.’ આવો નિર્ણય કરીને તે બંધુદત્તને પોતાને સ્થાનકે લઈ ગયો અને ઉચિત સ્નાન લોજનાદિકવડે તેની ભક્તિ કરી. પછી ચિત્રાંગદે પોતાના સર્વ ખેચરોને પૂછ્યું કે ‘આ ભારતવર્ષમાં તમે કોઈ એવી કન્યા દીકરી છે કે જે આ પુરુષને યોગ્ય હોય ?’ તે સાંભળી તેના ભાઈ અંગદ વિદ્યાધરની પુત્રીમૃગાં કલેખા બોલી કે “હે પિતાજી ! શું તમે મારી સખી પ્રિયદર્શનાને નથી જાણતા ? તે મારી સખી કૌશાંબીપુરીમાં રહે છે, સ્ત્રીરત્ન જેવી રૂપવંત છે અને જિનદત્ત શેઠની પુત્રી છે, હું પૂર્વે એકવાર તેની પાસે ગઈ હતી, તે વખતે કોઈ મુનિએ તેને ઉદેશીને કહ્યું હતું કે ‘આ પ્રિયદર્શના પુત્રને જન્મ આપીને દીક્ષા લેશે, આ વાક્ય મારા સાંભળવામાં આવ્યું હતું.’ આ પ્રમાણે હકીકત સાંભળીને ચિત્રાંગદે બંધુદત્તને યોગ્ય પ્રિયદર્શના તેને અપાવવાને માટે અભિતગતિ વિગેરે ખેચરોને આજ્ઞા કરી, એટલે તે ખેચરો બંધુદત્તને લઈને કૌશાંબી નગરીએ ગયા. ત્યાં નગરની બહાર પાશ્વર્વનાથના ચૈત્યમાં વિભૂષિત એવા ઉદ્યાનમાં નિવાસ કર્યો, પછી બંધુદત્તે ખેચરોની સાથે તે ચૈત્યમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યાં પાશ્વર્વનાથ પ્રભુને અને મુનિઓને તેણે વંદના કરી. પછી તેમની પાસે ધર્મદેશના સાંભળી. એવામાં ત્યાં સાધર્મિપ્રિય એવો જિનદત્ત શ્રેષ્ઠી આવ્યો. તે

સર્વ ખેચર સાહેત અંધુદત્તને પ્રાર્થના કરીને પોતાને ઘેર લઈ ગયો. પછી જિનદત્ત શેઠે અંધુદત્ત અને ખેચરોનો ગૌરવતાથી સ્નાન, આસનાદિવડે સત્કાર કરીને તેમના આગમનનું કારણ પૂછ્યું. એટલે “આ કામનુંજ પ્રયોજન છે, પણ જે કામના અંગનું પ્રયોજન છે તે અનૃત (અસત્ય) કહેવું પડે તેમ છે.” એવો વિચાર કરીને તે ખેચરો આ પ્રમાણે બોલ્યા— “અમે તીર્થયાત્રાની ધારણા કરી રત્નપર્વતથી નીકળ્યા છીએ, પ્રથમ અમે ઉજ્જયંતગિરિ ગયા, ત્યાં નેમિનાથને વંદના કરી. ત્યાં આ અંધુદત્ત ઝેણીએ અમને સાધર્મિક જાણીને પોતાના અંધુની જેમ ભોજનાદિકવડે અમારી ભક્તિ કરી. આ અંધુદત્ત ધાર્મિક, ઉદાર, તેમજ વૈરાગ્યવાન છે, એથી અમારે તેમની સાથે અધિક પ્રીતિ થઈ છે, અહીં પાર્શ્વપ્રભુને વાંદવાને માટે અમે ઉજ્જયંત (ગિરિનાર) ગિરિથી આવ્યા છીએ, આ અંધુદત્ત પણ અમારા સ્નેહથી નિયંત્રિત થઈને અમારી સાથે આવેલ છે.” ખેચરોનાં આવાં વચન સાંભળી અને અંધુદત્તને નજરે ભેઠ જિનદત્ત શેઠે ચિંતવ્યું કે ‘આ વર મારી પુત્રીને યોગ્ય છે.’ પછી જિનદત્તે ખેચરોને આગ્રહથી રોક્યા અને અંધુદત્તને કહ્યું કે ‘મારી પુત્રીને પરણો.’ અંધુદત્તે પરણવાની અનિચ્છાનો ડોળ કરીને તે વાત સ્વીકારી. તે સમાચાર અમિતગતિએ ચિત્રાંગદને પહોંચાડ્યા એટલે ચિત્રાંગદ જન લઈને ત્યાં આવ્યો. પછી જિનદત્તે અંધુદત્તની સાથે પોતાની પુત્રી પરણાવી. ચિત્રાંગદ અંધુદત્તને શિક્ષા આપીને પોતાને સ્થાનકે ગયો.

અંધુદત્ત પ્રિયદર્શના સાથે ક્રીડા કરતો ત્યાંજ રહ્યો. તેણે ત્યાં શ્રી પાર્શ્વનાથની સ્થયાત્રા કરાવી. એવી રીતે ધર્મમાં તત્પર થઈ તેણે ત્યાં ચાર વર્ષ નિર્ગમન કર્યાં. કેટલોક કાળ ગયા પછી પ્રિયદર્શનાએ ગર્ભ ધારણ કર્યો. તે વખતે તેણીએ સ્વપ્નમાં મુખકમળને વિષે પ્રવેશ કરતા એક હાથીને જોયો. બીજે દિવસે અંધુદત્તે પોતાના સ્થાન તરફ જવાનો મનો-રથ પોતાની પત્નીને જણાવ્યો. તેણીએ પોતાના પિતા જિનદત્તને જણાવ્યું; એટલે શેઠે ઘણી સંપત્તિ આપીને અંધુદત્તને પ્રિયા સહિત વિદાય કર્યો. અંધુદત્તે ‘હું નાગપુરીએ જઈશ’ એવી આઘોષણા કરાવી, તેથી ઘણા લોકો તેની સાથે આવ્યા, તેઓને અંધુવત્ ગણીને તેણે આગળ કર્યા. સન્માર્ગના મહા પાંથ તુલ્ય અંધુદત્ત હળવે હળવે ચાલતો અનુક્રમે અનર્થના એક ગૃહરૂપ પદ્મ નામની અટવીમાં આવ્યો. સાર્થની રક્ષા કરતાં તેણે ત્રણ દિવસે તે અટવીનું ઉદ્ધાન કરી એક સરોવરના તીર ઉપર આવી પડાવ કરાવ્યો. ત્યાં સાર્થ સત્રીવાસો રહ્યો. તે સત્રીના છેલ્લા પહોરે અંડસેન નામના એક પદ્મીપતિની ઘાડ પડી. પદ્મીપતિના સુલટોએ સાર્થનું સર્વસ્વ લૂંટી લઈ પ્રિયદર્શનાને પણ હરી લઈને પોતાના સ્વામી અંડસેનને સોંપી. દીન મુખવાળી પ્રિયદર્શનાને ભેઠને અંડસેનને પણ દયા આવી, તેથી તેણે ચિંતવ્યું કે ‘શુ’ આ દીન સ્ત્રીને પાછી તેને ઠેકાણે પહોંચાડું ?’ એવી ચિંતા કરતા તેણે ચૂતલતા નામની પ્રિયદર્શનાની દાસીને પૂછ્યું કે ‘આ સ્ત્રી કોની પ્રિયા છે ? અને કોની પુત્રી છે ? તે સર્વ વૃત્તાંત જણાવ.’ દાસી બોલી કે ‘કૌશાંબીમાં રહેનારા જિનદત્ત શેઠની આ પુત્રી છે અને તેનું નામ પ્રિયદર્શના છે.’ આટલું સાંભળતાંજ અંડસેનને મૂર્છા આવી. થોડીવારે સંજા મેળવીને તેણે પ્રિયદર્શનાને કહ્યું કે “હે બાળા ! તારા પિતાએ મને પૂર્વે જાણાડ્યો છે, માટે તું ભય પામીશ નહીં. તે મારો વૃત્તાંત મૂળથી સાંભળ. હું ચોરના રાજ તરીકે પ્રસિદ્ધ છું. એક વખતે હું ચોરી કરવાને માટે નીકળ્યો. પ્રહોષકાળે વસંદેશના ગિરિ નામના ગ્રામમાં ગયો. ત્યાં ચોરલોકોથી વીંટાઈને હું મદ્યપાન કરવા બેઠો. તેવામાં રક્ષકોએ આવીને મને પકડ્યો, અને ત્યાંના રાજ માનભંગ પાસે રજુ કર્યો. તેણે મને મારી નાખવાનો આદેશ કર્યો. પછી મને મારવાને લઈ જતા હતા, તેવામાં તારા માતા-પિતા પૌષ્પ કરી પારણાને માટે ઘેર જતા હતા તે ત્યાંથી નીકળ્યા. મારી હકીકત

સાંભળીને તે કૃપાળુ શેઠે મને છોડાવ્યો. પછી કેટલાંક વરો અને ધન આપીને તેમણે મને વિદાય કયો, તેથી તું મારા ઉપકારીની પુત્રી છે, માટે મને આશા કર કે હું તારું શું કામ કરું?' પ્રિયદર્શના બોલી 'હે બ્રાતા! તમારી ઘાડ પડવાથી વિયુક્ત થયેલા મારા પતિ બંધુદત્તની સાથે મને મેળવો.' 'હું એ પ્રમાણે કરીશ' એમ કહી પદલીપતિ પ્રિયદર્શનાને પોતાને ઘેર લાવ્યો અને પોતાના દેવતા હોય તેમ તેને અતિ ભક્તિથી જોવા લાગ્યો. પછી અભય દાનવડે પ્રિયદર્શનાને આશ્વાસન આપીને ચંડસેન પોતે બંધુદત્તને શોધવા નીકળ્યો.

અહીં બંધુદત્ત પ્રિયાનો વિયોગ થવાથી હિંતાલવનના મધ્યમાં આવી સ્વસ્થ થઈને આ પ્રમાણે ચિંતવવા લાગ્યો કે 'મારા વિયાગથી મારી વિશાળલોચન પ્રિયા એક દિવસ પણ જીવી શકે તેમ નથી, તેથી જરૂર તે મૃત્યુ પામી હશે. તો હવે હું શી પ્રત્યાશાથી જીવું? માટે મારે મરણનું શરણુ છે, કેમકે તેથી મને કાંઈ વિશેષ હાનિ નથી.' આ પ્રમાણે વિચારીને સપ્તચ્છદના મોટા વૃક્ષ ઉપર ચઢી ફાંસો ખાઈને મૃત્યુ પામવા માટે તે તૈયાર થયો. સપ્તચ્છદ વૃક્ષની પાસે આવતાં તેણે એક મોટું સરેવર જોયું. તેમાં પ્રિયાના વિરહથી દુઃખિત એવો એક રાજહંસ તેના જોવામાં આવ્યો. પોતાની પેઠે તેને દુઃખી અને દીન જોઈને તે વધારે દુઃખી થયો, કેમકે "દુઃખી જનની માનસિક પીડા દુઃખી જનજ બાળે છે." બંધુદત્ત ત્યાં થોડીવાર જિલ્લો રહ્યો, તેવામાં કમળની છાયામાં બેઠેલી રાજહંસીની સાથે તે રાજહંસનો મેળાપ થયો. તેને એ પ્રમાણે પ્રિયાનો મેળાપ થયેલો જોઈ બંધુદત્તે વિચાર્યું કે "જીવતા નરને ફરીવાર પણ પ્રિયાનો સંગમ થાય છે, માટે હમણાં તો હું મારી નગરીએ જાઉં, પણ આવી નિર્ધન સ્થિતિએ ત્યાં શી રીતે જવાય? તેમ પ્રિયા વિના કોશાંબીપુરીએ જવું તે પણ યોગ્ય નથી; તેથી હમણાં તો વિશાળાપુરીએ જાઉં, ત્યાં મારા માતુલ પાસેથી દ્રવ્ય લઈ, તે ચાર સોનાપતિને આપીને મારી પ્રિયાને છોડાવું. પછી પ્રિયા સાથે નાગપુરી જઈ મારા ઘરમાંથી દ્રવ્ય લઈને માતુલને પાછું આપી દઈશ. સર્વ ઉપાયમાં આ ઉપાયજ મુખ્ય છે." આવો વિચાર કરીને તે બંધુદત્ત પૂર્વ દિશા તરફ ચાલ્યો. બીજે દિવસે અતિ દુઃખિતપણે ગિરિસ્થળ નામના સ્થાનમાં આવ્યો. ત્યાં માર્ગની નજીકમાં વૃક્ષોથી ઢંકાયેલા એક ચક્ષના મંદિરમાં તેણે વિશ્રામ કર્યો. તેવામાં શ્રમથી પીડિત એક વટેમાર્ગી ત્યાં આવ્યો. તેને બંધુદત્તે પૂછ્યું કે 'તમે ક્યાંથી આવો છો?' તેણે કહ્યું કે 'હું વિશાળાનગરીથી આવું છું' બંધુદત્તે પૂછ્યું કે 'ત્યાં ધનદત્ત સાર્થવાહ કુશળ છે?' એટલે તે મુસાફરે દીન વદને કહ્યું કે "ધનદત્ત વ્યાપાર કરવાને બહાર ગામ ગયો હતો, તેવામાં એક દિવસ તેના મોટા પુત્રે ઘેર પત્ની સાથે કીડા કરતા સતા ત્યાંથી ચાલ્યા જતા રાજની અવગણના કરી, તે અપરાધથી ક્રોધ પામેલા રાજાએ તેનું સર્વસ્વ હુટી લીધું અને તેના પુત્ર, કલત્ર વિગેરે સર્વ કુટુંબને કેદ કર્યું. ધનદત્ત ઘેર આવ્યો ત્યારે રાજાને અરજ કરતાં અને પોતાની પાસેનું દ્રવ્ય દંડમાં આપતાં ખાકી રહેલા કોટી દ્રવ્યને માટે તે પોતાની બહેનના પુત્ર બંધુદત્તને શોધવાને નીકળ્યો છે. રાજાએ તે શરતે તેને છોડ્યો છે." આ પ્રમાણેની હકીકત સાંભળીને બંધુદત્તે ચિંતવ્યું કે 'અહો દૈવે આ શું કર્યું! જેને માટે મને પૂર્ણ આશા હતી, તેને પણ દૈવે વ્યસનસમુદ્રમાં પાડી દીધો છે, પણ હવે જે થયું તે ખરું, હવે તો અહીં રહીનેજ મારા માતુલની રાહ જોઉં, અને તેને મળી નાગપુરીએ જઈ તેનો અર્થ સત્વર સાધી આવું.' આવો વિચાર કરીને તે ત્યાંજ રહ્યો.

પાંચમે દિવસે કેટલાકની સહાય લઈને સાર્થ સાથે બેઠ્યુક્ત મનવાળો માતુલ ધનદત્ત ત્યાં આવ્યો અને તેજ વનમાં ચક્ષમંદિરની પાસે રહેલા એક તમાલ વૃક્ષ નીચે બેઠો. દરથી બરાબર ઓળખાયા નહીં એટલે બંધુદત્તે તેને ઓળખવાને માટે તેની નજીક જઈને પૂછ્યું કે- 'તમે કોણ છો? અહીં ક્યાંથી આવો છો? અને ક્યાં જવાના છો? તે કહો.'

ધનદત્ત બોલ્યો-‘હે સુંદર ! હું વિશાળાપુરીથી આવું છું અને અહીંથી મહાપુરી નાગપુરીએ જવાનું છે.’ બંધુદત્ત બોલ્યો કે-‘મારે પણ ત્યાંજ આવવાનું છે, પણ ત્યાં તમારું સંબંધી કોણ છે ? તે બોલ્યો કે ‘ત્યાં બંધુદત્ત નામે મારો એક ભાણેજ છે.’ બંધુદત્તે કહ્યું, ‘હા, તે મારો પણ મિત્ર છે.’ પછી બંધુદત્ત પોતાના માતુલને ઓળખ્યા, પણ પોતાની ઓળખાણ પાડ્યા વિના તે તેની સાથે મળી ગયો. પછી તે બન્નેએ સાથે ભોજન કર્યું. બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે બંધુદત્ત શૌચ કરવાને નદીતીરે ગયો, ત્યાં એક કદંબના ગડ્ડવરમાં રત્નની છાયાવાળી પૃથ્વી દીઠી. એટલે તેણે તીક્ષ્ણ શૃંગવડે તે પૃથ્વી ખોદી, તેમાંથી રત્ન આભૂષણોથી ભરપૂર એક તાંબાનો કરંડીઓ નીકળ્યો. તે કરંડીઆને છાની રીતે લઈને બંધુદત્ત ધનદત્તની પાસે આવ્યો, અને તે કરંડીઓ મળવાની બધી હકીકત કહી બતાવી. પછી નમ્રતાથી કહ્યું કે ‘હે મારા મિત્રના માતુલ ! મેં એક કાપડી પાસેથી તમારી બધી હકીકત જાણી છે, માટે તમારા પુણ્યથી પ્રાપ્ત થયેલો આ કરંડીઓ તમેજ ગ્રહણ કરો. આપણે બન્ને અહીંથી વિશાળા નગરીએ જઈ રાજાને ધન આપી કારાગૃહમાંથી આપણાં માણસોને છોડાવીએ. પછી આપણે નાગપુરી જઈશું.’ આ પ્રમાણે કહી આગળ કરંડીઓ ધરીને બંધુદત્ત મૌન રહ્યો, એટલે ધનદત્ત બોલ્યો કે ‘મારે અત્યારે તરત મારાં મનુષ્યોને છોડાવવાની કાંઈ જરૂર નથી, હમણાં તો તમારા મિત્ર બંધુદત્તને મળવું છે. પછી તે જેમ કહેશે તેમ કરીશું.’ પછી બંધુદત્ત પોતાની મેળે પ્રગટ થયો, અર્થાત્ પોતેજ બંધુદત્ત છે એમ કહ્યું. એટલે તેને ઓળખીને ધનદત્ત બોલ્યો કે-‘અરે ! તું આવી દશાને કેમ પ્રાપ્ત થયો ?’ પછી બંધુદત્તે પોતાનો સર્વ વૃત્તાંત જણાવ્યો. તે સાંભળીને ધનદત્તે કહ્યું કે ‘હે વત્સ ! પ્રથમ આપણે ભિલ્લ લોકો પાસેથી પ્રિયદર્શનાને છોડાવીએ, પછી બીજું કામ કરશું.’

આ પ્રમાણે તેઓ વાત કરે છે તેવામાં અકસ્માત્ રાજાના સુભટો હથિયાર ઉગમતા ત્યાં આવ્યા. તેઓએ જેઓ ત્યાં રહેલા હતા તે સર્વને તસ્કર જાણીને પકડ્યા. ધનદત્ત અને બંધુદત્ત પેલો કરંડીઓ કોઈ ગુપ્ત સ્થાને મૂકી દેતા હતા, તેવામાં જ રાજપુરોએ તેમને પકડ્યા, અને ‘આ શું છે ?’ એમ પૂછ્યું, એટલે તેમણે કહ્યું કે ‘તમારા ભયથી અમે આ અમારું દ્રવ્ય ગોપવતા હતા.’ પછી રાજસુભટો તે કરંડીઆ સહિત તેમને તથા બીજા મુસાફરોને પણ રાજભય બતાવતા સત્તા ન્યાયકારક રાજમંત્રીની પાસે લઈ ગયા. ન્યાયમંત્રીએ પરીક્ષા કરીને બીજા મુસાફરોને નિર્દોષ જાણી છોડી મૂક્યા. પછી આ મામા ભાણેજને આદરથી પૂછ્યું કે ‘તમે કોણ છો ? ક્યાંથી આવો છો ? અને આ શું છે ?’ તેઓ બોલ્યા કે-‘અમે વિશાળાનગરીથી આવીએ છીએ. આ દ્રવ્ય અમારું પ્રથમનું ઉપાજન કરેલું છે; તે લઈને હવે અમે લાટ દેશ તરફ જઈએ છીએ.’ મંત્રીએ કહ્યું કે ‘જો આ દ્રવ્ય તમારું હોય તો આ કરંડીઆમાં શું શું ચીજ છે તે બધું એ ધાણી સાથે જલદી કહી બતાવો.’ પછી બન્ને અજ્ઞાત હોવાથી ક્ષોભ પામીને બોલ્યા કે ‘હે મંત્રીરાજ ! આ કરંડીઓ અમે હરણ કરેલો છે, માટે તમે પોતેજ ઉઘાડીને જુવો.’ પછી મંત્રીએ તે કરંડીઓ ઉઘાડીને જોયો, તો તેમાં રાજનામાંકિત આભૂષણો જોવામાં આવ્યાં. ઘણા વખત અગાઉ ચોરાયેલાં તે આભૂષણોને સંભારીને મંત્રીએ વિચાર્યું કે ‘પ્રથમ ચોરાયેલું દ્રવ્ય લઈને આ બન્નેએ પૃથ્વીમાં નિધિરૂપ કરેલું હશે, માટે આ બન્નેને કબજે કરવાથી બીજા ચોર લોકો પણ પકડાઈ આવશે’ એવું ધારી મંત્રીએ બધા સાર્થને પોતાના પુરુષોની પાસે પાછો પકડી મંગાવ્યો. પછી તેણે ચમદત્ત જેવા રક્ષકોની પાસે તે મામા ભાણેજને ઘણું

તાડન કરાવ્યું. જ્યારે ગાઢ માર પડવા લાગ્યો ત્યારે તેઓ વિધુર થઈને બોલ્યા કે ‘અમે આ સાર્થની સાથે ગયે દિવસેજ આવ્યા છીએ. જો એમ ન હોય તો પછી તમારે વિચારીને અમોને મારી નાખવા.’ પછી તે સ્થાનના પુરુષે અંધુદત્તને ઉદ્દેશીને કહ્યું ‘આ પુરુષ તો આ સાર્થમાં પાંચમે દિવસે મારા જોવામાં આવ્યો હતો.’ પછી મંત્રીએ સાર્થપતિને પૂછ્યું કે ‘તમે આ પુરુષને જાણો છો ? એટલે સાર્થપતિ બોલ્યો કે ‘આવા તો ઘણા માણસો સાર્થમાં આવે છે ને જાય છે. તેને કોણ જોળખી શકે ?’ આ પ્રમાણે સાંભળીને મંત્રી બહુ કોપાયમાન થયો, તેથી તેણે તે મામા ભાણેજને નરકાવાસ જેવા કારાગૃહમાં કેદ કર્યો.

અહીં ચંડસેન પણીવાર સુધી અંધુદત્તને શોધવા માટે પદ્માટવીમાં ભર્યો, પણ તેને અંધુદત્ત મળ્યો નહીં એટલે તે વિલખો થઈ પાછો ઘેર ગયો. પછી તેણે પ્રિયદર્શનાની પાસે એવી પ્રતિજ્ઞા કરી કે ‘જો હું છ માસની અંદર તારા પતિને ન શોધી લાવું તો પછી મારે અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવો.’ આવી પ્રતિજ્ઞા લઈને ચંડસેને કૌશાંબીમાં અને નાગપુરીમાં અંધુદત્તને શોધવાને માટે શુભ પુરુષો મોકલ્યા. તેઓ પણ કેટલેક દિવસે પાછા આવ્યા, અને તેમણે ચંડસેનને કહ્યું કે ‘અમે ઘણું ભર્યા તો પણ અંધુદત્ત અમારા જોવામાં આવ્યો નહીં.’ ચંડસેને ચિંતવ્યું કે પ્રિયાના વિરહથી પીડિત એવો અંધુદત્ત ભૂશુપાત (ભૈરવજીવ) કે અગ્નિપ્રવેશ વિગેરેથી જરૂર મૃત્યુ પામ્યો હશે. મારી પ્રતિજ્ઞાને પણ ચાર માસ વીતી ગયા છે, માટે હવે હમણાં જ અગ્નિમાં પ્રવેશ કરું; કેમકે અંધુદત્ત મળવો ફક્ત છે. અથવા તો જ્યાંસુધી પ્રિયદર્શનાને કંઈ પ્રસવ થાય ત્યાંસુધી રાહ જોઉં અને તેના પ્રસુત પુત્રને કૌશાંબીમાં પહોંચાડીને પછી અગ્નિમાં પ્રવેશ કરું.’

આ પ્રમાણે ચંડસેન ચિંતવતો હતો તેવામાં દ્વારપાળે આવીને વધામણી આપી કે ‘પ્રિયદર્શનાને પુત્ર અવતર્યો.’ પદ્મીપતિએ હર્ષ પામી દ્વારપાળને પારિતોષિક આપ્યું. પછી પદ્માટવીની દેવી ચંડસેનને કહ્યું કે જો આ મારી બેન પ્રિયદર્શના પુત્ર સાથે એક માસ સુધી કુશળ રહેશે, તો હું તમને દશ પુરૂષનું બલિદાન આપીશ.’ પછી જ્યારે પ્રિયદર્શનાને કુમાર સાથે કુશળતાથી પચીસ દિવસ વ્યતીત થયા, ત્યારે ચંડસેને પ્રત્યેક દિશામાંથી બલિદાન યોગ્ય પુરૂષોને પકડી લાવવા સેવક પુરૂષોને મોકલ્યા.

અહીં અંધુદત્તે પોતાના માતુલ સાથે કારાગૃહમાં નારકીના આશુખ્ય જેવા છ માસ નિર્ગમન કર્યો તેવામાં એક દિવસે રાજસુભદ્રાએ રાત્રીએ મોટા સર્પને પકડે તેમ પુષ્કળ દ્રવ્યયુક્ત એક સંન્યાસીને પકડ્યો, અને તેને બાંધીને મંત્રીને અર્પણ કર્યો. ‘સંન્યાસીની પાસે આટલું બધું દ્રવ્ય ક્યાંથી હોય ? એવું ધારી તેણે નિશ્ચય કર્યો કે ‘જરૂર આ પણ ચોર છે. એટલે તેને મારી નાખવાનો હુકમ કર્યો. જ્યારે તેને વધ કરવા લાઈ આવ્યા, ત્યારે પશ્ચાત્તાપ થયો અને તેણે વિચાર્યું કે ‘મુનિનું વચન અન્યથા થતું નથી.’ આ પ્રમાણે ચિંતવીને તેણે આરક્ષકોને કહ્યું કે-‘મારા વગર કોઈએ આ શહેરમાં ચોરી કરી નથી મેં ચોરી કરી કરીને પર્વત, નદી, આરામ વિગેરે ભૂમિમાં ચોરીનું ધન દાટેલું છે, માટે જેનું જેનું દ્રવ્ય હોય તે તેને થાપણ મૂકી હોય તેમ પાછું સોંપી દો અને પછી મને શિક્ષા કરો.’ રક્ષકોએ આવીને તે ખબર મંત્રીને કહ્યા, એટલે મંત્રીએ તેણે બતાવેલી સર્વ ભૂમિમાંથી દ્રવ્ય મંગાવ્યું તો તેમાં પેલા રતનના કરંડીઆ વગર બધું દ્રવ્ય મળી આવ્યું. પછી મંત્રીએ તે સંન્યાસીને કહ્યું, હે કૃતિન ! તારાં દર્શનથી અને અને આકૃતિથી વિરહ એવું તારું આચરણ કેમ છે તે નિર્ભય થઈને કહે.’ સંન્યાસી બોલ્યો કે- ‘જેઓ વિષયાસક્ત હોય અને

પોતાના ધરમા નિર્ધન હોય તેઓને આવું કામ કરવું યોગ્ય લાગે છે, તે વિષે જો તમને આશ્ચર્ય લાગતું હોય તો મારો વિશેષ વૃત્તાંત સાંભળો.

પુંડ્રવર્ધન નગરમાં સોમદેવ નામના બ્રાહ્મણનો નારાયણ નામે હું પુત્ર છું. હું ‘ભવ-
ધાતના માર્ગથી સ્વર્ગ મળે છે’ એવું લોકોને કહેતો હતો. એક વખતે ચારબુદ્ધિએ પકડેલા
અને દીન વદનવાળા કેટલાક પુરુષો મારા જોવામાં આવ્યા. તેને જોઈને ‘આ મોટા ચોર છે
માટે તેને મારી નાખો’ એમ હું બોલ્યો. તે સાંભળીને નજીક રહેલા એક મુનિએ કહ્યું કે
‘અરે! આ કેવું કષ્ટકારી અજ્ઞાન છે?’ તે સાંભળીને મેં નમસ્કાર કરી તે મુનિને પૂછ્યું
કે ‘શું અજ્ઞાન છે?’ ત્યારે મુનિ બોલ્યા કે ‘બીજાને અતિ પીડાકારી વચન બોલવું અને
જોટા દોષનું આરોપણ કરવું તેજ અજ્ઞાન છે. પૂર્વ કર્મના પરિપક્વ થયેલા વિપાકથી આ
મનુષ્યો તો બિચારા દુઃખમાં પડ્યા છે, તેમને બોળખ્યા કર્યા સિવાય મોટા ચોર હોવાનો
જોટો દોષ તું કેમ આપે છે? પૂર્વ જન્મમાં કરેલાં કર્મનું અવશેષ ફળ તને થોડાં વખતમાં
મળશે, માટે તું બીજાની ઉપર મિથ્યા દોષનો આરોપ કર નહીં.’ પછી મેં તે મુનિને પૂછ્યું
કે ‘મારાં પૂર્વ કર્મનું અવશેષ ફળ શું છે?’ એટલે અતિશય જ્ઞાનવાળા અને કડ્ડણનિધિ તે
મુનિ બોલ્યા કે “આ ભરતક્ષેત્રને વિષે ગર્જન નામના નગરમાં આષાઠ નામે એક બ્રાહ્મણ
હતો. તેને અમ્બુકા નામે સ્ત્રી હતી. આ ભવથી પાંચમે ભવે ચંદ્રદેવ નામે તું તેનો પુત્ર
હતો. તારા પિતાએ તને ઘણું ભણાવ્યો, એટલે તું વિદ્વાન્ થવાથી ત્યાંના વીર રાજાને માન્ય
થઈ પડ્યો. તે સમયે ત્યાં યોગાત્મા નામે એક સદ્બુદ્ધિવાન નિષ્પાપ સંન્યાસી રહેતો હતો.
ત્યાંના વિનીત નામના એક શ્રેષ્ઠીની વીરમતી નામે એક બાળવિધવા પુત્રી હતી. તે એક
સિંહલ નામના માળીની સાથે નાસી ગઈ. પેલા યોગાત્મા સંન્યાસીની તે વીરમતી પૂજા કરતી
હતી. દૈવયોગે નિઃસંગપણુને લીધે કોઈને કહ્યા વગર તે જ દિવસે તે સંન્યાસી પણ ત્યાંથી
કોઈ કેકાણે ચાલ્યા ગયા. પ્રથમ, તો વીરમતી નાસી ગઈ એમ બધા લોકો કહેવા લાગ્યા.
પણ યોગાત્માના જવાની ખબર પડવાથી તે ‘વિચાર્યું કે -જરૂર વીરમતી યોગાત્માની સાથે
નાસી ગઈ હશે.’ એ વાર્તા રાજદ્વારમાં થઈ કે વીરમતી નાસી ગઈ છે, ત્યારે તે કહ્યું કે-‘તે
તો યોગાત્માની સાથે ગઈ છે.’ તે સાંભળી રાજાએ કહ્યું કે-‘યોગાત્મા સંન્યાસીએ તો સ્ત્રી
વિગેરેનો ત્યાગ કર્યો હતો એટલે તે જઈને કહ્યું કે ‘વીરમતી તેની પૂજા કરતી હતી, માટે તે
બંને સાથેજ ગયાં છે.’ આ હકીકત વિસ્તરવાથી યોગાત્મા પાખંડધારી કહેવાયો. એ સાંભળીને
લોકો તેના તેવા દોષથી ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધારહિત થયા અને બીજા સંન્યાસીઓએ યોગાત્માને
પોતાના સમુદાયથી દુર કર્યો. આવાં દુર્વચનથી નિકાચિત ત્રિવ કર્મ બાંધી મૃત્યુ પામીને તું
કેલ્લાક નામના સ્થાનમાં બંધાયો. પૂર્વ કર્મના દોષથી તારી જીહ્વા કુઠિત થઈ ગઈ ત્યાંથી
મૃત્યુ પામીને કેલ્લાક નામની મોટી અટવીમાં તું શિયાળ થયો. ત્યાં પણ જીહ્વા સડી જવાથી
મૃત્યુ પામીને તું સાકેત નગરમાં રાજમાન્ય મદનદાતા નામની વેશ્યાને ઘેર પુત્રપણે ઉત્પન્ન
થયો. જ્યારે તું યુવાન થયો, ત્યારે એક વખતે મદિરાપાન કરી મત્ત થઈને તું રાજમાતા
પર આક્રોશ કરવા લાગ્યો. રાજપુત્રે તને વાંચ્યો, એટલે તે તને પણ બીંચે સ્વેરે આક્રોશ કર્યો
તેથી તેણે તારી જીહ્વા છેદી નાખી. પછી લજ્જા પામી અનશન લઈને તું મૃત્યુ પાડ્યો. ત્યાંથી
આ ભવમાં તું બ્રાહ્મણ થયો છે, પરંતુ અઘાપિ તારે પૂર્વ કર્મ ભોગવવું થોડું બાકી છે.”
તે સાંભળી મને વૈરાગ્ય થયો, તેથી તત્કાળ કોઈ સારા ગુરૂની પાસે જઈને હું સંન્યાસી થયો.
અને ગુરૂની સેવામાં તત્પર રહ્યો. ગુરૂએ મૃત્યુ વખતે તાલોદ્ધાટિની વિદ્યા સાથે આકાશ-
ગામિની વિદ્યા મને આપી અને આદરથી શિક્ષા આપી કે “ધર્મ અને શરીરના રક્ષણ

વિના બીજા કોઈ કામમાં આ વિદ્યાને યોજવી નહીં, હાસ્યમાં પણ અસત્ય બોલવું નહીં, બે પ્રમાદથી અસત્ય બોલાઈ જાય તો નાલિ સુધી જળમાં રહી ઊંચા હાથ કરી આ બે વિદ્યાનો એક સહસ્ર ને આઠ વાર જાપ કરવો,” વિષયની આસક્તિથી યુરુની એ શિક્ષા હું ભૂલી ગયો, મેં અનેક વિપરીત કામો કર્યા. પેલા ઉદ્યાનમાં દેવાલય પાસે રહ્યો સતો હું તમારી પાસે મૃધા બોલ્યો. ગઈ કાલે સ્નાન કર્યા વગર દેવાર્ચન કરવાને કોઈ દેવાલયમાં આવેલ, તેણે મને તપોવ્રત ગ્રહણ કરવાનું કારણ પૂછ્યું, એટલે મેં પ્રમાદથી ઈચ્છિત પત્નીના વિરહનું ‘બોટું’ કારણ બતાવ્યું. ત્યારપછી યુરુના કહેવા પ્રમાણે જળમાં રહી તે વિદ્યાનો જાપ કર્યો નહીં. અર્ધ રાત્રે સાગર શ્રેણીના ઘરમાં ચોરી કરવાને ગયો. દૈવયોગે દ્વાર ઉઘાડાંજ હોવાથી શ્વાનની જેમ હું તેમાં પેસી ગયો અને તેનું રૂપ અને સુવર્ણ ચોરીને બહાર નીકળ્યો. એટલે દૈવયોગે રાજપુરુષોએ મને પકડી લીધો. તે વખતે મેં આકાશગામિની વિદ્યાને ઘણી સાંભારી, પણ તેની સ્ફુરણ થઈ નહિ.” આ પ્રમાણે બધી વાત સાંભળ્યા પછી મંત્રીએ પૂછ્યું કે- ‘તને બધી વસ્તુઓ મળી, પણ રત્નનો કરંડીઓ કેમ ન મળ્યો ? શું તેનું સ્થાનક ભૂલી ગયો છે ?’ તેણે કહ્યું ‘જ્યાં મેં તે કરંડીઓ દાટ્યો હતો, ત્યાંથી દૈવયોગે તેને જાણવાથી કોઈએ હરી લીધો જણાય છે.’

આ પ્રમાણે સાંભળીને મંત્રીએ તે સન્યાસીને છોડી મૂક્યો. પછી પેલા મામા ભાણેજને યાદ કર્યો, અને ચિંતવ્યું કે જરૂર તેઓએ અજાણતાં આ રત્નનો કરંડીઓ લીધો હશે, પણ ભયથી તેઓ બરાબર જવાબ ઈશકયા નહીં હોય, માટે હવે અભય આપીને તેમને ફરીવાર પૂછવું. પછી મંત્રીએ તેમને બોલાવી અભય આપીને પૂછ્યું, એટલે તેઓએ જે સ્વાર્થ હતું તે કહી બતાવ્યું, તેથી નીતિમાન મંત્રીએ તેમને છોડી મૂક્યા, અને તેઓને ખમાવ્યા. પછી ત્યાંથી છુટી બે દિવસ રહીને તેઓ આગળ આલ્યા; એટલે ત્રીજેજ દિવસે પેલા ચંડસેનના પુરુષો જે બલિદાનને માટે પુરુષોને શોધતા હતા તેઓના હાથમાં આવ્યા, તેથી તેમને પણ બીજાની સાથે બંદીવાન કરી ચંડસેના દેવીની પાસે બલિદાન માટે તેઓ લઈ આવ્યા. પછી ચંડસેન દાસી અને પુત્ર સહિત પ્રિયદર્શનાને લઈને ચંડસેના દેવીનું અર્ચન કરવા આવ્યો. તે વખતે ‘આ ભયંકર દેવીને જોવાને વાંચિફ્ સ્ત્રી સમર્થ થઈ શકશે નહિ’ એવું ધારી ચંડસેને પ્રિયદર્શનાનાં નેત્રને વચ્ચે ઢાંકી દીધાં. પછી ચંડસેને પોતે પુત્રને લઈને નેત્રની સંજ્ઞાએ બલિદાનના પુરુષોને લાવવા સેવકોને કહ્યું. દૈવયોગે પ્રથમ બંધુદત્તનેજ લાવવામાં આવ્યો. પછી પુત્રને દેવીને પ્રણામ કરાવી રક્તચંદનનું પાત્ર હાથમાં આપી ચંડસેને પ્રિયદર્શનાને કહ્યું કે ‘દેવીની પૂજા કરો.’ પછી નિર્દય ચંડસેને પોતેજ આનમાંથી ખડ્ગ કાઢ્યું. તે વખતે પ્રિયદર્શના હીન થઈને વિચાર કરવા લાગી કે- ‘મને ધિક્કાર છે, કેમકે મારે માટે જ આ દેવીને આ પુરુષનું બલિદાન અપાય છે, તો તેમાં મારીજ અપકીર્તિ છે. ત્યારે તેવી અપકીર્તિ શા માટે લેવી ? અરે હું શું નિશાચરી થઈ !’ તે વખતે શુદ્ધ બુદ્ધિવાળો બંધુદત્ત મૃત્યુને નજીક આવેલું જાણી નવકારમંત્રનું પરાવર્તન કરવા લાગ્યો. નવકારમંત્રનો ધ્વનિ સાંભળીને પ્રિયદર્શનાએ તત્કાળ પોતાનાં નેત્ર ઉઘાડ્યાં, ત્યાં તો પોતાના પતિનેજ પોતાની આગળ જોયો. તેથી તેણે ચંડસેનને કહ્યું કે ‘હે બ્રાતા ! તમે હવે સત્યપ્રતિજ્ઞ થયા છો, કેમકે આ તમારા બનેલી બંધુદત્તજ છે.’ પછી ચંડસેન બંધુદત્તના ચરણમાં પડી બોલ્યો કે ‘આ મારે અજ્ઞાનપણે થયેલો અપરાધ ક્ષમા કરો, અને તમે મારા સ્વામી છો, માટે હવે મને આજ્ઞા આપો.’ પછી બંધુદત્તે હર્ષ પામી પ્રિયદર્શનાને ઉદેશીને કહ્યું કે ‘આ ચંડસેને તો તમારો ને મારો મેળાપ કરાવ્યો છે, માટે તેમનો શો અપરાધ છે ? કાંઈપણ અપરાધ નથી,’ પછી બંધુદત્તે ચંડસેનને કહીને બીજા જે પુરુષોને બલિદાન માટે

કેદ કરી લાવ્યા હતા તેમને છોડાવ્યા, અને ચંડસેનને પૂછ્યું કે—‘તમે આવું કામ શા માટે કર્યું?’ એટલે ભિલ્લોના રાજા ચંડસેને પુરુષભક્તિની માનતા વિગેરેનો બધો પૂર્વ વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો. તે સાંભળીને બંધુદત્ત બોલ્યો કે ‘હે ચંડસેન! જીવદાતવડે પૂજા કરવા યોગ્ય નથી, માટે હવે પછી પુષ્પાદિકવડે દેવીની પૂજા કરજો. આજથીજ તમે હિંસા, પરધન અને પરસ્ત્રીને ત્યાગ કરો, મૃષાવાદ છોડી દો અને સંતોષતું પાત્ર થાઓ.’ ચંડસેને તેમ કરવાને કબુલ કર્યું. તે વખતે દેવી પ્રગટ થઈને બોલી કે ‘આજથી પુષ્પાદિક પદાર્થો વડેજ મારી પૂજા કરવી.’ તે સાંભળીને ઘણા ભિલ્લો ભદ્રક ભાવી થયા.

પ્રિયદર્શનાએ બાળપુત્ર બંધુદત્તને અર્પણ કર્યો. બંધુદત્તે તે પુત્ર ધનદત્તને આપ્યો અને પોતાની પત્નીને કહ્યું કે ‘આ મારા મામા થાય છે.’ તત્કાળ પ્રિયદર્શના મુખ આડું વચ્ચે કરીને પોતાના શ્વશુરરૂપ મામાજીને નમી. ધનદત્તે આશીષ આપી અને કહ્યું કે ‘આ પુત્રનું હવે નામ પાડવું જોઈએ.’ એટલે ‘આ પુત્ર જીવિતદાન આપવાવડે બાંધવોને આનંદ-દાયક થયો છે, એવું ધારીને તેનાં માતા પિતાએ તેનું ‘બાંધવાનંદ’ એવું નામ પાડ્યું. પછી કિરાતરાજ ચંડસેને માતુલ સહિત બંધુદત્તને પોતાને ઘેર લઈ જઈને ભોજન કરાવ્યું અને તેનું લૂંટી લીધેલું સર્વ ધન તેમને અર્પણ કર્યું. પછી અંજલિ બેડી ચિત્રકતું ચર્મ, ચમરી ગાયના વાગ, હાથીદાંત અને મુક્તાદિગ વિગેરેની તેની પાસે ભેટ ધરી. પછી બંધુદત્તે પેશા કેદ કરેલા પુરુષોને બંધુવત્ ગણી યોગ્ય દાન આપીને વિદાય કર્યા અને ધનદત્તને દ્રવ્યવડે કૃતાર્થ કરીને તેને ઘેર મોકલ્યો.

સમર્થ બંધુદત્ત પ્રિયદર્શના અને પુત્ર સહિત ચંડસેનને સાથે લઈને નાગપુરી આવ્યો. તેના બંધુઓ પ્રસન્ન થઈને સામા આવ્યા. રાજાએ બહુમાનથી હસ્તીપર બેસાડીને તેને નગરમાં પ્રવેશ કરાવ્યો. પુષ્કળ દાન આપતો બંધુદત્ત પોતાને ઘેર આવ્યો, અને ભોજન કર્યા પછી બંધુઓને પોતાને સર્વ વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો. પછી છેવટે તેણે સર્વને જણાવ્યું કે ‘આજ સુધીમાં મને જે અનુભવ મળેલો છે, તે ઉપરથી હું કહું છું કે—શ્રી જિન-શાસન વિના સર્વ અસાર છે.’ બંધુદત્તની આવી વાણીથી સર્વ જનો જિનશાસનમાં રક્ત થયા. પછી બંધુદત્તે ચંડસેનનો સત્કાર કરીને તેને વિદાય કર્યો અને પોતે બાર વર્ષ સુધી સુખમાં રહ્યો.

એક સમયે શરદ ઋતુમાં શ્રી પાર્શ્વપ્રભુ ત્યાં સમવસર્યા. બંધુદત્ત મોટી સમૃદ્ધિ સાથે પ્રિયદર્શનાને અને પુત્રને લઈ તેમને પ્રણામ કરવા ગયો. પ્રભુને વંદના કરીને તેણે ધર્મદેશના સાંભળી. પછી બંધુદત્ત પૂછ્યું કે ‘હે પ્રભો! મારી છ સ્ત્રીઓ પરણતાંજ કયા કમંથી મૃત્યુ પામી? આ પ્રિયદર્શનાનો મને કેમ વિરહ થયો? અને મારે જે વખત કેમ બંધિવાન થવું પડ્યું? તે કૃપા કરીને કહો.’

પ્રભુ બોલ્યા કે “પૂર્વે આ ભરતશ્વેત્રને વિષે વિંધ્યાદ્રિમાં શિખાસન નામે તું ભિલ્લોના રાજા હતો. તું હિંસા કરનાર અને વિષયપ્રિય હતો. આ પ્રિયદર્શના તે ભવમાં શ્રીમતી નામે તારી સ્ત્રી હતી. તેની સાથે વિલાસ કરતો તું પર્વતના કુંજગૃહમાં રહેતો હતો. એક વખતે કેટલાએક સાધુઓનો સમૂહ માર્ગ ભૂલી જવાથી અટવીમાં આમ તેમ ભમતો હતો, તે તારા કુંજગૃહ પાસે આવ્યો. તેને જોઈને તને હૃદયમાં દયા આવી. તે જઈને તેમને પૂછ્યું કે ‘તમે અહીં કેમ ભમો છો?’ તેઓ બોલ્યા કે ‘એમ માર્ગ ચુક્યા છીએ.’ પછી શ્રીમતીએ તને કહ્યું કે ‘આ મુનિઓને ક્ષણિકતું ભોજન કરાવીને પછી માર્ગ ચડાવી આવો, કારણ કે આ અટવી દુરંતર છે.’ પછી તે કંદ ક્ષણિક લાવીને તેમની પાસે મૂક્યા; એટલે

મુનિઓ જોડ્યા કે-‘આ ફળ અમારે કલ્પતાં નથી, માટે જે વર્ણ, રસ અને ગંધાદિકથી રહિત હોય તે અમને આપો. જે લાંબો કાળ થયા લીધેલું હોય તેનું નિરસ (અચિત્ત) ફળાદિક અમારે કલ્પે છે.’ તે સાંભળી તે તેવાં ફળાદિક લાવીને તેમને પ્રતિલાભિત કર્યાં. પછી સાધુઓને માર્ગ બતાવ્યો, એટલે તેઓએ તને ધર્મ સંભળાવી પંચ પરમેષ્ઠી નમસ્કારરૂપ મહા મંત્ર આપીને કહ્યું કે - ‘હે ભદ્ર! પખવાડીઆમાં માત્ર એક દિવસ સર્વ સાવધ કર્મ છાડી એકાંતે બેસી આખો દિવસ તારે આ મંત્ર સંભારવો, પણ તે વખતે કદિ કોઈ તારો દ્રોહ કરે તોપણ તારે તેની ઉપર કોપ કરવો નહીં.’ ‘આ પ્રમાણે ધર્મનું આચરણ કરતાં તારે સ્વર્ગની લક્ષ્મી પણ હુલ્લ નથી. પછી તેમ કરવાને તે સ્વીકાર્યું; એટલે મુનિઓએ અન્યત્ર વિહાર કર્યો. એક વખતે તું એકાંતે બેસી તે મંત્રનું સ્મરણ કરતો હતો, તેવામાં ત્યાં એક કેશરીસિંહ આવ્યો. તેને જોઈને તત્કાળ શ્રીમતી ભય પામી. એટલે ‘ભય પામીશ નહીં’ એમ જોલતાંજ તે ધનુષ્ય ગ્રહણ કર્યું. તે વખતે શ્રીમતીએ ગુરૂએ આપેલા નિયમને સંભારો હીધો, તેથી તું નિશ્ચળ થઈ ગયો. પછી તે સિંહ તારું અને મહામતિ શ્રીમતીનું લક્ષણ કરી ગયો. ત્યાંથી મરણ પામીને તમે બંને સૌધર્મ દેવલોકમાં પલ્લોપમના આયુષ્યવાળા દેવતા થયા. ત્યાંથી સ્થવીને અપરવિદેહ ક્ષેત્રમાં ચક્રપુરીના રાજા કુરૂમૃગાંકને ઘેર આલસ્યંદ્રા રાણીથી તું પુત્રપણે ઉત્પન્ન થયો, અને શ્રીમતી ત્યાંથી સ્થવીને તે કુરૂમૃગાંક રાજાના સાળા સુભ્રૂષણ રાજાની કુરૂમતી નામની રાણીથી પુત્રીપણે ઉત્પન્ન થઈ. તમારા બંનેનાં શબ્દમૃગાંક અને વસંતસેના એવાં નામ પાડ્યાં. અનુક્રમે પોતપોતાના સ્થાનમાં તમે બંને યૌવનવયને પ્રાપ્ત થયાં. વસંતસેના તારા ગુણ સાંભળીને તારા પર આસક્ત થઈ, અને એક ચતુર ચિત્રકારે ચિત્રી લાવીને બતાવેલા તેણીના રૂપને જોઈને તું પણ તેના પર આસક્ત થયો. પરસ્પર અનુરાગ થયેલો જાણીને તારા પિતાએ તને તેની સાથે પરણાવ્યો. પછી તારો પિતા તાપસ થયો અને તું રાજ થયો. હે બુદ્ધિમાન! પૂર્વે સિલ્લના ભવમાં તે તિર્થંચોને વિચોગ પમાડીને જે કર્મ બાંધેલું, તે એ ભવમાં તને ઉદય આવ્યું; તે અથાથ રીતે સાંભળ.

તેજ વિજયમાં એક મહા પરાક્રમી વર્ધન નામે જમ્બુપુર નગરનો રાજા હતો. તેણે નિષ્કારણ તારાપર કોપાયમાન થઈ માણસ મોકલીને તને કહેવરાવ્યું કે ‘તારી રાણી વસંતસેના મને સોંપી દે, મારું શાસન અંગીકાર કર અને પછી સુખે રાજ્ય ભોગવ; નહીં તો મારી સાથે યુદ્ધ કર,’ તે સાંભળતાંજ તેને ક્રોધ ચઢ્યો; તેથી લોકોએ તે વખતે અપશુકન થતાં જોઈને તેને ઘણો વાધો, તોપણ તું સૈન્ય સહિત એક ગજેન્દ્ર ઉપર બેસીને તેની સાથે યુદ્ધ કરવા નીકળ્યો. વર્ધન રાજા તો તારાથી પરાભવ પામીને નાસી ગયો પછી તમે નામનો એક બળવાન રાજા તારી સાથે યુદ્ધ કરવા આવ્યો, તેણે યુદ્ધ કરીને તારી સેનાને ક્ષીણ કરી હીધી અને તને જીવથી મારી નાંખ્યો. તે વખતે રૌદ્રધ્યાનના વશથી તું મૃત્યુ પામીને છટ્ટી નરકમાં નારકી થયો, તારા વિરહથી પીડિત વસંતસેના પણ અગ્નિમાં પ્રવેશ કરીને મૃત્યુ પામી, અને તે પણ તે નરકભૂમિમાં ઉત્પન્ન થઈ. ત્યાંથી નીકળીને તું પુન્કરવરદ્વીપના ભરતક્ષેત્રમાં એક નિર્ધન પુરુષને ઘેર પુત્રપણે ઉત્પન્ન થયો અને તારા જેવીજ જાતિમાં વસંતસેના પણ નરકમાંથી નીકળીને પુત્રીપણે ઉત્પન્ન થઈ, યૌવનવયમાં તમારા બંનેનો વિવાહ થયો. દુઃખતું દ્વાર દરિદ્ર્ય છતાં પણ તમે બંને નિરંતર કીડા કરવા લાગ્યા. એક વખતે તમે બંને ઘરમાં હતાં, તેવામાં જૈન સાધ્વીઓ તમારા જોવામાં આવી, એટલે તમે જોડી આદર અને ભક્તિથી અન્નપાન

વડે તેમને પ્રતિલાલિત કરી. પછી તેમને તેમના સ્થાન સંબંધી પૂછવાથી તેઓ બોલી કે ‘બાલચંદ્રા નામે અમારા ગણિની છે, અને વસુશ્રેષ્ઠીના ઘર પાસે અમારો ઉપાશ્રય છે.’ પછી દિવસને અંતભાગે મનમાં શુભ ભાવ ધારણ કરીને તમે ત્યાં ગયા; એટલે ગણિની બાલચંદ્રાએ તમને સારી રીતે ધર્મ સંભળાવ્યો, તેથી તેમની પાસે તમે ગૃહસ્થધર્મ ગ્રહણ કર્યો. ત્યાંથી મૃત્યુ પામીને તમે બંને બ્રહ્મ દેવલોકમાં નવ સાગરોપમના આયુષ્યવાળા દેવતા થયા. ત્યાંથી રચવીને તમે આ ભવમાં ઉત્પન્ન થયા છો. પૂર્વે ભિલ્લના ભવમાં તે તિર્યંચ પ્રાણીઓનો વિયોગ કરાવ્યો હતો તેમજ દુઃખ દીધું હતું, તે વખતે આ તારી સ્ત્રીએ અનુમોદના કરી હતી, તે કર્મના વિપાકથી આ ભવમાં તને પરણેલી સ્ત્રીઓનો વિનાશ, વિરહ, બંધન અને દેવીના બલિદાન માટે બંદી થવા વિગેરેની વેદના પ્રાપ્ત થઈ, કેમકે “કર્મનો વિપાક મહા કળ્પકારી છે.”

પછી બંધુદત્તે ફરીવાર પાર્થનાથ પ્રભુને નમસ્કાર કરીને પૂછ્યું કે ‘હવે અહીંથી અમે કયાં જઈશું? અને અમારે હજી કેટલા ભવ કરવા પડશે?’ પ્રભુએ કહ્યું કે ‘તમે બંને અહીંથી મૃત્યુ પામીને સહસ્રાર દેવલોકમાં જશો. ત્યાંથી રચવીને તું પૂર્વ વિદેહમાં ચક્રવર્તી થઈશ અને આ સ્ત્રી તારી પટ્ટરાણી થશે. તે ભવમાં તમે બંને ચિરકાળ સુધી વિષયસુખ ભોગવી દીક્ષા લઈને સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થશો.’ પ્રભુનાં આ પ્રમાણેનાં વચન સાંભળી બંધુદત્તે પ્રિયદર્શનાં સાથે તત્કાળ પ્રભુની પાસે દીક્ષા ગ્રહણ કરી.

એક દિવસે શ્રી પાર્થનાથ પ્રભુ નવ નિધિના સ્વામી એવા એક રાજાના નગર પાસે સમવસયો, તે ખબર સાંભળીને તે રાજા પ્રભુને વાંદવા આવ્યો. પ્રભુને વંદન કરીને તેણે પૂછ્યું કે ‘હિ પ્રસો! પૂર્વ જન્મના કયા કર્મથી હું આવી મોટી સમૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થયો છું?’ પ્રભુ બોલ્યા—“મહારાષ્ટ્ર દેશમાં હેંદલૂર નામના ગામને વિષે પૂર્વ ભવે તું અશોક નામે માળી હતો. એક દિવસે પુષ્પો વેચીને તું ઘેર જતો હતો, ત્યાં અર્ધમાર્ગે કોઈ શ્રાવકને ઘેર અહાંતની પ્રતિષ્ઠા થતી હતી, તે જોઈને તું તેના ઘરમાં પેઠો. ત્યાં અહાંતનું બિંબ જોઈને તું છાબડીમાં પુષ્પ શોધવા લાગ્યો. તે વખતે તને નવ પુષ્પો હાથમાં આવ્યાં. તે પુષ્પો તે ઘણા ભાવથી તે પ્રભુની ઉપર ચઢાવ્યાં, તેથી તે ઘણું પુણ્ય ઉપાર્જન કર્યું. એક વખતે તે પ્રિયંબુ વૃક્ષની મંજરી લઈને રાજાને ભેટ કરી, તેથી પ્રસન્ન થઈને રાજાએ તને લોક શ્રેષ્ઠીના પ્રધાનની પદવી આપી. ત્યાંથી મૃત્યુ પામીને તું એલપુર નામના નગરમાં નવ લાખ દ્રમ્મ (સુવર્ણના સિક્કા) નો સ્વામી થયો. ત્યાંથી મૃત્યુ પામી તે જ નગરમાં નવ કોટી દ્રવ્યનો અધિપતિ થયો. ત્યાંથી મૃત્યુ પામી સ્વર્ણપથ નગરમાં નવ લાખ સુવર્ણનો પતિ થયો. ત્યાંથી મૃત્યુ પામી તે જ નગરમાં નવ કોટી સુવર્ણનો સ્વામી થયો. ત્યાંથી મૃત્યુ પામી રતનપુર નગરમાં નવ લાખ રતનો અધિપતિ થયો. ત્યાંથી મૃત્યુ પામી તે જ નગરમાં નવ કોટી રતનોનો સ્વામી થયો. ત્યાંથી મૃત્યુ પામી વાટિકા નગરીમાં વલ્લભ નામના રાજાનો પુત્ર નવ લાખ આમનો અધિપતિ થયો અને ત્યાંથી મૃત્યુ પામી તું આ ભવમાં નવ નિધિનો સ્વામી રાજા થયેલો છે. હવે અહીંથી અનુત્તર વિમાનમાં ઉત્પન્ન થઈશ.” પ્રભુની આવી વાણી સાંભળી રાજાના મનમાં અત્યંત શુભ ભાવના ઉત્પન્ન થઈ, તેથી તત્કાળ તેણે પ્રભુની પાસે દીક્ષા ગ્રહણ કરી.

આ પ્રમાણે વિહાર કરતા શ્રી પાર્થનાથ પ્રભુને લોળ હજાર મહાત્મા સાધુઓ, આડવીશ હજાર સોશ્વીઓ, ત્રણસો ને પચાસ ચૌદપૂર્વધારી, એક હજાર ને ચારસો અવધિજ્ઞાની સાડા-

સાતસો મનઃપર્થવજ્ઞાની એક હજાર કેવળજ્ઞાની, અગ્યારસો વૈકિંચલઘ્નિવાળા, છસો વાદ-લઘ્નિવાળા, એક લાખ ને ચોસઠ હજાર શ્રાવકો, અને ત્રણ લાખ ને સત્યોતેર હજાર શ્રાવિકાઓ -આ પ્રમાણે કેવળજ્ઞાનના દિવસ પછી પરિવાર થયો. પછી પોતાનો નિર્વાણસમય નજીક બાણી શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુ સંમેતગિરિએ પધાર્યો. ત્યાં બીજા તેત્રીશ મુનિઓની સાથે ભગવંતે અનશન ચક્રણ કર્યું. પ્રાંતે શ્રાવણ માસની શુકલ અષ્ટમીએ વિશાખા નક્ષત્રમાં જગદ્ગુરુ શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુ તેત્રીશ મુનિઓની સાથે મોક્ષપદને પ્રાપ્ત થયા.

બૃહસ્થપણમાં ત્રીશ વર્ષ અને ત્રણ પાળવામાં સીત્તેર વર્ષ—એમ સો વર્ષનું આયુષ્ય શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુએ ભોગવ્યું. શ્રી નેમિનાથ પ્રભુના નિર્વાણ પછી ત્યાંથી હજાર, સાતસો અને પચાસ વર્ષ ગયા પછી શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુ મોક્ષે પધાર્યા. તે વખતે શકાદિક ઇંદ્રા દેવતાઓને સાથે લઈ સંમેતગિરિપર આવ્યા, અને અધિક શોકાકાંતપણે તેમણે શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુનો ઊંચે પ્રકારે નિર્વાણમહોત્સવ કર્યો.

ત્રણ જગતમાં પવિત્ર એવા શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુના ચરિત્રને જેઓ શ્રદ્ધાળુ થઈને સાંભળે છે તેઓની વિપત્તિઓ દૂર બન્ય છે અને તેઓને અદ્ભૂત સંપત્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે એટલું જ નહીં, પણ છેવટે પરમપદ પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

॥ इत्याचार्यश्रीहेमचंद्रविरचिते त्रिषष्टिशलाकापुस्तकचरिते
महाकाव्ये नवमे पर्वणि श्री पार्श्वनाथबिहारनिर्वाणवर्णनो
नाम चतुर्थः सर्गः ॥

॥ समाप्तं चेदं नवमं पर्वम् ॥

